Edition

«اخلاق محسنی»

بِسْم اللهِ الرَّحْمَنِ اَلرَّحِیمِ و بِهِ نَستَعین وَ فِی التَّتمیم. حضرت پادشاه علی الاطلاق، عزّت کلمته وجلّت عظمته، منشور دولت سلطان المرسلین و متمم اخلاق المحسنین، محمّد النّبیِ الامی الامین را صَلوات اللّه وَ سَلامهُ عَلیه وَآله اجمعین به طغرای غرّای و اِنَّکَ لَعَلیَ خُلُق عظیم. مُرقَّع ومُزیّن گردانید زیرا که حُسن خلق نوریست از انوار حکمت الهی و سرّی از اسرار عزّت پادشاهی که بدان نور شریف دیدهٔ بصیرت منوّر گردد و بدان سِرّ عزیز معرفت حُسن صفات میسّر شود و از مضمون حدیث بزرگوار بُعِثْتُ لِأُتَمِّمَ مَکارِمَ الْاَخْلاقِ مفهوم، که فایدهٔ بعثت سرور عالم صَلَی اللّه عَلیه وَآله وَسَلّم تتمیم مکارم اخلاق و تکمیل محاسن اوصافست، لاجرم زبان معجزبیان آن حضرت به کلمه تَخَلَّقُوا بِاَخْلاقِ اللّهِ ناطق شده تا امّت عالی همّت دانند که تحقیق بدین تَخَلُّق امریست لازم و ارتقاء بدین درجه علیا فرضیست مُتحتّم، و اوّل چیزی که در میزان قیامت سنجیده شود اخلاق حسنه باشد و بعد از آن اعمال حسنه و در حدیث آمده که به درستی که مؤمن به واسطهٔ خُلق نیکو درمی یابد درجهٔ کسانی را که قائم اللّیل و صایم النّهار باشند و حکما گفته اند که خوی نیک راهیست روشن که جز به ابتهاج آن منهاج به سر منزل شرف و سروری نتوان رسید و جز به سلوک آن طریق رخت از هاویه حیوانیّت به دارُالمُلک انسانیّت نتوان کشید. نظم:

(۰.۱) هر که درو سیرت نیکو بود آدمی از آدمیان او بود
[نیکی مردم نه نکورویی است خوی نکو مایه نیکویی است]

و اخلاق ستوده و اوصاف پسندیده از همه آدمیان زیبا و مُستحسَن می نماید، خصوصاً از جماعتی که به حُکم وَرَبُّکَ یَخْلُقُ ما یَشاءُ وَیَختارُ زمام اقتدار به قبضه اختیار ایشان باز داده اند و به مفتاح عنایت بی غایت تُؤتی الْمُلک مَنْ تَشاءُ ابواب سلطنت به روی ایشان گشاده اند. نظم:

(۰.۲) خوبی اخلاق کان دنیا و دین را زیور است
با فقیری خوش بود با پادشاهی خوشتر است

والحَمدُاللّه که حضرت پادشاه دین پناه، مظهر انوار اللّه، اَلسُّلطان ظِلّ اللّه، دارای جمشید فر، فریدون خورشید منظر، صاحب قران سکندر مکان، مرکز دایره امن و امان، ممهّد قاعدة دارالسّلطنة الباهرة مُشیّد مَعاقِد الخلافة الزّاهرة. نظم:

(۰.۳) ابوالغازی آن شاه صاحب قِران که دادست دوران به دستش عنان
جهاندار جم قدر گیتی پناه که خورشید مُلک است و ظِلّ اله
مُعِزُ الْوَری مالک الخافقین شهنشاه آفاق سلطان حسین

خَلَّدَ اللّهُ تَعالی ظِلالَ خِلافَتِهِ وَاَبَّدَ نَوال عاطِفَتِهِ وَ رَأفَتِهِ بَیْنَ الاَنام اِلی قِیام السّاعَةً و ساعَةِ القِیام و اولاد و اَمجاد کامکار نامدار آن حضرت که هر یک مهر سپهر دولت و جهانبانی و سیّاره اوج سلطنت و کشور ستانی اند، از اخلاق سنیّه و اوصاف رضیّه مرضیّه به قِسم اَجزل و سَهم اَشمل بهره یافته اند و عنان همّت عالی به صوب اکتساب محامد و معالی تافته. شعر:

(۰.۴) هر یکی در مکارم اخلاق شده چون آفتاب عالم گیر

علی الخصوص حضرت شاهزادهٔ عالمیان نقاوهٔ زمرهٔ آدمیان، گوهر یکتای دریای عظمت و بختیاری، اختر نورفزای سمای ابّهت و شهریاری، فرازنده اعلام دین و دولت، فروزنده رخسار ملک و ملت.

(۰.۵) شاه قوی طالع فیروز جنگ گلبن این روضه فیروزه رنگ
تیغ زن تارک لشکرکشان داغ نه ناصیه سرکشان

خلاصة اَعاظم السّلاطین زُبدة اَماجد الملوک والخَواقین. شعر:

(۰.۶) شاه ابوالمحسن معین مُلک و ملت کافتاب در مقام احترام از زمره خدّام اوست
شهسوار عرصه رفعت که در میدان قدر ابلق ایام رام رایض احکام اوست
چون نشان دل به توقیع انابت زد رقم لاجرم امروز منشور شرف بر نام اوست

خَلَّدَ اللّٰه- تعالی- مُلْکِه و اَجری فی بَحارالسّلطنه فُلکه که آوازه توبت و اِنابت و انصاف و عدالت او به اَسماع اقاصی و اَدانی رسیده و صیت مکارم اخلاق و شرایف اوصافش در اطراف آفاق شایع گشته. مصرع:

(۰.۷) به هر طرف که نهی گوش مدح او شنوی

و از جمله صورتی که موجب سرافرازی و نیکنامی دنیا و سبب ازدیاد کرامت و سعادت عُقبی تواند بود، اِسترضای جانب حضرت سلطنت پناهی است که به وقتی که به موجبات وحشت و اسباب رُعب و دهشت به جهة وقوع بعضی وقایع و حالات قایم بود و وصول آن به ملازمت بارگاه عالم پناه حضرت اعلی بغایت مستبعد می نمود، به مُجرد اشارتی که از حضرت جَم جاهی ظلّ الهی، شرف صدور یافت، آن حضرت از دارالملک مرو که مستقر عزّ و جلال بود توجّه نمود به اندکی از خواص خَدم بی دهشتی و وحشتی عازم پایه سریر خلافت مصر گشت، سخن جمعی که در صدد اِبا و امتناع بوده باشند به سَمع قبول اَصغا نانموده طاعت والد بزرگوار رفیع المقدار را به حکم اَنِ اشْکُرْلی وَلِوالِدَیکَ مقترن به فرمان برداری حضرت باریست، بر همه اختیار فرموده و بعد از مدّت متمادی مفارقت، چون دیده یعقوب کنعان کمال به نور جمال آن یوسف مصر عزّت و جلال روشن شد صدای تهنیت و ندای مبارکباد از هر گوشه به گوش گردون گردان رسیدن گرفت. رباعی:

(۰.۸) فَتاح ازل ز فیض بی اندازه انداخت ز مقدمش به شهر آوازه
شد باغ مراد از آن بشارت روشن شد کشت امید از آن رسیدن تازه

و چون شاهزاده بدین صفت از سایر اَقران سِمت امتیاز یافته، به انظار عواطف سلطانی ملحوظ و از آثار مراحم بی کرانه خاقانی محتظّی و محفوظ گشت، مژده امن و امان به مَسامع عالمیان رسیده و نسیم بَهجت و مسرّت از ریاض نشاط و راحت بر صدور آدمیان وزیده.

(۰.۹) شکر خدا که شام امید زمانه را صبح طرب ز مطلع عزّ و شرف دمید
هر ناوک دعا که گشادند اهل راز از بازوی نیاز همه بر هدف رسید

اَصاغر و اَکابر زبان به دعای جان درازی آن سرو چمن سرافرازی گشودند و خواص و عوام به اَدای ثنا و آفرین آن مهر فلک عزّت و تمکین توجّه نمودند. فقیر حقیر حسین کاشفی نیز احرام طواف حریم بارگاه سدره اشتباه بسته، به سعادت تقبیل اَنامل دریای فواضل مستسعد گشت و بعد از عَرض دعا، چون لمعات اخلاق ربّانی که از صفحات احوال آن زبدهٔ نوع انسانی لامع و ساطع بود، به نظر تحقیق و تدقیق مشاهده نمود، خواست که به طریق دعاگویی و دولتخواهی، دو سه کلمه از اخلاق ستوده و اوصاف حمیده ملازمان آن حضرت بر ورق بیان مَسطور گردد تا دستورالعمل اولاد سلاطین و ابنای خواقین و ارکان دولت

باشد. پس به تحریر این رساله که به اخلاق المحسنی مُسمّی گشته، اقدام نمود. و التّوفیق مِنَ المُلک المَعبود. و قبل از شروع به موقف عرض می رساند که چون آدمیان مدنی بالطبع اند، یعنی ایشان را از اجتماع و ائتلاف با یکدیگر چاره نیست و اَمزَجه و طِباع مختلف اند، هر مزاجی را اقتضایی و هر طبعی را مقتضایی است، پس در میان ایشان قانونی باید که بدان قانون با یکدیگر معاش کنند و بر هیچکس حیفی نرود و آن قانون شریعت است که تعیین اوضاع آن به وَجه الهی باشد و واضع آن را پیغمبر گویند و چون پیغمبر قانونی و قاعده‌ای بنهد کسی باید که آن قانون را به قدرت و شوکت خود محافظت نماید و نگذارد که کسی از حدود آن تجاوز کند و این کس را پادشاه خوانند، پس درجه پادشاهی تِلو مرتبه نبوتست، چه نبی واضع شریعتست و پادشاه حافظ و حامی آن و از اینجا گفته اند اَلمُلکُ وَالدِّینُ تَوَاَمانِ و در این معنی فرموده اند شعر:

(۰.۱۰) نزد خرد شاهی و پیغمبری چون دو نگین اند و یک انگشتری
گفته آنهاست که آزاده اند کین دو ز یک اصل و نسب زاده اند

و لهذا حق- سُبحانَهُ وتَعالی- بعد از امر به طاعت خود، اطاعت پیغمبر خود، به فرمان برداری ملوک و سلاطین فرموده که ﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ﴾ پس پادشاه باید که متخلّق به اخلاق صاحب شریعت باشد تا حفظ حدود شرع و شرایط آن تواند کرد و دیگر باید که تأمّل فرماید که چون حق- سُبحانَهُ وتَعالی- درباره وی اینچنین کرامتی ارزانی داشته او را بر طایفة از بندگان خود حاکم ساخته و رایت عظمت او را در ساحت تُعِزُّ مَن تشاءِ برافراخته، ارادت ازلی افسر اختیار بر فرق اقتدار نهاده و مشیّت لم یزلی زمام امر و نهی جمعی از آفریدگان به قبضه تصرّف او باز داده، هر آینه باید که ذات عالیه خود را به صفات ستوده و سمات پسندیده موسوم و موصوف گرداند و پادشاه را رعایت چهل صفت لازم است که بعضی از آن میان وی و حق سُبحانَهُ باشد و بعضی میان وی و خلق، و این چهل صفت در چهل باب آورده شده به عبارت پارسی خالی از تکلّف منشیان و تصلّف مترسّلان، و در هر باب از روایات و حکایات و امثال آنچه اقتضا فرموده و زبان بدان مسامحت نموده رقم ثبت یافت. وَمِن اللهِ الإعانَة والتّوفیق.

باب اول: در عبادت؛ باب دوم: در اخلاص؛ باب سیوم: در دعا؛ باب چهارم: در شکر؛ باب پنجم: در صبر؛ باب ششم: در رضا؛ باب هفتم: در توکّل؛ باب هشتم: در حیا؛ باب نهم: در عفّت؛ باب دهم: در آداب؛ باب یازدهم: در علوّ همّت؛ باب دوازدهم: در عزم؛ باب سیزدهم: در جِدّ و جَهد؛ باب چهاردهم: در ثبات و استقامت؛ باب پانزدهم: در عدالت؛ باب شانزدهم: در عفو؛ باب هفدهم: در حِلم؛ باب هژدهم: در خُلق و رفق؛ باب نوزدهم: در شفقت و مرحمت؛ باب بیستم: در خیرات و مبرّات؛ باب بیست و یکم: در سَخاوت و احسان؛ باب بیست و دوم: در تواضع و احترام؛ باب بیست و سیوم: در امانت و دیانت؛ باب بیست و چهارم: در وفا به عهد؛ باب بیست و پنجم: در صدق؛ باب بیست و ششم: در اَنجاح حاجات؛ باب بیست و هفتم: در تأنّی و تأمّل؛ باب بیست و هشتم: در مشاورت و تدبیر؛ باب بیست و نهم: در حَزم و دوراندیشی؛ باب سی ام: در شجاعت؛ باب سی و یکم: در غیرت؛ باب سی و دوم: در سیاست؛ باب سی و سیوم: در تیقّظ و خِبرت؛ باب سی و چهارم: در فِراست؛ باب سی و پنجم: در کتمان اسرار؛ باب سی و ششم: در اغتنام فرصت و طلب نیکنامی؛ باب سی و هفتم: در رعایت حقوق؛ باب سی و هشتم: در صحبت اَخیار؛ باب سی و نهم: در دفع اَشرار؛ باب چهلم: در تربیت خَدَم و حَشَم و آداب ایشان.

oṃ svasti śrīGaṇeśāya namaḥ. oṃ

śṛṅgāgreṇa laye dhṛtāṇutaraṇī yenāstu yaś cākhilā-
dhāro yena dharoddhṛtārtaratikṛd yo yaś ca māyāvaṭuḥ
yeneyaṃ jagatī jitā guruvaśo yo yo mahībhārahṛd
yaḥ śānto 'ntyajanāśy aho sa bhavatāṃ stād digvatāro mude (M.1)

yo niśśeṣajanir yato 'khilam idaṃ tṛpyaty adaḥ pākakṛd
yo yenāniti sarvam etad udare yasyāsti niryantraṇam
yo 'śeṣāṇḍavibhāsakaḥ phalad idaṃ yasyāmṛtāsphālanāt
sac cedaṃ yadanugrahāt sa bhavatāṃ stād aṣṭamūrtir mude (M.2)

bhavanniyamayantritaṃ nikhilam etad ādyo gurur
bhavāṃs trijagatāṃ tvayā jvalanapūrvam ūḍhāsmy aham
kathaṃ śavadhṛtā laghu tripathagottamāṅge kṛtaṃ
mayeti Śivayāsitaṃ pitṛvanāśritaṃ saṃśraye (M.3)

abodhamātsaryatamovṛtekṣaṇair
anarghasadratnaśalākikā mudhā
tiraskṛtāpy ātmaguṇān kadāpy asau
vivarvarīty eva dharāpy anantarā (M.4)

parāśayāntarajñatvaṃ bhūtir bhūmau satāṃ khalu
tatrāntare 'smin kaluṣe durlabhā mṛdulāśayāḥ (M.5)

ataś ca svayam evātra diṅmātraṃ darśayāmy aham

1 oṃ J_3 J_4] om. J_5 **2** āstu J_5] āsta J_3 J_4 **6** niśśeṣajanir J_3 J_4] śeṣādharaṇaṃ J_5 tṛpyaty J_3 J_4] tṛpya J_5 **8** 'śeṣāṇḍa J_3 J_4] niśśeṣa J_5 **12** śava J_4 J_5] śaṭha J_3 **13** pitṛvanāśritaṃ J_3 J_4] śavaratamśivam J_5 **16** asau J_3 J_4] aho J_5 **17** py J_3 J_4] hy J_5 **19** tatrāntare 'smin J_3 J_4] tetrāntareca J_5

Anm. zu 2 *śṛṅgāgreṇa … taraṇī:* Vgl. 5.60b: *śrīMatsyena yadāśrayeṇa taraṇī …* **Anm. zu 4** *guru-vaśaḥ:* Vgl. 10.66b: *guruvaśaḥ* bezogen auf Bhīṣma mit der Erklärung im Kommentar: *gurur atra pitā.* Hier wird es nach der zu erwarteten Reihenfolge der *daśāvatāras* mit analoger Bedeutung ‚seinem Vater ergeben' auf Rāma Dāśarathi bezogen, da dieser zur Wahrung des Versprechens seines Vaters ins Waldexil ging. **Anm. zu 5** *dig-vatāraḥ: diś* i. S. v. ‚zehn', *vatāra* entspricht *avatāra* mit Schwund von *a*, vgl. Wortschatz → *tṝ, -va* und → *vatāra.* **Anm. zu M.1, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu M.2, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu M.3, Metrum:** Pṛthvī. **Anm. zu 17** *vivarvarīti:* Frequentiv von *vi-var* ‚enthüllen', vgl. KIELHORN § 470. **Anm. zu M.4, Metrum:** Vaṃśastha.

sūcīkaṭāhanyāyena[1] budhyantāṃ vibudhā iti (M.6)

athātra satkathāsārasudhāyāṃ Vīraratnaśekharaśikhābhikhyāyām anantarāyasamāptipracayagamanārthaṃ svābhipretaṃ maṅgalavaco bhāvisatpātrāvekṣayopanibadhnan siddhāntasāratayopaślokayati kaviḥ: **jayatī**tyādinā.

oṃ

jayati jagati saikaḥ sarvakārī svatantraḥ
paramavimalabodhaḥ svaprakāśasvarūpaḥ
akalitamahimā yaḥ sarvam icchāvilāsaṃ
prabhupaśujaḍarūpaṃ svātmamātraṃ vidhatte **1.1**

sa ekaḥ svatantro jayatīti vākyānvayaḥ. **saika** ity atra *so 'ci lopa*[2] ity anena pādapūraṇe saṃdhiḥ. **sa** iti sarvaprasiddhaḥ · ādisiddhaś ca. **eko** 'dvitīyaḥ sarvavyāpī. **svatantro** 'nyānapekṣaḥ. **jagatī**ti gacchativikāram iti **jagat** sthāvarajaṅgamātmakaṃ nāmarūpajātaṃ sarvaṃ tatra viṣaye **jayati** sarvotkarṣeṇa vartate. viditavedyānāṃ tathātvenābhātīty arthaḥ. tathābhūte cātra kāyavāṅmanasāṃ tadekaviṣayatālakṣaṇā prahvatā svasyārthād āyātīti taṃ pratyahaṃ praṇata evāsmīti vastu dhvanyate. tataś ca:

ratir devādiviṣayā vyabhicārī tathāñjitaḥ
bhāvaḥ prokta[3]

iti bhāvadhvanir api sahṛdayahṛdayāhlādako vyajyate. madhyasthatayā ca tadunmukhībhāvanād anugrāhyasarvajanimatām etādṛgāśaṃsanam apy arthād āyātīti sarvānugrāhyeṣu tadutkarṣaḥ svaprahvatā ca prādurbhavatād ity āśīrlakṣaṇam api vastv āśayam āvarjayaty eveti bodhyam. tataś ca satyām apīdṛśyāṃ sadrītau

āśir namaskriyā vastunirdeśo vāpi tanmukham[4]

iti tritayamadhyād ekena cāritārthyam iti tādṛkprakāro 'tra kavināśrito yatra tritayam apy etad yugapad ullasati. tatra ca maṅgalabāhulyenārthabāhulyam ity āśayaḥ · kāraṇānuguṇyena

2 ratna J_3 J_4] ranta J_5 **4** opaślokayati kaviḥ $J_3^{p.c.}$ J_4] āślokayati J_5 **5** oṃ J_1 J_4] om. J_3 J_5 **ante 1.1** oṃ svasti śrīGaṇeśāya namaḥ add. i. t. J_1 **10 jayatī**ti vākyānvayaḥ J_3 J_4] om. J_5 **10–11** saika … . sa iti … sarvavyāpī J_3 J_4] sa iti … sarvavyāpī. saika iti … ab. oc. J_5 **10** ity atra J_3 J_4] iti J_5 *lopa* J_3 J_4] lope J_5 **11** ādisiddhaś ca J_3 J_4] om. J_5 **13** viṣaye J_3 Ch] om. J_5 **15** evāsmīti J_3 J_4] om. J_5 **19** etādṛg J_3 J_4] caitādṛg J_5 āyātīti J_3 J_4] āyatatīti J_5 **20–21** āvarjayaty eveti bodhyam J_3 J_4] āvarjayatīti J_5 **21** apīdṛśyāṃ J_3 J_4] īdṛśyāṃ J_5 **23** tritayamadhyād J_3 J_4] triṣv J_5 cāritārthyam iti J_3 J_4] cāritārthye J_5 'tra kavināśrito J_3 J_4] trāśrito J_5 **24** etad J_3 J_4] caitad J_5 tatra ca J_3 J_4] yena J_5 ity āśayaḥ J_3 J_4] ca syāt J_5

Anm. zu 1.1, Metrum: Mālinī. **Anm. zu 1.1a** *sa ekaḥ: saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. Kommentar und PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.*

[1]Vgl. JACOB 1907, S. 53. [2]Vgl. PĀṆINI 6,1.134. [3]Ohne genauere Quellenangabe im ersten Kapitel von Jagannātha: Rasagaṅgādhara, Ed. PĀṆḌURAṄG, S. 57 zitiert. [4]Daṇḍin: Kāvyādarśa, Ed. BANERJEE 1.14cd.

kāryotpattidarśanāt.

ko 'sau kīdṛksvarūpaś cety ata āha: **paramavimalabodha** iti. asti ca **bodhavaimalyaṃ** paratrāpīti **parama**viśeṣaṇavaiśiṣṭyam. yadbodhaleśamātrayāpi jagaty anye 'pi kecid vimalabodhā iti gaṇyante. sa svayaṃ **paramavimalabodha** iti cidānandaghanasvarūpa ity arthaḥ. kuto 'sya tattvam iti hetugarbhitaṃ viśeṣaṇam āha: **svaprakāśasvarūpa** iti. yadadhīnaṃ sarvasya prakāśanaṃ sa svayaṃ **svaprakāśasvarūpa** iti nātra kācit kalpanā. yac chrutiḥ:

tam eva bhāntam anu bhāti sarvaṃ
*tasya bhāsā sarvam idaṃ vibhātī*ti.[5]

nibaddhaṃ ca sūtrakṛtā: *anukṛtes tasya ce*ti.[6]

iti viśeṣaṇadvayena svarūpalakṣaṇe sākṣād ukte 'pi taṭasthalakṣaṇam api sarvajñatvalakṣaṇam anuṣaṅgataḥ kathitaṃ bhavati. sākṣāc cādhunā tad eva sādhayati: **sarvakārī**ti. sarvakartety arthaḥ. itthaṃ sarvakartā sarvajñaś ca svayaṃ bodhaikamātrasvarūpo ya ekaḥ parameśvaraḥ svarasasiddhaḥ sa eva **jagati jayatī**ti siddham.

vidheyamaṅgaloparodhād ādisiddham api svaprakāśaṃ tattvaṃ **tac**chabdayogena vidheyapakṣe samarpyedānīm anuvādyaṃ **yac**chabdāpāsta**tac**chabdāpekṣatayā yathā nirākāṅkṣaṃ bhavet tathā pratipādayituṃ vākyāntaram āracayati: **akalite**tyādi. **yaḥ** parameśvaro **'kalitamahimā** sarvatra hi deśakālau mūrtikriyāvaicitryābhāsasārau yatkalpitau yadābhāsitamitajaḍavastuparicchedakau tau kathaṃ tatparicchedakau syātām iti sa svayam aparicchinnamahimā deśataḥ kālataḥ svarūpataś cāparicchinnatvād anantaḥ sarvadeśavyāpī sarvakālavyāpī sarvākāravyāpī ceti. tathā cāparicchinnatām evāsya vaktuṃ tatra bhavān Hariḥ:

dikkālādyanavacchinnānantacinmātramūrtaye[7]

ity āha sma. etad evālakṣya sarvathā saṃkocaśaṅkotpuṃsanāya sākṣād eva sadbhaṅgyā viśvātmakatāṃ śrīVasiṣṭha āha:

divi bhūmau tathākāśe bahir antaś ca me vibhuḥ
yo 'vabhāty avabhāsātmā tasmai sarvātmane nama[8] iti.

ya etādṛgvibhavaḥ **sarvam icchāvilāsaṃ svātmamātraṃ vidhatte**. kathaṃ ca **vidhatte** · ity āha: **prabhupaśujaḍarūpam** iti. tatrādau jaḍājaḍabhedena dvidhaiva jagatsthitiḥ ·

1 kāryotpattidarśanāt J_4] kāyotpattidarśanāt J_3, kāryotpādāt J_5 **2** paramavimalabodha iti J_3 J_4] parameti paramavimalabodha iti J_5 **3** viśeṣaṇavaiśiṣṭyam J_3 J_4] viśeṣaṇam J_5 **4** iti J_3 J_4] om. J_5 **5** iti hetugarbhitaṃ viśeṣaṇam J_3 J_4] ity ata J_5 **11** anuṣaṅgataḥ J_3 J_4] ānuṣaṅgikaṃ J_5 cādhunā tad eva J_3 J_4] ca tad evādhunā J_5 **13** eva J_3 J_4] evaiko J_5 **16** tyādi J_3 J_4] ti J_5 **19** sarvadeśavyāpī sarvakālavyāpī J_3 J_4] sarvakālavyāpī sarvadeśavyāpī J_5 **22** sma J_3 J_4] om. J_5 sākṣād eva sadbhaṅgyā J_3 J_4] satbhaṅgyā sākṣād eva J_5 **26** ca J_3 J_4] om. J_5

[5]Kaṭha-Upaniṣad, Ed. Olivelle 15.15cd = Muṇḍaka-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2,2.10cd = Śvetāśvatara-Upaniṣad, Ed. Olivelle 6.14cd. [6]Bādarāyaṇa: Brahmasūtra, Ed. B. Śāstrī 1,3.22. [7]Nach Ratié 2018, S. 731f. die erste Zeile einer *maṅgala*-Strophe zur verlorenen *Ṣaḍdhātusamīkṣā*, die Bhartṛhari zugeschrieben wird; die zweite Zeile lautet dort: *svānubhūtyekamānāya namaḥ śāntāya tejase.* [8]Yogavāsiṣṭha, Ed. Paṇśīkar 1,2.1, vgl. Mokṣopāya, Ed. Slaje u. a. 1,1.1, dort d: *tasmai viśvātmane namaḥ.*

yato vedyavedakobhayātmakam eva sarvam. tatra vedyasya nānātve 'pi **jaḍam** ity eva vargākāreṇaikarūpam eva vedakavargasyāvāntaravaicitrye 'pi bhedadvayam eva mukhyam · yena śuddhāśuddhapramātṛvargapūrtiḥ syāt tad āha: **prabhupaśujaḍarūpam** iti. tatra **prabhu**vargaḥ kāraṇādidevāntaḥ. **paśu**vargaś ca manuṣyādinārakiparyantaḥ. ete hi paśava iva prabhūṇāṃ yogakṣemādau pālyā iti paśavaḥ. pālakās tu kāraṇādyā etadapekṣayā svādhīnasvayogakṣemā iti prabhava iti sthūlo 'yaṃ panthāḥ. paramārthatas tu māyottīrṇā viditātmatattvāḥ prabhavaḥ. māyādhovartino nātmajñāḥ paśava iti. tathā cānuttaranaye:

> *svāṅgarūpeṣu bhāveṣu pramātā kathyate patiḥ*
> *māyāto bhediṣu kleśakarmādikaluṣaḥ paśur*[9] iti.

tac caitat **sarvam icchāvilāsam** ity anenāsya parādhīnatā nirākṛtā māyāyāś caitatprabhavatvaṃ sūcitam · jaḍatvenāsyā anāditvāsaṃbhavāt. śrutiś ca: *so 'kāmayata bahu syām*[10] iti. tathā ca smṛtir api:

> *cidātmaiva hi devo 'ntaḥ sthitam icchāvaśād bahiḥ*
> *yogīva nirupādānam arthajātaṃ prakāśayed*[11] iti.

tathā **svātmamātram** ity anena · abhinnopādānanimittam iti māyāparamāṇuvādādinirāsaḥ. tathā ca: *so 'kāmayata bahu syāṃ prajāyeyeti*[12] *tad aikṣata bahu syāṃ prajāyeyeti*[13] ca · icchāpūrvikāyāḥ svātantryapravṛtter nimittam iti *bahu syām* iti ca pratyagātmaviṣayatvād bahubhavanābhidhānasyopādānam iti ca gamyate. anyatra ca sākṣād evobhayamayatvam asyoktam:

> *tadātmānaṃ svayam akuruteti*.[14]

ātmānam iti karmaṇopādānatvam. *svayam* iti kartṛtvena nimittatvam. pārthakyenāpi copādānatvaṃ nimittatvaṃ ca tasya gamyate. *sarvāṇi ha vā imāni bhūtāny ākāśād eva samutpadyante. ākāśaṃ praty astaṃ yāntīti*[15] prabhavapralayayor upādāna eva prasiddhatvād upādānatvam. ekam evādvitīyam ity avadhāraṇān nimittatvaṃ ca. etac ca sarvaṃ kutūhalibhiḥ prakṛtiś ca pratijñādṛṣṭāntānuparodhād ity adhikaraṇato 'vekṣyam iti siddhaṃ **svātmamātraṃ vidhatte** · iti.

ittham avāṅmanasagocaraṃ śrutyekagamyaṃ vidvadanubhavaikasiddhaṃ parasvarūpaṃ *jayatīty*[16] anuvādyatātasthyaparāmarśānusaṃhitam api sākṣād adhyāroḍhum aśakyaṃ

1 yato J_3 J_4] yena J_5 **1–2** eva vargā J_3 J_4] evamā J_5 **2** vedakavargasyāvāntaravaicitrye 'pi bhedadvayam eva mukhyam J_3 J_4] vedakasya bhedadvayam J_5 **4** vargaś ca J_3 J_4] vargaḥ J_5 **5** etadapekṣayā J_3 J_4] om. J_5 **7** tathā cānuttaranaye J_3 J_4] tathā ca J_5 **10** parādhīnatā J_3 J_4] parādhīnatāsya J_5 **12** smṛtir api J_3 J_4] om. J_5 **14** iti J_3 J_4] iti smṛtiḥ J_5 **17** nimittam J_3 J_4] nimittatvam J_5 **18** opādānam J_3 J_4] opādānatvam J_5 **20** karmaṇo J_3 J_4] karmatveno J_5 **25** add. post *vidhatte · iti*: iti gahanārthaprakāśikā prathamaślokavyākhyā J_5 (= Kolophon dieser Handschrift) **27** parāmarśā J_4] parāmarṣā J_3

[9] Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñākārikā, Ed. Torella 3,2.3. [10] Taittirīya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2.6. [11] Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñākārikā, Ed. Torella 1,5.7, die Ankündigung als *smṛti* könnte darauf hinweisen, dass Sāhibrām hier eine andere Quelle im Sinn hatte. [12] Taittirīya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2.6. [13] Vgl. Chāndogya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 6,2.3: *tat teja aikṣata. bahu syāṃ prajāyeyeti.* [14] Taittirīya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2.7. [15] Chāndogya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 1,9.1, dort: *astaṃ yanti.* [16] 1.1a.

matvāthedānīṃ tadadhyārohasopānakalpaṃ svecchāvabhāsitaṃ vācyavācakobhayātmakaṃ tadaparasvarūpaṃ sākṣāt saṃmukhīkaraṇena yad aśeṣārthāvahaṃ tan nirūpayituṃ tāvad vācyasvarūpaṃ tadekapravaṇatāyai parāmṛṣati: **ya eṣa** iti.

ya eṣa paramādbhuto vibhur aśeṣahṛdbodhakaḥ
paraṃ jagati rājate svatanubhiś ca Rāmādibhiḥ
anugrahalavāspadaṃ vayam apīha dhūtāmayā
bhavāma iha yasya taṃ prabhum anantam īḍe Harim **1.2**

taṃ Harim īḍa ity adhikāritāṃ dyotayitum uttamapuruṣaprayogaḥ. tathā cānaudāsīnyena tadutkarṣasvaprahvatālakṣaṇanamaskārasya puruṣārthaparyavasāyitvaṃ siddhaṃ bhavati. tathā hi smaraṇamātreṇāpi pāpāni haratīti **Hariḥ**. tathā ca yasya tanmātreṇa svabhāvasiddhaṃ Haritvaṃ tasya prayāsasādhye 'nādinā kiṃ kiṃ na sidhyatīty arthāpattyaiva daṇḍāpūpikāvat[17] siddham iti **prabhum** iti viśeṣaṇena dyotitam. tathā ca mahākavibhir upanibaddham:

kevalaṃ smaraṇenaiva punāsi puruṣaṃ yadā
*anena vṛttayaḥ śeṣā niveditaphalās tvayī*ti.[18]

tam iti **tac**chabdena sarvanāmnā prakrāntavācakena yādṛśo dharmī vivakṣitas taṃ nirūpayituṃ tatsvarūpam anuvadati: **ya eṣa** iti. **eṣa** iti *samīpataravarti caitado rūpam*[19] ity abhiyuktasmaraṇāt · **eṣa** sarvāntaryāmī. **vibhur** vyāpakaḥ sarvānusyūtaḥ. ata ev**āśeṣāṇāṃ** svasvakarmaucityāvāptasuranarapaśupakṣiyonīnāṃ pramātṝṇāṃ **hṛdo** buddher **bodhakaḥ**. adhiṣṭhātṛtayā sarvaprerakaḥ sākṣīty arthaḥ. itthaṃ ca sarvaprerakatve 'pi svayam alepāt **paramādbhuta** iti paramāścaryasvarūpa ity arthaḥ. ataḥ sarvāntaryāmitvāt sakalakalanākalāpabharitatvād anugrāhyānugrāhakabodhyabodhakavadhyaghātakatādibhāvena **jagati** viṣaye **paraṃ** kevalaṃ svātmanaiva **rājate**. ayaṃ bhāvaḥ: svayam aśeṣātmakaḥ san kartṛkarmātmanā vicitralīlāviracanācaturaḥ śobhate · iti paramātmamūrtikathanam. ittham aśeṣātmakatve saty api sāttvikamūrter ādhikyam āha: **svatanubhiś ca Rāmādibhir** iti. ayaṃ bhāvaḥ: aśeṣātmakatvena vadhyaghātakatādyātmanā sthito 'pi paramaśāntamūrtis trailokyopaplāvakaduṣṭaprakṛtinigrahārthaṃ vimalatamasanmārgaviśadīkaraṇārthaṃ ca Rāmāditanubhiś ca rājate. tathā ca bhagavān Vyāsaḥ:

paritrāṇāya sādhūnāṃ vināśāya ca duṣkṛtām
dharmasaṃsthāpanārthāya saṃbhavāmi yuge yuge[20] · iti

1.2a vibhur J_3 J_4 schol.] prabhur J_1 **11** 'nādinā J_4] '?nādinā indis. J_3

Anm. zu 3 *parāmṛṣati:* Synonym zu *parāmṛśati* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ.* **Anm. zu 1.2, Metrum:** Pṛthvī. **Anm. zu 11** *'nādinā:* Zweifelhaft, adverbiell wie *anādi* gebraucht?

---

[17]Vgl. Jacob 1907, S. 29f. [18]Kālidāsa: Raghuvaṃśa, Ed. Maisurkar 10.29. [19]Vgl. Apte, S. 54, sub *adas*: *idamas tu sannikṛṣṭaṃ samīpataravarti caitado rūpam* / … (ohne Quellenangabe) und Speyer, S. 202, FN 1: *idamaḥ pratyakṣarūpaṃ samīpataravarti caitado rūpam* / … [20]Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 4.8.

na cemā amīṣāṃ tanavo 'dyatanavadvikāramātram api tu svarūpabhūtā eveti viśeṣakathanārthaṃ **sve**ti viśeṣaṇam. yato ghanībhūtaṃ brahmaiva jalakarakādinyāyena Rāmādayaḥ.

brahmaṇo hi pratiṣṭhāham[21] iti bhagavadukteś ca.

pratiṣṭhā pratimety arthaḥ. ata eva ca yathā pūrvayugeṣu jagadupaplāvakadṛṣṭādṛṣṭaduṣṭaśāntyarthaṃ te te 'vatārā dṛṣṭās tathādhunāpi dṛṣṭādṛṣṭopadrāvakabāhyāntaraduṣṭaśāntyartham avatārā iti manmahe · ity āha: **anugrahe**tyādi. **vayam apī**ti śrutabhagavanmāhātmyasākṣātkaraṇodyuktamataya ity arthaḥ · **iha** loke · etatsmṛtyādinā **dhūtāmayā** niśśeṣīkṛtabāhyābhyantarakaṣāyāḥ santo **yasyānugrahaleśāspadaṃ bhavāma** iti. **bhavāma** iti vartamānasāmīpye laṭ. tathā cātrānugrahasya śīghrakāritvaṃ dyotayati.

itthaṃ vācyātmikāṃ tadaparamūrtiṃ parāmṛśya vācakātmikāṃ ca tāṃ śleṣeṇa ca vācyasvarūpasya tasya kriyāṃ līlāsvarūpāṃ tadubhayasāmyakathanapūrvaṃ tathaiva parāmṛśati: **jīyāc ce**ti.

jīyāc ca tasyāmalabhāvagamyā
sarvārthasaṃdarśanabaddhakakṣyā
sadakṣaraikapravaṇārthadātrī
vāk chodhanī sā ca kriyā suśīlā **1.3**

(1) **tasya** bhagavato **vāk** śrutir ity arthaḥ.

Maheśavacanotpanne Viṣṇor hṛdayasaṃbhave[22] · ityādy ukteḥ.

sā ca jīyād iti pūrvavat. āśīstvena ca nirantarābhyāsatattatkarmānuṣṭhānādināvicchinnapravāhatvena tadekasaktānām ihāmutra kuśalabhājanatvam āśāste. tadanurodhena ca tasyā apy āśīrvibhaktyā nirdeśo 'navadya iti bodhyam. (2) tathā **tasya kriyā** ca sadācārapālanalakṣaṇā duṣṭadamanalakṣaṇā vā **jīyād** ityādi pūrvavat. praṇatibhāvaḥ · āśīstvaṃ cehoktasamānam.

idānīṃ śleṣaḥ: (1) **śrutis** tāvat · **amalabhāvagamyā** śuddhāśayasubodhābhiprāyā. tathā **sarvārthānāṃ** jagadvartyanantāgaṇyapadārthānāṃ **saṃdarśane baddhakakṣyā** baddhodyamā. na hi vācakaśaktiṃ vinā kasyacid vācyasyāvagamaḥ. samayānuprāṇā hi sarvārthasthitiḥ. na cāsaṃketito 'rthaḥ kāṃcid arthakriyāṃ vidhātum alam. yathāha Hariḥ:

na so 'sti pratyayo loke yaḥ śabdānugamād ṛte
anuviddham iva jñānaṃ sarvaṃ śabdena gamyate[23] · iti.

tathā cāsyāḥ sarvārthasaṃdarśanabaddhakakṣyatve sati yo 'yaṃ śikṣādīnāṃ vyāpāraḥ sa tadaṅgatvād eva teṣāṃ tadanuvādakatāmātraparamārtha iti nāpūrvasādhaka iti

Anm. zu 10 *parāmṛṣya:* Synonym zu *parāmṛśya* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ.* **Anm. zu 11** *parāmṛṣati:* Synonym zu *parāmṛśati* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ.* **Anm. zu 1.3, Metrum:** Upajāti. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[c]a kr[i]* als kurze Silbe.

[21] Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 14.27. [22] Quelle unbekannt. [23] Bhartṛhari: Vākyapadīya, Ed. RAU 1.131, dort d: *sarvaṃ śabdena bhāsate.*

mantavyam. anenaivāśayena *siddhe śabdārthasaṃbandha*[24] iti bhāṣyakāro vivṛtavān. yatra śabdānuśāsanasyāpi cānuśāsanatvam eva tatra kā kathaivānyeṣām iti svayam ūhyam. tathā **sadakṣaraikapravaṇā** iti **sac** ca tad **akṣaram** anaśvaraṃ vyāpakaṃ ca brahma tatr**aikapravaṇā** mukhyalagnā daśadikpratyāvṛttanadīsrotasām ivārṇave tattatsmṛtipravṛtta-
5 tattatkarmaṇāṃ tatraivaikasmiṃs tātparyato vṛttes tatra mukhyatātparyavatī. tath**ārthadātrī** caturvargaprāpayitrī. sakāmākāmabhedena dvidhā jagatsthitiḥ. sānayaivārthabhāg iti. tathā **śodhanī** · arthān malināśayānām. tathā **suśīlā** saccāritrā · avidyotpannakaṣāyādidurīkaraṇa-hetutvāt. na hi · etāṃ vinānyataḥ suśīlāvāptir ghaṭate · iti kāraṇe kāryopacāraḥ. suśīladātrītvād iyam api **suśīle**ti.

10 (2) **tasya kriyā**pi · **amalabhāvagamyā** devabhāvaprāpyā. *daivī saṃpadvimokṣāye*ti[25] smṛteḥ. tathā **sarveṣām arthasaṃdarśane** 'rthānāṃ samyak prāpaṇe **baddhakakṣyā**.

na me pārthāsti kartavyaṃ triṣu lokeṣu kiṃcana
*nānavāptam avāptavyaṃ varta eva ca karmaṇī*ti[26] smṛteḥ.

tathā **sadakṣaraikapravaṇā** tanmayī. tath**ārthadātrī**: **arthaḥ** paramārthas tad**dātrī**. santi ca
15 padeṣu padaikadeśā Bhīmo Bhīmasena itivat. tathā **śodhanī** śaucāpādayitrī. tathā **suśīlā** sat-svabhāvā.
ity ubhayaśleṣeṇa śrutes tatkriyāśrayatvaṃ tatkriyāyāś ca śrutyekaviṣayatvam uktaṃ bhavatīti.

itthaṃ tatparāpararūpeṇa svarūpato lakṣaṇataś ca nirūpitam api cātha nirākāṅkṣatāsiddhaye
20 tasyaiva sarvātmanā viśadīkaraṇārthaṃ karāmalakavad yathā tattattvaṃ bhāti tathā vibhūti-svarūpeṇāpi nirūpayati: **yatteja** iti.

yattejo vimalaṃ virājatitarāṃ sarvārthasaṃdyotakaṃ
mātrā yasya ca sā trilokabhavanālaṃkārabhūto raviḥ
yat kiṃcij jagatītale 'sti niyataṃ jyotiś ca yattejaso
25 **leśās tasya kathaṃ svabhāvavimalaṃ māhātmyam uktyāśrayaḥ** **1.4**

sarvārthasaṃdyotakam iti **sarveṣām arthānāṃ** samyag **dyotakaṃ** sattāpradaṃ pradīpāditejo 'pi cārthaprakāśakaṃ tadvyavacchedārthaṃ samyaggrahaṇam. teṣāṃ tejomātra-rūpatvād †asya† tu mama bhātīti prakāśāntarbhavena sphuraṇāt. prakāśakatvāt pareṣāṃ svasya ca svayaṃprakāśatvāt svaprakāśatvam asya siddham. etad eva hi svaprakāśatvaṃ yat
30 svayam ātmanā sphurat param api prakāśayatīti saiṣā hi vibhūtir yathā parān apy upakarotīti · ata evāha: **vimalam** iti. **yad** idaṃ **kiṃcij jagatītale** prakāśakatvaṃ nāma prasiddhaṃ tat

2 cānuśāsanatvam $J_3^{p.c.}$] cāpi cānuśāsanatvam $J_3^{a.c.}$ J_4 **4** smṛti J_4] sṛti J_3 **30** yathā J_4] yayā J_3

Anm. zu 1.4, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

[24]Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. KIELHORN Vārttika 1 (S. 6) sub PĀṆINI 1,1.1. [25]Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 16.5a. [26]Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 3.22.

kevalasvācchyalakṣaṇaṃ nirvimarśatvād asya **mātrāṇuleśa ekadeśaśuddho bhāga ity āha: mātre**ti. nanv anyad api ca jvalanaprabhṛtibāhyaṃ cakṣurādi vāntaram api tejaḥ samasty eva. kathaṃ tasyaiva sarvotkṛṣṭatvam ity ata āha: **yat kiṃcid** iti. **niyatam** iti niyatārthagrāhi-samīpadeśastham eva hi vahniḥ prakāśayati na dūrādideśastham. tathā rūpam eva cakṣuḥ prakāśayati na rasam. evaṃ rasam eva jihvāsvādayati na rūpam ityādinā niyataṃ tat. idaṃ tu dūrasamīparūparasādigrāhakam ato **niyatam**. tathāpi kathaṃ tat svasattayābhāsakam utānyathety āha: **yattejaso leśā** iti. tathātvam api tasyaiva māhātmyam ity arthaḥ. tataś ca paropādhikam eva tatra tatra tan na svābhāvikam ity arthaḥ. etadviśadīkaraṇārthaṃ māhātmyam āha: **tasye**ti. **tasya māhātmyaṃ katham uktyāśrayaḥ** · avacchedābhāvād iti bhāvaḥ. *yato vāco nivartanta*[27] iti nyāyāśrayaṇāt. atra hetugarbhaṃ viśeṣaṇaṃ **svabhāva-vimalam** iti naisargikam eva tasya tat. na sūryādiprakāśavat paropādhikam ity arthaḥ. sarvanāmnāṃ vidheyānuvādyaliṅgagrāhitvāt **se**ti · anuvādya**mātrā**liṅgāśrayeṇa. yad uktaṃ Kātantramīmāṃsāyām:

> *sarvāṇi sarvanāmāni tulyādhikaraṇāny api*
> *svecchayā gṛhṇate liṅgam anuvādyavidheyayor*[28] iti.

uktyāśraya ity **uktir** upalakṣaṇam. tena mananāśrayam api katham ity arthaḥ. idaṃ sṛṣṭy-ārambhonmukhatvād brahmasattvaṃ jñeyam. tata eva ca ravyādīnāṃ prādurbhāvāt. yad āha Bhṛguḥ:

> *yat tat kāraṇam avyaktaṃ nityaṃ sadasadātmakam*
> *tadvisṛṣṭaḥ sa puruṣo loke brahmeti kīrtyate*[29] · iti.

itthaṃ bhāvyāśayasūcakaṃ pīṭhikābandhaṃ vidhāya śāstrāvataraṇam āracayati: **asau svecchāśālī**ti.

> **asau svecchāśālī sthiracarajagadbhāvakalanāṃ**
> **svahṛtkośe kṛtvā Manum akalayat svāṃ varatanūm**
> **ya ekas tacchāstyaṅkita iha dharāpāvanavapuḥ**
> **suśīlaḥ svacchātmādhikṛtipadam adhyāsta sukhitaḥ** **1.5**

asāv iti bhagavadaparamūrtir Brahmāparaparyāyaḥ. **kalanā** saṃbandhaḥ: kena kathaṃ ca kaṃ saṃbandhayāmīti saṃbandhārthaṃ **svāṃ varatanūṃ** tejomūrtiṃ **Manum akalayat** prādur-abībhavat. icchāmātreṇa Manur jāta ity arthaḥ. yad āha Bhṛguḥ:

> *dvidhā kṛtvātmano deham ardhena puruṣo 'bhavat*

2 vāntaram J_3 $J_4^{p.c.}$] cāntaram $J_4^{a.c.}$ **12** sarva $J_4^{p.c.}$] sava J_3 **1.5b** tanūm J_3 J_4 schol.] tanum J_1 **28** **tanūṃ** $J_3^{a.c.}$ J_4] tanuṃ $J_3^{p.c.}$

Anm. zu 1.5, Metrum: Śikhariṇī.

[27] Taittirīya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2,4.1a [28] Quelle unbekannt, ebenfalls zitiert in M. R. Shāstrī und M. K. Shāstrī 1918–1943, Band 1, S. 279, Fn. 27. [29] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 1.11, für die Zuschreibung zu Bhṛgu vgl. Olivelle 2005, S. 18f.

ardhena nārī tasyāṃ sa virājam asṛjat prabhur[30] iti.

sthiracarajagadbhāvakalanāsiddhaye 'sya sṛṣṭatvāt tacchaktisāmarthyasūcanārthaṃ viśeṣaṇapūrvaṃ tam anuvadati: **ya eka** ityādi. **tacchāstyaṅkito** vidhiniṣedhākhyacodanādhikārī. saṃpanna ity arthaḥ. paramatejaḥsphārātmakaśāsanapaṭṭadhāraṇavaśāc ca vartitājñaḥ kṛtārtho 'bhavad ity āha viśeṣaṇamukhena: **sukhita** iti. śāsanapaṭṭaprāptāv api hetugarbhaṃ viśeṣaṇadvayam: **suśīlaḥ svacchātme**ti. ata eva sarvataḥ śāsanapravartanād **dharāpāvanavapur** iti dharāpāvanaṃ vapur yasyeti kṛtvā **dharā**śabdena tatsthā lakṣyante. atha vā **dharai**va mukhyā vācyā dhārasaṃskāreṇa dheyasaṃskāravat.

*adhikṛtapadam adhyāste*ty[31] etat sādhayati: **so 'bhūd** iti.

so 'bhūd agraja eka eva mahatāṃ teṣāṃ munīnāṃ varo
yair vyāptā dharaṇīyam uddhatatapaḥsvacchāśayaiḥ saṃtatam
ūrdhvasrotasa āntarāttakalanā ye ke'pi divyaukasas
teṣām apy adhirāja eṣa jagatībimbe 'dhikārī mahān **1.6**

yady api bahavo 'dhikāriṇaḥ smṛtikārāḥ śāsanapaṭṭadhāriṇas tathāpi **sa eka evāgrajaḥ** sākṣād Brahmaputro 'nye tu parasparayeti bhāvaḥ. tathā cāha: **teṣāṃ munīnāṃ vara** iti. ṣaṭtriṃśatto 'pi · adhikāriṇām ity arthaḥ. te ca ManvAtriDakṣĀṅgiroViṣṇuBṛhaspatyUśanOpastambhaVasiṣṭhaKātyāyanaParāśaraVyāsaŚaṅkhaLikhitaSaṃvartaGautamaŚātātapaHārītaYājñavalkyaPracetoBudhaDevalaYamaJamadagniViśvāmitraPrajāpatiNāradaPaiṭhīnasiPitāmahaBaudhāyanaCchāgaleyaJābāliMarīciKaśyapĀtreyā iti. na kevalam adhikṛtiśālinām eva madhya eṣa **varo** yena pravṛttimārgapradarśakatvam evāsya sidhyati yāvad apāstabhavāḍambarāṇāṃ nivṛttimārgāśritānām apy eṣa **evaiko vara** ity āha: **ūrdhvasrotasa** iti. te ca kumārāḥ Sanandanādyā brahmacāriṇa ūrdhvasrotastvād ev**āntarāttakalanāḥ** · āntaryāttā kalanā yair brahmaikatatparā ity arthaḥ. etena siddhatvam eṣām uktam: sa eṣa karmiṇāṃ yoginām ca varo viditaparāvara ubhayātmakaḥ siddha ity arthaḥ.

tattvam apy āhāryānāhāryabhedena dvidhā. tatra yeṣāṃ sādhanasādhitaṃ tattvaṃ ta āhāryajñānā gauṇasiddhāḥ. yeṣāṃ tu janmata eva siddhatvaṃ ta anāhāryajñānāḥ sāṃsiddhikatvān mukhyasiddhā ity ucyante. tatra mukhyasiddhatvam evāsya sādhayati: **saiṣo 'śikṣita** ityādinā.

saiṣo 'śikṣita eva sarvakalanāṃ saṃsthāpya bhūmaṇḍale
svātmajyotiravekṣitāptakalanaḥ sacchīlaśālyantaraḥ

16 ṣaṭ J_3] ṣaḍ J_4

Anm. zu 1.6, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 26** *ta an-:* Irregulärer Sandhi für *te · an-*; vgl. KIELHORN § 22. Da dieser ebenfalls in 8.99, 10.25, 22.10 und 33.52 m. c. erforderlich auftaucht, also gängige Praxis des Autors scheint, unterbleibt auch hier wegen einhelliger Überlieferung ein editorischer Eingriff.

[30] Mānavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 1.32, für die Zuschreibung zu Bhṛgu vgl. OLIVELLE 2005, S. 18f.
[31] 1.5d.

svastho 'bhūc ca yadā tadaiva paramāptenaitya sarvātmanā
sarveṣām adhikāriṇāṃ paragurur jyeṣṭhaś ca śreṣṭhaḥ kṛtaḥ **1.7**

aśikṣita ity anāhāryajñānaḥ svatas siddha ity arthaḥ. **sarvakalanām** iti niyatirūpāṃ vidhiniṣedharūpāṃ ca. katham asya tathātvam ity āha: **svātmajyotir** ityādi. **āptakalanā** śrutisāgaraḥ. tatrāpi hetugarbhaṃ viśeṣaṇaṃ **sacchīlaśālyantara** iti. niyatisaṃsthāpanenāsya kṛtakṛtyatām āha: **svastho 'bhūd** ityādi. rājatadadhyakṣādikalanāsaṃsthāṃ bāhyāṃ dṛṣṭaphalām adṛṣṭaphalāṃ cāntarīṃ vidheyapratiṣedhyakalanāsaṃsthāṃ vidhāya kṛtakṛtyatvād **yadā svastho 'bhūt tadaiva sarvātmanā paramāptena** Viṣṇor aparamūrtinā Brahmaṇā saṃmukhībhūya **sarveṣām adhikāriṇāṃ paramagurur jyeṣṭhaś ca śreṣṭhaś ca kṛtaḥ** sarvathā mānyaḥ kṛta iti vayovinayādimānyasthānatvam āpādita iti bhāvaḥ. tathā ca Bṛhaspatiḥ:

vedārthopanibanddhṛtvāt prādhānyaṃ hi Manoḥ smṛtam
Manvarthaviparītā tu yā smṛtiḥ sā na śasyate[32]

tāvac chāstrāṇi śobhante tarkavyākaraṇāni ca
dharmārthamokṣopadeṣṭā Manur yāvan na dṛśyata[33] iti.

etad eva prapañcayati: **sauśīlye**ti.

sauśīlyasvācchyam asyāsau svato 'vekṣyātha hṛṣṭadhīḥ
bhūtabhāvyadhikṛnmūrdhni cakārāsyānuśāsanam **1.8**

sauśīlyasvācchyam iti samāhāraikatvam. ete ca vakṣyamāṇalakṣaṇe. **svata** iti sādhanopekṣāṃ vinā svayaṃ siddham ity arthaḥ. **bhūtabhāvyadhikṛtāṃ** smṛtikartṝṇāṃ **mūrdhni · asya** Manor **anuśāsanaṃ vihitavān** iti.

itthaṃ samāśvastahṛdayatvād īśasyāpi tatra paramakāruṇikatvam ity asmākam api tatra paramādara ity āha yugalakena: **ittham** iti **sahacārī**ti ca.

itthaṃ supūrṇo nirbhītir vyavasthāpitasatkriyaḥ
prasādapātram īśasya yas tasmai Manave namaḥ **1.9**

supūrṇa iti · anye 'pi santi pūrṇāḥ parasparāpekṣayā sa tu tadapekṣayātiśayena pūrṇa iti **supūrṇaḥ**. pūrṇāhaṃta ity arthaḥ. ata eva supūrṇatvān **nirbhītir** abhayaḥ. apūrṇasya hi bhayaṃ bhavati. na caitad asya mṛgyam. yato 'dharasrotassv api yaṃ Mahāmada iti

Anm. zu 1.7, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[c]a śr[e]* als kurze Silbe. **Anm. zu 28** *Mahāmadaḥ:* Deutbare lexikalische Entlehnung von *Muḥammad*.

[32]Bṛhaspatismṛti, Ed. K. V. R. Aiyangar Vyavahārakāṇḍa, Ende, dort: *vedārthopanibaddhatvāt prādhānyaṃ tu manoḥ smṛtam / manvarthaviparitā yā smṛtiḥ sā na praśasyate //.* [33]Bṛhaspatismṛti, Ed. K. V. R. Aiyangar Saṃskārakāṇḍa 12.

nabhīr iti ca vyapadiśanti · iti ke nāmāsyāstikā vibhavaṃ nānumanvate. svayaṃ cedṛśaḥ san parārthaṃ **vyavasthāpitasatkriyaḥ**: **kriyāṇāṃ** ca **sattvaṃ** dṛṣṭādṛṣṭaphalāvyabhicāritvam. itthaṃ ca parārthaghaṭanodyuktatvād **īśasya dayāpātraṃ** tannirvāhyakāryanirvāhanāt. iti no 'pi **tasmai Manave namo** 'stu yena taduditasanmārgācaraṇād vayam api prasādapātraṃ bhavāma iti.

sahacārivayasyādiputramitrādayo 'pi ye
tasyādhikṛtim āpannās tebhyo bhūyo namo namaḥ **1.10**

adhikṛtim iti dharmānuśāsitṛtālakṣaṇāṃ prajāpālanādilakṣaṇāṃ ca. **bhūyo namo nama** iti svāṅgapoṣaṇena hi mahatām ādarātiśayo yathā dṛśyate na tathā sākṣāt svapoṣaṇenety āśayena **namo namo bhūya** iti vīpsā. tathā ca Kusumadevaḥ:

uttamas toṣam āyāti tadaṅgaṃ poṣyate yadi
cakṣuḥ prasīdati prāyaḥ pādābhyaṅgena na svayam[34] iti.

punar api tasya māhātmyadyotanārthaṃ tena ca tadudite dṛḍhasamāśvāsenāśeṣaphalasiddhiṃ kathayitum āha: **yasmai** · iti.

yasmai cārpitam īśena śāsanaṃ hṛṣṭacetasā
anādisiddhā vāg eṣā bheṣajaṃ tan Manor vacaḥ **1.11**

śāsanaṃ śiraḥśāsanapaṭṭam. **anādisiddhe**ti yan **Manor vaca eṣānādisiddhā vāk** śrutir eveyam ity arthaḥ. tathā **tad bheṣajaṃ** ca saṃsāradīrgharogasya. tathā ca Chāndogya-Brāhmaṇe: *Manur vai yat kiṃcid avadat tad bheṣajaṃ bheṣajatāyā*[35] iti. śrutinigūḍhārtha-smartṛtvād eva cāsya svakalpanāgocaratvaṃ dyotayituṃ tatsamānatvam āha Bādarāyaṇaḥ:

purāṇaṃ Mānavo dharmaḥ sāṅgo vedaś cikitsitam
ājñāsiddhāni catvāri na hantavyāni hetubhir[36] iti.

iti śāsanapaṭṭārpaṇena pramoditacetasaṃ sanmukhīkṛtya taduttejanārthaṃ svasya kṛta-kṛtyatām āvedayati Brahmā pañcabhiḥ: **bhoḥ putre**tyādi.

bhoḥ putra yat te sauśīlyaṃ tena sarvaṃ jitaṃ tvayā
sārabhūtaṃ jagaty asminn etena sadṛśaṃ na hi **1.12**

3 ghaṭano J_4] caṭano J_3 **1.10–11** seq. inv. 11 10 J_1

Anm. zu 1 *nabhīḥ:* Lexikalische Entlehnung von *nabī* ‚Prophet'. **Anm. zu** *āstikā:* Zweifelhaft, lies: *āstikya-*?

[34]Kusumadeva: Dṛṣṭāntakalikāśataka, Ed. DURGĀPRASĀDA 78, dort c: *vṛkṣaḥ prasīdati prāyaḥ.* [35]Pañcaviṃśabrāhmaṇa, Ed. C. ŚĀSTRI 23,16.7, dort: *… yat kiñcā'vadat …* [36]Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 14,96.15, Addendum 4,392–393, dort ab: *Bhārataṃ mānavo dharmo vedāḥ sāṅgāś cikitsitam.*

punāti saccāritreṇa pūrvāparasvātmana iti **putraḥ**. **sauśīlyaṃ** satprakṛtitvaṃ sadvṛttatvaṃ ca vakṣyamāṇalakṣaṇam. **sarvam** iti · ihāmutrākhyalokadvayam. **sārabhūtaṃ** dṛḍham anaśvaraṃ nyāyyaṃ ca. **etena** sauśīlyena.

pratijñātam arthaṃ sādhayati: **yad asye**ti.

yad asya svaprakāśasya vibhoḥ paramam oṃ mahaḥ
taddīptileśaḥ svācchyaṃ yatsauśīlyaṃ bindur ekakaḥ **1.13**

asya svaprakāśasya vibhor vyākhyātasvarūpalakṣaṇasya **yat paramam oṃ maha** iti. **paramaṃ** nirapekṣam. **om** iti oṃkāralakṣaṇaṃ svātmasattālakṣaṇaṃ ca. *om evaṃ paramaṃ mate*[37] · iti kośāt. **svācchyām** ity āntaraśaucam. **sauśīlyam** iti bāhyaśaucam. eka ev**aikaka** iti svārthe kan.

mahattvaṃ yac ca paramaṃ tasyeme 'ṃśā jagattale
sūryācandrādayaś cakṣuḥśrotrādyā ye 'pi bhāsakāḥ **1.14**

tasya ca yat paramaṃ mahattvaṃ sarvāvabhāsakaṃ caitanyākhyaṃ sāraṃ **tasyeme 'ṃśāḥ** · ye kecid bāhyābhyantaraprakāśakāritvena prakāśakā iti prasiddhāḥ. **sūryācandrādayo** bāhyāś **cakṣuḥśrotrādyāś** ca śarīraikalagnā bāhyāntarāḥ. manobuddhyādayaś ca kevalāntarā ity arthaḥ.

yalleśāṇvekadeśaś ca sā śailī rājatetarām
yadāśrayeṇa mānyāsau trilokyāṃ kāraṇāvalī **1.15**

seti sarvapratītatvena **mānyā śailī**: śīle bhavā **śailī** śuddhaprakṛtiḥ · ativirājamānāpi **yalleśāṇvekadeśaḥ**. katham asyās tādṛśamānyatvam ity āha: **yadāśrayeṇe**ti. **yadāśrayeṇa** śailyāśrayeṇa · **asau kāraṇāvalī** BrahmaViṣṇuRudrEśānaSadāśivalakṣaṇā yathocitasamāśritāspadā sṛṣṭisthitisaṃhāratirodhiprakāśakāritayā **mānyā** jātā. so 'yaṃ śailīprabhāva ity arthaḥ.

kṛtaṃ tac ca tvayā pūrṇaṃ yadartham avatāritaḥ
kṛtakṛtyo 'smi hṛṣṭātmā kalpaṃ kīrtir dhruvāstu te **1.16**

kṛtaṃ saṃpāditam. **pūrṇam** iti nirākāṅkṣam ity arthaḥ. tataś ca **kalpaṃ** yāvat tava **kīrtir** anaśvar**āstv** ity āśīḥ.

ity āśvāsitacetāḥ sa tad aiśaṃ śāsanaṃ dṛḍham
rahasyaṃ param ādeyaṃ matvābhūt sajjito 'nvaham **1.17**

ity āśvāsiteti.

19 prakṛtiḥ $J_3^{p.c.}$] prakṛti $J_3^{a.c.}$ J_4

[37] Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,4.12d.

prāyaḥ pratyayam ādhatte svaguṇeṣūttamādara[38] iti

nayena pratyayitasvaguṇaḥ. paramagrāhyatayā **tad brāhmaśāsanaṃ matvānvahaṃ** tadvṛddhyarthaṃ **baddhakakṣyo 'bhūt**.

baddhakakṣyatvam evāsya sūcayati: **tad** iti.

tat puraskṛtya śāntātmā varṇāśramagatīḥ śubhāḥ
vyavasthāpya munīn bhūyaḥ śikṣayām āsa cādṛtaḥ **1.18**

tad iti garbhīkṛtetarabhāvukaguṇaṃ sauśīlyaṃ **puraskṛtyā**gre mukhyataḥ kṛtvā saṃpūjya ca tadanuprāṇitāś catur**varṇa**catur**āśramagatīḥ śubhā** ihāmutra śubhodarkāḥ svayaṃ **vyavasthayā dṛḍhīkṛtyādṛtaḥ** san. śiṣyapraśiṣyamukhena pracayagamanārthaṃ **munīn** Bhṛgvādīñ **śikṣayām āsa**.

itthaṃ divyādivyabhedena śāstrasaṃbandhaṃ vyavasthāpyātha dhīmatām avāntaraihikaphalaprāptipūrvakaṃ paramapuruṣārthadāyitvāt tatrādhikṛtipātratvaṃ saṃjñapayati: **tato 'sye**tyādinā.

tato 'sya gatim anveṣṭuṃ sevyā tacchāstir ādarāt
natipūrvaṃ yatheśānaḥ prasannaḥ paramāptidaḥ **1.19**

tata iti tasmād dhetor **asya** paramasvatantrasya prabhor **gatiṃ** svarūpasvārasyalakṣaṇāṃ **mṛgayituṃ tacchāstir** uktalakṣaṇā**dādarāt** prītyatiśayena **natipūrvaṃ sevyā**. **natipūrvam** iti bāhyaliṅgadhāraṇam api tadājñāpūraṇāya paramāpter hetur iti sūcitam. **paramāptiḥ**: yasyā imā āptayaḥ sādhanatāṃ yānti seyam apavargalakṣaṇā.

nanu katham asyā etādṛktvaṃ yen*āsya gatim anveṣṭum*[39] iti siddhavat kṛtvā *sevye*ty[40] uktam. tad āha: **tadvāg** iti.

tadvāg evātigāḍhāsau bhavyā tadgativādinī
tatprāptikāriṇī cāpi mānyā kair nāsti dhīdhanaiḥ **1.20**

yato **'sau** munipraṇītā smṛtilakṣaṇā **tasya** prabhor **atigāḍhā vāg eva** śrutir eva. ayaṃ bhāvaḥ: tatrātigūḍhāśayatvena śithilayatnānāṃ śāntahṛdayānāṃ dṛḍhasthitaye munipraṇīteyaṃ vicitir ity arthaḥ. tataś ca tadāśayavistārarūpatvād asyās tadgativāditvam. gatyā cāvaśyaṃ **tatprāptir** yo hi gacchati so 'vaśyaṃ tatra prāpnoti · iti **tatprāptikāriṇīty** uktam. **dhīdhanair** ity anena dhiya eva sarvatra sarvāptisādhanatvam iti sūcitam. yad āhuḥ: medhāhīnaḥ paśuḥ smṛta iti.[41]

11 divyādivya J_3] divyādivyā J_4 **20** etādṛktvaṃ J_4] etādṛttādṛktvaṃ J_3

[38] Kālidāsa: Kumārasaṃbhava, Ed. SURYAKANTA 6.20cd. [39] 1.19a. [40] 1.19b. [41] Vgl. 10.111 und 10.117; vgl. auch Garuḍapurāṇa, Ed. R. SHARMA 2,49.53cd: *jñānavān Mānavaḥ prokto jñānahīnaḥ paśuḥ smṛtaḥ.*

punar api dṛḍhapratyayārthaṃ prabhor niṣkāraṇaṃ paramakṛpālutvakathanapūrvaṃ Manvatiśayam evāha: **daye**ti.

dayā virājate saiṣāhetv aiśī yad asau prabhuḥ
svataḥ siddhaṃ suśikṣāṅkam enaṃ bhūmāv avātarat **1.21**

ahetu · iti niṣkāraṇaṃ kriyāviśeṣaṇaṃ caitat. **svataḥ siddham** ity anāhāryajñānaṃ **suśikṣāṅkaṃ** Suśīlaśailīśīlitam. **avātarad** iti ṇyarthagarbhīkāreṇa padasaṃskārapakṣāśrayeṇa laṅprayogo 'pi sādhur eva.

ādimadhyāvasāneṣu tattatkarmāśrayāpi yat
yasyoktiḥ svācchyasācchīlyaparamārthaikatatparā **1.22**

ādi · ityādi. varṇāśramakarmaṇām ānantye 'pi sarvatra sādguṇyahetuḥ **svācchya**sauśīlyam evaitad vinā teṣāṃ tucchaprāyatvād iti bhāvaḥ.

itthaṃ cāsyopeyatvāt karmaṇām upāyatvāt tadādarapūrvam idam eva paryantaphalatayādartavyam ity āha: **svaccham** iti.

svacchaṃ vidhāya hṛdayaṃ śīlam arjayatāṃ nṛṇām
kalpate 'khilam evāho padāya mahate kṛtam **1.23**

akhilam iti varṇāśramakarmācaraṇādy api **mahate padāya** mokṣāy**aiva kalpate** · iti niṣkāmakarmaṇām apavargahetutvam uktam. bhagavatā ceyam eva rītir niṣṭhāśabdenoktā:

loke 'smin dvividhā niṣṭhā purā proktā mayānagha
jñānayogena sāṃkhyānāṃ karmayogena yoginām[42] iti.

atra ca: *sāṃkhyānāṃ jñānayogena yoginām* ca *karmayogena* yā gatir uktā sāṃkhyair mīmāṃsakaiś ca sā *mayā he 'nagho*citabuddhe *niṣṭhā*śabdenaikaivoktā. svācchyasauśīlyena kriyamāṇaṃ karma sarvathā sidhyatīty arthaḥ.

ata eva paramakāṣṭhātvam asyāha: **asye**ti.

asya kalyāṇavasateḥ sadarthānāṃ ca śevadheḥ
anyāni sukṛtāny āho kalāṃ nārghanti ṣoḍaśīm **1.24**

asya svācchyasauśīlyasya.

uktasyaivārthasya sphuṭīkaraṇāyārthāntaraṃ nyasyati: **santy anya** iti.

1.21c su J_3 J_4 schol.] sva J_1 **1.22c** sācchīlya J_1 J_3 $J_4^{a.c.}$] sauśīlya $J_4^{p.c.}$ **1.23a** vidhāya J_3 J_4] vidhāṃya J_1 **1.24a** vasateḥ J_3 J_4] vaseteḥ J_1 **1.24d** nārghanti J_1 J_3] nārcanti J_4 **26** svācchya J_3] svāccha J_4

[42] Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 3.3.

santy anye 'pi ca loke 'tra tejoleśās tamo'pahāḥ
paraṃ sa bhagavān eko ravir eva hi gaṇyate **1.25**

tejoleśā iti candravahnyādayaḥ. **sa** mūlaṃ sarvatamo'pahatvena **gaṇyate** · iti.

asyaivārthasya sarvataḥ saṃkṣiptatvād vidhivākyakalpasya sphuṭīkaraṇārtham arthavāda-
5 rūpāṃ laghvākhyāyikām āha: **tathā ce**tyādinā.

tathā ca paramautkṛṣṭyam asya śrutiṣu gīyate
tasyāṃ paramavelāyām etad ādau hi tolyate **1.26**

puṇyāpuṇyagatī paścād iti saṃśitadhīr naraḥ
ko nainām āśrayed agryāṃ paramāptigatipradām **1.27**

10 **śrutiṣv** iti bahuvacanaṃ tanmūlasmṛtigrahaṇārthaṃ **gīyate** · iti paramādaraviṣayatvaṃ tatrāsya sūcayati. **tasyām** iti pralayalakṣaṇāyāṃ mṛtilakṣaṇāyāṃ vā. **parame**ti ca viśeṣaṇam avaśyabhāvitvam asyārthasya jñapayati. **etad** iti svācchyasauśīlyalakṣaṇaṃ sadvastu. **ādāv** iti karmavibhāgāt prāk. **paścād** iti · etattolanānantaraṃ **puṇyapāpāgatī** tolyete **ity** ato hetoḥ **saṃśitadhīr** niścitamatiḥ **ko** nām**ainām agryāṃ** gatiṃ mokṣaphalāṃ **nāśrayet**. etadan-
15 āśrayaṇe paśutvam eva hetur ity arthaḥ.

etad eva nidarśayati: **tathā hī**tyādinā.

tathā hi puṇyāpuṇyotthā gatir ūrdhvādharobhayam
hetur madhyagateḥ pūrṇā caturdaśavidhā gatiḥ **1.28**

puṇyakarmaṇāṃ phalaṃ tāratamyen**ordhvo**rdhvā gatiḥ · Brahmalokāntā. pāpakarmaṇāṃ ca
20 tathaiva tāratamyen**ādharā**dharā gatir narakapaśusthāvarāntā. miśritakarmaṇāṃ ca phalaṃ **madhyagatir** manuṣyalokāptiḥ. itthaṃ karmaṇāṃ gatim upasaṃharati: **pūrṇe**tyādinā. tathā ca:

aṣṭavikalpo daivas tairyagyonaś ca pañcadhā bhavati
manuṣyaś caikavidhaḥ samāsato bhautikaḥ sarga[43] iti.

25 ittham ūrdhvādharamadhyalokagatiṃ devapaśumanuṣyādyāśrayāṃ karmaphalaṃ nirūpya pūrvoktaṃ paramautkṛṣṭyaṃ phalanirūpaṇadvāreṇādau tolane ca yuktiṃ yugapad vadati: **iyaṃ tv** iti.

iyaṃ tu paramānandagatihetur garīyasī

1.28b ūrdhvā J_1 J_4] ordhvā J_3 **26** autkṛṣṭyaṃ J_3] autkṛṣṭaṃ J_4

[43] Īśvarakṛṣṇa: Sāṃkhyakārikā, Ed. H. D. Sharma 53, dort cd: *mānuṣaś caikavidhaḥ samāsato 'yaṃ tridhā sargaḥ.*

sarvathā kṛtibhis tasmād asyāṃ jāgaryam eva hi **1.29**

tuśabdaḥ pūrvapakṣād asyā viśeṣadyotakaḥ. **iyaṃ** svācchyasauśīlyalakṣaṇā śailī. **paramānandagatihetur** avyapadeśyālakṣyasvātmabodhānandakāraṇam. ato 'syāḥ prathamagaṇanam. etadbhraṣṭānāṃ vidhvastaparamārthagatīnāṃ vyapadeśyalakṣyacaturdaśalokagatir ity arthaḥ. ata evānyagatibhyaḥ puṇyātiśayāpy āBrahmalokagatir gurur iyaṃ cobhayor madhye gurur iti **garīyasī**. ata evāha: **sarvathe**ti. **jāgaryaṃ** sātatyenāvahitair bhāvyam ity arthaḥ.

athedānīm asyā eva paramotkṛṣṭatvaṃ dyotayituṃ parārdhyopāyasamānakakṣyatvam asyā draḍhayati: **śrutiś ce**ti yugalakena.

śrutiś cāhāgryajanmā yaḥ suśīlaḥ svacchacetanaḥ
sa tat padam avāpnoti yac chāntānāṃ mahātmanām **1.30**

anekajanmasiddhānāṃ munīnām ūrdhvaretasām
atho viditavedyānāṃ yat padaṃ tasya tad dhruvam **1.31**

śāntānāṃ mahātmanām iti · ūrdhvasrotasāṃ yoginām. **munīnām ūrdhvaretasām** iti saṃyatacittānāṃ vedābhyastamatīnāṃ brahmacāriṇām iti saṃkocatāratamyena kramamuktir dyotitā. **atho** iti kramakathanānantaram akrameṇa paramārthamuktidyotanārtham. **viditavedyānāṃ** tattvavivekināṃ jñāninām iti vikāsatāratamyena sāhasabalam uktam. tataś cārurukṣūṇām ārūḍhānāṃ ca **yat padaṃ tat padam asau prāpnotī**ti. **agryajanme**ti · anenātrāsyā eva jāteḥ pradhānopakāryatām āha. atha vā *na hi bhātam abhātaṃ syād*[44] iti nyāyena yasyedaṃ sphuritaṃ so **'gryajanme**ti. **sa tat padam** iti **yat padaṃ tasya tad dhruvam** iti ca paunaruktyena *dvibaddhaṃ subaddhaṃ bhavatī*ti[45] nyāyāśrayeṇāvyabhicāriphalatvam asyāḥ sūcayati.

asyā evāgamāntarasaṃvādoddeśakathanapūrvam etatphalavattvam eva prakaṭayati: **tathā ce**ti.

tathā ca bahudhāpy uktaṃ rahasyeṣu mahātmabhiḥ
prakāśasaraṇiḥ seyaṃ śailī yānyānapekṣiṇī **1.32**

rahasyeṣv iti rahasyanayeṣu. **prakāśasaraṇir** jñānamārgaḥ. **anyānapeṣkiṇī**ti · anya upāyā etadapekṣāḥ. iyaṃ tv **anyānapekṣiṇī** sarvoparivartitvād asyā iti. tad uktaṃ rahasyanaye:

pramāṇāny api vastūnāṃ jīvitaṃ yāni tanvate
teṣām api paro jīvaś citteḥ svācchyaṃ hi yan matam[46] iti.

18 yat padaṃ J_4] yat phadaṃ J_3 **23** pūrvam em.] pūvam J_3 J_4

[44] Abhinavagupta: Paramārthasāra, Ed. BANSAT-BOUDON und K. TRIPATHI sub 93. [45] Vgl. APTE, Appendix E, S. 53., dort: *dvirbaddhaṃ subaddhaṃ bhavati.* [46] Abhinavagupta: Tantrāloka, Ed. M. R. SHĀSTRĪ und M. K. SHĀSTRĪ 1.55, dort d: *sa eva parameśvaraḥ.*

anyeṣāṃ sāpekṣatvam eva darśayati: **enāṃ vine**ti.

enāṃ vinānyā naivāsti tatpadaprāptikāraṇam
enayaiva hi tatprāptir yāsti dūre durātmanām **1.33**

durātmanām iti · aśīlānām.

etad eva prakārāntareṇāpi dṛḍhapratītaye darśayati: **etad** iti.

etadviśrāntivaikalye satsv anyeṣv api no nṛṇām
vihāya paśutāṃ kācid gatir asti garīyasī **1.34**

etadviśrāntirāhitye **'nyeṣū**pāyeṣu **satsv api paśutāṃ** vinā nānyā **gatir garīyasy asti**. paśutvam evātigarīya ity arthaḥ.

anayaiva sarvottamatvam api sidhyatīty āha: **yasyāsāv** iti.

yasyāsau prakṛtiḥ svacchā Mānavānāṃ sa Mānavaḥ
antaḥ sauśīlyam evāsau nākṛtis tatra kāraṇam **1.35**

prakṛtiḥ svabhāvaḥ. **Mānavānāṃ Mānava** iti yathā vivekaguṇena paśubhyaḥ pumān atiricyate tathāyam api śailyā Mānavebhyo 'tiricyate. tatsadeśe 'nye paśava ivābhāntīty arthaḥ. santi ca bahavo 'pi duṣṭā bahiḥ śīlam abhinayanti. tadartham āha: **anta** iti. **ākṛtiḥ** śobhanā śarīrasaṃsthitiḥ. **tatre**ti sauśīlye.

kuto 'syā īdṛktvam ity āha: **yāsāv** iti.

yāsau saddharmasāhasrayonir ity abhidhīyate
satyāṃ ca yasyāṃ śataśaḥ saddharmāḥ svayam āgatāḥ **1.36**

kuto 'syāḥ saddharmaprabhavatvam ity āha: **satyāṃ ce**ti. **svayam āgatā** ayatnopanatāḥ srotasi pravahamāṇe tadadhīnagatayas tṛṇakāṣṭhādirāśaya iva.

anayaiva pūjyatvam api bhavatīty āha: **svacchamṛdvāśayā** iti.

svacchamṛdvāśayā ye 'ntas te pūjyā bhuvanāvalau
sauśīlyārjana udyuktais tasmād bhāvyaṃ hitārthibhiḥ **1.37**

anta ity akṛtrimatvaṃ dhvanyate. **bhuvanāvalāv** iti pratyakṣaparo'kṣabhuvaneṣu. jīvadbhir iha pūjāvāpyate. saṃsthiteṣu tu devapūjādhigamaḥ. **hitārthibhir** ihāmutra kuśalecchubhiḥ.

yasyedṛśaṃ guṇamāhātmyaṃ varṇitaṃ tad idānīṃ sauśīlyaṃ svarūpato lakṣayati: **guṇāḥ santa** iti.

1.33a enāṃ J_1 schol.] etāṃ J_3 J_4 **1.36b** abhidhīyate J_1 J_4] ābhidhīyate J_3 **1.37c** sauśīlyā J_3 J_4] sauśīlā J_1

guṇāḥ santaḥ śuddhā prakṛtir iti sauśīlyam uditaṃ
mahadbhir yā śobhā kuśalam amalaṃ caihikam api
śubhāyo ’mutrāho adhikṛtipadaṃ yasya nikhilā
tridhā yāsau sṛṣṭir niyatamanaso ’py āptakalanāḥ **1.38**

guṇāḥ kṣamāsatyādayaḥ. te ca kadācid viṣayabhedena vyabhicarantīty avyabhicārisiddhaye **santa** iti viśeṣaṇam. yatra kṣamādau sarvathā svaparahitalābhas te **sauśīlyam ity uditam**. tatrāpi mūlakāraṇam āha: **śuddhe**ti. **prakṛtiḥ** svabhāva āntarasattvalakṣaṇaḥ **śuddhā**kaṣāyā **sauśīlyam ity uditam**. kāryakāraṇabhāvād anayor na pṛthak svātantryam ity ekenānyataropādānasiddheḥ. samuccayalābhāya conanibaddhaḥ. sphuṭapratītyai ca dvayor upādānam. **uditam** iti vidheyasauśīlyāpekṣayā klībatvam ekatvaṃ ca.

iti svarūpam uktvā saṃkṣepeṇa śrotṛbuddhipravṛttaye phalam āha: **ye**tyādi. **aihikam** iti vibhaktipariṇāmena **śobhayā**pi saṃbadhyate: **yā** · aihalokikī **śobhā**nenaiveha pumāñ śobhata iti na kevalaṃ śobhaivety āha: **amalam aihikaṃ kuśalam api**. anena · aihikaputradārabāhyasaṃpadautkarṣam api labhyate. **amutra** paraloke **śubhāyaḥ** · anukūladaivam: **ayasyā**nukūladaivavācakatve saty api **śubha**grahaṇam asyāpi **śobhe**ty anukarṣaṇārthaṃ pāralaukikī śobhā saddaivaṃ cedam evety arthaḥ.

iti phalenāpi samarthyādhikārito ’pi samarthayati: **adhikṛtipadam** iti. **yasya** sauśīlasy**ādhikṛtipadam** adhikāraviṣayaḥ. **yāsau tridhā nikhilā sṛṣṭiḥ** sāttvikarājasatāmasabhedena laukikī. atha vā **tridhā** trivargapradhānā sā ca laukiky eveti dharmārthakāmaprāptikāraṇatvam asyoktam. trivargasādhanatvam uktvāpavargasādhanatvam apy asyāha: **niyatamanasa** ityādinā. **āptakalanāḥ** satyavādinaḥ satyasaṃkalpā vā **niyatamanaso** ’bhyastayogā ity alaukikī sṛṣṭir iti bhāvaḥ.

prakṛtir itītiśabdo bhinnakramaḥ: **sauśīlyam ity** anena yojyam.

ittham avāntarabhedenānantye ’pi sṛṣṭer laukikyalaukikītvena dvaidhaṃ sthāpitam. tatrāpi rājñāṃ sarvordhvavartitvenātra mahopayogitām āha: **ādhikyene**ti.

ādhikyena paraṃ virājatitarāṃ teṣāṃ sadāsau śubhā
yeṣām īśakṛpābharād anigaḍaṃ sadbhāgyakoṭṭaṃ mahat
lokānugrahanigrahādikalanā vāṅmātralagnākhila-
prāṇiprāṇanakalpanāpi śayagā prauḍhātmanāṃ bhūbhujām **1.39**

asāv iti śailī. atiśayadyotakaṃ viśeṣaṇacatuṣṭayaṃ caturvarṇāśramacaturvargaśraiṣṭhyaprāptibodhakam. caturvarṇacaturāśramādhikāriṇām amīṣāṃ matena caturvargaprāptir hastaprāptaivety abhiprāyaḥ. **sadbhāgyāny** evāntaḥ susāratvād bahiś ca kṛtāvaraṇatvāt **koṭṭam**

1.38c śubhāyo J_3 J_4 schol.] śubhāyā J_1 **1.38c** adhikṛti J_1 J_4] atikṛti J_3 **25** mahopayogitām $J_3^{p.c.}$] mahopayogatām $J_3^{a.c.}$ J_4 **32** bhāgyāny J_4] bhyāgyāny J_3

Anm. zu 1.38, Metrum: Śikhariṇī. **Anm. zu 1.39, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

anigaḍam udghaṭṭitaṃ nirargalaṃ **mahad** acintyavaibhavam ity arthaḥ. **sadbhāgyakoṭṭam** eva viśeṣamukhena viśadayati: **loke**tyādinā. **loka**śabdena dvividhāpi sṛṣṭir vivakṣitā sarvādhikāritvād rājñām. **prāṇanaṃ** jīvanam. **śayagā** hastagā. **prauḍhātmanām** uccasvabhāvānām. anena dikpālāṃśatvam eṣāṃ sūcitam.

uktaṃ ca satkriyā śobhā sarveṣāṃ yogināṃ parā
tato 'pi śatasāhasrādhikṛtānāṃ mahātmanām **1.40**

uktaṃ ceti. **sarveṣām** iti laukikānām. **yoginām** iti · alaukikānām. **śatasāhasre**ti · ubhayādhikāriṇāṃ **mahātmanāṃ** rājñām. **pare**ty uttaratrāpi saṃbadhyate. tena ca kramāsūtraṇam atra sūcitaṃ bhavati: prathamaṃ laukikānāṃ **śobhe**yam. tato 'pi **parā yogināṃ** manāg apy etaccalane svarūpabhraṃśāt. **tato 'pi parā** rājñāṃ sarvādhikāritvāt · iti. **sāhasre**ti sahasraṃ vidheyatvenāsyāstīti matvarthīye 'ṇi:[47] **sāhasraḥ** sahasrādhikārī. **śatasāhasrā** ity asaṃkhyatvaṃ tādṛśānāṃ sūcayati. tatr**ādhikṛtānāṃ** mahārājānām ity arthaḥ.

tatra tādṛśasauśīlyabhājanatvenāśaṃsitaprakṛtamahārājasiddhaye paripāṭīṃ nibadhnāti: **yo 'sāv** iti.

yo 'sāv ambarabhūṣaṇaṃ vasumatīviśvāsabhūr bhāskaro
yadvaṃśyāś ca babhūvur Indramahadās te vai Dilīpādayaḥ
tadvaṃśyo 'dya sukīrtipūritamahībimbodaro 'sau Mahā-
rājo rājati tasya hastavaśagā Kaśmīrabhūr nākabhūḥ **1.41**

viśvāsabhūr upalabdhikāraṇam etaṃ vinā satyā · asatyā vāsyā viśeṣābhāvāt. **Indramahadā** iti samūlaṃ śatrunirdalanāt. **adya** tv ayaṃ tadvaṃśabhavatvād Indramahadabala iti **tad-hastavaśagā Kaśmīrabhūr nākabhūr** astīti saṃbhāvyate. atha v**ākaṃ** duḥkhaṃ tasya **bhūr** ādhāro **ne**ti saṃbhāvyate. Candrabhāgāṃ samārabhya yāvan Madhumatītaṭaṃ Kaśmīrā iti vikhyātaṃ krīḍāsthānaṃ Maheśitur iti purāṇe.

nayajñacaturaḥ kṛtī vibudhavṛndapadmākarā-
ryamā vipulasattvabhūḥ prakṛtipālanātatparaḥ
gabhīravipulāśayo bharitadiṅmahīmaṇḍalo
yaśobhir ayam acchadhīr jayatu vāḍavaikāśrayaḥ **1.42**

vibudhavṛndapadmākarāryameti tadvikāsakaḥ. **acchadhīḥ** prasannamatiḥ. **vāḍavānāṃ** brāhmaṇānām **ekāśrayaḥ**. **eko** mukhya **āśrayaḥ**. **jayatv** ity utkarṣaprāptibhājanam astv ity arthaḥ.

Anm. zu 1.41, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 1.42, Metrum:** Pṛthvī.

[47] Vgl. PĀṆINI 5,2.102–103: *tapassahasrābhyāṃ vinīni, aṇ ca.*

nītau Vācaspatir amalagur mārdave bhūḥ kṣamāyāṃ
bhāsvān doṣāpanayanavidhau Bhārgavo dhīvilāse
śuṣmā duṣṭendhanakavalane yo 'sti bhāsvatpratāpas
tasyānarthapraśamanakarī kīrtir ākalpam astu **1.43**

mārdave 'malaguḥ śaśāṅkaḥ. mārdavakāṣṭhā hi loke śaśāṅko gaṇyate. **kṣamāyāṃ bhūḥ** · mahābhārākramaṇe 'pi nirvikāraḥ. **doṣāṇām apanayanavidhau** dūrīkaraṇe **bhāsvān** raviḥ. **bhāsvāṃś** ca doṣāpahārī **doṣā** rātriś ca. **dhīvilāse** vakrokticāturye **Bhārgavaḥ** Kāvyaḥ. **śuṣmā**gniḥ. **bhāsvān** dīptiśālī **pratāpo** yasya. atha vā **bhāsvata** iva **pratāpo** yasya. **anarthapraśamanakarī**ti nyāyapravṛttyā hy anarthapraśamaḥ. iti nyāyapravṛttipūrvaṃ kīrtir āśāsyate: **astv** iti.

idānīṃ tanmāhātmyasūcanapūrvaṃ svapravṛttiprayojanam āvedayati kaviḥ: **kiṃ vācyam** iti.

kiṃ vācyaṃ cāsya sādguṇyaṃ nītau buddhau dhṛtāv api
tatrāpi no 'sya dhīr eva ślāghyā yadviṣayā vayam **1.44**

tritayam api cedaṃ sadguṇaślāghanīyam ity arthaḥ. **tatrāpi** tāsu tisṛṣv api **no** 'smākam **asya dhīr eva ślāghyā**. **yadviṣayā** dhīviṣayāḥ. yadi cedṛśī dhīr na syāt katham asmin yuge mālinyotpuṃsikedṛśī śikṣā syāt. kṛtayugasthitir hīyaṃ yadvṛttasya pratyāvartanam iti.

tataś ca: **svocitām** iti.

svocitām upadhāṃ nītvā prakṛtiṣv asya gaṇyatām
yātvaucitīṃ ca yāsyāmo rājā sarvaprabhur yataḥ **1.45**

rājñaḥ sarvaprabhutvāt sarveṣāṃ tatropadhārpaṇam ucitam iti vayam api **svayogyāṃ ḍhaukanikāṃ nītvaitatprakṛtiṣu gaṇyatāṃ yāsyāma** iti.

tatrādau svocitāṃ sasārām anaśvarāṃ ca praśastyupadhāṃ samarpayati: **kene**tyādi.

kenehāmutra śobhā nirupamamahaso vācakaṃ nāma kiṃ vā
bahvarthaṃ nirviśeṣaṃ yuga iha grahaṇārthaś ca ko dhātur asti
ko vā sarvārthasiddhyai jagati bahumato dyotināṃ saṃkalayyā-
śeṣaṃ ko bhāsvadākhyo vipariṇamayate rājagolābhasiṃhaḥ **1.46**

arthatrayavācīdaṃ padyam.

5 śaśāṅko $J_3^{p.c.}$] śaśāṅke $J_3^{a.c.}$ J_4 **6** bhārā $J_3^{p.c.}$] bharā $J_3^{a.c.}$ J_4 **1.46c** sarvārtha J_3 J_4] sarvātha J_1

Anm. zu 1.46, Metrum: Sragdharā. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[h]a gr[a]* als kurze Silbe.

(1) **ihe**tīha loke **'mutre**ti paraloke ca **kena śobhe**ti praśne **rā** · iti samarthanam. rānaṃ rā · iti bhāve kvip. rā · iti dānanāma. tatra ca tṛtīyaikavacane: *āto dhātor*[48] ity ālope **rā** · iti siddham. **rā** dānenety arthaḥ.

tathā **nirupamamahaso** Brahmamūrter **vācakam** abhidhāyakaṃ **kiṃ nāme**ti praśne · **aje**ty uttaram. tatra **nāma** saṃjñā: *avibhakti nāme*ti[49] yal liṅgam iti Kalāpe[50] prātipadikam iti Pāṇinīye[51] vadanti.[52] **aje**ti ca Brahma**nāma**. tad eva hi **nirupamaṃ tejaḥ** sarvasattādāyitvāt. kenāsya tulanā saṃbhavati.

veti pakṣāntare. **kiṃ vā nāma bahvarthaṃ** sad **yuge** strīpuṃsayor **nirviśeṣaṃ** rūpabhedarahitam iti praśne **go** · iti samarthanam · svargādibahvarthavācakatvāt strīpuṃsayoś ca sarvavibhaktiṣu rūpabhedarahitatvāt.

tathā **grahaṇārthaś ca ko dhātuḥ** śabdayonir daśagaṇī paṭhito **'stī**ti praśne **lā** · iti samarthanam. *lā ādāna*[53] iti dhātuḥ.

tathā **dyotināṃ** prakāśavatāṃ nakṣatrāṇāṃ madhye **sarvārthasiddhyai ko bahumata** iti praśne **bhasiṃha** iti samādhiḥ. **bhasiṃhas** tiṣyaḥ siṃho yathā sarvacatuṣpadānāṃ tathaiva *tiṣyo balavān uḍūnām*[54] iti Śrīpatyukteḥ · *tiṣyaḥ sarvārthasādhaka*[55] ity ukteś ceti siddham. **rāja-Golābhasiṃha** ity uttaraṃ nāmāyam alaṃkāraḥ. ekaś cārtho gataḥ.

(2) atha śleṣālaṃkāreṇa dvitīyārthabījam āsūtrayati: **ko bhāsvadākhyo vipariṇamayate** · iti. yathā **kaś** ca **bhāsvadākhyo** bhāsvatī · ākhyā nāma yasyāsau. **aśeṣaṃ saṃkalayya** vaśīkṛtya **vipariṇamayate** tṛptiparyantaṃ yatheṣṭam avasthāpayate. atha **vāśeṣaṃ** pūrvoktaṃ **saṃkalayya ko vipariṇamayate** vibhaktipariṇāmena svasminn avasthāpayate. tatra samastaṃ **rājaGolābhasiṃha** ity uttaram.

tathā hi **kenehāmutra śobhe**ti: **iha** pratyakṣe **'mutra** paro'kṣe ca. **kena śobhe**ti praśne vibhaktivipariṇāmena samastam uttaram: **rājaGolābhasiṃhene**ti.

tathā **nirupamamahaso vācakaṃ kiṃ** tatrāpi samastaṃ prathamāntam uttaram. atra **nāme**ti niścaye.

tathā **bahvartho** bahudhana **iha yuge** Kaliyuge sarvathā nindye **nirviśeṣaḥ** svaparabhedapratītirahitaḥ **ka** iti praśne tatrāpi samastaṃ prathamāntam.

tathā **dhātuḥ** karmaphaladātuḥ sarveśvarasya **grahaṇam artho** yasyety evaṃbhūtaḥ **ka** iti samastam eva samādhiḥ.

19 vā J_4] cā J_3 **20** ko vipari J_3] kovikopari J_4 ab. oc.

Anm. zu 26–27 *tathā … iti praśne:* Zweifelhaft. An dieser Stelle bleibt Sāhibrām die Erklärung schuldig, wie oder zumindest dass *bahvarthaṃ* und *nirviśeṣaṃ* aus dem Haupttext plötzlich mit *kaḥ* kongruieren sollen. Zwar wäre es metrisch auch möglich, im zweiten Strophenviertel *bahvartho nirviśeṣo* zu lesen, doch im Unterschied zu den poetischen Lizenzen, die er am Ende seines Kommentars sub 1.59–60 anführt, würde dies eine abweichende Lesung erfordern, wie sie etwa sub 10.3 angegeben wird.

[48] PĀṆINI 6,4.140. [49] Sārasvatavyākaraṇa, Ed. KUDÂL 122 (S. 39). [50] Vgl. Kātantravyākaraṇa, Ed. LIEBICH 2,1.1: *dhātuvibhaktivarjam arthaval liṅgam.* [51] Vgl. PĀṆINI 1,2.45: *arthavad adhātur apratyayaḥ prātipadikam.* [52] Vgl. DEOKAR 2008, S. 164–169. [53] Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 2.49. [54] Quelle unbekannt. [55] Quelle unbekannt.

tathā **dyotināṃ** tejasvināṃ rājñāṃ madhye **jagati** pṛthivyāṃ **sarvārthasiddhyai bahu** yathā syāt tathā **ko mata** iti praśne 'pi samastaṃ samādhiḥ.
sa ca **bhāsvadākhyo bhāsvataḥ** sūryasya**ākhyā** yasyāsau **golābha** iti sūryasyāpi nāmeti śleṣamūlo dvitīyo 'rthaḥ.

(3) atha samāsoktimūlas tṛtīyo 'rthaḥ: tathā hi bhāsvān **ihe**ti pṛthivyām **amutre**ty antarikṣe ca **śobhate**. **nirupamatejasaś** cādhāraḥ. tathā **bahūnāṃ** sarveṣām **arthe** **nirviśeṣaṃ** yathā bhavati tathāvahati: na hi malināmalinapuṇyāpuṇyavivekaḥ kaścit. tathā **dhātur** iti Brahmaṇo **grahaṇārthaś** ca bhavati. ravimārgeṇaiva hi yogibhir Brahmagatiḥ prāpyate. tathā **dyotināṃ** candratārādīnāṃ madhye **sarvārthasiddhyai jagati bahumataḥ**. tathā**śeṣaṃ saṃkalayya** raśmibhiḥ samuccitya **vipariṇamayate** kālāntareṇa yathocitaṃ himādidvāreṇa visṛjatīti bhāvaḥ.

yasmin dhir Māraprthvītamaṛṣikagatādhārabhūto Murārir
Brahmā liṅgārthavācī dvivacananiratas traḥ samūhārthavācī
eko 'go 'rakṣam etat tribhuvanam iti dhīś caikato 'patyamālā
saṃsthā tat Pāṇinīyaṃ phalati khalu paraṃ śrīmahārājadeve **1.47**

pañcāvarto 'yam.

(1) **yasminn** iti. **dhir** iti saṃbuddhisaṃjñā Sārasvatānuśāsane *āmantraṇe sirdhir*[56] iti vihitā. tathā ca **yasmin** sūtre **MāraPṛthvīTamaṛṣikagatā dhir** iti. **Māraḥ** Kāmaḥ. **pṛthvī** prasiddhā. **tamo** Rāhuḥ. ajñāta·ṛṣir **ṛṣikaḥ** · ajñāte kaḥ. eṣu caturṣu **gatā** saṃbuddhir āhvānaṃ vartata iti śeṣaḥ. ity ekāvartaḥ 1.

(2) tathā **yasmiṃś** ca **Murārir** bhagavān Viṣṇur **ādhārabhūtaḥ** sarvādhārabhūto 'tha c**ādhārabhūta**: **ādhāram** ādhāravibhaktiṃ saptamyekavacanaṃ **prāptaḥ** · *bhū sattāyāṃ*[57] *bhū prāptāv ātmanepade*[58] · iti ca pāṭhāt · *anityaṇyantāś curādaya*[59] iti ca siddhāntitam. tathā **Brahmā** kamalabhūr **liṅgārthavācī** bhagavalliṅgārādhanaparo 'tha ca **liṅgārthavācī** prātipadikārthavācī prathamānta iti yāvat. Kalāpānuśāsane prātipadikapade liṅgasaṃjñā kṛtā:[60] *oṃ dhātuvibhaktivarjam arthaval liṅgam*[61] iti tatra ca: *prathamā vibhaktir liṅgārthavacane*[62] · iti prathamā siddhaiveti prathamaikavacanānto yatra Brahmety arthaḥ. tathā **samūhārthavācī tra**pratyayo 'pi taddhitaḥ. **dvivacananirataḥ** samīpavartitvāt prathamā dvivacanānta ity arthaḥ. iti dvitīyāvartaḥ 2.

(3) tathā **yasmiṃś** ca · **eko 'go 'rakṣam etat tribhuvanam iti dhīś ce**ti. **dhīr** mahāvākyajñānam. **eko 'go** nagacchativikāram ity **ago** nirvikāro 'haṃ parameśvaro Brahmāparaparyāya **etat tribhuvanam arakṣam** apālayam iti mahāvākya**dhīr** akhaṇḍavākyārthapratītir

Anm. zu 1.47, Metrum: Sragdharā.

[56]Sārasvatavyākaraṇa, Ed. Kudâl 142 (S. 44). [57]Dhātupāṭha, Ed. Böhtlingk 1.1. [58]Dhātupāṭha, Ed. Böhtlingk 10.300. [59]Bhaṭṭojidīkṣita: Siddhāntakaumudī, Ed. Tarkavāchaspati sub Pāṇini 3,1.110. [60]Vgl. Deokar 2008, S. 164–169. [61]Kātantravyākaraṇa, Ed. Liebich 2,1.1. [62]Kātantravyākaraṇa, Ed. Liebich 2,4.17.

iti tṛtīyāvartaḥ 3.

(4) tathā **yasmin** prakṛtaḥ Pāṇinikṛtaḥ sūtrārthaś **caikāsmān** mūlapuruṣāc chatatame vaṃśye ekonaśatapratyayaprasaṅge pūrṇaśatapratyayaprasaṅge vā sati **saṃsthā** maryādā vartate. etādṛśe viṣaye · eka evāpatyapratyayaḥ kārya iti caturthāvartaḥ 4.

(5) **tat** **Pāṇiniracitaṃ** sūtraṃ **śrīmahārājadeve** 'sminn asmadyogakṣemāvahe rājñi **khalv** ity avipratipattau sarvānumatyā **paraṃ** kevalaṃ nānyatra **phalati** saphalībhavati tātparya-vṛttyātraiva mukhyābhidheyī bhavatīti pañcamāvartaḥ 5.

(1) tathā hi: *eko gotre*[63] · iti **Pāṇinīyaṃ** caturakṣaraṃ sūtraṃ tac ca pañcabhir āvartaiḥ pañca-vākyārthasaṃbaddham · yathā · asya Viṣṇor apatyam. iḥ **Kāmaḥ** · tasya saṃbuddhiḥ: e · iti. kuḥ **pṛthvī** tasyāḥ saṃbodhanam: ko · iti. aguś chāyāmātrarūpatvād **Rāhus** tasya saṃbodhanam: **ago** · iti. Atrir etannāmā **mahārṣis** tasya saṃbodhanam: **Atre** · iti. iti siddhaṃ **yasmin dhir MāraPṛthvīTamaṛṣikagate**ti prathamāvartaḥ 1.

(2) tathā · aḥ · **Viṣṇus** tasmād ādhāravibhaktau ṅipratyaye kṛte · e · iti rūpaṃ sidhyati. tathā ko **Brahmā** tasmāt prātipadikārthavibhaktau supratyaye kṛte ka iti rūpaṃ sidhyati. tathā gavāṃ māheyīnāṃ vācāṃ vā samūho gotrā · iti samūhe **tral**. gotre iti dvivacanaṃ bhavati. tathā · e Viṣṇāv ādhārabhūte ko Brahmā gotre dvividhagosamūhau ca vartate vartete iti vākyārthaḥ. iti dvitīyāvartaḥ 2.

(3) tathā · **eko** 'dvitīyo 'ham **ago** nirvikāra **etat tribhuvanam** atre **'rakṣam** apālayam. trāyate · iti trāḥ. sa ivācaram ity ācārakvipi kvibanto dhātutvaṃ na jahātīty ātmanepade iṭi · atre · iti rūpam. iti tṛtīyāvartaḥ 3.

(4) tathā: **eko gotre** *gotra eka evāpatyapratyayaḥ syāt. upagor gotrāpatyam aupagava*[64] iti. iti caturthāvartaḥ 4.

(5) tathā: **eko gotre** gotre Raghuvaṃśe 'dhunāsāv eko 'sahāyo mukhyo vāstīti na dvitīya etat-sadṛśaguṇavibhava ity artha iti **phalati khalu paraṃ śrīmahārājadeve** · iti pañcamāvartaḥ 5.

jiṣṇo dikṣu dhanaṃjayo 'si pavano mūrtyā kṛtāntaḥ śrutāv
āhuḥ puṇyajanaṃ pracetasam alaṃ samyak prajāḥ pālitāḥ
cakrī tvaṃ caturānanaḥ śivavapuś cetthaṃ haritpālinīṃ
mūrtiṃ svāṃ kṛtakṛtyatāṃ naya paraṃ śrīdākhyayā pūrayan **1.48**

samāsoktir iyam.

jiṣṇo · iti. (1) bho **jiṣṇo** jayaśīla taddharma tatsādhukāriṃś ca tvaṃ **dikṣu dhanaṃjayo 'si**: dhanaṃ jayatīti **dhanaṃjayaḥ**. śleṣānurodhāt saty api *saṃjñāyām*[65] iti niyame 'saṃjñāyām

2 caikāsmān $J_4^{p.c.}$] caikān J_3 $J_4^{a.c.}$ **10** aguś J_4] agu J_3 **1.48d** mūrtiṃ svāṃ J_3 J_4] svāṃ mūrtiṃ J_1

Anm. zu 1.48, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

[63] Pāṇini 4,1.93. [64] Varadarāja: Laghusiddhāntakaumudī, Ed. Acharya sub Pāṇini 1,4.93 (S. 190f.).
[65] Pāṇini 3,2.46: *saṃjñāyāṃ bhṛtṛvṛjidhāriśahitapidamaḥ.*

api khaḥ.[66] na ca sarvathāsaṃjñaiveyaṃ dvitīyārthe saṃjñāvagamāt. yadi ca saṃjñāyām ity āgrahas tadā **dhanaṃjayo** 'rjunatulya ity āropeṇa vā vyākhyeyam. tathā **mūrtyā** dehena punātīti **pavanaḥ** · taddarśanenānyāyanivāraṇāt. tathā **śrutau** vede **kṛtāntaḥ** kṛtaniścayaḥ. atha vā **śrutau** pravṛttiśravaṇe kṛtaniścayaḥ. vārttāyāṃ niścayena pravartase na tu sahasā saṃśayena pravartase · ity arthaḥ. tathā **samyak** śāstrarītyā **pālitāḥ prajās** tvāṃ **puṇyajanaṃ** pavitrajanaṃ tathā **pracetasaṃ** prakṛṣṭacittaṃ c**ālam** atiśayen**āhuḥ**. dharmācaurye puraskṛtya prajāḥ pālayasīty arthaḥ. tathā **tvaṃ cakrī** sadeśaḥ sasenaḥ · cakradhārī cāsi. tathā **caturānanaḥ** · caturavāk. **ānana**śabdena tadvyāpāro lakṣyate. tathā **śivavapuḥ**: **śivaṃ** bhadraṃ **vapur** yasyeti. **itthaṃ dikpālinīṃ svāṃ mūrtiṃ kṛtakṛtyatāṃ naya**. **kṛtakṛtyatām** āha: **śrīdākhyayā pūrayann** iti. śriyaṃ dadātīti **śrīdā** sā c**ākhyā** prakhyātis tayā **pūrayan**. lokān āpyāyamānaḥ kṛtakṛtyo bhaveti.

(2) atha ca samāsoktyā daśadikpālāṃśatvam āha: **jiṣṇo** · iti bhor Indra. tvaṃ **dhanaṃjayo** 'gnir **asi**. **pavano** Vāyuḥ. **kṛtānto** dharmarājaḥ. **puṇyajano** rākṣasarājā. **pracetā** Varuṇaḥ. **cakrī** cakradhāry adharadiksvāmy Anantaḥ. **caturānana** ūrdhvadiksvāmī Brahmā. **śivavapur** Gaurīśvara Īśānadiksvāmī. ataś ca navadigīśvaraḥ san **svāṃ kṛtakṛtyatāṃ** daśamadiksvāmitvaṃ **srīdākhyayā** Kuberanāmnā **pūrayan naya**. kṛtakṛtyo bhavety arthaḥ.

pūrṇatvaṃ sukṛtena te vimalayā buddhyā vibuddho bhavāñ
śuddhaḥ kāyamanovacobhir aparaṃ kiṃ satyatā te vapuḥ
ākhyāśāsu ca te prakāśaka itīśādvaitatānantatā
dānenātha guṇair ṛtaṃ tvayi paraṃ manye padaikyaṃ śruteḥ **1.49**

pūrṇatvam iti. **pūrṇo** 'yam ātmā. **vibuddho** 'yam ātmā. **śuddho** 'yam ātmā. **satyaṃ** jñānam. **anantaṃ** brahma. **prakāśako** 'yam ātmā. **advaitānanto** 'yam ātmetyādi śrutimūlavākyāni yāni brahmaṇaḥ svarūpataṭasthalakṣaṇavacanāni tāni phalataḥ sphuṭaṃ tvayi santīti **śrutes** *tat tvam asī*ti[67] *tat-tvaṃ*-**padayor** viruddhāṃśatyāgen**aikyaṃ** yat sthāpitaṃ tat **tvayi satyam** iti **manye**. tatra svam asādhāraṇaṃ rūpaṃ svarūpam. svarūpam eva lakṣaṇaṃ svarūpalakṣaṇam. kādācitkatve sati vyāvartakatvaṃ taṭasthatvam. etadarthadyotakaṃ ca **kim aparam** iti proktam eva svarūpataṭasthalakṣaṇam. atrārthadvayottaraṃ *tat tvam asī*ti[68] mahāvākyārthollāsāc chleṣamūlā samāsoktiḥ.

yodāttā guṇavṛddhisaṃgatiyutā sadvarṇarūpānvitā
saptasv aṅgatayā vibhūṣaṇavatī saddhātukarmojjvalā
pradviṭsv apy upasargasaṃkulagatiḥ saṃyoginī sajjane

6 dharmā $J_3^{p.c.}$] dhamā $J_3^{p.c.}$ J_4 **15** Īśāna $J_4^{p.c.}$] īśana J_3 $J_4^{a.c.}$ svāṃ em.] svaṃ J_3 J_4 daśama $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$] daśamī $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$ **1.49d** paraṃ J_3 J_4] jagau J_1

Anm. zu 6 *-acaurye:* Zweifelhaft, lies: *-ācāraṃ*? **Anm. zu 1.49, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

[66] Vgl. PĀṆINI 3,2.28–46: *ejeḥ khaś* … [67] Chāndogya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 6,8.7. [68] Chāndogya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 6,8.7.

seyaṃ Pāṇiniprakriyeva jayatān mūrtis tvadīyāmalā **1.50**

śleṣamūlopamā tanmūlā ca samāsoktiḥ.

yodātteti. (1) **udātto**dārā udāttasvarā vā. tathā **guṇānāṃ** śamadamādīnāṃ ṣaḍguṇānāṃ vā **vṛddhis** tayā **saṃgatir** yathocitasamākramaṇāt phalarddhis tayā **yutā** saṃbaddhā. tathā **sadvarṇarūpānvitā**: **sad** abhyarcitaṃ śuddhaṃ **varṇānāṃ** caturṇāṃ **rūpaṃ** svarūpaṃ ten**ānvitā**. varṇānāṃ svasvadharme vyavasthāpikety arthaḥ. atha vā **sañ** śobhanaḥ praśasto varṇo **varṇarūpaḥ** kṣatriyavarṇas ten**ānvitā**. tathā **saptasu** svāmyamātyasuhṛtkośarāṣṭradurgabalāni ca rājyāṅgānīti[69] teṣu **saptasv aṅgatayā**ṅgasaṃjñayā **vibhūṣaṇavatī**. tathā **satām** uddhatānāṃ **dhātūnāṃ** vātapittakaphānāṃ **karmaṇā**tha vā **satāṃ** svasvaphalarddhiśālināṃ **dhātūnāṃ** mahābhūtānāṃ **karmaṇojjvalā**. tathā **pradviṭsu** śatruṣ**ūpasargeṇa** bādhena **saṃkulā** gahanā **gatir** yasyāḥ sā. tathā **sajjane** sādhujane **saṃyoginī** nityasaṃyogā. **seyaṃ tava tanūḥ Pāṇiniprakriyeva jayatāt**.

(2) sāpy **udātte**ti · udāttādisvaravatī. **udātte**ty anudāttasvaritayor apy upalakṣaṇam. tathā **guṇavṛddhī** etadākhye dve saṃjñe: *adeṅ guṇa*[70] iti *vṛddhir ādaic*[71] · iti ca. tābhyāṃ **saṃgatiḥ** samyag gatis tayā **yutā**. tathā **satāṃ** siddhānāṃ **varṇānāṃ rūpaiḥ** prakṛtipratyayayojanātmakaiḥ prayogaviśeṣair **anvitā**. varṇānāṃ ca satpakṣa eva *siddhe śabdārthasaṃbandhe*[72] · iti vacanena Mahābhāṣyakāreṇa sthāpitaḥ. tathā **saptasu** svādiṣu supparyanteṣu vibhaktiviśeṣv **aṅgatayai**tadākhyasaṃjñābhāvena **vibhūṣaṇavatī** · alaṃkṛtā.[73] **saptasv** iti prathamatayānyeṣām apy upalakṣaṇaṃ pratyayānām. tathā **satāṃ** saṃkṣiptānāṃ **dhātūnāṃ** śabdayonīnāṃ **karmabhir** ākhyātapadakṛdantapadair **anvitā**. tathā **pradviṭsv** ity upalakṣaṇaṃ bahuvacananirdeśāt sarvatraivam ādau viṣaye · **upasargair** *upasargāḥ kriyāyoge gatiś ce*ty[74] **upasargaiḥ saṃkulā**rthagahanā **gatir** yasyāḥ · tattadarthaviśeṣadyotakatvād upasargāṇām. tathā **sajjane** · ity upalakṣaṇam. evam ādau sarvatra viṣaye **saṃyoginī** *halo 'nantarāḥ saṃyoga*[75] iti.

dhīmaṃś citram ado na vai tava gataḥ saṃyogam agre laghur
yāty evāśu kriyāsu yac ca gurutāṃ sarvair hy ado lakṣitam
āpadbhārasamāśrito 'py anucito 'rthe bhaṅgabhāg yad gurus
tvatsaṃyogam upetya yāti laghutāṃ caryeyam āhlādinī **1.51**

17 paryanteṣu $J_3^{p.c.}$] aryanteṣu $J_3^{a.c.}$, payanteṣu J_4, saptasu add. i. m. $J_3^{p.c.}$ **1.51b** yac J_3 J_4] yaś J_1

Anm. zu 1.50, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[n]i-pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 1.51, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[ś]u kr[i]* als kurze Silbe.

[69]Vgl. Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 9.294: *svāmyamātyau puraṃ rāṣṭraṃ kośadaṇḍau suhṛt tathā / sapta prakṛtayo hy etāḥ samastaṃ rājyam ucyate //* und Kauṭilya: Arthaśāstra, Ed. Kangle 6,1.1: *svāmyamātyajanapadadurgakośadaṇḍamitrāṇi.* [70]Pāṇini 1,1.2. [71]Pāṇini 1,1.1. [72]Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. Kielhorn sub Pāṇini: Aṣṭādhyāyī 1,1.1. [73]Vgl. Pāṇini 1,4.13: *yasmāt pratyaye vidhis tadādi pratyaye 'ṅgam.* [74]Pāṇini 1,4.59–60. [75]Pāṇini 1,1.7.

samāsoktir iyam.

sarvair hy ado lakṣitam iti *saṃyoge gurur*[76] iti sarvaprasiddheḥ. **āhlādinī** vismayakāraṇam. prathamam api **gurus** tatrāpi **saṃyogam etya laghutāṃ yātī**ti.

ādhāraḥ sadguṇānāṃ nikhilapadapadārthaughavaiśiṣṭyahetuḥ
satkarmānekabhāvānugatamatimatābhedasaṃdhānadakṣā
Śaṃbhau nityābhiyuktā gaganakusumabhūr bhūṣitā doṣarāśer
jīyāt saptāṅgadṛbdhā Kaṇamunimatavac chrīmahārājamūrtiḥ **1.52 (1)**

...
satkarmānekabhāvānugatamatimatā bhedasaṃdhānadakṣā
...
... **1.52 (2)**

tarkamatāśrayenopamāmūlā samāsoktir iyam.

ādhāra iti. (1) **nikhile**ti **vācyavācakātmakaśabdārthapravāha**vaiśiṣṭyahetuḥ. viśeṣajñā vastuviśeṣajñā vāgviśeṣajñā vety arthaḥ. tathā **satkarmaṇāṃ** satkriyāṇām **anekabhāveṣu** vividhābhiprāyeṣv **anugatā** yāsau **matir** atītānusmṛtilakṣaṇā tayā **mato** yo **'bhedas** tasya **saṃdhāne dakṣā** vividhasatkarmapravīṇāpi paryantato 'dvaitasaṃdhānacaturety arthaḥ. tathā **Śaṃbhau** trinetracandrakalājaṭākalāpaśobhitaśiraske **nityābhiyuktā** sadā tadekapravaṇā. tathā **doṣarāśer bhūṣitā gaganakusumabhūr** āśrayāsiddhalakṣaṇā. tathā **saptāṅgadṛbdhā**: **saptabhir aṅgaiḥ** prāguktair **dṛbdhā** grathitā seyaṃ **śrīmahārājamūrtiḥ**.

(2) **Kaṇamunimatavat**: **Kaṇa**śabdenopalakṣito yo **muniḥ** Kaṇāda ity arthas **tanmativat** tanmatam iva. sā ca · **ādhāraḥ sadguṇānām** iti *guṇāśrayo dravyam*[77] iti dravyapadārthaḥ. **sad**grahaṇena ca guṇānāṃ svayaṃ svarūpasattvaṃ dyotitaṃ naiyāyikamate hi guṇāḥ santo na bhikṣuvat.

etayā sadṛśanyāyā mantavyā guṇakalpanā
tatrāpy abhinnayor bhedaḥ kalpyate guṇatadvator[78]

iti kalpanāmātrasārāḥ. tathā **nikhilapadapadārthaughavaiśiṣṭyahetur** iti. *viśeṣādhānahetur guṇa*[79] iti guṇapadārthaḥ. tathā **satkarme**ti *calanātmakaṃ karme*ti[80] karmapadārthaḥ.

2 sarvair J_3] sarvai J_4 **26** *kalpyate* J_4] kalpate J_3 **27** sārāḥ em.] sārā J_3 J_4

Anm. zu 1.52, Metrum: Sragdharā.

[76] PĀṆINI 1,4.11, dort: *saṃyoge guru.* [77] Quelle unbekannt. [78] Jayantabhaṭṭa: Nyāyamañjarī, Ed. VARADACHARYA 2.76. [79] Quelle unbekannt. [80] Annaṃbhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. ATHALYE 76.

atrāpi **sad**grahaṇaṃ karmapadārthasya kalpanāmātratānirāsārtham. tathā ca bhikṣuḥ kalpanāmātratām asyāha:

> *bhedāropaṇarūpaiva guṇavatkarmakalpanā*
> *tatsvarūpātiriktā hi na kriyā nāma kācane*ti.[81]

anekabhāvānugatamatimateti *nityam ekam anekānugataṃ sāmānyam*[82] iti sāmānyapadārthaḥ. atrāpi sad ity anuvartanīyaṃ bhikṣukathitakalpanāmātratvanirāsāya. tathā ca bhikṣuḥ:

> *jātijātimator bhedo na kaścit paramārthataḥ*
> *bhedāropaṇarūpā ca jāyate jātikalpane*ti.[83]

Śaṃbhau nityābhiyukteti *nityasaṃbandhaḥ samavāya*[84] iti samavāyapadārthaḥ. **bhedasaṃdhānadakṣe**ty *antyadravyavṛttayo viśeṣabuddhihetavo viśeṣā*[85] iti viśeṣapadārthaḥ. **gaganakusumabhūr** iti · abhāvapadārtho 'pi vyākhyātaḥ. **saptāṅgadṛbdhe**ti saptabhiḥ padārthair dṛbdhā.

satpakṣāśrayaṇāt kadāpi na gatā yā duḥsthitiṃ saṃgatā
sāpakṣyeṇa vipakṣanirdalanabhūr yā bādhavandhyāśayā
yāsattā pratipakṣasaṃgatibhuvaḥ sā sarvabhāvānvitā
jīyāt te matir arthasādhanaparā vāg Gautamarṣer yathā **1.53**

satpakṣeti. (1) **satāṃ** sādhūnāṃ paṇḍitānāṃ vā **pakṣaḥ** · tasy**āśrayaṇād yā** †tanur† **duṣṭāṃ** doṣavatīṃ **sthitiṃ na gatā**. **sāpakṣyeṇa** samānapakṣatayā mitrabhāvena vā **saṃgatā** militā. **vipakṣāḥ** śatravaḥ. **bādhavandhyo** nirbādhaḥ. **pratipakṣasaṃgatiḥ** · dvitīyasabrahmacārisaṃgatiḥ · tatsvarūpā **yā bhūr** daśā tasyā **yāsattā** dvitīyasajātīyasaṃgatyasahā. **sarvabhāvaḥ** sarvābhiprāyaḥ sarveṣāṃ bhāvo vā ten**ānvitā**. ataś c**ārthasādhanaparā**: **arthāḥ** pumarthās teṣāṃ **sādhane tatparā**.

(2) ittham eva **Gautamarṣer vāk**: yathā sā ca **satpakṣāśrayaṇād** iti *saṃdigdhasādhyavān pakṣa*[86] ity evaṃ **pakṣāśrayaṇād duḥsthitiṃ na gatā** pakṣasya sattvāt. tathā **sāpakṣyeṇa** *niścitasādhyavān sapakṣaḥ*[87] · tasya bhāvaḥ **sāpakṣyaṃ** tena **saṃgatā** saṃbaddhā. tathā **vipakṣanirdalanabhūḥ** · *niścitasādhyābhāvavān vipakṣaḥ*[88] · tasya **nirdalanabhūḥ** · vicchedahetuḥ. **yā** ca **bādhavandhyāśayā**bādhitaviṣayatvāt. tathā **yā** ca **pratipakṣasaṃgatibhuvo 'sattā**satpratipakṣā cety arthaḥ. itthaṃ ca pakṣasapakṣavipakṣābādhita-

10 ābhiyukte em.] ābhiyoge J_3 J_4 **21** svarūpā $J_3^{p.c.}$] svapā $J_3^{a.c.}$ J_4 **24** rṣer J_3] marṣer J_4

Anm. zu 1.53, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 18** *tanur:* Lies: *matir*?

[81] Jayantabhaṭṭa: Nyāyamañjarī, Ed. Varadacharya 2.77. [82] Annaṃbhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. Athalye 77. [83] Jayantabhaṭṭa: Nyāyamañjarī, Ed. Varadacharya 2.75. [84] Annaṃbhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. Athalye 79. [85] Vgl. Annaṃbhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. Athalye 78: *nityadravyavṛttayaḥ vyāvartakāḥ viśeṣaḥ.* [86] Annaṃbhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. Athalye 49. [87] Annaṃbhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. Athalye 50. [88] Annaṃbhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. Athalye 51.

viṣayatvāsatpratipakṣatvākhyāḥ pañcabhāvā bodhyāḥ. tath**ārthasādhanaparā**: **arthānāṃ** ṣoḍaśapadārthānāṃ **sādhanena** lakṣaṇakaraṇena **paraḥ** puruṣārtho yasyāḥ. pramāṇādi-ṣoḍaśapadārthatattvajñānena hi niḥśreyasādhigama iti Gautamamatam.

saṃvidbandhabharoddhurā sukṛtinī salliṅgabhāvombhitā
miṣṭodāhṛtiśālinī sumanasāṃ prītyai vidagdhāśayā
saṃsiddhopanayojjvalā nigamayug bhāvānvitā rājate
sā śuddhāvayavā tanūr jayatu te gīr Gautamarṣer yathā **1.54**

saṃvid iti. **saṃvid** yuddhaṃ tasya **bandhā** nānāvyūhās tatra **bharo** 'tiśayas ten**oddhuro**nnaddhocceti. tathā **sukṛtinī** puṇyavatī varṇāśramācārapālinī. tataś ca sva-dharmasajjatvam eva **saṃvid** ity anena dṛḍhīkṛtam. na hi kṣatriyasya svadharmaṃ yuddhaṃ vihāyānyac chreya iti **bharoddhure**ty uktam. iti varṇadharmam uktvā sūkṣmadharmam āha: **salliṅge**ti. **sad** iti sanmātraṃ sarvāṅgakalpanārahitaṃ niravayavaṃ sarvalayahetuś ca niravayavatve 'pi cihnamātraṃ **liṅgaṃ** Narmadeśvarādi tatra **bhāvo** bhaktir bhajanaṃ sarvātmanā tadekātmībhavanaṃ ten**ombhitā** protā. tathā **miṣṭā** hṛdayaṃgamā yā · **udāhṛtaya** udāharaṇāni sadṛṣṭāntāni stavanāni taiḥ **śālinī** nānāstotracaryāśālinīty arthaḥ. atha vā bhagavato liṅgasya snapanārthaṃ yāni **miṣṭāni** nirdoṣāṇy **udakāni** teṣām **āhṛtyā śālinī** Gaṅgājalāharaṇaśālinīty arthaḥ. ata eva **sumanasāṃ** devānāṃ **prītyai vidagdhāśayā**. mūlasecaneneva vṛkṣaśākhā liṅgapūjayā sarvā devatā arcitā bhavantīty arthaḥ. tathā **samyak siddha upanayo** vedoktaḥ saṃskāro yasyā vedoktasaṃskāraśuddhety arthaḥ. ata ev**ojjvalā**. ata eva ca **nigamayug** vedoktārthasaṃgatā. na hy anupanītasya vedādhyayanādhikāro 'stīti. itthaṃ ca **bhāvānvitā**: **bhāvena** tātparyeṇ**ānvitā** sārāsāravivekacaturā. **se**tthaṃbhūtā **tanūḥ śuddhāvayavā** sarvāṅgānavadyā **tava jayatāt**.

(2) **Gautamarṣer vāg yathā** sāpi **saṃvidbandhabharoddhurā**: **saṃvidbandhaḥ** pratijñābandhaḥ *sādhyavattayā pakṣavacanaṃ pratijñā*[89] tasyā **bhareṇoddhurā**rtha-siddhyai pratijñātrīty arthaḥ. tathā **sukṛtinī** suṣṭhukṛtinī. tathā **salliṅgabhāvombhitā**: **sac** ca tal **liṅgaṃ** pañcamyantaṃ tṛtīyāntaṃ vā liṅgapratipādakaṃ hetur[90] ity arthaḥ. tasya **bhāvenā**nvayen**ombhitā**. tathā dṛṣṭāntavacanam udāharaṇam **udāhṛtis** tayā **śālinī**. ata eva **sumanasāṃ** paṇḍitānāṃ **prītyai vidagdhā**. tathā **saṃsiddhopanayā**: pakṣe sādhanopasaṃhāra **upanayas** tena **saṃsiddhā**ta ev**ojjvalā** ca. tathā **nigamayuk** pakṣe sādhyopasaṃhāro **nigamas** tasmāt tatheti tena yunaktīti · ata eva **bhāvānvite**ti **bhāvenā**nvayavyāpty**ānvitā** *sāhacaryaniyamo vyāptiḥ*[91]. anvayena vyāptir anvayavyāptiḥ.

1.54b āśayā em. schol.] ācayā J_1 J_3 J_4 **1.54c** ānvitā em. schol.] ombhitā ab. oc. J_1 J_3 J_4 **25** suṣṭhu J_4] suṣṭha J_3

Anm. zu 1.54, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 29** *upanayas tena saṃsiddhā:* Dies erklärt formal eher *upanaya-saṃsiddhā* zu erklären.

[89] Annaṃbhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. Athalye, Dīpikā sub 46. [90] Vgl. Annaṃbhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. Athalye, Dīpikā sub 46: *pañcamyantaṃ liṅgapratipādakaṃ vacanaṃ hetuḥ.* [91] Annaṃbhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. Athalye 44.

ata eva ca **śuddhāvayavā** yathāvad avasthāpitapañcāvayavā *pratijñāhetūdāharaṇopanayanigamanāni pañcāvayavā*[92] iti tārkikāḥ.

itthaṃ sarvathāślāghyamūrtiṃ śrīmahārājaṃ samarthya tasya rakṣām āśāste kaviḥ: **vyomānta** iti yugalakena.

vyomānte na ghanāvalī prathamagā rājñāṃ dhvajaśrīr na vā
śailānte na nadī ca vādimukhagā no nyāyaratnāvalī
harmyāgrasthitibhāginī na ca sudhā nākendramūrdhopagā
no śeṣāvatu kāpy asau suvimalāpy antarhitā Bhāratī **1.55**

sā **Bhāratī** · enaṃ mahārājam **avatu** rakṣatāt. Bhāratīrakṣaṇam eva hi sarvathā mahatāṃ rakṣā *satyā vāg amṛtaṃ saivāsthāne 'satyā viṣaṃ smṛte*ti[93] vacanāt.

kāsau Bhāratī vyomānte satī **na ghanāvalī**. tathā yā ca **rājñāṃ prathamagā**gravartinī **na ca patākāśobhā**. tathā yāsau **śailānte na ca nadī**. tathā yā ca **vādimukhagā na ca nyāyaratnāvalī**. yā **harmyāgrasthitibhāginī na ca sudhā** makkolaḥ. yā ca **nākendramūrdhopagā na ca śeṣā** puṣpamālā **sāsau suvimalā** śvetavarṇātha ca su**prakaṭāpy antarhitā**traiva śloke kṛtapihitasthitir **antarhitā** · āśaye hitakāriṇī rakṣatāt. seyaṃ marālavāhaneti siddham.

sasyādisthitiśālinī na ca śarat satpuṣkarāntasthitā
no vā puṣkarapālikā prathamagā svarge na cAindrī kalā
bhūtīśāṅkagatā na cāpi girijā yāsau caturvarṇapā
devī varṇamayī sudhāṃśuvimalā pāyān mahārājakam **1.56**

sasyādīti. atrāpi prāgvat kalpanā. **aṅka** utsaṅgo madhyaṃ ca. **caturvarṇapā** cāturvarṇyapālayitrī. atha ca **caturvarṇapā** caturakṣararakṣitrī caturakṣarasvarūpā. **varṇamayī** varṇapracurā. **sudhāṃśuvimalā** candradhavalā. seyaṃ Sarasvatīti siddham.

itthaṃ gūḍhasārāṃ samucitopadhāṃ gūḍhakalanayopadhīkṛtyāthedānīṃ sākṣād eva svocitām upadhāṃ grāhayituṃ kamalopadhāṃ tāvad upahārīkaroti: **Mādhave**ti.

Mādhavārcākramā Māraramāmābhā kṣamākṣamā
mā kṣamāpābhramā vāmāmāvā mā bhūt tavādhamā **1.57 (1)**

mā dhavārcākramā māraramāmābhākṣamā kṣamā

3 sarvathā J_4 lect. diff.] sarva J_3

Anm. zu 1.55, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 1.56, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

[92] Annaṃbhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. ATHALYE 46. [93] Quelle unbekannt.

mākṣamāpābhramā vāmāmā vā mā bhūt tavādhamā **1.57 (2)**

kamalabandho 'yam.[94]

(1) atrārthaḥ: bho rājaṃs **tava mā** Lakṣmīr **adhamā**dhamacaritrādhamapātragāminī vyarthavyayā pātālatalagāminī ripukaravaśagā **mā bhūt**. api tu · uttamapātragāminī saphalavyayā suprakaṭā ca bhūyād ity āśīḥ. māṅi luṅ āśīrarthe luṅ iti cāvivakṣitārthaniṣedhe vivakṣitārthapratītir āśīr vibhaktyaivāpatatīti bodhyam. kathaṃbhūtāsau **mā**. **Mādhavārcākramā** bhagavatpūjāsaktā. tathā **Māraramā**: **Māreṇa** putreṇa Kāmena **ramate** śobhata iti.[95] tathā · **āmābhā** · ākāśanirmalā. tathā **kṣamākṣamā** pṛthivīsahā. tath**ābhramā**kāśagāminī. tathā **vāmā** lālyamānāpi svabhāvacalatvād viparītabuddhiḥ. tath**āmāvā** **mīyate** lakṣyate **na** yeti vanippratyayāntaḥ.[96]

(2) atha ca: asau **mā** keva. **vāmā vā** mahelāsadṛśī. sā ca **tava · adhamā** kulakalaṅkāvahā **mā bhūt**. mahelāsaccaritrasthitā hi gṛhasthasthitir ihāmutra satphaladā. sā ca kathaṃbhūtā. **dhavārcā**ratā bhartṛpūjātatparā. tathā **māraramā**rthād dhavenaiva kāmakrīḍayā **ramata** iti. tathā · **amābhā** · ameyābhā · ameyakāntiḥ. tath**ākṣamākṣair** indriyair **mayate** praṇidadātīti.[97] atha v**ākṣaṃ** gṛhavyavahāraṃ mātīty **akṣamā**. tathā **kṣamā** gṛhabhārasahā vimardasahā vā. tathā **mākṣamāpā**: **māṃ** lakṣmīm **akṣati** vyāpnotīti **mākṣā**. tathā **māṃ** lakṣmīṃ **pāty** avatīti **māpā**. **mākṣā** ca **māpā** ceti **mākṣamāpe**ti karmadhārayaḥ. tathā · **abhramā** bhrāntirahitā. śabdālaṃkārārthālaṃkāraśleṣo 'yam.

guṇyārādhana vandārurugbhaṅgāmalacitragu
gurutāṃ tvāṃ bhajanto 'gur gurvāśā na hi ke narāḥ **1.58**

khaḍgabandho 'yam.[98]

guṇyeti. bhor **guṇyārādhana**: **guṇino** bāhyāntarasaṃyamino yoginaḥ śamadamādiyutāḥ. atha vā vidyādiguṇavantaḥ paṇḍitās tān **ārādhayatī**ti tasyāmantraṇam. tathā **vandāravo** 'bhivādakāḥ śaraṇāgatās teṣāṃ **rujo** **bhanaktī**ti · anyatrāpīti yogavibhāgād ghañ[99] · tasyāmantraṇam. tath**āmalāś citrāś** ca **gāvo** vāco yasya tasyāmantraṇam. saṃjñāpūrvakavidher anityatvād guṇābhāvaḥ. **ke gurvāśā** mahāśā **narās tvāṃ bajanto gurutāṃ** gauravaṃ **nāgur** na gatāḥ. na prāptā api tu tvadbhajanena sarve 'pi mahattvam āptā ity arthaḥ. ayaṃ khaḍgabandhaḥ prastāreṇa dṛśyaḥ.

16 mākṣā J_4] om. J_3 **26** ke J_4] he J_3

Anm. zu 1.57(2)cd *vāmāmā:* Tentativ als *vāmā · amā* ediert, eine Erklärung von *(a?)mā* fehlt jedoch in dieser Deutung.

[94]Vgl. Schaubild A.8, Gerow 1971, S. 184f., sub *padma* und Viśvanātha: Sāhityadarpaṇa, Ed. Dviveda 10.13. [95]Vgl. Hopkins, § 106. [96]Vgl. Pāṇini 3,2.74–75: *āto maninkvanibvanipaś ca, anyebhyo 'pi dṛśyante.* [97]Vgl. Dhātupāṭha, Ed. Böhtlingk 1.1010: „*meṅ praṇidāne* (richtiger *pratidāne*)". [98]Vgl. Schaubild A.9, Gerow 1971, S. 180, sub *khaḍga* und Rudraṭa: Kāvyālaṃkāra, Ed. Dviveḍī 5.2, 5.6–7. [99]Vgl. Pāṇini 3,3.16ff: *padarujaviśasp*ṛ*śo ghañ, …*

bhārāmo ’matra madadākāsa te lo ’vimārgaṇe
kenāmastalayo ’yān natiṃ śoṣaśaś · u nakṣamā **1.59 (1)**

sumatiṃ samam ādāyāmalo rākeśalakṣaṇe
yo ’mārgatrastaśokāmo nābhāte sa vidan na na **1.60 (1)**

bhālāmo ’matra madadākāśa telo vimārgaṇe
kenāmastalayo ’yān natiṃ soṣasa sunakṣamā **1.59 (2a)**

bhālāmo ’matramadadākāśa telo vimārgaṇe
kenāmastalayo ’yān natiṃ śoṣasa sunakṣamā **1.59 (2b)**

sumatiṃ samam ādāyāmaro rākeśalakṣaṇe
yo mārgatrastaśo ’kāmo nābhāte sa vidan na na **1.60 (2)**

caturaṅgāśvabandho ’yam.[100]

bhārāma iti. (1) ayam arthaḥ: he **’matra**: **amo** rogo bhavākhyaḥ · tasmāt **trāyate** · ity **amatraḥ**. tathā **madada**: **madaṃ dyati** khaṇḍayatīti **madadaḥ**. tathā · **akāsa**: **akaṃ** duḥkham **asyatī**ty **akāsaḥ**. tad etad āmantraṇapadatrayam. anena ca saṃbodhanatrayeṇa trividhaduḥkhanivṛtti-prārthanā phalitā.

yo bhakto **nā** pumān **rākeśalakṣaṇe** candraśirasi tvayi **sumatiṃ** nirmaladhiyaṃ **samaṃ** yathā syāt tath**ādāya**. ayam arthaḥ: **samaṃ** niścalavṛttyā tvayi Śaṃbhau **sumatim ādāya** nidhāya **te natiṃ** praṇatim **ayāt** · agāt. kenāgād ity āha: **kena** mastakena śirasā. kathaṃbhūtena mastakena. **nakṣamā**: kṣamate · iti kṣam · vijantaḥ. tato nañā samāsaḥ. **nakṣamā**sahenātyunnatena. **yaḥ** kathaṃbhūtaḥ. **amārgatrastaśokāmaḥ**: trasanaṃ **trastaṃ** bhāve ktaḥ · bhītiḥ. **śokaḥ** prasiddhaḥ. **amo** rogaḥ. ete **’mārge** yasya. tath**āmalaḥ** · akuṭilacittaḥ. tathā **bhārāmo** bhānaṃ **bhāḥ** · ten**āramate**: **bhārāmaḥ**. tathā · **amastalayaḥ**: **mastaṃ**

1.59(1)d śaś em. schol.] sas J_1 J_3 J_4 **1.60(1)c** āmo em. schol.] āso J_3 J_4, āśo J_1 **1.60(1)c** nābhāte J_3 J_4 schol.] bhāsate J_1 **1.59(2.1)a** bhālāmo em. schol.] bhārāmo J_1 J_3 J_4 **1.59(2.1)b** ākāśa em. schol.] ākāsa J_1 J_3 J_4 **1.59(2.1)d** soṣasa em. schol.] śoṣasa J_1 J_3 J_4 **1.59(2.2)a** bhālāmo em. schol.] bhārāmo J_1 J_3 J_4 **1.59(2.2)b** ākāśa em. schol.] ākāsa J_1 J_3 J_4 **1.60(2)ab** āmaro em. schol.] āmalo J_1 J_3 J_4 **1.60(2)c** āmo em. schol.] āso J_3 J_4, āśo J_1 **1.60(2)c** nābhāte J_3 J_4 schol.] bhāsate J_1 **11** caturaṅgāśvabandho ’yam J_3 J_4] aśvabaṃdhaḥ J_1 **20** āmaḥ em.] āsaḥ J_3 J_4

Anm. zu 1.59(1)d *-śaś:* Nach Kielhorn § 76c wäre eine Auslautveränderung des Wurzelnomens *śaś* zu *śaṭ*, hier vor stimmhaftem Vokal zu *śaḍ* vorgeschrieben. Diese unterbleibt im Kommentar handschriftlich und hier editorisch mit Hinblick auf den Doppelsinn der Strophen.

[100] Vgl. Schaubild A.10, Gerow 1971, S. 182f., sub *turagapada* und Rudraṭa: Kāvyālaṃkāra, Ed. Dvivedī 5.2, 5.15.

pariṇāmo jarādilakṣaṇaḥ.[101] **layo** layanaṃ nāśaḥ. tāv avidyamānau yasyety **amastalayaḥ** · vidhūtapāpmā hy asau divyatanuprāptyā jarādidoṣanāśarahito bhavatīti. tathā śoṣaṇaṃ **śoṣas** tena **śaśati** plutaṃ gacchatīti *śaśa plutagatāv*[102] iti dhātuḥ. bhavaddhyānamagnatvād dehendriyādiśoṣeṇa supta iva jaḍa iva.

saṃmānanā parāṃ hāniṃ yogarddheḥ kurute yataḥ
janenāvamato yogī yogasiddhiṃ ca vindati[103]

hiraṇyagarbhavacanaṃ vicintyetthaṃ mahāmatiḥ
*jaḍonmattākṛtir abhūj jaḍaḥ svacchāśayas tade*ti.[104]

yoganītyāntar **amalo** 'pi bāhye **śoṣaśaś**. **u** · iti saṃbodhane. tathā · **avimārgaṇe 've** raver ravimārgasya **mārgaṇe laḥ** śaktaḥ · iti Śaṃbhupakṣe.

(2) atha ca: he **'matra**. he **madada**. he · **ākāśa**. he **soṣasa**. avidyamānā mā yeṣāṃ te **'māḥ** · nirlakṣmīkā dīnānāthādayaḥ · tāṃs trāyate · ity **amatraḥ**. tathā madanaṃ **mat** · bhāve kvip · ad attīty **adaḥ**: mado 'do **madadaḥ** · madagrāsako nirahaṃkāraḥ. atha **vāmatramadade**ty ekam āmantraṇapadam: **amā** rogās tāṃs **trāyanta** ity **amatrāṇi** pāpakarmāṇi teṣāṃ **madado** madakhaṇḍakaḥ. he · **ākāśa**. alepāvakāśadānavaiśadyādināākāśāropaḥ. ākāśavad alepāvakāśada viśada ca. tathā he **soṣasa**. oṣaṇam **uṣaḥ** · *ghañarthe kavidhānam iti kaḥ*.[105] **uṣo** dāhaḥ. **sahoṣeṇa** dāhenoṣmaṇā vartante · iti soṣmāṇas tān **sāyati** kṣayatīti **soṣasaḥ**. *kṣai jai ṣai kṣaye*[106] · iti dhātuḥ. atha vā śoṣaṇaṃ **śoṣaḥ** · taṃ **sāyatī**ti prāgvat samadaśamakaḥ · dainyaśamako vā tasyāmantraṇam.

yaḥ pūrvaṃ tavārir **vimārgaṇe** viruddhamārgaṇe viruddhānudhyāne telas tilati snihyatīti **telaḥ** sasnehaḥ. ata eva **bhālāmaḥ**: **bhāle** mastake **'mo** rogo 'ṅkalakṣaṇo yasya viruddhānudhyāyitvāt tvayādhikṣiptaḥ san kṛtalalāṭāṅkaḥ. ata ev**āmastalayaḥ**: **ā** samantān **mastaḥ** pariṇato **layo** yasya. **layaḥ** svarūpagopanam. ata eva ca **mārgatrastaśaḥ**: trāsayantīti **trastā** antarbhāvitaṇyarthāt traseḥ ktaḥ. **trastā** bhayadāyino **mārge** trastā **mārgatrastāḥ**. **śāyate** tanūkriyate · iti **śaḥ** karmaṇi ḍaḥ.[107] mārgatrastais tanūkṛto **mārgatrastaśaḥ**. ataś **cākāmo 'kenāmo** gatir yasyāsāv **akāmaḥ**. itthaṃbhūto 'pi prārabdhabhogavaśād **amaro** na mṛtaḥ saṃs tvayi **rākeśalakṣaṇe** candraśītale **samaṃ** salakṣmīkaṃ yathā syāt tathā tvayi **sumatiṃ** śobhanāṃ matiṃ mananam anumatiṃ svāmibhṛtyabhāvalakṣaṇām **ādāya**. ayam arthaḥ: itthaṃbhūto 'sāv ariḥ kutrāpi cālabdhasthitir āgatya śiṣṭāṃ lakṣmīṃ kathaṃcit samuccitya salakṣmīkaṃ sumatiṃ tvayy ādāya. **su** · atiśayena **nakṣamā** · asamarthena namitena **kena** śirasā **natim ayāt**. **sa vidaṃs** tvanmāhātmyavettā **nā** puruṣo **na nābhāti**. api tu · **ābhāte**. taṃ ca śaraṇāgataṃ bhavān punar api tathaivādhikārayatīty artha iti deva-

4 endriyā J_3] edriyā J_4 **9** 've $J_3^{p.c.}$] rve $J_3^{a.c.}$ J_4

[101] Dhātupāṭha, Ed. Böhtlingk 4,112: *masī parimāṇe (pariṇāme).* [102] Dhātupāṭha, Ed. Böhtlingk 1,762. [103] Viṣṇupurāṇa, Ed. Pathak 2,13.42. [104] Viṣṇupurāṇa, Ed. Pathak 2,13.44, dort cd: *ātmānaṃ darśayām āsa jaḍonmattākṛtiṃ jane.* [105] Vāmana und Jayāditya: Kāśikā, Ed. A. Sharma sub Pāṇini 6,1.12 und Bhaṭṭojidīkṣita: Siddhāntakaumudī, Ed. Tarkavāchaspati sub Pāṇini 4,2.64. [106] Dhātupāṭha, Ed. Böhtlingk 1,961–963. [107] Vgl. Pāṇini 3,2.48: *antātyantādhva(n)dūrapārasarvānanteṣu ḍaḥ*?

vijayitvaṃ taveti phalito 'rthaḥ. atra c**ābhāte** · iti **vimārgaṇe sumatim ādāye**ti vyatipūrvatvāt karmavyatihāra ātmanepadam iti niravadyam.
atra sphuṭapratītaye 'ṅkaracanā kriyate yena dvātriṃsato 'kṣarāṇām anulomapratilomavidhinā catuḥṣaṣṭikoṣṭheṣu prastāritānāṃ tāny eva dvātriṃśadakṣarāṇy aparaślokatayā samāyātāni syur iti caturaṅgāśvaprastāraḥ. yathā: bhā 58. rā 43. mo 56. ma 37. tra 52. ma 41. da 62. dā 39. kā 55. sa 36. te 59. lo 42. vi 61. mā 38. rga 51. ṇe 48. ke 44. nā 57. ma 34. sta 53. la 46. yo 49. yā 40. nna 63. tiṃ 35. śo 54. ṣa 45. sa 60. su 33. na 64. kṣa 47. mā 50. ity anulomakrameṇa.
atha pratilomakrameṇa: mā 18. kṣa 15. na 32. su 1. sa 28. ṣa 13. śo 22. tiṃ 3. nna 31. yā 8. yo 17. la 14. sta 21. ma 2. nā 25. ke 12. ṇe 16. rga 19. mā 6. vi 29. lo 10. te 27. sa 4. kā 23. dā 7. da 30. ma 9. tra 20. ma 5. mo 24. rā 11. bhā 26.

ralayor ḍalayoś caiva śasayor vabayos tathā
vadanty eṣāṃ samānatvam alaṃkāravido janāḥ

vartyatāṃ matir īśāne 'nekapānīkanāyaka
kathaṃ dvayy anyathā siddhir vineśānugrahaṃ tava **1.61**

dhanurbandho 'yam.[108]

vartyatām iti. he **'nekapānīkanāyaka**: **anekapā** dvipās teṣām **anīkaṃ** senā ghaṭā tasyā **nāyaka** rājaṃs tvayā **matis** tatkālagrāhiṇī manīṣā · **īśāne** parameśvare **vartyatāṃ** pravartyatāṃ prayujyatām. yatas **tava** tadavartane · **īśānugrahaṃ vinānyathā**nyaprakāreṇa **dvayī** bhogāpavargalakṣaṇā **siddhiḥ kathaṃ** syāt. tenaiveha bhogān bhuktvāmutrāpavargaṃ prāpsyasīty arthaḥ.

itthaṃ ḍhaukanikāṃ samarpya muditamanaskaṃ rājānaṃ prati sānumodaṃ saṃjñapayati: **kulene**ti.

kulena śīlena samṛddhayā śriyā
subhaktiyogena guṇair alaṃkṛtaḥ
yad eṣa eko 'sty adhunātra bhūpatiḥ
phalaty asau dharmalatāgryajanmanām **1.62**

śīlaṃ sadvṛttam. **śriyaḥ samṛddhatvaṃ** sarvathāpūrṇatvaṃ dānopabhogādinā ca sad-vyayaḥ · anyathā satyā api tasyā asatkalpatvāt. tathā ca:

6 38 J_4] 36 J_3 ṇe J_3] ṇa J_4 44 em.] 43 J_3 J_4 57 J_3] 47 J_4 **7** 33 em.] 23 J_3 J_4 **8** tiṃ 3 em.] ti 30 J_3 J_4 **1.61b** ānīka em. vgl. schol.] āneka J_1 J_3 J_4 **15** bandho J_3 J_4] badho J_1 **16** ānīka em.] āneka J_3 J_4 anīkaṃ em.] anekaṃ J_3 J_4

Anm. zu 1.62, Metrum: Vaṃśastha.

[108] Vgl. Schaubild A.11; doch ist hier gegen Gerow 1971, S. 184, sub *dhanu* und Rudraṭa: Kāvyālaṃkāra, Ed. Dvivedī 5.2, 5.9 nicht die zweite Silbe, sondern die allererste mit der letzten identisch.

dānopabhogaśūnyena dhanena dhanino yadi
bhavāmaḥ kiṃ na tenaiva dhanena dhanino vayam[109] iti

subhaktiyogena devamunigurvādiviṣayena. **guṇair** labdhapraśamanādibhiḥ. te ca paura-janapadayodhānām anugraho guptarakṣaṇeṣv apramādaḥ · tulāmānabhaṇḍavṛddhiḥ · argha-vyavasthāpanaṃ samyag yathocitapravṛttir anucitanivṛttiḥ satkarādānaṃ ceti. paṇa-bandhādayo vā ṣaḍguṇāḥ. bāhyāntaraślāghyasusaṃpadety arthaḥ. **alaṃkṛto** bhūṣitaḥ paryāptiṃ nītaś ca. īdṛśaḥ praśasyatamo 'py asāv **adhunā** Kaliyuge 'pi · **atra** Bhāratabhūmau · **eko** mukhyo **bhūpatir asti**. **asau · agryajanmanāṃ** brāhmaṇānāṃ **dharmalatā phalati**. brāhmaṇaiḥ sacchīlāmṛtasekena samāropitāyā dharmalatāyāḥ phalam asau bhūpatir ity arthaḥ.

adhunā svapravṛttim atrāvedayati: **asye**tyādi.

asyāpareṣu tanayeṣu guṇākareṣu
satsv eva yo 'sti raṇavīratayā pratītaḥ
viśvāsabhūḥ pitur amuṣya suśikṣayāmūṃ
Sadratnaśekharaśikhāṃ racaye suramyām **1.63**

asya śrīmahārājasya. **apareṣu** · anyeṣu. atha ca na pare · **apare** svakīyā ity arthaḥ. gauṇa-putrāṇām api putratvavyapadeśāt.

auraso dharmapatnījas tatsamaḥ putrikāsuta[110] ityādinā

dvādaśavidhaputrāṇām api putratvāt. atha vā bhrātṛputrāṇām api putratvāt. tathā ca Bhṛguḥ:

bhrātṝṇām ekajātānām ekaś cet putravān bhavet.[111]

tena putreṇa te sarve putriṇo Manur abravīt. **apareṣv** api putreṣu **satsv eva**. teṣu ca **guṇākareṣv** iti mānārhatvaṃ teṣām uktam. bhūtavibhaktyā ca teṣām arjitabhoktṛtvaṃ dhvanitam. tanmadhye **yo** 'sau **raṇavīratayā pratīto 'sti**. **pratītaḥ** khyāto bhūṣito hṛṣṭaś ca. *pratītau khyātabhūṣitāv*[112] iti *khyāte hṛṣṭe pratīta*[113] iti ca kośāt. **astī**ti vartamāna-vibhaktyāsya svabāhusphūrtisamarjitabhoktṛtvam api dhvanitam. na kevalaṃ svayam eva pratīta ity āha: **viśvāsabhūr** iti. **amuṣyo**ktaguṇasya **pitur viśvāsabhūḥ** pratītipātraṃ khyātibhūṣ iti hṛṣṭihāritvād rahasyanivedanaviṣayatvasaṃbhāvanayā nirākulatāpādako lokānantyasaṃpādanārhatayā ca sarvathānuprāṇanam. **amuṣya** rājakumārasya **suśikṣayā** sadvinayācārapūrvakayā śikṣayā saṃdeśen**āmūṃ** bhāvilakṣaṇāṃ **suramyāṃ** sarvathā-śodhitāṃ **Sadratnaśekharaśikhāṃ** sadratnaśekhareṇopalakṣitāṃ **śikhām** āpīḍaṃ **racaye** racanayā nibadhnāmi. **racaye** · ity anenāpūrvatvam asyā nirastam. purāṇanibaddhām eva

Anm. zu 1.63, Metrum: Vasantatilaka.

[109] Nārāyaṇa: Hitopadeśa, Ed. Kāśināth Pāndurang Parab 1.152, dort a: *dānopabhogahīnena.* [110] Yājñavalkyadharmaśāstra, Ed. Olivelle 2.132ab. [111] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 1.182ab, für die Zuschreibung zu Bhṛgu vgl. Olivelle 2005, S. 18f. [112] Vgl. Amarakośa, Ed. Sardesai 3,3.104d: *prasiddhau khyātabhūṣitau.* [113] Amarakośa, Ed. Sardesai 3,3.82a.

sadracanayā satpātropayogyāṃ kariṣye · iti **racaye** · iti vartamānasāmīpye tac ca saukaryaṃ dyotayati.

racaye[114] · iti vivakṣitam arthaṃ sphuṭayati: **yavane**ti.

yavanalipinibaddhā śāsanāt tasya dhīrā
yad api vivaliteyaṃ Satkathāsāraśailī
tad api sumatigamyā rītir atrāsti ramyā
yadanubhavata eṣā Saṃskṛtālambanīsyāt **1.64**

yavanā etadabhijanaprasiddhā varṇāśramabāhyāḥ sūkṣmatarabuddhiśālitayā lokeṣu vaidyeti nāmnā prasiddhās teṣāṃ **lipiḥ** Pārisekabhāṣākṣaranyāsas tay**eyaṃ nibaddhā**. yady **apy asya śāsanād vivalitā** Saṃskṛtaracanayā satpātrapāvanāya mayā rūpāntareṇa pariṇāmaṃ prāpitā. tanmūlabaddhā Saṃskṛtabhāṣālipiṃ prāpitety arthaḥ. tathāpy **atra** Saṃskṛtalipau tādṛśī vidvadek**agamyā rītir asti**. **yasyā** ramyarīter **anubhavataḥ** sākṣātkāreṇ**eyaṃ** yavanalipinibaddhā Satkathāśailī **Saṃskṛtālambanīsyāt**. iyam eva Saṃskṛtavivaliteti bhāseta. pratītiś ca śuddhaiva Saṃskṛtamūlatvāt sarvasyeti · asyāḥ sauṣṭhavam uktaṃ bhavatīti.

tratyanāmakathanapūrvaṃ nāmāntarakaraṇe prayojanavattāṃ †ca† sūcayati: **Śuśīle**ti.

Suśīlaśailīty aparābhidhānā
yady apy asau tatra janapratītā
tathāpi nāmāntaram atra śobhā
sādguṇyabhaṅgir na mude 'stu kasya **1.65**

yady apy asau kathā **tatra** yavanalipau **Suśīlaśailīty aparanāmā jane** prasiddhāḥ. **suśīlāḥ** satsvabhāvāḥ sadācārāś ca teṣāṃ **śailī**ty anvarthaṃ nāmāsyāḥ. **tathāpi · atra nāmāntaram** anyanāmakaraṇam. atha ca **nāme**ti niścaye **'ntaraṃ** viśeṣakaraṇaṃ **śobhai**va. yataḥ **sādguṇyabhaṅgiḥ** sādguṇyaracanā **kasya mude nāstu**. api tu sarvasyāpi prītaye bhavaty eva. **nāmāntaraṃ** ca *Sadratnaśekharaśikhe*ti.[115]

ittham enāṃ samarthyaitatkaraṇam āśīrdvāreṇa rājakumāre saphalayati: **dhīr** iti.

dhīs tattvalagneśvaratoṣayitrī

13 bhāseta $J_3^{a.c.}$ J_4] bhāsate $J_3^{p.c.}$ **1.65a** aparā J_3 J_4] arā J_1

Anm. zu 1.64, Metrum: Mālinī. **Anm. zu 8** *vaidya-iti:* Zweifelhaft, lies: *vaidyā iti*? Vgl. sub 38.19: *yavanā vaidyā iti yad bhūtale khyātir asāv eṣaiva*, doch ist im Kontext von *lokeṣu … iti nāmnā* eine umgangsprachliche Bezeichnung nicht auszuschließen; vgl. etwa FALLON, sub *baid* (S. 316), vgl. auch 8.104c und die Anmerkung dazu. **Anm. zu 10** *vivalitā … pariṇāmaṃ prāpitā:* Vgl. Bhāskarakaṇṭha: Mokṣopāyaṭīkā, Ed. SLAJE sub 1,27.44: *vivalitaṃ = rūpāntaraṃ nītam.* **Anm. zu 1.65, Metrum:** Upajāti.

[114] 1.63d. [115] 1.63d.

vāk satyarā sajjanarañjayitrī
mūrtiś cirasthākhilasaukhyapātrī
stāt tasya yasyātra niyogapattrī **1.66**

trikaṃ hi sarvathā puruṣeṣu sāram atraiva sarvasya paryavasānāt. atha vānenaiva sarvārthasādhanāt. **dhīr vāk** **charīraṃ** ceti tad etat trikaṃ sādguṇyasaṃpattyā bhūṣayati. yena bhūṣita ihāmutrāpi pariṣadarho bhavati tatra **dhiyo** bhūṣaṇaṃ **tattvavicāraḥ**. **vaco** 'pi **satyavacanatvam**. **mūrteś cirasthatvena** sajjanārādhanaṃ lakṣyate. tadrahitā hi cirasthāpi naṣṭaiveti. itthaṃbhūṣitasyāsya trikasya sadarthapātratām āha: **īśvaratoṣayitrī**tyādi. pṛthagviśeṣaṇatrikeṇa tattvavicārabhūṣitāyā dhiya **īśvaraḥ prasīdati**. satyabhūṣitāyā vāṇyāḥ **sajjanāḥ prasīdanti**. sajjanārādhanabhūṣitāyāś ca mūrteḥ · **akhilasaukhyāni prasadyopanamantī**ti.

itthaṃ prakṛtaṃ samarthyāśeṣahitam āśīrdvāreṇāśaṃsate: **kāle kāle** · iti.

kāle kāle janayatu parāṃ vāsavo vṛṣṭim iṣṭāṃ
śuddhātmāno dharaṇipatayaḥ Kāśyapīṃ pālayantu
kiṃ cāpy anyat saralamatayo brāhmaṇāḥ karmaniṣṭhā
yogakṣemāvahitamatayaḥ sannṛparddhyai bhavantu **1.67**

aho parasparapreṃṇā sarve 'pi sadarthabhāgino 'nindyāś ca bhavantīti vākyārthaḥ. aprāptaprāpaṇaṃ **yogaḥ**. prāptaparipālanaṃ **kṣemaḥ**. tatra **samāhitadhiyaḥ**. tatra ca **karmaniṣṭhatvaṃ** hetuḥ. iṣṭavṛṣṭāv api tatkarmaniṣṭhaiva hetuḥ. tathā ca Manuḥ:

agnau prāstāhutiḥ samyag ādityam upatiṣṭhate
ādityāj jāyate vṛṣṭir vṛṣṭer annaṃ tataḥ prajā[116] iti.

tatra ca **dharaṇipatīnāṃ śuddhātmanā Kāśyapīpālanam**. ity anyo'nyaṃ hetuhetumadbhāvenopakāryopakārakatā phalitā. tatra sarvatra ca bhūpatiśuddhacittatā mūlam.

bhāvivistāravihvalatāśāntyartham āha: **tatrādāv** iti.

tatrādau satkathā seyaṃ dvārair uddiśyate sphuṭam
yataḥ praviśatāṃ buddhivaiklavyaṃ naiva jāyate **1.68**

na hy atigahane prathamam eva saṃketādinā viditaprāye praviśatāṃ buddhisaṃkoco jāyate · iti bhāvaḥ. nāmamātreṇa vastusaṃkīrtanam uddeśaḥ. tena ca buddhisthite vaktavye krameṇa lakṣaṇaṃ sukaraṃ bhavatīti paścāl lakṣaṇagranthanirdeśaḥ. na ca nyāyavad idam

9 trikeṇa $J_3^{p.c.}$] trikesā $J_3^{a.c.}$ J_4 **1.67c** saralamatayo J_3 J_4] prakṛtisaralā J_1 **1.68a** ādau J_3 J_4 schol.] āsau J_1 **1.68d** naiva J_3 J_4] nahi J_1

Anm. zu 1.66, Metrum: Indravajrā. **Anm. zu 1.67, Metrum:** Mandākrāntā.

[116] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 3.76.

anumānaikagamyaṃ yena parīkṣāgranthopayoga ity uddeśalakṣaṇātmakatvena dvidhāsya śāstrasya pravṛttiḥ. **tatrādāv** ihoddeśaḥ prathamādhyāyamukhe. lakṣaṇāni tu pratyekam adhyāyeṣv iti bhāvaḥ.

tad ittham iyatparyantaṃ bhāvikartavyajātaṃ samarthyātha kathāśailīṃ prāripsamānaḥ svātmani Gaurīprasādam āśāste: **atīve**ti.

atīva yatpādanato ramāśrayaḥ
katīva vācaś caturā na no vadan
pañcāsyabhāṣī bhavatīva niścitaṃ
giraṃ girīśārdhagatā dadātv iyam **1.69 (1)**

atīva yatpādanato Ramāśrayaḥ
katīva vācaś caturānano vadan
…
… **1.69 (2)**

(1) **iyaṃ** Gaurī viśadavarṇatvād Gaurī. **girīśārdhagate**ty anena Śivāntararahasyavettṛtvaṃ dyotayati. **iyam** iti sarvāntaryāmitvāt sarvaprerayitrī **giraṃ** gīrvilāsaṃ **dadātu** mahyam iti śeṣaḥ. kāsāv iti viśeṣaṇamukhena parāśaktitvam asyāḥ sūcayati: **yatpādanato 'tīva ramāśrayaḥ** syāt · tathā **yatpādanataḥ katīva caturā vāco vadan na no** bhavet · api tu bhaved eveti parasparaviruddhakamalāSarasvatyubhayapātratvaṃ Gaurīprasādalabhyam ity atidurghaṭakāritvaṃ prasādasya sūcitam. atha ca tathā **yatpādanato niścitaṃ pañcāsyaḥ** siṃhas tadvad **bhāṣate** · iti **pañcāsyabhāṣī**. atyuddhataprabhāvatvān nirbhayaḥ sann uccair garjatīty arthaḥ.
(2) atha ca **Ramāśrayaḥ** sann **atīva** · a · ivācaratīti. **ati**: *sarvaprātipadikebhya ācāre kvib vā vaktavya*[117] iti kvipi · **atī**ti rūpam. tathā **caturānanaś** caturmukhaḥ san **vāco vadan** ka ivācaratīti **kati**. tathā **pañcabhir āsyair** mukhair **bhāṣate** · iti **pañcāsyabhāṣī** san Bhava ivācaratīti **bhavatī**ti.
iti kathāmukham.

uddeśagrantham avatārayati: **tapo 'the**tyādi navabhiḥ.

tapo 'tha susvabhāvatvaṃ dainyākrandanam eva ca
tatprāpitānumodaś ca kṣameśecchāprasannatā **1.70**

Anm. zu 1.69, Metrum: Vaṃśamālā. **Anm. zu 18** *-kamalāSarasvaty-:* Sehr zweifelhaft, lies als eigenen Satz: *-kamalā Sarasvatī*?

[117] Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. KIELHORN sub Pāṇini: Aṣṭādhyāyī 3,1.11, dort: *sarvaprātipadikebhya ācāre kvib vaktavya.*

tapas tapaskriyā 1. **susvabhāvatvaṃ** suprakṛtitā 2. **dainyākrandanam** 3. **bhagavaccharaṇāgatiḥ** 4. **kṣamā** sahiṣṇutvaṃ dhairyam iti yāvat 5. **īśecchāprasannatā** daivāvalambanam 6.

saṃtoṣaś cāpy upanate vṛddhaśreṣṭhānuvartanam
bāhyāntaraśucitvaṃ ca vinayo 'thāpy udāratā **1.71**

svayam **upanate saṃtoṣaḥ** 7. **vṛddhaśreṣṭhānuvartanam** 8. **bāhyābhyantaraśaucam** 9. gurujanādau kathaṃ vartitavyam iti **vinayaḥ** 10. **audāryam** 11.

dṛḍhaniścaya udyantṛbhāvo dhairyāvalambanam
prajānāṃ vyavahārekṣā krodhādisahanaṃ tathā **1.72**

dṛḍhakartavyatā 12. udyamaḥ 13. **dhairya**kalā 14. **vyavahārapālanam** 15. **krodhādi**śāntiḥ 16.

pāpyādyupekṣā hṛdrāgapūrvakaṃ hastavāraṇam
dayā dānopakāritvaṃ naṭādisparśanaṃ tathā **1.73**

pāpyādyupekṣā cittasaṃskāraḥ 17. premnā paritrāṇam 18. dayālutā 19. **dānam upakāritvaṃ** ca mitrādiṣu 20. **naṭādi**dānam aihikam 21.

ātithyaucityataḥ svasya mārdavaṃ pratidānakam
aṅgīkṛtārthasaṃpattiḥ satyavāditvam eva ca **1.74**

ucitam ātithyaṃ kṛtvā svanamratā 22. pratidānaṃ nyāsānapahnavaḥ 23. **aṅgīkṛta**kāryanirvahaṇam 24. anukūla**satyavāditā** 25.

parārthakṛtinaipuṇyaṃ vimṛṣyakṛtitaiva ca
mantranītikriyā dūradīrghadarśitvam eva ca **1.75**

parārthakaraṇaṃ naipuṇyena 26. sarvā vicārapūrvā kriyā 27. gūḍha**nītikriyā** 28. **dūradarśitvaṃ dīrghadarśitvaṃ** ca deśakālavyavahitārthānāṃ śāstracakṣuṣā buddhyā vā sākṣātkaraṇam 29.

śūratvamānaucitye ca daṇḍaucityakriyā tataḥ
svapnabodhaucitī buddhikauśalyaṃ ca gabhīratā **1.76**

śūratā 30. **mānasyaucityaṃ** yathocitamānasthitiḥ 31. **aucityena daṇḍa**karaṇam 32. **svapnabodhaucitī**: kathaṃ kiyantaṃ ca kālaṃ nidrā kāryā · evaṃ jāgaraṇam 33. **buddhikauśalaṃ** śāstrasaṃskārādinā 34. **gabhīratā** gūḍhavikāratā 35.

---

2 āgatiḥ em.] ārītiḥ J_3 J_4 vgl. 4.1b **13** saṃskāraḥ J_4] saskāraḥ J_3 **1.75b** vimṛṣya J_3 J_4 lect. diff.] vimṛśya J_1 **26** aucityaṃ $J_3^{p.c.}$] aucitī $J_3^{a.c.}$ J_4

Anm. zu 9–10 *krodhādiśāntiḥ 16:* De facto ist dies das 17. Kapitelthema. **Anm. zu 13** *pāpyādyupekṣā … 17:* De facto ist dies das 16. Kapitelthema. **Anm. zu 1.75b** *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht, meist so geschrieben; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

atītādīkṣaṇāpūrvasadyaśaskṛtkriyākṛtiḥ
kṛtajñatā ca satsaṅgād vyasanityāga eva ca **1.77**

bhūtabhāviśubhāśubhaṃ **vicārya yena sadyaśo ’vāpyate** tat**kriyāpravartanam** 36. **kṛtajñatā** 37. **sādhubudhajanasaṅgaḥ** 38. **durvyasanityāgaḥ** 39.

divyāntarikṣabhaumādyutpātotpattinivāraṇam
svādhyakṣasenāhastyaśvayogakṣemāvadhānatā **1.78**

trividhotpātanivāraṇam. **rājopakaraṇeṣu yogakṣemā**rtham **avahitatvam** 40.

uddiṣṭaṃ saṃkṣipati: **catvāriṃśad** iti.

catvāriṃśaddvāramayī seyaṃ sannītibhūṣitā
citrā suvasatīvāho mude kasyāstu no iha **1.79**

(1) **seyaṃ** Suśīlaśailī yathoddiṣṭa**catvāriṃśat**praveśopāya**mayī śobhana**nītibhūṣitā. **citrā** nānālaṃkāracchandovṛttādinā vismayakāriṇī. **iha** loke **kasya no mude · astu**. api tu sarvasyāpi.
(2) atha ca **kasya** vākpater Brahmaṇo **no** iti śiraścālane. **no astu** kākvāsty eva. tatropamā: **suvasatīva** yathā sudhādibharitā vasatī **catvāriṃśaddvāra**vatī tathā **satī nītir** yasyāṃ sā **sannītir** dṛḍhāvasthāpitā **bhūs** tat**roṣitā**vasthāpitā **citrā** citravatī **yathā kasya mude no** stāt sarvaprārthanīyā bhavati.

sumṛṣṭatvād anarghatvāt satprītijananād api
dvāro ’tra maṇayas tābhir ghaṭiteyaṃ kirīṭikā **1.80**

sumṛṣṭatvādihetutritayād dvārāṃ maṇitvāropaḥ. **tābhir** maṇibhir **ghaṭiteyaṃ kirīṭikā** kṛpādṛśāvekṣyā laghuś ca. anukampāyām alpārthe vā kan.

tasmād viśeṣato rājñām upayogo ’tra jātu cit
anyeṣāṃ vāpi dadhatāṃ varatvaṃ jāyate dhruvam **1.81**

tasmāt kirīṭikātvāt. **atrā**syāṃ **jātu cit** kautukādyavasare vivāhasamaye ca. **varatvam** agryatvaṃ vivāhanaratvaṃ ca.

idānīṃ tasyā evordhvordhvākramaṇenātiśayaṃ pratipādayati: **ayaṃ sa** ityādinā.

ayaṃ sa ratnaśekharaḥ

---

3 āśubhaṃ J_4] āśuṃbhaṃ J_3 **4** vyasani em.] vyasini $J_3^{p.c.}$ J_4, vyasi $J_3^{a.c.}$ **1.78ab** divyāntarikṣabhaumādyutpātotpattinivāraṇam J_1 $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$] del. $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$ **1.78c** hastyaśva J_1 $J_3^{a.c.}$ J_4] bhṛtyādi $J_3^{p.c.}$ **7** trividhotpātanivāraṇam $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$] del. $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$ **1.80a** sumṛṣṭatvād anarghatvāt J_3 J_4] anarghatvāt sumṛṣṭatvāt J_1 **20** tritayād J_4] tritayāṃ J_3 **1.81c** vāpi J_3 J_4] cāpi J_1

suratnabhūṣito 'naghaḥ
surakṣito hṛdantare
'tha mastake virājate **1.82**

laghutvāt kṛpādṛśādṛśyatvāt kirīṭikā.[118] paraṃ tv **ayaṃ ratnaśekhara** eva yato dvārāṇāṃ proktanītyā ratnatvāropāt samyak saṃskṛta**ratnabhūṣitaḥ** · ata ev**ānaghaḥ**. ata eva **surakṣita** iti ratnaśekharasya cāntarasthāpanam ucitaṃ śirasi ca virājamānatvam: hṛdantar avasthāpitayānayā bahir bhūṣitaśirasko virājate.

Sadratnaśekharaśikhām[119] iti yac chikhātvam uddiṣṭaṃ tad api vyavasthāpayati: **yad ratnopari cāsye**ti.

yad ratnopari cāsya rājatitarāṃ chāyā susūkṣmā laghur
niśchidrā saralārthagauravavatī ślakṣṇā guṇagrāhiṇī
uccā saṃghaṭanāyutā sulalitā sadrītibaddhāmalā
suvyaktā sabalā manīṣipariṣatsv ānandadā sā śikhā **1.83**

pratyekamaṇidvārṣu yā **cchāyā** bhāvārthasamanvayarūpā śobhā dvārādāv evātra racanīyātiśayena **rājati sā śikhe**ti saṃbandhaḥ. **chāyā** ca pratibimbarūpā. tasyāś ca kārṣṇyena bhāvyam iti śikhāsādṛśyam.
(1) tatrādau prakṛto 'rthaḥ: śikhālakṣaṇā bhāvārthasamanvayarūpā **cchāyā** kīdṛśī. **susūkṣmā** sārārthatvād alpākṣarā. **laghuḥ** prasādaguṇavatī. **niśchidrā** śabdārthadoṣarahitā. **saralā** mṛdupadārthā. **arthagauravavati** · ojoguṇavatī. **ślakṣṇā** mādhuryopetā. ata eva **guṇagrāhiṇī**. **uccā** mahatpadaprāpikā. **saṃghaṭanāyutā** prakṛtānuguṇaracanāyutā. **sulalitā**. **sadrītibhir** gauḍīyādibhiḥ saṃbaddhā. **amalā** nirdoṣā. **suvyaktā**vyaṅgyārthabharitā. **sabalā** tātparyādisahitā.
(2) **śikhā** ca **cchāye**va **susūkṣmā**. sūkṣmatvaṃ tasyā anarghatvam. ata eva **laghuḥ**. **niśchidrā** nibiḍā. **saralā**kubjā. **arthena** mūladravyeṇa **gauravavatī**. **ślakṣṇā**paruṣā. **guṇagrāhiṇī** tantunibaddhā. **uccā** · uccapramāṇā. **saṃghaṭanāyutā**nuguṇyena nibaddhā. **sadrītyā** laghudīrghaśikhāpattrāvekṣayā **baddhe**ty aprakṛto 'rthaḥ.

ittham avasthāpitaṃ śikhātvaṃ viṣaye yojayati: **seyam** iti.

seyaṃ śikhāsti viduṣāṃ ca varatvahetur
āśritya yāṃ janimatāṃ bata bhūṣitānām
madhye vibhāti sugatī ratisaṃprayukto 'py

16 kārṣṇyena J_4] kārṣyeṇa $J_3^{p.c.}$

Anm. zu 1.82, Metrum: Pramāṇikā. **Anm. zu 1.83, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

[118] Vgl. Komentar sub 1.80. [119] 1.63d.

ānandapūrṇahṛdayo dhṛtasatkalāpaḥ **1.84**

seyaṃ bhāvārthasamanvayarūpā śikheva prakāśakatvād ūrdhvavartitvāc ca **śikhā** (1) hṛdy avasthāpitā (2) śirasi dhṛtā satī **viduṣāṃ varatvahetur** (1) uttamatvalābhanimittam (2) vivāhapravṛttocitamahārājatānimittaṃ ca. tathā hi **yāṃ** śikhām **āśritya janimatāṃ** (1) janmināṃ (2) janyānāṃ ca **bhūṣitānāṃ** (1) bhuvy uṣitānām (2) alaṃkṛtānāṃ ca. **madhye sugatiḥ** sadgatir ihoccapadabhāg amutra svargādipadabhāg aśvadantyādiyānaś ca. **ratisaṃprayuktaḥ** sukhī satataphalabhāk ca. **dhṛtasatkalāpaḥ** (1) svavaśīkṛtapaṇḍitasamūhaḥ · (2) dhṛtaśobhanabhūṣaṇaś ca. atha vā **dhṛtāḥ santaḥ** praśastirūpāḥ **kalāpāḥ** sukhagītayo yena varasya hy agrato gāthakādigānaṃ kriyate.

ratnāni tāni vimalāni surakṣitāni
santy atra bhūṣaṇavare varamānanīye
yeṣāṃ jagatsu tulanā na kuto 'stu mūlyaṃ
yasyāsti dṛk suvimalā sa imaṃ prapaśyet **1.85**

ratnānīti. dvārabhūtāni **ratnāni** catvāriṃśatsaṃkhyāni. **varair** uttamair vivāhapravṛttaiś ca. **vimalatvam** eva viśadayati: **yeṣām**. **yeṣāṃ** ratnadvārāṇāṃ **jagadviṣaye** na kutrāpi **sāmyam** anuttamatvāt. tadabhāve ca **mūlyaṃ kutaḥ** syāt. kiyatparimitam eṣām arghyaṃ syād iti ko viviñcyāt. paraṃ tv iyatī vijñaptir avaśiṣyate: **yasya suvimalā dṛg** dṛṣṭir jñānaṃ **sa** ev**emaṃ prapaśyed** iti malinadṛk ca paśyann apy anabhijñatvāt pratyutainam anucitaṃ karoti malinadṛṣṭiś ca maṇiṃ vihīnārghaṃ karotīti prasiddham.

api ca: **nābhāsamātreṇe**ti.

nābhāsamātreṇa budhaiḥ sa eṣa
pradarśanīyaḥ khalu sūkṣmadṛṣṭyā
asty atra śaktir nanu kāpi yasyāḥ
prasādato dṛk timire 'pi yāyāt **1.86**

ābhāsamātreṇa vicārarahitena cchāyāmātreṇa **sa eṣa** ratnaśekharaḥ · **na pradarśanīyaḥ**. api tu **sūkṣmadṛśā** kuśāgrīyamanīṣayāvalokyaḥ. **nanur** iti hetau. yasmād **atra** sā **kāpi śaktiḥ** sūkṣmārthaśaktiḥ · ālokaśaktiś ca. **yasyāḥ** śakteḥ **prasādato** mahimnā **timire** 'bodhalakṣaṇe

1.85b mānanīye J_1 J_3] mānatīye J_4 **16** arghyaṃ J_4] arcyaṃ J_3

Anm. zu 1.84, Metrum: Vasantatilaka. **Anm. zu 4** *mahārāja-tā:* Vgl. Lawrence 1967, S. 261. **Anm. zu 1.85, Metrum:** Vasantatilaka. **Anm. zu 1.85d** *imaṃ:* Lies: *idaṃ*? Damit würde der durch die Kommentarausführung *… maṇiṃ …* nahegelegte Bezug zu *ratnāni* hergestellt oder der inhaltlich naheliegende Bezug zu *mūlyam*. Mit *imaṃ* bleibt nur der Verweis auf *saḥ eṣaḥ [ratna-śekharaḥ]* der nächsten Strophe, wozu man eine entsprechende Glosse im Kommentar dieser Strophe erwartet hätte. Da dieser Wortlaut von allen Handschriften und im Kommentar gesichert wird, unterbleibt ein editorischer Eingriff. **Anm. zu 1.86, Metrum:** Upajāti.

kasmiṃścid atigahane durbodhe **'pi dṛg** jñānaṃ **yāyāt**. yad atigahanaṃ cāpi kiṃcid vastu tad apy anena subodhaṃ bhavati. ratnajāteś ca sā kāpi śaktir dṛśyate yatprasādenāndhakāre 'pi dṛk prakāśavatī bhavati.

prakṛtam āha: **catvāriṃśad** iti.

catvāriṃśatkriyā etā bāhyāntarasusaṃskriyāḥ
niṣevaṇīyā vidvadbhir ihāmutra śubhapradāḥ **1.87**

etā dvārabhūtāś **catvāriṃśan** maṇayaḥ **kriyā** upāyāḥ śikṣā **vidvadbhir niṣevaṇīyā** nirantaram abhyasanīyāḥ. yata imā **bāhyāntarasusaṃskriyāḥ** · bāhyābhyantaravṛtti-śodhanikāḥ. sadguṇāntarādhānaṃ **saṃskriyā**. tatra **śobhanatvaṃ** kleśaṃ vinā siddheḥ. niṣevaṇe pravṛttyarthaṃ phalam āha: **ihe**tyādi. **iha** sukhena sadbhogān bhuktvā**mutra** sadyonibhāktvaṃ niḥśreyasapradatvaṃ cety arthaḥ.

باب اوّل

«در عبادت»

و آن پرستش حق- سُبحانَهُ- باشد، به ادای فرایض و واجبات و ترک قبایح و محرّمات و انقیاد اوامر و نواهی و اِتباع سنّت حضرت رسالت پناهی و مقررست که عبادت حق- سُبحانَهُ- در دنیی واسطهٔ سلامتست و در عقبی رابطهٔ نجات و کرامت.

(۱.۱) سرمایه سعادت دنیی عبادتست سرمایه کرامت عقبی عبادتست

پس پادشاه باید که صفحهٔ احوال و صحیفهٔ اعمال خود را به رَقَم عبادت بیاراید تا خداوند تعالی بدهد او را آنچه در دنیی و آخرت شاید و به کار آید و فرمان‌برداری خدای بر حسب فرمان دهی خود لازم باید شناخت و روزها به کار مردم و شبها به کار خود باید پرداخت. آورده‌اند که حضرت مرتضی علی- عَلیهِ الصَّلوات وَالسَّلام- در زمان خلافت، روزها به ساختن مهمّات خلایق مشغول بودی و شبها به عبادت و طاعت خالق اشتغال نمودی. گفتند: یا امیر، چرا این رنجها بر خود روا می‌داری نه به روز آسایشی و نه به شب آرامشی، فرمود که اگر روز بیاسایم رعیّت ضایع ماند و اگر به شب بیارامم فردای قیامت من ضایع مانم. پس روز مهمّ مردم می‌سازم و شب به کار حق می‌پردازم. یکی از سلاطین هرات از شاه سنجان قُدّس سِرهُ التماس نمود که مرا وصیّتی کن. شاه فرمود که اگر نجات دنیی و درجات آخرت می خواهی، شبها بر درگاه الهی داد گدایی میده و روزها در بارگاه خود به داد گدایان میرس. نظم:

(۱.۲) چون بندگان حق همه فرمان بر تواند تو نیز بندگی کن و فرمان حق ببر
هر پادشه که خدمت حق را کمر ببست بندند خلق هم ز پی خدمتش کمر

و چون خوی رعیّت تابع خوی پادشاه باشد که «اَلنَّاسُ عَلی دینِ مُلُوکِهِم»، پس هرگاه که پادشاه میل طاعت و عبادت کند، رعیّت نیز بدان کار راغب و مایل شوند و برکات عبادات رعایا نیز به روزگار دولت او واصل شود.

tatra prāthamikī yāsau vidāṃ sevyā tapaskriyā
samāhitahṛdo bhūtvā dhīrāḥ śṛṇuta tāṃ sukham **1.88**

tatreti. **tatra** catvāriṃśataḥ kriyāṇāṃ madhye **prāthamikī** dvās **tapaskriyā**khyā. **yāsau vidāṃ** prabuddhānāṃ **sevyā**bhyasanīyā. samāhitacittatvam eva tadavāptihetur ity āmantraṇa-
5 vyājenāha: **samāhite**tyādi. **tāṃ** tapaskriyāṃ **śṛṇuta** lakṣaṇakathanapūrvam udāharaṇena samyag hṛdayāśvāsakarīṃ kuruta. **sukham** anāyāsena.

anyābhimatatatsvarūpānuvādapūrvaṃ tāṃ svamatena siddhāntayati: **kāyakleśādibhir** iti.

kāyakleśādibhis tasyā ānantyaṃ yad api sthitam
tathāpīśārcanaivāsau tadartham itare yataḥ **1.89**

10 **tasyās** tapaskriyāyāḥ · **yad api** yady api **kāyakleśādibhiḥ** śītātapādidvandvasahiṣṇutārūpais tapobhir **ādinā**ntaram api sarvayogaśāstroktasaṃyamādiparigrahaḥ · **ānantyam** agaṇyatvaṃ **sthitaṃ tathāpi · asau** mukhyatas tapaskriy**eśārcanaive**ti siddhāntamatena pratijñā. **eva**-kāreṇāsyāḥ pratijñāyā acālyatvaṃ dhvanitam. pratijñāte 'rthe hetutayārthāntaraṃ nyasyati: **tadartham** iti. **tadartham** īśārcanātmakatapaskriyārthaṃ tatsiddhaye · **itare** kāyakleśādayaḥ
15 phalavantaḥ. ayaṃ bhāvaḥ: īśārcanāsiddhaye kāyakleśamanaḥsaṃyamādayo ye bāhyāntare · upāyāḥ svīkṛtās te sarve svayaṃ tīvratamaśaktipātādināsiddhāyāṃ tasyām akiṃcitkarā iti saiva mukhyā tapaskriyeti tapaskriyākhyeśārcā prathamaṃ dvāram.

*īśārcanā tapaskriye*ty uktam.[120] kathaṃlakṣaṇā punar asāv iti tāṃ svarūpeṇa nirūpya tad-
adhīnām eva sarvāṃ vyavahṛtiṃ nirūpayati: **sā ce**ti.

20 **sā ca saṃkṣepatas tasya sattāmnāyasmṛtīritā**
kāryākāryavicāro 'yaṃ yadadhīno yato 'khilam **1.90**

saṃkṣepataḥ sarvasiddhāntasāroccayena **se**śārcā **śruti**smṛtīritā: **tasye**śvarasya **satte**ti. tathā hi: īśvaro 'sti · iti tatsattāsaṃbhāvanayāstikyabuddhiḥ samastaiva svayam upāgatā bhavatīti. āstikyabuddhisāmastyam evāha: **kāryākārye**ti. **yadadhīna** iti · īśvarasattādhīnaḥ. satyāṃ
25 tasyāṃ daṇḍānudruta ivedaṃ kāryam idaṃ neti samyag dhārayati. samyag abhyupagate ca tasmin sarvathā kṛtakṛtyatety āha: **yato 'khilam** iti. **yata** iti kāryākāryavicārād **akhilam** itīhāmutra śuddhiḥ.

uktam evārthaṃ viśadayati: **svasve**ti.

svasvavarṇāśramācāraprakāśo 'yaṃ yato dṛḍhaḥ
30 **yāṃ vinā mohasaṃpattāv andhatvaṃ syāt kathaṃ na hi** **1.91**

3 dvās $J_3^{a.c.}$ J_4] dvā $J_3^{p.c.}$

[120] Zusammenfassung 1.88 und 1.89.

yata itīśvarasattāyāḥ. **dṛḍha** ity avaśyaṃ vidheyaḥ. anvayena sādhitam arthaṃ dṛḍha-pratītaye vyatirekeṇāpi sādhayati: **yāṃ vine**ti śrutismṛtyuditeśvarasattāṃ vinā. te hi śrutismṛtī asyeśvarasya netre iti netranimīlane **mohasaṃpattau** satyāṃ **kathaṃ nāndhatvam**.

asyā eva prakārāntareṇārthasādhanatvam āha: **yadbījam** iti.

yadbījam āśritavatī vṛṣakalpavallī
kāmārthapattrasumanobharaśobhitāśā
paṃphulyate tridivam apy amṛtadravair yā
niḥśreyasaṃ vitanute bhuvi sajjanānām **1.92**

yadbījam īśvarasattābījam. **vṛṣo** dharmaḥ. **kāmārthāv** eva **pattrapuṣpabharasaṃpat · āśā** diśaḥ kāmanā ca · īdṛśī dharmakalpalatā **tridivam atiśayena phalati**. phalam asyās tridiva ity arthaḥ. iti pravṛttimārgeṇa caturvargasaṃpattim īśvarasattāśrayām uktvā nivṛttimārgeṇāpi tāṃ niṣkāmaviṣayām āha: **apy amṛtadravair** ityādi. **apir** vibhinnakramaḥ: **ye**śvarasattāśrayā dharmakalpalatā **bhuvi sajjanānāṃ** mumukṣūṇām **amṛtadravaiḥ** sarvataḥ prasaradānanda-rasair **niḥśreyasam api vitanute**. niścitaṃ śreyo **niḥśreyasam**. **apinā** kāmādīnāṃ siddhāv anāyāsasiddhiṃ sūcayati.

etatpraśaṃsārtham uktam evārthaṃ savismayam āha: **aho** iti.

aho vicitrā vibudhā gatir asyā virājate
trivargamūlabhūtāpi yāpavargaprasūr dhruvam **1.93**

he **viśeṣajñāḥ**. **asyā gatir vicitrā**ścaryasvarūpā **virājate**. atha ca **vicitrā** vigatacitrāpīśvara-sattāyā ekarūpatvāt · **virājate** vividhaṃ rājate. punar api ca vigatacitrākāraracanāpi **virājate** viśeṣeṇa rājate · iti virodhaḥ. virodhābhāsam eva prakaṭayati: **trivarge**tyādi. **yā** sattā dharmārthakāmākhya**trivarga**kāraṇam **api** satī · **apavargaprasūḥ**: vargāṇām abhāvo **'pavargas** tasya **prasūr** iti virodhaḥ. avirodhas tu · **apavarga**śabdasya kaivalyārthatvād iti **vicitragatitvam**.

khyātakīrtiḥ svasthadeho nirādhiḥ putradārayuk
naipuṇyatoṣavairāgyabhāgī syād yatprasādataḥ **1.94**

khyāteti. **yatprasādata** iti tapaskriyāprasādataḥ. anena sarvathā sarveṣām arthadāyitvam uktam. tathā hi kāmī **putradāra**bhāk **svasthadehaḥ khyātakīrtir nirādhiś** cittapīḍārahitaś ceti viśeṣaṇacatuṣṭayenehāmutra saukhyabhājanam ity uktaṃ bhavati. yataḥ **khyātakīrtir** ataś ca **svasthadeho** jīvadavasthāyāṃ svargasthakīrtidehaḥ. prārabdhabhogāvasāne tam eva

1.92c niḥśreyasaṃ J_1 J_4] niśśreyasaṃ J_3 **1.94b** yuk J_3 J_4 lect. diff.] bhāk J_1 vgl. schol. **28** hi J_4] om. J_3

Anm. zu 1.92, Metrum: Vasantatilaka.

kīrtidehaṃ mūrtaṃ tatropanatam āviśatīti. **svasthadeha** ity atra *kharpare śari visargalopa*[121] iti visargalopaḥ. dvitīyārthe yadi tu *saṃhitāyām*[122] iti tatrāgrahas tadā sakāradvitve 'pi na prathamārthakṣatiḥ: tatra sakārasy*ānaci ce*ti[123] dvitvakaraṇāt. yadi tu dvitvaṃ na sahyate tadādvitve sati *jharo jhari savarṇe*[124] · iti salope 'pi na kācit kṣatir iti siddhaṃ **svasthadeha** iti. akāmas tu **yatprasādataḥ · naipuṇyatoṣavairāgyabhāgī**ti sarvathā karmapravṛttāv api kāmanānairapekṣyaṃ **naipuṇyaṃ toṣaḥ** svayam upanatena harṣaviṣādau riktīkṛtya manaḥprasādaḥ · **vairāgyaṃ** sādhanebhyo 'py udvignatā · etad**bhāgī**ti mokṣabhājanam iti bhāvaḥ.

yathocitam amutrāpi svargaṃ niḥśreyasaṃ ca vā
iha sthāpitasatkīrtir dhruvamūrtiḥ sukhī bhavet **1.95**

yathocitam iti pūrveṇaiva gatārtham.

uktaṃ ca kuśalair etadbhavaprāśastyamūlarāḥ
pāralaukikamāhātmyaśobhā ceyam aho dṛḍhā **1.96**

kuśalair iti viditavedyaiḥ parārthaghaṭanaikatatparaiḥ. asau tapaskriyā **etajjanmakauśalyamūladhanam**. anena mūlenaitajjanmaprāśastyaṃ kretavyam iti. **iyam** eva **ca pāralaukikamahattvaśobhā cānaśvarī**ty **aho** ity asyā autkarṣyaṃ ślāghate.

iti satpuṇyabharataḥ prāptorvītalasaṃsthiteḥ
surājña ucitaṃ kāryam idaṃ yenāyatiḥ śubhā **1.97**

itīti · ata īdṛṅmāhātmyavattvād asyāḥ **satpuṇye**ti yāvad dhi paṅkaleśagandho 'pi nāvaśiṣyate tāvan manuṣyatvāvāptiḥ sudurlabheti **satpuṇyabharata** ity uktam. trilokyādhāratvād asyāḥ **prāptorvītalasaṃsthiter** ity uktam. **surājño** vivekino rājña **idam** eva **kāryaṃ** tapaskriyālakṣaṇam **ucitam**. **āyatir** uttaraḥ kālaḥ.

ataś ca: **pumān** iti.

pumān pumān sa gaṇyo vai yena puṃstvaṃ prakṛṣyate
santy anye bahavo loke yaiḥ pūrṇā nārakī sthitiḥ **1.98**

ekaḥ **pumāñ**śabdo rūḍhimātraviśrāntaḥ. dvitīyas tu satkṛtyapātratāvācī yogaviśrānta iti tātparyabhedād *bhavanti kamalāi kamalāi*[125] itival lāṭānuprāso 'yam alaṃkāraḥ. **gaṇya** iti puruṣagaṇanāyāṃ satyāṃ sa evādau gaṇyate · ity arthaḥ. **yene**ti **prakṛṣyate**

1.95c kīrtir J_4] kīrti J_1 J_3 **1.96d** śobhā J_1 J_4 schol.] śaubhā J_3 **14** mūlenai J_3] mūlene J_4 **25** pumāñ J_3] pumān J_4

[121] Vgl. Bhaṭṭojidīkṣita: Siddhāntakaumudī, Ed. Tarkavāchaspati sub Pāṇini 8,3.36: *kharpare śari vā visargalopo vaktavyaḥ.* [122] Vgl. Pāṇini 8,2.108: *tayor yvau aci saṃhitāyām.* [123] Pāṇini 8,4.47. [124] Pāṇini 8,4.65. [125] Von vielen Poetologen zitiert, vgl. etwa Ruyyaka: Alaṃkārasarvasva, Ed. Dwivedī sub Sūtra 9: *tātparyabhedavat tu lāṭānuprāsaḥ*, dort vollständig Prākṛt: *hoṃti kamalāiṃ kamalāiṃ* [*bhavanti kamalāni kamalāni*].

satkriyayā prakarṣaṃ nīyate. ko ’yaṃ prakarṣa iti vyatirekamukhenārthāntaranyāsena prakarṣaṃ sūcayati: **santy anye** iti. **pūrṇe**ti tattadviruddhācaraṇāt. tena teṣu rūḍhimātreṇāpi puruṣatvāsvīkārāt paśutvam eva yogarūḍhyāvaśiṣyate · ity uktam: **nārakī sthitir** iti. **nārakī**ty anena paśusthāvaragatir api sūcitā bhavati.

5 īśvarasattātmikāṃ tapaskriyāṃ tāvat svarasasiddhasūkṣmavicāreṇānāyāsasādhyāṃ sūcayati: **lalāṭe**tyādi sārdhaślokatrayeṇa.

lalāṭapaṭṭalikhitā yāsau varṇāvalī śubhā
tatsaṃvidvyañjakaṃ sac ca sādhāraṃ yad viśeṣakam **1.99**

preṣitā sopadheśāne yena taṃ praty asau vibhuḥ
10 **sadrekhayā prasanno ’tra dattvā divyāṃ lipiṃ punaḥ** **1.100**

vicitrayati yenāsya sarvasāmrājyam ullaset
iti buddhyā vicāryāśu jāgaryaṃ vibudhaiḥ sadā **1.101**

duṣṭāṃ lipiṃ pramṛjyeśaḥ satīṃ tāṃ yojayet punaḥ
yayeha bhūtvā satpātraṃ paratrānantyabhājanam **1.102**

15 **varṇāvalī** daivalikhitaśubhāśubhakarmaphalollekharūpā **śubhe**ti ca viśeṣaṇam anullaṅghyatvād vidhikarakajalikhitatvād ajñātaviśeṣatvenāśaṃsyamānaśubharūpatvād vā. anudbhūtāpy asau sarvasaṃmatety āha: **tatsaṃvid** iti. **tasyāḥ saṃvido** ’ṅgīkṛter mananasya **prakāśakaṃ** **yad viśeṣakaṃ** viśeṣabodhakaṃ tilakaṃ ca kuṅkumacandanamṛdādiviracitaṃ **sad** iti nityasaṃnihitaṃ **sādhāraṃ** ca sādhāraṇam. na ca **sādhāram** apabhraṣṭam.

20 *sādhārasmitalāñchitaṃ diśatu vo vaktraṃ manovāñchitam*[126]

iti mahākaviprayogāt.

iti **yad** vidhāṭrlikhitavarṇāvalīpratiśrutivyañjakaṃ **viśeṣakaṃ** sarvasādhāraṇaṃ vidheyatayā vihitaṃ tad **yena** samyaganuṣṭhitaṃ **sadupadhārūpeṇa ḍhaukitaṃ** tasmin sarv**eśāne taṃ** viśeṣajñam ājñāpālakaṃ **prati · asau vibhuḥ** sarvajñaḥ sarvaśaktiś ca tasya **sad-**
25 **rekhayā** taduditārthānumatirūpasvakīyatvabodhakasallekhālakṣaṇena sa **prasannas tatra** lipau sarvordhvavartinīṃ **punar divyāṃ** dyotanaśīlāṃ puṇyāpuṇyobhayottīrṇāṃ sal**lipiṃ vicitrayati**. tathā yath**āsya sarvasāmrājyam ullaset**. prasiddhaṃ caitat svāmibhṛtyavyavahāre: svāminiveditam artham aviśaṅkayānuṣṭhāya pradarśayato bhṛtyasya prasannaḥ

3 yoga $J_3^{a.c.}$] yogā $J_3^{p.c.}$ J_4 **4** paśusthāvaragatir api $J_4^{p.c.\,i.m.}$] om. $J_4^{a.c.}$, paśusthāvaragatirapyanenaiva J_3 **6** ślokatrayeṇa $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$] trayaślokena $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$ **1.100a** eśāne J_3 J_4] eśane J_1 **1.101c** vicāryā J_3 J_4 schol.] vivicyā J_1 **28** pradarśayato J_4] darśayato J_3

[126]Kalhaṇa: Ardhanarīśvarastotra, Ed. Slaje 7, jedoch fasst Slaje 2015, S. 408 an dieser Stelle *sādhāra-* als „aus dem Grunde“ auf.

svāmī tatpradarśitopari suvarṇamayāni svahastāṅkitāni sadakṣarāṇi pāritoṣakatayā likhatīti. **ity** ato hetor **budhair matyā** **vicāryāśu** śīghraṃ tadanumatau **sadā jāgaryam**. yena sa prasanno **duṣṭāṃ lipiṃ** puṇyāpuṇyobhayārjitāṃ sarvathā ca naśvarīṃ **pramṛjyo**tpuṃsya **tāṃ** śobhanāṃ lipiṃ **satīm** anaśvarīṃ **punar yojayet · yayā** sallipy**eha** **saṃpat**pātraṃ **bhūtvā** **paratra** **lokānantyatāpātraṃ** bhaved iti puṇyasyāpi samarjitatvena naśvaratvād **duṣṭām** iti sādhāraṇatayā vyapadeśaḥ.

itthaṃ prakṛtaṃ samarthya viṣayopadarśanena saṃsthāpayati: **bhor dhīmann** iti.

bhor dhīman svamatau sthitvā vicāraya punaḥ punaḥ
yathā prajāsu te śāstikāritvaṃ prabhusaṃmitam
tatheśasyāpi tad bhūri tvayi tat kāryam eva tat **1.103**

dhīmann iti **vicārayogya**matau **sthitvā** buddhiṃ śaraṇīkṛtya **vāraṃ** **vāram** etad-vakṣyamāṇaṃ **vicāraya**. **yathā** **tava** tadanugrahadṛkkaṭākṣaleśamātreṇa **prajāviṣaye** **prabhutvena** **saṃmitam** avicāritakriyāśāstṛtvaṃ siddhaṃ phalati ca **tathā tvayy api** tasya **sarveśānasya** **bhūri** yathā syāt tathā **tat**. śāstṛtvaṃ sarvathā tadanuprāṇakatvād **bhūrī**ty uktam. **tasmāt** tvayāpi **tad** upadiṣṭaṃ **sarvathānuṣṭheyam**. yena prasanno 'sau dāsapadavīṃ tvāṃ prāpayiṣyati. prāpte ca dāsye svayam eva kṛtakṛtyo bhaviṣyasīti bhāvaḥ.

tacchāstṛtvam eva pratyakṣayati: **tathā ce**ti sārdhena.

tathā ca śikṣā tasyāsti dinarātrivibhāgataḥ
dine tadracitāsv āsu yogakṣemāvadhāraṇam
rātrau yathocitaṃ tasya parasyāpy anucintanam **1.104**

tasya sarveśvarasya sarvajñasya sarvakartuś ceyaṃ tvadviṣaye **śikṣo**padeśaḥ · **rātriṃdina-vibhāgena** yathā: **tadracitāsv āsu** prajāsu **yogakṣemāvadhāraṇam** aprāptaprāpaṇa-prāptaparipālanātmakaṃ **dine yathocitam** upadiṣṭam. **rātrau** ca tathaiva **tasya parasya** sarvotkṛṣṭasya parameśānasy**ānucintanam** · svaprayojanasiddhaye dinakṛtanyūnādhika-prāyaścittaśuddhaye ca. **dinarātrivibhāgata** iti mukhyatayāvaśyavidheyayāmaghaṭyādi-vibhāgopalakṣaṇam atisūkṣmatvād rājakāryāṇām. **tadracitāsv** iti prayatnaparatayā kāryaṃ sūcayati.

ittham upapāditam arthaṃ nigamayati: **ittham** ityādinā.

itthaṃ samāhitadhiyas tava lokadvayī jitā
kartavyaṃ nānyad astīha puṃstvaṃ puṃstve niyojitam **1.105**

24 sarvo J_4] pūrvo J_3 **25** śuddhaye J_4] siddhaye J_3

ittham uktaprakārahetunā **tava** samāhitacittasya kāryeṣv apramādyataḥ samyaganuṣṭhitatadādeśasyotpuṃsitānekajanmārjitadaivasya svahastakamalacitritadivyalipyaṅkitoccamūrdhaśālinas **tava lokadvayī**hāmutralokalakṣaṇā **jitā** bhavet samyak svocitavyavahārapālanena samyag bhogān bhuktvā satkīrtiṃ ca sthāpayitvā divyatanubhūtyānantyasiddheḥ · yato ’sy**eha** loke **’nyad** vidheyaṃ **nāsti**. mahāmṛtasamudranimagnasya kutas tṛṣṇodayaḥ. tathā cānena satkarmaṇām ācaraṇān nijaṃ **puṃstvaṃ puṃstve niyojitam**. sa evaikaḥ pumān bhavati. anye paśavas tasmāt paratrāpi narakapātārhā iti.

itthaṃ vidhideśīyaṃ śikhāvākyam upari saṃsthāpyārthavādadeśīyaṃ śekhararatnavākyaṃ racayitum ākhyāyikām udāharaṇatayāvatārayati: **śrūyate** · ityādinā dvārāntam. ittham eva ca sarvadvāreṣu śikhāśekharakalpanā svayam ūhyā.

śrūyate ’tropalabdhārthā sānubhāvo ’lināmakaḥ
abhūd yenāharniśe dve vibhakte satkriyābharāt **1.106**

atrāsyāṃ śikhāyāṃ vākyārthasamanvayarūpāyām iyam **upalabdhārthā**khyāyikā **śrūyate** · iti samanvayaḥ. tām āha: **sānubhāva** iti. **Ali**nāmā **sānubhāvaḥ** sapratāpaḥ samatiniścayaś ca kaścid rāj**ābhūt**. **nāma**padenaiva tasya saṃjñātve siddhe punaḥ **ka**pratyayakaraṇaṃ saṃjñāgauravārtham. tena ca yogarūḍhitvam asyābhipretam. tathā ca: alatīti · **Alī** *jīṇḍṛkṣī*ti[127] yogavibhāgād in. tathā c**Ālī** paryāptaḥ sadguṇabhūṣitaḥ śaktas tṛptaś ca.[128] **yene**dṛgguṇena **satkriyābharād** dhetor **dve aharniśe vibhakte** pūrvavad **aharniśe** ity upalakṣaṇam.[129]

taṃ tathā santam udyuktaṃ savayā jātu kaścana
adhyakṣo ’vanato bhūtvā papraccha vinayānvitam **1.107**

vinayānvitam iti kriyāviśeṣaṇam.

bhadraṃ te matiman svāmin svīkṛtaḥ kiṃ tvayātmani
khedo ’yaṃ na sukhaṃ te ’haṃ dine paśyāmi kiṃcana **1.108**

rātrau viśrāmaleśo ’pi na tavāstīti me matam

8 saṃsthāpyā J_3] saṃsthāpyāpyā J_4 **15** saṃjñātve J_4] saṃjñāte J_3 **17** in $J_3^{p.c.}$] it $J_3^{a.c.}$ J_4

Anm. zu 2 *sva-hasta-kamala-citrita-:* Vgl. *asau vibhuḥ [...] vicitrayati* in 1.100–101, daher *sva-hasta-kamala-* freier aufzufassen als ‚[vom Herrn] eigenhändig‘? **Anm. zu 8** *śekhara-ratna-vākyam:* Analog zu unten *śikhā-śekhara-kalpanā svayam ūhyā* und weiteren Strukturfugen dieser Art wäre auch an dieser Stelle eher *śekhara-vākyam* zu erwarten. Obwohl *ratna* wie 1.80–85 ausführlich darlegt als übergeordnete Kapitelbezeichnung fungiert, sind sie im Bilde der ‚Aigrette mit Juwelenbrosche‘ (1.63) dem *śekhara* zugeordnet, weswegen nicht auszuschließen ist, dass sie hier eher als *artha-vāda* klassifiziert werden; für einen Deutungsversuch dieser scheinbar widersprüchlichen Verwendung von *ratna* vgl. S. 48. **Anm. zu 1.106b** *Ali-:* Gedeutete lexikalische Entlehnung von *[Murtażā] ʿAlī.*

[127] Vgl. Pāṇini 3,2.157: *jidṛkṣiviśrīṇvamāvyathābhyamaparibhūprasūbhyaś ca.* [128] Vgl. Dhātupāṭha, Ed. Böhtlingk 1.548: *al bhūṣaṇaparyāptivāraṇeṣu.* [129] Vgl. Kommentar sub 1.104.

kim idaṃ cintyate deva tvayā paravaśena vā **1.109**

me matam iti · anumitam · rahasyatvād rātrivṛttasya sarvathā pratyakṣāgocaratvāt. **paravaśena ve**ti **vā**śabda ivārthe. svatantreṇāpi satā parādhīneneva **kiṃ cintyate**.

ity uktaḥ sa mahādhīro gambhīravipulāśayaḥ
smitvā provāca taṃ snigdhaṃ suhṛdaṃ premabhājanam **1.110**

smitveti rahasyārthānabhijñatvam asya sūcayati. vinayaprṣṭatvāt **prakarṣeṇovāca**. rahasyam apy etad uvācety arthaḥ.

satyam uktaṃ tvayā kiṃ tv atattvajño 'sy arthapaddhateḥ
sarvathāvahitatvaṃ hi paramaṃ sukham īryate **1.111**

arthyate · ity **arthaḥ** paramakāṣṭhāprāpyam. tad evāha: **sarvathe**ti. alpasukhaṃ hi viṣapṛktānnavad duḥkham eveti **parama**padena dhvanitam.

tathā hi śrūyatām atra samyaktattvaṃ mahāmate
yady ahaṃ sukhasaṅgena divasāny ativāhaye **1.112**

tademā madadhīnāś ca prajāḥ sarvāḥ samāḥ svataḥ
parasparavirodhena sarvathānartham āpnuyuḥ **1.113**

atra sukhaviṣaye **samyaktattvaṃ** svarūpalakṣaṇam. **sukhasaṅgene**ti sukhasya saṅgo yatra. sukhābhāsenety arthaḥ. **samā** ity anyūnānadhikāḥ. **parasparavirodhene**ti śāsitṛśiṣyabhāvābhāvāt. **anartham** ihāmutrārthalopam.

yad etad adhiṣṭhātradhiṣṭheyasvarūpaṃ lokarūḍhaṃ tat tasyaiva sarveśituḥ svātantryam ity āha: **sṛṣṭve**ti.

sṛṣṭvemā vividhā rāgadveṣādisamalaṃkṛtāḥ
parasparavibhinnatvād anyo'nyakalahapriyāḥ **1.114**

ahaṃpūrvikayā yuktāḥ parasparajigīṣayā
anarthamūlam ālocya niyatiṃ kṛtavān svayam **1.115**

niyatiṃ pālyapālakadaṇḍyadaṇḍayitṛśiṣyaśāsitrādilakṣaṇām. **svayam** iti nyūnādhikasvatejaḥsphāravisphāraṇāt.

keyaṃ niyatir iti viṣayapradarśanena tāṃ sphuṭayati: **yāsāv** iti.

yāsau daṇḍa iti proktā sadā jāgarti satvarā

1.111d paramaṃ sukham J_3 J_4] sukhaṃ paramam J_1

yanmūrtim āśrito rājā daṇḍadhāry abhidhīyate **1.116**

yenāsau dhriyate daṇḍaḥ sa tasyājñāvaśe sthitaḥ
priyo bhavati tasyāśu punas tatprāptibhājanam **1.117**

yāsau vidhātari haste **daṇḍa** iti sā niyatir yā:

bhīṣāsmād vātaḥ pavate bhīṣodeti sūryaḥ
bhīṣād Indraś ca somaś ca mṛtyur dhāvati pañcama[130] iti

nayena sadā nirantaraṃ dhāvati. saivehāmutrabhedena dvidhā satī sūkṣmasthūlarūpeṇa loke pravartate · ity āha: **yanmūrtim** iti. amutra sūkṣmamūrtir Yamo daṇḍadhārī. iha tu sthūlamūrtī **rājā daṇḍadhārī**. tataś ceha śodhitaḥ paratra daṇḍānucitaḥ. aśodhitas tu sa ca tacchodhakaś ceti dvayam api daṇḍārham iti sūkṣmarūpatvaṃ tasyeti **yenāsau** samyag **daṇḍo dhriyate**. tadājñāpālanāt tatpriyatayā **punas** tatprāptiḥ.

anyas tu sukhābhāsena bhrāntacittatvāt tatprāptau yathocitagatir ity āha: **itī**ti.

iti me na dine kiṃcid vidheyaṃ tatkriyāṃ vinā
yadāpi rātrau viśrānto bhaviṣyāmi tadā mama
parāṅmukhatvāt sā velā śīrṇaprāyā bhaviṣyati **1.118**

sā veleti Brāhmamuhūrtalakṣaṇā.

ato vicārya svaparakriyāṃ rātriṃdinaṃ mayā
vibhaktaṃ kṛtakṛtyo 'smi sthitaṃ mama mataṃ matam **1.119**

mama mataṃ mamābhīṣṭaṃ **matam** iti.

atraiva dārḍhyārtham asyā ākhyāyikāyā udāharaṇatvenākhyāyikāntaram āha: **śrūyate** · iti.

śrūyate cātra Hīrāttanṛpaḥ Sujyanṛpaṃ prati
provāca saṃgataḥ saṃsthāvelāyāṃ parayā mudā **1.120**

hīrair vajrākarair **ātto** gṛhīta iti **Hīrātto** deśaviśeṣas tadadhipatitvāt tadrājā **Hīrāttanṛpaḥ**. sa **Sujyanṛpaṃ prati** lakṣyīkṛtyāgataḥ **saṃsthāvelāyāṃ** maraṇāvasthāyāṃ **paramayā mudā saṃgataḥ** · vakṣyamāṇaṃ **provāca**. **paramayā mude**ti · ubhayor api prabuddhatām āha. viśeṣapratītyarthaṃ ca praśnaḥ. **śobhanā** saddaṇḍapālanādinā **jyā** pṛthivī yasya sa **Sujyaḥ**. atha vā **śobhanā jyā** maurvī yasya saḥ. dhanuṣārjitakīrtir ity arthaḥ.

12 anyas $J_3^{a.c.}$ J_4] anya $J_3^{p.c.}$ **20** ākhyāyikāyā J_3] ākhyāyikā J_4 **1.120b** Sujya J_3 J_4] sujyā J_1

Anm. zu 1.120a *Hīrātta-:* Gedeutete lexikalische Entlehnung von *Hirāt* Herat. **Anm. zu 1.120b** *Sujya-:* Gedeutete lexikalische Entlehnung von *Sanjān*.

[130] Taittirīya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2.8, dort c: *bhīṣāsmād agniś cendraś ca.*

rājan kṛtasvakṛtyo 'si jñātajñātavyaśuddhadhīḥ
sanmārgaṃ prasthito 'sīti śādhi māṃ kiṃ karomy aham **1.121**

rājann iti. **kṛtakartavyatvād viditavedyatvāc** ca **sanmārgaṃ prasthito 'sī**ti mahīyaṃ tvāṃ mahīnaṃ vinā śocyeti. **māṃ śādhy** upadiśa **kim** atra saṃsāre **'haṃ karomi** yenāham api sanmārgeṇaiva gamiṣyāmīti.

kiṃkaro 'smi sukhaṃ yena ratir me kiṃ kareṇa me
kiṃkaleṇa hi durjīvaṃ jīvaloke bhayākule **1.122**

kiṃkara iti. ahaṃ tava **kiṃkaro** dāso **'smi**. tad upadiśa **yena me sukhaṃ** sukhena **ratir** bhavet ·**me** mama **kareṇa** prajābhyo balyādānena sarvathā daṇḍādilabhyena paramānarthadāyinā. yataḥ·asmin **bhayākule jīvaloke kiṃkaleneṣ**acchilpenājñena **durjīvam**. tatrāpi rājñā svāropitaparabhāreṇeti tad upadiśa yenāsmāt truṭitajālabandho mukto bhaviṣyāmīty āśayaḥ.

iti praśritayā vācā tuṣṭaḥ provāca taṃ sa ha
yady asmād bhavasindhos tvaṃ muktvottamapadaṃ punaḥ
vāñchase tad dine rājan prajāvekṣaṇatatparaḥ **1.123**

tasyāṃ ca śuddhavelāyāṃ naisargikyāṃ prabhuṃ punaḥ
dīnoktyā kriyayā cāpi śuddhayā taṃ prabodhaya **1.124**

iti vinītayā **vācā sa** cāntarāśayajña āśayānusāreṇa **taṃ provāca**. **he**ti prasiddhau. **naisargikyām** iti sā hi velā sarveṣām ayatnopanatā yena Brāhmaṃ muhūrtam iti tad abhidhīyate. tataś ca **dine** prajāvekṣayā **taṃ prabodhaya**. rātrau ca sākṣād eva **dīnākrandanena viśuddhayā** ca **kriyayā** japoccāraṇādinā svātmany **udbuddhacetaskaṃ kurv** iti.

atra phalakathanavyājena kathāsāram āha: **yatheyam** iti.

yatheyaṃ tvadvaśā svasthā tathājñāvaśato 'sya kim
svastho 'ntarbāhyato no syāḥ sa hi sarvārthajāgaraḥ **1.125**

dṛṣṭapratyayasiddham idaṃ **yatheyaṃ** janatā **tvadvaśā** tvadājñāpālanaratā **svasthā** nirupadravā **tathā** tvam apy **asya** niyantur **ājñāvaśa**vartī **bāhyābhyantarataḥ svastho** nirupadravaḥ. **kiṃ na syā** api tu syā eva. na ca kadācana tasmin satkriyopadhīkṛtā naśyatīty āha: **sa hī**ti. sarvajñatvād iti bhāvaḥ.

tathā cātra pravīṇānām asty ābhāṇaka uttamaḥ

1.122c kiṃkaleṇa em. schol.] kiṃkareṇa J_1 J_3 J_4 **1.123c** asmād J_1 J_4] asmān J_3 **1.123d** muktvo J_1 J_3] mukto J_4 **1.123e** rājan J_3 J_4] dhīman J_1 **1.125c** no syāḥ J_3 J_4 schol.] nāsi $J_1^{p.c.}$

yeneśārādhane saktaṃ tasya tās tatparā iti **1.126**

tathā ceti. **ābhāṇakaḥ** satatābhyasto mukhavartī vākyasaṃdarbhaḥ. tad eva paṭhati: **yene**ti. **saktam** iti bhāve ktaḥ. ayam arthaḥ: īśārādhanasaktasya rājñaḥ prajāḥ svadharmapālanasaktās tam aṃśabhāginaṃ kurvantīty ānuṣaṅgikaṃ dvidhā phalam: ihāvyākulatā paratra ca tadaṃśa-
5 bhāgitvam. svayaṃ ca tadārādhanaphalaṃ sākṣād eva mukhyam iti sarvathā ślāghyaṃ tat. **iti** vākyasamāptivācako 'p**īti**śabdas tantreṇa prakāśam apy āha.

tam evārthaṃ prakaṭayati: **mukhye**ti.

mukhyānuṣaṅgarūpeṇa phalaṃ tasya dvidhā sthitam
vicintya matimān ko na tam ārādhayatīśvaram **1.127**

10 gatārtham etat.

atraiva ślāghate: **aho** iti.

aho vicitrā viduṣāṃ gatiḥ svaparasaukhyadā
yayā te satphalaṃ svasya vā parasyāpi tanvate **1.128**

gatir vyavahāraḥ. **svasya ve**ti **vā**śabda ivārthe.

15 **ata eva śubhā gāthā purāṇe cāpi gīyate**
rājñi dharmiṇi dharmiṣṭhāḥ pāpe pāpāḥ same samāḥ
rājānam anuvartante yathā rājā tathā prajāḥ[131] **1.129**

ata eva rājādhīnaṃ svaparasaukhyaṃ satkarmaṇā rājany eva paramārthataḥ paryavasyatīti hetoḥ.

20 na ca kṛtakartavyena rājñā saṃtuṣṭacittena bhāvyaṃ yāvajjīvaṃ svayam anapekṣeṇāpi paraśikṣārthaṃ satkriyākaraṇasyocitataratvād ity āha: **svayaṃ ce**ti.

svayaṃ ca kṛtakṛtyo 'pi parārthaṃ rītim āśrayet
paropakārakāritvaṃ dharmasya paramo 'vadhiḥ **1.130**

paramo 'vadhiḥ paramā kāṣṭhānyakartavyatānirāsaḥ.

25 atra bhagavantaṃ śaraṇīkaroti: **ata** ityādi.

ato bhagavatā prāptaprāptavyenĀrjunaṃ prati

1.127d ārādhayatīśvaram $J_1^{a.c.}$ J_3 J_4] ārādhayate prabhum $J_1^{p.c.}$ **1.128a** viduṣāṃ J_3 J_4] vidvaṣāṃ J_1

[131] Vielzitiert, vgl. etwa Ballāla: Bhojaprabandha, Ed. Śastri 44.

karma kāryatayā proktam udāharaṇapūrvakam **1.131**

Arjunaṃ saṃmukhīkṛtyāvāptasarvakāmenāvāpitasarveṣṭakāmenāpi trikālasthiramārga-pradarśanārtham **udāharaṇapūrvakaṃ karma kāryatayā proktam**.

tadvacanam evānuvadati tadabhiprāyakathanāya: **yad yad** iti.

***yad yad ācaratī*ty[132] uccais te tathāvartanāt svayam**
tatsvarūpā bhavantīti tātparyakathanāya hi **1.132**

yad yat kiṃcic *chreṣṭha*[133] *ācarati tat tad evetaro* 'navāptakāmo 'nabhijñaś ca karoti. *sa* ca śreṣṭho *yat pramāṇaṃ kurute* phalasiddhisādhanatayā svīkurute *tad* eva *loko* 'py *anuvartate.* tadācaraṇāt tadanuvartanāc ca **svayaṃ tadrūpā bhavantīti tātparyakathanāya** *bhagavatā karma kāryatayā proktam.*[134]

dvārārthaṃ paramaphalaprāptikathanārtham upasaṃharati: **itī**ti.

iti matimatā dhyeyaṃ samyak charīravacodhiyāṃ
ya iha kṛtim āmṛṣyāmṛṣyācaranti mahītale
ta iha vibudhair īḍyāṃ lokasthitiṃ susamāpya tāṃ
viratajanuṣas tat sadrūpaṃ viśanti kimapy aho **1.133**

matimateti vakṣyamāṇaṃ **saṃkṣepeṇa dhyeyaṃ** vivecyam. yathā **vākkāyamanasāṃ kṛtiṃ** kriyāṃ **ye mahītale vimṛṣya vimṛṣyācaranti te vibudhair** devair ap**īḍyāṃ tadvyavahārarītiṃ samyak samāpya** tato jñānendhanadagdhakarmabījaprarohaśaktayaḥ santas **tat kimapi sadrūpaṃ viśanti**. **aho** āścarye.

ity evam uktā vibudhāḥ parārthyā
tapaskriyā yā paramāptihetuḥ
yāṃ saṃśritā dhautakaṣāyaśuddhā
mānaṃ bhajante sthavirasya goṣṭhyām **1.134**

ity evam iti. he **vibudhāḥ** · viduṣām evātrādhikāra iti tatsaṃmukhīkaraṇena dhvanyate. **parārthyā**tyuttamā **paramāptir** aikāntikātyantikatvenāśeṣānarthapraśamāt. **kaṣāyā** āntara-doṣāḥ. ata eva **śuddhāḥ**. **sthaviro** 'paramūrtir Brahmā. tasya **goṣṭhyāṃ** sabhāyām. iti śivam.

---

9 tad J_3] sad J_4 **16** saṃkṣepeṇa J_4] saṃkṣāpeṇa J_3 **1.134b** kriyā yā J_3 J_4] kriyāsau $J_1^{p.c.}$ **25** ānartha J_4 $J_3^{a.c.}$] ārtha $J_3^{p.c.}$

Anm. zu 1.133, Metrum: Hariṇī. **Anm. zu 1.133b** *āmṛṣya:* Synonym zu *āmṛśya* gebraucht, ebenso das glossierende *vimṛṣya* im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ*. **Anm. zu 1.134, Metrum:** Upajāti.

---

[132]Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 3.21a. [133]Diese und die folgenden hervorgehobenen Passagen sind aus Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 3.21: *yad yad ācarati śreṣṭhas tat tad evetaro janaḥ / sa yat pramāṇaṃ kurute lokas tad anuvartate //* [134]Vgl. 1.131.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ prathamaṃ ratnam 1.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāvivaraṇe Padasaṃketākhye prathamā śikhā 1.

2 iti śrīVīraratnaśekharaśikhāvivaraṇe Padasaṃketākhye prathamā śikhā J_3] om. J_4

Anm. zu 2 *śikhā:* Zweifelhaft, die übrigen Abschnitte des Kommentars werden als *prabhā* bezeichnet.

باب دوم

«در اخلاص»

و آن پاک ساختن عملست از ریا و غرض و سایر علل و راست کردن نیّت با خدای عزَّوجلَّ.

(۲.۱) هر که به اخلاص قدم می زند عیسی وقتست که دم می‌زند

پس باید که در هر کاری که سازد، نیّت او طلب خشنودی حق- سُبحانَهُ و تَعالی- باشد و نفس خود را در آن دخل ندهد که غرضهای نفسانی عملهای حقّانی را تباه کند. آورده‌اند که یکی از خلفا فرموده بود که تا بی ادبی را در موقف سیاست بداشته، تازیانه می‌زدند. آن شخص در اثنای آن حال زبان وقاحت گشاده خلیفه را دشنام داد. خلیفه امر کرد تا دست از او بازداشتند و او را آزاد کردند. یکی از خواص بارگاه خلافت پرسید که در محلی که تأدیب آن شوخ چشم بی‌شرم زیادت بایستی، سبب بخشیدن و آزادکردن چه بود؟ خلیفه گفت: من او را برای خدا ادب می کنم چون مرا ناسزا گفت، نفس من از آن متغیّر و متأثّر شد و درصدد انتقام آمد. نخواستم که در کار حق غرض نفس را مدخل دهم که این صورت از شیوهٔ اخلاص دور است و صاحب عمل غرض‌آمیز از فضیلت ثواب محروم و مهجور. مثنوی:

(۲.۲)

از سخنش آتش من تیز شد کار الهی غرض آمیز شـد
داعیهٔ نفس چـو بنمـود رو معنی اخلاص نماند اندرو
کار کز اخلاص نشد بهره‌ور ترک چنان کـار سزاوارتر

oṃ namaḥ Sarasvatyai. śrīGaṇeśāya namaḥ. athoddeśaprakaraṇe yat susvabhāvākhyaṃ[1] dvitīyaṃ dvāraratnam uddiṣṭaṃ tallakṣaṇaṃ vadiṣyañ śrotṛpravṛttaye tāvad uktānusmṛtipūrvaṃ phalaṃ nibadhnāti: **athe**tyādinā.

atha dvitīyaṃ yad dvāram uddiṣṭaṃ śṛṇutādṛtāḥ
yatpraveśāt savinayair ātmā saṃskriyatetarām **2.1**

uddiṣṭam iti nāmamātreṇa vastusaṃkīrtanam uddeśaḥ. **śṛṇute**ti lakṣaṇodāhṛtibhyāṃ śravaṇadvāreṇa hṛdayaṃgamībhāvaṃ nayata. ata eva tatsādhakam **ādṛtā** iti saṃmukhīkaraṇārtham āmantraṇam. phalam āha: **yatpraveśād** iti. ātmasaṃskāro 'sya phalam ity arthaḥ. dvāre ca praveśena bhāvyam iti **yatpraveśād** iti. ratnasāmyam āha: **saṃskriyatetarām** iti. **ātmā** cittam. **savinayair** iti vinayo 'sya bāhyam aṅgam iti sūcitam. atiśayena cāsya saṃskāreṣv antaraṅgatvam iti **tarām** iti dyotitam.

susvabhāvatvam[2] ity uddiṣṭaṃ yat tasyaiva paryāyāntarakathanena lakṣaṇam api sūcitaṃ bhavatīty āśayena paryāyāntarair api tad uddiśati: **tac ce**tyādinā.

tac ca suprakṛtir dhīraiḥ sauśīlyam iti cocyate
jñātajñeyaiś ca niṣkāmaṃ karma yac cāpi kathyate **2.2**

tac ceti susvabhāvatvam. **dhīrair** niyativyavasthāpakair Manvādibhiḥ. **jñātajñeyair** viditavedyair bhagavadVyāsādibhiś ca. tathā ca bhagavān Vyāsaḥ:

loke 'smin dvividhā niṣṭhā purā proktā mayānagha
jñānayogena sāṃkhyānāṃ karmayogena yoginām[3]

iti *sāṃkhyānāṃ jñānayogena yoginām* ca *karmayogena* yā *niṣṭhā proktā* sā *mayā* bhagavatā *niṣṭhā*śabdena sauśīlyalakṣaṇena svarūpasthitilakṣaṇokteti saṃbandhaḥ. parimitakāmanātyagena hi sarvathā kriyamāṇaṃ karmāparimitatattvāvasāyy eveti bhāvaḥ.

tattvam eva sādhayati: **sarvathe**ti.

sarvathā karmakāritvam anuddiśyāpi kiṃcana
caryeyam āhlādamayī śūnyāpy arthair virājate **2.3**

sarvatheti satatodyatatayā. **kiṃcane**ti · aihikāmutrikaṃ naśvaraṃ vastu. ataś cāha: **caryeyam** iti. **arthair** iti kāryavastūnām ānantyād bahuvacanam.

āhlādamayatvena virodhābhāsapūrvam asyā virājamānatvam eva sādhayati: **kāme**ti.

kāmabaddhā yataḥ sarve rāgadveṣādayo 'khilāḥ

ante 2.1 oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ add. i. t. J_1

[1] Vgl. 1.70a: *susvabhāvatvaṃ.* [2] 1.70a. [3] Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 3.3.

vighnā bāhyāś ca sarve 'to 'narthaśūnyaṃ ca tad viduḥ **2.4**

yato rāgadveṣādayo 'khilā āntarā **vighnā** ādhyātmikā **bāhyaś** cādhidaivikādhibhautikāḥ **kāmabaddhāḥ** kāmaniyatā **ata** evā**narthair** bāhyāntaraiḥ **śūnyaṃ tad viduḥ**. ata eva cārthānarthaśūnyatvād iyaṃ caryāhlādasvabhāvā. arthaśūnyatve 'narthapūrṇatvam anarthaśūnyatve 'rthapūrṇatvam iti prasiddhāv apy asyobhayottīrṇatvād virodhābhāsaḥ sphuṭa eva.

katham asyāḥ sarvathārthaśūnyatvaṃ pravṛtter arthavyāptatvād iti na vācyam.

na me Pārthāsti kartavyaṃ triṣu lokeṣu kiṃcana
*nānavāptam avāptavyaṃ varta eva ca karmaṇī*ti[4]

bhagavatā svayam avadhāraṇāt. avāptakāmānāṃ viditavedyānām api pravṛttidarśanād ity āha: **sarvathe**ti.

sarvathātmārthasaṃtyaktaṃ cet parārthānuṣaṅgi tat
tathāpi bhūṣaṇaṃ tattvaṃ tasyāmbaramaṇer iva **2.5**

ātmārthaṃ na leśamātreṇāpi saṃsarga iti **saṃ**śabdena dyotitam. **parārthaṃ** ca samyak kriyamāṇam api nānarthāvaham ity **anuṣaṅgī**ty anena sūcitam. **tattvam** iti · arthasparśitvam. **bhūṣaṇam** alaṃkriyā. yato Vasiṣṭho 'py āha:

jñāninām api cittaṃ cet kevalātmasukhodyatam
*sattvāḥ saṃsāraduḥkhārtāḥ kaṃ yānti śaraṇaṃ tade*ti.[5]

ambaramaṇī raviḥ. tasyāpi yathā parārthaṃ nirantarabhramaṇaṃ bhūṣaṇaṃ tathety arthaḥ.

adhunā śuddhāśuddhacittabhedenāsyaiva punar api viśeṣaṃ kathayati: **ye**ti.

yā satyā vāsaneśāne karma yac ca tadarthakam
prasādanātha vā tasya na nedaṃ sarvathāmṛtam **2.6**

asminn **īśvare yā satyavāsanā**stikyam. tataś ca **tadarthakaṃ yac ca karme**ti śuddhacittaviṣayam. **atha vā tasya** yā **prasādanā** cittaśuddhyarthaṃ karmācaraṇam iti śuddhacittaviṣayam. tasmād **idaṃ sarvathā**dhikāryapekṣayāpi **na nāmṛtam** api tv amṛtam eva.

itthaṃ saṃkalitam arthaṃ mukhyata evāha: **yac cāsyā** iti.

yac cāsyā artharāhityam anarthaiḥ śūnyatāpi yā
viruddhaṃ dvayam apy etan no vibhātitarāṃ mude **2.7**

2.6cd prasādanātha … sarvathāmṛtam J_1 J_3 J_4 $D^{i.m.}$] viruddhadvayam apy etan no vibhātitarāṃ mude $D^{i.t.}$ rep. 2.7cd

[4]Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 3.22. [5]Yogavāsiṣṭhasāra, Ed. Thomi 1.9, dort b: *kevalātmasukhoditam.*

asyā iti caryāyāḥ. **no vibhātī**ti kākvā taduktiś cāvadhāraṇāya vibhāty eveti. atha vā **no** 'smākaṃ **mude vibhāti** viditavirodhārthatvān na viruddham idam ity arthaḥ. na hi viditajālabhramasyendrajālaṃ bhramāyeti bhāvaḥ.

virodhābhāsatvam eva sahṛdayāhlādāyānyathāpi citrayati: **ya eṣa** iti.

ya eṣa paramāmṛtaṃ prabhur aśeṣasatpaddhatir
mahān akhilakāraṇāvalidharo 'sti sarvāntaraḥ
niyantṛpadam acyutaḥ satatam udyato rājate
tadartham akhilā kriyārtharahiteti citraṃ mahat **2.8**

svayaṃ **paramāmṛtaṃ** **prabhavanaśīlaḥ** **pareṣāṃ** ca **satpathadarśakaḥ**. **sarva**niyata**kāraṇāvali**caryā**dhārī** **sarvāntaryāmī** **sarvaniyantā** **sadaiva** svīkṛtapālako nirantarakriy**odyato rājate**. **tadarthaṃ** **pūrṇā** **kriyā** samyag anuṣṭhitāpi c**ārtharahitā** proktanyāyeneti **mahac citram**. sarvathārthasaṃbhāvanāspadatve 'pi tadanāspadatvāc **citram** iti virodhaḥ śabdārthavṛttyā. tātparyavṛttyā tv īśvarārthatvād asyā avirodha eveti.

uktam evārthaṃ sphuṭapratītaye viparītalakṣaṇayā punar apy anuvadati: **ya eṣa** iti.

ya eṣa paradurgamaḥ paramamāyiko mohayan
vidhātṛpramukhān surān Dititanūdbhavāñ chālayan
paṭuḥ kapaṭavāmano 'vaṭukacāñcitaḥ sadbaṭus tv
anartharahitā kriyeti ca kathaṃ na citraṃ mahat **2.9**

uktaviśeṣaṇasadbhāvenārthasiddhyanaucitye 'pi **kriyānartharahiteti kathaṃ nāticitram** api tv aticitram eveti śabdārthavṛttyā. pāryantikavṛttyā tv anartharāhityaṃ bāhyāntarāntarāyarāhityam uktam eva. tatra **paradurgamaḥ**:

anekajanmasaṃsiddhas tato yāti parāṃ gatim[6] ity ukteḥ.

paramamāyikaḥ: *aghaṭanaghaṭanāpaṭīyasī māye*ti[7] tadadhiṣṭhātā. **paramatvaṃ** ca vedakasyāpi vedyatayābhāsanāt · vedyasyāpi vedakatābhāsanāt. **Brahmādīn** api **mohayann** iti goyūthaharaṇādyākhyāneṣu. **Ditijāñ** **chālayan**: *vā cittavirāga*[8] ity ato *ve*ty anuvartanān na *mitāṃ hrasvaḥ*[9]. Bhasmāsurādīn Mohinīrūpādinā. **kapaṭavāmano** Balidhvaṃsane. **avaṭau**

2.8a paddhatir em. schol.] paddhater J_1 J_3 J_4 D **9** sat $J_3^{a.c.}$ J_4 D] san $J_3^{p.c.}$ **22** yāti J_3 D] yāṃti J_4 **24** vedyasyāpi vedakatābhāsanāt J_3 D] om. J_4 **26** hrasvaḥ $J_3^{p.c.}$ J_4] hvasvaḥ $J_3^{a.c.}$, kasvaḥ D Mohinī em.] mohanī J_3 J_4 D

Anm. zu 2.8, Metrum: Pṛthvī. **Anm. zu 2.9, Metrum:** Pṛthvī. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der hier im Kommentar ausgeführten Lizenz *[dhā]tṛ-pr[a]* als kurze Silbe.

[6]Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 6.45cd. [7]Nach ŚABDAKALPADRUMA, sub *ghaṭanā* eine Definition von *māyā*, nach VĀCASPATYA, sub *ghaṭana* aus dem Vedānta stammend. [8]PĀṆINI 6.4.91. [9]PĀṆINI 6.4.92.

kṛkāṭikāyāṃ **kacair añcita** iti bālasvarūpatoktā. **baṭur** brahmacāryāśramī.
atra **vidhātṛpramukhān** ity atra chandobhaṅge *hre gre pre ve*ti[10] Piṅgalasūtreṇa pakārarephasaṃyoge prāgvarṇasya laghutvābhidhānam. tathā ca Kālidāso 'pi prāyuṅkta:

*gṛhītapratyudgamanīyavastre*ti.[11]

Sarasvatīkaṇṭhābharaṇe 'pi:

yadā tīvraprayatnena saṃyogāder agauravam
na cchandobhaṅgam apy āhus tadā doṣāya sūraya[12] iti.

athedānīṃ vidhiśocanapūrvam anugrāhyān udyamayituṃ taddainyaṃ śocati: **yaś caika** iti.

yaś caiko nikhilātmako 'mitadayaḥ sarvajñatābhūṣaṇaṃ
sarvekṣācaturaś ca sarvaśravaṇaprāpyaś ca sarvapriyaḥ
pūrṇo kāraṇa īśvaro 'malagatir dīnāturānandakṛt
tasyānveṣaṇamantharā vata janā hā hā vijṛmbhā vidheḥ **2.10**

amitadaya iti cchedaḥ. ebhir viśeṣaṇaiḥ sarvathā prayatnasāphalye 'pi yaj janānām ālasyaṃ tatra kṛtāntavilasitam evānartha iti tacchocanāya **hā he**ti vīpsā. tataś ca sāhasavṛttyā prodyuktamatibhiḥ samūlaghātaṃ vidhivilasitam eva ghātyam iti bhāvaḥ. **vate**ti · anugrāhyaśokakathanapūrvaṃ tadanveṣaṇe 'prayāsasādhye 'pi prayāsābhimananena vismayadyotakam. **hā he**ti vidhivilasitasyāgaṇyavaibhavadyotanārtham.

adhunā yāsau suprakṛtilakṣaṇā satkriyā prakṛtā tasyā mahattvasūcanapūrvakam anugrāhyāsañjanaṃ tatrārthād āśāste: **yo 'py eka** iti.

yo 'py ekaḥ śravaṇāṅghripāṇinayanaghrāṇādiśūnyaḥ paraḥ
sarvottīrṇavapur gabhīramahimā gūḍho guhāsaṃsthitaḥ
śraddhābhaktipuraskṛtena manasā paśyanti taṃ satvaraṃ
dhyātvā hṛtkajamandire niyamite yasyāṃ kriyā sā parā **2.11**

gabhīratvaṃ duravagāhatvaṃ **mahattvaṃ** vyāpakatvam. **gūḍhatvaṃ** sādhanārthaṃ **guhāsaṃsthita** iti **guhā** māyā. **paraḥ** pūrṇa **eko** 'dvitīyo vyāpī. **śraddhā** guruśāstracoditavastusaṃbhāvanā. **bhaktir** anyopekṣāpūrvaṃ nirantaratayā tadarthānuṣṭhānam. **puraskṛtaḥ**

6 āder em.] ādev J_3 J_4 D **18** mahattva $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$] mahattvaṃ $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$ D **26** puraskṛtaḥ $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$] puraḥ $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$ D

Anm. zu 2.10, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[sarv]a-śr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 2.11, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

[10] Zitat so nicht auffindbar, doch vgl. Prākṛtapiṅgalasūtrāṇi, Ed. Śivadatta und Kâśînâth Pâṇḍurang Parab 1.3–4, A. Weber 1863, S. 224–226 und Bollensen 1860. [11] Kālidāsa: Kumārasaṃbhava, Ed. Suryakanta 7.11b, dort: *gṛhīta-paty-*; vgl. Bollensen 1860. [12] Bhoja: Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa, Ed. Śarma 1.123.

pūjitaḥ saṃskṛta iti yāvat. manaso hy ayam eva puraskāro yat sanmārgavahanādinā saṃskṛtatvam. **paśyanti** sākṣātkurvate. **kajaṃ** kamalaṃ **mandiraṃ** devāgāram. **niyamaḥ** sarvato niruddhaprasaradvṛttitvam. **yasyām** iti kriyāyāṃ yasyāṃ sauśīlyasatprakṛtitvasusvabhāvatvaparyāyāntaranirdiṣṭāyāṃ paramakriyāyāṃ niṣkāmakarmalakṣaṇāyāṃ bhagavatā ca niṣṭhāsaṃjñām āpitāyāṃ satyāṃ śraddhābhaktisaṃskṛtena manasā hṛtkamalamadhye satvaram evoktaviśeṣaṇaṃ parameśvaraṃ sākṣātkurvanti. **sā parā kriye**ti saṃbandhaḥ.

*dvibaddhaṃ subaddhaṃ bhavatī*ti[13] nyāyāśrayaṇena kathitam apy arthaṃ punar anuvadati: **ya īśāna** iti.

ya īśānaḥ sarvamahān sarvaprabhur aśeṣabhṛt
sthitaḥ sarvaniyantā ca tatkriyā kiṃ na rājate **2.12**

sthita iti na karmaphalādivat sādhyasvarūpaḥ.

athodāharaṇapūrvaṃ tatphalaprāptaye pratijānīte: **tad ya** iti.

tad yaḥ ko'py atra parameśānay īdṛśakarmaṇā
nidadhāti padaṃ so 'dhikārī syāt samayocitaḥ **2.13**

parameśāne · īdṛśakarmaṇeti cchedaḥ. **īdṛśakarmaṇā** niṣkāmakarmalakṣaṇena. **padaṃ nidadhāti** sthānapratiṣṭhāṃ kurute. **sa samayocito 'dhikārī syāt** kālānusāram adhikṛtipadavīṃ bhajate · iti kālo 'pi tatkriyābhāsavaicitryābhāsasāro nimittam iti sūcitam. tataś ca phalavaicitrye 'pi nānugrahaviśeṣeṇa tasya pakṣapātitvadoṣaprasaṅgaḥ. na hi kalisthitiḥ kadāpi kṛte saṃbhavati tatsaṃsthitir vā Kalau. na hi so 'pi tadābhāsād anyaḥ.

tathā hi Viśvāmitro 'pi tatpadārādhanāparaḥ
ativismitakarmābhūd vismāritapitāmahaḥ **2.14**

tathā hīty udāharaṇasthāpanā. **tatpade**ti viditabrahmavarcasamahimā kṣātracaryāṃ śithilīkṛtya **tatpadārādhanāparaḥ**. **vismārite**ti **pitāmaho** Brahmā. vismaraṇaṃ ca sakalavedamātuḥ Sāvitryā ṛṣībhūtatvāt sarvavarṇāśramasthitihetubhūtagāyatrījapārambhe tasya śirasi sthāpanāt. atha vā Triśaṅkvākhyāne 'pūrvavicitranavīnasṛṣṭiviracanād vidhātṛvismāraṇam. **ativismitakarmā** brāhmavarcassaṃkramaṇāt.

tadarcanaparaḥ so 'pi Bṛhaspatir udāradhīḥ
arpitasvargarājyaśrīr Indrāyānandabhuk svayam **2.15**

tadarcaneti. **so 'pi** · iti devagurutvena sarvakhyātaḥ. **udāradhīr** jñānāmbhonidhirūpaḥ. **svayam Indrārpitasvargarājyas** tadgurur bhūtv**ānandabhug** bāhyāntarasaṃpatsaṃpūrṇa iti yat tad arcanaphalam iti bhāvaḥ.

22 śithilī J_3 J_4] śiṣilī D **29** arcane J_3 J_4] acane D

[13] Vgl. Apte, Appendix E, S. 53, dort: *dvirbaddhaṃ subaddhaṃ bhavati.*

caritraṃ tasya kiṃ gaṇyaṃ yenāpi Kavinecchayā
mṛtāḥ saṃjīvitā daityā ucchvāseneti śuśruma **2.16**

caritram iti. **Kaviḥ** Śukro daityaguruḥ. **ucchvāsena** phūtkāramātreṇa. **iti śuśrume**ti · āgamagamyam etat sarvam iti tadekaśaraṇatvam apy asyārthasya sūcayati paro'kṣe hy arthe · āgamasyaiva prāmāṇyāt. anumānādikaṃ tu paro'kṣārthasādhanam api pratyakṣapūrvakam eva: *tatpūrvakaṃ trividham anumānam*[14] iti hi sūtrakāraḥ. sāmānyato dṛṣṭākhyaṃ[15] cānumānaṃ nāmaniruktyaiva tajjātīyam ity alam avāntaraprasaṅgena. **śuśrume**ti pūrvottarasaṃbandhaḥ. tattvaṃ ca madhyapāṭhāt.

Vasiṣṭhasyāpi paramānandamagnasya tasya hi
kiṃ vācyaṃ yatkṛpāpātraṃ Raghavas te 'dhunāpy alam **2.17**

Vasiṣṭhasyeti. **paramānandamagnatvaṃ** ca siddhāntavāditvāt. **yasya** Vasiṣṭhasya guror **dayāpātrībhūtā** **Raghavo** Raghuvaṃśyā **adhunāpy** asminn api sarvamalāvahe kalāv api. **alam** iti · **alam** arthayogyāḥ:

alaṃ bhūṣaṇaparyāptiśaktivāraṇavācakam[16] ity Amaraḥ.

tataś ca bhūṣaṇabhūṣitāḥ sarvatas tṛptāḥ śaktimantaḥ śatrunivārakāś ceti phalitam.

Bharadvājo 'pi sa muniḥ sadā yan mānanāparaḥ
mānanīyo munīnāṃ san maṇḍale rājatetarām **2.18**

mānanā mananābhyāsaḥ. **munīnāṃ** **pūjanīyaḥ** **san** maharṣi**maṇḍale** **nitarāṃ rājate**. tanmadhye 'sāv apy ekāṃ padavīṃ bhajate · ity arthaḥ.

pratijñātam arthaṃ nigamayati: **ata** iti.

ato mahad aṇv api vā karma kiṃcit karoti yaḥ
teneśam ādāv uddiśya kārya ārambha īdṛśaḥ **2.19**

uddiśya nāmamātreṇoddiśya. **īdṛśaḥ** · mahadaṇukarmalakṣaṇaḥ. tatra mahattvam aṇutvaṃ ca karmaṇaḥ phalato bodhyam.

itthaṃ cedaṃ phalitam ity āha: **na kāmānām** iti.

na kāmānām avasaro bahir deyaḥ kathaṃcana

15 sarvatas J_3 D] sarvaṃtas J_4 **2.18b** mānanā J_3 J_4 D schol.] mananā J_1 **2.19c** uddiśya J_1 J_4 D] uddhiśya J_3

Anm. zu 2.19, Metrum: Anuṣṭubh. Das erste Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben 4–7 (⏑ – ⏑ ⏑) weder der Normalform noch einer bekannten Variante entspricht; vgl. Steiner 1996.

[14] Gautama: Nyāyasūtra, Ed. Jośī 1,1.5. [15] Vgl. Gautama: Nyāyasūtra, Ed. Jośī 1,1.5, dort: *sāmānyato dṛṣṭaṃ ca.* [16] Amarakośa, Ed. Sardesai 3.3.252ab.

yathā bāhyāntarāṇāṃ hi hṛṣīkāṇāṃ samudbhavaḥ **2.20**

kāmānām aihikāmuṣmikāṇām. īśvarārpaṇapūrvaṃ sarvā vyavahāravartanī vartayitavyeti bhāvaḥ. kāmāvasaradāne 'nartham āha: **yathe**ti. **samudbhava** iti tadvṛddhyā tadvaśībhavanenānarthaśvabhrasaṃpātaḥ.

kāryakāraṇaśṛṅkhalābandhena sādhitam arthaṃ draḍhayati: **tathe**ti.

tathā budhaiḥ samādheyaṃ kāmānāṃ tānavaṃ yathā
yathā ca tānavaṃ teṣāṃ tathaunnatyaṃ hi tatpade **2.21**

samādheyaṃ samāhitair bhāvyam. **tānavaṃ** śaithilyaprāyatvam **aunnatyaṃ** dārḍhyam iti samādhānaphalaṃ kāmatānavaṃ tatphalaṃ parapadadārḍhyam. tānavena ca dārḍhyam iti śabdārthamūlo virodhaḥ pāryantikas tv avirodhaḥ sphuṭa eva.

abhīpsitam arthaṃ punaḥ punar hṛdi samāviśatīti cūrṇamānaḥ punar apy āha: **vicāraṇīyam** iti.

vicāraṇīyaṃ vibudhair vimṛṣyāpi punaḥ punaḥ
kāmanānāṃ samūlaṃ ca vināśaḥ syād yathā dhruvam **2.22**

kiṃ **vicāraṇīyam** ity āha: **kāmanānām** iti.

samūlaṃ vināśa[17] iti pratijñāsiddhaye mūlaṃ nirūpayati: **antarī**ti.

āntarī vāsanā mūlaṃ teṣāṃ tanmūlakartanāt
akāmaḥ san naraś citraṃ sakāmaḥ syāt pare pade **2.23**

anubhūtārthaviṣayānuvedho **vāsanā**. sā ca **kāmanānāṃ mūlam**. yāvad dhi sukhādisādhanavastvanuvedho na syāt tāvat kathaṃ tadviṣayānudhāvanaṃ syād iti vāsanaiva mūlaṃ kāmānām. tataś ca **tanmūlakartanāt** · vāsanārūpamūlacchedāt. **naro** manuṣyo **'kāmaḥ san pare pade** paramārthasatye vastuni **sakāmaḥ** · tatprāptyarho bhavet. **akāmaḥ san sakāma** iti ca citradyotikam.

tanmūlakartanopāyakathanapūrvaṃ janānāṃ mandabhāgyaṃ śocamāna āha: **tanmūle**ti.

tanmūlakartanopāyo 'cintaiteṣāṃ nigadyate

9 dārḍhyam em.] dāḍhyaṃ J_3 J_4 D

Anm. zu 11 *cūrṇamānaḥ:* Zweifelhaft, lies: *cūrṇayamānaḥ*? **Anm. zu 2.22b** *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht; vgl. Wortschatz → *marṣ*. **Anm. zu 2.23b** *teṣāṃ:* Zu erwarten wäre nach 2.22c: *kāmanānām* und der gleichlautenden ersten Erklärung im Kommentar das genuskongruente und metrisch gleichwertige *tāsāṃ*; doch hat der Autor hier wohl *kāmānām* wie in 2.21b und weiter unten im Kommentar *vāsanaiva mūlaṃ kāmānām* im Sinn gehabt.

[17] Vgl. 2.22cd.

svādhīnā sā tv aho vyarthaṃ nirnimittaṃ hatā janāḥ **2.24**

eteṣāṃ kāmānām. tac ca **tanmūlaṃ** vāsanārūpaṃ mūlam. **nigadyata** iti Vyāsādibhiḥ · yathoktam:

na kiṃcid api cintayed[18] iti.

sā · iti · **acintā**. **nirnimittam** iti svādhīnatvād upāyasya bāhyanimittānveṣaṇaprayāsābhāvāt. **hatā** naṣṭāḥ.

itthaṃ vidhivākyakalpaṃ śikhāsthānīyaṃ vākyasaṃdarbhaṃ saṃdṛbhyāpyārthavādavākya-kalpaṃ śekharasthānīyaṃ vākyasaṃdarbham udāharaṇīkaroti: **atrāpī**ti.

atrāpy udāharantīmam itihāsaṃ purātanam
Khalapūr madhyadeśīyo rājā yatra hi varṇyate **2.25**

tatra prasiddhasādharmyāt sādharmyavaidharmyābhyāṃ dṛṣṭāntavacanam udāharaṇam ity udāharaṇalakṣaṇam. sādharmyavaidharmyābhyāṃ vyāptigrahaṇasthānaṃ dṛṣṭāntaḥ. sāhacaryaniyamaś ca vyāptiḥ. tatra sādharmyād dṛṣṭāntavacanenodāharaṇasiddhau vaidharmyadṛṣṭāntas tadvaiparītyena svayam ūhanīyam ity abhiyuktaiḥ prāyeṇa sādharmyodāharaṇam eva svīkriyate · iti na tadakathane sādhyādārḍhyaṃ śaṅkyam iti sādharmyeṇa vyāptisthānaṃ saṃsthāpayati: **Khalapūr** ityādinā. **madhyadeśīya** ity anena samyaṅnītivartanīcaṇatvam asya sūcayati.

iti kathāpīṭhabandhaṃ vidhāya kathāṃ prastāvayati: **madhyadeśe** · iti.

madhyadeśe nṛpālo 'bhūt Khalapūnāmadheyakaḥ
ya eko 'pi sthito bhūmau kīrtimūrtir dive 'vasat **2.26**

madhyadeśa ity anenĀryāvarto lakṣyate. **Khalapūr** iti nāmadheyenāpy asya nītivartanī-caturatvaṃ bodhyam. tathā hi khalān punāti samyagdaṇḍanītyeti **Khalapūḥ** · duṣṭa-damanodyatamatiḥ. tattvam eva sādhayati: **ya eka** iti. **eko** 'sahāyo **'pi** vyavahāravartanyāṃ **dive** svarādau loke sa dvitīyakīrtiśarīro **'vasat**. svargādāv api gītakīrtir ity arthaḥ. **diva**śabdo 'danto 'py asti yathā divaukasa ity atra.

sa jātu durnayaṃ kaṃcid uddiśyājñaptavān bhaṭān
daṇḍyasthānam asau nītvā prājanair daṇḍyatām iti **2.27**

sa iti. **jātu** kasmiṃścid dine **kaṃcid durnayaṃ** durdāntaṃ madoddhatam atikrānta-vyavahāravartanim anyāvadhyoktyārūḍhāparādham **uddiśya bhaṭān** vetraprājanādihasta-

2 tanmūlaṃ J_3] tanmūlaṃ tanmūlaṃ rep. J_4 D **7** āpyā J_4 $J_3^{p.c.}$] āthā D

Anm. zu 2.25c *Khalapūḥ:* Sub 2.26 gedeutete lexikalische Entlehnung von *ḫalīfa.*

[18] Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 6.25d.

daṇḍādhikāripuruṣān **asau** durnayo velāyāṃ matsaṃmukhaṃ **daṇḍyasthānaṃ nītvā prājanair daṇḍyatām ity ājñāpayām āsa**. daṇḍam arhati **daṇḍyaḥ** · āgaskārī teṣāṃ **sthānaṃ** daṇḍaśālā. idaṃ ca sāṃketikaṃ nāma. tena daṇḍam aprāptānāṃ tatraivonmocanādi-pūrvaṃ pāritoṣikādikam api tatra kriyata eveti na kiṃcid avadyam. **prājanaṃ** tottram. yadi tu prājanaśabdo gotāḍanadravya eva rūḍha iti kathyate tadā kaśābhir iti pāṭhyam.

sa ca saṃmukham ānīto rājñay ācukruśe bhṛśam
bhṛtyāṃś cāślīladānādibhṛtyā bhṛśam athārcicat **2.28**

sa ceti durnayaḥ. **rājñe** · **ācukruśe** iti cchedaḥ. *krudhadruherṣyāsūyārthānāṃ yaṃ prati kopa*[19] iti caturthī karmaṇi. **bhṛśam** iti śabdato 'rthataś ca bāhulyoktiḥ. **bhṛtyān** daṇḍahastān. **aślīla-dānādikam** eva **bhṛtir** daṇḍavetanaṃ tay**āpūjayat**. teṣām anucitāślīlādikaṃ bahv eva vidadha ity arthaḥ.

tataś ca: **śīrṇe**tyādi.

śīrṇaprāyair gatacchāyair aikṣi bhṛtyair nṛpas tv asau
unmocyatāṃ viharatāṃ svecchayety avadan nṛpaḥ **2.29**

unmocyatāṃ rajjvādibandhanebhyaḥ. tataś ca **svecchaya**sau **viharatām**. atra ca · **asau** śānta-cittaḥ · niṣkāmakarmā parārthaṃ karmavyavahāravartanīṃ vartayituṃ pravṛttaḥ. daṇḍyānāṃ ca daṇḍadhāraṇāt paralokaśuddhiḥ. adaṇḍyānāṃ ca parābhiyogonmocanād iha lokaśuddhiḥ. svayaṃ ca nirapekṣaḥ puṇyāpuṇyobhayasaraṇivyatikrānto madhyasaraṇyārohonmukhaḥ. anena ca kupātreṇa krodhotpattinimittaṃ prāpito yadi daṇḍayet tat svārtham asya daṇḍa-dhāraṇam iti madhyasaraṇibhraṃśaḥ syāt. tathā ca sakāmacittatvād anarthabhājanaṃ bhaved iti tenāsav unmocita iti bhāvyāśayaḥ.

itthaṃ gate ca sarve te rājājñāvaśavartinaḥ
tathā cakruḥ sa conmatto vijahāra nijecchayā **2.30**

itthaṃ gate jāte sati. **sa** ca daṇḍyaḥ. **unmattaḥ** pāpamūḍhabuddhiḥ.

athādhikṛtakṛtye ca ślathībhūte rahasyavit
jānubhyāṃ dharaṇiṃ gatvādhyakṣaḥ ko'pi jagāda tam **2.31**

kuśalaṃ te mahārāja dvāpareṇākulo 'smy aham

5 gotāḍana J_3 J_4] …āḍana l. n. D **2.28d** athārcicat J_3 J_4 D] apūjayat J_1 **8** druhe em.] druhyo J_3, druhye J_4 D **19** daṇḍayet $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$] daṇyayet $J_4^{a.c.}$ D **2.31b** vit J_1 J_3 D schol.] cit J_4

Anm. zu 5 *iti pāṭhyam:* Im Gegensatz zu der sub 10.3 vom Autor so vorgeschlagenen Lesart, kann *kaśābhir* metrisch nicht anstelle von *prājanair* im Haupttext stehen.

[19] PĀṆINI 1,4.37.

viśvāso mayi cet te syāt kiṃcit pṛcchāmi dehi śam **2.32**

atheti. **adhikṛtakṛtye** nyāyavyavahāre **ślathībhūte** labdhāvasaratvāt kiṃcicchānta-prāye. **rahasyavid** avasaravedī. **dvāparaḥ** saṃśayaḥ. **viśvāso** mamatābuddhir hitāśaṃsy ayaṃ mameti buddhiḥ. **dehi śam** iti bhṛtyānāṃ prabhuṣu vāgvyavahāraucityakathanam. **jānubhyāṃ dharaṇiṃ gatve**ti śarīraceṣṭaucityakathanam.

sa cākūtarahasyajñaḥ smitvovācātha taṃ prabhuḥ
abhayaṃ kathyatāṃ samyag yena dolāyitaṃ manaḥ **2.33**

sa ceti. **sa ca** rāj**ākūtarahasyajño** 'ntarāśayābhiprāyajñaḥ. kim asya posphurīti · iti viśeṣajño jñātatadabhiprāyaḥ. jñātābhiprāyatvād eve**ṣad dhasitvovāca**. **abhayaṃ** te dattam iti śeṣaḥ. ataś ca **yena** saṃśayena te **mano dolāyitaṃ** doleva vyavasthitaṃ tat **samyaṅ** nirbhayaṃ **kathyatāṃ** dhiyi kalpitaṃ vācā sphuṭaṃ nigadyatām.

pṛcchāmi te mahārāja durmukhasyāsya kruśyataḥ
raktākṣasyāparādho 'sau prācīno 'pi layaṃ gataḥ **2.34**

pṛcchāmīti. **raktākṣasye**ti krodhānubhāvakathanam. **prācīna** iti yena daṇḍyasthānaṃ prāpitaḥ. **layo** nāśaḥ.

daṇḍadvaiguṇyam āpanno 'py uta pūrvāparādhataḥ
mukto 'sau ko 'tra hetur vā nītiḥ kā vā kathaṃ sthitiḥ **2.35**

daṇḍeti. prācīna ekaḥ · dvitīyaḥ krodhākrośanalakṣaṇaḥ · iti **daṇḍadvaiguṇyam āpanno 'py asau** yat **pūrvāparādhato** 'pi **muktas** tatra **ko hetuḥ**. atha vā hetvabhāve · iyaṃ **kā nītiḥ**. hetur na labhyate rājanītes tu rājāna evābhijñāḥ. yad āha Bhāraviḥ:

nisargadurbodham abodhaviklavāḥ
kva bhūpatīnāṃ caritaṃ kva jantava[20] iti.

atha vā hetuḥ kaścid astu nītir vāpi kācanāstu. paraṃ tv īdṛgvyavahāro 'narthāyaivety āha: **kathaṃ sthitiḥ**. sāmānyenokter ayaṃ bhāvaḥ: daṇḍyānāṃ daṇḍākaraṇe kathaṃ rājyasthitiḥ prajāsthitiś ca syāt. maryādā vā. na prajā rājñe karaṃ dadyus tadabhāve ca tāsām api viśīrṇa-prāyatvaṃ rājño 'pi ca.

nirvarṇya rājā provāca satyam uktaṃ paraṃ tu me
tarko yaḥ sthāpitaś citte taṃ niśamya kṛtī bhava **2.36**

---

3 hitāśaṃsy J_3] hitāṃśasy J_4 D **2.33d** dolāyitaṃ J_1 J_4 D] daulāyitaṃ J_3 **2.34c** 'sau J_3 J_4 D] so $J_1{}^{a.c.}$, mo $J_1{}^{p.c.}$

Anm. zu 2.34, Metrum: Anuṣṭubh. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[sy]a kr[u]* als kurze Silbe.

[20] Bhāravi: Kirāṭārjunīya, Ed. DURGÂPRASÂD 1.6ab.

itthaṃ sa **rājā nirvarṇya** niśamya **prakarṣeṇa** nyāyopetam **uvāca**. **tarka** ūhāpohalakṣaṇaḥ. **niśamya** śrutvā. **kṛtī bhava** kṛtakṛtyo niścayavān bhava.

tad evāha: **paraṃparāgate**ti.

paraṃparāgatā yāsau pālyā rājyasthitir mama
niṣkāmacetās tad imāṃ pālayāmi mataṃ mama **2.37**

yāsau pitṛ**paraṃparāgatā rājyasthitir mama pālyā** jyeṣṭhānumatatvād avaśyapālanīyā na tu svecchayā vikṣepaprāyatvāt. tāṃ **niṣkāmacetā** naiṣkarmyasiddhim avāptukāmaḥ **pālayāmī**ti **mama matam**.

itthaṃ gate na kiṃcin may aihikāmuṣmikaṃ bhayam
dhanyo 'smi kṛtakṛtyo 'smīśāṅghripadmarajo'rcanāt **2.38**

itthaṃ gate · iti niṣkāmacetaskatvāt. **me** mama. **aihikāmuṣmikaṃ bhayam**: aihikaṃ pāralaukikaṃ ca bhayam. **na kiṃcit** kāmahetukatvād ubhayasya. īśvaraprasattaye sarvakāmānāṃ tadarpaṇād **dhanyo 'smi kṛtakṛtyaś cāsmi**.

tathāpi parārthaṃ pravṛttasya tava daṇḍadhāritvam ucitam evety atrāha: **yac cāpī**ti.

yac cāpi daṇḍadhāritvaṃ mamaitac cāgatena hi
anena rodhitaṃ samyaṅ nirṇayaṃ śṛṇu vacmi te **2.39**

satyaṃ daṇḍadhāritvaṃ mamocitam eva parārthatvāt. tathāpi tatrātrāntare 'tīvānarthahetutvam ity āha: **āgatene**ti. **anenāgatena** daṇḍyena **rodhitaṃ** niruddhaprasaraṇaṃ kṛtam. tatra hetuḥ: **samyag** iti.

aparādhānusāreṇa yadā daṇḍodyato 'smy aham
ākrośatā tadānena cittaṃ vyatyayitaṃ mama **2.40**

aparādheti. **vyatyayitam** avaśyakāryadaṇḍaparāṅmukhaṃ kṛtam.

daṇḍadvaiguṇyam āpto 'pi mayā conmocitas tu yat
svārthaṃ me syād idaṃ buddhvā kṣamitvonmocito 'sty ayam **2.41**

prathamaṃ paro'kṣam aparādhī. saṃprati saṃmukham apy anucitakaraṇād **daṇḍadvaiguṇyāptiḥ**. mayy aparādhitvād adhunā daṇḍadhāraṇaṃ **svārthaṃ me** na parārtham iti **buddhvā** vivicy**āyam unmocitaḥ**. **unmocita** iti paunaruktyaṃ bhagavatkṛpāsaṃjātabuddhivivaśatvena saṃbhramaṃ sūcayati.

tathā hīty āha: **āpāta** iti.

2.38d padma J_1 J_4 D] padya J_3 **2.39d** nirṇayaṃ J_1 J_3 D] niṇayaṃ J_4

āpāte 'muṃ daṇḍayitum udyamyātha dhiyā svayam
hāsau niṣkāmatā dūre 'tyantāsaktatvam eva me
bhaved iti vicintyāśu vihitaṃ mama ceṣṭitam **2.42**

āpāta ārambho vivekāvasthā. **udyamya** caṇḍadaṇḍo bhūtvā. **dhiyā vicintya** yac **ceṣṭitam** ayam unmocita iti yat tad **vihitam** eva vidhisaṃbaddham eva. tad eva ceṣṭitaṃ vicārapūrvakam anuvadati: **hā** · iti. **asau** mayā svīkṛtā **niṣkāmatā** naiṣkarmyasiddhir **dūre** 'stu tyaktaiva seti na kevalaṃ yāvad **atyantāsaktatvaṃ bhaved** iti.

uktam evārthaṃ viśadayati: **tathā hī**ti.

tathā hīśvaratoṣārthaṃ yatno 'bhūn me 'py aharniśam
ākṛtyā tv anayā dūre sa tv anartha ihādhikaḥ **2.43**

īśvaratoṣārthaṃ svayam akāmatayā. **tuḥ** punar **anayākṛtyā** svārthadaṇḍadhāraṇena **sa** naiṣkarmyayatnaḥ. **dūre** tadāśāpi nāstīty arthaḥ. paraṃ **tu · adhiko 'nartha** iti vaiṣamyam.

idānīṃ kāmivṛttāntavarṇanena naiṣkarmyasiddhim adhikayati: **yaḥ kaścane**tyādi.

yaḥ kaścana sakāmo 'taḥ puṇyamārgāt sa dūritaḥ
parāgāsyo vibhor asmād bhājanaṃ duḥkhasaṃtateḥ **2.44**

yato **yaḥ kaścana** loke vihitāvihitakārī **sakāmaḥ** kāmavāsanātucchāśayaḥ **so 'taḥ puṇyamārgād** īśvaraprasattilakṣaṇād vihitāvihitatadubhayaprāptivilakṣaṇān madhyamamārgād **dūritaḥ** · dūrībhūtaḥ. ata eva **parāgāsyaḥ** · bahirmukho **'smāc** ca **vibhoḥ** parāṅmukhaḥ. atha ca **parāgo** rajaḥ kardamam iti yāvat paṅkāṅkitamukhaḥ. **duḥkhasaṃtateḥ pātraṃ** syāt. karmānuguṇyena devo vā manuṣyo vā paśvādisthāvarānto vā sarvathā duḥkhabhājanam. kṣayātiśayayuktatvād eva bhūyasyāpi duḥkhatvāt.

sa caitadgāḍharoṣotthavākśuṣkendhanadīpitaḥ
pracaṇḍaḥ krodhacaṇḍālanindyāgnir māṃ dahen na kim **2.45**

sa ceti. **etasya** daṇḍyasya **gāḍharoṣotthā** yāsau **vāṅ** niṣṭhuravāṇī saiva **śuṣkendhanaṃ** tena **dīpitaḥ** prajvālitaḥ · madīyaḥ **kaṭhora**-**krodhacaṇḍālanindyāgniḥ kiṃ māṃ na dahed** api tu bhasmīkuryād eva.

kiṃ ca na kevalam īśvaraparāṅmukhatvam[21] evāpi tu pratijñātārthānirvāhān narakapāto 'pīty āha: **svīkṛtam** iti.

2.42c hāsau J_3 J_4 D] hāso J_1 **2.42f** vihitaṃ J_3 J_4 D] viditaṃ J_1 **4** caṇḍa $J_3^{a.c.}$ J_4 D] daṇḍa $J_3^{p.c.}$ **2.43a** ārthaṃ J_3 J_4 D] āthaṃ J_1

Anm. zu 21 *bhūyasyā:* Zweifelhaft, lies: *bhūyasā*? *bhūpasyā[pi]*?

[21] Vgl. 2.44.

svīkṛtaṃ yan mayā karmeśārthaṃ tadbhraṃśato 'sya me
na kathaṃ niraye pāta iti buddhyāvito 'smy aham **2.46**

tadbhraṃśataḥ svīkṛtārthaparityāgāt. **asya me** · iti buddhibodhādhikāriṇaḥ. **niraye** narake. **iti buddhyā**mātyen**āhaṃ** pātonmukhaḥ sann **avito** rakṣitaḥ pālito **'smi** · iti buddher idaṃ māhātmyam iti buddhim eva ślāghate · **iti buddhyāvito 'smī**ti. atha v**āvitaḥ** prīṇito bubhukṣā mama sarvato yato nivṛttety arthaḥ.

etad eva draḍhayati: **tathā ce**ti.

tathā ca kāmajāreṇa yadeṣad darśitaṃ mukham
tadāsau prakṛtir dūram eti sādhvīva śītalā **2.47**

kāma evābhilāṣamātreṇāpi mālinyotpādakatvāj **jāra** upapatis tena · **īṣad** iti duṣṭatvāt sabhayaṃ vivekāl layāśaṅkayā. **tadāsau prakṛtiḥ** sauśīlyalakṣaṇā naiṣkarmyasiddhir **dūram eti**. yato 'sau **śītalā** samahitakāriṇī kāmaprasaktau ca rāgadveṣasattvāt kutaḥ śītalatvam. atra dṛṣṭāntaḥ **sādhvīve**ti. sā ca śītalā jāramukhadarśanenaiva dūram eti.

uktam arthaṃ saṃkalayati: **ittham** iti.

ittthaṃ citte 'vadhāryaṃ te 'mṛtakalpaṃ vaco mama
īdṛkkriyāyāḥ karaṇāt tyāga evaucitī parā **2.48**

īdṛkkriyā paraiḥ kartavyatayā kathitāpi paraṃ tu viveke kriyamāṇe · **aucity** eṣā yat tyājyaiveti.

nanv atīvedaṃ sāṃkaṭyam āpatitaṃ yat karmaṇām api phalādātṛtvaṃ dvaiguṇyadaṇḍaprāptāv api sarvathā mokṣo 'sya saṃjāta iti citraṃ vivekacaritraṃ citrataraś cedṛgvivekīty āśaṅkya samarthayati: **anena tv** iti.

anena tv īdṛkpāko 'nubhāvyaḥ kalpāntarair api
na kadācid vilīyete ubhe sukṛtaduṣkṛte **2.49**

tuḥ śaṅkitasamarthanapakṣe. **īdṛkpākaḥ** karmaphalaṃ **kalpāntarair api** c**ānubhāvyaḥ** sākṣāt prāpyaḥ. atra hetubhūtam arthāntaranyāsam āha: **na kadācid** iti. **vilīyete** phalam adattvā madhye bhraśyataḥ. etannibandhanatvāt trilokīracanāyā etadvilayane saiva na syāt. **kadācid** iti sarvathāpy avilayanam uktam · yato jñānāgnidīptaśikhayāpi nāsya vilayaḥ. *yenedaṃ tad hi bhogata*[22] ity abhiyuktokteḥ.

3 ādhikāriṇaḥ $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$] ādhikākāriṇaḥ $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$ D

Anm. zu 2.49, Metrum: Anuṣṭubh. Das erste Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Silben 2–7 durgehend metrisch lang sind. Dies entspricht weder der Normalform noch einer bekannten Variante; vgl. Steiner 1996. **Anm. zu 2.49d** *ubhe sukṛtaduṣkṛte:* Dieses Strophenviertel entspricht Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 2.50a.

[22] Kiraṇatantra, Ed. Goodall 6.20d.

phalitam āha: **tasmād** iti.

tasmāt sadāvadheyaṃ tu viduṣā bhūtim icchatā
avadhānadhanā martyās tad-hīnāḥ paśavaḥ smṛtāḥ **2.50**

viduṣā vivekinā **svarūpavibhūtim** **icchatā**. **tasmād** dhetoḥ **sadāvahitena bhāvyam**. atrārthāntaraṃ nyasyati: **avadhāne**ti. **tad-hīnā** avadhānahīnāḥ.

anavahitāñ śocamāno 'vadhānotkarṣaṃ sūcayati: **paśubhya** iti.

paśubhyo 'py adhamās te vā sa karmakṣapaṇo yataḥ
te tadarjanasaṃsaktāḥ kathaṃ te syur viṣāṇinaḥ **2.51**

adhamatvam eva sādhayati: **sa** iti. **sa** paśur **yatas** tena paśujanmanā **karmakṣapaṇo** bhāvisaṃcayābhāvāt. tadaiva tasya paśutvaṃ nānyadā. ye tv avadhānahīnās **te tadarjana-saṃsaktāḥ** paśutvaprāptihetukarmārjanasaṃsaktā bhāvipaśubhāvā iti mahad antaram anayor ity arthaḥ. ataś ca **te kathaṃ viṣāṇinaḥ** paśavaḥ paśvādhikyāt. atha ca **kathaṃ te viṣāṇinaḥ** śṛṅgiṇaḥ paśvabhijñānasahitāḥ. yena taddarśanena kadācin mahānubhavānugrahabhājanatā-saṃpattyā tanmokṣo bhavet tad abhijñānam api teṣāṃ nāstīty arthaḥ. śṛṅgapuccharahitās te paśava ity arthaḥ.

avāntaravākyasārasamuccayam āha: **tasmād** iti.

tasmād daṇḍyo na rājānaṃ jātv adṛṣṭyā vilokayet
karmaṇāṃ niṣkṛtiḥ sā hi laghitāmutra kauśalam **2.52**

ayam atrārthaḥ: daṇḍyasthānaṃ prāpto **daṇḍyo** mām ayaṃ nirghṛṇo haniṣyatīti **na jātv** eva **rājānaṃ krūradṛṣṭyā vilokayet**. yato yāsau daṇḍacaryā rājñā vidhīyamānāsau **karmaṇām** avaśyabhogyānāṃ **niṣkṛtiḥ** prāyaścittaṃ tataś ceha **laghitā** laghvīkṛtā ced **amutra** para-loke **kauśalaṃ** lokānantyaṃ nirargalatvaṃ ca sallokānām. prāyaścitte cākriyamāṇe 'ṇv api kalmaṣaṃ bahūbhavatīti yena tasya na kadācanāpi nāśaḥ. tīrthādisevā hi pāpakṣālanāya. tatraiva pāpam ācaratāṃ kuyonyānantyam iti daṇḍavelāyāṃ pāpaniṣkṛtirūpāyāṃ tatra krūra-dṛṣṭyavalokanam atīva duḥkhadam iti bhāvaḥ.

iti rājamukhodgītāṃ pītvāsau vāksudhāṃ nataḥ
viśuddhasattvo nitarāṃ babhūva vipulāśayaḥ **2.53**

asau vipulāśayaḥ · **viśuddhacitto** nivṛttasaṃśayo **nitarāṃ** niḥśeṣaṃ **babhūva**.

itthaṃ vicintya matimān dṛḍham uttamāpter
hetuṃ suśīlitajanaḥ parayā prakṛtyā

2.51d syur J_3 J_4 D] sya J_1 **11** ārjana em.] ājana J_3 J_4 D **22** cākriyamāṇe em.] cakriyamāṇe J_3 J_4 D

saṃsthāpya kīrtim atulām avinaśvaro 'nte
tatsthānam āpya na punaḥ sa bhaved anarthī **2.54**

dṛḍham avicālyam. **ante** prārabdhasamāptau. **tatsthānaṃ** puṇyāpuṇyobhayottīrṇam.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ sauśīlyākhyaṃ dvitīyaṃ ratnam 2.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāprabhāyāṃ Padasaṃketākhyāyāṃ dvitīyā prabhā 2.

2.54a dṛḍham J_3 J_4 D schol.] halam indis. J_1 **4** sauśīlyākhyaṃ J_3 J_4 D] om. J_1

Anm. zu 2.54, Metrum: Vasantatilaka.

باب سیوم

«در دعا»

و آن عرض نیازست به درگاه الهی و در خواستن مرادات از فیض فضل نامتناهی و هر صاحب دولتی را که کلید دعا به دست آید هر آینه به وعده «اُدعُونی اَستجِب لَکُم»، دَرِ اجابت به روی وی گشاده می شود و دعا یا برای تحصیل منفعتست یا برای دفع مضرّت و سلاطین را از هر دو نوع چاره نیست. یکی: جرّ منافع که نظام مملکت و قوام سلطنت است و هر آینه آن را به زاری و نیاز از حضرت غنی کارساز درخواست باید نمود تا به فراغت بر سریر ابهت متمکّن توان بود. شعر:

(۳.۱) در مسند نازکی نشیند به مراد — آن کس که ره نیاز بر دل بگشاد

دوم: دفع مکاره و مضار که آن هجوم خصم و غلبه دشمن باشد یا بلاهای دیگر چون اَلام و اسقام، آن نیز جز به تضرّع و بُکا و زاری و دعا مندفع نگردد، چنانچه حضرت مولوی در مثنوی معنوی فرموده:

(۳.۲) ای که خواهی کز بلا جان واخری — جان خود را در تضرّع آوری
کین تضرّع را بر حق قدرهاست — وان بها کانجاست زاری را کجاست
با تضرّع باش تا شادان شوی — گریه کن تا بی دهان خندان شوی
ای خوش آن چشمی که آن گریان اوست — وی همایون دل که آن بریان اوست
آخر هر گریه ما خنده ایست — مرد آخر بین مبارک بنده ایست

در اخبار آمده است که دعای پادشاه عادل مستجاب است. هر تیر دعا که سلطان عدالت‌شعار بر کمان امکان نهاده به شصت دُرُست بگشاید، به هدف اجابت و نشانهٔ استجابت می رسد. آورده اند که در شهری از بلاد اسلام چند شبانه روز باران می بارید به مثابه‌ای که کارها بر مردمان دشوار شد و راه آمد شد فرو بسته گشت. منزلها روی به ویرانی نهاد و دغدغه در خاطر خرد و بزرگ افتاد. جمعی از اهل تنجیم گفتند که: از نظرات فلکی استدلال می توان کرد که تمام این شهر به واسطهٔ کثرت آب خراب خواهد شد. مردم دل از خان و مان برداشتند و جزع و فزع در خلایق افتاد، چون کار از حدّ گذشت و طاقت طاق شد، رجوع به سلطان کردند و او مرد عاقل و پاکیزه سیرت بود. اهل شهر را تسلی داد و خود به خلوت درآمده، روی نیاز بر خاک نهاده و گفت: بار خدایا همه خلق بر خرابی این شهر اتّفاق کردند، تو قادری که تصوّر ایشان را باطل گردانی و آثار قدرت خود بر خلاف آنچه در خیال‌ها می گذرد ظاهر گردانی. فی الحال باران منقطع شده آفتاب برآمد و این دلیل روشن است که چون پادشاه پاک اعتقاد بود دل او با رعیّت راست باشد، هر دعا که دربارهٔ خود و ایشان کند به شرف اجابت اقتران می‌یابد.

(۳.۳) پادشـاهی که نهـاد از ره لطف — بر سرت افسر شاهنشـاهی
هر چه می‌خواهی ازو خواه که او — دهدت هر چه ازو می‌خواهی

oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ. athādhunā *dainyākrandanam eva ce*ti[1] yad uddiṣṭaṃ tṛtīyaṃ ratnadvāraṃ tallakṣaṇodāharaṇābhyāṃ sphuṭīkartum avatārayati: **dvāraṃ tṛtīyam** iti.

dvāraṃ tṛtīyam atha yad īśāśīḥprārthanā yataḥ
dainyavijñaptitaḥ kāmasiddhis tasmād drutaṃ bhavet **3.1**

idaṃ ca **dvāram īśvarād āśīr**āśaṃsanātmakam. tac ca yāvad dīnākrandanena sa na saṃmukhīkriyate tāvat kathaṃ saṃbhaved iti **dainyavijñaptir** eva tanmūlam iti dīnākrandanalakṣaṇam evedaṃ tṛtīyaṃ dvāram. pravṛttimūlaṃ prayojanam āha: **kāmasiddhir** iti. **kāmānām** abhīṣitānāṃ **siddhiḥ** saṃpattis **tasmād** īśvarāc **chīghraṃ bhavet**.

athāsyā āgamaprāmāṇyena satphaladātṛtvoktyanantaraṃ kartuḥ kṛtakṛtyatāṃ cāha: **macchraddhe**ti.

macchraddhā bhajatāṃ phalaty avikalaṃ kāmān avaśyaṃ dṛḍhāñ
śrutvaivaṃ dṛḍhaniścayaḥ svaśayagāṃ vijñaptisatkuñcikām
kṛtvodghāṭitabhāgyakoṭṭasulabhām āpyātha satsaṃpadaṃ
niścintaḥ sutarāṃ paropakṛtaye jāgarti yaḥ so 'graṇīḥ **3.2**

yaḥ kaścid **evaṃ śrutvā** śrutito 'vadhārya **dṛḍhaniścayaḥ** · tatkālaṃ saṃpattāv asaṃpattau cāvicālyamanāḥ · **vijñaptir** dainyākrandanoktir eva **satī** sarvakūṭonmocayitrī **kuñcikā** yantramocanī tāṃ **svaśayagāṃ** svahastagatāṃ **vidhāya** tayā c**odghāṭitam** unmocitaṃ yad **bhāgyaṃ** satpuṇyaugha eva **koṭṭaṃ** tatra **sulabhāṃ satsaṃpadam āpya** prāpya svayaṃ **niścintaḥ** san kartavyāptavyayor abhāvāt kṛtārthaḥ san **paropakṛtaye jāgarti** samudyukto bhavet **so** 'tr**āgraṇīr** mukhyaḥ. prathamaṃ gaṇanāyām asāv ekagaṇya ity arthaḥ. śravaṇaprakāram āha: **macchraddhe**ti. idam īśvaramukhena śrutivacanam. **bhajatāṃ** kāyavāṅmanobhir madekayogakṣemāṇāṃ **mayi śraddhā**darapratītir **niścitaṃ pūrṇaṃ** yathā syāt tathā **kāmāṃś** caturvargalakṣaṇān **phalati** niṣpādayatīti. tatra śrutiḥ: *śraddhābhaktidhyānayogād avehī*tyādiḥ.[2] **śrutve**ti prādhānyenopalakṣaṇaṃ tena

manmanā bhava madbhakto madyājī māṃ namaskuru[3]

ityādismṛtir api grāhyā.

pratyakṣeṇa tatkālaṃ phalāprāptāv api nātrāviśvastena bhāvyam ity āha: **sā caise**ti.

sā caiṣā dainyavijñaptir lābharāśiḥ susaṃcitaḥ

---

ante 3.1 śrīGaṇeśāya namaḥ add. i. t. J_1 **3.2d** jāgarti J_3 J_4 D schol.] jagarti J_1 **21** īśvara J_4 D] eśvara J_3

Anm. zu 3.2, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

[1] 1.70b. [2] Kaivalya-Upaniṣad, Ed. RADHAKRISHNAN 2. [3] Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 9.34ab.

ihāmutropayogena tadāptyai jāgṛyād budhaḥ **3.3**

su · atiśayena **saṃcito** ’tisaṃbhṛto **lābharāśiḥ**. mūlātiriktaṃ dravyaṃ **lābhaḥ**. saṃcitasya cāvasara **upayoga** ity āh**ehe**ti. **budhaḥ** kevalapratyakṣānavalambī **tadāptyai** lābharāśyāptyai **jāgṛyād** udyato bhavet. aihikopayogenātha vālpatvāt tasyāmutrikopayogena ca tad aihikam āmutrikaṃ vā kiṃcid api nāsti yad anena na labhyate · ity arthaḥ.

budhaviṣayopayogam uktvātha pratyakṣeṇa tatkālam api cāsyopayogāt sarvathā viśvāsāspadatvam āha: **atha ve**ti.

atha vāpannivṛttyarthaṃ tāṃ śrayen matimān dhruvam
tasyām aśeṣanātho ’sau vipadrāśiṃ layaṃ nayet **3.4**

āpado bāhyāntarabhedena tāvad dvidhā tan**nivṛttyartham**. **tasyām** iti nimittasaptamī. tasyāṃ satyām ity arthaḥ.

ākūtasūcitam arthaṃ sākṣād āha: **ittham** iti.

itthaṃ trikālyāṃ pratyakṣaparo’kṣāpadbharāpahā
ārtoktir īśvare kāmadhenuṃ lajjayate na kim **3.5**

tatra **pratyakṣāpado** dṛṣṭākhyāḥ. **paro’kṣāpado** ’dṛṣṭākhyāḥ. tadviśeṣaś ca bāhyāntaratvam. yāsāv **īśvaraviṣaya**ārtoktiḥ sā **kāmadhenuṃ** Surabhināmnīṃ devendramāheyīṃ **na lajjayate kim**. api tu lajjayata eva svargasthānām eva pratyakṣam eva kāmasādhanāt. iyaṃ tu sarvatra sthitānāṃ pratyakṣaparo’kṣakāmasādhanāt tata utkarṣavatīti.

asyā eva sarvatra bhadrasthāne kṛtasthititvam āha: **buddhir** iti.

buddhir eṣā buddhimatāṃ nītir eṣā mahātmanām
atho viditavedyānāṃ saṃvid eṣā svayaṃprabhā **3.6**

etayaiva **buddhimantaḥ** sarvatra kāryaṃ sādhayanti · ity **eṣai**va teṣāṃ **buddhiḥ**. na hy enāṃ vinā buddhisādhyaṃ kāryaṃ sidhyati. yathā buddhisādhyaṃ kāryaṃ vidyāptiḥ. sā ca dainyāśrayaṇaṃ vinā na kasyacit sidhyati. anauddhatyaṃ hi sarvāptihetuḥ · auddhatyaṃ cānāptihetur iti **buddhimatāṃ buddhir eṣai**va namratālakṣaṇā. **mahātmanāṃ** pratāpavatāṃ buddhimadbhyo ’py atiśayavatāṃ rājādīnāṃ yā **nītiḥ** sāpy **eṣai**va. upāyacatuṣkamadhye sāmna eva mukhyatvāt · iti sāmalakṣaṇā.
atho iti pakṣadvayavyatireke. alam anayoktyā bhavāsaktamatīnāṃ prāpyayogakṣemāṇām. ye

3.3b lābha J_1 J_4 D] lobha J_3 **3.3d** budhaḥ J_3 J_4 D schol.] budhaiḥ J_1 **3.6a** eṣā J_1 J_3 D] eṣād J_4 **26** eṣaiva $J_3^{p.c.}$ J_4] eṣai $J_3^{a.c.}$ D

Anm. zu 3.6, Metrum: Anuṣṭubh. Das erste Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben 2–7 (⏑ – – – ⏑ ⏑) weder der Normalform noch einer bekannten Variante entspricht; vgl. Steiner 1996.

’pi kecit tṛptamatayaḥ prāptayogakṣemāś ca paścimajanmāno **viditavedyāḥ** prasiddhās teṣām api heyopādeyatayā sākṣātkṛtavedyānāṃ yāsau **svayaṃprabhā** svaprakāśalakṣaṇā **saṃvit** svarūpabodhaḥ so ’py **eṣai**va jayapraṇāmalakṣaṇatadutkarṣasvaprahvatālakṣaṇā. anyathā sāpi saṃvin nakiṃcidrūpatvān mugdhaprāyā syāt. ayaṃ bhāvaḥ: nāyaṃ svarūpabodho mahānubhāvāśayāvarjakaḥ. yathā:

salile salilaṃ kṣīre kṣīram iva brahmaṇi layī syād[4] iti.

api tu:

advitīyā api sadā tvaddvitīyā vayaṃ prabho[5]

iti siddhoktyādvayasiddhāv api tadutkarṣasvaprahvatālakṣaṇasya dainyasyāṅgīkaraṇāc charaṇatālakṣaṇā dainyoktir iti trividhadainyoktiśūnyā ye kecit te paramanindyā ihāmutra ca śocyā eveti tātparyam.

evaṃ sāmānyāsāmānyamahājanaviṣayatvenāsyā bhadradāyitvam uktam. tatra viṣaya-sthāpanenaivānvayasyoktaprāyatvād iti taṃ parityajya dṛḍhapratītaye vyatirekamukhena sādhayituṃ tāvad hetupūrvakaṃ pratijānīte: **ata** iti.

ataḥ kadāpi kutrāpi naināṃ vismārayed budhaḥ
etadvismaraṇenāho ko na bhraṣṭaḥ śubhāt padāt **3.7**

sarvathāpi vimardasahatvād asyāḥ **kadāpī**ti bhūtabhaviṣyadarthāvekṣaṇayāpi saṃpadvipat-kālāvekṣayāpi **kutrāpi** · iti sujanadurjanaprāyadeśe · **enāṃ** dīnoktiṃ **budho** ’bhijño **na vismārayet**.
vaidharmyeṇa hetugarbham arthāntaraṃ nyasyati: **etad** iti. **ka** iti sāmānyāsāmānyamahājana-viṣayatvena sarvatvaṃ pūraṇīyam.

atrodāharaṇāni vyatirekamukhenāha: **tathā hī**ti.

tathā hi siṃhāsanabhāg aśeṣavibudhāgraṇīḥ
vismṛtātmā svayaṃ cEndro bhraṣṭo ’bhūd bahuśaḥ padāt **3.8**

siṃhāsanaṃ ca tat // haimam[6] iti kośaḥ. **aśeṣavibudhāgraṇīr** iti sākūtam: viśeṣeṇa svayaṃ budhyanti parāṃś ca bodhayantīti **vibudhāḥ** · teṣām **agraṇīḥ** · tadadhikārī prathama-gaṇyaḥ. **svayaṃ cEndraḥ** paramaiśvaryabhāk · **vismṛtātmā** san parameśvaradainyokter abhimānārūḍhaḥ · **bahuśo** bahuvāraṃ tasmāt **padād bhraṣṭa** iti purāṇeṣu śrūyate.

atraiva dainyoktiphalasūcanapūrvaṃ tadvismṛtiṃ dṛṣṭāntīkṛtya Nahuṣam udāharati: **sa cāpī**ti.

13 sthāpanenai $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$] sthāpanenenai $J_3^{a.c.}$ $J_4^{p.c.}$ D **29** dṛṣṭāntī J_4 D] draṣṭāntī J_3

[4] Abhinavagupta: Paramārthasāra, Ed. Bansat-Boudon und K. Tripathi 51cd. [5] Utpaladeva: Śiva-stotrāvali, Ed. Lakṣmaṇa 1.6cd. [6] Amarakośa, Ed. Sardesai 2.8.32d–33a, dort: … *siṃhāsanaṃ tu tat // haimam* …

sa cāpi rājaśārdūlo Nahuṣo nāma vīryavān
adhyārūḍho 'pi svaḥsthānaṃ kṣaṇād bhraṣṭaḥ śuśoca ha **3.9**

nāmeti prākāśye. **rājaśārdūlo** rājaśreṣṭhaḥ. manuṣyatve **'pi** svaḥpadādhyārohāt · yato **vīryavān** praśasyavīryabhāgī dainyoktisamāśrayeṇa **svaḥsthānam adhyārūdhaḥ** · Brahmādibhir
5 āgatya mānapūrvam adhikam ārūḍhaḥ · dainyoktivismṛteḥ Śacīṃ kāmayamāno maharṣinyakṛto **bhraṣṭaḥ** sañ **śuśoca he**ti prasiddham etat purāṇeṣu.

vismṛtiphalaṃ na kevalam etad eva yat purāṇādiṣu paropakṛtaye · uddiśyate yāvad atīvānarthāvaham avācyam apīty āha: **kiṃ vācyam** iti.

kiṃ vācyaṃ paramāgryāṇāṃ ye 'pi tadvismṛteḥ kṣaṇāt
10 **phalaucitīṃ bubhujire yā jugupsāpadaṃ nṛṇām** **3.10**

paramāgryāṇāṃ Viriñcādīnām. **tadvismṛter** īśvaravismṛtes tatkṣaṇam eva tāṃ phalayogyatāṃ bhuktavantaḥ. **yā nṛṇām** api sarvathānindyacaritrāṇāṃ **ghṛṇāspadaṃ** dehendriyasaṃkocahetuḥ. tatra Viriñceḥ Sarasvatyabhilāṣeṇa pañcamaśiraśchedaḥ · Jvālāliṅge vā · upari gamanenāsatyakathanena pūjānarhatvam · Viṣṇoś ca daśāvatāracāritrye tad-hastamardanam iti
15 purāṇaikaśaraṇam idaṃ sarvam.

itthaṃ prādhānyena sāttvikasṛṣṭes tadvismṛtiphalam ādāv uddiśya yā ca kācid rājasatāmasasṛṣṭis tām api vismṛtyāptatadanuguṇaphalām uddiśati: **anye 'pi** · iti.

anye 'pi kecit taccintāttatrilokījayā api
Rāvaṇādyāḥ kathāśeṣā abhūvan vismṛteḥ kila **3.11**

20 **tad** iti **tasye**śvarasya **cintayātto** gṛhītas **trilokījayo** yais tathāvidhā **api Rāvaṇādyāḥ** punas tad**vismṛteḥ kathāśeṣā abhūvan**. āsīd Rāvaṇa ityādiḥ kathyate. na tu saṃprati sattāvanta ity arthaḥ.

bhāvārtham āha: **itthaṃ** iti.

itthaṃ saṃcintya matimān ūrdhvādharagatīr bahūḥ
25 **anāthoktyā divārātrau tam eva śaraṇaṃ vrajet** **3.12**

tatsmṛtiphalam ūrdhvagatayaḥ · tadvismṛtiphalaṃ cādharagataya iti **saṃcintya**.

atra prakṛtārtham āha: **evam** iti.

---

16 rājasa J_3] rājama J_4 D tāmasa J_3] tāmama J_4 D **21** sattā J_4] santā J_3 D

Anm. zu 3.9, Metrum: Anuṣṭubh. Das dritte Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben 2–7 (– – – – – –) weder der Normalform noch einer bekannten Variante entspricht; vgl. Steiner 1996.

evaṃ dṛḍhapramāṇais tu sthitāpy eṣā nirantaram
mṛdūktiḥ sarvagā tatrāpy asyāṃ rājā bharaṃ vahet **3.13**

dṛḍhapramāṇaiḥ sthitety anenāsyā bādhakābhāvād acālyatvam uktam. **eṣā dainyoktiḥ sarvagā**pi yogakṣemādau sarvavarṇāśramaprārthanīyāpi satī. **asyāṃ rājai**va **bharam** atiśayaṃ **vahet**. tasyaivāsyām atiśayenopayoga ity arthaḥ.

tatra hetuṃ ślokacatuṣṭayenāha: **yathā hī**ti.

yathā hi prāṇalagnāsau bāhyāntarviṣayisthitiḥ
tathā nṛpaikalagnāsau sarvāpy eṣā prajāsthitiḥ **3.14**

bāhyāntarviṣayīṇi bāhyābhyantarendriyāṇi teṣāṃ **sthitiḥ** svasvaviṣayapravṛttisthiti-viśrāntyātmikā **prāṇai**ka**lagnā** tatsattve bhāvāt tadasattve 'bhāvāt. sarvāsu hy avasthāsu svaucityā bāhyāntarāṇīndriyāṇi svasvakriyāṃ vidadhaty eveti na vyabhicāro 'syārthasyeti bodhyam. vistaraś ca kriyamāṇo granthagauravam ānayatīti viramyate. **tathā · eṣā sarvāpi prajāsthitiḥ** svasvavarṇāśramācārapālanalakṣaṇā · ihāmutrayogakṣemāvahā **nṛpaikalagnā**. tasmin svasthe susthety arthaḥ.

yathārāḥ sarvatovṛttā nābhim evāśritā rathe
pravartante tathemāś ca prajā rājānam āśritāḥ **3.15**

arāḥ kīlakāni.

sūtraprotā vicitrāṇāṃ maṇīnāṃ saṃsthitir yathā
tathā nṛpāśrayā saṃsthā prajānāṃ ca garīyasī **3.16**

sūtraprotā maṇisaṃsthitir yathā garīyasī **tathā nṛpā**dhārā **prajā**saṃsthitir **garīyasī**. saṃdhibandhasthitety arthaḥ.

yathā pradīpāt tamasi bhāsate 'rthasthitiḥ śubhā
asaṃkīrṇauttarādharyā tathā rājño janasthitiḥ **3.17**

arthānāṃ padārthānāṃ **sthitis tamasi** saṃkīrṇauttarādharyā mliṣṭārghaśobhādilakṣaṇā satī **pradīpāt** pradīpam āśritya viviktauttarādharyā **bhāsate**. **tathā** rājānam āśritya **janasthitir** viviktottamādhamavyavahārā bhāsate · iti sarvathā rājñā svasthacittena bhāvyam.

tac ca svāsthyam īśvarasmṛtyā nirantaraṃ tadekaśaraṇāgatatvalakṣaṇayety āha: **vicārye**ti.

vicāryetthaṃ dṛḍhaṃ buddhyā vicāraikaparo nṛpaḥ
avaśyam āśrayed enāṃ dvaividhyaphalasiddhaye **3.18**

3.13a evaṃ J_3 J_4 D] itthaṃ J_1

enām iti dainyoktim. **dvaividhyena** susaṃcitalābharāśyāpannivṛttyākhyaprakāradvayena[7] yat **phalam** uktaṃ tasya **siddhaye**.

tad eva sādhayati: **yadbharād** iti.

yadbharāt sa tu niścintaḥ prahlāditajanasthitiḥ
siṃhāsanopaviṣṭaḥ san sapratāpaṃ sukhī bhavet **3.19**

niścinta iti **siṃhāsanopaviṣṭa** iti cāpannivṛttisūcanam. **prahlāditajanasthitir** iti **sapratāpaṃ sukhī bhaved** iti ca susaṃcitalābharāśivattvaṃ sūcitam.

na cātra leśamātreṇāpi cānāśvastavyaṃ yad asau dainyoktyā phalati na vety āha: **ya eka** iti.

ya ekaḥ svacchando 'mṛtavapur aśeṣārthaghaṭanā-
pravīṇo 'nantaśrīr amitakaruṇaḥ pūrṇahṛdayaḥ
svayaṃbhātaḥ siddhaḥ paramaparamaś cāḍhyakalanaḥ
parārthaikārthaḥ so 'sty abhimatada eṣā kva kalanā **3.20**

svacchandaḥ kāraṇāntarānapekṣī. **aśeṣārthāś** caturarthāḥ. **anantaśrīr** aganyavaibhavaḥ. **pūrṇahṛdayo** 'vāptakāmaḥ. **svayaṃbhātaḥ** svaprakāśaḥ. **siddha** ādisiddhaḥ. **parama-paramaḥ**: parā mā Lakṣmīr yeṣāṃ te **paramā** Brahmādayas teṣām api **paramas** tadadhīnakartavyatvāt teṣām. **āḍhyakalano** manorathātītaphalapradaḥ. **ya** itthaṃviśeṣaṇaḥ paramaprabhuḥ **sa parārthaikārthaḥ** parārthasaṃpādanaikaprayojano 'to **'bhimatado 'stī**ti · **eṣā kva kalanā** saṃkalpamātreṇānenālaṃ vimardāsahatvāt · asyārthasya svayaṃsiddhasyārthasya kalpanāyāṃ piṣṭapeṣaṇanyāyāpātāt.[8]

uktaṃ ca yena vijñaptisṛtir udghāṭitā hṛdaḥ
sāptakāmo vilāsāḍhyasiṃhāsanagataḥ sukhī **3.21**

uktaṃ ceti. vijñaptisṛtikuñcikayā yena svahṛtkośaṃ samudghāṭya vikāsitam īśvaraprītyai samarpitam. **sāptakāma** iti pādapūraṇe saṃdhiḥ.

phalitam āha: **dainyam āśrityet**i.

dainyam āśritya tad rājñā yadi saṃtoṣyate prabhuḥ
prāpyate tat phalaṃ dvedhā lābhāpadvāraṇātmakam **3.22**

3.20d ārthai J_3 J_4 D] āthai J_1 **3.20d** ārthaḥ J_1 J_3 J_4 schol.] ārthāḥ D

Anm. zu 3.20, Metrum: Śikhariṇī. **Anm. zu 3.21c** *sa āpta-: saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.*

---

[7] Vgl. 3.3–4. [8] Vgl. JACOB 1907, S. 35.

lābhaprāptyāpannivāraṇātmakaṃ yad dvidhā phalam uktaṃ tad eva viṣayopadarśanena vivṛṇoti: **tatre**ti.

tatrādyena dṛḍhā rājyaputradeśādisaṃgatiḥ
pareṇa dṛṣṭādṛṣṭākhyabhayaśāntir draḍhīyasī **3.23**

ādyena lābharāśyātmakena phalena. **pareṇa** dvitīyenāpadvāraṇātmakena phalena. tatra **dṛṣṭa-bhayaṃ** svaparacakrajam **adṛṣṭaṃ** vahnitoyādi. bhayaśāntau **rājyādisaṃgatiḥ · dṛḍhe**ti tatrāpi mukhyaṃ kāraṇaṃ bhayaśāntir eveti bodhārthaṃ dvayātiśayavācī **draḍhīyasī**tīyasun-pratyayaḥ.

atyalpaṃ vedam uktaṃ yat sarvānarthaśāntau niḥśreyasādhigamo 'py anayeti sarvathātrādaro vidheya ity āha: **ittham** iti.

ittham ādhyātmikaṃ cādhibhautikaṃ cādhidaivikam
duḥkhaṃ trividham apy āśu tasyābhrakusumāyate **3.24**

ittham uktaprakāreṇa yathā dṛṣṭādṛṣṭabhayaśāntis tathedam **api trividhaṃ duḥkhaṃ** śāmyatīti. tat**rādhyātmikam** ātmānam adhikṛtya pravartamānatvād dvividham: śārīraṃ mānasaṃ ca. śārīraṃ dhātuvaiṣamyanimittaṃ mānasaṃ ca kāmakrodhādinimittam ity ādhyātmikaṃ dvividham. **ādhibhautikaṃ** pañcabhūtavaikṛtyanimittam. **ādhidaivikaṃ** grahapiśācādyāveśanimittam. **abhrakusumāyate** traikālikasaṃbandhābhāvaṃ yātīty arthaḥ.

atraiva citrīyamāṇo yugapat sarvānarthaśāntipūrvakaṃ sarvārthaprāptiṃ ca kathayati: **tad-vijñaptī**ti.

tadvijñaptisaraṇyaitad dvayaṃ citraṃ gatāgatam
yugapad vidadhāty āśu vipallābhāhvayaṃ mudā **3.25**

citram idam aghaṭamānaghaṭanāt · yad **vipallābhāhvayaṃ dvayam** ekakālam ekasaraṇyaiva **gatāgataṃ karoti**. vipad gacchati saṃpac cāgacchatīti.

atraiva rūpakaṃ sphuṭapratītaye nyasyati: **yadaive**ti.

yadaivāśu praviśati saṃpadākhyā satī mudā
tadaiva vicalaty āśu vipadākhyā ca bandhakī **3.26**

bandhakī · asatī.

vipadapagamane saṃpatprāptiḥ · tatprāptau ca vipadapagamanam iti paryantata aikye 'pi sphuṭapratītaye dvayoktir ity āha: **ity antata** iti.

---

9 niḥśreyasā J_4] niśceyasā J_3, niśśreyasā D **3.24b** bhautikaṃ cādhidaivikam J_3 J_4 D] bhotikaṃsādhidaivatam J_1 **3.24c** apy J_3 J_4 D schol.] āpy J_1 **18** citrīyamāṇo $J_3^{p.c.}$ J_4 D] citrīyamāno $J_3^{a.c.}$ **28** apagamane J_3 D] apagamena J_4 paryantata J_3 D] payantata J_4

ity antato dvayaikye 'pi dvayaṃ sphuṭapratītaye
tadvijñaptiṃ vinā naiva dvayam etad hi labhyate **3.27**

santi ca kecid anubhayā iti **sphuṭapratītaye** · ity arthaḥ. atraiva dṛḍhapratītaya āha: **tadvijñaptim** iti.

atraiva granthāntarasaṃmatim asyārthasyācālyatvāya saṃvadati: **ata** iti.

ato rahasyagrantheṣu procyate 'sau garīyasī
yadīcchāntarabāhyāpacchāntau tad dainyam āśrayet
pareśāne mahārghaṃ tat sa hy āntararahasyavit **3.28**

granthānāṃ rahasyatvam amanuṣyakartṛkatvam. granthāntaravacanam evārthato likhati: **yadī**ti. **āntarabāhyāpacchāntau yadi** te · **icchā tad dainyam āśrayaṇīyam** iti. yad āha · Īśvarakṛṣṇaḥ:

duḥkhatrayābhighātāj jijñāsā tadapaghātake hetāv[9] iti.

dainyam anekavidhaṃ śāstrānantyenopāyānantyād iti sarvamaulibhūtasadupāyānveṣaṇam eva yuktam ity āha: **pareśāne** · iti. sarvasatkriyāprerake svācchandyaikatattve · ity arthaḥ. **mahārgham** iti *yānti madyājino 'pi mām*[10] iti bhagavadukteḥ. siddhagītaṃ ca:

tvatkarṇadeśam adhiśayya mahārghabhāvam
ākranditāni mama tucchatarāṇi yānti
vaṃśāntarālapatitāni jalaikadeśa-
khaṇḍāni mauktikamaṇitvam ivodvahanti[11].

dainyoktiprakāraṃ tatphalaṃ cāha: **vāṣpe**ti.

vāṣpasiktād dainyabījāc chāntyādyāvaraṇāvṛtāt
hāsyapuṣpānandaphalāmṛtavallī prajāyate **3.29**

bījasya cāṅkurodgamāya sekāvaraṇābhyāṃ bhāvyam iti tannirūpaṇam. **hāsyaṃ** prasannatā.

atha kaviḥ suhṛd bhūtvānuśāsti: **vicāryam** iti.

vicāryaṃ vibudhenaitad dainyabījaṃ kiyat tataḥ

3.27d hi J_3 J_4 D] yi J_1 **3.29a** vāṣpa J_3 J_4 D] vāṣpaṃ J_1

Anm. zu 3.27, Metrum: Anuṣṭubh. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[ṭ]a-pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 3.29, Metrum:** Anuṣṭubh. Das dritte Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben 2–7 (⏑ – – – ⏑ ⏑) weder der Normalform noch einer bekannten Variante entspricht; vgl. Steiner 1996.

[9]Īśvarakṛṣṇa: Sāṃkhyakārikā, Ed. H. D. Sharma 1ab. [10]Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 9.25d. [11]Utpaladeva: Śivastrotrāvali, Ed. Lakṣmaṇa 11.9.

yat phalaṃ dadate so ’gryo gambhīravipulāśayaḥ **3.30**

mahad anayor antaram ity arthaḥ. mahātmāno hi prasannībhūya na mūlyaṃ gaṇayantīty arthaḥ. **dadata** iti *dada dāna*[12] ity asyānudātteto[13] bhauvādikasya rūpam.

na cānyakriyāvad iyaṃ sadābhyasanīyā yena prayāsabāhulyenodvignacetastvaṃ syād ity āha: **yāvad** iti.

yāvat tatprāptir eva syāt tāvad vijñaptim āśrayet
labdhāyāṃ suravāhinyāṃ na tṛṣṇā jāyate punaḥ **3.31**

gatārthaprāyam etat.

dainyokter mukhyam āntaraṃ svarūpam uktvā caryāmātreṇāpīyam eva pālyety āha: **sā ce**ti.

sā ca sarvātmanā kāryā svātmano bhūtim icchatā
śrotratvagakṣirasanāghrāṇākhyaṃ pañcakaṃ hi yat
sakarmendriyacittaṃ ca tadekāśrayatāṃ nayet **3.32**

sarvātmatvam eva tasyā viśadayati: **śrotre**tyādi. yad ekādaśendriyagaṇasya svaṃ svaṃ niyataṃ vidheyaṃ tat **tadekāśrayatāṃ** prāpayet.

tatra cāsyārthasyānyaiḥ sarvathā svasvaucityena nirūpitatvāt kavinā vistārakathanena bharaḥ kṛtaḥ. upalakṣaṇaṃ ca darśayati: **tan netram** iti.

tan netraṃ yat tadarthaṃ ca vāṣpaṃ muñcati tan manaḥ
kṣaṇaṃ yat tadviyogāgnau dagdhaprāyaṃ bhaviṣyati **3.33**

mukhyaṃ ca teṣāṃ mūlabhūtam āntaram indriyaṃ manaḥ. tasmiṃś ca tadekalagne ’nyāni svayam eva tṛtīyasiddhāntarītyā[14] tadekalagnāni bhavantīty āśayenāha: **tan manaḥ** · iti.

nanv avāptakāmānāṃ kṛtam anayā śarīrendriyasaṃtāpakāriṇyā dainyoktyety ata āha: **sa nara** iti.

sa naro gaṇyate loke bhāvicaryāṃ ya īkṣate
paśavo ’pi hi jīvanti jīvamātrān na vai naraḥ **3.34**

satyaṃ tatkālaṃ sukhābhāsavatāṃ na kācid hṛdaye kalanā posphurīti paraṃ tu **bhāvi**bhava-duḥkha**caryām īkṣitvāsau kṛtī gaṇyate** na hi jīvanamātreṇa kṛtitvaṃ paśvādikīṭāntānām api prāptasvaucityavṛttīnāṃ samullāsadarśanāt. tataś ca sa naro naro yo ’sau svasthāvasthāyām evāvahitamatiḥ prāpyaṃ samālocya sādhayed iti.

3.30b dainya J_1 J_3 D] daitya J_4 **14** tat $J_3^{p.c.}$] tat tat $J_3^{a.c.}$ J_4 D

[12]Dhātupāṭha, Ed. Böhtlingk 1.17. [13]Vgl. Pāṇini 1,3.12: *anudāttaṅita ātmanepadam.* [14]Vgl. 8.63

dainyavijñaptisāmagrīṃ purāṇasaṃvādenāha: **ata eve**ti.

ata eva purāṇeṣu gīyate phalinī bhavet
tadvijñaptiḥ sadā yasya cittaṃ sumṛduśītalam **3.35**

mārdavādy eva tatsādhanam ity arthaḥ.

anyad apy upakaraṇam ity āha: **bhakticāpe** · iti.

bhakticāpe satyaguṇe vijñaptīṣuṃ dṛḍhavrataḥ
saṃdhāya lakṣyapātī hi phalānantyam ihāpnuyāt **3.36**

bhaktir anāropitaṃ prema tad eva **cāpo** dhanuḥ. **satyaṃ** priyahitavacas tad eva **guṇo** jyā. **vijñaptir** dainyoktiḥ sa ev**eṣur** bāṇaḥ. **dṛḍhavrataḥ**: **vrataṃ** śāstrokto niyamaḥ · yamaniyamādiyogāṅgalakṣaṇaḥ. dhanurvedoktaḥ karaṇādibandhaś ca. **saṃdhāya** samyag dhāraṇāṃ baddhvā. **lakṣyaṃ** śaravyaṃ lakṣaṇīyaṃ paramārthatattvaṃ ca. **pātaś** chedanaṃ tadantaḥpraveśaś ca. **phalaṃ** śatrujayaḥ · lokāś ca.

iti śikhābandhaḥ. atha śekhararacanāṃ vidhātuṃ dṛṣṭapratyayatayoktam arthaṃ viśadayaty udāharaṇena: **tathā hī**ti.

tathā hi śrūyate ʾhāni katicid vṛṣṭir utkaṭā
kvacit pratyantadeśe ʾbhūt sarvasattvabhayaṃkarā **3.37**

katicid ahānīti kālād *atyantasaṃyoge*[15] saptamyarthe dvitīyā. **pratyanto** mlecchа**deśaḥ**.

bāhyānāṃ vyavahārāṇāṃ rodhe bhagnavratāḥ prajāḥ
ākulāḥ sarvato ʾpy āsann andhībhūtābhavad dharā **3.38**

bhagnavratā bhagnasaṃdhyā snānabhoktavyabhojyādivyavahārāḥ. kartavyavyavahāra-rodhād **andhībhūtā**.

sīmāspadā janapadā dudruvur bhayavihvalāḥ
tyaktvā ramyāṇi veśmāni saṃbhārabharitāni ca **3.39**

sīmā jalabandhanārthaṃ setuḥ. **saṃbhāro** gṛhopakaraṇam.

3.35c jñaptiḥ sadā J_3 J_4 D] jñaptir dṛḍhā J_1 **5** anyad apy upakaraṇam ity āha: bhakticāpe $J_3^{p.c.}$ J_4] a..id..eu.....e.i..ī....i..ye l. n. D **11** śaravyaṃ $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$] śaraṇyaṃ $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$ D pātaś J_4 D] pātac J_3 **14** udāharaṇena J_4 D] uharaṇena J_3 **17** atyanta $J_3^{p.c.}$] atyakta $J_3^{a.c.}$ J_4 D **3.38a** bāhyānāṃ J_3 J_4 D] bāhyanāṃ J_1

Anm. zu 3.36, Metrum: Anuṣṭubh. Das erste Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben 2–7 (⏑ – – – ⏑ ⏑) weder der Normalform noch einer bekannten Variante entspricht; vgl. Steiner 1996.

---

[15] Vgl. Pāṇini 2,3.5: *kālādhvanor atyantasaṃyoge.*

prārambhe nāvikā nāva āruhya jalasaṃbhṛtam
dārvindhanādi jagṛhur akasmād hṛṣṭacetasaḥ **3.40**

akasmād iti sarvato viplavapravṛttāv api lābhāt.

taṭāvāsakṛtasthānā ye kecit pakṣiṇo drutam
gatiṃ te lebhire naiva vyāpannā va diśo daśa **3.41**

gatiṃ na lebhire magnāḥ. **vyāpannā ve**ti **va** · ivārthe yathāpadgrastā **daśa diśo gatiṃ na labhante**. **diśo daśe**ti *kālādhvanor*[16] iti dvitīyā.

jaladravyāṇi sarvāṇi samūlaṃ neśur antarā
pāpināṃ iva dravyāṇi nindyasthānasthitāni ca **3.42**

jaladravyāṇi padmamṛṇālaśṛṅgāṭādīni. **antare**ty ajñātam. prāyeṇa hi **pāpidravyāṇi viṇmūtrādisthānasthitāni** samūlam antaraiva naśyati.

sīmāprataratīrasthavṛkṣādaya itas tataḥ
jalena vāhitāḥ śuṣkatṛṇastambā ivācirāt **3.43**

vāhitāḥ pravāheṇaiva cālitāḥ.

saṃpannamatayaḥ kecij jalasthānanivāsinaḥ
nauṣv āruhyābhavan svasthā dhīr na kutra phalapradā **3.44**

dhīr iti. **kutre**ti sā hi dhīr gaṇyate yāpadi · upakaroti.

dhanāḍhyā api dhīśūnyā jale magnāḥ sahasraśaḥ
hā heti prarudantaś ca maurkhyaṃ kutra na jṛmbhate **3.45**

kutreti saṃbhārasadbhāve 'pi.

samṛddhā api dhīmantaḥ kecit kārpaṇyadurvidhā
gatiṃ na lebhire gūḍhapāpā iva mukhojjvalāḥ **3.46**

durvidhā daridrāḥ. **gatir** gamanam ihāmutravyavahāravartanī ca. tad anena ślokatrayeṇa na dāridryaṃ nāma dāridryam. api tu dhīkārpaṇyadāridryam eva dāridryam. adhanā api dhīdhanā audāryadhanāś ca tīrayanti. dhīśūnyā audāryaśūnyāś ca dhanavanto 'pi na kadācana tīrayantīty uktam.

3.40b āruhya J_3 J_4 D] aruhya J_1 **3.40d** hṛṣṭa J_3 J_4 D] yṛṣṭa J_1 **3.41a** kṛta J_3 J_4 D] kṛtā J_1 **3.41cd** naiva vyāpannā va J_3 J_4 D schol.] naivāpannā iva diśo daśa J_1 **7** ādhvanor J_3 D] ādvanor J_4 **23** gamanam $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$] gopanaṃ $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$ D

Anm. zu 3.42, Metrum: Anuṣṭubh. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[v]a dr[a]* als kurze Silbe.

[16] Vgl. PĀṆINI 2,3.5: *kālādhvanor atyantasaṃyoge.*

sarvānarthasaṃpattir api keṣāṃcin modāyety āha: **vilāsina** iti.

vilāsinaś ca ye kecid āruhya śikharān mudā
dadṛśur jalasaṃpattiṃ dhīrā iva raṇasthitim **3.47**

dṛṣṭaṃ cedaṃ rājādyupaplave caurāṇāṃ harṣa iti.

nadyo ʾpy atikrāntataṭā yebhire taṭasaṃśrayān
niyatyāṃ viparītāyāṃ kiṃ na vyatyayitaṃ bhavet **3.48**

yebhire viparītāliṅganaṃ cakrur ūrdhvārohaṇāt. atrārthāntaranyāsaḥ: **niyatyām** iti.

gatāgataṃ janānāṃ ca ruddhaṃ saraṇirodhanāt
sthalāni sasyaśūnyāni babhūvur jalasaṃpadi **3.49**

saraṇayaḥ panthānaḥ.

sakampā abhavan sarve kiṃ bhaved iti viklavāḥ
daivyām āpadi tat kiṃ syān na yad vikṛtim āpnuyāt **3.50**

kiṃ bhaved iti · akāṇḍapralayāśaṅkanāt.

itthaṃ gate prakṛtayo vilokya vipadaṃ parām
kim etad iti papracchur gaṇakān daivacintakān **3.51**

daivam adṛṣṭam.

grahasvabhāvaracitedānīṃ sthitir apām iyam
kuśalaṃ prārthyatāṃ śāntipāṭhapūjādinā drutam **3.52**

grahasvabhāveti. yathā:

vakracāragatāḥ pāpā aticāragatāḥ śubhāḥ
*pūrayanti mahīṃ sarvāṃ jalena rudhireṇa ve*ti.[17]

kuśalaṃ prārthyatāṃ jalasaṃpattyaiva mukhaṃ darśitaṃ mānyad dṛśyaṃ bhūd iti. daivajñā ūcur iti śeṣaḥ.

cakruś ca śāntipāṭhādīn kecid āḍhyā bhayāpahān
lebhire saṃpadaṃ kecit kadā bhāgyaṃ na rājate **3.53**

kadeti sarvanāśakāle ʾpi **bhāgyaṃ** śubhaṃ karma **rājate** eva. sāmānyenāpattāv āgatāyām api kecid utkaṭabhāgyāḥ sukham eva labhante · ity arthaḥ.

3.49d jala J_1 $J_3^{p.c.}$] jana $J_3^{a.c.}$ J_4 D **3.50cd** syān na yad vikṛtim J_3 J_4 D] syād yan no vikṛtim J_1 **22** saṃpattyai J_3 D] sapattyai J_4

[17] Quelle unbekannt.

sādhūnāṃ śaraṇaṃ kecid gatā āpannivṛttaye
na cāsau vinivṛttābhūt ka īśecchāṃ nivartayet **3.54**

sadācaraṇaikaparāḥ **sādhavaḥ**. caryāmātraikaparāś ca. tatra caramatyāgena prathame 'tra vivakṣitāḥ. **ka īśecchāṃ nivartayet** · iti prauḍhaliṅgāt. na hi liṅgino 'dhikṛtya samarthanam ucitam. tadīryāpathasthiter eva viplavahetutvāt. yathā ca Saṃhitāyām:

pāṣāṇḍānāṃ nāstikānāṃ bhakto
yasmin rājā tasya deśasya nāśa[18] iti.

kṣaṇāt kṣaṇaṃ pravṛddhāyāṃ vṛṣṭau sarve bhayākulāḥ
mā śāry apralaye 'neneti vyākulatarāḥ prajāḥ **3.55**

kṣaṇāt kṣaṇam iti. āsann iti śeṣaḥ. **mā śārīti** · **anena** jagat**āpralaye mā śāri** mā nāśīti.

na kevalaṃ gṛhādibhyo dehādibhyo 'py akiṃcanāḥ
nirāśā abhavan kolāhalaḥ prādurabhūn mahān **3.56**

akiṃcanāḥ · na kiṃcana śarīragṛhādikam asmadīyam iti.

āśāḥ kolāhalākrāntā eḍībhūtāḥ samantataḥ
gatāgatavihīnāś ca tyaktāḥ śaktyā janās tataḥ **3.57**

eḍībhūtāḥ kolāhalākrāntadiktvād badhirībhūtāḥ. **śaktyā tyaktāḥ** śavaprāyāḥ saṃpannāḥ.

gataprāye ca sāmarthye kāṃdiśīkāḥ prajās tataḥ
aprāptajīvanopāyāḥ svaṃ nṛpaṃ śaraṇaṃ yayuḥ **3.58**

kāṃdiśīkāḥ kā dig asmākaṃ kā dig asmākam iti bhayadrutāḥ.[19] **svaṃ nṛpaṃ śaraṇaṃ yayur** iti · anena prajānāṃ sarvadevatāgurvādibhyo 'pi rājaiva paramabhīṣṭadātṛtvān mānya iti sūcitam.

sa jāgarūko 'malaśīlaśālī
viśuddhajātir vimalātmasattvaḥ
dūrāt samāgatya prajā mṛtābhā
vīkṣyaiva nirgatya tadā śuśoca **3.59**

jāgarūkaḥ svakarmaniṣṭhaḥ. **sattvaṃ** dhairyam. **samāgatye**ty atrāyātā iti śeṣaḥ. **nirgatya** koṭṭāt.

16 ākrānta J_4 D] ākānta J_3

Anm. zu 3.59, Metrum: Upajāti. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[ty]a pr[a]* als kurze Silbe.

[18] Varāhamihira: Bṛhatsaṃhitā, Ed. V. S. Sastri 46.76a und d, dort a metrisch korrekt: *pākhaṇḍānāṃ nāstikānāṃ ca bhaktaḥ.* [19] Vgl. Amarakośa, Ed. Sardesai 3,1.43cd: *āpanna āpatprāptaḥ syāt kāndiśīko bhayadrutaḥ.*

dhairyaṃ tv athālambya prajāḥ samastāḥ
samāśvasīn mā gatasattvaniṣṭhāḥ
bhaiṣṭeti tadvāgamṛtāvasekān
mṛtotthitā vā muditā babhūvuḥ **3.60**

gatasattvaniṣṭhāḥ prajā mā bhaiṣṭeti samāśvasīt · viśvāsapātram akārṣīt. amṛtasekena ca mṛtotthānam ucitam eveti **vā** · ivārthe.

svayaṃ praviśyātha rahaḥ sa rājo-
paviśya śuddhāsana īpsitāptyai
dainyaṃ samāśritya prasādanārthaṃ
Viṣṇor abhūc chāntamanāḥ prasannaḥ **3.61**

atheti prajāsamāśvāsānantaram. **raha** ity ekāntadeśam.

dainyottaraṃ śāntamanā vibhuṃ taṃ
cakāra vijñaptam avāptabuddhiḥ
vibho ʾcyuteti prakaṭābhidhānaḥ
kathaṃ tvam enāṃ niyatiṃ vibhindyāḥ **3.62**

īśvaraśaraṇāgatatvam eva ca buddhihetur iti viśeṣanam idam **avāptabuddhir** iti. buddhiprakāram evāha: he **vibho**. **tvam Acyuteti** · anvarthanāmā: **katham** akāla ev**aināṃ niyatiṃ vibhindyāḥ**. na cyavate svabhāvāt kadāpīty **Acyutaḥ**.

yad apy ahaṃ niścitabuddhir asmi
tathāpi dīnāḥ prakṛtīr avekṣya
cyuto ʾsmi tan me bhagavan kṣamāvān
kṣantuṃ tvam arhasy amalābha Viṣṇo **3.63**

niścitabuddhir na niyatiṃ kadāpi bhinatsīti.

amībhir ekaiva dhṛtā viśaṅkā
mṛtā bhaveyur bhagavann ahetu
sarvāntaraḥ sarvagatas tvam enān
sarvajña viśvāsaya satvaraṃ tat **3.64**

3.62d vijñaptam $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$] vijñaptim $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$ D

Anm. zu 3.60, Metrum: Upajāti. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[mby]a pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 3.61, Metrum:** Upajāti. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[ty]a pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 3.62, Metrum:** Upajāti. **Anm. zu 3.63, Metrum:** Upajāti. **Anm. zu 3.64, Metrum:** Upajāti.

viśaṅkā viruddhā śaṅkā. **mṛtā** · iti dṛṣṭaṃ ca viṣabhakṣaṇaśaṅkayāpi maraṇam.

svalakṣaṇaṃ kiṃcid athopadarśyā-
śayo ’py amīṣāṃ ca yathā mṛṣā syāt
satyaṃ ca tat syād bhavato ’cyutety a-
bhidhānam eṣā karuṇā tavāstu **3.65**

iti vijñaptim āśrutya bhaktasyāsya prasannadhīḥ
śīghraṃ meghān apākṛtyādarśayad ravim ujjvalam **3.66**

diśo ’pi jajvalur vāri gataprāyam abhūd drutam
yadicchāmātram evaitat ka ivātrātivismayaḥ **3.67**

nātrāsaṃbhāvanā kartavyā: katham atīva citram idaṃ śīghram ity atrārthāntaraṃ nyasyati: **yadicche**ti. **etat** sarvaṃ caturdaśabhuvanātmakaṃ citraṃ manasāpy alaṅghyanāmarūparacanaṃ **yadicchāmātraṃ** saṃkalpaprabhavaṃ *sa aikṣata bahu syāṃ prajāyeyeti*[20] śrutisiddhaṃ tasyeyanmātranirmāṇe **ka ivātivismayaḥ** saṃbhāvanāspadam evety arthaḥ.

tātparyam āha: **śirasī**ti.

śirasy ājñāṃ samādāya tasya śekhararūpiṇīm
vijñaptiṃ kurute yas tu tasya sā phalinī bhavet **3.68**

ājñāṃ pravṛttinivṛttirūpāṃ **śekhararūpiṇīm** iti prakrāntarājaucityena sarveṣām eva hi svasvānuguṇyena tilakādicihnoṭṭaṅkanasyaitadāśayatvāt. **śekhararūpiṇīm** ity anenāsya śikhābandhād anantarasya granthabhāgasya ratnaśekhareti nāma ca jñeyam iti sūcitam. **vijñaptir** dīnākrandanalakṣaṇā.

kathāsāraṃ dvārasamāptisūcakaṃ nibadhnāti: **tasmād** iti.

tasmād dhyeyam idaṃ budhair niyamataḥ satyā śrutiḥ sā dṛḍhaṃ
yā rūḍhā jagatītale prabhuparo lokaḥ prabhus tatparaḥ
cet syātāṃ na hi tatra kāpi prabhavet pīḍeti cet kasyacid
dhīr itthaṃ saprabhuḥ prajāś ca muditāḥ kalyāṇapātraṃ sadā **3.69**

3.66a āśrutya J_3 J_4 D] āśritya J_1 **3.67d** ka J_3 J_4 D schol.] kim J_1 **3.69b** yā J_3 J_4 D schol.] vā J_1

Anm. zu 3.65, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 3.69, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[p]i pr[a]* als kurze Silbe, im vierten *[s]a-pr[a]* ebenso.

[20] Vgl. Chāndogya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 6,2.3: *tat teja aikṣata. bahu syāṃ prajāyeyeti* und Taittirīya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2.6: *so ’kāmayata. bahu syāṃ prajāyeyeti.*

tasmād uktadṛṣṭapratyayād dhetoḥ. **budhair niyamata** āvaśyakatven**edaṃ** vakṣyamāṇaṃ kathāsāraṃ **dhyeyaṃ** hṛdi satataṃ sthāpyam. yathā **yā jagatītale** bhūtale **śrutiḥ** kiṃvadantī. atha ca śrutitulyācālyā phalato 'vyabhicāriṇī ca. **dṛḍhaṃ** sarvakālaṃ **rūḍhā** kṛtasthitir asti. **sā** śrutitvāt **satye**ti **satyaṃ** brahma tattulyā sarvatrāniruddhaprasarā trikālavyāpikā nāstika-
5 śapathaśatair anihnavanīyā. kriyamāṇā ca tatkṣaṇam eva phalaghaṭanayā svayam eva svarūpeṇaiva saṃvādinī ca.

kāsau śrutir ity āha: **loko** manuṣyamātraḥ **prabhuparaḥ** prabhvadhīnayogakṣemamatiḥ **prabhuś** ca **tatparas** tanmatisamāśvāsakaś **ced** yadi **syātāṃ tatre**dṛgviṣaye **na kāpi** daivikī Mānavīyā vā **pīḍā prabhavec** chaktā bhaved iti siddhām etāṃ śrutiṃ saṃsthāpya vidheyapakṣe
10 samarpayati: **cet kasyacid** iti. **sade**ti · ihāmutra ca. anyan nigadavyākhyātam.

dīnoktim āśritavatī bhuvanāvalīyaṃ
yasyāsti taṃ prabhum anarghavilāsaśīlam
yo 'bhyarcayet sa iha durlabhamokṣalakṣmīm
apy aśnute kim uta saṃpadam aihikīṃ yat **3.70**

15 **abhyarcayed** iti dīnoktyā saṃmukhīkuryāt. **ihe**ti · atraiva janmani. **durlabhatvaṃ** ca **mokṣalakṣmyāḥ**:

anekajanmasaṃsiddhis tato yāti parāṃ gatim[21]

iti bhagavadukteḥ.

uteti pakṣāntare kim etad vaktavyam. **aihikīṃ saṃpadam aśnute** · iti **yat** · aṇumātreṇāpy
20 asyās tatsāmyābhāvāt tasyā api prāptiniścaye kāsyā varākyāḥ prāptau prayāsakalpaneti śivam.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ dainyākrandanākhyaṃ tṛtīyaṃ ratnam 3.

iti śrīPadasaṃkete tṛtīyā prabhā 3.

3.70d yat J_3 J_4 D schol.] ca J_1 **21** ākrandanākhyaṃ tṛtīyaṃ ratnam J_3 J_4 D] ākrandanaratnaṃ tṛtīyam J_1

Anm. zu 3.70, Metrum: Vasantatilaka.

[21] Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 6.45cd.

باب چهارم
«در شُکر»

و آن سپاس و ستایش باشد مَر مُنعم را بر اِنعام او و چون نعمت سلطنت بزرگترین نعمت‌هاست پس سلطان باید که پیوسته به شکرگزاری و سپاس‌دارای این نعمت قیام نماید و شکر هم به دل باشد و هم به زبان و هم به اَعضا و جوارح. اما شکر به دل آنست که مُنعم حقیقی را بشناسد و داند که هر نعمتی که با او رسیده، از فیض بی‌غایت و لطف بی‌نهایت اوست، اما شکر به زبان آنست که پیوسته حق را یاد کند و کلمهٔ «اَلحَمدُلِلّٰه» بسیار گوید که گفتن این کلمه وفاست به شکر نعمت، امّا شکر به جوارح آنست که قوّت آن نعمت را در طاعت مُنعم صرف کند و هر عضوی را از اعضا به طاعتی که بدان عضو مخصوصست مشغول گرداند. مثلاً: طاعت چشم آنست که نظر در مخلوقات به عبرت کند و در علما و صُلحا به نظر حرمت نگرد و در ضُعفا و زیردستان به شفقت نگاه کند و طاعت گوش، اِستماع کلام الهی و اخبار نبوی و قصص اکابر دین و مواعظ و نصایح مشایخ و اهل یقین است و طاعت دست، احسان با فقیران و محتاجان و طاعت پای، رفتن به مساجد و معابد و مَزارات اولیا و تفقّد درویشان خالصاً لِلّٰه و زیارت گوشه‌نشینان بی‌طمع و علی هذا و چون به حُکم «لَئِن شَکَرتُم لاَزیدنَّکُم» شکرگزاری سبب زیادتی نعمست، حق- سُبحانَهُ وَتَعالی- ملک و مال و جاه و جلال او را زیادت گرداند. نظم:

(۴.۱) شکر سوی شهر سعادت برد هر که کند شکر زیادت برد

آورده‌اند که سلطان سنجر ماضی اَنارَ اللّٰه بُرهانه می‌گذشت، خرقه‌پوشی بر سر راه ایستاده بود، بر سلطان سلام کرد. سلطان چیزی می‌خواند، سری درجنبانید و به زبان جواب وی نگفت. درویش گفت: ای شاه سلام کردن سنّت است و سلام باز دادن فرض است، من سنّت به جای آوردم، تو چرا ترکِ فریضه کردی؟ سلطان از روی انصاف و صلابت در اسلام، عنان باز کشید و به اعتذار درآمده، فرمود که: ای درویش، به شکرگزاری مشغول بودم، از جواب تو غافل گشتم. درویش گفت: کِرا شکر می کنی؟ گفت: خدای را که مُنعم مطلق است و همه نعمت ها داده اوست و همه عطاها فرستادهٔ او. شعر:

(۴.۲) از ماه تا به ماهی از عرض تا به فرش هر ذرّه ای ازو شده مستغرق نعم

درویش پرسید که به چه نوع شکر می کنی؟ سلطان جواب داد که: به کلمهٔ اَلحَمدُلِلّٰهِ رَبِّ العالَمین که شکر جمیع نعمت‌هاست و درین مندرجست. درویش گفت: ای سلطان تو طریق سپاس داری نمی دانی و وظیفهٔ شکرگزاری به جای نمی‌آری. شکر تو باید به قدر فَیَضان نعمت الهی و تَرادُف موهبت نامتناهی باشد که روزگار دولت ترا حاصل و ایّام شوکت ترا شامل است و شکرنَه همین باشد که عندلیب نغمه سرای زبان را به گلبن اَلحَمدُلِلّٰه مترنّم داری. پس شکر سلاطین که در حضرت مالکُ المُلوک موقع قبول یابد و به درجه شاکر یَستَحِقّ المَزید مترقّی شود آنست که بر هر چه داری شکری که مناسب آن باشد بجای آری. سلطان سنجر التماس نمود که مرا بدان مطلع گردان. درویش گفت: شکر سلطنت عدلست بر عموم عالمیان و احسان با جمیع آدمیان. شکر فُسحَت مملکت و سِعَت عرصهٔ ولایت، طمع ناکردن در املاک رعیّت. شکر فرمان‌روایی، حق خدمت فرمان‌بران شناختن. شکر بلندی بخت و بسیاری اقبال، بر افتادگان به خاک مذلّت و اَدبار رحم کردن. شکر مَعموری خزانه صدقات و ادرارات جهة اهل استحقاق مقرر دانستن. شکر قوّت قدرت، بر عاجزان و ضعیفان بخشودن. شکر صحّت، بیماران ستم رسیده را از قانون عدل شفای کلی ارزانی فرمودن. شکر بسیاری لشکر سپاه، آسیب ایشان از مسلمانان دور ساختن. شکر عمارتهای عالی و باغهای بهشت آیین، مَساکین و منازل رعیّت را از نزول خَدم و حَشَم معاف داشتن و خلاصه شکرگزاری آنست که در خشم و در رضا جانب حق فرونگذاری و آسایش خلق را بر آسایش خود مقدّم داری. نظم:

(۴.۳) نیاساید اندر دیار تو کس چو آسایش خویش خواهی و بس

سلطان را ذوق سخنان درویش دریافته، خواست که از مرکب فرود آید و وی را زیارت کند. چون در نگریست، هیچ جا درویش را ندید و کس از وی نشان نداد. بفرمود تا این کلمات را نوشتند و دستورالعمل روزگار خود ساخت.

(۴.۴) پند حکیم صیقل آیینهٔ دلست مقصود هر دو عالم از آن پند حاصلست

oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ. athoddeśagranthe yac caturthaṃ dvāraṃ *tatprāpitānumodaś ce*ti[1] sarvādhiṣṭhātrīśvareṇa yat svakarmaucityena prāpitaṃ tatrānumodanaṃ prasannacittatvena tadekaśaraṇatayānumananaṃ tannāmadheyaṃ lakṣaṇaparīkṣābhyāṃ hṛdayaṃgamīkartum ārabhate: **athe**ti.

atha caturthaṃ yad dvāraṃ bhagavaccharaṇāgatiḥ
tatprāpitānumodena yenāsau hṛṣito bhavet **4.1**

vyākhyātaprāyam. **yenāsau hṛṣito bhaved** iti. ayam atrārthaḥ: na tasyāvāptakāmasya viditavedyasya paraślāghādinotkarṣapratītiḥ. paraṃ tu vyavahāraucitīṃ tām **asāv** avekṣya bhavasaṃsthitiṃ ca tayā dṛḍhāṃ vibhāvya kṛtajño 'sau svaparopakāracatura iti **hṛṣito bhavet**.

atraiva viśadīkaraṇārthaṃ paryāyāntaram apy āha: **śuklam** iti.

śukram ity api yat prāhuḥ sarvasādhāraṇaṃ budhāḥ
niyatyā yan niyamitaṃ svabhāvāt sarvavaktragam **4.2**

yat tatprāpitānumodanaṃ tad eva **śuklam** **iti** paryāyāntareṇ**āhuḥ**. **śuklaṃ** śuddhaṃ karmety arthaḥ. śuklatvaṃ viśeṣaṇadvāreṇāha: **sarvasādhāraṇam** iti. uttamavarṇād hīnajātiparyantaṃ samānam iti yathānyatrādhikāribhedena phalabhedaḥ · deśakālādiniyamaś ca nātra tathā kācid yantraṇety arthaḥ. **sarveṣāṃ** sarvakāmasādhane **sādhāraṇa**mantrarūpaṃ vā. na cātraitādṛśe nirargale sādhane kasyacit svadhīmāhātmyam ity āha: **niyatye**ti. tasya paramakāruṇikasya yāsau sarvavastuvyavasthāpikā **niyaty**ākhyā śaktiḥ sarvatra kṛtāspadā rājate tayaiva sarveṣṭakāmanāsiddhyarthaṃ **svabhāvād** avijñātamāhātmyam api **sarvavaktrebhyaḥ** **svayam udgacchan** **niyamitam**. tasya ca kācit prāptir udbodhahetur ity agre bhaviṣyati.

svabhāvād[2] ity uktaṃ vivṛṇoti: **ajñātam** iti.

ajñātam api yat sarvajīvānām arthasādhanam
jñātaṃ yadi prayuñjīta kaścit tat suphalaṃ na kim **4.3**

jīvaśabdenātra janimanto vivakṣitāḥ. ata ev**ārthasādhanaṃ** svasvocitārthasaṃpādakam. idam eva ca śuddhatvaṃ yat tattadviśeṣānapekṣayā jīvanasādhanam. jñātaṃ ced viśeṣaphalāyāpy alam ity āha: **jñātam** iti.

---

1 oṃ J_3 J_4] om. D **ante 4.2** atra vi add. i. t. J_1 **4.2a** śukram J_3 J_4 D lect. diff.] śuklam J_1 **15** phala J_3 D] phale J_4

Anm. zu 4.1, Metrum: Anuṣṭubh. Das erste Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben 2 und 3 kurz ist (⏑ ⏑); vgl. Steiner 1996. **Anm. zu 4.2a** *śukram:* Nach Grierson, S. 879 sub *shukr* auch im damaligen Kaschmiri als Lehnwort gebräuchlich; vgl. S. 68.

---

[1] 1.70c. [2] 4.2d.

uktam evārthaṃ racanāpūrvaṃ viśadayati: **āsvāde**ti.

āsvādātiśayena yad bahu mataṃ prāptaṃ dharitrītale
bhuktvā tan nikhilātmanā budhajanaiḥ saṃsmāryate 'sau mudā
dātāśeṣavibhur yad eṣa nikhile ko 'nyād hi tatspandanāṃ
hitvāto vibudhaiḥ prasannamatibhiḥ saṃtoṣya eṣo 'niśam **4.4**

yat kiṃcid bhūtale · **āsvādātiśayena bahu** yathā syāt tathā **mataṃ** prāṇibhiḥ **prāptaṃ tad bhuktvā**nantaraṃ **kṛtajñair asau** tad**dātā mudā** harṣeṇa **nikhilātmanā** vāṅmanaḥkāyaiḥ **saṃsmāryate** 'dya dattaṃ śvo 'pītthaṃ dāteti. tad idaṃ śuklam iti śeṣaḥ.
nanu sarve svakarmaphalaṃ bhuñjate katham anena dattam ity āśaṅkyāha: **yata eṣo 'khila-vibhur nikhile dātā**. **nikhila** iti devādivaradātṛtvam apy etanniyatir eveti sūcitam. kiṃ vaitac citraṃ yad eṣa dāteti sarvānuprāṇako 'py eṣa evety āha: **ka** iti. **tatspandanāṃ vihāya ko jīvet**. *eṣa sarvāntara*[3] ityādi śruteḥ. **ataḥ prasannamatayo** bhūtvā **vibudhā** ahardivam enaṃ saṃtoṣayeyuḥ.

saṃtoṣaṇāprakāram evābhinīya darśayati: **nyūnam** iti.

nyūnaṃ kiṃcid atho asāram api yat prāptaṃ svayaṃ karmaṇā
bhāvyaṃ tatra mahattvasārataratāsaṃbhāvanāniścitaiḥ
yenāsau parameśvaraḥ sukṛtināṃ tuṣṭo 'stu sadbhūtaye
kṛtyaṃ svaṃ ca yataḥ sukhāyati bhaved itthaṃ vidheyaṃ hṛdi **4.5**

nyūne mahattvasaṃbhāvanāniścayaḥ · asāre ca sārataratāsaṃbhāvanāniścayas tatsaṃtoṣaṇam iti bhāvaḥ. tac chukrīkaraṇaphalam āha: **yenāsāv** iti. **sadbhūtiḥ** ślāghyā vibhūtiḥ. vibhūti-saṃprāptau **ca svaṃ kṛtyaṃ** tenaiva **sukhodarkaṃ bhaved** iti mat**etthaṃ** śuklakaraṇaṃ **hṛdi vidheyam** avaśyaṃ samarjanīyam iti bhāvaḥ. anena śuklakarmaṇo bhūtotpuṃsana-pūrvaṃ bhujyamānaṃ śubhaṃ bhavyodarkaphalatayoktam iti bhāvaḥ.

nītiśāstratvād asya sukumāramatirājakumāropayogitvād amum evārthaṃ saṃgṛhya buddhi-sāṃkaṭyanivṛttaye darśayati: **asāram** iti.

asāram alpam api yat prāpitaṃ svena karmaṇā
saṃbhāvyaṃ tat sumatinā sāravat sumahat tathā **4.6**

nigadavyākhyātam.

4.5d sukhāyati J_3 J_4 D] sakhāyati J_1 **ante 4.6a** atra saṃ add. i. t. J_1

Anm. zu 4.4, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 4.5, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

---

[3]Vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. Olivelle 3,4.1: *eṣa ta ātmā sarvāntaraḥ.*

tatrāpi sarvasādhāraṇye 'sya mukhyaṃ kartavyam āha: **tatrāpī**ti.

tatrāpi rājñām āsvādavatām āsvādi yan matam
rājyaṃ tadāsvādanato bhāvyaṃ kuśalabuddhibhiḥ **4.7**

matam iti śuklakarmaphalaṃ taddattam. **tad āsvādya kuśalabuddhibhir bhāvyaṃ** śuklakaraṇena bhāvi tadāyatisaṃbhāvanāvahitabuddhibhiḥ saṃpādyam.
ayaṃ bhāvaḥ: atiramyapadārthabharitaṃ rājyam āpya na pramādamadironmattamedhair bhavitavyam. gāḍhatamo'vagāḍhaṃ śvabhraṃ hy etad yad rājyaṃ nāma tatraiva samavadhānam ucitam. anyatra tu pratikṣaṇaṃ tatsamavadhānam ayatnopanatam ity **āsvādī**ty anena sūcitam.

kuśalamatibhavanam eva vyanakti: **kṛpaiṣe**ti.

kṛpaiṣā tasya mahatī yad vayaṃ svasthacetasaḥ
vibhajyocitam etac ca dināni ramayāmahe **4.8**

svayaṃ **vayaṃ svasthacetaso** 'vyagradhiyaḥ · **etat** prasādāptaṃ rājyaṃ yath**ocitam** adhikārānusāreṇa **vibhajya** vibhāgena bhogasthitiṃ nītvā. **dinānī**ti · atyantasaṃyoge dvitīyā.[4] **ramayāmahe** sarvathā svatṛptisamāpattyānyān api sukhayāmahe. sarvathā kṛtakṛtyāḥ sma ity arthaḥ.

itthaṃ sumatibhiḥ prāptaprāptavyair bhagavān yadi
saṃtoṣyate tadeśo 'sāv acintyaṃ phalayen na kim **4.9**

sumatibhī rājyocitabuddhibhiḥ. **acintyaṃ** manorathapathātītaṃ brahmajñaptilakṣaṇaṃ ca.

atraiva paryāyāntarakathanapūrvaṃ vistāram āha: **kṛtajñatvam** iti.

kṛtajñatvaṃ tad etac ca manovākkāyatas tridhā
aṅgaiś ca cet tadānantyaṃ tasya keṣāṃ mude na hi **4.10**

tad etac chuklakaraṇaṃ prathamaṃ **tredhā** sad **aṅgaiś cā**nyaiḥ puṇyāpuṇyobhayasādhanaiś **cet tadā tasya** śuklakarmaṇa **ānantyam** anekadhātvaṃ phalānantyaṃ ca **keṣāṃ** vivekināṃ **mude na** syāt.

spuṭapratītaye punar apy āha: **itī**ti.

iti vākkāyamanasāṃ tadekaviṣayā gatiḥ

4.7c āsvādanato $J_3^{p.c.}$ J_4 D] āsvādatano J_1 **4** buddhibhir $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$] buddhir $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$ D **4.8c** etac J_3 J_4 D] aitac J_1 **20** pūrvaṃ em.] pūvaṃ J_3 J_4 D **4.10b** tridhā J_3 J_4 D] triyā J_1

[4] Vgl. PĀṆINI 2,3.5: *kālādhvanor atyantasaṃyoge.*

kṛtajñatvaṃ ca śaraṇāgatatvaṃ cāpi bhaṇyate **4.11**

anena vivakṣitam arthaṃ siddham āha: **tasye**ti.

tasyotkarṣaḥ prahvatā ca svasya praṇatilakṣaṇā
iyaṃ sā jāyate yāsau tadekaviṣayā gatiḥ **4.12**

yāvad hi viṣayībhūtasyotkarṣo na syāt tāvat prahvatā na bhaved ity ekatrānyatarad antarbhāvyam iti **seyaṃ praṇatilakṣaṇā gatir jāyate**.

asyām evārūḍhārurukṣusāmānyatayā[5] trividhasya · atha vā jñānayogakarmamārgatayā trividhasya · atha vābhedabhedābhedabhedavādatayā trividhasyāśeṣādhikārivargasya tātparyato vṛttir ity āha: **yā ślāghye**ti.

yā ślāghyā viduṣāṃ yā ca yogināṃ sādhanaṃ param
athālpamanasāṃ cāpi yāsau sadgatisādhanam **4.13**

viduṣām iti · ārūḍhānāṃ jñānasiddhānām abhedavādinām uttamādhikāriṇāṃ **yā**sau tadekaviṣayā gatiḥ sarvato vibhātacitsphārāṇām api tadekavimarśabharitasthititayā **ślāghāspadaṃ** tasyā eva sārādiśabdaiḥ śāstreṣu praṇītatvāt. tathā **yoginām** ārurukṣūṇāṃ bhedābhedavādinām madhyamādhikāriṇāṃ **yā**sau gatiḥ **paramasādhanam** ārūḍhatvādisādhanam. tath**ālpamanasāṃ** sāmānyānāṃ karmaniṣṭhānāṃ bhedavādinām adhamādhikāriṇāṃ **yāsau** sthitiḥ **sadgatisādhanam** ārurukṣutvādimadhyamapadārohasādhanam iti sarvatrāsyāḥ kṛtāspadatvaṃ dyotitam.

atra vistāreṇa tadekaviṣayatvaṃ manovākkāyānāṃ darśayati: **ko 'sāv** ityādi tribhiḥ.

ko 'sau kīdṛk ca paramāsvādadas tatkṛpā param
rājate 'smāsv iti sadā cintanaṃ mānasī gatiḥ **4.14**

sadaiva tatstutir yāsau taddattadṛḍhatākarī
hitasatyaparatvaṃ ca saiṣā vācāṃ parā gatiḥ **4.15**

hitasatyaparatvaṃ ceti. **sadaiva tatstutir** eva. yadā vyavahārasaṃpattaye bahir vyāpāras tadā hitaparā satyaparā ca vāk: tādṛśaṃ satyaṃ vācyaṃ yena parahitaṃ syāt. tādṛśaṃ satyaṃ na kadāpi vācyaṃ yena pareṣām ahitāptir iti. yathā cāha Manuḥ:

satyaṃ brūyāt priyaṃ brūyān na brūyāt satyam apriyam[6] iti.

taddattarasamādhuryāsvādanāt puṣṭatā tanau

ante 4.14 atra vi add. i. t. J_1

[5]Vgl. Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 6.3. [6]Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 4.138ab.

yāsau tadarthaṃ kṛśyāsau sā dehe paramā gatiḥ **4.16**

tadartham īśvaraprītyarthaṃ **kṛśyo**pavāsādinā tanūkāryeti yat **sā dehe** tadviṣayā **gatiḥ**.

aṅgaiś ca ced[7] iti yad uktaṃ tad uddiśati: **yā yene**ti.

yā yena laghu sidhyeta satkriyā bhagavatparā
sā tathā sādhitāṅgānāṃ bhagavaccharaṇāgatiḥ **4.17**

laghu sundaraṃ yathā syāt. **satkriye**ti paropakārādilakṣaṇā dharmānusāriṇījyācāraśama-damāhiṃsādhyānasvādhyāyādisvarūpā **sā tathe**ti.

atrāpi kānicid upalakṣaṇīkṛtyāṅgānām api tadekaviṣayatvaṃ sādhayati: **tathā hī**ti.

tathā hy akṣṇor vinode yan maitryādikalanā dṛśā
aucityaṃ sā tayor yuktā bhagavaccharaṇāgatiḥ **4.18**

akṣṇor vinode · iti mukhyatayā prathamaṃ svarūpasamāhitatvam eva tayor api tad-viṣayatvam. yadā kadācid bahir **vinodo** bhavet tadā **maitryādi**catuṣkacittasaṃskāra**kalanā dṛśā yat** sukhyādiviṣayakam **aucityam**.[8]

satkathāśravaṇaṃ sādhugoṣṭhīvāgamṛtasya ca
pānam īśvarasattāyāṃ ratiḥ śaraṇatā śruteḥ **4.19**

satkathā purāṇadharmamīmāṃsādikathā. **īśvarasattāyāṃ ratir** aupaniṣadapuruṣa-jñānābhyāsaḥ.

anāthadīnadānaṃ ca hastayoḥ sā padoḥ punaḥ
tīrthasādhvamarāgāragamanaśramaṇaṃ ca yat **4.20**

anāthāḥ sāmagrīsākalye 'pi niṣkiṃcanāḥ. **dīnās** tadvaikalyenākiṃcanāḥ. **tīrthe**ti **tīrthaṃ** mahadadhyāsitaṃ sthānam eṣāṃ **gamanena śramaṇaṃ** khedaḥ.

pūrvavad vineyarājakumāronmukhīkaraṇārthatvād asya nayasya buddhivikāsāya vistāreṇāpy uktam arthaṃ saṃgṛhṇāti: **cinte**ti.

cintā yā nitarām amuṣya satataṃ kīrtistutir yāpy aho
tatpūjāpi ca yā tridhā niyamataḥ saiṣā gatiḥ prābhavī
cetovāgvapuṣāṃ dṛśaś ca dayayā dīneṣu yā dṛk chruteḥ
sadvācāṃ śravaṇaṃ śayasya ca sadā dānaṃ padoḥ sadgatiḥ **4.21 (1)**

4.16c kṛśyāsau J_3 J_4 D] kṛśyaiṣā J_1

[7] 4.10c. [8] Vgl. Patañjali: Yogasūtra, Ed. Swāmī 1.33: *maitrīkaruṇāmuditopekṣāṇāṃ sukhaduḥkha-puṇyāpuṇyaviṣayāṇāṃ bhāvanātaś cittaprasādanam.*

…
…
…

sadvācāṃ śravaṇaṃ śayasya ca sadādānaṃ padoḥ sadgatiḥ **4.21 (2)**

satatam iti pūrvottarasaṃbandhaḥ. tathā ca **satatam** avicchedena **yā nitarāṃ** viṣayāntaroparodhen**āmuṣya** phaladātur **yā cintā** mananam iti yat sā cittasya tadviṣayā gatiḥ. tathā **satataṃ kīrtistutir** asya **yā**vadhānenonmattatādinā veti yat sā vācas tadviṣayā gatiḥ. tathā **satataṃ yā tatpūjā** praṇāmārcanādilakṣaṇeti yat sā dehasya tadviṣayā gatiḥ. iti **cetovāgvapuṣāṃ niyamato** 'vaśyakartavyatvena **yā** kriyā **saiṣai**ṣāṃ **prābhavī gatiḥ**. anyad apy upalakṣaṇatayā nidarśayati: **dṛśaś ce**ti. **dīneṣu dayādṛg yā** sā **dṛśoḥ** prābhavī gatiḥ. **satīnām** āptoktānāṃ sabhyānāṃ vā **vācāṃ** yac **chravaṇaṃ** sā **śruteḥ** prābhavī gatiḥ. (1) **sadā dānaṃ** deśakālāv anapekṣya yad unmuktahastatā tathā (2) **sadādānaṃ sac** chobhanaṃ parapīḍādiprahāṇena yat sanmārgeṇa nyāyācaraṇena dhanādyarjanaṃ sā **śayasya** hastakaraṇasya prābhavī gatiḥ. **satī** śobhanā parahitasādhakā **satī** ślāghyā praśastābhyarhitā yā **gatis** tīrthagurvāgārādigatiḥ sā **padoḥ** prābhavī gatiḥ.

atraiva śrutimūlatvād asyārthasya saṃbhāvanānirṇayāyāha: **śrutaṃ ce**ti.

śrutaṃ ceśadayāprāpte yad vastuny anumodanam
taddvaiguṇyāya vādhikyaprāptaye 'smāt suniścitam **4.22**

anumodanaṃ proktaśukrīkaraṇalakṣaṇam. **asmād** iti sarvajñāt.

uktam eva samarthayati: **ārogye**ti.

ārogyaputrasatsadmadeśasaṃpattisaṃpade
sa sarvajño 'khilādhāraḥ saṃtoṣita ihāsti hi **4.23**

saṃpad ādhikyam. **saṃpade 'stī**ti niścitam idam iti vartamānalaṇnirdeśaḥ.

śikhāracanāṃ samyag baddhvā saṃmukhīkṛtyā mūlāc chikhāntaṃ darśayitvopabhogyāṃ karoti: **eṣe**ti.

eṣā maheśaśaraṇāgatir atra sādhu-
panthāḥ sadāśrayanimittam amutra bhavyam
yaḥ ko'pi paścimajanī ramate sadāsyāṃ
bhāty eṣa śastacaritaḥ kharabhā ivaikaḥ **4.24**

---

ante 4.21 atra saṃ add. i. t. J_1 **5** satatam iti J_3 D] satata J_4 **11** āpto J_4 D] āpro J_3 **4.22c** guṇyāya J_3 J_4 D] guṇyaya J_1 **23** idam $J_3^{a.c.}$ J_4 D] del. $J_3^{p.c.}$

Anm. zu 4.21, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 4.24, Metrum:** Vasantatilaka.

eṣoktalakṣaṇā. **maheśaḥ** kartum akartum anyathā kartuṃ ca ślāghyaśaktiśālī pañcavidhakṛtyaśīlas tac**charaṇāgatiḥ**. **atra** †guhā† pratyakṣaṃ **sādhupanthāḥ** · nirbhayakalaṅkapaṅkaṃ prāpyaprāpakaḥ · yato 'yaṃ **sadāśrayanimittam**: santa āśrayā yasyeti **sadāśrayaḥ** suśailī tasya **nimittam**. **amutra** paro'kṣaṃ **bhavyaṃ** kuśalam. nirargalā asya paro'kṣalokā ity arthaḥ. ataś ca **yaḥ kaścana paścimajaniḥ** punarduḥkhabharitaitadbhavāyogyatvāt paścimajanm**āsyāṃ sadā ramate** sa **eṣa ekaḥ śastacaritaḥ kharabhāḥ** sūrya **iva** svayaṃ prakāśamānaḥ pareṣām apy andhatamonāśanāt prakāśadāyī **bhāti**. kharabhā apy atra sādhupanthāḥ paratra ca yogināṃ tanmārgagamanena bhavyaṃ bhavyadāyīti śikhābandho 'yam.

atha śekhararacanāṃ kalpayitum udāharati: **tathā ce**ti.

tathā ca śrūyate ramyā kathātra budharañjanī
Saṃjalābhidhasadrājacaritraṃ yatra śobhanam **4.25**

atrāsyāṃ nītau. **Saṃjale**ti sākūtaṃ nāma ralayor aikyāt **samyak** chobhanā **jarā** yasyeti. jarā hi sarvathānarthahetur dehendriyavaikalyahetukatvāt. atra tu yauvanāvasthāyām api yauvanīyaśvabhrapātādyanarthāsaṃbhavād vārddhakocitavyavahṛtisaṃbhavāc chobhanajarātvam.

sa jātu rājā turagārūḍhaḥ svairaṃ vrajan pathi
dadarśa kaṃcic chītāluṃ kanthāvṛtakalevaram **4.26**

śītaṃ na sahate · iti **śītāluḥ**. **kanthā**nekanaktakabharitatantraprotaṃ vāsaḥkhaṇḍaḥ.

sa taṃ vilokya sadvāṇyā sajjo bhūtvā nanāma ha
anumene tam apy eṣo 'ntar jāpī śirasā param **4.27**

sadvāṇyā rājocitayā. **paraṃ** kevalam. **antar japaratatvāc chirasānumene** śiraścālanenānumene.

anunmīlitavācaṃ taṃ bhikṣuḥ provāca sādaram
bhadraṃ mahīpate tiṣṭha kiṃcid vijñapayāmy aham **4.28**

he **mahīpate**. **bhadram**. **tiṣṭha**. **kiṃcid vijñapayāmī**ti.

prakṛtārthasaṃpattaya ādau raṅgāvatāram āha: **nibhālayasī**ti.

nibhālayasi sadrītiṃ dhruvāṃ bhagavato 'sya kim
yato 'sti citrā dharaṇāv auttarādharyato gatiḥ **4.29**

5 duḥkha em.] dukha J_3 J_4 D **12** aikyāt J_3 D] ekyāt J_4 **4.26d** kanthā $J_1^{p.c.}$ J_4 D schol.] kamyā J_3 **17** tantra em.] tanna J_3 J_4 D **4.28d** vijñapayāmy J_3 J_4 D schol.] vijñāpayāmy J_1 **ante 4.29** atra vi add. i. t. J_1

Anm. zu 4.25c *Saṃjala-:* Gedeutete lexikalische Entlehnung von *Sanǧar*.

asya bhagavato 'śeṣaniyantur maheśvarasya sarvavyavasthitihetutvāt **satīṃ** śobhanāṃ **rītim** auttarādharyacaryāpālanalakṣaṇāṃ maryādāṃ **dhruvām** ākalpaṃ sthirāṃ **kiṃ nibhālayasi** buddhau nirantaratayā parāmṛṣasi. satataṃ parāmṛṣyāsāv ity arthaḥ. **kiṃ**śabdaḥ praśne.
gūḍham arthaṃ vivṛṇoti: **yato 'stī**ti. **auttarādharyata** iti sārvavibhaktikas tasil. tataś c**auttarādharyata** auttarādharyalakṣaṇājñāpy ājñāpayitrādilakṣaṇā **bhūmau citrāstī**ti.

dharaṇāv[9] iti · adhikāritvāt tratryānāṃ mukhyatayopādānaṃ paraṃ tv iyaṃ sarvatra kṛtasthitir ity āha: **aho** iti.

aho vicitrā bhagavadgatiḥ saiṣā virājate
yatrāsau niyatā dhīman Brahmādyā kāraṇāvalī **4.30**

niyateti tasyā acālyatvān nibaddhā. **kāraṇatvaṃ** prabhutvam. svasvakartavyapālanāsaktir **niyamaḥ**. tadadhīnatvam ity arthaḥ.

asyā eva sthūlaṃ rūpaṃ karmavaicitryam iti sadātra jāgaritavyam ity āha: **karmaṇām** iti.

karmaṇāṃ paśya vaicitryaṃ kecid aindrapadasthitāḥ
atikrāmanti tat kecin narakārṇavagahvare **4.31**

ayaṃ bhāvaḥ: karmaṇāṃ svayaṃ jaḍatvān naṣṭatvāc ca cetanāvināśiparameśvara eva sarvaphaladāteti tanniyatir eva tatra tatra kṛtasthititayā tena tena rūpeṇa gaṇyate · iti karmavaicitryam eva sarvatra darśanīyam.
tadāha samāhitacittasthityartham: **kecid** iti. aindrapadasthitiḥ karmaphalam evety arthaḥ. tathā hi nEndro nāma niyataḥ kaścid asti kiṃ tv anantaśaktitvāt tasya śaktimata ārādhakakarmaphalasiddhaye yatraindrīṃ śaktiṃ pātayati sa Indraḥ. evaṃ brāhmyādiśaktipātanena Brahmādyāḥ · yato 'nantaram evoktaṃ *niyatā Brahmādyā kāraṇāvalī*ti[10] tad uktam:

brāhmī nāma parasyaiva śaktis tāṃ yatra pātayet
*sa brahme*tyādi.[11]

tad iti svacaritaṃ karma · **atikrāmanti** laṅghayanti. tādṛkkarmācaraṇāt te nārakiṇa ity arthaḥ.

manuṣyaloka eva miśrakarmaphalabhūte karmavaicitryād alam adṛṣṭalokānveṣaṇayety āha: **phalapāka** iti.

phalapākaḥ sa evaiṣa yat kecid dadate mudā

4.31b aindra J_3 J_4 D schol.] endra J_1 **22** pātayet em.] pālayan J_3 J_4 Ch

Anm. zu 3 *parāmṛṣasi:* Synonym zu *parāmṛśasi* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ.* **Anm. zu** *parāmṛṣyā:* Synonym zu *parāmṛśyā* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ.*

[9] 4.29c. [10] 4.30d. [11] Abhinavagupta: Tantrāloka, Ed. M. R. Shāstrī und M. K. Shāstrī 6.177cd und 6.178a.

prāṇārtipīḍayāpy anye śuṣyanti tadalābhataḥ **4.32**

yat kecid āptasatkarmavibhūtayo **mudā dadate** svasvasya parasvatvam āpādayanti · iti satkarmaṇāṃ phalaṃ yena svayam iha bhogān bhuktvā tuṣṭacittāḥ santaḥ paralokārthaṃ parān api toṣayantīti. asatkarmaphalam āha: **prāṇārtī**ti. ayaṃ bhāvaḥ: ye kecid asatkarmācaraṇās te svayam **abhogāt prāṇārtipīḍayā śuṣkāḥ santo** dānādyabhāvāt paraloke 'pi tadarhā iti te sarvathā śocyāḥ.

saṃgrahasūtram āha: **caturdaśe**ti.

caturdaśavidho 'py eṣa bhūtasargaḥ svakarmaṇām
pāko 'sti niścitaṃ yasya na nāśaḥ pralaye 'py aho **4.33**

daivādyukta**caturdaśavidho 'py eṣa bhūtasargo** jīvasargaḥ **svakarmaṇāṃ pāko niścitam astī**ti. ayaṃ bhāvaḥ: yā kācit trividhā bhūtasṛṣṭiḥ svādhīnayogakṣemalakṣaṇā svaparādhīnatadubhayā parādhīnobhayā ca sā kevalaṃ karmaphalam eva śuklaśukletar†e kṛṣṇa†rūpatvāt karmaṇām iti niyatipālanāpālanam eva paramārthato gatihetur iti vivekināsau pālyeti. avaśyapālyatām eva sūcayitum arthāntaranyāsaḥ: **yasye**ti. **pralayo** Brahmadināvasānam.

karmavaicitryam eva draḍhīkartuṃ citsvarūpasya sarvatrābhedaṃ darśayati: **yaive**ti.

yaiva cid gaganābhogabhūṣaṇe bhāti bhāsvati
vīthīpaṅkodarasthe 'sau kīṭe bhedaḥ svakarmaṇām **4.34**

vīthīgamanāgamanamārgasamīpavartinī **kardamā**dibharitā jalavahanadroṇī. **bhedaḥ** · devakīṭādijātirūpaḥ.

vicāryetthaṃ budhaḥ kaścid yadi syāt susamāhitaḥ
kathaṃ sa niyatiṃ tasya pālayen na maheśituḥ **4.35**

vicāryeti. spaṣṭam.

saṃkṣepeṇoktam artham atikomalamatirājakumāraśikṣārthaṃ punar api vistṛṇāti: **yeyam** ityādinā.

yeyaṃ niyantritā loka auttarādharyaśālini
rītir bhagavatas tasya sā śāstir iti niścitam **4.36**

rītir ācāraḥ. **śāstis** tadājñā vedarūpā.

prakṛte yojayati: **pālite**ti.

4.32c prāṇārti J_3 J_4 D schol.] prāṇāti J_1 **4.34d** kīṭe J_1 J_3 D] keṭe J_4 **4.35d** pālayen na maheśituḥ J_3 J_4 D] pālayet parameśituḥ J_1 **ante 4.36a** atra vi add. i. t. J_1

pālitāsau mayaucityākiṃcanenālpamedhasā
tvayā sumatinā soccaiḥ pālyā kim iti nādṛtā **4.37**

asau śāstiḥ. **aucitye**ti · ucitasya bhāva aucitī. ṣyañi ṅīṣi yo lope ca tṛtīyaikavacanam. **a-kiṃcanena** daridraprāyeṇa. atha ca · atītavṛttinā. **alpamedhasā** svocitayogakṣemaparatvān mandadhiyā. **tvayā** punaḥ **sumatināśeṣaprajājāgaraṇocitamatinā** svaparārthatvād **uccair** atiśayena **pālyā kim iti** kuto hetor **nādṛtā**. ayaṃ bhāvaḥ: mayā yādṛśaṃ niyatipālanaṃ praṇatya vāgḍhaukanikālakṣaṇaṃ kṛtam eva svayogakṣemārthaṃ tvayā tu yādṛśaṃ tat-pratyabhivādanalakṣaṇaṃ vidheyaṃ svaparārthaṃ tādṛśaṃ na kṛtam iti bhāvyāśayaḥ.

tataś ca: **na kevalam** iti.

na kevalaṃ tvayā rājan svārtho vibhraṃśitaḥ param
aham apy anayā bhaṅgyānarthapātraṃ prayojitaḥ **4.38**

dṛṣṭaṃ hi parānarthenāpi kutracit parasya vyasanam ity **anarthapātraṃ prayojita** ity uktam.

yo na vetty abhivādasya mahān pratyabhivādanam
nābhivādyaḥ sa viduṣā yathā śūdras tathaiva saḥ[12] **4.39**

nābhivādya iti vidhicodanālaṅghanād aham api doṣārhaḥ.

ity āptavācam ākarṇyāpy ādṛto yat tvayi sthiram
nato 'smi tatphalaṃ kiṃ nu me syād ākulito 'smy aham **4.40**

āptavāk · āgamaḥ. Manor vedārthopanibandhanatvāt svayaṃ pramāṇabhūtām **ākarṇyāpī**ti · ajñātānācaraṇasyaiva prāyaścittam iti sūcitam. **ādṛto** gurāv iva nibaddhakakṣyo **yat tvayi** mohagraste **sthiraṃ** dṛḍhapremṇā **nato 'smi** · iti. **ākulito** vibhrāntabuddhiḥ.

itthaṃ nipīya madhurāṃ vāksudhāṃ tanmukhodgatām
tṛpto vismitacitto 'sau tvarayāmuṃ praṇamya ha
vyajijñapat savinayaṃ dainyārdrahṛdayo bhṛśam **4.41**

sudhāpānena ca tṛptir ucitaivety uktam: **tṛpta** iti. **he**ti prasiddhau.

savinayam[13] iti bījitam aṅkurayati: **rājovāce**tyādi.

rājovāca:

4.37c soccaiḥ J_1 J_3 J_4] sauccaiḥ D **20** premṇā J_3 J_4] premṇa D **4.41d** praṇamya J_3 J_4 D] praṇasya J_1

Anm. zu 7 *praṇatya:* Vgl. PĀṆINI 6,4.38: *vā lyapi.*

[12] Vgl. Mānavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 2.126, dort jedoch *vipraḥ* statt *mahān* in b. [13] 4.41e.

nāhaṃkārabharonmādavinaṣṭamatinā mayā
na cāpi maurkhyaluptāptavāksudhāsāradhanvanā **4.42**

nāhaṃkāreti · ahaṃkārātiśaya ev**onmādaś** cittavibhramas tena **vinaṣṭamatinā**: **vinaṣṭā**darśanam āptā **matis** tatkālagrāhiṇī buddhir yasya tena **mayā** *te 'bhivādasyocitaṃ pratyabhivādanaṃ na dattam*[14] iti **ne**ti caturthena saṃbandhaḥ. evam uttaratra · adāne ca kāraṇaṃ *kiṃ tv*[15] ity anena bhaviṣyati. prāyeṇa cāhaṃkāryādīnām evaṃvidhaṃ vākyaṃ bhavatīti bhikṣvanugṛhīto rājā prāptasmṛtiḥ samarthayati.
maurkhyam avivekas tena **lupto** 'dṛśyatāṃ nītaḥ · **āpto** yathāśrutadṛṣṭārthavaktā tasya **vāk** saṃvādakatvāt sudhāvat tṛptikāraṇatvāt **sudhā** tasyā **āsāraḥ** sarvākāṅkṣāpūrakatvāt tasya **dhanvanā** marubhūtenātyantābhāvarūpeṇa mayety arthaḥ. mūrkhāṇām eṣa sargo yat te · āptavāksudhāsārāvagrahakāraṇam iti bhāvaḥ.

nāpi saptāṅgasaṃnaddharājyāndhīkṛtacakṣuṣā
no pramādasurāpānavismāritasadadhvanā **4.43**

nāpīti. kecid alpatuṣṭā rājānaḥ **saptāṅgasaṃpannarājyāndhīkṛtanetrā** nocitaṃ vyavaharantīty uktaṃ **nāpī**ti. **pramādo** 'vaśyakartavyeṣv anavadhānatā sa eva **surāpānaṃ** tena **sadadhvā** brahmādhvā · upaniṣadarthavicāraḥ.

na cāpi kāmavyasanatyaktasaddharmavartmanā
no vā tṛṣṇāpiśācyastasadācārasuvīthinā **4.44**

dharmasya sattvaṃ cittaśodhanadvāratayā. **tṛṣṇai**va **piśācī** vaśam āyātasya maraṇaparyantaduḥkhadāne 'pi cātyāgāt. **sadācāraḥ** śravaṇamananādi.

nocitaṃ te 'bhivādasya dattaṃ pratyabhivādanam
kiṃ tv anātha subhikṣo 'haṃ lagno 'bhuvam amutra ha
yenāsau svocitā mahyaṃ dattāsvādamayī gatiḥ **4.45**

nocitam iti gatārtham. ayaṃ samudāyārthaḥ: ya ete 'haṃkārādayo dṛṣṭāntadārṣṭāntikatayopāttās te sarvathānarthahetutvāt tyājyapakṣa eva mayā nikṣiptāḥ. tad atrocitānabhidhāne yat kāraṇaṃ tad vaktuṃ vācaṃ śithilayati: **kiṃ tv** iti. **anāthe**ti saṃbodhanam uktāhaṃkārādyanarthābhāvasūcakam. **anāthe**ti Viṣṇusahāyeti vā. ata eva **subhikṣo** · iti bhikṣucaryā tvayaiva paraṃ śobhate · iti sādhubhikṣo. **ho** 'vadhāraṇe. **amutrai**va **yene**śvareṇa **svocitā** svaparavibhājakarājocit**āsvādamayī** rājya**gatir datte**ti.

lagno 'bhuvam amutra he[16]ti viśadayati: **tatprāpite**ti.

4.42c maurkhya J_3 J_4 D] saurkhya J_1

Anm. zu 4.43a *saptāṅga-:* Vgl. Fußnote sub 1.50.

[14]Vgl. 4.45ab. [15]4.45c. [16]4.45d.

tatprāpitānumodaikabāhyāntaḥkaraṇasthitiḥ
vibuddho 'haṃ bhavadvāṇībhāsvaddīptipradīpitaḥ **4.46**

teneśvareṇa **prāpite** rājyāsvāde yo **'numodaḥ** śuklīkaraṇaṃ tad**ekā** tatparā **bāhyāntar-indriya**-**sthitir** yasya saḥ. samāhitamanā ity arthaḥ. suṣuptasāmyād āha: **vibuddho 'ham** iti. **bhāsvān** sūryaḥ.

uktam arthaṃ vivṛṇoti: **mamāśv** iti.

mamāśu tvadvāgravibhābuddhaṃ hṛtpadmakuṭmalam
adhunā vimalāmodaṃ sacchrībhājanatām iyāt **4.47**

tvadvāg eva vibodhakatvād **ravibhā** tayā ca **mama hṛtpadmakuṭmalaṃ** svocitajñānājñāna-tamo'ntaritaśarvaryavidyāmukulitaṃ hṛdayapadmaṃ **saṃprati vibuddhaṃ** prāptabodha-vikāsam. ata eva **vimalāmodaṃ** malasparśaśūnyaharṣabharitaṃ saugandhyabharitaṃ ca. **sac-chrīḥ**: **satī** kalaṅkānaṅkitā yā **śrīḥ** svarūpasaṃpattiḥ **sataḥ** sanmātrasya brahmaṇo yā **śrīḥ** samantāt **sattā**sphurattālakṣaṇaṃ **svātantryaṃ** vā **satī** bhartrekaśaraṇā yā **śrīr** udadhijā tad-**bhājanatāṃ** tadādhāratām **iyāt** · etīti saṃbhāvyate · iti saṃbhāvanāyāṃ liṅ.

prakṛtam āha: **itī**ti.

iti nāhaṃ mune 'dṛṣṭipātraṃ no vā tavāpy asau
vidhilaṅghanaśaṅkotthānarthabhrāntipiśācikā **4.48**

ity ato hetoḥ. **adṛṣṭipātraṃ** tava krūradṛgbhājanaṃ **na tavāpy asau vidhilaṅghane**tyādi **no vā**stīti yad uktam: *tatphalaṃ kiṃ nu me syād ākulito 'smy aham*[17] iti.

ity anugrahapātraṃ rājānaṃ saṃbhāvya bhikṣuveśapracchanno 'sau divyapuruṣo 'nugraha-saṃmukhīno jāta ity āvedayati kaviḥ: **ittham** iti.

ittthaṃ niśamya madhurāṃ giraṃ rājño 'sya praśritām
bhikṣuḥ prasannahṛdayaḥ prāhāśīrvādapūrvakam **4.49**

niśamya śravaṇadvārāvadhārya. **praśritāṃ** vinayālaṃkṛtām.

bhikṣur uvāca:

pṛcchāmi rājan bhadraṃ te kīdṛśe bhagavaty amūm
anumodanaśailīṃ tvaṃ dhatse kasya ca vastunaḥ **4.50**

4.47d sacchrī J_4 D] satśrī J_1, sacchī J_3

Anm. zu 4.49, Metrum: Anuṣṭubh. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[sy]a pr[a]* als kurze Silbe.

[17] 4.40cd.

bhikṣur uvāceti. **pṛcchāmī**ti: **kiṃlakṣaṇo** 'sau **bhagavān** kīdṛśī ca tvatkṛtā tasminn **anumodanaśailī kasya ca** taddattasya **vastunaḥ** seti tridhā praśnaḥ.

svocitam uttaraṃ rājāpy uvācety āha: **uvāce**ti.

uvāca rājā sa ca yo 'sty acintyo
'śeṣārthadāyī paramāpta ekaḥ
dayākaraḥ sarvasukhāspadaṃ yat-
kṛpālavād asmi sa eṣa me 'rcyaḥ **4.51**

acintyo manaso 'py aviṣayaḥ.

yato vāco nivartante[18]

ityādi śruteḥ. **aśeṣārthadāyī** praṇayipraṇayānuguṇadāyī. **paramāptaḥ**: santi cānye 'pi yathāśrutadṛṣṭārthavādinaḥ sa punaḥ svayaṃ sarvadarśī sarvakartā ceti **parama**grahaṇam. yata **eko** 'dvitīyaḥ. sarvāṇi ca sādhanāni tadanugrahagṛhītānām evopanamantīty āha: **dayākara** iti. svarūpataṭasthalakṣaṇadvayaṃ tasyārthāt siddhaṃ bhavatīti *kīdṛśe*[19] · iti samarthitam.
kasya ca vastuna[20] iti samarthayati: **sarvasukhāspadaṃ yatkṛpā**bharād **asmī**ti. na tena me gaṇanārhaṃ parimitaṃ kiṃcana vastu dattaṃ yan nirdiśyate 'pi tu sarvathā nairapekṣyeṇa dattam iti dvitīyasamarthanam.
*kīdṛśī ca tasminn anumodanaśailī*ti[21] tṛtīyaṃ samarthayati: **sa eṣa me 'rcya** iti.

arcanaṃ vivṛṇoti kāsāv arceti: **ā kūrmād** iti.

ā kūrmād ā Dhruvaṃ yac ca mahad aṇv api kiṃcana
pūrṇaṃ yasyāmṛtāsvādaprakāśābhyāṃ sa cintyate **4.52**

kūrmaḥ sarvādharavartitayā kalpitaḥ kacchapo bhagavān. **Dhruvaś** ca sarvoparivartitayā kalpito bhagavanmūrtir Dhruvarājā. **mahad aṇv** iti **mahad aṇv** atiśayatāratamyaviśrāntisthānatayobhayanirdeśe madhyavarti sarvaṃ gṛhyate · ubhayatrābhividhāv **āṅ pūrṇam** iti. ayaṃ bhāvaḥ: prakāśānandasvarūpo bhagavān eva sarvatra kṛtasthitir asti. paraṃ tu tanmāyāmohitadhiyāṃ tathātvānavabhāse 'pi tasya kācit kāliketi **yasye**ti sūcitam.

pakvakaṣāyaṃ rājānaṃ vicintya kṛtārtho bhikṣuḥ sarvopakāram abhipretyānumodanapūrvaṃ saṃskarotīty āha: **sāhe**ti.

sāha rājañ śrutaṃ kutra kīdṛśaś ceti tattvataḥ

4.51d lavād J_3 J_4 D lect. diff.] bharād J_1

Anm. zu 4.51, Metrum: Upajāti.

[18] Taittirīya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2,4.1a. [19] 4.50b. [20] 4.50d. [21] Kommentar zu 4.50.

kaḥ saṃtoṣaḥ kathaṃ vāsau kriyate bhaṇyatāṃ tvayā **4.53**

kutreti vastuni sa ca **kīdṛśaḥ kaś** ca **saṃtoṣa** iti tritayam api **śrutaṃ paraṃ tu katham asau** saṃtoṣaḥ **kriyate** · iti **tvayā bhaṇyatām**. ayaṃ bhāvaḥ: sarve hi prāpte vastuni śuklaṃ kurvanty eva. paraṃ tu svasvānuguṇyena tatra viśeṣa iti vibhajya kathyatāṃ yenāsau dātāpi kṛtajñaṃ tvāṃ matvā saṃtoṣya ca tvayy ādhikyaṃ vidadhātīti. **sāhe**ti pādapūraṇe saṃdhiḥ.

viditābhiprāyo 'sau svabuddhyānuguṇyena saṃtoṣaprakāram āha: **rājovāca: yene**ti.

rājovāca:

yenaitan nikhilaṃ vibhāti nitarām āsvādapūrṇaṃ jagat
tasyāptākhilakāmanasya racanā hī kīdṛśīyaṃ vibhoḥ
sarvānarthaharī sumaṅgalakarīty evaṃ smṛtir yā stutis
tasyām anvaham antar ākalanayā me jīvanaṃ jīvanam **4.54**

na svārthaṃ tasya kiṃcanāpīty āha: **āpte**ti. **hī** · ity atyāścarye. **tasya vibhoḥ kīdṛśī** kiṃprayojanā kīdṛksvarūp**eyaṃ racane**ty **evaṃ yā sarvānarthaharī sumaṅgalakarī** ca **smṛtiḥ** saiva tat**stutir** anāropitārthāpi rājate. paramārthavitsu · **antaś** citte · **ākalanayā** nirantarānudhyānena yaj **jīvanaṃ** prāṇadhāraṇaṃ tad eva **me jīvanaṃ** sthāvarebhyo viśeṣāpādakam.

itthaṃ rājamukhāt saṃgrahasūtraṃ niśamya saṃtuṣṭo bhikṣuḥ ślāghyamāna āha: **aho** iti.

bhikṣur uvāca:

aho viditavedyo 'si kṛtajño 'sti bhavān dhruvam
kiṃ tu vijñāpanā te 'smin na me pārthiva rocate **4.55**

asminn aśeṣārthadātari **te** tvatkartṛkā **vijñāpanā me na rocate** tvadādhikyabhūtaye na prīṇayate · iva.

*pārthive*ti[22] prauḍhaparyāyeṇa saṃbodhanaṃ viśadayati: **yathā tvam** iti.

yathā tvaṃ taddayāpātraṃ yathā vijñāpanā ca te
anurūpā tathā te 'dya mukhāt samyaṅ na rājate **4.56**

4.53b kīdṛśaś J_3 J_4 D] kīdṛśeś J_1 **6** ānuguṇyena J_4 D] āsuguṇyena J_3 **4.54c** smṛtir J_3 J_4 D] stutir J_1 ab. oc. **4.55b** 'sti J_3 J_4 D] si J_1 ab. oc. **4.56d** samyaṅ na J_3 J_4 D] manyena $J_1^{p.c.}$, mamyega $J_1^{a.c.}$

Anm. zu 4.53a *sa āha:* *saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.* **Anm. zu 4.54, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 4.56d** *mukhāt:* Zweifelhaft, lies: *sukhāt*?

[22] 4.55d.

yatheti svaparopakāraparyāptasaṃpattipātratvena **yathe**ti · anekavidhayā. sā ca rājata eva vastutaḥ paraṃ tu bāhyaveśānācchāditatvān nagneva bhātīti **samyag** iti sūcitam.

samyaktvabodhārthaṃ rājovāca: **yadī**ti.

rājovāca:

yadi prasādayogyo 'smi bhagavaṃs tan niśamyatām
sadravyor lakṣaṇam idaṃ parārthaikaratir hi yā **4.57**

niśamyatāṃ vibodhyatām. atrānapekṣyopakāritā sādhulakṣaṇam iti ravidṛṣṭānta-garbhīkāreṇārthāntarayati: **sadravyor** iti yathā ravir anapekṣyāpi kaṃcid arthaṃ parārthodyuktas tathā santa ity arthaḥ.

itthaṃ protsāhito bhikṣur uvāca: **samādhāye**ti.

bhikṣur uvāca:

samādhāya mano rājañ śṛṇu kāryaṃ yathā ca tat
rājate nitarāṃ loke yat sadṛkṣasamāgamaḥ **4.58**

mamāpi satpātrānuśāsanena mahān upakāra ity āha: **rājate** · iti.

prakṛtam āha: **anene**ti.

anena paramodāttahṛdā yat te samarpitam
āsvādayasi pātraṃ taddayāyās tad vicāraya **4.59**

vicāraṇāphalam āha: **vicārye**ti.

vicāryānukṣaṇaṃ tasya tathā vijñāpanaucitīm
cet karoṣi tadā dātā prītas tad vardhayiṣyati **4.60**

tad iti dattam.

uktam eva dṛḍhapratītaye vyatirekamukhenāpy āha: **neyam** iti.

neyaṃ samucitā prītir yat kadācid vibhor mudā
stutipuṣpalatā jihvā jīvaṃjīvārghitāsti te **4.61**

iyam iti samanantaram eva vakṣyamāṇā. tām evāha: **yad** iti. **kadācit** kālaniyamena **yad vibhoḥ stutir** eva vikasadrūpatvāt **puṣpalatā** sā **tava jihvai**va **jīvaṃjīva** etannāmamadhura-

4.60a vicāryā J_3 J_4 D schol.] vidhāyā $J_1^{p.c.}$, vidhāryā $J_1^{a.c.}$

bhāṣī pakṣī ten**ārghitā** kṛtamūlyā tulitā. jihvayā yat kadācit stauṣi tad alpaṃ tasya mūlyam ity arthaḥ.

svavibhūtiṃ vimṛṣyālaṃ taddattām upadhīkuru
tuṣṭiṃ yena sa sarvajño 'tīva prīto bhaviṣyati **4.62**

upadhīkuru ḍhaukaya. na ca tava tadaraṇyaroditam ity āha: **sarvajña** iti.

iti tanmukhataḥ pītvopakāraghaṭanāgiram
rājopanīya bāhū svau mahāntaṃ taṃ vyajijñapat **4.63**

itīti. **pītve**ti pāneneva tṛptahṛdayo bhūtvā. **upanīya** svastikamudrayā saṃmukhaṃ sthāpayitvā. **mahāntam** iti viditavedyam.

rājovāca:

tad abhijñāṃ vidhehy āśu kathaṃ kāryā mamāpy asau
paripakvakaṣāyaṃ taṃ yatiḥ provāca sādaram **4.64**

rājovāca: tad iti. **asāv** iti śuklalakṣaṇā vijñāpanā. **kaṣāyā** doṣāḥ.

bhikṣur uvāca:

mukhyā seyaṃ śubhā rājan bhagavaccharaṇāgatiḥ
sarvopakṛtim ādāyāvadhyokteḥ pālanaṃ svayam **4.65**

bhikṣur uvāceti. svasvavarṇāśramācārapālanam atīvopakārakam iti prathamam eva tatkāryam ity āha: **mukhye**ti. sarvaśuklakaraṇānām ayaṃ vibhāgaḥ: prathamaṃ yat tatsattā sarvatra kṛtāspadety anumatiḥ. sā cāntarī jīvanam iva sarvāsāṃ bhagavaccharaṇagatīnām. tato 'pi yāsau tasyā guptyarthaṃ bāhyaveśakalpā samyaktvasiddhihetur anekavidhā gatis tasyā **mukhyā** mukham iva mukhyā śākhāditvād yat.[23] sarvavarṇāśramādhipatitvāt **sarvopakāram āśaye vidhāya** balikṛtanirbalabādhabādhit**ārtokteḥ svayaṃ** baddhakakṣyo bhūtvā yat **pālanam** iti.

sāmānyena mukhyatayoktām eva bhagavaccharaṇāgatiṃ viśeṣato vibhajya darśayati: **prajānām** iti.

prajānāṃ vyavahārekṣādhyakṣādhyakṣadṛḍhīkṛtā
svātmārthaṃ te mayā rājan proktaiṣā tatparā gatiḥ **4.66**

4.62a vimṛṣyā J_3 J_4 D lect. diff.] vimṛśyā J_1

Anm. zu 4.62a *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ.*

[23] Vgl. PĀṆINI 5,3.103: *śākhādibhyo yat.*

vyavahārapadaṃ cāṣṭādaśadhoktaṃ tasy**ekṣā** nyāyena samīkṣaṇam. **adhyakṣaṃ** pratyakṣam upalakṣaṇaṃ cedam anumānādīnām api. **adhyakṣā** adhikṛtāḥ. tathā c**ādhyakṣaiḥ** pramāṇair **adhyakṣaiś** cādhikāribhir **dṛḍhīkṛtā**. Manunā cāṣṭādaśavyavahārasthānāny uktāni yathā:

teṣām ādyam ṛṇādānaṃ nikṣepo 'svāmivikrayaḥ
saṃbhūya ca samutthānaṃ dattasyānapakarma ca

vetanasyaiva cādānaṃ saṃvidaś ca vyatikramaḥ
krayavikrayānuśayo vivādaḥ svāmipālayoḥ

sīmāvivādaś ca tathā pāruṣye daṇḍavācike
steyaṃ ca sāhasaṃ caiva strīsaṃgrahaṇam eva ca

*strīpuṃdharmau vibhāgaś ca dyūtam āhvānam eva ce*ti.[24]

eṣāṃ svarūpam agre bhaviṣyati. tatraiva ca pramāṇādhikārilakṣaṇam api bhaviṣyati. **svātmārtham** iti svātmano 'rthaḥ prayojanaṃ yatreti kriyāviśeṣaṇam etatphalasyātmaikagāmitvāt. tathā ca Nāradaḥ:

dharmaś cārthaś ca kīrtiś ca lokasaktir upagrahaḥ
prajābhyo bahumānaś ca svarge sthānaṃ ca śāśvatam.[25]

dharmeṇoddharato rājño vyavahārān kṛtātmanaḥ
saṃbhavanti guṇāḥ sapta sapta vahner ivārciṣa[26] iti.

dūradeśādhipatyārthaṃ kuśalaṃ śṛṇu sattama
tṛṣṇāṃ cittāt tiraskṛtya tān avekṣasva sajjitaḥ **4.67**

dūradeśeti. yad **dūradeśādhipatyaṃ** te parameśvareṇa dattaṃ tasya dṛḍhasiddhaye. rakṣānirveśād adhikalobhas **tṛṣṇā**. tāṃ **cittād** iti na tv anurodhavaśena **tiraskṛtya** dūrīkṛtya **tān** dūradeśīyān **sajjito** bhūtv**āvekṣasva** pratijāgāraya.

ājñākāritvasaṃtoṣa eṣa tatkāriṇāṃ mudā
yārthaprāptiḥ kṛtajñatvāt pāritoṣikato 'pi vā **4.68**

yac ca te · **ājñākaritvaṃ** tena dattaṃ tatrāyaṃ **saṃtoṣaḥ** śuklakaraṇam. yat **tatkāriṇām** ājñākāriṇāṃ tatra tatra prāṇasaṃśayasthānādau gatānām **arthaprāptiḥ** parakīyakośasaṃpadādiprāptiḥ sā tadīyaiva kāryā. yata idam eva **kṛtajñatvam**. atha vā tatra gatvā kāryasādhane 'pi riktahastatayā gamane **pāritoṣikadānam** iti.

mahābhāgyasya kuśalaṃ tasmād anviccha bhūpate

13 svātmano J_3 D] svātmanā J_4 **21** dūra J_3 D] dūre J_4 **4.68d** pāri J_3 J_4 D schol.] pari J_1

[24] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 8.4–7ab; dort 6a: *sīmāvivādadharmaś ca*, 7a: *strīpuṃdharmo vibhāgaś ca.* [25] Nāradasmṛti, Ed. Lariviere 1.27, dort b: *lokapaktir upagrahaḥ.* [26] Nāradasmṛti, Ed. Lariviere 1.26.

bhītyāpatpaṅkamagnānām uddhārāt sādhusevitāt **4.69**

mahābhāgyeti. **bhāgyaṃ** karma śubhāśubham iti śāsanād aśubhakarmanivṛttaye **mahat**-padam. tataś ca **mahābhāgyaṃ** saṃcitaṃ śubhakarma. **tasmād** iti sarvadātuḥ. **bhītir** dṛṣṭādṛṣṭabhayam. **āpada** ādhivyādhilakṣaṇāḥ. tad evaṃ vicchāyīkaraṇahetutvāt **paṅkaṃ** tatra **magnānām uddhāro** vidheya ity arthaḥ. yato 'yam **uddhāraḥ sādhusevitaḥ**. **sādhavo** 'tra siṃhāsanopaviṣṭā viditātmasatattvā Janakādayo vivakṣitāḥ.

kośo yaś ca mahān pratāpabharitas tasyeyam āśīḥ parā
satpātraśrutaśālisevakajaḍaśroṇāndhamūkādiṣu
yat kiṃcin niyataṃ purātanam amuṣyāvekṣya vṛddhir navaṃ
dānaṃ cāpi nirīkṣya dīnamanaso niṣkiṃcanān sajjanān **4.70**

kośa iti. **satpātratvaṃ** śamadamādisaṃpadāśritā **śrutaśālitā**. santi ca śrutaśālitve 'pi śama-damādirahitāḥ kecid iti tadanantaraṃ teṣām upādānam itīhāmutropayogi dānam. kevalam ihopayogy āha: **sevake**ti. ata evātra sevānuguṇaṃ dānam. tatrāpi dṛṣṭādṛṣṭabhedenaihikaṃ dvi-vidham. tatra dṛṣṭam aihikaṃ sevakapakṣe samarpitam adṛṣṭam aihikaṃ tu **jaḍe**tyādinoktam. tatra **jaḍo** buddhivaikalyopalakṣitaḥ. anyac ca bāhyendriyavikalopalakṣaṇārtham. tathā ca sarvopanibandhaḥ:

bādhiryaṃ kuṣṭhatāndhatvaṃ jaḍatājighratā tathā
mūkatā kauṇyapaṅgutvaklaivyodāvartamattatā[27] iti.

atra *jaḍate*ti jihvāvaikalyaṃ *mattate*ti ca buddhivaikalyaṃ vivakṣitam iti. na prakṛtārthāsaṃgatir iti bhramitavyam. **purātanam** iti paraṃparāgatam. **avekṣya** kṣemeṇa pālayitvā **dinād dinaṃ vṛddhiḥ**. **sajjanān** iti sajjanatvam eva dānahetur iti sūcitam. anyathā niṣkiṃcaneṣv api durjaneṣu dānam ubhayor api dātṛpratigṛhītror ubhayatrānarthāvaham.

dṛṣṭādṛṣṭobhayī śaktir yā te tasyā iyaṃ hi sā
aśaktadīnakṣīnānām aparādhasahiṣṇutā **4.71**

dṛṣṭeti. **dṛṣṭā śaktir** hastyaśvādilakṣaṇā. **adṛṣṭā** sattvalakṣaṇā.

*avikārakaraṃ sattvaṃ vikārābhyudgame 'pi ce*ty[28] ukteḥ.

nibaddhaṃ ca mahākavibhiḥ:

vikārahetau sati vikriyante

4.70b jaḍa J_3 J_4 D] jata J_1 **19** mattateti ca buddhivaikalyaṃ J_3 D] om. J_4 **4.71c** dīnakṣīnānām J_3 J_4 D] kṣīnadīnānām J_1 lect. simpl. m. c. (*pathyā*)

Anm. zu 4.70, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 16** *sarvopanibandhaḥ:* Ein Werktitel?

[27] Quelle unbekannt; ähnliche Aufzählungen werden in mehreren Sāṃkhyakārikā-Kommentaren sub 49 zitiert, etwa Vācaspatimiśra: Tattvakaumudī, Ed. SRINIVASAN: *bādhiryaṃ kuṣṭitāndhatvam jaḍatājighratā tathā / mūkatā kauṇyapaṅgutvam klaibyodavartamandatān //*. [28] Quelle unbekannt, vgl. Zitat auch sub 13.2: *avikārakaraṃ sattvaṃ vyasanābhyudaye 'pi ce.*

yeṣāṃ na cetāṃsi ta eva dhīrā[29] iti.

iyaṃ vakṣyamāṇā **sā** śaraṇāgatiḥ. prāyeṇāśaktādaya udaradarīpūraṇārtham aparādhaṃ kurvanto dṛśyante · iti tat**sahiṣṇutā**.

*ātmanaḥ priyāya sarvaṃ priyaṃ bhavatī*ti[30] śrutim anusaran svadeham utkarṣayitum avatārayati: **yasminn** iti.

yasmin sati svakīyaṃ syād etat sarvaṃ mahīpate
dehārogyasya tasyātha bhāvukaṃ tvaṃ niśāmaya **4.72**

ārogye **bhāvukaṃ** kuśalaṃ **niśāmaya** śṛṇu.

daṇḍonnatyāturāḥ kecid ye syur vraṇikalevarāḥ
cikitsā nyāyatas teṣāṃ yad ārohaṇasādhanam **4.73**

daṇḍonnatyeti. **ye kecit** sāparādhāḥ kadā kutrāpi cākasmād anucita**daṇḍonnatyāturā vraṇikalevarāḥ syuḥ**. aparādhānusāreṇa daṇḍo hi cikitsā. anyāyatas tu daṇḍadhāraṇaṃ vraṇitvāpādakam. **vraṇī**ty atra nityayoga in. **teṣāṃ** saṃmukhīkṛtānāṃ **nyāyato yad** vyavaharaṇaṃ s**ārohaṇasādhanaṃ** cikitsā. **ārohaṇaṃ** vraṇatvaśodhakam aṅga-saṃnahanam.

senādhyakṣasahāyādirakṣā te 'sāv aharniśam
sādhvanāthadaridrādirakṣā tebhyo 'py avekṣayā **4.74**

seneti. taddatta**senādi**rakṣā tasmāt kuśalāśīḥ. **tebhyaḥ** senādhyakṣādibhyaḥ. **avekṣā** pratijāgaraḥ.

yānīha te santi catuṣkakoṭṭo-
dyānāni satkarmavicitritāni
teṣām iyaṃ dīnadaridrasādhva-
gryajanmanāṃ sadmasu duṣṭarakṣā **4.75**

yānīti. **catuṣkaṃ** catuḥśālāgṛham. **agryajanmāno** viprāḥ. **duṣṭebhyo rakṣā**.

sukumārabuddhirājakumārārthaṃ vivṛtam api cārthaṃ saṃvṛṇoti: **uktānām** iti.

---

14 cikitsā $J_3^{p.c.}$ J_4 $D^{p.c.}$] kicitsā $J_3^{a.c.}$, anyāyatas tu daṇḍadhāraṇaṃ vraṇitvāpādakaṃ rep. $D^{a.c.}$ **4.74c** rakṣā J_3 J_4 D schol.] rakṣās J_1 **4.75d** sadmasu $J_1^{p.c.}$ $J_3^{p.c.}$] sahmasu J_4 $J_3^{a.c.}$ D, sagasu $J_1^{a.c.}$

Anm. zu 14 *yad … sārohaṇasādhanaṃ:* Zweifelhaft, zu erwarten wäre: *yad … ārohaṇa-sādhanaṃ sā …*
Anm. zu 4.75, Metrum: Upajāti.

[29]Kālidāsa: Kumārasaṃbhava, Ed. SURYAKANTA 1.60cd. [30]Vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 2,4.5: *ātmanas tu kāmāya sarvaṃ priyaṃ bhavati.*

uktānāṃ śṛṇu sāravattaram idaṃ śuklaṃ tvayāvyaṃ ca tad
roṣo bhāvivaśāt kadāpi hṛdi cej jāyeta hitvādhiyam
īśe karmaphalaṃ vicintya ca tadā no cyāvyam evāñjasā
satyāt sarvahitāt paraṃ sa bhagavān dhyeyo 'tra sarvāśrayaḥ **4.76**

śuklaṃ śuklākhyaṃ karma **tac** ca śrutaṃ **tvayāvyaṃ ca** pālanīyaṃ ca. kim ity āha: **bhāvivaśād** bhāvy avaśyabhogyaṃ karma prārabdhākhyaṃ **kadāpī**ti deśakālādinimittāpekṣayā na tu svecchayā **roṣo jāyate tadādhiyaṃ** kubuddhiṃ **hitvā** vicārya **karmaphalam īśe vicintye**śvarādhīnam idaṃ sarvam iti vicintya **sarvahitāt satyād añjasā** tattvato **no cyāvyaṃ** cālyam. **kevalaṃ sa bhagavān sarvāśrayo dhyeyas** tadekaśaraṇena bhāvyam iti karmaṇāṃ phalam idaṃ yad roṣādi kiṃcana. nātra kaścit paro hetur iti katham ahaṃ satyacyavanena bhraṣṭo bhavāmīti sa sarvāśrayo me gatir iti susthena bhāvyam iti bhāvaḥ.

punar api sārasamuccayam āha: **nidarśye**ti.

nidarśyātmasukhaṃ jñeyaṃ kāryaṃ cātmahitaṃ tvayā
nidarśayan svam ātmānaṃ kadā na syāt sukhī budhaḥ **4.77**

ātmasukhaṃ dṛṣṭāntīkṛtya yathā mama sukham āśayāvarjakaṃ tathā parasyāpīti **tvayātmahitaṃ jñeyaṃ** parasyāpīti śeṣaḥ. tathā **cātmahitaṃ** yat kiṃcana tat parasyāpi **kāryam**. tathā ca parahitakaraṇe 'rthāntaranyāsam āha: **nidarśayann** iti. satataṃ parahitakaraṇāt sadā sukhī nara iti bhāvaḥ.

itthaṃ syuḥ sukhinaḥ sarve 'nyathā supte sukhaṃ tvayi
jagad grastam anarthaiḥ syād iti matvā sukhī bhava **4.78**

niśamya sādhūktim asau mahīpaḥ
kutūhalāviṣṭamanā yadaiṣīt
aśvād avāruhya praṇantum enaṃ
gatiṃ na lebhe 'sya diśo 'dhigacchan **4.79**

aśvād avāruhya yadainaṃ praṇantum aiṣīt tadā paśyann ev**āsya gatiṃ na lebhe** 'darśanam asau gata ity arthaḥ.

tataś ca: **antarhite** · iti.

4.76c cyāvyam J_1 vgl. schol.] cāvyam J_3 J_4 D **4.76d** sarva J_1 $J_3^{p.c.}$ schol.] satya $J_3^{a.c.}$ J_4 D ab. oc. **8** cyāvyaṃ em.] cāvyaṃ J_3 D, vācyaṃ J_4 **10** cyavanena J_4 D] vyavanena J_3 **4.77b** cātma J_3 J_4 D schol.] cānya J_1

Anm. zu 4.76, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 4.79, Metrum:** Upajāti. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[hy]a pr[a]* als kurze Silbe.

antarhite 'smin smṛtvāsau svādhyakṣān purato gatān
uvāca hṛdaye dhṛtvā lekhyam etad anarghitam **4.80**

smṛtvā · iti kartavyatāṃ vyavasthāpya. **svādhyakṣān** ātmīyādhikāriṇaḥ. **hṛdaye dhṛtvā** pūrvāparānusaṃdhānenāśeṣitaṃ saṃpādya **lekhyam**. yata **idam amūlyam**.

yataś ca: **sarvasvam** iti.

sarvasvaṃ paramādeyam upadeśarahasyakam
subhāṣitārthasadratnavallī viracitā dhruvam **4.81**

kāle kāle hṛdistheyaṃ kāle kāle gale 'rpitā
dūrīkṛtyāpadaṃ sarvāṃ kāṃ kāṃ siddhiṃ na dāsyati **4.82**

samyagvyavasthāpanayā ceyaṃ **subhāṣitasadratnavallī** yāsau **kāle kāle hṛdaye sthāpitā**nusaṃdhitā **kāle kāle** ca **gale samarpitā** paraśravaṇārthaṃ svābhyāsārthaṃ vā. **āpadaṃ sarvāṃ** bāhyābhyantarāṃ **nirākṛtya kāṃ kāṃ siddhiṃ na dāsyati** · api tu sarvām eva dāsyati: ratnavallī ca hṛdaye gale ca samarpitāpado dūrīkṛtya siddhiṃ dadātīti.

lakṣitārthaṃ smṛtipadavīm ānayan prakaraṇārthaṃ saprayojanaṃ samuccinoti: **ity evam** iti.

ity evam uktā bhagavatparā gatir
hṛddarpaṇe yacchravaṇāt sunirmale
prāpyaihikaṃ bhavyam amutra sadgateḥ
pātraṃ ca dhīmān ravivad virājate **4.83**

aihikam ihaloka**hitam amutra** paraloke **sadgateḥ pātraṃ ca dhīmān ravir iva virājate** · iti śivam.

iti śrīRatnaśekharaśikhāyāṃ śuklīkaraṇākhyaṃ caturthaṃ ratnam 4.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ Padasaṃketākhye vivaraṇe caturthī prabhā 4.

21 śrī J_3 J_4 D] śrīvīra J_1 śuklīkaraṇākhyaṃ J_3 J_4 D] om. J_1

Anm. zu 4.83, Metrum: Indravaṃśā.

باب پنجم

«در صبر»

و آن شکیبایی باشد بر مکاره و بلیّاتی که از حق- تَعالی- به بنده می‌رسد و صبر صفتی بغایت مقبول و مَرضیست و مَنقِبت صبر همین بس که به مضمون اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصّابِرین عَون الهی در دنیا با ایشان است و به فحوای اِنَّما یُوفیَّ الصّابِرُوْنْ اَجْرَهُمْ بِغَیْرِ حِسابْ، مزد ایشان در عُقبی بسیار و بی‌پایان. در اخبار آمده است که حق- سُبحانَهُ وتَعالی- وحی فرمود به حضرت داود- علی نبیّنا وعلیهِ السَّلام والصَّلوات- که: ای داود، تکلّف نمای تا اخلاق مرا پیرایهٔ روزگار خود سازی و از جمله صفات بسزای من یکی آنست که صبورم:

(۵.۱) صبر بهتر مرد را از هرچه هست تا بیابد بر مراد خویش دست

هر که در تیرباران حوادث سِپَر صبر در روی کشد هر چند زودتر خدنگ امیدش به هدف مراد برسد زیرا که صبر مفتاح فرج است.

(۵.۲) کلید در گنج مقصود صبر است در بسته آنکس که بگشود صبر است
چو خارای کوه و چو دیبای گردون لباسی که هرگز نفرسود صبر است

در کلمات ملوک ترکستان آورده‌اند که افراسیاب مر امرای خود را گفت که به هیأت و هیکل مردان خود و ابّهت و شوکت ایشان فریفته مشوید و به لافی که زنند و دعوی که کنند مغرور مگردید تا وقتی که ایشان را بیازمایید به صبر و پایداری، اگر بر محک صبر تمام عیارند، ایشان را به مردی و مردانگی اعتبار کنید. شعر:

(۵.۳) نه به دعویست قدر و قیمت مرد قیمت مرد صبر باید کرد

آورده‌اند که یکی از امرا پیش پادشاه ایستاده بود و شاه با او در مهمّی مشاورت می‌فرمود، قضا را کژدمی در پیراهن وی افتاده بود، هر ساعت امیر را می‌گزید و به نیش زهرآلود خود ضرر می‌رساند. تا وقتی که نیش وی از کار بیفتاد و هر زهر که داشت به کار برد و آن امیر مطلقاً در آن مشاورت قطع سخن نکرد و تغیّری در آن ظاهر نشد و سخنش از قانون عدل و قاعدهٔ حکمت انحراف نیافت تا به خانه آمد و آن کژدم از جامه بیرون کرد. این خبر به پادشاه رسید، بسیار متعجّب و متحیّر گشت. روزی دیگر که امیر به مُلازمت آمد سلطان فرمود که: دفع ضرر از نفس واجبست تو چرا دی روز آزار عقرب را از خود مُندفع نساختی؟ جواب داد که: من آن نیم که شرف مکالمه چون تو پادشاهی را به سبب اَلَم زهر نیش کژدم از دست دهم، اگر امروز برین صبر نتوانم کرد، فردا در معرکهٔ رزم بر تیغ زهرآب داده دشمن چگونه صبر توانم کرد. پادشاه را این سخن خوش آمد و مرتبهٔ او را بلند گردانید و بدان مقدار که صبر فرمود به مراد و مقصود رسید.

(۵.۴) گرت چو نوح نبی صبر هست در غم طوفان بلا بگردد و کام هزار ساله برآید

oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ.

atho kṣamākhyāṃ saddvāraṃ pañcamīṃ śṛṇutādṛtāḥ
sarvasaṃpannidhānaṃ yā śayasthā tatpraveśinām **5.1 (1)**

...

... yāśayasthā tatpraveśinām **5.1 (2)**

atho ity ānantarye · ārambhe vā **kṣamākhyā saddvā** ārabhyata iti. tāṃ ca **śṛṇuta**. maṅgalārthatvaṃ cānuṣaṅgikaṃ svayam evopanatam. itthaṃ pūrvatrottaratra ca. sa cārambho lakṣaṇaparīkṣākaraṇārtham uddeśaś ca kṛta eva. tridhā hi śāstrārthasaṃkrāntiḥ: uddeśalakṣaṇaparīkṣābhir iti. āha ca Vātsyāyanaḥ: *trividhā ca śāstrasya pravṛttiḥ: uddeśo lakṣaṇaṃ parīkṣā ce*ti[1] tatra nāmamātreṇa vastusaṃkīrtanam *uddeśaḥ. lakṣaṇam* asādhāraṇadharmakathanam. *parīkṣā* yuktibhir lakṣaṇavicāraḥ.

dvāḥśabdaś ca strīliṅga iti **kṣamākhyām** iti *bāb*-nirdeśaḥ. **sattvaṃ dvārasya** sarvathopayogitvāt. tadāha: **sarve**tyādi. **saṃpadāṃ sarvatvaṃ** bhogamokṣobhayasādhanatayā. iyaṃ ca bhogasādhanānām aparavidyāṅgānāṃ mokṣasādhanānāṃ parāparavidyāṅgānāṃ ca mukhyaṃ mūlasādhanam iti **sarvasaṃpannidhānam**. (1) **śayasthā** hastagataiva. (2) atha c**āśayasthā** hṛdayasthā. **tatpraveśināṃ** kṣamākhyadvārapraveśinām. dvāre ca praveśo yukta eveti **tatpraveśinām** ity uktam.

tatrādau kṣamāṃ svarūpato nirūpayitukāmas tatphalam api titikṣusaṃmukhībhūtaye sākṣād evāha: **yad** iti.

yat kiṃcin manujaiḥ svakarmaniratair īśecchayā prāpyate
'narthaṃ kutra kadā kuto 'pi ca bhṛśāsahyārtidurvedanam
hitvā krodhaniṣādam acchatarayā buddhyā titikṣātra yā
sā proktā munibhiḥ kṣamāyatiśubheśānapramodāvahā **5.2**

svakarmaniratair īśecchayeti karmaṇāṃ jāḍyaṃ phaladātṛtvaṃ ca sarvaprerayitus tasyaikasyaiveti sūcayati. **kutre**ti deśasaṃkīrtanam. **kade**ti kālasaṃkīrtanam. **kuta** iti **ce**ti prayojanasaṃkīrtanam. **api**śabdena ca nimittamātratām asya trikasya sūcayati. upādānatvaṃ tu prayojyaprayojakatayā karmeśvarayor eveti bodhyam. **bhṛśāsahyārtir duṣṭā vedanā** tīvrayātanā yatrety **anartha**viśeṣaṇam. anarthāptyā ya utthitaḥ **krodho** dehendriyadāhako

1 oṃ J_1 J_3 J_4] om. D **12** bāb J_3 D $J_4^{a.c.}$] ṭāb $J_4^{p.c.}$ **13** saṃpadāṃ D] saṃpadā J_3 J_4 **16** hṛdayasthā J_4 D] hṛdayasthā hṛdayasthā rep. J_3 **5.2a** manujaiḥ J_3 J_4 D] manuṇaiḥ J_1 **5.2c** niṣādam J_1 J_3 D] niśādam J_4 **25** tasyaikasyaiveti J_4 D] tasyaiveti J_3

Anm. zu 12 *bāb:* Nicht assimilierte lexikalische Entlehnung von Persisch *bāb* ‚Tor' (Kapitelbezeichnung). **Anm. zu 5.2, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

[1] Vātsyāyana: Nyāyabhāṣya, Ed. Jośī sub Gautama: Nyāyasūtra 1.1.3, dort: *trividhā cāsya śāstrasya …*

rajovikāraḥ sa eva cchāyāmātreṇāpi doṣotpādakatayā **niṣādaś** caṇḍālas taṃ **hitvā** darśanamātreṇāpy anādṛtya. **acchatarayā** śāstrasaṃskṛtayā **buddhyā yā titikṣā** sahiṣṇutā **sā budhaiḥ kṣame**ti **kathitā**. yāsāv **āyatāv** uttarakāle **śubhadāyinī**. āyatiśubhadāyitvam evāsyā mukhyo 'rthas tatkālaṃ śarīrendriyādinirvāpaṇam ānuṣaṅgikam iti bhāvaḥ.
sarvārthamaulibhūtaṃ prayojanam āha: **īśāne**ti. tatprasattau hi sarvasiddhiḥ svayam upanateti na kiṃcid anyad anveṣyam.

atra cāgre *dhairyāvalambanam*[2] iti caturdaśaṃ dvāraṃ bhaviṣyati. tataś ca ko 'syā viṣayaḥ kaś ca tasya viṣaya iti na vācyam ity āha: **sāsāv** iti.

sāsau kṣamā dhṛtir vāstu phalam asyā na bhidyate
phalaikye na hi paryāyanaikatve viduṣāṃ bharaḥ **5.3**

ayaṃ bhāvaḥ: **astv** āpātamātreṇaikyapratītis tathāpi sūkṣmavicāreṇātrāsty eva viṣayabhedaḥ · yathāyam eva śloko dṛṣṭāntaḥ. tathā hi prathamaṃ pūrvapakṣārthaḥ: **sā** samanantaram uktalakṣaṇā **kṣamāstu dhṛtir vāstu** yataḥ **phalam asyā na bhidyate**. phalabhedena hi vastubhedaḥ. na cātra phalabhedaḥ. na cātra śabdabhedaḥ kiṃcitkara ity arthāntaranyāsena samarthayati: **phalaikye** · iti. **paryāyāṇāṃ naikatve** 'nekatve saty api **phalaikye** sati **viduṣāṃ na bharo** na gauravam. śabdabhedo ghaṭakalaśādivat tair aṅgīkriyata eveti kṣamādhṛtyor aikyam iti pūrvapakṣaḥ.
athātrottarapakṣaḥ: **sāsau kṣamā dhṛtir vāstv** āpātena śuktikārajatavat. dṛṣṭaṃ hi · ekasminn eva vastuni · ekadā śuktikeyam iti pratītis tatraivānyadā rajatam idam iti na ca tathātvam eva. yataḥ **phalam asyā na bhidyate**. **asyāḥ** kṣamādhṛtyākhyāyā ubhayapratīter **na bhidyate phalaṃ** śiraścālanena bhidyata eva. dṛṣṭaṃ ca saṃvādakāle nedaṃ rajatam iti. tathā phalavelāyāṃ neyaṃ dhṛtir iti. atraivārthāntaranyāsaḥ: **phalaikye** · iti. **na** sati **phalaikye paryāyanaikatve** 'pi **viduṣāṃ bharo** bhavaty **eva**. bhedapratītiḥ sphuṭam evety arthaḥ. tathā hi **kṣamā** daivāgatasahiṣṇutā **dhṛtiś** ca svayam udyamanena nūtanārthapravṛttinivṛttilakṣaṇā. udyamadhṛtyoś ca viśeṣas tatra bhāvīti na kiṃcin mliṣṭam.

asyā eva saṃprati māhātmyam āha: **yāsāv** ityādinā.

yāsau vibhūṣaṇaṃ kṣāntir loke sā svaprasannatā
aṅgīkṛtā bhagavatā tatphalaṃ tatsalokatā **5.4**

yāsau kṣamāvatāṃ **kṣamā** nāma **sā śobhahetur** iti na param · kiṃtu **sā bhagavatā svaprasannatāṅgīkṛtā** bhagavān apy anayā taṃ prati prasīdati. tathāpi kim ity ata āha: **tatphalam** iti tatprasādaphalaṃ **tatsalokatā** bhagavatsālokyam.

etac cāvaśyapālyam ity āha: **śrutiś ce**ti.

5.3c phalaikye J_3 J_4 D] phalaikṛe indis. J_1

[2] 1.72b.

śrutiś cāhāmum evārthaṃ saṃmukhīkṛtya tadvataḥ
bhoḥ kṣamā muktidvā hitvā puṇyāpuṇyasṛtidvayīm **5.5**

tadvata iti kṣamāvataḥ. **saṃmukhīkaraṇam** evābhinayati: **bhor** iti bhoḥ kṣamāvantaḥ. yeyaṃ **kṣamā** nāma proktalakṣaṇā sukhaduḥkhaśītoṣṇādisahiṣṇutā kāmakrodhādayaś cātraivāntarbhūtā iti śamadamādīnām api cānayaiva siddhiḥ sāsau **muktidvāḥ** · mokṣākhya-paramāspadapraveśopāyaḥ. saty api ca sādhanacatuṣṭayasattve tadavāptihetau kṣamaiva sarvasādhanasādhanam ity abhiprāyaḥ. *śānto dānta uparatas titikṣur*[3] ityādi śruteḥ. sāmye 'pi:

śaknotīhaiva yaḥ soḍhuṃ prāk śarīravimokṣaṇāt
kāmakrodhodbhavaṃ vegaṃ sa yuktaḥ sa sukhī nara[4]

iti *yuktasukhi*viśeṣaṇābhyāṃ bhagavatā videhajīvanmuktisvarūpam abhidadhataitad-abhiprāyāviṣkaraṇāt. ata eva **puṇye**tyādi: tatra **puṇyena** karmaṇā devādiBrahmalokāntā gatiḥ. **apuṇyena** paśunārakyādisthāvaraparyantā. ubhābhyāṃ miśritābhyām etallokāptiḥ. adhikāritvād asya lokasya prāpyāvasare **dvayīm** ity uktam.

etad eva vivṛṇoti: **dvāram** iti.

dvāraṃ dvidhaiva lokānāṃ yenordhvādharasaṃsthitiḥ
tṛtīyā dvārikā seyaṃ yā hetur muktisadmanaḥ **5.6**

lokānām iti prāpyāṇām. **ūrdhva**lokā bhuvarādayaḥ. **adhara**lokā atalādayaḥ. ūrdhvādharādi-viśeṣarahitasarvavyāpaka**muktisadmanaḥ** · **tṛtīyeyaṃ dvārikā** **kāraṇam**. alpaṃ dvāraṃ ca **dvārikā** · alpārthe kan. tathātvaṃ cālpāyāsasādhyatvam.

atraiva saṃvādayati: **uktaṃ ce**ti.

uktaṃ ca prāktanair āptakāmaiḥ sukṛtiśālibhiḥ
agamyasatphalāmutra kṣamā śobhaihikī parā **5.7**

āptakāmair ity anenāpakṣapātitvena parārthaikaprayojanatvam uktam. **sukṛtiśālibhir** iti sadācāraparatvaṃ sūcitam. eṣa eva sadācāraḥ · yad āptakāmatve 'pi parārthasādhakatvam. **kṣamā** **paraloke 'gaṇyaśubha**phalā. **aihikī** ca **parā śobhe**ti.

atraiva nidarśayati: **tathā hī**ti.

5.5b tadvataḥ J_3 J_4 D schol.] tadvidaḥ J_1 **6** opāyaḥ D J_3] āpāyaḥ J_4 **5.7a** prāktanair J_1 J_4 D] prāptanair J_3 **5.7c** agamya J_3 J_4 D] agaṇya J_1

Anm. zu 5.5, Metrum: Anuṣṭubh. Das dritte Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben 2–7 (⏑ – – – – –) weder der Normalform noch einer bekannten Variante entspricht; vgl. Steiner 1996.

---

[3]Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. Olivelle 4,4.23. [4]Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 5.23.

tathā hi gūḍhavāk cāpi purā Dāmodaraṃ prati
jātā bhoḥ satkathām ekāṃ vadāmi śṛṇu sādaram **5.8**

gūḍhavāg ākāśavāṇī **jātā**. **Dāmodarā**khyaṃ rājānaṃ **prati**. †tām eva **bhor** ityādi†.

vidhehi kāryam ujjvalaṃ
vibhūṣayālayaṃ svakam
svapitṛmātṛbāndhavān
kṛtārthayānayābhayam **5.9**

kāryaṃ jīvadbhir yad avaśyavidheyaṃ tad **anayā** kṣamay**ojjvalaṃ vidhehi**. **ālayaṃ** śarīram. **anaye**ti sarvatrānuṣaṅgaḥ. **pitṛbāndhavāḥ** pitṛvyāḥ · **mātṛbāndhavāś** ca mātulādayaḥ pitāmahamātāmahādayaś ca. pitṛmātṛgrahaṇenaiva gṛhītau bhavataḥ. **kṛtārthān kuru · abhayaṃ** yathā syāt.

kṛtajñatāṃ naya svakaṃ
surañjito 'si yaiś ciram
sudhārasāplutāṃś ca tān
kuruṣva dṛkkriyāśrayān **5.10**

svakam ātmānaṃ **yaiḥ** śrotrādikaraṇaiḥ śabdādiviṣayopanamanenādya tāvat **surañjito 'si**. kṣamā**pīyūṣa**ra**sa**vyāptān **kuruṣva**. **tān dṛkkriyāśrayān** jñānakarmāśrayān. ime samavāyino bāndhavā iti bāndhavānantaraṃ nirdeśāt. tadapekṣo 'sau puṃliṅganirdeśo na doṣāya.

surakṣito 'si yair alaṃ
subhṛtyaśīlaśālibhiḥ
manoramaiḥ sthiraiḥ śubhair
amūni rañjayāmṛtaiḥ **5.11**

surakṣita iti. yathā śīlavanto bhṛtyāḥ svāminaṃ śobhanaṃ rakṣanti tathā **yair** adya tāvad anarthaśvabhrāpātanāt tvaṃ **rakṣito 'si** · ity anumīyate tānīmāni saṃkalpacittarājyādīni manoramatvādiviśiṣṭair **amṛtai rañjaya** sarāgāṇi kuruṣva.

imāni yāni bhūtale
gatāni gaṇyatāṃ satām
suśīlitāni tāni yat-

5.9d ārthayā J_3 J_4 D] ārthatāṃ J_1 **9** pitṛvyāḥ J_4 D] pitṛvyāda $J_3^{a.c.}$, pitṛvyādayaḥ $J_3^{p.c.}$ **10** gṛhītau D] gṛhīto J_3 J_4

Anm. zu 5.8b *Dāmodara:* Adaptation von *Dāvūd*; vgl. S. 64. **Anm. zu 5.9, Metrum:** Pramāṇikā. Das dritte Strophenviertel ist durch die Kürze der zweiten Silbe fehlerhaft. **Anm. zu 5.10, Metrum:** Pramāṇikā. **Anm. zu 5.11, Metrum:** Pramāṇikā.

kalāsti tāṃ bhajasva bhoḥ **5.12**

imānīti. **satām** ārurukṣūṇāṃ **gaṇyatām** ādaraṇīyatāṃ **tāni suśīlitāni** śamadamādīni **yatkalā**: **yasyāḥ** kṣamāyāḥ **kalā** ṣoḍaśo 'ṃśaḥ · **astī**ti vidheyānurodhenaikavacanam. **tāṃ** kṣamāṃ **bhajasva**.

śubhāṃ bhajasva tāṃ mudā
kṣamāṃ suśīlasaṃpadām
nidhiṃ yayaiva śobhate
kṣamāpi sā śubhaprasūḥ **5.13**

śubhām iti. **mudā**ntarapremṇā. **suśīlasaṃpadāṃ nidhiṃ** śevadhim. **yayaiva** kṣamayāntaryā **sāpi** rājñāṃ **śubhajanayitrī kṣamā** bhūlakṣaṇā **śobhate** śobhāvahāsti. kṣamayā vinā hi kṣamā rājyam apīhāmutrānarthāyaivety āśayaḥ.

sarvaśīleṣu yā sāraṃ sarvābharaṇam eva vā
tayā sarvāṇi kāryāṇy alaṃkuruṣva samārdavam **5.14**

sarvaśīleṣv iti. **alaṃkuruṣva** bhūṣaya paryāptipadavīṃ ca naya. kṣamākṛtasya saṃpannatayā kāryaparyāptir bhavatīty arthaḥ. **samārdavam** iti kṣamāpi tādṛśy eva vidheyā yatra mārdavam atīkṣṇatā syān na tu yatra tīkṣṇatā yatra prāṇipīḍā syāt. tādṛśī kṣamāpi pālyā duṣṭadamanasyocitataratvād iti pūrvāparasamarthanam.

nṛṇāṃ ramyasvabhāvānāṃ kṣamaivaikā garīyasī
prāpnuvanti mahātmāno nirāyāsaṃ yayepsitam **5.15**

nṛṇām iti. **ramyasvabhāvānāṃ** daivīṃ saṃpadam āptānām. anayaiva ramyasvabhāvatvaṃ teṣām ity āśayaḥ. anye 'pi cepsitadāyinaḥ paraṃ tu ta āyāsakāriṇa iti. mahātmatvam apy anayaiva gaṇyata iti bhāvaḥ. ataḥ **kṣamaivaikā garīyasī**. garīyastvam apy etannimittakam iti gūḍhābhiprāyaḥ.

alam anayā vanāraṇyaparvataśikharakṛtāvāsānām asthāne 'pi bhītyāśaṅkāvyākulamanasāṃ munīnāṃ paramopādeyayā kṣamayā. vīrā hi svaujassphūrtyai svabāhvarjitavīraśabdā bhūbhūṣaṇaṃ yair vīrasūr iti ślāghyābhidhā bhūmiḥ praśasyate · iti na mantavyaṃ paramavīratvād asyety āha: **durbhāgyārī**ti.

durbhāgyāriprahitaniśitāpaccharavrātavṛṣṭiṃ
saddhīśālī nijaśirasi vai kṣānticarmāvanaddhe
yo vikṣiptāṃ racayatitarāṃ sa svakīyeṣurājyā-

3 ṣoḍaśo $J_3^{p.c.}$] śoḍaśo $J_3^{a.c.}$ J_4 D **5.14b** vā J_3 J_4 D] yā J_1 **17** pūrvāpara em.] pūrāpara J_3 J_4 D **24** śikhara $J_3^{p.c.}$ D] śikharaṃ $J_3^{a.c.}$ J_4

Anm. zu 5.12, Metrum: Pramāṇikā. **Anm. zu 5.13, Metrum:** Pramāṇikā.

bhīṣṭaṃ kāle kalayati yaśomūrtidhūtāntarāyaḥ **5.16**

durbhāgyam evā**rir** lakṣyapātī śatrus tenāpi **prahitāḥ** saṃdhitā **niśitā** āntaramarmabhedina **āpad**rūpā ye **śaravrātās** teṣāṃ **vṛṣṭim** avicchinnapravāhaṃ **yaḥ saddhīśālī** · avaśyaṃ tannivāraṇāt saddhīśālitvaṃ **kṣāntir** eva prahāra**rakṣaṇāc** **carma** phalakaṃ ten**āvanaddhe** samantād rakṣite **nijaśirasi vikṣiptām** itas tato gatāṃ na tu lakṣyaprāptāṃ **racayatitarāṃ sa** eko mahāvīraḥ san **svakīya**śarapaṅktyā kṣamālakṣaṇayā **kāle** 'vasare **'bhīṣṭaṃ prāpnoti**. paraśaravṛṣṭivikṣepaṇena svaśarapaṅktilakṣyavedhena ca sa eva paramavīra ity arthaḥ. tataś ca **yaśomūrtidhūtāntarāyaḥ** sakṛd eva lakṣyavedhanāt satataṃ kīrtimūrtyaiva sa svakāryaṃ sādhayatīty arthaḥ. iti ślāghyam asya paramavīratvam iti bhāvaḥ.

itthaṃ ca: **suvṛte**ti.

suvṛtānandasatkoṭṭakuñcikeyaṃ garīyasī
kavāṭodghāṭanaṃ bhāgyakoṭṭasya rte 'nayā na hi **5.17**

suvṛtam adṛṣṭatvāt · yad **ānandakoṭṭaṃ** tasyonmocanī**yaṃ kuñcikā** yantronmocanī. nātrāsaṃbhāvanety āha: **garīyasī**. tattvam evāha: **kavāṭe**ti. **bhāgyakoṭṭasya kavāṭe** vikṣepapramādau.[5] tayor **udghāṭanaṃ** nirodhābhāvaḥ. **anayā** kṣamayoktalakṣaṇayā · **ṛte** vinā **na hī**ti.

na kevalam iyaṃ prāgbhavīyādṛṣṭonmocanī yāvan nūtnābhīṣṭasādhikāpīti saṃvādayati: **uktaṃ ce**ti.

uktaṃ cābhīṣṭasatkośakuñcikeyaṃ manoramā
parīkṣya yojitā sadbhiḥ kāṃ kāṃ siddhiṃ na dāsyati **5.18**

manorameti sadā svaśayasthatve 'pi bhāravināśabhaṅgādyabhāvāt. asiddhau ca kadācin nāsyā upālambha ity āha: **parīkṣye**ti. yuktyā vicāryety arthaḥ. ayuktyā hi yojiteyaṃ na kṣamāpi tu dainyam ity abhidhīyate.

bāhyakuñcikāyāḥ svasvayantraniyatatvād asyāś ca sarvagāmitayā tadvailakṣaṇyam ity āha: **atha ve**ti.

atha veyaṃ mahāścaryā kuñcikā sarvagāminī
sānayodghāṭitā dvā yā kenāpy udghāṭitā na hi **5.19**

5.16a niśitā J_1 J_4 D] niśatā J_3 **8** kīrti D] kīti J_3 J_4 **5.17b** garīyasī J_3 J_4 D schol.] draḍhīyasī J_1 **5.18b** manoramā J_1 schol.] garīyasī J_3 J_4 D rep. 5.17b

Anm. zu 5.16, Metrum: Mandākrāntā.

[5] Vgl. Kommentar sub 7.18.

sarvagāminī sarvārthasiddhikāriṇī sarvatrāniruddhaprasarety arthaḥ. ata eva **mahāścaryā** svasvakāraṇaniyatakāryasiddhirītyullaṅghanāt. tadāha: **se**ti. **sā**pi **dvāḥ · anayā** kṣamākuñcikay**odghāṭitā** bhavet · **yā dvāḥ kenāpy** anyenopāyena **nodghāṭite**ti.

itthaṃ śikhābandhaṃ viracayya śekhararacanāṃ vidhātum etatpratītaye 'rthavādarūpāṃ kathām avatārayati: **tathā ce**ti.

tathā cottaradeśenakathātra prathitā bhuvi
Sajyābhidho mahārājaḥ kṣamāśīlo babhūva ha **5.20**

uttaradeśenaḥ · uttarāpathasvāmī tasya sūryaś ca · *inaḥ sūrye prabhāv*[6] iti kośāt. tasya **kathātrā**smiṅ śikhābandhe. **Sajye**ti ca sākūtaṃ nāma: **jyayo**rvyā samānaḥ sahanaśīlatvāt **Sajya** iti. **ha** · iti prasiddhau.

yasmin kṣamāṃ pālayati kṣamāśīle 'kṣaśālini
janatājanatā jātā sarvasaṃpatsukhāspadam **5.21**

kṣamāṃ pālayati pṛthvīṃ rakṣitari. **akṣaśālini** vyavahāracature **janatā** janasamūho **'janatā · ajau** ViṣṇuŚaṃbhū tatra **natā** tadekakāyamanovāgvyāpārā **jātā**. rājñi hi sadācāraśālini janānām īdṛksvabhāvāśrayaṇam iti tatrāpi rājaiva hetuḥ. ataś ca hetoḥ **sarvasaṃpatsukhāspadaṃ** sā janatā.

sa svasthahṛdayo jātu sabhāsadbhir upāsitaḥ
adhyakṣāñ śikṣayām āsa sacchikṣā yā vibhūṣaṇam **5.22**

sa iti. **svasthahṛdayo** niścinto 'tha vā **svasthā** devās tadvad **hṛdayaṃ** yasyeti. **adhyakṣā** yuvarājādayo 'dhikāriṇaḥ. **sacchikṣā** iti śasantaḥ. **yā** iti ca.

tā eva śikṣā āha: **dṛṣṭve**ti.

dṛṣṭvā kṛtiṃ viluptāryasaṃsthitīnāṃ vilāsinām
nonmattavyam anunmattaḥ pumān pātraṃ hi sadgateḥ **5.23 (1)**

dṛṣṭvākṛtiṃ viluptārya- ...
... **5.23 (2)**

(1) **kṛtiṃ** kriyām. (2) **ākṛtim** iti vā cchedaḥ. **viluptāryasaṃsthitīnāṃ** vināśitasadācāramaryādānāṃ **vilasanaśīlānāṃ** **kṛtim ākṛtiṃ** vā vilokya bhavadbhir **nonmattavyaṃ** tathā

5.20c sajyābhidho J_3 J_4 D schol.] sahajākhyo J_1 **5.20d** śīlo J_1 J_4 D] śūlo J_3 **8** deśenaḥ J_4 D] deśeśaḥ J_3 **5.22a** hṛdayo J_3 J_4 D] hyadayo J_1 **19** tadvad J_4 D] ta J_3[a. c.], tava J_3[p. c.] **21** dṛṣṭve em.] dṛṣṭvai J_3 J_4 D

Anm. zu 5.20c *Sajya-:* Gedeutete Adaptation von *Afrāsiyāb*.

[6] Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,3.111c.

naiva vartitavyam. atra vyatirekeṇonmādaphalaṃ sūcayati: **anunmatta** iti. tathā conmattaḥ kugatipātram iti phalitam.

yat katthyate 'bhiyuktais tair uttānamatibhir jaḍaiḥ
bhāvyaṃ tatrānavahitaiḥ sarvathānarthadaṃ hi tat **5.24**

yat katthyata iti. avidyamānaguṇasaṃbandhakhyāpanaṃ **katthanam**. **abhiyogo** 'tra nirbandhaḥ. **uttānamatibhir** gādhabuddhibhiḥ. **tatrānavahitair bhāvyaṃ** tan nācaraṇīyam. tatra hetuḥ: **sarvathe**ti.

tathā: **alaṃkurvanti** · iti.

alaṃkurvanti ca balāt prauḍhivādair vadanti ca
jaḍāḥ kṣantavyam ity eva mantro 'tra paramauṣadham **5.25**

alaṃkurvanti parābhavanti **balād alaṃkurvanti** cānaucityā vibhūṣayanti. **prauḍhivādāḥ** · deśakālakulānucitavādāḥ. **tatra kṣantavyam iti prativacanaṃ paramauṣadham**.

parīkṣāsthānam etad hi paśumānuṣabhāvayoḥ
parīkṣite manuṣyatve saṃvadan na vimuhyati **5.26**

etad iti kṣamāvattvam. kṣamāyām asatyāṃ paśutā. satyāṃ caitasyāṃ manuṣyateti.

viśvāsabhūr manuṣyāṇām iyam eva garīyasī
aviśvaste calanty āśu cirasaṃvāsitā api **5.27**

kṣamāvati sarve viśvāsam adhigacchanti · iti · **iyam eva manuṣyāṇāṃ viśvāsa**bhūmiḥ. atra vyatirekaḥ · anvayasiddhyai: **aviśvasta** iti. tataś ca viśvaste 'cirasaṃvāsitā api milanti. atra RāmaRāvaṇau dṛṣṭāntatvenāvekṣyau.

atraiva śabdaśleṣeṇa gauravam āpādayati: **kṣamāpatitvam** iti.

kṣamāpatitvaṃ sumahat puṃsāṃ yan mānyatāspadam
svādhīnayā tat kṣamayākṣāmayā na tu bāhyayā **5.28**

yad asmādṛśāṃ **puṃsāṃ** rājñāṃ **mānyatāśrayaṃ kṣamāpatitvam**: kṣamāpatir asau dūrād asya panthā deyaḥ · dūrato yaṃ praṇamya ityādi. **tat svādhīnayā** nityasahacaritayānayā **kṣamayā** sahiṣṇutālakṣaṇayā yato **'kṣāmaya**kṣīṇayānaśvarayā. **tu** punar **bāhyayā** · etad-vyatiriktayā vilakṣaṇayā ca bhūmilakṣaṇayā **ne**ti.

5.26a hi J_3 J_4 D] dhi J_1 **5.26d** vimuhyati J_3 J_4 D] vimuhati J_1 **20** tvenā J_3 D] tvainā J_4 **21** śleṣeṇa J_4 D] śleṣaṇa J_3

Anm. zu 20 *RāmaRāvaṇau:* Warum Rāma und Rāvaṇa illustrieren sollen, dass bei gegenseitigem Vertrauen sich auch Menschen treffen, die sich noch nicht lange kennen, erschließt sich mir nicht.

yāsāv iha paratrāpi mānanīyā manīṣiṇām
yayā sā rājate nānā yāṃ sā narakabhūr dhruvam **5.29**

yāsāv iti. **ihe**ha loke. **paratra** paraloke. **iha** svakīyadeśe **paratra** paradeśe ca. ayam arthaḥ: **yā** bhūmilakṣaṇā kṣamā tayā · ihaiva loke svadeśa eva ca mānyo bhavati. anayā tu · ihāpi paratrāpy ubhayavidhe mānyo bhavatīti. anyac ca tasyā vaiśiṣṭyam āha: **yaye**ti. **yayā** prakṛtayā **sā**prakṛtā **śobhate**. kṣamayā hi sarvā rājyasthitiḥ śobhate svargadā ca bhavati. **yāṃ nānā** yāṃ vinā **sā** kṣamā **niścitaṃ narakabhūḥ** · ihākīrtim āptvā paratrākṣamā narakabhāgino bhavantīti. *nānā ca varjane*[7] · iti kośaḥ. *pṛthagvinānānābhis tṛtīyānyatarasyām*[8] iti tadyoge dvitīyā.

budhās tasyā dvayyā vivaram atulaṃ paśyata dhiyā
layaṃ yāty evānte giriśikharanaddhāpi caramā
iyaṃ ślakṣṇātyantaṃ nirupakaraṇāpyāyanam aho
prayāty ante tasmād iyam iha paratrāpi ca mude **5.30**

budhā iti. **budhā** iti vivaravicāraṇe budhānām evādhikāra iti sūcayati. **tasyā dvayyāḥ** sahiṣṇutābhūmilakṣaṇāyāḥ kṣamāyā **vivaram** antaraṃ nyūnādhikatām **atulaṃ** mahat. **caramā**traivāprakṛtatvāt pṛthvīlakṣaṇā **giriśikharanaddhā** kulākhyāvaṣṭabdhaparvata-saṃdṛbdh**āpi** c**ānte** Brahmadināvasāne prāṇanirgame ca **layam** adarśanaṃ **yāty eve**ti nātrāsaṃbhāvanā śāstradṛṣṭatvād asyārthasya. **iyaṃ** punaḥ kṣam**ātyantaṃ ślakṣṇā** komalā **nirupakaraṇā**sahā y**ānte** · **āpyāyanaṃ** vṛddhiṃ sahabhāvitāṃ ca **prayātī**ty **aho** āścaryam etat. sopakaraṇāntaṃ yāti nirupakaraṇā ca sahaiva yātīti siddham artham āha: **tasmād** iti. sā punar ihāsti vā na veti svayam ūhyam.

uktam arthaṃ nigamayati: **tasmād** iti.

tasmād dhyeyam idaṃ budhair hṛdi pumān eṣo 'sty anarghyo bhuvi
kṣāntaṃ yena yato 'sya sā dṛḍhatarā rakṣā sadopasthitā
santy anye 'pi narāḥ svajīvanakṛte yair baddhakakṣyais tathā-
rabdhaṃ yena kulaṃ ca śīlam amalaṃ duṣkīrtipaṅke 'rpitam **5.31**

idaṃ bhāvi **hṛdi dhyeyam** iti · avaśyam etad anusaṃdhātavyam. **kṣāntaṃ yena** kṣamā dhṛtā bhāve ktaḥ. **dṛḍhatarā** pramāṇasya phalāvyabhicārāt. **sade**ti jīvadavasthāyāṃ nidhanāvasthāyaṃ ca. katham asyaivānarghyatvaṃ varākasya satkirīṭakuṇḍalabhūṣiteṣu satsv ity āha: **santy anye** · iti. **tathārabdhaṃ** tṛṣṇālobhakāmakrodhādinātyuccaṃ karma kṛtaṃ tathā **yathā kulaṃ ce**tyādi. tathā ca bhagavān Bādarāyaṇaḥ:

5.30c karaṇā J_1 J_3 D] karuṇā J_4 **19** karaṇā J_3 D] karuṇā J_4 **5.31d** duṣ $J_1^{p.c.}$ vgl. 31.129cd: *duṣkīrtipaṅka-*, 39.326c: *akīrtipaṅka-*] tat J_3 J_4 D **29** ārabdhaṃ J_3 D] prārabdhaṃ J_4

Anm. zu 5.30, Metrum: Śikhariṇī. **Anm. zu 5.31, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

[7] Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,4.3b. [8] PĀṆINI 2,3.32.

trividhaṃ narakasyedaṃ dvāraṃ nāśanam ātmanaḥ
kāmaḥ krodhas tathā lobhas tasmād etat trayaṃ tyajed[9] iti.

etad eva prapañcayati: **ślāghe**ti.

ślāghābhiyogasadbhūṣālaṃkārair nāsty anarghatā
so 'nargho viduṣā yena kṣāntyoccair bhūṣitaṃ śiraḥ **5.32**

abhiyogety anena śuṣkavaiduṣyeṇāpi **nāsty anarghyate**ti sūcitam. kṣamāvadbhir hi vidvadbhir bhāvyam. **uccair bhūṣitam** iti sa eva sarvaśiromaṇir ity arthaḥ.

tair hi sadguṇaratnāni dūṣitāni durātmabhiḥ
kṣamā vajraśalākā yaiḥ sthāpitā pṛṣṭato budhaiḥ **5.33 (1)**

...
... sthāpitā pṛṣṭato 'budhaiḥ **5.33 (2)**

sadguṇā eva **ratnāni**. **kṣamai**va **hīrakhaṇḍī**. **pṛṣṭato** ratnaśekharādhobhāge. yathā hīrakhaṇḍī sarvaratnānām uparisthāpanayogyā tathā sarvaguṇopari kṣamety arthaḥ. (1) **budhair** ity ulluṇṭhanāyām. (2) atha v**ābudhair** iti cchedaḥ.

tathā cātra mahātmānaḥ saṃvadanti satīṃ kathām
ko'pīno bhadracarito mantrimantraṇatatparaḥ
mantrasthityā sukhaṃ vīro jagatīṃ pālayan babhau **5.34**

satīṃ praśastām. **ino** ravitulyo rājā. **mantrī**tyādinā **mantrasthitir** api rājyahetur iti sūcitam. **jagatī** bhūmiḥ. **sukhaṃ** yathā syād iti kriyāviśeṣaṇam.

kadācit tasya sanmantrasthitaye kaścid agraṇīḥ
saṃmukhāvasthito daṣṭo vṛścikena durātmanā **5.35**

kadācid iti. spaṣṭārtham.

daśanaprakāram āha: **akasmād** iti.

akasmāt tasya vasanaprāntāviṣṭaḥ sa duṣkriyaḥ
anukṣaṇaṃ dadaṃśātipīḍito 'sau na cāskhalat **5.36**

asāv amātyaḥ. **na cāskhalat** · mantrasthiter anyathātvaṃ skhalanam iti · āntarasattvakathanam.

5.36c dadaṃśā J_1 $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$ D] daṃdaśā $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$

[9] Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 1,37.20 App. I,21.4 = Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 5,33.57*181, Z. 3-4 = Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 16.21 (Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 6,38.21).

viṣasaṃkrāntiparyantaṃ daṣṭo 'pi svakriyāṃ tathā
nirvavāha yathāsye 'nyair vikāro nāsya lakṣitaḥ **5.37**

saṃkrāntir āveśaḥ. **svakriyāṃ** mantryamantraṇaṃ **nirvavāha** sādhayāṃ cakre. **āsye** mukhe · iti bāhyasattvakathanam.

praśnottarasamādhānaṃ pūrṇaṃ jātaṃ ca pūrvavat
vākprāvīṇyaṃ ca tasyāho nāṇumātreṇa vicyutam **5.38**

pūrvavad iti buddhisthairyam uktam. **vicyutaṃ** bhraṣṭam.

tataḥ śithilitārthe 'smin rājñi gatvā nijālayam
antarīyaṃ bahiṣkṛtvā luloṭha ca mumūrccha ca **5.39**

śithilitārthe samāptakalpavyavahāre. **antarīyam** adho'ṃśukam. **luloṭha** hastapādaprakṣepadhūnanapūrvaṃ babhrāma. tataś **ca mumūrccha** moham āpannaḥ.

dṛṣṭvāsya saṃgatāḥ kīṭaṃ bhītā diśa upāsire
hā hā bhūtaṃ gṛhaṃ sarvaṃ kiṃ kiṃ bhor iti duḥkhitam **5.40**

saṃgatāḥ samantād āgatya samīpasthāḥ. **diśa upāsire** palāyāṃ cakrire. **sarvaṃ gṛham** iti mañcāḥ krośantītivat · gṛhasthitāḥ puruṣāḥ.

tataḥ kiṃcit samāśvasya sa kṣamādhairyasāgaraḥ
prakṛtistho 'khilaṃ cakre prakṛtisthaṃ svamaṇḍapam **5.41**

samāśvasya prāṇān saṃdhārya. **prakṛtisthaḥ** saṃdhāritaprāṇaḥ. **svamaṇḍapaṃ** svagṛhajanasamudāyam.

sa cāpi rājaśārdūlaḥ śrutodanto dināntare
tathāyātaṃ puraskṛtya papraccha nayakovidaḥ **5.42**

udanto vārttā. **tathā** pūrvavad **āyātaṃ puraskṛtya** pāritoṣikādinā samabhyarcya.

dhīsāra svaśarīrasya pīḍādānam anaucitī
bhavatv evaṃ kathaṃ nāyaṃ duṣkarmāpi na dūritaḥ **5.43**

dhīsāra buddhibaladṛḍhīkṛtasārābhikhya. śarīre hi svasthe sarvaṃ svastham asvasthe na kiṃcid iti · **anaucityam**. **bhavatv** iti dṛṣṭaṃ svāmyarthaṃ prāṇān api muñcanti. paraṃ tv **ayaṃ duṣkarmā** dūrīkartavyo **'pi kathaṃ na dūritaḥ**.

5.37c āsye $J_3^{p.c.}$ J_4 D] āsyai J_1 $J_3^{a.c.}$ **5.39a** śithilitā $J_1^{p.c.}$ J_3 D] śithilā $J_1^{a.c.}$, śithilatā J_4 **5.39d** luloṭha J_3 J_4 D] laloṭha J_1 **10** śithilitā J_3 D] śithilatā J_4 **5.43c** evaṃ J_3 J_4 D] eyaṃ J_1

Anm. zu 5.43cd *nāyaṃ … na:* Doppelte Verneinung zweifelhaft, der Kommentar legt eher etwas *tu* nahe, was metrisch nur anstelle des zweiten *na* ginge.

ity evaṃ pṛṣṭo mahāmātyo vijñapayatīty āha: **bhadram** iti.

bhadram uktvātha so 'py enaṃ mahāmātyo vyajijñapat
yady ahaṃ vṛścikād bhītaḥ svāminas te puraḥ sthitaḥ
caleyam adya naṣṭā syāt svāmibhṛtyakathā bhuvi **5.44**

te **bhadram** astv ity **uktvā**. **naṣṭā syād** iti tataś cāham eva svāmibhṛtyavyavahāraghno bhaveyam iti mahānartha āpated iti.

bhavataḥ svāminaḥ sthitvā puratataḥ satkathābharāt
kathāṃ sāmikṛtāṃ tyaktvānaucitī me palāyitum **5.45**

bhavata iti. **sāmikṛtām** ardhakṛtām.

anaucitīm evāha: **ye** · iti.

ye svāmitatparāḥ svāmikṛtyārthaṃ jahate tanum
ākalpaṃ kīrtidehās ta ihāmutrāpi bhavyinaḥ **5.46**

avaśyanaśvaradehatyāgenānaśvarakīrtideh†āptir† **iha** bhavyam. lokānantyaṃ ca **paratra** bhavyam.

te kṛtajñā matās teṣāṃ jīvanaṃ jīvanaṃ śubham
ye satsvāmyartham īhante prāṇair api hitaṃ mudā **5.47**

te · iti. **kṛtajñāḥ** kṛtapratīkārajñāḥ. **teṣāṃ jīvanaṃ śubhaṃ jīvanam** · ta eva paramārthato mṛtā api jīvantaḥ. jīvatāṃ punas teṣāṃ jīvanaṃ jīvanaṃ kṛtakṛtyatvāt. **mude**ti na tu balād aśaraṇatayā vā. **satsvāmyarthaṃ hitam īhante** kāṅkṣante. taddhitakāmyayā prāṇān api tyajantīti bhāvaḥ.

nanu:

asuryā nāma te lokā andhena tamasāvṛtāḥ
tāṃs te pretyābhigacchanti ye ke cātmahano janā[10] ity

ātmahantṝṇāṃ teṣāṃ katham etādṛṅ māhātmyavarṇanam ity ata āha: **nāstī**ti.

nāsty etatsadṛśī loke gatir anyā manīṣiṇām
yat svāmiprīter ānṛṇyam ihaivājihate narāḥ **5.48**

5.44a ātha J_3 J_4 D] āṣa J_1 **5.47b** jīvanaṃ jīvanaṃ $J_3^{p.c.}$ J_4 D schol.] jīvānāṃ jīvanaṃ J_1 **5.48c** svāmi J_3 J_4 D] sāmi J_1

Anm. zu 5.48, Metrum: Anuṣṭubh. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[m]i-pr[ī]* als kurze Silbe.

[10] Īśa-Upaniṣad, Ed. Olivelle 1.3.

ihaiva jīvadavasthāyāṃ svāmyarthasādhanāt. tadarthaṃ prāṇadānena vā. tad uktaṃ prāmāṇikaiḥ:

dvāv imau puruṣau loke sūryamaṇḍalabhedinau
viditātmasatattvaś ca raṇe cābhimukhahata[11] iti.

Yājñavalkyo 'pi:

padāni kratutulyāni saṃgrāmeṣv apalāyinām[12] iti.

sarvathādhyāsikāhaṃkāratyāgāya mumukṣūṇāṃ trividhasādhanā gatir yāgakarma-jñānākhyādhikāribhedena śāstreṣu yoktā sā yad iha vālaṃgrāsarūpamahāsāhasavṛttyā saṃpādyate. śāstrīyavidhim anusṛtya kas tato 'dhika upāya ity āha: **ye**ti.

yā gatiḥ śāntacittānāṃ yā gatiḥ karmayoginām
atho viditavedyānāṃ yā gatis tasya sā dhruvam **5.49**

śāntacittānāṃ saṃyamināṃ **yā gatir** ātmatattvasākṣātkāreṇāpunarāvṛttilakṣaṇā. **yā** ca tathaiva **karmayogināṃ** *loke 'smin dvividhā niṣṭhe*ti[13] karmajñānobhayasamāhitatvalakṣaṇā *niṣṭhā*śabdavācyā bhagavatoktā. **yā** ca tathaiva **viditavedyānām**: **vedyam** avaśyavedyam ātmatattvaṃ tad eva **viditaṃ** sākṣātkṛtaṃ yair iti jñāninām ity arthaḥ. **tasya** svāmyarthaṃ prāṇāṃs tyajatas tadgatiprāptihetvādhyāsikāhaṃkāratyāgāt **sai**va **gatir** **niścitam**.

etad eva yuktyāpi sādhayati: **annam** iti.

annaṃ prāṇā[14] **iti ca yad annadaḥ prāṇado mataḥ**
prāṇā eva ca jīvo 'yaṃ yan nāsty antaram etayoḥ **5.50**

annaṃ prāṇā iti śrutivākyaṃ svataḥ pramāṇam. prāṇasaṃdhāraṇārthatvād **vānnam** eva **prāṇāḥ** · kāraṇe kāryāropaḥ. tataś **cānnadaḥ prāṇadas** tataś **ca prāṇā evāyaṃ jīvaḥ**. *jīva prāṇadhāraṇa*[15] iti dhātor ity **anayor** jīvaprāṇayor **antaraṃ** viśeṣo **nāsti**. *prāk saṃvit prāṇe pariṇate*ti[16] siddhāntoktyā śyānībhūtatatsvarūpatvāt prāṇasyeti bhāvaḥ.

yas taṃ na cārcayed bhaktyā so 'buddhiḥ svātmaghātakaḥ
ātmahatyā samaṃ pāpaṃ na kiṃcid vihitaṃ śrutau **5.51**

5.49b yoginām $J_1^{p.c.}$ J_4] yogiṇām J_3 D **14** avaśyavedyam J_4 D] om. J_3 **5.50a** ca yad J_1 J_4 D] cad J_3 **5.50b** mataḥ J_1 J_4 D] madaḥ J_3

[11]Vgl. Mahābhārata, Ed. Sukthankar 5,33.52, Addendum 178*, dort c: *parivrāḍyogayuktaś ca.* [12]Yājñavalkyadharmaśāstra, Ed. Olivelle 1.321ab, dort b: *bhagneṣv avinivartinām*; vgl. Mahābhārata, Ed. Sukthankar 12,90.16ab: *dharmajñānāṃ dhṛtimatāṃ saṃgrāmeṣv apalāyinām.* [13]Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 3.3a. [14]Vgl. Taittirīya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 3.7: *prāṇo vā annam.* In dieser Form im Mahābhārata, Ed. Sukthankar 13,97.21cd: *annaṃ prāṇā iti yathā vedeṣu paripaṭhyate.* [15]Dhātupāṭha, Ed. Böhtlingk 1,594. [16]Nach Kṣemarāja: Vimarśinī, Ed. Chatterji sub Vasugupta: Śivasūtras sub Sūtra 43 Bhaṭṭa-Kallaṭas Tattvārthacintāmaṇi zugeschrieben.

ya iti. **tam** annadātāraṃ svāminaṃ **bhaktyā**ntarapremṇā. **abuddhir** vivekarahitaḥ paśuḥ **svātmaghātaka** iti.

asuryā nāma te lokā andhena tamasāvṛtāḥ
tāṃs te pretyābhigacchanti ye ke cātmahano janāḥ[17] **5.52**

asuryā asurebhyo 'hitāḥ. **pretya** paraloke.

iti niścitabuddhyāhaṃ vartaye bhavataḥ kriyām
kathaṃ tvā khinnamanasaṃ svāmin kuryāṃ dṛḍhavrataḥ **5.53**

niścitāvyabhicāriṇī vivekabharitā. **vartaye** pravartaye. **khinnamanasaṃ** madhya eva viramāt. **dṛḍhavrataḥ** · avaśyapālanīyaniyamaḥ.

siddham artham āha: **tasmād** iti.

tasmād yaḥ ko'pi sadbhṛtya inaṃ prīṇayatetarām
dṛḍhabhaktyā sa satpātraṃ bhavet Karṇa ivāparaḥ **5.54**

satpātraṃ śobhanaṃ pātraṃ satāṃ vā sādhūnāṃ pātraṃ pālyam. **Karṇa ivāpara** iti taccaritraṃ smārayati. tena hi gurāv aṅkasupte sarpadaśanaṃ soḍhaṃ māsya nidrābhaṅgo bhaved iti. tathā ca vidyāpātram abhavad ity āgamaḥ.

itthaṃ sārasaṃkṣiptaṃ mahājanavacanasamudāyaṃ saṃvādīkṛtya laukikam api saṃvadati svāmiprītaye: **anyac ce**ti.

anyac ca śrūyatāṃ yarhi kathārakto 'ham agrataḥ
duṣkīṭadaśanaṃ nāpi saheyaṃ kā kathā raṇe **5.55**

kā kathā raṇe · iti viśadayati: **agrata** iti.

agrataḥ pṛṣṭataś cāpi yatrāstrāṇi jvalanty aho
pāyitāny ugrapānīyaṃ kathaṃ sahyāni tāni me **5.56**

pānīyaṃ tīkṣṇakaraṇajalaṃ yena kacakacāyamānāny **astrāṇi** ravim api hasantīva **kathaṃ sahyāni** · iti yady adya *kīṭadaśanaṃ na saheyam*[18] iti saṃbandhaḥ.

sarvathāśvāsaramyāṇi yatra vastūni santy aho
tatra bhīr yadi bādheta tadā tatrāsti kā kathā **5.57**

5.52d hano $J_3^{p.c.}$ J_4 D] hato $J_3^{a.c.}$, hate J_1 **5.52d** janāḥ J_3 J_4 D] naraḥ J_1 **5.53d** svāmin kuryāṃ $J_3^{p.c.}$ J_4 D] kuryāṃsvāmin J_1, svānkuryāṃ $J_3^{a.c.}$ **5.56b** aho J_3 J_4 D] ahe J_1 **5.57d** tadā J_3 J_4 D] taṣdā indis. J_1

[17] Taittirīya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 1.3, vgl. 5.48. [18] Kommentar sub 5.55.

sarvatheti. **yatre**ti · idṛśyāṃ tvatparṣadādau. **tatro**ktasvarūpe raṇe.

iti mantrimukhābjotthaṃ pītvāsau satkathāmṛtam
prahṛṣṭacitto rājā taṃ cakre 'dhikṛtam uccakaiḥ **5.58**

pītvā pāneneva tṛptahṛdayo bhūtvā bhṛtyāśayajñānāt **prahṛṣṭa**cetāḥ. **uccakair** adhikāriṇaṃ **taṃ cakre** · iti kṛtajñatāsyoktā.

kathārtham upasaṃharati: **ittham** iti.

itthaṃ yathā svamātyena tena kṣāntaṃ tarasvinā
tathāpyādhikṛtiṃ reje kṣamā sarvatra rājate **5.59**

svamātyena śobhanamantriṇā **tarasvinā** praśastabalena **yathā kṣāntaṃ** sahiṣṇutā darśitā **tathā** tadānuguṇyen**ādhikṛtim** uccapadaṃ prāpya **reje** śobhitam.
atrārthāntaranyāsaḥ: **kṣame**ti. **sarvatre**ti · aparo'kṣe paro'kṣe ca.

na ca tadātve phalādarśane 'pi cātra vyabhicāraśaṅkā vidheyety āha: **kṣāntam** iti.

kṣāntaṃ tena mahātmanā jalamaye tasmiṃś ca kāle purā
śrīMatsyena yadāśrayeṇa taraṇī sā bījapūrṇa ṛṣibhiḥ
reje yāṃ parigṛhya tena racitāṃ sṛṣṭiṃ navāṃ vedhasā
yo 'yaṃ svāttanavāvatāracarito dhatte trilokīm imām **5.60**

jalamaye tasmin kāle sarvataḥ poplūyamānollolabharite pralayakāle **śrī**bhagavatā **Matsyena kṣāntaṃ** soḍhaṃ **yasya** śrīMatsyasy**āśrayeṇa sā bījapūrṇā taraṇī** nau · **ṛṣibhiḥ** saha **reje**. pralayakāle sarvajagadbījaparamāṇubharitā taraṇiḥ saptarṣibhiḥ saha śrīMatsyena śṛṅgāgreṇa dhāryate · ity āgamaḥ.[19] tad evāha: **yām** ityādi. **yāṃ** bījataraṇiṃ tadanugrāhakāṃś ca tatsaṃbaddhān saptarṣīn **parigṛhya** sṛṣṭivelāyāṃ svīkṛtya **vedhasā** viracitāṃ **navāṃ sṛṣṭiṃ svāttanavāvatāracaritaḥ** kṣamāprabhāvāsāditavibhavo **yo** 'sau bhagavān **svena** svecchay**āttā** gṛhītā ye **navāvatārā** dhāraṇapoṣaṇakṣamāḥ śrīRāmādyavatārās teṣāṃ **caritaṃ** yasya tādṛśaḥ saṃs **trilokīm imāṃ dhatte** · iti yatkṣamāmāhātmyam evety arthaḥ. śrīMatsyāvatārakṣamāphalam eva Rāmādyavatārair bhujyate · ity arthaḥ. tena kṣamāpālane tātkālikaphalādarśane 'pi dṛḍhabhāviphalasaṃpattir bhaviṣyatīty asaṃbhāvanā dūrīkāryety arthaḥ.

dvārārthaṃ smṛtipadavyārūḍhaṃ vidhātuṃ saṃgṛhṇāti: **ittham** iti.

5.58a mukhā J_3 J_4 D] makhā J_1 **26** asaṃbhāvanā J_3 D] asabhāvanā J_4

Anm. zu 5.60, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

---

[19] Vgl. Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 3,185.

itthaṃ kṣameyaṃ vibudhā mahārghā
jagaty asāmānyamahattvahetuḥ
śrutyāpi yasyā dhṛtasaccaritrā
bhuktvaihikīṃ siddhim amutra bhavyāḥ **5.61**

vibudhā iti saṃbodhanam. atrārthe ta eva pramāṇam iti sūcanārtham. **iyaṃ kṣamā** dvāramaṇir **mahārghā** yato yadāśrayaṇād asāmānyamahattvabharitā narā bhavantīty **asāmānyamahattvahetur iyam**. **śrutye**ti tadācaraṇam arthād evārthāvahaṃ sidhyatīti śivam.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ kṣamāratnadvāraṃ pañcamam 5.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāvivaraṇe Padasaṃkete pañcamī prabhā 5.

8 dvāraṃ pañcamam J_3 J_4 D] nāma pañcamaṃ dvāram J_1

Anm. zu 5.61, Metrum: Upajāti.

باب ششم

«در رضای»

و آن خشنودی باشد به هر چه قضا از خدای- تعالی- به بنده رسد و بباید دانست که تیر قضا را هیچ سپری شایسته‌تر از رضا نیست. هر که سر بر آستانه رضا و تسلیم نهاد زود بر صدر مسند و سروری و سرافرازی تواند نشست. رَضِیَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضوا عَنْهُ مؤید این حالست و منقبت اَلرِّضاءِ بِالْقَضاء بابُ اللّٰهِ الأَعْظَمْ مؤکّد این مقال.

(۶.۱) تقدیر چو سابق است تعلیم چه سود جز بندگی و رضا و تسلیم چه سود

حکایة: یکی از انبیاء کرام- علی نبیّنا و عَلیه الصَّلواة والسَّلام- در مناجات خویش گفتی: الهی راه نمای مرا به علمی که سبب خشنودی تو باشد، خطاب رسیده که سبب خشنودی من از تو موقوفست به خشنودی تو از قضای من. راضی باشی من هم از تو راضی باشم.

(۶.۲) هر که راضی شد از قضای خدا بهره می‌یابد از رضای خدا

دلی که به نور رضا روشن شد از مقدّرات الهی روی نه‌پیچد و با مقتضیّات قضا الفت گیرد و هرچه از اقتضای قدر با او رسد به خوشدلی و رغبت تمام درپذیرد، هر آینه بدین سبب اندوه و ملال پیرامن خاطر او نگردد و همواره شادکام و خوشدل گذراند. شعر:

(۶.۳) هر عزیزی که با رضا خو کرد فرح و عیش روی با او کرد
خوش درآمیزد از صفای ضمیر با قضا و قدر چو شکّر و شیر

oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ. atha · *īśecchāprasannate*ti[1] yat ṣaṣṭhaṃ dvāraratnam uddeśitaṃ tad eva lakṣayitum ārambhaḥ: **athe**tyādi.

athātra ṣaṣṭhīṃ saddvāram īśecchāmoditāhvayām
śṛṇudhvaṃ viśatāṃ yatrānartho 'bhrakusumāyate **6.1**

maṅgalārthatvaṃ ca prāgvat. **dvār**śabdasya strītvāt **ṣaṣṭhīm** iti nirdeśaḥ. **īśecchāyāṃ** y**āmoditā** prasannacittatā. pravṛttisiddhyarthaṃ prayojanam āha: **viśatāṃ yatre**ti samyag arthāvabodho 'tra veśaḥ. dvāre ca veśanam eva yuktam iti taduktiḥ. praśabdas tadarthadyotaka iti prāyikam. **anarthas** trividhaduḥkhasaṃbandhaḥ · **abhrakusumāyate** traikālikābhāvamatsādṛśyam āpadyata iti.

kāsāv *īśecche*ti[2] paryāyaśabdais tāṃ pratipādayati spaṣṭapratītaye: **daivam** iti.

daivam ity api yāṃ prāhuḥ prārabdham iti cāpare
sarvathāpy asvatantratvād īśecchaiveti sanmatam **6.2**

yām īśecchāṃ **daivam ity** āgamaikaśaraṇāḥ **prāhuḥ**. *yad daivaṃ kariṣyatī*tyādau.[3] tatrāpi devaḥ krīḍāśīlo 'nyāpekṣaḥ svatantras tasyedaṃ prerakatvena prayojyasaṃbandhīti **daivaṃ** bhāgyāparaparyāyam. **apare** vivekinaḥ · yuktyāgamaśaraṇās tām īśecchāṃ **prārabdham iti prāhuḥ**. **prakarṣeṇa** prāgbhavādāv **ārabdhaṃ** karmaphalapākonmukhaṃ **prārabdha**śabdenocyate. prakarṣaś ca saṃciteṣv api bahuṣu karmasu satsu pravṛttatvāt. vijātīyena pratyāvartayitum aśakyatvam. na hi pravahadrūpasya jalasya kadāpi pratyāvṛttir bhaviṣyati. nanu kim atra punar vipratipattau niścayakāraṇaṃ kiṃcid asti vā na vā. nāsti cen mahān anartha āpatiṣyati. *saṃśayātmā vinaśyatī*ty[4] abhiyuktasmaraṇāt. astīty āha: **sarvathāpīti**. **daiva**śabdena kathyatāṃ **prārabdha**śabdena vā nāsti paryāyāntarakathane bharaḥ · yataḥ prārabdhasadṛśaṃ daivam iti kathyate. paraṃ tu tasya prāgbhavīyakarmaṇaḥ svayam **asvatantratvād īśasya** sarvajñakartṛniyantṛsvabhāvasya samīkṣālakṣaṇā y**ecchā** s**aiva** daivaṃ prārabdham iti vā **satāṃ** dhīrāṇāṃ **matam**.

asvatantratvād ity uktaṃ viśadayati: **kva karmāṇī**ti.

kva karmāṇy andhamūkāni naṣṭāny adhyakṣataḥ kṣaṇāt
phalanti vividhaṃ tasmād īśo jāgarti sarvaśaḥ **6.3**

svayam **andhamūkāni** santi. **kṣaṇāt** tatkṣaṇaṃ **sarvapratyakṣataḥ · naṣṭāni** bhasmībhūtāni. **kva** tāny etāni **vividhaṃ** nānāprakāraṃ **phalanti** suramānuṣapaśusthāvarādi-

6.1b moditā J_3 J_4] soditā J_1 **6.1d** kusumāyate J_3 J_4] ktasumāyate J_1 **8** mat em.] sat J_3 J_4 **18** aśakyatvam $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$] aśakyam $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$ D

Anm. zu 7 *pra-śabdaḥ:* Bezogen auf *pra-* von *[īśa-icchā-]prasannatā* im Titel?

[1] 1.70d. [2] 6.1b. [3] Quelle unbekannt. [4] Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 4.40b.

rūpeṇeti **kva**: mahad anayor antaram ity arthaḥ. tathā c†eyaty† eva kṛtāsthā buddhijīvino bauddhāḥ sthitāḥ. tathā cāhuḥ:

svargaḥ kartṛkriyādravyavināśe yadi yajvanām
tato dāvāgnidagdhānāṃ phalaṃ syād bhūri bhūruhām[5] iti.

tathā:

mṛtānāṃ yadi jantūnāṃ śrāddhaṃ syāt tṛptikāraṇam
nirvāṇasya pradīpasya snehaḥ saṃvardhayec chikhām[6] iti ca.

atra mīmāṃsakāḥ sūkṣmadarśinaḥ samarthayanti: naitat. evaṃ hi karmavipralopaḥ kṛtahānyakṛtābhyāgamaprasaṅgāpādakaḥ. tathā hi: bhoḥ svalpadarśinaḥ · yadi kṛtaṃ karma naṣṭam iti kiṃ kasya saṃbandhīti tadā kṛtasya hānir anupayogāt · akṛtasya ca phalavaicitryād abhyāgama iti na kaścit sadasatsu karmasu pravarteteti doṣanivṛttaye karmaṇāṃ phaladātṛtvam avaśyam abhyupagantavyam. tadanusāreṇa cātmāpy avicchinnakarmapravāhanibandhano nityo 'bhyupagantavya iti jātamātrāṇām eva stanyapānādau pravṛttidarśanāc cāyam artho 'vaśyaṃ pratiśravaṇīya iti.

atrāhuḥ paramāstikāḥ: satyaṃ prasaṅgadoṣanivṛttaye karmānusyūtam idaṃ sacarācaraṃ jagad avicchinnapravāheṇa pravahad vartate. paraṃ tu tad api karmavāsanānusyūtaṃ carācaraṃ jagaj jaḍataikaparamārtham etādṛgvicitracaritracāturīṃ kathaṃ bhajate · iti cetanena pūrvāparānusaṃdhānacatureṇa bhāvyam. sa ca yadi pṛthak pṛthak tadā sikatāvad vidīrṇaprāyam idaṃ na kathaṃcid vyavasthām āgamiṣyatītīśvareṇa sarvaniyantrā sarvajñena sarvakartrā bhāvyam iti sūcanāya **vividham** iti viśeṣaṇam.

tataś ca daivasya prārabdhasya vā jaḍatvena paratantratvāj jīvānāṃ ca tadekayogakṣemāṇāṃ kenacid ekenādisiddhena bhāvyam iti svatantreśvarecchaiva dvayam apīti satāṃ matam iti sūcitam. anīśvaramīmāṃsakamatakhaṇḍanaṃ sākṣād āha: **tasmād īśa** iti. **sarvaśa** iti cetanācetanarāśidvaye · iti. etad evoktaṃ Sārasvate:

kratau supte jāgrat tvam asi phalayoge kratumatāṃ
kva karma pradhvastaṃ phalati puruṣārādhanam ṛte
atas tvām utprekṣya kratuṣu phaladānapratibhuvaṃ
śrutau śraddhāṃ baddhvā kṛtaparikaraḥ karmasu jana[7]

iti seśvarasiddhāntimate sarvaṃ sustham.

tasmāt siddham idam ity āha: **sarvadṛg** iti.

sarvadṛk sarvagāmī ca svatantraḥ parameśvaraḥ

2 bauddhāḥ $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$] boddhāḥ $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$ D **22** ekenā J_4 D] ekainā J_3 **25** supte J_4 D] svapte J_3

[5] Vgl. Sarvamatasaṃgraha, Ed. Gaṇapati Śāstrī, sub *cārvākamatanirūpaṇam* (S. 15f.), dort: *svargaḥ kartṛkriyādravyanāśe 'pi yadi yajvanām // bhaved … /.* [6] Vgl. Ind. Sprüche 4945, dort: *mṛtānām api jantūnāṃ śrāddhaṃ cet tṛptikāraṇam / tarhi nirvāṇadīpasya snehaḥ saṃvardhayec chikhām //.* [7] Śivamahimnastava, Ed. Brown 20, dort c: *atas tvāṃ saṃprekṣya …*, d: *śrutau śraddhāṃ baddhvā dṛḍhaparikaraḥ …*

sarvakartā ca sarvajña ity eṣā tāttvikī gatiḥ **6.4**

sarvadṛg ityādinā nimittatvam uktam. **sarvagāmī**ty anenopādānatvam uktam. **svatantra** ity anena karmamāyāṇvādinirāsaḥ. **parameśvara** iti cetanaś citikartā svaprakāśa iti svarūpalakṣaṇam. **sarvakarte**ty anena taṭasthalakṣaṇam. etādṛksvarūpo bhagavān indumaulis trilocana ity **eṣā tāttvikī**: tattvaṃ kathamapi kenāpi cācālyaṃ tasmād āgatā pratītā **gatir** upadeśyopadeśakavyavahāravartinī.

itthaṃ sthite sarvaniyantari parameśvare sarvaṃ niyataṃ sidhyatīty āha: **ata eva ce**ti.

ata eva ca śrutyanteṣv adṛṣṭam iti śabditam
prācīnaṃ karma balavan na laṅghyaṃ kaiścid apy aho **6.5**

śrutyanteṣv iti bahuvacanenādarātiśayāt tadukte paramaśraddhālutvaṃ sūcitam. **adṛṣṭam iti śabditaṃ** puṇyāpuṇyātmāpūrvaśabdakīrtitam api svarūpataḥ paro'kṣatvāt phalānumeyatvāc cādṛṣṭaṃ saṃjñitam. **prācīnam** iti pūrvāparāvekṣayā prārabdhākhyam ekam eva mantavyam. **kaiścid** iti pūrvoktatrividhādhikāribhiḥ śāmbhavaśāktāṇavopāyasiddhair **api** vā **na laṅghyam**. *prārabdhaṃ kena śodhayed*[8] iti siddhāntād bhogaṃ vinā laṅghanāsiddheḥ.

etad eva dṛṣṭāntayati: **vidite**ti.

viditaparamavedyā ye 'pi kecin mahāntaḥ
paramavimalabodhoddhūtasarvāntarāyāḥ
karadhṛtabadarīvad dṛṣṭabāhyāntaraṅgās
tay api ca yadabhogād bhagnavṛttā bhavanti **6.6**

trividhādhikārimadhye jñānayogasyehaiva sākṣātkārahetutvān **mahānta** iti jñānasiddhāḥ. ata eva **parame**ti. atra bhagavadvacanam:

nehābhikramanāśo 'sti pratyavāyo na vidyate
svalpam apy asya dharmasya trāyate mahato bhayād[9] iti.

tataś ca **yathā kare dhṛtā badarī** svarūpapramāṇādinā pratyakṣato 'vabhāsate tathā **pratyakṣīkṛtabāhyāntaraṅgā** bāhyāntaravastusvabhāvā **ye kecit tay apī**ti **te · api** · iti cchedaḥ. **yadabhogād** yasya prārabdhasyābhogād **bhagnavṛttā bhavantī**ti *jñānāgniḥ sarva-*

6.4d tāttvikī J_3 J_4 D] tādvikī J_1 **6.5b** śabditam J_3 J_4 D] śavdhitam J_1 **6.6b** oddhūta $J_1^{p.c.}$ J_4 D] oddhata J_3 **6.6c** badarī J_3 J_4 D] badharī J_1 **6.6c** aṅgās J_3 J_4 D schol.] āṃgās J_1 **6.6d** bhavanti J_3 J_4 D schol.] bhramaṃti J_1

Anm. zu 6.5, Metrum: Anuṣṭubh. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[c]a śr[u]* als kurze Silbe. **Anm. zu 6.6, Metrum:** Mālinī.

[8] Quelle unbekannt. [9] Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 2.40.

karmāṇi bhasmasātkurute[10] · iti bhagavadvacanaprāmāṇyena jñānāgninā sarvakarmadāhe 'pi prārabdhaṃ *yenedaṃ tad hi bhogata*[11] iti nyāyena bhogaṃ vinā na naśyatīty arthaḥ.

etad eva sādhayati prakṛtasiddhaye: **bhūtam** iti.

bhūtaṃ bhāvi ca bhavyam atra vividhaṃ karmāsti yan mohakaṃ
tat sarvaṃ sahasaiva yāti pralayaṃ dūreṇa yadgandhataḥ
taj jyotiḥ paramaṃ svabhāvavimalaṃ yatrāsti bhagnavrataṃ
prārabdhaṃ tad aho budhā vijayate tadvāhako vāpy asau **6.7**

bhūtaṃ prācīṇātītajanmārjitaṃ **bhāvy** etajjanmasaṃcitaṃ bhokṣyamāṇaṃ **bhavyaṃ** bhogopayogyaṃ **yat karma** **trividhaṃ** **mohakaṃ** kartṛbhoktṛtvādyabhimānena yonyānantyavidhāyakaṃ **tac** ca **yasya** jyotiṣo **gandhataḥ** sphūrtimātreṇa sakṛdvibhātatvalakṣaṇena **dūrāt sapady** **eva pralayaṃ yāti** viśīrṇaprāyaṃ saṃpadyate śaktitvād dagdhaprāyatve na punar aṅkurājanakaṃ jāyate. itthaṃ saty api **tad vimalaṃ** paramaṃ **jyotir** api **yatra** prārabdhakarmaṇi **bhagnavrataṃ** bhogaṃ vinā dāhāśaktaṃ kathitanyāyena. **aho** āścarye. bho **budhās tat prārabdhaṃ** **viśeṣeṇa jayati** sarvopari vartate. kiṃ vā tasya varākasyaitanmāhātmyakathanena. tad api tasyaiva jyotiṣo māhātmyam ity āha: **tadvāhaka** iti. **asāv** īśvaraḥ. ayaṃ bhāvaḥ: sarvā hy asau saraṇis tasyaiva tatrāpi pūrvāparapratiśrutapālanam atīva saṃbaddham iti na kiṃcid avadyam iti.

adhunā tatra bhogasyāvaśyaṃbhāvāt tadbhuktiprakāram āmoditākhyam anāsaktijanakatvāya tatprītisiddhaye ca saṃbhāvayati: **yat kiṃcid** iti.

yat kiṃcij jagatītale 'tra luṭhatām āyāti daivecchayā
sarvaṃ sādhv iti tatra susthahṛdayā hṛṣyanti ye 'harniśam
te 'tyuccāśayabaddhasaddṛḍhamahāsaṃvidvibhūtyullasat-
kīrtisphārasapatnitāmaradhunīsadvāripūrā narāḥ **6.8**

āyātīti · avaśyabhogyatvāt tasya. asya hy avāptakāmatvāt svayam anāsaktatvād akasmād upanataṃ **sarvaṃ sādhv iti susthahṛdayā ye 'harniśaṃ** tatkṛtaharṣaviṣādābhāve 'pi **hṛṣyanti** tatprāpakavibhavaniyatiparāmarśenānandabharitā bhavanti. parāmarśābhinayam eva prakaṭayati: **te** · iti. **sapatnitaḥ** sadṛśīkṛtaḥ. **amaradhunī** Gaṅgā. ayaṃ bhāvaḥ: yathāmara-

1 karma J_4 D] karmā J_3 **6.7b** sahasaiva J_3 J_4 D] drutameva $J_1^{p.c.}$ **6.7d** vāhako vāpy J_3 J_4 D] vāhakeyopy J_1 **8** janmā J_4 D] jaganmā J_3 **11** śaktitvād J_3] 'śaktitvād J_4 D **12** paramaṃ J_4 D] paraṃ J_3 **6.8d** dhunī J_1 schol. m. c.] dhvanī J_3 J_4 D

Anm. zu 6.7, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[t]i pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 6.8, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

[10] Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 4.37cd. [11] Kiraṇatantra, Ed. GOODALL 6.20d.

dhunī bhagavatpādāṅguṣṭhanirgatā mahādevaśirasi samullasantī trilokīpāvikā samullasati tadvad eva tatkīrtisphāro 'pi trilokīpāvaka iti.

atra pūrvavat saṃgṛhṇāti: **tadicchaye**ti.

tadicchayātra yat kiṃcid āyātīmaṃ janaṃ prati
tatrāsau svasthahṛd bhūtvā sādhv ity eva tam arcayet **6.9**

tadicchayā prārabdharūpayā. **tam** īśvaram. gatārtham anyat.

tatraiva ca maheśvaro 'tīva prasīdatīti bhaṅgyā kathayati: **yāsāv** iti.

yāsau tīkṣṇamukhā sugranthigrathitā pakṣadvayollāsinī
lakṣāvedhanatatparograjavinī bāṇī tadicchāmayī
nānyat tadvinivṛttikāraṇam aho carmāsty ṛte tanmatiṃ
matvetthaṃ sumanā ya īśacarite dhanyaḥ sa eko 'graṇīḥ **6.10**

siddhamahāyogidṛṣṭāntenoktācālyavibhavā **yāsau tadicchāmayī bāṇī**: daivaprārabdheti śabdit**eśecchai**va bhāviviśeṣaṇadvāreṇa **bāṇī** · alpo bāṇo **bāṇī tīkṣṇamukhā** skhalitatvādiśaṅkārahitā **sugranthigrathitā**śakyapratīkāratattatsukhaduḥkhādigranthidṛbdhā. **pakṣadvayaṃ** puṇyāpuṇyobhayam. **lakṣaṃ** jīvasaṅghaḥ. **ugrajavinī** nimeṣamātreṇāpi kāryasādhanī **bāṇy** apy evaṃvidhaiva. **tasyā** bāṇyās **tanmatiṃ** *sādhv ity*[12] eva tanmananam **ṛte** vin**ānyad vinivṛttikāraṇaṃ carma** phalakaṃ **nāstī**ti **matvā ya īśacarite prasannacittaḥ sa** ev**aiko 'graṇīḥ** · jyeṣṭhaḥ śreṣṭhaś ca. anye tu viṣādādibharitatvāt punaḥ punar anarthabhājanaṃ syur iti.

atrāpi pūrvavat saṃgṛhṇāti: **yeyam** iti.

yeyam icchāmayī bāṇīśasyāṇvoghapravedhinī
prasannatāṃ vinā nānyat tasyāś carmāsti vārakam **6.11**

aṇvogho jīvasaṅghaḥ. **prasannatām** iti sādhv etad avaśyabhoktavyatvād iti.

prasannatām evābhinayati: **itī**ti.

iti yaḥ ko'pi sudhīs tatprasannatādehalīṃ samāśritya

---

ante 6.9 atra saṃ add. i. t. J_1 **6.9b** īmaṃ J_3 J_4 D] īha J_1 **6.9c** svastha J_3 J_4 D] sustha J_1 **6.10c** kāraṇam J_3 J_4 D schol.] kārakam J_1 **ante 6.11** atra saṃ add. i. t. J_1

Anm. zu 6.10, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Im ersten Strophenviertel gelten dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[s]u-gr[a]* und *[th]i-gr[a]* als kurze Silben.

---

[12] 6.9d.

mūrdhnā prasādayati taṃ sa laghūccāgryāsanaṃ śrayati **6.12**

tatprasannataiva **dehalī** gṛhadvārasthāpanikā tāṃ **mūrdhnā samāśritya** tatra śiraḥ sthāpayitvā **taṃ prasādayati** prasannīkaroti. dṛṣṭaṃ hi prabhūṇāṃ prasannatāyai śirasā dehalīsamāśrayaṇam. **sa** puruṣo **laghu** tūrṇam **uccaśreṣṭhasiṃhāsanabhāg** iti.

atraiva tadicchābāṇīm acālyāṃ saphalayituṃ lakṣyavedhe 'pi vyathābhāvapūrvaṃ harṣāptiṃ racanayā nibadhnāti: **itthaṃ ya** iti.

itthaṃ yaḥ ko'pi vijño mananaphalavṛtāṅgaughasaṃhṛṣṭacetā
vīraṃ sarvārthadakṣaṃ sumukhayatitarāṃ cārucaryākrameṇa
tasyaiśy eṣā subāṇī dṛḍham api sahitā satphalāḍhyāpy agūḍhān
kleśān āvidhya kāṃcit prakaṭayati parām āyatiṃ ślāghyaśīlām **6.13**

mananam eva **phalaṃ** phalakaṃ ten**ācchāditāṅgaughatvāt** **saṃhṛṣṭacittaḥ** san **vīraṃ** bhagavantaṃ lakṣyapātinaṃ **sarvārthadakṣaṃ** gūḍhāgūḍhaprahāradānacaturaṃ **sumukhayatitarāṃ** prasannayatitarāṃ **tasyaiṣā subāṇī**·avaśyaṃ lakṣyapātinī tena paramavīreṇa **dṛḍham api sahitā** saṃhitā **satphalāḍhyā**: **sac** chobhanaṃ **phalaṃ** pāko 'yomukhaṃ ca **tatsahitā**·**agūḍhān kleśāṃs** teṣām atyantotkaṭatvād ācchādayitum aśakyatvād anāvṛtāṃś **cārucaryākrameṇa** mananākhyaphalakāvaraṇen**āvidhya** samyak prahṛtya **kāṃcit**·vaktum aśakyāṃ **parām āyatim** udarkaṃ satkīrtiṃ ca **prakaṭayati**· iti mahāvīratvam api tasya siddhaṃ lakṣyavedho 'pi saṃpannaḥ. sarvakleśanāśapūrvaṃ ślāghyaśīlodarkodayaś ceti mahābhāgyaṃ dhīmatām iti **ślāghyaśīlām** iti dhvanayati. **sahite**ti *samo vā hitatatayor*[13] ity anusvāralopaḥ.

tadicchāśayane svecchāmatiganḍopavṛṃhite
yaḥ śete vivṛtāṅgo 'sau sukhaṃ prāpnoti netaraḥ **6.14**

tadicchā daivecchā. **matir** mananam. **śete** sarvacintām upasaṃhṛtya vyavaharati.

idānīṃ tasyaiva māhātmyaṃ viśadayati: **tam** iti.

taṃ jitakleśam āttāntāratiṃ puruṣakuñjaram
dṛṣṭvā dūrāt palāyante citraṃ daurbhāgyajambukāḥ **6.15**

kleśā avidyādayaḥ. **āttāntāratiṃ** gṛhītāntarānandam. *ro rī*ti[14] ralope dīrgheṇa: **antāratim** iti. **puruṣakuñjaraṃ** puruṣaśreṣṭhaṃ **kuñjaraṃ** hastinaṃ ca.

---

15 'yomukhaṃ J_3 $J_4^{a.c.}$ D] unmukhaṃ $J_4^{p.c.}$ **17** ca J_3 $J_4^{p.c.}$] ce $J_4^{a.c.}$ D **6.15d** jambukāḥ J_3 J_4 D] jaṃbhukāḥ J_1 **27** āttāntā $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$] āttāntara $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$ D

Anm. zu 6.12, Metrum: Āryā. **Anm. zu 6.13, Metrum:** Sragdharā. **Anm. zu 27** *ralope dīrgheṇa:* Oder lies: *ra-lope dīrgho 'ṇa[ḥ]* als Teilzitat von PĀṆINI 6,3.111: *ḍhralope pūrvasya dīrgho 'ṇaḥ*?

---

[13]Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. KIELHORN 1 sub Pāṇini: Aṣṭādhyāyī 6,1.144. [14]PĀṆINI 8,3.14.

kiṃ citram asya dikpālāḥ prasīdantīti so 'pi yat
prasannaḥ parameśānaḥ sarvaprabhur anāśrayaḥ **6.16**

kim iti. **dikpālā** Indrādyā bāhyā āntarāś ca cittādyadhiṣṭhātāraḥ **prasīdantīti** pūjayanti divya-dṛgādiprādurbhāveṇa ca prasannībhavanti · iti **kiṃ citratayā** gaṇyate. naivety arthaḥ. **yataḥ so 'pi parameśānas** †taṃ† prati **prasanno** yadaṃśāṃśagandhamātreṇāpi te diśaḥ pālayanti. **diśaḥ** kāṣṭhāḥ śarīrāṇi ca.

sarvathāsya sulābho 'yaṃ yadīśecchāprasannatā
satyāṃ bhāvanayā yasyāṃ bhāvanā satpade dṛḍhā **6.17**

sarvatheti. **īśecchāyāṃ prasannatā**. **bhāvanaye**ti dṛḍhābhyāsena **bhāvanā** sthitiḥ.

ato ya īśvarecchāyāṃ tanudhārī subhāvanaḥ
tenādyalipim āpyāho grasyate kalanādvayī **6.18**

ata iti. **subhāvano** dṛḍhabhāvanaḥ saṃs **tanudhārī** śarīraṃ ḍhaukayitvā manyate. **tene**ti · **ādyalipiṃ** prāksṛṣṭikālīnāṃ puṇyāpuṇyobhayottīrṇāṃ madhyasaraṇilakṣaṇāṃ **kalanā-dvayī** puṇyāpuṇyobhayarūpiṇī · ūrdhvādhobhavagatidāyinī. madhyagatir apy anayor evobhayātmikāntarbhāvanīyeti na pṛthaṅnirdeśaḥ. ayaṃ bhāvaḥ: prāksṛṣṭau svaśakti-sphārarūpatvāt sṛṣṭer na puṇyāpuṇyobhayaśleṣaḥ. tato 'vāntaravaicitrye tadubhayaśleṣeṇa devamanuṣyapaśutādyāvirbhāva ity **ādyalipim āpye**ty uktam. **āpye**ti · āṅpūrvasya āpe rūpam. tena lyabnirdeśo 'navadyaḥ.[15]

pūrvadvāradvayenāsya samānaphalatāṃ vaktuṃ saṃgamayati: **tathā cāhur** iti.

tathā cāhur mahātmānas tridhā lābho 'sya dehinaḥ
dainyoktitaccharaṇate tadicchāmananaṃ tathā **6.19**

tridhety anenaiṣāṃ trayāṇāṃ phalaikyam ity uktam.

iti śikhābandhaṃ viracayyedānīṃ śekhararacanāṃ nibadhnāti: **atre**ti.

atrodāharaṇaṃ ramyā kathaikā bhuvi viśrutā
yayāho bhūṣite karṇe 'narghatā hṛdi jāyate **6.20**

karṇe bhūṣite śravaṇena bharite **hṛdi · anarghatā jāyate** · ity atiśayoktyāścaryaṃ dyotayati.

kathāmāhātmyam ādau saṃkṣepataḥ kathayati: **yasyām** iti.

yasyāṃ so 'sti sukarmakṛṣṭakaluṣaḥ satkarmibandhuḥ sudhīr

Anm. zu 5 *taṃ:* Lies: *tān*?

[15] Vgl. PĀṆINI 7,1.37: *samāse 'nañ-pūrve ktvo lyap.*

yasmin kṣāntir amuṣya sarvaparitū reje 'parādhāpahā
tasminn adya natiś ca no 'stu kim ataḥ satkarmapāko budhā
ākalpaṃ caritaṃ punāti viśadaṃ yeṣāṃ ca Gaṅgaughavat **6.21**

sa kaścit **satkarma**kṣālitapāpaḥ **satkarmibandhur** iti pitrādivaṃśaparaṃparayāpi śuddhatvam asya dhvanitam. **yasmin** kṣāntibhūṣite **sarvaparitā** sarvapālayitā maheśvaraḥ. anye doṣāś cāsyām antarbhavantīty āha: **aparādhāpahe**ti. mahātmānaḥ svopakārāya namasyā ity āha: **no natiś ce**ti. bhor **budhā ataḥ kaḥ satkarmapāko** mahatāṃ **yad eṣāṃ caritaṃ Gaṅgāpravāhavad ākalpaṃ punātī**ti.

so 'nvahaṃ bhagavatpādastutirakto vyajijñapat
yatra tvatprītatā tvaṃ tāṃ sṛtiṃ darśaya me prabho **6.22**

so 'nvaham iti. **vyajijñapat** · bhagavantam iti śeṣaḥ. bhoḥ **prabho yatra** saraṇau **bhavat-prasannatā tvaṃ tāṃ sṛtiṃ darśaya mamā**jñasyeti.

itthaṃ stutyavasāne taṃ vilapantaṃ sarasvatī
gūḍharūpā mudābhyetya prāha pakvakaṣāyakam **6.23**

ittham iti. ṣoḍaśākṣarātmaka**stutyavasāne taṃ vilapantaṃ** dainyoktyā muhur muhur bhūmau luṭhantaṃ **gūḍharūpā sarasvatī** devavāṇī **prāha** yato 'sau **pakvakaṣāyaḥ** kṣīṇa-doṣaḥ.

prasannatā mamājñeyaṃ svādhīnaiveti gamyatām
madicchāyāṃ prasannas tvaṃ yan me tvayi prasannatā **6.24**

he · ajña **mama prasannatā tvadadhīnaiveti gamyatām**. tathā hi: **yad** iti. **yadi madicchāyāṃ** matprāpite śubhāśubhe daivalakṣaṇe **tvaṃ prasanno** dhṛtamūrdhā kṣamase tarhi **me** matkartṛkā **tvadviṣaye prasannatā**sty eveti.

śrutiśravaṇādinedaṃ jñāsyasi · iti tathā yatasvety āha: **ya** iti.

ya īśecchāprasanno 'sau tasyāḥ satphalabhāg iti
smṛtau ca gīyate kasmān muhyasy evaṃ vidann api **6.25**

asau puruṣaḥ · **tasyā** īśecchāyā daivalakṣaṇāyāḥ **satphalabhāg** bhavat**īti smṛtau** sarva-prasiddhāyāṃ **cād** asarvagocarāyāṃ śrutau ca **gīyate** · iti **vidann api kasmān muhyasy evam** iti sarvapramāṇarakṣitam idaṃ vastv ity uktaṃ bhavati. tathā ca gītam:

6.21a sukarma J_3 J_4 D] svakarma J_1 **6.21b** 'parādhā J_3 J_4 D] 'ṣarāyā indis. J_1 **6.22b** vyajijñapat J_3 J_4 D] vṛjijñapat J_1 **6.24a** mamā $J_1^{p.c.}$ $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$ schol.] samā $J_1^{a.c.}$ $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$ D **27** śrutau J_3] śratau J_4 D

Anm. zu 6.21, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 6.24, Metrum:** Anuṣṭubh. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[y]i pr[a]* als kurze Silbe.

sarvadharmān parityajya mām ekaṃ śaraṇaṃ vraja
ahaṃ tvāṃ sarvapāpebhyo mokṣayiṣyāmi mā śuca[16] iti.

vistāreṇoktam arthaṃ saṃgṛhṇāti: **yaccittam** iti.

yaccittaṃ mananaprakāśanavaśād dīptaṃ vidhīcchāvaśāt
prāpte no vimukhaṃ vinudyatitarām īśaprasāde mudā
ādatte sutarāṃ mudeśaphalitaṃ prītyāsya cittena no
duḥkhaṃ padmadale 'mbuleśa iva taccitte padaṃ dāsyati **6.26**

mananam upanatārthasvīkāro harṣaviṣādarāhityam. anyat spaṣṭam.

aho ślāghyo 'sāv iti punar api ślāghamāna āha: **sade**ti.

sadā prasannacitto 'sāv īśecchāprāptavastuni
mahotsavabhṛto vāho dināni gamayaty api **6.27**

mahotsavabhṛto veti **vā** · ivārthe.

yena snigdhena satataṃ tadicchātanudhāritā
rucir dhṛtāsya no jātūtsavaiśvaryahatir bhavet **6.28**

yeneti. **snigdhene**ti na punar anyoparodhena. **tadicchāyāṃ tanudhāritā**rūpā yā **rucir dhṛte**ti.

tadicchāsuphale śliṣṭe sadaiva jagatītale
śarkarākṣīravat svādurase syātāṃ mahāmṛte **6.29**

tadiccheti. icchānantaram evāsau suphalaṃ prāpnotīty arthaḥ. yathā **śarkarākṣīre śliṣṭe mahāmṛtarūpe svādurase syātām**.

nanv atyāścaryam idaṃ *sadaiva śliṣṭe*[17] iti · icchāyāṃ satyāṃ phalaprāptiniyamāt satyaṃ samavyāptikayor avaśyaṃbhāvaniyamād abhedāropo na doṣāyety āha: **kāryakāraṇate**ti.

kāryakāraṇatā loke yady apy asty anayor dhruvā
sahabhāvitayā tasyā nihnavo 'tra virājate **6.30**

6.26b mudā $J_3^{p.c.}$ J_4 D] sadā J_1 **6.28b** tanu J_1 J_3 J_4] tatanu D **6.28c** dhṛtā J_3 J_4 D] vṛtā J_1 **6.28d** ūtsavai J_3 J_4 D] ūtmavai J_1 **16** dhṛte $J_3^{p.c.}$] vṛtā $J_3^{a.c.}$ J_4 D **6.29a** su J_3 J_4 D schol.] sva J_1

Anm. zu 6.26, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 6.26b** *vinudyati-:* Eine Konjugation von *nud* nach vierter Präsensklasse ist weder nach Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 6,2/132 normgrammatisch möglich, noch scheint sie andernorts belegt.

[16] Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 18.66. [17] Vgl. 6.29ab.

anayor icchāphalayoḥ. **tasyā** iti kāryakāraṇatāyāḥ. **atre**ti · īśecchāmoditāyām.

pūrvāparānusaṃdhānārtham uktam arthaṃ samuccinoti: **ity evam** iti.

ity evam uktā vibudhāḥ suramyā
prasannatāpte paramāsti yāsau
daiveti yāṃ prāhur amutra bhavyā
lumpanti tāṃ bhālalipiṃ vidhātuḥ **6.31**

vibudhā iti prāgvat. evam uttaratrāpi dvārānteṣu bodhyam. **āpte** svayam upanate. **yāsau paramā prasannatā** s**oktā** śikhāśekharābhyāṃ grathitā. **yāṃ** prasannatāṃ **daivety** upalakṣaṇatvād daivaprārabdhaśabdābhyāṃ **prāhuḥ**. **amutrā**syāṃ **bhavyā** dhṛtasadbhāva-pratītayaḥ · **tāṃ vidhātur bhālalipiṃ** lalāṭalikhitākṣarapālīṃ **lumpantī**ty anena paryavasāne muktir eva tatprāpyeti kathitaṃ bhavatīti śivam.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ daivaprasannatānāmakaṃ ṣaṣṭhaṃ ratnadvāram 6.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāvivaraṇe Padasaṃkete ṣaṣṭhī prabhā 6.

6.31d lumpanti J_3 J_4 D] laṃpaṃti J_1 **12** nāmakaṃ J_3 J_4 D] nāma J_1 ratna J_3 J_4 D] om. J_1

Anm. zu 6.31, Metrum: Upajāti.

باب هفتم
«در توکّل»

و آن دل برداشتن است از اسباب و به حضرت مسبب‌الاسباب توجّه نمودن و به کفایت کارهای خود از حق سُبحانَه طلبیدن و هر که کار خود به خدای- تعالی- تفویض می‌نماید در هر چه پیش آمد اعتماد بر کرم الهی کند، همه کار او بر وفق دلخواه ساخته و پرداخته گردد. نظم:

(۷.۱) تو با خدای خود انداز کار و دل خوش دار

و پادشاه را لازمست که در همه حال رسم توکّل فرو نگذارد تا عنایت الهی کارهای او را چنانچه باید و شاید برآرد. آورده‌اند که روزی پادشاهی از عالمی پرسید که نصرت اهل ایمان در چند چیز است؟ گفت: در دو چیز: یکی ادای نماز و یکی توکّل بر کَرَمِ کارساز. پادشاه بنای کار خود برین دو چیز نهاد و این دو خصلت را عادت کرد. ناگاه او را دشمنی پدید آمد و با لشکر گران و سپاه بیکران روی به دارالملک وی آورد، او نیز با سپاهی که داشت متوجّه خصم شد. چون نزدیک یکدیگر رسیدند و مهم بر حَرب قرار گرفت، شبی که در روز او مصاف مقرر بود، آن پادشاه همه شب نماز می‌گزارد، یکی از ارکان دولت گفت: ای ملک بیاسای که فردا روز مصافست. گفت: من امشب کار خدا می‌کنم و فردا کار خداست، هرچه خواهد کند، مرا با آن هیچ کاری نیست و در آن هیچ گونه اختیاری نه. گفت: پس تهیّهٔ اسباب حَرب کن و معرکهٔ قتال را آماده باش. گفت زره توکّل پوشیده‌ام و کار خود به وکیل لطف حق گذاشته. شعر:

(۷.۲) ما کار خویش را به خداوند کارساز بگذاشتیم تا کرم او چه می‌کند

علّی الصبّاح که مَصاف راست کردند و هر دو لشکر در برابر یکدیگر صف کشیدند، مدد الهی از عرصهٔ وَاَنزَلَ جُنُوداً لم تَرَوْها در رسید. نظم:

(۷.۳) لشکر تأیید حق از ملک غیب آمد برون

فی الحال که چشم سپاه خصم بر چتر و رایت پادشاه با توکّل افتاد، عنان اختیار از قبضهٔ اقتدار بیرون رفته، هزیمت را غنیمت شمردند و بی آنکه حَربی واقع شود و کارزاری دست دهد شرِّ دشمن کفایت شد. شعر:

(۷.۴) صبح ظفر از مشرق امید برآمد اصحاب غرض را شب سودا به سر آمد

oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ. athedānīṃ *saṃtoṣaś cāpy upanata*[1] iti yad uddiṣṭaṃ saṃtoṣaratnaṃ tac ca suśikṣitaparīkṣāyai lakṣayitum āha: **śṛṇudhvam** iti.

oṃ

śṛṇudhvaṃ saptamaṃ dvāraṃ saṃtoṣākhyaṃ sudurlabham
labdhe yatra mahātmāno mahatīṃ siddhim āpnuyuḥ **7.1**

he suśikṣitā iti śeṣaḥ. **yatre**ti saṃtoṣaratne. **mahātmāno** vistīrṇamatayaḥ. siddhīnāṃ śiromaṇiṃ **siddhim** ātmasiddhim **āpnuyur** āpnuvantīti saṃbhāvyate.

tatrādau saṃtoṣasvarūpam āha: **gāḍhe**ti.

gāḍhāndhyāvaharāgivastukalanāṃ projjhyāntarīm ādarāc
citte śāntikalāśrayād uparate tatprāpakānusmṛtiḥ
yāsau harṣabharoddhurā sukalanaunmukhyāṅkuro jāyate
saiṣānandamayī daśā budhajanaiḥ saṃtoṣa ity ucyate **7.2**

āntarīṃ cittāntargatām. satataṃ prakāśakasyāpy anavabhāsād **gāḍhāndhyam**. kathaṃ tattyāga iti tadupāyam āha: **śāntī**ti. tatraiva **yāsau tatprāpakānusmṛtiḥ** sā ca **sukalanānām aunmukhyodbhedo jāyate**. sa ca samyak samantāt toṣaṇāt toṣa iti **saṃtoṣa** iti kathyate. bāhye ca vastuprāpakānusmṛtipūrvaṃ labdhe toṣaḥ saṃtoṣa iti sustham.

nanv ayatnopanate cittaprītiḥ saṃtoṣa iti bhavatu. yat punar uktaṃ *rāgivastukalanātyāgas tatprāpakānusmṛtir*[2] iti tatrāsya ko 'vasara iti taddvayasamarthanenaiva tatsvarūpalābha ity āha dvayena: **yāvad** iti **tad rāgī**ti ca.

yāvad dhy anarthamayarāgipadārthalipsā
cittāntare 'tra bhavināṃ vivarīvṛtīti
tāvat tv anarthabhayaśāntikarī muhūrtam
ekaṃ kuto 'sya bhavinaḥ smṛtir ujjihīte **7.3**

tad rāgibhāvakalanām apanīya dūrāc
chānte 'ntare 'sya bhavitur vihitapratiṣṭhā
satteśvarasya paramāmṛtasāravṛṣṭis
tuṣṭir mudeva tarate hatadurviśaṅkā **7.4**

ante 7.1a oṃ namo gurave add. i. t. J_1 **7.3d** kuto 'sya bhavinaḥ smṛtir ujjihīte J_4 D schol.] smṛtir udayate kuta eva jantoḥ J_1

Anm. zu 7.2, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 7.3, Metrum:** Vasantatilaka. **Anm. zu 7.4, Metrum:** Vasantatilaka.

[1] 1.71a. [2] Vgl. 7.2ab.

anarthamayā anarthapracurā ye **rāgipadārthāś** cittaprītijanakā vanitādayas teṣāṃ **lipsā atre**ha loke **bhavināṃ** janmināṃ **vivarīvṛtīti** punaḥ punar atiśayena vā vartate. **tāvat** kathaṃ parameśvara**smṛtir ujjihīte** · udgacchati. udetīty arthaḥ.
tat tasmāt kāraṇāt. **antare** citte **bhavitur** jantoḥ **paramāmṛtasāravṛṣṭir īśvarasattā**. saiva **tuṣṭiḥ** saṃtoṣaḥ. tataś ca rāgipadārthakalanātyāgeneśvarasmṛtir eva saṃtoṣaḥ. bāhyo 'pi tatsmaraṇapūrvaṃ prāptasvīkāraḥ saṃtoṣa iti.

itthaṃ svarūpasthitasya tasya vibhavaṃ sphuṭaṃ ca tasya pāryantikasvarūpam āha: **nije**ti.

nijasahajasusiddhilābha eṣo
'khilabhuvanāvalisāram etad eva
yad amuṣya parātmanaḥ padābja-
smaraṇaparatvam aharniśaṃ prayatnāt **7.5**

yat kiṃcana svarūpopayogi tan **nijaṃ** yac ca tadanupayogi tat param iti **svīya**sahajasiddhilābha eṣaḥ. etatprāptāv **akhilabhuvanāvali**vastu tyajyate · iti tat**sāraṃ** c**aitad eva**.

tasmād yaḥ kaścid īśe 'rtham arpayaty atiharṣitaḥ
svayaṃ copanataṃ kiṃcit prasādam iti manyate **7.6**

tasmād iti. **artham** iti kriyamāṇaṃ yat kiṃcana.

tasya sarvāṇi kāryāṇi manastoṣakarāṇi vai
sa svayaṃ sādhayen nāsya kāryaṃ tasyaiva tad yataḥ **7.7**

sa īśvaraḥ. **yatas tat kāryaṃ** naitatsaṃbandhi · api tu **tasyaive**śvarasyaiva **tat kāryaṃ yataḥ**.

*īśo 'rtham arpayatī*ty[3] uktaṃ tad eva saṃvadati: **tathā ce**ti.

tathā cātra purāṇeṣu gāthaikā gīyate śubhā
yasyā śravaṇamātreṇa saṃtoṣo vardhatetarām **7.8**

purāṇeṣv iti bahuvacanaṃ sarvasaṃmatam etad iti sūcanārtham. **saṃtoṣo vardhatetarām** iti saṃtoṣavṛddhau prayatyata ity arthaḥ.

tāṃ gāthāṃ paṭhati: **vicāraye**ti.

vicārayāntarīṃ sthitiṃ
samāhitāntaro 'nvaham
samarpya kāryam īśvare

Anm. zu 7.5, Metrum: Aupacchandasaka.

[3] 7.6ab.

prasādayāntarīṃ sthitim **7.9**

tyaktabahirviṣayas tvam **āntarīm** aiśvaryalakṣaṇāṃ **sthitiṃ vicāraya**. tatra ca cittasaṃyama eva kāraṇam ity āha: **samāhitāntara** iti. **anvaham** iti dṛḍhaprayatnalabhyo 'yam artha ity arthaḥ. **kāryam īśvare samarpya**:

brahmaṇy ādāya karmāṇi saṅgaṃ tyaktvā karoti ya[4] iti.

nītyātmano **gatiṃ** sarvavilakṣaṇāṃ **prasādaya** nirmalaya.

nanv evaṃ sati saṃkucitabāhyāntaravṛttiṃ niṣkāraṇaripavo 'kasmān māṃ vidrāvayiṣyantīti dūre siddhilābho 'stu. mūlam api naṅkṣyati mamety atra samarthayati: **krūrāśayānām** iti.

krūrāśayānām avalokya bhaṅgiṃ
na bhaṅguro 'bhūr mṛdulāśayo 'sau
saṃsādhayed artham anarthanāśīty
evaṃ bhavāśv eva vibuddhacittaḥ **7.10**

duṣṭacittānāṃ **bhaṅgiṃ** niṣkāraṇam eva paravedanālakṣaṇāṃ **vilokya** bhoḥ saṃtoṣabharita tvaṃ **bhaṅguro nābhūr** mā bhūḥ kiṃ karomīti bhaṅgaśaktir mā bhūḥ. yato **'sau mṛdulāśayaḥ** sādhupālakāśayaḥ parameśvaraḥ svayaṃ mṛdulāśayatvād dayālutvān mṛdūṃl lāti gṛhṇāti · iti **mṛdula āśayo** yasya. tava sarvam **arthaṃ** parotsādanapūrvaṃ **sādhayet**. yato **'sau** śaraṇāgatānām **anarthanāśīty evaṃ** smṛtvā**śv eva vibuddhacitto bhava**.

itthaṃ saṃtoṣaṃ lakṣaṇahetubhir vyavasthāpitam apīdānīṃ vyatirekamukhena samyaksiddhaye paryāyāntaraiḥ prapañcayati: **asaṃtoṣa** iti.

asaṃtoṣaḥ paraṃ duḥkhaṃ vikṣepo laghutā jvaraḥ
asāratvaṃ manastāpo 'nartharāśiś ca tucchatā **7.11**

kṣaudryaṃ paramadainyaṃ ca medhāvaikalyam eva ca
vivekahāniḥ sarvasvapramoṣo durgater mukham **7.12**

etāny asaṃtoṣanāmāni. etadviparyayeṇa saṃtoṣaḥ sarvathādeya iti bhāvaḥ. tathā ca paryāyā itthaṃ asya sidhyanti: saṃtoṣaḥ paramasukham · avikṣepaḥ · gauravam · ajvaraḥ

7.9d āntarīṃ sthitim J_4 D schol.] ātmano gatim J_1 **7.10d** vibuddha J_4 D schol.] prasanna J_1

Anm. zu 7.9, Metrum: Pramāṇikā. **Anm. zu 7.10, Metrum:** Upajāti. **Anm. zu 7.10b** *na … abhūḥ:* Mit *na* negiertier Aorist mit Augment in prohibitiver Verwendung ist andernorts nicht belegt und nicht beschrieben. Wegen einhelliger Überlieferungslage und guter Absicherung im Kommentar unterbleibt ein editorischer Eingriff. Im Epos werden mit *mā* negierte Aoriste auch mit Augment prohibitiv gebraucht und bei augmentlosen Formen kann im Vedischen *na* für *mā* eintreten; vgl. Oberlies 2003, sub 6.5 und Delbrück, sub § 203.

[4] Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 5.10ab, dort a: *brahmaṇy ādhāya …*

sāratā · amanastāpaḥ · artharāśir atucchatā · akṣudratā paramaudāryam · medhāsākalyam · vivekavṛddhiḥ sarvasvāptiḥ · sugatimukham iti bāhyāntarakaraṇasvāsthyaśarīrārogyabāhya-saṃpattiprāptilakṣaṇaihikī siddhiḥ. āmutrikasiddhipātratā ca saṃtoṣa eveti kim ataḥ param arthanīyam iti bhāvaḥ.

iti paryāyaśabdair yo bhaṇyate śāstrasaṃskṛtaiḥ
etadviruddhabhāvena saṃtoṣaḥ kasya no mude **7.13**

śāstrasaṃskṛtair iti śāstrānantyena svasvocitaparibhāṣānuguṇyena paryāyabhedāḥ.

eṣa eva mahodayānāṃ mahodayahetur ity āha: **ye 'pī**ti.

ye 'pi kecin mahātmāno munayo dīrghadarśinaḥ
bhavābdhipāragāḥ svasthā yasmāt so 'yaṃ mahodayaḥ **7.14**

kecid ity anenāsya paramadurlabhatvāt sahasramadhye kaścid eva tatpātram iti dyotayati. **dīrghadarśinaḥ** · bhūtabhāvyavekṣaṇakuśalāḥ. **yasmād** iti saṃtoṣāt. **so 'yaṃ mahodayaḥ** · mahān udayo yasmād aikāntikātyantikaduḥkhaviyogalakṣaṇaḥ.

itthaṃ madhyamādhikāriṇām etenaiva mahodaya ity uktvāthottamādhikāriṇām apy eṣa eva siddhihetur ity āha: **athe**ti.

atha ye 'pi karāntaḥsthabadarīphalavaj jagat
paśyanti hṛṣṭamanaso yataḥ so 'yaṃ parodayaḥ **7.15**

eteṣāṃ mananaśīlebhyo 'yaṃ viśeṣaḥ: yad ime vyutthānāvasthāyām eva **hṛṣṭamanasa** iti samādhivyutthitirāhityam eṣām.

etadapekṣayā mandādhikāriṇo 'py adhikṛtyāha: **athāpī**ti.

athāpi ruddhvā dhīvṛttīḥ śvāsapraśvāsarodhanāt
pibanti madhu hṛtkaṃje yasmāt so 'yaṃ mahāphalaḥ **7.16**

dhīvṛttīḥ saṃkalpādyātmikāḥ **śvāsapraśvāsarodhanāt** kumbhakavṛttyā vikasite **hṛtkamale** dvādaśāntaprasṛtaṃ **madhu pibanti**. anyat pūrvavat.

itthaṃ trividhā apy adhikāriṇo 'nenaivātyuttamaphalabhāgina ity uktam. te ca dvividhāḥ karmayoginaḥ kṛtasaṃnyāsāś ca. tatra svasvavarṇāśramaniṣṭhatayā kṛtapariśramā ye siddhiṃ prāptās te prathame. tāṃś ca prathamam uktvāthedānīṃ saṃnyastā varṇāśramaliṅga-tyāgenaiva siddhiṃ manyamānā haṃsadaṇḍitayā prasiddhās teṣām apy atraiva siddhilābha iti sarvavyāpakatām asyāha: **atyunnate**ti **pakṣobhaye**ti ca.

2 mukham em.] sukham J_4 D **7.15a** atha J_4 D schol.] ayo J_1 **7.15d** paro J_4 D] maho J_1 rep. 7.14d **25** trividhā em.] trividhān J_4 D

atyunnatapadārūḍhāḥ khapuṣpīkṛtakalmaṣāḥ
caranti bhuvi niśśaṅkaṃ yasmāt so 'yaṃ mahojjvalaḥ **7.17**

atyunnatapadaṃ brahma saṃnyāsāśramo 'pi vā. ata eva **khapuṣpīkṛtakalmaṣāḥ**. **kalmaṣam** atra puṇyāpuṇyobhayātmakaṃ vivakṣitaṃ tac ca **khapuṣpīkṛtaṃ** traikālikābhāvavattām āpitam. ata eva **bhuvi niḥśaṅkaṃ** vidhiniṣedhavidheyatvābhāvād iti. atha vā *yatīnāṃ tu caturguṇam*[5] iti nītyottamāśramārohaṇe 'py uttamācāravidhānān **niśśaṅkaṃ** nirbhayaṃ *dvitīyād vai bhayam*[6] iti śruteḥ. evaṃvidhās tridaṇḍino 'pi **yasmāt** saṃtoṣād eva **so 'yaṃ** saṃtoṣaḥ · **mahojjvalaḥ** · mahān ujjvalaḥ. **mahena** tejasā v**ojjvalaḥ**. **maha**śabdo 'danto 'py asti.

pakṣobhayavihīnāś ca muktāhārojjvalāśayāḥ
kalitāḥ śucayo haṃsā yasmāt so 'yaṃ mahābalaḥ **7.18**

haṃsāś caturthāśramiṇaḥ śvetagarutaś ca. tatra prathame: **pakṣobhayaṃ** vikṣepalayākhyaṃ manasaḥ pakṣadvayam. tatra jāgratsvapnayor vikṣepapradhānaṃ suptimohādau laya-pradhānaṃ tad**ubhayavihīnā** vibuddhatvāt. tathā **muktāhārās** tyaktaviṣayabhogā ata ev**ojjvalāśayāḥ**. **kalitāḥ** kalanāvantaḥ. **śucayo** nirlepāḥ. **yasmāt so 'yaṃ mahābalaḥ**. dvitīye 'pi: **pakṣa**yugena viśeṣeṇa **hīnāḥ** sauvarṇatvāt · **muktānāṃ** mauktikānām **āhāreṇojjvalāśayāḥ kalitā** madhurabhāṣiṇaḥ **śucayaḥ** śvetāś ca.

anekāyāsasādhyāni yāni saukhyāni bhūtale
yatsaukhyakalayā sāmyaṃ jātu no yānti kasyacit **7.19**

kalayeti ṣoḍaśāṃśena. **kasyacid** iti labdhasaṃtoṣāmṛtasya.

sa saṃtoṣaḥ paro lābhaḥ sa saṃtoṣaḥ paraṃ sukham
sa saṃtoṣaḥ paraṃ sthānaṃ sa saṃtoṣaḥ parā dyutiḥ **7.20**

sa saṃtoṣa iti. spaṣṭam.

yat kiṃcin mānyatāvahaṃ loke tat sarvam anenaiva labhyam iti paramādṛtenātra bhāvyam iti sūcayati: **tāvad** iti.

tāvac chailaguruḥ saritpatimahāgambhīragūḍhāśayo
vyomābhogavibhūṣaṇojjvalavapuḥ pīyūṣabhāśśītalaḥ
bhūmīsarvasahaḥ kabandhasuraso 'nantāmalaḥ pūruṣo
yāvan nāsya matir jahāti vimalaṃ saṃtoṣasacchekharam **7.21**

7.19d jātu no yānti J_4 D] yānti no jātu J_1 **7.20c** sa saṃtoṣaḥ paraṃ J_4 D] santoṣaḥ paramaṃ J_1

Anm. zu 7.21, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

[5]Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 5.137d, dort: *yatīnāṃ ca* … [6]Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. Olivelle 1,4.2.

śailavad **guruḥ** parair acālyaḥ. **saritpatiḥ** samudras tasyeva **mahāgambhīro** 'gāhyo **gūḍho** 'tyantasaṃvṛta **āśayaś** cittābhiprāyo yasya. **vyomābhogavibhūṣaṇaṃ** savitā tasyev**ojjvalaṃ** lokāndhyānarthāpahaṃ **vapur** yasya. **pīyūṣabhā** amṛtāṃśuś candras tadvac **chītalo** lokānandadāyī. **bhūmī**vat **sarvasahaḥ** kṣamāvān. **kabandham** udakaṃ tadvat **surasaḥ** sarvajīvajīvanāśāpūrakaḥ. **anantam** ākāśaṃ tadvad **amalaḥ** sarvasaṃbhārasaṃbhṛto 'pi nirlepaḥ. **saṃtoṣa** eva sarvamānyatāspadatvāc **chekharaṃ** ratnakirīṭaṃ **vimalaṃ** niśchidram. yathā śekhareṇa mūrtena mūrtimac chiraḥ śobhate tathāmūrte 'yaṃ dhīramūrtenaiva saṃtoṣaśekhareṇa śobhate · ity abhiprāyaḥ.

tatra dṛṣṭāntād ādhikyam asyāha: **yathā ce**ti.

yathā ca śikhayā loke varatvaṃ jāyate nṛṇām
tathā saṃtoṣakalayā varatvaṃ jāyate mateḥ **7.22**

bāhyaśekhare śikhayā bhinnayā bhāvyam. atra tu śekhara eva śikhāsthānīyo 'pīti bhāvaḥ. padārthas tu: **yathā loke śikhayā varatvaṃ** pradhānatvaṃ pravṛttavivāhanaratvaṃ ca. **tathā mateḥ saṃtoṣakalayā varatvaṃ** śreṣṭhatvaṃ varaṇīyatvaṃ ca **jāyate**. saṃtoṣabhūṣitā hi matir īśvarasmṛtilagnā bhaved iti yāsau tatreśvarasmṛtiḥ saiva taduparivartinī **śikhe**ti **kalaye**ti dyotitam.

satphalatvāt karmaṇo 'sya sādhāraṇye 'pi susthite
viśeṣeṇātra jāgaryaṃ rājñā sarvottamo hi saḥ **7.23**

asya karmaṇaḥ saṃtoṣākhyasya **sādhāraṇye** sarveṣām abhīṣṭadatvāt sarvārjyatve **'tiśayena sthite 'pi rājñā viśeṣopayogād atrā**vadheyaṃ tena paraṃ saṃtoṣo dhāryaḥ. yato 'sau **sarvottamaḥ** sarvavyavasthitivyavasthāpakaḥ.

*viśeṣeṇe*ty[7] uktaṃ tad eva sādhayati: **yathā yathe**ti.

yathā yathāsya bāhulyaṃ karmaṇāṃ prathitaṃ bahiḥ
tathā tathāntarī bahvī kriyā sādhyāsya siddhaye **7.24**

karmaṇāṃ bāhulyaṃ sarvavarṇāśramehāmutrayogakṣemāvadhānam. **asya** karmabāhulyasya **siddhaye · āntarī bahvī kriyā** saṃtoṣalakṣaṇā **sādhyā**.

siddham artham āha: **tasmād** iti.

tasmāt tenātra saṃtoṣakriyā kasminn api kṣaṇe
na heyā yaddayāpātraṃ bhūtvāsau siddhasatkriyaḥ **7.25**

5 nirlepaḥ J_4] nilepaḥ D **7.22d** jāyate J_4 D schol.] saṅgataṃ J_1

[7] 7.23c.

teneti rājñā. **atra** jīvadavasthāyām **atre**śvare vā. tatra hetuḥ prayojanābhidhāyī: **yad** iti maheśvara**dayāpātraṃ bhūtvāsau siddhasatkriyaḥ** saṃpannanirbādharājyaucitīkaḥ.

iti śikhābandhaḥ. atha śekhararacanārambhaḥ: **tathā ce**ti.

tathā ca śrūyate ramyākhyāyikātra garīyasī
yasyāṃ śravaṇajuṣṭāyām aho tuṣṭaṃ mano bhavet **7.26**

śravaṇajuṣṭāyāṃ karṇaviṣayīkṛtāyāṃ **manas tuṣṭaṃ** saṃtuṣṭaṃ **bhaved** ity atiśayoktidyotako **'ho**śabdaḥ.

ākhyāyikām āha: **Āryāvarte**ti.

Āryāvartāvanimaṇī rājā rājā babhūva ha
yasmin saṃtuṣṭacitte 'bhūd avanir davanirgatā **7.27**

VindhyaHimālayamadhyabhūmir varṇāśramavyavasthāvatī puṇyabhūmir **Āryāvarta** iti kathyate. tad**avanau** maṇir iva **maṇiḥ**. **rājā** kaścid **rājā babhūva**. **rāja**śabdaślāghyo babhūva. atha vā candra iva svacchaśītalavyavahāravartanyā. tadāha: **yasminn** iti. **avanir** bhūmir **davanirgatā** vanagahvaranirgatā. vanāny api tena sasyasaṃpattiśālīni kṛtānīti prajānām api bāhulyam arthād āyāti. atha vā **davebhyo** vanadavebhyo **nirgatā** saṃtāparahitety arthaḥ.

sa jātu pariṣadratnaṃ papraccha svaṃ manīṣiṇam
kathaṃ bhor mahatāṃ siddhiḥ satkulācāraśīlinām **7.28**

pariṣadratnaṃ sabhāśobhādhāyakam. yathā mahāntaḥ siddhim api sādhayanti na satkulācāraśīlam api tyajantīti tāṃ siddhiṃ kathaya.

itthaṃ pṛṣṭaḥ sa matimān provācāmuṃ manojñayā
girāvadhāraya vibho sārasaṃkṣiptam ādarāt **7.29**

avadhāraya samyaṅ niścinu. **sāraṃ** gauravayuktaṃ mahābhiprāyaṃ **saṃkṣiptaṃ** cālpaśrutikam.

lāghavaṃ vistaraś cobhau dūṣaṇaṃ hi giro matau
durlabhaḥ sārasaṃkṣiptavaktā śrotāpi tādṛśaḥ **7.30**

lāghavam asāratā. **vistaro** bahuśabdatā. śabdaviṣayatvād ghañabhāvaḥ.

tad eva sārasaṃkṣiptaṃ vakti: **sad** iti.

sattapaskriyayeśopanate saṃtoṣaṇena ca
dvayena mahatāṃ siddhiḥ karasthā sārvalaukikī **7.31**

ekā **sattapaskriyā** prathamadvāra uktā dvitīyaś c**eśaprāpite saṃtoṣo** dvārādāv uktalakṣaṇa iti **dvayena mahatāṃ** satkulācāraśīlināṃ **siddhiḥ karasthā** svayam upanatā. **sārvalaukikī** sarvalokahitā ihāmutrobhayalokahitā vā.

niśamyāmūṃ giraṃ tasya prasasāda sa dhīdhanaḥ
saṃkrāmaty acireṇaiva vastv ādarśe 'malodare **7.32**

niśamyeti. **sa** iti rājā. **dhīdhana** iti sārasaṃkṣiptaśrotṛtvam asya samarthitam. atrārthāntaranyāso rājāśayanirmalatāpratipādanāya: **saṃkrāmatī**ti. yato **'malodare darpaṇe śīghram eva vastu** sāṅgopāṅgaṃ lagatīti.

tataś ca: **sa** iti.

sa nidhānaṃ sadarthānāṃ matvā vāstu dṛḍhaṃ dvayam
satkarmaṇām aśeṣāṇāṃ tatrābhyāsa divāniśam **7.33**

sadarthānāṃ sadācāraśīlarakṣāpūrvaṃ prāpyārthānāṃ **nidhānaṃ dvayaṃ dṛḍham** uktalakṣaṇaṃ **vāstu** mūlapratiṣṭhākāraṇaṃ **matvāśeṣāṇāṃ satkarmaṇāṃ tatra** dvaye **divāniśam abhyāsā**bhyāsaṃ cakre.

itthaṃ samāśvastahṛdas tasyākasmāt kadāpy ariḥ
uttasthau pauruṣāyattaṃ nṛpāṇāṃ jīvanaṃ yataḥ **7.34**

ittham iti. **samāśvastahṛdo** dṛḍhapratītimanmanasaḥ · **tasya** rājñaḥ. **akasmād** iti daivecchayā. ayaṃ bhāvaḥ: itthaṃ samāśvastamanasaḥ kathaṃ śatrur utthita iti śaṅkyam. ākalpaṃ kīrtimūrtirakṣaṇārthaṃ sadguṇānām ādhārasiddhaye ceśādhīnam evedaṃ sarvam iti bodhyam ity **akasmād** ity uktam. atraiva laukikam arthāntaram āha: **pauruṣe**tyādi. pauruṣamūrtir hīyaṃ bhagavatā bhūmāv avatāritā yan nṛpa iti.

ripor utthānam eva tribhir varṇayati: **aneke**ti.

anekamātaṅgaghaṭā sadaśvadhvajarājitā
abhedyavarmasaṃnaddhabhaṭā rathasamākulā **7.35**

sadaśvānāṃ dhvajāḥ śreṣṭhāḥ. atha vā **sadaśvadhvaje**ti dvandvaṃ kṛtvā **rājitā**śabdena tatpuruṣaḥ.

gantrī śakaṭasadyugyabhārasthagitamedinī
senā tasya samāyāntī rajo'pihitabhāskarā **7.36**

bhāro vrajaḥ. atha vā tadāsthito goṇyādi**bhāraḥ**. **sthagitam** ācchāditam.

7.35b dhvaja J_1 $J_4^{p.c.}$] jvaja $J_4^{a.c.}$ D **7.36b** medinī J_1 $J_4^{p.c.}$] mediniḥ $J_4^{a.c.}$ D

Anm. zu 21 *avatāritā yan:* Zweifelhaft, lies: *avatāritāyaṃ*?

kolāhalākrāntadikkā trāsitāśāmadotkaṭā
badhirīkṛtalokāsau babhau kalpatamīva ca **7.37**

āśāmadotkaṭā digdantinaḥ. kolāḥ sūkarās teṣāṃ hi śravaṇasāmarthyam anyātiriktam iti tadgrahaṇam. upalakṣaṇaṃ cedam: mahāduṣṭasattvānāṃ **kalpatamī** saṃvartarātriḥ sāpy evaṃvidhā jñāyate: kalpāntarātrir āgateti. **kalpa**śabdo 'pi pralayavācakaḥ.

*saṃvartaḥ pralayaḥ kalpaḥ kṣayaḥ kalpānta ity apī*ty[8] Amarokteḥ.

kṛtāspadāṃ samālokya tām asāv avanīpatiḥ
āśvastahṛdayo 'py antaś cacāla nayakovidaḥ **7.38**

kṛtāspadāṃ vihitapratiṣṭhām alpaprayatnenācālyām. **āśvastahṛdayaḥ** · maheśvarasaṃtoṣāt. **cacāla** bāhyakartavyatāsaṃnaddho babhūva yato **nīticaturaḥ**. nītir hy asau ripāv āgate sarvathā saṃnahanam iti.

saṃnāhyarītiṃ tatkālocitāṃ durgādisaṃśrayām
sajjīcakāra senāṃ svāṃ sāṃmukhyenārthasiddhaye **7.39**

durgādisaṃśrayāṃ durgatadārūḍhagolayantraśilāgolasasyajalādisaṃbharaṇarūpām. **sāṃmukhyena** ripusenābhimukham.

sāṃmukhyabhājoś ca tayoḥ senayor vavṛdhetarām
dināḍ dinam abhīlāṣo 'nyonyasaṃmardasiddhaye **7.40**

saṃmardo yuddham. **abhīlāṣa** iti · *upasargasya ghañy amanuṣye bahulam*[9] ity **abher** dīrghaḥ.

atraivābhilāṣavṛddhāv ubhayasāmyārthaṃ dṛṣṭāntam āha: **yathā hī**ti.

yathā hi na kadācit syād rāgiṇoḥ saṃmukhā sthitiḥ
nirvyāpārā tathā jātu naivānyo'nyaṃ tayor api **7.41**

rāgiṇor iti pumān striyety ekaśeṣeṇa rāgiṇī ca rāgī ca gṛhyete. tayor **yathā**nyo'nyābhimukhyena **sthitir nirvyāpārā na kadācit syāt tathā svaparasenayor api** sāṃmukhyenāvasthitir **na** kadācid api nirvyāpārāvaśyam **eva**. bhrūkṣepādikam iva rāgiṇāv anyo'nyābalaślāghādikam āśritya parasparasaṃmado bhavatīti.

dṛṣṭāntaprasaṅgāgataṃ lokavailakṣaṇyaṃ mahātmanāṃ dṛṣṭāntapuṣṭaya āha: **vikāre**ti.

vikārahetusattve 'pi yasya no cyavate matiḥ
sa yogī paramodāraḥ kva na mantro 'sya sidhyati **7.42**

7.38d kovidaḥ J_4 D] locanaḥ J_1

[8] Amarakośa, Ed. SARDESAI 1,3.22cd. [9] PĀṆINI 6,3.122.

vikārahetuḥ · rahorāgiṇīsaṃnidhānādi tasya **sattve 'pi yasya** niruddhasrotaso mahāvīrasya ca **matiś** cittaṃ na **cyavate** na dravate na calati ca **sa paramodāro yogī** cittasaṃyamī yuktakārīti cocyate · iti śeṣaḥ. asya prabhāvam āha: **kva ne**ti. **asya** yogino balanayayuktasya ca **mantro** mananatrāṇātmā rahasyavādaś ca **kva na sidhyati**. atiduṣkaram apy asau sādhayatīti.

lokottaratvād asya punar api praśaṃsā: **sa eṣa** iti.

sa eṣa pūjyo loke 'smin gurūṇāṃ sa gurur mataḥ
yasya no sravate buddhir vikriyāhetusaṃnidhau **7.43**

uktaṃ ca:

vikārahetau sati vikriyante
yeṣāṃ na cetāṃsi ta eva dhīrā[10] iti.

atho kāṣṭhāṃ parāṃ prāpte sāṃmukhye senayos tayoḥ
prātar janyaṃ janyam itthaṃ kolāhala upasthite **7.44**

atho iti. **kāṣṭho**tkarṣaḥ. **prātaḥ** prabhāte **janyaṃ** yuddhaṃ **bhaviṣyatī**ty ubhayataḥ **kolāhala upasthite**.

sa rājā dhairyam ālambya rātrau tasyāṃ hṛdi sthite
āḍhye gurūpadeśe 'bhūd rato rahasi dhīdhanaḥ **7.45 (1)**

...
ādye gurūpadeśe 'bhūd ... **7.45 (2)**

āḍhye mahāphalatvāt. **ādya** iti pāṭhe sārasaṃkṣiptatvāt pradhāne. yata uktam: **hṛdi sthite** · iti. tatra **rahasi rato 'bhūt** sattapaskriyāsaṃtoṣābhyām īśaṃ prasādayām āsa.

atha śaṅkitakalpāsu bāhyāntaḥprakṛtiṣv aho
kenacit krauryam ālambya rddhistambhena sa bodhitaḥ **7.46**

yuddhavelā prāptāsau. rahaḥsthitatvād dīno bhītaḥ kiṃ karotīti **saṃjātaśaṅkāsu bāhyāntaḥprakṛtiṣu**: bāhyaprakṛtayo janapadādyā antaḥprakṛtayo 'mātyādyāḥ · idānīṃ kiṃ kartavyam iti **śaṅkitāsu** madhye **kenacid ṛddhistambhena** saṃpattibhittinā mahādhyakṣeṇa **krauryam** anaucityam **ālambya sa bodhitaḥ**.

anaucityam evāha: **aye** · iti.

aye pramādamagneśa śvo yuddhaṃ bhāvi niścitam

7.45(1)c āḍhye J_4 D schol.] ādye J_1 **7.45(2)c** ādye J_1 schol.] āḍhye J_4 D **7.46d** rddhi J_4 D] ddhi J_1

[10] Kālidāsa: Kumārasaṃbhava, Ed. SURYAKANTA 1.60cd.

kim idaṃ kriyate pādau prasārya sukham āsanam **7.47**

aye · iti samayānucitakāritvenopadeśyatvān nīcāmantraṇam. paramārthatas tu svatantratvasūcanārtham: **īśe**ti. **pramādo** 'navadhānatā. tatra **magna** · anapekṣitakāryākāryaviveka.

yadi cāyaṃ hṛdi tavāśaya āsīt kim etayā
kunītyā jatugehe 'mūṃ senāṃ saṃsthāpya yad gataḥ **7.48**

yadi ceti. **ayam āśayaḥ**: sādhur bhavāmi. kim ekodarapūrakataṇḍulaprasthārtham etāvān kleśo mayā kriyate yena sarvathānarthabhūtahiṃsāhetur bhaveyam iti tadā **kim etayā kunityā yad amūṃ** svīyāṃ **senāṃ jatugehe saṃsthāpya** ripusaṃmukhaṃ preṣya krodhāgnidānena bhasmībhūtāṃ vidhāya svayam ekānte **gato** 'sīti neyaṃ sādhuvṛttiḥ · na vedaṃ hiṃsābhayam. narakadvāram idam udghāṭitaṃ svayaṃ bhavatpatanam evāpekṣate 'ripuhiṃsāyā vihitatvāt · āśāgrastānuyāyihiṃsāyā atīva niṣiddhatvād iti. **saṃsthāpye**ti saṃsthāśabdasya mṛtivācakatvād ayam āśayaḥ sūcitaḥ.

na kevalaṃ svīyahiṃsaiva tavānarthāya yāvat svahatyātraivāpatatīti kṛtaṃ taṇḍulaprasthānveṣaṇavicāreṇety āha: **aho** iti.

aho durmaurkhyam etat te kakṣaṃ saṃdīpya cātmanā
abhi vāyuṃ svayaṃ suptvā śāyayasy aparān api **7.49**

aho iti śokātiśayapūrvaṃ krodhoktau. **kakṣaṃ** śuṣkatṛṇam. **svayaṃ suptvā śāyayasy aparān apī**ti prathamam anayā duṣṭanītyā svayam eva naṅkṣyasīti tvannāśe pākṣika evaiṣāṃ nāśaḥ. kṛtakartavye hi ripau paścāt tadīyeṣu śāntir api tasya dṛśyate · iti **suptvā śāyayasī**ti pūrvakālasāṃpratakālayor bhāvaḥ.

atra satāṃ saṃvādaṃ pramāṇīkaroti: **satyam** iti.

satyam uktaṃ matidhanair āgacchanty āpad agrataḥ
balād dhiyaṃ harati nur vāyur nāvam ivāmbhasi **7.50**

matidhanair Manvādibhiḥ. **agrataḥ** prāg eva. **nur** narasya.

pūrvāparānusaṃdhānāśaṅkitānarthavrātaḥ punar api krodhātiśayenāha: **haṃho** iti.

haṃho nirūḍhā niyatir alaṅghyā laṅghitā katham
dhīdhanair api praṣṭavyā mantriṇaḥ sarvadā nṛpaiḥ **7.51**

9 hiṃsā em.] hisā J_4 D

Anm. zu 7.51, Metrum: Anuṣṭubh. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[p]i pr[a]* als kurze Silbe.

nirūḍhā kṛtamūlābaddhāvasthānā Manvādibhir uktatvāt phalāvisaṃvādāc c**ālaṅghyā kathaṃ** tvayā **laṅghitā**. tām evāha: **dhīdhanair** iti. **apinā** kiṃ punas tvatsadṛśair iti sūcayati. **sarvade**ti svāsthye 'svāsthye vā.

uktam eva draḍhayati: **mantraṇād** iti.

mantraṇān mantrisaṃjñāsau yeṣu rūḍhā kathaṃ tvayā
te nyakkṛtāḥ svatantreṇa dhik svātantryam anarthadam **7.52**

mantraṇaṃ ca guptabhāṣaṇaṃ tasya ca mananena trāṇam iti ca **rūḍhā**dhyāruḍhātha vā **rūḍhā**pi yaugikīti yogarūḍhety arthaḥ. **nyakkṛtiś** cātrāpṛcchā. svatantratvāt prabhūṇām adoṣa iti ced āha: **dhig** iti. svatantro hy ekaḥ parameśvaraḥ sarvavyāpī sarvajñas tasya ka iva dvitīyo yaḥ svatantra ity avaśyasaṃpramādinaṃ svatantraṃmanyaṃ khaṇḍayatīti tacchikṣaiva śrutinibandhanaManvādismṛtibodhitā pālyā yenāsau satyavāk prasannībhūya śikṣāpālakān vardhayatīti sarvam anavadyam iti **rūdhe**ty anena sūcitam.

astu vā svātantryaṃ prabhūṇām. tathāpi prabhutvena bhāvyam ity āha: **kathaṃ ce**ti.

kathaṃ ca manunā gītāḥ saṃdhyādaya ime tvayā
nyakkṛtā vidhivaivaśyam aho atyantadustaram **7.53**

saṃdhyādīnāṃ yathāsthānaṃ viniveśitā prabhuteti bhāvaḥ. te ca:

saṃdhir nā vigraho yānam āsanaṃ dvaidham āśrayaḥ
ṣaḍ guṇā[11] iti ṣaṭ.

atha vā bhavyam avaśyabhāvīti kaḥ kasya doṣa ity āha: **vidhī**ti. **vidhivaivaśyaṃ** daivādhīnatā · **atyantadustaraṃ** dhīmatām api mohajanakatvāt.

itthaṃ yadarthaṃ paridevanaṃ tan mantrikartavyam āha: **uttiṣṭhe**ti.

uttiṣṭha rājan saṃnaddho bhava kārya upasthite
klaibyaṃ mā gama utthāne siddhayaḥ puratāḥ sthitāḥ **7.54**

uttiṣṭha pauruṣam āviṣkuru. **klaibyaṃ** dīnatā.

pauruṣāśrayaṇārthaṃ smṛtiṃ datte: **trivarge**ti.

trivargaśāstraṃ nādhītaṃ kim asti jayatāṃ vara
śaktayo 'py upapannās te klaibyenālaṃ jayāriṇā **7.55**

trivargā dharmakāmārthāḥ. tatsādhakaṃ śāstraṃ **trivargaśāstram**. **śaktayaḥ** prabhūtsāhamantrajās tisraḥ.[12]

[11] Amarakośa, Ed. SARDESAI 2,8.19a–c. [12] Vgl. Kauṭilya: Arthaśāstra, Ed. KANGLE 6,2.33: *śaktis tridhā: jñānabalaṃ mantraśaktiḥ, kośadaṇḍabalaṃ prabhuśaktiḥ, vikramabalam utsāhaśaktiḥ.*

na ca prabhūṇāṃ svayaṃ kaścit kleśa ity āha:

kevalaṃ stheyam evātra tvayāritṛṇavahninā
kartavyaṃ kurmahe samyag indriyāṇīva dehinām **7.56**

atra raṇe **stheyaṃ** sākṣitayā saṃmukhena bhāvyam. **kāryaṃ** ca kleśasādhyaṃ vayaṃ **kurmahe**. atra sākṣitāyāṃ svayam akleśe ca dṛṣṭāntaḥ: **indriyāṇīve**ti.

etad eva vivecayati: **kṛte karmaṇī**ti.

kṛte karmaṇi sadbhṛtyaiḥ phalaṃ bhuṅkṣva mahāmate
ātmeva tvaṃ nigūḍho 'pi sākṣimātre vyavasthitaḥ **7.57**

yathā **nigūḍhaḥ** sann **ātmā** cinmātrasvarūpaḥ **sākṣimātre vyavasthito** dehendriyādikṛtaṃ sarvaṃ tadadhyāsena bhuṅkte tathā **sadbhṛtyaiḥ kṛte karmaṇi tvaṃ phalaṃ bhuṅkṣve**ti.

kṛtaṃ janimatā tena yasya nojjvalitaṃ yaśaḥ
śucīkaroti dikcakraṃ bhāvṛndam iva bhāsvataḥ **7.58**

kṛtam iti. **kṛtam** alaṃ **tena janimatā** janminā. vyarthaṃ tasya janmety arthaḥ. **śucīkaroti** śuklīkaroti pavitrīkaroti ca.

itthaṃ prājanakalpais tair vacobhiś codito 'pi saḥ
muhūrtaṃ maunam ālambya noce kiṃcid udāradhīḥ **7.59**

ittham iti. **prājanaṃ** tottraṃ tat**kalpair** udbodhakāribhiḥ. **udāradhīr** ity anena vivekakṛtam eva tasya tadānīṃ **maunaṃ** na punaḥ krodhamohādi kṛtam iti sūcitam.

vivicya ca kartavyam āha: **atho** iti.

atho smitvā pratyuvāca prītipātraṃ tam agragam
satyam uktaṃ tvayā nātra vicikitsāsti me manāk **7.60**

prītipātram ity anenāsau saddhitaikatatparaḥ kuśalaṃ brūte. etādṛśo 'mātyo bhāgyaprāpya iti sūcayati. **atra** bhavadvacane. **vicikitsā** saṃśayaḥ.

yadi satyaṃ tarhi sāṃprataṃ kartavyam. kiṃ na kriyate. kālo hy ayaṃ tvarāyā ity atrāha: **kiṃ tv** iti.

kiṃ tu nāham acinto 'smi mataṃ me śvo raṇo bhavet
tatkāryapratikārāya samyag yukto 'smi mānada **7.61**

mataṃ jñātam. **tasya kāryasya** raṇākhyasya. **samyaktvaṃ** vakṣyamāṇahetubhir vyaktībhaviṣyati. **yuktaḥ** saṃnaddhasāmagrīkaḥ. **mānade**ti manmānavardhaka. atha vā svabuddhikauśalena pareṣāṃ mānakhaṇḍaka.[13]

[13]Vgl. Kommentar sub 1.59: *madaṃ dyati khaṇḍayatīti madadaḥ.*

yuktatvam āha: **yeyam** iti.

yeyaṃ tapaskriyety uktā sarvasākalyakāriṇī
āvartayāmi tāṃ rātrau phalinī śvo bhaved iti **7.62**

sarvasākalyaṃ sarvapūrṇatā. **āvartayāmi** nirantarābhyāsenānusaṃdadhe.

kathaṃ rātryāvartanamātreṇaiva śvaḥphalavattvam. tasya svakāryatvāt. svakāryaṃ hi sarve śvaḥ kartavyam apy adyaiva kurvantīty āha: **yeyam** iti.

yeyaṃ tapaskriyā sāsya kriyaivety avadhāryatām
yat tena śakyaṃ tat svairī svakāryaṃ racayed dhruvam **7.63**

svayaṃ kriyamāṇāpi **tapaskriyā** saṃtoṣapūrvam anuṣṭhānātm**āsyaiva** maheśvarasyaiva **kriyety avadhāryatāṃ** niścīyatāṃ bhavadbhiḥ. ataś ca mama kiyad iva śakyaṃ **yat tena** sarvakartrā **śakyaṃ tat svakāryaṃ** sa **svairī** svatantraḥ · **niścitaṃ racayet**.

ataḥ kiṃ tasya tat kāryaṃ yat svairī sa svayaṃ prabhuḥ
na karoti mamety addhā kiṃcit kāryaṃ na śiṣyate **7.64**

ata iti · asmād dhetoḥ. **tat kiṃ kāryaṃ yat sa svayaṃ prabhuḥ svatantraḥ · na mama karotīti** sākṣān **niścayena** me **kiṃcit kartavyaṃ na śiṣyate**.

tasmād ṛte na me kiṃcid āyattam iti niścayāt
svastho 'haṃ svasthahṛdayās tiṣṭhadhvaṃ sarva eva bhoḥ **7.65**

anyac ca: kriyamāṇam api mayā **tasmād ṛte na kiṃcid āyattam iti niścayen**āhaṃ **svastho** nākula iti niścayena **sarva eva** bhavantaḥ **svasthā bhavata**.

atra mahājanasaṃvādaṃ pramāṇayati: **āhuś ce**ti.

āhuś ca munaya ādyā bāhyāntarasādhanāntaraṃ śṛṇuta
na khalu karidurgamātrāśleṣo rakṣā narendrāṇām **7.66**

munayo viditavedyāḥ. **bāhyāntarasādhanāntaram**: **bāhyasādhanaṃ** hastyaśvarathādi-saṃpatsāmagrī · **āntarasādhanaṃ** tadekaśaraṇatālakṣaṇasarvārthasiddhisaṃpatsāmagrī tayor **antaraṃ** viśeṣam **āhuḥ**. tad eva **śṛṇuta**. tatra sārdhena bāhyasaṃpattiṃ tatsādhyaṃ cāha ekena cāntarasādhanasaṃpattiṃ tatsādhyaṃ cāheti mukhyataḥ sādhyaviśeṣeṇa tayor api viśeṣaḥ. tato 'sya vistāra iti samudito 'rthaḥ. tatra bāhyasādhanasyākiṃcitkaratvam āha: **na khalv** iti. **khalur** hetupūrvaṃ niścaye. **kariṇo durgāṇi** ca. **mātrā**ṇur leśas tasyā **āśleṣaḥ** saṃbandho **narendrāṇāṃ na rakṣe**ti.

7.64c mame $J_1^{a.c.}$ J_4 D] same $J_1^{p.c.}$ **14** ata D] om. J_4 **7.65a** kiṃcid J_1 J_4] kiścid D **7.65d** s tiṣṭhadhvaṃ J_4 D] bhavadhvaṃ J_1 **19** iti D] yati J_4

Anm. zu 7.66, Metrum: Āryā.

atra hetuḥ: **kiṃ kurvantī**ti.

kiṃ kurvanti nṛpāṇāṃ kariṇo durgāṇi mārgaṇāsihayāḥ
pratyakṣārinipātanasiddheḥ kiyad ebhir āśritaṃ bhavati **7.67**

mārgaṇāḥ śarāḥ. yato 'mī **pratyakṣībhūtaśatrunipātanasiddhi**hetava evātaḥ **kiyad ebhir āśritaṃ bhavet** paro'kṣadūrāntaraśatrusadbhāvāt.

āntarasādhane viśeṣam āha: **mukhyānī**ti.

mukhyāni tāni nūnaṃ karaṇāni budhā mahībhujām āhuḥ
yaiḥ khalv amī niśāntеṣv āsanasaṃsthāś ca sādhayanti hitam **7.68**

mukhyāni pradhānabhūtāni prathamato grāhyāṇi ca. tataś ca gauṇamukhyayor mukhye saṃpratyaya iti nyāyena mukhyāsaṃbhave gauṇasamāśrayaṇam anukalpaḥ. **karaṇāni** sādhanāni. mukhyatām āha: **yair** iti. **niśāntam** antaḥpuraṃ naiścintyānandahetuḥ. te ceśvara-praṇidhānatattaddevatājapamantrasamāśrayaṇādyā ity agre bhaviṣyati.

tad eva samādiśati: **tad** iti.

tac chastram astram etad yat khalu dūre 'pi saṃsthitaṃ lakṣyam
vinipātayati nimeṣād etat sadyodhacāturyam **7.69**

dūre · iti deśataḥ kālataś ca. tathā hi · īśvarapraṇidhānādi hi vyavahitaviprakṛṣṭabhavya-bhāvyāpadaghaughāpaham iti · **etad** iti · āsanasthitatve 'pi durvedhalakṣyavedhanāt · yan muktaṃ lakṣyaṃ vedhayati tad **astraṃ** śarayantragolādi yac ca hastasthitam eva lakṣyaṃ vedhayati tac **chastram** asikuntādīni pṛthag ubhayopādānam.

*pratyakṣārinipātane*ti[14] bāhyakaraṇasya yad gauṇatvam uktaṃ tad api kvacid asaṃbhavīty āha: **asty eve**ti.

asty eva śastram astraṃ sākṣād yad varmite pratīghātāt
tṛṇagaṇanām eti na vā tato vibodhyaṃ mahīpatibhiḥ **7.70**

varmite dhṛtābhedyakavace **sarvapratyakṣam** eva **pratighātād** dhetos **tṛṇagaṇanām eti naiti vā**. ayaṃ bhāvaḥ: pratīghātād ṛjupatitaṃ sat tṛṇam iva. svābhimukhaṃ procchalitaṃ svasyaiva prahāradānāt tām api **naitī**ti. **tasmān mahīpatibhiḥ** prārabdhakarmāptamahy-ādhipatyair **agre samādheyam**.

7.68b āhuḥ J_4] prāhuḥ J_1 **7.68c** amī J_1] abhī J_4

Anm. zu 7.67, Metrum: Gīti. **Anm. zu 7.68, Metrum:** Gīti. **Anm. zu 7.69, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 7.70, Metrum:** Āryā.

[14] 7.67c.

tasmāt sūkṣmekṣikayāvadhārya cittaṃ vicārya hitam eva
śrotavyam idaṃ vacanaṃ mahīpatīnāṃ Manūktaṃ yat **7.71**

sūkṣmekṣikayā sūkṣmavicāreṇa. **Manūktam** iti śāntasamāhitadayālutayā prasiddhānāṃ munīnāṃ **vacanaṃ** kadācin mahīpatiṣu saṃbhāvanānāspadam api bhavatu. Manuś ca śāntisamādhidayādiguṇaprasiddho 'pi rājyapadavīṃ vartayām āseti tadvacanaṃ sarvathā-saṃbhāvanāspadam iti.

Manuvacāṃsy evārthataḥ paṭhati: **santī**ti.

santy arayo dvedhaiva ca nityānityaprabhedasaṃbhinnāḥ
āntarabāhyā api ye mukhyāṃs tatrādimān āhuḥ **7.72**

tatra janmāntareṣv apy anapāyino **nityāḥ** kāmakrodhalobhamoharāgadveṣādaya āntarabāhya-sarvasvanāśahetavaḥ. **anityā** janmāntarānanubandhino bāhyārthaleśahetavaḥ. **tatro**bhayor madhye · **ādimān mukhyān āhuḥ** · bāhyanivṛttāv api tadanivartanāt tannivṛttau sarvathā bāhyanivṛtteḥ.

sarvathāntarāṇāṃ mukhyatvaṃ pratipādayati: **ye khalv** iti.

ye khalu nityā ripavo na hi te bāhyena karaṇajālena
yānti kadāpi vināśaṃ teṣām ajaye na ko'pi jayaḥ **7.73**

bāhyena karaṇajālena śastrāstrādinā kāmopabhogādinā vā. tathā ca bhagavān Vyāsaḥ:

na jātu kāmaḥ kāmānām upabhogena śāmyati
haviṣā kṛṣṇavartmeva bhūya evābhivardhate[15] · iti.

nanu bāhyaśatrujaye sukhaṃ rājyāsanopaniveśāt kā cintety ata āha: **teṣām ajaye** · iti. taj-jayasya sadotpādakatvāt pratyutānarthāpādakatvāt.

etad eva samarthayati: **dhik tasye**ti.

dhik tasya vīracaryāṃ yo nityān āntarān samīpasthān
hitvārīn vijigīṣati bāhyānityān sudūrasthān **7.74**

svavaśe vartamānān sarvathānarthāvahān **arīn hitvo**pekṣya **yo** mānī **bāhyānityadūrasthān vijigīṣati tasya vīracāryāṃ dhik**. vīro 'pi cāsau lakṣyavedhī dhikkārārhaḥ · lakṣyapātanasya saṃśayitatvāt. tadavedhe kiṃ vācyam iti **vīracaryām** iti dhvanitam.

7.71b vicārya J_4] vicintya J_1 **7.73b** te J_4 m. c.] om. J_1 **17** ādinā em.] ādināṃ J_4 **7.74d** n su J_4] ṃś ca J_1

Anm. zu 7.71, Metrum: Āryā. **Anm. zu 7.72, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 7.73, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 7.74, Metrum:** Āryā.

---

[15] Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 1,70.44ab*693(6) u. a.

dūrasthaśatruvedhāt kiṃ nāma jitaṃ bhaven mahīpatinā
taj jitam ity avadheyaṃ yenehāmutra jayalābhaḥ **7.75**

dūrastheti. bāhyāḥ śatravo **dūrasthāḥ**. **kiṃ nāma jitam** iti parimitabhūpradeśajayāt tasmād dhīrair **ity avadheyam**: **taj jitaṃ** tatra jayasaṃbhāvanā vidheyā yasya jayena · **ihāmutra jayalābhaḥ**. sa ca rāgadveṣādyāntarajayarūpaḥ.

avadhānaphalam eva punar apy āha: **āsanne**ti.

āsannaśatruvedhāt sarvaṃ vijitaṃ bhaven mahīpatinā
vijiteṣv āntaraśatruṣu trailokyajayo 'pi hi na kiṃcit **7.76**

sarvam ity aihikāmutrikalakṣaṇam. **trailokyajaya** Indrarājyam.

mukhyaphalārtham udyatasya tadānuṣaṅgyeṇa gauṇam api svayam upanamatīty āha: **nityāntare**ti.

nityāntaraśatrujaye mahī subhūpasya hastalagnaiva
devīyam ato na hi na hi kadācid api yāti vaikṛtyam **7.77**

anena bhūpānāṃ bhūpatvam iti sūcanārthaṃ **subhūpasye**ti. kim iti. prayatnavatām api bhūmer duṣprāpatve 'sya svayam upanatatvam ity ata āha: **devīyam** iti. adhiṣṭhātṛdevatārūpā na kevalaṃ mṛcchailādirūpā jaḍalakṣaṇaiveyam ity arthaḥ. **vaikṛtyaṃ** calatām.

phalitam āha: **tasmād** iti.

tasmād vijayī rājā buddhyāmātyena niścayaṃ kṛtvā
bāhyāntaḥkaraṇaripūn ātmavaśe sthāpayet prathamam **7.78**

vijayī vijayakāmo **rājā** svavaśavarti**buddhyamātyena** **kāryākāryavivekaṃ vidhāya** vivekaphalaṃ prathamaṃ **bāhyāntaḥkaraṇaripuvargasyātmavaśasthāpanākhyaṃ vidadhyāt**. tajjayena ca rāgadveṣādijaya eva vivakṣitaḥ.

eṣu jiteṣu surājñā bāhyā ye śatravas ta eva jitāḥ
na khalu jitāntaraśatruṃ bāhyaḥ prabhavati kadācid api **7.79**

eṣv iti. **eṣu** bāhyāntarindriyaripuṣu. katham etajjayena bāhyaśatrujaya ity ata āha: **na khalv** iti. daivyāpatpūrvaṃ hi mānuṣyāpadāpātaḥ. tasyāṃ ca samūlaghātaṃ hatāyāṃ kuto 'syāḥ prasara iti bhāvaḥ.

atrārthe pratītyartham āha: **itī**ti.

Anm. zu 7.75, Metrum: Āryā. **Anm. zu 7.76, Metrum:** Āryā. In der zweiten Strophenzeile gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[ṣ]u tr[ai]* als einmorig. **Anm. zu 7.77, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 7.78, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 7.79, Metrum:** Āryā.

iti saṃsthite draḍhīyovicāracaritena rakṣaṇīye 'rthe
bāhyārīṇām api caitad eva mukhyaṃ vināśāya **7.80**

iti drḍhavicāracaryayāvaśyapālye 'sminn **arthe** · āntaraśatrujayena sarvajaya ity evaṃ lakṣaṇe **saṃsthite** samyakpratiṣṭhite · idaṃ dhyeyam iti śeṣaḥ. **etad eve**ti bāhyāntaḥkaraṇa-
5 ripuvijayākhyaṃ vastu.

atra hetuḥ: **yat khalv** iti.

yat khalu dūraṃ vyavahitam antaritam anāgataṃ ca ripusaṃjñam
lakṣyaṃ tasyāśeṣasyāho śastraṃ kṣamaṃ hi tad vedhe **7.81**

antaritaṃ svātmano bhinnam. āntaraṃ caitadvilakṣaṇam: adūram avyavahitam abhinnam
10 āgataṃ ceti mahad anayor antaram. **tasya · aśeṣasya** bāhya**lakṣyasya vedhe tad** evāntara-jayalakṣaṇaṃ **śastraṃ kṣamam**.

tac chastram astram uktam[16] ity uddiṣṭam īśvarārādhanalakṣaṇaṃ karaṇaṃ tat prathama-dvāropakrāntam api pakvakaṣāyavedyam iti sarvānugrahāya sthūlaprakāram āha: **na karotī**ti.

na karoti tat karighaṭā rājño 'sya hitaṃ yad antar āvṛttyā
15 **akṣaramālā ghaṭitā svayam atha vā vipramukhyena** **7.82**

karighaṭeti saṃpannacaturaṅgopalakṣaṇam. tac ca **tad dhitam asya rājño na karoti yad** dhitam **antarāvṛttyākṣaramālā ghaṭitā** sthānakaraṇādisvaroccārādinā saṃyojitā karoti. tatra · akṣaramālā: ādihāntā ekonapañcāśadvarṇāḥ. ante ca punar api lakāra iti pañcāśat. te cānulomapratilomakrameṇeti śataṃ varṇā jāyante. vargāṣṭakaṃ ceti sāṣṭasaṃkhyā mālā
20 jāyate. kṣaś ca Merusthānīya iti sahajeyaṃ bījasthānīyākṣaravatī mālā yasyāḥ pratimā rudrākṣādimālā viracyate.[17] atra ca bījasthānīyeṣu vargeṣu prativarṇaṃ śirasy anusvāraṃ dattvā namaś cānte 'bhīṣṭadevatāmantroccāro vidheya iti rahasyam. atha v**ākṣaramālā** tattat-abhīṣṭadevamantralakṣaṇā **ghaṭitā** rudrākṣādibījeṣu · iti yojyam. eṣa cārtho 'trābhipreta evātha veti tadviṣayānuvādāt. tatra ca parasādhane pātrāpātravicāro 'py upayogīty uktam: **vipra-**
25 **mukhyene**ti.

atrāpi śeṣasaṃskārārtham āha: **samyag** iti.

samyaksthānākramaṇād varṇapadānāṃ yadāstratvam
saṃjāyate tadānīm atyantābhāva eva ripupaṅkteḥ **7.83**

7.82b antar J_1 schol.] āntar J_4 **7.83b** varṇapadānāṃ J_1 schol.] varṇyadānāṃ J_4

Anm. zu 7.80, Metrum: Āryā. **Anm. zu 7.81, Metrum:** Gīti. **Anm. zu 7.82, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 7.83, Metrum:** Udgīti.

---

[16] Vgl. 7.69a. [17] Vgl. 17.81f. und S. 76.

sthānāni mūlādhāramaṇipūrasvādhiṣṭhānānāhataviśuddhi·ājñākhyāni ṣaṭcakrāṇi. teṣāṃ **samyak** chāstroditakramānusāreṇa **yadā varṇānāṃ** tatsamudāyarūpāṇāṃ **padānāṃ** voccāre **yadāstrarūpatā saṃjāyate**. atha ca sthānākramaṇam udāttādisvaroccārapūrvaṃ tālvādisthānākramaṇena **yadāstratvam** anyathāntarāyadāyitvāt. yad uktam:

> *mantro hīnaḥ svarato varṇato vā*
> *mithyā prayukto na tam artham āha*
> *sa vāgvajro yajamānaṃ hinasti*
> *yathendraśatruḥ svarato 'parādhād*[18] iti

ripupaṅkter iti bāhyāntarasādhāraṇam.

vācakasvarūpadevatetikartavyatām uktvātha tadvācyābhīṣṭadevasvarūpaṃ dhyānārthaṃ vadaṃs tatrāpi sarvādhārasarvābhīṣṭasarvārthadāyi ŚaṃbhuViṣṇusvarūpam upalakṣayaṃś ca Śaṃbhusvarūpam āha: **kṛtve**ti.

kṛtvācalitaṃ cittaṃ trilocane Pārvatīpatau Śaṃbhau
hṛtkajamadhyaṃ gamite kā cintā śatrusaṃghasya **7.84**

acalitam iti cchedaḥ. **trilocanam** ity anena sarvavilakṣaṇamāheśvaryadyotakāmākalādayo 'pi gṛhyante **Pārvatīpatāv** ity anena tatsahacāriṇī sāpi dhyeyety uktam. **kajaṃ** kamalam. **gamite** · ity abhyāsena sākṣātkṛtya prādurbhāvite.

abhīṣṭabhagavannāmoccāreṇa ghūrṇamānaḥ kavir āha: **yannāme**ti.

yannāmasmṛtimātrād dūrāt poplūyate 'ghasaṃghātaḥ
tasmin bhagavati hṛtsthe kā vārttā śatruvargasya **7.85**

poplūyate kuṭilaṃ gacchati · avijñātam eva dhāvatīty arthaḥ. **nāmasmaraṇād** idaṃ**hṛtsthe kim** iti daṇḍāpūpikānyāyo[19] 'trocitaḥ.

athāpi ca: **citte**ti.

cittopacāravidhinā samyaksaṃpūjite 'tra vidhumukuṭe
ākāśapuṣpatulanāṃ sarve vighnāḥ prayāsyanti **7.86**

upacāraḥ pūjopakaraṇam. **vidhumukuṭe** · ity anenāmṛtadāyitvam uktam.

7.84d saṃghasya J_4] vargasya J_1 **7.85d** vargasya J_4] saṃghasya J_1 **7.86a** opacāra J_1 schol.] opacāri J_4

Anm. zu 7.84, Metrum: Āryā. **Anm. zu 7.85, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 21** *idaṃ-hṛt-sthe:* ‚wenn [er] sich in meinem Herz befindet', vgl. Wortschatz → *idaṃ*. **Anm. zu 7.86, Metrum:** Āryā.

---

[18] Pāṇinīyaśikṣā, Ed. Ghosh 3. Rezension (*pañjikāsahitā*), 20. [19] Vgl. Jacob 1907, S. 29f.

Viṣṇūpāsakārthaṃ tatsvarūpam āha: **atha ce**ti.

atha vā Lakṣmīkānte bhuvanapatau hṛtkajaṃ samāpanne
kāṃ kāṃ na siddhim acalāṃ labhate
martyaḥ sudurlabhām amaraiḥ **7.87**

Lakṣmīkānte Pārvatīpativat. **bhuvanapatau** buvanayogakṣemāvahe.

samyak cittaṃ tasmin vinidhāya caturbhuje mahāpuruṣe
kṛtakṛtyasya batāho kā cintā śatrusaṃghasya **7.88**

samyag iti. **caturbhuje** · iti caturvargadāyitvasūcanārtham. **mahāpuruṣe** · iti sarvāntaryāmitvāt. yat siddhavāk: prathamo madhyama uttama iti puruṣā bhedinas trayo 'pi pṛthaṅ mattās tu mahāpuruṣāt pratyavamarśātmano na bahir iti.

nirākāṅkṣatāsiddhaye pūrṇam ubhayor dhyānam āha tatrādau Maheśvarasya: **śāntam** iti.

śāntaṃ somakalāñcitaṃ tripathagāsaṃsyūtajūṭonnatam
padmāsīnam Umāttavāmam amalaṃ śārdūlacarmāmbaram
bhasmoddhūlitavigrahaṃ phaṇiphaṇābaddhordhvakeśaṃ suraiḥ
saṃnaddhāñjalibhiḥ stutaṃ paśupatiṃ dhyāyeta kalye mudā **7.89**

śāntaṃ saṃyamitvāt. **jūṭa** ūrdhvonnaddho jaṭākalāpaḥ. **Umāttavāmaṃ** Gaurīgṛhītavāmabhāgam **amalaṃ** karpūradhavalaṃ **paśupatiṃ** jīvapatiṃ **kalye** prabhātavelāyāṃ **dhyāyete**ti prathamapuruṣaprayogaḥ svasyātrodāsīnatāṃ sūcayatīti sthūlo 'dhvā. sūkṣmas tu paramārthataḥ katham apy asya na viṣayatvam iti sūcayatīti · avāptasvarūpaparamārthānām api taddāsatvād ity abhiprāyaḥ.

Viṣṇor āha: **lakṣmīm** iti.

Lakṣmīṃ padmakarāṅkitāṃ śaśimukhīm āliṅgya pītāmbaraḥ
śaṅkhaṃ cakravaraṃ gadāṃ sarasijaṃ dorbhir dadhānaḥ kṛtī
māyāśaktivaśīkṛtākhilajagad bhūtiś ca kṛṣṇacchavir
yaḥ pātīdam amuṣya pādakamalaṃ dhyāye hṛdabje mudā **7.90**

Lakṣmīm ityādinā sarvato 'vāptakāmatvāt kartavyāntarakalanāśūnyatvaṃ sūcayati: **pātīdam** iti śaraṇāgatiyogyatā sūcyate. ata eva śaraṇāgamanaprakāram āha: **amuṣya pādakamalam** iti. **dhyāye** · ity uttamapuruṣaprayogaḥ. svasyātraunmukhyaṃ sūcayatīti vedyam. atra ca

7.87d labhate J_4] labheta J_1 **10** mattās em.] mattas J_4

Anm. zu 7.87, Metrum: Gīti. **Anm. zu 7.88, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 7.89, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 7.90, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

somakalādināṃ śaṅkhacakrādināṃ ca vaibhavasūcakānāṃ śaktisvarūpatānirūpaṇaṃ Padasaṃketākhyavivaraṇarūpagranthagauravabhayān na vitāyate. pratijñābhaṅgaś ca tathā syād iti tatra tatra viṣaye balān nirgacchatīm api vāṇīṃ niyacchāma iti bodhyam.

ittthaṃ niśamya vacanaṃ samyak tasya sahetukam
mṛdūktyā punar evāsau rājānaṃ taṃ vyajijñapat **7.91**

ittham iti. **vacanaṃ** pratijñārūpaṃ tasyāś ca hetvapekṣayā **sahetukam** ity uktam.

śrutaṃ svāminn alpadhiyaḥ kṣantum arhasi naḥ prabho
tathāpi sādhanārthaṃ bhoḥ śiṣyatāṃ śiṣyatāṃ dṛḍham **7.92**

śrutam iti. **śrutam** avadhāritam. asthāne 'pi cāvimṛśyakrauryoktyā**lpadhītvam** iti *mṛduktyā vijñapya*[20]. yady api viditavṛtto bhavān pūrṇatayātra saktaḥ · **tathāpi sādhanārthaṃ** caturaṅgamajjanārthaṃ **dṛḍhaṃ** yathā syāt tathā **śiṣyatām** ājñāyatāṃ tvarāsaṃpattaye dviruktiḥ.

svayaṃ ca sajjyatāṃ rājaṃś caryeyaṃ nayagāminī
nayenaiva sadācaryaṃ nayajño jayam āvahet **7.93**

svayaṃ ceti. **sajjyatāṃ** sajjībhūyatām iti bhāve loṭ. atra hetuḥ: **caryeyam** iti. **nayagāminī**ti paropadeśārthaṃ siddhasādhyānām api caryayaiva sādhyam. *yad yad ācarati śreṣṭha*[21] iti nyāyāt.

rājoktam upasaṃhāravyājenānumanute: **karotī**ti.

karoti sarvam īśānaḥ prīṇitaḥ satkriyābharaiḥ
nayāpanayayoḥ kartā sarvajñaḥ sarvaśaktimān **7.94**

satkriyā tapaskriyā. saṃtoṣalakṣaṇaḥ **prīṇitas** tarpitaḥ. **nayāpanayayor** iti pratipakṣāpekṣay**āpanaya**grahaṇam. yāvad dhi ripavo 'panayagrastā na syus tāvat katham ekasya jayasiddhir iti.

athovāca punā rājā satyam uktaṃ tvayānagha
sajjo 'smi vidhivat samyaṅ niścito 'smi ca sarvaśaḥ **7.95**

anagheti *mantritvaṃ mantraṇādi*[22] · iti svaśikṣāpālanād anaghatvam. **vidhivad** iti nītiśāstroktarītyā. **samyag** iti · anavalepena **niścito** jayasiddhau svābhiprāyeṇa.

jayasiddhihetuṃ svābhiprāyam āha: **saṃtoṣe**ti.

saṃtoṣavarmā vijñaptiśirastraḥ satkriyeṣubhṛt

7.92b kṣantum J_1] kṣaṇam J_4 **14** loṭ em.] luṭ J_4

[20] Vgl. 7.91cd. [21] Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 3.21. [22] Vgl. 7.52ab.

samādhidṛḍhadhanvā ca lakṣyavedhī bhavāmy aham **7.96**

saṃtoṣādīnāṃ yathocitasaṃniveśāvasthāpanenānyo'nyopakāritayā samānaphalatvaṃ sūcitam.

dṛḍhabhāvanayā samyakphalasiddhir iti bhāvanām āha: **iyam eve**ti.

iyam eva kriyā sādhvī bāhyayā kiṃ nu hīnayā
īśaprasādanāmny atra saṃtoṣe kāryam arpitam **7.97**

vīkṣyatāṃ sa maheśānaḥ svayam arpitasatkriyaḥ
sarveśvaraḥ sarvasākṣī kiṃ vidhāteti prītida **7.98**

vīkṣyatām iti. **svayaṃ vidhāte**ti **svayaṃ**śabdo bhinnakramaḥ. tatra cāyam āśayaḥ: yat sa svayaṃ vidhātā tad asmādṛṅmanorathapadavīm api nādhyārohati. **kiṃ** punar vācīti vīkṣaṇenaiva tasya pratītir iti.

atha rātrau vyatītāyāṃ vibhāte kalya eva ca
senayor ubhayoḥ samyag vyūhasthitir ajāyata **7.99**

atheti. **kalye** prabhātavelāyāṃ **vibhāte** kiṃcitprakāśamānāyām. **vyūho** yuddhārthaṃ racanā-viśeṣeṇ**āvasthitiḥ**.

tathā ca te dve milite yathā mene janas tadā
mṛtyuṃ vinā na jātv ete viyogam upayāsyataḥ **7.100**

tathā ceti. **mene** 'numene · upasargāṇāṃ tadarthadyotakatvāt. **viyogaṃ** viśleṣam.

atrāntare ca sumahad āścaryam udadṛśyata
nirgacchantyāḥ sthāyino 'ntaḥ senāyā na babhūva ha **7.101**

atreti. **antare** velāyām. **udadṛśyata** · **uccaiḥ** sarvasamakṣam adṛśyata. bhramasya hy ekaḥ kaś-cid viṣaya iti satyatvamuktatvam ānantyasyoktam. **sthāyino** 'sya **nirgacchantyāḥ senāyā anto** maryādāparicchedo **na babhūva** nirgacchanty eva jātety arthaḥ. **he**ti prasiddhau.

Gaṅgeva sā mahārāvā niryāntī durgataś camūḥ
acchinnavyūhā dadṛśe sṛṣṭir vāṅgāt Prajāpateḥ **7.102**

acchinnapravāhatvaṃ mahārāvavattvaṃ ca darśayituṃ **Gaṅgā**dṛṣṭāntaḥ. nihatavyūhatvam anekavidhavaicitryaṃ ca darśayituṃ **sṛṣṭi**dṛṣṭāntaḥ.

pratipakṣacamūḥ sāpi saṃmukhāgāminī bahuḥ

Anm. zu 7.98, Metrum: Anuṣṭubh. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[t]i pr[ī]* als kurze Silbe.

chinnamūlābhavat tūrṇaṃ himasrāveva nimnagā **7.103**

pratipakṣeti. bahupramāṇāpi cchinnamūlā śīghram abhavad anto 'syā dadṛśa ity arthaḥ. antavattve dṛṣṭāntaḥ: **hime**tyādi. yathā himaprasrutā nadī himavyapāye mūlacchinnā kiyatkālam eva dṛśyate tathety arthaḥ.

āyantī sā samuddhūtapatākāgniśikhojjvalā
kolāhalasamākrāntā dagdhaprāyeva vahnibhāḥ **7.104**

āyantīti. āpātavarṇanam idam: **samuddhūtā** vāyuvaśāt kampamānā yāḥ **patākā** dhvajapatākā eva**āgniśikhās** tābhir **ujjvalā**. atrāpi sadyonāśavattve dṛṣṭāntaḥ: **dagdhaprāye**ti.

iti pratipakṣacamvāgamanaṃ nirvarṇya prakṛtam evāha: **īśvare**ti.

īśvaraprītisainyaṃ tat kuto'py āgatya saṃgatam
dadṛśe tasya sumahatpatākādhvajaśobhitam **7.105**

īśvaraprasādāvirbhūtaṃ **tat sainyaṃ** sthāyisainyaṃ **kuto'pī**ti · agaṇyatvād anantatvāc ca **kuta** ity adṛṣṭahetukam **āgatya** samuccitaṃ **dadṛśe** pratyakṣam abhavat.

saṃpūrṇaṃ sādhanaṃ tasya śikhāśekharabhūṣitam
sadastrajvalitākāraṃ tejasā samalaṃkṛtam **7.106**

saṃpūrṇeti. **saṃpūrṇaṃ** caturaṅgaśaktisaṃpattyādibharitaṃ **sādhanaṃ** senā. sarvaṃ ca **tac**chikhābhiḥ śekharaiś ca **bhūṣitam**. bāhyāntarabalasāmastyam āha: **sadastre**ti **tejase**ti ca.

tad evāha: **yad** iti.

yat prāpya tad ripoḥ sainyaṃ sasādhanam api drutam
parābhūya gataśrīkaṃ naṣṭaprāyam abhūt kṣaṇāt **7.107**

yat sthāyisainyam. **tad** iti yāyisainyaṃ **sasādhanaṃ** sasāmagrīkaṃ **parābhūya** parābhavam āpya **naṣṭa**kalpaṃ viśīrṇakalpam iti yāvat.

aho sumahad āścaryaṃ dadṛśe tatra saṃgataiḥ
śalabhā iva vātena kṣaṇān naṣṭāḥ same pare **7.108**

saṃgatair iti saṃgrāmālokibhiḥ kautukibhiḥ. **same** · iti sarvārthasamaśabdasya sarvanāmatvāj *jasaḥ śīḥ*.[23]

sā velā śaradārambhaḥ sākṣād āsīd yatas tadā

7.106a saṃpūrṇaṃ J_4 schol.] saṃpūrṇa J_1 **7.106a** tasya J_4 schol.] ramya J_1 **7.106b** bhūṣitam J_4 schol.] śobhitam J_1

[23] PĀṆINI 7,1.17.

līneṣu kekiripuṣūjjajṛmbhe rājahaṃsakaiḥ **7.109**

seti. **sā velā** saṃgrāmavelā **sākṣāc charad**ṛtu**prārambhaḥ**. sāmyam āha: **līneṣv** iti. śarad-ārambhe kekino gataśrīkā līyante rājahaṃsāś cojjṛmbhante · iti rājahaṃsā iva **rājahaṃsāḥ**.

ujjṛmbhanam evāha: **dhvaje**ti.

dhvajacchattrapatākāśrībharitās tasya sainikāḥ
vicakramus tamodhvaṃse svayaṃ bhāti raver mahaḥ **7.110**

vicakramur vividhaṃ vīracaryāṃ cakramur vikrameṇa vā vijahuḥ. atrārthāntaranyāsaḥ: **tama** iti tataś ca ravitejovisphāre kutas tamāṃsi tiṣṭhanti.

dviṭsainyapāṇiśakalād vidhiraśmipāte
mande 'tha pauruṣahaye śithilā jayaśrīḥ
caṅkramyamāṇam urupauruṣam uccaraśmiṃ
satpāṇipadmam amalaṃ prabhum ācakāṅkṣa **7.111**

dviṭ · iti. **śatru**sainyapāṇiśakalāt · **vidhir** daivaṃ sa eva **raśmir** valgā tasyāḥ **pāte** sraṃsane sati **pauruṣam** eva **hayas** tasmin **mande** jaḍaprāye sati sainyapāṇīnāṃ viśakalitaprāyatvāc chavalagrahaṇaṃ tac ca daivaraśmipāte hetuḥ. tac ca pauruṣāśvajāḍyahetuḥ. tataś ca **jaya-Lakṣmīḥ śithilā** kaṇṭhāgataprāṇā **prabhuṃ** svarakṣaṇārtham **ācakāṅkṣa** tam evāyātum ākāṅkṣāṃ cakre. yato 'sau **caṅkramyamāṇaḥ** · maṇḍalāny ācaran. yato 'sāv **uru**pauruṣa-**haye** · **ucca**daivaraśmiś ca **śakta**pāṇi**kamalaś** ca. yā hi kācit pathi · aśaraṇā sā rakṣārthaṃ kaṃcit prabhum ākāṅkṣaty evety atiśayoktimūlā samāsoktiḥ.

śatrau śriyā virahite calituṃ pravṛtte
kolāhalena mahatā gatajīvite ca
rājā mahomahitamūrtir udāraśīlaḥ
svīkartum enam ahatāśaya ācakāṅkṣa **7.112**

itthaṃ jayaLakṣmīḥ prabhuṃ śṛtety ataḥ **śatrau jayaLakṣmyā virahite calituṃ pravṛtte** gṛhyatāṃ badhyatāṃ prahriyatāṃ paśyata gacchati druto 'sāv ityādi**kalakalena gatajīvite** mṛtakalpe ca. **tejaḥpūjitamūrtir** jayaLakṣmīvṛtaḥ · **udāra**caritaḥ · **ahatāśayaḥ** · jayaLakṣmī-prāptyāpi cānuddhatāśaya **enaṃ** jīvantam eva **svīkartum ācakāṅkṣa**. ayaṃ bhāvaḥ: asura-vijayo nāmāsau yad ripuṃ śriyā viyujya nāśayatīti devavijayitvād asya parājitam ariṃ saṃmukhīkṛtya svājñāśāsanāṅkitaṃ kṛtvā ca svapuragamanāyonmocayatīti **svīkartum** ity uktam. atra c**āhatāśaya** iti hetugarbhaṃ viśeṣaṇam.

7 caryāṃ em.] caryā J_4 **7.111a** dviṭ J_4] tviṭ J_1 **7.111c** caṅkramyamāṇam J_4] caṅkryamāṇam J_1 **7.112b** gata J_4] gaga J_1

Anm. zu 7.111, Metrum: Vasantatilaka. **Anm. zu 7.112, Metrum:** Vasantatilaka.

vāñchaty eva tathā bhūpe kaścid āgatya mattadhīḥ
śiraś ciccheda khaḍgena tīkṣṇadhāreṇa satvaram **7.113**

vāñchatīti. **śiraś cicchede**ty atrāsyeti śeṣaḥ. asya ripoḥ · yato 'sau **mattadhīḥ**.

hā heti ca vadaty eva rājñi tasminn anuddhate
āgatya bahubhis tasya śarīraṃ khaṇḍaśaḥ kṛtam **7.114**

hā heti ceti. hā sāhasaṃ mā kārṣīr mā kārṣīr iti **tasmin rājñi vadaty** evānyair apy **āgatya tasya śarīraṃ śakalaṃ śakalaṃ kṛtam**.

nanu mahaty anaucity eṣā yat prabhvāśayānusāreṇa vināpi yattaiḥ kṛtam ity atrāha: **na dūṣaṇam** iti.

na dūṣaṇaṃ saṃparāye rājājñālaṅghanaṃ dhruvam
yathaucityaṃ pracaratāṃ niyatī rājatetarām **7.115**

saṃparāye sāhasikakarmalakṣaṇe raṇe **dhruvaṃ** saṃbhāvanāyām. atrārthāntaranyāsaḥ: **yathaucityam** iti. ayaṃ bhāvaḥ: svapadasthitānāṃ sarveṣāṃ niyatipālanaṃ śobhate. niyatyullaṅghanātmake samarakarmaṇi tatpālane kutaḥ śastrādipātanena prāṇihiṃsā kuto vā jayaparājayau kutaś ca svāmibhṛtyavyavasthā kutaś cāpi prajāsvāsthyam.

śatrau naṣṭe sāhasam api naṣṭaṃ vyavasthā ca tatkṣaṇam eva jātety āha yugalena: **īśāśe**ti.

īśāśāśvāsaprāgvaṃśodayamānenaketanāt
tamo'rau dhvaṃsite mūlāt tamisrāyāṃ hatatviṣi **7.116**

samādhihṛṣṭe loke 'smiñ jayavyuṣṭamahodayaiḥ
akhilānarthavidhvastyai rājabhāsvān vyarājata **7.117**

īśe bhagavati yāsāv **āśā** bhāvanā tayā ca yo 'sāv avaśyaṃ tadanugraheṇāhaṃ kāryāntaṃ yāsyāmīti **viśvāsaḥ** sa eva **prāgvaṃśaḥ** prāgdigbhāga eva **vaṃśo** 'calasthitihetur āsanabandhas (1) tatr**odayamāno** yo 'sāv **inaketano** ravyāvirbhāvahetur aruṇas tathā (2) **udayamānaḥ** prāptodayo yo 'sāv **ino** rājā tasya **ketanāt** patākālakṣaṇāt. **tama** evāris tasmin **mūlād dhvaṃsite** patite. **tamisrāyām** aniyatilakṣaṇāyāṃ kṛṣṇaśarvaryāṃ **naṣṭaśobhāyām**. **jaya** eva **vyuṣṭaṃ** prabhātas tasya **mahodayair asmiñ jīvaloke samādhiḥ** saṃyamādiḥ: prabhātakālīnaniyamaḥ saṃnahyatāṃ yathāsvaṃ vyavahāravartanī vartyatāṃ jālmaduṣṭasattādipravartitānaucitīṃ rājādhikāriṇo 'vadhyoktyā bodhyantām ity evaṃrūpoccair-

7.117a hṛṣṭe J_4] hṛṣṭo J_1 **post 7.117** yugmam add. i. t. J_1 **22** prāgdig em.] prādig J_4

Anm. zu 7.116, Metrum: Anuṣṭubh. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[s]a-pr[ā]* als kurze Silbe.

ghoṣaṇāya ca **samādhis** tena **hṛṣṭe** · udghāṭitapratīhārādau **loke** sati. **akhilānarthānāṃ** cauropadravādīnāṃ **viśeṣeṇa nāśāya rājasūryo vyarājata** · udayādriśikharasiṃhāsanasthitaḥ pracakāśe.

sacchekhararacanāṃ śikhābaddhāṃ pūrvāparādhito mahattuṣṭyai vimṛśati: **asmād** iti.

asmād dhyeyam idaṃ sadā sumatibhir nāsau kriyā kāpy aho
yā saṃtoṣatapaskriyāśaraṇavāgākhyais tribhiḥ sādhanaiḥ
no sidhyaty atha ye 'tra saṃtataratās teṣāṃ sa eveśvaraḥ
svānandaṃ pradadāti kaiva ca kathā siddhīr dadātīti ha **7.118**

asmāt saptamaratnadvārād **idaṃ** vakṣyamāṇaṃ **sumatibhir dhyeyam**. kim ity āha: **saṃtoṣatapaskriyādīnoktyākhyais tribhiḥ sādhanair yā kriyā na sidhyati sā kāpi kriyā nā**sti · iti · **atha** tato hetor **ye 'tra** trividhasādhane **ratās** tātparyavantas **teṣāṃ sa eveśvaraḥ svānandaṃ dadātī**ti. **kim etad vācyaṃ** tebhyaḥ sa **siddhīr dadātī**ti durbodhasvānandāvirbhāvane kiyad iva siddhidānam iti svānandasya parasvatvāpādanāsaṃbhavāt teṣām iti saṃpradānābhāvaḥ.

nigamayati: **ity etad** iti.

ity etad uktaṃ vimalaṃ mahārthaṃ
saṃtoṣaratnaṃ paramārthasiddhyai
hṛdi sthite yatra vibhāti dhīro
Viṣṇur yathā kaustubha uccakīrtiḥ **7.119**

mahārthaṃ mahābhiprāyaṃ bahumūlyaṃ ca. **yatra** ca **hṛdi sthite** 'rthānusaṃdhānena hṛdayapālite. **kaustubhe** hṛdisthe **yathā Viṣṇur** vibhāte · **udārakīrtis** tathāsau **vibhāti**. Viṣṇunā saha spardhate · ity arthaḥ.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ saṃtoṣaratnākhyaṃ saptamaṃ dvāram 7.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāvivaraṇe Padasaṃketākhye saptamī prabheti śivam 7.

20 sthite em.] sthito J_4

Anm. zu 7.118, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 7.119, Metrum:** Upajāti.

باب هشتم

«در حیا»

و آن خصلتی شریف و سیرتی مقبول است و حضرت رسالت- صَلّی اللّٰهُ عَلَیهِ وَسَلَّم- حیا را شاخی از درخت ایمان گفته که: اَلحیاءُ شُعبَة مِنَ الایمان و حیا از شرایط نظم عالَمست، اگر صفت شرم از میان برافتد و هیچکس را از هیچکس شرم نباشد، مناظم جهان خلل پذیرد و مصالح خلایق از یکدیگر فرو ریزد، اما صفت حیا نمی‌گذارد که هر کس هرچه خواهد کند. نظم:

(۸.۱) صف شکن قلب مَناهی حیاست راهزن خیل مَلاهی حیاست

پس معلوم شد که خاص و عام را از حیا فایده تمام است و بی‌تاب آفتاب حیا ثمرات اخلاق نارسیده و خام. نظم:

(۸.۲) گر حیا نبود برافتد رسم عصمت از میان ور حجابی در میان هست از تقاضای حیاست

یکی از اقسام حیا، حیاءِ جنایتست یعنی گنه‌کار از کردار خود شرم دارد، چنانچه آدم صَفی- علی نبیّنا و علیه الصَّلوات والسَّلام- چون در بهشت گندم تَناول کرد، لباسها که پوشیده بود از تن او فرو ریخت، آدم به چپ و راست می‌گریخت و در پس هر درخت پنهان می‌شد، خطاب رسید که ای آدم: از ما می‌گریزی؟ گفت نی، بار خدایا، از تو چگونه گریزم و کجا توان گریخت، اما از خطای خود شرم می‌دارم. مصرع:

(۸.۳) اگر گناه ببخشند شرمساری هست

و قِسم دیگر، حیاءِ کرمست که کریم شرم دارد که خواهنده از درگاه او خجل بازگردد و در حدیث آمده که حضرت حق- سُبحانَهُ و تَعالی- به صفت حیا و کَرَم موصوفست، چون یکی از بندگان هر دو دست خود را در دعا به حضرت او رفع کند، شرم دارد که دست‌های او را از فضل و رحمت خود تهی بازگرداند، بلکه نقد مراد بر کف آرزوی وی دهد.

(۸.۴) محالست اگر سر برین در نهی که بازآیدت دست حاجت تهی

و نهایت کَرَم آنست که سایل را از نزد خود شرمسار و مُنفعل بازمگردانند، چنانچه در اخبار آمده که در عهد مأمون خلیفه، اعرابی بود در شوره‌زاری نَشو و نَما یافته و جز آب شور و تلخ ندیده و نچشیده. شعر:

(۸.۵) مرغی که خبر ندارد از آب زلال منقار در آب شور دارد همه سال

وقتی در قبیلهٔ وی قحط افتاد و به ضرورت جهت تحصیل توشه از وطن مألوف و مسکن معهود بیرون آمد. چون از شورستان درگذشت، گذرش بر موضعی افتاد که خاک پاکش صالح زراعت بود. غَدیری دید مقداری آب باران دَرو جمع شده و هبوب و رِیاح خس و خاشاک ازو دور ساخته، آبی در غایت صفا و لطافت به نظر وی درآمده. عرب هیچ بار آب شیرین بر روی زمین ندیده بود. متعجّب شد و پیش آمد وقدری از آن آب بچشید در مَذاقش عجب شیرین و خوشگوار نمود. با خود گفت که: من شنیده‌ام که حق- سُبحانَهُ وتَعالی- در بهشت آبی دارد شیرین که طعم او هرگز متغیّر نگردد فیها اَنهارٌ مِن ماءٍ غَیر آسِنٍ. اگر غلط نکنم حق- تَعالی- بر فقر و فاقه من ببخشوده، به مزد گرسنگی و بیچارگی من این آب از بهشت به دنیا فرستاده، مصلحت در آنست که قدری از این آب برداشته نزد خلیفهٔ روزگار بَرَم و او هر آینه در مقابله این خدمت دربارهٔ من احسانها فرماید و من و اهل بیت

من به برکت انعام خلیفه از قحط باز رهیم. پس مشکی که همراه داشت از آن آب پُر ساخته، راه بغداد پرسید و روی به دارالخلافه نهاد. هنوز میان اعرابی و بغداد مسافتی مانده بود که کوکبهٔ حشمت و دبدبهٔ عظمت مأمون برسید. اعرابی معلوم کرد که این خلیفه است و عزم شکار دارد. فی‌الحال بر سر راه آمد، زبان به دعاگویی و ثناخوانی بگشاد و مأمون بدو متوجّه شده، گفت که: ای اعرابی از کجا می‌آیی؟ گفت: از فلان بادیه که اهل آن به غصّهٔ قحط و بلای غلّه درمانده‌اند. گفت: به کجا می‌روی؟ گفت: به درگاه تو می‌آیم و دست‌تهی نیستم بلکه تحفه دارم و هدیه آوردم که دست آرزوی هیچکس در دنیی به دامن وصل او نرسیده و دیدهٔ تمنّای هیچ مخلوقی جلوهٔ جمال او ندیده. خلیفه شد و گفت: بیار تا چه داری؟ اعرابی مشک آب پیش آورد و گفت: ای خلیفه هذا ماءُ الجَنَه. این آب بهشت است که در این عالم کس ندیده و نچشیده. شعر:

(۸.۶) آب مگو شیرهٔ آب نبات در مزه همشیرهٔ آب حیات

مأمون رکاب‌دار را فرمود تا قَدحی از آب به زودی آورد، آبی دید متغیّراللَون و کرَیهُ الرّایحه زهومت مشک اعرابی در وی اثر کرده و رنگ و بوی او تغیّری عجیب یافته. خلیفه از آن قدری بچشید و به فراست دریافت که صورت واقعه چیست. شرم کرد و رخصت نداد که پرده از روی کار وی بردارد. گفت: ای اعرابی، راست گفتی. این آبی عجیب شیرین و غریب است. این را به هر کس نتوان داد. پس رکاب‌دار را فرمود تا آن قدح آب را در مَطهَره خاصّه ریخت و مشک آب را در زاویه ای انداخت و در محافظت آن آب مبالغه زیاده از حد نمود. پس روی به اَعرابی کرد که وجهُ العَرَب تحفه زیبا و تبرکی پسندیده آورده ای، حاجت تو چیست؟ و چه مُدّعا داری؟ گفت: یا خلیفة المسلمین، مردم من از فاقه و بی‌نوایی در معرض تلف‌اند، امید به فضل خدای و کرم تو دارم. خلیفه گفت: تا هزار دینار حاضر کردند. گفت: ای اعرابی، این زرها را برگیر و از همین جا بازگشته روی به وطن خود نِه. اعرابی زَر برگرفته بَرفور بازگشت. یکی از خواص پرسید که: حکمت درین که از این آب کسی را نچشانیدی و اعرابی را در همین موضع بازگردانیدی چه بود؟ مأمون فرمود که: آن آبی بود ناخوش مزه و بدبوی، اما به نسبت آبی که اعرابی بدان پرورش یافته بود، او را آب بهشت می‌نمود، شایستی که چون یکی از شما قدری از آن آب بخوردی به سَر کار نارسیده، اعرابی را ملامت کردی و طعنه زدی و آن بیچاره منفعل شدی اگر او را شاید که پیشتر رفتی و آب دجله را بدیدی و از آن آب عُذب لطیف بچشیدی، از کرده و آورده خود خجل زده گشتی، ما شرم داشتیم که یکی نزد ما آید و به وسیله ای از کرم ما توقّعی نماید و گَرد خجالتی بر صفحهٔ حال وی نشسته، باز گردد. شعر:

(۸.۷) سَخی را شرم می‌آید که سایل خجل از درگه او باز گردد

قِسم دیگر، حیاءِ ادبست، یعنی با آنکه عملی باشد که به حسب شرع و عقل ارتکاب آن ممنوع نباشد، حیای ادب او را از اشتغال بدان مانع شود، چنانچه نوشیروان در خانه ای که گل نرگس بودی با زنان و کنیزکان خود مباشرت نکردی و گفتی که چشم نرگس به چشمهای نگرنده می‌ماند و به حقیقت این صورت که از نوشیروان واقع شده حیا نیست، زیرا که حیا آنست که ناشی از ایمان باشد و او آتش‌پرست بوده، بلکه صورت ادبیست که رعایت می‌کرد و چون ملوک اسلام مثل این صورتی مَرعی دارند آن حیای ادب باشد. شعر:

(۸.۸) دل که پر از وصف حیا می‌شود آینهٔ نور خدا می‌شود
دیده بی شرم پسندیده نیست در نظر عقل خود آن دیده نیست

oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ. atha yad uddiṣṭaṃ *vṛddhaśreṣṭhānuvartanam*[1] iti · aṣṭamaṃ dvāraṃ tal lakṣayitum ārambhaḥ: **athe**ti.

athāṣṭamī dvā viśatāṃ yatra siddhiḥ puraḥ sthitā
yoddiṣṭā coparodho yaj jyeṣṭhaśreṣṭhānuvartanam **8.1**

tatra **vṛddho** vayo'dhika iti sarvasādhāraṇam. **śreṣṭhaś** ca guṇādhika iti viśiṣṭaviṣayam. tayor **anuvartanaṃ** tadāśayānusāreṇa kāryapravartanam. tathā ca Manur viśiṣṭaviṣayam āha:

vittaṃ bandhur vayaḥ karma vidyā bhavati pañcamī
etāni mānyasthānāni garīyo yad yad uttaram iti.

pañcānāṃ triṣu varṇeṣu bhūyāṃsi guṇavanti ca
yatra syuḥ so 'pi mānārhaḥ śūdro 'pi daśamīṃ gata[2] iti ca.

saṃkhyāto *bhūyāṃsi* prakarṣato *guṇavanti* ceti. seyaṃ **dvā aṣṭamī yatra viśatāṃ** yadartham ācaratāṃ **siddhiś** caturvargalakṣaṇā **puratah sthitā** svayam upanatā bhavet. atha vā tadācaraṇāt **siddhir** arthaprāptiḥ **puratah sthitā** paraloke samīpasthā bhavati. tām eva dvāraṃ smārayati: **yoddiṣṭe**ti. **uparodha** āpātaramaṇīyavastūtkaṇṭhitacittasyāvasarāpradānam. tad eva paryāyāntareṇa viśadayati: **yad** iti.

tallakṣaṇam āha: **yeyam** iti.

yeyaṃ sarvamano'nurañjanakarī sarvārthasaṃdhātarī-
hāmutrāpi rucir dhṛtā budhajanair bāhyāntarī saṃskriyā
sādhvī satprakṛtir yayā sukṛtinaḥ sanmānapātraṃ śiro-
bhūṣāsāv uparodha ity ṛṣimatā vākkāyamatyaucitī **8.2**

yeyaṃ sarvārthasaṃdhātari parameśvare **ihāmutrāpi rucir** abhilāṣo **dhṛtā budhajanair asāv uparodha ity ṛṣimatā**sāv evoparodha ity arthaḥ. ayaṃ bhāvaḥ: yayā rucyā sarvārthasaṃdhātā parameśvaraḥ syād asāv uparodhaḥ. kāsāv ity āha: **vāg** ityādi. **vācā kāyena matyā** ca y**aucitī** jyeṣṭhaśreṣṭhānusaraṇalakṣaṇā. ata eva **sarvamano'nurañjanakarī**ti pratyakṣataḥ phalakathanam. paro'kṣaphalam apy āha: **bāhye**ti bāhyaśodhanam āntaraśodhanaṃ cedam eva. asyā eva ca sauśīlyahetutvam ity āha: **sādhvī**ti tad-hetutvād iyam evāsau sā. api ca **yayai**va te 'pi **sukṛtinaḥ** sukṛtāptamahatpadā devādayo 'dhunā **satāṃ mānapātraṃ** mānyāḥ. atha vā sukṛtināṃ api yayaiva sanmānapātratānyathā sukṛtasyāpi śūnyatvāt. yato 'sau **śirobhūṣā** bhūṣaṇānām iva sadguṇānām iyaṃ śirobhūṣaṇasthānīyety arthaḥ.

atraiva ca dṛḍhapratītaye Manuṃ pramāṇayati: **yathoktam** iti.

yathoktaṃ tena Manunā yatraiśī rājate dayā

Anm. zu 8.2, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

[1] 1.71b. [2] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 2.136–137, dort 2.137c: *yatra syuḥ so 'tra* …

namyo naś coparodho 'yaṃ svasvavarṇāśramakriyā **8.3**

yatra prathamāvatāre Svāyaṃbhuvamanau **māheśvarī** **dayā** **virājate** sarvavarṇāśramādhikārasamarpaṇāt. tattaddharmaṣaṣṭhāṃśabhāgitvāc cāsya dayāpātratvam. ata eva **no** 'smākaṃ sarveṣāṃ **namyo** namaskārārhatayāśrayaṇīyaḥ. tad vacanam arthataḥ paṭhati: **ayam uparodhaḥ svasvavarṇāśramakriyā**. svasvavarṇāśramācārapālanam evoparodha ity ucyate. na hi dṛṣṭādṛṣṭahetuṃ vinā kaścid api svasvavarṇāśramakriyāsu kaṣṭasādhyāsu pravartate · ity uparodha eva sā.

svasvavarṇāśramakriyām evānuvadati siddhihetutākathanārtham: **yāsāv** iti.

yāsau varṇāśramaśreyaḥkalpānaukahamañjarī
kāle phalati bhavyānām amṛtaṃ param om iti **8.4**

yāsau kriyā **kalpavṛkṣamañjarī**. yato **varṇāśramaśreyaḥ** · varṇāśramāṇāṃ **śreyaḥ** śreyaḥsādhanam. mañjarītvāropaṇe hetum āha: **kāle** · iti. **bhavyānām** uparodhavatāṃ **paraṃ** pūrṇatāpādakam **om iti · amṛtaṃ phalati**. ayam arthaḥ: uparodhaś cet kāle kāle pālitaḥ svācārapālanaṃ racayati sa ca pālitaḥ śuddhidvārā tattvāvāptyā bhaktyudrekeṇa paramāmṛtasvarūpam oṃkāraṃ phalatīti.

śrutiś cāpy amum evārthaṃ lakṣayaty amalātmasu
saddharmapratimā so 'yam uparodha itīriṇī **8.5**

śrutiś ceti. **lakṣayati** lakṣaṇayābhidhatte yathā: **ayam** uparodhākhyo 'rthaḥ **saddharmapratimā**: **sad** iti **sad**ākhyo yo **dharmaḥ** sūkṣmaḥ sarvadharmātiśayī paratattvavimarśābhidhaḥ. sa ca dharmalakṣaṇayogād dharma ity abhidhīyate. yathā:

sann iti hṛdayaprakāśo bhavanakriyāyā bhavati kartā
saiva kriyā vimarśaḥ svasthā kṣubhitā ca viśvavistāra[3] iti satsvarūpatvam.

dharmatvaṃ ca bhagavatā Yājñavalkyenāsya pratipāditam:

ijyācāradamāhiṃsādhyānasvādhyāyakarmaṇām
ayaṃ sa paramo dharmo yad yogenātmadarśanam[4] iti.

atra cāvadhānavatām eva pratītir ity apratītau sthūlamatibhir na saṃśayitavyam. tasya **saddharmasya pratimārcāyam uparodhaḥ**. ghanībhūtaḥ saddharma evāsāv uparodha ity arthaḥ. ayaṃ cārthaḥ: *śānto dānta*[5] iti *śraddhābhaktidhyānayogād avehī*ti[6] ca śrutyārthato lakṣitam ity āha: **itīriṇī**ti. **amalātmasv** ity anenātathātmanām aviśvāse 'pi na kaścid doṣa iti bhāvaḥ.

8.3b dayā J_4 schol.] daśā J_1 **8.3c** naś J_4 schol.] vaś J_1

[3]Maheśvarānanda: Mahārthamañjarī, Ed. T. G. ŚĀSTRĪ 11, dort ab: *san hṛdayaprakāśo bhavanasya kriyāyāṃ bhavati kartā.* [4]Yājñavalkyadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 1,8, dort b: *dāna…*; vgl. 38.8. [5]Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 4,4.23. [6]Kaivalya-Upaniṣad, Ed. RADHAKRISHNAN 2b.

atraiva dṛṣṭāntayati: **yathā hī**ti.

yathā hi ghanatāṃ yātaṃ jalaṃ himam itīryate
saddharmaghanataiveyam uparodha itīryate **8.6**

ghanatā kālavaśena karkaśavātasaṃyoge · iti dṛṣṭānte dārṣṭāntike tu svātantryābodhalakṣaṇa-
5 malāveśenābodhāpattāv api śaktipātavaśonmiṣitavidyudābhāsamayasvarūpabodhakalanayā tadārohaṇecchayā tanniyatasadvastvākramaṇam iti.

atraiva samāśvāsasiddhaye samānajātīyaṃ dṛṣṭāntam āha: **yathā ve**ti.

yathā vā ghanatāṃ yātaṃ brahma Kṛṣṇa itīryate
yathāyaṃ ghanatāṃ yāta uparodha itīryate **8.7**

10 **brahma** saccidānandalakṣaṇaṃ **Kṛṣṇa** iti saṃsthānābhidhānavanmūrtaṃ vastu. tathā ca mūrtatve 'pi tadvattāṃ sūcayituṃ bhagavān Vyāsa āha:

kṛṣir bhūvācakaḥ śabdo naś ca nirvṛtivācakaḥ
tayor aikyaṃ paraṃ brahma Kṛṣṇa ity abhidhīyate[7] · iti.

ayaṃ saddharmaḥ.

15 ghanatve 'py asya sūkṣmatāṃ samarthayati: **śāṭhye**ti.

śāṭhyakauṭilyarāhityaṃ sattvaṃ śrutibhir īritam
tattvaṃ dharme na cānyo ya uparodhād bahiṣkṛtaḥ **8.8**

asatye satyatāsaṃbhāvanā **śāṭhyam**. satye 'py asatyatāsaṃbhāvanā **kauṭilyam**. tayo **rāhityaṃ sattvam** abādhitatvam. **tattvaṃ** ca yad **dharme** yena saddharma ity uktam. sa ced
20 **uparodhād bahiṣkṛtas** tadā**nyaḥ** kaścin **nā**sti. uparodha evāsāv ity arthaḥ.

dvibaddhaṃ subaddham[8] iti nyāyena munisaṃmatyāpi tad eva sādhayati: **pratyakṣam** iti.

pratyakṣaṃ vā paro'kṣaṃ vā yat sattvaṃ dharmagocaram
soparodha iti prokto munibhiḥ sūkṣmadarśibhiḥ **8.9**

pratyakṣaṃ lokanindayā **paro'kṣam** īśvarabhayāt · **yad dharma**viṣayakaṃ **sattvam**
25 astitvapratītiḥ **sa** eva **munibhir uparodha iti** prakarṣeṇānyadharmaprābalyen**oktaḥ**. **soparodha** iti pādapūraṇe saṃdhiḥ.

8.6c eyam J_4] ettham J_1 **8.7ab** yātaṃ brahma J_4] brahma yātaṃ J_1

Anm. zu 8.9c *sa uparodha:* *saḥ* wird hier hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.*

---

[7] Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 5,68.5 stimmt nur in der erste Zeile überein, diese vollständige Strophe zitiert Jīvagosvāmin: Brahmasaṃhitāṭīkā, Ed. GOSWĀMI sub Brahmasaṃhitā 5.1. [8] Vgl. APTE, Appendix E, S. 53., dort: *dvirbaddhaṃ subaddhaṃ bhavati.*

dharmāmṛtaṃ ghanībhūtaṃ nānākāravirāji yat
anuvartanam ity uktaṃ paryāyeṇa paratra ca **8.10**

nānākāreti · agre viṣayadarśanena sphuṭībhaviṣyati. **paratre**ti nītiśāstreṣu. **paryāyeṇe**ti śabdadvitvam evāsyārthas tv eka eva.

viṣayadarśanārthaṃ pīṭhikām āracayati: **yeyam** iti.

yeyaṃ vyavasthā sudṛḍhā bhavasya bhavavartinī
tasyāḥ paṇo 'yaṃ yaṃ prāhur mūlam ākara ity api **8.11**

bhavasya sarvotpādayitur Maheśvarasya tadaparamūrter vā vidhātur **yeyaṃ** saṃsāragocarā **sudṛḍhā vyavasthā** Brahmādikīṭāntānyo'nyādhīnatālakṣaṇā. **tasyā ayam** uparodhaḥ **paṇaḥ** śapathabandho 'nenaiva paṇabandhenāsau sthitimatīty arthaḥ. ata āha: **mūlam** iti. **ākara** iti ca kathyate.

viṣayaṃ darśayati: **se**ti.

sā vyavasthā pitāputrasvāmibhṛtyādisaṃgatā
dhruvam etatparaivāsāv ṛte 'smāc chithilā na kim **8.12**

pitāputrasvāmibhṛtyādisaṃgatā sā vyavasthā: **pitā** pālayitā **putraḥ** pālyaḥ **svāmī** · ājñāpayitā **bhṛtya** ājñāpya **ādinā** guruśiṣyādigrahaḥ: guruḥ śāsayitā śiṣyaḥ śāsanīya ity evamādisvarūp**āsau** vyavastha**itatparai**voparodhabaddhaiva. iyaṃ vyavasthā yat sarvathā paramāsvādāvahā tat sarvam uparodhamāhātmyam eva. vyatireke 'nartham āha: **ṛte** · iti. **asmād** anurodhād **ṛte** 'sau vyavasthā **kiṃ śithilā na** syāt. syād eva. uparodhābhāve pitā putraṃ na pālayet. putro 'pi pitaraṃ na gaṇayet. evam anyatrāpīti sarvam andhaprāyaṃ syāt.

tathā hīti darśayati: **putre**ti.

putrānurodhena pitā putras tadanurodhataḥ
svāmī bhṛtyānurodhena bhṛtyas tadanurodhataḥ **8.13**

yat pituḥ pitṛtvaṃ tat putrānurodhena. tasya putratvaṃ pitranurodhena. evam anyatrāpi pālayatīti **pitā**. punāti punnāmno narakād vā trāyata iti **putraḥ**. aiśvaryāvahaḥ **svāmī**. tat-poṣako **bhṛtya** ityādi.

tataś cedam ubhayor antarāle saṃdhānahetur ity āha: **samāne** · iti.

samāne 'pi hi saṃsthāne karanetraśravādike
kiṃ kasya vaśam āgacched anurodhavināकṛtam **8.14**

8.12c parai J_4] paṇai J_1 **8.12d** 'smāc chithilā J_4 schol.] syāḥ śithilā J_1

parameśvareṇāyam api vyavasthāhetur antare vyavasthāpita ihāmutrānantyahetur iti yenāsāv anumataḥ sa eva paraṃ bhavabhūṣaṇam ity āha: **tasmād** iti.

tasmād yā kācid atrāsti śobhāsāre ’sukhākare
saṃsāre śāravarṇe ’sāv anuvartanavṛttitaḥ **8.15**

asāre · iti paramārthato naśvaratvāt. **asukhākare** duḥkhamūle saṃsārasukhasyāpi viṣapṛktānnavad duḥkhapakṣa eva nikṣiptatvāt. **śāravarṇe** ’nekānarthabharitatvāc citravarṇe. **yā kācic chobhā** rāmaṇīyakaṃ **sānurodhata** eva. etadvaśena jīrṇahīnaprāyam apīdaṃ dṛḍhasāravad iva lakṣyate · iti.

sukumārabuddhisthāpanārthaṃ samuditam arthaṃ saṃgṛhṇāti: **tac ceyam** iti.

tac ceyaṃ yadi saṃcalec chubhagatir loke durālokake
’nantagranthisubandhabandhitatanuḥ saṃdṛbhya kanthīkṛtaḥ
saṃsāraḥ ślathabandhaviślathavapuḥ saṃjīrṇakalpaḥ kṣaṇān
nūnaṃ naśyadavasthitir bata batāśāṃ kaś ca kasyāvahet **8.16**

durālokake: āloko brahmaprakāśaḥ sarvathā paramāmṛtarūpatvād upeya iti. tadaprāptāv āndhyam api ślāghyam. yatra na kācanāpi kadarthanā karmātivāhanam eva paropanatādinā · idam atīvānarthāvahaṃ yanmadhyavartitvam iti **durālokake** · ity uktam. **granthayo** rāgadveṣādyāḥ. anekavidhakarpaṭadeśyacintāsyūtatvāt **kanthīkṛta** iti. tathātve ’pi saṃbhāvanānāspadatvāt **saṃjīrṇakalpaḥ**. **bata bate**ty āścaryapūrvaṃ śokanivedane. **yadīyaṃ śubhagatir** uparodhavyavasthā **saṃcalet** tadā **kaḥ kasyāśāṃ vahed** iti niḥśrīkam idaṃ sarvathā tyājyam eva syād iti.

dṛḍhasaṃdhānarūpā yā rītayo jagati sthitāḥ
anurodhena tāḥ sarvāḥ śīrṇaprāyāḥ syur anyathā **8.17**

rītayaḥ paraṃparāgatāḥ sadarthāvahā ācārāḥ. **dṛḍhasaṃdhānarūpā** amunācāreṇedaṃ sidhyati. kṛte ca siddhaṃ dṛśyate · iti. **anyathe**ti: anurodhāpālane **śīrṇaprāyā** avihitatvāt. tathā ca devatāprakopaṇe mahotpātādyanarthabāhulyam.

kiṃ cānyad bhāti yāpy eṣā trayī lokanidarśanam
sāpy anenaiva parathā naṣṭaprāyā bhaved dharā **8.18**

kiṃ cānyad iti kim adhikaṃ kathyate. **yāpy eṣā trayī** vedatrayī · atha vā tejasāṃ trayī. **lokanidarśanam**: **lokasya** sarvasya grāhyagrāhakātmakasya **nidarśanaṃ** sadasadvyavahārahetuḥ. atha ca **lokasya** sthāvarajaṅgamātmakasya **nidarśanaṃ** prakāśahetuḥ. **sāpy anenaivo**parodhenaiva sthitā enaṃ vinā ko ’nekāyāsasādhyavidhiniṣedhātmakaheyopādeya-

8.16a ceyaṃ J_4 schol.] cedaṃ J_1

Anm. zu 8.16, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

kriyākalāpe saṃnaddhasthitir bhavet. paratra yady uparodho na syāt tadā trayī lokālokahetuḥ kathaṃ bhavet. *bhīṣāsmād vātaḥ pavate*[9] · ityādi śruteḥ. **parathe**ti · uparodhābhāve sadasadvyavahārāsaṃgate tathā prakāśānupapatteś ca **dharā naṣṭaprāyā** ihāmutrārthaśūnyālabdhasattā ca **bhavet**. pūrvatra pakṣe **dhare**ti dharāvāsijanopalakṣaṇam.

tasmād Brahmādikīṭāntaṃ sthitir eṣā sanātanī
etatsūtrombhita rte 'syāḥ sthitir eva kuto bhavet **8.19**

tasmād iti. utkarṣāvadhir **Brahmā**. apakarṣāvadhiḥ **kīṭaḥ**. **sanātanī**ti · adya tāvad iyam anenaiva prakāreṇāgatā. ata āha: **etatsūtrombhite**ti. **ṛte 'syā** iti cchedaḥ.

iti yaḥ ko'pi matimān na tyajaty anuvartanam
sa prāpya priyatāṃ loke mano'bhīṣṭaṃ ca vindati **8.20**

iti ya iti. **na tyajatī**ti svabhāvam apīdaṃsaṃvidā prayojayati: **sa prāpye**ti. lokapriyatāmano'bhīṣṭalābhe dṛṣṭāntatvenāpi svīkāryāḥ. aihikaṃ phalaṃ dṛṣṭvāmutra yojane paramāmṛtabhāg bhavatīty arthaḥ.

tathā cātra purāṇeṣu gāthā gītā maharṣibhiḥ
prītivyūhaṃ ghaṭṭayati vighāṭayati cāśayam
na sakhyam anurodhena samam astīha bhūtale **8.21**

tathā ceti. **bhūtale** 'nen**oparodhena samaṃ** samānaṃ **sakhyaṃ** maitrī **na** kācid **asti**. yata uparodhākhyaṃ sakhyaṃ **prītivyūhaṃ** premaracanāṃ **ghaṭṭayati** parasparam **āśayaṃ** ca durbhedam api **vighāṭayati** vivinaktīty arthaḥ. **ghaṭṭayati vighāṭayati** · iti ca *vā cittavirāge*[10] · ity †ato vety† asyānuvṛttasya vyavasthitatvād **vi**pūrvasya hrasvābhāvaḥ.

līlāvilasitādīnām ihāmutra bhayāvaham
yat kiṃcid balam astīha so 'yaṃ tanmārgarodhakaḥ **8.22**

līleti. **balam** iti sāmarthyaṃ kāmakrodhalobhamohādirūpā senā ca. **so 'yam** uparodhas **tanmārgarodhakas tasya** balasya **mārga**pratirodhī. uparodhena tatsaṃcāro na bhavatīty arthaḥ.

uttamādhamalokānāṃ sarveṣām āyadaḥ smṛtaḥ
anurodhas tad atrasthaiḥ sukham uttamam āpyate **8.23**

uttameti. ānantye 'pi lokānāṃ vargīkāreṇa dvaidham eva: uttamā adhamāś ceti. tatr**ottamāḥ** sajjātivarṇajāḥ · tadviparītā **adhamāḥ**. teṣāṃ **sarveṣām** ayam uparodha **āyadaḥ**. **āyo** vṛddhiḥ. **tad** iti hetau. **atrasthair** anurodhānusāribhir **uttamaṃ sukham āpyate**. ayaṃ bhāvaḥ: uttamā api santaś ced ananurodhino 'dhamā eva. adhamā api santaś cet tadanusāriṇa uttamā eveti. **sukham uttamam āpyate** · iti.

[9] Taittirīya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2.8. [10] Pāṇini 6,4.91.

tathānyatrāpi coktaṃ tadvaibhavaṃ nītipaddhatau
ramyaṃ hi vastu na kathaṃ sarvasyādṛtyatām iyāt **8.24**

tatheti. **tadvaibhavam** uparodhamāhātmyam. nedam āścaryam. **nītipaddhatau tadvaibhavam uktam** iti **yato ramyaṃ** svabhāvato ramaṇīyaṃ **vastu kathaṃ sarvasyādaraṇīyatāṃ na yāti**. api tu yāty eveti.

tad eva vaibhavam āha: **yatkhadyote**ti.

yatkhadyotapratāpasaṃkalitayā sacchīlavallyā dṛḍhaṃ
maitryādīni phalāni yāni janitāny antaḥsupakvāny aho
tāny āsvādasugandhamoditamanobhṛṅgāṇi saṃbadhnatāṃ
sādhūnām upayānti prītyatiśayād vandyo 'nurodhaḥ sa vai **8.25**

ya uparodhaḥ sa eva **khadyotapratāpaḥ** sūkṣmatvagaṇanād anyaguṇebhyaḥ **khadyotaḥ** śakragopas tasyeva **prakāśaḥ**. atha ca mahālokahetutvāt **khadyotapratāpo** bhāskarapratāpas tena **saṃkalitayā** samantād vyāptayā. **maitryādī**ti: **ādinā** karuṇopekṣāmuditānāṃ grahaṇam. sūryaprabhayaiva phalāny antaḥpakvāni jāyante · iti prasiddham. **tāni** ca **phalāni**: **āsvādo** madhuratā **sugandhaḥ** śobhano 'khilamanaḥprītijanako gandhas tena **moditāni** modaṃ prāpitāni **manāṃsy** eva **bhṛṅgā** yais **tāni phalāni**. **saṃbadhnatām** uparodhasvīkāriṇāṃ **sādhūnām upayānti** svayam upanamanti. atra hetuḥ: **prītyatiśayād** iti. prītās te teṣāṃ bhavantīty arthaḥ. **vai** · iti prasiddhau. sarvānumodane **sa** ev**ānurodha** uparodho **vandyaḥ** praṇamyādareṇāśrayaṇīyaḥ.

ittham uparodhānvayena śīlādīnāṃ guṇānāṃ satphaladātṛtvam uktvā tadvyatirekeṇa teṣām apy akiṃcitkaratvam ity āha: **yatkhadyote**ti.

yatkhadyotapratāpahīnatarayā sacchīlavallyādṛḍhaṃ
maitryādīni phalāni yāni janitāny antas tv apakvāny aho
tāny asvādasugandhadūṣitamanobhṛṅgāṇi saṃbadhnatāṃ
sādhūnām upayānti prītivilayāt tyājyo 'nurodhaḥ sa kim **8.26**

yatkhadyotapratāpetyādi pūrvavat. tena **hīnatarayā** tadvihīnayā. atr**ādṛḍham** iti cchedaḥ. śīlavallyā hi nisarga evaiṣa yan maitryādiphalajananaṃ paraṃ tu khadyotapratāpābhāvād apakvatvaṃ tathā cāsvādatvaṃ gandhābhāvaś ceti dūṣitamanobhṛṅgatvam. tam uparodhaṃ

8.25c saṃbadhnatāṃ J_4 schol.] saṃsevyatāṃ J_1 **8.26c** saṃbadhnatāṃ J_4 schol.] saṃsevyatāṃ J_1

Anm. zu 8.25, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[t]a-pr[a]* als kurze Silbe, ebenso *[nt]i pr[ī]* im vierten Strophenviertel. **Anm. zu 8.26, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[t]a-pr[a]* als kurze Silbe, ebenso *[nt]i pr[ī]* im vierten Strophenviertel.

saṃbadhnatāṃ sādhūnāṃ varākāṇāṃ yāni **prītivilayād** antaḥ premanirṇāśād **upayānti** paraṃ vaimanasyadāyīni. **sa** etādṛgvaibhavo **'nurodhaḥ kiṃ tyājyo** na tyājya iti yāvat. **a-svādasugandhe**ti dvandvagarbhas tatpuruṣaḥ.

tathā cānye 'pi vidvāṃso 'nuvartanakathām imām
garīyasīṃ vidadhate hetūktyādibhir ādarāt **8.27**

tathā ceti. **anye vidvāṃso** dharmaśāstrajñā **imām uparodhakathāṃ hetūktyādibhiḥ** śraddhātiśayena **gauravavatīṃ kurvante**.

tad evāha: **sāraṃ hī**ti.

sāraṃ hi śucitā loke paratreha ca śarmaṇe
sāpy anenādhigantavyā tasmād eṣa mahābharaḥ **8.28**

sāram utkarṣo dṛḍham avinaśvaraṃ cedaṃ **śucitā**khyaṃ vastu yata idam **iha pretya** ca **kṣemāya**. **sāpi** śucit**āneno**parodhena. uparodhābhāve hi kaḥ svātmani kleśaṃ pratiśṛṇuyāt. tadabhāve cāyāsasādhyavihitapratiṣiddhāpālanāt kathaṃ śuciteti c**aiṣa** uparodho **mahābharo** 'tra vidheya ity arthaḥ.

anyam apy anartham uparodhābhāva āha: **abhāve** · iti.

abhāve hy uparodhasyāśaucagraste jagaty atha
sarve varṇāśramāḥ svasthā nyūnādhikyaṃ kuto bhavet **8.29**

aśaucagraste · iti sarveṣāṃ bhojanavyavāyādīnāṃ samānatvāt. **svasthāḥ** svarūpeṇa samānatayā sthitāḥ. śaucanyūnādhikyenaiva hi varṇāśramāṇām auttarādharyam ity āśayaḥ.

abhāve tasya sumahān anartha upajāyate
na kiṃcid vidite loke naṣṭaprāyaṃ jagad bhavet **8.30**

abhāve · iti. **anartho** doṣa auttarādharyābhāve kaḥ kasya svāmī kaś ca kasya bhṛtya iti. tataś ca **loke na kiṃcid** ity abhāvas taṃ **vidite** prāpte sati **jagan naṣṭaprāyam** ākāreṇa sad api yathocitakartavyābhāvāl loṣṭapāṣāṇaprāyaṃ **bhavet**.

sarvathāyaṃ javanikācchāyā jagati rājate
vitānaṃ caiṣa evāho cchāyākaram aninditam **8.31**

sarvatheti. **ayam** uparodhaḥ. **chāyā**tapābhāvaḥ śobhā ca.

uttīrṇe cātra niśchāyaṃ taptaprāyaṃ jagad bhavet
nagnasya tāpitasyāpi kā kṛtir jagato bhavet **8.32 (1)**

12 oparodhena em.] oparādhena J_4 **8.30c** vidite J_1 schol.] vidito J_4 **8.32a** cātra J_4] 'tra ca J_1 **8.32a** niśchāyaṃ J_1] nicchāyam J_4

...

... kākṛtir jagato bhavet **8.32 (2)**

uttīrṇe · iti. **atro**parodhe javanikāvitānabhūte · **uttīrṇe** gataprāye **jagan niśchāyaṃ** chāyārahitaṃ śobhārahitaṃ ca. **taptaprāyaṃ** bāhulyena taptaṃ **bhavet**. niśchāyatvam eva viśadayati: **nagnasye**ti. (1) **kṛtir** iti satkriyā. (2) **akṛtir** ity api cchedaḥ.

ittham uparodhasamarthanaṃ svarūpato nirmāyātraiva viśeṣabodhanāya sahṛdayān abhimukhayati: **ittham** iti.

ittthaṃ saty api dhīsārair uparodhanirūpaṇam
arthaprādhānyam āśritya vidheyaṃ bodhasiddhaye **8.33**

ittthaṃ saty uparodhe 'labdhapratiṣṭhatayā cālye sati. **uparodhanirūpaṇam** uparodhavastuno viśeṣanirṇayaḥ. **arthaprādhānyam āśritya bodhasiddhaye** kvacid apy askhalitatvasiddhaye **vidheyam**. atra bhāvyāśayaḥ.

arthaprādhānyam āśrityeti[11] uktāṃ pratijñāṃ samarthayati: **śabdhārthe**ti.

śabdārthatadguṇībhāvair vyutpattiḥ sādhitā tridhā
vicāranipuṇair yāsau yathāviṣayam iṣyati **8.34**

vicāranipuṇair vyutpattivivekakuśalair **yā vyutpattiḥ** pratītir bodhas **tridhā sādhitā** śabdato 'rthatas tayoḥ śabdārthayor guṇībhāvataś ca. **asau** vyutpattir **yathāviṣayam iṣyate**: viṣayānatikrameṇa tritayam apy etat svasvārthabodhāya śaktam iti tadatikrame tu tritayam apy etat kiṃcitkaram iti. tatra samayopetārthāvabodhanaśaktiḥ śabdasyaiva vyāpāraḥ. tasya ca viṣayo mukhyārthaḥ. tathā mukhyārthopaskṛtārthāvabodhanaśaktir arthasyaiva vyāpāraḥ. tasya ca viṣayo lakṣyārthaḥ. śabdārthayor guṇībhāve 'prādhānye 'rthāvabodhanaśaktis tadvilakṣaṇasya kasyacid eva vibhāvāder eva vyāpāraḥ. tasya ca viṣayo vyaṅgyārtha iti siddhaṃ **śabdārthatadguṇībhāvair** iti. tathā coktam:

śabdavyāpārato yasya pratītis tasya mukhyatā
arthāvaseyasya punar lakṣyamāṇatvam iṣyate[12] · iti.

tathā:

nyagbhāvite 'tra yugale yat kiṃcit pratibhāsate
sphuṭapratītikaṃ tat tu vyaṅgyam ity abhidhīyate[13] · iti.

yathāviṣayam iṣyata[14] iti bhāgam avāntarabhedenānyathāpi yojayati: **tathā hī**ti.

3 gataprāye em.] gataprāya J_4 niśchāyaṃ em.] nicchāyaṃ J_4 **4** niśchāyatvam em.] nicchāyatvam J_4

[11] 8.33c. [12] Mukulabhaṭṭa: Abhidhāvṛttimātrikā, Ed. MAHANTY Kārikā 1. [13] Quelle unbekannt. [14] 8.34d.

tathā hi śabdaprādhānye vedaśāstraṃ pravartate
arthaprādhānyataś cāpi paurāṇī rītir iṣyate
śabdārthayor guṇībhāve sāhityaṃ narinarti ca **8.35**

vedaśāstram iti tanmūlasmṛtiśāstrasyāpy upalakṣaṇam. tathā hi śabdapradhānāni vedādi-
5 śāstrāṇi. yathā: *brāhmaṇo na hantavyaḥ.*[15] *gaur na padā spraṣṭavye*ty[16] ādiṣu śabdānām eva prādhānyam.

paurāṇītītihāsādīnām apy upalakṣaṇam. tatra ca:

sargaś ca pratisargaś ca vaṃśo manvantarāṇi ca
bhūmyādeś caiva saṃsthānaṃ purāṇaṃ pañcalakṣaṇam[17]

10 iti purāṇalakṣaṇam.

dharmārthakāmamokṣāṇām upadeśasamanvitaṃ[18]

tatra purāṇāny aṣṭādaśeti mukhyatā pratipādakaṃ vacanam upapurāṇānām api purāṇalakṣaṇatvāt. tatra ca mukhyatā bījaṃ śrīMahābhārate tadupanibandhaḥ. yathā śārīrakamīmāṃsāyāṃ daśopaniṣadām evopanibandhaḥ. itihāsās tu BhārataRāmāyaṇādayaḥ.

15 **sāhityaṃ** kāvyavidyā punaḥ **śabdārthayor guṇībhāvenaiva** rasāṅgabhūtavyāpāra-pravaṇatayā prādhānyena posphurīti. tatra vidhivihitaśabdārthavyavasthātikramāt. tathā ca dhvanikāraḥ:

apāre kāvyasaṃsāre kavir eva prajāpatiḥ
yathāsmai rocate viśvaṃ tathā viparivartate[19] · iti ca.

20 sādhitasyārthasyedaṃ prayojanam ity āha: **prabhv** ityādi.

prabhumitrābalāsāmyāt tad etat saṃmitaṃ tribhiḥ
ājñopadeśasusnigdhavaco'bhikhyam udīritam **8.36**

tad etac chabdārthatadguṇībhāvaprādhānyalakṣaṇaṃ vastu **tribhiḥ saṃmitaṃ** samānaṃ tulyam iti yāvat. kuta ity āha: **prabhv** ityādi. itthaṃ prabhusaṃmit (/eṣaḥ/)aṃ mitra-
25 saṃmitam abalāsaṃmitaṃ ceti · ājñopadeśasusnigdhavacorūpam ity arthaḥ. tatra hitāhitam anapekṣyāvaśyavidheyam **ājñāvacaḥ**. hitāhitam apekṣya yauktikam **upadeśavacaḥ**. sarvathā sarvacintānivartakaṃ paramāhlādadaṃ **susnigdhavaca** iti. tathā cAikāvalīkāraḥ:

śabdapramāṇaṃ vedākhyaṃ prabhusaṃmitam iṣyate
īṣad apy anyathā pāṭhe pāto 'sya duritair yataḥ

8.36a sāmyāt J_4] sāsyāt J_1

[15]Vgl. Patañjali: VyākaraṇamahābhāṣyaVārttika 5 sub Pāṇini: Aṣṭādhyāyī 6,1.84. [16]Vgl. Jayantabhaṭṭa: Nyāyamañjarī, Ed. VARADACHARYA II, S. 63. [17]So auch in Ghāsīlālmahārāja: Śivakoṣa, Ed. PAṂDYĀ *vāṇīvarga*, 6 (S. 47); vgl. KIRFEL 1927. [18]So auch in VĀCASPATYA und APTE sub *itihāsa(ḥ)*, dort cd: *pūrvavṛttakathāyuktam itihāsaṃ pracakṣate.* [19]Vgl. MAHĀSUBHĀṢITAS. 2000, dort: *yathā vai rocate viśvaṃ tathaivaṃ parivartate.*

itihāsapurāṇādi suhṛtsaṃmitam iṣyate
asyārthavādarūpatvāt kathyate 'rthapradhānatā

dhvanipradhānaṃ kāvyaṃ tu kāntāsaṃmitam iṣyate
śabdārthau guṇatāṃ nītvā vyañjanapravaṇau yata[20] iti.

itthaṃ prakṛtasiddhaye 'prakṛtaṃ samāpya prakṛte yojayati: **tatrāpī**ti.

tatrāpīdaṃ nītitantraṃ vācyaprādhānyato matam
ato na śabdamātreṇa bhramitavyaṃ manīṣibhiḥ **8.37**

nītitantrasyāpy ākhyāyikārūpatvād vācyaprādhānyam eveti **na śabdamātreṇa bhramitavyam**: uparodha uparodha eveti.

tad āha: **arthaprādhānyam** iti.

arthaprādhānyam āśritya tad eṣo 'neṣa iṣyate
aneṣa eṣa vā jātu citrā vai vācyasaṃgatiḥ **8.38**

itthaṃ cārthaprādhānyenoparodhanirūpaṇaṃ kartavyaṃ tena kvacid anuparodho 'py uparodhaphalado bhavati · uparodho 'py anuparodhaphalado bhavatīti bhāvaḥ. atra hetuḥ: **citrā vai** · iti. ayaṃ bhāvaḥ: phalasyaiva sarvatra prayojakatvāt phalānusāreṇa bhāvavyavasthā kalpyā. anuparodhe 'py uparodhaphalaṃ cel labhyate sa evoparodhaḥ. uparodhe 'pi cen na labhyate so 'py anuparodha eveti vivektavyaṃ samādhimadbhiḥ.

na cedam alpaviṣayatvāt pratītyanarham iti vācyam. sarvasyaiva dhvanivyavahārasya mahājanaparigṛhītasyaivaṃrūpatvād ity asya sphuṭaviṣayatāṃ pratipādayati: **atha ve**ti.

atha vā dhvanim āśritya vidhau ca pratiṣedhatā
pratiṣedhe ca vidhitā bhūṣaṇaṃ sūkṣmadarśinām **8.39**

na cāpi sthūlamatīnām etadarthānavabodhe 'saṃbhāvanāspadatety abhiprāyeṇa **sūkṣmadarśināṃ bhūṣaṇam** etad yad **vidhau pratiṣedhārthaḥ pratiṣedhe ca vidhyartha** iti. tathā codāhṛtaṃ Dhvanikṛtā:

bhama dhammia vīsattha so suṇavo ajja mārio teṇa
golāṇa·ikatthakuuṅgavāsiṇā dariasīheṇa[21]

22 'saṃbhāvanā em.] 'sasmāvanā J_4

[20] Vidyādhara: Ekāvalī, Ed. Śrīrāmacandruḍu 1.4–6, dort 4a: *śabdapradhānaṃ …*, 4b: *… ucyate*, 4cd: *īṣat pāṭhānyathāpāṭhe pratyavāyasya darśanāt*, 5ab: *itihāsādikaṃ śāstraṃ mitrasaṃmitam ucyate*, 6b: *… īritam*, 6c: *śabdārtho*, 6d: *…pravaṇaṃ …* [21] Nach einzigem Textzeugen J_4 ediert. Entspricht Hāla: Sattasaī, Ed. A. Weber 175, zitiert in Ānandavardhana: Dhvanyāloka, Ed. P. Śāstri sub 1.4. In Ed. A. Weber, S. 63: *bhama dhammia! vīsaddho so sunaho ajja mārio teṇa / Golāaḍaviaḍakuḍumgavāsiṇā dariasīheṇa //. chāyā* nach Ingalls 1990, S. 83: *bhrama dhārmika viśrabdhaḥ sa śunako 'dya māritas tena / godāvarītaṭavikaṭakuñjavāsinā daryasiṃhena //.*

iti vidhau mā bhrameti pratiṣedhaḥ. tathā:

atthā ittha ṇusajja·i ettha ahaṃ divasaaṃ puloehi
mā pahia rantiandhaa sajjāe maha ṇusajjihisi[22]

iti pratiṣedhe samyag aśayiṣṭhā iti vidhiḥ.

ataś ca: **na śabde**ti.

na śabdamātram āśritya khañjitavyaṃ manīṣibhiḥ
mukhyalakṣyavyaṅgyabhedāt tridhārtho yad vyavasthitaḥ **8.40**

khañjitavyaṃ skhaladgatitāśrayaṇīyā yatas **tridhārthaḥ** sūkṣmārthasiddhaye·āśrayaṇīyaḥ. tathā ca kāvyaprakāśe tridhā vācakanirūpaṇapūrvaṃ trividham artham āha śrīMammaṭācāryaḥ:

syād vācako lākṣaṇikaḥ śabdo 'tra vyañjakas tridhā
vācyādayas tadarthāḥ syur[23] iti.

nanu yady evaṃ tridhātvaṃ svīkriyate tadā *tātparyārtho 'pi keṣucid*[24] iti caturthasyāpi saṃbhavāt kathaṃ *tridhārtho vyavasthita*[25] ity uktam. tatrāha: **caturtha** iti.

caturtho vākyavidbhiś ca yo 'rthaḥ saṃpratipadyate
vākyārthaghaṭane tasya kṣīṇaśaktitvadarśanāt
na sthitis tattvato 'to no tātparyārtho 'vasānabhūḥ **8.41**

vākyavido mīmāṃsakās tair **yo 'rthaḥ samyak pratipadyate**. **tasya vākyārthaghaṭane kṣīṇaśaktitvam** iti paryante **tasya na sthitir** ity uktam. **avasānabhūr ne**ti. ayaṃ bhāvaḥ: upādhinibandhanatvāt saṃketasya labdhasvarūpāṇāṃ caturvidhapadārthānām ākāṅkṣāsaṃnidhiyogyatā balāt *samanvaye tātparyārtho viśeṣavapur apadārtho 'pi vākyārthaḥ samullasatīty abhihitānvayavādina*[26] iti. **tasya** madhya eva **kṣīṇaśaktitvadarśanān na pāryantikatvam**.

iyataitat siddham ity āha: **ataś ce**ti.

---

3 maha em.] saha J_4 **8.40cd** lakṣyavyaṅgyabhedāt tridhārtho yad vyavasthitaḥ J_4 schol.] lākṣaṇikavyaṅgyabhedād arthas tridhā mataḥ J_1 **8.41c** ārtha J_4] ātha J_1 **8.41f** 'vasānabhūḥ J_4 schol.] vasānikaḥ J_1 **18** tair em.] tai J_4

---

[22]Nach einzigem Textzeugen J_4 ediert. Entspricht Hāla: Sattasaī, Ed. A. Weber 669, zitiert in Ānandavardhana: Dhvanyāloka, Ed. P. Śāstri sub 1.4, dort: *attā ettha ṇimajja·i ettha ahaṃ diasaaṃ paloehi / mā pahia rattiandhaa sejjāe maha ṇimajjahisi //. chāyā* nach Abhinavaguptas Locana, Ed. P. Śāstri: *śvaśrūr atra śete athavā nimajjati atrāhaṃ divasakaṃ pralokaya / mā pathika rātryandhe śayyāyām āvayoḥ śayiṣṭhāḥ //.* [23]Mammaṭa: Kāvyaprakāśa, Ed. Jha 6a–c. [24]Mammaṭa: Kāvyaprakāśa, Ed. Jha 6d. [25]8.40d. [26]Mammaṭa: Kāvyaprakāśa, Ed. Jha sub 6, dort: *…vādināṃ matam.*

ataś cānuparodhe 'pi suphalaṃ dṛśyate kvacit
uparodhe 'pi kuphalam arthameyā dvayī gatiḥ **8.42**

anuparodhe śabdato 'rthatas tu phaladarśanād uparodhataiva. uparodhe 'py evaṃ bodhyam. śabdamātreṇ**oparodhe 'pi kvacit kuphalam** anuparodhaphalaṃ **dṛśyata** ity anenaiva **meye**yaṃ **dvayī gatiḥ**. atra sarvaṃ vākyaṃ sāvadhāraṇam iti nyāyād arthenaivety avadhāraṇaṃ bodhyam.

atraivānuparodhe 'py uparodhaphalam udāharati: **kṛtve**ti.

kṛtvāpy ena udārasattvamahimā daivāt prakāśyātmanā
vidvān nyakkṛtabuddhi yo 'nutapate kiṃ kāryam atrādhunā
prāpyāsau laghutām ihaiva sukhadāṃ pretyātha śuddhāśayo
bhuktvā puṇyagatīḥ parāḥ śubhamatir yoniṃ parām aśnute **8.43**

udārasattvamahimā gambhīradhairyavibhavaḥ prakhyātakīrtir **daivād** anicchayā parecchayāpi · **enaḥ** pāpaṃ **kṛtvā**tra pāpakīrtane 'nuparuddho nirlajjo bhūtvā **ya ātmanā** tat **prakāśya** mayedaṃ naṣṭabuddhinā kṛtam iti **nyakkṛtabuddhi** yathā syāt. tath**ānutapate** paścāttāpaṃ karoti. paścāttāpābhinayam āha: **kiṃ kāryam** iti. **adhunā** kṛtakartavyatvād **atrai**vaṃ kṛte mayā **kiṃ kāryam** iti. uparodhaṃ hitvā kathanād **asāv ihaiva** loke tasya **laghutāṃ prāpya** paralokārthaṃ **śuddhāśayaḥ parāḥ puṇyagatīr bhuktvā** puṇyānte manuṣyayonau **śubhāṃ yoniṃ** satkulācāravidyāpūtāṃ **prāpnoti**.

atraiva phalato 'nuparodhe 'pi coparodharakṣaṇe kuphalam iti dvitīyam udāharati: **kṛtve**ti.

kṛtvā pāpam anarthasārthaphalakaṃ saṃgopya sarvātmanā
vidvanmānyanurodhakīlitagatiḥ kurvan punas tan muhuḥ
prāpyānartham anekaduḥkhaviṣamaṃ pratyakṣato 'mutra vai
tās tā vāpya ca yātanā jaḍamatir yoniṃ prayāty andhakām **8.44**

anarthasārtho duḥkhānantyam. tat **pāpaṃ** sarvaprakāreṇa **saṃgopyā**cchādyoparodhavaśena yato **vidvanmānī** na tu vidvān prakāśanābhāve 'nuparuddhamatir bhūtvā **punar** api **tad** eva **kurvan**.

atyutkaṭaiḥ puṇyapāpair ihaiva phalam aśnuta[27] iti

vacanād **anekaduḥkhaviṣamam** ihaiv**ānarthaṃ prāpyāmutra** paraloke 'pi **tās tā yātanā vāpya** · avāpya **jaḍamatiḥ** san punar **andhakāṃ yoniṃ** paśvādisthāvarāntāṃ **prayātī**ty uparodhaphalam. **vāpye**ty *avāpyor upasargayor*[28] ity akāralopaḥ.

8.43d aśnute J_4] apnute indis. J_1

Anm. zu 8.43, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 8.44, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

[27]Nārāyaṇa: Hitopadeśa, Ed. Kāśināth Pāndurang Parab 1.83cd, dort c: … *pāpapuṇyair*. [28]Bhaṭṭoji-dīkṣita: Siddhāntakaumudī, Ed. Tarkavāchaspati sub Pāṇini 2,4.82.

iti saṃcintya matimān yathāviṣayam eva yaḥ
anurodhayatīhāsau sukhī pretyāpi bhadrabhāk **8.45**

itīti. **matimāṃs** tatkālagrāhiṇī matir iti tatkālam eva viveko vidheya ity uktaṃ bhavati. **yathāviṣayam** uparodhānuparodhasthānānatikrameṇa · **anurodhayati**: arthata uparodhe 'pi kvacin noparunddhe · anuparodhasthāne 'pi kvacid uparunddhe **'sāv iha sukhī pretyāpi bhadrabhāk**.

atra svakīyam udāharaṇaṃ pradarśya parakīyam apy arthavādarūpam upadarśayati: **tathā ce**ti.

tathā cābhāṇako 'stīha laukikānāṃ nidarśanam
dhātrādyamanujaḥ pūrvaṃ sthāpito rakṣaṇe divi **8.46**

ābhāṇakaḥ kārṣikacarmakārādiprasiddhiparyantavartyudāharaṇam. tad evāha: **laukikānām** iti yad hi lokamukhe 'pi vartate tasya vārttety aprasiddhāv ity āśayaḥ. ābhāṇakam āha: **dhātre**ti **dhātā**tra niyantā maheśvaro vivakṣita **ādyamanujaś** ca Prajāpatiḥ. sa ca **divi** svasthāne Brahmaloke **rakṣaṇārthaṃ sthāpitaḥ**.

anuśāsanaprakāram āha: **vihāye**ti.

vihāya kāmanāṃ svīyāṃ rakṣaṇīyam idaṃ tvayā
na kathaṃcit samāśvāsaḥ kartavyaḥ kasyacic ca te **8.47**

svābhilāṣaṃ sarvathā tyaktvā **tvayedaṃ** svasṛṣṭaṃ **rakṣaṇīyam**. svābhilāṣādhīnasya hi kathaṃ pararakṣeti bhāvaḥ. tathānyasya **kasyacit te samāśvāso na kathaṃcit kartavya** iti copadiṣṭaḥ.

vyatītyāsau ciraṃ kālaṃ svasthito madhurākṛtiḥ
anuśāsanasajjo 'bhūd vañcito 'sau kukarmaṇā **8.48**

asau cānuśiṣṭo **'nuśāsanasajjaś ciraṃ** tathaiva **vyatītya svasthito madhurākṛtiś cābhūt**. tato 'pi cānuparuddho bhūtvā **kukarmaṇā** kutsitasaṃkalpena **vañcita** iti yad uktaṃ *na kathaṃcid*[29] iti tad vyatītam. iti prathamam uparodhatyāgaḥ phalitaḥ.

vañcanaprakāram āha: **bhuṅkṣve**ti.

bhuṅkṣveti sumanaprāyaṃ bhuktvā tatkṣaṇam eva saḥ
prabuddhaiś cīram utsārya drutaṃ nagnīkṛto 'trapīt **8.49**

kutsitasaṃkalpena **bhuṅkṣve**ty uktaś cāsau **sumanaprāyaṃ** godhūmayavabahulam annaṃ **bhuktvā tatkṣaṇam evā**sau **prabuddhair** jāgartṛbhiḥ śuddhasaṃkalpaiś ca **cīraṃ** muni-

8.49c prabuddhaiś J_4] prabuddhoc J_1 **29** cīraṃ em.] vīraṃ J_4

[29] 8.47c

vāsa ācchādanam **utsāryā**pasārya **nagnīkṛtaḥ** sann **atrapīt** · lalajje. ayaṃ bhāvaḥ: sarvasya jīvavargasya parameśvareṇa niyatyavasthāpitasya śuddhāśuddhavargadvayam ūrdhvādhogamanārthaṃ Manunibaddham. tatrāśuddhavargānusaraṇe śuddhavarga uparivartitvāt taniyamanārtham udyacchati. ekadvivāraṃ punar api ced aśuddhamārgāt parāṅmukhī bhūyate tadā saṃpannakṛtyo 'sau punar api śuddhibhāg iti cen na parāṅmukhī bhūyate tadā tyajyata evāsau tattvapakṣapātinyo hi dhiya iti. śrutaṃ ca: *aneke brahmāṇaḥ svādhikārapadāc cyutā*[30] iti śuddhavargānusaraṇe tv aśuddhavargasyādho'vartitvān na tatpratibandhaḥ kartuṃ śakyate · ity *aneke brahmāṇaḥ svādhikṛtiṃ samāpya muktā*[31] iti ca śrūyate.

tatra **sumanaprāyam** iti grahaṇaṃ heyatā paraṃ paśubhāvakhyāpanārthaṃ paśūnāṃ hy annam etatprāyaśa iti.

savyāpasavyato 'vekṣya vṛkṣe vṛkṣe 'pasāritam
tenāpasaritaṃmanyaṃ prāha gūḍhā sarasvatī **8.50**

nagnīkṛtena cāmunā **savyāpasavyato 'vekṣyā**nyatra svāntardhānam amanvānena **vṛkṣe vṛkṣe 'pasāritaṃ** palāyitam ekatra vṛkṣe darśanaśaṅkitenānyatrāpasāritam. vṛkṣo 'trāntassaṃjalpaḥ. **tena** vṛkṣeṇ**āpasaritaṃmanyaṃ** palāyito 'ham iti manyamānaṃ taṃ **gūḍharūpā sarasvaty** ākāśavāṇī **prāha**. iyaṃ coparodhajātā vimarśakalā.

kuto 'pasarasīttthaṃ tvaṃ daśadiksvāmivīkṣitaḥ
niśamya lajjitaḥ prāha nāhaṃ nāhety adhomukhaḥ **8.51**

diksvāmina indriyādhiṣṭhātryo devatāḥ · bāhyāś ca. **nāhaṃ** nāham apasarām**īty uvāca**. **nāhaṃ na** · aham **ity āho**vāca. tatra dvitīyasya **na**śabdasyāham iti śeṣo 'dhyāhartavyaḥ. bhītasya ceyam evoktir ucitā. yad vā **nāhaṃ nāham** iti vaktavye **nāhe**ti bhayavismṛtir uktānusvāralope.

sāntvanāpūrvam āha: **kutre**ti.

kutra gacchāmi bhavataḥ sarvadraṣṭur mahātmanaḥ
paraṃ tu svātmanātmānaṃ svāgasy antardadhāmy aham **8.52**

bhavata iti ṅasyantam. bhavatsakāśād ity arthaḥ. **paraṃ tv** iti sphuṭārtham.

iti saṃjātamandākṣaḥ prakāśitaghṛṇāspadaḥ
uvāca katham evātra mukhaṃ saṃdarśayāmi te **8.53**

itīti. **mandākṣas** trapā. **prakāśite**ti *svāgasī*tyādinā.[32] anyat spaṣṭam.

8.51a 'vekṣya J_4 schol.] vīkṣya J_1 **8.51b** diksvāmi J_4 schol.] digvāsi J_1 **8.53a** saṃjāta J_4] sajāta J_1 **8.53c** ātra mukhaṃ J_4] āhaṃ sukhaṃ J_1

Anm. zu 15 *apasaritaṃ-manya:* Vgl. PW *paṇḍitaṃ-manya.*

[30] Quelle unbekannt. [31] Quelle unbekannt. [32] 8.52d.

vismṛtasvarūpasya me yuktam evāpasaraṇam ity āha: **katham** iti.

kathaṃ paśyāmi cācārān itthaṃ laghitakilbiṣaḥ
mumoda punar evāsau yathāpūrvam iti śrutiḥ **8.54**

svayaṃ vismṛtasvakartavyaḥ katham anyāñ śikṣayāmīti bhāvaḥ. kavir uparodham anusmārayati: **ittham** iti. **laghitakilbiṣaḥ** · laghūkṛtakalmāṣaḥ. **asau** prathamapuruṣaḥ.

uktaṃ cānyatra yat pāparajaḥ pāpimukhe sthitam
tad utpuṃsayituṃ kaścin no kṣamaḥ kaiścid apy aho **8.55**

uktaṃ ceti. **kaiścid** ity uparodhabahiṣkṛtair upāyaiḥ.

tathā ca kṛtapāpasya yal loke raja āgatam
anutāpena tat sarvaṃ proñchyate tatsahiṣṇunā **8.56**

tathā ceti. **raja** iti malinatvāpādakatvād āropapūrvam adhyavasāyaḥ: **anutāpene**ti nāham īdṛśīṃ kriyāṃ jātv api kariṣye · iti **proñchyate** · utpuṃsyate.

arthaprādhānyam eva punar api viśadayituṃ nānātvam asyāha: **tathā ce**ti.

tathā cānyaprakāreṇa darśitaḥ sūkṣmadarśibhiḥ
uparodho yadā jñāte pāpe ’nāviṣkṛte paraiḥ **8.57**

tadāpy asau svayaṃ jñātvā taccaryāṃ vinivartate
tasmāt paroparodho ’pi svoparodha itīṣyate **8.58**

uparodho ’nyaprakāreṇa darśita iti saṃbandhaḥ. yathā parakṛte **pāpe paraiś** ceṣṭādinā **jñāte** ’pi · uparodharakṣaṇārtham **anāviṣkṛte tadāsau** pāpī tad anāviṣkaraṇaṃ **jñātvā**ho eṣāṃ caritaṃ yad ebhir jñātam api nāviṣkṛtam iti punas **taccaryāṃ** pāpācaraṇaṃ **vinivartate** · ity ataḥ **paroparodho ’py** arthavaśāt **svoparodha itīṣyate**.

eṣa ca mahājanadharmo yat parāparādhānāviṣkaraṇaṃ yena pararakṣā svoparodhapraśaṃsā cety āha: **mahatām** iti.

mahatām eṣa nisargo ’yaṃ jñātvāpy akhilam eva tadguptau
kāle kṣamāpaṇam apīśāṃśatvaṃ yena sidhyate teṣu **8.59**

11 anutāpene em.] anupatāpene J_4 **8.58b** caryāṃ J_1 schol.] cayāṃ J_4 **20** caryāṃ em.] cayāṃ J_4

Anm. zu 8.59, Metrum: Gīti. **Anm. zu 8.59c** *kṣamāpaṇam:* Die lexikalisierte, kausativische Bedeutung ‚Um-Vergebung-Bitten‘ kann hier nicht zutreffen, da diese Eigenschaft zum Kriterium der Gottesähnlichkeit großer Menschen erklärt wird und der hier beschriebene Gott selbst schlechterdings nicht ‚um Vergebung bitten‘, sondern nur ‚vergeben‘ (*kṣamāpayati* im Kommentar) kann. Vgl. auch den Kommentar zur folgenden Strophe, wo *kṣamāpaka* ‚Vergeber‘ ex negativo erklärt wird als *tat-kṣamāṃ vinā … na kaścit … sukhī syāt* ‚ohne Dessen Vergebung kann niemand glücklich werden‘.

nisargaḥ prakṛtiḥ svabhāva iti yāvat. **akhilam** akāryam. **tadguptau kāle kṣamāpaṇam apī**ti tat saṃchādyopakāraghaṭanāpi. ata eva **teṣu** mahatsu · **īśāṃśatvaṃ sidhyati** yata īśaḥ sarvajñaḥ sarvaṃ caritaṃ vetti kṣamāpayati ceti. teṣām api tathātvāt tadaṃśatvam iti nūnaṃ kimapi vastv idaṃ yad uparodho nāmeti **sidhyate** · iti karmakartṛprayogeṇa dhvanitam.

atropāṃśurahasyeṣu dṛṣṭāntaḥ prabhur īritaḥ
yaḥ kṣamāpaka ity ukto draṣṭā cāpy uparodhakaḥ **8.60**

upāṃśurahasyāni paramarahasyāni. **prabhuḥ** parameśvaraḥ sarvadraṣṭāpy uparodhakṛttvāt **kṣamāpakaḥ**: tatkṣamāṃ vinā sarvadraṣṭus tasmān na kaścid api kṣaṇam ekam api sukhī syāt.

tasmād yaḥ ko'pi śānto mṛdulataramanā dainyabāṣpārdranetro
bāhū saṃnīya Śaṃbhuṃ kṛtaparamapaṇas toṣayaty ādareṇa
so 'śeṣaṃ śodhitāgho 'bhimatam api varaṃ prāpya bhīdurvidho 'pi
tasmān no riktapāṇiḥ kathamapi paramāt saṃnivarteta jātu **8.61**

saṃnīya svastikākāreṇa baddhvā. **kṛtaparamapaṇaḥ** kevalam uparodhenaiva tariṣyāmīti. **bhīdurvidho** bhīdaridro nirbhītiḥ. **tasmāt paramāt** parameśvarāt. sa **riktapāṇiḥ kadācid api na nivartate** 'pi tu sarvārthabharita eva nivartate · iti.

uktam evārthaṃ vivṛṇoti: **uparodhe** · iti.

uparodhe kṛte sadbhir noparodhyasya kevalam
rakṣayā tannivṛttiś ca svasmin kṣantṛtvam apy aho **8.62**

uparodhe pāpācchādane. **uparodhyasya** pāpinaḥ. **tannivṛttiḥ** pāpānurūpadaṇḍanivṛttiḥ **svasminn** uparodhake.

tasmāt tṛtīyasiddhāntarītyedam anuvartanam
ubhayor hitadaṃ bhāgyair āpyate na durāśayaiḥ **8.63**

ekasminn arthe sidhyati tadanusāreṇa yatrānyo 'py arthaḥ svayaṃ setsyati so 'dhikaraṇasiddhāntas **tṛtīyasiddhāntaḥ**. **bhāgyair** bhāgyavadbhiḥ.

prasaṅgāgatānām apīdam atiśītalatvāt sukhāvaham ity āha: **anyeṣām apī**ti.

anyeṣām api tadrītyānanuvartanam apy adaḥ
ihāmutra bhayāyaiva tasmād enaṃ samāśrayet **8.64**

8.61c āgho J_4] augho J_1 **8.61d** saṃnivarteta J_4] mannivarteta J_1 **8.62d** kṣantṛtvam J_1] dāntṛtvam J_4

Anm. zu 3 *kṣamāpayati:* Vgl. Anmerkung zu 8.59c. **Anm. zu 8.60c** *kṣamāpakaḥ:* Vgl. Anmerkung zu 8.59c. **Anm. zu 8.61, Metrum:** Sragdharā. **Anm. zu 8.63a** *tṛtīya-siddhānta:* Vgl. Gautama: Nyāya-sūtra, Ed. Jośī 1,1.26–31.

anyeṣām uparodhyoparodhakavyatiriktānām **ada** etad **ananuvartanam** anuparodhaḥ. madhya āgatya pāpāviṣkaraṇam **ihāmutrā**pi **bhayāye**ti madhye prasaṅgāgatair api svacchaśītalāśayair eva bhāvyam ity ata **enam** uparodhaṃ **samāśrayet**.

tataś ca: **yas tv** iti.

yas tv anunmīlitāṃhasko 'lajjayā gūḍhacaryayā
so 'pātraṃ hīnadīno 'pi na kadācit sukhī bhavet **8.65**

gūḍhacaryayā gūḍham idaṃ bhaviṣyatīti tatkāle 'lajjayā **so 'pātraṃ** kupātram anagnībhūtatvāt punar api tatraiva pravṛtteḥ. **kadācid** itīhāmutrāpi.

atīva kaṭhinā gatir jagati seyam uccaiḥ śiro
nipātya vaśikāśayo nibhṛtam āśu yat krandate
atīva sutarāṃ tathā gatir iyaṃ manohlādinī
parasya yad asau drutaṃ kṣamata uccadhāmapradaḥ **8.66**

atīva kaṭhineti jīvadavasthāyām evābhimānabhāratyāgāt. **vaśikāśayo** *vaśikaṃ tucchariktake*[33] · iti kośād riktāśayo dīno bhūtvā yad **uccaiḥ śiro nipātya vinītaṃ śīghraṃ yat krandate**. tatphalaṃ prabhupraśaṃsāpūrvam āha: **atīva sutarām** iti. **sutarām** iti pūrvasmād apy ādhikye. **parasya** parameśasya. **kṣamate** pāpāni saṃmārṣṭi. na kevalaṃ yāvad **uccadhāmā**pi **dadātī**ti.

kṣamāpaka[34] ityādy uktam. kiṃ punas tatkṣamāpaṇaṃ nāmety ata āha: **kṣamāpaṇam** iti.

kṣamāpaṇaṃ tan mahatāṃ yad arthī pāpy asau hriyā
dhikkṛto na nivarteta dhikkāro yat khalāṅkanam **8.67**

tan nāma **kṣamāpaṇaṃ** nāma. **yat** kaścit **pāpī mahatām arthī** bhūtvā **hriyā dhikkṛto na nivarteta**. api tu sumukho 'nuśāsitaś cāntar anutāpī nivarteta. atra dhikkāre mahatām eva doṣa ity āha: **dhikkāra** iti. **khala**lakṣaṇam idaṃ yat paradhikkāraḥ · aṅkanam iti kalaṅkāpādanaṃ ca.

ittham atrāvāntaraśikhāṃ nibadhya śekharam āracayati: **atrāpī**ti.

atrāpi śrūyate ramyā kathā paurāṇikī yayā
arthavādasvarūpiṇyā niścito jāyate vidhiḥ **8.68**

1 oparodhaka em.] āparodhaka J_4 **4** yas tv iti em.] yaś ceti J_4 **7** 'lajjayā em.] lajjaya J_4 **13** kaṭhine em.] kaṭhino J_4

Anm. zu 8.66, Metrum: Pṛthvī.

[33] Amarakośa, Ed. SARDESAI 3.1.56d. [34] 8.60c.

arthavādo hi vidhiniṣedhavākyasya praśaṃsāstutivacanasamarthanam iti śikhā vidhivākyasthānīyā. ayaṃ ca śekharo ’rthavādasthānīyaḥ. yathā *vāyavyaṃ śvetam ajam ā labheta bhūtikāma*[35] iti vidheḥ. *vāyur vai kṣepiṣṭhā devatā sa evainaṃ śīghraṃ bhūtim ānayatī*ti.[36]

kathāṃ prastauti: **Māmohe**ti.

Māmohanāmā rājābhūc chānto dānto vicakṣaṇaḥ
mahīpālanasaṃsakte yasmin mumudire prajāḥ **8.69**

mumudire · ity akutobhayatvāt.

atiriktānurodhaḥ sa babhūva prathito bhuvi
agaṇyaṃ tasya māhātmyaṃ yad ekenāpi paprathe **8.70**

atiriktaḥ samadhikaḥ. anurodhapūrṇa ity arthaḥ. atirekam evāha: **agaṇyam** iti. **ekenā**nurodhena.

tathātiriktaṃ tenātra yathā tanmūrtim eva tam
matvā mumudire bhṛtyāḥ śubhaikasyāpi pūrṇatā **8.71**

atrānurodhe **’tiriktam** atireka ādhikyaṃ kṛtam. **tanmūrtim** anurodhamūrtim. atrārthāntaranyāsaḥ: **śubhe**ti. eko ’pi guṇaḥ pūrṇaś cet sarve guṇāḥ svayam upanatā bhavantīti tad evāha.

dayākṣamāśamādīnāṃ nūnam anyo’nyajanmatā
yad ekasmin samudbhūte jāyate ’parasaṃgatiḥ **8.72**

dayeti. **anyo’nyajanmatā**: ekasmād ekaṃ jāyate. tenaikasmin svīkṛte ’nye svayam āgatā bhavantīti. tad āha: **yad** iti.

tadrājye kārṣikaḥ kaścid grāmīṇo grāmyajīvanaḥ
kṣārāmbupānasaṃvṛddha ūṣavadbhūmivāsy api **8.73**

tadrājye · iti. grāmīṇeṣv apy atimūḍha ity āha: **grāmyajīvana** iti. **saṃvṛddha** ity ā bālyāt tenaiva vṛddhaḥ. **ūṣavadbhūmivāsy apī**ti soṣarabhūmivāsī.

tathā vṛddhaḥ sa tatrābhūd yathāsya na babhūva ha
dṛggocare ’pi pānīyaṃ svāduśītalanirmalam **8.74**

tatheti. **tatro**ṣaragrāme. **svāduśītalanirmalam** iti karmadhārayaḥ.

8.74a vṛddhaḥ sa J_4] sa vṛddhas J_1

Anm. zu 8.69a *Māmoha-:* Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von *Ma’mūn.*

[35] Taittirīya-Saṃhitā, Ed. A. Weber 2,1.1. [36] Taittirīya-Saṃhitā, Ed. A. Weber 2,1.1, dort: *… devatā, vāyum eva svena bhāgadheyenopadhāvati, sa evainaṃ bhūtiṃ gamayati.*

na jātu lavaṇāmbhodhitīrābhyāśavicāriṇām
pakṣināṃ jīvitaṃ yāvac cañcur vetty ambu kiṃ katham **8.75**

na jātv iti. **abhyāśaḥ** samīpam. **ambu kiṃ katham**: **kim ambu** svarūpeṇa **kathaṃ** śītala-svādujīvanam.

athāsyāvasathe jātu durbhikṣam abhavan mahat
yathā nivasatāṃ tatra tat kṣārāmbv api durlabham **8.76**

atheti. **asya** kārṣikasy**āvasathe** grāme. **durbhikṣaṃ** bhikṣāṇām abhāvaḥ.

annapānātyaye kaṇṭhaluṭhatprāṇaḥ sa kārṣikaḥ
nirgatyāto ʾnnapānārthī dūradeśe dadarśa ha **8.77**

anneti. **ata** etasmād grāmāt.

mṛtsnāṃ ca śobhanaṃ vāri darśanāt prītim āpya saḥ
gatvānyato ʾmbu vṛṣṭyutthaṃ bile tatra sa dṛṣṭavān **8.78**

mṛtsnāṃ praśastamṛdam. **anyato** darśanam upalakṣaṇīkṛtya dūrato **gatvā tatra** deśe **bile** ʾvaṭe **vṛṣṭyutthaṃ jalaṃ dadarśa**.

tṛṇaśaivālanīlyādīn apasārya samantataḥ
dṛṣṭvācchaṃ śītalaṃ svādu niścikāyāmbu harṣitaḥ **8.79**

tṛṇeti. **apasārye**tas tato nītvā **niścikāya**: adyāpi jīvanaṃ bhaved eveti mene.

etāvatkālaparyantaṃ yan na dṛṣṭacaraṃ sa tat
dṛṣṭvā vismitya gatvāgre ʾmbūtthāpya culakaṃ papau **8.80**

ambu · utthāpya pāṇinā **culakam** ācamanamātraṃ **prathamaṃ papau**. parīkṣānukāro hy ayam.

tat svāduśītasaugandhyayutaṃ pītvettham asmarat
śrutaṃ nāke ʾmṛtam iti medaṃ tad iti me matiḥ **8.81**

tad iti. **tad** ity ambu **pītvetthaṃ** vakṣyamāṇaprakāreṇ**āsmarat**. **iti me matir** niścayaḥ. kim itīti yan **nāke ʾmṛtam** astī**ti śrutaṃ tad idaṃ mā**: etad eva mā bhavet. **māṅ** āśaṅkāyām.

kiṃ vorvyām asti tannāḍīdam evaṃ vā mamādhunā
upavāsaprasanneneśena nākād idaṃ bhuvi
tṛṣṇābubhukṣāśāntyarthaṃ preṣitaṃ me ʾmṛtaṃ dhruvam **8.82**

8.76d āmbv api indis. J_1] āṃbu pi J_4 **8.78d** bile J_4] bilaṃ J_1 **8.79b** samantataḥ J_1] samannataḥ J_4 **8.81a** śīta J_4] śītaṃ J_1 **8.81d** medaṃ J_4] sedaṃ J_1

kiṃ veti nāke vartamānasya kuta ihāgamanam ity atra tarkaḥ. **urvyāṃ** pṛthivyām. **tasyā**mṛtasya **nāḍī kim idam**. atha **vā mama** madartham **upavāsaprasannena** sarvāntaryāmiṇā **bhagavatā nākād idaṃ tṛṣṇābubhukṣāśāntyartham amṛtaṃ preṣitam** iti **dhruvaṃ** niścitam idam.

iti citte samābhāti bhagavān sa mahāyaśāḥ
bhaktakāruṇyavaśataḥ kiṃ kiṃ na purato nayet **8.83**

yato **bhagavān** ityādi heturūpo 'rthāntaranyāsaḥ.

svayaṃ tṛpto bhūtvā vikasitadṛṣṭis tarkayati: **mahājane**ti.

mahājanocitam idaṃ svāduśītalanirmalam
tat pātram amunā bhṛtvā svasvāmyarthaṃ naye drutam **8.84**

mahājanā etadarhā nṛpalokāḥ. **tat** tasmāt. **bhṛtvā** pūrayitvā. **svasvāmyarthaṃ** svadeśa-rājārtham.

tuṣṭo me 'sau supānena pāritoṣikadānataḥ
mṛtaprāyasya sumatī rājājīvaṃ pradāsyati **8.85**

asau Māmoharājā. **pāritoṣikaṃ** prasannīkaraṇadattam. **sumatī rāje**ti ralope pūrvasya dīrghaḥ. **ājīvaṃ** jīvikām.

yad āpya sānvayo 'dyāhaṃ pīḍāṃ durbhikṣasaṃbhavām
nivārya sukham āsīno bhaviṣyāmi śubhāspadam **8.86**

yat pāritoṣikam. **sānvayaḥ** saputrabhāryāpaśubandhuḥ **śubhāspadam**.

iti niścitya pānīyabhṛtāṃ kṛtvā dṛtiṃ drutam
svadeśasaṃmukhībhūya cacāla mudito manāk **8.87**

kālāntare: **dṛtir** bhastrā. **svadeśo** rājanagaram. **manāg** iti durbhikṣapīḍitatvāt.

athāntare 'dhvanaḥ śrutvā sa rājagṛhadūrataḥ
kolāhalaṃ katham idaṃ papraccha bhayavihvalaḥ **8.88**

athāntare · iti. kolāhalahetū rājagṛham asti. sa ca dūre · iti **bhayavihvalaḥ**. **katham idam** iti **papraccha**.

kṣaṇaṃ sthitvātha rājāsāv āyātīty utkacetanaḥ
ko 'sāv iti vivedāmum udyuktajanatāmukhāt **8.89**

8.83c samābhāti J_4] mamāmāti J_1 **11** arthaṃ em.] arthe J_4 **8.86a** sānvayo J_4 schol.] svānvayo J_1

kṣaṇam iti. **sthitvo**tthito bhūtv**āsau rājāyātīti** śrutvā phalitaṃ me manorathena yad evābhilaṣāmi tat svayam upanatam ity **utkamanāḥ**. tathāpi yo me ’bhilaṣitaḥ so ’sāv atha vānyaḥ kaścid iti punar api papraccha: **ko ’sāv iti** tat**rodyuktajanasamūhamukhāt · amuṃ** rājānaṃ sākṣāc cakre.

vedanam āha: **khalapū** iti.

khalapūpūtanāmāsāv ākheṭārthaṃ bahir gataḥ
iti śrutvāsya padavīsaṃmukhaṃ ca dadhāva saḥ **8.90**

asau Māmoha eva **khalapū**saṃjñayā **pūto mṛgayārthaṃ bahir gataḥ**. **dadhāva** drutaṃ yayau.

prāpyātha saṃmukhaṃ tasya kakṣyabandhanapūrvakam
bāhū svāv upanīyāśīrvādaṃ cakre samāhitaḥ **8.91**

kakṣyabandho madhyotthāpanam.

svocitaṃ taṃ niśamyāsau Māmohāparanāmakaḥ
saṃmukhībhūya papraccha kutaḥ kim iti cāgrataḥ **8.92**

svocitam iti. pūrveṇa saṃbandhaḥ: **svocitam** āśīrvādaṃ **tam** iti · āśīrvādam. **kuta** ity āgato ’sīti śeṣaḥ. **kim iti** kim artham. **agrata** iti sthitam iti śeṣaḥ.

pṛṣṭaḥ praṇamya so ’vādīd ūṣarād āgato ’smy aham
durbhikṣapīḍitās tatra prajā vyākulitāśayāḥ **8.93**

taptāḥ saṃkucitāṅgāś ca kāṃdiśīkā vidher vaśāt
bhavān kutreti pṛṣṭaḥ saṃs tvadantikam ahaṃ gataḥ **8.94**

pṛṣṭa iti. **kāṃdiśīkā** bhayadrutatvād digabhijñānaśūnyāḥ. atra rājānavekṣām apanudyati: **vidher vaśād** iti., mutmaßlich beim Empfangen von Befehlen ko hi vidhiceṣṭitaṃ laṅghayituṃ kṣama iti bhāvaḥ. **bhavān** iti.

bhavadbhṛtyān samuddiśya vidhinā tvaṃ mayekṣitaḥ
aho bhāgyam aho bhāgyam aho bhāgyaṃ mahāphalam **8.95**

bhavadbhṛtyān samuddiśyeti bhṛtyamukhena tavāntikam ahaṃ gataḥ prāpsye · iti kṛtagamanaḥ. **vidhinā**karaṇena **mayā tvam** ev**ekṣitaḥ**. ata eva rājotkarṣārthaṃ svabhāgyaṃ praśaṃsati: **aho** iti.

punar api rājānaṃ sāntvayati: **samullasatī**ty.

Anm. zu 8.90a *khalapū-:* Sub 2.26 gedeutete lexikalische Entlehnung von *ḫalīfa*.

samullasati me bhāgyaṃ phalitaṃ me sukarmaṇā
yad rājā durlabhālokaḥ svayaṃ pathi mayekṣitaḥ **8.96**

durlabhālokaḥ prayatnaśatenāpi durlabhadarśanaḥ. **svayam** iti yatnena vinā.

yad bhṛtyasāntvanāṃ nānā rājā dṛggocare 'bhavat
mahābhāgyaṃ mahābhāgyaṃ mahābhāgyaṃ punaḥ punaḥ **8.97**

yad iti. **nāne**ti vinārthe.

saṃmukhībhūtam api rājānaṃ svakāryasiddhaye viśeṣataḥ saṃmukhayitum ārabhate: **na sarvathe**ti.

na sarvathā nirākāryaḥ pūrṇapāṇir yato 'smy aham
ānīyopadhim īśārtham āgato 'smi na kevalaḥ **8.98**

prāyeṇa hi rājñā riktapāṇayo nivāryā iti · **upadhir** upahāraḥ.

upadhimahattvam āha: **tādṛśaṃ ce**ti.

tādṛśaṃ copadhānaṃ me yatpakṣmaprāntam arthinaḥ
avalambanta atyartham arthināmnaiva saṃgatāḥ **8.99**

tādṛśo mayopahāra ānītaḥ · **yasya pakṣmaprāntam** aṇīyo'ṃśaparyantam apy **arthino 'tyantam avalambante** prārthayante. aṇīyo'ṃśamātreṇāpi kṛtārthā vayaṃ bhavāma iti prārthayante. na ca kadāpi tat prāpyate · ity āha: **arthināmnaiva saṃgatā** iti · arthina eva sadā na tu kṛtārthā iti bhāvaḥ.

tad evāha: **na kenāpī**ti.

na kenāpīkṣaṇaprāpyaṃ śrutaṃ yadi ca jātu cit
bhavādṛśānāṃ bhāgyena mayā labdhaṃ na cānyathā **8.100**

yadi ca kenāpi kadāpi śrutam api tathāpi · **īkṣaṇaprāpyam** api **na**. kuto hastādinā lābhādīti bhāvaḥ. yady evaṃ tat kutas tava tallābha ity āha: **bhavādṛśānām** iti. **na cānyathe**ti svamāhātmyena.

niśamyaitadgiraṃ so 'tha vismityovāca kiṃ punaḥ
tad ānaya drutaṃ ceti mudito 'gre sa tasthivān **8.101**

8.96b phalitaṃ J_1] phulitaṃ J_4

Anm. zu 8.99c *avalambanta aty-:* Irregulärer Sandhi für *avalambante · aty-*; vgl. KIELHORN § 22. Da die Formen im Kommentar bestätigt werden und hier m. c. ohne Elision erforderlich sind, unterbleibt ein editorischer Eingriff. Dieser Sandhi scheint gängige Praxis des Autors zu sein; vgl. auch 10.25, 22.10 und 33.52.

niśamya śrutvā. **kiṃ punas tat** kiṃnāmakaṃ tad vastv iti. tac **ca drutam ānayeti** śrutvā **mudito** bhūtvā sa rāj**āgre tasthāv** iti.

pṛṣṭhalagnāṃ puraskṛtya dṛtiṃ svocitavalgitam
vidhāyovāca khalapūr ādatsvāmṛtam ādarāt **8.102**

sthānaprakāram āha: **pṛṣṭhalagnāṃ** bhārībhūtāṃ **dṛtiṃ** bhastrāṃ **puraskṛtyā**grata ānīya ānayane ca kārṣikocitam āha: **svocite**ti. kārṣikāṇāṃ hy ayaṃ svabhāvaḥ · yat svajātyucitavalgitam iti. **khalapūr** iti saṃbuddhyantam. **ādarāc** chukrādikaraṇena.

mahīpapurato gamane 'dhamānukāram abhinayati: **purata** iti.

puratas tāṃ nidhāyāsya kurvañ śīrṣāgrataḥ karau
calācalau nirjagāma pṛṣṭhena pravadan mudā **8.103**

tāṃ dṛtim. **asya** rājñaḥ. **kurvann** ityādi vākcharīraceṣṭānukāraḥ.

pravadann[37] ity uktaṃ sphuṭayati: **amṛtam** iti.

amṛtam amṛtaṃ yad vai rājañ śrutaṃ bhuvi kevalaṃ
na ca na ca kadācid dṛṣṭaṃ yan na cāpi gale dhṛtam
tad idam adhunoddeśārthaṃ te vanety abhiśabditaṃ
kimapi madhurāsvādaṃ tasmād athāpi ca phāṇitāt **8.104**

harṣeṇa pravṛttau dvitvam: **na ca na ce**ti. mādṛśānām asaṃbhāvanāspadatve 'pi bhavādṛśām apy etaddarśane saṃdeha eveti dvitvam. **api**śabdo 'tyantāsaṃbhāvanāyām. **tad idam** amṛtam adṛṣṭam apītaṃ ca katham amṛtam ity uddiśyata ityanta āha: **te · uddeśārthaṃ vanety abhiśabditaṃ** jalaśabdenoddiṣṭam. uddeśārtham eva tava śabditaṃ na tu jalam evedam iti saty api paryāyabahulye **vanetī**ty uktam. **vana**śabdo hi jale 'prasiddhiparāhata iti bhāvaḥ.

śarkarārasa evedam atha vāmṛtasodaraḥ
na dṛṣṭapītau yatra staś carapratyayagocarau **8.105**

śarkareti. **atha ve**ti devaloka evāmṛtasya prasiddhatvāt tatsodaratvam. sphuṭam eva kiṃ na kathyata ity ata āha: **ne**ti. **dṛṣṭapītau** dṛṣṭapītaśabdau **yatra** madānīte **carapratyayagocarau**: na tena kenacid dṛṣṭacaraṃ pītacaraṃ vety arthaḥ.

Anm. zu 8.104, Metrum: Hariṇī. **Anm. zu 8.104c** *vana:* Hier wäre ein Nominativ *vanam* zu erwarten. Dies ist nicht die einzige Stelle, an welcher der Autor eine endungslose Form zitiert, vgl. 1.64. Diese Zitierweise, die auch im Kommentar mit *vana-śabdaḥ-* und *vana-iti-*Konstruktionen durchgehalten wird, könnte auf eine umgangssprachliche Bezeichnung hinweisen, die hier gut zur sozialen Stellung des Sprechers passen würde. Vgl. etwa PLATTS, sub *van* "water; a fountain, spring".

[37] 8.103d.

śrutveti khalapū rājā vāhapārśvasthitaṃ drutam
śaśāsāmbubhṛtāṃ pārīm ekām ānaya māciram **8.106**

vāhapārśvasthitaṃ sahacāriṇaṃ bhṛtyam. **pārīṃ** kaṃsaṃ **māciraṃ** kuru drutam ānayety arthaḥ.

tadānītāṃ kare dhṛtvā dṛṣṭvā bhraṣṭābham ambu tat
dūṣitaṃ dṛtigandhaiś cāśvāsārthaṃ culakaṃ papau **8.107**

ānītāṃ pārīm. **bhraṣṭābhaṃ** vicchāyaṃ jalaklinna**bhastrādaurgandhyair dūṣitam**. pratītavṛttānto ʾpi kim iti **culakaṃ papāv** ity āha: **āśvāsārtham** iti māsya pratītivighāto bhaved iti.

tad eva sādhayati: **antar** iti.

antar udbhūtabībhatso ʾvahitthāsaumyadarśanaḥ
dhiyā tadāśayaṃ sarvaṃ svayaṃ dhīmān ajīgaṇat **8.108**

bībhatsā ghṛṇā **avahitthā** sāttvikavikāragopanena bahirākārayathāsthitatvam. kim iti tathā tv abhinaya ity āha: **dhiye**ti. **dhīmān** praśastabuddhiḥ.

pareṅgitajñānaphalā hi buddhaya[38] iti vacanāt.

prakṛte yojayati: **jñātve**ti.

jñātvāpy anena tasyāsāv anurodho ʾnupālitaḥ
kṣamāpaṇaṃ hi mahatām anurodhād vibhūṣaṇam **8.109**

kārṣikamauḍhyam iti śeṣaḥ. yato **mahatām anurodhād** dhetor yat **kṣamāpaṇaṃ** tad **vibhūṣaṇam**.

anurodhaviśeṣo ʾyaṃ kṣamāpaṇam itīritam
sāmānyaviṣaye cāsau viśiṣṭaviṣaye ca tat **8.110**

anurodheti. astv evaṃ tathāpi mahatāṃ mahatsv eva tad aucityam iti kṛtam atra tenety ata āha: **sāmānyaviṣaye** · iti prakārabheda eva mahaditarayor etasya phalaṃ tu samam evety arthaḥ.

tad etat sādhayati: **dṛṣṭaś ce**ti.

dṛṣṭaś cādhārabhedena sāmānyasyāpi vastunaḥ
viśeṣo bhṛtipūjābhyāṃ yathā vā bhṛtyaviprayoḥ **8.111**

sāmānyasyaikasyaiva **vastuna ādhārabhedena viśeṣo dṛṣṭaḥ**. **yathā bhṛtyaviprayor** dīyamānam ekam api vastuviśeṣaṃ pratipadyate.

8.110c cāsau J_4] sau ca J_1 **8.111d** vā J_4] vai J_1

[38] Mahāsubhāṣitas. 6767d.

tathā hīty āha: **yad** iti.

yat kiṃcid dīyate rājñā viprāyārcā hi tasya sā
bhṛtyāya vetanaṃ vastugatir loke hi tādṛśī **8.112**

viprāya dīyamānaṃ yad vastu · **arce**ti kathyate. tad eva **bhṛtyāya** dīyamānaṃ **vetanam** iti kathyate. katham ayaṃ viśeṣas tatrāha: **vastugatir** vyavahāravartanīyam **īdṛśy** eveti bhāvaḥ.

iti matvānurodhasyotpuṃsanaṃ naiva karhicit
vidheyaṃ kasyacid bhūṣā sarveṣām ayam eva hi **8.113**

kasyacid iti · uttamapātrasya hīnapātrasya vā. **sarveṣām** iti sarvaviṣayatvena kriyamāṇaḥ.

anurodharakṣaṇaprakāraṃ rājamukhenāha: **svayam** iti.

svayaṃ vicintyātha sa taṃ provāca vadatāṃ varaḥ
aye satyam idaṃ svādu jīvanaṃ badhyatāṃ dṛtiḥ **8.114**

aye iti komaloktyā saṃbodhane. **satyam idaṃ** yat tvayoktam. **dṛtir badhyatāṃ** samyag-granthidānena rakṣatām.

yato **nāsye**ti.

nāsya sarve tvayā pātraṃ vidheyā rakṣyatāṃ dṛḍham
netrabhrūkṣepaṇābhyāṃ ca tam uktvā bhṛtyam anvaśāt **8.115**

asya jīvanasya. **netrabhrūkṣepaṇābhyāṃ ce**ti svīyatāpādakam anunayanam.

bhṛtyānuśāsanaṃ sphuṭayati: **imām** iti.

imāṃ pārīṃ matpurato vikīryāmuṃ dṛtiṃ tathā
ādāyāsmāc ca kasmiṃścit koṇe gūḍhaṃ niveśaya **8.116**

matpurato vikīrya bhūmāv ambu kaṇaśaḥ · vidhāya tato **'muṃ** bhastrām **ādāyāsmād** deśāt **kasmiṃścit** · deśe **koṇaprāye** paradṛggocare yathā na syāt tathā **niveśaya**.

kāryā rakṣāsyā bhavatā gūḍhaṃ syāc ca yathā na hi
kaścid anyo vijānīyād vastu rakṣyaṃ ca yatnataḥ **8.117**

kāryeti. **asyā** bhastrāyāḥ. yato yad **vastu** susāraṃ tad **yatnato rakṣyam**.

ittham ākāram ācchādya tam āha sma punar nayī
suṣṭhūpadhā tvayā sādhu navānītā vadādhunā **8.118**

8.114d dṛtiḥ J_4] dṛtau J_1 **8.117a** rakṣāsyā J_4 m. c.] ca rakṣyāsyā J_1

navety apūrvā.

kā kāṅkṣā te kim arthyaṃ te niśśaṅkaṃ kathayādhunā
niśamyāśvāsitāṃ vāṇīṃ mahākīrter mahaujasaḥ **8.119**

kim arthyam: **arthyam** arthanīyaṃ vācyam iti yāvat. **āśvāsitām** āśvāsayuktām.

sa uvāca mahārāja sarve durbhikṣapīḍitāḥ
bhavāmo 'tra paraṃ devaḥ pramāṇaṃ kiṃ vadāmi te **8.120**

atreti kathitavastuni.

upavāsamahāduḥkhakliṣṭā me svajanā gṛhe
padmā iva na rājante himotpātaviśoṣitāḥ **8.121**

ity āśayopadhāṃ te 'dyādāyāgata ihāsmi bhoḥ
tathā kuruṣva rājendra yathā jīvāmahe vayam **8.122**

ity āśaya· ittham abhilāṣeṇa. **upadhāṃ** jīvanaḍhaukanikām. **iha** bhavatsamīpam. **kuruṣve**ti kriyayā jīvanaphalasya puṇyārjanalakṣaṇasyātmagāmitāsūcanārtham ātmanepadam.

śīghraṃ bhṛtyān sa ājñāpya suvarṇaśatam āśu bhoḥ
ānayadhvam athānīte gṛhyatām iti prāvadat **8.123**

itthaṃ śrutavṛttāntaḥ **sa** rājā **suvarṇaśataṃ bhor ānayadhvam** iti **bhṛtyān ājñāpya** suvarṇaśate c**ānīte** bhoḥ kārṣika **gṛhyatām** idaṃ tvay**eti** taṃ **prāvadat**. **suvarṇaḥ** karṣapramāṇā suvarṇamudrikā.

ātte 'tha gacchety ukto 'sau gṛhītvā taj jagāma ha
dṛkpathāt samatīte 'tra bhṛtyaḥ ko'pi vyajijñapat **8.124**

ātte tena tasmin suvaraṇaśate gṛhīte **gacchety ukto 'sau**. **tad gṛhītvā** †cīrādau† **jagāma**. **he**ti prasiddhau. **atra** kārṣike.

bhadraṃ te 'stu mahārāja pṛcchāmy abhayam astu me
pṛcchety ukto bravīti sma savepathubhayottaram **8.125**

kiṃ kāraṇaṃ kā cikitsā kaṇamātram api tvayā
na dattam asmāt pānīyād anujīvibhya ity aho **8.126**

8.122a opadhāṃ J_4] odhadhāṃ J_1 **8.123a** ājñāpya J_1 schol.] ājñapya J_4 **8.123c** ānīte J_4 schol.] ānītaṃ J_1 **8.123d** prāvadat J_4 schol.] so vadat J_1

Anm. zu 8.123, Metrum: Anuṣṭubh. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[t]i pr[ā]* als kurze Silbe.

cikitsā pratīkāraḥ.

suvarṇam ardhamārge ’sau grāhayitvā visarjitaḥ
na vidmaḥ kimapīhātho rājanītir garīyasī **8.127**

suvarṇaṃ suvarṇaśataṃ **grāhayitve**ti haṭho ’pi sūcyate. **iha** vṛtte. **atho** atha vā.

ity ukto ’sau smitagirāha smedaṃ gandhadūṣitam
vivarṇaṃ svādarahitaṃ tadabhyastād guṇādhikam **8.128**

matvā copajahārāsau na doṣo ’sya kathaṃcana
grāmyasya satatābhyastakṣārasyāpi nirākṛteḥ **8.129**

āha smeti cchedaḥ. **gandhadūṣitam** ityādinā ghrāṇacakṣūrasanodvejanam ity uktaṃ bhavati. **tadabhyastāt** tasmāt kṣārāmbunaḥ. **nirākṛter** aśikṣitavastuguṇasya.

bhavanto yady aṇumitaṃ pibeyus tad durāśayāḥ
ākruśyainaṃ durālāpair nirasyeyur na saṃśayaḥ **8.130**

nirasto ’kiṃcano lajjānatavakro yadā vrajet
tadāparādhasāṃkaṭyam anurodhasya me bhavet **8.131**

akiṃcano ’prāptāśaḥ.

anurodhasamaṃ loke kiṃcanāpi na vidyate
bhaṅge ’sya yā gatiḥ sāsya narake phalitā bhavet **8.132**

sāmimārge mayā no cet preṣito ’yaṃ tadā puraḥ
gatvā vilokya nadyambu guṇāḍhyaṃ pānamātrataḥ **8.133**

asyānītāmbumānyatvanāśe lajjā ca yā svayam
vidīrṇaṃ hṛdayaṃ kuryān niṣkṛtis tasya kā bhavet **8.134**

buddhimāhātmyam āha: **vicintye**ti.

vicintyetthaṃ mayā sāmimārge ’yaṃ preṣito dhiyaḥ
pareṅgitajñānaphalāḥ[39] **paśutvaṃ parathā nṛṇām** **8.135**

sāmimārge ’rdhapathe. dhiyaiva hi parāśayajñānaphalayā narāṇāṃ naratvam **anyathā paśutvam** iti ko dhīmān paśutvaṃ svātmani svīkuryāt.

[39]Vgl. Zitat sub 8.108 (entspricht MAHĀSUBHĀṢITAS. 6767d): *pareṅgitajñānaphalā hi buddhaya.*

nanv anarthāpāto 'yaṃ yad bhavaty anurodhabhūṣaṇe phalam āptavān. paraṃ tu paśutvam adhikaṃ jātaṃ sadanyatra phalatīty atrāha: **rakṣita** iti.

rakṣito 'syānurodho 'yaṃ matsamīpāgato hy asau
mamānurodhasāhāyyaṃ svīcakāra svakarmaṇaḥ **8.136**

matsamīpeti · ayaṃ bhāvaḥ: bhavatv evaṃ paraṃ tu mamānurodho rakṣya eva. na cāsyānenānarthāpāta ity āha: **mame**ti. svakarmāṇy eva sarvataḥ sadā sarvatra phalanti kasyacit sāhāyyena. tatra sahāyasyāntarāle guṇadoṣārjanam ity aho buddhivaibhavam iti sarvaṃ vihāya yāvadgati yatitavyam. nātra vyatyasanīyam ity agreṇa sphuṭayati.

anaucityaṃ bāḍham tad idam iha pretyāpi kaluṣam
yad etadvyāghāte dalitamanasāṃ paṅkakalikām
mukhe rūḍhāṃ paśyanty amalanayanā bhraṣṭamatayo
vilajjā niḥśaṅkā ahaha caritaṃ durgati vidheḥ **8.137**

anaucityam iti. **bāḍham** atiśaye 'ṅgīkāre vā: satyam idam iti. **tad idam iha** loke mahad **anaucityam**. **pretyāpi** paraloke 'pi **kaluṣaṃ** pāpam ity ubhayalokānarthāvaham. kiṃ **tad** ity āha: **yad** iti. **etadvyāghāte** 'nurodhārakṣaṇe **chinnahṛdayānāṃ mukhe rūḍhāṃ paṅkakalikāṃ bhraṣṭa**dhiyo **yat paśyantī**ti **kaṣṭaṃ vidhicaritaṃ durjñānaṃ** yad anyakukarma pareṇa svātmany āropitaṃ bhoktum udyuktā iti.

tasmāt saṃdhāya buddhiṃ kavibhir alam alaṃ dhyeyam etat sadaivaṃ
māhātmyaṃ tan nikāmaṃ jagati śucitaraṃ rājate 'nantasaukhyam
kaścit tv arthī yadāpto bhavati sukṛtināṃ dvāri labdhānurodho
hṛṣṭas tuṣṭo 'malāśo vikacakajamukho 'riktapāṇir vrajeta **8.138**

evaṃ vakṣyamāṇaṃ **kajaṃ** kamalam. **ariktapāṇir** iti cchedaḥ. pūrṇāśayatvena pāṇer api pūrṇatvam.

uktam evārthaṃ vyatireṇāpi vakti: **etad** iti.

etat tan nitarāṃ mahājanagṛhe 'naucityapaṅkāṅkanaṃ
yad dvāry arthijano luṭhann aviratam saṃbhagnatīvrāśayaḥ
ruṣṭo naṣṭamatir vivarṇavadano bhraśyadgatir duḥkhitaḥ
pratyāyāti vidīrṇahṛtsarasijo bāṣpāmburuddhekṣaṇaḥ **8.139**

8.137d vidheḥ J_1 schol.] vidhaiḥ J_4 **17** pareṇa em.] pare J_4 **8.138c** kaścit tv J_1 m. c.] kaścid J_4

Anm. zu 8.137, Metrum: Śikhariṇī. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[h]a pr[e]* als kurze Silbe. **Anm. zu 8.138, Metrum:** Sragdharā. **Anm. zu 8.139, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

mahājanāḥ sadācārāḥ. **tīvro** 'tīva cittapīḍādāyī. **bhraśyantī** skhalantī **gatir** yasya. **sarasija**-grahaṇena tadadhiṣṭhātur antaryāmiṇo 'pi pīḍayā mahānarthapātaḥ.

iti rājamukhodgītāṃ pītvā te vāksudhāṃ mudā
pūrṇāḥ sa rājā ca tadā vyavahāraṃ pracakrire **8.140**

itīti. **vācaḥ sudhātvaṃ** tṛptiyogāt. ata eva **pūrṇā** nirākāṅkṣāḥ. **vyavahāraṃ** svocitavartanīṃ **pracakrire** prakāreṇa viśeṣeṇa cakrire.

atraiva śikhikābandhapūrvaṃ śekharikāṃ punar ghaṭṭayati: **athānyo 'pī**ti.

athānyo 'pi prakāro 'sya kīrtyate vimalāśayāḥ
śubhāyā yena yāntīha paratra ca parāṃ gatim **8.141**

he **vimalāśayā** iti buddhinairmalyenaivāyam artho gamya iti sūcyate. **yena** yatpālanena **śubhāyā** anukūladaivāḥ santa **iha paratra ca parāṃ gatiṃ** samṛddhyatiśayapūrṇa-manorathāḥ sadācāraśālinaḥ kīrtiśarīram iha sthāpayitvā svargādilokān prāpnuvantīty arthaḥ.

tatraiva vibudhatuṣṭaye pīṭhikām āracayati: **acintye**tyādi.

acintyā khalu vaicitrī vidhātur yatra jṛmbhate
guṇāś ca nirguṇā itthaṃ niyatir yatra majjati **8.142**

yatroparodhaprakāre **vidhātuḥ** sraṣṭur niyantuś ca **vaicitrī** vicitrakṛtir **jṛmbhate** · ullasati yato **'cintyā** manasāpi tarkayitum aśakyā. **khalv** iti sphuṭam evaitad ity arthaḥ. tathā **yatro**parodhaprakāre vaiśeṣikanaiyāyika**niyatir** api **majjati** na pravartate. kāsāv ity āha: **guṇā** iti. idaṃ hi tadīyamataṃ **guṇā nirguṇā**[40] iti na hi guṇeṣu dravyavad guṇā vartante guṇatva-hānyā dravyatvāpatteḥ · yathā sāmānyāni nissāmānyānīti. atra ca guṇe 'pi guṇodbhūtes tan-niyatimajjanam iti.

tad atra vidhātṛvaicitryacintyatvaṃ guṇānāṃ nirguṇatvaniyatimajjanaṃ ceti vastudvayam ākṣiptam. tatra prathamaṃ dvayenopapādayati: **svasve**ti.

svasvavarṇāśramācārapālanaṃ dharma uttamaḥ
vihito buddhisākṣyeṇa draḍhīyāṃś cāpi yo mataḥ **8.143**

svasvavarṇāśramapālanaṃ svabhāvaniyatam api dharmamīmāṃsācaturair Manvādibhir **uttamo dharmo** 'pi **vihita** ity ekenaiva svabhāvaniyamasiddhir āhārya dharmasiddhiś

8.140c pūrṇāḥ J_1 $J_4^{a.c.}$ schol.] pūrṇaḥ $J_4^{p.c.}$

[40] Hier und auch in 8.148 als wörtliche Definition der Nyāya- und Vaiśeṣikasūtras angeführt, was so nicht nachvollziehbar ist. Doch vgl. Viśvanātha Nyāyasiddhānta Pañcānana: Bhāṣāpariccheda, Ed. ŚĀSTRIN 86: *atha dravyāśritā jñeyā nirguṇā niṣkriyā guṇāḥ* und Kaṇāda: Vaiśeṣikasūtra, Ed. JAMBUVIJAYAJI 1,1.15: *dravyāśrayī · aguṇavān saṃyogavibhāgeṣv akāraṇam anapekṣa iti guṇalakṣaṇam.*

cety ubhayodayaḥ. atraivottānabuddhikalpitam ābhāsatvaṃ nivārayati: **buddhī**ti. dhīmatāṃ dhiyaṃ **sākṣitayā**dāyāyam artho **draḍhīyān mata** iti buddhipramāṇasurakṣito 'yam artho na jātu calata iti.

atraiva vaicitrīṃ samarthayati: **so 'pī**ti.

so 'pi yasyānurodhena tyaktaḥ ślāghāpadaṃ nṛṇām
apatrapābhayāl loko jahātīmaṃ suśikṣitaḥ **8.144**

yasyoparodhaprakārasy**ānurodhena so 'pi** svasvavarṇāśramācārapālanalakṣaṇo dharmas **tyakta** upekṣitaḥ **ślāghāpadam** iti. kvacid anurodhavaśāt svasvavarṇāśramavihitapārityāgo 'pi ślāghya ity arthaḥ. yathā varṇānām ānupūrvyeṇa caturvarṇabhāryodvāhanaṃ dharmo 'pi lokalajjābhayāc chuklacaryādhāritvaṃ ślāghyam eva. tathā: *pṛthag vivardhate dharma*[41] iti śāstreṇa vihite 'pi pramītapitṛkāṇāṃ bhrātṝṇāṃ pṛthaktve lokalajjābhayād yadi te sahavaseyus saiṣāṃ ślāghaiva. tathā bhāryātvena svastriyā saha vyavahāraḥ sarvasaṃmukhaṃ kriyamāṇo 'pi dharmya eva ced apatrapābhayād gurvādisaṃnidhau tyajyate. sāpy eṣā ślāghaiva. tathā devapitṛtarpaṇapūrvaṃ māṃsabhakṣaṇe vihite 'pi hiṃsābhayānurodhena tyāgo 'tīva praśasya iti. tathā rājopabhogyavastūnāṃ tadarthatvād vihitatve 'pi tataś ced ātmā rakṣyate. parama-ślāghāsau teṣām iti. tad etad āha: **apatrape**ti. *sāpatrapānyata*[42] iti kośāt paralajjābhayāt **su-śikṣito loko** vikasitacitta **imaṃ** svasvavarṇāśramācāraṃ **jahātī**ti · ittham āśramāṇām api bodhyam. atra ca *gahanā karmaṇo gatir*[43] iti bhagavadvacanaṃ pramāṇam.

atraiva laukikasaṃmatiṃ saṃvadati: **tathā ce**ti.

tathā cābhāṇako 'stīha hṛdayāvarjakaḥ satām
miṣṭaṃ hi vacanaṃ kasya hṛdaye na sthitiṃ vrajet **8.145**

ābhāṇaka iti pūrvam uktam. **hṛdayāvarjakaḥ** · cittānumodakaḥ. atrārthāntaranyāsaḥ: **miṣṭam** iti. **miṣṭam** āsvādadam.

ābhāṇakavākyam āha: **yad api ce**ti.

yad api ca dharmyaṃ lokaviruddhaṃ
nācaraṇīyaṃ nācaraṇīyam
yad api ca nindyaṃ lokasumṛṣṭaṃ
tat karaṇīyaṃ tat karaṇīyam **8.146**

8.145d vrajet J_4] bhajet J_1

Anm. zu 8.146, Metrum: Nicht beschriebenes *ardhasama-vṛtta* Metrum a=c: ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – – – ⏑ ⏑ – – (*na-ya-bha-g-g*, 11 Silben) und b=d: – ⏑ ⏑ – – – ⏑ ⏑ – – (*bha-ma-sa-g*, 10 Silben); vgl. Velankar 1961, Appendix I.

[41] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 9.111c. [42] Amarakośa, Ed. Sardesai 1,6.24d. [43] Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 4.17d.

dharmyaṃ dharmād apūrvād adṛṣṭād anapetam. **lokaviruddhaṃ** loke lajjāvahatvādinā doṣotpādakam. **nindyam** adṛṣṭād apetaṃ *na hiṃsyāt sarvabhūtānī*ti[44] sāmānyaviśeṣanyāyāśrayaṇād duṣṭahiṃsāyāḥ sarvathā sumṛṣṭatvād vidheyatvam eveti bhāvaḥ.

siddham artham āha: **ittham** iti.

ittthaṃ yāpatrapā loke guṇa ity abhidhīyate
tasmād vinayanāmāsāv anurodho guṇo bhavet **8.147**

guṇa ity anena dharmasthāneṣv asyārthasyāgaṇyatve 'pi guṇasthāneṣu gaṇanāt sūkṣmanyāyena dharmatvam eveti sūcitam. **tasmād** iti · apatrapākhyād guṇād **vinayanāmāsāv anurodhā**khyo dvitīyo **guṇo bhavej** jāyeta.

atraiva yad guṇānāṃ nirguṇatvaniyatimajjanākhyaṃ dvitīyaṃ vastv ākṣiptaṃ tad api smārayati: **eṣe**ti.

eṣā guṇād guṇotpattir Akṣapādamuner mate
viruddhāpi svayaṃ bhātā kāryotpatteś ca liṅgataḥ **8.148**

guṇād apatrapākhyād **guṇotpattir** vinayākhyaguṇotpattiḥ. guṇe guṇasattvam ity arthaḥ. **Gautamamate** **viruddhāpi** *nirguṇā guṇā*[45] iti vacanāt · **Akṣapāda**grahaṇam upalakṣaṇam. Kaṇādamate 'pi viruddheti. na cāsau kalpanāmātrasāratvād vyabhicāriṇīty āha: **svayaṃ bhāte**ti. pratyakṣasiddho 'yam artha ity arthaḥ. pratyakṣe 'pi kvacid dvicandrādau viparyāsadarśanād aprāmāṇyam āśaṅkyāha: **kāryotpatter** iti.

tena kāryānumānenāpi cāyam artho 'cālya ity āha: **pramāṇe**ti.

pramāṇarakṣitā loke kathaṃ na pratyayāvahā
kiṃ pramāṇaṃ vimṛṣyaṃ hi dṛḍhamānadṛḍhīkṛte **8.149**

pratyayāvaheti pramāṃ na vyabhicaratīty arthaḥ. na cāgamavirodho bhagavadvacanaprāmāṇyād ity āha: **kiṃ pramāṇam** iti. āstikapramāṇarakṣitatvād alaṃ nāstikyenety arthaḥ.

atraivāpīḍikāṃ racayati: **tathā hī**ti.

tathā hy ākhyāyikātrāsti dṛṣṭānto dārḍhyasiddhaye
yasyāṃ śrutāyāṃ vimalaṃ vastv idaṃ kasya no mude **8.150**

8.148a guṇotpattir J_1] guṇetpattir J_4

Anm. zu 8.149c *vimṛṣyam:* Synonym zu *vimṛśyam* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ.*

---

[44] Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 3,203.45a u. a. [45] Kommentar sub 8.142, vgl. auch Fußnote ebenda.

ākhyāyikaiva **dṛṣṭānta** ity āropaḥ. dṛṣṭāntakṛtyam āha: **dārḍhye**ti. **yasyām** ākhyāyikāyām. **idaṃ vastu** dārṣṭāntikalakṣaṇam.

ākhyāyikām avatārayati: **abhūd** iti.

abhūd rājā Navaśaro vinayāvasatho bhuvi
atīva rañjitaprajo 'nvarthā yena vasuṃdharā **8.151**

Navaśara iti bahuvrīhiṇaiva matvarthasyākṣiptatvāt tadanupādāne 'pi na nyūnatādoṣaḥ. tena Navaśaravān iti nāma phalitam. **navatvaṃ** ca **śarāṇāṃ** sarvathā lakṣyavedhanāt. **vinayāvasathaḥ**: vinayasyāvasatho mūlaniketanam. **bhuvī**ti bhūgrahaṇaṃ bhuvas tadvibhūṣaṇatvapratipādanārtham. tad eva sādhayati: **atīve**ti. anena **rāja**śabdanirvacanam api sūcitam. **bhuvī**ti sūcitam artham āha: **anvarthe**ti. **vasuṃ** ratnabhūtam amum eva **dhārayatī**ti · atha cānena vinayinā samyakpālanād **vasūni** dhanāni **dhārayatī**ti *nāmni tṛbhṛvṛjī*tyādinā[46] **vasuṃdharā**śabdaḥ saṃjñāyāṃ nipātitaḥ.

rañjitaprajatvam asyāha: **naye** · iti.

naye ca vinaye lokarañjane muditāḥ prajāḥ
guruṃ Śakraṃ Manuṃ cāpi yam āhur dharmapālitāḥ **8.152**

naye nītau **vinaye** sadācāre **lokarañjane** lokacittavaśīkaraṇe. krameṇa Bṛhaspatiṃ deva**gurum Indraṃ Manuṃ ca** prajāpatim **āhuḥ** · yato **dharmapālitāḥ** · niṣpakṣapātaṃ rakṣitāḥ.

prakṛtam āha: **anurodhe**ti.

anurodhapuraskāravinayāvṛtamānasaḥ
sa tatrāntaḥpure jātu naiva reme vararubhiḥ
yatrerāmañjarīhastikā pronmīlitakuṭmalā **8.153**

anurodhaḥ puraskāro 'gravartī yasya sa cāsau **vinayaḥ** · tenāvṛtamānasaḥ. **jātu** kadāpy ahani. **tatre**ti vidheyāpekṣitam anuvādyam āha: **yatre**ti. hasta iva hastakaḥ. alpaḥ sundaro vā hastaḥ · **hastikā**. **irāmañjarīṇāṃ hastike**ti · alpe 'nukampāyāṃ vā kan. prāyeṇa hi rājāntaḥpurakuḍyaniveśeṣu · irāmañjarīhastikāḥ sthāpyante · iti.

aramaṇa āśayam āha: **katham** iti.

8.151c atīva J_4] atī J_1 **11** bhṛ $J_4^{a.c.}$] bhṝ $J_4^{p.c.}$

Anm. zu 8.151, Metrum: Anuṣṭubh. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[t]a-pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 8.151** *Navaśaraḥ:* Semantische Ersetzung basierend auf einer hier im Kommentar gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von *[Ḫusrau I] Nūšīrvān*; vgl. S. 60.

[46] Vgl. PĀṆINI 3,2.46: *saṃjñāyāṃ bhṛtṛvṛjidhāriśahitapidamaḥ.*

kathaṃ mukulanetre ’syāḥ prekṣamāṇe rame ’rahaḥ
iti matvā sa vinayī na reme svavarorubhiḥ **8.154**

asyā irāmañjarīhastikāparanāmikāyāḥ · **mukule** ’rdhapronmīlite korake · eva madhumattanāyikānetre **prekṣamāṇe** saṃmukhasthityekṣamāṇe · **araho** janasaṃmukhaṃ **rame** · ity anurodhenāpatrapāto vinayavarṇanam ity āh**eti matve**ti.

atraiva · aparadharmāpālane paramadharmavattvam ity arthāntaranyāsam āha: **katham** iti.

kathaṃ na vinayād asmāt tasya dharmasthitiḥ parā **8.155**

yo hi śaṅkāmātreṇāpīdṛśīṃ kriyāṃ pālayati sa **kathaṃ** parastryādivyasanaṃ svapne ’pi saṃkalpayed iti **parā dharmasthitiḥ**.

amum eva rājānaṃ dṛṣṭāntayitvā dharmasya paramagahanasūkṣmagatikathanena gauravaṃ pratipādayati: **Navaśare**ti.

Navaśaravato dṛṣṭā seyaṃ pravṛttir ihedṛśī
viditaparamārthā yām āhuḥ suśīlyanuvartanam
paramagahanā dharmasyāho gatiḥ paramāpy aho
na khalu sugamā dharmyā rītir jaḍaiḥ piśitekṣaṇaiḥ **8.156**

pravṛttiḥ prakarṣeṇa vṛttir vartanam iti. **viditaparamārthāḥ** śāstratattvajñāḥ · **yām** pravṛttiṃ **suśīlyanuvartanam āhuḥ** suśīlavad ācārānupālanam idam ity arthaḥ. atha vā **pravṛttir** vārttā vṛttānta iti yāvat. **dṛṣṭe**ti dṛśer jñānasāmānyavācakatvāc chrutety arthaḥ. tatra ca jñānasāmānyavācakatve *tyadādiṣu dṛśer anālocane kaṃś ce*ti[47] *paśyārthaiś cānālocane*[48] iti ca sūtraṃ jñāpakam. atraiva gauravam āha: **paramagahane**ti. **aho dharmasya paramā gatiḥ**. **paramagahanā**tidurbodhā kvacid dharme ’dharmasaṃpatteḥ kvacic cādharme ’pi dharmasaṃpatteḥ. atraiva manīṣigamyam etad ity arthāntaranyāsam āha: **na khalv** iti. **piśitekṣaṇair** iti sthūlavikāridṛgbhiḥ.

atraiva kaimutikanyāyena mahājanapālane paramaphalavattvam āha: **vadantī**ti.

vadanti taṃ ca rājānaṃ vahnidāhocitaṃ param
yena sā rakṣitā kīrtir ākalpaṃ nākadāyinī **8.157**

---

3 nāmikāyāḥ em.] nāyikāyāḥ J_4 **8.155b** sthitiḥ J_4 schol.] ratiḥ J_1

Anm. zu 8.156, Metrum: Hariṇī. **Anm. zu 8.156a** *Navaśaravato:* Sub 8.151 gedeutete lexikalische Entlehnung *Navaśaravān* von *[Ḫusrau I] Nūšīrvān*; vgl. S. 60.

---

[47] PĀṆINI 3,2.60, dort: *… dṛśo ’nālocane kañ ca.* [48] PĀṆINI 8,1.25.

paraṃ kevalam. ayaṃ bhāvaḥ: sadācārabāhyo vahnidāhamātrocita evāsau mṛnnikhananocitebhyo 'dhika iti. tenāpy anen**ākalpaṃ nākadāyinī kīrtiḥ** sthāpiteti kim uta tanmāhātmyaṃ varṇanīyam. ye varṇāśramasthāḥ sadācārāś ca tat pālayantīti.

tad idānīṃ sadācāraśālino ye mahānvayāḥ
pālayanty anuvṛttiṃ tāṃ teṣāṃ gatir anuttamā **8.158**

*teṣāṃ gatir anuttame*ti[49] sarvordhvagatiṃ sādhayati: **anurodhe**ti.

anurodhamṛjāśuddhaṃ yac cittaṃ syān nirantaram
tad brahmaṇo bhagavataḥ prakāśānandadarpaṇam **8.159**

anurodha eva **mṛjā** cittasaṃskāradravyaṃ tathā **śuddham**. **tac** cittaṃ **bhagavataḥ** sarvajñakartṛtvalakṣaṇasya **brahmaṇaḥ prakāśānanda**lakṣaṇaṃ yat svarūpalakṣaṇaṃ tasya **darpaṇaṃ** saṃkrāntihetuḥ. nirmalatvāt prakāśānandasaṃkrāntir atraiva bhavatīti.

atraivopasaṃhāravyājenānurodhaṃ smārayati: **yādṛg** iti.

yādṛṅ niranurodhāsau na dṛg āndhyaṃ tato varam
āndhye 'doṣaṃ prakāśinyāṃ tasyāṃ doṣaughasaṃgatiḥ **8.160**

yādṛk cakṣur **niranurodhā**nurodhabahiṣkṛtā **nāsau dṛk**. tatkāryakāritvābhāvāt tadāha: **āndhyaṃ tato varam**. tādṛśadṛksattāyā āndhyasattvam eva varaṇīyam. atra pratijñāte 'rthe hetum āha: **āndhye** · iti. **adoṣam** ity avyayībhāvaḥ. andhye sati doṣābhāvaḥ. **tādṛśyāṃ** ca **prakāśavatyāṃ** dṛśi param anarthāya **doṣaughasaṃgatiḥ**. niranurodho hi pumān kiṃ kiṃ nāracayatīti cānurodha evehāmutrāpi rakṣeti siddham.

phalavyājena nigamayati: **anurodhe**ti.

anurodhalakṣaṇam idaṃ ratnaṃ vimalaṃ nirastatimiraugham
niśitaṃ mayā manīṣibhir alaṃkṛtaṃ hṛdi prakāśate nitarām **8.161**

timiram ivāndhyahetutvāt timiram akāryakaraṇādi. **niśitaṃ** tīkṣṇīkṛtaṃ mahārghaucitīm āpitaṃ **manīṣibhir alaṃkṛtaṃ** bhūṣaṇāspadatām āpitaṃ sad **hṛdi nitarāṃ prakāśaṃ karotī**ti.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyām anurodhalakṣaṇam aṣṭamaṃ ratnam 8.

iti śrīRatnaśekharaśikhāvivaraṇe Padasaṃketākhye 'ṣṭamī prabhā 8.

8.159d darpaṇam J_1 schol.] lakṣaṇam J_4 **24** alaṃkṛtaṃ em.] alaṃkṛta J_4 **26** ratnam J_4] dvāram J_1

Anm. zu 8.161, Metrum: Gīti. In der zweiten Strophenzeile gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[d]i pr[a]* als einmorig.

[49] 8.158d.

باب نهم

«در عفّت»

و آن اِحتراز باشد از محرّمات خصوصاً از شهوت حرام و این از جمله مکارم اخلاق است. بزرگان گفته‌اند [آدمی دو نسبت دارد یکی با ملائکه که بدان نسبت مایل است به علم و عمل و دیگر به بَهایم که به مناسبت او حریصست بر اَکل و شُرب و وِقاع و شرط عقل آنست که تا می‌توان نسبت مَلَکی را قوت دادن به جانب نسبت بَهیمی میل ننماید. شعر:

(۹.۱) از ملائک بهره داری و ز بَهایم نیز هم بگذر از حظّ بهایم کز ملایک بگذری

پس هرگاه که حرص خوردن مستولی شد، آدمی میان حلال و حرام فرق نکند و همچنین به وقت غلبه شهوت نیز میان نِکاح و سِفاح امتیاز ننماید. پس عفّت عبارت از آنست که به وقت آنکه شهوت غالب گردد، عنان نفس باز کشیده دامن همّت را از لوث حرام پاک دارد و جز به وجه شرع بدین صورت اقدام نفرماید و نظر از عملهای ناشایست فرو بندد تا درهای خیر و صلاح و فیروزی بر وی گشاده گردد و چون پادشاه به صفت عفّت آراسته گردد، هر آینه ظلمت فسق و فجور از عرصه مملکت دور شود و غایلهٔ عار و بدنامی به زن و فرزند کس نرسد. شعر:

(۹.۲) عفّت آنجا که رایت افرازد دل و دین را تمام بنوازد
نفس ازو نیک خوار و زار شود روح مقبول کردگار شود

و الحَمدُالله و المِنّه که این شاهزاده کامکار عالی‌مقدار را که از بخت و دولت برخوردار باد شعر:

(۹.۳) روی خوبست و کمال هنر و دامن پاک لاجرم همّت پاکان دو عالم با اوست

oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ. **athe**ti.

athāto ’navamaṃ dvāraṃ navamaṃ kīrtyate budhāḥ
navamaṃ saubhagaṃ yatra jāyate viśatāṃ kṣaṇāt **9.1**

ataḥśabdaḥ saṃgatidyotakaḥ. anurodhasaubhagayor hi parasparaṃ kāryakāraṇabhāva ity anurodhe sati saubhagaṃ jāyata iti. ata eva **budhā** iti saṃgatigamakam āmantraṇam. **navamaṃ dvāraṃ kīrtyate**. tac c**ānavamam** anadhamaṃ sarvotkṛṣṭam ity arthaḥ. **yatra viśatāṃ** nṛṇāṃ **kṣaṇān navamaṃ saubhagaṃ jāyate**. bhago māhātmyaṃ sa ca śobhanaḥ subhagas tasya **tadvattvam**. tac ca **navamaṃ** navīnaLakṣmīkaṃ **navā mā** Lakṣmīr **yatre**ti kṛtvā sacchrīyuktaṃ māhātmyam ity arthaḥ.

kīrtyate[1] · ity uktaṃ viśadayati: **bāhyāntare**ti.

bāhyāntaraśucitvākhyaṃ[2] **yad uddiṣṭaṃ purādhunā**
tad eva lakṣaṇenātra dṛṣṭāntena ca varṇyate **9.2**

pureti · uddeśaprastāve. tatra **lakṣaṇaṃ** śikhāsthānīyaṃ **dṛṣṭāntaś** ca śekharasthānīyaḥ. **bāhyāntaraśucitvākhyam** iti dvāram ity anuṣajyate.

tatra vyatirekamukhena suspaṣṭapratītaye śaucalakṣaṇaṃ samarthayati: **āpāte**ti.

āpātaramaṇīyeṣu viṣayeṣv iha yā spṛhā
tatpūrtyai saṃmukhībhūya yad akāryaṃ pravartyate **9.3**

dhiyā samyag vicāryātha tadvirāmo ’sti yaḥ param
tac chaucaṃ dvividhaṃ caitad bāhyāntaravibhedataḥ **9.4**

āpāto vimardāsahā vivekāvasthā. tatra **ramaṇīyeṣu viṣayeṣu** stryādipadārtheṣu **yā spṛhā** · īpsā. **tasyā** īpsāyāḥ **pūraṇāya** viṣayeṣu **saṃmukhībhūya yad akāryaṃ** rāgadveṣādi-bharitatvāt.

dhyāyato viṣayān puṃsaḥ saṅgas teṣūpajāyate
saṅgāt saṃjāyate kāmaḥ kāmāt krodho ’bhijāyate

krodhād bhavati saṃmohaḥ saṃmohāt smṛtivibhramaḥ
*smṛtibhraṃśād buddhināśo buddhināśād vinaśyatī*ti[3] bhagavadvacanāt.

kāryavismṛter **akāryaṃ pravartyate**. **tad** iti · akāryagrahaṇaṃ tasmād **virāmaḥ**. kāryākārya-karaṇahetūnām avāntaravaicitrye ’pi **bāhyam āntaram** iti **dvividham** eva **śaucam**. tatra

ante 9.1 śrīGaṇeśāya namaḥ add. i. t. J_1 **7** māhātmyaṃ J_4] mahātmyaṃ J_3 **13** sthānīyaṃ J_4] prastāve J_3 ab. oc. **9.3a** āpāta J_1 J_3 schol.] apāta J_4 **9.4c** caitad J_3 J_4] proktaṃ J_1

[1] 9.1b. [2] 1.71c. [3] Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 2.62–63, dort 63d: … *praṇaśyati*.

manasā viruddhānudhyānādy **āntaraṃ** tad eva bāhyajñānakarmendriyaśarīrādinirvartyaṃ **bāhyam** iti tadvirāmo dvividha iti bhāvaḥ.

tatra *spṛhe*ty[4] uktam aśaucamūlaṃ tad eva vicāreṇa sphuṭayati: **ahaṃkṛti** · iti.

ahaṃkṛtikalāśrayād apada eva yā mattatā-
dhiruhya viphalāṃ ca tāṃ kuruta eṣa yāṃ khelanām
avācyapadam andhatām iha paratra cānarthadāṃ
budhair nigaditā tato viratir eva śaucaṃ dvidhā **9.5**

pūrṇāhaṃtāsvarūpo hīśvaro ʾpīty astīti nāhaṃtāyāṃ doṣaleśo ʾpīty **ahaṃkṛtikale**ty uktam. tataś cāṃśamātreṇa yā dehādāv ahaṃkṛtis tad**āśrayād** dhetor **yā** · amadasthāne ʾpi **mattatā** vidheyānanuṣṭhānāvidheyānuṣṭhānalakṣaṇā. mado hi cittavikāraḥ. vikāraś ca paramārthāpahnavenāparamārtharūpabhāsanam. **tāṃ** mattatāṃ cittavikārarūpatvād **viphalāṃ** phalarahitāṃ viruddhaphalāṃ v**ādhiruhyā**śrity**aiṣa** matto jantur **yāṃ khelanāṃ** svecchācaraṇarūpāṃ **kurute**. tad aśaucam iti śeṣaḥ. yato ʾsau khelanā · **iha** loka **avācya-padaṃ** nindāsthānaṃ tath**āndhatā** puraḥ sphuratām api sadarthānām anavabhāsanāt. **paratra cānarthadāṃ** nārakyādiyonidām. amum evānarthaṃ Harir api nibabandha:

yadā kiṃcijjño ʾhaṃ dvipa iva madāndhaḥ samabhavam
tadā sarvajño ʾsmīty abhavad avaliptaṃ mama mana[5] iti.

aśaucam iti śeṣāsahane **tad**__**viratir**__ iti vidheyaśaucānurodhād anuvādarūpam aśaucam iti bodhyam. tad eva vidadhāti: **budhair** iti. **budhair** viditavedyair Manvādibhis **tata** ukta-lakṣaṇād aśaucād **viratir** nivṛttiḥ **śaucaṃ nigaditā**. aśaucaṃ sarvathā mālinyaṃ tataś ca viratis tanmārjanam iti sāmyāc chaucaṃ śuklatā malinaṃ hi vastu kṣālitaṃ sacchuciśuklam iti satkriyārhaṃ tathedam api śaucaṃ satkriyāyai · iti **dvidhe**ti virater bāhyāntarabhedena dvidhātvād asyāpi dvaidham iti.

etad evāpararacanayā nibadhnāti: **pāpe**ti.

pāpayānaṃ samāruhya yoccasthānākrameṇa hi
madhumattatayānyeṣām ākrāntis tad aśaucakam **9.6**

uccasthānaṃ pāpayānākhyam. **madhune**va pāpena **mattatā**nayā pāpam āpāte madhuram iti **madhv**āropaḥ.

dvaidham uddiśati: **mana** iti.

1 viruddhā J_3] viraddhā J_4 **9.5b** yāṃ J_1 J_3 schol.] yā J_4 **9.5c** dāṃ J_1 schol.] dā J_3 J_4 **18** ānurodhād J_4] ānurodhānurādhād rep. J_3 **21** sāmyāc J_3 $J_4^{p.c.}$] sāmānyāc $J_4^{a.c.}$ **22** virater J_4] virate J_3

Anm. zu 9.5, Metrum: Pṛthvī.

[4] 9.3b. [5] Bhartṛhari: Śatakatraya, Ed. Kosambi 3,32ab = Ind. Sprüche 5188ab.

manodehavibhedena tad dvidhā prathamaṃ viduḥ
tatpallavānām ānantyād anantaṃ tad dhi jāyate **9.7**

prathamam ādau. **tatpallavānām**: **tayor** manodehayoḥ. manasaś c**ānantyaṃ** kṣiptādyavasthānantyāt. dehasya cendriyādidvāreṇa **anantam** ity agaṇyam.

tatraikam upalakṣaṇayati: **paradāre**ti.

paradārāvamarśaś ca prādhānyena tad īritam
paradārāvamarśe ca sthite ʾntar na tv asau kriyā
duṣṭā yāṃ na prakurvīta pumān galitacetanaḥ **9.8**

tad iti · aśaucam. prādhānyam eva sādhayati: **paradārāvamarśe ce**ti. **na tv asau kriyā duṣṭe**ti pūrveṇānvayaḥ. sā kācid api loke duṣṭakriyā nāsti **yāṃ na kurvīte**ti tadabhāve naiva nivṛttiḥ. na tu tasyāḥ sadbhāve pumān kadāpi viramate · iti bhāvaḥ. yato ʾsau **galitacetanaḥ** samantād bhagnabhāṇḍāj jalam iva srutā kāryākāryavivekabuddhir yasya saḥ.

atra samarthanam: **tathā hī**ti.

tathā hi tatra nāsty eva gamyāgamyavivecanam
agamyāḥ prāyaśo loke ramyāś ca sulabhā api **9.9**

tatra paradārāvamarśotkāyāṃ satyām. **gamyāgamyavivecanam**: **gamyaṃ** svabhāvapravṛttendriyaśaktīnāṃ pretyānarthadatve ʾpi tatkālaṃ sukhābhāsakāri yad vastu. **agamyaṃ** tatkālam api cānarthakāry eva. tatra ca sāmānyoddeśe ʾpi prakṛtayojanāyāha: **agamyā** iti. na kevalaṃ tatra vivekābhāvo ʾpi tu tatra svabhāve na rucir apīty āha: **prāyaśa** iti. atha vāstu gamyāgamyavivekābhāvaḥ. tathāpi gamyāsv eva kathaṃ na pravartate cittam ity atrāha: **prāyaśa** iti.

atraiva gaṇḍasphoṭanyāyena[6] mahānartham āha: **agamye**ti.

agamyāgamane naṣṭā mantrapūtāś ca yāḥ kriyāḥ
naṣṭāsu tāsu sattvasthā devatāḥ pracalanti ca **9.10**

naṣṭā iti bhūtakāla āstāṃ bhavyabhāvikriyārjanam arjitā api tā naṣṭā eveti dyotayati: **sattvasthā** iti sattvāśrayāḥ. duṣṭakriyābhilāṣe vṛddhe rajastamo'bhibhavāt sattvasya nyagbhāve tadāśrayād eva tā digvātādyāḥ **prakarṣeṇa calanti** · ādhārābhāva ādheyasyānavasthiteḥ.

devatācalanām evāha: **bādhiryam** iti.

9.8a āvamarśaś J_3 J_4] āvamarṣaś J_1 **9.8c** āvamarśe J_3 J_4] āvamarṣe J_1 **18** yojanāyā J_3] yojanayā J_4 **25** ārjanam arjitā em.] ārjanaṃsarjitā J_3 J_4

[6] Quelle unbekannt.

bādhiryaṃ kuṣṭhatāndhatvaṃ mūkatākauṇyapaṅgutāḥ
ityādayo doṣagaṇā devatācalanād iha **9.11**

ādinā · ajighratājaḍatāklaibyodāvartamattatāgrahaṇam.

na kevalaṃ svarūpata evāsāṃ calanam api tu duṣṭakriyākāritvād apīty āha: **tāsām** iti.

tāsāṃ pracalane bhakṣyābhakṣyabhedo ʾpi naśyati
vināśe ʾsya kuto bhītir bhaye ʾbhītir anarthadā **9.12**

ayaṃ bhāvaḥ: adhiṣṭhātṛdevatā api sāttvikarājasādibhedena dvividhāḥ. tatra sāttvikāsu calitāsu rājasatāmasās tattatsthānam adhitiṣṭhanti · iti. tatkriyākāritvam āha: **bhakṣye**ti. tatra **bhakṣyābhakṣyabhedo** dravyaśuddhiprakaraṇān Manvādyuktoddraṣṭavyaḥ. tannāśeti prasaṅgam āha: **vināśe** · iti. **asya** bhakṣyābhakṣyabhedasya. abhītiphalam āha: **bhaye** · iti bhayahetau saty api y**ābhītir** nirbhayatā s**ānarthade**ti.

anartham[7] evāha: **abhītāv** iti.

abhītau svasvavarṇasthā satkriyā tyajyate nṛbhiḥ
tattyāge kuta evāsya prāyaścittavidhir bhavet **9.13**

varṇagrahaṇam āśramasyāpy upalakṣaṇam. tena svasvavarṇāśramasthā kriyā pālyamānā satphaladāyitvāt satīty uktaṃ **satkriye**ti. **tattyāge** satkriyātyāge. **kuta** iti kasmād dhetoḥ. nātra hetum upalabhāmaha ity arthaḥ. prāyaścittaṃ ca:

prāyaḥ pāpaṃ samuddiṣṭaṃ cittaṃ tasya viśodhanam[8]

iti smaraṇāt. pāpaviśodhakaṃ karmety arthaḥ. atha vā: *saṃnyāsavaty anaśane pumān prāya*[9] iti prāyo nāma tapas tena viśodhanam. tathā ca:

prāyo nāma tapaḥ proktaṃ cittaṃ śodhanam iṣyata[10]

iti smṛtiḥ. ubhayatra ca: *prāyasya citticittayor*[11] iti suṭ.

nanu:

akurvan vihitaṃ karma ninditaṃ hi samācaran
prasajaṃś cendriyārtheṣu prāyaścittīyate nara[12] iti Manusmaraṇāt.

prāyaścittasya vihitatvāt kutaḥ *kuta*[13] iti hetūpālambhaḥ kriyate · ity āśaṅkyāha: **ajñāte**ti.

ajñātapāpaśuddhyarthaṃ prāyaścitto vidhīyate

25 prasajaṃś $J_3^{a.c.}$ $J_4^{a.c.}$] pramajjaṃś $J_3^{p.c.}$ $J_4^{p.c.}$

[7]Vgl. 9.12d. [8]Vgl. ŚABDAKALPADRUMA sub *prāyaścittaṃ*: *yad uktaṃ smṛtau: …* [9]Amarakośa, Ed. SARDESAI 2.6,53. [10]Vgl. Āṅgirasasmṛti, Ed. A. N. K. AIYANGAR 2.4,1ab, dort b: *cittam niścaya ucyate*. [11]Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. KIELHORN sub Pāṇini: Aṣṭādhyāyī 6,1.157. [12]Mānavadharmaśāstra, Ed. OLIVELLE 11.44. [13]9.13c.

tadabhāve dhruvā teṣām avācyā gatir īritā **9.14**

satyaṃ pāpānusāreṇa prāyaścittāni:

atipātakinas tv ete praviśeyur hutāśanam
*na hy anyā niṣkṛtis teṣāṃ vidyate hi kathaṃcane*ti[14]

aśvamedhena śuddhyeyur mahāpātakinas tv ime
*pṛthivyāṃ sarvatīrthānāṃ tathānusaraṇena ve*ti[15]

upapātakinas tv ete kuryuś cāndrāyaṇaṃ narāḥ
parākam atha vā kuryur yajeyur gosavena vā[16]

ityādīni vihitāny eva paraṃ tu · **ajñātapāpa**śuddhaye tānīti na vyartho 'yam upālambhaḥ. tathā ca Manuḥ:

akāmataḥ kṛte pāpe prāyaścittaṃ vidur budhā[17] iti

prāyaścittānācaraṇe doṣam āha: **tadabhāve** · iti. **avācye**ti vāksamāropaṇenāpi ghṛṇāvahety arthaḥ.

yady apy avācyā tathāpi tato nivṛttyarthaṃ tadvacanam ucitataram ity āha: **anekā** iti.

anekā yātanā bhuktvā tataḥ pāpānusārataḥ
kīṭādiyonisaṃprāptau sthāvarī gatir antataḥ **9.15**

yātanā nārakyaḥ pīḍāḥ. tathā ca Viṣṇuḥ:

kṛtapātakinaḥ pāpāḥ prāṇatyāgād anantaram
yāmyaṃ panthānam āsādya duḥkham aśnanti dāruṇam

yamasya puruṣair ghoraiḥ kṛṣyamāṇā itas tataḥ
sakṛcchreṇāndhakāreṇa nīyamānāś ca te pathā

śvabhiḥ sṛgālaiḥ kravyādaiḥ kākakaṅkavaṭādibhiḥ
agnituṇḍair bhujyamāṇā bhujagair vṛścikais tathā[18]

ityādin**ānekā yātanā** vivṛtavān. tathā cākṛtaprāyaścittās tā **anekā** nārakīr **yātanā bhuktvā pāpānusāreṇa kīṭādiyoniṃ** saṃprāpnuvanti sthāvarāntām. tatra kīṭādiyoniḥ pāpabhogāvadhiḥ sthāvarī ca pāpakṣayāvadhiḥ. sthāvarayoniprāptau hi pāpakṣaya ity uktaṃ **sthāvarī gatir antata** iti. tathā ca Viṣṇuḥ:

evaṃ pātakinaḥ pāpam anubhūya suduḥkhitāḥ

Anm. zu 9.14b *prāyaścittaḥ:* Sonst n. *prāyaścittam*, doch hier einhellig überliefert und auch sub 9.16 so zitiert.

---

[14]Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 34.2. [15]Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 35.6. [16]Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 37.35. [17]Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 11.45ab. [18]Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 43.32–34, dort 34b: … *bakādibhiḥ*, 34c: … *bhakṣyamāṇā*, 45d: *bhujaṅgair* …

*tiryagyonau prapadyante duḥkhāni vividhāni ce*ti.[19]

atipātakināṃ pakṣiyonayaḥ. upapātakināṃ jalajayonayaḥ.[20] *kṛtasaṃkarīkarakarmaṇāṃ mṛgayonayaḥ. kṛtāpātrīkaraṇakarmaṇāṃ paśuyonayaḥ. kṛtamalinīkarakarmaṇāṃ puruṣeṣv aspṛśyayonayaḥ. prakīrṇeṣu prakīrṇā hiṃsrāḥ kravyādā bhavanti. abhojyānnabhakṣyāśī krimir*[21] ityādy uktvā saṃgṛhītavān.

yad vā tad vā paradravyam apahṛtya balān naraḥ
avaśyaṃ yāti tiryaktvaṃ jagdhvā caivāhutaṃ havir[22] iti.

tathā:

striyo 'py etena kalpena kṛtvā doṣam avāpnuyuḥ
eteṣām eva jantūnāṃ jāyātvam upayānti tā[23] iti.

atipātakyādīn api sa evāha: *mātṛgamanaṃ duhitṛgamanaṃ snuṣāgamanam ity atipātakāni.*[24] *brahmahatyā surāpānaṃ brāhmaṇasvarṇaharaṇaṃ gurudāragamanam iti mahāpātakāni.*[25] *tatsaṅgī ca.*[26] *yāgasthasya kṣatriyasya vaiśyasya ca vadhaḥ.*[27] *kauṭasākṣyaṃ*[28] *nikṣepaharaṇaṃ*[29] *pitṛvyamātāmahamātulaśvaśurapatnyabhigamanam*[30] ity anupātakāni.

*anṛtavacanam utkarṣe. rājagāmi paiśunyam. guroś cālīkanirbandhaḥ. vedanindet*y[31] upapātakam.

brāhmaṇasya rujaḥ karaṇam. aghreyamadyayor ghrātiḥ. jaihmyam. paśuṣu maithunācaraṇam. puṃsi ceti jātibhraṃśakarāṇi.[32]

grāmyāraṇyānāṃ paśūnāṃ hiṃseti saṃkarīkaraṇam.[33] *ninditebhyo dhanādānaṃ kusīdam asatyabhāṣaṇam ity apātrīkaraṇam.*[34] *jalacarāṇāṃ jalajānāṃ kṛmikīṭānāṃ ca ghātanam*[35] *iti malāvahāni.*[36] *anyat sarvaṃ prakīrṇam*[37] iti.

tatrāpi sarvathā pramādī sthāvarayonibhāg iti sarvaṃ sustham. itthaṃ ca narakayātanābhogānantaraṃ duṣṭayoniprāptau tadanurūpaṃ karmātivāhanaṃ kṛtvā paścān manuṣyatvaprāptāv api pāpacihnāni santīty uktaṃ Viṣṇunā:

evaṃ karmaviśeṣeṇa jāyante lakṣaṇānvitāḥ
rogānvitās tathāndhāś ca kubjakhañjaikalocanāḥ

12 brāhmaṇa J_3] brāhmaṇaṃ J_4

[19] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 43.45. [20] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 44.4–5, dort 4: *anupātakināṃ …* [21] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 44.7–11, dort 7: *…saṃkarīkaraṇa…*, 9: *…karmaṇāṃ manuṣyeṣv …*, 10: *prakīrṇakeṣu ….* [22] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 44.44. [23] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 44.45. [24] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 34.1. [25] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 35.1, dort: *… brāhmaṇasuvarṇa…* [26] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 35.2, dort: *tatsaṃyogaś ca.* [27] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 36.1. [28] In Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 36.2. [29] In Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 36.3. [30] In Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 36.4, dort: *…śvaśuranṛpapatny…* [31] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 37.1–4. [32] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 38.1–6. [33] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 39.1, dort: *… hiṃsā iti …* [34] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 40.1, dort: *… dhanādānaṃ vāṇijyaṃ kusīdajīvanam asatyabhāṣaṇam śūdrasevanam ity …* [35] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 41.1–2, dort: *pakṣiṇāṃ jalacarāṇāṃ jalajānāṃ ca ghātanam. krimikīṭānāṃ ca.* [36] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 41.4. [37] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 42.1, dort: *yad anuktaṃ tat prakīrṇakam.*

vāmanā badhirā mūkā durbalāś ca tathāpare
tasmāt sarvaprayatnena prāyaścittaṃ samācared[38] iti.

nanu ca:

kāmakārakṛte 'py āhur eke śrutinidarśanāt

akāmataḥ kṛtaṃ pāpaṃ vedābhyāsena śudhyati
kāmatas tu kṛtaṃ mohāt prāyaścittaiḥ pṛthagvidhair[39] iti Manūkteḥ.

kāmakṛtānām api prāyaścittavidhānāt katham *ajñātapāpaśuddhyarthaṃ prāyaścitto vidhīyate*[40] · iti samarthitam ity āśaṅkām antaḥkṛtya samarthayati: **yady apī**ti.

yady api jñātapāpānāṃ prāyaścittaṃ śrutīritam
tathāpi tatra laghutā gurutā ca garīyasī **9.16**

śrutīritam iti. tathā ca śrutiḥ: *Indro yatīn sālāvṛkebhyaḥ prāyacchat tam aślīlā vāg etyāvadat sa Prajāpatim upādhāvat tam upahavyaṃ prāyacchad*[41] iti. *upahavyaṃ* karmaviśeṣa iti. ayaṃ bhāvaḥ: satyaṃ buddhipūrvam api kṛtānāṃ pāpānāṃ śrutiprāmāṇyāt prāyaścittaṃ śodhakam iti. yady api mananārhaṃ tathāpi tatrāpi moha eva hetur iti śrutyakṣareṣv api mohanibandhanam eva tad ity anumīyate. Manunā *kāmatas tu kṛtaṃ mohād*[42] ity uktatvāt śrutyarthasmaraṇaṃ hi smṛtir iti vadanti · ity abhiprāyeṇāha: **tatra laghute**tyādi. **lāghavaṃ** mohenaikavāraṃ karaṇena ca **gauravaṃ** tu · asakṛd iti. tenaikavāraṃ mohena pāpācaraṇasaṃbhave prāyaścittaṃ vidhīyatāṃ nāma. svecchayāsakṛtkaraṇe nāstīti manyāmahe. **gurute**ti balātkārakṛtasyāpy upalakṣaṇam iti. santi ca paratantrāḥ prāyeṇa bhuvane lokās tair anyapreraṇayā kṛte pāpe prāyaścittena śuddhir iti. **garīyasī**ti · īyasuno 'bhiprāyaḥ.

tad etat sarvaṃ samuccityāha: **atinirbandhata** iti.

atinirbandhato 'śaucaprakriyāyāṃ na jātu cit
śodhanaṃ na hi mūtrerāviśāṃ kutrāpi tan matam **9.17**

nirbandha āgrahaḥ. tataś ca mohaḥ sakṛd eva saṃbhavati · āgrahe tu svecchārthād āyātīti tatrāśauce kadāpi na śodhanam iti. ayaṃ bhāvaḥ: **śodhanaṃ** ca malatyāgaḥ. tac ca yady āgantukaṃ tadā śodhanasyāvasaraḥ. prākṛtike tu tasmiñ śodhanasyāvasara eva nāsti. śodhane kṛte 'pi punas tadācaraṇād iti naisargikatvaṃ malasya samāpatatīti nisargāpūtasāmyāt kuto 'sya malotpuṃsanam. na hi jāticaṇḍālasya prayatnato nirmitair api saṃskārair dvijatvāpattir iti.

19 tantrāḥ J_4] tantraḥ J_3

Anm. zu 7 *prāyaścittaḥ:* Vgl. Anmerkung zu 9.14b.

[38] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 45.32–33. [39] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 11.45cd–46. [40] 9.14ab. [41] Pañcaviṃśabrāhmaṇa, Ed. C. Śāstri 18,1.9, dort: … *vāg abhyavadat sa prajāpatim upādhāvat tasmā etam upahavyaṃ prāyachat* … [42] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 11.46c.

mūtrerāviśām ity arthāntaranyāsaḥ. tatra **mūtraṃ** prasiddham. **irā** madirā. **viṭ** · viṣṭhānnamalam iti yāvat.

upasaṃharati: **tasmād** iti.

tasmād dhiyānarthasamudgam enaṃ
vicārya tattvena viśuddhabhāvaiḥ
saṃkalpamātrād api tasya cintā
vāryā budhair ūrdhvapadotkacittaiḥ **9.18**

aśaucamadhye paradārāvamarśasya mukhyatayāvasthāpanād udāharaṇīkaraṇād v**ainam** iti puṃliṅganirdeśaḥ. yathā hi samudge tattadrahasyavastujātaṃ nidhīyate tathātrāpi gopyavastujātaṃ proktanītyā nidhīyate · iti **samudgā**ropaḥ.

prakṛtam abhisaṃdhatte: **itī**ti.

iti bāhyāntaratayā śaucaṃ yad dvividhaṃ matam
tatrāntaraṃ manaḥśaucaṃ śuddhasaṃkalpa iṣyate **9.19**

saṃkalpasya ca **śuddhatvaṃ** sarvathānarthānanusāritvam. anyat sugamam.

nanu maitrīmuditākaruṇopekṣeti[43] cittasaṃskārāṇāṃ śodhakatayoktatvāt kathaṃ *śuddhasaṃkalpa*[44] ity etāvanmātreṇaiva kārtārthyam ity ata āha: **tatre**ti.

tatrānubandhitā siddhā maitryādīnāṃ svabhāvataḥ
udite śuddhasaṃkalpe maitryādaya upasthitāḥ
na hi bhānāv abhyudite dyutīnāṃ yatnasādhyatā **9.20**

tatra śuddhasaṃkalpe **'nubandhitā** tadadhīnatvaṃ **maitryādīnāṃ svabhāvata** eva **siddhā**dhikaraṇasiddhāntanyāyena.[45] tadāha: **udita** iti. **udita** udayamāne. **upasthitāḥ** svayam eva nikaṭavartinyaḥ. atrārthāntaranyāsaḥ: **na hī**ti. yathā **bhānāv udite dyutīnāṃ** svayam upanatatvān **na yatnā**rjanīyatā tathāsām apīty arthaḥ.

idānīṃ śaucasya bāhyāntaratayā dvaidhe 'pi kalpite bharo 'traivāntare vidheya iti samarthayati: **yo 'yam** iti.

9.18b bhāvaiḥ J_3 J_4] bhāvaḥ J_1 **9.19c** āntaraṃ J_1 J_3] āntara J_4 **15** karuṇo J_4] karaṇo J_3

Anm. zu 9.18, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 9.20e, Metrum:** Anuṣṭubh. Das fünfte Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Quantität der Silben 2–7 (∪ – – – ∪ ∪) weder der Normalform noch einer bekannten Variante entspricht; vgl. Steiner 1996.

---

[43] Vgl. Patañjali: Yogasūtra, Ed. Swāmī 1.33: *maitrīkaruṇāmuditopekṣāṇāṃ sukhaduḥkhapuṇyāpuṇyaviṣayāṇāṃ bhāvanātaś cittaprasādanam.* [44] 9.19d. [45] Vgl. Gautama: Nyāyasūtra, Ed. Jośī 1,1.26–31.

yo ʾyaṃ jñānakriyāhetur indriyākhyo gaṇo mataḥ
tasyāpi tadadhīnatvān na pṛthakkṛtir iṣyate **9.21**

jñānahetur indriyagaṇaḥ śrotratvagakṣirasanāghrāṇākhyāni jñānendriyāṇi. **kriyāhetur** indriyagaṇaḥ · vākpāṇipādapāyūpasthākhyāni karmendriyāṇi. **tasyāpī**ti · ubhayavidhendriyagaṇasya **tadadhīnatvān** mano'dhīnatvāt. mano'dhiṣṭhitāny eva bāhyendriyāṇi svasvaviṣayeṣu pravartante · iti yādṛśas tasya bhāvas tādṛśa eva teṣām ato naiṣāṃ pṛthakchodhanam iti bhāvaḥ.

atraiva maṇḍalādhipam udāharati: **viśuddhe**ti.

viśuddhasatkriye rājñi prakṛtīnāṃ hi kā gatiḥ
na hi tatkriyayā rājñāṃ kriyā kutrāpi dṛśyate **9.22**

viśuddhasatkarmakārake **rājñi** sati **prakṛtīnāṃ** prajānāṃ **kā gatiḥ**. saiva gatiḥ: tā api tādṛśam eva karma kurvantīti. evaṃ caitad yathā tathā manasa indriyāṇāṃ cety arthaḥ. etad eva vyatirekeṇa viśadayati: **na hī**ti. **tatkriyayā** prajākarmānusāreṇa. **rājñām** iti bahuvacanam: ekasya prasādena tathākaraṇe ʾpi na bahūnāṃ prasāda iti sūcanārtham.

bahuvacanābhiprāyam eva viśadayati: **anusāreṇe**ti.

anusāreṇa tāsāṃ yad dṛśyate ʾsya kriyā kvacit
tad apakvakaṣāyatvaṃ tasmān mukhyāsti tatkriyā **9.23**

tāsāṃ prajānām **anusāreṇā**nuvṛttyā **yat kvacid asya** rājñaḥ **kriyā dṛśyate** tadanuvartitam anuvartayann api kvacid rājā paratantra iva dṛśyate · iti yat **tad apakvakaṣāyatvam** apūrṇacittatvam. na hi samāhito rājā kadāpi parakṛtyaṃ svīkaroti · īśvarāṃśatvād asya. evaṃ kvacin manaso ʾpi bāhyendriyakṛtānusāreṇa kṛtyapravartanaṃ pramādādikṛtam eveti bodhyam. phalitam āha: **tasmād** iti. **tatkriyā** manassaṃkalpaḥ · rājakriyā ca.

mahāvākyaphalam āha: **tasmād** iti.

tasmād anartham utsṛjya yāsau prātisvikī kriyā
vimalendriyavargasya tac chaucam iti kīrtitam **9.24**

anarthaṃ svasvāśaucalakṣaṇam. **indriyavargasya yā prātisvikī kriyā** darśanādilakṣaṇā. sā ced **vimalā**śaucāspṛṣṭā svasvavarṇāśramavihitasīmānatikrameṇānuṣṭhīyamānā **tac chaucam** iti kīrtyate · iti bāhyāntaraśaucasya paramārthata ekatvam iti sthitam.

atropalakṣaṇayati: **yathe**ti.

yathā vācaḥ satyavāktvaṃ jihvāyā bhakṣyabhakṣyatā

tatheti sthālīpulakanyāyam[46] **āśritya cintyatām** **9.25**

vācaḥ karmendriyamukhyasya **yathā satyavāktvaṃ** śaucam. **jihvāyāś** ca jñānendriyamukhyasya **tathā bhakṣyabhakṣyatā** śaucam. **iti sthālīpulakanyāyam āśritya** śaucaṃ **cintyatām**. yathā sthālyāṃ prathamapulaka eva pakvāpakvavicāre sarvasthālyantargatavicāras tathaikaśaucakathanena sarvaśaucasiddhir iti.

tatraitacchaucādhikāriṇa uddiśati: **tac cedam** iti.

tac cedaṃ dvividhaṃ śaucaṃ svataḥ sacchīlaśālinām
nisargajaṃ na tatropadeśasaṃskṛtir īkṣyate **9.26**

svata iti paraśikṣāṃ vinā. **nisargajaṃ** svābhāvikam.

ke ca te *svataḥ sacchīlaśālina*[47] ity ata āha: **tathā ce**ti.

tathā cātra purāṇeṣu dvidhedaṃ varṇitaṃ jagat
dvau saṃdhī prāṇināṃ nityau phaladau kāraṇocitam **9.27**

purāṇeṣv iti Mahābhāratādiparigrahārthaṃ bahuvacanam. atha vātiprasiddhatādyotanārtham. **dvidhātvaṃ** vakti: **dvau saṃdhī** iti **saṃdhiḥ** saṃbandhaḥ. **nityāv** ity ādisargād ārabhya pravṛttatvāt. **kāraṇocitaṃ phaladāv** iti · adhunāpi cānuṣṭhīyamānatvād ākalpaṃ tathā sthitidāv iti.

saṃdhir ity uktaṃ[48] ko 'sāv ity āha: **eka** iti.

eko devair daivasaṃpadāhvayo yatsamāśrayāt
sacchāstrasatkriyāsaṅgād daivī saṃpattir iṣyate **9.28**

tatr**aikaḥ** saṃdhiḥ saṃbandho **devaiḥ**. yo 'sau *daivī saṃpad vimokṣāye*ti[49] bhagavatā **daivasaṃpannāmākhyātaḥ**. **yatsamāśrayāt** · yadācārācaraṇāt. **sacchāstrāṇi** · āstikalakṣaṇāni caturdaśavidyāsthānāni tat**saṅgāt** tac codita**kriyāsaṅgād** daivasaṃpadbhāgitvam.

tatrāpi daivasampatphalam āha: **tatre**ti.

tatra sacchāstrasaṅgena sattvavṛtteḥ prakarṣataḥ
krameṇākramato vāpi pumān syān muktibhājanam **9.29**

sacchāstrāṇāṃ caturdaśavidyānāṃ paramatāpekṣayā vopaniṣacchāstrāṇāṃ **saṅgena sattvavṛtteḥ** prakāśātmikāyāḥ **prakarṣataḥ** saṃskāramātreṇāpy atattvāparisphūrtāv udrekāt. **pumān krameṇa** sthānāt sthānārohakrameṇārcirādimārgākramaṇen**ākramato vā**ha: vālaṃgrāsayuktyā hṛdy eva prāṇasamavalayāt **pumān muktibhājanaṃ syāt**.

[46]Vgl. Jacob 1907, S. 53f. [47]Vgl. 9.26b. [48]Vgl. 9.27c. [49]Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 16.5a.

sacchāstrasaṅgasattvavṛttiprakarṣākhyasya sādhanasya sāmyāt kuto ’yaṃ kramākramalakṣaṇaviṣamaphalapāka ity atrāha: **yasyāsāv** iti.

yasyāsau pratibhātīśas tadanugrahaleśataḥ
karāmalakavat tasya na kācid vartaneṣyate **9.30**

ayaṃ bhāvaḥ: anekajanmasādhanasiddhatadanugrahaleśato ’kramo ’yaṃ vidhir ullasati. itthaṃ ca tasya śaucacaryādhāraṇam apy akiṃcitkaraṃ svecchayā dhāraṇaṃ bhūṣāyai · ity āha: **tasya na kācid vartaneṣyata** iti.

itthaṃ sattvavṛttiprakarṣasya yad ubhayathā muktibhājanatvam uktaṃ tatra jñānalakṣaṇena siddhāntasiddhena pratibhānenākramaviṣayatvena prathamabhāgaṃ nirūpyātha kramamuktyākhyaṃ dvitīyabhāgaṃ yogapakṣe nikṣeptuṃ racanāṃ nibadhnāti: **athe**ti.

atha yogādinā yasya saṃyamasthairyato ’pi vā
pratibhāti maheśānas tasyāsau vartaneṣyate **9.31**

tatra yogo dvividhaḥ: siddhaḥ sādhyaś ca. tatra siddho niṣṭhāśabdavācyo bhagavatā:

tapasvibhyo ’dhiko yogī jñānibhyo ’py adhiko mataḥ
*karmibhyaś cādhiko yogī tasmād yogī bhavĀrjune*ty[50] uktaḥ.

ādinā niṣkāmakarmaparigrahaḥ. tena sādhyaś ca trayam ekatra. **saṃyama** iti tena **vā maheśānaḥ pratibhāti**. **tasya** kramaprāpyamukter **asau vartanā** śaucapālanalakṣaṇ**eṣyata** eva svārthasiddhaya ādartavyaiva. anādaraṇe tu pratyavāya it**īṣyata** ity anena dhvanitam.

itthaṃ kramākramatvena muktidvaidhatvasya viṣaye tridhā varṇite ’pi jñānaṃ yoga iti mukhyatayā dvayam eva sādhanam ity anuvādapūrvam asya niḥśreyasatvād ātyantikatvam āha: **dvayy apy eṣe**ti.

dvayy apy eṣā gatiḥ satyā sattvākramaṇarūpiṇī
na kadācid viparyeti bhātasya kuta āvṛtiḥ **9.32**

sattvaṃ prakāśāvirbhāvas tad**ākramaṇarūpiṇī · eṣā**vāntarabhedasya gaṇanānarhatvād **dvayī** · eva **gatiḥ** sādhanarītiḥ **kadācit** kalpāntareṣv api **na viparyeti**. atra hetuḥ: **bhātasya kuta āvṛtir** iti. na hi bhātam abhātaṃ nāmeti[51] nyāyād ity arthaḥ.

idānīṃ sāttvikavṛtteḥ pūrvāparabhāgatayā dvaidhaṃ parikalpya pūrvabhāge jñānaṃ dvidhā yogaṃ ca nirūpyāparabhāgaṃ nirūpayitum ārabhate: **iyaṃ se**ti.

2 yasyāsāv J_3] yāsyāsāv J_4 **9.30a** īśas J_1 $J_3^{p.c.}$] īnas $J_3^{a.c.\ indis.}$ J_4 **20** anuvāda J_4] unuvāda J_3

Anm. zu 27–28 *jñānaṃ dvidhā yogaṃ ca:* Vgl. Kommentar sub 9.31, wo dezidiert *yoga* als zweifach beschrieben wurde.

[50]Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 6.46, dort b: *jñānibhyo ’pi mato ’dhikaḥ.* [51]Vgl. Abhinavagupta: Paramārthasāra, Ed. Bansat-Boudon und K. Tripathi sub 93: *na hi bhātam abhātaṃ syāt.*

iyaṃ sā sāttvikī vṛttir daivasaṃpattir agrimā
athāsyā aparā vṛttiḥ sattvalagnā kriyāśrayā **9.33**

iyaṃ sā proktalakṣaṇā **sāttvikī daivasaṃpattir agrimā** pūrvabhāgarūpokteti śeṣaḥ. **athā**nantaram **asyā** daivasaṃpatteḥ **sattvalagnā kriyātmikāparā vṛttir** nirūpyate · iti śeṣaḥ.

aparavṛttim āha: **satkarmaṇām** iti.

satkarmaṇāṃ prasaṅgena sattvākrāntā rajomayī
kṛcchrādikriyayopetā daivy eva śubhadāyikā **9.34**

karmaṇāṃ ca **sattvaṃ** vidhyuditarītyācaraṇe manāg api na skhalanam. prakarṣeṇa saṅgaḥ **prasaṅgo** dṛṣṭaphalābhāve 'py anudvignacittatā. śāstroditaprakriyānusaraṇāt **sattvākrāntā** pravṛttilakṣaṇākrāntād **rajomayī** rajaḥpradhānā yā vṛttiḥ sāpi **daivī** sampattir **evā**taś ca **śubhadāyikā** cittaśodhanādidvāreṇa tatpadaprāpayitry api. asyāś cāṅgam āha: **kṛcchrādī**ti. yāvad dhi kṛcchrādi na samācaritaṃ tāvat kutas tadākrāntiḥ. **ādino**pāsanādilakṣaṇā bhagavadarcā · arcāpi grāhyeti. rajaḥpradhāno 'pi sāttvika evāyaṃ mārga ity **eva**kāreṇa dyotitam. **kṛcchra**grahaṇam anyeṣām apy upalakṣaṇaṃ yad vā sāmānyoddeśa evāyaṃ sarveṣām iti bodhyam. tatra **kṛcchra**lakṣaṇaṃ Viṣṇur āha:

tryaham uṣṇaṃ pibed ambhas tryaham uṣṇaṃ payaḥ pibet
tryaham uṣṇaṃ pibet sarpir vāyubhakṣyaḥ paraṃ tryaham
iti taptakṛcchraḥ.[52] *etair eva śītaiḥ śītakṛcchraḥ.*[53]

atraiva sādhanaucityā phalāvāptir ity āha: **karmaṇām** iti.

karmaṇāṃ tāratamyena parāvaragatipradā
rajaḥsattvasamāyuktā sarvathālaṃkriyā nṛṇām **9.35**

tāratamyaṃ nyūnādhikatā. tathā ca kasyacit svarāptiḥ kasyāpi tadrājyāptiḥ. svalpam api cedaṃ hitakāry evety āha: **sarvathe**ti. **alaṃkriyā** bhūṣaṇam.

etad eva samarthayati: **vede**ti.

vedānuśāsanaśikhā yenāsau śirasā dhṛtā
janatāyāṃ svayaṃsiddhaṃ varatvaṃ tasya siddhaye **9.36**

vedānuśāsanaṃ vedacodanā saivottamatvādhānāc **chikhā**. **varatvaṃ** śreṣṭhatvaṃ vivāhapravṛttanaratvaṃ ca. **siddhaye** lokānantyāya sarvopakārakagārhasthyasiddhaye ca.

3 lakṣaṇā J_4] lakṣaṇa J_3 **9** anudvigna em.] anugvigna J_3 J_4

[52]Vgl. Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 46.11, dort vollständig in Prosa: *tryaham uṣṇāḥ pibed apas tryaham uṣṇaṃ sarpis tryaham uṣṇaṃ payas tryahaṃ ca nāśnīyād eṣa taptakṛcchraḥ.* [53]Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 46.12.

dvau saṃdhī[54] ity uddiṣṭasya jagataḥ prathamaṃ saṃdhiṃ savistaraṃ nirūpya dvitīyaṃ nirūpayitum ārabhate: **athāpī**ti.

athāpy aparathā saṃdhir asurair āsurī ca yā
saṃpad yatra samānatvaṃ paśubhis tadgatiḥ punaḥ **9.37**

atha dvitīyo 'yam **asuraiḥ saṃdhiḥ**·ya **āsurī saṃpad** iti purāṇeṣu gaṇyate. tatphalaṃ saṃkṣepeṇāha: **yatre**tyādi. tattadāsurakarmācaraṇāt **paśubhiḥ samānatvaṃ** jīvatāṃ prārabdhakṣaye **punas** tena karmaṇā teṣāṃ **tadgatiḥ** paśutvam eva.

atra pūrvāparasiddhaye guṇavaicitryam āha: **rajaḥprādhānyam** iti.

rajaḥprādhānyam āśritya sattvādharyeṇa yā gatiḥ
tamo'nusāriṇī seyam āsurī saṃpad iṣyate **9.38**

etad uktaṃ bhavati: pūrvasaṃdhau pūrvabhāge jñānaniṣṭhāyāṃ dvividhayoganiṣṭhāyāṃ vā kevalaviśuddhasattvāśleṣaḥ. tatraivāparabhāge karmaniṣṭhāyāṃ sattvaprādhānyena rajaḥsaṃśleṣaḥ·tamo'bhibhavaś ceti daivī saṃpat. aparasaṃdhau tu sattvādhaspadīkāreṇa rajaḥprādhānye tamaḥsaṃśleṣavaśāt tamaḥprāptir ity **āsurī saṃpat**.

atraiva samarthanam: **vede**ti.

vedānuśāsanaśikhā yenāsau padgatā kṛtā
svatantracārī na katham asau bhraṣṭaḥ pataty adhaḥ **9.39**

padgatā kṛtānādaraṇīyatām āpitā. **asau** paralokabhīśūnyo **yatheṣṭakārī** svācaraṇa**bhraṣṭaḥ katham adho na patatī**ti bhāvaḥ.

śikhāyāḥ padgatatvaṃ vivṛṇoti: **pāne**ti.

pānāśanasamullāse nidrālasyapramādataḥ
satkriyānindako na syāt kathaṃ paśur abuddhimān **9.40**

pānaṃ cātrāpeyapānam **aśanaṃ** cābhakṣyabhakṣaṇaṃ tayoḥ **samullāse nidrā** bhramo 'sattve sattvabhrāntiḥ·**ālasyaṃ** kāryākaraṇaṃ **pramādo** 'navadhānatā·etaddhetuḥ: **satkriyānindako 'buddhimān kathaṃ paśur na syāt**. paśutvam evāsyocitam ity arthaḥ.

etad upasaṃharati rājakumārasukumārabuddhivaiśadyāya: **tasmād** iti.

tasmād atra subuddhivaibhavabharād ādye dvidhā saṃsthite

9.39d bhraṣṭaḥ pataty $J_3^{p.c.}$ J_4] bhraṣṭo vrajaty J_1 **20** śikhāyāḥ J_4] śikhāyā J_3

[54] 9.27c.

mārge buddhipariṣkṛtair anudinaṃ gamyaṃ śubhāvāptaye
yo ’yaṃ mārga ihāparo malavṛtas tasmāt tathā dūrato
gamyaṃ yena daśā apīha vimalāḥ spṛṣṭā bhaveyur na hi **9.41**

atreti śaucaprakaraṇe. **dvidhe**ti · avāntarabhāgagarbhīkāreṇa jñānakarmaniṣṭhālakṣaṇe **dvidhai**va **samyaksthite** **ādye** daivasaṃpadāhvaye **mārge buddhipariṣkṛtair** buddhibhūṣaṇabhūṣitaiḥ sukumāramatibhiḥ **śubhāvāptaye gamyaṃ** pracaraṇīyam. **anudinam** iti nātra kadāpi gajanimīlitāśayair bhāvyam. **yaś** c**āyaṃ** **dvitīya** āsurasaṃpadāhvayo **malavṛtaḥ** paṅkāṅkito **mārgas** **tatas** **tathā** tena prakāreṇa **dūrato gamyaṃ** taṃ dūrād dhitvā anyato gantavyam. yathāsya **vimalāḥ** śuddhā **daśā** avasthā vasanaprāntāś ca **malāṅkitā** **na** kathaṃcana **bhaveyur** iti.

pūrvāparasamarthanārthaṃ samanveti: **sṛṣṭo ’sāv** iti.

sṛṣṭo ’sau vidhinā pumān nanu mahābhārāya śaktyanvito
yeneyaṃ racanā trilokaviṣayā saṃpūryate karmaṇā
tasmād eṣa dhiyaṃ nidhāya viśadāṃ kuryāt tathā saṃgatiṃ
ślāghyāṃ yāti yathā gatiṃ svaparato buddher agaṇyā gatiḥ **9.42**

nanur avipratipattau. **brahmaṇāsau pumān** karmādhikārī manuṣyalakṣaṇaḥ **śaktyā** sarvasāmarthyena **yuktaḥ** **sṛṣṭa** iti yat tan **mahābhārāya** mahatī kriyānena mayā vidheyeti. tac cāha: **yeneyam** iti. anenaiva hi vicitrakarmācaraṇād iyaṃ devamanuṣyapaśulakṣaṇāsurādyanekabhedabharitā trilokī **saṃpūryate** bharitasthitiḥ kriyate. tataś cedaṃ siddham ity āha: **tasmād** iti. **eṣa** mahābhārāya śaktyanvitaḥ pumān **nirmalāṃ buddhiṃ** **nidhāya** tattvavivekāya dṛḍhīkṛtya **tathā** karmācaraṇā **saṃgatiṃ kuryād yathā svaparataḥ** **ślāghārhāṃ** **gatiṃ** prāpnoti. ihāmutra yathā ślāghāsya saṃbhaved ity arthaḥ. na cātra saṃbhāvanāśūnyair bhāvyam ity āha: **buddher** iti. asaṃbhāvyam api subuddhinā buddhyā labhyata ity arthaḥ.

sphuṭaśikṣām upadiśati: **tasmād** iti.

tasmād ādye pravṛttyāsau nivṛttyā ca dvitīyataḥ
kṛtakṛtyo bhaved dhīraḥ kṛtakṛtyaḥ pumān pumān **9.43**

ādye saṃdhau **dvitīyataḥ** saṃdhitaḥ. **pumān** iti bhoktānyathā bhogyo bhogānarho vā saty api saṃsthāne.

atraiva dārḍhyāya saṃvadati: **tathā ce**ti.

tathā cātropadiṣṭaṃ ca munibhir manujaṃ prati
bhor dvayād arthasiddhis te yathecchasi tathārjaya **9.44**

Anm. zu 9.41, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 9.42, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

atra saṃdhidvayalakṣaṇa upadeśe **munibhir** mananaśīlaiḥ karāmalakīkṛtaparo'kṣavṛttāntaiḥ · **upadiṣṭaṃ** tad vākyam eva nibadhnāti: **bhor dvayād** iti. **bhor** manujakarmādhikārin **dvayād** uktalakṣaṇāt saṃdhiyugāt · **arthaḥ** svakarmārjitaṃ phalamātram atra vivakṣitam. **arjaye**ty anenānekajanmabhogyatāsya sūcayati.

yadecchā te samudbhūtā pātraṃ syāṃ daivasaṃpadaḥ
paśvāsvādān nivartasva vicāraparamo bhava **9.45**

yadeti. **paśvāsvāda** āpātaramyapānāśanāsvādaḥ. **nivartasve**ti sarvathā nivartanam evocitaṃ cet prārabdhaprābalyena tan na saṃbhavati.

tathāpi vicārya bhoge na doṣa ity āha: **gardha** iti.

gardho manasi ced bhuṅkṣva vicārya ca punaḥ punaḥ
vicāro 'nekadhā loke hiṃsāhiṃsādinā sphuṭam **9.46**

vicāryety uktaṃ vicāraprakāram āha: **vicāra** iti. **loka** iti · adhikārilokam upalakṣayati. **anekadhā** tātparyabhedena. tathā hi devatāpitrādyuddeśena hiṃsāpi kṛtā praṇītatvād a-hiṃsaiva. svārthaṃ punar ahiṃsayāpi praṇītaṃ devatādīn anuddiśya bhuktaṃ mahāpāpam iti. tathāvaśyavidheyānurodhena · akāryakaraṇam api vihitam eva sati saṃbhave vihitam api brāhmaṇasya pratigrahādi viṣatulyam iti. tathā cāvihitavidhānam āha Bhṛguḥ:

vṛddhau tu mātāpitarau sādhvīṃ bhāryāṃ śiśuṃ sutam
apy akāryaśataṃ kṛtvā bhartavyān Manur abravīt[55] · iti.

tathā vihitaniṣedham api sa evāha:

pratigrahasamartho 'pi prasaṅgaṃ tatra varjayet
*pratigraheṇa hy asyāśu brāhmaṃ tejaḥ praśāmyatī*ti.[56]

tatrānekadhātve 'pi vicārasya dṛṣṭādṛṣṭabhedena sa dvidhā: tatra dṛṣṭaḥ pratyakṣasiddho yathā *hiṃsāhiṃsādine*ty[57] uktaprāyam. adṛṣṭas tv āgamaikasiddho yathā bhakṣyābhakṣyādivicāras tam adhunā saṃmukhīkaroti: **tathā ce**ti.

tathā ca vartyaṃ na yathā śucyaśucyādiśūnyatā
itthaṃ vicaratas te syāt kuta eva parābhavaḥ **9.47**

vartyaṃ vyavahartavyam. atrobhayavidhe 'pi vicāre phalam āha: **ittham** iti. **vicarato** viśeṣeṇa caretaḥ · vicāraṃ kurvataś ca. **kuta** itīhāmutrāpi.

9.45a yade J_3 J_4 schol.] yathe J_1 **9.47b** śucyaśucyādi- J_1 J_4] śuciśucyādi J_3

[55] Vgl. Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 11.5*2, dort b: *sādhvī bhāryā sutaḥ śiśuḥ*, d: *bhartavyā manur abravīt*. Für die Zuschreibung zu Bhṛgu vgl. Olivelle 2005, S. 18f. [56] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 4.186. [57] 9.46d.

atrāpy upalakṣaṇayati: **yade**ti.

yadā cātibalī kāmavikāro 'pi samāpatet
tasyāṃ mohāndhyavelāyāṃ smāryo dharmo 'sya hānaye **9.48**

atibalitvaṃ ca **kāmasya** jātibhraṃśādidoṣānapekṣaṇāt. ata eva bhagavatāpi mukhyānarthagaṇane prathamam asyaivopādānaṃ kṛtam:

trividhaṃ narakasyedaṃ dvāraṃ nāśanam ātmanaḥ
kāmaḥ krodhas tathā lobhas tasmād etat trayaṃ tyajed[58] iti.

na cātrābhilāṣamātraṃ kāmapadena vivakṣitam iti bhramitavyam. lobha ity anena tasya gatārthatvāt. **dharma** iti dharmarakṣakaṃ dharmavākyam. tathā ca:

atipātakinas tv ete praviśeyur hutāśanam
*na hy anyā niṣkṛtis teṣāṃ vidyate hi kathaṃcane*ti[59]

kāmabale cātipātakārjanaṃ prāg eva vivṛtam.

dharmasmaraṇe phalam āha: **tathe**ti.

tathehāmutra pūrvasvāvarasaukhyaṃ trikālajam
kīrtiś ca vipulākalpaṃ hrepayec candramaṇḍalam **9.49**

ihāpi saukhyaṃ **paratrā**pi saukhyam. **purveṣāṃ** pitāmahānāṃ saukhyam. **svasyā**tmanaś ca saukhyam. **avarāṇāṃ** saṃtatijātānāṃ ca saukhyam iti. **ākalpam** iti cchedaḥ.

atropāyam āha: **yadaive**ti.

yadaiva sarvathā kāmo balī śīghraṃ tadaiva hi
hṛṣīkavalgāṃ sāṃmukhyāt pratyānīya mano jaya **9.50**

hṛṣīkāṇi · indriyāṇy eva manaso **valgā**śvasyeva gamanāgamanapratyāvartanasthāpanarajjus tāṃ viṣaya**sāṃmukhyāt pratyāvartya mano jaya** svavaśe sthāpayeti.

yathā māhātmyavastyanto 'śaucapaṅkapradūṣitaḥ
klinnaś ca na bhaved dūre tathā sthāpaya yatnataḥ **9.51**

yatheti. **māhātmyasya** sarvato doṣācchādakatvād vāsanāropas tasya **vastayaḥ** paryantabhāgarūpā daśās tad**antaḥ · dūre tathā** manaḥ **sthāpaye**ti saṃbandhaḥ.

atra sarvatra mūlasādhanam āha: **tad etad** iti.

tad etad vidhiśāstrājñānullaṅghanavidhānataḥ

[58] Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 16.21. [59] Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 34.2.

vartanā yadi te samyak prasīdati na cānyathā **9.52**

yadi tava vidhiśāstracodanām anullaṅghya vihitakarmaṇā vartanā tadā **tad etad** iti hṛṣīkapratyāvartanamanojayādi **samyag** anāyāsena **prasīdati** prasannaṃ sadvaśībhavati. **nānyathe**ti tadullaṅghanena vartanāyām.

*na cānyathe*ti[60] vivṛṇoti: **yadāpi ce**ti.

yadāpi cāṇumātreṇa laṅghane ʾsyāḥ svabuddhitaḥ
vartanā tad anarthaṃ syād ākalpam iti niścinu **9.53**

aṇumātreṇa leśamātreṇa. **svabuddhita** ity ajñānakṛte prāyaścittānutāpādinā doṣalāghavāt. **ākalpaṃ** pralayaṃ tāvat.

nanu *svabuddhita*[61] iti sādhyavikalo ʾyaṃ hetur niścayasya samānaphalatvād asya niścayābhāsatvān naivam ity āha: **sarvajña** iti dvayena.

sarvajñaḥ sarvakartā ca sarvaśaktir maheśvaraḥ
tanniścayo yad vihitaṃ sarvathārthaprasādhakam **9.54**

sarvajña ityādiviśeṣaṇāni niścayasyāvyabhicārārtham. **tasya** yo **niścayas** trikālāvyabhicārī tad eva **vihitam** iti kathyate. ta eva tat **sarvathārthaprasādhakam**.

āpātaniścayaḥ so ʾyaṃ yat svabuddhyāviniścayaḥ
niścayābhāsatas tasmād anarthaḥ syāt pade pade **9.55**

āpāto ʾvicārāvasthā tatraiva **niścayaḥ** · yo **ʾyaṃ svabuddhyā** · asarvajñāsarvakartrasarvaśaktyanīśvaraniścayaḥ. tasmāt sa niścayābhāsaḥ paramārthato **ʾniścayo** niścayavad ābhāsamānaḥ pāryantikaphalakakṣyārahitaḥ. **tasmāt** tadāśrayeṇa **pade pade** ʾnarthasaṃpattir iti na samānaphalatvam anayor iti kutaḥ sādhyavikalatā svabuddhita iti hetoḥ.

ittham ekam upalakṣaṇīkṛtyānyānarthebhyo ʾpi virantavyam ity āha: **yānī**ti.

yāni cānyāni loke ʾsmin vyasanāni subuddhibhiḥ
kathitāni sadā teṣu dṛgrodhaḥ paramaṃ dhanam **9.56**

vyasanānīti madyādyavyasanāni. **teṣu** ca vyasaneṣu **dṛgrodhaḥ** · darśanamātreṇāpi tadapekṣādūrīkaraṇaṃ tannivartakaṃ paramasādhanam iti **paramaṃ dhanam** ity uktam.

phalitam āha: **itī**ti.

18 kartr J_4] kartṛ $J_3^{p.c.}$ **20** pāryantika J_4] pāyantika J_3 **21** iti J_4] ati J_3 **9.56a** yāni cānyāni J_3 J_4] yāny anyāni ca J_1

Anm. zu 9 *tāvat:* Lies: *yāvat*?

[60] 9.52d. [61] 9.53b.

iti yaḥ koʾpi saṃśuddho manovākkāyakarmabhiḥ
tanmukhe mantrasannītikavāṭodghāṭanaṃ bhavet **9.57**

manovākkāyakarmabhiḥ saṃśuddha iti bāhyāntaraśaucasaṃskṛtaḥ. **kavāṭo** nirodhapaṭṭaḥ. tanmukhān mantrasannītayo ʾnargalāḥ prasarantīty arthaḥ.

tatphalam āha: **sadotsavī**ti.

sadotsavī jayī nityaṃ prasannahṛdayaḥ sadā
sa mānyatām avāpyeha paratra sukham āpnuyāt **9.58**

sa iha loke **mānanīyatām avāpya paratra** lokānantya**sukham āpnuyāt**.

sarvasādhāraṇatve ʾsya karmaṇaḥ saty apīdṛśe
viśeṣeṇātra rājāno ʾdhikārapadabhāginaḥ **9.59**

atra viśeṣato rājñāṃ bhara ity āha: **īdṛśe** · iti · ihāmutra saukhyahetutvāt.

viśeṣe hetum āha: **so ʾśeṣa** iti.

so ʾśeṣādhikṛto rājā yadīdṛkśīlabhājanam
durnayādy aśubhaṃ tasya rājyasīmno ʾpagacchati **9.60**

rājyasīmnas tadadhikāraparyantam.

yatrāsau nṛpatiś cāpi vaset tatra kadācana
na bālastryādidurnāmaśravaṇaṃ jāyate manāk **9.61**

yatreti. ayam arthaḥ: prāyeṇa hi loke ʾbuddhimatām aparādhānusāreṇa daṇḍārhatvam iti. daṇḍaprāptau daṇḍalāghavārthaṃ bālastryādi nāma vyapadiśanti: bālenāpacaritaṃ striyāpacaritam iti. etādṛśe ca rājñi kasyāpi tadanācaraṇād **bālādidurnāmaśravaṇaṃ manāg** api na **jāyate** · iti.

na rāṣṭre tasya jāyeta kolāhalakathā kvacit
akālamaraṇaṃ nāsti vaidhavyaṃ naiva jāyate **9.62**

akālamaraṇam iti · āstāṃ Mānavīyāpannirāsaḥ. daivy āpad api na tatra prabhavatīti bhāvaḥ. **vaidhavyam** iti yayā rityā nyūnādhikyavayomānena vivāhaḥ saṃpannas tayaiva rītyā na pūrvaṃ bhartṛmaraṇam iti śaucasya mahāprabhāvatvasūcanārtham.

kāle kāle ca varṣanti jaladā amṛtaṃ śubham
netayas tasya jāyante mahotpātā na caiva hi **9.63**

3 bāhyāntara J_4] bāhyantara J_3 **9.58c** sa mānyatām J_3 J_4 schol.] sāmānyatām J_1

amṛtaṃ jalam. tad eva śubhatvād amṛtasamānam ity **amṛtam** iti śleṣaḥ.

ativṛṣṭir anāvṛṣṭir mūṣakāḥ śalabhāḥ śukāḥ
atyāsannāś ca rājānaḥ ṣaḍ etā ītayaḥ smṛtā[62] it**ītayaḥ**.

mahotpātā daṇḍolkādyāḥ.

na tatra jāyate jātu daṃpatyor bhedapīḍanam
sasyāni vṛddhim āyānti samantāt kuśalaṃ nṛṇām **9.64**

mahābhūtāni śuddhāni viyad vimalabhāskaram
nāgāḥ śāntaviṣā dāntā ye kecij jalayonayaḥ **9.65**

mahābhūtānīti pṛthivyaptejovāyvākāśākhyāni. **viyad** iti punaruktir bhāskarasyaiva vimalatvakathanārtham. **nāgā** iti sarpāḥ. **jalayonayo** jalasūkarādyāḥ.

āraṇyāni ca sattvāni tyaktavairāṇi sarvathā
kuto buddhimatāṃ vairaṃ rāṣṭre ʾsmin syāt surājake **9.66**

āraṇyāni sattvāni duṣṭaprāṇinaḥ siṃhādyāḥ. atraiva daṇḍāpūpikāṃ[63] sūcayati: **kuta** iti. a-buddhimatāṃ vairaśāntau kaiva kathā **buddhimatām** iti.

upadravaśāntiṃ samuccinoti: **ittham** iti.

ittham ādhyātmikāḥ kṣobhās tathā ye cādhibhautikāḥ
adhidaivikasaṃjñāś ca niśśeṣāḥ syur asaṃśayāt **9.67**

tatr**ādhyātmikāḥ** śārīramānasabhedena dvividhāḥ. tatra śārīrā vātapittaśleṣmavaiṣamya-nimittāḥ · mānasāḥ kāmakrodhalobhamohersyāviṣādaviśeṣādarśananimittāḥ. **ādhibhautikā** manuṣyapaśumṛgapakṣisarīsṛpasthāvaranimittāḥ. **ādhidaivikā** yakṣarākṣasavināyaka-grahādyāveśanimittāḥ.

sarve varṇāḥ svadharmasthās tathā ca caturāśramāḥ
sthitiḥ kārtayugī sarvā jāyate nātra saṃśayaḥ **9.68**

kārtayugī satyayugasaṃbandhinī sarvathā dharmācaraṇāt.

atraiva rājñaḥ śaucasthityā sarvasvāsthyasaṃbhavāc citrīyamāṇo rājaprabhāvam upanyasyati: **aho** iti.

aho jagati karmaṇāṃ phalam agaṇyam atyadbhutam

9 tejo em.] tojo J_3 J_4 **9.67a** kṣobhās J_3 J_4] pīḍās J_1 **9.67b** ye cādhi J_3 J_4] yā ādhi J_1 **9.67c** saṃjñāś J_3 J_4] nāmnyaś J_1 **25** svāsthya J_4] svāstha J_3

[62] Vgl. Apte sub *īti*. [63] Vgl. Jacob 1907, S. 29f.

yad eṣa sakalaiḥ samo ’pi karaṇaiś ca netrādibhiḥ
samastam api maṇḍalaṃ bhuva inaḥ praśāsty ājñayā
prajāś ca paramādarāt suravad enam arcanti ca **9.69**

jagatīti karmādhikārimanuṣyalokapraśaṃsārtham. **yad** iti karmamāhātmyanivedane. **eṣa** iti rājā. **sama** iti sarvamanuṣyasamānākṛtiḥ. **bhuvo maṇḍalam** iti samānakaraṇākṛtīn manuṣyāṃl lakṣayati. **ājñaye**ti hitāhitānapekṣavāṅmātreṇa na kevalam ājñāvaśavartinya eva yāvad āntarapremṇā daivam iv**ainam arcanti** · arcayanti. anityaṇijantatvāc curādīnām **arcantī**ti prayogaḥ sādhur eva.

na caitac citraṃ yac chaucaśuddhe rājñi prajāḥ svadharmaniratā ity āha: **adhiṣṭhātarī**ti.

adhiṣṭātary asmin sukṛtabharite śāntamanasi
sthite kiṃ vāścaryaṃ sukṛtaniratā yaj janapadāḥ
sthite citte svasthe paramavimalāhlādabharite
na bāhyāntaḥ khālī prakṛtitaralā jātu calati **9.70**

asminn iti rājñi **sukṛtabharite** puṇyapūtamūrtau tatphalaṃ **śāntamanasī**ti. atraiva prakṛta-samarthanārtham arthāntaranyāsaḥ: **sthita** iti. citte sarvendriyādhiṣṭhātari svāsthyam āha: **parame**ti. **paramavimalāhlādo** bāhyānandaḥ. **bāhyantar indriyāvalī svabhāvacalāpi manasi svasthe na calatī**ti. atra cāntarindriyāṇi buddhyahaṃkṛtitatkāryajātatadadhiṣṭhātṛ-vargātmakāni.

atra hetum āha: **nūnam** iti.

nūnaṃ caiṣa vibhuś carācaragurur nābhir nibaddhā dṛḍhā
karmasyandanavāhanasthapatinā śrīBrahmaṇā sādaram
yasmin sarvata eva nemaya ivāsaktāḥ prajā no manāk
sīmāṃ svāṃ vyatilaṅghya yānti vipado dūre syur āho yataḥ **9.71**

eṣa iti rājā **vibhur** vibhavanaśīlaś **carācaragurus** tadājñākāritvāt. **karmai**vādhāratvāt **syandanaṃ** tasya **vāhanam** avicchinnapravāheṇa cālanaṃ tatra **sthapatinā brahmaṇā dṛḍhā nābhir** madhyavāstusthānīyaḥ sarvadārḍhyahetuḥ kṛtaḥ. **yasmin** rājanābhau **sarvataḥ** puraḥ paścāt pṛṣṭhataś c**āsaktā** lagnā **nemaya eva prajā manāg** īṣad api **svāṃ sīmāṃ vyatilaṅghya na yānti** svasvaṃ niyatācaraṇam eva pālayanti. yan nābhiniyamanābhāve ’tha nābheḥ śaithilye doṣam āha: **vipada** iti. **yato** yasmāt sīmālaṅghanād **āho** śīghraṃ **vipadaḥ syur** iti.

9.69b netrā J_1 $J_3^{p.c.}$] naitrā $J_3^{a.c.}$ J_4 **9.70c** citte svasthe J_3 J_4] svasthe citte J_1 **9.70d** khālī J_3 J_4] svālī J_1 **9.71b** karmasyandanavāhana J_3 J_4] trailokyālayanirmiti J_1 **25** patinā J_4] patināṃ J_3

Anm. zu 9.69, Metrum: Pṛthvī. **Anm. zu 9.70, Metrum:** Śikhariṇī. **Anm. zu 9.71, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

yataḥ sarvā sthitir iyaṃ rājādhīnā tatsthitiś ca śaucādhīnā tata idaṃ dhyeyam ity āha: **tasmād** iti.

tasmāt saṃdhārya cittaṃ nikhilajanahitāśaṃsinā pārthivena
rakṣyaṃ sarvātmanedaṃ bahir abahir atho śaucasarvasvasāram
samyag yasmiṃś ca gupte prasarati paritaḥ sadyaśovaijayantī
śuddhā varṇāśramāṇāṃ nirayaniyamanī puṇyavīthīva ramyā **9.72**

saṃdhārya dhāraṇābhir vaśam ānīya. yathā rājñā sarvasvaṃ pālyate tathedam api pālyam iti **sarvasva**nirūpaṇam. **yasmiñ** śaucasarvasve **gupte** rahasyena pālite. **nirayo** narakaḥ. **puṇyavīthī** puṇyamārgaḥ. atha vā puṇyasya vīthī **puṇyavīthī** Gaṅgety arthaḥ.

satyāṃ śaucapatākāyāṃ sarvataḥprasarattviṣi
jarīharṣṭi prajācittaṃ kathaṃ tāṃ nāśrayed budhaḥ **9.73**

satyām iti. yasyāṃ **śaucapatākāyāṃ sarvato**daśadikṣa**prasarattviṣi** pravahamānaśobhāyāṃ **satyāṃ prajācittaṃ** vīkṣaṇamātreṇa tathācaraṇād v**ātiśayena hṛṣyati** · iti svaparopakārakaraṇād **budho** jñātā rājā **tāṃ** śaucapatākāṃ **kathaṃ nāśrayet**. tasmān maurkhyavilasitam etat. yat svaparānarthāyaiva tadanāśrayaṇam iti.

harṣam eva vivṛṇoti: **svasvavarṇe**ti.

svasvavarṇāśramācārarītir askhalitā yataḥ
śośubhīti kathaṃ dhīras tatropekṣāṃ samāśrayet **9.74**

askhalitā · ihāmutra sadgatidāyinī · **atiśayena śobhate**. **tatra kathaṃ dhīraḥ** pūrvāparānusaṃdhānamatir **upekṣāṃ samāśrayet**. bhṛśaṃ śobhate · ity atra yaṅ. neti bhāṣye tu vīpsāyāṃ yaṅ iti bodhyam.

anyac ca: **ime** · iti.

ime ca duṣṭā akṣāśvās tyaktasaṃdūṣitakriyāḥ
svasvāmirakṣaṇāyaiva vrajanty uttamamārgataḥ **9.75**

akṣāṇīndriyāṇi tāny eva vartanīvāhakatvād **aśvāḥ** pūrvam asaṃskṛtatvād **duṣṭā** iti vyapadeśyatāṃ gatā idānīṃ dhīraiḥ śaucaśikṣāśodhitās **tyaktasaṃdūṣitakriyāḥ** santo 'narthaśvabhrāṇi vihāy**ottamamārgataḥ** śiṣṭācaritoccapadaprāpakamārgataḥ **svasvāmī** jīvo 'śvārohaś ca tasya **rakṣaṇāya** nirayādibhyo 'narthaśvabhrebhyaś ca.

paramārthaphalam āha: **antarātme**ti.

1 dhyeyam J_4] dheyam J_3 **9.72c** -yaśo J_1 J_4] yaśau J_3 **9.72d** -vīthī em. schol.] vethī J_1 J_3 J_4

Anm. zu 9.72, Metrum: Sragdharā. Das erste Strophenviertel ist duch die Kürze der letzten Silbe fehlerhaft.

antarātmāpy asau sādhu yat saṃskārapariṣkṛtaḥ
sāṃnidhyaṃ yāti tasyāho yatra nāsti kṛtākṛtam **9.76**

sādhu yathā syāt tathā **yat saṃskāreṇa** śaucaśobhayā **pariṣkṛta** bhūṣitaḥ. **tasye**ti viśeṣaṇena viśadayati: **yatre**ti. tataś ceśvarasāṃnidhyam ity arthaḥ.

iti śikhābandhaḥ. adhunā śekharabandhe racanīye ʾsya śaucaratnasyātīva paramārghatvād bhūtaḥ kaścid api na pātratābuddhim ārohatīti rājakumāra evāsau sukumāramatiḥ pātram ity āśīrdvāreṇāvedayiṣyañ śikhām eva samāpayati: **anene**ti.

anena sadṛśī kācid gatir nāstīha bhūtale
sāraṃ tat parameśasya yo ʾsau vāṅmanasātigaḥ **9.77**

gatiḥ sukhapanthāḥ. asādṛśyam āha: **sāram** iti. asya śaucasya prathamasopānakalpatvāt sarvasādhanānāṃ sāratvam iti bodhyam. sarvasādhanānāṃ parameśvara eva tātparyasamanvayāt **parameśasye**ty uktam.

amutraiva rājakumāre śaucaśekharaṃ saṃyojayituṃ prathamabandhaṃ racayati: **sa eṣa** iti.

sa eṣa paramāmṛtaṃ jagati sarvathā sarvadā
parārthaghaṭanodyato jayati yasya sarveśituḥ
anugrahalavāspadaṃ sakalasaṃpadāśvastabhūr
asau bhuvi virājate nṛpakumāra īḍyāśayaḥ **9.78**

sarvathā sarvaprakāraiḥ **sarvadā** satatam avicchinnapravāheṇa **parārthaghaṭanodyataḥ** svayam ānandapūrṇatvāvāptakāmatvādinā parārtham eva tattatsādhanopadeśakārī **jayati** paramapremāspadatayā śaraṇam āśrayitum arhati. prāsaṅgikaṃ prakṛte yojayati: **yasye**ti. **sakalasaṃpadām** aihikāmutrikasaṃpadāṃ **pratītibhūmiḥ**. anyat spaṣṭam.

kiyanmati ca gaṇyate sakalabhūdaravyāpakaṃ
yaśo ʾsya subhagākṛter vimalasattvadhīśālinaḥ
yad etad akhilāṃ mahīṃ sakaraṇāṃ samantād alaṃ
vibhāvya kurute bhramaṃ śucigajākrame vajriṇaḥ **9.79**

kiyatī · alpā **matir** yatra. **sakalaṃ** sādriparvatasamudraṃ yad **bhuva udaraṃ** madhyaṃ tatra **vyāpakam**. **subhagā** śobhanā śobhanamāhātmyā ca. tatr**ākṛtyā** bahiḥśarīraṃ **sattvenā**ntaḥśarīraṃ ca. **sakaraṇāṃ** sopakaraṇāṃ kāryakaraṇobhayarūpiṇīṃ **vibhāvyā**pūryodriktaṃ svargārūḍhaṃ sat tatra ca sarvaśuklīkaraṇād apratyabhijñātatvāc **chvetagajārohaṇe Śakrasya bhramaṃ karoti**.

9.79a ūdara J_3 J_4 schol.] ūdhara J_1 **9.79d** vajriṇaḥ J_3 J_4] vajrinaḥ J_1

Anm. zu 9.78, Metrum: Pṛthvī. **Anm. zu 9.79, Metrum:** Pṛthvī.

ūrdhvordhvākramaṇena citrīyamāṇa āha: **aho** iti.

aho citraṃ citraṃ bata bata mahac citram amale
samantāt pūrṇe ʾsminn udadhitanayā sāpi kamalā
priyaṃ meghaśyāmaṃ ruciranayanaṃ kuṇḍaladharaṃ
Hariṃ sādhvī śāntā purata upaviṣṭaṃ mṛgayate **9.80**

pūrvaśloke sarvasya sitatvāt sitavarṇāpratītiḥ. iha tu tathaiva kṛṣṇavarṇāpratītir iti. **mṛgayata** iti hastena svārayati.

Brahmāsau bhuvanāvalīṃ svaracitāṃ pratyagrasaṃsthojjvalāṃ
draṣṭuṃ cotkamanā yadā smarati taccakrāṅgayānaṃ bahiḥ
niryātuṃ yaśasāsya sarvasitimādeśe ʾtha jāte hriyā
pratyāvṛttamanā vinudyati ca tām utkāṃ śrutīnāṃ japāt **9.81**

asāv iti. sarvaprāṇiśuklāśuklakarmavivecanacaturabuddhir api prāyeṇa hi svakṛtaṃ vastu sarvo ʾpi paśyatīti **svaracitām** iti viśeṣaṇam. anyac ca darśane hetur ity āha: **pratyagre**ti. **pratyagrā** nūtanā **saṃsthā** racanā tay**ojjvalām**. Brahmaṇo hi yānavāhakāḥ śvetacchadāḥ svayānacihnabhūtā iti **yaśaḥ**paṭalena **sarvavastūnāṃ** **sitimādeśe** **prāpte** ʾjñātayānatvāt **pratyāvṛttamanās tām utkāṃ śrutīnāṃ** **jāpena** hrīṇaḥ san **vinudyati**. prāyeṇa hi hrītā anyavinodena kālam ativāhantīti.

ataś ca: **jayatī**ti.

jayati jayati vīraḥ koʾpy asau ślāghyakīrtir
vikacakamalanetro dhīvilāsaikapātram
kalitavimalaśīlaḥ saṃpadāśvāsabhūmiḥ
paramamahitasattvo ʾnarghaśāṇo budhānām **9.82**

harṣasaṃbhramapravṛttyā **jayatī**ti dvitvam. **vikacaḥ** sphuṭaḥ. **dhiyo vilāsāḥ** śaucakṣamādyāḥ. **budhānāṃ** paṇḍitānām **anarghaśāṇaḥ** parīkṣopalaḥ.

jātena yena nitarāṃ samalaṃkṛto ʾsau
tāto mahopapadarājapadāñcitāhvaḥ
putreṇa Śakra iva tena Jayantanāmnā
Candreṇa vārdhir iva vā muditaḥ sa jīyāt **9.83**

jāteneti. **mahac**chabda **upapadaṃ** samīpe pūrvavarti ca padaṃ yasyāsau **rājapadenāñcitāhvaḥ** pūjitābhidhānaḥ. mahārāja iti yāvat. **yena jātena** putreṇa **nitarāṃ**

Anm. zu 9.80, Metrum: Śikhariṇī. **Anm. zu 9.81, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 9.82, Metrum:** Mālinī. **Anm. zu 9.83, Metrum:** Vasantatilaka.

samyag alaṃkṛtaḥ. ihāmutra putravadgaṇanām āropitaḥ. tathā **muditaḥ** · modam āpitaḥ. atropamā: **Śakra ive**ti **vārdhir iva ve**ti ca vārdhir abdhiḥ. yathā devasṛṣṭau Jayantaputreṇendro 'laṃkṛto muditaś ca yathā vā Varuṇasṛṣṭau Candraputreṇābdhir alaṃkṛto muditaś ca tathānenāsau mahārājo 'laṃkṛto muditaś ca manuṣyasṛṣṭāv iti. **sa jīyāt** · āyuḥsaṃpatpuṇyādinotkarṣabhājanaṃ bhūyāt · iti.

tasyāsya saṃpadudayena samaṃ cirāya
dīrghāyur astu suṣamā ca sukīrtipūrā
ārogyabhāgyanicayo 'bhimatārthasiddhir
buddhiś ca dharmaniratā nikhilopakartrī **9.84**

tasyeti. **astv** iti · āśiṣi loṭ. **suṣamā** paramā śobhā. avicchinnapravahadrūpatvena **kīrteḥ pūratvam**. anyat spaṣṭam.

buddhis tattvavivecinī tanur iyaṃ kalyā ciraṃjīvinī
vāṇī satyaparā dhṛtiḥ suvimalā kīrtiḥ prajāhlādinī
hṛdy audāryakalāmalā ca kamalā bhaktir maheśārcane
kṣāntiḥ śāntir atho ratiś ca satataṃ śāstre 'sya saṃjāyatām **9.85**

buddhir iti. tad ity anāropitaṃ svarūpaṃ tasya bhāvas **tattvam**. **vivecanaṃ** pṛthakkaraṇam. **kalyā** nīrogā. *vārto nirāmayaḥ kalya*[64] iti kośāt. **audāryakalā** udāratāśaktiḥ. **kamalāyā amalatvaṃ** smṛtyabhraṃśaḥ. **kṣāntir** aparādhiṣu satyām api śaktau tadanāviṣkaraṇam. **śāntir** duṣṭakriyoparatiḥ. **ratiḥ** prītiḥ saktatā. **saṃjāyatām** ity āśiṣi lot.

itthaṃ prasaṅgāgataṃ nirvarṇyātha sākṣād evaṃ śaucaratnaśekharapātram atraivopanibadhnāti: **paro'kṣe**ti.

paro'kṣapratyakṣāmarakalanavṛttaṃ yadanugaṃ
yad āyuḥśrīkīrtidraviṇajayavṛddheḥ sukaraṇam
vibhūṣehāmutrāpy amalamanasāṃ yat sumanasāṃ
varīvṛttāc chaucaṃ tad iha paramāhlādajanakam **9.86**

tat paramāhlādajanakam: **paramāhlādo** brahmānandaḥ. atha veha lokāpekṣayā pūrṇa-Lakṣmīsaṃskṛtānandajanakaṃ **śaucam** etadākhyaṃ ratnam ihāmutraiva rājakumāre **'tiśayena vartatām**. kiṃ tad ity āha: **paro'kṣāmarā** devalokasthitāḥ **pratyakṣāmarā** brāhmaṇā iti yat**kalanaṃ** gaṇanā tad**vṛttam**. **yadanugaṃ** śaucānugam. śauca-

9.85b kīrtiḥ J_1 J_3] kīrti J_4 **9.85d** kṣāntiḥ J_1 J_3] kṣānti J_4 **19** ratiḥ J_4] om. J_3

Anm. zu 9.84, Metrum: Vasantatilaka. **Anm. zu 9.85, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 9.86, Metrum:** Śikhariṇī.

[64] Amarakośa, Ed. SARDESAI 2,6.57c.

samāśrayeṇaiveha sucaritācaraṇena paratra devalokāptir iti **paro'kṣāmaravṛttaṃ yadanugaṃ** tathā **pratyakṣāmarā** iti **yadvṛttaṃ** tad api śaucasamāśrayeṇaivāśuciṃ hi caṇḍālo 'yam iti dūrataḥ pariharanti. atha vā phalabhogena **paro'kṣāmarakalanavṛttaṃ yadanugaṃ** tatkaraṇaṃ yatsamācaraṇena ca **pratyakṣāmarakalanavṛttaṃ yadanugam**. **yac** ca śaucam **āyuḥśrīkīrtidraviṇajayavṛddheḥ sukaraṇaṃ** sātiśayaṃ kāraṇam. anenāyurādivṛddhiḥ suprāpety arthaḥ. **yac** ca śaucaṃ **nirmalamanasāṃ sumanasāṃ** paṇḍitānām **ihāmutrāpi vibhūṣā**. tādṛśīyaṃ vibhūṣā yā gacchantam anv eva gacchatīti vyatireko bāhyavibhūṣāyā asyā arthalabhyaḥ. atha v**ehāmutre**ti pratyakṣaparo'kṣanirdeśaḥ. na kevalaṃ pratyakṣam eveyaṃ vibhūṣāpi tu saṃgopyamānāpīyam antarnigūḍhāpi ceyaṃ vibhūṣeti. āntaram api śaucasarvasvaṃ rakṣaṇīyam ity uktaṃ bhavati.

rājakumāra iti viṣaye viṣaya uktaṃ ko 'sāv iti tannāmanirūpaṇaṃ gauravāya gūḍhoktyā racayati *paro'kṣapriyā devā*[65] iti śrutiprāmāṇyena: **ratimukhe**ti.

ratimukhagatā kāndarpī dṛṅ na yāsti na vāpi yā
karaṇatalagā spārśī jñaptir navīśaśiraḥsthitā
Murariputanū ratnāgryā yā sthalī na ca mairavī
jayatu nitarāṃ Siṃhordhvākhyā visargabhṛtā tanūḥ **9.87 (1)**

...
karaṇatalagā spārśī jñaptir na vīśaśiraḥsthitā
...
... **9.87 (2)**

(1) sā kāpi **tanūr** mūrtir **nitarāṃ jayatāṃ** sarvotkarṣeṇa vartatām. **yā** tanū **ratimukhagatā**: **ratayo** 'trānandās tāsāṃ **mukhaṃ** paramānandas tatra tadanubhavārthaṃ **gate**ti. atha ca **ratiḥ** Kāmabhāryā tanmukhagateti prāptam. **kāndarpī dṛg** iti tāṃ niṣedhati: **yā kāndarpī dṛṅ nāsti** · iti. **yā** ca tanūḥ **karaṇatalagā**: **karaṇāni** sādhanāni teṣāṃ **talaṃ** svarūpaṃ tatra **gacchatī**ti sarvakaraṇasvarūpajñety arthaḥ. atha ca **karaṇānī**ndriyāṇi teṣāṃ **talam** adharabhāge viṣayabhāgas tatra **gate**ti prāptam. **spārśī jñāptir** iti sparśā rūpādayo viṣayās teṣām iyaṃ **jñaptir** anubhavalakṣaṇā prameti tāṃ niṣedhati: **spārśī jñaptir api yā nai**vāstīti. tathā **yā**sau tanūr **navīśaśiraḥsthitā**: **navinaḥ** stotāro ye · **īśā** aiśvaryavanto rājānas teṣāṃ **śiraḥsu sthitā**. atha ca **vīśaśiraḥsthitā**: **vīnāṃ** pakṣiṇām **īśo** Garuḍas tac**chirassthe**ti prāptam. **Murariputanūr** iti bhagavadViṣṇumūrtis tāṃ niṣedhati: **ne**ti. sāpi yā nāstīty arthaḥ. tathā **yā** mūrtiḥ · **ratnāgryā**: **ratnair agryā** śreṣṭhābharitātha vā **ratnānāṃ** madhye **'gryā** śreṣṭhā

4 karaṇaṃ em.] karaṇa J_3 J_4 **29** atha ca vīśaśiraḥsthitā J_4] om. J_3

Anm. zu 9.87, Metrum: Hariṇī.

[65] Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. Olivelle 4,2.2: *paro'kṣapriyā iva hi devāḥ.*

prāptam. **mairavī sthalī**ti Merusthalī hi ratnabharitā. tām api niṣedhati: **na ce**ti. tathā **siṃhordhvākhyā**: **Siṃha**śabdottaranāmātha ca **siṃhena** siṃhaśabden**ordhvo**parivartini · **ākhyā ā** samantāt **khyaḥ** prakāśo yasyāḥ. atha ca:

siṃhaśārdūlanāgādyāḥ puṃsi śreṣṭhārthavācakā[66]

iti nāmānuśāsanāc chreṣṭhākhyā **visargeṇa** dānapuṇyena **bhṛtā**.
(2) itthaṃ **ratimukhagatā** ratiśabdamukhagatā ra · iti. **karaṇatalagā** karaṇaśabdatalagatā ṇa · iti. **vīśaśiraḥsthitā** vī · iti. **ratnāgryā** ratnaśabdāgrabhavā ra · iti. sāsau **siṃhottarapadā visargeṇa** ca bindudvayena **bhṛtā tanūr jayatu**. tathā ca sphuṭaṃ Raṇavīrasiṃhaḥ · jayatv iti.

ity evam uktam amalaṃ parabodhahetur
vākkāyacittamalamārjakam uttamāṅgam
yogasya śaucam iha yaḥ padam ādadhāti
tasyāmalā gatir amutra na caskhalīti **9.88**

ity evam iti śikhāśekharasyāgrān mūlaparyantaṃ parāmṛṣati samuditaśobhāsiddhaye. **para-bodhahetur** iti pāryantikaphalanirūpaṇam. **vākkāyacittamalamārjakam** iti · avāntaraphala-nirūpaṇam. **yogasya** cittanirodhākhyasy**ottamāṅgaṃ** pradhānam aṅgam. **iha** śauce **yaḥ** kaścit **padam** āsthābandhaṃ padamātraṃ c**ādadhāti tasyāmutra** paraloke **gatir amalā**. śauce padādhānāt kuto 'malasaṃbhāvanā malābhāvād eva ca na skhaladgatitvam iti. na caskhalīti nirvighnam asau paralokamārgam atikrāmatīty arthaḥ.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ śaucaratnaṃ navamam 9.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ vivaraṇe Padasaṃketākhye navamī prabhā 9.

Anm. zu 9.88, Metrum: Vasantatilaka. **Anm. zu 9.88d** *caskhalīti:* Frequentiv von *skhal*, vgl. KIELHORN § 470. **Anm. zu 14** *parāmṛṣati:* Synonym zu *parāmṛśati* gebraucht, vgl. Wortschatz → *marṣ*.

[66] Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,1.59cd, dort d: *-gocarāḥ*.

باب دهم
«در آداب»

و آن صیانت نفس است از قول ناپسندیده و فعل ناستوده و خود را و مردم را در پایهٔ حرمت نگاه داشتن و آب‌روی خود و دیگران ناریختن و حقیقت ادب آنست که در جمیع احوال متابعت حضرت رسالة پناه صَلی اللّٰه عَلیهِ وَآلِهِ وَسَلَّم نماید که ادیب کامل اوست چه در مکتب‌خانهٔ اَدَبَنی رَبّی فَاَحسَن تأدیبی کسی مانند او مؤدّب و مهذّب نشده و نخواهد شد.

(۱۰.۱) ادب آموز از آن ادیب که او ادب از حضرت خدا آموخت
بر کسی خوان سَبَق که در همه حال سَبَق از لوح کبریا آموخت

ادب از همه کسی نیکو نماید خاصّه از ملوک جهاندار و سلاطین بزرگوار چه هرگاه که ایشان بر جاده ادب استقامت ورزند، ملازمان ایشان را نیز رعایت ادب لازم باشد و بدین واسطه رعایا هم نتوانند که از طریق ادب انحراف ورزند، پس امور ملک منتظم گردد و مصالح اهل عالم بر وفق حکمت مهیّا شود و فی المثنوی المعنوی: شعر:

(۱۰.۲) از خدا خواهیم توفیق ادب بی ادب محروم گشت از فضل رَب
از ادب پرنور گشتست این فلک وز ادب معصوم و پاک آمد مَلَک

و اَکابر گفته‌اند بهترین سرمایه و خوشترین پیرایه مَر اولاد آدم را به تخصیص پادشاهان عالم را اَدَبست. و در اخبار آمده که سلطان مصر با پادشاه روم طرح مواصلت انداخت و دختر او را به پسر خود خُطبه کرد او هم دختر خود را در عقد پسر وی آورد و به سبب این وَصلت رُسُل و رَسایل از جانبین مُتواصِل گشت و به اتّفاق این دو صاحب دولت هر دو مملکت به یکدیگر آراستگی پذیرفت. در امور کلی و جزوی مراجعت به رأی یکدیگر نمودندی و بی‌مشورت و تدبیر در هیچ مهمّی شروع نفرمودندی. روزی ملک مصر به قیصر روم پیغام فرستاد که پسران زبدهٔ حیات و عمدهٔ زندگانی‌اند، نام ما بعد از وفات جز به حیات ایشان باقی نمی‌ماند. شعر:

(۱۰.۳) زنده است کسی که در دیارش ماند خلفی به یادگارش

پس همّت بر انتظام حال و فراغ بال ایشان مصروف باید داشت و عنان عنایت به صوب جمعیّت و سِعَت معیشت ایشان معطوف باید ساخت و من جهت پسر خود چندین ذخیره و نفایس و بَرده و ستور و ضیاع و عَقار مهیا کرده‌ام، از آن طرف رای جهان آرای آن حضرت در حسن اهتمام به حال پسر خود چه اقتضای فرموده‌اند؟ چون این پیغام به سَمع قیصر رسید، تَبسّمی فرمود. گفت: مال یار بی‌وفا و محبوب ناپایدارست ازو حسابی نباید گرفت و به متاع فانی دنیای دَنی فریفته نباید شد. من پسر خود را به حلیهٔ ادب بیاراسته‌ام و خزانه ای مکارم اخلاق برای او ذخیره نهاده‌ام. مال در معرض فنا و زوالست و ادب ایمن از تغیّر و انتقال. چون این خبر به مَلِک رسید گفت راست می‌گوید اَالاَدَبُ خَیرُ مِنَ الذَّهَب. شعر:

(۱۰.۴) ادب بهتر از گنج قارون بود فزون‌تر ز ملک فریدون بود
بزرگان نکردند پروای مال که اموال را هست رو در زوال
عنان سوی علم و ادب تاختند که نام نکو از ادب یافتند

oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ. atha *vinaya*[1] ity uddiṣṭaṃ ratnadvāraṃ lakṣaṇodāharaṇasopānena yathā sukhena praveśayogyaṃ jāyate tathārabhate: **athe**ti.

atha paṅktyaṅkitaṃ dvāraṃ śṛṇudhvaṃ śravaṇādṛtāḥ
yatra praviśatāṃ sarvasiddhir yāhlādakāraṇam **10.1**

paṅktir daśasaṃkhyā sā cāsāv aṅka iti **paṅkty**aṅkaḥ. sa saṃjāto yasyeti tārakāditvād itac.[2] atha ca **paṅktyā** rājyākramāgatay**āṅkitaṃ** lakṣitam. **śravaṇādṛtā** iti saṃbodhanam. śravaṇakautukitvam eva praveśe hetur iti sūcayati. **sarvasiddhir** iti bhāvisarvādhikārāśrayaṇena sarveṣāṃ siddhir atha ca **sarva**śabdena caturvargagrahaṇam. tathā ca sakāmākāmabhedena dvividhasyāpy adhikāriṇo 'bhimatasiddhir ity āha: **yāhlādakāraṇam** iti. tatra sakāmasya dharmārthakāmākhyā trayī siddhiḥ. akāmasya tu dharmamokṣākhyātha vā kevalamokṣākhyā siddhir iti sustham.

sarvasiddhir[3] iti sūcitaṃ sarvādhikāram āha: **ābālam** iti.

ābālaṃ vṛddhaparyantaṃ praveśādhikṛtā narāḥ
ślāghyāṃ yānti sṛtiṃ yatra dvāḥ seyaṃ vinayābhidhā **10.2**

bālān abhivyāpya **vṛddhā**ntaṃ **yatra** dvāre **praveśādhikṛtāḥ** santas tatpreveśena **ślāghocitāṃ** **sṛtiṃ** saraṇiṃ **yānti** śobhanamārgeṇa gacchanti. **seyaṃ dvā** dvāraṃ **vinayābhidhā** vinayanāmnī.

saṃgatiṃ saṃsthāpya lakṣaṇam asyāha: **yad yad** iti.

yad yat kāryam anaucitīṃ gamayati jñānakriyāvṛttitas
tasmād yoparatir dhiyā vimalayā prītyā sadā sarvathā
aucityena ca vartane ratir atho yā sarvatheḍāspadaṃ
seyaṃ rītir udīritā munivarair nībhāra ity ākhyayā **10.3 (1)**

...
...
...
seyaṃ rītir udīritā munivaraiḥ satpraśrayābhikhyayā **10.3 (2)**

---

ante 10.1 śrīGaṇeśāya namaḥ add. i. t. J_1 **8** sarva J_4] om. J_3 **12** ā J_3] a J_4 **10.3a** kriyā $J_3^{p.c.}$ J_4 m. c.] om. J_1 **10.3(2)d** varaiḥ satpraśrayābhikhyayā em. schol.] varair nībhāra ity ākhyayā J_1 J_3 J_4

Anm. zu 10.3, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

---

[1] 1.71d. [2] Vgl. PĀṆINI 5,2.36: *tad asya saṃjātaṃ tārakādibhya itac.* [3] 10.1cd.

jñānakriyāvṛttitaḥ · dvandvāntagatyā **vṛtti**śabdasyobhayatrānvayaḥ. tataś ca jñānavṛttitaḥ kriyāvṛttitaś ceti phalitam. ādyāditvāt[4] tṛtīyārthe tasiḥ[5]. itthaṃ jñānendriyavṛttyā karmendriyavṛttyā ca **yad yat kāryam**. **kāryam** iti kriyāsāmānyavācitvāt karoter jñānakāryaṃ kriyākāryaṃ ca nirvartyamānam **anaucitīm** ayogyatām anarhatāṃ **gamayati** grāmīṇatvaṃ bodhayati maurkhyavilasitaṃ vā sphuṭayati. **tasmāt prītyā** premṇā na tu balāt **sadā** sarvaprakāreṇa **yā vimalayā dhiyoparatiḥ seyaṃ rītiḥ** sadācaritaḥ pracāro **munivarair nībhāra ity ākhyayā** vinaya iti nāmn**odīritā**. asāv eva vinaya ity arthaḥ. itthaṃ vyatirekeṇa lakṣaṇe sphuṭe 'pi mā · abhāvātmakam evāsya lakṣaṇam iti kaścic chaṅkīti bhāvamukhenāpi lakṣaṇam āha: **aucityene**ti. **aucityaṃ** yogyatā sadācārapālanam arhattamatā tayā **vartane** vyavahārodvahane **yā ratiḥ** premā sā vinaya iti. pratyakṣo 'yaṃ vinaya ity arthaḥ. kim anena bhareṇety atra hetuviśeṣaṇam āha: **sarvathe**ti. **iḍāspadaṃ** stutisthānaṃ vinayācaraṇena hy anena sarvathā stutilābha iti bhāvaḥ.

(1) **nībhāra** iti **nyakṣaṃ** kārtsnyena **bhriyata** iti niruktyā *nibhṛtavinītapraśritāḥ samā*[6] iti saṃketitatvāc ca ghañi · upasargadīrghe ca rūpam. (2) yadi tu kūpamaṇḍūkanirbandhanyāyena[7] purāṇāprayoge 'prayuktadoṣaduṣṭatvam ity āgrahas tadā **satpraśrayābhikhyaye**ti pāṭhyam.

sarvatheḍāspadam[8] iti vivṛṇoti: **aho** iti.

aho dhīrā buddhyā vimṛśatatarāṃ rītim amalām
yadaucityād vṛttiḥ svaparaviṣayā sādhuphaladā
yadāśrityā puṃsām upanamati saṃpatpravaṇatā
ka evainaṃ dhīmāñ śrayati vinayaṃ no svahitakṛt **10.4**

aho ity āścaryapūrvaṃ saṃmukhīkaraṇe. **rītim amalāṃ** śodhikāṃ vinayākhyām. **yadaucityād** vinayāśrayaṇāt **svaparaviṣayā vṛttir** vyavahāravartanī **sādhuphaladā** svasmin vinayāśrayaṇaṃ svam api sādhuphalena yunakti param apīty **aho** ity uktiḥ. **yadāśrityе**ti svaparaviṣayasādhuphalāśrayeṇa. **saṃpado** hi paraśaṅkā randhraṃ tadabhāve kutas tad iti. atra dārḍhyāyārthāntaranyāsaḥ: **ka eve**ti.

phalitam āha: **tasmād** iti.

tasmāt sarvendriyaśamakarī vṛttir asyānurūpam
saṃpatkīrtyujjvalajayakaraṃ sādhanaṃ sādhugītam

---

15 pāṭhyam J_3] pāvyam J_4 **23** apī J_3] aprī J_4 **24** saṃpado J_3] saṃpadau J_4 randhraṃ J_4] nandhaṃ J_3

Anm. zu 10.4, Metrum: Śikhariṇī. **Anm. zu 10.4c** *-āśrityā:* Als Instrumental vom nicht lexikalisiertem *ā-śriti* aufzufassen.

---

[4]Vgl. Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. KIELHORN Vārttika 1 sub Pāṇini: Aṣṭādhyāyī 5,4.44: *tasiprakaraṇa ādyādibhya upasaṃkhyānam.* [5]Vgl. PĀṆINI 5,4.46: *atigrahāvyathanakṣepeṣv akartari tṛtīyāyāḥ.* [6]Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,1.25ab. [7]Vgl. JACOB 1907, S 19f. [8]10.3c.

samyakchānte viṣayipaṭale nāsty asau kāpi siddhir
yā śāntānāṃ karatalam alaṃ yāti necchāta eva **10.5**

asya vinayasya **sarvendriyāṇāṃ śāntavṛttir anurūpaṃ** yogyaṃ **sādhanaṃ sādhubhir gītam**. yāvad dhīndriyavṛttir analpaduṣṭakriyām anusarati tāvat kuto vinayalābha iti bhāvaḥ. tac ca **sādhanaṃ saṃpatkīrtibhyām ujjvalo** yo 'sau **jayas** tat**karam**. atra cendriyaśāntyāṃ vinayalābhas tena ca saṃpatkīrtisamṛddhā jayaLakṣmīr avāpyate · iti. atrārthāntaranyāsaḥ: **samyag** iti. **viṣayiṇa** indriyāṇi teṣāṃ **paṭale** varge tasmiṃś ca **samyakchānte śāntacittānāṃ sā kāpi siddhir nāsti yecchā**nantaram eva taddhastaṃ **nāyātī**ti.

tasmāt tathā vartitavyaṃ sudhībhir yena sā kriyā
na hīyate yathā hāsyapātratā gamyate punaḥ **10.6**

tasmād iti. **sā kriye**ti vinayābhidhānā śikṣā **na hīyate** dināt dinaṃ vṛddhibhāginy evety arthaḥ. hānāv anartham āha: **yathe**ti. vinayahānyā hi lāghavena **punaḥ** punar **hāsyapātratā gamyate**.

etatpālane guṇān āha: **sarvathe**ti.

sarvathā lokaśobheyaṃ svaparonmānaśālitā
anyo'nyam uccamāne hi nānartho jātu saṃbhavet **10.7**

svaviṣaya**para**mānaśālitā **para**viṣaya**sva**mānaśālitā ca. **sarvathā lokaśobhe**ti vinayapālanaphalam. etad eva draḍhayati: **anyo'nyam** iti.

uktam eva vivṛṇoti: **vinaya** iti.

vinaye svātmanātte hi taṃ rakṣanti pare yataḥ
tathā cānyo'nyamānena śobhā ślāghāpadaṃ nṛṇām **10.8**

svātmanā svakartṛke paraviṣaye · **ātte** · iti gṛhīte. **taṃ** vinayam.

aho vinayamāhātmyaṃ yadācaraṇato nṛṇām
na hīyate sadā ślāghyā śobhā svaparagocarā **10.9**

aho iti. dṛṣṭaṃ hi loke yasyaiva sādhanaṃ tasyaiva phalāptiḥ. atra tu vinayarakṣaṇād ekaviṣayād api **śobhā svaparagocarā**taḥ **ślāghyā** · ity. **aho** ity āścaryanivedane.

athedānīṃ yat kiṃcil loke vibhūtirūpaṃ gaṇyate tad eṣa eveti vinayāropaḥ: **seyam** ityādibhiḥ.

10.5b sādhanaṃ J_3 J_4] sādhana J_1 **10.5c** chānte J_1] śānte J_4, krānte J_3 **10.5c** viṣayi J_1 J_4 schol.] viṣaya J_3 **10.5c** nāsty asau J_1 J_4] nāstisau J_3 **5** śāntyāṃ J_3] śāntyā J_4 **6** samṛddhā J_4] samṛddhāṃ J_3

Anm. zu 10.5, Metrum: Mandākrāntā.

seyaṃ śobhāsya paramaṃ sāraṃ munibhir ucyate
yatsamāśrayaṇān Merusāro laṅghyo na kasyacit **10.10**

seyaṃ vinayalakṣaṇā śobh**āsya** vinetur **munibhiḥ paramaṃ sāram ucyate**. **sāratvaṃ** sarvathālaṅghyatvam. **yatsamāśrayaṇād** vinayalakṣaṇasārasamāśrayaṇān **Meru**vat **sāraṃ** yasyeti. yathā Merur **na kasyacid** devair vinā **laṅghyas** tathāyam apīty arthaḥ.

seyaṃ śobhāsya paramaṃ gauravaṃ munisaṃmatam
yatsamāśrayaṇāt pṛthvīguruś cālyaḥ kathaṃ bhavet **10.11**

gauravaṃ mānaśālitā bhāravattvaṃ ca. śleṣavaśād āha: **pṛthvīgurur** iti. *ādyapatanāsamavāyikāraṇaṃ gurutvam*[9] iti naiyāyikāḥ.

seyaṃ śobhāsya paramaṃ gāmbhīryaṃ dhīrasaṃmatam
yatsamāśrayaṇād abdhigambhīro dustaro 'khilaiḥ **10.12**

gāmbhīryaṃ duravagāhatvam. **dustaro** 'nabhijñātāśayaḥ.

seyaṃ śobhā śikhā nṝṇāṃ śikhino yatsamāśrayāt
bhasmīkurvanti jhaṭiti doṣaśaṣpaugham uddhatāḥ **10.13**

śikhā ratnamukuṭoparivartinī bakapattrasaṃpuṭikā agnijvālā. **yatsamāśrayeṇa śikhinaḥ** śikhāvanto vahnayaś ca. **uddhatatvam** ājñākāritvaṃ tadvatāṃ ca doṣanirākaraṇam ucitam eva.

seyaṃ śobhā raviprabhā yatsamāśrayaṇād budhāḥ
gāḍhāndhakāravruḍitāṃ jagatīṃ proddharanty alam **10.14**

budhāḥ paṇḍitā ravayaś ca. **gāḍhāndhakāraṃ** tamo mohākhyaṃ tatra **vruḍitāṃ jagatīm** iti tatsthalokopalakṣaṇam.

seyaṃ śobhā prabhābjasya yatsamāśrayaṇād budhaiḥ
samantād amṛtāsiktā dharitrī kriyatetarām **10.15**

abjaś candraḥ. **amṛtāsiktā** sarvabījapīyūṣāsiktā.

atha veyaṃ śubhā kācid āyatir vimalā nṛṇām

10.10a āsya J_1 J_4 schol.] āsi J_3 **10.10c** yat J_1 J_3 m. c.] yayat rep. J_4 **10.10d** sāro laṅghyo J_3 J_4] sāraś cālyo J_1 **4** laṅghyatvam J_4] laṅghyaṃtvaṃ J_3 **5** laṅghyas em.] na laṅghyas J_3 J_4 **8** vaśād J_4] daśād J_3 **10.12b** gāmbhīryaṃ J_4] gāmbhīrya J_3 **10.15d** tarām J_3 J_4] kṣaṇāt J_1

Anm. zu 10.14, Metrum: Anuṣṭubh. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[v]i-pr[a]* als kurze Silbe.

---

[9] Annaṃbhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. Athalye 30.

yadāśrayeṇa sukhino bhavantīha paratra ca **10.16**

āyatir uttaraḥ kālaḥ. āyatau hi sukhenaihikavyavahāravartanāt paratrāpy ānantyam.

seyaṃ khanir aśeṣāṇāṃ sadguṇānāṃ garīyasī
yadāśrayeṇa nikhilā guṇāḥ svayam upāgatāḥ **10.17**

khanir ākara utpattisthānaṃ cānaśvaram. **garīyasī** bhayādirāhityena. **svayam upāgatā** nirāyāsam upanatā iti garīyastvam evātrāpi hetuḥ.

saṃkṣipati: **tasye**ti.

tasyāsyānekadhātve 'pi sāraṃ cedaṃ vinetṛbhiḥ
varṇyate yadvilagneyaṃ śobhate vinayāvalī **10.18**

tasyāsya sāratvāropam ārabhya śikhāropaparyantam upalakṣaṇatayāropāṇām **anekadhātve 'pi vinetṛbhir idaṃ** bhāvi **sāraṃ varṇyate**. **yatra** sāravastuni **vilagneyaṃ vinayāvalī** sāratvāropādinānekavidhā sūtre maṇinikarā iva **śobhate**.

tad eva sārasūtraṃ vitanoti: **yo 'sāv** iti.

yo 'sāv acintyamahimā paramāmṛtātmā
tannighnatā svayam anukṣaṇam ādṛtā yat
tasmin prasanna udiyāt svayam eva kāpi
lokottarā jagati puṣkalatā budhānām **10.19**

tannighnatā tadadhīnateti. **yat** tat sāram iti śeṣaḥ. nighnatāviśeṣaṇaṃ **svayam anukṣaṇam ādṛte**ti **svayam** āntarapremṇā**nukṣaṇam** avicchinnayogapravāheṇa. **tasye**ti vidheyasyānuvādākāṅkṣām āpūrayati: **yo 'sāv** iti. **acintyamahimā** mano'gocaraḥ **paramāmṛtātmā** paramānandasvarūpaḥ parameśvara ity arthaḥ. anukṣaṇaṃ tadādaraṇa-phalam āha: **tasmin prasanna** iti. **prasanne** vibhūtisphāreṇa sākṣātkṛte 'ham asmīti pratyabhijñāte. **jagati kāpi lokottarā puṣkalatā** śreṣṭhatā **budhānām udiyāt** · iti paramo 'yaṃ vinaya ity arthaḥ. ayaṃ bhāvaḥ: tannighnatā nāma sthūlasūkṣmaparabhedena tridhāpi tadvihitaniṣiddhacodanānuṣṭhānaṃ yena tadājñāpālanāt tatprasannatā yathā lokottarateti.

uktam arthaṃ vivṛṇoti: **tathā hī**ti.

tathā hi paramāmṛtaṃ ya iha citsvarūpo vibhur
yadīkṣaṇabharollasatsphuraṇamātram etaj jagat
sa eṣa parameśvaro niyatiśaktim ābhāsayan

10.19a 'sāv acintya J_1 J_3 schol.] sāvicintya J_4

Anm. zu 10.19, Metrum: Vasantatilaka.

karoti vidhicodanā atha niṣedharūpā api **10.20**

yadīkṣaṇeti sa *aikṣata bahu syāṃ prajāyeye*ti[10] śruteḥ. **ullasad** iti · *ekākī na ramāmy aham*[11] iti śruteḥ. **parameśvaraḥ** paramasvatantro 'bhede bhedanāt · bhedite punar abhedanāt. bhedasthairyam āha: **niyatī**ti. **niyatiśaktir** avāntarakāryakāraṇabhāvaḥ · yena pūrṇātmanāpi bhāsate niyatātmanā ca. tataś ca niyatau sthāpitāyāṃ saty api sarvatra sarvajñasya sarvaśakteś ca parameśvarasya kartṛtve yat kiṃcid eva kutaścid utpadyate tad upapannam iti **niyatir** ekatra pravartanālakṣaṇā. sā ca na tasmād bhinnāpi tu tadekalagnā tadicchāmayīti **śakti**śabdena vyapadeśaḥ. itthaṃ ca niyatau sthitāyāṃ vaicitryabhaṅgim āha: **karotī**ti. aniyate hi tattve na kācid api saṃkocayantraṇeti na tatra vidhiniṣedhakalpanāpi kācid iti niyatyanantaraṃ tannirūpaṇaṃ kṛtam. ayaṃ bhāvaḥ: saṃkocāvabhāsanecchāyāṃ prathamaṃ tāvan niyatir ullasati. tato 'pi saivocchūnā satī vidhiniṣedharūpeṇābhāti. svaprakāśatattve tu svātantryā paraparyāyecchaiveti parasūkṣmasthūlarūpeṇa yat svātantryam icchāniyatividhiniṣedharūpeṇa parisphurati tadādaraṇaṃ vinaya ity ucyate.

tatra prathamaṃ parasvarūpe yecchāśaktiḥ parasvarūpeṇābhāti tadādaraṇaṃ *yo 'sāv*[12] ityādinoktā. adhunā parāparasvarūpe yā jñānaśaktirūpā niyatis *tathā hī*ti[13] sūcitā tannirūpaṇapūrvaṃ tadādaraṇaṃ vinayatvenāha: **tatsaṃbhūtir** iti.

tatsaṃbhūtir asau ya eṣa vibhavasphāro mahāpūruṣaḥ
kleśādyair aniśaṃ manāg api na vā spṛṣṭaḥ svayaṃbhūr vibhuḥ
sarvajñaḥ sakalārthado 'khilajagatkārī svatantro 'malaḥ
sarveśāna iti prabhāti satataṃ tannighnatā praśrayaḥ **10.21**

asau tatsaṃbhūtir iti śeṣaḥ. **tasya** paramasūkṣmasya paramāhlādamayasya parameśvarasya parabrahmaṇaḥ **saṃbhūtiḥ** samyagbhavanam ucchūnat**āsāv** iti. ko 'sāv ity āha: **ya eṣa** iti. vibhavanaṃ **vibhavaḥ** · vyāpakākāreṇābhāsanaṃ tasya **sphāraḥ**. prathamaspandaḥ puruṣākṛtitve trinetracaturbhujatvādinā svecchāvartitvān **mahāpūruṣaḥ**. ata ev**āniśaṃ** jagadyogakṣemādau sakto 'pi **manāg api kleśādyair** aspṛṣṭaḥ · yato 'sau **svayaṃbhūr** na tu karmādhīnaḥ · **vibhur** anugrāhakaḥ. **sakalārthā** aihikāmuṣmikakāmāḥ. **prabhātī**ti Vaikuṇṭha-Śivabhuvanādau tadadhīnatā **praśraya** iti niyatyādaraṇaṃ vinaya iti sūkṣmaprakāro 'yaṃ vinayasya.

athāvaśiṣṭaṃ tṛtīyaṃ sthūlaprakāraṃ vidhiniṣedharūpaṃ vinayaṃ sādhayati: **tannābher** iti.

---

2 aikṣata J_4] aita $J_3^{p.c.}$, aikṣa $J_3^{a.c.}$ **8** ca J_4] om. J_3 **10.21a** saṃbhūtir J_3 J_4 schol.] sadbhūtir J_1 **10.21d** prabhāti J_1 J_3] prabhāta J_4 **26** prabhātī J_4] prabhāte J_3

Anm. zu 10.20, Metrum: Pṛthvī. **Anm. zu 10.21, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

---

[10] Chāndogya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 6,2.3. [11] Yogarāja: Vivṛti, Ed. Bansat-Boudon und K. Tripathi sub Abhinavagupta: Paramārthasāra Kārikā 33, vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. Olivelle 1,4.3: *tasmād ekākī na ramate.* [12] 10.19a. [13] 10.20a.

tannābher akhilātmakād atha parā yā bhūtir ujjṛmbhate
svecchāmātram avekṣya viśvakalanāṃ pūrṇāṃ caturdhā sthitām
protphullaccaturānanātha caturo vedān vitatyādarāt
pūrṇāśā sthitavaty asau kalanayā dhyātā yad eṣā gatiḥ **10.22**

atha sthūlasṛṣṭinirmāṇecchāyāṃ yātasya bhagavato mahāpūruṣasy**ākhilātmakān nābher** daśadigdalabhūṣitasuvarṇakarṇikārūpam evāśritād bhūmikamalāc carācarasarvajagadbījakesarareṇubharitatven**ākhilātmakāt paro**tkṛṣṭā **bhūtir** vibhūtir Brahmābhidhān**ojjṛmbhate**. **yā**sau parā bhūtir **viśvakalanāṃ pūrṇāṃ caturdhā sthitām avekṣya** yataḥ **svecchāmātraṃ protphullaccaturānanā** taiś ca caturbhir vadanaiś **caturo vedān ādarād vitatya pūrṇāśā** kṛtakṛtyā **sthitavaty** asthāt. ayaṃ bhāvaḥ: bhagavadvibhūtirūpatvād icchāmātram eva jagadracanām asau matvā tatsthitaye caturbhir mukhaiś caturo vedān vitatya tadukta-karmācaraṇāt tatsthitiṃ pūrṇāṃ matvā kṛtakrtyo 'bhūd iti.
tataś c**eyam** api **kalanayā dhyāte**ti **yat** sāpi parā **gatir** vinayo 'sāv ity arthaḥ.

tatra sthūlaprakārasya vinayasya prathamabhāgaṃ nirṇīyāparabhāganirṇayāya śruty-arthasmaraṇarūpasmṛtiṃ tatsmartṝṃś ca tadartham avatārayan racanām ābadhnāti: **dur-adhigame**ti.

duradhigamatarān asāv asau ca
yad ajānāt sakalārthaśevadhīṃs tān
mananam atha samāśrito vyadhāsīd
amalamatīn yad amūṣu nighnatā saḥ **10.23**

asāv īśvaramūrtir mahāpūruṣaḥ · **asau ca** tannābhijāto Brahmā caturānanaś ca **tāṃś** caturo 'pi vedāṃś **caturarthasādhakān yadā** satyabhūmau **duradhigamatarān** atidurbodhān **ajānād** viveda tadāsau sūkṣmaparamaḥ sthūlamūrtir **mananam** iti kartavyatāniścayaṃ **samāśrito** niścity**āmalamatīn** vedārthasmaraṇakartṝn **vyadhāsīd** icchāmātreṇa sasarja. tataś c**āmūṣu** smṛtikartṛṣu taduditasmṛtiṣu ca **yan nighnatā** tadāśrayeṇa vyavaharaṇāt tadādaraṇaṃ **sa** vinaya iti bhāvaḥ. itthaṃ ca jñānayogakarmasiddhair yat kiṃcit svocitayogānurūpyeṇa vyavahriyate sa evaiṣāṃ svasvaucityā vinaya iti. tatparityāge punar avinayitvād anartha-patanam eṣām ucitam iti vinaya evordhvordhvākramaṇarītyā tatpadaprāpaka iti bodhyam.

10.22c protphullac J_3 J_4 schol.] protphullaś J_1 **10.22c** ānanātha J_3 J_4 schol.] ānano 'tha J_1 **10.22d** dhyātā J_1 schol.] dhyāto J_3 J_4 **6** evā em.] evī J_3, ervā J_4 **8** caturdhā J_4] catudhā J_3 svecchā J_4] secchā J_3 **15** artha J_4] arthaṃ J_3 **10.23b** ajānāt J_3 J_4] anāt J_1

Anm. zu 10.22, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 10.23, Metrum:** Fehlerhaft, die zweite Hälfte entspricht einer Puṣpitāgrā (c: ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – –, d: ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – –), Pāda b hingegen einer Mālabhāriṇī (⏑ ⏑ – – ⏑ ⏑ – ⏑ – ⏑ – –). Eine Emendation unterbleibt, da alle Wörter im Kommentar bestätigt werden und das Metrum durch bloße Umstellung nicht zu retten ist.

etad eva viśadayati: **Manv** iti.

ManuVyāsaprakhyāḥ paramavimalā ye 'tra viditās
trilokīgoptāro racitam iha tair yat kimapi ca
vihāyāśām antas tad akhilam apīśoditam idaṃ
nibadhyāsthāṃ dhyeyaṃ satatam api vartyaṃ vinayibhiḥ **10.24**

paramavimalāḥ pūrṇavinayinas **trilokīgoptāras** taduditasatkarmācaraṇād hi trilokīrakṣā. **āśā** mithyābuddhiḥ: kim etat satyaṃ satphalam athānyatheti · īśoditatvāt kalpāntareṣv api cāvyabhicārīti. tatr**āsthām** ādaraṃ **nibadhya tad dhyeyaṃ** dhyātvā ca **satatam api vartyaṃ** vāṅmanaḥśarīraiḥ samācaraṇīyam iti.

vinayaśabdaniruktim āha: **sa eṣa** iti.

sa eṣa paramo nayo vinaya ucyate dhīdhanair
amī jagati viśrutā iha hi te 'pi yadgandhataḥ
śrite 'tra paramādarāt ta api saṃśritāḥ syuḥ svayaṃ
śrite hi kanakācale na khalu siddhayo dūrataḥ **10.25**

viśiṣṭo nayo **vinaya** iti **paramanaya** eva **vinaya**śabdenocyate. nayaś ca nīyate jñāyate 'nena svocita āśaya iti **nayaḥ**. **viśiṣṭatvaṃ**cāsya sarvathāṅgasākalyam. phalato 'py asya vaiśiṣṭyam āha: **amī** iti. **hir** niścaye. **amī** vidhāyakā Brahmādyā **iha jagati viśrutāḥ** khyātakīrtayaḥ: ayaṃ Brahmā sṛṣṭikārī. ayaṃ Viṣṇuḥ pālakaḥ. ayaṃ Mahārudraḥ saṃhāraka iti. **yat** tat sarvam. **yadgandhato** yalleśamātreṇa vinaye hi taiḥ samyagrakṣite tathā tair bhāvyam. manāg api taccalane kutas teṣāṃ tadadhikāritvam iti vinayaphalam eva teṣāṃ tat. tataś c**ātra** vinaye **paramādarāc chrite** sevite **tay api** vinayāptaparamasiddhayo Brahmādyāḥ **saṃśritāḥ syus** tatsāmīpyaprāptir vinayaphalam iti bhāvaḥ.
atrārthāntaranyāso dṛṣṭāntatvena **śrita** iti **kanakācalāśrayaṇam** iva vinayalābhaḥ. Brahmādisāmīpyaprāptiḥ siddhilābhaḥ. **siddhayas** tṛṣṇoparamādayaḥ.

tataś ca vinayasyedṛkprabhāvavattvāt tadupadeśakānāṃ paramādara ity āha: **vandyo 'rcyaś ce**ti.

vandyo 'rcyaś ca sa eva sarvajagatāṃ yo 'sau kavir bhāsako
yasmin sāpi ca vāg virājatitarāṃ śuddhāvatīrṇā divaḥ

10.24b ca J_3 J_4] bhoḥ J_1

Anm. zu 10.24, Metrum: Śikhariṇī. **Anm. zu 10.25, Metrum:** Pṛthvī. **Anm. zu 10.25c** *ta api:* Irregulärer Sandhi für *te · api*; vgl. Kielhorn § 22. Da dieser von der ebenfalls irregulären Alternative *tay api* im Kommentar bestätigt wird und hier m. c. ohne Elision erforderlich ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff. Dieser Sandhi scheint gängige Praxis des Autors zu sein; vgl. auch 8.99, 22.10 und 33.52.

bhaiṣajyaṃ tad asau Manur yad avadat pātraṃ vinīteḥ paraṃ
tanmūrtiś ca parā nisargamadhurā sākṣāc chruter vākyataḥ **10.26**

kaviḥ sarvavettā **bhāsakaḥ** sadācāropadeśakaḥ. **se**ti śrutisiddhā **divo 'vatīrṇā**kāśavāṇī. tad evārthataḥ paṭhati: **bhaiṣajyam** iti. **yad** vai **Manur avadat tad bheṣajam** iti. ata eva **śruti-**
vacanāt parā nisargamadhurā tanmūrtir vinayapātram iti. atha vā **nisargamadhurā tan-**
mūrtiḥ parāparaiva brahmaṇa eva svarūpam iti *dvidhā kṛtvātmano deham*[14] iti smṛteḥ.

punar etadupadiṣṭe dṛḍhapratītaye prabhāvam āha: **tad** iti.

tad yeneśāc chrutivadanataḥ sarvathā śikṣito 'yaṃ
buddhvā buddhvā caritam amunā na dvitīyaḥ samo 'nyaḥ
tasmād asmān muditahṛdayair dhāryam etat samastaṃ
dhṛtvā caryaṃ yata udayate tatprasādaḥ parāptiḥ **10.27**

amunā Manunā **samo 'nyo dvitīyo nā**sti **yena** Manun**eśāc chrutivadanataś caritaṃ buddhvā buddhvā sarvathāyaṃ** vinayaḥ **śikṣitaḥ**. **tataś** ca hetor **asmān** Manūktād **dhṛṣṭa-**
cittair bhūtv**aitat samastaṃ** taduditaṃ caritaṃ hṛdaye **dhāryam**. **dhṛtvā** ca tad eva **caryaṃ** vyavahartavyaṃ **yatas** tadācaraṇāt **tasya** paramūrteḥ **prasādaḥ** prasannatā **parāptir** bhavet.

itthaṃ phalakāraṇādinā vinayaṃ samarthya sarvopayoge 'pi rājñām atra bhara ity āha: **vinaya** iti.

vinayaḥ so 'yam eveha manojño dṛśyatetarām
sarveṣām atha cātīva sarvādhikṛtiśālinām **10.28**

sarvādhikṛtiśālināṃ rājñām.

tathā hi te mahātmāno rājāno vinayasṛtau
kuryur gatāgataṃ cet tadbhṛtyāḥ sahacaraiḥ saha **10.29**

tathā hīti. **sṛtiḥ** panthās tatra **gatāgatam** abhyāsaḥ. **tad** iti tarhi rājabhṛtyasahacarā api tathaiva kurvanti.

dṛṣṭvā tāṃś ca tathā deśyās tadadhīnā na tatpathāt
cālayanti śiras tena sarvaṃ kāryaṃ kṛtaṃ bhavet **10.30**

tāṃś ca vilokya deśyā deśavāsinaḥ · **tatpathāt** · vinayasṛteḥ · **na śiraś cālayanti** tad eva pālayanti. **tena sarvaṃ kāryaṃ kṛtaṃ bhavet** sarveṣu vinayamārgacāriṣu kṛtavihitatvāt · na kadāpi taddeśe divyāntarikṣabhaumopadravodbhava iti.

10.29b asṛtau J_3 J_4 schol.] ādhvani J_1 **10.30a** deśyās J_1 schol.] deśyāṃs J_3 J_4

Anm. zu 10.26, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 10.27, Metrum:** Mandākrāntā.

[14] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 1.32a.

sarvaṃ kāryaṃ bhaved[15] iti sādhayati: **saṃbaddhe** · iti.

saṃbaddhe ca jagatkārye saṃbaddheyaṃ triloky api
tasyāṃ samyaksthitāyāṃ ca kartavyaṃ nāvaśiṣyate **10.31**

jagacchabdenātra bhūmīsthaṃ jaṅgamaṃ lakṣyate. **saṃbaddhe** pālitavinaye. **iyaṃ trilokī** bhūrbhuvaḥsvarlakṣaṇā. vinayapālanād dhi sarve svasvavarṇāśramadharmaratā devāṃs tarpayanti. te ca tṛptā vṛṣṭyādidāne natāṃs tarpayantīti trilokīsvāsthyam. etad eva viśadayati: **tasyām** iti.

etad eva viśadayati: **tathā hī**ti.

tathā hi yādṛśī yena dhṛtā vainayikī sthitiḥ
samyak samucitaṃ ramyaṃ bhuṅkte 'sau tādṛśaṃ phalam **10.32**

spaṣṭam.

pratijñātam arthaṃ vivṛṇoti: **bahavo 'pī**ti.

bahavo 'pi hi sevante rājānam amitāśayam
kecic ca phalinas tatra vinayo hetur ucyate **10.33**

amitāśayam uccābhiprāyam. **kecid** iti · ayam arthaḥ: sevāyāṃ saphalāyāṃ **vinaya** eva **hetuḥ**. aphalāyāṃ tu vinayābhāva iti sahakāritvam asya mantavyam iti kāraṇānuguṇaṃ kāryam ity atra vyabhicāraśaṅkā na vidheyeti.

anyac ca: **bahavo 'pī**ti.

bahavo 'pi gurūn nāmaṃ nāmaṃ vidyām upāsate
kecid evātra caturā vinayas tatra kāraṇam **10.34**

nāmaṃ nāmam ity ābhīkṣṇye. **caturā** ity avāptavidyāḥ. **tatra** vidyāvāptilakṣaṇe cāturye.

avāntaravākyārthaṃ saṃgṛhṇāti: **tasmād** iti.

tasmāj jagati yā nr̥̄ṇāṃ rahasyā nītayo 'malāḥ
tāḥ sveṣṭakāmitākāṅkṣāpūrṇā nānyā mataṃ mama **10.35**

rahasyā iti vinayākhyarahasyasaṃskr̥tā **nītayaḥ** kāryāṇi. **sveṣṭā** svayam abhilaṣitā yā **kāmitā** kāmecchā tasyā **ākāṅkṣayā pūrṇāḥ**. **nānyā** iti · **anyā** rahasyasaṃskārāsaṃskr̥tāḥ.

tathā cātra rahasyeṣu mahāmatibhir īpsitam

10.35a yā nr̥̄ṇāṃ J_3 J_4] nr̥ṇāṃ yā J_1

[15] 10.30d.

karāmalakavad yeṣāṃ hṛdy ādarśe jagat sthitam **10.36**

tathā ceti. **rahasyeṣu** rahasyopadeśeṣu. **mahāmatayaḥ** sārāsāravivekacaturāḥ. **īpsitaṃ** sarveṣṭebhya idam eveṣṭatayā prārthitam.

īpsitam[16] āha: **na dharmam** iti.

na dharmaṃ kāmaṃ vā prakṛtitaralaṃ nārtham api vā
prabho tvatto yāce na ca na ca vimuktiṃ samucitām
dṛḍhaṃ me sāhāyyaṃ vitanu karuṇābdhe 'tra vinaye
yadāsaktyā sarvaṃ jitam iha bhaven mandamatibhiḥ **10.37**

prakṛtitaralam iti triṣv api saṃbadhyate. dharmasyāpi kāryatvāc calatvam eva. **prabho** prabhavanaśīla bhor maheśvara. eṣāṃ trayāṇāṃ tatkālaṃ kālāntare 'pi vā nāśasaṃbhavād astv ayācyatvam. sarvanaśvaravastuvilakṣaṇatvād apavargasya yācyatvam āyāti. tatrāha: **na ca na ce**ti tatrātīva heyatāṃ dviruktyā sūcayati. **samucitām** ity anena vicāryamāṇadoṣarāhityaṃ ca. svocitaprārthyam āha: **dṛḍham** iti. **sarvam** iti proktacaturvargalakṣaṇam. **mandamatibhir** iti sarvathānarthāvahakarmakaraṇāśaktaiḥ. ayam arthaḥ: ime catvāro 'rthā na kadācanāpi parapīḍāṃ vinā saṃbhavanti. yo 'sau vinayaḥ sa sarvathā parapīḍātyāgena svaparaviṣayāmodena sarveṣṭakāryakārīti **vinayāśrayeṇa** **sarvaṃ** **prāpyate** proktaparasūkṣmasthūlarītyeti sarvaṃ svastham.

etad eva vyatirekamukhenāpi darśayati: **anartham** iti.

anarthaṃ sarvathā cedam avinītatvam iṣyate
vaimukhyam īśvarād etad yataḥ sarvāpado 'grataḥ **10.38**

kuto 'narthatvam ity āha: **vaimukhyam** iti. īśvarāsmaraṇe madoddhatatve na vinayāśrayaṇe kiṃ kiṃ nākāryaṃ kriyate iti. vinayārjane · īśvarasmṛtau vihitavidhānān niṣiddhaparihārāc ca svasthaṃ *yadāsaktyā sarvaṃ jitam iha bhaved*[17] iti. **yata** itīśvaravaimukhyāt **sarvāpado 'grato** dhāvanti.

laukikadṛṣṭāntena vinayaphalam āha: **tathā ce**ti.

tathā cānyatra māhātmyaṃ vinayasya nidarśitam
sadā vinītam ākāśam atyujjvalapadaṃ sadā **10.39**

10.36b matibhir J_1] bhatibhir J_3 J_4 **10.36d** hṛdy J_3 J_4] hṛd J_1 **15** parapīḍātyāgena J_4] parapīḍātyāgena svaparapīḍātyāgena rep. J_3 **10.39a** māhātmyaṃ J_3 J_4] sāhāyyaṃ J_1

Anm. zu 10.37, Metrum: Śikhariṇī.

[16] 10.36b. [17] 10.37d.

vinītam iti sarvāvakāśadānena namratāsahiṣṇutādivinayalakṣaṇānvitam. **atyujjvalapadaṃ** sarvadaivaikarūpatvān na kadāpi pariṇatiduḥkhaṃ bhajate · iti.

itthaṃ vinayaṃ saṃsthāpya tasya phalavaicitryeṇa vicitratāṃ darśayati sarvakāraṇatvāropeṇa: **ye ce**ti.

ye ca kecin mahātmāno devagandharvakiṃnarāḥ
vidyādharādyās te 'nena tādṛśaṃ bhuñjate padam **10.40**

mahātmāno vibhūtimantaḥ. **anena** vinayena. **tādṛśaṃ** devatvādyanurūpam.

svasvaucityena sarve te vinayaṃ bahuvistaram
āśritya ramyāḥ padavīr yatheccham upabhuñjate **10.41**

svasvaucityena vinayatāratamyena. tathā hi kaścid vidyādharapadabhāgī kaścic ca tadrājyapadabhāg iti.

athedānīṃ nītimato mukhīkṛtya sarvānuprāṇakatvam asya sādhayati: **viśiṣṭe**ti.

viśiṣṭā khalu yā nītir vinayaḥ so 'bhidhīyate
paryāyamātre na bharo naye vinaya eva vā **10.42**

nītir hitāhitavicāraḥ. nanu **nayo** nāma pārthivādiviṣayo gaṇyate. **vinayaś** ca mahājanaviṣaya iti. katham anayor aikyam ity āśaṅkyāha: **paryāyamātra** iti · ekārthavācitve śabdanānātvaṃ paryāyatvam.

atraiva tātparyavṛttim āha: **tasmād** iti.

tasmān nītiphalaṃ sarvaṃ citreyaṃ bhuvanāvalī
tathā hi darśyate samyag yathāsau vihitasthitiḥ **10.43**

bhuvanāvalī caturdaśabhuvanāni. **asau** nītiḥ. **vihitasthitiḥ** kṛtāspadā.

āśritya nītim iha so 'pi mahotpalasthaḥ
samyak karoti vividhāṃ vidhir atra sṛṣṭim
Lakṣmīkapolamakarīr vividhā manojñāḥ
paśyaty atandritam aho khalu so 'pi Viṣṇuḥ **10.44**

āśrityeti. ayaṃ bhāvaḥ: avāptakarmabhūmijanmā kaścid viśiṣṭaṃ **nayaṃ** vinayam **āsādya** samārādhitamaheśvaro 'vāptacaturmukhamūrtiḥ **kamalāsanastho 'tra** caturdaśabhūtagaṇe svasvakarmānuguṇyena **citrāṃ sṛṣṭiṃ samyag** leśamātreṇāskhalitāṃ **karotī**ti vinayollāsaḥ. itthaṃ evāvāptacaturbhujamūrtis tatrāpi **samyag** vinayapālanāt kṛtasthitir anapekṣaḥ san kṛta-

Anm. zu 10.44, Metrum: Vasantatilaka.

kṛtyaḥ **so 'pi Viṣṇur** Vaikuṇṭhādāv **atandritaṃ Lakṣmīkapolamakarīḥ paśyatī**ti kṛtakṛtyatvena vinayaphalam acintatvam uktam.

na kevalam asau niścinta ity eva vinayaphalam api tu jagadrakṣāyai kāle kāle jāgarūkaś cety āha: **kim** iti.

kiṃ varṇyo mahimāsya sādhujanatānandapradānodyato
vedoktākhiladharmapālanamatis tatpīḍanodyoginaḥ
saṃhartuṃ danujādhipān hatamatīn yaḥ sāṃprataṃ cāpy aho
bhūbimbaṃ caraṇābjareṇubhir alaṃ saṃbhūṣayaty adbhutam **10.45**

asya bhagavato Viṣṇor **mahimā** vinayabharaḥ **kiṃ** kathaṃ **varṇyaḥ**: **kiṃ**śabdaḥ kathamarthe 'vyayam. **yo** 'sau jagadrakṣāyai sacinto 'dhunāpi sva**caraṇa**kamala**reṇubhir bhū**maṇḍalaṃ Rāmādyavatāraiḥ **saṃbhūṣayati**·ity **aho adbhutam** iti dviruktiḥ. paśyata tādṛṅ naiścintyam īdṛk ca sācintyam iti vinayamāhātmyam evedam ullasatīti. yato 'sau paramavinayī **sādhujanatānandapradānodyato vedoktākhiladharmapālanamatiś ca hatamatīṃs tatpīḍanodyoginas teṣāṃ** sādhūnāṃ vedoktākhiladharmāṇāṃ ca **pīḍaṇe** 'vaskandane **dhṛtodyogān danujādhipān saṃhartum** avataratīti.

īśānaḥ sa ca sarvadevamahito Gaurīpatiḥ śaṃkaro
bhūteśaḥ sacarācarasya jagataḥ kartā ca saṃhārakaḥ
citrāṃ tāṃ niyatiṃ nayajñakuśalaḥ saṃsthāpya baddhājino
jūṭonnaddhatanur nirantarasukhāsakto 'bhavat saṃyamī **10.46**

īśāna iti. **tāṃ citrāṃ niyatiṃ** svasvānuguṇādhikṛtipālanālakṣaṇāṃ **samyak** sthāpanādhikṛteṣu **sthāpayitvā**

bhīṣāsmād vātaḥ pavate bhīṣodeti sūryaḥ
bhīṣā Indraś cāgniś ca mṛtyur dhāvati pañcama[18] iti śruteḥ.

baddhājino baddhakakṣyo **jūṭonnaddhatanuś** ca **saṃyamī** dhyānāsakto **'bhavad** yato **nirantarasukhāsaktaḥ** svānandāsvādasaktamatir iti yan nayaphalam eveti **nayajñakuśala** iti sūcitam. na cāpy asya kiṃcanāpy apekṣyam iti tapasvīti. **sarvadevamahita** ityādi viśeṣaṇābhiprāyaḥ.

itthaṃ kāraṇatrayyāṃ vinayarītiṃ nirūpyādhunā tadadharavartiṣv adhikāriṣu tān nirūpayati: **nayajñe**ti.

10.45a odyato J_3 J_4] odyate J_1 **10.46b** bhūteśaḥ em.] bhūtīśaḥ J_1 J_3 J_4

Anm. zu 10.45, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 10.46, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

---

[18] Taittirīya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2.8, dort bc: *bhīṣā udeti sūryaḥ / bhīṣāsmād agniś cendraś ca …*

nayajñakuśalaḥ kṛtī sa khalu devavṛndādhipo
vibhajya vidhidhāḥ sthitīr adhikṛtāṃś ca rātriṃdinam
guruṃ gurutaraṃ dhiyā sucaturaṃ purodhāya taṃ
vivekanirato 'sty alaṃ praśamayan sthito dānavān **10.47**

devavṛndādhipaḥ Śakraḥ. **vividhāḥ** prajāyogakṣemādirūpās tadanusāreṇa ca sarvatra cārayojanādilakṣaṇāḥ sthityanurūpāṃś c**ādhikāriṇaḥ**. **gurum** upadeṣṭāraṃ Bṛhaspatim. prāyeṇa hi dhīmanto dīrghasūtrā bhavantīti tadvyavacchedārthaṃ **sucaturam** iti viśeṣaṇam. **purodhāya** kṛtyākṛtyaṃ tatskandhe samāropya **tam** iti tattatkārye khyātakīrtim. **praśamayan sthita** iti satatāvahitatvaṃ sthito na tv āsīna iti nīticāturyam. atha ca **purodhāye**ti karmasākalyavaikalyam asya svasminn akiṃcitkaram arthaphalabhāktvam evāsyety abhiprāyaḥ.

avāntaravākyārthaṃ sūtrayati: **ittham** iti.

ittthaṃ yasya yathāvidho 'sti vibhavo nīteḥ phalaṃ taṃ vidus
tasmād yasya naye ratiḥ sucaturā yādṛk śubhā jāyate
tādṛṅ nītiphalaṃ budhair nigaditaṃ Brahmādikīṭāntagaṃ
sarvaṃ nītivaśaṃ vicārya matimāṃs tasmāt sadā tāṃ śrayet **10.48**

anena **sarvaṃ** karmavaicitryaṃ vinayarūpanītiphalam eveti sūcitam. **śubhe**ti · aśubhāyā apy upalakṣaṇam. tataś ca **Brahmādikīṭāntagam** iti svastham.

itthaṃ bījasūtram uddiśya vistārayati: **āsīd** iti.

āsīt sa ko'pi jantur yenāho svīyabuddhivaikalyāt
saṃprāpya kīṭayoniṃ caṇḍālasṛtau sukhaṃ patitam **10.49**

jantur iti karmādhikārimanuṣyopalakṣaṇam. **svīyabuddhivaikalyād** dṛṣṭanītirūpāvinayena **caṇḍālasṛtau** caṇḍālavīthīpayaḥpūre **sukham** iti śīghraṃ na hi karmaphalopabhoge kālakṣepo 'sti. atha vā sarvasyāpi svayonau mā mriye · iti darśanāt **sukham** iti svabhāvakathanam eva.

vinayatyāgaḥ sarvathā buddhibhraṃśa iti buddhibhraṃśagatim āha vinayarakṣāyai: **aho** iti.

aho svabuddhivaikalyān manujāḥ paśutāṃ gatāḥ
tāḍyamānāḥ puro yānti nāsāsaṃprotarajjavaḥ **10.50**

vaikalyaṃ hīnatā tena kukarmaprasaṅgena paśugatiḥ. buddhyuttejanāyāha: **tāḍyamānā** iti.

10.47b vibhajya J_3 J_4] vibhājya J_1 **8** kīrtim J_4] kīrti J_3 **23** kṣepo J_4] jñepo J_3

Anm. zu 10.47, Metrum: Pṛthvī. **Anm. zu 10.48, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 10.49, Metrum:** Āryā.

buddhivaikalyamāhātmyād aho malinakarmataḥ
kecid vicetanā loke sthāvaratvam upāgatāḥ **10.51**

buddhivaikalyeti nigadavyākhyātam.

buddhivaikalyaṃ sāttvikabuddher abhāvaḥ. tatra ca rājasatāmasabuddhyatirekaḥ. tatra tāmasabuddhyatireke śāstroditakarmākaraṇe svecchāvilasitatve tāmasaprakāreṇācaraṇaphalam uktaṃ paśusthāvarayoniprāptilakṣaṇam ity avaśiṣṭaṃ rājasakarmaphalam āha: **kecid** iti.

kecid vimohitadhiyaḥ krūrakarmasvabhāvataḥ
saṃbhūtā bhīmanarakodaragahvarapūrakāḥ **10.52**

tatrāpy eṣām anyo'nyam aṅgāṅgibhāva iti **vimohitadhiya** iti tāmasāṅgatvam uktam. rajaḥutkarṣam āha: **krūre**ti. **krūrakarma** parapīḍādi. tatrāpi karmatāratamyena narakeṣv api pīḍyapīḍakabhāvo 'vagantavya iti sustham.

pūrvāparānusaṃdhānena prakṛtaṃ samarthayati: **buddhim** iti.

buddhiṃ samāśritya tato manīṣī
vicārayed artham imaṃ saduktam
yā svātmasattāsti vimarśaśaktiḥ
prabhau maheśe khalu saiva nītiḥ **10.53**

buddhim iti sāttvikavivekopalakṣaṇam. tāṃ **samyag** rajastamoleśotpuṃsanapūrvam **āśritya** · **imaṃ** vakṣyamāṇam **arthaṃ** vastulakṣaṇaṃ **vicārayed** vicāreṇāvartayet. atrāśvāsāya **saduktam** iti **sadbhir** viditavedyaiḥ paṇḍitair **uktam**. tam evāha: **ye**ti. **prabhau** prabhavanaśīle **maheśe** yadaiśvaryaleśadānānugraheṇānye 'pīśā iti prasiddhāḥ. so 'yam aiśvaryapūrṇo maheśas tatra **yā svātmasattā**lakṣaṇā **vimarśaśaktiḥ** pūrṇāhaṃtā **saiva** tatra **nītis** tadabhāve tasyāpi śūnyaprāyatvena tṛṇam api kuṭilayitum aśaktatvāt · iti **saive**ty avadhāraṇam. tathā ca sadvākyam:

citiḥ pratyavamarśātmā parā vāk svarasoditā
svātantryam etan mukhyaṃ tad aiśvaryaṃ paramātmana[19] iti.

evaṃ maheśe prabhau nītiśaktiṃ samarthyātha tām eva tadicchāvilasiteṣv api prabhupaśupramātṛvargeṣu svaucityena darśayituṃ pīṭhikām āracayati: **ittham** iti.

10.53b sad J_3 J_4 schol.] mad J_1 **21** so J_4] sau J_3

Anm. zu 10.53, Metrum: Upajāti.

[19]Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñākārikā, Ed. Torella 1,5.13.

ittham sūcīkaṭāhākhyanyāyamārgeṇa[20] paṇḍitaiḥ
nītiśaktiḥ paraṃ jñeyā tattacchaktisvarūpiṇī **10.54**

yathā hi lohavastūnām aṇutvaṃ sūcyāṃ mahattvaṃ ca kaṭāha iti sūcīdarśanenopalakṣaṇena sarvaṃ lohamayaṃ jñāyate tathā maheśe nītiśaktipradarśanena sarvatra tadvibhūtau śaktirūpā nītiḥ sthiteti jñeyam. tacchūnyatāyāṃ paramapaśupramātṛvargasthitir iti.

etad eva viśadayati: **svayam** iti.

svayaṃ svātantryaśaktiṃ tāṃ svīkṛtya parameśvaraḥ
aṃśāṃśikāto 'py anyatra yat tāṃ sthāpitavān abhūt **10.55**

tām iti nītiṃ **svātantryaśakti**lakṣaṇāṃ **svīkṛtya** samupādāy**ānyatra** svasṛṣṭeṣu prabhupaśu-pramātṛvargeṣv **aṃśāṃśikātaḥ** svocitatāratamyatas **tāṃ sthāpitavān abhūt**. **abhūd** iti tadācaraṇena svātmaviśrāntābhūt.

abhūd[21] ity uktaṃ tatra tatsthāpitasīmānullaṅghane tatpadotsukās tadanumoditās taddāsyāsādanenāśocyāḥ. tadullaṅghane tu tadananumoditāḥ śocyā ity āha: **ye tām** iti.

ye tāṃ samanvavekṣante te 'tra samyag vyavasthitāḥ
manāk pracyavane tasyāḥ kṣaṇāt te syuḥ padacyutāḥ **10.56**

tāṃ maheśadattāṃ nītilakṣaṇāṃ śaktiṃ **samanvavekṣante** samyak tadanusāreṇāvekṣante pratijāgarayanti. **te 'tra** svasvādhikāre **samyaṅ** nirbhayaṃ **vyavasthitāḥ**. tataś c**āsyā manāk pracyavane** pramādena calane **śīghraṃ padacyutāḥ** svasvādhikārabhraṣṭā iti saṃbhāvyate. saṃbhāvanāyāṃ liṅ.

etad eva nidarśayati: **astī**ti.

astĪndrapadavī ramyā sthānaṃ tasya maheśituḥ
tacchaktipālanād bhuktā kair na dhīrair gatajvaram **10.57**

Indrapadavī svārājyaṃ **tacchaktipālanād** vinayarakṣaṇāt **kair dhīrair na bhukte**ti bahuvacanena vinayākhyabhagavadārādhanaprāpyaṃ **tatsthānam** iti tatra kasyacit svakīyatvabhramanirāsaḥ. tataś caika eva parameśvaro bhasmoddhūlitavigrahaḥ paramārthasatyo 'sti nānyaḥ kaścid iti bhāvaḥ.

ittham Indrapadavīm anyopalakṣaṇatayā nirūpyātha bhūmiracanām api tathaiva nirūpayituṃ granthāvatāraḥ: **tathā hī**ti.

10.54c śaktiḥ J_1 J_4] śakti J_3 **13** āsādanenā J_4] āsādhanenā J_3 śocyāḥ $J_3^{p.c.}$] śecyāḥ $J_3^{a.c.}$ J_4 ananumoditāḥ J_4] anunumoditāḥ J_3 **16** lakṣaṇāṃ J_4] lakṣaṇā J_3

[20] Vgl. Jacob 1907, S. 53. [21] 10.55d.

tathā hi bhuvane yāsmin siddhā rājñāṃ dvayī gatiḥ
sūryasomavibhedena vinayas tatra kāraṇam **10.58**

bhuvane jagati. **siddheti** purāṇādyāgamena niścayam āpitā. **sūryasomavibhedene**ti sūryavaṃśyāḥ kecit somavaṃśyāś ca kecid iti **vinaya** eva **tatra kāraṇam**. vinayavanto hi · ūrdhvordhvapadārohaṇenotkarṣam āpuḥ. avinayinas tu · uccapadārūḍhā api bhraṣṭā ity āśayaḥ.

atrodāharati: **Sagare**ti.

SagaraBhagīrathaJanakā Ikṣvākor dharaṇibhartṛtāṃ yātāḥ
saṃsthāpya kīrtim amalām iha te yat svaḥsthitāś ca sā nītiḥ **10.59**

Ikṣvākor iti tatsaṃtatijāḥ · **iha** loke 'dhunāpi samudratripathagādidarśanān **nirmalāṃ kīrtiṃ saṃsthāpya yat svarloke** 'mṛtabhojinaḥ **sthitāḥ**. **sā nītir** iti nītiphalam etad ity arthaḥ.

nītim evottejayati: **saṃdhāye**ti.

saṃdhāya dhiyaṃ vibudhāḥ paśyata nītiṃ ca tasya Raghusūnoḥ
munibhiḥ sārdhaṃ bhagavān yayāvatīrṇo bhuvaṃ pupuve **10.60**

saṃdhāya vivekena saṃyojya. **Raghusūnor** iti Daśarathasya. **munibhiḥ sārdham** iti nītāv avatāre ca saṃyojyam. **munibhiḥ sārdhaṃ** putreṣṭirūpavinayācaraṇāt. **munibhiḥ sārdham** avataraṇāc ceti.

Nahuṣa iti purābhūn medinīmaṇḍaleśaḥ
sucaritanayaśālī kīrtisaṃkrāntalokaḥ
tridivakalanadakṣaṃ yaṃ vicintyāmarendrā
abhiṣiṣicur avandhyaprārthanāḥ svargaloke **10.61**

saṃkrāntā vyāptāḥ. **kalanaṃ** rakṣaṇam. **vicintye**ty anyo'nyamantraṇena vicārya. iti vinayaphalam evedaṃ yad amunaiva pṛthvīṃ bhuñjānenāpi svassthānaṃ tenādhyārūḍham iti bhāvaḥ.

kathaṃ varṇyo bhūmā viralamatibhis tasya ca Yador
gṛhe yasyodbhūter akalitatapovīryamahasaḥ
svayaṃ sa Śrīnātho nikhilabhuvanād yo 'maragurur
vatīryorvībhāraṃ sakalam anayac chūnyakalanām **10.62**

10.58c sūryasoma $J_3^{p.c.}$ J_4 schol.] sūryasauma $J_3^{a.c.}$, somasūrya J_1 **3** soma J_4] sauma J_3 **4** vinayavanto J_4] vinahivaṃto J_3 **5** avinayinas J_4] avinayanas J_3 **10.59b** Ikṣvākor em. m. c.] ikṣvākor ye J_1 J_3 J_4 **15** sārdham J_3] sādham J_4 **10.61b** śālī J_3 J_4] nālī J_1 **10.61d** abhiṣiṣicur em.] abhisiṣicur J_1, abhiṣisicur J_3 J_4 **10.62b** mahasaḥ J_1 $J_3^{p.c.}$] sahasaḥ $J_3^{a.c.}$ J_4

Anm. zu 10.59, Metrum: Gīti. **Anm. zu 10.60, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 10.61, Metrum:** Mālinī. **Anm. zu 10.62, Metrum:** Śikhariṇī. **Anm. zu 10.62d** *vatīrya:* Vgl. Wortschatz → *tṝ*.

katham iti. **viralamatibhir** atītānāgatajñānaśūnyaiḥ. **udbhūter** uccavibhūteḥ. **urvībhāraṃ śūnyakalanām anayad** iti pṛthivībhārabhūtadaityonmūlanāt.

yasmin Kuntir abhūt sukīrtivimalo 'narthendhanaughānalaḥ
sacchreyonidhir aṅkavartikamalo nirdhūtaśatruvrajaḥ
yenāsau bhuvi ropitā suvimalā satkalpavallī sutā
yasyāḥ pañcasutā babhūvur amalā loke phalāni dhruvam **10.63**

yasminn iti. **Kuntir** ity etannāmā rājā. **anarthāḥ** kāmādivyasanāni. **sacchreyāṃsi** dayākṣamādīni. **kamalā** Lakṣmīḥ. **bhuvi ropite**ti · ākalpaṃ sthāpitā Kuntīnāmnī **satkalpavalllī kanyā**. kalpavallyāś ca satphalair bhāvyam iti. **pañcasutā** YudhiṣṭhiraBhīmĀrjunayamāḥ pañcaPāṇḍavā **babhūvuḥ**. tatra NakulaSahadevayor yamayor Mādrīsutatve 'pi tanmantramāhātmyāt tatpālanād vā Kuntīputratvam.

yasmin so 'pi babhūva rañjitaprajaḥ śrīKārtavīryo nṛpo
yenāsau svaśiro'bjatarpitabhavo baddho 'vivad Rāvaṇaḥ
satkīrtidhvajabhūṣitāṃ ca dharaṇiṃ kṛtvā mṛtiṃ labdhavān
Ārcīkād ya ihābhavat kṛtamatir vīrārcyapatpaṅkajaḥ **10.64**

yasminn iti Yaduvaṃśe. **svaśiro'bjatarpitabhava** ity anena tasya varāyattavīryatvaṃ dhvanitam. **avivad** avir iva **baddhaḥ** purā kila svecchācārī Rāvaṇa etatsīmāṃ vyaticakrame nirgatena cānena kārāgṛhe svadhanurjyayāpramādaṃ baddha ity āgamaḥ. **dharaṇiṃ kīrtidhvajabhūṣitāṃ vidhāya** pariṇatiprāptau · **Ārcīkād** Ṛcīkaputrād bhārgavān **mṛtiṃ labdhavān** iti ślāghyam idam asya sucaritaṃ yena sākṣād bhagavad-hastena maraṇam iti. tathā **yaś** ca rājā yogaprabhāvāt **kṛtamatir abhavat**. na ca Kālidāsaḥ purāṇavārttaikaśaraṇaḥ:

akāryacintāsamakālam eva
prādurbhavaṃś cāpadharaḥ purastāt
antaḥśarīreṣv api yaḥ prajānāṃ
*pratyādideśāvinayaṃ vinete*ti[22] · Indumatīsvayaṃvaravarṇane.

ata eva **vīrārcye**ti. **vīrā** atra matidehabalaśālina ubhaye 'pi.

yatrābhūc Chaśabindur ity amaladhī rājā prajārañjanād
yasyāsan sadane caturdaśamahāratnāni samrāṭpadam
gāmbhīryeṇa saritpatī ravir atho bhāsā dhiyā gīṣpatir
nītyā Daityagurur balena pavano yo 'sāv abhūd bhūtale **10.65**

10.63d loke J_1] leke J_3 J_4 **18** āpramādaṃ $J_3^{p.c.}$] āprasādaṃ $J_3^{a.c.}$ J_4 **21** na ca $J_3^{a.c.}$] tacāpyā $J_3^{p.c.\ indis.}$, tacāva J_4 **10.65b** sadane J_3 J_4] madane J_1 **10.65b** samrāṭ J_1 J_3] samprāṭ J_4

Anm. zu 10.63, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 10.65, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

[22] Kālidāsa: Raghuvaṃśa, Ed. MAISURKAR 6.39.

yatreti. rañjayati prajā iti rañjer ṇici pṛṣodarādipāṭhān[23] nalope kan inirūpam. **yasya** Śaśabindor **gṛhe cakravarti**padaṃ cakravartitvapūrakaṃ **caturdaśamahāratnāny āsan**. tāni ca purāṇe:

cakraṃ ratho maṇi khaḍgaś carma ratnaṃ ca pañcamam
ketur nidhiś ca saptaiva prāṇahīnāni cakṣate

bhāryā purohitaś caiva senānī rathakṛc ca yaḥ
pattyaśvau kalabhaś ceti prāṇinaḥ sapta kīrtitā[24] iti.

yeneṣṭaṃ rājasūyena maṇḍalasyeśvaraś ca yaḥ
śāsti yaś cājñayā rājñaḥ sa samrāḍ[25]

iti *samrāji* kṛtalakṣaṇe 'pi pūrakatvam aneneti bodhyam. anyan nigadavyākhyātam.

Bhīṣmaḥ so 'pi babhūva yatra bhagavān gāmbhīryadhūtodadhir
bālyād yo vratacāry atho guruvaśaḥ Kṛṣṇāṅghridhūlīgatiḥ
yo bhaktiṃ purato vidhāya kṛtavān saṃtyaktasaṃdhaṃ Hariṃ
kālaṃ cāpi kṛtavyalīkam iva yaḥ kṛtvecchayaujjhat tanum **10.66**

Bhīṣma iti. **bhagavān** māhātmyavān vīryavāṃś ca. **gāmbhīryadhūtodadhiḥ** samudrād apy atigambhīraḥ. **vratacārī** brahmacārivratavartitvād atra hetuviśeṣaṇam. **gurv** iti gurur atra pitā. paramabhaktim asyāha: **Kṛṣṇe**ti. bhaktisāmarthyam āha: **yaḥ saṃtyaktasaṃdhaṃ** tyaktapratijñaṃ nādade śastram iti yuddhārambhe sarvasamakṣaṃ kṛtapratijñe tasmin dhārayāmi tvām iti tatraiva samudīrya yuddhavelāyāṃ prāptāyāṃ tathā samācarad yathā kruddhe Harau śastreṇa cakreṇa śiraś chettuṃ samudyate śiraḥ puratas kṛtvā jahīti samudīrite prāptasmṛtau śithilitacakre purato gatvā pādagrahaṇena yas taṃ prasannaṃ cakra itītihāsaḥ. **icchaye**ti · udagayanāpekṣaṇāt.

dharmanyāyatapaḥsamādhisamatāsatyādisīmābhuvaḥ
śrīmatKṛṣṇapadabjareṇuśaraṇā Daityāṭavīvahnayaḥ
te pañcāpi babhūvur antaravidaḥ Kuntītapomūrtayo
yatrāho surapādapā iva phalaṃ nīter vidus tad budhāḥ **10.67**

dharmeti. **sīmā** paryantabhūḥ. tataś ca pūrṇadharmādiprabhavasthānānīty arthaḥ. **antaravida** iti viśeṣajñāḥ. **Kuntītapomūrtaya** iti Kuntyārādhitasanmunimantritaphalabhūtāḥ. atha vā Kuntīsatīvratapālanarūpatapaḥphalamūrtayaḥ. ata eva ca pañcānām apīndriyāṇāṃ

15 dhūto J_3] bhūto J_4

Anm. zu 1 *na-lope kan ini-rūpam:* Hinweis auf Verderbnis? Die demnach im Grundtext zu erwartende Stammform wäre **rañjika.* **Anm. zu 10.66, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 10.67, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

[23] Vgl. PĀṆINI 6,3.109: *pṛṣodarādīni yathopadiṣṭam.* [24] Brahmāṇḍapurāṇa, Ed. K. V. SHARMA 1,29.75–76, dort 76c: *mantryaśvau kalabhaś caiva.* [25] Amarakośa, Ed. SARDESAI 2,8.3.

saṃyamena tapasaḥ pañcarūpatvāt phalasyāpi pañcakatā yukteti **pañce**ty uktam. tatra yamayoḥ Kuntīsutatvaṃ pūrvam eva samarthitam. **surapādapā ive**ti · arthīṣṭasaṃpādanāt. **tad** etat sphuṭam eva **nītiphalaṃ** mantrārādhanādiyuktyeti.

kuruta kuruta nītiṃ buddhiniṣṭhāṃ vidhāya
kva kulam idam aśeṣānarthagāḍhaṃ surāreḥ
kva ca sa ca kularatnaṃ rañjitāśeṣanāthaḥ
svaparajanakamātrānandako 'bhūt kumāraḥ **10.68**

kuruteti. **buddhiniṣṭhā** bodhasthairyaṃ dṛḍhavicāra iti yāvat. tāṃ **vidhāya nītiṃ kuruta kuruta** bhor vivekinaḥ · nītim eva prayojayata prayojayata. tathā ca nītiprayogaphalaṃ darśayati: **kve**ti. **idaṃ surārer** daityarājasya Hiraṇyakaśipoḥ **kulaṃ sarvānarthagāḍhaṃ sa ca** tatputraḥ Prahlādākhyaḥ **kve**ti mahadantaram enayor ity arthaḥ. yataḥ **kule ratnam** iva śobhādhāyakaṃ kuta iti viśeṣaṇam. **svapare**ti pareṣāṃ ca tadbhaktidārḍhye nātidurghaṭakāritvād bhagavato bhaktyuttejanena pareṣām api bhaktijananenopakāra iti. etad api kuta ity āha: **rañjite**ti. **aśeṣanātho** bhagavān Viṣṇuḥ · tṛtīyā *śeṣo bahuvrīhiḥ*.[26]

nītyutkarṣārthaṃ punar api tanmāhātmyam āha: **pīḍām** iti.

pīḍāṃ gāḍhām asahata viṣāgnyādibhir dāhyamāno 'py
ānandābdhau gata iva paraṃ jñātasāro manīṣī
tātaṃ jñātīn kulam api tathā yo 'punād bhaktiśālī
tasyaitāvat phalam avikalaṃ nītitantrasya bodhyam **10.69**

sa hi bhagavadekaśaraṇaḥ pākonmukhakaṣāyeṇa tena daityarājen**āgniviṣādibhiḥ** karaṇair **dāhyamāno 'pi** nityāviddhahṛdayatvāj **jñātasāraḥ** sākṣātkṛtānaśvarabhāvo **manīṣī** praśasyamanīṣāyutas teṣu teṣu svacittaniścayapracyutihetuṣu satsv api manāg api calanābhāvāt. **iva**śabdo bhinnakramaḥ · lokadṛśā dahyamāna iva svayaṃ tv **ānandasamudramagnas tātaṃ** Hiraṇyakaśipuṃ **jñātīṃs** tadekayogakṣemān sarvaṃ **kulam api** yat pavitrīkṛtavān. yad uddiśya bhagavān svayam avatīrṇo nakhair uro vidārya pīyūṣam iva lohitaṃ papau tatr**āpunād** iti pāvanaṃ kim iva citram iti bhāvaḥ. **tasye**ti Prahlādasya. **avikalam** ity acintyaphalasaṃbhāvanāt. atra ca viṣāgnyādidāhane Viṣṇupurāṇaṃ pramāṇam:

he sūdā mama putro 'sāv anyeṣām api durmatiḥ
kumārgadeśako duṣṭo hanyatām avilambitam
hālāhalaṃ viṣaṃ tasya dīyatāṃ bhakṣyabhojane

10.68b ānartha J_3 J_4] ānatha J_1 **10.69a** dāhyamāno J_3 J_4 schol.] dahyamāno J_1 **21** jñāta em.] jāta J_3 J_4

Anm. zu 10.68, Metrum: Mālinī. **Anm. zu 12** *pareṣāṃ ca:* Ist hier die Erklärung von *sva-* verloren gegangen? **Anm. zu 10.69, Metrum:** Mandākrāntā.

[26] PĀṆINI 2,2.23.

avijñātam asau pāpo hanyatāṃ mā vicāryatām[27] ityādi.

uktasyārthasya dṛḍhapratītaye 'nyad api purāṇākhyānaṃ saṃvādayati: **loke** · iti.

loke saiva paraṃ budhā vijayate nītiḥ samāsphālanād
yasyāḥ so 'pi gurur vyahan Ditisutān āsthāya mūrtiṃ parām
taddhāneḥ kavir apy asau gatadhṛtiḥ svārthād gataḥ śiṣyakān
vyājaghne kupitaḥ kuto dhṛtisukhaṃ bhraṣṭasya nīter ataḥ **10.70**

budhā iti teṣām eva pūrvāparānusaṃdhānena buddhiphalabhāktvād etanmukhena ta eva vijayanta iti sūcanārthaṃ saṃbodhanam. **loka** iti sarvapratyakṣam evaitatphalam anubhūyata iti kathanārtham avadhāraṇam anyasādhanānāṃ phalavyabhicārakathanārthaṃ **vijayate** · iti *viparābhyāṃ jer*[28] ity ātmanepadam. **samāsphālanāt** · iti nītair autkarṣyakhyāpanārtham. tādṛśīyaṃ kācid laukikī rītir yā sarvasaṃmukhīnāpi dṛśyeti **parāṃ** nītiṃ vyavahitāṃ **daitya-gururūpām**. **vyahan** hatavān. **taddhāner** nītipracyavāt. **kavir** apūrvaracanānirmāṇacaturo 'pi · atha ca **kavir** jalapakṣīva magnonmagnavapur ata eva **gurur** iti prathamaṃ sākūtaṃ nāma. **svārtho** gurupadavī. **śiṣyakān** anukampyāñ śiṣyān iti · anukampāyāṃ kaḥ. svārtho 'pi nāśitaḥ pare 'pi māritā iti nītibhraṃśaphalam. tat phalaṃ gurau yena svārtho 'pi vardhitaḥ svaśiṣyāś cottejitāḥ śatravaś ca māritā. adya tāvad īdṛśī kīrtipatākāpi samutthāpitā. ataś ca nītiphalaṃ nigamayati: **kuta** iti. **ata** iti · etasyāḥ. **vyājaghne** · iti · *āṅo yamahana*[29] ity ātmanepadam. *a-karmakād*[30] iti saty api niyame *svāṅgakarmakād*[31] ity ātmanepadam. tac ca svāṅgatvaṃ śiṣyāṇām anukampyatvena svāṅgavadbhāsanād aupacārikaṃ bodhyam.

itthaṃ hy atrāgamaḥ:[32] purā kila gīṣpatimantrārādhanabalena devā Daityān abhibabhūvuḥ. te ca gurukṛtaṃ sarvaṃ tat samālocya svagurusamīpaṃ gatvā sopālambham ūcuḥ: bhagavan nihatāḥ smo devair gurubaleneti. sa cākūtajñaḥ kaviḥ paryālocya sāntvapūrvaṃ tān idam ūce: mā bhaiṣṭa mā bhaiṣṭa. pratikariṣyāmi. kiyantam api kālaṃ pratīkṣadhvam iti samāśvasya tān svayaṃ kāryasādhanārthaṃ saṃnaddho 'bhūt. bhagavantaṃ sarveśvaraṃ mahādevaṃ śaraṇaṃ śraye · iti gamanārambhe ca tān rahasya upadideśa: ahaṃ bhavadarthaṃ sarveśvaraṃ toṣayāmi paraṃ tu bhavadbhiḥ samāhitacittair bhāvyaṃ yāvad āgamanam iti. atīva vañcanā-cañcur devagurur †mā cīcchalad† iti gato 'sau tapaś cacāra. śrutvā ca devā guruṃ śaraṇaṃ jagmuḥ. vidheyaṃ vidhīyatām iti sa cacāra. mukhena tadvṛttantaṃ sarvam ajñāsīt. vidita-vṛttānto 'sāv †anenaitemā† gurur matsvarūpābhinayena vo vañcayiṣyatīty abhihitā. amī mayāpi

10.70c tad J_3 J_4 schol.] yad J_1 **10.70d** sukhaṃ em.] sukhe J_3 J_4, mukhe J_1 **10.70d** nīter J_3 J_4] neter J_1 **20** abhibabhūvuḥ em.] abhibhūvuḥ J_3, abhibhavuḥ J_4 **22** devair J_3] devai J_4

Anm. zu 10.70, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

[27] Viṣṇupurāṇa, Ed. PATHAK 1,18.2–3. [28] PĀṆINI 1,3.19. [29] PĀṆINI 1,3.28. [30] Vgl. Bhaṭṭojidīkṣita: Siddhāntakaumudī, Ed. TARKAVĀCHASPATI sub PĀṆINI 1,3.28: … [31] Vgl. Bhaṭṭojidīkṣita: Siddhāntakaumudī, Ed. TARKAVĀCHASPATI sub PĀṆINI 1,3.28: … [32] Vgl. Devībhāgavata, Ed. PĀṆḌEYA 4,10.33–4,14.48 und Matsyapurāṇa, Ed. ĀPAṬE 47,62–215.

tannayāstreṇaiva vañcanīyā iti manasi vimṛśya svasthā bhavatha vṛddhir bhavatām iti sattvaprakṛtīn devān samāśvāsya kavirūpam abhinīya prathamam eva cārādimukhena gamanadinād ārabhya kavivṛttāntanivedanena samāśvastamatayas te svayam āgatya vaśayitvā ca tān kuśikṣāṃ śikṣayitum ādāyeva rahasyaṃ nyavedayat. śrūyate: devair madvṛttāntam ākarṇya gurur bodhitaḥ. sa ca madrūpam abhinīya bhavacchalanārtham udyata iti tūrṇam aham āgato 'smi. sa ca yadā viditamadāgamana āgamiṣyati tad asau samāhitais tathāvagaṇanīyo yathā pratyāgatya deveṣu śiṣyeṣu mukham api darśayitum anarho bhaviṣyatīti tāñ chalayitvādhyāpayām āsa sūtraśikṣāṃ yāsāv adhunāpi Cārvākaśikṣeti loke prasiddhā yām ādriyamāṇānām ihāmutrānarthapāta iti. taporataś cāsau kavir ākarṇitavṛtto 'bhūt. kavis tapas taptvā śiṣyān adhyāpayatīti hā dhik kaṣṭam iti. tato prāptasamādhiphala evāgatya dūrād eva śiṣyān ājuhāva: aye putrakā mā bhrāmyata mā bhrāmyateti. te ca pūrvam eva cittaśilāpaṭṭoṭṭaṅkitagīṣpatiśikṣākṣarā dūrād eva devāṭṭahāsena taṃ vigatacchāyaṃ cakruḥ. samīpāgataś ca nyakkāram avāpya śaśāpa: aye tamobuddhayaḥ satyaṃ svabhāva evaiṣa bhavatāṃ niḥśeṣā bhavata · anayā · asvabuddhyā. te ca sattvaprakṛtayaḥ svabuddhyaiva vṛddhiṃ prāptā dyotantām iti punar api śuddhamatir bhūtvā tapo vidhātuṃ vanaṃ jagāmeti.

iti nītimāhātmyaṃ bhinnaprakṛtiśamāśrayaṃ dṛḍhīkṛtyātha sarvathāśaṅkāleśo 'pi nātrārthe samastīti nivedanārthaṃ samānaprakṛtisamāśrayeṇāpi tām āha: **nītim** iti.

nītiṃ samāśritya Vibhīṣaṇo 'pi
sa śāsti rājyaṃ kṣaṇadācarāṇām
saṃtyaktanītau khalu Rāvaṇe 'pi
candraṃ vihāyāsa kalaṅkalekhā **10.71**

paśyata samānaprakṛtyo RāvaṇaVibhīṣaṇayoḥ samānodarayor nītyanītiphalaṃ yad asau **Vibhīṣaṇo 'pi** san pūrvam adhunā vigatabhayeṣaṇa iti prasiddhīkṛtanāmā **kṣaṇadācarāṇāṃ rājyaṃ śāstī**ti. sa ca Rāvaṇo 'naye na viśadīkṛtaśītāṃśuḥ kalaṅkapātraṃ babhūva. aho anayamāhātmyaṃ yad asau sarvathā svānarthānayanena parān evopakaroti. nayas tu svaparopakārīti sarvathā tatra bharo vidheya iti bhāvaḥ. **āse**ti babhūvety arthe nipātaḥ. yathā:

*tenāsa lokaḥ pitṛmān vinetre*ti[33] Raghuḥ.

atra kecit pravādakā mahāsthānādhinā nītir ity ācakṣate. tad ayuktam iti pratijānīte: **āsādye**ti.

āsādyāpĪndrapadavīm Indrā utpathagāminaḥ
bhraṣṭās tasmāt padāt tūrṇaṃ tasmāt tām anupālayet **10.72**

12 avāpya $J_3^{p.c.}$] evāpya $J_3^{a.c.}$ J_4 **10.71d** lekhā J_1 J_4] rekhā J_3

Anm. zu 1 *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht; vgl. Wortschatz → *marṣ.* **Anm. zu 10.71, Metrum:** Upajāti.

[33] Kālidāsa: Raghuvaṃśa, Ed. MAISURKAR 14.23c.

mahatsthānaṃ prāpya na pramattavyam. sarvathā bhagavadekaśaraṇalakṣaṇanītir evāsādanīyety arthaḥ. **utpathaḥ** kupanthāḥ. **tasmād** iti **pada**viśeṣaṇam ekam. dvitīyaṃ ca hetau.

atra Nahuṣam udāharati: **nahuṣa** iti.

Nahuṣa iti sa rājā prāpya nākādhipatyaṃ
hatamatir avaruddho bodhahīnaḥ khilātmā
abhavad avanipṛṣṭhe kṣuttṛḍārto hi jātir
nikhilahasitapātraṃ yad vinīteḥ phalaṃ tat **10.73**

sa iti prasiddhiparāmarśakas **tac**chabdaḥ. astv atra prajārañjanam. devarañjanāc ca **rājā** · evaṃ ca tadanumato 'sau **nākādhipatyaṃ prāpyai**śvaryamadamattas tyaktanītiḥ Śacīkāmukatvāc chivikāvahitamaharṣis tad etanmahāpāpabhraṣṭatapobījo mahāmuniśāpāttapāpaśuddhirūpa-mahāpāmarajanm**ābhavat**. itthaṃ ca · **avaruddha** iti kāmena saṃkucitamedhaḥ. ataś ca **bodhahīnaḥ** kāryākāryavivekarahitaḥ. tataś ca **hatamatir** naṣṭatatkāletikartavyatākaḥ. atha vā **hatā** duṣṭā vaktum apy aśakyā **matiḥ** saṃkalparūpā yasya. īdṛśaḥ san **khilātmā** śūnya-prakṛtir abhūt. śūnyaprakṛtitvaṃ kāryamukhenāvedayati: **kṣud** ityādi. tataś ca: **nikhile**ti. **pātraṃ** viṣayaḥ. itiśabdo 'trādhyāhartavyaḥ: iti **yat** saṃpannaṃ **tad vinīteḥ phalam**. **vir** virodhe viruddhanīter ity arthaḥ. tathā ca Mahābhārate 'gastyavākyāni:

Agastyaḥ:
tato vivadamānaś ca munibhiḥ saha Vāsava
atha mām aspṛśan mūrdhni pādenādharmapīḍitaḥ

tenābhūd dhatatejāś ca niḥśrīkaś ca mahīpate
tatas tam aham āvignam avocaṃ bhayapīḍitam

yasmāt pūrvaṃ kṛte brahma brahmarṣibhir anuṣṭhitam
adṛṣṭaṃ dūṣayasi vai yac ca mūrdhny aspṛśaḥ padā

yac cāpi tvam ṛṣīn mūḍha brahmakalpān durāsadān
vāhān kṛtvā vāhayasi tena svargād dhataprabhaḥ

dhvaṃsa pāpa paribhraṣṭo hīnapuṇyo mahītale
daśa varṣasahasrāṇi sarparūpadharo mahān[34] ityādi.

uktam evārthaṃ pūrvāparānusaṃdhānārthaṃ nigamayati: **ittham** iti.

10.73a nākā J_3 J_4 schol.] svargā J_1

Anm. zu 10.73, Metrum: Mālinī.

[34] Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 5,17.11–15d, dort 11a: *… sa*, 12ab: *-tejāḥ sa niḥśrīkaś ca śacīpate*, 13a: *yasmāt pūrvaiḥ kṛte …*, 13c: *adṛṣṭaṃ …*, 15ab: *… paribhraṣṭaḥ kṣīṇapuṇyo mahītalam.*

itthaṃ ye bhuvi pārthivā bhṛtaprajāḥ khyātā dvaye ’py ādṛtās
te ’rthān nītibharāt samarjya vividhān bhuktvā ca kāmān sukham
satkīrtidhvajaśālinīṃ śubhatatiṃ svastīrtham āsphālya yat
prāpur muktim alaṃ phalaṃ suvimalaṃ sannītivallyā dhruvam **10.74**

dvaya iti somasūryavaṃśabhedena. **ādṛtā** iti śāstrodite paro’kṣe ’rthe dhṛtādaracittāḥ. **samarjye**ti **saṃ**śabdo ’rjane svaparavṛddhiṃ dyotayati. arthārjanaṃ hi rājñaḥ svavṛddher api paravṛddhiṃ dadātīti. **sukham** iti tṛptiparyantaṃ parabhojanena cehāmutra vācyarahitam. **śubhatatiṃ** puṇyaparaṃparāṃ **svastīrthaṃ** svargārohaṇasopānarūpām **āsphālya** vitatya pratīkṣamāṇāṃ saṃnāhya vā. **muktiṃ prāpur** iti kramamokṣo ’syāḥ phalaṃ sūcitam. yad āhuḥ:

nityanaimittikaṃ karma kurvañ śāṭhyavivarjitaḥ
vināpi jñānayogābhyāṃ caryāmātreṇa mucyate[35] · iti.

vallyāś ca **satītvaṃ** kalpavallītvam. vallyāś ca phalena bhāvyam iti phaloktir ucitā.

atrārthe vineyasaṃmukhīkaraṇārthaṃ bharayati: **aho** iti.

aho vitatagahvaraṃ duravabodhabhāvombhitaṃ
mahārthamaṇigarbhitaṃ viralasattvabhītipradam
gabhīramatiśikṣitair vihitatīrthatīrthaṃ manāg
viśanti nayaśāsanaṃ jagati ke’pi dhīśālinaḥ **10.75 (1)**

...
...
gabhīram atiśikṣitair vihitatīrthatīrthaṃ manāg
... **10.75 (2)**

nayaśāsanam iti · atra viśeṣaṇasāmyād aprastutagamyatve samāsoktir iti samudrasāmyam asya bodhyam. (1) **gabhīramatiśikṣitair** gabhīramatyā śikṣitair avāptavidyodayaiḥ. (2) atha vā **gabhīram** iti pṛthakpadam. **atiśikṣitair** atiśayenāvāptavidyodayaiḥ. **vihitatīrthatīrtham** iti **tīrthāni** śāstrāntarāṇy eva **tīrthāni** sādhanāni. atha ca **tīrtheṣu** Gaṅgāditīrtheṣu **tīrthāni** praveśadvārāṇi yasya.

prasaṅgāgataṃ parisamāpya prakṛtayojanārtham āha: **āstām** iti.

11 kurvañ J_3] kuvañ J_4 **13** vallyāś J_3] vallāś J_4

Anm. zu 10.74, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[t]a-pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 10.75, Metrum:** Pṛthvī.

[35] Abhinavagupta: Tantrasāra, Ed. M. R. Shāstrī S. 192, dort b: … *śāstravivarjitaḥ.*

āstāṃ tāvad iyaṃ purāṇadharaṇīśānāṃ kathāmañjarī
santy evālam athādhunāpi bhuvanādhāne gṛhītavratāḥ
bhūmīśā ravisomavaṃśamaṇayo yadbāhulagnā mahī
susthā vismṛtadikkulādrikalanā sā hṛṣṭapuṣṭā janaiḥ **10.76**

kathaiva satprītidatvāt satkīrtigandhabharitatvāc chṛṇvatāṃ maṅgaladāyitvāc ca **mañjarī**. **adhune**ti sarvathānarthāvahe Kalau. **alam** iti paryāptaśaktayaḥ. **bhuvanādhāne**: **ādhānam** ā samantād divyāntarikṣabhaumāpannivāraṇapūrvaṃ dhāraṇe **gṛhītavratā** dṛḍhaniyamāḥ. atha v**ādhānaṃ** bījādhānam: **bhuvanānām ādhāne** nūtanatayā sthāpane. **ravisomavaṃśamaṇaya** iti paraṃparitarūpakeṇa vaṃśa eva vaṃśe veṇus tatra **maṇayo** mauktikaratnāni. **digadraya** upaṣṭambhakagirayaḥ. **kulādrayaś** cādhāragirayaḥ. **hṛṣṭapuṣṭe**ti bāhyāntarasaṃpadbharitajanākuleti.

tatrāsau Raghuvaṃśaratnam amalaprajño maheccho 'rthināṃ
satkalpopapadas tarur dvijavarāśvāsaikabhūr dhīradhīḥ
yaṃ śrīpūrvamahatpadopapadakaṃ rājānam āhuḥ prajāḥ
saṃpraty eva nave 'khile navatarā rītir dhruvaṃ rājate **10.77**

tatrety ubhayavidhavṛttarājamadhye. **asāv** iti vartamānasattākaḥ pratikṣaṇaṃ ca janarañjanāgravartī. **raghuvaṃśaratnam** iti prāgvat. **amalaprajño** viśuddhamatir atha ca ralayor aikyād bhūmigato 'py **amaraprajño** 'maratvena prakarṣeṇa jñātavyaḥ. atha vāmarair eva prakarṣeṇa jñāyate gūḍhāśayatvāt. yataḥ · **maheccho** mahāśayaḥ. atha vā **maheṣū**tsaveṣv ev**ecchā** yasya satatotsavamatiḥ. atha vā **mahe** tejas**īcchā** yasyety adīnamatir ity arthaḥ. tath**ārthināṃ satkalpopapadas taruḥ** satkalpatarur ity arthaḥ. **sattvaṃ** ca vivicya dānāt. tasya tadrahitatvād iti tasmād asya vyatirekaḥ: **dvije**ti. kṣatriyasya te hi mānyāḥ. **dhīradhīḥ** pūrvāparavicāracañcuḥ. **saṃpraty eve**ti pūrvakālīnaṃ nāmāntaram asya sūcayati. atra vismayamāno 'rthāntaraṃ nyasyati: **nava** iti. anena sarvathā prabhuśaktyādhikyam asyādhunā sūcitam. tadānuguṇyena śrīmahārājeti nūtanābhidhānaṃ samucitataram iti ca.

atha *saṃpraty eve*ti[36] sūcitajanmakālīnanāmanirdeśapūrvakaṃ nītigāmbhīryam asya vadati: **sa Golābhasiṃha** iti.

sa Golābhasiṃhaḥ paraṃ nītipātraṃ
mahīmaṇḍale kevalo 'stīti dhīr me
ya eko 'rimadhye samantāt papau svaṃ

10.77a maheccho J_1 J_3] mahoccho J_4 **10.77d** dhruvaṃ J_3 J_4] hi yad J_1 **17** rañjanā em.] rasanā J_3 J_4 **22** te hi J_3] dvije J_4

Anm. zu 10.76, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 10.77, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

[36] 10.77d.

vipattau hi nītiś ca yā saiva nītiḥ **10.78**

paraṃ kevalam atiśayena vā. pratijñāṃ nirvāhayati: **ya eka** iti. **ya eko ripumadhye** patito 'pi **svam** ātmānaṃ **papau** rarakṣa. atrāyam āśayaḥ: Raṇajitsiṃhākhyarājñi tripuruṣaparaṃparayā bhūmau kīrtimātraśarīre sati tatprabhāvopanatavibhavāḥ Śuṅgajātayo gṛhasthās tādṛkkarma kṛtavanto yena tadadhikāriṇo 'pi tadanu nāmamātrāvaśeṣā jātāḥ. nivṛttaprāyeṣu sarveṣu jātābhikhyeṣu piśācāviṣṭās te · enam apy adhītasadvidyaṃ vaśīkartuṃ prakrāntāḥ saṃbhārayāṃ cakruḥ. (1) asau cādhītavidyas **tanmadhya**patito 'pi san nayena **svātmānaṃ rarakṣe**ti. (2) upamābalāc cātraitadarthapratibhāsaḥ: tathā hi yathā **golābhākhyapuṣpaṃ samantād alimadhye** patitam api tāṃs tarpayitvā svātmānaṃ rakṣati tathāsāv api **svātmānaṃ rarakṣe**ti. (3) atha ca **ya eko 'rimadhye** prāpto 'pi **samantād** guptaprakaṭaṃ **svaṃ papau** dhanaṃ svīkṛtavān. tac ca sarvaṃ svīkṛtya papau rarakṣa ca. labdhapālanaṃ ca mahatkauśalam iti nītir evāsau samantād ullasati. (4) atha vā luptopameyam: yathā pur**ārimadhye** MadhuKaiṭabhadānavāvasare **ko** Brahmā · **e** · iti Viṣṇau sthitas tannābhikamalasthitatvāt tābhyāṃ hiṃsitum ārabdhaḥ **svaṃ papau**. tathāsāv api gadādharaikaśaraṇaḥ svātmānaṃ papāv iti bodhyam. atra sphuṭaṃ nayamāhātmyakathanārtham arthāntaraṃ nyasyati: **vipattāv** iti. astu saṃpattau sarvasāmagryāṃ satyāṃ nītimāhātmyaṃ grastam iva pratīyate. satpratipakṣam iva ca bhāsate. vipattau tu prayojitā nītir niṣpratipakṣatvād abādhitā sphuṭapratītaye bhavatīti sarvathā tatra yatanīyam iti bhāvaḥ.

sā ca nītiḥ sattvādhīneti vyavasthāpyate pūrvārdhena tatraivāparārdhenainaṃ dṛṣṭāntayati: **aho** iti.

aho dhīmatāṃ sattvam evātiśaṃsyaṃ
na bhātīha yenātra saṃpad vipad vā
sa eko mato me 'yam evātra loke
na dṛg yasya lābhe vyaye vānyathābhūt **10.79**

dhīmanto 'tra nayaśālino vivakṣitāḥ. **sattvam** udāracittatā. **yene**ti sattvena. **atre**ti naye. **sa** iti sattvadhīyuktaḥ. **atre**ty etadadhikārilokamadhye. **anyathe**ti harṣadainyarūpā.

enam evārthaṃ sukumāramatirājakumārasamādhānārthaṃ purāṇasaṃvādena saṃkṣipati: **tathā ce**ti.

tathā cātra purāṇaikaśaraṇair anuvarṇitam
saṃkṣiptaṃ nītimāhātmyaṃ yac chruteḥ paramādaraḥ **10.80**

purāṇavacanam evārthato 'nuvadati: **yat khalv** iti.

10.80d chruteḥ J_1 J_3] chrute J_4

Anm. zu 10.78, Metrum: Bhujaṃgaprayāta. **Anm. zu 10.79, Metrum:** Bhujaṃgaprayāta.

yat khalu śobhanamūlyaṃ śobhanaveśaś ca devadānavanarendraiḥ
labdhaṃ tad vinayaphalaṃ matveti
budhas tam āśrayed vinayam **10.81**

devadānavanarendrair ity ūrdhvādhomadhyalakṣaṇā trilokī lakṣitā. **mūlyam** iti sāravad-
5 vastūpalakṣaṇaṃ **veśa** iti **cā**cchādyopalakṣaṇam. tathā hi devadānavayor yadā yair nayaḥ samāśritas tadā tai rājyaṃ bhuktam iti nāmabheda evānayor na punar vastusthitau kaścid api pakṣapātaḥ. astu vā niyatasthitakathā yāvad ye 'pi sukhaduḥkhāspadabhūlokeśās tair api caitadāśrayeṇa devabhūmir api vaśīkṛtā. kaiva katheha kīyatpadāptāv iti samāsitapadena nirdiṣṭam.

10 itthaṃ śikhābandham ā mūlād agraparyantaṃ susaṃsthaṃ vidhāyedānīṃ śekhararacanāṃ ghaṭayitum arthavādavākyam āha: **tathā ce**ti.

tathā cākhyāyikā Misradeśīyo jājibhūpatiḥ
abhūd anarthadoṣajño bhāsvān iva sadoditaḥ **10.82**

anarthadoṣajña iti vyatirekavarṇanaṃ prastutārthadārḍhyāya yena tajjñānena taddhāniḥ
15 sidhyatīti. **sadodita** iti · upamānād ādhikyasūcanāya vyatirekabījam.

Romakeśena sākaṃ sa maitrīṃ kesariṇā dṛḍhām
vyavasthāpitavān yena reje bhūmir iyaṃ mudā **10.83**

Romakeśeneti. **sa** iti Misradeśarājā. **kesariṇe**ti · etannāmadheyena. **yene**ti maitrī-vyavasthāpanahetunā.

20 **tayor maitrī vireje sā Vāsavābrājayor iva**
janā babhūvur muditāḥ sarvopadravavarjitāḥ **10.84**

Vāsavābrājayoḥ prācīpratīcīsvāminoḥ ŚakraVaruṇayor iva. **tayor** hi meghajalasvāmitvād yathā janavṛddhaye tathānayor apīty aha: **janā** iti.

tato maitryāṃ vivṛddhāyāṃ tau nṛpau dṛḍhasaṃdhaye
25 **pratyudvāhavaco 'nyo'nyaṃ cakrāte putrakanyayoḥ** **10.85**

10.81d budhas tam J_3 J_4] budhaiḥ sam J_1 **4** sāravad J_4] sāra J_3 **5** cācchādyo em.] cācchyādyādyo J_3 J_4 **8** kīyat em.] kīya J_3 J_4 samāsita em.] samasita J_3 J_4 **10.82a** Misra J_3 J_4] madra J_1

Anm. zu 10.81, Metrum: Fehlerhaft, morenzählend (33+30). Mit Einsparung einer Mora könnte die erste Zeile der einer *Āryāgīti* (32+32) angeglichen werden, die zweite entspricht der ersten einer *Āryā* (30+27), was jedoch in dieser Zusammenstellung nicht von den Metrikern beschrieben wird. Da die erste Zeile zudem kommentariell weitgehend im Wortlaut gesichert ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff. **Anm. zu 10.82a** *Misra-:* Lexikalische Entlehnung von *miṣr* ‚Ägypten'. **Anm. zu 10.83a** *Romaka-:* Modulation (‚Römer') oder lexikalische Ersetzung (‚Rom') von *Rūm* Rom. **Anm. zu 10.84** *ab-rāja:* Name Varuṇas analog zu *ap-pati*.

maitrī nissaṃbandhā hi kadācid viśliṣyatīti **dṛḍhasaṃdhaye** dṛḍhabandhāya **pratyudvāhavacaḥ**: matputrāya tvayā kanyā deyā tvatputrāya mayā dīyate · iti paṇabandhaḥ. sa ca yady api pratyudvāho na kartavya iti pratiṣiddhaṃ tathāpi dvijaviṣayatvāt pratiṣedhasyāviruddho 'nyatra.

dṛḍhasaṃdhau tathā maitryāṃ vyatyayena tayor dvayoḥ
deśyā āpaṇikādyās te vyavahāraṃ pracakrire **10.86**

tatheti pratyudvāhabandhena **tayor dvayor** rājñor **deśavāsinaḥ** · MiśraRomakadeśabhavā **āpaṇikādyā** vaṇigādyā **vyatyayena vyavahāraṃ prakarṣeṇa** nirbhayaṃ **vidadhire**: amukīyam idaṃ vastu mayā preṣitaṃ tvayāpy etanmūlyenaitat pratinidhibhūtaṃ vastu preṣyam iti satyatayā vyavahāraṃ cakrur ity arthaḥ.

vyatyayavyavahāraphalam āha: **tatsakhyene**ti.

tatsakhyena ca deśau tau dvau saṃpatpātratāṃ tathā
īyatur muditāḥ sarve yathā sthāvarajaṅgamāḥ **10.87**

satyasthitatvāt sarvasya sthāvarāṇām api modaḥ samucita eveti **sthāvarajaṅgamā** ity uktam. **tāv** iti dvitve kathite 'pi **dvāv** iti punarvacanaṃ maitrīphalasyobhayor api leśamātreṇāpy anyūnādhikatākathanārtham.

yat kiṃcid anayoḥ kāryaṃ svalpaṃ bahv api vāgatam
anyo'nyamantraṇenaitat sādhitaṃ satphalaṃ hy abhūt **10.88**

āgatam iti · avaśyakartavyatayākasmād apy āpatitam. **hir** avadhāraṇe satphalam eveti.

anyo'nyamantraṇaṃ hitvā na kācid anayoḥ kriyā
vavṛte sarvathā maitrī nibiḍā siddhaye yataḥ **10.89**

kācid iti svaparaviṣayā. **yato dṛḍhā maitrī sarvathā siddhaye**: ārambhe pāke ca siddhidety arthaḥ.

itthaṃ maitrīṃ svaparopakāriṇīṃ nirūpya prakṛtapratyudvāham anusaṃdhāpayati: **atho** iti.

atho dine ca kasmiṃścin Miśreśaḥ saṃdideśa tam
Romakādhipatiṃ samyag vinayodbṛṃhitaṃ vacaḥ **10.90**

saty api pratyudvāhenānayoḥ sāmānye tathāpi pūrvaṃ gārhasthye kanyaiva gaṇanārheti tadaucity āha: **samyag** iti. **udbṛṃhitam uccair** atīva **bṛṃhitaṃ** poṣitam.

10.87ab tau dvau J_3 J_4] dvau tau J_1 **10.89d** yataḥ J_3 J_4 schol.] nṛṇām J_1 **10.90d** vinayo J_1] vinīyo J_3 J_4

Anm. zu 7 *Miśra-:* Lexikalische Entlehnung von *miṣr* ‚Ägypten'. **Anm. zu 10.90b** *Miśra-:* Lexikalische Entlehnung von *miṣr* ‚Ägypten'.

ativinayaṃ viśadayati: **svastī**ti.

svasti Miśreśvaro bhāvi dāso 'śeṣaiḥ sajātibhiḥ
satrānāmya śiro nīcair vijñaptiṃ kurute vibho **10.91**

tatra satām ayam ācaritaḥ panthāḥ · yat sarvatraiva vidheye · ādau svaparamaṅgalāśīr vidheyeti **svastī**ti sāmānyenoktiḥ. kanyāsaṃbandhavidhin**āśeṣaiḥ sajātibhiḥ saha śiro namraṃ vidhāya**. bhor **vibho**. **nīcair vijñaptiṃ kurute**: nyūnādhikyam atra vijñaptau kṣamyam iti **nīcaiḥ**padāśayaḥ. yato **'śeṣaiḥ sajātibhiḥ saha bhāvi dāso** dāso bhāvīti **sajāti**śabdasya prāyaśo 'bhijanasaṃbandhiṣv eva prasiddhatvād **aśeṣair** iti sarvasaṃbandhiparigrahārtham. **satre**ti sahārthe.

sajjyatāṃ prāptakāleyaṃ caryā nau bhoḥ śiromaṇe
yathāvasaram ārabdhā kriyā satyaṃ virājate **10.92**

saṃdeśam āha saṃkṣepeṇa: **sajjyatām** iti sajjanāyai baddhakakṣyeṇa bhūyatām. **bhoḥ śiromaṇe** 'smacchirobhūṣaṇa · **iyaṃ nāv** āvayoś **caryā** pratyudvāhalakṣaṇā vyavahāravartanī **prāptakālā**: nāsau prāgvat kālaṃ pratīkṣate 'pi tu kāla evaināṃ pratīkṣate. kriyatām iyam iti prerayatīty arthaḥ. kālapreraṇam eva samarthayati: **yathe**ti. anuvādavākyatayedaṃ yojyam: **yena** kālapreraṇā svarūpaṃ lapsyati tathā kālānatikrameṇ**ārabdhā kriyā virājate** · iti yat tat **satyam** iti satyam atra vidheyam iti mahājanamukhena sarvaprerakaḥ kāla eva prerayatīti bodhyam.

etad eva dṛṣṭāntādyantaḥkāreṇa tribhir draḍhayati: **kāla** iti.

kāle vibhāti nitarāṃ kriyā sadbhir niṣevitā
atītāvasarā vyarthā dhīman samyag apīhitā **10.93**

sadbhir iti viditavedyaiḥ. uttarārdhe **samyag** iti viśeṣaṇād atrārdhe 'ṅgavikalāpīti śeṣo bodhyaḥ.

vibhānti nitarāṃ strīṇāṃ kāle 'lpe kelivibhramāḥ
mahānto 'py anyadā satyaṃ lajjāyai kevalaṃ dhruvam **10.94**

alpe · iti jasantam. apiśabdo 'trādhyāhāryaḥ: **alpe** 'pīti. **kāle** rahaekāntapriyasaṃgamādau. **anyadā** gurujanasaṃnidhau paraparicaye vā **lajjāyai** · iti svaparaduḥkhāya.

etad eva hetupūrvaṃ samarthayati: **sadasattve**ti.

sadasattvanimittaṃ hi kālaḥ kevalam īritaḥ
sann asan kālato bhāti bhāty asan saṃs tathā tataḥ **10.95**

---

5 sāmānyeno J_4] samānyeno J_3 **13** praty em.] kṛty J_3 J_4 **14** iyam J_4] om. J_3 **10.94d** dhruvam J_3 J_4] hi te J_1

gatārtham etat.

tad asmāsu kṛpādṛṣṭiṃ vidhāyāmṛtaśītalām
nibaddhāṃ satkathāṃ ślāghyām udgranthaya śubhodayām **10.96**

tad iti. **asmāsu** · iti bahuvacanam atyantavinayaparaṃ na mayi paraṃ yāvad asmadīyeṣu sarveṣv apīti. **ślāghyāṃ** ślāghārhāṃ **satkathāṃ** praśastakathāṃ maṅgalakathām iti yāvat. **nibaddhāṃ** parasparapaṇabandhapūrvaṃ vācā niyamitām **udgranthayo**nmocanena svaparahitadāyinīṃ vidhehi. yataḥ **śubhodayāṃ śubhaiḥ** prācīnapuṇyakarmabhir **udaya** āvirbhāvo yasyāḥ ṣaṣṭhyantamukhyo bahuvrīhiḥ. śubhakarmaṇā samarjitenedam avāpyata ity arthaḥ. atha vā **śubhaḥ** śubhadāyī · **udaya** utpattir yasyā iti bhāvisaukhyahetutvam asyāḥ sūcitam.

anyac ca: **yathe**ti.

yathā nau jīvitaṃ caitau śobhete kṛtasatkriyau
raviprabhe iva śubhe asmaddhṛtkajatuṣṭaye **10.97**

etāv iti svaparadvikaviṣayam. **satkriyo**payamanakriyā. **raveḥ prabhāyāḥ** svasamavāyinītvād atra **prabhā** dinalakṣmīr bodhyā yathā ravidinalakṣmyau parasparamilite śobhete padmavikāsike ca tathā · etau parasparamilitau śobhamānāv asmaddhṛdayaṃ vikāsayata iti.

nau jīvitam[37] iti nyāyena sādhayati: **kīrtī**ti.

kīrtiśeṣasthitijuṣām apīha dharaṇītale
jīvattvaṃ yadvaśenāsti tatsthitiḥ sarvathā śubhā **10.98**

kīrtiśeṣasthitijuṣāṃ bhasmībhūtabhautikaśarīrāṇāṃ **dharaṇītala** iti bhūtala evedam acintyavaibhavaṃ yanniḥśeṣībhūtasyāpi saśeṣatvam iti samutkarṣadyotanārtham. **jīvattvaṃ** prāṇādhāritve 'pi tatphalabhāktvaṃ **yadvaśena** yadbalena **sthitir** iti karmocitatāpādanālakṣaṇā. **sarvathe**ti · ihāmutropakāritvāt.

atraiva ghūrṇanayāha: **yasye**ti.

yasyeha putranāmātmā sthito dharaṇimaṇḍale
saṃsthito 'sau vibhāty uccaiḥ saṃsthito 'pi vidher vaśāt **10.99**

na ca putrasyātmatvoktir viruddhā:

aṅgād aṅgāt saṃbhavasi hṛdayād abhijāyase
ātmaiva putranāmāsi[38] · iti śrutiprāmāṇyāt.

10.97b kṛta J_1 J_3] kriya J_4 **14** padma em.] padmā J_3 J_4 **10.98b** dharaṇī J_3 J_4 schol.] jagatī J_1

[37] 10.97a. [38] Mānavagṛhyasūtra, Ed. R. H. Sastri 1,18.6 = Āśvalāyanagṛhyasūtra, Ed. Tirtha 1,15.11, dort c: *ātmā vai …*

ata eva *punāti pitaram iti putra*[39] iti nairuktāḥ. *punnāmno narakāt trāyate*[40] · iti cāgamikāḥ. **asau** ca **vidher vaśāt** prārabdhakarmaphalabhogāt **saṃsthito** 'smaccharīrād viśliṣṭo **'pi** · **uccair** ūrdhvalokeṣu **samyak sthito viśeṣeṇa bhātī**ti.

avaśyaṃ ca satkārye prāptāvasare yathā pradhānam adhyakṣāḥ pracchyās tatra ca vicitra-
5 vṛttayo mantriṇo bhavanti gūḍhāśayatvāc ca te guptaṃ satkāryāt kadācit svāminaṃ cyāvayanty apīti sūcanāpūrvaṃ prāpte kārye na vilambanīyam ity āvedayati: **tat tathe**ti.

tat tathā mantraṇīyaṃ te yatheśecchāvaśād drutam
pratiṣṭhā syād yathā svāsthyaṃ bobhavītitarāṃ ca nau **10.100**

īśecchāvaśād iti sarvatra mukhyanimittam īśecchaivācālyā. tasyāṃ ca satyāṃ pratibandha-
10 kāriṇo kiṃcitkarā ity āśayaḥ. **yathe**ti · etatpratiṣṭhāpanayā **svāsthyam** avyagratvaṃ svargasthityeva sarvathāsukhabhoktṛtvaṃ ca. ata eva **bobhavītitarām** iti. atiśayapaunaruktyaṃ ca guṇāyaiva.

sarvathā sārabhūtatvād īdṛśī kriyā kārpaṇyaṃ pṛṣṭhe kṛtvaudāryaṃ ca puratāḥ kṛtvānuṣṭheyety āvedayati: **secche**ti.

15 **secchonmocyā tava tathānayor utsavasatkriyā**
yathā bhadrā mude 'smākaṃ pūrvāparaviśuddhitaḥ **10.101**

bhadreti sarvato hitakāriṇī vihitakaraṇāt · utsavakaraṇāc ca · **asmākaṃ muda** ity atra syād iti śeṣaḥ. atraiva **pūrvāpare**ti nimittāntaram: **pūrve** pitṛpitāmahādyāḥ · **apare** pālyā bhāryādyāḥ · rūḍhe hi putre pitur vanaprasthānādyadhikārāt.

20 prakaṭam evāha: **svaputrārtham** iti.

svaputrārthaṃ mayaucityā dravyajātaṃ manoramam
rathāśvadāsīdāsāḍhyaṃ sajjitaṃ sapariccchadam **10.102**

paro'kṣapriyā hi mahānta iti valitvā jāmātṛvyapadeśaḥ. **dravyajātam** āha: **rathāśve**ti. idaṃ ca yautakalaksaṇatvād ubhayānuguṇyenoktam. tac ca **sapariccchadaṃ** sottaravṛddhikam.

25 idānīm etattvarārthaṃ svasyaitatkāryavyatiriktakāryāntaraṃ niṣedhayati: **sthito 'smī**ti.

sthito 'smi sajjo bhavyāṃ te matim āhlādakāriṇīm

---

4 kārye J_4] kāye J_3 **10.100c** svāsthyaṃ J_3 J_4 schol.] svāsthaṃ J_1

Anm. zu 23 *paro'kṣapriyā …vyapadeśaḥ:* Bezug unklar.

---

[39] Quelle unbekannt. [40] Vgl. Bṛhaspatismṛti, Ed. K. V. R. Aiyangar Śrāddhakāṇḍa 120ab: *punnāmno narakāt pitaraṃ trāyate yataḥ.*

pratīkṣe 'bhrasya rasitiṃ śikhīva pramadāptaye **10.103**

bhavyāṃ praśastāṃ **matim** anumatim aṅgīkṛtiṃ yata **āhlādakāriṇīm** ihāmutra bhavyatvāt **pratīkṣe** pratipālayāmi. atropamā: **abhrasye**ti. **rasitir** garjitam.

Miśreśalekhyam upasaṃharati Romeśaprāptidvāreṇa: **itī**ti.

iti vṛttāntabharitaṃ vṛttaṃ Romādhipaḥ sudhīḥ
niśamya mudito bhūtvā hasitvoce sabhāsadaḥ **10.104**

niśamya pūrvāparānusaṃdhānena samyak parālocya **hasitve**ti bhāvyāśayasūcanam.

aho bhāgyam aho bhāgyaṃ sajjā bhavata māciram
sthitir asyānvavāyasya prītaye kasya no bhavet **10.105**

aho bhāgyam iti harṣātiśaye vīpsā. **māciram** ity atra kriyatām iti śeṣaḥ. **kasya no bhaved** iti sarvasyāpi bhaved evety uktir iyam īdṛśī.

sarvaprītim eva prakaṭayati: **ṛṇe**ti.

ṛṇatrayapratīkārāc chlāghyeyaṃ sarvathā kathā
sādhanāny atra sajjyantāṃ kriyatāṃ caturāpaṇam **10.106**

ṛṇatrayasya hīyaṃ viśuddhir iti **pratīkārād** ity uktam. tac ca devapitṛmanuṣyākhyam. samyak sthāpite putre tebhyo viśuddharṇaḥ pitā bhavatīti. **caturāpaṇam** iti **catvāri** sthaṇḍilāni · **āpaṇā** vyavahārahaṭṭikāḥ. tatra samāhāre dvandvaikatvam. **kriyatāṃ** racanayā vyavasthāpyatām iti.

sumṛṣṭam iti paureṣu ghoṣaṇāpi vidhīyatām
antaḥpurocitam api kriyatāṃ kaṇḍanādikam **10.107**

sumṛṣṭam iti. **ghoṣaṇā** · ānakaninādaḥ **paureṣu** nagaravāsiṣu **vidhīyatām**. ghoṣaṇāvādanam evāha: **sumṛṣṭam** iti. sarvato vīthiṣu saṃmārjanapūrvaṃ gandhapuṣpādiracanā racyatām. **kaṇḍanaṃ** taṇḍulādiśodhanam **ādinā** dalanavārakavedikām āpanaparigrahaḥ.

pratikarmaṇi caikānte kumāro 'yaṃ nidhāpyatām
iti bhṛtyān samādiśya dūtaṃ satkṛtya sattamaiḥ
svaucityāgādhahṛdayo lilekhocitam uttaram **10.108**

pratikarmaṇīti. **pratikarma** prasādhanam. tac ca deśakulācārādinā daśasaptatridinādi-sādhyam. **satkṛtya** satkāram āpayya. **sattamāny** anarghavastūni. **svaucitye**ti bhāvyāśayaḥ.

10.103c pratīkṣe 'bhrasya rasitiṃ J_3 J_4 schol.] pratīkṣiṣyāmi tāṃ kekāṃ J_1 **10.106d** catur J_4] catvar J_1 J_3 **16** catur J_4] catvar J_3

Anm. zu 7 *parālocya:* Zweifelhaft, lies: *paryālocya*?

tatsādhakaṃ c**āgādhahṛdaya** iti viśeṣaṇam. ata ev**ocitam** ity **uttara**viśeṣaṇam. aucityaṃ cottarasya sarvathābādhyatvam.

Romeśottarapattrikam ārabhate: **bhadram** iti.

bhadraṃ praṇatir asmākam ūrīkāryā mataṃ ca vaḥ
mūrdhni no bhāgyataruṇā phalitaṃ saddvijāśiṣā **10.109**

bhadram iti prāg eva vyākhyātaprāyam. svaparataḥ kalyāṇaṃ vardhatām ity arthaḥ. **asmākaṃ praṇāmo 'ṅgīkārya** iti saty apy asya kanyāpitṛtve 'pi prāg anusaṃdhitsitaputrapitṛtvān mānapūrvaṃ praṇatimātram. **mataṃ ca va** iti **vo** yuṣmākaṃ **matam**. asmākam api matam ity adhyāhāraḥ. na ca nyūnapadatvam.

vaktrādyaucityavaśād doṣo 'pi guṇa[41]

iti harṣabharitatvād vaktur atra guṇatvam eva. harṣoktiṃ samāpya vyavahārocitam ālikhati: **mūrdhni** · iti. yady api *bhāgyaṃ karma śubhāśubham*[42] iti nirupapadasya **bhāgya**śabdasyobhayavācakatvam. tathāpi **saddvijāśiṣe**ti saṃyogād ubhayavācakatvaśaktipratibandhaḥ. tathā ca vākyārthakuśalāḥ:

saṃyogo viprayogaś ca sāhacaryaṃ virodhitā
arthaḥ prakaraṇaṃ liṅgaṃ śabdasyānyasya saṃnidhiḥ

sāmarthyam aucitī deśaḥ kālo vyaktiḥ svarādayaḥ
śabdārthasyānavacchede viśeṣasmṛtihetava[43] iti.

saddvijāśiṣeti **sattvam** āścaryadyotakam. tathā hi: aṅkurodgama eva śākhāpattrādisaṃbhāvanā. vaikalye 'pi yugapat tatsaṃpattipūrvaṃ phalotpattisaṃbhāvanayāmīṣāṃ sattvaṃ katham iva nirvarṇyatām iti **phalitam** udbhūtaphalena bhūtam.

iti mahotsavaṃ vācā samarthya *svaputrārthaṃ mayaucitye*ti[44] madreśarekhāṃ lāghavāvahāṃ *hasitvoce sabhāsada*[45] iti hāsyenābhinītāṃ śikṣārthaṃ saṃskurvann āha: **paraṃ tv** iti.

paraṃ tu jñāpyate kiṃcit tan niśamya hṛdā svayam
avadhārya gatīś citrā bhāvyaṃ svasthena mānada **10.110**

saṃpannam idaṃ bhadrakārīti dṛḍhaniścito bhaveti · īyat **tu hṛdāvadhārya** bhāvini kāle **svasthena bhūyatāṃ** yena nānyatra kutracit skhalyate. **mānade**ti saṃbodhanaṃ mahattvasūcanena śikṣāpātratvaṃ dyotayati. yato mānaṃ parebhyo dadāti pareṣāṃ ca mānaṃ dyatīti **mānada** · iti.

---

10 doṣo J_4] dauṣo J_3 **20** tat J_4] om. J_3 **10.110d** svasthena J_1 J_4] svasthyena J_3 **26** bhave J_4] bhava J_3

---

[41] Mammaṭa: Kāvyaprakāśa, Ed. Jha 59cd, dort Rest: *… guṇaḥ kvacit kvacin nobhau.* [42] Amarakośa, Ed. Sardesai 3,3.155b. [43] Bhartṛhari: Vākyapadīya, Ed. Rau 2.315–316, dort 315a: *saṃsargo ….* [44] 10.102a. [45] 10.104d.

prakṛtam āha: **ka** iti.

ko viśeṣaś cariṣṇūnāṃ samānakaraṇeṅginām
vivekadṛṣṭir manujas taddhīnas tu paśuḥ smṛtaḥ **10.111**

cariṣṇūnāṃ sāmānyena jaṅgamatvavyapadeśārhāṇām. yataḥ **samāne**ti: **karaṇānī**ndriyāṇi. **iṅganaṃ** ceṣṭā. viśeṣam āha: **viveke**ti. **smṛta** ity asyārthasya svakalpanākalpitatvaṃ nirasyati.

iyantaṃ samupāśritya viśeṣaṃ gatibhedataḥ
sarvādhikārī manujaḥ karmakṣapaṇataḥ paśuḥ **10.112**

iyantam iti. **iyantaṃ viśeṣaṃ** vivekatadabhāvalakṣaṇam. **gatibhedata** iti vivinakti: **sarvādhikārī**ti Brahmādikīṭāntayonigāmī. **karme**ti paśutve hy asya karmakṣapaṇam. na tu tatrordhvādharagatiprāptiḥ svātantryeṇa karmaśeṣeṇa tv astu ca tatprāptiḥ. sa ca manuṣyatvaphalam eveti na vyabhicāraśaṅkotthāpyā.

vyatirekamukhyenāvivekinaṃ garhate: **paśor apī**ti.

paśor apy atha vā nīco manujo 'yaṃ vicārataḥ
sa karma kṣapayaty eva duṣṭārjanaparo 'paraḥ **10.113**

atha veti *taddhīnas tu paśuḥ smṛta*[46] paśubhāvasyāpi śaithilyāya pakṣāntare. **vicārata** iti vicāre kriyamāṇe. vicāram eva viśadayati: **sa karme**ti. **sa** iti paśuḥ. **karme**ti paśutvāpādakam. **apara** iti manujapaśuḥ. **duṣṭe**ti bhāvipaśutādyāpādakakarm**ārjanaparaḥ**.

uktasya phalitam āha: **tasmād** iti.

tasmāc cittaṃ ciraṃ dhṛtvā matau sadgatihetave
ko na sarvottamāṃ bhaṅgiṃ vivecayati yatnataḥ **10.114**

matāv iti viveke. **sadgatihetave** tatprāptinimittam. **sarvottamām** iti · etadbhāvijanmahitāvahām.

sūcitam arthaṃ sarvasādhāraṇīkartum āha: **sa cāsāv** iti.

sa cāsau yad idaṃ kiṃcid dravyajātaṃ mahītale
tat svabhāvacalaṃ kasya mude syād amalātmanaḥ **10.115**

sa cāsāv iti · īyatā pīṭhikābandhena sādhitamahimāvicāraḥ. **dravyajātam** iti dravyatvena sāravattayā matam. **amalātmanaḥ** · viśodhitabuddheḥ.

atra dṛṣṭāntayati: **gatāgatam** iti.

5 viveke $J_3^{p.c.}$] vivike $J_3^{a.c.}$ J_4

[46] 10.111d.

gatāgataṃ vidadhatī sarvatrāpi varāṅganā
yathā na kasyacit tattvād dravyasaṃpattir īdṛśī **10.116**

sarvatreti · uttamādhameṣu. **na kasyacid** iti varāṅganānām iva dravyasampadāṃ na kadācit kathaṃcid api cottamādhamavicārapakṣapātaḥ. **tattvād** iti dṛḍhaniścayarakṣito 'yam artha ity arthaḥ. tataś ca maṅgalotsave prārabdhe katham anucitā nirvedakathā piśācikotthāpaneveyam ārabdheti na vācyam. tattvena hi dravyasaṃpadāṃ bhogyatvasvarūpatvād eva bhogo na doṣāya. atattvena tv anarthadāyitvāt tadupadeśasyātīva māṅgalikatvād iti **tattvād** ity āśayaḥ.

āstām atra prītibhāvanayā vāṅmātreṇāpy atra bharo na vidheya ity āha: **na kārye**ti.

na kāryā gaṇanāpy atra gatvaryāṃ niścayād budhaiḥ
medhā medhāvināṃ seyaṃ tad-hīno hi paśuḥ smṛtaḥ **10.117**

seyam iti · etadgaṇanāyā api tyāgaḥ. medhātītānusmṛtilakṣaṇā anubhūtānusmaraṇenaiva hi bhāvikuśalāptir ity āha: **medhāvinām** iti bhāvipraśaṃsāptaye matvarthīyaḥ. sarvathānyakkārārtham āha: **tad** iti.

nanu katham iyan nindyate maṅgalabhūtatvād asyāḥ. tathā ca:

śūraḥ sa eva sa guṇī sa budhaḥ sa dhanyo
mānyaḥ sa eva kularūpakalākalāpaiḥ
ekaḥ pumān sa hi śuciḥ sakale 'pi loke
yatrāpatet tava śubhe karuṇākaṭākṣa[47] ityādi munivākyāni pramāṇaṃ santi.

satyam etat. paraṃ tu vicārapūrvam etatsamāśrayaṇaṃ sarvathāmaṅgalaṃ tadabhāve ca pramādamadironmūlitabuddhīnāṃ mahānarthaśvabhrapāta eveyam iti pañcabhir āha: **vañcakasye**tyādi.

vañcakasya bhavasyaitad viśvāsāvapanaṃ dṛḍham
ajñātaparamārthānāṃ bhūṣaṇaṃ bhāti mohataḥ **10.118**

vañcako bhrāmakaḥ. **āvapanaṃ** bhāṇḍam.

viditārthais tu vidvadbhir nonmādyaṃ tatra jātu vai
unmāde kuta evāho sukhagandho 'pi sidhyati **10.119**

viditārthair jñātaparamārthaiḥ. āstām atra sukhaṃ yāvat tadābhāso 'py eṣāṃ dṛgagocara ity āha: **sukhagandho 'pī**ti.

yad etat saṃmataṃ loke bhūṣaṇatvena kiṃcana

11 smaraṇenaiva J_4] smaraṇenainava $J_3^{p.c.}$, smaraṇevanaiva $J_3^{p.c.}$ **10.118c** paramā J_1 J_3 schol.] parasā J_4

[47] Skandapurāṇa, Ed. N. S. Singh 4,5.84, dort b: … *kulaśīla*…, c: *ekaḥ śuciḥ sa hi pumān* ….

sa lopaḥ sarvathā tasya paramārthamahāmaṇeḥ **10.120**

loke · iti · adhamasarge. **lopa** iti · āptasyāpi cchedanam.

nūnaṃ te bhraṣṭasarvasvā ye bhūṣaṇakṛtādarāḥ
unmādyanti kutaḥ svāsthyaṃ kāmavibhrāntacetasām **10.121**

iti parapakṣakhaṇḍanārthaṃ mahānarthadāyitvam etasya dravyajātasya saṃsādhya svapakṣeṇa sarvathāmaṅgalatvam asya sādhayitum ārabhate: **tan maye**ti.

tan mayāyaṃ svaputro 'dya tāvad vinayabhūṣitaḥ
suśikṣitaś ca yannighnā bāhyabhūṣaṇasaṃskriyā **10.122**

tatra bījasūtram āha: **yannighne**tyādi. tad atra rājasasāttvikasargo nidarśayitavyaḥ · yenaitadāptyā pūrve Rāvaṇādyā mahānartham āptāḥ · uttare ca JanakaYudhiṣṭhirādyā mahārtham āptāḥ. atha vā sāṃpratam api te te Śuṅgakumārā. imau ca pitāputrau śrīmahārājaitatkumāraRaṇavīrau nidarśanam iti.

dvitīyam eva pakṣaṃ sarvathopodbalayati: **sarvathe**ti.

sarvathā vinayānarghamaṇibhūṣaṇabhūṣitaḥ
vibhāti sutarāṃ loke pariṣatsu kṛtādaraḥ **10.123**

pariṣatsv iti mahājanagoṣṭhīṣu. anyan nigadavyākhyātam.

enam evārthaṃ vyatirekeṇa draḍhayati: **na bhātī**ti.

na bhāti mūḍhadhīr jātu manīṣipariṣadgataḥ
apy upāttalasadbhūṣājuṣṭasadveśabhāg api **10.124**

spaṣṭam.

akiṃcanatve 'py anena śobhāvattve siddhe sarvathābharitatve kaimutikanyāyaṃ sūcayati: **vinayānarghe**ti.

vinayānarghasadratnavibhūṣitakalevaraḥ
analaṃkṛtadeho 'pi bhāti sarvamanīṣiṣu **10.125**

gatārtham etad api.

sarvaśobhānāṃ cāyam ākara iti sādhayati: **vinayālaṃkṛta** iti.

vinayālaṃkṛte 'muṣmin samīpasthāḥ svayaṃ kila

5 ārthaṃ J_4] ārtha J_3 **10** pūrve J_4] pūrvai J_3

śamaśīladamādyā ye nidhayo mānyatāspadam **10.126**

etair eva nidhibhir nidhipatitvam ity āha: **nidhaya** iti.

iyaṃ ca śailī: asmākaṃ kaṭhoraprākkarmopanatarājyānāṃ ye punas tatkarmakṣapaṇāvāptasatyālokās teṣām anyaiva lokātiśayinī śailīty āha caturbhiḥ: **yat kiṃcid** iti.

yat kiṃcid bhavajātaṃ hi dravyajātaṃ vibhūtimat
avaśyaṃ naśvaraṃ bhārībhūtaṃ ca vyayiduḥkhadam **10.127**

ekatra **jātam** āvirbhūtam. anyatra **jātaṃ** samūhaḥ. **vibhūtimad** iti sarvathā tṛptisīmāprāptiyogyābhāsam.

naśvaram[48] ityādipratijñātam arthaṃ hetvādikathanena vyavasthāpayati: **bhayam** ityādi.

bhayaṃ caurāgnirājabhyo nāśo 'vaśyaṃ vyayo 'pi ca
tasyāsya sarvathā duḥkhaṃ ratis tatra kuto vidām **10.128**

atrānyo 'nyāpekṣayā balī vivakṣitaḥ: **nāśo** 'tra pṛthivīmagnatvādinā darśanāprāptiḥ. **vyayaḥ** prāṇasāmyena dṛḍhagranthyā rakṣitasyāpi krameṇa viśīrṇatā.

bhāsate nitarāṃ loke pratidvandvisamāgama[49]

iti nyāyam āśrayati: **abhayam** ityādi.

abhayaṃ nāśarahitaṃ sadopanatam eva ca
abhāraṃ sukhadaṃ kasya mude na syād idaṃ dhanam **10.129**

sadopanataṃ kāryakṣaṇe 'nanveṣyam. **idaṃ dhanaṃ** vinayākhyam.

yasya nāsty upamā loke nivṛttibhayavarjitaḥ
apakṣayavyayānarthahīno 'yaṃ ratnasattamaḥ **10.130**

apakṣayaḥ kṣaye 'pi tadabhānaṃ vastrādijīrṇatāvat.

prakṛtopasaṃhāram āha: **itī**ti.

iti saṃlikhya lekhyaṃ tad bahuprārthanayā nṛpaḥ
dūtaṃ taṃ muditaḥ prāha gacchāmodaya taṃ śubham **10.131**

lekhyaṃ prītivārttāpattraṃ **saṃlikhya** śāstrārthabharitatvam adhyāhārādidoṣarāhityaṃ ca **samyaktvam**. śikṣopadeśakaṣābhir lekhyamadhye vinītaṃ taṃ rājānaṃ vidhāya laukika-

10.126b sthāḥ J_1 J_4] sthaḥ J_3 **10.128b** ca J_3 J_4] vā J_1

Anm. zu 4 *satyālokās:* Zweifelhaft, lies: *satyalokās*?

[48] 10.127c. [49] Quelle unbekannt.

samācārapālanārtham āha: **bahuprārthanaye**ti. kṛtārthīkṛtā adyaprabhṛti mānyapadavīm adhyāropitā vayaṃ bhavatsvāminety agaṇyaṃ tasya māhātmyam. vayam api kanyājanakā ity atīva bharo 'smāsu tenādhyāropitaḥ. mandākṣāvanatam asmacchiraḥ svayam evetyādivāṅmādhuryaprārthanayā **taṃ dūtaṃ prāha**: sukhaṃ **gacchā**smatsukhena **bahuprārthanayā** **taṃ sadācāram āmodaya** harṣayeti.

prāpte 'numatipattre 'tha Miśrasvāmī mudānvitaḥ
bhāvaṃ vibudhya tasyāho vismayaṃ param āgataḥ **10.132**

prāpta iti. **bhāvaṃ vibudhye**ti · asyāpy upadeśapātratām āha. **vismaya** āścaryaṃ garvābhāvaś ca.

bhāvavibodhanaṃ vācābhinayati: **satyam** iti.

satyam etad aho tasya gāmbhīryadhṛtisatkṛtā
matis tasyeti hṛṣṭo 'sau muhur muhur uvāca ha **10.133**

atihṛṣṭasyoktau **tasye**ti dviruktir guṇa eveti prāg uktam.[50]

ity atihṛṣṭo bahir harṣoktipīyūṣam āsārayitvā svayaṃ carvitacarvaṇanyāyenāsvādātiśayāya papāv ity āha: **satyam** iti.

satyaṃ vinayanāmedaṃ sarvasaṃpattikāraṇam
śaucaṃ varṇāśramācāraśaucebhyo 'timahatpadam **10.134**

śaucaṃ ca samanantaradvāre dṛḍhīkṛtam iti prāptapratiṣṭhe tasmiṃs tadādhikyavarṇanam asya śobhāyai. uttarottarombhanaṃ hi sarvathāsvādātiśayāyeti kiṃ bahunāsau śaucam ālāpya tenaiva nāyakarūpeṇa śobhāṃ dhatte · iti.

atraiva sarvavidyānāṃ tātparyam iti sūcayati: **śrutī**ti.

śrutismṛtipurāṇeṣu yad etad vinayābhidham
śaucaṃ gañjo 'timadhuraṃ gañjebhyaś cety udīritam **10.135**

tridhā hi saṃkṣepato vidyāḥ: vidheyasūcanaṃ tatprakāśanam arthavādaiś ca tatsamāśvāsajananam iti krameṇopanyāso 'yam: **śrutī**tyādi. **gañjo** rahasyavastusthāpanāspadam.

saṃkṣepeṇāsyehāmutropayogitām āha: **yasyāsāv** iti.

10.132a pattre J_3 J_4] prāpte J_1 **19** āsau em.] āsā J_3 J_4 **21** śrutī J_3] śrute J_4 **10.135d** gañjebhyaś J_1 schol.] śaucebhyaś J_3 J_4 rep. 10.134d

Anm. zu 10.132b *Miśra-:* Lexikalische Entlehnung von *miṣr* ‚Ägypten'.

[50] Vgl. 10.109.

yasyāsau vinayaḥ samyak tadrājyaṃ susthitaṃ bhavet
vinayāśrayaṇād dhīrair devatvaṃ prāpyate dhruvam **10.136**

susthitaṃ divyāntarikṣabhaumopadravarahitam. **devatvaṃ prāpyate** bhūsamāśritā devā eveme ity arthaḥ. atha vā dehaviyoge **devatvaṃ prāpyate**. **dhruvam** iti · acālyo 'yam artha ity arthaḥ.

atra saṃvadati: **mahadbhir** iti.

mahadbhir dravyacintāto nāśritā naśvaratvataḥ
vinayācāravanto ye te narāḥ sukhabhājanam **10.137**

mahānto 'tra JanakaYudhiṣṭhirādayaḥ.

ye ca kecic chlāghyācāranidarśanaṃ mahānta iti te 'nenaiva tathety āha: **mahatām** iti.

mahatāṃ yat sunāmatvaṃ tad etad iti niścitam
tasmād eṣa budhaiḥ samyak pālyo 'vahitabuddhibhiḥ **10.138**

sādhitam arthaṃ sukumārabuddhinidarśanīkaraṇārthaṃ saṃkṣipya smārayati: **ity evam** iti.

ity evam uktaṃ vinayābhidhānaṃ
ratnaṃ sumṛṣṭaṃ bhuvi bhūṣaṇaṃ yat
yadādṛtāḥ kīrtim ihādhigamya
sthānaṃ paraṃ yānti paratra śuddhāḥ **10.139**

sumṛṣṭaṃ samyakchodhitam. **yadādṛtā** iti · asāmarthyāt parikrayaṇādināpi yacchravaṇa-darśanādiratāḥ **paraṃ sthānaṃ** satyalokākhyam.

iti śrīRatnaśekharaśikhāyāṃ vinayaratnaṃ daśamam 10.
samāpto 'yaṃ prathamaḥ khaṇḍaḥ 1.

iti śrīRaṇavīraśikhāśekhare Padasaṃketākhye vivaraṇe vinayaratnaṃ daśamam 10. samāptaś ca prathamaḥ khaṇḍaḥ.

10.136d devatvaṃ J_1 J_3 schol.] daivatvaṃ J_4 **10.137a** āto J_1 J_3] āno J_4

Anm. zu 10.139, Metrum: Upajāti.

باب یازدهم

«در علوّ همّت»

در خبر آمده است که اِنَّ اللّٰهَ یُحِبُّ مَعالِیَ الأمور حق سُبحانَهُ مردم بلند همّت را دوست می‌دارد و اعمال بزرگ به نظر قبول مشرّف می‌سازد و رفعت ارجمند با همّت بلند، پیوندی دارد که جدایی ایشان از یکدیگر محال است. نظم:

(۱۱.۱) مرغ همّت چو بال بگشاید عزّ و اقبالش آشیان باشد
پیش چوگان همّت عالی کمترین گوی آسمان باشد

سلاطین را همّت عالی پیشکاریست کافی و مددکاریست وافی. هر کِرا از ایشان همّت بیشترست به قَدم شوکت از دیگران پیشتر است.

(۱۱.۲) همّت بلند دار که نزد خدا و خلق باشد بقدر همّت تو اعتبار تو

یعقوب لیث را در مبدأ جوانی یکی از پیران قبیله گفت که: خاطرم به حال تو نگرانست چه در این سن که تو هستی هنگام استیلای شهوت و غلبهٔ نَهمت است. دستپیمانی راست کن تا از برای تو کریمه ای از خانواده ای بزرگ بخواهم. یعقوب گفت: عروسی که من خوش کرده‌ام دستپیمانی او آماده است. پیر گفت: او را بر من عَرض کن تا ببینم که چیست و از عروس نشان ده تا بدانم که کیست؟ یعقوب به خانه رفت و شمشیر بیرون آورد و گفت: من عروس ممالک شرق و غرب خطبه خواهم کرد و دستپیمانی من این تیغ جوهردار و این شمشیر جوشن‌گذار است.

(۱۱.۳) با بخت نیک هیچکسی را ستیز نیست مهر عروس ملک به از تیغ تیز نیست

و هم در این معنی گفته‌اند: شعر:

(۱۱.۴) عروس مملکت آن مرد در کنار گرفت که اوّل از گُهر تیغ داد کابینش

و در همین معنی این بیت مشهور است:

(۱۱.۵) عروس ملک کسی در کنار گیرد چُست که بوسه بر لب شمشیر آبدار دهد

آورده‌اند که در آن ایّام که اسکندر رومی خواست که رایت جهانگیری از سرحد بر عزیمت ضبط ممالک عرب و عجم بردارد و رکاب همایون به جهة تسخیر برّ و بحر عالم حرکت دهد، بغایت اندیشه‌ناک و ملول خاطر بود. ارسطاطالیس حکیم که وزیر آن حضرت بود چون علامت فکرت و نشانه حیرت بر جبههٔ حال و ناصیهٔ اقوال او ظاهر دید، گفت: ای شاه جهان‌پناه، اسباب دولت مهیّاو آماده و حشم و خدم در موقف بندگی و خدمتکاری ستاده و خزانهٔ معمور و مملکت موقوف بخت به صفت استدامت آراسته، نهال دولت به شرف استقامت پیراسته، اقبال کمر موافقت بسته، جاه و جلال بر آستانه عالی به خدمتکاری نشسته؛ تَوَزُع ضمیر اَنور و تفرّق خاطر اَزهر را سبب چیست؟ اسکندر جواب داد که تأمل می‌کنم که عرض جهان بغایت محقّرست و ساحت ممالک هفت اقلیم بسیار مختصر، شرم می‌دارم از این مقدار ملک، سوار شدن و توجّه به تصرّف و تسخیر آن نمودن. شعر:

(۱۱.۶) کِرای آن نکند طول و عرض هفت اقلیم که من به نیّت تسخیر آن سوار شوم
هزار عالم ازین گر بود کمست هنوز که من به عزم تصرّف بدان دیار شوم

ارسطو فرمود که شک نیست که ایالت و حکومت این مایه از جهان نه لایق همّت بلند و نه در خور نَهمت ارجمندست، عرصه مملکت اَبدی را با آن ضَم کن تا همچنانچه به ضربت تیغ جهانسوز ساحت سرای فانی را در قید ضبط می‌آری، به برکت دل عالم افروز، ملک سعادت باقی هم در قبضهٔ استحقاق تو آید، تا این نقصان به برکت آن کمال تلافی پذیرد و این اندک به زینت آن بسیار رونق گیرد. نظم:

(۱۱.۷) مُلک عُقبی خواه، کان خرم بود ذرّه ای زان ملک صد عالم بود
جهد کن تا در میان این نشست عرصهٔ آن عالمت آید به دست

اسکندر بدین سخن تسلی یافته بر حکیم آفرین فراوان کرد و امروز شاهباز عقل هر کاملی در هوای ثنای اسکندر جهة آن پرواز می‌کند که همای همّتش به استخوان ریزه سر فرو نیاورد. نظم:

(۱۱.۸) تو باز ساعد شاهی به استخوان منگر همای همّت خود را بلند ده پرواز

oṃ śrīGaṇeśāya vighnavināśanāya namaḥ.
oṃ

bhālāgre 'navarākṛtī Ratimukhe no Māradṛkcāturī
tīrthordhve na Hares tanūḥ prabhumukhenārtārtihantry uktikā
sārādyā na ca hīraratnakaṇikā dantyūrdhvagā no kuthā
dṛksaṃdhānakarī na pakṣmaracanā yāsāv irāstāṃ drutam

itthaṃ daśaratnadvārātmakaṃ prathamapārśvakhaṇḍaṃ samyak sthāpayitvātha dvitīyaṃ daśaratnadvāraghaṭitaṃ pārśvakhaṇḍaṃ saṃsthāpayiṣyann *udāratā*[1] · ity uddiṣṭam ekādaśaṃ ratnadvāraṃ lakṣaṇopadarśanārtham anusaṃdhadhāti: **dvāram ekādaśam** iti.

oṃ

dvāram ekādaśaṃ sādhu śṛṇudhvaṃ vimalāśayāḥ
samyag āsādanād yasya guhyā bhūtiḥ samīyate **11.1**

sādhv iti samyag ghaṭitaṃ śravaṇakriyāviśeṣaṇaṃ vā. samavadhānena buddhidhārārohitvaṃ **sādhutvam**. ata eva **vimalāśayā** ity āmantraṇam. **āśayasya** ca **vimalatvam** asūyābhāvaḥ. **śṛṇudhvam** iti śravaṇagocarīkaraṇenaiva tatphalabhāktvaṃ sūcitam. mananādinā taducitaphalalābhe kaimutikanyāyasiddhe 'pi vinaye buddhisāṃkaṭyahānaye prakaśam evāha: **samyag** iti. **āsādanaṃ** paṭhanādinābhyāsadṛḍhīkaraṇam. **samyaktvaṃ** ca tṛptiparyantatā. **guhyā**nyatra gopyā **samīyate** svayam eva saṃgacchate. āntaradvārāsādane ca parā **bhūtiḥ** praviśatāṃ saṃgacchata evety ucitam.

itthaṃ uddiṣṭam anusmārya lakṣaṇagrantham avatārayituṃ tāvad vineyābhimukhīkaraṇāya tadautkṛṣṭyasūcanapūrvam audāryadvārayor vācyavācakabhāvalakṣaṇaṃ saṃbandhaṃ nibadhnan bhūmikāṃ racayati: **samaste**ti.

samastabhavakākaraḥ sakalasaukhyamūlaṃ mahā-
bhayaprabhava īpsitāśayavikāsikodāratā
budhair vimalabuddhibhiḥ śubhamahāśayair yādṛtā
pramodabharanirbharā tadabhidhāyikā dvār iyam **11.2**

bhavakaṃ bhadraṃ tasya ca paro'kṣapratyakṣabhedena **samastatvam**: tac ca deśakālabhedena tāvat pratyakṣaṃ dvidhā. paro'kṣaṃ deśānantyāt kālānantyāc cānekadhā · ity

1 vighnavināśanāya J_4] om. J_3 **4** ārti J_3] ātti J_4 **20** ābhimukhī J_4] ābhimukhe J_3 **11.2b** vikāsiko- J_4 lect. diff.] vikāsito J_3

Anm. zu 6 *yāsāv irāstām:* Zweifelhaft, wenn *irā* denkbar die Göttin der Rede (*PW) ist, warum soll sie dann geschwind verschwinden? **Anm. zu 2–6 Metrum:** Śardūlavikrīḍita. **Anm. zu 11.2, Metrum:** Pṛthvī.

[1] 1.71d.

aihikam. paramārthatas tu: āstām aihikaṃ bhadrasāmastyaṃ pratyakṣatvād āmutrikaṃ bhadrasāmastyaṃ paro'kṣam api nyāyāgamābhyām asya samasty eveti. tataś cāyam arthaḥ: bhūtabhavyabhāvisamīpadūrādibhedabhinnaihikaparītānumānāgamaikagamyāparimitāmutrikakalyāṇākara ity arthaḥ. **sakalasaukhyamūlam** iti **saukhyaṃ** kevalātmabhogaḥ. **bhavakaṃ** tu svaparagocaram ity anayor bhedaḥ. **mahābhaye**ty atra · **a**kārapraśleṣanirdeśaḥ. **vimalabuddhibhir budhair yodāratādṛtā**dareṇa svīkṛtā. **iyam** ekādaśī **dvā** dvārikā **tadabhidhāyike**ti saṃbandhaḥ. tatra saṃbhavāsaṃbhavāv anapekṣyonmuktahastādit**odārate**ty agre svayam eva sphuṭībhaviṣyati.

atraiva pratiyoginirdeśapūrvam anuyogilakṣaṇaṃ sphuṭam iti śikṣayann āha: **anarthe**ti.

anarthavipadākaraḥ sakaladuḥkhamūlaṃ mahā-
bhayaprabhava īpsitāśayanirodhinī dīnatā
jaḍaiḥ kaluṣabuddhibhiḥ paramapāmarair yādṛtā
prasahya tadapākṛtir nigaditā parodāratā **11.3**

kaluṣabuddhibhir jaḍaiḥ paramanīcair yā dīnatā sāmastyasattve 'pi · akiṃcanatvabuddhir **ādṛtā**. **prasahya** haṭhālaṃgrāsena **tasyā** dīnatāyā **apākṛtir** akiṃcanatve 'pi sāmastyabuddhyā vyavahṛtir yāsau budhair **udāratā nigaditā** yata iyaṃ dīnatā · anarthādirūpā sarvathehāmutra samīpe dūre ca nindyety arthaḥ. na cātra sādharmyavaidharmyabhede saty api pūrvaślokoktaracanānibandhanamātrasattve kā rītir iti vācyam. āsvādātiśayasya racanāmūlatvāt tadvastusattve 'py apūrvatvavyavahārasya Dhvanikṛtā varṇitatvāt. yadi ca pūrvapakṣe · eva baddhakakṣyatvaṃ tathāpi paravarṇitānuvāde tathātvam. svavarṇitānuvāde tathātvasyāpi niravadyatvāt. evaṃ pūrvottaram api bodhyam. tathā ca Dhvanikāraḥ:

tattvasyānyasya sadbhāve pūrvasthityanuyāyini
vastu bhātitarāṃ tanvyāḥ śaśicchāyam ivānanam[2]

tathā:

pratāyantāṃ vāco nimitavividhārthāmṛtarasā
na sādaḥ kartavyaḥ kavibhir anavadye svaviṣaye
parasvādānecchāviratamanaso vastu sukaveḥ
*Sarasvaty evaiṣā ghaṭayati yatheṣṭaṃ bhagavatī*ti.[3]

atraivodāharaṇapradarśanenaudāryam upodbalayati: **aho** iti.

aho jagati te paraṃ parahitārthatīvravratā
jayanti malinaprabhā api balāhakānāṃ vrajāḥ

Anm. zu 11.3, Metrum: Pṛthvī.

[2] Ānandavardhana: Dhvanyāloka, Ed. P. Śāstri 4.14, dort a: *ātmano 'nyasya …*, b: *…anuyāyy api.* [3] Ānandavardhana: Dhvanyāloka, Ed. P. Śāstri 4.17.

udārahṛdayoddhurā ya iha jīvanaiḥ saṃtataṃ
dharāṃ suphalaśālinīṃ vidadhate svayaṃ niṣkalāḥ **11.4**

jagatīty anenāmīṣām udārahṛdayānāṃ svaparabuddhirāhityam uktam. **parahitārthatīvravratā** iti **para**śabdopādānam upalakṣaṇam: tac ca prāyeṇa svopakāraniratā loke bhavanty eveti tadvyavacchedārtham. kecic ca kuṭilāśayāḥ svān api vañcayitvā parān upakurvate · iti tadvyavacchedārthaṃ **jagatī**ti prāg upadiṣṭam. **malinaprabhā** ity anena na bāhyākāra audāryahetur iti sūcitam. **hṛdayaṃ** vakṣo manaś ca. **uddhurā** unnadhakukṣayaḥ · agaṇitasaṃbhavāś ca. **jīvanaṃ** jalaṃ jīvasadṛśaṃ dhanādi ca. **dharā** pṛthvī tadvāsinaś ca. **niṣkalā** niścetanāḥ pratyupakārābhisaṃdhirahitāś ca.

audāryaṃ tad vimalamatayaḥ samyag ālocyam urvyā
yāsau rātriṃdinam ahaha hā marditā jīvasaṃghaiḥ
kṛṣṭā kliṣṭā kṛtavidaraṇā dāhitā kleditāpi
harṣonnaddhā phalati nitarāṃ sarvasaṃjīvanāni **11.5**

samyag iti kuśāgrīyadhiṣaṇām ādāya. **ahahe**ti pṛthvipakṣeṇādbhūte. **he**ti vivecakapakṣeṇa niyater balavattvāt kaṣṭanivedane. **marditā** gatāgatena. **kṛṣṭā** haladānādinā. **kliṣṭā** pavanāpūraṇādinā bādhitā. **kṛtavidaraṇā** koṭiśādināsatīkṛtā. **dāhitā** gahvarādipradeśe bhasmīkṛta†śiṣyā†. **kleditā** jalabharaṇādinā. īdṛśy **api** sarvathāpīḍitā **harṣonnaddhā** satī **sutarāṃ** **sarvasaṃjīvanāni** sarveṣāṃ devapitṛmanuṣyapaśukīṭānāṃ prāṇasaṃdhāraṇasādhanāni **phalatī**ty **audāryam** asyā **ālocyam**.

na ceyaṃ kācij jātir nāma svarasasiddhā yenodārā api svasmin kṛpaṇā api svasminn ity etacchikṣānarthakyena piṣṭapeṣaṇadoṣāpātaḥ syād ity āha: **no jātir** iti.

no jātir dharaṇītale janimatāṃ mānyatvahetur budhāḥ
samyak paśyata sindhur eṣa kṛpaṇaḥ pātālamūlaṃ gataḥ
abjo 'sau tanayo 'sya sarvajagatāṃ svāṅgāmṛtāsphālanāt
kṣīṇo dhūrjaṭinottamāṅgakuhare kāṣṭhāṃ parāṃ prāpitaḥ **11.6**

atra prakṛtatvān **mānyatvam** udāratā. tadanuyāyinaś cānuṣaṅgasiddhā iti sāmānyenoktam: **mānyatvahetur** iti. pratijñātārtham aprastutapraśaṃsāyugalena sādhayati: **paśyate**ti. **paśyate**ti viviṅkta. **eṣa** candrapitāvyāptadaśadik ko'pi **samudraḥ** kṣārīkṛtajalatvāt **kṛpaṇaḥ** san **pātālamūlaṃ gataḥ**. adhastād eva samantād āpītajalo 'py adṛśyo bhavati. kṛpaṇānāṃ

6 na J_4] om. J_3 **7** uddhurā J_4] uddharā J_3 saṃbhavāś J_4] saṃbhavāsaṃbhavāś J_3 **28** viviṅkta em.] viviṅkya J_3 $J_4{}^{p.c.}$, viviṅkyaḥ $J_4{}^{a.c.}$

Anm. zu 11.4, Metrum: Pṛthvī. **Anm. zu 11.5, Metrum:** Mandākrāntā. Das dritte Strophenviertel wird durch die Kürze der letzten Silbe, für die eine Länge vorgeschrieben ist, fehlerhaft. Ein editorischer Eingriff unterbleibt, da der Wortlaut im Kommentar gesichert ist. **Anm. zu 11.6, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

ca prāyeṇa dhanaṃ kṣitimagnatvāt pātālamūlam eva gacchati. **asya** samudrasy**āsau tanayaś candraḥ sarvajagatāṃ** sthāvarajaṅgamānāṃ sākṣāt paraṃparāsaṃbandhena ca **svāṅgāmṛtāsphālanāt** svāṅgarasasārabhūtāmṛtasyāsphālanāt samantād vikṣepaṇāt **kṣīṇaḥ** san **dhūrjaṭinā** paramasaṃyaminā maheśvareṇa sarvaśikṣopadeśakuśalena **svaśirobile parāṃ kāṣṭhāṃ** paramotkarṣaṃ **prāpitaḥ**. parameśvaraśiraḥśekharībhūtasyotkarṣavarṇanam apy anucitam iti **para**padāśayaḥ. **sarvajagatām** iti saṃbandhasāmānye ṣaṣṭhī. yad etan maheśaśiro'vasthityāsyājarāmaratvaṃ tad audāryaphalam iti bhāvaḥ.

itthaṃ candradṛṣṭāntena gamyamānotprekṣayaudāryamāhātmyaṃ nirvarṇyānyathāpi tad dṛṣṭāntenaiva tathaiva nirvarṇayati: **naudāryasye**ti.

naudāryasya mahītale 'sti pratimā yasyāśrayeṇendunā
kṣīṇenāpi janānatiṃ gatavatā saṃprāpyate pūrṇatā
kārpaṇyaṃ tad apāsya dhīramatibhir grāhyā sadodāratā
yā vṛddhiṃ satatavyaye 'pi dadhatīhāmutra saukhyāspadam **11.7**

yasyety audāryasya. **kṣīṇena** devapitṛmanuṣyān kalādānena saṃtarpya kṛṣṇe †māyāṃ† kalāmātraśeṣeṇāpi puṇyaprabhāvāt pratipadi punar apy udetya **janānatiṃ gatavatā** tadāśīḥprabhāveṇa śukle kalāvṛddhyā pūrṇāyāṃ **pūrṇatāpyate** · iti samakṣaṃ pakṣāntareṇāsya gatiṃ vilokyaudāryamatibhiḥ samāśvastahṛdayair bhāvyam. phalitam āha: **kārpaṇyam** iti. **apāsyā**dhaḥ kṣiptvā kalanāpadavīm apy anānīya phalasya saṃbhavāsaṃbhave 'pi sarvathā samāśvasitacittatvaṃ **dhīratvam**. dṛṣṭapratyayārtham āha: **ye**ti. dṛṣṭam etad udāttacittānāṃ **satatavyaye 'pi vṛddhir** iti. ata ev**ehāmutra saukhyāspadam**.

na kevalaṃ trivargasādhanam eveyam udāratā yāvadanuṣaṅgāgatāṃ trivargakalanāṃ pṛṣṭhe kṛtvāpavargaikasārair anayā bhūyate · ity āha: **aho** iti.

aho vitatavaibhavaṃ jagati sāram etat paraṃ
trivargakalanāṃ ca tāṃ yadanugaiḥ samāsāditām
vihāya paramāśayaiḥ paramaśāntabodhodayaiḥ
pramodabharanirbharā parakalāpyate kāpi sā **11.8**

aho iti · atidurghaṭaniḥśreyasasādhanatvenāsya ślāghādyotakam. āmukhe trivargadānād **vitatavaibhavatvam**. **paryantato** 'pavargāvāhakatvāt **sāratvam**. **etad** ity audāryāpekṣaṃ klībatvam. tad evāha: **yadanugair** audāryānugatais **tāṃ trivargakalanāṃ samāsāditāṃ** hastāgatām api **vihāya** tātparyavṛttyānālocya **sā kāpi**: **se**ti manorathaśatair aspṛśyāgamaika-

5 parāṃ $J_3^{a.c.}$] parā $J_3^{p.c.}$ J_4 **27** aho iti J_3] om. J_4 **28** paryantato J_3] payantato J_4 **30** vihāya J_3] om. J_4

Anm. zu 11.7, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[st]i pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 11.8, Metrum:** Pṛthvī.

prasiddhā ca. **kāpī**ti vaktum aśakyā · āgamasiddhatve ʾpi svaprakāśatvād anyāprakāśyā. **pramodabharanirbharā**nandapūrṇā **parakalā** pūrṇasthitir **āpyate**. atra sādhananirūpaṇam: **paramāśayair** iti **paramaśānta**bodhair iti ca. anena viśeṣaṇadvayenāsyārthasyārthavādatvaṃ nirastam. yakṣānurūpo balir iti nyāyena yādṛśy udāratā tādṛśaṃ phalam iti. paramārthaikaśaraṇair ahaṃtāyā apy audāryapakṣanikṣiptatvāt katham iva na **parakalāpyate** · iti.

ittham aprastutapraśaṃsayānyāpadeśarūpayaudāryaṃ nirūpya prakṛte yojayati caturbhiḥ: **kānta** iti.

kānto guṇāḍhyo vimalodayo ʾsau
satkīrtipūrodayabhāsitāśaḥ
vibhāti bhāsvān iva doṣahārī
yaccittam audāryarasojjvalābham **11.9**

udayo vṛddhir udgamanaṃ ca. **bhāsvān** raviḥ. **doṣā** rāgadveṣādyā aśucitādayaś ca. **audāryarasa** eva raso ʾmṛtam. sūryaraśmīnām eva hy ayaṃ svabhāvaḥ · yad amṛtāsphālanena jagatsphītiḥ.

dharā dharā puṇyaparaṃparāṇāṃ
satkīrtir ādhāravatī ravīndū
sahāyasaṃpatkṣapitāntarādhī
tenojjvalau yasya sudhīr udārā **11.10**

dhareti. **yasya** mahātmanaḥ **sudhīr udārau**dāryaguṇālaṃkṛtā **tena** puṇyavateyaṃ **dharo**rvī **puṇyaparaṃparāṇāṃ** ūrdhvordhvārohipuṇyapaṅktīnāṃ **dharā** dhārayitrī tenaiveyaṃ pṛthvī puṇyasopānaparaṃparayā svargākramaṇārhā. dṛṣṭaṃ caikena śrīRāmeṇa sarvāpy Ayodhyā svargam ārohitā. tathā **tenai**va pāvanakīrtinā yeyaṃ **satkīrti**mūrtiḥ **sādhāravatī**. satkīrtis tam evādhāram āśritya susthadehā tiṣṭhatīty arthaḥ. tathā **tenai**va · imau jagadanuprāṇakāv ābhāsakau ca **ravīndū** sūryācandramasau · **ujjvalau** jagatprakāśādidānena svayam api dīpakau. atra hetugarbhitaṃ viśeṣaṇam: **sahāye**tyādi. yatas tau kevalau dinarātrivibhāgena svīkṛtajagadbhārau · aviśrāntau · asmiṃs tu satatodyate **sahāyā**ptyā **kṣapitāntaḥ**śokau. **ujjvalāv** iti gamyamāneyam utprekṣā. **sudhīr** iti · anenaiva guṇenāsya śobhanabuddhitvam apīti bhāvaḥ.

kulaṃ viśuddhaṃ pitarau kṛtārthau
susaṃtatis tasya sadojjvalābhā
mahīmaṇī rājati cātmanāsau
yaccittam audāryarasena siktam **11.11**

Anm. zu 11.9, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 11.10, Metrum:** Upajāti. **Anm. zu 11.11, Metrum:** Upajāti.

kulam iti. **kulam** ityādinā pūrvapāvanatvam uktam. **susaṃtatir** ityādinottarottarasukhadāyitvam uktam. **svayaṃ** ca pṛthvībhūṣaṇatvam asyeti **mahīmaṇir** ity uktam. **audāryarasenai**va rasena jalena **siktaṃ** puṣṭim ānītam.

nirargalā nākapurī sukhāḍhyā-
nantyaṃ dharāyāṃ nikhilodayānām
satpāvanī kīrtir amuṣya śuddhā
yasyāntaraṃ buddham athāpy udāram **11.12**

nirargaleti. **tasya** **nākapurī** **nirargalā** pratibandhakarahitā tatpratibandhakakaluṣāṇām audāryeṇa niśśeṣīkṛtatvāt. prārabdhabhogāvasāne nākādhyārohārho 'sāv ity arthaḥ. prārabdhabhogaparyantaṃ ca jīvadavasthāyām etadanubhāvenākuśalakarmaṇāṃ bhasmībhūtatvād **dharāyām** **asya** **nikhilodayānāṃ** sarvaśubhāyānām **ānantyam** apariccchinnatā. **asya** ca **śuddhā** **kīrtiḥ** **satām** api **pāvanī** · etatkīrtanena pāpakṣālanaṃ puṇyaprāptiś ca bhavatīti. **yasyāntaraṃ** cittam **udāram** audāryaguṇayuktam. atra sarvatraudāryabījam āha: **buddham** iti. na hy anadhigatasadasadvastutattvānāṃ kadācid apy udāratā saṃbhavati. yatra ca kvacit tad dṛśyate tat tasya maurkhyaṃ svaparānarthāyaiva bhaved iti tattvam.

ittham anyāpadeśenaudāryaṃ samarthyāsyātipraśastatvāt paramopādeyatāyai vineyāñ śikṣayati: **adhītye**ti.

adhītya śāstrāṇi parāvarāṇi
svabhyasya vidyā api citritārthāḥ
ādeyam etat paramārthasiddhyai
manīṣiṇaudāryakalāsty anarghā **11.13**

paratvaṃ **śāstrāṇāṃ** sākṣād brahmaikaparatvaṃ tāni copaniṣadaḥ. **avaratvaṃ** trivargopadeśapūrvakaṃ paraṃparayā tatparatvam. tāny **adhītya** *svādhyāyo 'dhyetavya*[4] iti śikṣayādhyayanapūrvaṃ tadarthānuṣṭhānādinā samyag hṛdayaṃgamībhāvam ānīya. tathā **citritārthā** **vidyāḥ**: satyadṛṣṭibhir JaiminiVyāsādibhir hetvādinirūpaṇapūrvaṃ **citritārthā** **vidyā** dvādaśādhyāyyādyāḥ **svabhyasya** tāsāṃ nyāyagarbhitatvāt **sv** atiśayena gurumukhopadeśādinā dṛḍhaniścayena vaśīkṛtya. ittham ca **parāvaraśāstrāṇi** caturdaśavidyālakṣaṇāni **vidyāś** ca tadvyutpattisādhanāni samyag vaśīkṛtya **manīṣiṇā** praśastamanīṣāyuktena **paramārthasiddhyai** · **etad** vakṣyamāṇam **ādeyam.** yathā · iyam **audāryakalā** · **anarghā** · amūly**āstī**ti sūkṣmadhiyā vivecanīyatvād asyāḥ **kalātvena** nirdeśaḥ.

atraiva hetukathanapūrvam anarghatvasādhanāya kāraṇatrayīṃ dṛṣṭāntayati: **nikhile**ti.

13 sarvatrau J_4] savatrau J_3

Anm. zu 11.12, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 11.13, Metrum:** Upajāti.

[4]Taittirīya-Āraṇyaka, Ed. MITRA 2,15 (7).

nikhilasurāsuramūrdharatnarociṣ-
kaṇakalitāṅghrikajā trayī vibhūnām
nikhilajaganmahanīyamūrtir eṣā
phalam idam asti paraṃ hy udāratāyāḥ **11.14**

eṣā vibhūnāṃ vibhavanaśīlānāṃ sṛṣṭisthitisaṃhṛtikartṝṇāṃ bRahmaViṣṇuRudrāṇāṃ **trayī** patipaśupramātṛvargapūjyā · iti yat tat · **hir** yasmād **udāratāyāḥ phalam**. tasmād audāryam anargham iti pūrveṇa saṃbandhaḥ. asyāḥ kāraṇatrayyāḥ sakāśād yat kiṃcid bāhyāntare trividhapramātṛbhir yācyate tad avaśyam āpyate · iti tad audāryam. tat phalaṃ ca tasyās tadvidheyatā. tatra svayogakṣemārthaṃ paśubhir arthyāḥ patayaḥ. te ca sāttvikarājasabhedena dvidheti **nikhilasurāsure**ty uktam. **nikhilajagad** iti ca paśupramātṛvarganirdeśaḥ.

pūrvapadyaṃ sūtrakalpaṃ matvā svayam eva vyākhyāti kaviḥ: **yāsāv** iti.

yāsau sarvajanair nirantarasukhāsaṅgādṛtair anvahaṃ
dharmaṃ cārtham athāpi kāmam amalaṃ mauliṃ trivargasya vā
prodyuktair nitarām anukṣaṇam apākṛtyāṅkanā yācyate
tasyāḥ kena ca śakyate nigadituṃ sodāratāpyāyikā **11.15**

yāsāv iti · adhikāritrayī. **sarvajanair** iti · ūrdhvādhomadhyavartibhiḥ. **nirantarasukhāsaṅgādṛtaiḥ** *sarveṣām anukūlavedanīyaṃ sukham*[5] iti lakṣitaṃ yat **sukhaṃ** tasya **nairantaryaṃ** naibiḍyam. **dharmasya** sādhanatvāt prathamaṃ nirdeśaḥ. tatsādhyatvād **arthasya** tadanu tasyāpi kāmasādhanatvāt **kāmasya** tadanu tritayasyāsya vināśagrastatvād aṅgapūraṇenāpavargasādhanatvāc ca tasya paścān nirdeśaḥ. ata eva ca trivarga**maulitvena** vyapadeśaḥ. **aṅkanā** bāhyāntaramālinyāni · **apākṛtya** bāhyāntarasādhanābhyāsena svasmād durīkṛtya. tataś ca **sarvajanair yāsau dharmam arthaṃ kāmaṃ trivargamauliṃ vā nitarām anvaham anukṣaṇaṃ yācyate** iti dvikarmakatvād gauṇakarmaṇi lakāraḥ. **anvaham anukṣaṇam** iti sākūtam: itthaṃ prārthitāpi nāsau kadāpi codvignā vimukhībhūyata iti. tatra ca bījaṃ **sarvajanair** iti **prodyuktair** iti ca. **tasyās** trayyāḥ **sodāratā kena nigadituṃ śakyate** na śakyate · iti yāvat. na cāsāv ābhāsamātreṇety āha: **āpyāyike**ti. tṛptiparyavasitety arthaḥ.

kāraṇatrayī prastāvitā na śīghraṃ cittakuḍyād apayātīti punar api tāṃ parāmṛśati: **nikhile**ti vyākhyātaprāyam.

nikhilasurāsurapūritatrijagajjanatā yato 'sti tṛpteyam

11.15a sarva em. schol.] sava J_3 J_4

Anm. zu 11.14, Metrum: Mṛgendramukhā. **Anm. zu 11.15, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

[5] Annaṃbhaṭṭa: Tarkasaṃgraha, Ed. Athalye 66, dort: *… anukūlatayā vedanīyaṃ …*

saiṣā paramā kalanā rājati nitarām udāratā loke **11.16**

atha nādhikṛtyaudāryam api tu · audāryeṇaivādhikṛtis tasmāt parameśvarād āpyate · iti vakroktyā sūcayati: **tad yādṛśam** iti.

tad yādṛśam audāryaṃ yenānumataṃ mahītale viduṣā
āptvā tadanuguṇāṃ tāṃ so ʾdhikṛtiṃ śobhate sukhitaḥ **11.17**

anumatam iti tasmāt sarveśvarāt svasmin svīkṛtam. **tadanuguṇām** anumatyucitām **adhikṛtim** adhikārapīṭham. **mahītale** · ity anena Brahmādisthānāptir api. tasmāt paramamaheśvarān mahītalopāsanāphalam eva sūcayati. prāg apīdaṃ samarthitam.

kiṃ bahunā yo ʾsāv acintyamahimaiśvaryakaṇikādānena parān apīśvarīkaroti tasyāpi svatantrasya paramamaheśituḥ svabhāvo ʾsāv eveti tatra paramādara eva tatprasannatety āvedayati: **yeyam** iti.

yeyaṃ śaktilatābhita ullasati maheśakalpavṛkṣasya
audāryaṃ tad api mataṃ kārpaṇyaṃ sarvathādhamaṃ dhik tat **11.18**

abhita iti · ūrdhvādharamadhyapārśveṣu **śaktilatā** śaktisāmānyanirdeśād ānantye ʾpi · ekavacananirdeśaḥ. **ullasati** tatsamullāsadyotikā vikasitāsti. **tad api** tasy**audāryam** eva **matam** *ekākī na ramāmy aham*[6] iti siddhāntāt. ekatvaṃ nāma paramakārpaṇyaṃ bahubhavanaṃ nāma vicitrasamullāsakāritvāt paramaudāryam iti bhāvaḥ. nibaddhaṃ cedaṃ siddhapādaiḥ:

sphārayasy akhilam ātmanā sphuran
viśvam āmṛśasi rūpam āmṛśan
yat svayaṃ nijarasena ghūrṇase
tat samullasati bhāvamaṇḍalam[7]

atha vā prakṛtānuguṇyena Bhaṭṭanārāyaṇenāpi:

ayaṃ Brahmā Mahendro ʾsau sūryācandramasāv imau
iti śaktilatā yasya puṣpitā pātv asau Bhava[8] iti.

na cātra prāmāṇike vākye sāttvikamūrtir na śaktitvena vyapadiṣṭeti bhramitavyaṃ tasya sākṣāt tadrūpatvāt. tasyāḥ pallavarūpatvād anyaśākhānām. atra ca siddhavacaḥ pramāṇam. yathā:

yo ʾyaṃ cakāsti gaganārṇavaratnam indur

16 bhavanaṃ $J_3^{p.c.}$] vacanaṃ J_4

Anm. zu 11.16, Metrum: Gīti. In der ersten Strophenzeile gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[t]a-tr[i]* als einmorig. **Anm. zu 11.17, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 11.18, Metrum:** Gīti.

[6]Yogarāja: Vivṛti, Ed. BANSAT-BOUDON und K. TRIPATHI sub Abhinavagupta: Paramārthasāra Kārikā 33, vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 1,4.3: *tasmād ekākī na ramate.* [7]Utpaladeva: Śivastrotrāvali, Ed. LAKṢMAṆA 13.16. [8]Bhaṭṭanārāyaṇa: Stavacintāmaṇi, Ed. M. R. SHĀSTRĪ 34.

yo ʾyaṃ surāsuraguruḥ puruṣaḥ purāṇaḥ
yadvāmam ardham idam andhakasūdanasya
*devi tvam eva tad iti pratipādayantī*ti.[9]

itthaṃ ca śaktiś ca śaktimāṃś caiva padārthadvayam ucyate:

śaktayo ʾsya jagat kṛtsnaṃ śaktimāṃs tu maheśvara[10]

ity anuttarasiddhāntatāsyārthasya. paramagahanaś cāyam artho mādhyasthyabuddhyā hṛdayapadavīm avataraty eveti nātrāsūyitavyam. uktārthadārḍhyāya vyatirekam āha: **kārpaṇyam** iti. **sarvathe**ti svaparāniṣṭakāritvāt. **adhamam** adhamavastv ity arthaḥ. atas **tat** kārpaṇyaṃ **dhik** · adhaspadībhāvo ʾstu. mā kadācanādhikārirājakumāramukhān nirgacchatu · iti.

itthaṃ sūkṣmāvekṣayaudāryaṃ prastāvyādhunā laukikam eva saṃgṛhṇāti: **sarve**ti.

sarvasiddhāntasāraṃ tac chṛṇudhvaṃ dhīrasaṃmatam
sarvasaukhyāvahaṃ loke mahattvaṃ yāsty udāratā **11.19**

prāmāṇikatvenābhyupagato ʾrthaḥ siddhāntaḥ.[11] sa ceha **sarva**tantra**siddhānt**ākhyaḥ. na cātra laukikānāśvāse vimatir ityāha: **dhīrasaṃmatam** iti. uddiṣṭam arthaṃ pakṣayati: **sarve**ti. yeyam **udāratā** sā sarvathā **loka** uccapadaprāpakaṃ **mahattvam** iti.

pratiyoginirūpaṇena pakṣīkṛtam arthaṃ viśadayati: **kārpaṇyam** iti.

kārpaṇyaṃ yac ca loke ʾsminn adharādharatāvahaṃ
auttarādharyam evāto lakṣaṇaṃ saṃmataṃ tayoḥ **11.20**

yac ca loke kārpaṇyaṃ tad **adharādharatāvahaṃ** sarvathādharādharapadaprāpakam. siddham artham āha: **auttare**ti. **tayor** audāryakārpaṇyayor auttarādharyaprāpakatvād upacāreṇa tad **eva lakṣaṇam** audāryam **auttaryaṃ** kārpaṇyam **ādharyam** iti. tathā ca Gauḍapādāḥ:

vaiśāradyaṃ tu vai nāsti bhede vicaratāṃ sadā
bhedanimnāḥ pṛthagvādās tasmāt te kṛpaṇāḥ smṛtā

aje sāmye tu ye kecid bhaviṣyanti suniścitāḥ
te hi loke mahājñānās tac ca loko na gāhate[12] · iti.

atraiva phalāvyabhicārāya bhagavantaṃ pramāṇayati: **svayam** iti.

14 sarve em.] sarvathe J_3 J_4 **20** auttarā em.] ottarā J_3 J_4 **21** Gauḍa em.] gauḍha J_3 J_4

[9] Carcāstava, Ed. D. N. Y. Sastri 20. [10] Vielzitiert und verschiedenen Quellen zugeschrieben, etwa von Varadarāja: Śivasūtravārttika, Ed. M. K. Shāstrī sub Śivasūtra 3.30; vgl. auch Pasedach 2017, S. 155f., Fn. 166. [11] Vgl. Sarvadarśanasaṃgraha, Ed. Vidyāsāgara, S. 113. [12] Gauḍapāda: Āgamaśāstra, Ed. Bhattacharya 4.94–95.

svayaṃ śrutau bhagavatā tanmāhātmyam udīritam
mamāsau paramaṃ mitraṃ ya udāra itīriṇā **11.21**

yaḥ kaścid **udāro 'sau mama paramaṃ mitram itīriṇā** ity arthaṃ sūcayatā **bhagavatā śrutau tasyo**dārasya **māhātmyam uccair īritam**. tathā ca śrutiḥ: *ayam ātmā brahme*ti.[13] ayaṃ cārthaḥ: **śrutāv** iti smṛter apy upalakṣaṇatvāt tayā viśadīkṛtaḥ. tathā ca smṛtiḥ:

priyo hi jñānino 'tyartham ahaṃ sa ca mama priya[14] iti.

jñānī tv ātmaiva me matam[15] iti ca.

jñānina eva ca *buddham athāpy udāram*[16] iti · audāryaṃ samarthitam iti sustham.

anyāni ca śrutismṛtivākyāny arthataḥ paṭhati: **eko 'ham** iti.

eko 'haṃ paramodārasvarūpo nikhilātmanā
hṛṣyāmi paramodāramatibhūṣitadiktaṭaiḥ **11.22**

paramodārasvarūpatvaṃ bhagavataḥ samarthitaṃ prāg eva. tathā ca svarūpasaṃvādena **nikhilātmane**tyādy uktam: **paramodāramati**śobhita**dik**paryantair mahājanair **ahaṃ nikhilātmanā harṣabharito bhavāmī**ti.

harṣād eva ca tatrāsau bhagavān eṣāṃ pratibandhakādinivāraṇena sāhāyyaṃ karotīty āha: **karotī**ti.

karoty udārakarmāṇi yaḥ kaścit tasya tāny asau
anumanyata ity evaṃ sarvaśāstrārthasaṃgrahaḥ **11.23**

yaḥ kaścid iti nātrānyakarmaṇīva kaścid api varṇāśramādyadhikāriniyamaḥ. **asāv** iti phala-dātā maheśvaraḥ. **anumanyate** sādhukāreṇa svātmasātkurute. anena cāsyātmārthaṃ nānya-devatādyapekṣāstīti kiṃ vācyam. pratyuta te · etadgatyanabhijñatvān muhyantīti sūcitam. tathā ca smṛtiḥ:

sarvabhūtātmabhūtasya sarvabhūtahitasya ca
devā api mārge muhyanty apadasya padaiṣiṇaḥ

śakunīnām ivākāśe gatir naivopalabhyate[17] · iti.

na kevalam āmutrikaphalātiśayavattvam evāsya yāvad aihikam apy asyānena karmaṇā vardhata ity āha: **sūdghene**ti.

3 mitram em.] mitra J_3 J_4 **9** 'ham em.] yam J_3 J_4

[13] Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2,5.19. [14] Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 3.17cd. [15] Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 3.18b. [16] 11.12d. [17] Mahābhārata, Ed. Sukthankar 12,231.23–24ab, dort 23c: *devāpi mārge muhyanti*, 24b: *jale vāricarasya vā*.

sūdghena codāramateḥ śubhaḥ saṃdhis tathā dṛḍhaḥ
yaḥ kalpāntabharakṣobhān na jātu śithilībhavet **11.24**

śobhanam **udghaṃ** daivaṃ tena **saṃdhir** granthiḥ. **kalpāntabharakṣobheṇa** ca sarvaṃ śithilaṃ bhavatīdaṃ tu **na** **kadāpi** **śithilī**ti mahān asyotkarṣaḥ.

atraiva bharayati: **audārye**ti.

audāryasadrasasamūrjitapakṣayugmam
āsphālya pāṇḍurayaśobharapūritāśaḥ
nīḍaṃ samāviśati sarvasumānanākhyaṃ
proddhūtahārdakaluṣo nararājahaṃsaḥ **11.25**

asau **nararājahaṃsaḥ**. **audāryam** eva **sadrasaḥ** pīyūṣaṃ tena **samūrjitaṃ** svābhīpsita-padaprāptiparyantaṃ balavat **pakṣayugmam** **āsphālya** vitāya **pāṇḍurayaśobhareṇa** śukla-karmaṇā **pūrita**dikkaḥ **sarvasumānanākhyaṃ** **nīḍaṃ** **sarvathā** **śobhanā** **mānanā** pūjā yatra tan **nīḍaṃ** brahmālayaṃ **samāviśati** samāveśavṛttyā viśati. yato 'sau **proddhūtahārda-kaluṣaḥ** · dūrīkṛtāntaradoṣaḥ.

pakṣayugmam[18] ity uktaṃ tad viśadayati: **prārabdhe**ti.

prārabdhayatnacchadayugmam ārād
audāryapīyūṣarasāvasiktam
utphālya saṃsthāpya yaśo 'tra lokaṃ
tam āviśaty eṣa na yatra bhītiḥ **11.26**

ayaṃ bhāvaḥ: prārabdhopanatena śarīrayātrāṃ nirvāhya navīnāpūrvayatnena ca bhāvisaṃdhi-dṛḍhīkaraṇam āsphālanam. tatra ca sarvathā pīyūṣarasāvaseka eva tadutphālanahetur iti. tad-ācaraṇeneha lokapāvanīṃ **kīrtiṃ** **saṃsthāpya taṃ lokam āviśati yatra na bhītiḥ**. *dvitīyād vai bhayaṃ bhavatī*ti[19] śruter advitīyabrahmasvarūpāvāpteḥ kuto bhītiḥ.

laukikadṛṣṭāntenaudāryadṛśaṃ darśayati: **sade**ti.

sadā ramyaśīlasya vīrasya citraṃ
kham etat satārāgrahaṃ rājamānam
mahaudāryapaṭṭīparibhramyamāṇaṃ
vibhāty ādarād vīragolena tulyam **11.27**

22 pāvanīṃ kīrtiṃ J_4] pāvanī kīrti J_3

Anm. zu 11.25, Metrum: Vasantatilaka. **Anm. zu 11.26, Metrum:** Upajāti. **Anm. zu 11.27, Metrum:** Bhujaṃgaprayāta.

[18] 11.25a. [19] Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. Olivelle 1,4.2.

asya **vīrasya** paramaudāryavīryaśālino 'ta eva **ramyaśīlasya** vīratve 'pi sarvathāhiṃsayā svaparārthasādhanāt. **citram** audāryam iti śeṣaḥ. tathā hi: **etat satārāgrahaṃ kham** ākāśaṃ **prakāśamānaṃ vīragolena** · etadākhyena krīḍāpātreṇ**ādarād** āntararasāt **samānaṃ vibhāti**. tatra ca krīḍanake paṭṭikāpātena paribhramaṇaṃ prasiddham iti tat samarthayati: **audāryapaṭṭī**ti. ayam arthaḥ: yathā paścimadeśe sametya samantāt paṭṭikāpātanena vīragolaṃ paribhramayanti tathāsau tārāgrahacitritaṃ khagolam audāryeṇa paribhramayati. krīḍanakam idaṃ vinodapātraṃ manyate. nātrāsya ko'pi bharātiśaya iti.

itthaṃ sāmānyenaudāryaṃ nirṇīyādhunā tadviśeṣakathanārtham āha: **audāryam** iti.

audāryaṃ tad bahugati budhā āhur āryātra dhīr yā
sāpy audāryaṃ prakṛtir amalaudāryam evaṃ pradiṣṭam
śūratvaṃ yat paramam atulaṃ vaibudhaṃ cāpi tasmād
dhīraiḥ kācit prakṛtimadhurā rītir āsañjanīyā **11.28**

budhā iha martyavāsino 'pi sadguṇaucityā devatvavyapadeśārhāḥ. **bahugatī**ti dānadharmayuddhadayādibhedena. tathā ca: dānodāro Balyādi dharmodāro Yudhiṣṭhirādiḥ · yuddhodāraḥ śrīRāmādiḥ · dayodāro Jīmūtavāhanādir iti pūrvāpekṣayoktam. tathā ca: *sa ca dānadharmayuddhair dayayā ca samanvitaś caturdhā syād*[20] iti. vastutas tv idam apy upalakṣaṇam ity āha: **ārye**tyādi. **yāryā** śreṣṭhā tattvopayoginī **matiḥ sāpy audāryam**. **amalā** ca yā **prakṛtiḥ** sādhuśītalācāravattvaṃ tad apy **audāryam**. **yac ca paramam** atulaṃ **vīratvaṃ** tad apy audāryam. yac **cātulaṃ vaibudhaṃ** pāṇḍityaṃ tad **apy** audāryam. ity **ato dhīraiḥ kācit prakṛtimadhurā** svabhāvaramyā kācit prītir etanmadhye svopakārā yā · **āsañjanīyā** · āśrayitavyā.

viśeṣabhāvam āha: **sarvasādhāraṇatve 'pī**ti.

sarvasādhāraṇatve 'pi karmaṇo 'sya viśeṣataḥ
upayogo mahīpānāṃ tatraitad rājatetarām **11.29**

asya karmaṇa audāryasya. **tatra** mahīpeṣu. anyad gatārtham.

tathā hīti nidarśayati: **sahāye**ti.

sahāyasaṃpad ekatas
tathaikato 'py udāratā
purātanair mitā babhau
garīyasī mahecchatā **11.30**

11.28b evaṃ J_4] eva J_3 **16** samanvitaś em.] samanvitaiś J_3 J_4 **11.29d** tatraitad J_4] tatra tad J_3

Anm. zu 11.28, Metrum: Mandākrāntā. **Anm. zu 11.30, Metrum:** Pramāṇikā.

[20] So auch in VĀCASPATYA sub *dayāvīra*.

ekata ekatra pārśve. **ekato** ʾnyatra pārśve. **mitā** tolitā. tayor madhye **mahecchato**dāratā **garīyasī** gauravavatī. ata eva **babhau** śuśubhe.

gauravam eva sādhayati: **na tulya** iti.

na tulya etayādhikaḥ
kutaḥ sahāya ekakaḥ
sadāviyoginī bhṛśaṃ
hitakriyākarī hy asau **11.31**

etayodāratā. **ekakaḥ**: eko mukhyaḥ sa ev**aikakaḥ** svārthe kaḥ. sa tādṛśo ʾpi **na tulya** iti cārthād āyātaṃ **kuto ʾdhika** iti śabdakathanaṃ tasyānādarasiddhaye. atra hetupūrvam arthāntaranyāsaḥ: **hir** yasmādarthe. **asāv** udāratā **sadāviyoginī** nityāvyabhicārī **hitakriyākarī** ca. sahāyasaṃpat punar anīdṛśī.

sākṣād evānayor vyatirekam āha: **tad etaye**ti.

tad etayāgryayā nṛpo
ʾrthasaṃpadaṃ yathaity alam
tathā na saṃpadā rathā-
śvadantipattirūpayā **11.32**

spaṣṭam.

pratijñāṃ viśadayati: **rathāśve**ti.

rathāśvadantipattibhir
vibhūṣitāpi vāhinī
na siddhim eti durvidhaiḥ
suśāsitāpi karhicit **11.33**

vibhūṣitā sarvataḥ saṃpadā bharitā. **durvidhair** daridramatibhiḥ **suśāsitāpi** bahuprārthanayā carādipaścāddhāvanayā ca.

rathāśvadantipattibhir
vigarhitāpy asau camūḥ
mahārthasiddhikāriṇī
mahecchabhūpaśāsitā **11.34**

vigarhitāṅgavikalāpi **mahecchena** mahāśayena **bhūpena śāsitā**jñaptā.

Anm. zu 11.31, Metrum: Pramāṇikā. **Anm. zu 11.31, Metrum:** Pramāṇikā. **Anm. zu 11.33, Metrum:** Pramāṇikā. **Anm. zu 11.34, Metrum:** Pramāṇikā.

nigamayati: **tasmād** iti.

tasmād udāraṃ hṛdayaṃ vidhāya
saṃsādhayed artham udāraceṣṭaḥ
aiśī kalāsāv acalāvatīrṇā
yenārcitā tasya mude maheśaḥ **11.35**

hṛdayaṃ cittam. **arthaṃ** svābhipretam. atra bījasūtram āha: **aiśī**ti. **asāv** udārat**ācalāyāṃ** bhūmāv **avatīrṇā** duṣṭanigrahāya sādhusaṃpattaye ca gṛhītāvatārā · **aiśī śaktir** vartate. tataś cāvatīrṇāsau **yena** bhāgyavat**ārcitā**daritā **tasya mude** prītaye **maheśaḥ** · tadaṅgaparipoṣaṇād iti bhāvaḥ.

yathā ca parotkarṣo na pīḍayati tathātra yatitavyam ity āha: **paramaudārye**ti.

paramaudāryakāritvaṃ yasya so 'nyebhya īśvaraḥ
bahupratāpasatkīrtivyāptadikko virājate **11.36**

anyebhya ity udāramatibhyaḥ. **pratāpaḥ** puṃliṅgatvāt svavyapadeśyaḥ. **satkīrtiś** ca strītvād etatsahacāriṇī vyapadeśyā. tataś cāsya gārhasthyaṃ dikṣu rājate · ity arthaḥ.

atraiva racanāśīlo 'sāv anyathā paricayati: **kiṃ gaṇye**ti.

kiṃ gaṇyā tasya caryeyaṃ paramaudāryaśālinaḥ
kīrtyāśliṣṭatanor yasya pratāpaḥ kulavardhanaḥ **11.37**

svayaṃ satkarmakāritvāt tatphalībhūta**kīrtyāśliṣṭatanor** nityasukhitasya kṛtārthatvāt. svayaṃ sukhaikāsaktasya **pratāpā**khyaputrāropitasvakartavyaśeṣatvād **asya caryā kathaṃ gaṇye**ty uktam. **pratāpa kulavardhana** iti pratāpo 'tra satputrasthānīyaḥ.

upadeśaśeṣam uṭṭaṅkati: **arjyam** iti.

arjyaṃ tathaudāryam udāttaśīlair
yatheśvare sarvagurau svatantre
amutra cehāpi suhṛtsu satsu
viśvāsapātratvam avāpya siddhiḥ **11.38**

amutra sarvānugrāhake svatantre ceśvare. **ihāpi suhṛd**bhūteṣu **satsu viśvāsapātratvaṃ prāpya siddhiḥ** syāt **tathe**dam **arjyam** iti. **satsu** · ity anena · asatām asuhṛdbhāvasvabhāvatvena viśvāsānāspadatvaṃ teṣām evānarthāyeti na kiṃcid apy avadyam iti dyotayati.

11.35d ārcitā J_3 schol.] ācitā J_4 **20** gaṇye J_4] gamye J_3 **11.38b** eśvare J_4 schol.] aiśvare J_3

Anm. zu 11.35, Metrum: Indravajrā. **Anm. zu 11.38, Metrum:** Upajāti.

itthaṃ samyak saṃśodhyaucityā śikhāṃ nibadhyātha śekharabandhaṃ vidhātuṃ pūrvottara-vākyajātasya vidhyarthavādatāṃ ca sūcayituṃ pīṭhikāṃ nyasyati: **atrāpī**ti.

atrāpy udāharantīmāṃ śubhām ākhyāyikāṃ yathā
viśvāsam adhigacchanti dṛṣṭapratyayino janāḥ **11.39**

ākhyāyikā samyaṅ nibaddhā purātanī kathā. prāyeṇa hi parādhīnayogakṣemā **janāḥ** **pratyakṣapratyayā** devaparo'kṣe viśvasantīti tadartham avaśyam asyā upayogaḥ. na cedānīṃtanaviṣayam evedaṃ yat pratyakṣapratyayena viśvāsayati. ko 'tra bhara iti vācyaṃ mahatām apy asyārthasyāśayāvarjakatvāt. anyathārthavādānarthakyāpatter iti tathā ca bhagavān Vyāsaḥ:

itihāsapurāṇābhyāṃ vedaṃ samupabṛṃhayet
bibhety alpaśrutād vedo mamāyaṃ pratariṣyatīti[21]

alpaśrutād vidhivākyāt · loko bibheti bhayaprakāro mamāyam iti · ayaṃ vedo mama vañcayiṣyatīti saṃbandhaḥ.

ākhyāyikām eva nibadhnāti: **Vyākopa** iti.

Vyākopanāmā Lāseśaḥ pitary uparate śiśuḥ
rarakṣa medinīṃ yasmin prajā mumudire bhṛśam **11.40**

Lāsa iti deśanāma. **Vyākopa** iti vigata ā samantāt kopo yasyeti vinayācārabhūṣitanāmā. **uparate** kīrtiśeṣabhautikaśarīre. **śiśuḥ** san **medinīṃ rarakṣa**. rakṣām evāha: **yasminn** iti.

sa Māndhāteva vinayācārabhūṣitasaṃtatiḥ
babhūvābja ivānandadāyī vāgamṛtair mṛduḥ **11.41**

sa iti. **saṃtatir** vaṃśaparaṃparā **bhūṣitā**laṃkṛtā bhuvi · uṣitā ca: tādṛg vinayācāro 'nena darśito yenaitadvaṃśyāḥ kīrtiśeṣā api bhautikadehenaiva bhūmisthā iti lakṣyate. ata eva **Māndhāteva**. tathā tādṛg asau **vāgamṛtair** jan**ānandadāyī mṛduś** **cābhūt · yathā candraḥ**.

sa yauvanasamārūḍho raho 'bhyetyātha kenacit
mantriṇā śuddhikāmena suśikṣāṃ pratibodhitaḥ **11.42**

sa yauvaneti. **raha** ekānte **'bhyetyā**bhimukham etya. prāyeṇa mantriṇo randhrānveṣiṇa iti viśeṣaṇaṃ **śuddhikāmene**ti. yauvanaṃ hi sarveṣām anarthaśvabhrārohas tatrāpi rāja-

6 asyā upayogaḥ em.] asyopayogaḥ J_3 J_4 **7** viśvāsayati J_4] viśvāsa iti J_3 **21** vaṃśa J_3 $J_4{}^{a.c.}$] vaśa $J_4{}^{p.c.}$

Anm. zu 11.40a *Vyākopa-:* Gedeutete lexikalische Entlehnung von *Yaʿqūb*. **Anm. zu 11.40a** *Lāsa-:* Lexikalische Entlehnung des Patronyms *Laiṣ*, irrtümlich als Ortsbezeichnung aufgefasst.

[21] Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 1,1.204, dort d: *vedo mām ayam …*

kumārāṇāṃ kim u vācyam iti bhāvyāśayena **suśikṣāṃ** śobhanopadeśaṃ **pratibhodhitaḥ** saṃśrāvitaḥ.

tām eva śikṣāṃ vinayapūrvaṃ saṃjñapayati:

atīva vihvalaṃ me 'dya cittaṃ vṛtte tava prabho
yauvanasparśino 'vasthonmādinīyaṃ hi sarvathā **11.43**

vihvalaṃ vyagram. **prabho** · iti saṃbodhanaṃ śuddhikāmā mantriṇo yadi durmukhā api bhaveyus tad api prabhavaḥ kṣāmyantīti sūcanārtham. **vihvalatāṃ** vāgdvāreṇa sūcayati: **yauvane**ti.

sa ko'pi nāsti janimān yasya cittaṃ na vihvalam
jāyate 'syām avasthāyāṃ munayo 'py atra mohitāḥ **11.44**

vihvalaṃ kāmākulam. atrārthāntaranyāsaḥ: **munaya** iti. viditavedyā mananaśīlā vyavasthāpitasadācārā upavāsādiniyamaparāḥ śucyaśucibhakṣyābhakṣyavivekakuśalā **atrā**syām avasthāyāṃ **mohitāḥ** saṃjātamohā abhūvann iti kaiva kathā saṃsāriṇām.

na cānāsvāditabuddhīnāṃ katham aviditacaravāsanodetīti vācyam ity āha: **naisargike**ti.

naisargiko 'naṅgamadaś cittavibhramakāry ayam
janānanadarīguptyai pidhānaṃ kiṃcid ācara **11.45**

asāv **anaṅgamadaḥ** **svābhāviko** 'nāhārya ity arthaḥ. atra ca naisargikatve rājakumārī-dṛṣṭāntaḥ: purā kila kenacid rājñāsvāditāsvādyena kācid rājakumārī bahukautukaprayāsena pariṇītā. sā ca tasyāṃ velāyām amuṃ kiṃcit skhalitaṃ saṃjñapayām āsa. bālety āhvāna-pūrvaṃ tena cātikautukitacetasā tasyāṃ saṃjātaśaṅkenāye kim idaṃ lajjāhetāv api saṃjñā-dānam iti sūcitā. śvaḥ samādhānam asyā bhittes tava bhāvi tāvad āstām idam iti kiṃcit sustha-hṛdayaṃ taṃ cakāra. prabhāte ca vibhāte sotthāya bhittau tatsaṃmukhaṃ tatkālaprasavapīḍā-pīḍitārdhodgatapotasiṃhyākṛti tatsamīpavartikalabhaṃ codyānaṃ citrayām āsa. tatra ca tādṛk-citritaṃ yathāsau sāmyudgataḥ siṃhapota enaṃ kalabhaṃ huṃkāratrāsasaṃkucitaprāyaṃ karotīti. sa ca rājotthāya bhittiṃ lakṣīkṛtyaiva labdhopadeśas tāṃ sāntvayām āseti. sarvāḥ kalanāḥ sūkṣmasvarūpeṇa labdhapratiṣṭhāḥ śikṣayā vṛddhim āyāntīti bodhyam.[22]
janānaneti mā ca bhūd īdṛśī kalanā sadācāravinayabhūṣaṇānāṃ rājakumārāṇām. bhavatu vā tathāpy ubhayapakṣe 'pi niraṅkuśā. **janā** iti teṣām **ānanāny** eva gahvaratvād **daryas** tāsāṃ **guptyai** · ācchādanāya **kiṃcit pidhānaṃ** pidhānapuṭaṃ **samācara**. yena tadānanāni mudritāni syus tathā vidheyam ity arthaḥ.

14 avidita J_4] aviṃdita J_3 **23** siṃhy J_4] saṃhy J_3 kalabhaṃ em.] kalabha J_3 J_4 **28** pakṣe J_3] pakṣo J_4 **29** ācchādanāya J_4] āṃchādanāya J_3

[22] Quelle dieser Geschichte unbekannt.

itthaṃ gūḍhoktyābhiprāyaṃ saṃśrāvya sphuṭam eva kartavyam āvedayati: **veleyam** iti.

veleyam adhunā prāptā mahābhijanajātayā
padminyādyanyatarayā saṃdhir bhavatu te ʾnagha **11.46**

velā samayaḥ. **padminyādī**ty **ādi**śabdena citriṇīśaṅkhinīgrahaḥ. **anaghe**ty anena svātmani tasya śuddhatvaṃ sūcayati. **padminī**ti ca padmādinidhivatī bhūmir iti ca punar api rājaprakṛtiśaṅkitatvena śleṣanirdeśaḥ. **mahābhijanatvaṃ** cātra suMervādinikaṭabhūmivartitvam. padminīlakṣaṇaṃ sāmudrike: vaktraṃ pūrṇendutulyaṃ kamaladalanibhaṃ pakvabimbādharauṣṭhī pādau padmaprakāśau pulakitanayanā dakṣiṇāvartanābhiḥ · gandhaḥ padmātirekī karatalanihitaṃ śaṅkhacakraṃ ca yasyāḥ sākṣāt sā rājyalakṣmīḥ śuciśubhasuratā padminī yā hi nārī.[23]

saṃdhau ca prathameti kartavyatām āvedayati: **varaṇe**ti.

varaṇāśvāsasiddhyarthaṃ kaṇṭhahastādibhūṣaṇam
kiṃcit samarthaya tathā yathā svāsthyaṃ kulasya naḥ **11.47**

vadhūvarayor hi parasparam āśvāsārtham ubhayapakṣataḥ **kaṇṭhahastādibhūṣaṇaṃ** vāgvaraṇavelāyāṃ dīyate yatra mudrādānam iti vyapadeśaḥ. nidhibhūmilābhākāṅkṣāyāṃ ca nidhilakṣaṇāvediṣu kaṇṭhabhūṣādi dīyate · iti pūrvavad bodhyam. **samarthaya** saṃnāhaya. **naḥ kulasya** rājakulasya tadekayogakṣemasyāmātyakulasya vā.

ity ukte ʾmātyavṛddhena smitvovācātha taṃ prabhuḥ
satyaṃ kiṃ tu manastoṣakarī yāsau vadhūr hitā **11.48**

ity ukte · iti. **vṛddha**grahaṇaṃ prauḍhatādyotanārtham. **smitve**ti bhāvyāśayaḥ. **prabhur** iti prabhutvāt prakaṭasamādhāne samucite ʾpi svātmani rahasyaveditvajñāpanārthaṃ gūḍhoktyaiva kathayati: **satyam** iti. **satyam** ardhāṅgīkāre. ata eva **kiṃ tv** iti. **karī**ti tācchīlye ṭac.[24]

varyā sarvāṅgasaṃnaddhā mahābhijanaśobhinī
padminī śaṅkhinī sādhvī kundadantī rasojjvalā
matā tadarthaṃ satkaṇṭhahastabhūṣādi cāhitam **11.49**

varyā varītuṃ yogyā **sarvāṅgasaṃnaddhā** sarvāṅgaśuddhā saptāṅgaśuddhā ca. **abhijanaḥ** pūrvavat. **padminī**tyāditattallakṣaṇavatī padmaśaṅkhakundāś ca nidhiviśeṣāḥ. **sādhvī** sallakṣaṇavatī. **rasena** śṛṅgāreṇ**ojjvalā**. **rasena** cāsvādātiśayena. **āhitaṃ** sajjitam.

sa harṣotphullanayanaḥ pādau saṃgṛhya pāṇinā

28 tattal J_4] tal J_3

[23] Zitat? Quelle unbekannt. [24] Vgl. PĀṆINI 3,2.20: *kṛño hetutācchīlyānulomyeṣu.*

kṣamyatām astu bhadraṃ te vijñaptiṃ saphalīkuru **11.50**

sa iti. **so** ʾmātyaḥ · **harṣotphullanayana** iti madīyā vijñaptiḥ phaliteti rājāśayāl laghutvam amātyāśayānāṃ sūcitam. harṣasūcanārthaṃ ca **bhadram astu kṣamyatām** iti vaktavye vākyavaiparītyam. evam agre ʾpi. **vijñaptiṃ** vakṣyamāṇām.

ity āśvāsyātha papraccha varyā yā te hṛdi sthitā
mahyaṃ niśāmaya ca tāṃ tac cālaṃkaraṇaṃ śubham **11.51**

yā te hṛdi sthitā varyatvena svīkṛtā ca **mahyaṃ tāṃ niśāmaya** śravaṇagocarīkuru **tac ca** tadvaraṇārthaṃ **śubham alaṃkaraṇaṃ** yat sthāpitaṃ tac ca **niśāmaya** darśayeti.

evaṃ dṛḍhapratyayo ʾsau svātmamānaṃ mantrimantraṇaṃ ca śaṅkāpādanalakṣaṇaṃ ca sūcayati: **īdṛśe** · iti.

īdṛśe vyavahāre hi vṛddhāḥ pracchyā iti sthitiḥ
vyabhicārāya kalpante saṃbandhāḥ svayam ūhitāḥ **11.52**

īdṛśe gārhasthyalakṣaṇe **vṛddhā** iti vayoguṇavṛddhāḥ. **sthitiḥ** paraṃparāgata ācāraḥ. ananuyoge doṣam āha: **vyabhicārāye**ti. **svayam** iti vṛddhāpraśnena **ūhitā** iti manorathamātrā eva te na tu sidhyantīty arthaḥ.

itthaṃ mantrivyavahārasiddhyā prasannacittaṃ taṃ yad asau vartayām āsa tad āha: **sa tam** iti.

sa taṃ paramam ity uktvā praviśyāntargṛhaṃ mudā
niṣkṛṣya candrahāsīṃ svāṃ darśayitvāha sadvacaḥ **11.53**

sa iti rājakumāraḥ. **taṃ** mantrivṛddham. **paramam ity uktvā** pratiśrutya. **candrahāsī** kumārocito hrasvaḥ khaḍgaḥ.

*strī syāt kācin mṛṇālyādivivakṣāpacaye yadī*ti[25] kośaḥ.

gaurāditvāṅ ṅīṣ.[26] atha ca **candrahāsī** candravaddhasanaśīlā ramaṇī ca. itthaṃ ceyam ekā candrahāsī prathamam eva vivāhitānyāṃ ca udvahāmīty abhiprāyaḥ. **sadvaca āha**: sattvam abādhyatvam.

tad eva vaca āha: **bhūṣaṇene**ti.

bhūṣaṇenāmunā prācīpratīcyau saṃmate mama
bhūpatitvaṃ mayā vyaktīkartavyaṃ svakulocitam **11.54**

yat tvayoktaṃ *tac cālaṃkaraṇaṃ niśāmaye*ti[27] tad idam ev[a. a]nena varaṇāśvāsena **prācīpratīcyau** ramaṇyau **mama** bhāryātvena **saṃmate**. atra samarthanam: **bhūpatitvam**

19 hāsī em.] hāsīṃ J_3 J_4

[25] Amarakośa, Ed. Sardesai 3,5.7ab, dort a: *mṛṇālyādir*. [26] Vgl. Pāṇini 4,1.41: *ṣidgaurādibhyaḥ*. [27] 11.51cd.

iti. avaśyaṃ puṃsā sastrīkeṇa bhāvyam. tac ca **mayā** **svakulocitabhūmībhartṛtvena saṃpādyam**.

atra sādhakam āha: **sa pumān** iti.

sa pumān gaṇyate loke yaḥ kulocitasatkriyām
samāpya kurute bāhyāḥ kriyāḥ krīḍāspadaṃ hi yāḥ **11.55**

satkriyā suśikṣā sadārambho vā. **krīḍāspadatvena** bāhyakriyāṇāṃ śaithilyaṃ sūcitam.

bhāvikāle 'pi taṃ saṃskṛtadhiyaṃ saṃpādayitum upadiśati: **dhāryaṃ ce**ti.

dhāryaṃ ca madvacas te 'dya hṛdi dhīman manīṣiṇaḥ
anapekṣyāpi vaktāraṃ guṇagrahaṇalolupāḥ **11.56**

hṛdi dhāryaṃ kāle kāle 'nusaṃdhāya vyavahartavyam ity āśayaḥ. na ca vṛddhasya mantripadasthitasya ca me katham ayam upadeśako bhaved iti saṃbhāvyam ity āha: **manīṣiṇa** iti. astu niyatiḥ: *vṛddhāḥ pracchyā*[28] iti. paraṃ tu buddhimatāṃ buddhir eva sarvatra pramāṇam iti **manīṣiṇa** iti śabditam.

uktārtham eva samarthayati: **yad vaca** iti.

yad vacaḥ sāravat pathyaṃ bharakṣamam ayāyati
viduṣā tad upādeyaṃ vaktāram anapekṣya ha **11.57**

sāravad uttamaphalāvahaṃ **pathyaṃ** kālāntarahitaṃ **bharakṣamaṃ** vimardasaham **ayāyati** · uttarottaraguṇāvaham. **vidvān** atra nītyupajīvī vivakṣitaḥ. **he**ti sarvaprasiddhim atra dyotayati.

atraiva dīpakena[29] samarthayati: **bālād apī**ti.

bālād api hitaṃ grāhyaṃ paṅkāt padmam aher maṇiḥ
ity āhur vibudhā loke strīratnam akulād api **11.58**

grāhyam iti prakṛtāprakṛtasaṃbandhakam. tatra **bālād api hitaṃ grāhyam** iti prakṛtam. anyat sarvam aprakṛtam.

atraiva mūlam āha: **yāvad** iti.

yāvan nāśāviṣaṃ hṛtsthaṃ tat pratīkārahetubhiḥ
uddhriyeta narais tāvat kā cintā bāhyavastuni **11.59**

[28] 11.52b. [29] Vgl. Mammaṭa: Kāvyaprakāśa, Ed. Jha 103: *sakṛdvṛttis tu dharmasya prakṛtāprakṛtātmanām / saiva kriyāsu bahvīṣu kārakasyeti dīpakam //*.

āśā kāmanā saivābhīṣṭānāptiṃ tāvat pīḍakatvād **viṣam**. **tac** ca hṛtsthatvāt sarvaṃ vihāya pratīkārārham iti **yāvad** dhṛdas **tan noddhriyate** tāvad **bāhyavastunīṣṭe** 'pi **kā cintā**. hṛdi hi susthe sarvaṃ sausthyāya tasmiṃs tv asusthe kiṃ bāhyair iti bhāvaḥ.

yat punar uktam:

*janānanadarīguptyai pidhānaṃ kiṃcid ācare*ti[30]

tatrāha: **yāvad** iti.

yāvad vṛṣṭir na jāyeta paṅkas tāvat kuto bhavet
avṛṣṭau paṅkatābhāso nacirād eva śāmyati **11.60**

yadi cāvastv api loke samāropyate tathāpi na tena kiṃcid ity āha: **avṛṣṭāv** iti. dṛṣṭaṃ cedaṃ hetvābhāsānāṃ vādavelāyāṃ hetukāryāsādhanatvam iti.

*avasthonmādinīyaṃ hi sarvathe*ti[31] yad uktaṃ tatrottarayati: **citte**ti.

cittonmādakaro 'naṅgavikāro yas tavādṛtaḥ
sa vivekadhurīṇaikamuninā mārjito 'sti me **11.61**

atha vā māstu vṛṣṭir yena paṅkaṃ jāyeta. paraṃ tv ayaṃ vikāro 'vaśyaṃbhāvīty atrāha: **citte**ti. **tavādṛta** iti dṛṣṭaparāvarasy**ādṛta** ādareṇa svīkṛto 'vyabhicārīti[32] solluṇṭhanam. **vivekināṃ dhurīṇaś** cāsāv **eko** mukhyo **munir** Vālmīkis tena **mārjitaḥ** śodhitaḥ. tadupadeśenety arthaḥ.

tadupadiṣṭam eva ślokam avatārayati: **asamāpte**ti.

asamāptajigīṣasya strīcintā kā manasvinaḥ
anākramya jagat sarvaṃ no saṃdhyāṃ bhajate raviḥ[33] **11.62**

asamāptā tṛptiparyantatāṃ prāptā. **ke**ti naivocitety arthaḥ. atra dṛṣṭāntaḥ: **anākramye**ti. **jagaj** jigīṣānusaṃdhānena prācīṃ saṃdhyāṃ vihāyodyatasya raves tad asamāpyaiva kathaṃ pratīcī saṃdhyā bhajanaucitī. loke rājate · iti bhāvaḥ.

itthaṃ nayānugaṃ sāraṃ vimardasaham asya saḥ
pītvā vaco 'ntarmuditaḥ pādau jagrāha bhūpateḥ **11.63**

ittham iti. **sa** iti mantripravaraḥ. **pītve**ti · amṛtam iva tṛptikāri **vaca** iti dhvanitam. **bhūpater** iti jāto 'dhunaivāsau bhūpatir iti sūcanārtham.

svastho 'smi kṛtakṛtyo 'smi vṛttir āmātyikī mama

---

2 ārham J_4] ārhas J_3 **9** avṛṣṭāv J_3] adṛṣṭau J_4 **25** kāri J_3] kāra J_4

---

[30] 11.45cd. [31] 11.43cd. [32] Vgl. 11.52c. [33] Nicht im Rāmāyaṇa zu finden, doch vgl. MAHĀSUBHĀṢITAS. 3711, nächstliegende Quelle ist Kalhaṇa: Rājataraṅginī, Ed. STEIN 4.441, dort c: … *jagat kṛtsnaṃ*.

prāpya tvāṃ śośubhīty adya jīvabhadrāḥ kriyāḥ kuru **11.64**

jñātam: pūrvotkarṣas tvayīty **āmatyikī mama vṛttir adya** pūrvebhyaḥ **śobhata** iti **svasthaḥ kṛtakṛtyaś** c**āsmi**.

ity ābhāṣyātha hṛdaye smayamāno vyacintayat
ko ʾnuśāsti mahābhāgyam udāttacaritaṃ prabhum **11.65**

itīti. **smayamānaś** citrīyamāṇaḥ. **ko ʾnuśāstī**ti · anuśāsanaṃ nāma bhāgyacaritottejanā. svabhāvasiddhe ca tasmin kim anuśāsanena kṛtyam iti.

bhāgyam eva sarvam iti niścāyayati: **satyam** iti.

satyaṃ niyatir evāsau yad amātyā nṛpāśritāḥ
nāmātyāśrayiṇo bhūpā bhāgyaṃ phalati mantriṇām **11.66**

yāsau niyatir loke nṛpā amātyāśrayeṇa rājyaṃ kurvantīti sā niyatir eva. vyavahāro ʾyaṃ dhīmadbhir vyavasthāpitaḥ. paramārthatas tu nṛpā na tadāśrayeṇa rājyaṃ kurvanti svaujassphūrtir evāmīṣām iyam ity arthaḥ. yadi cetthaṃ tat kim iti te tān pṛcchanti tebhyaś ca te phalabhāgino bhavantīti cet tatrāha: **bhāgyaṃ phalatī**ti. mantriṇāṃ bhāgye naiveyaṃ bhrāntir ity arthaḥ.

itthaṃ satyapathāśrito ʾnayapadavīnirāśo rājāśirdvāreṇaiva svavṛttim āśaṃsamāna āha: **vardhatām** iti.

vardhatāṃ cāsya cinteyaṃ mahābhāgyā śubhāyatiḥ
satyaṃ sadbījajātānāṃ matir āyatiśobhinī **11.67**

iyaṃ cintā:

*bhūṣaṇenāmunā prācīpratīcyau saṃmate mame*ti[34]

bhāgyaṃ prācīnaṃ karmaphalam. **āyatis** tatsamuccitārjayiṣyamāṇaśobhanakarmaphalam. munimatam anuvādapūrvam āśṛṇoti: **satyam** iti.

niṣkṛṣya candrahāsīṃ svām[35] iti tadvaco ʾpy anuvādapūrvam anumanute:

satyaṃ nānyat sādhanaṃ pūrvadhvāvaraṇahetave
rājñāṃ sannītijuṣṭānāṃ vināmūṃ candrahāsikām **11.68**

pūr eva **vadhūḥ** prāptakālodvāhā. **amūm** iti taddhastasthaparāmarśaḥ.

11.65b vyacintayat J_4] vicintayet J_3 **11.66c** āśrayiṇo J_4] āśriyaṇo J_3 **12** paramārthatas em.] paramārthas J_3 J_4 svaujas J_4] sauja J_3 **21** pratīcyau J_4] pratīṣyau J_3

[34] 11.54ab. [35] 11.53c.

uktārthe saṃvādayati: **āhuś ce**ti.

āhuś ca pūrvadhūs tena śliṣṭā kacakacāyitā-
sya śryuttejanamuktālī preṣitā yena tāṃ prati **11.69**

kacakacāyiteti pāyitapānakhaḍgadhārotphālanam eva sādṛśyān **muktālī** hāravallī **yena pūrvadhūṃ prati** varaṇamudrā **preṣitā tenā**sau **śliṣyate** · iti nāpi tu śliṣṭaivety **āhuḥ** pūrve. atra vīrarasollāsavikasitāntaratvādyatyullaṅghanaṃ kaver guṇa eva. na hi harṣavṛttāv utpannāyāṃ karaṇaśramo manāg api jāyate · ity āśayaḥ.

itthaṃ varaṇamudrayā pūrvadhūprāptiṃ saṃbhāvya kadācic ca svayaṃ varādau paṇabandhapūrvaṃ vadhūvaraṇaṃ loke dṛśyate · iti tathātvena samarthayati: **prasahye**ti.

prasahya svīkṛtā tena pūrvadhūr madhurāmṛtam
khaḍgadhārāmukhaṃ yena prathamaṃ cumbyate mudā **11.70**

prasahyeti tīvravratadhārāsevanena sarvasamakṣaṃ tān sarvān anādṛtya svīkaraṇasūcakam. dṛṣṭaṃ hi raṇodyatair vīraiḥ khaḍgaṃ pragṛhya prathamaṃ cumbitvā kakṣyāyāṃ nibadhyate · iti **madhurāmṛtam** ityādy uktam. atha vā yo 'bhimukhaṃ yoddhuṃ pravṛtto 'riprasaṃdhitakhaḍgadhārāmukhaṃ **madhurāmṛtam** iti madhurāmṛtam iva **mudā**dareṇa **prathamaṃ cumbyate** · ādīyate. na tad dṛṣṭvā paryāvartate **tenai**va **svīkṛte**ti · āhuś cety anena saṃbandhaḥ. iti na pūrvakālavidhiḥ.

khaḍgadhārāmukhacumbanam evānekadhā vivṛṇoti: **kacakacāyite**tyādi.

kacakacāyitakhaḍgabhujaṃgamollv-
aṇaviṣānalatīkṣṇaśikhāntare
samupadāya dhṛtiṃ varavīryabhāg
ya iha saṃmukham eti sa bhāgyabhāk **11.71**

pāyitapānatvena **kacakacāyito** dedīpyamānatejāḥ puñjaprasaro yo 'sau **khaḍga** eva kṛṣṇadīrghagrāsakatvasāmyād **bhujaṃgamas** tasy**olvaṇo** 'tikaṭhoro yo **viṣānalo** viṣānala iva sarvato dāhakatvāt tasya **tīkṣṇaśikhās** tīvrajvālāyās tāsām **antare dhṛtim ādāya yo 'tivīryabhāk saṃmukhaṃ yāti** na kiṃcinmātreṇāpi parivṛtto bhavati **sa bhāgyabhāg** jayaLakṣmīṃ svīkarotīti.

atikaṭhorakṛpāṇabhujaṃgamī
viṣakṛṣāṇumaholvaṇahetibhiḥ

11.69b kacāyitā J_4 schol.] kacāyatā J_3 **11.69c** sya śryut em.] syaśryat $J_3^{p.c.}$, syaḥśrut J_4 **11.69d** preṣitā em. schol.] preṣitāṃ J_3, preṣito J_4 **9** pūrvaṃ J_4] pūrva J_3 **14** yoddhuṃ J_4] yoddhaṃ J_3 **23** tejāḥ em.] tejaḥ J_3 J_4

Anm. zu 11.71, Metrum: Drutavilambita.

ya iha valgati tasya bhujāntaraṃ
samupayāti haṭhāj jayamā mudā **11.72**

atikaṭhoreti. **kṛpāṇa** evākṛtisāmyena **bhujaṃgamī** tīvraviṣāsphālanād vaśam āyātasyātyājanād vā. **hetayo** jvālācchadāḥ. **valgati** vyūhanyāsena nṛtyati. **haṭhād** iti mantrādiśaktyā pratipakṣeṇa niruddhagatāgataprasarāpi **mude**ti prītyatiśayena **jayamā** jayaLakṣmīḥ. atra ca sāmyaṃ bodhyaṃ yathā kācid avekṣitavīracaryāntarniruddhāpi prītyā vrīḍādikaṃ vihāya balād āyāti tatheyam apīti.

ativibhīṣaṇakālaniśānaṭī-
vilasitāni mudeha ya īkṣate
jayaramā varavīrakṛtotsavā
tam anu nistrapam āśu vidhāvati **11.73**

ativibhīṣaṇeti saṃhārakāritvād raṇabhūmeḥ **kālaniśā**dhyavasānam[36] iti sādhyavasānikākhyā gauṇīlakṣaṇā saiva **naṭī** vīryaśālināṃ harṣahetukatvāt tasyāś cātivibhīṣaṇatvaṃ kātarāpekṣayā tasyā **vilasitāni** · ucchālanāmātreṇaiva paraprāṇaharaṇalakṣaṇāni. **yo** mahāvīra **iha** raṇa-raṅgabhūmau **mudā** prasannacittatven**ekṣate** yathā kaścit prekṣaka udāsīno nirbhayas tathā vyavaharati **tam anu jayaramā śīghraṃ vidhāvati** yato 'sau **varavīrakṛtotsavā**. ata eva **nistrapam**. nāyikārthaḥ sphuṭa iti samāsoktir ayam alaṃkāraḥ.

atihetibharollasattamisre
bhaṭasiṃhadhvanipūritāntarāle
raṇaraṅgamukhe ya āsyabhānuṃ
kalayaty eṣa jayaśriyaḥ priyaḥ syāt **11.74**

atihetīti. prathamaviśeṣaṇen**ollasattamisratvena** dṛkprasarābhāvo varṇitaḥ. dvitīya-viśeṣaṇena ca **pūritāntarālatvāc** chrutiprasarābhāvaḥ. tathā ca **yo** dhṛtiśālī **mukha**-**bhānuṃ kalayati** darśayati yena tamonigaraṇe 'nyadhvanitiraskāre ca jāte jātaprasaraṇadiktvād bhaṭeṣu palāyamāneṣv āsthāṃ nibadhnāti sa **eṣa jayaśriyaḥ priyaḥ syāt**.

samantāt saṃbhrāmyan naravaragajendrāśvaghaṭanā-
rathaughaproccaṇḍadhvanibadhiritāśāsyakuhare
khurakṣuṇṇorvyudyadbahalatarareṇvoghatamasā

6 kācid em.] kaścid J_3 J_4 **11.73a** naṭī J_3] nadī J_4 **12** ativibhīṣaṇe J_4] atibhīṣaṇe J_3 saṃhāra J_3] sahāra J_4 **15** cittatvene J_4] cittatvane J_3 **23** pūritāntarāla J_3] pūrintarāla J_4

Anm. zu 11.72, Metrum: Drutavilambita. **Anm. zu 11.73, Metrum:** Drutavilambita. **Anm. zu 11.74, Metrum:** Mālabhāriṇī.

[36] Vgl. Mammaṭa: Kāvyaprakāśa, Ed. Jha 100: *nigīryādhyavasānaṃ tu prakṛtasya pareṇa yat / pastutasya yadanyatvaṃ yady arthoktau ca kalpanam //.*

niśīthe yo ʾbhrāntas tam anu vijayaśrīr visarati **11.75**

samantād iti. **niśītha** iti **khuraiḥ kṣuṇṇā** yāsāv **urvī** tasyā **udyann** udgacchan yo **bahulatarareṇvoghaḥ** sa eva sarvata āvaraṇakāritvāt **tamas** tena **niśīthe** ʾrdharātre jāte · iti śeṣaḥ. sa ca badhiritadigantarālo ʾpi janakolāhalaśāntyā bhavati. atra ca **samantāt** siṃhadhvanyādinā tatsiddhiḥ. tatra sarveṣu suptaprāyeṣu **yo** dhṛtinidhir **abhrānto** ʾskhalitacittas **tam anu** lakṣyīkṛtya **vijayaśrīḥ** sarvato ʾhīnā **visarati**. prasiddhaṃ cedṛśe samaye yaḥ kaścid dhṛtadhṛtis tam anv eva kācit sarvato ʾvicchinnā visaratīti.

dūrāt proccaṇḍakolāhalabharitahariccchidrabhītālpasattva-
truṭyatkroḍāsthisaṃghodgatamadhuraravākarṇanodyuktasattve
sākaṃ daṃṣṭrākarālair nijasacivabhaṭair nandane bhāsvato ʾsminn
āyāte hṛṣṭacetā ya iha viharate pātram asyāḥ sa ekaḥ **11.76**

durād iti. **harito** diśaḥ. **alpasattvā** adhīrāḥ · teṣāṃ **truṭyanto** ye **ʾsthisaṃghās** trāsapalāyanena kāṃdiśīkatvād itas tato nipatanair asthibhaṅgas teṣāṃ sarandhratvād vāyupūraṇen**odgatā** ye **ravās** teṣām **ākalanenodyuktasattve** kharīkṛtadhairye **ʾsmin bhāsvato nandane** Yame **daṃṣṭrākarālair nija**parivāra**sacivabhaṭaiḥ sahāyāte yo hṛṣṭacetā iha** yuddhabhūmau **krīḍate sa** ev**aiko** ʾsahāyo mukhyaś ca · **asyā** jayaLakṣmyāḥ **pātram**. Yamaprītijanakatvād asthitroṭanaravānāṃ **madhuratvam**. ayam arthaḥ: yaḥ kaścid bhāsvannandanaṃ cirakālasiddhamanorathaniḥśeṣīkartum āyātam api svayaṃ dhīratvād vimanīkaroti taṃ Yamād api balinaṃ matvā jayaLakṣmī harṣeṇāvṛṇute · iti.

itthaṃ vṛddhatvocite nayamārgeṇa svātmānaṃ toṣayitvā prakṛte yojayati: **iti yā** · iti.

iti yā vīraputrāṇāṃ ślāghyā gatir ayānugā
tām asāv āśritaḥ satyaṃ bhāgyaṃ lasati nas tarām **11.77**

ayo ʾnukūladaivam. **na** iti · etadadhīnayogakṣemāṇām.

itthaṃ vicintya matimān mantry asau sattvavṛddhaye
purātanīṃ kathāṃ tasya prābodhayata sādaram **11.78**

ittham iti. prāyeṇa svabhāvaramyam api vastu saṃskāreṇa śobhate · iti yuktam eva **sattvavṛddhaye** · iti.

bhṛtyavijñāpanārītiṃ puraskaroti: **bhadram** iti.

11.75c ogha $J_3^{a.c.}$ J_4] augha $J_3^{p.c.}$ **3** reṇvoghaḥ $J_3^{a.c.}$] reṇvaugha $J_3^{p.c.}$, reṇogha J_4 **6** prasiddhaṃ J_4] prasiddhe J_3 **12** truṭyanto em.] tryuṭyanto J_3 J_4 **18** kālasiddha J_3] kālam iddha J_4 āyātam J_3] ātam J_4 **11.78d** prābodhayata em.] prabodhayata J_3 J_4

Anm. zu 11.75, Metrum: Śikhariṇī. **Anm. zu 11.76, Metrum:** Sragdharā.

bhadraṃ te ʾstu mahārāja sadāstu matir īdṛśī
kṣaṇaṃ śrutī samādhāya varṇyamānāṃ kathāṃ śṛṇu **11.79**

samādhāyeti karṇaśravaṇadānapāritoṣikaṃ dattvā.

abhūd rājā Śakendrākhyaḥ purā Romakapattane
yasmin mahīpe mānyatra nāsīt kroḍaṃ vinā Hareḥ **11.80**

pattanaṃ sīmānagaram. Śakendratvaṃ sādhayati: **yasminn** iti. **mā** Lakṣmī **Harer** bhagavato Viṣṇoḥ **kroḍaṃ** vakṣassthalaṃ **vinānyatra nāsīt**.

svakīrtivaijayantīṃ sa protthāpya prākparāyatām
mānase saṃdadhe ʾśvasya valgāṃ tadanusāriṇīm **11.81**

svakīrtīti · atimāhātmyakhyāpakatvāt kīrter **vaijayanty**āropaḥ. tām asau **prākparāyatāṃ** prācyā ārabhya paścimāśāparyantaṃ **protthāpy**āyatiśālinīṃ kṛtvā **tadanusāriṇīm aśvasya** valgāṃ **mānase saṃdadhe** prākparāyatākīrtivad aśvena svavaśe prācyāḥ paścimāntaṃ karomīti saṃcakḷpe · ity arthaḥ.

saṃdhāyātha paraṃ cintāmagno ʾsau lakṣito manāk
sacivaiḥ kāraṇaṃ praṣṭuṃ na śeke ʾtibaloddhataḥ **11.82**

saṃdhāyeti · idaṃ ca saṃdhānaṃ kaviprasiddhyottaratra vikalpasya vakṣyamāṇatvāt. **lakṣito** lakṣaṇair anumitaḥ. **manāg** iti **cintāmagna** ity anena saṃbaddhaḥ. **sacivair** iti pūrvottarārdhasaṃbaddhaḥ. aśaktatve **ʾtibaloddhata** iti hetuviśeṣaṇam.

etad eva samarthayati: **ko hī**ti.

ko hi rājānam analaṃ cakriṇaṃ vāpi kopinam
saṃmukhaṃ sthātum udyacchen mantraśaktiṃ vinā budhaḥ **11.83**

cakrī sarpaḥ. **kopinam** iti triṣv api saṃbadhyate. yady evaṃ tad anartha eva samāpatej jagac ca naṣṭaprāyaṃ syād ity ata āha: **mantraśaktim** iti. mantraśaktyaiva traya ete saṃmukhaṃ gantuṃ śakyā iti na kācid anarthāśaṅketi bhāvaḥ. **mantro** vedabhedaḥ · guptivādaś ca. trayāṇāṃ cāmīṣāṃ parasparopamānopameyabhāvo bodhyaḥ.

mukhyānuprāṇatvaṃ tadanusāriṇām āha: **vicitta** iti.

vicitte ʾsmin vicittās ta iti kartavyatākulāḥ

11.79a bhadraṃ J_3] bhadra J_4 **7** vakṣas J_4] vakṣa J_3 **10** ati J_4] a J_3 āropaḥ J_3] ārūpaḥ J_4 **12** valgāṃ J_4] valgā J_3 **23** prāyaṃ J_3] prāya J_4

Anm. zu 11.80a *Śakendra-:* Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von *Iskandar/Sikandar* Alexander. **Anm. zu 11.80b** *Romaka-:* Modulation (‚Römer') oder lexikalische Ersetzung (‚Rom') von *Rūm*, hier: ‚Makedonien'.

babhūvur hṛdaye kṣubdhe karaṇānāṃ kutaḥ sukham **11.84**

vicitte cintākulacitte **ta iti** sacivaparāmarśaḥ. atrārthāntranyāsasthāpanena dṛṣṭāntaḥ: **hṛdaye** · iti. **hṛdayaṃ** manaḥ. **karaṇāni** · indriyāṇi.

*mantraṃ vine*ti[37] mantraśakter avakāśaṃ dadāti: **Arustātalī**ti.

Arustātalināmātha mantrimukhyo ʾsya ceṣṭitam
ālakṣya saṃmukhībhūya vinītam idam abravīt **11.85**

mukhyatvaṃ mantraśaktyabhijñatvam. **ceṣṭitaṃ** bāhyeṅgitam.

tatra mantrimantraśakter gauravaṃ pratipādayati: **kiṃ nāme**ti.

kiṃ nāma gūḍhaṃ dhīrāṇāṃ pareṅgitaphalā hi dhīḥ[38]
tatrāpi mantripadavīrūḍhaḥ sārthānvayo hi yaḥ **11.86**

na tat kimapi rahasyavastu yatra dhīrā dhṛtadhiyaḥ skhalanti. atigūḍham api dhīrāḥ samakṣayantīty arthaḥ. atra hetuḥ: **pareṅgite**ti. anyathā dhīrādhīrabhedo naśyed iti bhāvaḥ. dhīrāṇām api viśeṣam āha: **tatrāpī**ti. ayaṃ bhāvaḥ: santy evānye ʾpi dhīrā ye daurvidhyadagdhā gṛheṣv eva śuṣyantīti bhāgyānugṛhītadhīśālinām evāyaṃ sarga iti **mantripadavīrūḍha** ity uktam. **sārthānvaya** iti pūrvam evaitannāmno ʾnvarthatā sādhitā.

jñāteṅgitānurūpyeṇevāha: **mahātmann** iti.

mahātman vijigīṣāsau śobhate nitarāṃ tava
veleyaṃ sādhu sadbhāgyakalpavṛkṣaphalarddhaye **11.87**

nitarām ity uktaṃ sādhayati: **veleyam** iti. prāpteyaṃ velā yā tvadbhāgyakalpavṛkṣasya phalarddhibhiḥ sādhu tvāṃ vardhayatīty arthaḥ.

anumitāṃ ceṣṭāṃ daivasadbhāvasaṃbhāvanayopodbalayati: **daive**ti.

daivānusāriṇī ceṣṭā paṃphulīti samṛddhibhiḥ
daivaṃ puruṣakāraś ca hetuḥ siddher mahātmanām **11.88**

daivaṃ prācīnaṃ satkarma. **ceṣṭā**dhunātanapauruṣam. **paṃphulīti** · atiśayena phalati. **samṛddhir** ṛddher ādhikyam. atra prakṛtārthasiddhaye ʾrthāntaranyāsaḥ: **daivam** iti.

ubhayādhīnā siddhir iti sādhayati dṛṣṭāntadarśanena: **yathe**ti.

2 parāmarśaḥ J_4] parāmarṣaḥ J_3 **8** śakter J_4] śaktair J_3

Anm. zu 11.85a *Arustātali-:* Lexikalische Entlehnung von *Ariṣṭāṭālis* Aristoteles.

[37] Vgl. 11.83d. [38] Vgl. MAHĀSUBHĀṢITAS. 6767d: *pareṅgitajñānaphalā hi buddhaya.*

yathā rathasya na gatiś cakreṇaikena jāyate
vinaikena tathā nṝṇāṃ na siddhir jātu jāyate **11.89**

ekena dvitīyena cakreṇa vinā. **tathā·ekena vinā nṝṇām** api na gatiḥ. **gatir** gamanaṃ vyavahāravartanaṃ ca.

yadi ca rathadṛṣṭānte jaḍatvaṃ hetuṃ vyabhicāriṇam iva kalpayet tadā pakṣidṛṣṭāntaḥ śrūyatām ity āha: **yathā ce**ti.

yathā ca pakṣiṇāṃ vyomni gatiḥ pattrayugānugā
tathā nṝṇāṃ gatiḥ samyag daivapauruṣayogataḥ **11.90**

pattraṃ pakṣaḥ.

ittham ubhayaṃ gatisādhanaṃ vyavasthāpya tatsadbhāvaṃ tāvad āha: **sadaye**ti.

sadayā te 'dya niyatiḥ pauruṣaṃ ca balotkaṭam
vijayasva mahārāja veleyaṃ jayasādhanī **11.91**

niyatir daivam. tasya svabhāvasiddhatvāt sattvaṃ sādhyam iti tad āha: **sadaye**ti. **sattvam** ānukūlyaṃ yadi v**āya** evānukūlaśaktis tadā **sattvaṃ** sadbhāvaḥ.

sadayaniyatibalotkaṭapauruṣākhyobhayasādhanasadbhāvād *vijayasve*ty[39] uktam. tatra niyateḥ paro'kṣatvād anumānāpekṣeti tāvat pauruṣasya balotkaṭatvaṃ tatsādhakatayā samakṣayati: **sāmagrī**ti.

sāmagrī saṃpadāṃ pūrṇā hastyaśvarathalakṣaṇā
yoddhāras tādṛśā vīrāḥ kṣaṇād ye pṛthivījitaḥ **11.92**

samagrāṇāṃ bhāvaḥ **sāmagrī**. tasyāś ca **pūrṇatvam** upāṅgādibharitatvam:

hastyaśvarathapādātaṃ senāṅgaṃ syāc catuṣṭayam[40]

ity anena senāṅgapūraṇam.

jaṅgamasaṃpattiṃ prayojya prayojakabhedena dvividhām uddiśyātha sthāvarasaṃpattim api mūrtāmūrtabhedena dvividhām uddeśayitum upakramate: **kośe**ti.

kośasaṃpac ca vipulā daṇḍasaṃpattir ūrjitā
nirbhayaṃ cādhipatyaṃ te kṣaṇaṃ kuru mahīpate **11.93**

16 samakṣayati J_3] samajñayati J_4

[39] Vgl. 11.91c. [40] Amarakośa, Ed. SARDESAI 2,8.34cd.

vipulatvam āyuravasānāvadhisatatavyaye 'pi cālaṃ †buddhyabhāvaḥ†. **daṇḍasaṃpattiḥ** śastrāstrādisaṃpat. tasyāś c**orjitatvaṃ** paramarmaprahāritvam iti mūrtā sthāvarasaṃpattiḥ. athāmūrtām āha: **nirbhayam** iti daivāntarikṣabhaumopadravarahitam. itthaṃ bho **mahīpate kṣaṇam utsavaṃ kuru** kṣaṇakaraṇena taddātāraṃ prasādayeti bhāvaḥ.

idānīṃ prayojyaprayojakabhedena jaṅgamasaṃpatter dvaividhyena tatra prayojakasaṃpattes tattvāt svādhīnatve tvayi prayojyā ivāmī api nāthavanta iti prasannayati: **sainyā** iti.

sainyāḥ puro baddhakakṣyāḥ prakoṣṭhābaddhapāṇayaḥ
āśliṣṭakaṇṭhā asibhir golayantrakadhāriṇaḥ **11.94**

pura iti na dūre. **baddhakakṣyā** iti nopaviṣṭā udyatadehā ity arthaḥ. atha vā dūram api dhāvitvā lakṣyapātanamataya ity arthaḥ. **prakoṣṭhābaddhapāṇayaḥ** · hastabaddhā ity arthaḥ. atha vā samīpalakṣyapātasajjā ity arthaḥ. golakṣepaṇaśastraṃ golayantraṃ tad evālpam ekamanuṣyaṃ **golayantrakam** ity alpārthe kaḥ.

śastrasaṃpattim uktvāstrasaṃpattim āha: **īlī**tyādi

īlīkarās tathā kecid dhānuṣkā apare punaḥ
bhrūcalattāṃ pratīkṣante Śakrasyeva marudgaṇāḥ **11.95**

pratīkṣante pratipālayanti. **Śakrasyeva marudgaṇā** ity anena daivasaṃpattitvam amīṣāṃ sūcitam. tena ca svasvāmikāryārthaṃ prāṇadānam api dhvanitam.

itthaṃ pratyakṣasaṃpadaṃ pauruṣalakṣaṇāṃ pradarśyāthaitanmūlabhūtāṃ sadāyaniyatilakṣaṇāṃ paro'kṣasaṃpadam anumāpayati: **pattracchāya** iti.

pattracchāyo bhāgyapīyūṣasiktaḥ
śākhānaddhaḥ skandhasaṃpuṣṭamūrtiḥ
saṃpadvṛkṣo baddhamūlas tathāyaṃ
cālyo nāyaṃ kalpavātair yathograiḥ **11.96**

ayaṃ pratyakṣadarśitaḥ **saṃpadvṛkṣas tathā baddhamūlo** dṛḍhasaṃsthāno **yathograir** api **kalpāntapavanas**adṛśaiḥ parabhaṭeṅgitair **na cālayituṃ śakya** iti saṃbhāvyate. vṛkṣe ca pattrādisaṃpadā bhāvyam iti tām uddiśati: **pattre**tyādi. **pattrāṇi** vāhanāni. tāny eva pattrāṇi cchadās taiś **chāyā** yasya. chāyātayā bhāvaḥ śobhā ca. **śākhāḥ** kośādisaṃpada eva śākhās tābhir **naddhaḥ** saṃbaddhaḥ. **skandhāḥ**: sainyaniveśās ta eva **skandhā** mahāṅgāni taiḥ

11.94c āśliṣṭa J_3] āśliṣya J_4 **16** daiva J_4] deva J_3 **17** kāryā J_3] kāyā J_4 **24** saṃsthāno J_3] saṃsthānā J_4 **25** vṛkṣe J_3] vṛkṣa J_4 **28** skandhā $J_3^{p.c.}$] sandhā $J_3^{a.c.}$ J_4

Anm. zu 1 *buddhyabhāvaḥ:* Lies: *vṛddhyabhāve*? **Anm. zu 6** *prasannayati:* Zweifelhaft, vgl. Wortschatz → *prasannay.* **Anm. zu 11.96, Metrum:** Śālinī.

kṛtvā **saṃpuṣṭamūrtiś** ca. etasya ca sarvasya mūlam. pīyūṣasekaḥ sa cādṛṣṭo 'numānaikagamyo · yathā dṛṣṭas tathā sadāyaniyatir adṛṣṭāpi cātrānumānagamyety āha: **bhāgyapīyūṣasikta** iti. tathā ca prayogaḥ: **ayaṃ saṃpadvṛkṣo bhāgyapīyūṣasiktaḥ** sarvataḥ pattracchāyādimattvāt. yad evaṃ tad evaṃ yathā pūrvaSagarādirājarṣisaṃpadvṛkṣaḥ. yan naivaṃ na tad evaṃ yathā yathā pūrvaduṣṭarājasaṃpadvṛkṣa ityādi.

prāyeṇa saṃkṣepaikarasikāḥ sukumāramataya iti saṃkṣipyāpi racayati: **prabhāva** iti.

prabhāvas te baddhakakṣyo mahātman
māhātmyaṃ te sarvatodigvisāri
bhṛtyevāste tvatpratīkṣā parāsau
dāṇḍī saṃpad dehalīprāntya ārāt **11.97**

prabhāvaḥ kośadaṇḍasaṃpat. **māhātmyaṃ** caturaṅgasaṃpat · audāryasaṃpac ca. punar api pūrvanyāyena saṃkṣipati: **bhṛtyeve**ti. **bhṛtyā** dāsī sā **yathā**ntaścārir**āja**pratīkṣā **dehalīprāntya** samīpe sodyam**āste** tatheyam api **daṇḍasaṃpattir** ity upalakṣaṇam uktasaṃpadām.

prāyeṇa satyenāpi bahūditena mahātmāno vimanībhavantīti prāsaṅgikam upasaṃharati: **bahūktye**ti.

bahūktyālaṃ svasti te bhāgyam etan
mūrdhni sthitaṃ satkirīṭacchalena
kalām apīme yasya no bhānti sāmye
tatsāhāyyāt sarvathottiṣṭha rājan **11.98**

etad bhāgyam anyatrānumānaikaviṣayam api **tava satkirīṭa**vyājena **mūrdhni sthitaṃ** pratyakṣam iva bhāsate. kṣamyatām etāvat saṃpadvarṇanam api rājyāḍambaroktir eva. paramārthatas tv **eta** **api** bhavadbhāgyakirīṭānujīvina ity āha: **kalām** iti. ṣoḍaśo bhāgaḥ **kalā**. ataś ca phalitam āha: **tatsāhāyyād** iti. **sarvathe**ti sarvaśaṅkāprahāṇen**otthito bhava**. etatsāhāyyam evoktasaṃpado rakṣeti **tatsāhāyyād** ity āśayaḥ. **rājann** iti virājamāna.

kṣaṇaṃ kuru mahipate[41] · iti kṣaṇavelāyāṃ prāptāyām api *cintāmagno manāg*[42] iti yad uktaṃ tat pṛcchati: **itī**ti.

11.98a etan J_4] etam J_3 **20** sthitaṃ J_4] sthite J_3 **23** otthito $J_3^{p.c.}$] otpato J_4 **24** rakṣeti J_4] rakṣati J_3

Anm. zu 11.97, Metrum: Śālinī; das Strophenviertel a ist durch die Kürze der ersten Silbe, für die eine Länge vorgeschrieben ist, fehlerhaft. **Anm. zu 11.98, Metrum:** Fehlerhaft. Das letzte Strophenviertel entspricht einer Śālinī, das dritte demgegenüber mit einer Silbe überlang, eins bis drei mit im Kommentar bestätigten unmetrischen Kürzen; morenzählende Metren sind durch Anfangsstruktur des ersten und dritten Strophenviertels (⏑ —) auszuschließen.

[41] 11.93d. [42] Vgl. 11.82ab.

iti sarvata evāho kalyāṇe samupasthite
lakṣaye kalanā kācid āntarī tvām upasthitā **11.99**

sarvata iti svaparāpekṣayā **lakṣaye** ʾnuminomi. **kalanā** cintā.

sarvathā svacchapīyūṣamaṇḍalaṃ kālikeva te
nirunddhe hṛdayaṃ cintā kim etat kathaya prabho **11.100**

sarvatheti. **yathā** **svacchapīyūṣamaṇḍalaṃ** candraṃ **kālikā** paramārthato na **niruṇaddhi** prekṣakāṇāṃ paraṃ bhāti niruddhamaṇḍalo ʾsāv iti tathā māstu paramārthatas **tava** **cintā** paraṃ tv asmābhir āropyate · iti. hṛdayaviśeṣaṇaṃ ca **svacchapīyūṣamaṇḍalam** iti yojyam.

punaś ca: **sade**ti.

sadā prakāśamānaṃ te cittaṃ kim iti vihvalam
kāraṇāsaṃbhave kāryotpattir jātu na dṛśyate **11.101**

prakāśamānam iti prakāśe hi samantād bhāsamāne kutas tamaskalpacintāvasara iti **kim iti** hetupraśnaḥ. atra hetusamarthanam: **kāraṇe**ti. cintākāraṇaṃ saṃpadabhāvaḥ. sā ca tvayi sarvathoktaprakārā.

anekadhātvāc cittavṛttīnāṃ parāgocaratvāc ca rājahṛdayasya ca vilakṣaṇatvād astv asmadajñānaṃ tathāpy anaucitīty āha: **astu ve**ti.

astu vā kāraṇaṃ kiṃcit tathāpi na tavaucitī
iyaṃ vāte ʾhāryatarvoḥ ko bhedo yady ubhau calau **11.102**

kiṃcid iti · asmadajñātam. **iyam aucitī na tava** śobhate · iti śeṣaḥ. atra hetuḥ: **ahārye**ti. **a-hāryo** giriḥ. **vāte** vāti sati **yady ubhau** giritarū **calau** tadānayoḥ **ko bhedaḥ**. **girir** hy acalavatsthira iti sthiropamānatvena **tarus** tu vṛkṣa iva kampate · ityādau kampropamānatvena ca kim iti khyātau.

acalānāṃ māhātmyam āha: **harṣe**ti.

harṣakrodhādisaṃprāptau ye svabhāvasthitā janāḥ
na teṣāṃ laṅghane kaścic chakto ʾsti balaśālināṃ **11.103**

harṣakrodhāv atra taddhetūpalakṣaṇaṃ harṣakrodhahetuvastu. **saṃprāptau ye janāḥ svabhāvasthitā** na harṣakrodhakṛtaṃ vikāraṃ bhajante **teṣām** unmūlitāntararipūṇāṃ **balaśālināṃ laṅghane** · upary ākramaṇe **na kaścid** api **śaktaḥ**. yatrāntaraśatrujayaḥ · tatra kaiva kathā bāhyaśatrujaye · iti bhāvaḥ.

11.99d tvām J_4] tām J_3 **11.100c** nirunddhe J_4] nirunde J_3 **6** niruṇaddhi J_3] niruddhi J_4 **11.101c** āsaṃbhave J_3] āsasbhave J_4 **11.101d** jātu J_3] jātur J_4 **19** aucitī J_3] aucite J_4 **11.103c** laṅghane J_4 schol.] laṅgane J_3 **27** na $J_3^{p.c.}$] ne $J_3^{a.c.}$ J_4

nipīya mantrimukhyasya vāksudhāṃ sa śakādhipaḥ
smṛtvā samādadhe guhyaṃ kim asti vinayānate **11.104**

nipīyeti *pīṅ pāne*[43] ity asya rūpam. **smṛtve**ti cintitam artham agre kṛtvā **samādadhe** samādhānaṃ cakre. atraiva vinayaḥ sarvathā rahasyopadeśapātram iti smārayati: **guhyam** iti. **kim asti** tan na kiṃcid rahasyavastv asti yad vinayānate na prakāśyate. sarvam eva tat-saṃmukhaṃ prakāśyam evety arthaḥ.

samādhānavaca āha: **satyam** iti.

satyam uktaṃ tvayā sarvaṃ matis te nayagāminī
nayo matimatāṃ cakṣur na cakṣuś cārmam īritam **11.105**

matimatāṃ naya eva dūradarśitvāc **cakṣur na** punaś **cārmaṃ** carmamayaṃ cakṣuś **cakṣur īritam** atihrasvadarśitvāt.

śrūyatāṃ nayacakṣur yac cintā vyākulatāpadam
yayeha na sukhaṃ lapsye tat sukhaṃ yat sadoditam **11.106**

bhor **nayacakṣuḥ śrūyatāṃ** śravaṇadvāreṇa samavadhāryatām. **vyākulatāpadaṃ cintā yat** tvayā lakṣitaṃ tac **chrūyatām**. **yayā** cintayāhaṃ **naihikaṃ sukhaṃ lapsye** vyākulāntaratvāt. neyaṃ paramārthata īdṛśīty āha: **tad** iti. **yaye**ty anuṣaṅgaḥ. yayā ca **tat sukhaṃ** lapsye **yat** sukhaṃ **sadoditaṃ** trikālānavacchinnam. sā tādṛśī cintā yasyās tat sukhaṃ sadoditaṃ syāt.

tām eva cintāṃ svarūpato darśayati: **yeyam** iti.

yeyaṃ bhavasthalī sarvā sādrivārimahīruhā
kiyanmiteyam anayā kiṃ sidhyed aṇurūpayā **11.107**

bhūpatitvād **bhavasthalī**ti sāmānyoddiṣṭāpi bhūmir eva bodhyā. **kiyanmite**ti sarvāpy ālocyamānā koṭiyojanaparimitety **anayāṇurūpayā kiṃ sidhyet**.

punar api parimitatāṃ sādhayati: **atīve**ti.

atīva saṃkucadrūpā bhavamadhye jalombhitā
mṛdgolikeyam anayā kiṃ sidhyed aṇurūpayā **11.108**

bhavamadhye · iti puṇyāpuṇyatadubhayaphalabhūtatrilokīmadhye · **iyaṃ** bhūlakṣaṇā **mṛd-golikā jalenombhitā** pūrit**ātīva saṃkucadrūpā**to **'nayāṇurūpayā kiṃ sidhyet**.

11.104d vinayā J_3 schol.] vinamā J_4 **23** āṇu J_3] ānu J_4

[43] Dhātupāṭha, Ed. Böhtlingk 4.33.

atīva saṃkucadrūpā jalasthalakuṭombhitā
dāvasarpakṛtāvāsā kiṃ sidhyed aṇurūpayā **11.109**

vicārabharagatacittavṛttitvāt pūrvāparān anusaṃdhānen**ātīva saṃkucadrūpe**ti punaruktir na virodhāvahā. **kuṭā** vṛkṣāḥ. na ca parimitatvenopekṣyasvarūpā yāvad anarthāvahatvenāpīty āha: **dāve**ti. **dāvo** vanāgniḥ.

abhrāntar eṣāblekhābhiḥ kṛtāṅkā pavanoddhatā
kandukīva kṣaṇaṃ stabdhānayā kim aṇurūpayā **11.110**

abhrāntar iti patitum evotpāditā śaṅkā. **ablekhābhiḥ** samudrajalarekhābhiḥ **kṛta**dvīpā**ṅkā**. **pavanoddhatā** vātaceṣṭayaiva tiṣṭhantī. ata eva **kṣaṇaṃ stabdhe**va. alpaḥ kandukaḥ **kandukī**. sāpi patitum eva labdhā **lekhābhiś** ca **kṛtāṅkā pavanoddhatā** ca khe 'py avatiṣṭhamānā lakṣyate · iti.

itthaṃ svavicāracaryāṃ parān apy āśrāvayituṃ prakramate: **ālocyatām** iti.

ālocyatāṃ kiyaty eṣā saṃkaṭā saptabhūmikā
upakāryeva sārthasya gatāgatakṛtasthiteḥ **11.111**

saṃkaṭā saṃbādhavatī **saptabhūmikā** · ūrdhvādhobhūrādisaptabhūmikāracanāvatī. **gatāgatakṛtasthiter** āvirbhāvatirobhāvavihitāsthānasya **sārthasya** jīvasaṃghasya. parakīyatve dṛṣṭāntaḥ: **upakāryeve**ti. sāpi **gatāgata**prasaṅga**kṛtasthiteḥ sārthasya** pathika-saṃghasya **kiyatkālam** āvāsabhūḥ. **saptabhūmike**ti nyūnādhikopalakṣaṇam. **saṃkaṭā** ca na hi parakīyāvāse kadācid api vistāreṇa sukhāsikā saṃbhavatīti.

cintāṃ viśadayati: **itī**ti.

ity ālokyāham unnaddho 'py atra lajjāṃ samudvahe
udyamo viduṣāṃ tatra yatra cittaṃ sthirībhavet **11.112**

ālokya vicārya. **unnaddho 'pi** · udbhaṭasāmagrīko 'pi. **atre**ti · etadarthaṃ lajjodvahanam. samarthayati: **udyama** iti.

etadarthaṃ na me baddhakakṣyatve hṛdayaṃ mude
hṛttoṣādhāyake yasmāt prayatante manīṣiṇaḥ **11.113**

etadartham iti. **baddhakakṣyatve** sodyamatve. ānandābhāse ca nodyamaucitīty āha: **hṛttoṣe**ti.

hṛttoṣaḥ kiyateti cet tatrāha: **jānīhī**ti.

11.110d aṇu J_3] anu J_4 **10** labdhā J_3] stabdhā J_4 ab. oc. **11.112c** udyamo J_4 schol.] uttamo J_3 **11.113b** kakṣyatve J_4] kalpatva J_3 **27** kakṣyatve J_4] kalpatve J_3

jānīhi satyaṃ matiman mataṃ me
yadīdṛśī syād daśaśaty apīha
tathāpi me tṛptir amutra nāsti
kiyat phalaṃ syād anayānayāpi **11.114**

īdṛśī vivecitasvarūpā. **daśaśatī** sahasram **api**. **daśaśatī**ti samāhāre dviguḥ. **amutra** daśaśatī-lakṣaṇāyām. **anayā**rjitayāpi **kiyad** iva **phalaṃ syān** na kiṃcilleśamātreṇāpīty arthaḥ. yatas tat phalam anayāpi paramamahatphalabhraṃśakāritvād **anayam** ananukūladaivam **āpayatī**ti · **anayam** ābhāsamātraṃ vā.

niśamyaudāryagāmbhīryabharitāṃ giram asya saḥ
ā prakoṣṭhād bhujau baddhvā medhānidhir uvāca tam **11.115**

niśamyālocya. **audārye**ti paramavairāgyapūrṇām. **ā prakoṣṭhād** ity amātyarītyabhinayaḥ. **medhānidhitvam** īdṛgvairāgyaviśuddhakaṣāyasya saṃskārakaraṇāt.

parepsitānumitapūrvaṃ hy upadeśo hṛdaye śīghraṃ lagatīti dhīmadrītir iti tathā vidadhāti: **bhadram** iti.

bhadraṃ bhor ādhipatyaṃ yat kiṃcid īdṛśam eva tat
mahattvaudāryagāmbhīryaśālināṃ bhāti dhīdhana **11.116**

yat kiṃcid ādhipatyaṃ prārabdhopanatam alpaṃ bahu vā tan **mahattvaudārya-gāmbhīryaśālināṃ** paramavairāgyavatām **īdṛśam evā**kiṃcidrūpatvena **bhātī**ti. tatra **mahattvaṃ** bāhyasaṃpadādhikyam. **audāryam** āntarasaṃpadādhikyam. **gāmbhīryaṃ** parānavagāhyahṛdayatvam.

ittham etanniścayānumodanadvāreṇa svāmibhaktiṃ pradarśya dṛḍhapratītyartham etadagre carvitacarvaṇānyāyenoktam ātmany abhinayati: **aho** iti.

aho viditavedyānāṃ gatir āścaryakāraṇam
sacarācaram apy etad aṇumātraṃ vibhāti yat **11.117**

viditavedyānāṃ nityānityavastutattvajñānavatāṃ **gatir** āntarī kal**āścaryakāraṇam** a-laukikānandakāraṇam. gatim evāha: **sacarācaram** ityādi.

sākṣād eva tadvacanaṃ prāgvad abhinayati: **kiyanmātram** iti.

kiyanmātram iyaṃ pṛthvī sābdhidvīpā jalāvṛtā

11.114d kiyat J_3] kimat J_4 **7** phala em.] pala J_3 J_4 **17** mahattvaudārya J_4] mahattvau J_3 **19** saṃpad J_3] saspad J_4

Anm. zu 11.114, Metrum: Upajāti.

khe vibhāty ojasā stabdhā marutā kandukākṛtiḥ **11.118**

atra saṃkṣepeṇa vedyabhūmipatitabhūtapañcakanirdeśaḥ. tathā hi **sābdhidvīpā pṛthvī**ti bhūnirdeśaḥ. atraiv**ābdhi** · ity anena jalatattvanirdeśe · āyāte ʾpi purāṇoktakramadvaiguṇabodhanārthaṃ **jalāvṛte**ti pṛthaṅnirdeśaḥ. upalakṣaṇaṃ cedam uttarottaradvaiguṇyasya. **ojasā vibhāne** karaṇabhūtena tejastattvanirdeśaḥ. **marutā stabdhe**ti · upaṣṭambhakavāyunirdeśaḥ. **khe** · ity ādhārabhūtākāśanirdeśaḥ. yathā nāsyā akiṃcidrūpatvaṃ tathāgre vivecayiṣyate. tatrāṇutvam abhinayati: **kandukākṛtir** iti.

ittham uktānuvādakathane svasmin bhaktipradarśanena vakṣyamāṇāvasaradātṛtve svasmin sūcite prathamārdhenāśiṣaṃ dvitīyārdhena ca sārasaṃkṣiptam upadeśarahasyam āha: **vardhatām** iti.

vardhatāṃ buddhir anaghā dināḍ dinam iyaṃ vibho
anayā prāptakalpaṃ te yat tat padam anāmayam **11.119**

anayeti buddhyā. **prāptakalpaṃ** prāptam eva paraṃ tu svocitāśramadharmapālanamātram apekṣate · iti kalpapratyayanirdeśaḥ. **anāmayaṃ** sarvopadravarahitam.

abhayaṃ me ʾstu vijñaptiṃ karomi dhiṣaṇocitām
yathā buddhivadan martyo ʾnavācyapadavīm iyāt **11.120**

dhiṣaṇocitām iti svasminn auddhatyaparihāraḥ. atra samarthanam: **yathā buddhī**ti yad uktaṃ Sārasvatastotre:

athāvācyaḥ sarvaḥ svamatipariṇāmāvadhi gṛṇann[44] iti.

dhīṣaṇocitāṃ vijñaptim[45] ity uktaṃ prastāvayati: **yo ʾsāv** iti.

yo ʾsāv ananto durgāho ʾcalasthitir abhīṣṭadaḥ
lokas tam amunā saṃdhiṃ kurvan siddhim avāpsyasi **11.121**

ananto deśakālākārāparicchinnaḥ. ata eva bāhyasādhanābhāvād **durgāho** durāveśaḥ. **acalasthitir** nirvikāraḥ. ittham cāsya sarvathā paramānandamayatvād **abhīṣṭadaḥ**: asti ceṣṭam aihikāmuṣmikasādhanasādhyaṃ śreyas tasyāniścitatvād **iṣṭatvam**. ābhāsamātreṇety **abhi**śabdaprayogaḥ: abhita iṣṭam **abhīṣṭam** iti. **loka** iti prāpyatvenaupacāriko nirdeśaḥ. **taṃ** lokam **amunā** pratyakṣeṇa lokena **saṃdhiṃ** parasparadṛḍhagranthiṃ **kurvan siddhim avāpsyasī**ti. ayaṃ bhāvaḥ: amunā lokena vaśīkṛtena satkarmācaraṇena taṃ vaśīkurv iti tava tena saṃdhir iti sāram.

2 saṃkṣepeṇa J_4] saṃkhepeṇa J_3 **4** cedam J_4] cedan J_3 **6** bhūtā J_3] bhūtvā J_4 nāsyā akiṃcid em.] nāsyākiṃcid J_3 J_4 **11.119a** vardhatāṃ J_3] vadhatāṃ J_4

[44] Śivamahimnastava, Ed. BROWN 1c. [45] 11.120b.

asyārthasya sārasaṃkṣiptasyottaraṃ granthaṃ vivaraṇarūpam avatārayati: **asminn** iti.

asmin vaśīkṛte caryā vidheyā tādṛśī yayā
iha sthitasya te prāptis tatra kiṃ duṣkaraṃ satām **11.122**

asmiṃl loke jayacaryayā svādhīnatāṃ nīte **tādṛśī caryā** vyavahāravartanī **vidheyā** prajābhir vartanīyā **yayā** vyavahāravartanyā **tav**eha loke ʾmunā śarīreṇa **sthitasya tatra** tasminn uktaviśeṣaṇe loke **prāptiḥ** syāt. na cedaṃ durghaṭam ity āha: **kim** iti. **satāṃ** satsādhanasaṃpannānāṃ **kiṃ duṣkaraṃ** na kiṃcid ity arthaḥ. santo hi Janakādyaḥ satsādhanasaṃpannā lokavad vyavahāravartanyaiva paramapadam avāpur iti.

vaśīkaraṇam eva sphuṭayati: **śṛṇv** iti.

śṛṇu rājaṃs tathā yāsti candrahāsī śayojjvalā
tāṃ saṃmānya vaśīkṛtya mahīṃ pālaya sadgate **11.123**

tatheti vaśīkaraṇaprakāranirdeśaḥ. **śaye** hasta **ujjvalā**. **tāṃ saṃmānya** duṣṭadurdāntaripulohitapāyanena saṃtarpya **mahīṃ vaśīkṛtya pālaye**ti. **sadgate** · iti saṃbodhanam. sarvathā parahitādhānodyuktamateḥ sarvam abhīṣṭaṃ hastaprāptam eveti dyotayati.

mahīpālanaprakāram āha: **parīkṣe**ti.

parīkṣāsthānam āsādya rātriṃdinavibhāgataḥ
aṣṭādaśapadāṃ nītiṃ śritvāvadhyoktim āśraya **11.124**

abhiyuktaśuddhyaśuddhinirdhāraṇaṃ **parīkṣā** tasyā **āsthānaṃ** sabhā tām **āsādyā**śritya. **nītiṃ śritvā**: **nītir** iti tadupakaraṇopalakṣaṇaṃ dharmārthaśāstrāṇi **śritvā**dṛtya **rātriṃdinavibhāgataḥ** kartavyeṣu rātriṃdinaṃ ca vibhājya **aṣṭādaśapadām** aṣṭādaśaviṣayām **avadhyoktim avadhyasya** vadhānarhasy**oktiṃ** vādam **āśraya** prativādisaṃmukhīkaraṇe lekhyasākṣyādinā nirṇāyako bhūtvā satyaparyavasāyinīṃ kurv iti sūtrapadasaṃbandhaḥ. ayaṃ cātra sūtrapadārthaḥ: **āsthānam** iti nirdiṣṭam. tadbhedam āha Bṛhaspatiḥ:

pratiṣṭhitāpratiṣṭhā ca mudritā śāsitā tathā
caturvidhā sabhā proktā satyāś caiva tathāvidhā[46] iti.

tāsāṃ ca lakṣaṇaṃ sa evāha:

pratiṣṭhitā pure grāme calā nāmāpratiṣṭhitā
*mudritādhyakṣasaṃyuktā rājayuktā ca śāsite*ti.[47]

nītim iti tadupakaraṇopalakṣaṇatvāt tāni yathā:

1 saṃkṣiptasyo J_4] saṃjñiptasyo J_3 **11.122b** yayā J_3 schol.] yathā J_4 **4** svādhīnatāṃ em.] svādhītanāṃ J_3 J_4 **22** paryava J_3] varyava J_4

[46] Bṛhaspatismṛti, Ed. K. V. R. Aiyangar Vyavahārakāṇḍa 1.57. [47] Bṛhaspatismṛti, Ed. K. V. R. Aiyangar Vyavahārakāṇḍa 1.58.

śrutādhyayanasaṃpannā dharmajñāḥ satyavādinaḥ
rājñā sabhāsadaḥ kāryā ripau mitre ca ye samā[48] iti Yājñavalkyaḥ.

dharmaśāstrāṇy āha pitāmahaḥ:

vedāḥ sāṅgās tu catvāro mīmāṃsā smṛtayas tathā
etāni dharmaśāstrāṇi purāṇaṃ nyāyadarśanam[49]

nṛpānuvṛttau Kātyāyanaḥ:

adharmataḥ pravṛttaṃ tu nopekṣeran sabhāsadaḥ
upekṣamāṇāḥ sanṛpā narakaṃ yānty adhomukhāḥ

anyāyato yiyāsantaṃ ye 'nuyānti sabhāsada[50] iti.

Vyāsaḥ:

nāsau sabhā yatra na santi vṛddhā
na te vṛddhā ye na vadanti dharmam
nāsau dharmo yatra na satyam asti
na tat satyaṃ yac chalenānuviddham[51] iti.

arthaśāstropayogaś ca Bṛhaspatinoktaḥ:

kevalaṃ śāstram āśritya na kartavyo vinirṇayaḥ
yuktihīnavicāreṇa dharmahāniḥ prajāyate[52] · iti.

Nāradaḥ:

asatyāḥ satyasaṃkāśāḥ satyāś cāsatyasaṃnibhāḥ
dṛśyante vividhā bhāvās tasmād yuktaṃ vicāraṇam[53] iti.

rātriṃdinavibhāgata iti vyavahārakālam āha Kātyāyanaḥ:

ādyād ahno 'ṣṭabhāgād yad ūrdhvaṃ bhāgatrayaṃ bhavet
sa kālo vyavahārasya śāstre dṛṣṭo manīṣibhir[54] iti.

anyaś ca vibhāga ihānupayuktatvān noktaḥ. agre caucityā darśayiṣyāmaḥ: **aṣṭādaśapadām** iti.
tāni cāṣṭādaśasthānāni Manur āha:

teṣām ādyam ṛṇādānaṃ nikṣepo 'svāmivikrayaḥ
saṃbhūya ca samutthānaṃ dattasyānapakarma ca

vetanasyaiva cādānaṃ saṃvidaś ca vyatikramaḥ
krayavikrayānuśayo vivādaḥ svāmipālayoḥ

5 śāstrāṇi J_4] śāṇi J_3 **28** saṃvidaś J_3] savidaś J_4

[48] Yājñavalkyadharmaśāstra, Ed. Olivelle 2.2, dort b: *kulīnāḥ …* [49] Quelle unbekannt. [50] Kātyāyanasmṛti, Ed. P. V. Kane 74–75ab, dort a: *anyāyenāpi taṃ yāntaṃ.* [51] Mahābhārata, Ed. Sukthankar 5,35.49, dort a: *na sā …* [52] Bṛhaspatismṛti, Ed. K. V. R. Aiyangar Vyavahārakāṇḍa 1.114, dort c: *…vicāre tu.* [53] Nāradasmṛti, Ed. Lariviere Mātṛkā 1.62, dort b: *…darśanāḥ*, d: *… parīkṣaṇaṃ.* [54] Kātyāyanasmṛti, Ed. P. V. Kane 62.

sīmāvivādaś ca tathā pāruṣye daṇḍavācike
steyaṃ ca sāhasaṃ caiva strīsaṃgrahaṇam eva ca

strīpuṃdharmo vibhāgaś ca dyūtam āhvānam eva ca
padāny aṣṭādaśaitāni vyavahārasthitāv iha

eṣu sthāneṣu bhūyiṣṭhaṃ vivādaṃ caratāṃ nṛṇām
dharmaṃ śāśvatam āśritya kuryāt kārye vinirṇayam[55]

ittham anuṣṭhānaphalam āha: **tatre**ti.

tatra te tiṣṭhataḥ samyag loko ʾyaṃ vigatāvadhiḥ
anena saṃgataś cittāśvāsadas tat kṛtaṃ kṛtam **11.125**

tatreti · avadhyoktipālane. **samyag** iti pakṣapātarahitam. yady api ca rājñaḥ samadṛṣṭitvād apakṣapātitvam arthasiddham eveti na tatra vidhānāpekṣā tathāpi kāryavaśāt svayam anupasthitau tadavasthāpitasabhyaprāḍvivākaviṣayam idaṃ vidhānam iti bodhyam. tathā ca Nāradaḥ:

rāgād ajñānato vāpi yo lobhād anyathā vadet
sabhyo ʾsabhyaḥ sa vijñeyas taṃ pāpaṃ vinayed bhṛśam[56] iti.

tathā ca Viṣṇur api: *kūṭasākṣiṇāṃ sarvasvāpahāraḥ.*[57] *utkocajīvināṃ sabhyānāṃ ce*ti.[58]
Gautamaḥ: *sarvavyavahārebhyo garīyaḥ prāḍvivāke satyavacanam*[59] iti.
tiṣṭhataḥ kāryāṇi svayam ālocayataḥ. atha vā prāḍvivākamate sthitasya. **ayam** iti satkarmācaraṇāt pratyakṣavyapadeśyaḥ. **vigatāvadhir** anantaphalo **lokaḥ** · Brahmalokākhyaḥ. **anenā**munā samarjakalokena **saṃgataḥ** saṃbaddhaḥ. na cedaṃ kalpanāmātram ity āha: **cittāśvāsada** iti. sadāgamānubhavābhyām artho ʾyaṃ viśvasitavya ity arthaḥ. itthaṃbhūte pāryantikaṃ phalam āha: **tat kṛtam** iti. na kartavyam anyat kiṃcid avaśiṣyata ity arthaḥ. tathā ca Bṛhaspati: *tathehāsya niśśreyasaṃ bhavatī*ti.[60]
Nārado ʾpi:

dharmaś cārthaś ca kīrtiś ca lokā saktir upagrahaḥ
prajābhyo bahumānaś ca svarge sthānaṃ ca śāśvatam[61] iti.

atraiva vismayamāna āgamaikaśaraṇaḥ sarvasaṃpatpātram ity āha dvayena: **kim** iti · **aho** iti ca.

12 anupasthitau J_3] anusthitau J_4 prāḍvivāka J_3] prāḍvicāka J_4 **16** sabhyānāṃ J_4] sabhyā J_3 **25** lokā J_4] loko J_3

[55]Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 8.4–8, dort 6a: *…vivādadharmaś ca*, 7b: *… āhvaya eva …*, 8d: *… kārya…* [56]Nāradasmṛti, Ed. Lariviere Mātṛkā 1.58, dort b: *lobhād vā yo ʾnyathā …*, d: *taṃ rājā …* [57]Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 5.180, dort: *… sarvasvāpahāraḥ kāryaḥ.* [58]Vaiṣṇavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 5.181. [59]Gautamadharmasūtras, Ed. Olivelle 13.31, dort: *sarvadharmebhyo …* [60]Quelle unbekannt. [61]Nāradasmṛti, Ed. Lariviere Mātṛkā 1.27, dort b: *lokapaktir …*

kiṃ samāśvastabuddhīnām aprāpyaṃ bhuvanāvalau
asamāśvastabuddhīnāṃ kiṃ vāpyaṃ bhuvanāvalau **11.126**

samāśvastabuddhīnām avaśyaṃ śrutinigaditena mārgeṇa samācaran pāraṃ yāsyatīti pratītimatām. **bhuvanāvalau kim aprāpyaṃ** na kimapi sarvam eva teṣāṃ prāptiviṣayam ity arthaḥ. **asamāśvastabuddhīnāṃ** dṛṣṭaikapratītimatāṃ **bhuvanāvalau kiṃ vāpyaṃ** na kiṃcid apīty arthaḥ. tadāptasyābhāsamātratayā · aprāptakalpatvād ity arthaḥ.

aho buddhimatāṃ caryāsārāt sārārthagrāhiṇī
tathābuddhimatāṃ caryāsārāt sārārthanāśinī **11.127**

caryā vyavahṛtir **aho** praśaṃsyā svārtham upadeyā ca. yato **'sārād** dṛṣṭarūpāt **sārārthagrāhiṇī** · adṛṣṭāparicchinnārthagrāhiṇī. **asārād** iti ca lyablope pañcamī: asāraṃ vihāyety arthaḥ. **tathe**ti · atr**ābuddhimatām** ity akārapraśleṣaḥ. **asārād** ity atrāpi lyablope pañcamī: asāram upādāya **sārārthanāśinī**ti.

atraivādhikāritraividhyadarśanenottamamadhyamādhamaphalabhāktvaṃ sūcayan samāśvastamatīnām utkarṣaṃ dyotayati: **anarthe**tyādi.

anarthabhayasaṃkulaṃ bhavasukhaṃ vihāyāśu ye
vivekacaṇacakṣuṣo vyavaharanti śuddhāśayāḥ
ta īpsitam anākulaṃ paramaśāntabodhodayaṃ
parāmṛtarasojjvalaṃ padam amutra saṃbhuñjate **11.128**

ayaṃ bhāvaḥ: trividhāḥ puruṣāḥ paramapakvakaṣāyāḥ pakvakaṣāyāḥ · apakvakaṣāyāś ceti. tatra paramapakvakaṣāyās te ya īśvarānugrahāviddhā viditaparāparasthitayo dehasthitā apīśvaravad vyavaharanti yeṣāṃ vyavaharatām api na kenacit sparśaśaṅkāpi kalaṅkayati. ta ime *samāśvastabuddhaya*[62] iti prathamam evākhyātāḥ. pāryantikaphalatvena cākhyāyante. pakvakaṣāyāṃl lakṣayati: **anarthe**ti. **ye śuddhāśayā** niravakāśitabāhyāntaradoṣāḥ · **vivekakhyātadṛśaḥ** · **anarthā**dibharitaṃ **bhavasukhaṃ vihāya vyavaharanti** paramavairāgyam āśritāḥ svarūpam abhyasyanti **te 'mutra** videhamuktā **īpsitā**diviśiṣṭaṃ **padaṃ saṃbhuñjate**. **samyaktvam** āvṛttibhayarāhityam ity ayaṃ yogapanthā dvitīyaḥ.

atha ya ime 'pakvakaṣāyā iti tṛtīyaḥ panthās taṃ nirdiśati: **vṛthe**tyādi.

vṛthā matasukhollasadviṣayabhogabaddhādarā

22 prathamam J_3] pratham J_4 **25** āśritāḥ J_3] āśri J_4 te 'mutra em.] ta amutra J_3 J_4

Anm. zu 11.127, Metrum: Anuṣṭubh. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[rth]a-gr[ā]* als kurze Silbe. **Anm. zu 11.128, Metrum:** Pṛthvī.

[62] Vgl. 11.126a.

vinaṣṭamaticakṣuṣo ya iha mattamūḍhāśayāḥ
parārthahananodyatā vyavaharanti duṣṭehayā
ta āpya vipadaṃ parām ahaha yātanā bhuñjate **11.129**

vṛthā mithyā yan **mataṃ sukhaṃ** viṣayasukham aihikam āmutrikaṃ ca tena hetunā sādhanopārjanena vaśīkṛtā ye **viṣayās** teṣāṃ **bhoge baddhādarā** nirantarāsaktaprītayaḥ. atra hetuḥ: **vinaṣṭe**tyādi. ata eva cakṣaṇikasvamukhalābhārthaṃ **parārthahananodyatā duṣṭe**ṅgitena **vyavaharanti** lobhādipūrvam aihike · āmutrike ca karmaṇi prayatante. tatphalam āha: **ta āpye**tyādi. **parāṃ vipadaṃ** yātanāyonim **āpyāhahe**ti tacchokanivedane **yātanāḥ** pīḍā **bhuñjate** · iti tṛtīyo ʾyaṃ sakāmaviṣayaḥ panthāḥ.

atha prathamopakrāntam eva siddhāntamārgam upasaṃhāravyājena vyavasthāpayati: **tatrāsāv** iti.

tatrāsau buddhimān kaścit krayavikrayakovidaḥ
vikrīyonaṃ sārataraṃ krīṇīyād yo ʾmalāśayaḥ **11.130**

kaścid iti. sargād ārabhya Janakādivat sahasramadhya ekaḥ **sa buddhimān** iti vyavahartavyaḥ. **yo ʾmalāśayaḥ krayavikrayakovidaḥ · ūnaṃ vikrīyaṃ** svavarṇāśramocitasaddharmākhyamūlyena **sārataram** anaśvaraṃ mahārhaṃ ca vastu **krīṇīyād** iti viditavedyasiddhāntiviṣayo ʾyaṃ prathamaḥ panthāḥ.

sāmānyenoktam arthaṃ prakṛte yojayati: **ittham** iti.

itthaṃ tvam api rājendra vaśīkṛtyāsthiraṃ dhiyā
vyatītyāsthiram anyena lābhavān bhava suvrata **11.131**

itthaṃ yathā te siddhāntino jīvanmuktā **dhiyo**dyamādilakṣaṇanay**āsthiram** idaṃ **vaśīkṛtya** tad eva c**āsthiram anyena** sthireṇa **vyatītya** vinimayena pālanādisaddharmalakṣaṇaparikrayādidānena parivartya **lābhavān bhava**. prasiddhaṃ ca dhīmatām asthirasya madhyavartanyā sthireṇa parivartanam.

atraiva sārāsāramadhyaparivartanavastūni sphuṭaṃ viśadayati: **bhramasārasye**ti.

bhramasārasya hānyāho samyaksatsthitipālanāt
abhrāntaṃ susthiraṃ sāraṃ labdhvānandamayo bhava **11.132**

tatra **bhramasāram** asthiram. **samyaksatsthitipālanaṃ** parivartanavastu. **abhrāntaṃ susthiram**. itthaṃ ca phalitam āha: **labdhve**ti.

11.129b āśayāḥ $J_3^{p.c.}$] āṃśayāḥ $J_3^{a.c.}$ J_4 **11** tatrāsāv J_3] yatrāsau J_4 **16** sārataram J_3] sāratam J_4 **21** lakṣaṇa J_4] lakṣa J_3 **11.132d** labdhvā J_3] labdhā J_4

Anm. zu 11.129, Metrum: Pṛthvī.

atra cintānavakāśaṃ pratipādayati: **atīvālpam** iti.

atīvālpam idaṃ te ʾdya mahatā tena saṃgatam
śośubhyamānaṃ saukhyāya kim arthaṃ cintyate mudhā **11.133**

idaṃ pratyakṣadṛśyam. **tena** paro'kṣeṇa.

tallābhārtham asya dṛśyasyādare ʾpi niveditena punar bharo ʾpy atra vidheyas tasya tenaivākrāntatvād ity āha: **ānantyam** iti.

ānantyaṃ yat paramaparamaṃ śobhanaṃ sārabhūtaṃ
nityānandaṃ param iha tathāmutra tat tvaṃ pratīccha
yatrāpte ʾsau malakaluṣabhūr bhāsate rājyalakṣmī
tucchā hīnā param asukhadānarthasārthākulāpi **11.134**

ihāmutrāpi **tad** eva **tvaṃ pratīccha** tatraiva bharavān bhava. tadāptipāryantam eva sādhanatayāpi tatrādaro na punaḥ paramārthadṛśety āha: **yatrāpte** · iti. **āpte** · iti tṛpti-paryantatāṃ prāpite. **paraṃ** kevalam **asukhade**ti cchedaḥ.

atraiva bharayati: **paro'kṣāsāv** iti.

paro'kṣāsau purī tādṛg yatrāsau śatalakṣy api
pratyakṣaracanā bhātā purāṃ reṇur aṇur bhavet **11.135**

s**āsau paro'kṣā purī** brahmāptilakṣaṇā **tādṛg** acintyāgaṇyamahimā **yatrā**ptāyāṃ pramāṇa-lakṣitāyāṃ v**āsau pratyakṣaracanā purāṃ śatalakṣy api** koṭir api **bhātā** hastāyātatvena saṃbhāvit**āṇū reṇur bhavet**. aṇureṇur iva bhātīty arthaḥ.

saṃkṣipati: **tad** iti.

tat parīkṣya kriyāṃ svāmiṃs tādṛśīṃ kuru tāṃ yayā
sālokalokapūr hastavaśagā tiṣṭhato ʾpi te **11.136**

parīkṣyeti · anayor gauravalāghavaṃ samīkṣya. **svāminn** ity aparyanuyojye ʾpi tvayi samāśvastatvādi yat kathyate[63] · iti sūcyate. **tādṛśīṃ kriyāṃ kurv** iti varṇitalakṣaṇām. **yayā** kriyayā **sālokalokapūs tiṣṭhato ʾpi te hastavaśā**yātā syāt. **ālokena** prakāśenopalakṣitā **lokapūḥ**. yad vālokalokasya prakāśalokasya pūr ity **ālokalokapūḥ**.

itthaṃ ŚakendrĀrustātālisaṃvādaṃ Vyākopamantrī svamānyatāsūcanāyopasaṃharati: **amātye**ti.

17 āptāyāṃ J_3] āprāyāṃ J_4 **20** tad iti J_4] om. J_3 **11.136** om. J_3

Anm. zu 11.134, Metrum: Mandākrāntā.

[63] Vgl. 11.126.

amātyavadanāc chrutvā giraṃ sauṣṭhavaśālinīm
atīvāśvastahṛdayaḥ sādhukārais tam ārcicat **11.137**

sauṣṭhavaṃ suṣṭhubhāvaḥ. tac ca sāravattvaṃ mādhuryaṃ ca. sādhu sādhu · itikāraḥ **sādhukāraḥ**.

atropadeśasaṃkrāntau pātramāhātmyam evety āvedayati: **nirmale** · iti.

nirmale hi paṭe samyag rāgo lagati tatkṣaṇāt
maladigdhe paṭe yatnair api jātu na rohati **11.138**

samyak tatkṣaṇam iti cobhayam atra vidheyam: **samyag** iti kālāntarācālyatvam uktam. **tatkṣaṇam** iti copadeṣṭuḥ prayāsarāhityam. etad eva vyatirekeṇa draḍhayati: **maladigdha** iti. upadeṣṭṛyatnavaiphalyaṃ tadābhāsasāratvaṃ ca **yatnair** iti **na rohatī**ti coktam. aprastutāt prastutārthapratīter aprastutapraśaṃseyam.

atha rājaputraṃ saṃmukhīkṛtyodbodhayati: **kaścid** iti.

kaścid evātra māhātmyapātraṃ jagati rājate
ātmānaṃ tārayitvā yaḥ parān api ca pāvayet **11.139**

atra jagatīti sadāptihetau. **kaścid** iti bhavān iva sa iva vā. māhātmyapātratvena rājānam anuvadati: **ātmānam** iti. **ya ātmānaṃ** saccaritreṇa **tārayitvo**ddhārya tenaiva saccaritreṇa **parān api pāvayatīti saṃbhāvyate**. saṃbhāvanāyāṃ liṅ.

atra sa eva dṛṣṭānta ity āha: **sa ātmane**ti.

sa ātmanā vimuktaḥ san parān apy adhunā kṛtī
punāti yad ayaṃ sūktivākyaiḥ kavibhir īḍyate **11.140**

sa kṛtī RomakaŚakendraḥ. **punātī**ti pratijñātārthaṃ sādhayati: **yad ayam** iti. **kavibhir** apūrvavarṇanānipuṇaiḥ. tataś ca tatkāvyanibandhanāt kavayaḥ. tannibaddhatatkāvyaśravaṇapaṭhanavyākhādināṇye 'pi pūyante · ity arthaḥ.

tatrāpi tannibandhayitṝṇāṃ kavīnām atiśayam āha: **alaukike**ti.

alaukikamahāhlādasrāvivāksauṣṭhavaiḥ satām
jihvāhaṃsī raktapadālapanānandayaty alam **11.141**

satāṃ kavīnāṃ **jihvai**va madhuramāṅgalyabhāṣiṇītvād **dhaṃsī**. duḥkhahetubhyo 'pi kavivarṇanayā sukhasyaivāpter **alaukikatvaṃ** kavivācām. (1) sā ca **raktapadālapanā**: **raktāni** rāgabharitāni **padāni** suptiṅātmakāni yatra tādṛśam **ālapanam** uktir yatreti. (2) **haṃsy**

11.137d ārcicat J_3] ārcitaḥ J_4 **3** suṣṭhu J_4] suṣṭha J_3 **11.138b** rāgo J_3] rāmo J_4

api **raktapadālapanā** raktacaraṇamukhī · **alaukikamahāhlādasrāvivāksauṣṭhavair alam ānandayati**.

harṣabharavivaśatayā punar apy uktam anuvadati: **śuddhe**ti.

śuddhapakṣabharodārojjvalānanavinissṛtā-
raktasatpadabhaṅgībhiḥ kān nāmodayate hy asau **11.142 (1)**

... -vinissṛtā
... **11.142 (2)**

asau kavirasanā haṃsī (1) **śuddho** nirdoṣo yaḥ **pakṣabharaḥ** pūrvottarapakṣābhyāsas tena. atha vā: **śuddhapakṣo** vedāntapakṣaḥ. tena tena v**odāram ujjvalaṃ** yad **ānanaṃ** tad-**viniḥsṛtāni** yāny **āraktāni satpadāni** teṣāṃ **bhaṅgībhiḥ** · racanālaharībhiḥ. (2) haṃsy api **sitacchadabharā** tath**odāraraktānanā**. **vinissṛtam**: **veḥ** pakṣiṇo **niḥśeṣeṇa sṛtaṃ** saraṇaṃ gatir yasyāḥ. tataḥ karmadhārayaḥ: **rakta**śobhanapāda**bhaṅgībhiḥ kān nā**nandayate. harṣoktau yatityāge 'pi na doṣa iti pūrvam eva samarthitam iti prathamārthe samastam eva yojyam.

pavitrīkaraṇam upasaṃharati: **yad** iti.

yadaudāryahaṃso na rāgaṃ kadāpi
siṣeve bhavotthārthamārṇālabhaṅge
caritraṃ pavitraṃ vahitraṃ bhavābdhau
na kasyāvilaṃ tasya cittaṃ punīte **11.143**

yasyodāramater **audāryam** eva maṅgalāvahatvād **dhaṃsaḥ**. **rāgaṃ** premāṇam. **bhavaḥ** saṃsāras tasmād **uttiṣṭhatīti** sa cāsāv **arthaḥ** prāpyatvena mataḥ kaścid ramyapadārthaḥ sa eva **mārṇālabhaṅgaḥ** · bisakhaṇḍas tatra **rāgaṃ kadāpi na siṣeve** bheje. prāyeṇa haṃsā mṛṇālabhaṅgān bhuñjate. asau ca Brahmalokagatyucitatvād āsvāditamauktikāsvādaḥ. kathaṃ bhaumabhautikāsvādo bhaved ity āśayaḥ. **tasyā**syodāracittahaṃsasya **caritraṃ kasyāvilaṃ cittaṃ na punīte** 'pi tu sarveṣām api kavitṛvyākhātṛpaṭhitṛśrotṝṇām api punīta eva yataḥ svataḥ **pavitram**. ata eva **saṃsārā**bdhau **vahitraṃ** pāraprāpakam.

adhunātra sarvatra kavivicāraḥ: **na citram** iti.

na citram idam atra yan nṛbhir avāpya janmāvanau

11.142d kān J_4] kā J_3 **8** ābhyāsas $J_3^{a.c.}$ J_4] ānyāsas $J_3^{p.c.}$ **24** āsvādo em.] āsvāda J_3 J_4 cittahaṃsasya $J_3^{p.c.}$] cittaṃhasasya $J_3^{a.c.}$ J_4 **24–25** kasyāvilaṃ cittaṃ J_4] kasyāvilaṃ cittaṃ kasyāvilaṃ cittaṃ rep. J_3

Anm. zu 11.143, Metrum: Bhujaṃgaprayāta.

tato ’pi bharatāvanī śubhavatī yadāvāpyate
tadā sukṛtaśālino ratim amuṣya sarveśituḥ
prapadya paramādṛtā rahasi yat sukhaṃ bhuñjate **11.144**

atra proktavicāre · **idaṃ** paraphalāptilakṣaṇaṃ vastu **na citraṃ** na durghaṭam. prathamaṃ pṛthivyāṃ janma durghaṭam. tatrāpi mānuṣyaṃ sarvādhikārapātram. tatrāpi bharatabhūkhaṇḍe varṇāśramavibhāgabhūṣite **janmāvāpya** sukṛtavaśād **asya sarvaiśvarasyā**tipremalakṣaṇāṃ **bhaktiṃ prapadya paramādarapūritāśayāḥ** · **rahasi** · ekānte dvaitābhāve **yat sukhaṃ** paramānandalakṣaṇaṃ yad **bhuñjate na tac citram** iti ca pūrveṇa sādhanasāmagryām āptāyāṃ phalāptiḥ katham ivāścaryam iti bhāvaḥ.

ataś cainam avāptasādhanaṃ pratiprasādahānaye kavyupadeśaḥ: **rājaprakoṣṭhe**ti.

rājaprakoṣṭhocitapattripota
māsāratuccheṣu padaṃ dadhīthāḥ
audāryam āśritya ḍayasva tasmin
khe yatra tṛṣṇā nikhilāstam īyāt **11.145**

pattripotasya ca rājaprakoṣṭha evocitaṃ sthānam iti jñātvā tvaṃ **nissāratuccheṣu** viṣayamāṃsakhaṇḍeṣu **mā padaṃ dadhīthāḥ** · mā dhārayeḥ sadgatisaṃbhavād **audāryaṃ svīkṛtya tasmin khe** paramākāśe **ḍayasvo**ḍḍīno bhava. **yatra** ḍayamānasya te sarvāsvādāpte **nikhilā**tuccha**tṛṣṇāstam īyāt** praśāmyati. prakṛte ’rthe **rājā** sacchāstraṃ **prakoṣṭhas** tadācaraṇam.

anyathāpi kavir upadiśati: **maheśe**ti.

maheśaśayago ’si bhor manujahaṃsa satkarmabhūr
dhiyā paramaśuddhayā tad apahāya tṛṣṇāṃ khalām
avekṣya gatim uttamāṃ kuru ca yatnam ūrdhvodgame
svahastavaśagācirād bhavati te gatiḥ sthāvirī **11.146**

pūrvatra pattryāropād rājaprakoṣṭhaucity upadiṣṭā. atra tu haṃsāropān maheśahastaucity ucitety āśayenāha: **maheśaśayaga** iti. kathaṃ maheśahastagatvam ity āvedayati: **satkarmabhūr** iti. **satkarma** jñānopadeśaḥ. ataś ca **dhiye**tyādi. **khalā**dhogamayitrī. **avekṣya** sarvāntarāntaradarśitay**ottamāṃ gatiṃ** paramasvātantryalakṣaṇāṃ vimṛśyo**rdhvodgame yatnaṃ vidhehi**. yena **tava sthāvirī** Brāhmī **gatiḥ**. **svahastavaśa**gāminī **syāt**.

---

6 vibhāga J_4] vibhāgaṃ J_3 **15** tvaṃ J_3] taṃ J_4 **27** jñānopadeśaḥ J_4] jñānapadeśaḥ J_3

Anm. zu 11.144, Metrum: Pṛthvī. **Anm. zu 11.145, Metrum:** Indravajrā. **Anm. zu 11.146, Metrum:** Pṛthvī. **Anm. zu 28** *vimṛśya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

dvārārthaṃ smārayati: **audāryākhyam** iti.

audāryākhyaṃ dvāram etad vicitraṃ
sadbhaṅgībhir bhāsamānaṃ samantāt
sadvarṇālīcitramadhyaṃ manojñaṃ
sadvarṇālīsevitaṃ kiṃ na dadyāt **11.147**

vicitraṃ nānārthabharitam. **sadbhaṅgībhiḥ** sadyuktibhiḥ. **samantād** ārambhamadhyaparyanteṣu. **santo** ye **varṇā** akṣarāṇi rañjanadravyāṇi ca. anena cedaṃ vimṛṣyamāṇam ekaikavarṇamātrāc camatkāradāyīti sūcitam. **citram** āścaryapūritam **idaṃ** ca **dvāraṃ santaḥ** svadharmaniṣṭhā ye **varṇāś** catvāras taiḥ **sevitaṃ** praveśāyopāsitaṃ **kiṃ na dadyāt** sarvam abhīpsitaṃ pūrayatīti bhadram.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ dvitīyakhaṇḍe · audāryanāmakam ekādaśaṃ dvāram 11.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāvivaraṇe Padasaṃketākhye prabhākaṇe dvitīyakhaṇḍe · audāryanāmakam ekādaśaṃ dvāram 11.

Anm. zu 11.147, Metrum: Śālinī. **Anm. zu 7** *vimṛṣyamāṇam:* Synonym zu *vimṛśyamāṇam* gebraucht; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

باب دوازدهم

«دَر عَزم»

و آن پیش رو قوافل مرادات و کفایت‌کننده امور مهمّاتست. هیچکس را از سلاطین بی‌مدد عزم درست، زمام تسخیر ممالک به قبضهٔ اقتدار درنیامده و بی‌تکاپوی سعی بلیغ به سریر شهریاری و مسند جهانداری نرسیده.

(۱۲.۱) بی‌عزم درست و سعی کامل کس را نشود مراد حاصل

و عزم درست آنست که چون به قصد کاری کمر بندد و به ساختن مهمّی اشتغال نماید به منع هیچ مانعی ممتنع نگردد، قصور و فتور را به عزم خود راه ندهد. از حکیمی پرسیدند که: عزم ملوک در چه محل نیکو نماید و در چه وقت به کار می‌آید؟ فرمود که: در دفع ادعای مملکت بغایت پسندیده است، چه هرگاه که پادشاه از روی توکّل که فَاِذا عَزَمتَ فَتَوَکّل عَلَی اللّٰه پای همّت در رکاب عزیمت آرد هر آینه لشکر فتح و ظفر دواسبه به استقبال او متوجّه شوند، زیرا که عزم درست نشانهٔ غلبه نصرتست. نظم:

(۱۲.۲) شه چو به عزم درست پای کند در رکاب دل شکند خصم را در کفش افتد عنان

یکی از ملوک به خوردن گِل معتاد شده بود و چندانچه حکما و اطباء منع می‌کردند و مضرّت آن را باز می‌نمودند، از آن کار بازنمی‌آمد. روزی یکی از اهل اللّٰه به دیدن وی آمد و او را به غایت زار و نَزار یافت. رخسارهٔ مبارک ارغوانی، زعفرانی گشته و تن با تاب و توان در عقدهٔ ناتوانی گرفتار شده، صورت حال استفسار نمود. سلطان حقیقت واقعه را باز گفت که مرا از جهة خوردن گِل پای حیرت در گِلست و دست حسرت بر دل. درویش فرمود که: چون می‌دانی که ازین ممرّ چون ضرر به تو می‌رسد چرا ترک نمی‌کنی؟ گفت: چندانچه جَهد می‌نمایم با خود بس نمی‌آیم. درویش گفت اَیْنَ عَزَمْت مِن عَزَمات المُلوُک. کجاست آن عزم که پادشاهان را می‌باشد که به هیچ نوع ایشان را باز از آن نمی‌توان داشت. سلطان از این سخن متأثّر شد و عزم کرد تا آنکه دیگر گِل نخورد. به برکت عزیمت از آن مهلکه خلاص یافت. شعر:

(۱۲.۳) عنان عزم به هر جانبی که بر تابی مکن به دست تردّد عنان خود را سست
که کس به منزل مقصود ره نمی‌یابد مگر به سعی تمام و مگر به عَزم درست
هر آنکه پای طلب بر طریق عزم نهد به تختگاه بزرگی رسد به گام نخست

oṃ śrīGaṇeśāya vighnahartre namo namaḥ. oṃ saṃprati *dṛḍhaniścaya*[1] ity uddeśagranthe yad dṛḍhaniścayākhyaṃ dvādaśaṃ ratnaṃ vyavasthāpitaṃ tad eva lakṣaṇaparīkṣābhyāṃ hṛdayaṃgamīkartuṃ prathamaṃ tadanusaṃdhānapūrvaṃ prekṣāvat tad aunmukhyāṅgaṃ prayojanaṃ nirdiśati: **athedam** iti.

athedaṃ dvādaśaṃ dvāraṃ dṛḍhaniścayanāmakam
yadākrāntyā matimatāṃ bhuktimuktī na dūrataḥ **12.1**

athaśabda ānantarye. audārye vyavasthāpite dṛḍhaniścaya prāptavela ity arthaḥ. ānuṣaṅgyeṇa ca maṅgalārtho 'yam **atha**śabdaḥ prayujyate. tathā cāsya maṅgalārthatvam upanibaddham:

oṃkārāthau vṛddhisiddhī amī syur maṅgalāvahāḥ
prathāyurvṛddhibhājo 'taḥ śāstrakārakapāṭhakā[2] iti.

yadākrāntyā yadāśrayaṇena. **matimatām** iti matimanta evātrādhikāriṇa iti sūcayati. prayojanam āha: **bhuktimuktī** iti. anyasādhanavan nāsya kālakṣepa ity āha: **na dūrata** iti.

tatrādāv asya kāryadvāreṇa lakṣaṇānumānapūrvam atra sadarthepsubhir atiśayo vidheya ity āha: **prāṇy eṣa** iti.

prāṇy eṣo 'bhimatārthasārthabharito dvedhāpi baddhodyamaḥ
kurvan sādhu gatāgataṃ yad avanau bambhramyate 'siddhaye
labdhvāgresaram adhvadarśakam amuṃ yat prāpya lakṣyaṃ mudā
viśrāmyaty amalātmabhiḥ sa hṛdaye kalpo dṛḍho niścayaḥ **12.2**

eṣa ity adhikāryatvena manuṣyajātilakṣaṇaḥ. avāntarabhedavaicitryeṇārthānām ānantye 'pi mukhyatayā dvaidham āha: **dvedhāpī**ti. aihikāmuṣmikābhimatābhiprāyeṇa **sādhv** iti prāṇāpekṣāyā apy utthāya **bambhramyate** 'tiśayena bhrāmyati. na cārthasiddhiṃ labheta. taddhetupradarśanena prakṛtaṃ sādhayati: **labdhve**ti. **amuṃ** dṛḍhaniścayaṃ sadarthādhvadarśakatvāt puraḥ**saraṃ labdhvā** tatsāhāyyena **lakṣyam** abhīpsitam arthaṃ **prāpya yat · viśrāmyati** viratagatāgato bhavati. **amalātmabhir** upadeśapātraiḥ **sa dṛḍho niścayo hṛdaye kalpo** 'rthasiddhihetutvena niścayaḥ. atha vāmayaviratidāyitvāt **kalpa** ārogyam idam iti samādheyam. enaṃ vinā sarvā kriyā vyartheti bhāvaḥ.

atraiva samyaksaṃvādapūrvaṃ pratiyogipradarśanena karabadaravat svarūpam abhinetum avatārayati: **yāḥ kāścid** iti.

yāḥ kāścit pramadāvahā asumatāṃ pretyeha vā siddhayas

21 labheta J_4] labhate J_3 **27** badara em.] badhara J_3, vadhara J_4

Anm. zu 12.2, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

[1] 1.72a. [2] Quelle unbekannt.

tāḥ sarvā dṛḍhaniścayena sulabhāḥ satyaṃ tathāhur budhāḥ
loko ’yaṃ na paro ’tha vāsya na sukhaṃ naśyaty asau niścitaṃ
saṃśete ya ihābalo hatamatir bhraṣṭo ’gatir durgataḥ **12.3**

pramadāvahā harṣadāyinyaḥ **pretyeha ve**ti pūrvaṃ pretyeti nirdeśaḥ. pretya siddhīnāṃ paramāyāsasādhyatayaihikasiddhita etaddhetumukhyatāpādanārtham. tathā hi: aihika-siddhīnāṃ pratyakṣapūrvakatvād anāyāsasādhyatayā kvacid uttānabuddhīnām api siddhidarśanān na tathaitadapekṣā. āmutrikānāṃ tu paro’kṣatvād atyāyāsasādhyatayā kuśāgrīyabuddhiniścayaṃ vinā pratītidaurbalyena tathātvam ity atra mukhyata etad-apekṣaṇān mukhyatvam. itthaṃ ca etat **satyaṃ** yat **sarvās tāḥ** pratyakṣāḥ paro’kṣā vā **dṛḍhaniścayenaiva sulabhā** ity atra mahājanasaṃvādam āha: **tathāhur** iti. **ayam** iti pratyakṣanirdeśaḥ. **bhraṣṭa** ubhayacyutaḥ. **agatir** aśaraṇaḥ. **durgato** daridraḥ. tathā ca bhagavān:

nāyaṃ loko ’sti na paro na sukhaṃ saṃśayātmana[3] iti.

itthaṃ ca buddhyuttejanayā saṃśayanirākaraṇaṃ dṛḍhaniścaya ity uktaṃ bhavati.

adhunā sākṣāl lakṣayitum enam avayavārthayogena viśadayati: **sarvathe**ti.

sarvathā bādharāhityaṃ dārḍhyam ity abhidhīyate
yasyedaṃ rājate kārye sa nirbādhaḥ sukhī bhavet **12.4**

kālāntare ’niścitavyabhicaraṇaṃ **bādhaḥ**. tad**rāhityaṃ** trikālyām api niścitatathātvam. **sarvathe**ti pramāṇaparīkṣaṇair na kevalaṃ svabuddhyeti. **yasya** vyavahartuḥ **kārye** ’vaśya-vidheye · **idaṃ** dārḍhyaṃ **rājate sa** pumān **nirbādhaḥ sukhī bhavet**. asya niścayaviśeṣaṇa-bhūtatvād viśeṣyam eva tathātvenābhātam.

vyabhicārahetur iti tatpratiyoginaṃ nirākaraṇārtham āha: **sarvathe**ti.

sarvathānarthabhāgitvaṃ saṃśayaṃ vibudhā viduḥ
arthasiddhiḥ kathaṃ na syāt tadabhāvapravṛttitaḥ **12.5**

anavadhāraṇaṃ jñānaṃ **saṃśayaḥ**. tathā ca tattvātattvāvadhāraṇābhāvād ekatrānavasthiter **anarthabhāgitvam**. atra vyatirekayati: **arthasiddhir** iti. **tadabhāve**ti saṃśayābhāvenārtha-tattvāvadhāraṇena **pravṛttitaḥ**.

viśeṣyapadaṃ lakṣayati: **apāsye**ti.

5 mukhyatā J_4] mukhatā J_3 **8** mukhyata J_4] mukhata J_3 **12.5c** siddhiḥ J_3] siddhi J_4

Anm. zu 12.3, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

[3]Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 4.40cd.

apāsya kalpanā duṣṭās tattvātattvavinirṇayāt
prāmāṇikārthopagamo varṇyate niścayo budhaiḥ **12.6**

tattvātattvayor arthatathātvātathātvayor **vinirṇayāt** · viśeṣeṇa nirṇayāt. **duṣṭāḥ kalpanā** indriyādidoṣādhyāropitāḥ kalpanā arthāt tathātvalakṣaṇā **apāsya** viśodhya yaḥ **prāmāṇikārthopagamaḥ** pramāṇavyavasthāpitavastutathātvāvabodhaḥ sa **niścaya** iti **budhair varṇyate**.

budhair varṇyate[4] · iti budhānām evaiṣa niścaya iti vādināṃ vipratipattāv api na virodha iti sūcayati: **tattvajñānam** iti.

tattvajñānaṃ ca rāddhāntaḥ siddhānto niścayas tathā
samyagbodhādayo yasya paryāyā viduṣāṃ matāḥ **12.7**

tattvam anāropitaṃ vastu svarūpaṃ tasya **jñānam**. **rāddhāntaḥ siddhānta** iti nāmadvaidhenāsya sarvaprathāṃ dyotayati. tathā ca *prāmāṇikatvenābhyupagato 'rthaḥ siddhanta*[5] iti tallakṣaṇam. **niścayo** vastutattvāvadhāraṇam. **samyagbodha** iti bhramavyabhicārasaṃśayarahitaṃ pramāṇaphalabhūtaṃ jñānam. **ādinā** pramāpramityādiparigrahaḥ. **tathā**śabdo viśiṣṭapramityupalakṣakaḥ. tathā ca pratyakṣānumityupamitiśabdabhedāt pramitir bhidyate · iti teṣāṃ ca svato 'pi bhedānantyam iti sāmānyaṃ yathārthānubhavalakṣaṇaṃ svarūpam āśrityetthaṃ vyapadeśaḥ. **paryāyā** iti · ekārthavācakaśabdabahutvaṃ paryāyatvam.

niścayadvaividhyaṃ vaktuṃ dārḍhyam anyathāpi nirvakti: **tasye**ti.

tasya dārḍhyam acālyatvaṃ trikālyāṃ sarvathā tataḥ
parīkṣya mukhyayā vṛttyā so 'yam īśvaraniścayaḥ **12.8**

sarvathā sarvaprakāreṇāśeṣaphaladātṛtvena yat **trikālyāṃ** sarvad**ācālyatvaṃ** tad **dārḍhyam**. **tasmāt parīkṣya** buddhau parīkṣārtham āropya **mukhyayā vṛttyā**kalpitārthena · ṛjumārgeṇāsāv **īśvaraniścayaḥ**: īśvaro 'sti sarvadā sarveṣāṃ sarvatra sarvārthadāyīti niścayavadbhiḥ kiṃ nāvāpyate · iti **so 'yaṃ** dṛḍhaniścayaḥ sarvapramāṇarakṣitaḥ phalāvyabhicārī ceti mukhyo 'yaṃ niścayaḥ. itthaṃ c*āpāsya kalpanā duṣṭā*[6] · ityādi prakṛte suyojyam: īśvaro 'sti nāstīti vā. sa phalaṃ dadāti na vā. taddattaṃ ca satyam asatyaṃ vā. satyatve 'pi · avyabhicāri vyabhicāri vā. sa ca sarveśvaraḥ paramānandamagnaḥ kṛpaṇadīnān saṃmukhayati na vā. saṃmukhīkṛtya śṛṇoti na śṛṇoti vā. śrutvāpi gajanimīlikāṃ karoti na vā. dīnadaridrākrandane na vā krudhyati. kruddhvā ca mā nirākurute · ityādikalpanā nirākṛtya *prāmāṇikārthopagamaḥ*.[7] īśvaro 'bhayo 'yam udāraḥ pūrṇaśaktiḥ sarvajño dayālur vibuddhasvarūpa ityādimārga-

12.6a kalpanā J_4 schol.] kalpajā J_3 **14** parigrahaḥ J_4] parigraha J_3 **17** vyapadeśaḥ J_4] vyapadaśaḥ J_3 **25** suyojyam em.] suyojam J_3 J_4 **29** vā em.] mā J_3 J_4 kruddhvā em.] kruddhā J_3 J_4

[4]Vgl. 12.6d. [5]Sarvadarśanasaṃgraha, Ed. VIDYĀSĀGARA, S. 113. [6]12.6a. [7]12.6c.

darśako[8] dṛḍhaniścayo labdhvā hṛdaye saṃsthāpyo yena sarvārthasiddhir iti **parīkṣye**ti **mukhyayā vṛttye**ti ca dyotitam.

iti mukhyaṃ niścayaṃ nirṇīyātha gauṇaṃ nirṇetum avatāraḥ: **taccodanā** iti.

taccodanāś ca yāḥ kāścil lokasthitividhāyikāḥ
vidhītaratayā sarvavyāpinyas tāsu cāsthitaḥ **12.9**

tasyeśvarasya **yā** imā **vidhītaratayā** · idaṃ kartavyam idaṃ neti **codanāḥ** · apravṛtta-pravartanalakṣaṇāḥ pravṛttanivartakā vā · ajñātajñāpanalakṣaṇā vā. **sarvavyāpinyaḥ** sarveṣu buddhimatsu Brahmādipaśupramātṛparyanteṣv adhikāriṣu vyāpinyaḥ. ata eva **lokasthiti-vidhāyikā** āśayānusāreṇa tattallokāpteḥ śrutatvāt. **tāsu** ca taccodanāsu cāyaṃ dṛḍhaniścayaḥ **sthitaḥ** · gauṇyā vṛttyeti śeṣaḥ. sthite ca tanniścaye taccodanāniścayaḥ sthāsyatīti siddha evānayor mukhyagauṇatāvatāraḥ. atha vā **lokasthitividhāyikā** iti **lokeṣu** teṣu teṣu bhoga-sthāneṣu **sthitir** dārḍhyaṃ tasyā **vidhāyikāḥ**. niścayābhāve 'jasragatāgatavartināṃ kutaḥ sthitir iti.

tataś cedam atra siddham iti karāmalakanyāyena darśayati: **tad ayam** iti.

tad ayaṃ prathamas tasmiṃs tacchikṣāsv anuṣaṅgataḥ
dvidhā vibhāti satataṃ vidvatsu vihitasthitiḥ **12.10**

prathamo mukhyaḥ pradhānaś ca. **anuṣaṅgo** gauṇaḥ · anekamārgānugatatvād apradhānaś ca. atha v**ānuṣaṅga**mātreṇāsya sthitir viśrāntiḥ. phaladātṛtvaṃ ca tadadhīnam eveti. **vidvatsv** iti vidvadanubhavapramāṇarakṣito 'yam artha iti darśayati. na cābhāsamātreṇety āha: **vihita-sthitir** iti.

vineyarājakumāravinayanārthaṃ phalato 'bhede 'pi kalanāmātreṇa bhedam āropya pakṣāntareṇoktam evārthaṃ kalayati: **atha ve**ti.

atha vā mukhyayā vṛttyā tacchikṣāsv eva cāditaḥ
tato 'pi tasmiñ śuddhāntaḥkaraṇair dhriyatetarām **12.11**

tacchikṣāsūktasvarūpāsu dvividhacodanāsu · adhikāribhir **asau** dṛḍhaniścayo **dhriyate**. **tato 'pi** tatsādhanābhyāsena **viśuddhāntaḥkaraṇais tasmiṃs** taccodake · īśvare **'tiśayena dhriyate**. ayaṃ punar atra viśeṣaḥ: tīvratarapārameśvarānugrahāviddhahṛdayair uttamādhikāribhis tasmin bhāvanābhyāsādinā samāsāditasvarūpe lokavartanyarthaṃ tac-codanābhyāsarūpo 'pi niścayo dhriyate. madhyamamandatadanugrahaspṛṣṭahṛdayaiḥ punar

3 gauṇaṃ J_3] gauṇa J_4 **10** niścaye J_4] niścaya J_3 **12** kutaḥ J_3] kūtaḥ J_4 **19** artha iti darśayati $J_3^{p.c.}$] arthayati $J_3^{a.c.}$ J_4

[8] Vgl. 12.2c.

adhikāribhiḥ svaucityā tacchāsanābhyāse samāhitacittaiḥ krameṇa svānuguṇaṃ tasminn api niścayo dhriyatetarām iti.

atraiva kalanāmātreṇa vidvattoṣārthaṃ cāturvidhyaṃ darśayati: **dvidhe**ti.

dvidhāsau sarvathā sūkṣmavicāreṇa punar dvidhā
cāturvidhyaṃ satām asya mānasāhlādakaṃ na kim **12.12**

dvidheti mukhyāmukhyakalpanayeti tattvam. atraiva tattvasiddhaye **sarvathe**ti viśeṣaṇam. kalpanācāturvidhyaṃ darśayati: **sūkṣme**ti. mukhyagauṇayor ārohāvarohakrameṇa punar dvaidham iti **cāturvidhyam**. tathā ca mukhyam īśvaraniścayaḥ · gauṇaṃ taccodanāniścaya iti sthitam eva. tatreśvaraniścayaḥ svatas taccodanātaś ceti **dvidhā**. codanāniścayo 'pi svataḥ · taccodakaniścayaś ceti **dvidhā**. na cedam aprayojakatvād akiṃcitkaram ity āha: **satām** iti. vidvanmanorañjakatvād asya cāturvidhyasya svarūpasattve prayojakatvam apy asty eveti bhāvaḥ.

atra prathamasya svayaṃprakāśatvād ekavidhatvāc ca kim ivānyad arthyaṃ dvitīyasya tadarthatvād anekavidhatvāc ca kim atra tadarthatvena paramatayārthyam iti tad āha: **vihite**ti.

vihitetararūpā yās tasya śikṣā mahatphalāḥ
tāsāṃ mukhyaṃ svarūpaṃ yat svaparopakṛtir dṛḍhā **12.13**

mahatphalā iti pāryantikatatprāptilakṣaṇaphalasūcanam. tathā cāyam arthaḥ: śikṣāṇām anekadhātve 'pi **mukhyaṃ svarūpaṃ svaparopakṛtir** iti.

tatra svopakṛtikaraṇasyārthāyātatvād upadeśānapekṣā: na hi malinasya snānopadeśo ghaṭate · iti parārtham avaśiṣyata iti tad upadiśati: **tasmād** iti.

tasmāt parārthaghaṭanā dṛḍhaniścayato hi yā
sāram etad aho haiyaṃgavīnam iva dugdhataḥ **12.14**

ata iti taccodanālakṣaṇād dṛḍhaniścayāt.

itthaṃ dvidhā suniścayaṃ phalato nirūpya tatrāpi tacchikṣāsu paropakṛtirūpaṃ ca sāram upadiśya sāmānyenainaṃ nigamayati: **āśritye**ti.

āśritya dārḍhyena suniścitārthaṃ
saṃvāhayed yaś ca dṛḍhapratītiḥ
tasyāmalaṃ janma viśuddhabuddheḥ
kṛtārthatehāpi paratra nūnam **12.15**

6 viśeṣaṇam J_4] viśeṣaṃ J_3 **12.15a** ārthaṃ J_3] ārtha J_4

Anm. zu 12.15, Metrum: Upajāti.

saṃvāhayet kāryāntaṃ prāpayet. **amalam** iti paropakāraghaṭanāt. tataś c**ehāpi** satkarmasādhanāt **paratrā**pi satphalabhogāt. **kṛtārthatā** · akartavyaśeṣo ’sāv ity arthaḥ. **nūnam** iti nātra kācid vimatir ity arthaḥ.

atraiva bharayati: **anene**ti.

anena cāśayāḥ sarve hastaprāptāḥ syur ādṛtāḥ
atithyanāthāśaraṇāḥ prāyeṇaitasya bhājanam **12.16**

sarva ādṛtā ādaraviṣayā **āśayā** abhimatārthāḥ. **anena** dṛḍhaniścayena **hastā**yātāḥ **syur** bhavantīti saṃbhāvyate. atrodāharati: **atithyanāthe**tyādi. ete hy ananyasādhanatvena prasiddhāḥ kevalam etenaivābhisaṃdhitenābhimatārthasiddhibhāgina iti. satyaṃ sarve ’py etadanuprāṇā amī tu trayo ’nanyasādhanatvāt pratītipadavīm avatarantīti **prāyeṇe**ty uktam. tathā c*ātithyam artham anāpayya na sūryo ’stam etī*ti[9] lokavedaprasiddhiḥ · *anāthāśaraṇāv īśānugrahaikapātram*[10] iti ca śrutiprasiddham. tatr**ānāthaḥ** sākṣād rakṣitṛrahitaḥ. **aśaraṇas** tu paraṃparāsaṃbandhenāpīty anayor bhedaḥ.

uktam evārthaṃ viśadayati: **dṛḍhe**ti.

dṛḍhaniścayato lakṣaṃ baddhvā te mradayanty api
aśeṣaphaladātāraṃ kā kathā Mānave jane **12.17**

te · iti · atithyanāthāśaraṇā **mradayanti** mṛduṃ kurvanti svakāryasaṃpādanonmukhaṃ saṃpādayantīty arthaḥ. **aśeṣaphaladātā** · īśvaraḥ. **apinā**yātam arthaṃ sphuṭapratītaye śabdayati: **kā kathe**ti. **Mānave jana** ity anena mitadṛśīty artho vivakṣitaḥ. tathā c**āpir** bhinnakramaḥ: **aśeṣaphaladātāram** īśvaram **apī**ti. na cātra vaiparītyamananenākulayitavyam: īśvaraṃ śithilayantīti sādhur ayaṃ panthā īśvaratvāt tasya. **kā kathā Mānave jana** iti vakro ’yaṃ panthāḥ sarvato ’kiṃcidrūpatvād asyeti. **aśeṣaphaladātāram** ity anenaivāsyāḥ śaṅkāyā nirastatvāt. tathā hi: asau sarvakarmaphalāvekṣakaḥ. karmānusāriṇī hy eṣāṃ sā gatir acalyā. yadā tu dṛḍhaniścayenāsau svāturatāṃ nivedyate tadā svacaritaduṣṭakarmaphalotpuṃsanāpūrvaṃ śubhapākabhājanaṃ karotīti kaiva kathājñajaneṣu tadadhīnayogakṣemeṣu. te hi tasmiṃs tuṣṭe tatpreraṇādhīnayogakṣemās tān prati svayam eva tuṣyantīti sarvaṃ sustham.

atrāpi rājānaṃ viśeṣayati: **sāmye ’pī**ti.

sāmye ’pi cāsya sarveṣu rājñām eṣa viśeṣataḥ
ādartavyo ’khilā hy eṣāṃ kriyā sādhyāsty alaukikī **12.18**

9 bhisaṃdhitenā J_4] om. J_3 **11** etī J_3] ītī J_4 **12.17b** mradayanty $J_3^{a.c.}$ J_4] mṛdayanty $J_3^{p.c.}$ **17** mradayanti $J_3^{a.c.}$] mradayati J_4, mṛdayaṃti $J_3^{p.c.}$ **26** preraṇā J_4] prīraṇā J_3

[9] Quelle unbekannt. [10] Quelle unbekannt.

asya dṛḍhaniścayākhyakarmaṇaḥ **sarveṣu** · uttamamadhyamādhamaviṣayeṣu **sāmye 'pi** sati sarveṣām etadupayoge saty api **rājñām eṣo 'tiśayenādartavyaḥ**. atra hetuḥ: **akhile**tyādi. kāryānuguṇyena kāraṇaṃ kalpata iti bhāvaḥ.

alaukikatvam etatkarmaṇaḥ sādhayati: **yāvad** iti.

yāvat sāhāyyam etasya karmaṇo na kathaṃcana
svahastavaśagā kena sarvavaśyakarī kaṣā **12.19**

etasya karmaṇo dṛḍhaniścayasvarūpasya **kathaṃcane**ti kenāpi caudāryādidṛḍhaniścayena tāvat **sarvavaśyakarī** vaśyatāpādanī **kaṣā**śvasyeva **svahastavaśagā kenā**nyena sādhanena syāt. na kenacid ity arthaḥ. itthaṃ cānena sarvatheśvare dṛḍhaniścayavatā bhāvyaṃ yenedṛśī kaṣā hastavaśagā bhavet · iti sarvathāsya taccodanādaro vidheya iti coktam arthād bhavati.

itthaṃ parārtham asya tadekapravaṇatvaṃ saṃsādhya svārtham apy āha: **yāvad** iti.

yāvad gatāgataṃ yatnād anena na karoty asau
tāvat siṃhāsane śayyāṃ sopadhānāṃ kathaṃ śrayet **12.20**

gatāgatam ity anena nirantarāsaktir atroktā. **anene**ti dṛḍhaniścayena **siṃhāsanaṃ** haimam āsanam. **upadhānaṃ** gaṇḍikopavarha iti yāvat.

sukumāramatyarthaṃ nyāyāpahāreṇa saraloktim anusarati: **tasmād** iti.

tasmāt saṃkṣepato bodhyaṃ sāram etan manīṣibhiḥ
dṛḍhaniścaya evāsau satkriyāśayapūrakaḥ **12.21**

etad vakṣyamāṇam. tad āha: **dṛḍha** · ityādi. **satkriyāṇāṃ** sādhanānāṃ sad**āśayānāṃ** ca tat-sādhyānāṃ **pūrakaḥ**.

utkarṣārtham āha: **na vastv** iti.

na vastu tādṛśaṃ loke yenāsāv upamīyate
nāmāsya vastuni sveṣṭe baddhakakṣyatvam ādarāt **12.22**

asau dṛḍhaniścayaḥ. **upamīyate** sadvitīyaḥ saṃpādyate tenādvitīyo 'sāv ity arthaḥ. advitīyatve samānāsamānajātīyavyavacchedābhāvāl lakṣaṇānaucitye · āha: **nāme**ti. **sveṣṭa** iti mukhyatvād upalakṣaṇaṃ parārthasya. **baddhakakṣyatvam** iti cāntarodyamopalakṣaṇam.

svārthasyopadeśānapekṣitvāt parārthatvam asyopadeṣṭavyam avaśiṣyate · iti tatra saṃskaroti: **atha ve**ti.

1 viṣayeṣu em.] viṣaye J_3 J_4 **12.20d** kathaṃ J_3] kathā J_4

atha vānyārthasaṃsiddhyai yo ’bhyāso ’nukṣaṇaṃ bhavet
so ’nyānuśāsanaśatair na nivartyeta karhicit **12.23**

prāyeṇa loke parārthavighaṭakā api dṛśyante · iti satsu parārthaghaṭanodyateṣu satsu yat tadvighātakopadeśopekṣā tad asya dārḍhyam ity uktam:

so ’nyānuśāsanaśatair na nivartyeta karhicit · iti.

anyeti parārthavighaṭakakhalanidarśanam.

kathaṃ parapreraṇaṃ svādhīnā janāḥ saṃśṛṇvantīti taddhānyai dṛḍheti viśeṣaṇaṃ na ghaṭate. kiṃ cānyārthodyataṃ kim arthaṃ paro nivartayed iti cety āśaṅkyottaram: **pare**ti.

parānuśāsanād dṛṣṭaṃ dhīmanto ’pi dṛḍhavratāḥ
mṛdū bhavanty anaratā yenaiṣāṃ bhuvi jāyate **12.24**

dhīmanta iti **dṛḍhavratā** iti cānivṛttikāraṇe saty **api**. kiṃ kurmaḥ pratyakṣasiddhatvāt khalavyavahārasya. **tad**anuśāsanāt te ’pi **mṛdū bhavantī**ti. **api**śabda āścaryadyotakaḥ saṃbhāvanāyāṃ vā. saṃbhāvyate cāyam arthaḥ: tathā hi purā kilEndropadeśena Triśaṅkuyājyamakhodyato ’pi Bṛhaspatiḥ parāvṛtta[11] iti śrūyate. atra doṣam udbhāvayati: **anarate**ti. **yena** nirvāhitārthānirvāhaṇena **bhuvi teṣāṃ** narāṇām **anaratā** · apuṃstvaṃ **jāyate**. striya ime na pumāṃsa ity arthaḥ. te hi puṃsabhāyāṃ striya ivādhaspadārhā nordhvāspadārhā ity arthaḥ. atha vā: **anarā** amanuṣyā ime paśava ity arthaḥ. īdṛśāḥ pumāṃso viṣṭyarhāḥ paśava ity arthaḥ.

punar api dṛḍheti[12] viśeṣaṇaṃ draḍhayati: **athe**ti.

athāntarāyabāhulyād yasmān noparatir bhavet
dṛḍhaniścaya eṣo ’rthān prasādhayati cottamān **12.25**

satkārya ārabdhe śreyāṃsi bahuvighnānīti nyāyena prāyena vighnabāhulyaṃ dṛśyate · iti saty api tasmin **yasmād** dārḍhyāt tasmāt karmaṇo **viratir na bhavet**. so ’yaṃ **dṛḍhaniścayaḥ**. etādṛśe ca puruṣe sa sarvajñaḥ svayam anugṛhṇāti. yogyo ’sau satkāryasaṃpādane · ity āśayenāha: **eṣo ’rthān prasādhayati cottamān** iti. **uttamān** iti saṃkalpitārthajetṝn ity arthaḥ. ity ayam artha **uttama**padadyotyaḥ.

yathā na kathaṃcid asau śithilo bhavati tadartham anyathāpi dṛḍhatvaṃ sādhayati: **atha ve**ti.

atha vā balavān kaścit pratyāvartanatatparaḥ
na śaknoti yataḥ so ’yaṃ dṛḍho niścaya ucyate **12.26**

12.23d nivartyeta J_3] nivartyena J_4 **6** khala $J_3^{p.c.}$] khalu $J_3^{a.c.}$ J_4 **7** para J_3] pare J_4

[11] Genaue Referenz unklar, Bṛhaspati spielt in der Triśaṅku-Geschichte in Rāmāyaṇa, Ed. G. H. Bhaṭṭa 1,59–61 keine prominente Rolle, Indra erst am Ende; diese ist vor allem ein Kräftemessen zwischen Viśvāmitra und Vasiṣṭha. [12] Vgl. 12.4.

balavān iti · atroparodhāspadaṃ †svakīyajāmātṛmālādir† ucyate. parasya gatārthatvāt · **na śaknoti** na śakto bhavati.

alaṃ bāhyapratyāvartanena. yāvad āntaro 'pi na yasmāt parāvartayati tad idaṃ dārḍhyam ity āha: **prayatnād** iti.

prayatnād yatamānasya yasyākhinnasya dhīmataḥ
ālasyenāpi nodvego dṛḍho niścaya eva saḥ **12.27**

atra **dhīmata** iti hetuḥ.

atha daivād api cāsya mahattvaṃ sādhayati: **saṃbhāvane**ti.

saṃbhāvanāmahattve 'pi kārye 'lpe 'pi ca sidhyati
nivṛttir yasya no saiṣa dṛḍhaniścayasaukhyabhāk **12.28**

kāraṇabāhulye kāryālpatāyāṃ daivam eva hetur iti **mahattvasaṃbhāvanāyām** api sv**alpe kārye sidhyati** sati **yasya na nivṛttis** tasmāt tad idaṃ niścayasya dārḍhyam. na ca kenacid dhetunā madhye 'narthāpāte 'pi kadācid etatphalaṃ naśyatīty asya phalam āha: **saiṣa** iti. **saiṣa** iti dṛḍhaniścayavān ity arthaḥ.

saṃkṣipati: **tasmād** iti.

tasmād yo 'nyānuśāstyāpi na śaithilyaṃ samāśrayet
dṛḍhaniścayavān dhīraḥ so 'sau puruṣapūruṣaḥ **12.29**

anyānuśāstyā parapūruṣaduṣṭānuśāsanenopalakṣaṇam idaṃ sarveṣāṃ parāvartanahetūnām. **puruṣapūruṣaḥ** puruṣaśreṣṭha ity arthaḥ.

itthaṃ śikhāṃ samyagracanayā nibadhya śekharabandhopaśobhinīṃ tāṃ vidhātum upakramate: **tathā ce**ti. vidhyarthavādatānayoḥ śikhāśekharayoḥ prāgvad vivecyā.

tathā cātra purāṇeṣu śrutam ākhyānakaṃ śubham
Janakaḥ pṛṣṭavān dhīro Yājñavalkyaṃ munīśvaram **12.30**

Janaka uvāca: yad idam iti.

Janaka uvāca:

yad idaṃ śrūyate brahman dṛḍhaniścayato nṛṇām

Anm. zu 12.28c *sa eṣa: saḥ* wird hier hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.*

gatir atyuttamā kāsāv ācakṣva vadatāṃ vara **12.31**

brahmann iti sākṣātkṛtāśeṣavedābdhiphalatvāt. **śrūyate** · iti bhavadvidhebhyo mahāpuruṣebhyaḥ. **atyuttamatvaṃ** sarvordhvavartitvam anaśvaraphalatvaṃ ca. **asau gatiḥ kā** kiṃnāmnīti **vada**. **vadatāṃ vare**ti vadatsv api bahuṣu kasyacid evokteḥ prasādo yac chīghraṃ tadupadeśo hṛdayāvarjako bhavatīti sūcanārtham.

Yājñavalkyaḥ: eka iti.

Yājñavalkyaḥ:

ekaḥ paro ’stīha carācarāṇāṃ
kartā svayaṃbhūtir aśeṣasākṣī
na cānyad astīti dṛḍhapratītau
gatir viśuddhā paramā kim anyat **12.32**

eko ’dvitīyatvāt sarvavyāpī. **paro** ’tyutkṛṣṭaḥ. deśakālākārānavacchinnamahimety arthaḥ. **ihe**ti vicāre kriyamāṇe. **carācarāṇāṃ kartā** nāmarūpādiviśeṣakriyākārakatvāt. īdṛśaḥ san **svayaṃbhūtiḥ** svayaṃ svasattāsvarūpaḥ · **aśeṣasākṣī** nirlepaḥ. **na cānyat** paramāṇumāyādi svayam evopādānanimittarūpo ’vasthitaḥ. **iti dṛḍhaniścaye** hṛdi sthite **viśuddhā paramā** ca **gatir** bhavet. ataḥ **kim anyan** mṛgyate kṛtārthatvād anyan mṛgyaṃ nāvaśiṣyate · ity arthaḥ.

prabuddhamatir Janaka ittham upadeśān anuvadan paropakṛtaye punar api pṛcchati: **Janaka** iti.

Janaka uvāca:

sarvasiddhāntasārāṇāṃ sāram etac chrutaṃ vibho
ācakṣva rājā kutrainaṃ kadā caiva prayojayet **12.33**

siddhāntānāṃ pratitantrādibhedenānekadhātvāt **sarvatvam**. abhyupagamasārā hi siddhāntasthitaya iti ca nyāyācāryāḥ. tat**sārāṇi** copaniṣadas tāsāṃ **sāraṃ** samyagavaloḍyadadhno navanītam ivedam. *ekaḥ paro ’stīhe*tyādi[13] **śrutam**. **prabho** · iti prabhūnām evātigambhīravedodadhinirmathanoddhṛtasārādāne śaktir iti sūcanāya. āstām anyasamīkṣayālpaprayojanayā. asau **rājā**śeṣānuprāṇanabhūr **enaṃ** dṛḍhaniścayaṃ **kutra kadā ca prayojayet** · iti me · **ācakṣva**.

Yājñavalkyaḥ: hastyaśveti.

12.31b dṛḍha J_4] draḍha J_3

Anm. zu 12.32, Metrum: Upajāti.

---

[13] 12.32a.

Yājñavalkya uvāca:

hastyaśvadaṇḍasaṃpattipūritāśāntaro ’py ariḥ
yadā saṃmukham āyāti tadāsya paramādaraḥ **12.34**

hastyaśveti caturaṅgasainyopalakṣaṇam. **daṇḍasaṃpattī**ti kośasaṃpadupalakṣaṇam. anena bāhyasaṃpattyā sarvathājeyatvam asya sūcitam. **saṃmukham āyāti** daṇḍayātrayeti śeṣaḥ. **tadāsya** dṛḍhaniścayasya **paramādaraḥ** sarvaṃ vihāyāsāv eva paramādareṇopādeya ity arthaḥ.

tātkālikadṛḍhaniścayasvarūpam upadiśati: **īśvarecchām** iti.

īśvarecchāṃ purodhāya jeṣyāmīty eva niścitaḥ
audāryapādam īśecchāyatnākhye pādukādvaye **12.35**

dṛḍhaniścayam āsthāya balānāṃ balam uttamam
nidhāya vāṅmanaḥkāyair īśaikaśaraṇaḥ sudhīḥ **12.36**

aham **īśvaraikaśaraṇo jeṣyāmī**ty evaṃ **balānām uttamaṃ balaṃ dṛḍhaniścayaṃ svīkṛtye**mām iti kartavyatāṃ samāśrayed ity āha: **audāryapādam** iti. **vāṅmanaḥkāyair audāryapādaṃ** jayavadbhiḥ punar api sarvam āsādyate · iti **manaso**dāro bhūtvā saṃcitadravyād utthāya **vācā** madhuramiṣṭabhāṣaṇapaṇabandhādinodāro bhūtvā **kāyena** ca sarvato dravyakṣepeṇodāro bhūtveti **vāṅmanaḥkāyair audāryapādam**. **īśecchāyatnākhye** mameśo ’nena karmaṇāvaśyaṃ jayaṃ dāsyatīti dṛḍhaniścayena sayatno bhūtvā prāyeṇa ca ripujaye ’śvāroha evocita iti tatsāmagrīvarṇanam. tatra c**audārye**ty upalakṣaṇaṃ prakṛtasya dṛḍhaniścayasya. tataś ca: audāryadṛḍhaniścayākhyacaraṇadvayam **īśecchāyatnākhyapādukādvaye nidhāyeśaikaśaraṇaḥ** pāragamayitṛtatprasādāśvam ārūḍhaḥ.

dṛḍhaniścayasarvasvavyayī kṛtamahotsavaḥ
unmūlya śatrusaṃghātam uccasiṃhāsanaṃ śrayet **12.37**

dṛḍhaniścayasarvasvavyayī tadvelāyām apītas tato dravyakṣepī tataś ca **kṛtamahotsavatvāt** samarjitāśī **śatrusaṃghātam unmūlyoccasiṃhāsanaṃ** mahārājo bhavatīty arthaḥ.

samādhānaṃ sa tac chrutvā munīśvaramukhodgatam
hṛṣṭacittaś ciraṃ dadhyau Janako mahasojjvalaḥ **12.38**

samādhānam iti. **samādhānam** uttaram. **hṛṣṭacitta** ity anusaṃdhitalakṣyapātāt. **dadhyau** dhāraṇāśaktitvam asya sūcayati.

1 uvāca J_3] u° J_4 **12.35d** pādukā J_4 schol.] pādakā J_3 **17** īśecchā J_4] eśecchā J_3 **19** tatra J_3] tatrā J_4 **25** samarjitā J_4] saṃmarjitā J_3

dhyānam āha: **nūnam** iti.

nūnam eṣa mahācihnaṃ jayasya yad asau ripūn
hatvābhimatasarvārthakaṣāṃ haste vidhāsyati **12.39**

eṣa iti dṛḍhaniścayaḥ. **asāv** iti dṛḍhaniścayavān. hastagṛhītakaṣayā yathāśvo 'bhimatāśāṃ gacchati tathāsāv apīty arthaḥ.

itthaṃ śikhāsaṃbaddhaṃ sacchekharaṃ JanakaYājñavalkyasaṃvādarūpaṃ vidhāyāthātra yo viśeṣo viśiṣṭas taṃ vaktum upakramate: **viśeṣa** iti.

viśeṣo 'tra paraṃ kaścid boddhavyo matiśālibhiḥ
yadālocanato dhīmaṃl lokagarhāṃ na yāsyati **12.40**

atra dṛḍhaniścayanāmake vastunītthaṃ labdhapratiṣṭhe saty api **matiśālibhiḥ param** atiśayena **kaścid viśeṣo** bhāvī **boddhavyaḥ**. **yasya** viśeṣasy**ālocanataḥ** paryālocanayā **dhīmān** dṛḍhaniścayaprakṛtabuddhir **loke** nindāṃ **na yāsyatī**ti.

viśeṣam abhidhātum upakramate: **aucitye**ti.

aucityā yojitaḥ so 'yaṃ rājate nitarāṃ bhuvi
anaucityena so 'py eṣa nirbandha iti kathyate **12.41**

so 'yaṃ dṛḍhaniścayaḥ. **aucityo**ktacarayā · īśvarataccodanāparopakārādirūpayā **yojito** lakṣyeṇa saṃbaddho **bhuvi nitarāṃ rājate** sarvathā prītidāyitvāt. vyatireke doṣam āha: **anaucityene**ti. astu ca dṛḍhaniścayaḥ paraṃ tv **anaucityena** svaparapīḍākāritayā yojitaḥ. **nirbandha iti** nāmnā **kathyate**. hevāko 'sau svapīḍādāyako lokanindāvahaś cety arthaḥ.

ataś ca: **dhig** iti.

dhiṅ nirbandhaṃ mahānarthakāraṇaṃ yatsamāśrayāt
akīrtiśeṣāḥ pṛthivīṃ bhuktvāpi bahavo gatāḥ **12.42**

bahava iti nirbandhākhyadṛḍhaniścayadhāriṇo Rāvaṇādyāḥ **pṛthivīṃ bhuktvāpi · akīrtiśeṣā gatā** akīrtir evaiṣāṃ śiṣyata iti.

atraiva sahakārivaśād ekam eva vastu praśaṃsānindākāraṇam iti vismayamāna āha: **aho** iti.

aho citrā gatir vaidhī sa eṣa mahadāspadam
yuktyāśrito 'pi cāyuktyā sa eṣa vipadāspadam **12.43**

vaidhī daivasaṃbandhinī. **citrā** vismayakāriṇī. vismayakāritvam evāha: **sa eṣa** iti. **sa eṣa** iti mahatā pīṭhabandhena saṃsthāpito dṛḍhaniścayaḥ. **mahāspadam** īśvarasattāpradam. anyena

6 chekharaṃ J_4] chakharaṃ J_3

kathanena kim. paraṃ tu **yuktyāśritaḥ**. **yuktiś** coktacaryeva. **api ca sa eṣa** dṛḍhaniścayo **'yuktyā** viparītatayāśrito **vipadāspadam** aihikāmuṣmikasiddhivaimukhyapradam.

nigamayati: **tasmād** iti.

tasmād yasya yathārūḍhaḥ svabhāvas tena tādṛśaḥ
sevito 'yaṃ bhavet siddhyāy anyathānarthakāraṇam **12.44**

ārūḍhaḥ sacchāstrādisevayā saṃskṛtas **tena** saṃskṛtasvabhāvena. **anyathā**saṃskṛtasvabhāvena nirbandhatayā sevito **'narthakāraṇam**.

phalitam āha:

tasmāt sucarite mārge vidheyo 'yaṃ vipaścitā
tathā cākhyāyikātrāsti śrutā yā paramāptaye **12.45**

sucarite sādhusevite svayaṃ ca vicāraṇayādṛte. **ayaṃ** dṛḍhaniścayaḥ. anyathāsevane śekharānarghatvāya tatpratiyoginaṃ pratinidhim avatārayitum upakramate: **tathā ce**ti. **paramāptaye** · iti vyatirekapradarśanenāpy anvayasiddhasyārthasya viśeṣataḥ sphuraṇād iti.

yuktyayuktyāśritatvena saṃpadvipadāspadatvam asyoktvā[14] svabhāvāśrayeṇāpi tadāspadatvaṃ vaktum āvṛttyā *tasmād*[15] ity uttaratra yojanīyam ity āśayena **rāje**tyādyuttaragranthāvatāraḥ. tathā ca *yasya yathārūḍho*[16] dṛḍham abhyastaḥ *svabhāvaḥ*[17] · yathā śūrāṇāṃ vīracaryādinā viduṣāṃ śāstracintanādinā kārṣikāṇāṃ halodvahanādinā pativratānāṃ svapatyekaniyamādinā rūpājīvānāṃ sādhāraṇyaniyamādinā *tena tathā sevito 'yaṃ siddhyai*[18] · *anyathā*nabhyastasevanādināśrito 'yam *anarthakāraṇam*[19] iti nātra phalavyabhicāradarśanenānāśvastamatinā bhāvyam iti bhāvaḥ. atra hetuḥ: *tasmād* iti. *sucarite*[20] samyagabhyaste samyagālocyakāryanirvāhaṇaṃ vaipaścityaṃ[21] na tu tadanālocanena phalaśaṅkāsaṃpādanasaṃnaddhatvam ity āśayaḥ. *tathā cai*tadanusāreṇottar*ākhyāyikā*:[22] **rāje**ti.

rājā kaścit suśāntātmā bhogavaitṛṣṇyasiddhaye
dṛḍhaniścayam āsthāya mṛdbhakṣaṇaparo 'bhavat **12.46**

suśāntātmā jātavairāgyakalanaḥ. tataś ca *nāgnis tṛpyati kāṣṭhānām*[23] iti nyāyena bhogatānavenaiva **vaitṛṣṇyam** icchan **dṛḍhaniścayam ādāyā**nanuṣṭhita**mṛdbhakṣaṇaparo 'bhūt**. **mṛdbhakṣaṇe**ty upalakṣaṇam ananuṣṭhitavastusevanasya. svabhāvaviparītadṛḍhaniścayasvīkārān nirbandhagrastamatir abhūd ity arthaḥ.

12.45a sucarite J_4 schol.] svacarite J_3 **21** tadanālocanena em.] tadānālocanena J_3 J_4 **22** anusāreṇo J_3[a. c.] J_4] āśayānusāreṇo J_3[p. c.]

[14] Vgl. 12.43. [15] Vgl. 12.44 [16] 12.44a. [17] 12.44b. [18] Vgl. 12.44bc. [19] 12.44d. [20] 12.45a. [21] Vgl. 12.45b. [22] 12.45c. [23] Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 5,40.6a.

nirbandhalakṣaṇam evāha: **sa vaidyair** iti.

sa vaidyair buddhiśīlāḍhyair bodhito ’pi muhur muhuḥ
na vyaraṃsīd dṛḍhārohaṃ jalaṃ vā kaḥ pratīpayet **12.47**

na vyaraṃsīd ity uktaṃ tatrārthāntaraṃ nyasyati: **dṛḍhāroham** iti. dṛḍhaniścayaṃ puruṣaṃ **kas** tasmāt **pratīpayet** **pravāhonmukhaṃ** **jalam** **iva** na tad api kaścit pratīpayituṃ kṣamaḥ.

sametya vaidyais taddoṣān darśayitvātha coditaḥ
nāsau nivavṛte tasmād dṛḍhaniścayakāraṇāt **12.48**

sametyeti. **taddoṣān** raktaśoṣakāntināśādīn **tasmān** mṛdbhakṣaṇāt.

itthaṃ svabhāvānuguṇyena haṭhakriyāpi kadācit phalāptaye na punar anānuguṇyena kadācid api phalāptaye · ity arthataḥ siddham. athedānīm īdṛśān nirbandhād viratir eva sukhāptaye na punaḥ phalāptiparyavasānapratīkṣaṇam iti kathanārtham ākhyāyikābhāgaḥ: **atho** iti.

atho kadācic chāntātmā kaścit sādhur yadṛcchayā
pūrvaprītyanuṣaṅgeṇājagāma śubhadarśanaḥ **12.49**

yadṛcchayā daivecchayā. **pūrvaprītyanuṣaṅgeṇe**ti na kadācid anuṣṭhita upakāraḥ phalam adattvā vinaśyatīty āśayaḥ. anena hi kadācid asāv upāsitaḥ. **śubhadarśana** iti śakunakathanam.

sa taṃ chātaṃ śuṣkarasaṃ pītāsyaṃ bahuviklavam
aśaktiśṛṅkhalābaddhapādaṃ dṛṣṭvā vyacintayat **12.50**

sa tam iti. **chāto** durbalaḥ. **aśaktī**ti gamanāgamanaśaktirahitam.

asya prasādārthaṃ pūrvāvasthāṃ smarati: **aho** iti.

aho nisargamadhuraṃ dāḍimīkusumaprabham
etanmukhaṃ purā dṛṣṭaṃ kim etad adhunāsya vai **12.51**

nisargamadhuraṃ svabhāvaramyam. **dāḍimīkusumaprabham** atilohitam.

puṣṭā hṛṣṭā śaktimatī surasā cchāyayārcitā
tanūr eṣā puredānīṃ kim eṣā bahudurvidhā **12.52**

puṣṭeti. **puṣṭe**ti śārīrabalopetā. **hṛṣṭe**ti · antaḥkaraṇabalopetā. **śaktimatī**ti · āntarodrekavatī **surasā** rasavatī. **chāyayā** śobhaya**ārcitā** pūjitā. **bahudurvidhe**ti · uktaviśeṣaṇarahitatvād **durvidhā** daridrā.

12.47d jalaṃ J_3 schol.] jalā J_4 **4** puruṣaṃ em.] puruṣa J_3 J_4 **10** arthataḥ J_4] arthaḥ J_3 viratir J_4] viritir J_3 **12.49cd** ājagāma J_3[p. c.] schol.] ājagāmā J_3[a. c.] J_4 **25** add. rep. post *balopetā*: hṛṣṭeti · antaḥkaraṇabalopetā J_4 āntaro J_4] antaro J_3

*kim eṣe*ti[24] tarkam abhinayati: **vicintye**ti.

vicintya bahudhāvekṣyā pādān mūrdhāvasānakam
papraccha kim idaṃ te ʾdyāpatitaṃ kālaparyayāt **12.53**

ariṣṭavairāgyādirūpaṃ kāraṇaṃ **bahudhā vicintya** · **ā pādān mūrdhāvasānakam avekṣye**ty anenāriṣṭā śaṅkā nivāritā. nivāritatacchaṅkaś ca **papraccha**: **kim** ityādi. **kālaparyayāt** katicid dināntareṇa **āpatitam** iti · acintyahetutvakathanam.

sa pṛṣṭaḥ sādhunā samyak satyavṛttaṃ samādadhe
anena karmaṇā sādho kaṣṭam aunmattyam āgatam **12.54**

sa pṛṣṭa iti. **anena karmaṇā** vaitṛṣṇyopāttamṛdbhakṣaṇena **kaṣṭam** etat · **aunmattyam** iv**āgatam**.

aho paṅkanimagnasya gajasyevārtir adya me
yenorasi dṛḍhaṃ hastau dadhe paścāttapann iva **12.55**

aho iti. **yene**ty ārtihetunā śūlapīḍay**orasi hastau dadhe**. tatrotprekṣā: **paścāttapann ive**ti so ʾpi hi dṛḍhaṃ hṛdi hastau nidadhātīti.

itthaṃ pīḍāttaṃ taṃ śrutvā sādhur uvācety avatārayati: **śrutve**ti.

śrutvovācātha taṃ bhūyo jānan kiṃ na jahāsi tat
niśamyovāca me jātam asvātantryaṃ karomi kim **12.56**

jānann iti · anenaiva karmaṇā mama pīḍotpāditā. iti sādhuvācaṃ **niśamya** śrutvā sa rāj**ovāca**: **me** ityādi. parādhīno ʾhaṃ jāto ʾsmīti bhāvaḥ.

parādhīnatvam eva sādhayati: **dṛḍhe**ti.

dṛḍhavāsanayā baddho balād yukto ʾsmi mānada
kiṃ karomi kva gacchāmi pramāṇaṃ te dayādhunā **12.57**

anubhūtānubodho **vāsanā**. tayā **balād** anicchann api cātra karmaṇi **yuktaḥ**. **kiṃ karomī**ti nātmaśaraṇaṃ labhe. tataś ca **pramāṇam** iti.

niśamya vṛttaṃ tasyāsau muniḥ provāca sādaram
anyā jātir hi sā kācid yasyāḥ karmedam aucitī **12.58**

sādaram iti sāntvanāpūrvam. āturasya sāntvanapūrvaṃ vacanam eva prathamā cikitseti · upadeśasāram āha: **anye**ti. satyaṃ bhogavaitṛṣṇyam īdṛśenāpi karmaṇā sidhyati paraṃ tu svabhāvānusāreṇa. tava tu nedaṃ svabhāvasaṃbhinnaṃ karmeti.

[24] 12.52d.

satyaṃ śruticoditāny evemāny anekavidhāni karmāṇi paraṃ tu svasvaucityā niṣevyamāṇāny amṛtam. tadatikrameṇa punar niṣevyamāṇāni viṣam iti tātparyabodha eva sarvatra phalatīti vadati: **ata eve**ti.

ata eva śrutāv uktaṃ kriyaucityavivecitā
sādhayaty akhilān arthān ye narāṇām agocarāḥ **12.59**

aucityena vivecitā pṛthakkṛtā **kriyākhilān arthān sādhayati**. te ca na dṛṣṭapratyayā ity āha: **ye narāṇām** iti.

tataś ca: **yasya yādṛg** iti.

yasya yādṛk kriyā yogyā vidheyā tena sā bhṛśam
bhavatā katham ārabdhānyociteyaṃ kriyā parā **12.60**

vidheyeti phaliny asāv ity arthaḥ. **iyaṃ kriyā paro**ttamaphalavatī paraṃ tv **anyocite**ti doṣo ʾsyām.

na ca punar īdṛkkriyārambhaparityāgasyādharmatvāt katham adharmam api bhajāmīty āśaṅkyam. svadharmatyāga eva doṣābhidhānād abuddhyā paradharmagrahaṇe tyāgasyaivaucityād ity āha: **dharmaś caiṣām** iti.

dharmaś caiṣām asau dṛṣṭadoṣāpi yad asau kriyā
na heyeti nivartasva mā vṛthā paritapyathāḥ **12.61**

dṛṣṭadoṣāpi kriyā dharmatvān **na heyet**i dharmaś caiṣām eva pālyo ye dharmabaddhasthitayaḥ. tava ca pramādopanateyam iti tyāga evāsyā ucita ity asmāt karmaṇo **nivartasva**. **mā vṛthā** · adharme dharmabuddhyā gṛhīte katham enaṃ tyakṣyāmīti niṣphalo ʾyaṃ paritāpa iti bhāvaḥ.

itthaṃ prasādopanataphalaṃ nirṇīya vicāramāhātmyaṃ saṃgṛhya vadati: **śrutve**ti.

śrutvā sa tasyoditam agryabuddhiḥ
prayatnaśaithilyaparo ʾpi bhūtvā
saṃdhāya naināṃ racaye punaś cety
āpadvimukto ʾbhavad asya saṅgāt **12.62**

1 svasvau J_4] svasau J_3 **11** phaliny $J_3^{p.c.}$] phalimy $J_3^{a.c.}$ J_4 **18** caiṣām eva J_3] caiṣo me va J_4

Anm. zu 12.61d *mā … paritapyathāḥ:* Die Prohibitivpartikel *mā* fordert im Klassischen Sanskrit einen augmentlosen Aorist. Hier vertritt das augmentlose Imperfekt diese Form, wie im epischen Sprachgebrauch belegt; vgl. Oberlies 2003, sub 6.5.3, besonders Mahābhārata, Ed. Sukthankar 7, App. 8.382: *mā putram anutapyathāḥ.* **Anm. zu 12.62, Metrum:** Upajāti.

agryabuddhir iti · upadeśagrahaṇāt. nirbandhākhya**prayatnaśaithilyam** ādāya svātmanā **naināṃ** sthitiṃ **punā racaye** · iti **saṃdhāyāpadvimukto** **ʾbhūt** · ity āpadvimocane mukhyahetuḥ prayatnaśaithilyam. paṇabandhamahatsaṅgau ca gauṇanimittam iti nimittatritayād āpadvimuktir ity uktam.

nāmamātreṇa bhrāntigṛhītaṃ nirbandham anarthaphalopadarśanena parāsya dṛḍhaniścayaḥ samupāttapīṭhaḥ sann anyām api saṃskārakalām apekṣata iti tadārambhaḥ: **dṛḍhe**ti.

dṛḍhaniścayavalgāttaṃ yatnāśvaṃ matimān vahan
komalāṃ vṛttim āsādya kāryaṃ hastāgataṃ śrayet **12.63**

atha ca dṛḍhaniścayo yatnasahacaritaḥ phalarddhaye bhavatīty anayor anyo'nyasāhacaryam iti saṃgatiṃ vaktum āha: **yatnāśvam** iti. **yatna** eva kāryapāraprāpaṇād **aśvas** taṃ **dṛḍhaniścaya** eva tadadhvaparivartanakāritvād **valgā** tayā**ttaṃ** svīkṛtaṃ **vahan** puruṣaḥ · **hastaprāptaṃ** **kāryaṃ śrayet**. atra saṃskāram āha: **komalām** iti. dṛḍhaniścayavalgāpi komalavṛttyā śritā phalati nānyatheti bhāvaḥ.

atra sapakṣasādhanāya vipakṣe bādham āha: **na jātv** iti.

na jātu tvarayā dhīraḥ kāryārthī kiṃcid ācaret
agrataḥ prāptam apy arthaṃ tvarā bhasmīkariṣyati **12.64**

pratijñātam arthaṃ heturūpārthāntaranyāsena viśadayati: **agrataḥ**.

itthaṃ saṃskārakalayā śiṣṭayā dṛḍhaniścayaṃ samarthya pūrvottaradvārayoḥ sphuṭaṃ saṃgatim āha: **abhipretet**i.

abhipretārthasaṃprāptisaraṇiṃ labhate pumān
dṛḍhaniścayayatnābhyām iti dhyeyaṃ vicakṣaṇaiḥ **12.65**

abhīṣṭaprayojanaprāptimārgaṃ **pumān** **ubhābhyāṃ** samadhṛtatulāpuṭaval **labhate · iti** **vicakṣaṇair** dūradarśibhir **dhyeyaṃ** hṛdi sthāpyaṃ kālāntaropayogāya.

komalāṃ vṛttim[25] iti saṃskārakalā yopadiṣṭā tatphalam āha: **arthasvārī**ti.

arthasvārī pumān pādaṃ dṛḍhaniścayavartmani
yo nidhatte ʾtigahane so ʾrthaṃ vindati nāparaḥ **12.66**

yaḥ pumān dṛḍhaniścayavartmani · atigahane ʾrthasvārī · arthasparśī komalavṛttyārthaṃ spṛṣṭvā **padaṃ** **nidhatte** yatnaṃ karoti **sa** ev**ārthaṃ** **labhate** **nāparo** ʾrthāsvārī tvarita-

10 kārya J_3] kāryaṃ J_4

[25] 12.63c.

kāryakārīty arthaḥ. atigahane hi gacchan vinaṣṭaṃ mṛgyamāṇaṃ vastu pādena svārayatīti prasiddham.

ittham atra komalavṛttikalāsaṃskāraḥ sāmānyatayoditaḥ. ye punas tīvratamaparameśadṛkpātapavitritabāhyāntarāḥ kecit samudrollaṅghanādikam api goṣpadagaṇanāyāṃ vidadhati teṣāṃ dṛḍhaniścayād anantaraṃ kevalayatna upayogīti kiṃ teṣām anyakalanayety āha: **ya ādyād** iti.

ya ādyād dṛḍhāt pādanikṣepamātrān
mahattvoccakhaṭvādhirūḍho drutaṃ syāt
dvitīyādipatkṣepacintā kuto 'sya
svayaṃ maulibhūtasya bhūmaṇḍale 'smin **12.67**

ekavacanam adya tāvat kaścid evedṛkkalanāvān purāṇādau prasiddha iti sūcanārtham. **ādyāt pāda**kṣepa**mātrān** nirgato 'sau bhuvaṃ vijetum iti yasya pratāpenāgre gatena sarvabhūmīmaṇḍalasāmantaśiromaṇayo bhūmau pātitāḥ syuḥ sa **yugapad** eva **mah**o**ccakhaṭvārūḍho bhavatīti tasya kā dvitīyādipādakṣepacintā**. tataś ca kim artham asya kālakṣepalakṣaṇakomalavṛttyāsādanam. yato 'sāv **asmin maṇḍale maulibhūtaḥ** sarvottamadhurārūḍha iti na kācid apy anyāpekṣāstīty arthaḥ.

dvārārtham upasaṃhāravyājena smārayati: **ity evam** iti.

ity evam uktaṃ dṛḍhaniścayātmakaṃ
dvāraṃ manojñaṃ ca nirargalaṃ mayā
enena nṝṇāṃ viśatāṃ purottame
sarvārthasiddhir drutam eva sidhyati **12.68**

manojñaṃ sarvathāśobhitatvāt. **nirargalaṃ** granthyādirūpārgalārahitam. **enene**ti · anvādeśa enādeśaḥ. **purottame** · iti sarvatrātra prāpyatayādhikṛte maheśvarasamāpattilakṣaṇe. avāptamaheśvarasvarūpasamāpattīnāṃ kā nāmānyā saṃpattiḥ śiṣyate ity uktam. **sarvārthe**ti bhadram.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ Suśīlaśailyaparābhidhānāyāṃ dvitīyakhaṇḍe dṛḍhaniścayākhyaṃ dvādaśaṃ dvāram 12.

iti śrīRatnaśekharavivaraṇe Padasaṃketākhye dvādaśī prabhā 12.

12.68c enena J_3 schol.] etena J_4 **22** prāpyatayā J_4] prāpitayā J_3

Anm. zu 12.67, Metrum: Bhujaṃgaprayāta. **Anm. zu 12.68, Metrum:** Indravaṃśā.

باب سیزدهم
«در جِدّ و جَهد»

جدّ سعی کردنست در تحصیل مطالب و جَهد رنج بردنست در اکتساب مقاصد و مآرب و جِدّ و جَهد از اخلاق ملوک جهانگیر و سلاطین کشورستانست و این صفت تابع همّت می‌باشد. هر چند همّت عالی‌تر بود جِدّ و جَهد در طلب مقصود بیشتر واقع شود و مرد همّت بلند باید که از تحمّل مشقّت نترسد چه حال از دو بیرون نیست. اگر به جهد دامن مقصود به دست آمد فَهُوالمُراد و اگر در حجاب توقّف ماند، عذر او نزدیک عُقلا واضحست و علوّ همّت او در طلب مآثر و مفاخر بر همه ضمایر هویدا و لایح.

(۱۳.۱) در طلب می‌کوشم اَر یابم زهی بخت بلند ور نیابم عذر من افتد بزرگان را پسند

در امثال حکمای هند مذکورست که موری کمر جهد بربسته بود از تودهٔ خاکی که نقل آن آدمیان را به کلفت میسّر شدی، ذره می‌برد و در طرف دیگر می‌ریخت. مرغی بر او گذر کرد. شخصی دید ضعیف و نحیف که به نشاطی تمام دست و پای می‌زد و در نَقل کردن آن خاک جِدی تمام و جَهدی لاکلام به جای می‌آورد. گفت: ای ضعیف‌بنیه پی کم این چه کاریست که پیش گرفته ای و این چه مهمّی است که در آن فرض کرده؟ مور زبان بگشاد و گفت: مرا با یکی از قوم خود نظریست و چون طلب وصال او کردم این شرط پیش آورد که اگر سر وصل ما داری قدم دَرنِه و این توده خاک را از این راه بردار، حال مستعد آن کار شده‌ام و می‌خواهم که بدان شرط اِقدام نموده از عُهده بیرون آیم. مرغ گفت: این گمان که می‌بری به قدر آرزوی تو نیست و این کمان که می‌کشی به قوّت بازوی تو نه. مور گفت که: من عزم این کار جزم کرده‌ام و قدم جِدّ و جَهد پیش نهاده‌ام، اگر از پیش بردم، فَهُوَالمُراد و اِلّا معذورم خواهد داشت.

(۱۳.۲) من طریق سعی می‌آرم بجا لَیسَ لِلاِنسان اِلّا ما سَعی
دامن مقصود اگر آرم به کف از غم و اندوه مانم برطرف
ور نشد از جهد من کاری به کام من در این معذور باشم والسَّلام

آفریدون را در مبادی ایام سلطنت که رَیاحین دولت در ریاض سعادت دمیدن گرفت و ریاح شادمانی از مهبّ کامرانی وزیدن، اندیشه تسخیر بعضی از ممالک که در تصرّف جمعتی متغلّبان بود پدید آمد.

(۱۳.۳) کفاف نفس اگر چیز اندکست ولی جهان به تیغ گرفتن ز همّت عالیست

این معنی را با ارکان دولت مشاورت کرد. جمعی گفتند که ای ملک، مُلکی داری آراسته و مبالغی تجمّل خواسته، بی ضرورت، غبار فتنه انگیختن و آتش تشویر برافروختن، صواب نمی‌نماید. از آنچه هست تمتّعی بردار و ارتکاب مخاطره فرو گذار. نظم:

(۱۳.۴) در فراغت کوش و در لذّت که نیست آرزو را هیچ پایانی پدید

آفریدون گفت: قناعت مقتضای طِباع بَهایم سرافکنده است و نشستن در کُنجی از اقتضای دنائت همّت عَجایز از کار وامانده. فرصت وقت را که چون خیال سحاب گذرنده است، غنیمت باید شمرد و در حصول آمال از رکوب اَهوال، اندیشه نباید کرد.

(۱۳.۵) کمر سلطنت نباید بست هر که را رغبت تن آسانیست
از مشقّت کجا برآساید هر که را همّت جهان بانیست

آورده‌اند که مَلِکی پسر خود را به حرب خصمی فرستاده بود. خبر آوردند که ملک‌زاده گاه گاه در راه زره از بَر بیرون می‌کند و دو شب در یک منزل خیمهٔ اقامت می‌زند، پدر بدو نوشت که ای پسر حق- تَعالی- که عزّت آفرید کُلفَت و مشقّت را به آن قرین ساخت و مذلّت را که خلق کرد آرام و راحت را به او رفیق گردانید، آنگه عزّت را به ملوک داد و مذلّت را به رَعایا، حظّ پادشاه عزّ مملکتست و هم رعیّت را امن و امان و استراحت، این هر دو بخش یکجا جمع نشود، لاجرم پادشاه باید که آسایش را وداع نماید و راحت با رعیّت گذارد و اگر چنین نمی‌کند به استراحت درمی‌باید ساخت و از عزّ مُلک اِعراض می‌باید نمود. نظم:

(۱۳.۶) لذّت شاهی ترا بس راحت دیگر مجوی با وجود سلطنت سرمایهٔ دیگر مخواه

یعقوب لیث در بِدایت حال خود را در مَهالک افکندی و خطرهای کلی را ارتکاب کردی و از آسایش نفس برطرف بودی و از کشیدن مشقّتها نیاسودی. او را گفتند تو مردی رویگری، تُرا باعث برین همه جفا کشیدن و خود را در غرقاب هلاک افکندن چیست؟ گفت: مرا دریغ می‌آید که عمر عزیز خود را در اصلاح روی و مس صرف کردن و روی توجّه بر پیشهٔ که در آن شریک بسیار باشند، آوردن. جِدّ من در جَهد من برای آن که خود را به مرتبه ای رسانم که از اَبنای جنس من کسی با من شریک نباشد، گفتند: این مهمّی بغایت صَعب و کاری بسیار مشکلست. گفت: من دانسته‌ام که شربت مرگ چشیدنیست و با زن و فرزند بار فنا و فوات کشیدنی، آنکه در کاری بلند تَلف شوم به از آنکه در کاری پست بمیرم لاجرم بدین جِدّ و جَهد رسید، بدان منصب که رسید. شعر:

(۱۳.۷) می‌باش به جدّ و جَهد در کار دامان طلب ز دست مگذار
هر چیز که دل بـدان گرایـد گر جهد کنی به دستت آیـد

و چنانچه به جدّ و جَهد بنای بزرگی تمهید می‌یابد به ضدّ این صفت که بطالت و کسالتست آسایش دولت و شوکت برهم می‌شکند. یکی را از آل طاهر سئوال کردند که سبب زوال ایالت و انتقال دولت شما چه بود؟ جواب داد که شراب شب و خواب بامداد، یعنی از کاهلی به کار مُلک نپرداختیم و از کَسالت، رسم جَلادت برانداختیم، لاجرم سفینه اختیار ما در گرداب زوال غرق گشت و کشتی امید ما به ساحل مراد نرسید.

(۱۳.۸) بنای دولت خویش آن کسی خراب کند که شام می خورد و صبحگاه خواب کند

oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ. om *udyantṛbhāva*[1] ity uddiṣṭaṃ trayodaśaṃ dvāraṃ svarūpato lakṣayitum udāharaṇena ca draḍhayitum ārabhate: **atho** iti.

oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ. oṃ

atho trayodaśaṃ dvāraṃ śṛṇudhvaṃ sūkṣmabuddhayaḥ
buddhisauṣṭhavato yatra viśatāṃ siddhir uttamā **13.1**

atho iti prāgvat. **sūkṣmabuddhaya** ity āmantraṇam. sadgurūpāsanāviśodhitabuddhaya evātrādhikāriṇa iti sūcanārtham. tad evānukūlayati: **buddhī**ti. suṣṭhubhāvaḥ **sauṣṭhavam**. buddheḥ sauṣṭhavaṃ **buddhisauṣṭhavaṃ** rāgādimārjanāpūrvaṃ śamādisaṃpattyānuttara-śāstrārthasaṃkrāntis tasmāt. **yatra** dvāre **viśatām** atratyārthe samāveśavatām apaścima-janmavatām **uttamā siddhiḥ** parabodhalakṣaṇā syāt. idaṃ ca dvāraṃ maheśvaravihārabhūmir iti ye sūkṣmabuddhayo bāhyābhyantaraśuddhās teṣām atra viśatāṃ siddhir uttamā. anyeṣāṃ tv atra dṛkpāta api bhayaṃ saṃbhāvyate · ity āśayaḥ.

uktam evārthaṃ sādhayitum ārambhaḥ: **atīve**ti.

atīva gāḍhagambhīraṃ dvāram etad bhayāvaham
viśatām alpasattvānāṃ tasmāt sattvaṃ samāśrayet **13.2**

gāḍhagambhīraṃ bāhyābhyantarasaṃvṛtimat. ataś c**ālpasattvānām** adhamasattvānām atra **viśatāṃ bhaya**janakam. **tasmād** etatpraveśanecchuḥ **sattvam** uttamasattvam **āśrayet**. **sattvaṃ** prakāśavṛttiḥ. tathā ca:

*avikārakaraṃ sattvaṃ vyasanābhyudaye 'pi ce*ti.[2]

atra lakṣaṇaṃ kathayitum ādau buddhyuttejanāya bharayati: **udyantṛte**ti.

udyantṛteti paryāyavakratā yasya tuṣṭaye
siddhānāṃ paramodāravimarśabharitātmanām **13.3**

siddhānāṃ svarūpabalasamāsāditavyutthānasiddhīnāṃ **yasya** dvārasy**odyantṛteti paryāya-vakratā** vakroktyā nāma **tuṣṭaye** harṣāvāptyai. tathā hi · **udyantṛteti** bhāvapradhāno nirdeśaḥ. sa ca padārthaprāṇapradattvād dharmo 'pi tādṛśo yatrāsau dharmy api svasattāyām

3 oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ J_4] om. J_3 **6** sad J_4] sa $J_3^{p.c.}$, saṃ $J_3^{a.c.}$ **13** sādhayitum J_3] sādhuyitum J_4 **23** odyantṛteti J_3] odyantṛtveti J_4

Anm. zu 12 *-pāta api:* Irregulärer Sandhi für *-pāte · api*; vgl. KIELHORN § 22. Da dieser ebenfalls in 8.99, 10.25, 22.10 und 33.52 m. c. erforderlich auftaucht, also gängige Praxis des Autors scheint, unterbleibt auch hier wegen einhelliger Überlieferung ein editorischer Eingriff.

[1] 1.72a. [2] Quelle unbekannt, vgl. auch Zitat sub 4.71: *avikārakaraṃ sattvaṃ vikārābhyudgame 'pi ca.*

enam apekṣata iti tadvyavasthāpakatvān mukhyatām avagāhate 'to vakratayā gūḍhoktyā dharmadharmisvabhāvaprakāśakatvāt siddhānām atra tuṣṭiḥ. te ca siddhānuśāntātmāno yena tattuṣṭiḥ pratyuta śāntakalpatvād etad aṅkurodgamāyāpy alaṃ na syād ity āha: **paramodāre**ti. bhāvābhāvalakṣaṇasarvākṣepād **vimarśasya paramodāratvam** ata eva **bharitātmanām** ity uktam. tattvaṃ ca bāhyāntarapūrṇatvam.

uktam evārthaṃ sphuṭapratītaye vyatirekeṇāpi vakti: **atho** iti.

atho niyatibaddhānāṃ vimarśarahitātmanām
udyantṛteti paryāyavakratā ruṣṭaye param **13.4**

niyatibaddhānām iti paramaśāntasvarūpaikatātparyavatām ity arthaḥ. tadudbhāsitā hi niyatis tam evaikaṃ vihāya sarvatrāpi kṛtāspadety abhiprāyaḥ. ata eva **vimarśarahitātmanām** iti. ataś c**odyantṛte**ti. **vakranāmatvaṃ param** atiśayena kevalaṃ vā **ruṣṭaye** 'kasmāc chrutigocaram atrāyāte roṣa evaiṣāṃ jāyate. vikalpapakṣa asya tair nikṣiptatvād ity āśayaḥ.
atha cāvekṣitaparāvarā ye kecit te 'tra siddhā vivakṣitās teṣāṃ ca prāgbhavīyodyama eva niyatiśabdeneṣṭaḥ. yatas te *vimarśabharitātmānaḥ*[3]. vimarśaś ca pūrvāparānusaṃdhānaśaktimattvam iti. niyater apy *udyantṛteti paryāyavakratā tuṣṭaye*[4]. ye punar **niyatibaddhā** adṛṣṭaikaśaraṇā ata eva **vimarśarahitātmānaḥ** · tesām iyaṃ **paryāyavakratā kevalaṃ roṣāye**ti bhāvaḥ.

ittham asya mūlasthāpane kṛte · etadvarṇanam ucitataram iti tathārabhate: **idam** iti.

idam udyantṛtādvāram atīva paramāmṛtam
sarvānuprāṇanaṃ siddhyai sarvopari virājate **13.5**

paramāmṛtadāyitvāt **paramāmṛtam**. **sarvānuprāṇanaṃ** jīvabhūtam. **siddhyai** siddhyartham. **sarvoparī**ti nirvimarśaṃ hi brahmakhasamam iti. atha ca **sarvoparī**ti · udyamaikaprāṇatvāt sarvasādhanānām.

ata evāha: **siddhānām** iti.

siddhānāṃ siddhatā saiṣā yoginām sā parā kalā
jñāninām jñānapaktiḥ sā sāram etan maheśituḥ **13.6**

siddhateti siddhavyapadeśahetuḥ. **parā kalā** viśrāmahetur anyathābhyasyatām eṣāṃ na kutrāpi viśrāntiḥ. **paktiḥ** pāryantikaṃ phalam. atra sarvatra bījam āha: **sāram** iti · aiśvaryalakṣaṇam. māheśvaryābhivyañjakam ity arthaḥ.

15 udyantṛteti J_4] udyuntṛteti $J_3^{p.c.}$ untṛteti $J_3^{a.c.}$ **27** paktiḥ J_3] paṃktiḥ J_4 sāram iti J_3] sāram iti sāram iti rep. J_4

Anm. zu 12 *-pakṣa asya:* Irregulärer Sandhi für *-pakṣe · asya*; vgl. KIELHORN § 22. Da dieser ebenfalls in 8.99, 10.25, 22.10 und 33.52 m. c. erforderlich auftaucht, also gängige Praxis des Autors scheint, unterbleibt auch hier wegen einhelliger Überlieferung ein editorischer Eingriff.

[3]Vgl. 13.3d. [4]Vgl. 13.3ab.

śrutam idam: *sāram etan maheśitur*[5] iti. paraṃ tu · anenāsya sadvitīyatvam ivābhāti. vyapadeśabhedād ity atra samarthayati: **vahner** ityādi.

vahner auṣṇyaṃ prabhā bhānor apāṃ śaityaṃ yathā vapuḥ
vyapadeśāt paraṃ bhinnaṃ tathedaṃ parameśituḥ **13.7**

satyaṃ parameśitur idaṃ vyapadeśena bhinnam ivābhāti. na vyapadeśabhedena bhedamananaṃ viduṣāṃ vaiduṣyam. yataḥ: ahaṃnāmaprakāśasya prakāśakartṛtvalakṣaṇaṃ svarūpaṃ vimarśa ucyate 'rthasiddhaye nāmāntarakaraṇaṃ na doṣāya. tataś ca: *yad ayaṃ svasya prakāśane paraṃ nāpekṣata*[6] iti tad anapekṣaṇaṃ svātantryam. paravailakṣaṇyāpādakam etad ucyate. atha ca parameśatvāpādakaṃ yad asya paraprakāśane 'pi parānapekṣaṇatvalakṣaṇaṃ sārabhūtaṃ svātantryaṃ tatrāpi svarūpasyaiva kalpitatvāt tadvyapadeśe 'pi na kācit khaṇḍanety apy āha yugapad: **vahner** iti. ayaṃ bhāvaḥ: svam eva rūpaṃ phalabhedād bhedāropeṇa śaktir iti kalpyate. na tv asau vastutaḥ padārthāntaraṃ kiṃcid iti **vapur** iti **vyapadeśāt paraṃ bhinnam** iti coktam.

idānīm asya vastunaḥ śāstrānantyena nāmanānātvam eva na tu paramārthato 'tra kasyacid apahnava iti sūcayan niṣkṛṣya svarūpaṃ darśayati: **yat sāram** iti.

yat sāraṃ svātmasattābhā śaktiḥ spandaḥ parā kalā
māhātmyaṃ paramānanda iti paryāyanāmabhiḥ **13.8**

śāstrāṇāṃ bhedato bhinnaṃ tac caitanyābhidhaṃ param
svātantryaṃ mukhyam etasya vaibhavaṃ cāpi kathyate **13.9**

jaḍacetanabhedabhinnānāṃ grāhyagrāhakāṇāṃ **yat** prakāśātmakaṃ rūpaṃ tasyāpy aprakāśavailakṣaṇyākṣepikeyam eveti. tathā hi: **sāram** iti. atucchaṃ hi **sāram**. tac ceyam eva vimarśaśaktiḥ. tathā cācāryĀbhinavapādāḥ:

antar vibhāti sakalaṃ jagad ātmanīha
yadvad vicitraracanā makurāntarāle
bodhaḥ punar nijavimarśanasārayuktyā
viśvaṃ parāmṛṣati no mukuras tathā tu[7] · iti.

tathā **svātmasatte**ti. sato bhāvaḥ **sattā**. **sattā** bhavanakartṛtā sarvakriyāsu svātantryam. sā ca sarvabhāvānāṃ yat pāryantikaṃ pāramārthikaṃ rūpaṃ tadrūpā. tathā ca sāsau **svaḥ** sarveṣāṃ

8 prakāśane J_4] prakāśena J_3 **20** grāhya J_4] grāhyā J_3 **21** eyam J_3] evam J_4 **26** mukuras J_3] makuras J_4

[5] 13.6d. [6] Vgl. Jayaratha: Viveka, Ed. M. R. Shāstrī und M. K. Shāstrī sub Abhinavagupta: Tantrāloka 1.67: *yad ayaṃ svasya parasya vā prakāśane paraṃ nāpekṣate.* [7] Nach Yogarāja: Vivṛti, Ed. Bansat-Boudon und K. Tripathi sub Abhinavagupta: Paramārthasāra Kārikā 13 ursprünglich aus Abhinavaguptas Īśvarapratyabhijñāvivṛtivimarśinī.

bhāvānāṃ ya **ātmā** vedyatākhyaḥ sa evāsau prakāśaḥ. taṃ vinā prāg ivārtho 'prakāśaḥ syād iti nītyā sarvāndhyaprasaṅgāt. ata eva Śivadṛṣṭau:

ātmaiva sarvabhāveṣu sphuran nirvṛtacidvapuḥ
aniruddhecchāprasaraḥ prasaraddṛkkriyaḥ Śiva[8]

iti śaktiśaktimadabhedādhyavasāyena vimarśapradhānaṃ śivatattvam uktam. itthaṃ ca: *pradeśo 'pi brahmaṇaḥ sārvarūpyam anatikrānto 'vikalpyaś ce*ti[9] śrutivacanam anubhavasiddham. tathā ca sati na bāhyaṃ nāma kiṃcana paramārthato vidyate 'rthātmanaḥ prakāśātmatvāt prakāśātmano 'rthātmatvāt. amunaivābhiprāyeṇa bhagavān Vyāso 'pi gītāsūktavān:

yo māṃ paśyati sarvatra sarvaṃ ca mayi paśyati · iti.[10]

tathā:

*sarvabhūtastham ātmānaṃ sarvabhūtāni cātmanī*ti[11]

ceti vimarśa evodyantṛtākhyaḥ **svātmasatte**ti siddham.[12]

ābheti. ābhānam **ābhā**. tac cāntaḥsthitasya bahirātmanā na hy antaḥsthitiṃ vinā kadāpi bāhyābhāso yujyate · ity antaḥsthitatvaṃ sarvadāstīti bodhyam. tac ca tatra *sakṛdvibhāto 'yam ātme*ti[13] nītyā sakṛdābhānalakṣaṇaṃ parāmarśanam eva. tathā ca: *pramātraikātmyam āntaryam*[14] ity uktaṃ Bhaṭṭapādaiḥ. **śaktir** iti vyākhyātaprāyam. **spanda** iti kiṃciccalanarūpā. tathā hi: *prakāśasvarūpaṃ hi manāg api nātiricyate. atiricyata ity acalam evābhāsabhedayuktam iva ca bhātī*ti.[15] tathā ca Bhaṭṭakallaṭapādāḥ:

guṇādispandaniṣṣyandāḥ sāmānyaspandasaṃśrayāt
labdhātmalābhāḥ satataṃ syur jñasyāparipanthina[16] iti.

8 amunai J_3] anunai J_4 bhagavān J_3] bhagavan J_4 **12** bhūtāni J_3] bhūtātma J_4 **18** ity acalam J_4] iti calam J_3

[8]Somānanda: Śivadṛṣṭi, Ed. Nemec 1.2, dort b: *...cid vibhuḥ.* [9]Vielzitiert, etwa Abhinavagupta: Gītārthasaṃgraha, Ed. Raina sub Bhagavadgītā 15.7; Quelle unbekannt. [10]Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 6.30ab. [11]Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 6.29ab. [12]Dieser Abschnitt zur Erklärung von *ātma-sattā* findet sich fast wörtlich im Apparat der Śivadṛṣṭi-Ausgabe M. K. Shāstrī 1991, S. 4, Fn. 6: *ayam arthaḥ: sarvabhāvānāṃ ya ātmā vedyatākhyaḥ sa eva śiva iti tam vinā prāg ivārtho 'prakāśaḥ syād iti nītyā sarvāndhyaprasaṅgaḥ. ata eva ca na bāhyaṃ nāma kiṃcana paramārthato vidyate. evaṃ cārthasya prakāśatve prakāśo 'py arthaḥ. artho 'pi prakāśa iti bhāvagarbhīkāreṇa vyāsamuninā gītāsūktam ...* Es folgen genau die drei auch hier enthaltenen Zitate. Diese Note geht auf Marginalien einer damals etwa 50 Jahre alten Śāradā-Handschrift aus der Research Library, Srinagar zurück. Sie wird dem Wort *śivaḥ* der auch hier vollständig zitierten Strophe 1.2 aus der Śivadṛṣṭi zugeordnet. Daraus lässt sich vermuten, dass Sāhibrām wenigstens Zugang zu dieser Handschrift hatte; vielleicht war sie sogar Teil seiner Privatbibliothek und er hat selbst dieses Examplar mit den entsprechenden Marginalien versehen. [13]Vielzitiert, etwa Yogarāja: Vivṛti, Ed. Bansat-Boudon und K. Tripathi sub Abhinavagupta: Paramārthasāra Kārikā 11, vgl. Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñākārikā, Ed. Torella und -vṛtti sub 2,1.6; Quelle unbekannt. [14]Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñākārikā, Ed. Torella 1,8.8c. [15]Abhinavagupta: Vimarśinī, Ed. M. R. Shāstrī und M. K. Shāstrī sub Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñākārikā 1,5.14. [16]Spandakārikā, Ed. Chatterji 1.19.

satatasphuratsvarūpam etat tattvam ity uktaṃ bhavati. ayam eva ca sphuratteti kathyate. **parā kalā** · iti kalanātmakatvāt **kale**ti kalanā ca vimarśanātmā vimarśanaṃ ca paravācchaktimayam. tathā ca Hariḥ:

na so 'sti pratyayo loke yaḥ śabdānugamādṛte
anuviddham iva jñānaṃ sarvaṃ śabdena gamyate

vāgrūpatā ced utkrāmed avabodhasya śāśvatī
*na prakāśaḥ prakāśeta sā hi pratyavamarśinī*ti.[17]

tasyāś ca **parātvaṃ** sarvapratiṣṭhāhetutvāt. **māhātmyam** iti pūrṇatā. sā ca bahubhavanalakṣaṇā. tac ca kartṛtvāt kartṛtvaṃ cātmaparāmarśalakṣaṇam. tathā ca: *parāmarśād dhetor viśvanirbharo 'yaṃ nīlāditvena cakāsti*[18] · iti. tato 'yaṃ mahātmeti kathyate. yathoktam:

paricchinnasvabhāvatvaṃ jaḍasya kila lakṣaṇam
jaḍād vilakṣaṇo bodho yato na parimīyate[19] · iti.

tathā cEśvarapratyabhijñāyām:

ātmānam ata evāyaṃ jñeyī kuryāt pṛthaksthiti
jñeyaṃ na tu[20] · iti.

paramānanda iti · anyānapekṣitaiva paramārthata ānandaḥ pūrṇaś cānanda iti. sā ceyam eva sārabhūtā parā śaktiḥ. tathā ca muniḥ:

sarvaṃ paravaśaṃ duḥkhaṃ sarvam ātmavaśaṃ sukham[21] iti.

ittham anekanāmakathane śāstreṣv asya vyāpakatvena prasiddhatety āśaya ity āha: **itī**tyādi. **yad** ity anūktaṃ svapakṣe vidheyatayā svarūpakathanārtham avatārayati: **tad** iti. **yad** etacchāstrabhedena viśeṣakalanārthaṃ vā **sārā**dināmakaṃ vastu **tad etasya** maheśvarasya **caitanyābhidhaṃ paraṃ** pūrṇaṃ **svātantryam** ananyāpekṣitvalakṣaṇam īśitṛtvam aiśvaryam iti **kathyate**. anenaiva cāsya vividhabhavanād **vaibhavam** iti cedaṃ **kathyate**. tathā hi cetayatīti cetana iti yā cāsau citikriyā sā svātmapratyavamarśasvabhāvatvāj jaḍājaḍakroḍīkāreṇa bhāsamānā. **caitanyam** ity anyadharmādhaḥkaraṇātmakena bhāvapratyayenābhidhīyate. tathā hi ghaṭaṃ jānāti devadatta ity atra ghaṭaviṣayajñānajanane devadattaḥ karteti śābdabodhe ghaṭena ghaṭātmani na kiṃcid api camatkriyate tadātmanā na parāmṛśyate na cetanātmanā prakāśyate. tataś ca nāpariccchinnatayā bhāsyate. tato 'sau jaḍa ity ucyate. devadattena tu svātmany aham iti svārasikodyogasphuraṇavibhūtiyogāc camatkriyate

19 kathane J_4] kathana J_3 **22** svātantryam $J_3^{p.c.}$] svātantryaṃm $J_3^{a.c.}$ J_4 **23** iti J_4] i J_3

[17] Bhartṛhari: Vākyapadīya, Ed. Rau 1.132–133. [18] Vgl. Abhinavagupta: Vimarśinī, Ed. M. R. Shāstrī und M. K. Shāstrī sub Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñākārikā 1,5.16: *yato hi ayam ātmānaṃ parāmṛśati tato viśvanirbharatvāt tathā nīlāditvena cakāsti.* [19] Abhinavagupta: Tantrāloka, Ed. M. R. Shāstrī und M. K. Shāstrī 3.101 = Abhinavagupta: Mālinīślokavārttika, Ed. Hanneder 1.80, dort a: *…prakāśatvaṃ.* [20] Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñākārikā, Ed. Torella 1,5.15a-c. [21] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 4.160ab, vgl. Abhinavagupta: Vimarśinī, Ed. M. R. Shāstrī und M. K. Shāstrī sub Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñākārikā 1,5.13 (Band 2, S. 198): *tata eva āha muniḥ 'sarvaṃ …'*

svātmā parāmṛśyate svātmany eva prakāśyate. idam iti yaḥ pariccheda etāvadrūpatayā tadvilakṣaṇībhāvena nīlapītasukhaduḥkhatacchūnyatādyavabhāsayogenāvabhāsyate. tato 'sau cetana ity ucyate.

itthaṃ ca citikriyaiva svaparāvabhāsanasvabhāvatvād etatsvarūpotthāpikety anyadharmādhaṅkaraṇātmakena bhāvapratyayenābhidhīyate. na cānyadharmādhaṅkaraṇam asya nyūnatādhāyakaṃ tathātvenāpy asya sūkṣmapratyayādhānāt. tathā cānenāsyānanyāpekṣatve sādhite vibhutvanityatvādayo ye 'nyadharmās te 'py antar āgūritā bhavanti. tathā hi deśakālākārabhedābhedavikalpopahatatvād asya parāmarśātmanaḥ parānapekṣasya prakāśatattvasyāvacchedam ādhātum aśaktā iti. vibhur nityaḥ sarvātmakaś cāsau · iti. itthaṃ ca svādhīnasiddhikatvād asya na paradarśana iva pramāṇāpekṣā vidyate. pratyutaitadadhīnā teṣām api satteti sūcanārthaṃ **mukhyam** iti **caitanya**viśeṣaṇam. nāsyānyan mukham iti pratyabhijñānakāraṇam api tu svayam eva tad apīti bhāvaḥ. eṣa cārthaḥ: *caitanyam ātme*ti[22] Śivasūtram ālambya siddhapādair nirṇītam:

> *ātmāta eva caitanyaṃ citkriyācitikartṛtā*
> *tātparyeṇoditas tena jaḍāt sa hi vilakṣaṇa*[23] iti.

śrīTantrāloke:

> *anapekṣasya vaśino deśakālākṛtikramāḥ*
>
> *niyatā neti sa vibhur nityo viśvākṛtiḥ paraḥ*
> *vibhutvāt sarvago nityabhāvād ādyantavarjitaḥ*
>
> *viśvākṛtitvāc cidacittadvaicitryāvabhāsaka*[24] ityādi.

nanu katham eṣa udyantṛtetibhāvapratyayākṣipta udyoga eva param abhiṣicyate yāvatā sarvatraiva jñānakriyāśaktiyogāj jñātṛtvakartṛtve · evāsya svātantryam iti kathyate. sa eṣa sarvajñaḥ sarvakartā ceti pūrvāparasamarthanāyāha: **tasye**ti.

tasyāṅkuraunmukhyatāyāṃ yā dvipattry asti soditā
jñānaṃ kriyeti yad yogāj jñātā karmeti kathyate **13.10**

satyaṃ **tasya** parameśvarasya jñānakriye eva svātantryam iti. paraṃ tu · unmiṣitaviṣaye te unmeṣaś cecchālakṣaṇo **'ṅkuraḥ** svātmabhūtasāmānyākāre 'dantābhāsasya viśeṣakalanārūpo yatra jānāti karotīti pāścāttyo viśeṣaḥ padam adhyāropayate. tathā ca śrutiḥ: *sa aikṣata bahu syāṃ prajāyeye*ti[25] bahubhavane · īkṣaṇam icchārūpaṃ nimittaṃ vadatīti. sa eṣo **'ṅkura**

2 vilakṣaṇī J_4] vilakṣaṇā J_3 tato J_4] tetā J_3 **6** tathātvenā J_4] tathātvetanā J_3 **8** ākāra em.] ākārā J_3 J_4 **10** āpekṣā J_4] āvekṣā J_3 **21** eti $J_3^{p.c.}$] ebhi J_4

[22] Vasugupta: Śivasūtras, Ed. Chatterji 1.1. [23] Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñākārikā, Ed. Torella 1,5.12. [24] Abhinavagupta: Tantrāloka, Ed. M. R. Shāstrī und M. K. Shāstrī 1.60c–62b, dort 61b: *… śivaḥ.* [25] Vgl. Chāndogya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 6,2.3: *tat teja aikṣata. bahu syāṃ prajāyeyeti* und vgl. Taittirīya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2.6: *so 'kāmayata. bahu syāṃ prajāyeyeti.*

icchā. tasyāś cocchūnatāvasthayā prathamaṃ bhāvyam iti. **yā**sāv ucchūnāvasthā satatoditāpi paramārthataḥ kalanay**aunmukhyam** ity abhidhīyate. sa udyantṛtāparabhāga icchāprathamabhāgalakṣaṇa āmoda iti kathyate. tathā ca Śivarahasye:

yadā tu tasya ciddharmavibhavāmodajṛmbhayā
vicitraracanānānākāryasṛṣṭipravartane
bhavaty unmukhitā cittā secchāyāḥ prathamā tuṭir[26] iti.

aṅkurodgame hi prathamaṃ dvipattryā bhāvyam. tām āha: **ye**ti. ayaṃ bhāvaḥ: tasminn iṣṭe viśvalakṣaṇe kārye **yaj jñānaṃ** tat prakāśanaśaktirūpatā cidātmanaḥ sarvapratipatṛṇām avedyam antaḥkaraṇa iva prakāśamānaṃ tatkāryam. yataḥ sā jñānaśaktiḥ. tato 'pi sarvapramātṛvedyasthūlakāryākārasaṃpattiphalaḥ samudyamaḥ kriyāśaktir iti.

avagatam idaṃ yad asāv udyantā sahajabalodrekād itthaṃ nānātayāvabhāsate · iti. paraṃ tv iyad vaktavyam: asau paramānandarūpī pūrṇo 'nanyāpekṣakaḥ katham itthaṃ garhye 'tra pravartate. na hi paramaprabuddhasyaiṣaucitī yat sarvathānavadyānarghavastutyāgenāvadyatucchasvīkāra ity āśaṅkāṃ dalayitum āha yugmam: **sa eṣa** iti.

sa eṣa parameśvaraḥ paramabodharūpo mahā-
mṛtaikavapur ucchalatsvabalaśaktiyogād bahiḥ
vicitraracanāpaṭuḥ prabhupaśū samullāsya yat
karoti kalanāṃ punar jaḍapadārthasaṃbhūtaye **13.11**

ayaṃ bhāvaḥ: satyam idam etādṛksvarūpasya svayam etādṛśī pravṛttir anuciteti. paraṃ tu · *ekākī na ramāmy aham*[27] iti siddhāntanayena svarūpāsphālanasyaivaitannimittatvāt. kātra garhā kā vāvadyadoṣāśaṅkety āha: **ucchalad** iti. tathā ca Somānandaḥ:

kutsite 'kutsitasya syāt katham unmukhateti cet
rūpaprasārararasato garhitatvam ayuktimad[28] iti.

anyatrāpi · *ucchalatprakṛtiḥ Śiva*[29] ity uktam. tathāpi paramānandapūrṇam eva kathaṃ nāvabhāsayatīty atrāha: **vicitre**ti. tathātve ca kā nāma vicitraracaneti bhāvaḥ. na ca tathātve 'pi paramārthataḥ kācit tasya svarūpāṅkanety āha: **mahāmṛte**ti. ayam āśayaḥ: māyāśaktivaśād abhedāparāmarśaḥ kevalam aṅkanāhetuḥ. na ca tat tathā svarūpaprasaraṇarūpatvād asyollāsasya. bhrāntirūpā hi garhā. abhedāparāmarśanaṃ tac ca na kiṃcid akhyātirūpamātratvāt. ata evoktam: **paramabodharūpa** iti. itthaṃ samarthanāyāṃ

11 udyantā J_3] uddhyantā J_4 **20** ramāmy J_4] ramāsy J_3 syaivaitan J_4] sthaivaitan J_3

Anm. zu 13.11, Metrum: Pṛthvī.

[26] Somānanda: Śivadṛṣṭi, Ed. Nemec 1.7cd–8. [27] Yogarāja: Vivṛti, Ed. Bansat-Boudon und K. Tripathi sub Abhinavagupta: Paramārthasāra Kārikā 33, vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. Olivelle 1,4.3: *tasmād ekākī na ramate.* [28] Somānanda: Śivadṛṣṭi, Ed. Nemec 1.11cd–12ab. [29] Quelle unbekannt.

racanākramam āha: **prabhupaśū** iti. ayaṃ bhāvaḥ: asau paramabodhasvabhāva ātmā tāvat prakāśata eva. tatrāpi cāsya vaibhavātmakaṃ svātantryam api prakāśata eva. tatra svātantryaṃ jaḍābhāsaparyantābhāse viśrāmyatīty uktam. **jaḍapadārthasaṃbhūtaye** · iti jaḍapadārthānāṃ **saṃbhūtiḥ** samyagbhūtiḥ. vaicitryābhāsaḥ sarvathā nirākāṅkṣatvam iti bhāvaḥ. prakāśātmanābhāse tu tāvad dvayī gatir ity āha: **prabhupaśū** iti. tatrāhaṃtā-parāmarśatmanābhāsakatvaṃ **prabhutvam** idaṃtāparāmarśātmanā punar ābhāsakatvaṃ **paśutvaṃ** jīvatvam iti yāvat. atigahanaś cāyam artha ity anuttaraprakriyāpariśīlanena hṛdayaṃgamībhāvaṃ yathāyāti tathā yatanīyam.

tad etatsvācchandyaṃ paramavimalasphārabharitaṃ
parāpekṣāśūnyaṃ paramakalanāmodamadhuram
samantād udghūrṇat purapadakadambojjvalavapur
vidhijñair udgacchatprasara uditaś codyama iti **13.12**

tad etad iti. **sphāro** viśvātmanā sphūrtiḥ. tatra **paramatvam** āha: **parāpekṣe**ti. **vimalatvam** āha: **paramakalane**ti. upalakṣaṇam āśritya viśvasphāram āha: **samantād** iti. tathā ca: **purapade**ti vācyavācakātmakaṣaḍadhvopalakṣaṇam. tatra bhuvanatattvakalābhedena vācyo 'dhvā tridhā. padamantravarṇabhedena vācako 'pi tridhā. eṣām api parasparam avāntara-bhedenānantyam iti **kadambe**ty uktam. **vidhijñair** iti. vidhir atra pūrṇaparāmarśas taṃ jānantīti **vidhijñāḥ**. prabhavas tais **tad etatsvācchandyam udyama** ity udyantṛtā · **uditā**. a-vismṛtyai punar apy udyamasvarūpam āha: **udgacchatprasara** iti. asāv evodyamaḥ **samantād** ityādiviśeṣaṇayuktaḥ. tathā ca Śivasūtram: *udyamo bhairava*[30] iti. atha ca **vidhijñaiḥ** parama-samāveśalakṣaṇavidhitātparyajñair asāv **udyamaḥ** samāveśasamāpattaye · **uditaḥ**. yato 'sāv **udgacchatprasaraḥ**: **udgacchann** āvirbhavan **prasaraḥ** svarūpavikāso yasmād iti. ayam evaitādṛksvarūpasamāpattaye mukhya upāya ity āśayaḥ. tathā ca:

udyantṛtābalena tu vikāsavṛttyā svarūpagas tiṣṭhed[31]

iti siddhapādāḥ. iyam eva ca khecarīmudrety abhidhīyate:

antar lakṣyaṃ bahir dṛṣṭir nimeṣonmeṣavarjitā
eṣāsau khecarīmudrā khacarair upalabhyate[32] · iti.

loke 'pi dainyam apāsyālaṃgrāsayuktisamāśrayaṇaṃ sarvasiddhihetur udyama ity ucyate.

siddham artham upasaṃharati: **udyantṛte**ti.

udyantṛtā seyam udārasattvaṃ

post 13.12 yugmam add. i. t. J_4 **26** lakṣyaṃ em.] lakṣya J_3 J_4

Anm. zu 13.12, Metrum: Śikhariṇī.

[30]Vasugupta: Śivasūtras, Ed. CHATTERJI 1.5. [31]Nach Bhagavadutpala: Spandapradīpikā, Ed. DYCZKOWSKI sub Spandakārikā aus einer Bhogamokṣapradīpikā desselben Autors. [32]Quelle unbekannt, zur Intertextualität der ersten Zeile vgl. BIRCH 2013, S. 287.

tad etad uktaṃ citikartṛteti
caitanyam[33] **etat khalu sāram asya**
yadāśrayāt posphurad aṇḍam etat **13.13**

udyantṛteti gatārtham. **sattvam** api kṛtalakṣaṇaṃ tasy**odāratvaṃ** sarvathānapahāraḥ. loke ca vāṅmanodehākātaryam audāryam iti gīyate. **citikartṛteti** citau kartṛtā svātantryaṃ saṃyojanaviyojanānusaṃdhānādirūpaṃ yena nātmamātratāyām eva jaḍavadviśrāntiḥ syāt · apariccchinnaprakāśasāratvād asya. paricchinnatvāc cānyasya kutaḥ saṃyojanaviyojanādisvātantryaśālitvam. loke ca sarvavaśīkaraṇam eva kātaravilakṣaṇatādhāyī · udyama iti kathyate. **caitanyam** iti **sāram** iti ca vyākhyātam. diṅmātreṇānyathāpi kāryamukhenāsya svarūpam āha: **yadāśrayād** iti. atiśayenānyanairapekṣyeṇa sphuratīti **posphurat**. **aṇḍaṃ** brahmopalakṣitam aṇḍajātam.

anenaiva saty api prabhūṇāṃ prabhutvasāmye 'pi **maheśvara iti** vyapadeśa ity āha: **sahaje**ti.

sahajavimarśabalād ato 'yam īśo
jagati maheśvara ity udairi tajjñaiḥ
na hi parabalahīna eṣa śaṣpā-
ṅkuram api kubjayituṃ kṣamaḥ kim anyat **13.14**

sahajo 'nāhāryaḥ. āhāryaiśvaryā hy anye · iti parasparāpekṣayeśvaravyapadeśe 'pi svapne 'pi teṣāṃ mahattvam asaṃbhavīti **tajjñair udairi** · ity uktam. *pūrvaṃ dhātuḥ sādhanena yujyate*[34] · iti pakṣāśrayaṇe · **udairī**ti prayogaḥ. nanu māyāparamāṇvādisamāśrayeṇāpy asyādhiṣṭhātṛtveneśvaratvākhaṇḍanāt kutaḥ **sahaje**ty uktam. ata āha: **na hī**ti. parabalābhāve jāḍyāpatteḥ kutaḥ śaṣpāṅkurakubjane 'py asya śaktir iti bhāvaḥ. **kim anyad** iti mahājanānubhavasiddhatvād asyārthasya vimardakṣamatve 'pi vimardotthāpanam anucitam iti sūcitam.

nanv astu tāvat pūrṇā kalanā yatra parabrahmeti paramaśiveti vā vyapadeśenāsti prāmāṇikānāṃ vivādaḥ. yā punar adhiṣṭhātrī sṛṣṭisthitilayatiro'dhānānugrahākhyakṛtya-

5 svātantryaṃ J_4] svatantryaṃ J_3 **10** atiśayenā J_4] atyaśayenā J_3 **13.14a** vimarśa J_4] vimarṣa J_3

Anm. zu 13.13, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 13.13d** *posphurat:* Partizip Präsens Aktiv des Frequentivstamms von *sphur*; vgl. KIELHORN, §§ 470ff. **Anm. zu 13.14, Metrum:** Fehlerhaft. Die zweite Hälfte entspricht einer *Puṣpitāgrā*, wovon im ersten Vers unter Heranziehung der Lizenz *-vimarśa-* mit drei Kürzen zu lesen nur eine Kürze dieses Kompositums überzählig wäre. Da nicht ersichtlich ist, wie eine dieser Kürzen eingespart werden könnte, ohne den im Kommentar gesicherten Wortlaut zu verändern oder die zu erwartende Bedeutung zu entstellen, unterbleibt ein editorischer Eingriff. **Anm. zu 13.14b** *udairi:* 3. P. Sg. Aorist Passiv von *ud-īr*, vgl. KIELHORN §§ 393ff.

[33] Zu *citikartṛteti caitanyam* vgl. Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñākārikā, Ed. TORELLA 1,5.12: *ātmāta eva caitanyaṃ citkriyācitikartṛtā / tātparyeṇoditas tena jaḍāt sa hi vilakṣaṇaḥ //*. [34] Vāmana und Jayāditya: Kāśikā, Ed. A. SHARMA sub PĀṆINI 7,4.10.

pañcakamukhena pratītipatham avatīrṇā kāraṇapañcatayī. tatra svasvakriyādhiṣṭhātṛtvāt sarveṣāṃ ko viśeṣo yena maheśvara ity udghoṣyate · ity atra samarthayati: **māheśvarye**ti.

māheśvaryabalāṅkito 'yam amalo bodho 'khilaprāṇano
viśvag bhāti parāmṛtaikabharitaḥ svenāpy athānyātmanā
tallīlācaritaṃ yad etad adhunābhede 'pi bhedātmanā
viśvaṃ bhāti na kāpi sā hi kalanā yā bodhabāhyā bhavet **13.15**

asty adhiṣṭhātṛtve viśeṣa iti bāḍham udghoṣyate yad **ayam akhilaprāṇano 'malo bodhaḥ paramāmṛtaikapūrṇaḥ svenāpi bhāti**. **atha** cānyātmanāpi bhātīti. tatra **svena bhānaṃ** yac chuddhasvātmaprathātmakanirargalasvātmaprakāśanaṃ nāma. tac ca sarvathāṅkanāṅkitatvāt svabhānam iti kathyate. **anyātmanā bhānaṃ** ca yatra niyatibaddhakāryakāraṇabhāvaprathāntaram api madhye vibhāti. tatrāpi cāsya pāramārthikasya śuddhasvātmaprathātmakaprakāśasyānuprāṇakatvād anyātmanā bhānam iti kathyate. ime evānugrahatirodhānaśaktī tadadhiṣṭhātārau ca sadāśiveśvarāv āgamikaiḥ kathite. ataś ca yā imās tisraḥ sṛṣṭisthitilayākhyāḥ kriyās tadadhiṣṭhātāraś ca BrahmaViṣṇuRudrākhyās trayas tatrāsau layakāraṇaṃ Rudro **māheśvaryabalāṅkito** māheśvaryabalaṃ ca tṛtīyanetronmīlanam. tathā ca tatraitanmātṛtāmātrasthitau Rudro 'dhidaivataṃ bhinnaprameyaprasare BrahmaViṣṇū vyavasthitāv iti. ata eva cānayor na tṛtīyanetronmīlanam. tad etac chrutāv uktam: *yato vā imāni bhūtāni jāyante. yena jātāni jīvanti. yat prayanty abhisaṃviśanti. tad vijijñāsasva*ti.[35] tatra *jāyante* · iti sṛṣṭiḥ. *jīvantī*ti sthitiḥ. *prayantī*ti saṃhāraḥ. *abhisaṃviśantī*ti tirodhānānugrahaśaktī yugapad ukte iti sāram. bodhaikaparamārthatāṃ samarthya kramam apy āha: **tallīle**ti. **abhede** · iti paramārthataḥ. **bhedātmane**ti vaicitryollāsenety ubhayam api **līlācaritaṃ** līlayācaraṇam. harṣānusārī spando **līlā**.[36] nanu prasiddhaṃ bījāṅkurādau paridṛśyamānasyaiva kāraṇatvam ity alam abhedavādenety ata āha: **na kāpī**ti. ayaṃ bhāvaḥ: uttānabuddhīnām ayam ābhāsaḥ · yad bījād aṅkura iti. paramārthatas tu tadanuprāṇanaṃ tatsamarthitam eva bījaṃ tatra kāraṇaṃ bhātīti.

ittham anuttaramatenodyantṛtāṃ samarthya siddhāntamatenāpi samarthayituṃ phalato 'nayor aikyaṃ pratipādayati: **so 'sāv** iti.

so 'sau tāṃ nijasattvabodhakalanām ādāya sarvātmanā-
dhiṣṭhātā svayam eva cātmani jagatsargasthitī bhāsayan
aśrānto layakāraṇaṃ satatam adhyātmaikyabuddhyā sphuran

17 onmīlanam J_4] ānmīlanam J_3 **24** bījād J_4] bhījād J_3

Anm. zu 13.15, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 13.15b** *viśvag:* Laut PW „fehlerhaft für *viṣvañc*“, aber in anderen Werken kaschmirischer Provenienz für ursprünglich befunden; vgl. etwa Mokṣopāya, Ed. SLAJE u. a. 3,81.12.

[35] Taittirīya-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 3,1.1. [36] Vgl. Somānanda: Śivadṛṣṭi, Ed. NEMEC vṛtti sub 1.38: *harṣānusārī spandaḥ krīḍā.*

vedānteṣv iti kathyate sumatibhir dvedhāpi satkāraṇam 13.16

so 'sāv iti paramabodhasvarūpaḥ parameśvaraḥ. **nijasattve**ti proktacara**paravimarśasāra-kalanām ādāya**. **sarvātmane**ti svaparātmanā **svayam** iti karaṇabhūtena svātman**ātmanī**ty ādhārabhūte svasminn upādānalakṣaṇe **cādhiṣṭhāte**ti nimittaṃ ca. ābhāsasāram evedaṃ sarvam iti **bhāsyann** ity uktam. sphuṭam api svasyaivopādānatvam ity āha: **layakāraṇam** iti. **aśrānta** iti līlācaraṇaṃ samarthitam. bhedābhāse 'pi paramārthabuddhim āha: **satatam** iti. **sumatibhiḥ** śobhanamananaiḥ sūtrakārādibhir **dvedhāpi satkāraṇaṃ** nimittopādānarūpatayā kathyate: *prakṛtiś ca pratijñādṛṣṭāntānuparodhād*[37] iti sūtram.

etatsamāveśaphalam āha: **ya etām** iti.

ya etāṃ parāṃ bhūmim āśritya siddhāḥ
parānandapīyūṣatṛptāśayānām
na teṣāṃ kadācid udety antarātmany
anarthāvahā bhīḥ kṣaye 'syākhilasya 13.17

siddhā iti na teṣāṃ kiṃcid api sādhyam avaśiṣyate · iti bhāvaḥ. udyogaśālinaś ca siddha-vyapadeśārhā iti ca prakṛto 'rthaḥ. **antarātmā** manaḥ. **anarthāvahā** kiṃkartavyatārūpabhaya-pradā. **asyākhilasya kṣaye** 'pi kalpāntāḍambare 'pi. atha ca: **asya** sarvasya saṃcitasvārjitādi-lakṣaṇasya dhanasya **kṣaye** 'pi jāte **teṣām** udyamaikaśaraṇānām **anarthāvahā** kātaryalakṣaṇā **bhīr na kadācid** api manasy **udetī**ti prakṛtam.

*kṣaye 'syākhilasye*ti[38] kṣayaracanāṃ ghaṭayati: **poplūyantām** iti.

poplūyantāṃ samantād dharaṇim udadhayaś caṇḍavātāś ca śailān
dodhūyantāṃ dharitrī calitagiri narīnṛtyatāṃ kandukīva
dandahyantāṃ ca cañcadvikaṭataraśikhābhasmitāśāntarālā
dāvā nāsty asya kācit kṣatir amalamater labdhabodhodayasya 13.18

calitagirīti nartanakriyāviśeṣaṇam. **kandukīve**ti · alpatvadyotako ṅīpprayogaḥ. **śikhā** jvālāḥ. **dāvā** araṇyānalāḥ. **kṣatir** hāniḥ. **labdhabodhodayasyo**dyantṛmateḥ.

bījasūtram āha: **tad** iti.

13.16b sthitī J_3] sthiti J_4 **13.16c** aśrānto J_3 schol.] aśrāntau J_4 **2** cara J_4] caraṃ J_3 **8** ānuparodhād J_3] āmuparodhād J_4 **13.18b** kandukīva J_3 schol.] kandukī ca J_4

Anm. zu 13.16, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 13.17, Metrum:** Bhujaṃgaprayāta; das Strophenviertel c wird durch die Kürze der sechsten Silbe, für die eine Länge vorgeschrieben ist, fehlerhaft. Da der Wortlaut *-cid udety* variantenlos im Kommentar gesichert ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff. **Anm. zu 13.18, Metrum:** Sragdharā.

---

[37] Bādarāyaṇa: Brahmasūtra, Ed. B. ŚĀSTRĪ 1,4.23. [38] 13.17d.

tan naisargikam udyantṛbhāvam āśritya ye budhāḥ
pravartante vaheyus te dhuraṃ paitāmahīm api **13.19**

naisargikam iti naitat kātaramatibhiḥ kathaṃcid api mlāpanīyam iti sūcitam. **paitāmahīṃ** Brāhmīm. Brahmapadavy api codyamaikasādhyā kiṃ punar anyad ity āśayaḥ.

paramārtham upasaṃkṣipan prakṛtasyaiva bhedakathanārtham ārabhate: **tad etad** iti.

tad etat paramodāraṃ naisargikam idaṃ mahaḥ
āvirbhūtaṃ dvidhā mukhyagauṇabhedena kathyate **13.20**

āvirbhūtaṃ sat. **dvidhā kathyate**: **mukhyo**dyamaḥ · **gauṇo**dyamaś ceti.

tatra mukhyagauṇatvam asya sādhayati: **mukhyam** ityādi.

mukhyam anyānapekṣaṃ yad gauṇam anyoparodhi yat
vīramātrāśrayaṃ pūrvaṃ sanayāśrayam uttaram **13.21**

kevalatvaṃ **mukhyatvam** anye sahāyatvaṃ **gauṇatvam** iti yogamātrāśrayeṇa mukhyatvaṃ gauṇatvaṃ cātra bodhyam. phalatas tu gauṇasyaivātra garīyastvapratipādanāt. tad āha: **vīre**ti. **mātra**śabdo nayam apākaroti. **sanayāśrayam** iti nītyupajīvyavīryāśrayam.

atra sodāharaṇaṃ nirṇayati: **svabāhv** iti.

svabāhubalam āśritya ye yatante dṛḍhavratāḥ
te 'rthasiddhim avāpyālaṃ rājante bhuvi Bhīmavat **13.22**

alam iti garīyasyarthasiddhiḥ paraṃ tu sīmollaṅghanam atra vyavahārasthitau doṣaḥ. atrodāharaṇam: **Bhīmavat** · iti. Bhīmasenaḥ Pāṇḍava iva sa hi bāhubalenodyamaphalabhāk · iti prasiddham eva. paraṃ tu pūrvāparānusaṃdhānaṃ pṛṣṭhe kṛtvā vyavahārīti mlānipadam etat.

dvitīyam api pratyāyayati: **samyag** iti.

samyag vicāryādāyātho sādhanāny akutobhayāḥ
praśaṃsām etya rājante pare bhuvi kirīṭivat **13.23**

pūrvāparānusaṃdhāna**vicārapūrvaṃ** **sādhanāny ādāyākutobhayā** udyamaikaśaraṇā api **praśaṃsām etyā**ho sādhv anenārabdhaṃ sīmā ca pālitā svārtho 'pi sādhita iti svapara-prasannīkaraṇātmakāṃ ślāghyatām etya **rājante pare** gauṇāśrayiṇaḥ. atrodāharaṇam: **kirīṭi-vat** · madhyamaPāṇḍava iva. sa hi pūrvāparānusaṃdhānam agrataḥ kṛtvā svabāhubalena vyavajahre · iti prasiddham.

---

5 prakṛtasyai J_4] kṛtasyai J_3 **13.22c** te J_4] tī J_3 **29** iti prasiddham $J_3^{p.c.}$] i $J_3^{a.c.}$ J_4

atraivāvāntarabhedānusaṃdhisiddhaye yogino nidarśayati: **atraive**ti.

atraiva sarvā kalanā jñānavijñānalakṣaṇā
nirūḍhā bhāti viduṣāṃ saiṣādeyā ca sarvathā **13.24**

atreti dvividha udyame **jñānam** ātmasiddhyekaprayojanam. **vijñānaṃ** bāhyārthasiddhiprayojanam. ābhyāṃ ca sarvaṃ vidheyaṃ svīkṛtam ity āha: **sarvā kalane**ti. **nirūḍhe**ti baddhamūlā. tataś ca **saiṣo**dyantṛtā **sarvaprakārair ādeyā**.

tatrātmasiddhyekaprayojanā jñānalakṣaṇodyantṛtā yoktā tām āśritya vicārayati: **vikāsavṛttim** iti.

vikāsavṛttim āśritya paramārtharasojjvalāḥ
ye siddhāḥ siddhim āyānti teṣu mukhyaṃ virājate **13.25**

vikāsavṛttir nimeṣonmeṣarahitā vyutthānasamādhibhedatiraskāreṇātmatattvavṛttiḥ. tatra hetuḥ: **paramārthe**ti paramārthasya bāhyāntarabhedarahitatvāt. yad āha Maheśvarānandaḥ:

avikārobhayapārśve cāṣapiñchasadṛśe 'rthe
antarmukho yogī bahirmukha iti kalanā kuta iti.[39]

siddhā iti siddhamārgacāriṇaḥ.

dvitīyaprakāreṇāpy atraiva vicārayati: **saṃkoce**ti.

saṃkocavṛttim āśritya śanair āroḍhum udyatāḥ
ye 'nekajanmasaṃsiddhās teṣu gauṇaṃ virājate **13.26**

nimeṣonmeṣabhūṣitā vyutthānasamādhibhedasvīkāreṇātmatattvavṛttiḥ **saṃkocavṛttiḥ**. tatra hetuḥ: **śanair** iti. anyat sugamam.

atraiva dvividhatve prāmāṇikasaṃmatim āha: **patī**ti.

patipāśavabhedena tad etad dvividhaṃ budhaiḥ
rahasyeṣūditaṃ jñānaṃ sarvathā siddhaye vidām **13.27**

tatra prathamaṃ **patijñānaṃ** dvitīyaṃ **pāśavam**. **rahasyeṣv** ity anenātigopyatvam asya sūcitam. tathā ca:

saṃkocatāratamyena pāśavaṃ jñānam īritam
vikāsatāratamyena patijñānaṃ tu bādhakam[40] iti.

patipāśavasvarūpaṃ vyācaṣṭe: **na yatre**ti.

[39] Maheśvarānanda: Mahārthamañjarī, Ed. T. G. Śāstrī 60, dort b: *cāṣapiñjasadṛkṣe* ..., d: ... *kalpanā kutaḥ*.
[40] Abhinavagupta: Tantrāloka, Ed. M. R. Shāstrī und M. K. Shāstrī 4.253.

na yatra yantraṇā kācit parāmṛtarasojjvalā
abāhyābhyantarā rītiḥ patijñānam itīryate **13.28**

yantraṇeti vidhiniṣedhātmakabhedalakṣaṇā. ataś c**ābāhyābhyantare**ti vyutthānasamādhibhedarahitā. ayaṃ bhāvaḥ: bhedo hi saṃsāraḥ. sa ca sarveṣām eva cchedya iti keyaṃ yantraṇā nāma. tadabhāvāc ca bhedābhāve keyaṃ samādhivyutthānabhedakalpaneti.

sarvato yantraṇābaddhā mahākleśāvahodaye
saṃyamaślāghinī rītiḥ pāśavaṃ jñānam īritam **13.29**

sarvata iti. **udaya** iti tatsiddhyartham. bāhyābhyantaratām asyāḥ sādhayati: **saṃyame**ti. *trayam ekatra saṃyama*[41] iti dhyānadhāraṇāsamādhīnāṃ yugapat **saṃyama** iti nāma.

atra yat pūrvam avatāritam avāntarabhedasiddhaye[42] · iti tatsphuṭīkartuṃ prakramate: **mukhyam** iti.

mukhyaṃ tatrāpi mukhyaṃ ced astu nāsty atra kalpanā
tathāpi gauṇaṃ sarvatra siddhaye śreya ucyate **13.30**

tatrāpīti bhedakalpane **mukhyatvam** anumodayate: **astv** iti. tāttviko 'yam artha ity arthaḥ. **yady** evaṃ tat sarvathā **mukhyam**. mukhyam eveti paramādṛtair atra na bhāvyam iti. sādhanāvakāśadānārtham āha: **tathāpī**ti. **sarvatre**ti sādhanānarhasādhanārheṣu. ayaṃ bhāvaḥ: satyaṃ mukhyaṃ sarvathā mukhyam eva paraṃ tu tadanarhāṇām arhatvabhrāntyā tathodyame mahānarthapāta iti tatsaṃgrahārtham āpātāyātapūrvoktadoṣāśaṅkāpanodārthaṃ cātra tadarhair api paramādaro vidheya iti.

sphuṭaṃ gauṇādaraṃ viśadayati: **matim** iti.

matim āsthāya vimalāṃ nītisūtrānuvartinīm
udyacchati ca yo dhīmān so 'vaśyaṃ siddhibhājanam **13.31**

udyamavatāṃ na tātparyeṇa kātaravat tatra paramādara iti sūcanārthaṃ **nītisūtre**ti. **avaśyam** iti vakṣyamāṇasaṃśayanirāsārtham.

atraiva bharayati: **kāsāv** iti.

kāsau siddhir na yā nītisaṃbhūṣitadhiyāṃ nṛṇām
udyacchatāṃ na yāty agre kāminīva rasojjvalā **13.32**

keti gūḍhāgūḍhā vā. **rasayā** bhūmy**ojjvalā**. **rasenā**ntarapremalakṣaṇena śṛṅgāreṇa ca.

9 trayam J_4] iyam J_3

[41] Patañjali: Yogasūtra, Ed. Swāmī 3.4. [42] Vgl. Hinleitung zu 13.24.

te ślāghyās te paraṃ siddhibhājanaṃ te sukhodayāḥ
sannayāśvam upāruhya ye dhāvanti mahādhiyaḥ **13.33**

te · iti. **nayasyāśva**kalpanā tadadhīnābhimatasthānaprāptidyotikā. paraṃ tu **dhāvanaṃ** svādhīnodyamalakṣaṇaṃ tatsādhakam iti **mahādhiya** iti sūcitam.

na jātu skhalanaṃ yānti tamasy andhe 'pi te budhāḥ
baddhakakṣyā ya udyanti sadodbuddhanayekṣaṇāḥ **13.34**

na jātu · iti. **tamaḥ** kāryasāṃkaṭyam. **udyanti** · udyacchanti. atra hetuḥ: **sade**ti. svasthāvasthāyāṃ hy **udbuddhanayekṣaṇā** viditanimnonnatārohāvarohagatayas **tamasy api** saṃcaranto **na skhalantī**ti siddham eva.

tathāpi gauṇaṃ sarvatra siddhaye śreya ucyate[43]

ity uktyā mukhyasya yad asarvatragatitvaṃ sūcitaṃ tat pratipādayati: **kevalam** iti gatārtham.

kevalaṃ yatnam āśritya ye yatante 'dṛḍhavratāḥ
teṣāṃ saṃśayitā siddhiḥ saṃśayo 'narthakāraṇam **13.35**

etad eva dṛṣṭāntena sphuṭayati: **na jātv** iti.

na jātu jvalitaṃ vahniṃ kaścid draṣṭum api kṣamaḥ
sāhasenātha yuktyāsau laṅghyate cāpi dhīdhanaiḥ **13.36**

sāhaseneti pūrvavākyenānvayaḥ. atra nayam upodbalayati: **yuktye**ti. **laṅghanam** ūrdhvākramaṇena mathanam.

saṃśayitā siddhiḥ saṃśayo 'narthakāraṇam[44] ity uktam. tatra kāryasāṃkaṭye samāpatite sādhanānveṣaṇam akiṃcitkaratvād vyartham iti. tatra saṃśaye 'pīdam eva jyāya iti vyavasthāṃ pratipādayati: **tasmād**.

tasmād avārye sāṃkaṭye sādhanānāṃ garīyasām
akiṃcitkaratāpāte siddhyai prathamam uttamam **13.37**

tasmād yad asya śāstreṣu mahāprabhāvatvam uktam. **tasmād** dhetor ayam artho 'tra siddhaḥ: yat kālavaśād **garīyasāṃ sādhanānām akiṃcitkaratāpāte** sati · **avārye** kenāpy upāyena vārayitum aśakye **sāṃkaṭye** samāpatite **prathamam** udyamalakṣaṇaṃ sāhasaṃ **siddhaye śreyaḥ**. tathā ca **garīyasāṃ sādhanānām** ātmasaṃyamasthitihetūnāṃ mahārogākrāntyā jarādidoṣeṇa **vākiṃcitkāryakaratvāpāte sāṃkaṭye** ca śarīrapātādi-

13.37a avārye J_3] avārthe J_4 **26** vārayitum J_4] pārayitum J_3

[43] 13.30cd. [44] 13.35cd.

lakṣaṇe **'vārye** samīpaprāpte bhṛgvādipatanasāhasayuktir eva **siddhyai** · ity āgamaprasiddhiḥ. atra cāprakṛtārthonmīlanaṃ pūrvatra sarvatropalakṣaṇaṃ vistarabhayāt tu pade pade na prasāritam. svayaṃ tu dhīmadbhir na vismṛtipadavīṃ neyam ity etadarthaṃ ca.

sūtrakalpam amuṃ ślokaṃ matvā svayam eva vyākaroti: **yāvad** iti.

yāvat kṣaṇo 'sti kālasya yāvac chaktir garīyasī
tāvan nītyaiva sadrītyā vidheyaṃ sādhyam antataḥ **13.38**

kālasya kṣaṇaḥ kālakṣepaḥ kāryāsāṃkaṭyam iti **yāvat**. **yāvac** ca **śaktir** bāhyāntaraśaktir **garīyasī**. **vidheyaṃ** kāryam **antato** niścayena prakṛtāprakṛtobhayasādhāraṇam idam.

viparyaye 'tha kālasya śaktikṣaiṇya upasthite
ītinītyor na bhedo 'sti sarvathānartham eva sā **13.39**

kālaviparyayaḥ kālākṣepaḥ kāryasamāpattilakṣaṇaḥ prārabdhaparisamāptiś ca. **śaktīnāṃ** bāhyāntarasādhanānām indriyaśaktīnāṃ ca. tatra · **ītinītyor na bhedas** tatra nīti-samāśrayaṇam **ītir** upadravaḥ · kāryavighātahetur iti yāvat.

tatra nītiṃ dūrato 'pasāryodyama evāśrayitavya ity arthāyātam api dvibaddhasubaddha-nyāyam[45] āśrityāvaśyakartavyatām āha: **tatre**ti.

tatrodyantṛtvam āśritya kāryaṃ saṃsādhayed budhaḥ
na tatra cintā kartavyā samudrollaṅghanādiṣu **13.40**

kiyatparyantaṃ codyogasiddhir ity āha: **samudrollaṅghanādiṣu**. tatra samudrollaṅghanam api ghaṭiṣyate · iti bhāvaḥ.

kṣīṇeṣu sādhaneṣv atra yaḥ sāhasabaloddhataḥ
jitaṃ tena jayaśrīr yat sarvadā vīrakāṅkṣiṇī **13.41**

kṣīṇeṣv iti. **sāhasam** eva **balam** atyutkaṭaṃ vīryaṃ ten**oddhataḥ** sarvasamṛddhimān. astu tad balaṃ **yad** enaṃ **jayaśrīs** tadadhiṣṭhātṛdevatā **vīrakāṅkṣiṇī** svayaṃ vṛṇotīty arthaḥ.

eṣo 'rtho vitanyamāno na paryāptiṃ gacchatīti sūcayann upadeśyān upadeśaṃ saṃgrāhayitum āha: **alam** iti.

alaṃ bahūktyā gahanam etad dhi viduṣām api
sarvathāsau dvidhā kāryasādhanodyamabhedataḥ **13.42**

13.38c nītyaiva J_3] tītyaiva J_4 **14** āśrayitavya J_4] āśriyatavya J_3 **13.41b** oddhataḥ J_3 schol.] oddhṛtaḥ J_4 **24** upadeśyān J_4] upadeśān J_3 upadeśaṃ J_3] upadeśa J_4 saṃ em.] svaṃ $J_3^{a.c.}$ J_4, sva $J_3^{p.c.}$

[45] Vgl. Apte, Appendix E, S. 53, dort: *dvirbaddhaṃ subaddhaṃ bhavati.*

alam iti kṛtam ity arthe 'vyayaṃ tena bhāvasādhanatvād **bahūktye**ti kartari tṛtīyā. **viduṣām** ity anyatra siddhānām. **asāv** iti prathamopakrāntodyantṛtā. **dvidhe**ti kāryodyama-sādhanodyamabhedenety arthaḥ.

eko 'rthasiddhyai sākṣāc ca paras tatsādhaneṣv atho
yathātmasiddhyai śrutyante tadaṅgeṣu ca saṃstavaḥ **13.43**

eka iti kāryodyamaḥ. **para** iti sādhanodyamaḥ. atra pūrvaprakrāntam eva sādhanaṃ madhye vismṛtakalpam iva matvā dṛṣṭāntayati: **yathe**ti. tatr**ātmasiddhaye śrutyante saṃstavo** 'bhyāsaḥ kāryodyamaḥ. **tadaṅgeṣu** śravaṇasādhaneṣu saṃyamādiṣu sādhanodyama iti. atra **śrutyante**ty anena śravaṇamātraṃ lakṣyate. tathā ca vakṣyamāṇaghaṭaṇā yukteti bodhyam.

āyātaśaktipātānām anapekṣyaiva sādhanam
kevalaṃ śrutimātreṇa jñānam utpadyate nṛṇām **13.44**

āyātaśaktipātānām iti. tatra dvividhe 'pi viṣayam upadarśayati: **āyāte**ti. **śaktipātas** tīvrānugrahaḥ.

yam evaiṣa vṛṇute tena labhyas
tam eṣa ātmā vivṛṇute tanuṃ svām[46] iti śruteḥ.

sādhanam iti kleśāvaham. **śrutimātreṇa** śravaṇamātreṇa.

itareṣāṃ mahākleśasādhanajñānapūrvakam
jāyate vimalaṃ jñānaṃ tathāsya paramātmanaḥ **13.45**

itareṣām iti śaktipātānāviddhānām. yadi ca *yam eve*ti[47] śrutyavadhāraṇena śaktipātādhīnam evedaṃ tathāpi tasya tīvramandādibhedakalpanayā mandaśaktipātāviddhatvaṃ jñeyam. **mahākleśatvaṃ sādhanānām** ihāmutra phalabhogādiparityāgāt. **jñānasya vimalatvaṃ** sākṣātkāraḥ.

itthaṃ dṛṣṭāntamukhena dvaividhyaṃ vyavasthāpyātha prakṛte yojayituṃ sādhāraṇye 'py asya karmaṇaḥ pūrvavad viśeṣaṃ brūte: **dvidhāpy asāv** iti.

dvidhāpy asau paraṃ bhāti svabhāvas tasya bhūpateḥ
ya icchen nagarī ramyā vaśīkartuṃ mahāmanāḥ **13.46**

param atiśayena **bhāti** śobhāṃ dhatte **ramyā** iti sadācārapālanena samṛddhivatīḥ.

bhūpater evātra bhara iti pratijñātaṃ samarthayati: **astv anyasyāpī**ti.

astv anyasyāpi naivāsya gaṇyatām eti bhūtale

7 dṛṣṭāntayati J_4] dṛṣṭāṃta iti J_3

[46] Kaṭha-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2.23cd. [47] Kaṭha-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2.23c, s. o.

visādhanāś ca jīvanti jīvatāṃ jīvanaṃ dhruvam **13.47**

astv iti dvividhodyamāṅgīkāre. **anyasya** sāmānyajanasya **asya** sāmānyasya **gaṇyatām eti** · iti viśeṣakalanām upadeśam iti yāvat sāmānyatayaiva svataḥ siddhatvāt. atraivārthāntarayati: **visādhanāś ce**ti. **visādhanā** alpasādhanā ity arthaḥ.

atraiva punar api vyatirekayati: **prāyeṇe**ti.

prāyeṇa gaṇyate tasya svabhāvo 'yaṃ ya udbhaṭaḥ
audāryojjvalasatkīrtihrepitĀtreyamaṇḍalaḥ **13.48**

prāyeṇeti sarvathāviśeṣakatvāt. **ayam** ity udyamaḥ. **tasye**ty apekṣāyām āha: **ya** iti. **udbhaṭa** udyamabharitasvāntaḥ. udbhaṭatvam eva kāryamukhenāha: **audārye**ti. **Ātreyamaṇḍalaś** candramaṇḍalaḥ.

sarvathā bharitās tena diśa audāryaśālinā
yatnapraśrayasatsargatapaḥśuklādibhir dhanaiḥ **13.49**

audāryajīvana eṣa udyama ity **audāryaśāline**ti viśeṣapadaṃ sthāpitam. parasparaṃ caiṣāṃ ratnānāṃ militvā śobhākāritvam iti samakakṣyatayā nirdiśati: **yatne**tyādi. tatra yatnasya prakrāntatvāt pūrvam uddeśaḥ. **praśrayo** vinayaratnam. **satsargaḥ** · dṛḍhaniścayaratnam. **tapa** etannāmakaṃ ratnam. **śuklaṃ** śuklīkaraṇākhyaṃ ratnam. **ādinā** sacchīlādiratnagrahaḥ.

atraiva vyatirekayati: **sarvathe**ti.

sarvathānarthadair ebhiḥ kṛtaṃ kārpaṇyahetubhiḥ
yadāśrayād asāv aṅkaṃ dhavalīkurute vidhoḥ **13.50**

anarthadair ihāmutra bhayadaiḥ **kārpaṇyahetubhir** iti parasparasāpekṣatvād eṣām etadvaiparītyalakṣaṇais tathā cālasyadaurjanyaduṣṭasargapāpācaraṇāpahnavākhyaiḥ. **asāv** iti · alasādi. **vidhor aṅkaṃ dhavalīkurute** vidhukalaṅkamālinyād adhikam asya mālinyaṃ jāyate · ity arthaḥ.

prāsaṅgikaṃ samāpya prakṛtam eva varṇayati: **sa eve**ti.

sa eva puruṣo loke yo yateta divāniśam
anyārjitaratasyeha strītvaṃ klībatvam eva vā **13.51**

puruṣa iti sarvathāślāghyakīrtiḥ svaparatoṣakaś ca. **divāniśam** iti pratyakṣaparo'kṣam. anudyame doṣam āha: **anye**ti. striyo hy anyārjanaratāḥ svatoṣe 'pi paratoṣānādhāyikatvād aślāghyakīrtayaḥ. punar anubhayā iti.

13 viśeṣa J_4] viśeṣya J_3 **15** ratnam $J_3^{a.c.}$ J_4] ratna $J_3^{p.c.}$

na bhogamātreṇa puruṣatvam ity āha: **bhuñjate** · iti.

bhuñjate sarva eveha nābhuktair jīvyate kṣaṇam
svabāhvarjitabhoktṛtvaṃ bhoktṛtvaṃ gaṇyate budhaiḥ **13.52**

spaṣṭam.

adhunodyamo nāmāyaṃ na kleśāyāsakartṛtvam api tu kācid eṣā yuktir agaṇyeti pratipādayituṃ tāvad dṛṣṭāntam āha: **kācid** iti.

kācid eṣā kalāstīha yayāsau svayam akriyaḥ
anyakartṛkabhogāṇāṃ bhokteti vyapadiṣyate **13.53**

kācid iti pṛthagvivicyamānāpi na pṛthaktvavyapadeśārhā **kale**ti cidākārā vṛttiḥ. **ihe**ti pratyagātmani **yayā** kalayāsau citsvarūpī pratyagātmā svayam apariṇāmitvād **akriyo** 'pi sann **anyakartṛkabhogāṇāṃ** pariṇāmidehendriyādikartṛkabhogānāṃ sākṣitayā **bhokteti vyapadiśyate**.

dārṣṭāntike yojayati: **evam iti**.

evaṃ proddhataśīlānām apīha paramā kalā
yayā te 'kṣubdhamanaso 'pīśate 'nyārjitaṃ phalam **13.54**

evaṃ sākṣyātmadṛṣṭāntena. **proddhataśīlā** udyamaśālinaḥ. teṣām **apīha** loke **paramā kalo**dyantṛtākhyāstīti śeṣaḥ. **yayā** paramakalayā **ta** udyantāro **'kṣubdhamanasaḥ** svayam āntarakṣobharahitā **api** svaujaḥsphuraṇāmātreṇa vaśīkṛtasarvāntarāḥ santo **'nyarjitam** anyaiḥ prāṇāntaparisamāptiparyantasādhitaṃ **phalam īśate** svavaśaṃ kurvantīti.

evaṃ dṛṣṭāntadārṣṭāntikau pṛthagvivicyātha yugapad anayor atyantasāmyapratipattaye 'kṣubdhatām āha: **ekatre**ti.

ekatrāvasthitasyāsya dṛśyāsau paramā kalā
yadadhīnākhilā seyaṃ bāhyāntaḥkaraṇāvalī **13.55**

ekatreti hṛtkamale siṃhāsanādyekadeśe vā. **asyā**tmanaḥ pratāpavato rājño vā. **dṛśye**ti sūkṣmekṣikayā vicāryā **yadadhīne**ti yadekayogakṣemā. **bāhyāntaḥkaraṇāvalī** bāhyāntarindriyapaṅktiḥ. bāhyaprakṛtaya āntaraprakṛtayaś ca.

prakṛtam evāha: **saiṣa** iti.

saiṣa sarvātmanā ślāghyo yadāśrayaṇato budhāḥ

25 eka J_3] eti J_4

na nindyāṃ padavīṃ yānti loke 'narthasamākule **13.56**

saiṣa iti varṇitaprabhāva udyamaḥ. **na nindyām** iti · udyamo niṣphalo nāstīti nītyottama-**padavīṃ bhajanti**. niyativaśāt kadācin niṣphalatve 'pi nāsya nindā. kṛtaṃ sādhv anena dhig daivam iti lokavādenāsau śuddhaḥ.

atraivābhīpsitādhikyam apīty āha: **yaśa** iti.

yaśo'nuṣaṅgy abhimataṃ prāpnoty udyamatatparaḥ
ced vilambapaṭācchanno nindā naivāsya jāyate **13.57**

udyamatatparaḥ · abhimatam udyamaphalaṃ **yaśo'nuṣaṅgi** yaśasānugataṃ **prāpnoti**. yaśo 'syānuṣaṅgāgatam adhikam ity arthaḥ. vighnāpāte 'pi nāsya hānir ity āha: **ced** iti. udyamī **vilambapaṭenācchannaḥ** kṛtavilambaś **cet** tadāpi nāsya nindā.

etad eva samarthayati: **paramaudāryam** iti.

paramaudāryam āśritya sādhu yatnaḥ kṛto 'munā
dhik kṛtāntaṃ guṇāḥ śīlaṃ yatra vyatyāsakāraṇam **13.58**

sādhu śobhanam etad ity arthaḥ. **kṛtāntaḥ** prāgbhavīyapāpaṃ **yatra** jāgrati sati **guṇāḥ śīlaṃ** ca saccaritrāṇāṃ **vyatyāsakāraṇaṃ** jāyante. tathā hi: guṇino guṇān nādriyante śīlavantaś ca śīlam. aguṇānām aśīlānāṃ ca vṛddhiṃ vilokya tadācaraṇānaunmukhyena naṣṭaprāyaṃ jagat sarvatheti mahatīṃ cintāṃ **vyatyāsakāraṇam** iti dyotayati. tathā ca Bhārate Kuntīvacanam:

bhāgyavān eva jāyeta mā śūro mā ca paṇḍitaḥ
śūrāś ca kṛtavidyāś ca vane śuṣyanti matsutā[48] iti.

itthaṃ cintāṃ vivekabodhāya pronmīlya kartavyam upadiśati: **yatiṣya** iti.

yatiṣye 'rthāvāptyai satatam aham aśrāntahṛdayas
tadāptau sādhvarcāṃ śrayati mama bhāgyaṃ suyaśasām
anāptau vaivaṃ me vihitam amunā sādhv iti vidhiṃ
dhig etaṃ vighnān vety amalamatipūjāsti niyatā **13.59**

sarvaṃ cintāvilasitaṃ vihāyaivaṃ niścitamatiḥ syād iti bhāvaḥ. padārthas tu: **sādhvarcāṃ** sādhv ity arcām. **suyaśasām** iti · īrṣyārahitānām ity āptiphalam. anāptiphalam api ślāghyam

13.56a saiṣa J_3 schol.] saiṣā J_4 **13.57c** ācchanno J_3] ācchanto J_4 **16** vṛddhiṃ J_3] vṛddhi J_4 **17** Bhārate J_3] bhāratī J_4 **20** viveka J_4] vivaka J_3

Anm. zu 13.56a *sa eṣa: saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.* **Anm. zu 13.59, Metrum:** Śikhariṇī.

[48] So nicht in Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR, doch entspricht Strophenviertel c 1,102.4c, 4,26.2a, 7,87.22a und 7,87.43a.

ity āha: **anāptau ve**ti. **evaṃ** vakṣyamāṇaṃ phalaṃ yathā. **amunā sādhu vihitam iti mamāmalamatipūjā niyatā**vaśyabhāvinī. **etam** anarthakāraṇaṃ **vidhiṃ dhik**. atha **vā** tatkiṃkarān **vighnān dhig iti** teṣām **amalamatipūjā niyatā**.

nigamayati: **itī**ti.

iti niścitabuddhīnāṃ vidām udyamaśālinām
sarvataḥ prasaratkīrtikalā satsu virājate **13.60**

na kathaṃcanāpy udyamavaiphalyam iti **niścayaśālinām**. **sarvataḥ** phalalābhe 'lābhe vā.

yugmam. iti śikhābandhaḥ.

itthaṃ sadyuktiguṇanibaddhāṃ śikhāṃ saṃnāhyaināṃ śekharoparisthāpanena sadvilāsadāyinīṃ matvā śekharabandhaṃ racayitum upakramate: **tathā ce**ti.

tathā codyatasacchīlasāphalyasmayakāraṇāt
sadbhiḥ subhāṣitāvalyāṃ nibaddheyaṃ purā kathā **13.61**

udyamarūpasacchīlasyāho kīdṛśaṃ **satphaladāyitvam** iti yaḥ **smayas** saccamatkāras tasya **hetubhūtatvāt**. prāyeṇa santo nirvyāpārā itas tataḥ kathāśakalāni samuccitya racanayā yatra vyavasthāpayanti sā **subhāṣitāvalī**.

kathām upakramate: **kācid** iti.

kācit pipīlikā yatnakakṣyāṃ baddhvā dhṛtādarā
dināni gamayāṃ cakre mṛtkūṭoddharaṇāya ha **13.62**

pipīlikā kṣīṇamadhyā sūkṣmatanuḥ kṛṣṇā kīṭajātiḥ. **he**ti prasiddhau.

tāṃ niśśeṣayituṃ kūṭaṃ kṣipantīṃ pārśvataḥ kaṇān
pakṣī daivāgataḥ kaścid dadarśa vyasanāturām **13.63**

kaṇān iti mṛtkaṇān.

chātāṃ kṣīṇāṃ pratijñātanirvāhāśāvalambinīm
svakriyāniratāṃ dṛṣṭvā smayamāno vyacintayat **13.64**

chātā śarīrakṣāmā. **kṣīṇā** śaktyā tyaktā. ubhayathāpi kṣīṇāyā asyāḥ kathaṃ jīvanam ity āha: **pratijñāte**ti. āśā hi prāyeṇa śithilam api vastutattvaṃ draḍhayatīti. **svakriyā** mṛtkaṇakṣepaḥ. tatra **niratā** nyakṣeṇa ratā baddhatātparyā.

---

9 sthāpanena J_4] sthāpane J_3 **13.62b** baddhvā J_4] baddhā J_3 **13.63a** niśśeṣayituṃ em.] niśśreṣayituṃ J_3, niḥśreṣayituṃ J_4 **13.63b** kṣipantīṃ em.] kṣipantī J_3 J_4 **26** draḍhayatī J_4] driḍhayatī J_3 **27** niratā $J_3^{p.c.}$] niratāṃ $J_3^{a.c.}$ J_4

smayam āha: **aho** iti.

aho yatno ’yam etasyā mṛtkṣepe yad idaṃ param
cāturyaṃ hastapādānāṃ vegaṃ jayati mānasam **13.65**

param atiśayena **yad idaṃ hastapādānāṃ cāturyaṃ** lāghavaṃ **mānasaṃ vegaṃ jayati**.

vicintyāthāha tāṃ bhadre kim etat svīkṛtaṃ tvayā
ko ’yaṃ sargo ’tra kutukaṃ kathaṃ jātaṃ ca kiṃ phalam **13.66**

vicintyeti. **svīkṛtaṃ** kartavyatayā gṛhītam. **sargo** niścayaḥ. **kutukaṃ** balinīcchā. **katham** iti kasmād dhetoḥ.

upahāsaḥ paraṃ bhadre jāyate te ’tra karmaṇi
kim ārabdhaṃ kriyaucityā śobhāyai bhavināṃ dhruvam **13.67**

upahāsaḥ · lokanindābhāsaḥ. **aucitye**ti tṛtīyāntam. **bhavināṃ** janmināṃ.

śrutvopadeśavāṇīṃ tāṃ sonmudrya giram ādarāt
sādho niśamyatāṃ yatno yadartham iti cāha tam **13.68**

śrutveti hetuphalādinirūpaṇād upadeśoktiḥ. **niśamyatāṃ** śrūyatām.

vivṛddhaṃ prema me citte sajātīyena kenacit
premabaddhāṃ viditvāsau paṇaṃ dadhne parīkṣakaḥ **13.69**

paṇam aśakyakriyānirvahaṇarūpam. **parīkṣakaḥ** premadārḍhyajijñāsuḥ.

amuṃ cen mṛttikākūṭam uddhṛtyānena vartmanā
āgantāsi tadāgantāham apy etena te gṛham **13.70**

aneneti · etanmṛtkūṭotkṣepaṇanirgatena **āgantāsī**ti madhyamaikavacanam. **āgante**ty uttamaikavacanam. **etene**ti vartmanā.

tannirvāhāya yatno ’yaṃ śodhaye svaṃ paṇād iti
yāvacchaktikriyā satyaṃ phalinīti vidur budhāḥ **13.71**

śodhaye pratijñottīrṇaṃ kurve. atrāsaṃbhāvanāṃ nirasyati pipīlikā: **yāvacchaktī**ti.

niśamya tadabhiprāyaṃ smitvovācātha tām asau
dhanuṣā lakṣyapāto ’yaṃ yā pragaṇḍabalaucitī **13.72**

tasyā abhiprāyas **tadabhiprāyaḥ**. **dhanuṣe**ti · asāv eva dhanuṣā lakṣapātane yatnaṃ karoti yasya **pragaṇḍabalaucitī**. **pragaṇḍaḥ** kurparoparitanabhāgaḥ.

13.70d apy em.] epy J_3 J_4 **13.71b** śodhaye em. schol.] śodhaya J_3 J_4 **28** oparitana $J_3^{p.c.}$] oparinata J_4

bhavanmatam idaṃ karma kathaṃ saṃbhāvanāspadam
mā kārṣīḥ sāhasaṃ bhadre mā mūlam api naśyatu **13.73**

bhavanmatam iti sarvanāmatvāt puṃvadbhāvaḥ. **saṃbhāvanā** pratītiḥ. **sāhasam** iti hitāhitān apekṣaṃ karma tathā ca: **mā mūlaṃ** yattoṣārthaṃ yatase tac charīram evānena karmaṇā naśyatīti saṃbhāvyate. **māṅ** āśaṅkāyām.

bhavatv anena karmaṇā nirvāhitapaṇā ślāghyā bhaveyam iti na mantavyam ity āha: **svasthe** · iti.

svasthe svasmin kriyā sarvā śubhāya viduṣāṃ matā
yatra nāśo bhavet svasya tatra kā śubhabhāvanā **13.74**

sva ātmā · ātmīyaś cendriyādiḥ. **śubhabhāvanā** śubhaṃ bhaviṣyatīti śubhāśāsthā.

etat samarthayati: **sarvathe**ti.

sarvathā viduṣā pūrvam ātmā rakṣyo 'tra rakṣite
āyatir nitarāṃ prāpyā kālo hy anavadhiḥ śubhe **13.75**

ātmety ātmīyasyāpy upalakṣaṇam. **atre**ty ātmani. **āyatir** uttarottaraśubham. na yadbhaviṣyan-nyāyo vivekināṃ yukta ity āha: **kālo hī**ti.

dṛḍhaniścayinī vācaṃ punar unmudrya hṛṣṭadhīḥ
uvāca śṛṇu bhadraṃ te vacaḥ sāraṃ suniścitam **13.76**

hṛṣṭadhīr iti kartavyārthaphalasaṃbhāvanāyuktā.

nūnam asmin dṛḍhāsthāsmi kautūhalavaśīkṛtā
yatnapādaṃ puraskṛtya dhāvāmi vigatajvarā **13.77**

āsthādaraḥ.

yady ayaṃ purato yatnapādakṣepas tadā dhruvam
mṛtkūṭam uddhṛtya mayā prāpyate 'bhīpsitaṃ phalam **13.78**

purata iti. yathākāryavaśād dhāvatāṃ madhyapāte yadi puratah pādah patati tadā hṛṣṭaḥ punar api dhāvaty eveti loke dṛṣṭam.

tvadākṣepāt paścāt pādagamane 'pi mama lābha evety āha: **yadi ve**ti.

yadi veyaṃ mamāśāntar jīrṇaivāpi bhaviṣyati

4 hitāhitān J_3] tāhitān J_4

Anm. zu 14–15 *yadbhaviṣyannyāyo:* Zweifelhaft, keine so bezeichnete Maxime auffindbar. Etwa: „Geschehe was wolle"?

tathāpi sādhukāro me lokanindā ca sā vidheḥ **13.79**

apir bhinnakramaḥ · **yadi ve**ty anena yojyaḥ. **mama sādhukāro vidher ninde**ti sādhur atrodyogaḥ.

tad eva sādhayati: **aho** iti.

aho prayāsaḥ sumahān varākyā vihito 'nayā
daivaṃ hi balavat siddhyasiddhikāraṇam ucyate **13.80**

vākyadvayam apīdaṃ lokamukhena.

na cātrārthe mama sarvathāsaṃbhāvanety āha: **sāham** iti.

sāhaṃ yatnapadaṃ samyag yathāsthānaṃ prayojaye
bhāvābhāvau kāryasiddher īśecchāniyatau dhruvam **13.81**

yathāsthānam iti na · ayathāsthānam. tatra **yathāsthānam** iti hetvarthāntareṇa samarthayati: **bhāvābhāvāv** iti. ayaṃ bhāvaḥ: itthaṃ ceśecchāyāṃ satyāṃ kiṃ na mamedaṃ sidhyati. nātra sādhanānām arhatānarhatāgaṇanā kāpīty arthaḥ.

tatraiva bharayati: **icchāyām** iti.

icchāyāṃ tasya kiṃ nāma durghaṭaṃ jāyate bhuvi
anicchāyāṃ śayaprāptam api naśyati tatkṣaṇāt **13.82**

tasyeśasya **durghaṭaṃ** dussaṃpādam. **śayo** hastaḥ.

athābhimatavastrānto maddhastāntaram eṣyati
śokacintā drutaṃ sarvāḥ kṣayam eṣyanti niścitam **13.83**

atheti. svasminn iśecchānumodane · **abhimatam** eva sarvagopyāgopyāṅkācchādakatvād **vastraṃ** tasy**ānto** 'ñcalaṃ **mama hasta**madhyam **eṣyati**. ayaṃ ca dṛṣṭāntaḥ: īśecchāyām akasmād abhimatāptau **śokacintā** iti kṛtakṛtyā bhavāmīty arthaḥ.

no cet tad api yatnaṃ me sādhukārārcitaṃ budhaiḥ
na lokanindā malinīkartuṃ śaknoti karhicit **13.84**

no ced iti.

anicchāyāṃ śayaprāptam api naśyati tatkṣaṇād[49]

iti pakṣāntare. budhair hy anumate vastuni lokaḥ kiṃ nāma kariṣyatīti bhāvaḥ.

21 īśecchāyām J_4] īśacchāyām J_3 **25** no em.] ne J_3 J_4

[49] 13.82cd.

udyamo niṣphalo nāstīti pramāṇayituṃ pipīlikāpi dṛḍhaniścayenodyamaphalaṃ labdhavatīti kaimutikanyāyam āśrityodyamottejanāyāha: **ittham** iti.

ittham saṃvadator eva tayor āttakhanitrakā
akasmāj janatādātuṃ mṛtkūṭaṃ tatra cāyayau **13.85**

tayor iti pipīlikāpakṣiṇoḥ. **āttakhanitrakā** gṛhītavidāraṇā. **akasmād** iti dṛṣṭahetuṃ vinā · īśapreraṇayaiva. **janatā** janasamūhaḥ. **ādātuṃ** grahītum.

kṣaṇād athoddhṛtaṃ kūṭaṃ dṛṣṭyāsau manasā girā
sarvāntaryāmiṇaṃ devaṃ jagāma śaraṇaṃ vibhum **13.86**

asāv iti kṛtākṣepaḥ pakṣī. **manasā gire**ti manasā tadvaibhavaṃ vicintya girāntaramād ujjagārety arthaḥ.

girodgāram evābhinayati: **aho** iti.

aho tavedaṃ paramaprabho 'dbhutaṃ
caritram uddāmavihetu rājate
kva ceyam alpālpacidalpavigrahā
kva cāyam asyāḥ phalito manorathaḥ **13.87**

aho iti. **uddāme**ti pātrāpātravicāraṇākhyadāmaniṣkrāntam. **vihetv** iti dṛṣṭakāraṇarahitam. **alpe**ti nīcajātiḥ. **alpacit** · āntarabalahīnā. **alpavigrahe**ti bāhyasādhanahīnā. **kva ce**ti · asaṃbhāvanāspadaṃ mahatām apy āścaryadāyīty arthaḥ.

saṃbhāvayāmi bhagavann adhunā śrutiṃ tāṃ
yāsau bhavadvibhavam uccataraṃ gṛṇāti
Brahmādikīṭagatir asya maheśvarasya
svecchēti sarvam api kārayatīha hīśaḥ **13.88**

saṃbhāvayāmīti. bho **bhagavann** aham **adhunā tāṃ śrutiṃ saṃbhāvayāmi** viśvāsāspadatayā pratijānāmi dṛṣṭipratyayatvād iti hetuḥ. **yāsau** śrutir **bhavadvibhavam** aiśvaryam **uccataraṃ gṛṇāti** stauti. kartum akartum anyathākartuṃ ca śakta īśvara iti tad eva sādhayati: **Brahmādī**ti. **asya maheśvarasya Brahmādikīṭagatiḥ svecchai**śvaryavilasitam iti svecchayāsau Brahmāṇam api kīṭīkaroti kīṭam api Brahmīkarotīti. upāsanāvaicitryasyāpi tadekayogakṣematvād icchātvam evety āśayaḥ. *eṣa eva hi taṃ sādhu karma kārayati yam unninīṣatī*tyādiśrutim[50] āśrityārthāntaraṃ nyasyati: **sarvam apī**ti. tathā ca:

24 dṛṣṭi J_3] dṛṣṭa J_4 **26** svecchai em.] svaicchai J_3 J_4

Anm. zu 13.87, Metrum: Vaṃśastha. **Anm. zu 13.88, Metrum:** Vasantatilaka.

[50] Vielzitiert, exakte Quelle unbekannt, vgl. etwa Kauśītaki-Upaniṣad, Ed. Olivelle 3.8: *eṣa hy eva sādhu karma kārayati taṃ yam ebhyo lokebhya unninīṣati.*

ajño jantur anīśo 'yaṃ svātmanaḥ sukhaduḥkhayoḥ
*īśvaraprerito gacchet svargaṃ vā narakaṃ ca ve*ti.[51]

tad ayaṃ śubhakāṅkṣibhiḥ prabuddhaiḥ
satataṃ hārdam amutra saṃkalayya
paramārthapadāptaye 'pi yojyaḥ
kim amūbhiḥ kalanābhir āntarībhiḥ **13.89**

tad ayam iti. yasmād dṛḍhaniścayapūrvam udyame svocite 'pi kṛte · īśvaro 'vekṣaka aiśvarya-kalayā taṃ tīrayati tasmād dhetor **ayam** udyamaḥ. **prabuddhair** dṛḍhaniścayaśālibhir **amutra** sarvaniyantarīśvare **hārdaṃ** prema **saṃkalayya** dṛḍhaṃ baddhvā **paramārthapadāptaye 'pi satatam** avicchedena **yojyaḥ** · tatsvarūpam āptum udyamo 'yaṃ vidheyaḥ *pradhāne hi yatnaḥ phalavān bhavatī*ti[52] nyāyāt. **amūbhir āntarībhir** bāhyābhiḥ paramārthasvarūpa-vismṛtikāriṇībhiḥ **kiṃ** phalam. tasyāptasyāpy akiṃcitkaratvāt · ity āśayaḥ.

ya eko 'tra jāgarti gāḍhāndhakāre
prabhuḥ satyaśīlaḥ paro viśvarūpaḥ
sa eṣo 'khilādhāra īpsyo 'rthasiddhyai
yadicchāvaśe sarvam etad vicitram **13.90**

ya eka iti. **gāḍhāndhakāre** · iti tatsamakakṣye 'jñānollāse **jāgarti** tadullasitasvarūpatvād asya. **īpsya** āptum eṣṭavyaḥ.

phalitam āha: **tasmād** iti.

tasmād dhyeyam idaṃ sadā sumatibhiḥ supte 'tra sarvātmanā
nānābhaṅgivicitragūḍhacarite jāgarti saikaḥ param
āviśyāntaram asya sarvajagato 'yaṃ yādṛśe prerayet
tat karmāvikalaṃ samāpya sa kṛtī mando 'pi vā kovidaḥ **13.91**

dhyeyaṃ vimṛṣya vimṛṣya manasi dhāryam. **sade**ti pramādādīn mohahetūn apāsya. **nānā-bhaṅgibhir vicitre gūḍha**paramārthe **cātra** jagati **sarvaprakāreṇa supta** iti suptaprāye niścetane parādhīne ca **paraṃ** kevalaṃ **sa** ev**aiko jāgarti** prabudhyati. **saika** iti pādapūraṇe

7 aiśvarya em.] aiśvaryā J_3 J_4 **9** saṃkalayya $J_3^{p.c.}$] saṅkalaya $J_3^{a.c.}$, saṅkala J_4

Anm. zu 13.89, Metrum: Mālabhāriṇī. **Anm. zu 13.90, Metrum:** Bhujaṃgaprayāta. **Anm. zu 13.91, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 13.91b** *sa ekaḥ:* *saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. Pāṇini 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.* **Anm. zu 24** *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht; vgl. Wortschatz → *marṣ.*

[51] Mahābhārata, Ed. Sukthankar 3,31.27, dort b: *ātmanaḥ …*, d: *svargaṃ narakaṃ eva ca.* [52] Vgl. Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. Kielhorn, S. 1: *pradhāne ca kṛto yatnaḥ phalavān bhavati.*

saṃdhiḥ. atrārthe 'bhiprāyam āviṣkaroti: **āviśye**ti. **asya sarvajagato 'ntaraṃ** madhyam **āviśya** prerako bhūtv**āyaṃ** mahāntaṃ nīcaṃ vā **yādṛśe** karmaṇi svocite parocite vā **prerayet sa mando** 'stu **kovido vā tat karmāvikalaṃ** saṃpūrṇaṃ **samāpya kṛtī** kṛtārtho bhavati. mando 'pi mahān mahān api mando bhavatīty arthaḥ.

itthaṃ pipīlikādṛṣṭāntenāsaṃbhāvanāspadam api karmodyamena sidhyatīti pratyāpayyedānīm atraiva śekhare bandhadārḍhyārthaṃ prāyeṇa rājabījina etatpātrabhūtān pūrvāparacintā-vyagramanasaś calaniścayavanto 'mātyādyā etasmāc cyāvayituṃ na kṣamanta iti sūcayitum ārabhate: **tathānye**ti.

tathānyākhyāyikā loke ramyā śrutacarī yayā
samyag ārūḍhayā citte viśvastaiḥ kiṃ na sādhyate **13.92**

śrutacarīti pūrvaṃ śrutā. **ārūḍhayā** vicārya sthāpitayā. **viśvastair** dṛḍhaniścayabharita-matibhī rājakumārair anāśrāvitapareṅgitaiḥ **kiṃ na sādhyate** sarvaṃ sādhyate · ity arthaḥ.

Pherendunāmā rājābhūt sadayāyatibhūṣitaḥ
saṃpadbarbarikāmodavyāptakāṣṭhodaraṃ śubham **13.93**

rājyodyānaṃ sadā yasya vihārāspadabhūṣitam
pramodāya na kasyāsīt sā śrīr yāśeṣamodinī **13.94**

yugmam.

Pherā jātiviśeṣās teṣām **induḥ** śreṣṭhaḥ. **sadaye**ti **sadayā** sānukūladaivā **yāyatis** tayā **bhūṣitaḥ**. **yasya** Pherendo **rājyam** eva sarvataḥ pramodahetutvād **udyānaṃ śubham** āsīd iti saṃbandhaḥ. śubhatvam evāha: **saṃpad** iti. **saṃpad** eva sarvopabhogyatvād **barbarikā** komalā prasūnajātis tasyā **āmodaḥ** samantāt prasaraṇaśīlatvād harṣa evātinirhāri saugandhyaṃ tena **vyāptadigudaram**. tathā **vihārāspadabhūṣitaṃ** krīḍāsthānabhūṣitam. **na kasya** sarvasya. atrārthāntaraṃ nyasyati: **sā śrīr** iti.

hṛtprītidakṣiṇāśvotthotsavavāyuḥ sadā śivaḥ
yasyāmodabharotsedhaiḥ kasya nādān madhoḥ śriyam **13.95**

hṛtprītīti. **yasya** ca Pherendoḥ komalacittatvād **dhṛtprītir** āntaraprema saiva **dakṣiṇāśā** dakṣiṇadik tata **utthito** yo 'sāv **utsavo** mahaḥ sarvatoṣahetur dānapānakhādaveśa-pāritoṣikādisatsargavasaraḥ sa eva **vāyuḥ**. **śivaḥ** sukhadāyī. **āmodabharotsedhair** harṣasaugandhyātiśayaunnatyaiḥ **kasya** vihāriṇo **madhoḥ śriyaṃ nādāt**. sarveṣām evāsāv uktaguṇair vasanta ivābabhāv ity arthaḥ.

2 prerako J_4] prerakau J_3 **13.95a** āśo J_3 schol.] āśvo J_4 **26** prema J_3] prama J_4

Anm. zu 13.93a *Pherendu-:* Gedeutete lexikalische Entlehnung von *Farīdūn*.

tasya sacchīlamādhuryarañjitākhilahṛdgateḥ
anāyattān vaśayituṃ deśān icchodabhūc chivā **13.96**

tasyeti. **sacchīlānāṃ mādhuryeṇa** sarāgīkṛt**ākhilahṛd**vyavahārasya **tasyā**nadhīnān parādhīnān **deśān** svīkartum **icchodabhūt** · āvirabhūt. sā cecchā na rājāśayasvabhāvena kevalam ity āha: **śive**ti. ayaṃ bhāvaḥ: prāyeṇa hi rājāno 'saṃtuṣṭā vihitā evāsya ca na tad eva kāraṇam api tu sarvānukūlīkaraṇam iti **śive**ty uktam.

icchāyāḥ śivatvam eva prakaṭayati: **aho** iti.

aho mayy udite dīnāḥ katham etāḥ prajāḥ khalāḥ
karṣayantīti sadbhāgyalīlā ślāghyaiva sarvathā **13.97**

mayi Pherendāv indāv iv**odite** ete **khalās** taskarakalpā moṣakā rājaveśā **etā dīnā** akiṃcanīkṛtāḥ kāṃdiśīkāḥ **kathaṃ karṣayanti** takṣantīti prāyeṇa hi tamasi taskaramoṣaṇe siddhe 'pi · udite candre na tadbalam iti mayy udite kathaṃ tamaḥsaṃbhāvanā. tadabhāvāc ca kathaṃ khalākarṣaṇam iti *śivecchodabhūt*.[53] atra sāmānyena samarthayati: **sadbhāgye**ti. **sadbhāgyānāṃ** yā **līlā** līleva līlāvyavahāravartanī sā **sarvathai**vāyatau tatkāle ca **ślāghyā** ślāghyārhā. **eva**kāro 'syārthasyāvaśyakatvadyotakaḥ.

atraivodyatālasasarganirūpaṇenodyamakharīkaraṇāya kavir upadiśati: **santy eke** · iti.

santy eke dharaṇītale svajaṭharāpūrtyaucitītoṣiṇo
ye tanmātrasukhāsikādṛtadhiyaḥ saṃdūṣayanty udyatān
audāryojjvalacakṣuṣāṃ kṛtadhiyāṃ nānyo 'sty upāyo vinā
śatrūnmūlanam etadīyaviṣayasvīkārikāṃ cāntarā **13.98**

eke · iti kecit · mukhyatayā matā vā. **svajaṭharasyā** samantāt **pūrtiḥ** pūraṇaṃ gartasyeva tatr**aucitī** nādhunāpi jaṭharagartaḥ pūrṇa iti pūrayituṃ **toṣiṇo** dhṛtatoṣāḥ santi. svajaṭharagarte pūrṇe ca **ye tanmātrasukhāsikāyām ādṛtadhiyo** niścitadhiya **udyatān saṃdūṣayanti** samyag doṣāropaṇena malinayanti: aho amī tṛṣṇālavo 'saṃtuṣṭāḥ parahiṃsayā svaṃ poṣayituṃ rātriṃdinaṃ khidyantīti pūrṇo 'yam alasasargaḥ. udyatasargam āha: **audārye**ti. **kṛtadhiyaḥ** svaparaihikāmutrikahitakaraṇonmukhatvāt. **etadīye**ti śātravīya**deśasvīkaraṇam**. **antare**ti vinārthe. ayaṃ bhāvaḥ: etad evaudāryam. etad eva ca kṛtadhītvaṃ yat svaparahitakaraṇāya khalākarṣitaprajāvekṣaṇayā tān unmūlayituṃ tadīyadeśasvīkrāntyā tacchokoddhārāyodyatamatitvam iti.

13.98b udyatān em. schol.] udyatāt J_3 J_4 **23** garte J_4] garta J_3 **25** alasa em.] alama J_3 J_4

Anm. zu 13.98, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

[53] Vgl. 13.96d.

atrāpy audāryam eva mūlam iti sūcanāya prakṛtaṃ vihāyāprakṛtam audāryam anuvartayati: **audāryam** iti.

audāryaṃ sarvathā ślāghyaṃ sarve yadanuyāyinaḥ
guṇā yadāśritā kīrtir ihāmutra śubhapradā **13.99**

sarvatheti · anyakāraṇatvāt. udārā eva hi prāyeṇodyamina iti tadāha: **sarve** · iti.

paropakṛtim ādṛtya sa citte 'cālyaniścayaḥ
maulānumatipīyūṣasiktāṃ tāṃ kartum udyayau **13.100**

paropakṛtim iti. *aho katham imāḥ prajāḥ khalāḥ karṣayantī*ti[54] mūlāt pitṛparaṃparāta āgatā **maulā** vṛddhāmātyās teṣām **anumatir** etasyārthasyānumodanam oṃ saṃnaddho bhaveti saiva harṣakāritvāt. **pīyūṣam** amṛtaṃ tena **siktāṃ** puṣpaphalodgamonmukhāṃ **vidhātum udyayau** svaniścayarahasyaṃ teṣv āvirbhāvayām āsety arthaḥ.

santy eke[55] · iti pratijñātārthapūrvārdham etadviṣayatayā yojayitum avatārayati: **śrutve**ti.

śrutvātha te mṛdudhiyaḥ sukhino 'py āttasatkriyāḥ
nṛpaṃ vijñapayām āsur baddhabāhava ādṛtāḥ **13.101**

mṛdudhiya iti · amātyasargo 'yam īdṛśa iti sūcanārtham. tatrāpi **sukhinaḥ**. mṛdudhiyāṃ ca sukhāpāte medaṃ naśyed iti śaṅkayā prāyeṇa sarvathā sarveṣāṃ mānarakṣaṇam ity abhiprāyaḥ. tatrāpy **āttasatkriyāḥ**. asatkṛtā hi svasatkārārthaṃ rājānam udyamayanty **apī**ti tadgrahaṇam.

atra rājahṛdayānumodanapūrvaṃ svepsitasaṃpādanam amātyakṛtyam iti tathopakramate: **satyam** iti.

satyam etan nṛpaucityaṃ paraṃ tu sukhino budhāḥ
nārpayanti padaṃ jātu saṃśaye 'narthado hy asau **13.102**

nṛpāṇām aucityaṃ yogyat**aitad** iti **satyam** iti rājahṛdayam anumodya svakṛtya-saṃpādanārthaṃ gūḍhāśayā upadidiśur ity āha: **paraṃ tu** · iti. duḥkhasaṃpāte saṃśaye 'pi padārpaṇaucitīti sūcanārthaṃ **sukhina** iti hitāhitam anapekṣyāpi mūrkhā udyantīti **budhā** iti viśeṣaṇam. **asāv** iti saṃśayaḥ · jayaprāpteḥ sarvathā saṃśayitatvāt.

etad eva vivṛṇoti: **asahyām** iti.

asahyām ārtim āsādya vidheye saṃśayāspade

8 paraṃparāta J_4] pūraṃparāta J_3 **10** siktāṃ J_4] siktā J_3 **13.102a** nṛpau J_3] napau J_4

[54] Vgl. 13.97. [55] 13.98a.

padabandhaṃ vidadhatāṃ nopahāso 'sti karhicit **13.103**

ārtir āturatā. **nopahāsa** iti · ārtipīḍāhetoḥ. bhavatu siddhir mā vā bhavatu **nopahāsa** ity arthaḥ.

na ca bhavāṃs tādṛśa ity āha: **sa bhavān** iti.

sa bhavān muditaḥ śāstā deśe 'smin svocite 'dhikaḥ
kośas te tādṛśo yasmin vyayite 'pi na hīnatā **13.104**

mudita ity āntaraharṣabharitaḥ. **śāste**ti vidheyatāvartisvaparaprakṛtir iti tadartham apīdṛśī kriyānuciteti sūcayati. **adhikatā**ptyai · api yatante na ca bhavāṃs tathety āha: **deśe 'sminn** iti. na ca kośavṛddhyai yatna ucita ity āha: **kośa** iti. **vyayita** iti saṃjātavyaye. satataṃ vyayitum ārabdhe 'pi **na hīnatā** · agaṇyasamṛddhatvād iti bhāvaḥ.

gūḍhamantritvam ādṛtya rājño mūkībhāvārtham āhur ity āha: **niṣkāraṇam aho dhīmann ātura** iti.

niṣkāraṇam aho dhīmann āturo 'si jaḍāndhavat
jāḍyaṃ tyaktvānuvartasva kriyāṃ tāṃ svakulocitām **13.105**

asyodyamasya kāraṇe 'nviṣyamāṇe 'pi na kāraṇaṃ labhyata ity **aho** iti śokanivedanapūrvaṃ saṃbodhane. atha vā prakhyātadhīmattve sati tava kim idaṃ **niṣkāraṇaṃ jaḍāndha ivāturo 'sī**ty āścaryanivedana **aho** iti. kiṃ bahunā nāyam udyamas tava dhīmattvaṃ maurkhyam evaitad iti. sadyonivartanāya prakaṭam evāhur **jāḍyam** iti. **svakulocitām** ity anena sva-śuddhim avaśyavidheyatāṃ ca sūcayati.

na kevalam atra śrama eva kevalaṃ yāvadanartho 'pīty āha: **suśāntām** iti.

suśāntām amalāṃ dīptāṃ kathaṃ rājaṃs tanūm amūm
cintāreṇubhareṇādya mlānacchāyāṃ karoṣy alam **13.106**

suśāntām ity āntaraprasannatoktā. **amalām** iti pāralaukikapātheyārjanocitatoktā. **dīptām** iti bāhyārogyatoktā. **karoṣī**ti vartamānasāmīpye.

śuddhaṃ pratāpajvalanaṃ kathaṃ malinayānayā
anarthacintayātyantaṃ pradhūmayasi mānada **13.107**

adya tāvac chāntakriyayā **śuddham**. adya tu · **anayā malinayā**malāvahaya**narthacintayā** śaṅkitayā parahiṃsādilakṣaṇayā **pradhūmayasi** pradhūmaṃ karoṣi. prasiddhaṃ prathamaṃ jvalanasya pradhūmāyitātra tu śuddho 'pi prathamam asau paścāt pradhūmāyata iti **kathaṃ-**

8 deśe J_3] deśa J_4 **9** vṛddhyai J_4] dṛddhyai J_3 **20** suśāntām $J_3^{p.c.}$] suśantām $J_3^{a.c.}$ J_4 **23** ocita J_4] ovita J_3

śabdadyotyo 'yam arthaḥ. **mānade**ty adya tāvad asmāsu mānadāyako mānarakṣakaś cāsīr adyaprabhṛti mānakhaṇḍako bubhūṣasīti dyotyate.

tataś cālaṃ bahūktyā. niścayaṃ śṛṇu: **naitat sādhu** · iti.

naitat sādhu yad asti kiṃcana sudhāsodaryam urvīpate
bhāgyaprāptam udārasāram amalaṃ nānyasya yat svapnagam
saṃdūṣyaitad adabhraduṣṭakalanākṣveḍacchaṭāḍambaraiḥ
svātmānaṃ vipadarṇavāvataraṇe sajjīkaroṣy ādarāt **13.108**

aśravaṇe sāram āha: **yad astī**ti. **urvīpata** ity anena vicārāvicārayogyatāṃ sūcayati. **yat** te **bhāgyaprāptaṃ sārataram ahiṃsālabdhaṃ kiṃcana** rājyalakṣaṇam **amṛtasodaram asti**. **yac** ca bhavadbhogyam **anyasya svapnagam** api **na** saṃbhavet. **svapnagam** ity upalakṣaṇaṃ manorathagasyāpi. tad **etad ucca**duṣṭakalanaiva **kṣveḍacchaṭā** viṣacchaṭās tāsām **āḍambarair** vistāraiḥ **saṃdūṣya** bhogāyogyaṃ vidhāya. katham **ādarād** baddhaprema yathā syāt tathā **svātmānaṃ vipadarṇavāvataraṇe** vipadarṇave 'vataraṇārthaṃ **sajjīkaroṣi** baddhakakṣyaṃ karoṣīti sarvathā maurkhyavilasitam evedam ity āśayaḥ.

tataś caitatkalanāṃ cittato 'pāsya bhāgyaprāptāṃ samṛddhiṃ sukalayā bhūṣayety āha: **pūraye**ti.

pūrayābhimatapūraṇair drutān
arthinaḥ svajanam arcayārcayā
bhuṅkṣva miṣṭam amalaṃ rasotkaṭaṃ
bhogajātam amarāṃś ca tarpaya **13.109**

drutān abhimatāśayābhimukhāgatān **arthinas** tadarthitadānaiḥ **pūraye**ti tath**ārcayā** pānāśanādipūjayā **svajanaṃ** bāndhavajātim **arcaya** mānaya. **rasenā**svādena **rasaiḥ** saḍrasaiś ca. **amarāṃś ca tarpaye**ti pāṭhatarpaṇahomādinety arthaḥ.

peyaṃ pibāsvādaya lehyam agryaṃ
bhojyaṃ daśācūṣaya coṣyajātam
vilāsinīsallasitaiś ca samyak
saṃtarpayehendriyadaivatāni **13.110**

peyam iti pānayogyaṃ dravadravyajātam. **lehyam** iti rasanonmanthyaṃ kṣaudrādi. **bhojyam** iti dantacchedyam. idaṃ bhakṣyasyāpy upalakṣaṇam. **coṣyajātam** ikṣudāḍimādi. **ācūṣaye**ti

13.108a naitat J_4] netat J_3 **16** pūrayeti J_4] pūrayety āha pūrayeti J_3 **13.109a** pūraṇair $J_3^{p.c.}$] pūraṇai J_4 **22** arcaya $J_3^{p.c.}$] arcaye $J_3^{a.c.}$ J_4

Anm. zu 13.108, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 13.109, Metrum:** Rathoddhatā. **Anm. zu 13.110, Metrum:** Upajāti.

cūṣa pāne[56] · iti dhātuḥ. prāyeṇa vilāsinīlasiteṣu sarvendriyaprītir ity uktam **indriya-daivatānī**ti.

mahatāṃ ca paraprīṇanenātīva prīti iti tathāpi samādhatte: **pibe**ti

piba pāyaya bhuṅkṣva bhojaya svān
ramaṇīs tarpaya sadvilāsabhogaiḥ
ramaṇīyatarā daśeyam ārāt
kim aho muhyasi kalpanābhir ābhiḥ **13.111**

svān ātmīyān **pāyaya bhojaya** ca. **ramaṇīyatare**ti pratyakṣaparo'kṣatarpaṇāt. **ārāt** samīpe. **muhyasi** · iti kāryākāryavivekavyagratayā khilaprāyo bhavasi.

pītvā ghrātvāsvādayitvātha dṛṣṭvā
śrutvā spṛṣṭvā bhogajātān rasena
tṛptiṃ nītvā sarvathā mānasaṃ svaṃ
devān pitṝṃs tarpayānarghabhogaiḥ **13.112**

pītveti. atra saṃkṣepeṇa sarvaviṣayopabhogakathanam. tatra rasasya dravādravarūpatvāt **pītve**ti punarvacanam. na kevalam ihaivānena tava prītir api tu paralokārtham apy udyukto bhavety āha: **devān** iti.

saṃkṣepeṇa dinakartavyam āha: **samyag** iti.

samyak prabudhyātha prage vidheyaṃ
vidhāya sacchīlasitāśayebhyaḥ
dattvā naṭādīn sitavastrabhogaiḥ
saṃtarpayann āśvasihīha dhīman **13.113**

samyag iti prātaḥkṛtyādi. brāhmamuhūrtakartavyatām āha: **prage** prabhāte **vidheyaṃ** saṃdhyāvandanādi **vidhāya**. ihāmutropayogy anaśvaraṃ vidhidānam āha: **sacchīle**ti viśeṣaṇadvayena bāhyāntaraśuddhir uktā. yaśaḥprayojanam aihikam avidhipūrvakaṃ dānam āha: **naṭādīn** iti. **āśvasihī**ti viśvastamatitvān nirbhayo bhava. **dhīmann** iti · etad eva dhīmattvam iti bhāvaḥ.

15 udyukto $J_3^{p.c.}$] udyuktau $J_3^{a.c.}$ J_4 **13.113c** naṭādīn J_3] naṭārdīn J_4 **22** brāhma J_4] bāhya J_3

Anm. zu 13.111, Metrum: Mālabhāriṇī. **Anm. zu 13.112, Metrum:** Śālinī; das vierte Strophenviertel wird durch die Kürze der dritten Silbe, für die eine Länge vorgeschrieben ist, fehlerhaft. **Anm. zu 13.113, Metrum:** Upajāti. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[th]a pr[a]* als kurze Silbe.

[56] Dhātupāṭha, Ed. Böhtlingk 1,704.

budhyasva rājan bhramam āśu hitvā-
narthān samārohasi kiṃ mudhaiva
sustho bhavānena karasthitena
tṛṣṇāpiśācīṃ kṣapayāśu buddhyā **13.114**

budhyasveti prabuddho bhava. kartavyopekṣā · akartavyānusaṃdhānaṃ ca **bhramaḥ**. bhramam āha: **anarthān** ityādi. **anena** saṃpadbhareṇa **susthaḥ** paryāptabuddhiḥ. na ceyaṃ kalanā kathaṃcanāpi śubhety āha: **tṛṣṇe**ti. **kṣapaya** niśśeṣaya.

tṛṣṇāyāḥ piśācītvaṃ sādhayati: **anta** iti.

anto nāsyā labhyate jātu dhīmann
unmukteyaṃ jāyate dīrghadīrghā
yāntī yāntī dhāvatāṃ naiva labhyā
yāvac chvabhre pātam eṣāṃ na kuryāt **13.115**

anto 'laṃbuddhiḥ. **unmuktā** hṛdayād unmīlitā. etām anusaṃdhāya **dhāvatām** asau **puraḥ puro yāntī naiva labhyā**. antam āha: **yāvad** iti. śvabhrapāte hi svayaṃ prāṇadhāraṇā-saṃbhavāśaṅkāyā api vināśād iyam apy adarśanaṃ gacchati. piśācyāś caitādṛśa eva svabhāvaḥ sāpi prāṇān unmūlya svayam adarśanaṃ yātīti.

itthaṃ svābhimataṃ nayaveśācchāditaṃ saphalaprāyaṃ matvā te saṃcikṣipur ity āha: **sarvathe**ti.

sarvathā viratir eva śobhanā
tat suhṛṣṭamanasāṃ manīṣiṇām
durgatāturadhiyāṃ kriyā hi sā-
doṣakṛt svaparamāraṇā raṇe **13.116**

viratir iti · asmād anusaṃdhitsitād arthāt. **sarvathe**tīhāmutra svasmin parasmiṃś cānukūlakāritvāt. **tad** iti kathitahetoḥ. na ca rājñāṃ daṇḍayātrā vihitaiveti kiṃ niṣidhyate · ity āha: **durgate**ti. yato 'sau durgatādiviṣayā · ato 'bhinnaviṣayatvān nātra vicikitseti bhāvaḥ. padārthas tu: yāsau **raṇe svaparamāraṇā sā durgatāturadhiyām adoṣakṛt**. anyakartavyatābhāvād rājāno 'mī kathaṃ vartantām iti. svaparamāraṇādoṣam anuddiśya durgatāturāṇāṃ vidhīyatvena sokteti sati tu tadabhāve kaḥ piśācagrasto niḥśaṅkaḥ svaparamāraṇāyāṃ pravarteteti.

13.114d kṣapayā $J_3^{p.c.}$ schol.] kṣamayā $J_3^{a.c.}$ J_4 **6** anarthān em.] anathān J_3 J_4 **24** daṇḍa J_3] daṇu J_4 vihitai J_4] vihite J_3 **25** durgate J_3] durge J_4 durgatādi J_4] durgatā J_3

Anm. zu 13.114, Metrum: Indravajrā. **Anm. zu 13.116, Metrum:** Rathoddhatā.

atha sadbhāgyakalitaparāvararājacaritram alaukikam eveti sūcayitum upakramate: **niśamye**ti.

niśamyāsau mantripravaragaditaṃ jātyanuguṇaṃ
vaco ’ntar dhikkṛtvā bahir atha viśuddhākṛtir amūn
capitvodīrṇāśo giram amalabhāvāṃ bharasahāṃ
manojñāṃ sārāḍhyām acakathata pīyūṣalaharīm **13.117**

jātyanuguṇam iti mantrimantraṇam īdṛśam eveti satataṃ prabuddhamatibhī rājabhir bhāvyam iti sūcanārtham. rājagāmbhīryam āha: **antar dhikkṛtve**ti. bahir avahitthām abhinīyety arthaḥ. tad āha: **bahir** iti. arthāyātasya śabdena punaḥ kathanam antarāśayajñānām api mantriṇām etadāśayāviditatvakathanārtham. atyantapratītijananārtham āha: **amūṃś capitve**ti. sāntvayitvety arthaḥ. *capa sāntvane*[57] iti dhātuḥ. **udīrṇāśaḥ** sarvoddhatāśayaḥ. **amalabhāvāṃ** paryantaśuddhām. **bharasahām** iti vimarśavimarde kriyamāṇe sarvathāmodadāyinīṃ vimardasahām ity arthaḥ. **manojñāṃ** duṣṭāśayānām apy āśayāvarjakām. **sārāḍhyāṃ** mahāprāptipradām. **pīyūṣalaharīṃ** śravaṇamātreṇāpi pīyūṣāsvādadām.

tām eva giraṃ svarūpeṇāha: **gabhīrabhāve**ti.

gabhīrabhāvā dhiṣaṇā matā vo
’cālyā pravīṇair nayarītiramyā
savismayaṃ kasya mano na kuryāt
sarvāṅgabaddhābharaṇeva nārī **13.118 (1)**

gabhīrabhāvā dhiṣaṇāmatā vo
…
…
… **13.118 (2)**

bho dhīdhanā mantriṇo **vo dhiṣaṇā** īdṛśī **kasya mano vismayamagnaṃ na kuryāt**. api tu sarvasyāpīti bhāvaḥ. atha vā **kasya** vākpater Brahmaṇo **manaḥ savismayaṃ na kuryād** iti śiraścālanena kākvā vyākhyeyam. (1) atra viśeṣaṇadvāreṇa vismayakāraṇatām āha: **gabhīrabhāve**tyādi. yata iyaṃ pūrvāparānusaṃdhānena **gabhīrabhāvā** gūḍhābhiprāyā. ataś ca **mate**ty abhīṣṭā. yato **nayarītiramyā** nītibandharamaṇīyā. ataś ca **pravīṇair acālyā** pravīṇā apy enāṃ cālayituṃ na śaknuvantīty arthaḥ. atropādeyatva upamā: **sarvāṅge**tyādi. atra cācālyā pravīṇair apīti saniyamaṃ vaktavye ’niyamaparivṛtto ’yaṃ doṣa iti na vaktavyam.

7 gāmbhīryam J_3] gābhīryam J_4 **9** jananā J_3] tananā J_4 **10** udīrṇāśaḥ J_4] udīdīrṇāśaḥ J_3 **14** giraṃ J_3] gira J_4

Anm. zu 13.117, Metrum: Śikhariṇī. **Anm. zu 13.118, Metrum:** Upajāti.

[57] Dhātupāṭha, Ed. Böhtlingk 1,426.

(2) vakroktirūpagūḍhābhiprāyarūpatvād rājokter doṣasyāpi guṇāvahatvāt · yath**ācālyā pravīṇair** ity ukte 'pravīṇaiś cālyaiveti gūḍhāśaye pravīṇacālyatā daṇḍāpūpikayaiva[58] siddhā. itthaṃ caikatra viśeṣaṇe duṣṭe makṣikāpātanyāyena sarvam evedaṃ vākyaṃ duṣṭam eva tataś ca **gabhīrabhāve**ti · uttānabhāvā. **mate**ti cāmatā. **nayarītiramyā** nayasrāveṇa paramārthato 'ramyā. ataś ca **kasye**drgvaktur **mana** iyaṃ **savismayaṃ na kuryāt** smayasyābhāvo vismayaṃ saha tena vartate · iti **savismayaṃ** nirahaṃkāraṃ **na kuryāt** kuryād eva: anayā bhavanto 'py adyaprabhṛti nirahaṃkārā bhaviṣyantīti. atropamā: **sarvāṅge**ti. yathā **nārī sarvāṅgabaddhābharaṇā**: **sarvāṅgeṣu** bāhyāntareṣu **baddhābhaḥ** saṃbaddhacchāyo **raṇo** yayā sarvāṅgalakṣyamāṇakolāhalety arthaḥ. tathā ca kāvyālaṃkāre:

vaktrādyaucityavaśād doṣo 'pi guṇaḥ[59]

iti doṣasya guṇatvam uktam.

atha komalāṃ vṛttim āśritya śāmyet kuṭilaceṣṭitam iti nayarahasyavedī rājā samarthayate: **saṃtoṣe**ti.

saṃtoṣavṛttir uditeyam udārasattvair
nāṅgīkṛtā bhuvi nisarga iyaṃ paśūnām
saṃnāmya mastakam amī kvacid andhagarte
jīvanti sāmigrasitena purogatena **13.119**

saṃtoṣavṛttir iti paramaśāntamunivṛttir **iyam** atadvṛttiyogyānām api bhavatāṃ mukhād **uditā**kasmān nirgatā. nātra bhavatāṃ doṣa ity arthaḥ. bhavatu na ceyam asmākaṃ *para-dharmo bhayāvaha*[60] iti prāmāṇikavacanād ucitety āha: **udārasattvair** iti. **udārasattvā** asmādṛśo rājānaḥ. tiṣṭhatu vanaikaśaraṇamunicaritam iha tu **bhuvīyam** alpasaṃtoṣalakṣaṇā vṛttiḥ **paśūnāṃ svabhāvaḥ**. etadekaśaraṇair manuṣyair api paśyatvam avāpyata iti bhāvaḥ. paśusvabhāvam āha: **saṃnāmye**ti. **amī** iti paśavaḥ. mā kaścid baly āgamya mastakaṃ chetsyatīti mastakasaṃnamanam. **sāmigrasitena** jaṭharārdhapūriṇā **purogatena** svayam upanatena. atha vā **sāmigrasitena** parocchiṣṭena. na hi jambukādyāḥ svavīryotpāṭita-dantimastikaniḥśeṣitasārārdhabhuktamāṃsalubdhā amātyapadavībaddhapratiṣṭhā api siṃhaṃ tasmān nivārayantīti tebhyo 'pi bhavanto 'dhamā iti **sāmigrasitene**ti **purogateneti** ca sūcitam.

athāpi vā ye manujā vihīnā

4 srāveṇa J_3] srāveṇā J_4 **6** kuryād J_3] kuyād J_4 **10** ādy J_4] ād J_3 **18** śānta J_4] śānti J_3 mukhād em.] sukhād J_3 J_4

Anm. zu 13.119, Metrum: Vasantatilaka. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[m]i-gr[a]* als kurze Silbe.

[58] Vgl. JACOB 1907, S. 29f. [59] Mammaṭa: Kāvyaprakāśa, Ed. JHA 59cd, dort ganze Zeile: *vaktrādyaucityavaśād doṣo 'pi guṇaḥ kvacit kvacin nobhau.* [60] Bhagavadgītā, Ed. BELVALKAR 3.35d.

bāhyāntaraiḥ satkaraṇair jaḍādyāḥ
aśaktisaṃśleṣitabhūmipṛṣṭhās
teṣāṃ nisargo 'yam anāryavṛttiḥ **13.120**

athāpi veti pakṣāntare. **ādya**śabdena mūkabadhirāndhakuṇipaṅgvādigrahaṇam. **ayam** iti saṃtoṣavṛttyākhyaḥ. ataś c**ānāryavṛttir** nīcavṛttiḥ.

na ca vācyam: bhavatu · enaṃ saṃpatkālaṃ saṃpadbhogenātivāhya kālāntare yatyata iti dvaya-siddhir iti sarvathānavadyo 'yaṃ prakāra ity atrāha: **atigaṇyataye**ti.

atigaṇyatayā budhair vicintyaḥ
samayo 'yaṃ na khalu sthiratvam asya
divi bhinnam ivābhram eṣa tūrṇaṃ
vilayaṃ yāsyati kiṃ tato 'nutāpaiḥ **13.121**

ayaṃ samayaḥ saṃrddhilakṣaṇaḥ. atra hetuḥ: **na khalv** iti. **khalu**śabdo hetau. asthiratvam eva dṛṣṭāntena viśadayati: **divī**ti. **eṣa** iti saṃrddhisamayaḥ. **bhinnam** iti baddhamūlameghād bhinnam **abhram**. abhrakhaṇḍa ity arthaḥ. **tata** iti saṃrddhisamaye vilīne **'nutāpaiḥ** paścāt-tāpaiḥ **kim**. na kiṃcin maurkhyavilasitabodhanena vinety arthaḥ.

tataś ca: **tat kārye** · iti.

tat kārye 'smin sāhasavṛttyā saṃgrasya siddhyasiddhibhayam
śatrubhayaṃ daivabhayaṃ pṛṣṭhe kṛtvā yateta matir eṣā **13.122**

tat tasmād dhetor **asmin kārye** udyamalakṣaṇe **sāhasavṛttir** haṭhālaṃgrāsavṛttiḥ sidhyatīdaṃ na vā sidhyatīti kātarakalpitabhayaṃ **saṃgrasya** dūrato 'pāsya śatrur ayaṃ balīti daivam anukūlaṃ na veti ca **bhayaṃ pṛṣṭhe kṛtvā** gaṇanāpadavyām anāropya **yatete**ty **eṣā matir** niścayaḥ. ayaṃ bhāvaḥ: siddhiparipanthībhūtā khalu bhayaśaṅkā svotthāpitā. tāṃ codyogena samunmūlya niṣparipanthinī siddhiḥ samullasatīty avadheyam avadhānadhanaiḥ.

itthaṃ niścayaṃ draḍhīkṛtyodyatodārālasakṛpaṇayor aikyādhyavasānāyānayoḥ parasparaṃ vyatirekeṇa ślāghāvācye · adhikayati: **sa pāśabaddha** iti.

sa pāśabaddho 'sti na baddhakakṣyo
yaḥ svodarāpūraṇamātratuṣṭaḥ
sa baddhakakṣyo 'sti na pāśabaddho

14 vilīne J_3] vilene J_4 **22** paripanthī em.] paripanthi J_3 J_4 bhūtā J_3] bhūtvā J_4 **25** sa pāśabaddha em.] sa baddha $J_3^{p.c.}$ J_4, om. $J_3^{a.c.}$

Anm. zu 13.120, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 13.121, Metrum:** Mālabhāriṇī. **Anm. zu 13.122, Metrum:** Gīti.

yo ’śeṣasaukhyāya gṛhītakṛcchraḥ **13.123**

yaḥ svodarāpūraṇamātratuṣṭaye baddhakakṣyo ’sti tāvanmātrārtham eva kakṣyaṃ baddhvā prayatate **sa na baddhakakṣyo** ’pi tu **pāśabaddhaḥ**. pāśo ’sāv anena baddha ity artha ity udāratodyantṛtayor aikyam. amum evārthaṃ vaiparītyena sādhayati: **sa** iti. **yo ’śeṣa-**
5 **saukhyāya** pāśabaddhaḥ svīkṛta**kṛcchraḥ sa baddhakakṣyaḥ**. pāśenāpy asau baddhaḥ kakṣyayeva baddhaḥ svaparasaukhyāya tasya tathātvāt · iti.

tataś ca: **udāraśīla** iti.

udāraśīlo ’skhalitapraśastiḥ
sadodyato yo ’sti mahīmahendraḥ
10 **sa kṛcchramagno ’pi sukhī sukīrtir**
vibhāti bhāsvān iva doṣahārī **13.124**

bhāsvān sūryaḥ. **doṣā** anarthāni mālinyahetavaś ca. anyan nigadagatārtham.

atisāram āha: **sarvathe**ti.

sarvathā śāstrasarvasvaṃ smāryam etan manīṣayā
15 **ālasyaṃ paśutāhetur yatno devatvakāraṇam** **13.125**

śāstrasarvasvaṃ śāstrārthasāram. **etad** vakṣyamāṇārdharūpaṃ **manīṣayā** satataṃ **buddhau niveśyam**.

atraivānyakalanotthāpanāya pūrvāparasaṃgatipūrvaṃ viśeṣayati: **ābhātī**ti.

ābhāti sukham ālasyaṃ sarvathā duḥkham udyamaḥ
20 **adhame vaiparītyena dvayam etan mahāśaye** **13.126**

ayaṃ bhāvaḥ: uttamādhamabhedena dvidhaiveyaṃ jagadracanā. tatra yāv imāv udyamān-udyamau tāv apy āpātaparyavasānabhedena dvidhāḥ. tatrodyama āpātapratikūlaḥ paryavasānānukūlaḥ. ālasyāparaparyāyaś cānudyama etadviparītaḥ. tatraitābhyām uttamādhamavibhāga iti darśayati: **ābhātī**ti. **ālasyaṃ sarvathā sukham ābhāti** nīcasya.
25 paraṃ tu tan na. paryavasāne duḥkhadāyitvāt. tathā tasyaiv**odyamaḥ sarvathā duḥkham ābhāti**. na ca tat. paryavasāne ’duḥkhadāyitvāt. uttamasya punar udyamaḥ sarvathā sukham ābhātīti tan na. ārambhe duḥkhadāyitvāt. itthaṃ cābhānasya śuktirajatādau vyabhicāra-darśanāt paryavasānabhānam eva bhānam ity ālasyaṃ duḥkham eva · udyamaḥ sukham eva · ity uttamadṛg evāvyabhicāriṇī.

---

6 eva J_3] e J_4 **13.126b** udyamaḥ J_3] adhyamaḥ J_4 **21** udyamān J_4] om. J_3 **28** ālasyaṃ J_4] ālasya J_3

Anm. zu 13.123, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 13.124, Metrum:** Upendravajrā.

itthaṃ vidhisūtrakalpaṃ ślokaṃ matvārthavādarūpeṇetihāsena vyākhyātum ārabhate: **tathā hī**ti.

tathā hīdaṃ purāvṛtte dṛṣṭāntaviśadīkṛtam
kenacit kalaye putraḥ śatrum uddiśya preṣitaḥ **13.127**

purāvṛttam itihāsaḥ. **kalaye** · iti **kalir** yuddham.

sa rājānuguṇaṃ tasya senāṅgam anuyojya ca
mārgacaryāparīkṣāyai sucārān samayūyujat **13.128**

anuguṇam aucityānusāreṇa **senāṅgaṃ** hastyaśvarathapādātalakṣaṇam **anuyojya** sāhāyyena paścād gāminaṃ kṛtvā. **mārgacaryā**: gacchann asau kathaṃ mārge vyavaharatīti **parīkṣāyai**. **cārāṇāṃ śobhanatvaṃ** sarvathā svāmibhaktirakṣaṇam.

mārgacaryām evāha: **mārge mārge** · iti.

mārge mārge cāvasathe 'vasathe dinarātritaḥ
araṇyadurgaśaileṣu vārttā saṃcāryatām iti **13.129**

mārgo gamanahetuḥ. **āvasatho** mārgam ativāhya viśrāmasthānam. **araṇyaṃ** gahanaṃ **durgā** jalādisāṃkaṭyabhayāvahāni sthānāni.

samayūyujad[61] iti dyotitaṃ samyaktvaṃ viśadayati: **anyo'nye**ti.

anyo'nyāviditāṃs teṣu cāreṣv api ca liṅginaḥ
pratyekaṃ sthāpayām āsa rājanītiviśāradaḥ **13.130**

liṅgino gopitasvaveśāḥ. atha vā saṃnyāsina eva. prāyeṇa hi rājñām ete 'pi vyavahārocitatayā mānyā iti dṛṣṭam. etadartham eva **rājanītiviśārada** iti gatārthatve 'pi viśeṣitam.

viśāradatvaṃ viśadayati: **sa raha** iti.

sa raho 'bhyetya pratyekaṃ śrutigrahaṇapūrvakam
satyavārttāpane śikṣāṃ śikṣayām āsa sarvataḥ **13.131**

sa rājā **pratyekam** ekam ekam anyo'nyāviditavṛttāntāṃś carāṃl liṅginaś ca **raho 'bhyetyai**kānte saṃmukhīkṛtya **sarvataḥ** svakīyaparakīyānāṃ **satyavārttāpane** satya-

13.128d sucārān J_4] sucārāman J_3 **13.128d** yūyujat $J_3^{p.c.}$] yūnujat J_4

Anm. zu 13.127, Metrum: Anuṣṭubh. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[ṣy]a pr[e]* als kurze Silbe. **Anm. zu 13.131, Metrum:** Anuṣṭubh. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[t]i-gr[a]* als kurze Silbe.

[61] 13.128d.

vārttāyā āpane prāpaṇe **śikṣāṃ śikṣayām āsa**. tatrābhinayam āha: **śrutigrahaṇapūrvakam** iti hastena śrutir gṛhyatām iti · atra cāsatyavārttāpane tadunmūlanaṃ paṇa iti bodhyam.

atra carasāphalyam āha: **sa ātmeve**ti.

sa ātmeva sthito 'py antaḥ sarvataś carasaddṛśā
bāhyāntarāḥ kriyāḥ sarvās tatratyā bubudhe svayam **13.132**

sa rāj**āntaḥ sthito 'pi** svayaṃ bāhyavyavahāranidarśanoparato 'pi **carasaddṛśā** paro'kṣadarśitvāc caradṛśaḥ sattvaṃ **tatratyāḥ** putrasya mārgāvasathabhavā **bāhyāntarāḥ** · arahasyarahasyabhūtāḥ **kriyāḥ svayam** iti sākṣātkāreṇa.

sākṣātvam evāha: **gṛhe**ti.

gṛhanirgamanād ūrdhvaṃ mārge mārge 'py aharniśam
sarvaṃ viveda caritaṃ kim asādhyaṃ kṛtātmanām **13.133**

ūrdhvam anantaram. atra sāmānyena samarthayati: **kim** iti. **kṛtātmāno** dhīmantaḥ.

śrutvāsya caritaṃ ślāghyaṃ pramodabharanirbharaḥ
jaharṣa Maghavā puṇyaṃ Jayantasyeva ceṣṭitam **13.134**

asya putrasya. **puṇyam** iti **caritaceṣṭitayoḥ** sādhāraṇam.

athānvahaṃ ca vṛttānte preṣite tatra bhūpatiḥ
tanutrotsāraṇaśrutyā putrāyākrudhyad antare **13.135**

tatra vṛttānte pratyahaṃ preṣite samīpam āgate ca paṭhyamāne ca **tanutrotsāraṇaśrutyā putrāyākrudhyat**. anena rājakumāreṇa śrāntena **tanutraṃ** varma viśrāntaye · **utsāritaṃ** śarīrād bahiṣkṛtam iti tatra likhitaṃ paṭhitvety arthaḥ. **antara** iti citta ity anena gūḍhanītitvam asyoktam.

anyac ca krodhāvirbhāvakāraṇam āha: **dvitrāho** · iti.

dvitrāho'tikramāc caikāvasathe bhṛśaduḥkhitaḥ
lilekha śikṣāṃ putrārthaṃ vilokitaparāvaraḥ **13.136**

tatra cānyadine vārttāpattrīmadhye 'sau sukumāraśarīro rājakumāra **ekatrāvasathe dvitrāhāṇy aticakrāme**ti paṭhitvāti**duḥkhito** 'sau **putrārthaṃ śikṣām** upadeśapattrikāṃ **lilekha**. yato 'sau **vilokitaparāvaraḥ** · anubhūtauttarādharyaḥ. anena cāsya vayovṛddhatvena buddhipāko varṇita iti bodhyam.

śikṣām āha: **bhadram** iti.

1 ābhi J_4] āpi J_3

bhadraṃ kumāra bhor bhāram āropya tvayi sādaram
niścinto hṛṣito bhūtvādhunā dagdho 'smi vārttayā **13.137**

prāthamikavārttāśravaṇena **niścinto hṛṣitaś** ca **bhūtvā adhunai**taddina**vārttayā** tanutrotsāraṇādirūpayā **dagdho** bāhyāntas tapto **'smi**.

vārttām eva likhati: **kva carye**ti.

kva caryā vīraputrāṇāṃ kva tanutrabahiṣkṛtiḥ
kva te 'sau jayasaṃrambhaḥ kvaikatra tridinasthitiḥ **13.138**

vīraputrāṇāṃ prāyeṇa yuddhadivaseṣu harṣonnaddhatayā śarīrocchvāse tanutrāṇi nibiḍasaṃdhibandhāni. kathaṃ nirgacchanti. samāptaprāye ca raṇe tatphale prāpte 'pi raṇotkarṣābhāvāc †charīrāṇi tanuprāyāṇi† śithilasaṃdhibandhāni vinaiva prayāsaṃ nirgacchanti. **kva carye**tyādinā dyotitam. **te** · iti vīraputrasya. **asāv** iti kṣaṇāt kṣaṇaṃ vṛddhy-arhatayordhvordhvākramaṇaśīlaḥ. **tridine**ti tridināvasthāne dvidināvasthānasya svayam āyātatvāt.

pramādaś calatā veyaṃ na dhairyaṃ mama bhāsate
dhīrāṇāṃ nayagā buddhir dhig dhairyaṃ nayavarjitam **13.139**

tataś c**eyaṃ** tava **pramādo** 'narthakāraṇam anavahitatvam. atha **vā** sarvathāpātakāraṇaṃ **calatā** bālyacāpalyam. na ca dhīrāṇāṃ tṛṇīkṛtaripūṇām apīyam īdṛśī racanā dṛśyate · iti vācyam ity āha: **na dhairyam** iti. atra hetuḥ: **dhīrāṇām** iti. saty api dhairye sodyogair eva bhāvyam iti nayaśāstram iti naitad dhairyam iti bhāvaḥ. na ca nayaḥ kāteryam iti vācyaṃ dhairyabhūṣitasya nayasya gāmbhīryakalanāt · ity āha: **dhig dhairyam** iti.

atra samarthanam: **na śrutam** iti.

na śrutaṃ nayaśāstraṃ te nayaś cakṣur mahīkṣitām
nayena paśyatāṃ siddhir nayaḥ sarvatra bhūṣaṇam **13.140**

itthaṃ vārttākṣepaṃ samarthya *sarvathā sukham ālasyam*[62] ityādisūtraṃ vyākhyāti: **tathā hī**ti.

tathā hi sarvaguruṇā dvayam utpāditaṃ dvidhā
uttamādhamalokārtham auttaryādharyalakṣaṇam **13.141**

8 occhvāse $J_3^{p.c.}$] ucchāse $J_3^{a.c.}$ J_4 **9** samāpta J_3] samāpti J_4 **11** kṣaṇāt J_3] kṣaṇāt kṣaṇāt J_4 **16** pramādo em.] prasādo J_3 J_4 **18** eva J_4] ava J_3

Anm. zu 10 *charīrāṇi tanuprāyāṇi:* Lies: *charīre tanutrāṇi*?

[62] Vgl. 13.126ab.

sarvaguruḥ sarvotpādakaḥ parameśvaraḥ. tena · **auttarādharyalakṣaṇaṃ dvayaṃ dvidhotpāditam**. **auttaryaṃ** śreṣṭhatā tad api **dvidhā**. **ādharyam** adhamatā tad api **dvidhe**ti. idaṃ dvividhadvayaṃ sahetv ity āha: **uttame**tyādi.

uddeśavibhaktam arthaṃ lakṣayituṃ tāvat tadutkarṣārtham āha: **svātantryam** iti.

svātantryam etad dhīr eṣā citrā māyātha vāpy asau
mukhapṛṣṭhavibhedena yad dvayor antare dvayam **13.142**

tasya svatantrasy**aitat svātantryam** icchāvilasitam avibhāvyānyanimittatvāt. atha vā tasya dhīmato **dhīr eṣā** samyagvivekaḥ. niṣpiṣyamāṇaṃ hīdaṃ vivecakataratvam evāsyāviṣkarotīti. atha vā tasya paramamāyikasya **citreyaṃ māyā** ghaṭakatvāt. kiṃ tad ity āha: **yad** iti. **dvayor** iti vastunoḥ pratyekapakṣe · ekasya vastunaḥ · **antare** madhye **mukhapṛṣṭhavibhedena yad dvayam** astīti · ekam ekam evedaṃ vastu mukhena nirūpyamāṇam ekātma pṛṣṭhena nirūpyamāṇaṃ punar anyātmeti **dvayor antare dvayam**.

bījitam artham aṅkurayitum avatārayati: **anene**ti.

anena parameśena svātmany āviṣkṛte bahiḥ
auttarādharyam āsritya sukhaduḥkhe niyantrite **13.143**

anena kāryadvārānumitiprāptatvāt pramitipratyakṣatoktā. **svātmanī**ti

vartamānāvabhāsānāṃ bhāvānām avabhāsanam
*antaḥsthitavatām eva ghaṭate bahirātmane*ti[63]

nītyā **svātmany** evāntas tattve **bahir āviṣkṛte** viśeṣakalanayā bahir ābhāsite vaicitrya-siddhaye · **uttamādhamarūpa**svāmibhṛtyabhāvam **āśritya sukhaduḥkhe niyantrite** niyatyā nibaddhe.

uktaṃ viśadayati: **na ko'py asāv** iti.

na ko'py asau jagaty asmin yaḥ kevalasukhāspadam
atha vā kevalaṃ duḥkhī bhedo 'yaṃ gauṇamukhyatā **13.144**

ko'pīti · uttamajātir adhamajātir vā. ayam arthaḥ: naitat kadāpi yad uttamajātiḥ sā yā sukhiny eva syād iti · adhamajātiḥ sā yā kevaladuḥkhinīti. tarhi kathaṃ bheda ity āha: **bhedo 'yam** iti. uttamajātiṣu sukhitvaṃ gauṇaṃ duḥkhitvaṃ mukhyam. adhamajātiṣu duḥkhitvaṃ gauṇaṃ sukhitvaṃ mukhyam iti. atra bhāvyāśayaḥ: **gauṇamukhyate**ti pūrvanipātavyabhicāro bhāvi-samatāsūcakaḥ.

27 gauṇaṃ J_4] gauṇa J_3

[63] Utpaladeva: Īśvarapratyabhijñākārikā, Ed. Torella 1,5.1.

tatra sāmānyena bhedam āha: **yanmukhe** · iti.

yanmukhe sukhasaṃpattis tatpṛṣṭhe duḥkham antataḥ
yanmukhe duḥkhasaṃpattis tatpṛṣṭhe sukham antataḥ **13.145**

mukha ārambhe · āpātataś ca. **tatpṛṣṭhe** tadupari. **antata** iti dṛḍhapratītyā. evaṃ dvitīyārdhe
5 'pi. **antata** iti dviruktir avyabhicārakathanārtham.

asyoktasyārthasya samarthanārthaṃ siddhāntam āsūtrayati: **kāryānantyam** iti.

kāryānantyam asau vilokya dharaṇīratnaṃ purotpādya tad-
ratnatvaṃ saphalaṃ vidhātum akhilāṃ seṣasthitiṃ nirmame
mukhyāmukhyavibheda eṣa jagatīpṛṣṭhe nirūḍhiṃ gataḥ
10 **saukhyāsaukhyagatī punar viracite tasya kriyāyai param** **13.146**

asāv iti · āditaḥ kathāsamāptiṃ tāvan mukhyatayānena sadratnaśekhareṇa sākṣātkaraṇīya-
mūrtiḥ parameśvaraḥ **kāryānantyaṃ vilokyai**tad anekaracanāvicitritraṃ bhuvanaṃ
vilokyānusaṃdhāya kathaṃ nirvakṣyaty etad iti tannirvahaṇasamarthaṃ **pure**ti pūrvam
anusaṃdhitatvād **dharaṇīratnaṃ** bhūpālam **utpādya** katham asya ratnatvaṃ setsyatīti
15 sacintas **tadratnatvaṃ saphalaṃ** sārthakaṃ **vidhātuṃ śeṣasthitim akhilāṃ** tad-
upabhogapālanaśāsanarakṣaṇādikriyocitāṃ jaḍājaḍalakṣaṇāṃ **nirmame** racanayā vidadhe.
siddham arthaṃ karāmalakīkaroti: **mukhyāmukhye**ti. asau jagatīratnaṃ sarvopabhoktā
sarvapālayitā sarvaśāstā sarvarakṣiteti **mukhyo** 'sau. idaṃ ca tadupabhogyaṃ tatpālyaṃ
tacchāsyaṃ tadrakṣyaṃ jaḍājaḍabharitaṃ viśvaṃ tatrāpi jaḍasya sarvathā sarvādhīnayoga-
20 kṣematvād amukhyatve saty api na tad iha gaṇanāspadam iti tacchiṣṭaḥ sarvo 'py ajaḍavargo
'mukhyas tadadhīna iti **mukhyagauṇavibhedo jagatīpṛṣṭhe nirūḍhiṃ** prasiddhiṃ **gataḥ**.
jagatīpṛṣṭha ity upalakṣaṇaṃ sarvatraiva lokasthitāv itthaṃ vyavahārāt. itthaṃ mukhya-
gauṇabhedena vyavasthāpitasya **tasya** dvividhasya pramātṛvargasya **saukhyāsaukhyagatī**
punaḥ param atiśayena **kriyāyai** pratīkārāya tenaiva paramavivekinā **viracite** saṃbaddhe.
25 ayaṃ bhāvaḥ: ayaṃ jagatīratnaṃ mayotpāditaḥ kāryārtham. mā kevalasukhātiśayamagno
'bhūd iti tasyodyantṛtāprayāsalakṣaṇam asaukhyaṃ mukhata evāvaśyavidheyatayā vihitaṃ
yena tatkāryasiddhiḥ. svadharmapālanena cāsyāpi tatparitoṣakaraṇena lokānantyam iti. yaś
cāyaṃ tadadhīnayogakṣemo 'dhamajātilakṣaṇo varga utpāditas tasya ca māyaṃ kevala-
duḥkhātiśayamagno 'bhūd iti tasyārāmalakṣaṇaṃ sukhāsikāsvarūpaṃ saukhyam anuvidadhe ·
30 iti so 'yaṃ svasṛṣṭasyāsya pratīkāraḥ. atha ca: asau parameśvaraḥ kāryānantyabhareṇa
yad idam auttarādharyalakṣaṇaṃ svasṛṣṭe 'smin kṛtavāṃs tatra jātāśaṅko 'haṃ parama-
vivekī yady etādṛśīṃ kriyāṃ vidadhe tan mad anu kaḥ kīdṛśīṃ vartanīṃ vartayatīti tasya
kriyāyai svācaritaṃ prāyaścittārthaṃ saukhyāsaukhyagatī racitavān iti. nyūnādhikyakaraṇe ca

5 antata J_4] anta J_3 kathanārtham J_3] kathanam J_4 **13.146d** tasya J_4] tasyā J_3 **18** rakṣite J_4] rakṣate J_3

Anm. zu 13.146, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

prāyaścittam avaśyavidheyatayā vihitam iti kriyāpratīkāraḥ prāyaścittaṃ ca. tathā cĀmaraḥ:

> *ārambho niṣkṛtiḥ śikṣā pūjanaṃ saṃpradhāraṇam*
> *upāyaḥ karma ceṣṭā ca cikitsā ca nava kriyā*[64] iti.

arthāgatam arthaṃ sukumāramatibodhanārthaṃ sphuṭayati: **mānyate**ti.

mānyatāmānyate sṛṣṭvā prayāsārāmalakṣaṇam
dvayaṃ tatsāhacaryeṇa sasarja svayam ātmabhūḥ **13.147**

mānyatety autkarṣyaṃ rājaviṣayam. **amānyate**ti vidheyavaśatā. sā ca sāmānyalokaviṣayā. tatra **mānyatāsāhacaryeṇa prayāsalakṣaṇā** kriyā. **amānyatāsāhacaryeṇārāmalakṣaṇā** kriyā.

mānyatādhikṛtaṃ bhūpaṃ kṛtvā tadanuyāyinam
prayāsam akarod dhātā tasyaiṣā niyatir dhruvā **13.148**

mānyateti. **niyatir dhruve**ti · āvaśyakatām asyārthasya dyotayati. **tasye**ti tatkartṛkā. śeṣaṃ spaṣṭam.

amānyatāspadaṃ bhṛtyaṃ kṛtvā tadanuyāyinam
ārāmam akarod dhātā tasyaiṣā niyatir dhruvā **13.149**

amānyateti. **bhṛtyam** iti sphuṭatvād amānyatopalakṣaṇam. **tadanuyāyinam** iti pratīkārarūpam.

siddham artham āha: **tad rājñī**ti vyākhyātaprāyam.

tad rājñi mānyatāyāsāv uttamādhamalakṣaṇau
niyojye 'mānyatārāmāv adhamottamalakṣaṇau **13.150**

anyathāpi dvitvaṃ nirvarṇayati: **svasṛṣṭe** · iti.

svasṛṣṭe 'smin svayaṃ datte ime dve pāritoṣike
vyatīyāte na jātv ete niyatiṃ ko hi laṅghayet **13.151**

svasṛṣṭa ity anena yadarthaṃ sṛṣṭis tannirvyūḍhatā lakṣyate. tataś ca **pāritoṣika**kathanam. **vyatīyāte** iti vyatyayaṃ gacchataḥ. mānyatāspade rājñi · ārāmo 'nusārī · amānyatāspade sāmānyajane prayāso 'nusārīti na ghaṭate. atra hetuḥ: **niyatim** iti. tadullaṅghane hi sarvavyavahāralopa iti bhāvaḥ.

13.150a rājñi J_4] rākṣi J_3

[64] Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,3.157cd–158ab.

phalitam āha: **tasmād** iti.

tasmāt tvām anuśikṣe 'haṃ mārāme mānasaṃ kuru
tathā hy amānyatā te syād dvayam etad dhi saṃgatam **13.152**

anuśikṣe · upadiśāmi. **ārāme** 'mānyatāspadānusāriṇi. tatrādare doṣam āha: **tathe**ti. ārāmānusāraṇe tava tatsahacāriṇī · **amānyatā syād** iti. atra hetuḥ: **dvayam** iti.

saṃgatatvaṃ darśayati: **yathā hī**ti.

yathā hy amānyo 'pi yadā prayasyet kṛtalakṣaṇaḥ
mānyatām eti saṃbaddhaṃ dvayam etad vigadyate **13.153**

amānyo 'pi yadā kṛtalakṣaṇo guṇāśrayeṇa na jātapratītiḥ **prayasyen** mānyatāspadānusāriprayāsam ātmani svīkuryāt so 'pi **mānyatām eti**. sa eva dharaṇīratnaṃ rājā bhavatīty arthaḥ. atra hetuḥ: **saṃbaddham** iti.

ittham anvayavyatirekasādhitam arthaṃ prakṛte yojayati: **svasminn** iti.

svasmin prayāsaṃ svīkṛtya viśrāntiṃ gopyakeṣv atho
uccaiḥpadam upārūḍho bhuṅkṣva rājyam akaṇṭakam **13.154**

yadi gopyakā viśrāntikṛtamatayo 'pi syus tadā te na nivartyās teṣāṃ tathāsvabhāvatvād iti. teṣu tatsvīkaraṇaṃ na punar avaśyam. teṣu tadvidheyataiveti bodhyam. **gopyakāś** ceṭakāḥ. itthaṃ ca kṛte tvam **uccaiḥpadam upārūḍho** nirjitariputvāt siṃhāsanopaviṣṭaḥ san **niṣkaṇṭakaṃ rājyaṃ bhuṅkṣve**ti.

vaidharmyeṇāpy amum artham āha: **vaiparītyam** iti.

vaiparītyaṃ yad āsritya yadā vartayase dhruvam
nīcaiḥpadam upārūḍhaḥ kiṃkaro 'kiṃcano bhava **13.155**

vaiparītyaṃ svasmin viśrāntir eva na tu gopyakeṣūdyamakartṛtvam api viśrāntyāśrayaṇe 'sya tattvābhāvāt. **vartayase** kāryeṣu pravartayase. tadā **nīcaiḥpadam** adhamānāṃ padam amānyatākhyam **ārūḍhaḥ**. **kiṃkaro bhava** kiṃ karomīti svāmimukhaprekṣī **bhava**. ataś **cākiṃcano** durvidho bhava.

ataś ca: **rājyāsvāda** iti.

rājyāsvādo yo 'sty alaṃ tṛptihetus

13.152c hy amānya J_3 schol.] hi mānya J_4 **13.152c** syād J_3] om. J_4 **13.153a** hy amānyo J_3 schol.] hi mānyo J_4 **13.153d** vigadyate J_3] higadyate J_4 **9** prayasyen J_3] prayasyan J_4 **17** opaviṣṭaḥ J_3] opapaviṣṭaḥ J_4 **26** iti J_3] yati J_4

tenaivālaṃ mānyad anviccha dhīman
labdhvāpy enaṃ yānyatṛṣṇā dhruvaṃ sā
daurgatyāpter mūlahetur nṛpāṇām **13.156**

alaṃ tṛptihetuḥ sarvathā paryāptikāraṇam. **tenaivālam** iti paryāptamatir bhava. ataś ca: **anyad** iti · ārāmalakṣaṇaṃ sāmānyajanavidheyaṃ **mānviccha**. **enam** iti rājyāsvādam. **anyatṛṣṇā** · ārāmatṛṣṇā. **daurgatyaṃ** daridratā.

itthaṃ Pherendū rājā · amātyān prati vṛddhānuśāstipattrikāṃ saṃśrāvyopadeśyarājakumāravṛttāntam āha: **tām** iti.

tāṃ śāstiṃ sa tadā niśamya vinayī lajjānatāsyo mudā
saṃnahyārikulaṃ vidārya sahasāsādya śriyaṃ vairiṇām
prāpyātmāvasathaṃ guror nataśirā ādāya pādau kṛtā-
nujño 'ntaḥpuram āviveśa rataye kiṃ nāma nāpyaṃ dhiyām **13.157**

śāstir upadeśapattrikā. **sa** iti rājaputraḥ · **niśamyā**locya svaprasādasamaraṇena **vrīḍānatamukho vinayy** upadeśapātraṃ **mudā** harṣeṇa tatkṣaṇam eva **saṃnahya** kavacadhāraṇapaṇaṃ draḍhīkṛtya tathā cārāmatyāgena prayāsāśrayaṇena ca **sahasā** tatkṣaṇam eva **vairiṇāṃ śriyam āsādya** vaśīkṛtya tataś ca kṛtakṛtyatvād āgaty**ātmāvasathaṃ prāpya nataśirā guroḥ pādāv ādāya** hastābhyāṃ gṛhītvā tena **kṛtānujñaḥ** · dattaviśrāntikṣaṇalakṣaṇabāhyanirgamanājñaḥ · **rataye** viśrāntaye **'ntaḥpuraṃ viveśa**. na cātra rājñām ārāmasyānantaram eva niṣiddhatvāt kathaṃ rataye viveśety uktam iti vācyam. ārāmasya vastuto rājaviṣayatvāt paraṃ tv atrāvasarānavasaraviṣayau vidhiniṣedhāv iti na pūrvāparavirodhaprasaṅga iti.

ākhyāyikāṃ parisamāpya punar apy amātyān pratisaṃkṣepeṇāha: **tan mūlam** iti.

tan mūlam asyāḥ sakalarddhivallyā
yatnaṃ samāsādya diśo vidheyāḥ
puṣpaiḥ phalaiś cāpi bhṛtā yathaitā
āmodapūrṇaṃ surasaṃ pradadyuḥ **13.158**

atra **puṣpaphale** yaśaḥpratāpaśrīlakṣaṇe. **āmodo** gandho harṣaś ca.

mayedam uktaṃ sacivā yatnasāphalyam ādarāt
svocitaṃ yad asau kāṃ kāṃ na siddhiṃ sādhayet parām **13.159**

13.157cd ānujño ' em. schol.] nujñā J_3 J_4 **19** niṣiddhatvāt J_4] niṣaddhatvāt J_3 **13.159c** svocitaṃ J_3 schol.] socitaṃ J_4

Anm. zu 13.156, Metrum: Śālinī. **Anm. zu 13.157, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 13.158, Metrum:** Indravajrā.

mayedam iti. **svocitam** iti rājabuddhyucitam ity anena bhavatāṃ buddhiḥ svocitam abhidhattāṃ nāma nātra bharo vidheya iti sūcitam. **kāṃ kām** iti laukikīm alaukikīṃ ca. **parām** iti sarvāṅgapūrṇām.

kāṃ kām[65] iti sūcitaṃ viśadayati: **kirīṭam** iti.

kirīṭaṃ sarvasiddhīnāṃ yo 'pavarga iti smṛtaḥ
so 'py anenaiva mahatāṃ sīghraṃ siddhiṃ prayāsyati **13.160**

kirīṭam iva sarvordhvavartitvāt **kirīṭam**. **apavargo** muktiḥ. **aneno**dyamena **mahatāṃ** tattvātattvavivekāsāditamahad ity abhidhānārhāṇām.

yat kiṃcana jagadvartibhogyajātaṃ śubhāśubham
prārabdhopanataṃ sarvam āpyate tat svabhāvataḥ **13.161**

yat kiṃcaneti. ayam arthaḥ: satyam idaṃ prācīnaṃ karmaphalam eva sukhaduḥkhaṃ svayam evopanamati. paraṃ tu tatrāpi sādhanavatāṃ sādhanenaiva siddhir dṛṣṭety astūpādānanimittatātra daivodyamayoḥ. yaś cāsāv apavargas tatrāsyaiva kevalaṃ tathātvam iti **svabhāvata** ity anena sūcitam.

etad eva viśadayati: **na karmaṇe**ti.

na karmaṇā na dānena na ca ṛṣipitṛsevayā
yad āpyate tad apy eṣa prāpayaty eva sevayā **13.162**

karmaṇeti nityanaimittikakāmyabhedabhinneneti devatarpaṇaṃ mukhyatayoktam. **dānene**ti dravyapradhānamahādānādibhinnena. **ṛṣisevā** tarpaṇapūjādinityanaimittikatayā dvidhā. **pitṛsevāpi** tarpaṇaśrāddhādibhedabhinnatayā dvidhā. tad anena sarvabāhyasādhanasaṃgrahaḥ. etena **yat** paramārthalakṣaṇaṃ tattvaṃ **nāpyate tad apy eṣa** uktalakṣaṇa udyamaḥ **sevayā sādhayaty eve**ti kaimutikanyāyenānyārthasiddhiḥ svayaṃ siddheti bhāvaḥ. tathā ca śrutiḥ:

na karmaṇā na prajayā dhanena tyāgenaikenāmṛtatvam ānaśur[66] iti.

atra ca tyāgaḥ parimitasādhanatyāgapūrvam udyantṛtāvṛttir iti bodhyam.

sarvasiddhikirīṭatvam[67] asya sādhayitum ārabhate: **yad āpye**ti.

yad āpya sarvakāmānāṃ tṛptir yac ca sukhotkaṭam
yalleśāt sukhinas te 'pi Brahmādyās tan mahodayam **13.163**

yat pāramārthikaṃ tattvam apavargākhyam **āpya** prāpya **sarvakāmānāṃ tṛptiḥ** sarve kāmā labdhā bhavantīti. **āpye**ti · āṅpraśleṣe lyapprayogaḥ. **yac ca** tattvaṃ **sukhotkaṭaṃ** mahottama-

12 dṛṣṭety J_3] dṛṣṭaty J_4

[65] 13.159c. [66] Kaivalya-Upaniṣad, Ed. RADHAKRISHNAN 2cd, dort d: *...aike amṛtatvam ...* [67] Vgl. 30.160a.

sukhabharitatvād **utkaṭaṃ** sarvordhvavarti. kutas tattvaṃ tasyety āha: **yalleśād** iti. **te 'pi Brahmādyāḥ** kāraṇatvena prasiddhā **yalleśād** yadaṃśāṃśasaṃkrāntyā **sukhinaḥ**. tathā ca:

ānandapadam ārūḍhā Brahmādyā ye 'pi sattamāḥ
*ānandabindavo yasya pūrṇaṃ taj jayatīha he*ti[68]

evaṃ viśeṣād uktam. **tan mahodayaṃ** mahān udayo yasmād iti **mahodayam**. yad āpyam iti śeṣaḥ.

paramaṃ yatnam āsthāya ye 'bhyasyanti nirantaram
te tadāpya mahālokaṃ ramante gatakalmaṣāḥ **13.164**

paramam iti. **paramatvaṃ yatnasya** kāyavāṅmanobhedena. **nirantaram** avicchedena. **ālokasya mahattvam** ālokakānāṃ bāhyāntarāṇāṃ yadekānuprāṇatvāt.

tam eva bhāntam anu bhāti sarvam[69] iti śruteḥ.

gatakalmaṣā iti yoginām puṇyakalanāyā api kalmaṣaprāyatvād vigatordhvādhomadhyagati-prāpakapuṇyāpuṇyobhayakalanāḥ · **ramante** vigatabhayatayā sukham āsate · iti.

yenāsau prāpyate kāṣṭhā sukhānāṃ paramaṃ sukham
ativāgindriyaṃ yasmāl labhyate 'trāsti kaḥ smayaḥ **13.165**

yeneti. **kāṣṭhā** prāntyabhūmiḥ. **sukhānām** iti · *ātmanaḥ kāmāya sarvaṃ priyaṃ bhavatī*ti[70] śruteḥ. **ativāg** iti

yato vāco nivartante · aprāpya manasā saheti[71] śruteḥ.

tad īdṛśaṃ **yasmāl labhyate** tatra. **atre**ti rājyanāmni bāhyavastuni **kaḥ smayaḥ** kim āścaryam ity arthaḥ.

tad anena prasaṅgāgatenodyamasya paramārthaprāptisādhanatvena vidhitvaṃ śikhārūpatayā parikalyātrāpi · avāntaraśekharakalpanām arthavādīkṛtaVyākopākhyānena sādhayitum āha: **tathā ce**ti.

tathā ca so 'yam audāryasamalaṃkṛtadiktaṭaḥ
Vyākopo rājyapadavīṃ bhuktvā kāṣṭhām ito gataḥ **13.166**

amuto yatnāt · **itaḥ prāptaḥ**. **bhuktve**ti pālayitvābhyavahṛtya ca.

uddiṣṭāṃ kathāṃ nirvāhayituṃ paramārthapadasādhanaṃ tadudyamaṃ tāvad āha: **sa āyatī**ti.

sa āyatinirūḍhāyāṃ sthitau tasyāṃ vibuddhadhīḥ

Anm. zu 13.166c *Vyākopaḥ:* Sub 11.40 gedeutete lexikalische Entlehnung von *Yaʿqūb*.

[68] Quelle unbekannt. [69] Kaṭha-Upaniṣad, Ed. Olivelle 5.15c. [70] Vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2,4.5: *ātmanas tu kāmāya sarvaṃ priyam bhavati.* [71] Taittirīya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2,4.1.

kleśeṣv amajjayad dehaṃ sītoṣṇācaraṇādiṣu **13.167**

āyatinirūḍhāyāṃ sadbhāgyadraḍhitāyāṃ **tasyāṃ sthitau** rājyasthitau **vibuddhadhīḥ** · tattvātattvavivekaikatatparamatiḥ. **dehaṃ kleśeṣv amajjayat** · apavargāptaye tapaś cacārety arthaḥ. tatra śītakāle **śītopacāras** taptakāle **coṣṇopacāras** tapassopānam iti tadupakramaḥ.

etad eva vistṛṇoti: **sarvathe**ti.

sarvathānarthabhūtāni yāni santīha bhūtale
randhrāṇi tadvaśo bhūtvā bādhayām āsa vigraham **13.168**

iha bhūtala iti kāmilokeṣu **yāny anarthabhūtāni sarvathā** kaṣṭadāyīni māsopavāsa-triṣavaṇasnānarātrijāgaraṇādīni. **tadekādhīno bhūtvā śarīraṃ bādhayām āsa** śodhayām āsa.

itthaṃ śarīradaṇḍam uktvā bāhyāntarendriyadaṇḍam apy āha: **pratyāhṛtye**ti.

pratyāhṛtyendriyagrāmaṃ viṣayebhyo bhṛśaṃ śamī
mano nigrāhayām āsa prayāsanirato damī **13.169**

viṣayebhyaḥ śabdasparśādibhya **indriyagrāmaṃ pratyāhṛtya** niruddhaprasaraṃ kṛtvā **śāntaḥ san mano** 'pi **nigrāhayām āsa** bāhyaprasaranirodhanād ātmāmarśanaikaparaṃ samādadhe · ity arthaḥ.

taṃ tathāvartanaṃ kaścid vayasyo 'dhyakṣa āha ha
citraṃ niyāmako 'nyeṣāṃ katham ātmani muhyati **13.170**

tathāvartanam: **tathā** tenoktaprakāreṇa **vartanā** yasya tam. **he**ti prasiddhau. tatra prabhu-saṃmukhaṃ śāstigīr na kathaṃcanāpi śobhāvaheti. sāṃmukhye 'py audāsīnyadyotakena prathamapuruṣaprayogeṇāha: **citram** ityādi. bhavādṛśo **'nyeṣāṃ niyāmakaḥ** san mārgadarśī **katham ātmani muhyatī**ti **citram**.

mohaprakāram āha: **sarvathe**ti.

sarvathā pālako 'nyeṣāṃ vyavahārasamīkṣayā
kathaṃ svaṃ khedayet prājñaḥ kim etan nayakauśalam **13.171**

sarvatheti pratyakṣaparo'kṣābhyām. rājabuddher alaukikatvāt pṛcchati: **kim etad** iti. yadi nayo 'yam atirahasyo na bhavet tadāsmān apy etadarthavedakān kurv iti bhāvaḥ.

aho bharākrānta iva deho 'yaṃ tava gharmitaḥ
kṛtaghna iva dehaṃ svaṃ kathaṃ tāpayasi prabho **13.172**

9–10 śodhayām āsa J_3] om. J_4 **21** bhavādṛśo J_3] bhayādṛśo J_4

aho iti. prāyeṇa hi yoginām sahajatejobharavaśena deho gharmita iva bhavati. tatra bāhyahetum āropya pṛcchati: **aho** iti. atha vālaṃ kalpanayā. na hi dṛṣṭe 'nupapannaṃ nāmeti nyāyena pṛcchati: **kathaṃ tāpayasī**ti. **kṛtaghna ive**ty upamā. sa hi svācaritapāpaguptyai svayaṃ svaṃ tāpayatīti.

iti prabodhitas tena sovāca matisattamaḥ
asmin vayasi kāṣṭhārhe 'nutāpo yāvilā kriyā **13.173**

itīti. **prabodhita** iti prakarṣaḥ premadyotakaḥ. premṇā bodhita ity arthaḥ. satyam abodhaṃ puraskṛtya premṇā pṛcchasi. paraṃ tv ayam atra sārārthaḥ: **asmin vayasi** sarvakāryasādhanaśaktau yauvane **kāṣṭhārhe** parotkṛṣṭasāravastusaṃpādanaucityā saphalayitavye **yāvilā** malinā **kriyā** s**ānutāpaḥ** paścāttāpaḥ. gate 'smin vayasi hā kim idam anena mayārabdham iti paścāttapyate. tasmād atikauśalam idam eva yad etatsāphalyakaraṇam iti.

etad eva vivṛṇoti: **kiṃ tene**ti.

kiṃ tena mūḍhamatinā yaḥ kāṇḍe madamattadhīḥ
akāṇḍe 'nuśayaṃ yāti kāladarśī naro naraḥ **13.174**

kāṇḍe 'vasare. **akāṇḍe** 'navasare. **anuśayaḥ** paścāttāpaḥ. atrārthāntaraṃ nyasyati: **kāle**ti.

sarvathāhitam ādeyaṃ tac ca kālena sidhyati
akāṇḍe hitam āśaṃsan sarvathā duḥkhabhājanam **13.175**

anenādhikāriśarīreṇa **sarvathāhitam ādeyam**. yat kālāntare 'pi hitam eva tat **sarvathāhitam**. **tac ce**ti sarvathāhitam. anavasarārambheṇa na kevalaṃ tadarthāsiddhiḥ · yāvad duḥkham adhikam ity āha: **akāṇḍe** · iti.

pramādinaṃ śocati: **aho** iti.

aho pramādī jaḍadhīr vayo 'mukaṃ
mukhaprasādāñjanalepanādinā
vyayaty anarthaṃ yadupāśrayād dṛḍhā
gatis tiraścām atha vāpi bhūruhām **13.176**

amukam iti · anukampāyāṃ kan. anukampayāvekṣyam ity arthaḥ. yuvā hi **pramādī** mukhojjvalanāñjanadānakuṅkumādilepādinaiva gatavayā bhavati. **vyayatī**ti vyayīkaroti. *anityaṇyantāś curādaya*[72] iti **vyayatī**ti prayogaḥ. tatra doṣam āha: **yadupāśrayād** iti. **yasya**

Anm. zu 13.173b *sa uvāca:* *saḥ* wird hier hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.* **Anm. zu 13.176, Metrum:** Vaṃśastha.

[72] Bhaṭṭojidīkṣita: Siddhāntakaumudī, Ed. TARKAVĀCHASPATI sub PĀṆINI 3,1.110.

mukhaprasādāder **upāśrayāt tiraścāṃ** paśūnāṃ **bhūruhāṃ** vṛkṣāṇāṃ **vā gatiḥ**. nūnam **anartham** iti tadekaniratā anyajanmani paśavaḥ sthāvarā vā bhavantīty arthaḥ.

tataś ca: **kṣaṇamātre**ti.

kṣaṇamātrasukhāśrayeṇa nāhaṃ
paramārthaṃ vayasāmuneṣadāpam
vyathayāmi kadāpi kālapāte
kalayan vāpi karomi kiṃ visāraḥ **13.177**

amunā vayasā śaktimatā yauvanen**eṣadāpaṃ** sukhenāpyaṃ **paramārthaṃ na jātv api vyathayāmi** dūrīkaromi. vyathane 'nyabhātaṃ hetum āha: **kṣaṇamātre**ti. āśrayaṇam **āśrayas** tena hetunā. yataḥ **kālapāte** · etacchaktāvasarātikrame dehendriyaśaktikṣīnatāyām ity arthaḥ. atha vā **kālasya** sarvagrasitur Yamasya **pāta** āpātavelāyām. ahaṃ **kalayann api** vicārayann api **visāraḥ** san **kiṃ karomi**. na tadā kiṃcid api vicāraphalam ity arthaḥ.

īdṛśādhipatyalābhārtham api kecid yatante · iti svayam upanataṃ katham etan nādriyase · iti na vācyam ity āha: **nāham** iti.

nāhaṃ kāṅkṣe 'dhikṛtiṃ tāṃ kadācid
yatrānyeṣāṃ cāpi bhāgitvam asti
khyātyai puṃsāṃ karma tad yan na cānyaiḥ
sāmānyaṃ kā mukhyatā karmasāmye **13.178**

atrānyeṣām api bhāgitvād bhāgaśo vibhaktatvāt tāratamyānumānena duḥkhakāritvān na mamākāṅkṣeti bhāvaḥ. **sāmānyam** iti bhāgakḷptyeti. sāmānye cāpy apavarge tāratamyābhāvān na doṣaḥ. yataḥ **karmasāmye** 'nyasādhāraṇe karmaṇi **kā mukhyatā**. na kācid ity arthaḥ. atha vā yat kecanocire: alaṃ prayāsena. na kadācid api kenacit karmaṇāpavargo 'yaṃ sidhyati · asādhyatvād asya. kadācic ca sā puṇyāpuṇyobhayottīrṇā parasparavirodhena phalaparisamāptyā vobhayatāratamyābhāvena vā karmasāmyāvasthodeti muktihetur iti. tad etad dalayann āha: **kā mukhyatā karmasāmye** · iti. ayaṃ bhāvaḥ: ādau karmasāmyam eva na kadāpi ghaṭate karmaṇām uparatyabhāvāt. ghaṭatāṃ vā tathāpi tadubhayottīrṇā śūnyāvasthāpi ghaṭate yā mṛtpāṣāṇāditulyā. katham eṣā paramānandaghanāvasthāvāpyate · iti.

uktam evārthaṃ dṛḍhapratītibaddhaṃ karoti: **na tādṛśam** iti.

na tādṛśaṃ yatnam ahaṃ karomi

Anm. zu 13.177, Metrum: Mālabhāriṇī. **Anm. zu 13.177b** *īṣad-āpam:* Vgl. die häufig vorkommende Form *dur-āpa* ‚schwer zu erlangen' (PW), KṚDANTARŪPAMĀLĀ sub *(59) āp* (Vol. 1, S. 57f.) listet damit zusammen auch *īṣad-āpa*. **Anm. zu 13.178, Metrum:** Śālinī; das erste Strophenviertel wird durch die Kürze der fünften Silbe, für die eine Länge vorgeschrieben ist, fehlerhaft.

śikṣe ’pi vā śilpam anekatulyam
yate tadarthaṃ mama yatra kaścin
na dāyabhāk syād iti niścayo me **13.179**

itthaṃ tadāśayaṃ tasya niśamyādbhutaceṣṭitam
ūcur durghaṭam etat te kāryaṃ sargo ’pi hīdṛśaḥ **13.180**

ittham iti. sa cāsāv āśayas **tadāśayaḥ**. **adbhutaceṣṭitam** ananyasādhāraṇatvāt. **durghaṭam** iti

anekajanmasaṃsiddhas tato yāti parāṃ gatim[73] iti bhagavadvacanāt.

atrārthe saṃbhāvanāpi manorathaprāyety āha: **sargo ’pī**ti. **sargo** niścayaḥ. **īdṛśa** iti durghaṭaḥ. īdṛśasvabhāvāghaṭane katham etatsiddhir iti bhāvaḥ.

om ity uktvā punaḥ smāha vicāritam idaṃ mayā
pānaṃ mṛtikaṣāyasya karmaitad atiduṣkaram **13.181**

om iti. **om ity uktvā** taduktam atidurghaṭatvād aṅgīkṛtye ’rthaḥ. **vicāritam** iti jñātvaiva pravṛtto ’smi na tv ajñātvety arthaḥ. tadāha: **pānam** iti. **etad atidurghaṭaṃ karma mṛtikaṣāyasya pānam**. yathā kaścin mṛtikaṣāyaṃ pītvā na jīvati tathaitad ārabhamāṇo ’pi kaścin na mṛtiṃ vināsmātkarmaṇo ’pi mucyate · iti.

nāśāya bhārākramaṇam atha vāstu mataṃ mama
atyuccapadasaṃprāptir vināśo vā samaṃ dvayam **13.182**

nāśāyeti. yathātimahābhārākramaṇe ’śaktasya nāśa eva tathedam api · iti durghaṭam iti yat praśnitaṃ tad eva dṛṣṭāntadvayena samarthitam iti tān mudritānanān vidhāya svamatam āha: **mataṃ mame**ti. iha loke śubhaṃ janmāvāpy**ātyuccapadāptir vināśo ve**ti **dvayaṃ samam**. nārdhajaratī sarvathā duḥkhadāyinī śubhety arthaḥ.

ardhajaratīm āha: **nīce**ti.

nīcakriyāṃ na kurve ’haṃ kadāpi niśitavrataḥ
iti niścayavān so ’nte tat prāpa paramaṃ padam
iti śuśruma yatnasya māhātmyaṃ suphalodayam **13.183**

karma kṛtvā phalāśānīcatvaṃ tenopalakṣitā kriyā **nīcakriyā**. sā ca karmaṇāṃ vināśitvāt sarvathā śocyā. atra hetuḥ: **niśitavrataḥ**. **niśitatvaṃ** dhārārohitatvam. kathām upasaṃharati:

21 samam J_3] matam J_4

Anm. zu 13.179, Metrum: Upajāti.

[73] Bhagavadgītā, Ed. Belvalkar 6.45cd.

itīti. **sa** iti Vyākopaḥ. **ante** · iti karmasamāptau. **paramatvam** aikāntikātyantikatvam. **su-phalam** avināśi sarvordhvavarti ca phalaṃ tasy**odayo** yasmāt.

phalitam āha: **itī**ti.

iti phalaśikhā sarvordhvasthā virājati yānaghā
ghaṭayati yadā tām apy eṣaḥ kathaiva pareṣu kā
iti matimatā yatnābhikhyaṃ suratnam idaṃ mudhā
na hi na hi śayāc cālyaṃ jātu pralambhakatarkataḥ **13.184**

yānaghā nirdoṣā sarvakarmabījabharjikā **phalaśikhā**: **śikhai**va śikhāramaṇīyatayā puṣpa-gucchatulyā **sarvordhvavartitvāc** ca śikhāgram. bharjanāc ca **śikhā** jvālā. bhūṣaṇahetutvāc ca **śikhā** varatvadānād vā **virājati**. **virājati** viśeṣeṇa rājati śobhate. **tām api** śikhām **eṣa** uktalakṣaṇo yatno **yadā ghaṭayati** saṃnāhayati tadā kaimutikanyāyenaiva **pareṣu** tri-vargātmakeṣv artheṣu **kaiva kathā**. tataś c**edaṃ yatnābhikhyaṃ suratnaṃ matimatā** vivecakena **pralambhakatarkataḥ**

daivaṃ sidhyati sarvatra nirdaivaḥ kiṃ kariṣyatīti[74]

dīnālasaparavañcakatarkataḥ. **śayād** iti śayaprāptam **idaṃ na jātu cālyaṃ** heyam. ādareṇedaṃ rakṣyam ity arthaḥ.

ataś ca: **vāstur** iti.

vāstur eṣa mahattvasya sāram etan mahītale
bhūṣaṇaṃ puruṣasyaitac chrīmūlam idam uttamam **13.185**

mahattvaṃ samṛddhimattvam. **sāravattvaṃ** gāmbhīryam. **bhūṣaṇam** iti · anenaiva puruṣaḥ śobhate · ity arthaḥ. **śrīmūlam** iti · anenaiva śriyaḥ puṣpaphalabhāriṇyo bhavantīty arthaḥ.

api ca: **kalpe**ti.

kalpavṛkṣo 'yam antaḥsthaḥ satsaṃkalparasāmṛtaiḥ
siktaḥ phalati dhīrāṇāṃ mano'bhilaṣitaṃ varam **13.186**

ayaṃ yatnaḥ · **antaḥsthaḥ** svayam ananveṣyaḥ samīpavartī ca **kalpavṛkṣo** 'stīti. sa eṣa sādhu saphalayitavya ity āha: **satsaṃkalpe**ti. asau kukalpanābhir na vināśya ity arthaḥ.

samyag asyāvadhātavyaṃ garbhādhānāṅkurodaye

13.184b eṣaḥ em. m. c.] eṣa J_3 J_4 **13.185d** chrī em. schol.] chī J_3 J_4 **13.185d** mūlam J_3 schol.] mūlyam J_4

Anm. zu 13.184, Metrum: Hariṇī.

[74] Zitat? Quelle unbekannt.

rātrir ādhānavelāsya vyuṣṭam aṅkurakāraṇam **13.187**

samyag iti. **asya** yatnakalpavṛkṣasya **garbhādhānāṅkurodaye samyag** **avadheyaṃ** garbhādānaṃ kṛtvāṅkurodayāyāpi yatitavyam. tadāha: **rātrir** iti. rātrāv eva śvaḥkartavyakārye bījapātaḥ kartavyaḥ. kṛte ca tasmin prabhāte 'ṅkurotpattaye †sajjed† iti prabhātātikrame tad api naśyed iti bhavaḥ.

uktam eva viśadayati: **rātrāv** iti.

rātrau vivicya kartavyaṃ vyuṣṭe prārambha iṣyate
ādhānāṅkurato 'bhāve kathaṃ phalati sattaruḥ **13.188**

kartavyaṃ kāryaṃ **rātrau vivicye**ti garbhādhānam. **vyuṣṭe** prabhāte jāte **prārambhas** tadunmukhībhavanam **iṣyata** ity aṅkurotpattir iyam ity arthaḥ. satyam asty asau kalpavṛkṣaḥ paraṃ tv ādhānāṅkurābhāve kathaṃ satphalāya syād ity atrāvadheyam. **ādhānāṅkurata** iti sārvavibhaktikas tasil. ādhānāṅkurayor abhāva ity arthaḥ.

atrāhuḥ: astu yatno 'sau phaladātā paraṃ tu janmāntarīyo na hi kadācanāpi paramayatnavatām api bhāgyaṃ vinā phalasiddhir dṛśyata ity atrāha: **atha ve**ti.

atha vāpi cirārūḍhabhāgyakalpamahīruhaḥ
mūlam eṣo 'mṛtāsekai rakṣaṇīyo nirantaram **13.189**

matam asmākam api paramataṃ **cirārūḍho** 'nekajanmārjito yo 'sau **bhāgyakalpamahīruṭ** · tasy**aiṣo** 'dhunātano yatno **mūlam**. anena mūlena baddhasthitiḥ sa jāyata ity arthaḥ. anyathā mūlābhāve śīghram eva viśīrṇaprāyībhaved iti. **api**śabdo 'syārthasya saṃbhāvanāśaithilyasūcanāya. tathā hi bhrāntir eveyaṃ pūrvaṃ nāma bhāgyam astīti tad api janmāntarīyaḥ śithilaprāyo yatna eva kāraṇānusāreṇa cirakālaphaladaḥ. sati tu tasya prābalye

atyutkaṭaiḥ puṇyapāpair ihaiva phalam aśnuta[75] iti

nītyā vartamānasthityaiva phaladattvād iti yatna eva sākṣāt padācchāditagandhadravyavad vyavahito vā sarvathā phalatīti tātparyam. tad etad āha: **amṛtāsekair** iti. satsaṃkalpajalaiḥ prācīnaṃ sādhv api bhāgyarūpaṃ karmānumitaṃ kukalpanābhir dagdhaprāyaṃ bhavatīti devadvijaśāstranindābhir na svātmā khilīkārya ity uktaṃ **nirantaram** iti.

amṛtasekair[76] ity uktaṃ vivṛṇoti: **amṛtāseke**ti.

amṛtāsekaveleyaṃ pradoṣo vyuṣṭam eva vā

17 kalpa J_4] phalpa J_3 **19** prāyī J_4] prayo J_3 **20** āntarīyaḥ J_3] āntareyaḥ J_4

Anm. zu 4 *sajjed:* Lies: *sajjyed*?

[75] Nārāyaṇa: Hitopadeśa, Ed. KĀŚINĀTH PĀNDURANG PARAB 1,83cd, dort c: … *pāpapuṇyair.* [76] 13.189c.

atrāvahitacetobhir bhāvyaṃ satprāptikāmukaiḥ **13.190**

prāyeṇa ca ropitavṛkṣakādeḥ pradoṣaprabhāte eva jalāsekaveleti. **atre**ti pradoṣe prabhāte ca. **avahitacetastvam** akasmād āpatitakīṭatṛṇaśarkarādikalpakukalpanāpasāraṇapūrvaṃ śuddhaśāntasaṃkalpāmṛtāpūraṇam.

imam arthaṃ pūrvavad vidhivākyakalpaṃ śikhāsthāne vidhāyārthavādavākyakalpena śekharasthānena purāvṛttena nibadhnāti: **tathā ce**ti.

tathā ca śrūyate vṛttaṃ Tāhīrābhidhabhūpateḥ
putrāṇāṃ gatim ālokya kaṃcit papraccha kaścana **13.191**

vṛttaṃ caritram. **Tāhīranāmā** purā rājā samṛddho babhūva. tasya ca **putrāḥ** kālavaśenākiṃcanā daridrā jātās tanmadhye **kaṃcana** putraṃ **kaścana** puruṣaḥ **papraccha**.

praśnam evāha: **saṃpad** iti.

saṃpadvināśahetur vaḥ kiṃ jātam iti dūrataḥ
sa niśśvasyāha doṣāḥ sve 'kathyā yad api hārdataḥ
samādheyaṃ mayā tāta satyaṃ sarvatra rājate **13.192**

bhor **vo** yuṣmākaṃ **kiṃ** vastu **saṃpadvināśahetur** jātaṃ kena vas tādṛśī saṃpad vināśaṃ gateti praśne **sa** Tāhīraputro **dūrato niḥśvasya** smṛtipatham āyātaṃ svadurnayaṃ vicintya tannikhātaṃ śokakīlaṃ navodbhūtaṃ dūrato nissṛtam abhinīya taṃ pracchakam etad **āha**: bhos **tāta** yady api **sva** ātmīyā **doṣā akathyā** vidūṣakapuratas tathāpi tvayā **hārdataḥ** premṇa pṛṣṭatvād dūṣaṇopahāsaśokanavīkaraṇāsaṃbhāvanāyāṃ **mayā**pi **samādheyaṃ** satyatayā tvayi samarthanīyam. atha vāstūpahāsadūṣaṇaṃ tathāpi samādhīyate · ity āha: **satyam** iti. **sarvatre**ti suhṛdi śatrau vā.

satyasyānapahnavanīyatvāt sarvathā maṅgalabhūtatvāc ca *sarvatra rājate*[77] · ity uktam. āropitaṃ bādhyam anāropitam abādhyam iti vā *sarvatra rājate*[78] · ity uktam. atha

pāpaṃ kṛtaṃ ca ced guptam ādhikyāya prakalpyate
*kṛtaṃ cāviṣkṛtaṃ pāpaṃ doṣāṇāṃ tānavāya hī*ti[79]

dharmajñarītim āśrityāha: **prāyaścittam** iti.

prāyaścittam idaṃ duṣṭakriyāṇāṃ lāghavāvaham
satyaṃ vacmi niśamyaitad yathecchaṃ saṃpravartatām **13.193**

17 nissṛtam J_4] nismṛtam J_3

Anm. zu 13.191b *Tāhīra-:* Lexikalische Entlehnung von *Tāhir*.

[77] 13.192d. [78] 13.192d. [79] Quelle unbekannt.

pramādādijātam āgaś ced āviṣkṛtaṃ mayedaṃ kṛtam iti tav**edaṃ** tasya satyakaraṇaṃ tāsāṃ **duṣṭakriyāṇāṃ laghutāpādakaṃ prāyaścittaṃ** śuddhisaṃpādakaṃ karmeti **satyam** eva **vacmi**. bhavāṃś ca mayoktaṃ **niśamya saṃpravartatām**: suhṛd bhūtvānutāpādinā svātmānam asmāṃś ca tasmāt pāpāl laghayatāṃ ripur vā bhūtvopahāsādināsmatto 'pasārya svātmany āropyatām iti satyakathane mama dviśilāpiṣṭanyāyena lābha eveti **yathecchaṃ saṃpravartatām** ity uktam.

*satyaṃ vacmī*ty[80] uktaṃ tad eva yugmenāha: **śriyam** iti.

śriyaṃ pitrarjitāṃ labdhvā mahābhijanajām iva
asmābhir aucitīṃ tyaktvā bhuktāsau duṣṭabhāvataḥ **13.194**

pitrarjitām iti parārjitavastu prāptaṃ prāyeṇānādarāspadam iti sūcayati. **mahābhijanajām iveti** mahākulotpanāṃ satīṃ vadhūm ivety upamānena śriyā nirdoṣatvaṃ sūcitam. **asmābhir** iti madoddhataiḥ · **aucitīṃ** devadvijādipālanātāṃ **tyaktvā** tān avamany**āsau** śrīvadhūr **duṣṭabhāvataḥ** saṃkarīkaraṇādinā **bhuktā**.

tadāha: **Pulinde**ti.

Pulindabhāvam āśritya doṣair anavadhānataḥ
nyakkṛtāsmān vihāyāsau gatā dūraṃ tapasvinī **13.195**

Pulindā devadvijāvagaṇakāḥ parapīḍodyuktā mlecchajātayaḥ. **doṣā** atra sthānāsthānānavekṣayā śrībījāvāpaḥ. **nyakkṛtā**vagaṇit**āsau tapasvinī** taponirataprīt**āsmān** duṣṭān **vihāya dūraṃ gatā**. satīvrataṃ ca yady api svabhartṛsevaiva tathāpi patitatyāgena tapaācaraṇaṃ mahadvratam ity uktaṃ **tapasvinī**ti.

anavadhānadoṣān āha: **āstām** iti.

āstāṃ dve vyasane duṣṭe gehe 'smākaṃ viśeṣataḥ
rajanyāṃ madirāpānaṃ vyuṣṭe nidrā garīyasī **13.196**

vyasanam atra sāmānyena sukriyāpāta iti viśeṣakathanārthaṃ **dve** iti **duṣṭe** iti coktam. **vyuṣṭaṃ** prabhātaḥ. prabhātanidrā hi · abhyuditaprāyaścittārhatvād atīva duṣṭā. lokaprajāgaraṇodyataparameśvarecchārūpasavitṛmaṇḍale bhāsamāne nidrākaraṇasya tadājñollaṅghanarūpatvāt.

etatkāraṇato deśadeśyāvekṣaṇasatkriyā

1 tavedaṃ J_4] tadedaṃ J_3 **3** bhūtvā J_4] bhūtā J_3 **4** bhūtvo J_3] bhūto J_4 **12** aucitīṃ em.] aucitī J_3 J_4 **13.195c** āsmān em. schol.] āsmād J_3 J_4 **17** odyuktā J_4] ādyuktā J_3

Anm. zu 4 *laghayatāṃ:* Zweifelhaft, lies: *laghayatu*?

[80] 13.193c.

asmacchayād gatā dainyāt tyaktāś ca vihitakriyāḥ **13.197**

etad iti. **etatkāraṇato** rātrisurāpānaprabhātanidrārūpāt. **deśyā** deśavāsinaḥ. **avekṣaṇaṃ** pratijāgaraṇaṃ saiva **satkriyā** suśikṣā**smacchayād** asmaddhastād **dainyād** dainyam āśritya **gatā** palāyiteti gamane tasyāḥ kartṛtvābhidhānād devatāsvarūpatvam uktam. sarvā hi kriyā sadadhiṣṭhātrī. tataś ca devatodgamane **vihitakriyā** asmābhis **tyaktāḥ**.

atraiva sadasatkriyāṇām anyo'nyakāryakāraṇabhāvaśṛṅkhalām āha sārdhadvayena:

ato 'smadbhāgyanauḥ kṛtyanāśāvarte calācalā
āśāguṇena mṛdunā kṛṣṭā no tīram āgatā **13.198**

ata uktahetoḥ **kṛtyam** avaśyakartavyaṃ yatnavihitakāryādi ca. tasya **nāśa** evottarottaraduḥkhāvartanadāyitvād **āvartaḥ**. **calācale**ti · aticalā. **āśā** bhogādilābhatṛṣṇā saiva **guṇo** rajjuḥ. **mṛdutvaṃ** jīrṇaprāyatvāc chithilatvam. ten**āsmadbhāgya**tarī pāragamanāya **kṛṣṭā**pi **no tīraṃ prāptā**.

atraivānarthāntaram: **balād** iti.

balād duṣkarmavātena vruḍitā sarvathāpy asau
kukriyāphalabhuktyarthaṃ niṣādair vayam antarāt
nagnā akiṃcanā dīnā balād uddhāritāś ciram **13.199**

duṣkarma pānārjanaṃ sa eva **vātaḥ**. **vruḍitā** majjitā. **ku**karma**phala**bhogāyāsmaddurbhāgyaphalabhogāyākasmāt saṃprāptair **antarāj** jalamadhyāt · cireṇ**oddhāritāḥ**. **nagnā** vastrādihīnā **akiṃcanā** annapānādipātheyarahitā **dīnā** bhraṣṭadhṛtayaḥ. kāryakāraṇabhāvaś cātra sudhībhiḥ svayam ūhyaḥ.

upasaṃharati: **itī**ti.

iti te satyam ākhyātaṃ kukriyāphalam īdṛśam
niśamya sudhiyā tasyā ātmā rakṣyaḥ prayatnataḥ **13.200**

satyaṃ mayā **tubhyam ākhyātam**. tasya cānapahnavanīyatvād **īdṛśaṃ phalaṃ niśamya sudhiyā** vivekin**ātmā prayatnato** **'syāḥ** kukriyāyā **rakṣyaḥ** kautukamātreṇāpy atrādaro na vidheya ity arthaḥ.

saṃkṣepeṇoktam artham āha: **unmūlanam** iti.

unmūlanaṃ saṃpadudāttavāstuna
etad dvayaṃ niścitam agryaśāsanaiḥ

6 bhāva J_3] bhāvā J_4 **9** avaśya J_3] aśya J_4 **24** īdṛśaṃ J_3] īdṛśīṃ J_4

tasmād dhitārthī na surāṃ pibed budhaḥ
kuryān na nidrāṃ ca prabhāta ādṛtaḥ **13.201**

saṃpatprāpter **udāttaṃ** mahattvadārḍhyādibhūṣitaṃ **vāstu** sadācārapālanam. tasy**aitad dvayam** uktalakṣaṇam **agryaśāsanair** Manvādibhir **niścitam**. tanniścayaḥ sarvaniścayopari-
5 varty acālyaś cety arthaḥ. **tasmād** iti phalitārthakathanam. **ādṛta** ity ādareṇāsāv artho 'ṅgīkāryaḥ. na tv apatrapādibalenety arthaḥ.

pūrvottarārthānusaṃdhānāyāha: **ity evam** iti.

ity evam uktaṃ paramārthabṛṃhitaṃ
dvāraṃ mayaitat kuśalāya dhīmatām
10 **yatnākhyam atrāviśatāṃ nirantaraṃ**
mahottamā siddhir upaiti gocaram **13.202**

paramārthena prāptavyāvadhibhūtena mahodayena **bṛṃhitaṃ** vṛddhiṃ nītam. **kuśalāya** sarvaśreyase. **atra** dvāre · **āviśatāṃ** sūkṣmadhāraṇayaitadvacorahasyavidāṃ **mahottamā siddhir gocaram upaiti** hastamadhyam āyāti.

15 **iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ yatnaratnābhikhyaṃ trayodaśaṃ dvāram 13.**

iti śrīRatnaśekharaśikhāvivaraṇe Padasaṃketākhye trayodaśī prabhā 13.

3 saṃpat $J_3^{p.c.}$] saṃ $J_3^{a.c.}$, sam J_4

Anm. zu 13.201, Metrum: Indravaṃśā. Das erste Strophenviertel wird durch die Kürze der letzten Silbe, für die eine Länge vorgeschrieben ist, fehlerhaft. Da der Wortlaut *vāstunaḥ* als Genitiv im Kommentar gesichert ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[c]a pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 13.202, Metrum:** Vaṃśamālā.

باب شانزدهم

«در عفو»

و آن تَرک عقوبت گنه‌کار است در حال قدرت بَرو، و این خصلت در فضیلت بر جمله خِصال فایق است و حق سُبحانَهُ پیغامبر خود را- صَلّی اللّه عَلَیهِ وَسَلَّم- بدین صفت امر کرد که خُذِ العفو. فراگیر سیرت عفو را. به تجاوز از گناهی که به نسبت تو کرده باشد عادت کن و از این بود که حضرت رسالت- صَلّی اللّه عَلَیهِ وَسَلَّم- در روز فتح مکّه همه صَنادید قریش را که انواع ایذا و آزار بدو رسانیده بودند آزاد کرد که اَنتُم الطُّلَقا و دلهای ایشان را به مژده عفو شاد گردانید که: لا تَثریبَ عَلَیْکُم. شعر:

(۱۶.۱) ما عادت خود بهانه جویی نکنیم — جز نیکویی و نیک خویی نکنیم
آنها که به جای ما بدیها کردند — ما با ایشان به جز نکویی نکنیم

حکما گفته‌اند: هرچند گناه بزرگترست فضیلت عفوکننده زیاده‌ترست. آورده‌اند که یکی از گناهکاران نزدیک مَلِکی از ملوک عرب آمد و حال آنکه چند کس از اقرباء مَلِک کُشته بود. مَلِک فرمود بسی جزای تست که با وجود گناهان بزرگ از تو به نسبت من و خویشان صادر شده، از عقوبت من نترسیدی و نزدیک من آمدی. جواب داد که جرأت من در آمدن به حضرت تو و ناترسیدن از عقوبت تو جهت آن است که می‌دانم که هر چند گناه من بزرگست، عفو تو از آن بزرگتر خواهد بود. مَلِک سخن او را پسندید و گناهان او را عفو فرمود، به مواهب عنایتش مُستَظهَر گردانید. یکی از محرمان مَلِک ازو سؤال کرد که بر چنین خصمی قادر شدی و ازو انتقام نکشیدی و به سخن او فریفته گشتی. گفت: نه چنین است، با خود تأمل کردم که ازو انتقام کِشم نفس من شاد شود و تشفّی یابد و اگر عفو کنم دل او شاد گردد و مرا نیکنامی دنیا و ثواب عُقبی حاصل آید. دانستم که در عفو لذّتیست که در انتقام نیست. از مأمون خلیفه منقول است که اگر مردمان بدانند که ما را چه لذّتیست در عفو کردن و چه بَهجتی از سر گناه کسی درگذشتن، هر آینه تُحفه درگاه ما جز گناه نیارند.

(۱۶.۲) مجرم گر این دقیقه بداند که دم به دم — ما را چه لذّتیست ز عفو گناهکار
همواره اِرتکاب جرایم کند به عمد — پیوسته نزد ما گنه آرد به اعتذار

اسکندر از ارسطوی پرسید که در باب فلان گناه کار چه می‌گویی؟ حکیم گفت: ای مَلِک، اگر گناه نبودی صفت عفو که بهترین فضیلتی است از کسی ظاهر نشدی، پس گناه آیینه عفو است و گناه کار سبب ظهور آن صفت شد، دربارهٔ او باید که این معنی به ظهور رسد. شعر:

(۱۶.۳) گناه آینهٔ عفو و رحمتست ای شیخ — مبین به چشم حقارت گناه‌کاران را

اسکندر گفت: عفو در چه وقت نیکوست؟ گفت: در وقت قدرت و ظفر بر خصم تا بدان عفو شکرگزاری ظفر کرده باشد و در حکایت آمده که پادشاهی بر دشمن خود یافت و او را اسیر کرده در معرض خطاب بازداشتند. پادشاه ازو پرسید که خود را می‌بینی؟ گفت: خدای چیزی دوست می‌دارد که آن عفو است و تو چیزی دوست می‌داشتی که آن ظفر است پس چون حضرت عزّت ظفری که تو دوست می‌داشتی به تو ارزانی فرمود، عفوی که او دوست می‌دارد به جای آر. پادشاه این سخن را پسندید و او را آزاد کرد. پس ملوک جهان‌دار باید که ترک مجازات بدی به نسبت مُجرم بر دل بی‌غِل آسان سازد و شکرانه قدرت بر انتقام، گناه‌کار خجلت‌زده را به بشارت عفو بنوازد که عادت سلاطین کشورگشای و طریقه پادشاهان عالم‌آرای چنین بوده.

(۱۶.۴) ز ابتدای دور عالم تا به عهد پادشاه از بزرگان عفو بودست از فرودستان گناه

آورده‌اند که یکی از مقرّبان پادشاه جُرمی کرده بود، در معرض تأدیب و تعذیب افتاده. روزی آن پادشاه با یکی از خواص دربارهٔ آن مُجرم مشاورت کرد. آن شخص گفت: اگر بنده به جای پادشاه بودی او را حُکم سیاست می‌کردم. شاه گفت: چون اکنون تو به جای من نیستی کردار من باید که بر خلاف کردار تو باشد. من ازو عفو کردم چه اگر گناه ازو بد نمود عفو من از من نیک نماید.

(۱۶.۵) گر عظیمست از فرودستان گناه عفو کردن از بزرگان اعظم است

و هرگاه که کسی در گناهانی که ازو صادر شده تأمل کند و داند که به عفو خدای محتاج است باید که عفو خود از گناه‌کار دریغ ندارد تا خدای نیز عفو خود به وی ارزانی فرماید.

(۱۶.۶) اگر توقّع بخشایش خدا داری ز روی عفو و کرم بر گناه‌کار ببخش

آورده‌اند که پادشاهی یکی را به عملی فرستاده بود و ازو طوری که پادشاه را ناپسندیده بود، صادر شده، پادشاه او را عزل کرد، بفرمود تا بند کرده به پای‌تخت آوردند و آغاز عِتاب و خَطاب کرد. آن بیچاره گفت: ای شاه اندیشه کن که ترا هم فردا در موقف عتاب نزد رَبّ الارباب باز خواهند داشت، تو در آن وقت چه چیز دوست می‌داری؟ گفت: عفو الهی. گفت: پس در حق من هم عفو فرمای که عفو الهی باز بسته است به عفو پادشاهی.

(۱۶.۷) من پیش تو مجرمم تو در پیش خدای گر عفو کنی حق ز تو هم عفو کند

پادشاه را این سخن پسند افتاد و او را بند برداشته و تربیت کرده باز به سَر عمل فرستاد.

(۱۶.۸) عفو فرمودن مبارک خصلتی است هر که دارد عفو صاحب دولتی است
دل ز نور عفو روشن می‌شود وز نسیمش سینه روشن می‌شود
دوست دارد عفو را پروردگار آنچه ایزد دوست دارد دوستدار

و عفو در حدّی از حدود الهی نشاید، بلکه در آن محل قهر و غضب به کار آید.

(۱۶.۹) اگر آن جرم را حدّیست شرعی نباید داشت آنجا عفو مرعی
که عفو او را در آن اجرای حدّست بلا را حدّ شرعی همجو سدّ است

oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ. pradhānarājadharmāvadhyoktipālanābhidhaṃ pañcadaśaṃ ratnaṃ samyaṅ nirṇīyedānīṃ niyatapālyām apy avadhyoktau daṇḍapraṇayane viṣayādyālocanāpi na dharmapadavīmadhyetīti ṣoḍaśadvāropakramaṃ pratijānīte: **athedam** iti.

oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ.

athedaṃ ṣoḍaśaṃ ratnadvāram ālocyatāṃ budhāḥ
yadālocanamātreṇa naraḥ satphalabhājanam **16.1**

ālocanaṃ dṛgviṣayīkaraṇaṃ samyakparāmarśaś ca. **satphalabhājanam** aihikayaśaḥ pāratrikānantyaṃ ca. **nara** iti sāmānyaviṣayāpīyaṃ rītir avaśyam upayoginīti sūcanārtham.

tatrādau sukumāramatibodhanārthaṃ dvāravivakṣitam arthaṃ saṃkṣipya pratibodhayati: **pāpyupekṣe**ti.

***pāpyupekṣe*yam**[1] **uddiṣṭā samyag ālocya tadgatīḥ**
vidheyāparathā mūḍhā arthe ʾnartham avāpnuyuḥ **16.2**

uddiṣṭeti · atraivoddeśagranthe. mahatāṃ hīdam eva mahattvaṃ yat **pāpyupekṣe**ti. tathā ca niyatakartavyāyām asyāṃ prāptāyāṃ madoddhatamatayo nānarthaṃ vidadhyur ity ata āha: **samyag** iti. satyaṃ pāpyupekṣāpi mahatāṃ vibhūṣaṇaṃ paraṃ tu **tadgatīḥ** pāpagatīḥ **samyag ālocya vidheyā** pāpagauravalāghavaṃ viṣayādikaṃ ca vivicya kutrāpi viṣaya upekṣā dharmyā śobhāvahā ca na sarvatreti. atrānālocya vidhāne bādham āha: **aparathe**ti. sarvatropekṣāyām arthopasthitāv api · anarthaṃ samāpatatīti.

uktam arthaṃ vivṛṇoti: **yat proktam** iti.

yat proktaṃ munibhir vivicya parayā prītyātra bhūmaṇḍale
pāpānāṃ bahudhāpy asau pariṇatis tatrāvadheyaṃ budhaiḥ
sarvatrātra viveka eva paramo hetus tad atrādarāt
saṃdhāyāmaladhīr dhiyaṃ na śamale majjyeta bhavyāśayaḥ **16.3**

atra bhūmaṇḍale sarvayoniprāptinimittakarmabhūmau **parayā prītyā** paramahārdena **vivicya** vivekaṃ kṛtvā **yat proktaṃ** svasvasmṛtiṣu **pāpānāṃ bahudhāpy asau pariṇatir** iti. **asau** pratyakṣadṛśyā kuyonyādiprāptilakṣaṇā **bahudhā**nekaprakārā **pāpānāṃ** niṣiddhācaraṇarūpāṇāṃ **pariṇatiḥ** phalam iti. kṛtapāpā narā akṛtaprāyaścittā aprāptadaṇḍā vā tadanusāreṇa narakān prapadya tadavaśeṣeṇeha kuyoniṃ yāntīti. tathā ca smṛtiḥ:

2 oktau J_4] okto J_3 **3** madhye J_4] matye $J_3^{a.c.}$ **4** śrīGaṇeśāya namaḥ J_3] om. J_4 **7** ālocanaṃ J_3] alocanaṃ J_4 **9** dvāravivakṣitam arthaṃ J_4] om. J_3 **14** asyāṃ J_3] asyā J_4 nānarthaṃ J_3] ʾrthaṃ J_4 **25** asau $J_3^{p.c.}$] osā J_4 **28** yoniṃ J_3] yoni J_4

Anm. zu 16.3, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

[1] Vgl. 1.73a.

mahāpātakajān ghorān narakān prāpya garhitān
karmakṣayāt prajāyante mahāpātakinas tv iha

mṛgāśvasūkaroṣṭrāṇāṃ brahmahā yonim ṛcchati
kharapukkasavenānāṃ surāpo 'pi na saṃśaya[2] ityādi.

tatra viśodhanārthaṃ daṇḍa iti pūrvadvāre 'vadhyoktipālanāprakāreṇa dharmo rājñām uktaḥ. **tatrā**pi daṇḍasamāpattau **budhair** buddhijīvibhiḥ **samādheyaṃ** viṣayalāghava-gauravāvekṣayā daṇḍo vidheya iti na sarvathā daṇḍa eva vidheyo nāpi vopekṣaiveti. tadāha: **sarvatrātre**ti. daṇḍapāte 'ta upekṣāyāṃ vā **paramo hetuḥ** svaparamocakaḥ. **tat** tasmād dhetor **atro**bhayatra **viśuddhadhīr dhiyaṃ saṃdhāyau**ttarādharyaṃ vivicya vidheyavidhāyī **na śamale** kalaṅkāvahe pātake **majjyeta** na majjatīti saṃbhāvyate · iti saṃbhāvanāyāṃ liṅ. asau ca sarvathā ślāghya ity āha: **bhavyāśaya** iti. vivekitvād iha bhadra hy adayo 'mutra ca viśuddha-vāsana iti.

īdṛg vivecakapraśastim āha: **tasmād** iti.

tasmād yo vicitiṃ vidhāya purato 'vekṣyātha bhavyātmanā
pāpānāṃ bharam ādadhāti vimale mārge padaṃ darśakaḥ
so 'mūṃ lokagatiṃ vijitya sahasā saṃśuddhamārgaḥ kṛtī
tām āsādayate purīṃ sa bhagavān yatrātmanā śāsty amūn **16.4**

vicitir vivekaḥ. gauravalāghavapṛthakkaraṇam iti yāvat. **bhavyātmanā** savivekacittena. **bharo** 'tra sūkṣmakalanā. **vimale mārge** · iti kutrāpi lokatrāsakāriṇaṃ daṇḍaṃ karoti kvāpi copekṣāṃ kurute · iti. **amūm** iti · aihikīm. **saṃśuddhamārgaḥ** pāścāttyamārgadarśī svasmin vā viśadīkṛtapāratrikamārgaḥ. **ātmane**ti svayaṃ na punar adhikārimukhena. sā ca Brahma-lokākhyā. **amūn** iti · adhikāriṇaḥ.

itthaṃ pāpyupekṣāṃ viṣayabhedena samarthya kā nāmāsāv ity ākṣepe 'nantatvāt pāpānāṃ noddeśyety āha: **pāpyupekṣe**ti.

pāpyupekṣāpy asau tasmād aparādhasahiṣṇutā
ānantyāt khalu pāpānām eṣānantyāya kalpate **16.5**

asāv iti vidheyatayā samarthitā. **ānantyāyā**nekavidhatvāya. atha vā pāpī nāma na kaścin niyato 'sti yasyopekṣā **pāpyupekṣe**ti. api tu **pāpānāṃ** parāpakāralakṣaṇānām **ānantyād** ity **asāv aparādhasahiṣṇutā**. atrārthe · ānantyāyeti phalānantyāya.

3 mṛgā J_4] mṛga J_3 oṣṭrāṇāṃ J_3] oṣṭrāṇā J_4 **4** pukkasa J_3] pukkama J_4 **5** daṇḍa $J_3^{p.c.}$] caṇḍa $J_3^{a.c.}$ J_4 **7** vopekṣai J_4] vaupakṣai $J_3^{p.c.}$ vapakṣai $J_3^{a.c.}$ **10** liṅ J_3] liṭ J_4 **16.4b** ādadhāti J_3] ādayāti J_4 **16.4d** tām ās- $J_3^{p.c.}$] tāsās $J_3^{a.c.}$, tāsām J_4 **19** kāriṇaṃ J_4] kāraṇaṃ J_3 **29** ānantyāye J_4] anantyāye J_3

Anm. zu 16.4, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

[2] Yājñavalkyadharmaśāstra, Ed. Olivelle 3.207–208, dort 208: *śvasūkaramṛgoṣṭrāṇāṃ brahmahā yāti yoniṣu / kharapulkasavenānāṃ surāpo nātra saṃśayaḥ //*.

arthād āpatitam etallakṣaṇaṃ sukumāramatirūḍhaye viśadayati: **deśe**ti.

deśakālau puraskṛtya viṣayaṃ cāpi dhīdhanaiḥ
prāptadaṇḍeṣu tattyāga etallakṣaṇam ucyate **16.6**

kvacid atikaṭhoradeśe caratāṃ yadi kaścic chaktaḥ svaparahitāya kiṃcit sādhanaṃ balād apaharati yadi cāpatkāle samāpatite kaścit kaṃcic chaktaṃ svārthaṃ parārthaṃ vā pīḍayati yadi ca kaścid atyāturo śaktaḥ svasaṃbandhinaṃ kaṃcit prātiveśmikaṃ steyādinā bādhate teṣu **prāptadaṇḍeṣu** · anyeṣv apy evaṃvidheṣu **tattyāgo** daṇḍatyāga **etallakṣam eṣai**va pāpyupekṣety arthaḥ.

etattyāga aihikam api phalaṃ dṛṣṭapratītaye · āha: **kvacid** iti.

kvacic chobhā kvacid dharmaḥ kutrāpi suphalodayaḥ
śaktau tattyāgato labhyaṃ trayam etad vivekinā **16.7**

etac ca yathāsaṃbhavaṃ pūrvavad yojyam. **suphalodayo** 'pavargākhyaḥ. **śaktāv** iti · aśaktau tyāge saty api na gaṇanām etīti dṛṣṭaphalābhāvāc **chaktāv** ity uktam.

deśakālaviṣayāpekṣaṇān naimittikam idaṃ mahīpatīnāṃ karma nāvadhyoktipālanāvan nityam ity āha: **sarvathe**ti.

sarvathā naiva śobheyaṃ madoddhatadhiyas tathā
unmūlayanti nagarāṇy api tatsarga īdṛśaḥ **16.8**

tatheti sarvathā pravartamānāyām asyāṃ pāpopekṣāyāṃ **tatsargaḥ** · madoddhatadhīniścayaḥ. **īdṛśa** iti deśadeśyapracyāvanālakṣaṇaḥ.

ittham enāṃ samarthya prarocanārthaṃ praśaṃsati: **eṣa** iti.

eṣa sargo mahāsargo munibhiḥ parikīrtyate
śailīyaṃ sarvasacchīlaśikheti śikhino 'nayā **16.9**

eṣo 'parādhasahiṣṇutākhyaḥ. **śailī** · ācārapālanā. **śikhā** sarvoparivartinī. **ity** ato hetor **anayā** śikhayā ye **śikhinas** ta eva śikhina ity arthaḥ.

*śikhino 'naye*ti[3] śikhāśleṣeṇānyathāpy ullikhati: **enām** iti.

enāṃ śikhāṃ puraskṛtya mārge 'tra timirāvṛte

16.6c daṇḍeṣu J_3 m. c.] daṇḍe J_4 **7** etal J_3] ṭātal J_4 eṣaiva J_4] eṣavai J_3 **9** aihikam J_4] ehikam J_3 **19** deśadeśya J_3] deśedaśya J_4 **16.9c** sacchīla J_3] macchīla J_4

Anm. zu 9 *dṛṣṭa-:* Zweifelhaft, lies: *dṛḍha-*?

[3] 16.9d.

gatāgataṃ vidadhatāṃ skhalanaṃ naiva jāyate **16.10**

atra mārge 'tikaṭhine saṃsāramārge 'parādhibharite. **timiraṃ** moho 'ndhakāraṃ ca. śikheva **śikhā** margadarśinī vahnijvālā.

*śikhino 'naye*ti[4] śikhitvaṃ yan māhātmyanimittaṃ ghoṣitaṃ tat smārayati: **enām** iti.

enāṃ śirasi saṃdhārya ye vartante śucivratāḥ
teṣāṃ puraskṛtadhiyāṃ mānyatā syāt prajāsv alam **16.11**

śucivratā iti svaparabuddhirahitāḥ. **puraskṛtadhiyāṃ** saṃskṛtamatīnāṃ pratyakṣitamatīnāṃ vā. prasiddhaṃ ca śikhināṃ sarvatra **mānyatā**.

iyaṃ mahīpatīnām eva sadā śobhāvaheti prasiddham eva. yadi kadā svaucityānyo 'pi kaścid enāṃ dhārayati tadāsāv api ślāghāsaṃpatpadam ity āha: **kadācid apī**ti.

kadācid api ye kecid enāṃ śirasi kurvate
saṃpadvadhūḥ puras teṣāṃ dhāvatīti kim adbhutam **16.12**

kadācid velāprāptau vivāhasamaye ca. **kim adbhutam** iti saṃprāptavelatvān nātra kaścid api bhara ity arthaḥ.

enayā bhūṣitāṅgā ye pratāpabharaśobhinām
śikhināṃ puratas teṣāṃ dviṭpataṃgā galanty alam **16.13**

enayā śikhayā. **aṅgam** atrottamāṅgam. **pataṅgāḥ** śalabhāḥ. **galanti** dagdhaprāyā bhavanti. **alam** atiśayena punarutthānarahitam.

uktam arthaṃ divyasaṃbandhasaṃvādena draḍhayitum ākhyāyikām avatārayati: **asāv** iti.

asau paramakāraṇaṃ sakalakāryasaṃvāhako
mahāvibhavabhūṣito bharasahaṃ visṛjyāmukam
Manuṃ sakalakalpanākalanadakṣarītiṃ punar
nidhāya pada ādarād adhikṛteḥ svayaṃ kṛty abhūt **16.14**

kāraṇāni kāryasaṃvāhakā Manvādayas teṣām api kāraṇatvāt **paramakāraṇam**. **saṃvāhakaḥ** sīmāprāpakaḥ. **mahāvibhave**ti svakartavye svatantratvāt. **bharasahaṃ** jagatītikartavyatānirvāhakam. **visṛjyo**tpādya. atha vā svasthānād bhūmau visṛṣṭadattājñaṃ kṛtvā. **amukam**

9 sadā em.] sayā J_3, madā J_4 svaucityā em.] svocityā J_3, svocityāṃ J_4 **16.13d** dviṭ J_3] dviṅ J_4 **19** draḍhayitum J_3] draḍhayatum J_4 **24** saṃvāhakā $J_3^{p.c.}$] saṃkāhakā $J_3^{a.c.}$ J_4 saṃvāhakaḥ em.] savāhakaḥ J_3 J_4 **25** sahaṃ J_3] mahaṃ J_4

Anm. zu 16.14, Metrum: Pṛthvī.

[4] 16.9d.

iti · anukampāyāṃ kan. **sakale**ti varṇāśramadharmarājadharmāpaddharmādi**kalpanākalana-caturamatim**. **adhikṛteḥ pade nidhāyā**dhikāriṇaṃ saṃpādya **svayaṃ kṛtī** kṛtakṛtyo **'bhūt**. sarvaṃ kṛtyam atra samarpitavān ity arthaḥ.

tathādarāspadaṃ cainaṃ sarvasaṃnatibhājanam
vidhāya kṛtinaṃ paścād dattarakṣām upādiśat **16.15**

tatheti. **sarve**ti dattādhikāratvāt. **enaṃ kṛtinaṃ paścād** iti svasthityanantaram. **dattasya** sargasya taddharmasya ca **rakṣā**. yenaitad ubhayaṃ rakṣitaṃ bhavati tad **upādiśat**.

putra sannyāsapātraṃ tvaṃ vihito 'si mayā punaḥ
dattarakṣām upādatsva dattapālaḥ sukhī bhava **16.16**

putreti. **saṃś** cāsau kālāntaravṛddhyā **nyāsa** upanidhis tasya **pātram** ādhāraḥ. **upādatsva** gṛhāṇa.

samāhitamanāḥ so 'tha bāhū baddhvā śucivrataḥ
prasīdeti mudā procya tanmukhaikaparo 'bhavat **16.17**

samāhiteti. **śucivratāḥ** svayaṃ tadācaraṇavidhūtakaṣāyaḥ. ata eva **samāhitamanāḥ**. **prasīda** prasannamukho bhūtvopādiśa. **tanmukhaikapara** iti vinayaśikṣā darśitā.

itthaṃ vinaye dṛṣṭa asāv amum upadideśety āha: **sad** iti.

satsargabharitā tasya mukhāt sarvāṅgasundarā
nirgatya Bhāratī madhye gatāgatam adhatta sā **16.18**

satsargaḥ sanniścayo vakṣyamāṇaḥ. **sarvāṅgasundarā** · aṅgopāṅgaśikṣāsaṃpannā **tasya** Brahmaṇo **mukhān nirgatya sā Bhāratī madhye gatāgatam adhatta** jātaśaṅkā na tanmukhaṃ prāviśat. nāpi Brahmamukham. atra viśuddhasthānān nirgatā kimavasthā bhaviṣyāmīti śaṅkayā madhya eva tasthau.

itthaṃ madhyacāriṇyā asyā abhiprāyaṃ Brahmā vibudhya samādadhe · ity āha: **ne**ti.

na bhetavyaṃ tvayā bhadre kathaṃcana mudā sara
vimṛṣyakāritāmutra samyak saṃgatim āgatā **16.19**

bhadre satsargaśālini **tvayā na bhetavyaṃ** kim asau māṃ pālayiṣyati na veti. **mudā** prasannamukhatayātra **sarā**sminn āviśa. bhayābhāvaṃ nivedayati: **vimṛṣye**ti.

---

2 matim J_3] matiḥ J_4 **16.17c** mudā J_3] sudā J_4 **16.18d** sā J_3] mā J_4 **26** māṃ J_3] sāṃ J_4 **27** sarā J_3] marā J_4

Anm. zu 16.19c *vimṛṣya-:* Synonym zu *vimṛśya-* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ.*

gūḍhābhiprāyāmnāyarūpāṃ bhavatīṃ nāsau · asthāne yojayiṣyati **vimṛṣyakāritā** hy **atra samyak saṃgatim āgate**ti

*deśakālau puraskṛtya viṣayaṃ cāpī*ti[5]

yad uktaṃ tasya samarthaneyam. śrutyā pratyakṣaṃ paro'kṣaṃ vokte vimṛṣyakāritayā bhāvitavyam ity āśayaḥ.

ity asau parayā prītyā bodhitā śrutiśodhitam
mukham etasya saṃviśya śāntarūpā babhūva ha **16.20**

asau Bhāratī **śrutiśodhitam** iti pratidinaṃ vedapāṭho 'sya sūcitaḥ. **saṃviśye**ty anena tasyāḥ praviṣṭāyāḥ samanantaram evātra viśrāntir jāteti sūcitaṃ saṃviśeḥ svapnārthatvāt. **śāntarūpā** kṣobharahitā.

so 'pi tatsaktisaṃphullamukhābjaḥ paramādarāt
vimṛṣyaitāṃ samādhāya kṛtakṛtyatayā babhau **16.21**

so 'pīti Manuḥ. **tatsaktī**tyādinā · upadeśasaṃkrāntiphalasūcanā. **vimṛṣya** vivicya. **samādhāya** vidheyasthāneṣu sajjitāṃ kṛtvā.

kiṃrūpā punar asāv āsīd yetthaṃ gatāgatādinā śaṅkām āvahati · iti tatsvarūpam anuvadati: **pālyo 'vaśyam** iti dvābhyām.

pālyo 'vaśyam asau śikṣā prathamoddeśalakṣaṇā
nisargamadhuro nāmagraho 'syeti dvitīyikā **16.22**

tatra rakṣāśikṣāyām iyaṃ koṭitrayy āsīt: tatra **prathamā** koṭir yo 'yaṃ mayā satsarga upadiśyate sa tvayā **pālyaḥ**. upadeśyeṣu cāvaśyapālyatayopadeṣṭavya iti. **dvitīyā** ca: **asya nāmagraho nisargamadhuraḥ** saṃskārānapekṣa iti yāvat. ayaṃ bhāvaḥ: nigadapāṭha-mātreṇāpy asya siddhir nāvaśyam atrārthāpekṣā śabdapradhānatvād iti.

itthaṃ koṭidvayena kṛtanepathyatayā rahasyaṃ kṛtvā tṛtīyakoṭyā lakṣaṇam āha: **asāre**ti.

asāramliṣṭapāpyugrapratirodhavidhāyy asau
tṛtīyeti niśamyāsau svastho 'bhūd gatakalmaṣaḥ **16.23**

ye **'sārās** tucchāśayā ye ca **mliṣṭā** apabhāṣiṇaḥ · ye 'pi **pāpinaḥ** pāpodyatāḥ · ye 'pi c**ogrā** anapekṣitapūrvāparāḥ pracaṇḍacaritās teṣām **asau** sahiṣṇutākhyo dharmaḥ **pratirodhī**

1 āmnāya J_3] āmnā J_4 **4** samarthane J_3[p. c.]] samarthena J_3[a. c.] J_4 kāritayā J_3[p. c.]] kāriṇā J_4 **13** upadeśa J_4] tūpadeśa J_3 **14** sajjitāṃ J_4] majjitāṃ J_3 **27** teṣām asau J_3] teṣāsamau J_4

Anm. zu 16.21c *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

[5] 16.6ab.

bandhakaḥ · iti trikakṣyāpy asau Bhāratī. madhyagatāgatakaraṇena deśakālaviṣayāpekṣayā sevitaḥ satsargo na tv anyathātve mahādaṇḍaucityād iti tatpratibandhaḥ. ata eva **svastho 'bhūd** ity uktam. tatra ca **gatakalmaṣatvaṃ** kāraṇam.

iti śrutvāvatīrṇo 'sau viśrānto dhṛtatatsmṛtiḥ
vibhūtibharito 'py antaḥ śāntaśāntākṛtir babhau **16.24**

itīti. **śrutve**ti Bhāratīkṛtahṛdayāveśatayā. **avatīrṇo** bhūmau. **viśrāntaś** carvitacarvaṇārtham. **dhṛtatatsmṛtiḥ**: **tad** ity upadeṣṭṛtadupadeśaparāmarśaḥ. **vibhūtiḥ** sadupadeśasaṃpat. **api**-śabdo virodhadyotakaḥ **śāntaśāntākṛtir** iti · upadeśaphalakathanam.

sacchīladharmasādguṇyavyavasthāpanatatparaḥ
nibaddhakakṣyaḥ sadbhūmau pracacāra samantataḥ **16.25**

sacchīleti. **tatparas** tadekalagnaḥ. **sadbhūmir** Āryāvartalakṣanā sāmānyena viśeṣatas tu Brahmāvarta. ṛṣideśamadhyadeśĀryāvartā iti · uttamādhamatā caiṣāṃ pūrvottarāpekṣā. tathā ca Bhṛguḥ:

SarasvatīDṛśadvatyor vyomanadyor yad antaram
taṃ devanirmitaṃ deśaṃ Brahmāvartaṃ pracakṣate[6]

Kurukṣetraṃ ca Matsyāś ca Pāñcālāḥ Śūrasenajāḥ
eṣa brahmarṣideśo vai Brahmāvartād anantaraḥ[7]

HimavadVindhyayor madhyaṃ yat prāg Vinaśanād api
pratyag eva Prayāgāc ca madhyadeśaḥ sa kīrtitaḥ

ā samudrāt tu pūrvād vai ā samudrāc ca paścimāt
tayor evāntaraṃ giryor Āryāvartaḥ prakīrtita[8] iti.

itthaṃ saṃjñayā madhye pāpyupekṣāyāṃ vimṛṣyakāritāṃ samarthyedānīṃ prasaṅgāgatāṃ Manucaryāṃ tāvad avatārayati: **tathe**ti.

tathā pracarato 'syātra bhūmāv atyullvaṇā gatiḥ
babhūva baddhakakṣyāṇāṃ viratir dūṣaṇaṃ param **16.26**

tathā sadācāraśikṣaṇādānanimitten**āsya** Manoḥ **pracarato** deśād deśāntarayātrāṃ kurvataḥ. **atra bhūmau** · Āryāvartalakṣaṇāyāṃ puṇyabhūmau. **atyullvaṇā gatir babhūva** balād api

1 ṇena deśa $J_3^{p.c.}$] ṇenedaśa $J_3^{a.c.}$ J_4 **8** dyotakaḥ J_3] dyatokaḥ J_4 **14** vatyor $J_3^{p.c.}$] votyar $J_3^{a.c.}$ J_4 **22** upekṣāyāṃ em.] upekṣayāṃ J_3 J_4

Anm. zu 1 *-kakṣyā:* Zweifelhaft, lies: *-koṭyā*?

[6]Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 2.17, dort b: *devanadyor …* [7]Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 2.19. [8]Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 2.21–22, dort 21d: *… prakīrtitaḥ*, 22a: *… tu vai pūrvād*, 22d: *… vidur budhāḥ.*

śikṣādānādi kutracid babhūva. astu yatra Brahmāvartādau sahajadharmaprakṛtayaḥ svayam eva śikṣāṃ jagṛhus tatra tasyāpi mahaḥ. yatra tu · Āryāvarte kvāpi kvāpi śikṣāṃ na jagṛhus tatra †balādānena†. na hi dharmacaryā balasādhyety atrārthāntarayati: **baddhakakṣyāṇām** iti. yo hi · aham idaṃ ślāghyaṃ caritaṃ vartayāmīti nibaddhodyamas tasya sadācārasya śreyāṃsi bahuvighnānīti nītyā madhye vighnasamāpattau satyāṃ **viratir** nirudyamatā **paraṃ dūṣaṇam** iti.

kaṭhoraprakṛtīṃs tatra śikṣayām āsa yuktibhiḥ
smaran hṛdayanikṣiptam upadeśarahasyakam **16.27**

kaṭhoreti. **yuktayo** nyāyadarśanāni. **upadeśarahasyakam**

asāramliṣṭapāpyugrapratirodhavidhāyy asāv[9]

iti tṛtīyaśikṣārūpaṃ sahiṣṇutākhyam.

āyāsito ’py alaṃ kaiścid vibhūtisamalaṃkṛtaḥ
kṣamitvā modayām āsa pāritoṣikadānataḥ **16.28**

āyāsita iti. **vibhūtī**ti vibhūtayo ’trāntarabāhyā bodhyāḥ. tatrāntarībhir hṛdaya-śaithilyāpādanaṃ bāhyābhir lobhapradarśanayā dharmasaṃmukhīkaraṇam. **kṣamitve**ti · añjalibandhanādinā tatrāntaravibhūtyupalakṣaṇam. **kṣamitve**ti bāhyopalakṣaṇaṃ **pāritoṣike**ti.

punar api smṛtaye prāguktam anuvadati: **deśakālāv** iti.

deśakālau puraskṛtya kṣamām āsphālya sarvataḥ
sthāpitāṃ niyatiṃ matvā mumoda gatacintanaḥ **16.29**

spaṣṭam.

ye cāpi tatra kuṭilāśayāḥ kecana tān asau
kṣamāsaṃvāhanābhyāsaiḥ prāsīṣadad †asau† śanaiḥ **16.30**

3 balādānena J_3] balādaunana J_4 **16.28d** pāritoṣika J_3] pāritāṣika J_4 **16.29c** matvā J_3] satvā J_4 **16.30d** prāsīṣadad em. m. c.] prāsīsad J_3, prāsīsada J_4

Anm. zu 16.30d *prāsīṣadad asau:* Der recht archaische Aorist Kausativ *prāsīṣadat* wurde trotz der zahlreichen nachträglichen Korrekturen in J_3 nur unvollständig und ohne Retroflexion überliefert. Handschrift J_4 schreibt unmittelbar folgend einen längeren Deckstrich, weil allein das Metrum eine Silbe mehr fordert, unternimmt aber keinen Versuch, diese Lücke zu füllen. Die Emendation behebt diese Mängel insofern befriedigend, als die überlieferte Silbenfolge und der semantische Kontext wenig Zweifel an der intendierten Form lassen und dies auch zum gesuchten Stil des Autors passen dürfte. Allein die unnötige Wiederholung von *asau* zeigt, dass dieses Strophenviertel noch weiter verderbt ist. Da der Kommentar keine konkreten Anhaltspunkte liefert und die naheliegende Konjektur *prāsīṣadac chanaiḥ* metrisch nicht möglich ist, unterbleiben weitere Eingriffe.

[9] 16.23ab.

ye ceti. prasiddhaṃ ca loke kuṭilaṃ vastu saṃvāhanena śanaiḥ saralaṃ bhavati. *vimardanaṃ saṃvahanam*[10] iti kośaḥ.

śikṣāṃ puraskṛtāṃ dṛṣṭvā tatkṣaṇāt phalaśālinīm
samāśvastamatī rājā babhūva nayakovidaḥ **16.31**

śikṣām iti. **puraskṛtā** pūjitā saphalībhūtā tatsvīkārād iti bhāvaḥ. tadāha: **tatkṣaṇād** iti. **rāje**ti Manuḥ. **nayakovida** iti · āyatāv api kṣamayaiva sarvavaśīkaraṇam anumene.

uktam artham upasaṃhāravyājena saṃgṛhṇāti: **tad** iti.

tad deśakālau viṣayaṃ samīkṣya svayam ātmanā
rājā niścayam ādāya kṣamodyuktaḥ sadā bhavet **16.32**

deśakālaviṣayasamīkṣaṇaṃ prāguktam anusaṃdheyam. atha vā nūtanatayaiva vyākhā: **deśaḥ** śatrudeśādiḥ. **kālas** tanmadhyapātādyavasaraḥ. **viṣayo** doṣagurulāghavam.

idānīm uktam arthaṃ rājñy eva mukhyato niyatayati: **kṣāmyantām** iti.

kṣāmyantāṃ vāpi krudhyantāṃ pāmarāḥ kim ataḥ phalet
niyantur asya tad idaṃ paramauṣadham īritam **16.33**

sarveṣāṃ prathamataḥ kṣamaivociteti bodhayituṃ **kṣāmyantām** iti prathamaṃ kṣamoddeśaḥ. **pāmarāḥ** prākṛtaprāyāḥ. **ata** iti · eteṣāṃ kṣamayā krodhena **vā phalet** śubham aśubhaṃ vā. kutra tarhi phalam ity āha: **niyantur** iti **niyantā** sarvaniyantā tadadhiṣṭhāpito rājādiś ca. **tad idam** iti kṣamākrodhalakṣaṇaṃ vastu **paramauṣadhaṃ** śubhāśubhaphalāvyabhicāri. atha vā **kṣāmyantām** iti mukhyo 'vadhiḥ. **krudhyantām** iti gauṇaḥ. hevākagrastāḥ pāmarā deśakāla-viṣayādikaṃ samīkṣyāpi krudhyatāṃ nāmeti vārthaḥ.

mahātmanāṃ kṣamaiva sāram ity atra saṃvadati: **tathā ce**ti.

tathā ca sārasaṃkṣiptaṃ kavīnāṃ śrūyatāṃ vacaḥ
mahādhiyāṃ vacaḥ prauḍhaṃ samāśvāsāya jāyate **16.34**

5 śikṣām J_4] śikhām J_3 **12** niyatayati J_4] niyata iti J_3 **16.33a** kṣāmyantāṃ J_4] kṣāsyantāṃ J_3 **16** krodhena em.] krodhene J_3, krodhane J_4 **19** kṣāmyantām em.] kṣāsyantāṃ J_3, kṣāmyatām J_4 **16.34b** vacaḥ em.] vadhaḥ J_3 J_4

Anm. zu 16.33, Metrum: Anuṣṭubh. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[p]i kr[u]* als kurze Silbe. **Anm. zu 16.34b** *vacaḥ:* Diese Emendation wird direkt durch die Hinleitung zur nächsten Strophe (*kavi-vacas*) und indirekt durch *vacana-mātreṇa* in der Erklärung der zweiten Zeile abgesichert, die nach dem bei Sāhibrām üblichen Gebrauch von *arthāntarayati* ein eigenständiger Satz sein soll. Da der Autor auch andernorts keine Wiederholungen scheut, scheint das erneute *vacas* im dritten Strophenviertel weniger problematisch als das einhellig überlieferte, aber semantisch ganz unpassende *vadhaḥ*.

[10]Exakte Quelle unbekannt, vgl. Amarakośa, Ed. Sardesai 3,2.22c: *saṃvāhanaṃ mardanaṃ syād.*

nirviśeṣeṇa vacanamātreṇa saṃvāditenāpi kim ity atrārthāntarayati: **mahādhiyām** iti. yady apy uktena nirviśeṣam eva tatsaṃvādavākyaṃ tathāpi mahājanoditatvāt tena svokte samāśvāso jāyate · iti.

tad eva sārasaṃkṣiptaṃ kavivaco 'vatārayati: **maye**ti.

mayā svasargo na kvāpi vyājena malinīkṛtaḥ
yat kiṃcit kasyacit sarvaṃ kṛtaṃ satyena tan mayā **16.35**

atra pūrvārdhārthaḥ: yaṃ kaṃcit praty upakriyayā satyasargeṇa ca sādhu vyavahṛtaṃ teṣu svasvabhāvabaddheṣv api mayā svasargo nojjhita iti kṣamāpitam. uttarārdhārthas tu: yaiś ca kaiścin māṃ praty adṛṣṭyāpakṛtaṃ teṣu mayopakṛtiṃ vinā nānyat kiṃcid vidheyam iti vyavasthā mayā baddhā. tattyāgena katham sukhī bhavāmīti.

atra pravīṇasaṃmatim api pramāṇayati: **tathā ce**ti.

tathā coktaṃ pravīṇaiś ca sādhv idaṃ pāpipāpataḥ
kṣamā mahattarā tasyety evaṃ dhyeyaṃ manīṣibhiḥ **16.36**

sādhv iti pāpī pāpaṃ kurutān nāma svabhāvasyāparyanuyojyatvāt. paraṃ kṣaminṃo 'pi svabhāvasyāparyanuyojyatvāt kṣamā vidheyaiveti dvayor madhye **kṣamā mahattarā**tisādhvī svaparopakāritvāt. pāpaṃ tu svāpekṣayā tasya sādhu tadekopakāritvād ity āśayaḥ. **tasye**ti kṣamituḥ.

atrodāharati: **nidarśitam** iti.

nidarśitam idaṃ dhīraiḥ pāpikṣantṛkṣamāvalau
pratnavṛttasudhāsāraprāṇāyatir iyaṃ sphuṭam **16.37**

idam iti *pāpipāpāt kṣamā mahottare*ti[11] **pāpī**ti tasyāś ca pustikāyā idaṃnāmānvarthaṃ **pāpināṃ** tat**kṣantṛṇāṃ** ca kath**āvalir** iti pāpibhiḥ kathaṃ pāpaṃ kṛtaṃ kṣantṛbhiś ca kathaṃ tat soḍham iti. **pratne**ti yadi **purāṇasaccarita**-**sudhāsāro** 'trāyatau malinatarāyāṃ na syāt tan na kaścid api prāṇyād iti purātanasaccaritenaiveyam **āyatir** jīvanty astīti.

tad avatārayati: **kaścid** iti.

kaścid rājāparādhī drāg āgatyainam uvāca ha
avadhyoktau mama vibho jāgṛhīti punaḥ punaḥ **16.38**

14 kurutān J_3] kurutan J_4 **16.37c** sudhā J_3] mayā J_4

Anm. zu 21 *tasyāś ca pustikāyā:* Ein schwacher Hinweis auf Sāhibrāms Vorlage?

[11] Vgl. 16.36bc.

rājāparādhī rājñy eva kṛtāparādhaḥ. **punaḥ punar** iti · **uvāce**ti saṃbandhaḥ.

rājā viditavṛtto ’sau tathāyātam amuṃ puraḥ
vīkṣya vismitacitto ’mūn uvāca purato gatān **16.39**

rājeti. **viditavṛtto** mayy anenāparāddham iti. **tathāyātam** avadhyoktyāyātam. **vismitacitto** viparītāropaṇāt.

dhairyam etasya kim aho bādhitāsmāka āgataḥ
niḥśaṅko bhayadaṇḍābhyāṃ saṃmukhaṃ vadatīti kim **16.40**

bādhitāsmākaḥ · bādhita āsmākaḥ saṃbandhī kaścana yena.

śrutvā rājoditaṃ prāha kṣamyatāṃ mayi mānada
hetuṃ mukharatāyā me śrutvecchā te pravartatām **16.41**

śrutveti. **mukharatā** viparītāropaṇalakṣaṇā.

mukharatāhetum āha: **sadācarite**ti.

sadācarita pāpebhyo gurubhyo ’tigarīyasī
kṣamā taveti gatabhīr baddhakakṣyo ’ham āgataḥ **16.42**

āgata ity avadhoktyeti śeṣaḥ.

niśamya sādhv idam iti kṣamitvāmuṃ prasādanaiḥ
prasannacittaṃ taṃ bhūpaṃ kaścid adhyakṣa āha ha **16.43**

niśamyeti. **niśamya** vimṛśya **sādhv** anen**edam** uktaṃ pāpipāpāt kṣantṛkṣamaive garīyasīti.[12] **amum** avadhyoktyāgataṃ pāpinaṃ **kṣamitve**ty antarbhāvitaṇyarthatvāt kṣamayitvā[13]. **prasādanaiḥ** prasādanāprakāraiḥ. gaccha sukhaṃ viharasva kṣāntaṃ mayety evaṃprakāraiḥ kṣamayitvā svayaṃ **prasannacittaṃ** pāpanirmuktam iva **taṃ rājānaṃ kaścid adhyakṣa āha**.

bhadraṃ pratikriyārho ’sau hārdito nṛpa kīdṛśī

---

4 mayy anenā em.] madhyenanā J_3, madhyanenā J_4 **8** āsmākaḥ J_4] asmākaḥ J_3 **11** āropaṇa J_4] ārepaṇa J_3 **19** kṣamitve J_4] kṣametve J_3 **20** kṣāntaṃ J_3 p. c.] kṣānte J_4

Anm. zu 16.43ab *niśamya … kṣamitvā:* Die zwei Absolutive müssen inhaltlich vom direkten Objekt *tam bhūpam* des Hauptsatzes regiert werden; vgl. SPEYER, § 380, Anmerkung 2. **Anm. zu 18** *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

[12]Vgl. 16.36bc und 16.42. [13]Die inhaltliche Implikation ist unklar, jedenfalls kann die lexikalisierte Bedeutung des Kausativs von *kṣam* ‚um Verzeihung bitten‘ hier nicht zutreffen; vgl. Anmerkung zu 8.59c und Wortschatz → *kṣamāpaka*, → *kṣamāpaṇa* und → *kṣamāpay*

cittabhrāntir iyaṃ kiṃ vā nṛpāṇāṃ gatir īdṛśī **16.44**

bhadram iti nimnonnatakathane bhadraṃ dehīti · **asau** pāpī **pratīkārārha** āsīt. alaṃ vā pratīkāreṇa. **kim iyaṃ cittabhrāntiḥ** pratyuta sāntvaneti. atha **vā nṛpāṇāṃ gatir** ev**edṛśī** vyavahāra eva viparīta iti mahyaṃ bhrūhi · iti.

niśamyovāca rājā taṃ na bhrāntir nenabhūr iyam
rahasyaṃ hṛdgataṃ me ’tra śrutvākhinnamatir bhava **16.45**

niśamyeti. adhyakṣākṣepaṃ **niśamyā**karṇya. **tam** adhyakṣam. yat tvayoktaṃ *cittabhrāntir iyam*[14] iti **nā**sau me **bhrāntiḥ**. yac coktaṃ *kiṃ vā nṛpāṇāṃ gatir īdṛśī*ti[15] tatrāha: **nenabhūr iyam** iti. **nā**pīyam **inabhūḥ** prabhurītiḥ. kiṃ punas tarhīdam ity āha: **rahasyam** iti. **akhinnamatir** niścitamatiḥ.

svahṛdgataṃ rahasyam āha: **pratikriye**ti.

pratikriyāsya kāryaiṣā maccittaṃ yena tuṣyati
kṣamayā tac ca dhavale yaśaḥpuṇye tathādhike **16.46**

yena pratikriyāhetunā **tac ce**ti maccittatoṣaṇam iti pratikriyāsāmyaṃ jātam. sāmye ’pīdam evopādeyam ity āha: **dhavale** · iti. tataś ca ko dhīmān adhikaṃ vihāyālpena tuṣyatīti.

anyac cātrātiśaya ity āha: **kṣamāyām** iti.

kṣamāyāṃ paramāsvādo yo ’sty asau kva viśodhane
ātmāsvādaparasyāsya kṛtaṃ paraviḍambanaiḥ **16.47**

paramāsvādo bāhyāntaḥśamalakṣaṇaḥ. **kva viśodhana** iti bāhyāntarendriyajvalanāt. astv evaṃ tathāpi paropahāsa ity atrāha: **ātmāsvāde**ti. kṛtamalam ity arthaḥ.

atraiva saṃvadati: **tathā ce**ti.

tathā ca śrūyatāṃ ramyā kathātra matiśodhinī
Māmohanāmā khalapūr yathāha sma sunītibhāk **16.48**

spaṣṭam. Bhagadādanagarādhipatyaṃ prāpya rājñāṃ **khalapūr** iti nāma jāyate · iti lokaprasiddhiḥ.

16.44a ārho $J_3^{p.c.}$] ārhe $J_3^{a.c.}$ J_4 **3** sāntvane $J_3^{p.c.}$] sāntvena $J_3^{a.c.}$, māṃtvena J_4 **4** viparīta J_3] vyaparīta J_4 **7** citta J_4] citra J_3 **8** tatrā J_4] atrā J_3 **16.46a** āsya J_3] āmya J_4 **14** mac J_3] sac J_4 **16.48d** sunīti J_3] munīti J_4 **24** nagarā $J_3^{p.c.}$] dhugarā J_4

Anm. zu 16.48c *Māmoha:* Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von *Maʾmūn.* **Anm. zu 16.48c** *khalapūḥ:* Sub 2.26 gedeutete lexikalische Entlehnung von *ḫalīfa.* **Anm. zu 24** *Bhagadāda-:* Lexikalische Entlehnung von *Baġdād.*

[14] 16.44c. [15] 16.44cd.

kṣamāsvādaḥ paro rājñām utsavaś ca mahān ayam
ced vidus tad ime kiṃ no ʾbhyetyānyat prāpnuyur mude **16.49**

ime lokā **asmatsaṃmukham āgatyā**to ʾparādhāt **kim anyad** upadhārūpam asman**mude prāpnuyur** idam evāparādhapāpam ādāyāsmatsamīpaṃ prāpnuyur iti.

cen naḥ prītiṃ vijānīyuḥ kṣamāyāṃ tad ime balāt
pāpayānaṃ samāruhya samānam iha cāpnuyuḥ **16.50**

ced iti. ayam arthaḥ: rājñā tādṛṅnītir janapadeṣu vistāryā yena te viśuddhacittā aśikṣitapāpā rājakṣamāpātratāṃ na yāntīti. tathā ca kṣamāpātrābhāve tadanāvirbhāvāt tadanutāpaḥ: asau daṇḍya āsīd asmābhiḥ kṣānta iti tadasiddheḥ paścāttāpa eva śiṣyate. katham asmāsu kṣamāvattvaṃ vibhūṣaṇaṃ setsyatīti bhāvaḥ. amuṃ cāśayam: yad**īme** lokā **vijānīyus tad** ime **balād** vyājam apy ādāya **pāpaṃ vidhāya tadyānaṃ cāruhya samānaṃ** sagarvam **ihā**smatsamīpam **āpnuyuḥ**. na ca ta idaṃ jānantīty asmadabhimataṃ hṛdaya eva śīrṇam iti tātparyam.

punar apy asau rājā saṃvādāntareṇādhyakṣaṃ prabodhayati: **tathā cātre**ti.

tathā cātra Śakendreṇa mantriśreṣṭha udāradhīḥ
Arustātalināmāsau pṛṣṭaḥ provāca sādaram **16.51**

nigadavyākhyātam idam.

vṛddhabuddhe samādhatsva pāpivṛtte kathaṃ tava
bhāvaḥ kaś ceti sumatir vicintyāsau tam abravīt **16.52**

pāpivṛtte samādhatsva: yadi pāpī kaścid avadhyoktim adhyāropyate tratra kiṃ kartavyam iti. atra **tava kathaṃ bhāvaḥ kaś ca** vo bhāvaḥ. **iti**śabdaḥ praśnasamāptau. **vicintye**ti kaṃ bhāvam asau prāptaḥ katham īdṛgākṣepam adya kṛtavān iti vivicya.

avadhehy asya sargasya kṣamākhyasyedam uttamam
parīkṣāsthānam amalo niḥśvāsasyeva darpaṇaḥ **16.53**

avadhehi śṛṇu. **idaṃ** pāpivṛttam. **asya** bhūpateḥ. **kṣamākhyasya sargasyottamaṃ parīkṣāsthānam** anena puraḥ samāpatitenāsau vyaktim āyāti. anyathā viṣayābhāve · etatsattā · asatkalpā. atropamā: **amala** iti. niḥśvāso hi pratikṣaṇaṃ nirgacchann api na svarūpaṃ labhate. darpaṇe tv agrataḥ sthite jāyate niḥśvāsoṣmāsāv iti.

etad eva viśadayati: **jānīhī**ti.

---

8 pātratāṃ J_3] pātratā J_4 **16.52c** su J_4] sva J_3 **20** vo em.] vā J_3 J_4 **16.53c** amalo em. schol.] amalaṃ J_3 J_4 **28** etad eva J_4] etedava J_3

Anm. zu 16.51a *Śakendreṇa:* Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von *Iskandar/Sikandar* Alexander.
Anm. zu 16.51c *Arustātali-:* Lexikalische Entlehnung von *Ariṣṭāṭālis* Aristoteles.

jānīhi pāpy asau nūnam etatsatsargabhūṣaṇam
vinānena kathaṃ caitac chira utthāpayiṣyati **16.54**

etasya kṣamākhyasya **satsargasya bhūṣaṇaṃ** śobhāsaṃpādakam. **anena** pāpinā **vinā**. **etat** kṣamākhyaṃ sadvastu. **śira utthāpayiṣyati** · aṅkuraṃ janayiṣyati.

idaṃ kāryatayā bhāti pāpibhāve vibho mama
pramāṇaṃ prabhudhīr eva vidhānetarabhāvayoḥ **16.55**

idam iti. **bhātī**ti vayaṃ hi vacomātrādhikāriṇaḥ. kurvāṇā evātra tattvato jānantīty āha: **pramāṇam** iti. **itarabhāvo** 'vidhānam.

iyaṃ viśuddhādarśo 'to mādṛśā paśya pāpini
dṛṣṭaṃ yādṛgdṛśādarśe tādṛk svātmāvalokyate **16.56**

iyam iti. **iyaṃ** kṣamā. **adṛśe**ti · asaumyadṛśā daṇḍyadṛśety arthaḥ. atrārthāntaranyāsaḥ: **dṛṣṭam** iti. anubhūtam idam ity arthaḥ. **ādarśe yādṛgdṛśe**ti yādṛśī dṛṅ nidhāpyate saumyā krūrā vā **tādṛg** eva **svātmā** bimbabhūto **'valokyate**. sudṛśādarśane svātmā sudṛg iva kudṛśādarśane svātmāpi kudṛg iva dṛśyata iti mā pāpinaṃ kudṛśā paśyety arthaḥ.

iti śrutvā Śakendro 'sau hṛṣṭaḥ punar uvāca tam
śrutaṃ vadāsyāvasaraḥ kadety āha sa taṃ punaḥ **16.57**

itīti. **hṛṣṭaḥ** svābhimatalābhāt. **śrutam** iti *paramatam apratiṣiddham anumatam*[16] iti · anumatam ity arthaḥ. **kadāvasaraḥ** kasmin kāle · iyaṃ kṣamā bhūpatinā pālitā śobhāṃ bibhartīti **vada**.

sadaivāsyānusevāsau sādhumārgo mato mama
viśeṣanyāyam āśritya śṛṇu rājan vadāmy aham **16.58**

sadaiveti. **asye**ti satsargāpekṣayā puṃliṅganirdeśaḥ. **anusevā**ntarahārdena sevanam. **asau sādhumārgaḥ** sādhūnām ayaṃ panthāḥ: sādhavaḥ satatam enaṃ sargaṃ sevante · iti. na nirviśeṣā sāmānyasthitir iti **viśeṣanyāyaḥ**.

viśiṣṭaviṣayam eva darśayati: **cec chaktye**ti.

cec chaktyā daṇḍavelāyāṃ kṣāntvāriṃ śukrakāriṇam
svasmāt karoti sumatiḥ seyaṃ velāsya śobhanā **16.59**

16.54b sat J_3] mat J_4 **3** sat J_3] mat J_4 **7** vaco J_3] voca J_4 **16.56c** dṛśā J_3] dṛgā J_4 **16.57c** vadāsyā J_4] vadāmyā J_3 **16.57d** sa J_3] si J_4 **22** āpekṣayā J_3] āpekṣāyā J_4 anusevā em.] antamevā J_3, anumevā J_4 sevanam J_4] mevanam J_3

[16] Vātsyāyana: Nyāyabhāṣya, Ed. Jośī sub Gautama: Nyāyasūtra 1,1.4.

ayam arthaḥ: daṇḍavelāyāṃ kṛtāpakāro ripur avaśyaṃ daṇḍya iti **daṇḍavelā**. tatra ca yadi svayaṃ kṣīnas tat kiṃ kuryād iti tannipātane śaktir apy asti · iti **kṣāntvā svasmāc chukrakāriṇaṃ karotī**ti sumatiphalam idam iti **sumatir** ity uktam. anyatra kṣamāyāṃ darśitāyām api kevalaṃ svapratītidārḍhyād astv asau. iyaṃ tu sarvaprakāśakatvāc **chobhene**ti bhāvaḥ.

ukte ’rthe nidarśayati: **rājann** iti.

rājann atropalabdhārthām imāṃ śṛṇu ripuṃ nṛpaḥ
kaścij jitvā vaśīkṛtya kārāyāṃ nibabandha ha **16.60**

saṃmukhayya kadācit taṃ papraccha vada kīdṛśam
vapur bhātīdam adhunā tavety āha sa taṃ prati **16.61**

spaṣṭārthā ślokadvayī.

kiṃ vācyam adhunā me ’tra baddhasya tava veśmani
tathāpi sarvathā sādhuvacaḥ kasya na tuṣṭaye **16.62**

kiṃ vācyam iti. **baddhasyā**svatantrasya. **kasye**ti śatrur api sādhuvacanena tuṣyaty eva.

tad eva sādhuvaco vaktuṃ pratijānīte: **asāv** iti.

asau gabhīravibhavo mahāsargo jagatprabhuḥ
svamitraṃ kalayām āsa kṣamāṃ sarvatra sarvathā **16.63**

sarvatrottamādhamaviṣaye. **sarvathe**ti pratyakṣaṃ vā paro’kṣaṃ vā kṛte ’parādhe svāpekṣayā. sa tu sarvam eva paśyatīti kṣamaiva tasya sarvathā.

taddattavibhavas tvaṃ tu jayam eva tathāmunā
dattaś ca te hṛdā paśya kiyad antaram atra vām **16.64**

tad iti. **tena** paramasvatantreṇa vibhunā **dattavibhavas tvaṃ jayam eva tathe**ti paramamitratvena kalayasi. sa **cā**py **amunā** sarvathā kṣamāvatā **tubhyaṃ datta** iti **hṛdā** cittena **paśya** vicāraya. **vām** āvayoḥ svatantratadadhīnayoḥ **kiyad antaraṃ** tadanumatam ananumanyāpi vartamānāya te tena mahāvibhavena tvadicchā pūritā. itthaṃ ca yadi tadicchā tvayāpi pūryate tadātiprasanno ’sau. kim iva na te dāsyatīti bhāvaḥ.

tadāha: **yām** iti.

yām asau bahumānena kṣamāṃ paśyati sādaram
cet pālayasi tāṃ tena kṛtakṛtyo bhaviṣyasi **16.65**

---

5 ukte J_3] ukto J_4 **16.62a** me ’tra J_3] matre J_4 **24** tad J_4] tvad J_3 **25** na te J_3] neta J_4

tena tanmānitavastupālanāhetunā **kṛtakṛtya** iti tadanumatamānanayā prasanno ʾsau śiṣṭaṃ kiṃcit svayam eva prāpayiṣyatīti **kṛtakṛtyaḥ**.

hṛdayāvarjakaṃ tasya sa tat pītvā vacoʾmṛtam
prasadyonmocya satsaṃdhipaṇenainam athārcicat **16.66**

hṛdayeti. **prasadya** prasannībhūya. **unmocya** kārāyāḥ. **satsaṃdhipaṇena**: adyaprabhṛti tatsmṛtidānād idaṃ gṛhaṃ tvadīyam eva kāle kāle pāvayitavyam iti.

tad atra sarge dhṛtim ākalayya
svasthena bhāvyaṃ svadhiyā svaśaktau
nipīya pīyūṣam ivāpakāra-
kṣveḍaṃ ripūdgāritam atyudagram **16.67**

tad iti. **atra sarge** kṣamārūpe **dhṛtim** avaśyaṃ mayedam āsevyam iti sthairyaṃ **baddhvā**. **ripūdgāritam atyudagram apakāraviṣaṃ pīyūṣam iva nipīya svaśaktau** satyām api **svasthena bhāvyaṃ** na matir vyarthaṃ vikṣeptavyeti.

panthāḥ kṣuṇṇo ʾyam eteṣāṃ ye nṛpā buddhijīvinaḥ
āstikā devajayinaḥ purapaurāvane ratāḥ **16.68**

panthā iti. **kṣuṇṇaḥ** · abhyastaḥ. tair asau panthā āsevita ity arthaḥ. **āstikā** adṛṣṭaparāḥ. **devajayinaḥ** kīrtimātraikaprayojanāḥ. **avanaṃ** rakṣā.

mahattvam api mahatām idam evety āha: **ā sargād** iti.

ā sargād dṛṣṭam evedaṃ pāmarāḥ pāpatatparāḥ
kṣamaikaśīlāś ca nṛpā anyathā katham antaram **16.69**

pāpatatparā asahiṣṇavaḥ. **anyathai**tadubhayabhāve **kathaṃ** ken**āntaraṃ** viśeṣaḥ. etadubhayakṛtam eva mahatpāmaratvam ity arthaḥ.

dṛḍhapratipattaye ʾnyasaṃvādaṃ †pramāṇa†...

tathā ca kenacid rājñā pāpī kaścit svabāndhavaḥ
kārāyāṃ bhayasīmānaṃ prāpitaḥ kṣubdhacetasā **16.70**

svabāndhava iti **svo** bāndhavaḥ · tasya **bāndhavaḥ**. paraṃparāsaṃbandhavān ity arthaḥ. ata eva **kṣubdhacetase**ti. asmin svakīyatvena daṇḍākaraṇe mama lokanindā samāpated iti.

16.66c sat J_3 schol.] mat J_4 **16.66d** ārcicat J_3] ārciyat J_4 **16.67a** sarge J_4 schol.] mārge J_3 **16.67d** udagram J_3 schol.] udagdham J_4 **13** matir J_4] mati J_3 vikṣeptavye J_3] vikṣeptovya J_4

Anm. zu 16.67, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 23** *pramāṇa:* Lies: *pramāṇayati: tathā ceti*?

sa jātu kaṃcit svādhyakṣaṃ papracchaitatkṛte ’kṛtī
kaucity asyeti so ’tyugro vavāma giram uddhatām **16.71**

svādhyakṣam iti yat saṃbandhāpekṣayāsyāsau svakīya āsīd iti bhāvaḥ. **uddhatāṃ** paruṣāṃ kṣamāsparśarahitām. ata eva **vavāme**tiśabdenāpi pāruṣyam. aniṣṭā hy uktir vamanam eveti bhāvaḥ.

kim ucyate mayā nīcapadasthenāsya gocare
nāsākarṇauṣṭhabhede ’pi na kiṃcid iti me matam **16.72**

nīcapadastheneti yady ahaṃ rājapadastho bhaveyaṃ tadā bahv evaitadartham anuśiṣyām iti.

niśamya vimanās taṃ sa provāca mṛduśāntadhīḥ
nāpto ’si matpadaṃ jāne viparītā matis tava **16.73**

niśamyeti. **vimanā** iti · aho etatsaṃbandham avekṣya mayāsau krūrāśayaḥ pṛṣṭa etanmukhenonmocayiṣyāmīti. **matpadaṃ** madvyavasāyaṃ **nāpto ’si** na jñātavān asi. **viparīte**ti maddhīviparitā.

svavyavasāyam āha: **kṣāntam** iti.

kṣāntaṃ mayāsya viditaṃ loke yady api pātakam
kṣamā me ’tra bhṛśaṃ khyātā bhaved atigarīyasī **16.74**

yady api loke ’sya **pātakaṃ viditaṃ** tathāpi **mayāsya kṣāntam** eva. atra nimittam āha: **kṣame**ti.

svavyavasāyam eva samarthayati: **nīceṣv** iti.

nīceṣv atibalaṃ pāpaṃ yathā ca vihitasthiti
tathātibalam agryeṣu kṣamaiṣā tasya bheṣajam **16.75**

tasya pāpasya **bheṣajam** auṣadham. **vihitasthitī**ty ubhayam api. anyathā nīcānāṃ nīcatvaṃ mahatāṃ vā mahattvaṃ kathaṃ syād iti bhāvaḥ.

atra pāpikṣamāyāṃ bījasūtram āha: **tathā ce**ti.

tathā ca yadi kasmāccit prāduṣyād agham ullvaṇam
sa taccittatayeśānaṃ śaraṇīkurute ’nvaham **16.76**

16.71c asyeti $J_3^{p.c.}$] esyaṃti $J_3^{a.c.}$, emyaṃti J_4 **3** saṃbandhā J_4] saṃvadhā $J_3^{p.c.}$, saṃdhā $J_3^{a.c.}$ āsyā J_3] āmyā J_4 **4** uktir J_4] ukti J_3 **8** anuśiṣyām em.] atuśiṣyām $J_3^{p.c.}$, aṃtaśiṣyām $J_3^{a.c.}$ J_4 **12** mad J_3] sad J_4 **13** mad J_3] sad J_4

Anm. zu 16.72 *asya gocare:* Zweifelhaft, lies: *... agocare*?

taccittatayā pāpaṃ me phaled iti pāpacittatayā. atha vā **taccittatayā** parameśacittatayā. **śaraṇīkurute** · iti · idam evāsya rahasyaṃ yad asau svapāpaṃ prāpta iti prāyaścitte jāte viśuddhe 'tra kṣamaivociteti.

dhiyam ādāya tad asau mocanīyaḥ kṣaṇāntare
vilambyakāriṇam amum īśāno daṇḍayiṣyati **16.77**

dhiyam iti. **vilambye**ti · asyeśvaraśaraṇatvād avaśyam eva moktavyam. vilambyakaraṇe daṇḍapātane 'nucitakāritvād **enam** api **sarvajño** 'sau **daṇḍayiṣyatī**ti.

tasmād vicārya matimān kāryākāryasṛtiṃ tathā
pravarteta yatheśānaprasattir upajāyate **16.78**

kāryākāryasṛtim iti kadācid vivekena kārye 'py akāryeṇa pravarteta · akārye 'pi kāryeṇa pravarteteti.

yady āśā te maheśānaḥ pāpam utpuṃsayed iti
tadaucitīyaṃ kṣantavyaṃ pāpiṣv atiśayena te **16.79**

utpuṃsayed viśodhayet.

tathā ca kenacit kaścit kārye samyaṅ niyojitaḥ
sa tacchikṣām anādṛtya svāśayāvartayat kriyām **16.80**

samyag iti svābhīṣṭaśikṣādānena.

adhikāram avāpyāsau taddveṣyāṃ vartayat kriyām
āhūya tena paryaṅke baddhvā pīḍām avāpitaḥ **16.81**

adhikāram iti. **taddveṣyāṃ** niyoktṛsvāmidveṣyām.

tathāvasthām avāpto 'sau tam āha sma vicāraya
tadā tvayāpi kiṃ mitraṃ gaṇyate vada mānada **16.82**

tathāvasthām iti. **asau** baddhaḥ. **taṃ** svāminam. **tade**ti śubhāśubhagaṇanāvasare paraloka-prāptena **tvayā**.

vihasyāha kṣamety evam uktvā kvāsau tavādhunā

---

2 prāpta $J_3^{p.c.}$] prāpte $J_3^{a.c.}$ J_4 **16.77c** kāriṇam J_3] kāriṇas J_4 **7** 'nucita J_3] nacita J_4 **16.78c** pravarteta J_3 schol.] pravartate J_4 **10** sṛtim J_3] mṛtim J_4 pravarteta J_3] pravartate J_4 **11** pravartete J_4] pravartate J_3 **16.79c** aucitīyaṃ $J_3^{p.c.}$] audhitīyaṃ J_4 **16.81b** dveṣyāṃ J_3 schol.] dveṣāṃ J_4 **20** niyoktṛsvāmidveṣyām J_3] om. J_4 **23** tathā em.] tad J_3 J_4

Anm. zu 16.81b *vartayat:* Augmentloser Imperfekt m. c. wie im epischen Sprachgebrauch, vgl. Oberlies 2003, sub 6.4.1. So auch oben in 16.80d und unten in 16.84f aufzufassen?

saitadbharaiva kim idaṃ kriyate sādhu śādhi mām **16.83**

vihasyeti. **adhune**ti madaparādhakṣamāvelāyām. **saitadbharaive**ti: **se**tīśvarakṣamā. **etadbhare**ti tvatkṣamādhīnā. tvaṃ ced atra kṣamiṣyasi so ʾpi tatra tvayi kṣamiṣyatīti bhāvaḥ.

pāpy ahaṃ kṣamitāsi tvaṃ sāmye vāṃ śuddhadhīr bhava
ity uktavantaṃ tam asāv unmocyāśu vinīya ca
svādhikāre tathāsthāpya svaucityāvartayat kriyām **16.84**

pāpy aham ityādi spaṣṭārtham.

sanmārgo ʾyaṃ vidāṃ sevyo ʾnena saṃcaratāṃ nṛṇām
saṃpadvadhūḥ puro ʾbhyetya kṣaṇenāśleṣam eṣyati **16.85**

sanmārga iti. **anena** sanmārgeṇa **saṃcaratāṃ** vyavaharatām. **kṣaṇene**ty utsavena svecchayeti yāvat.

etadālokakalayā hṛdāloko ʾsya jāyate
etadgandhena deho ʾyaṃ puṣpodyānam ivojjvalet **16.86**

etad iti. **ālokaḥ** prakāśas tasya **kalayā** leśena **hṛdāloka** ātmabodhaḥ. **gandhaḥ** saṃbandhaḥ saurabhaṃ vā.

enayāsau maheśānaḥ suhṛd bhavati tatkṣaṇāt
samānamahaso loke sauhārdaṃ dadhate yataḥ **16.87**

enayeti. **enayā** kṣamayā **tatkṣaṇād** ity uktaṃ ko ʾtra hetur ity atrārthāntarayati: **samāne**ti. samānamahas tvaṃ ca tadādṛtakṣamāpālanāt.

atraiva bharayati: **mudreyam** iti.

mudreyaṃ tena sauhārdadārḍhyārthaṃ sthāpitā bhuvi
svam utthāpya tvam apy enāṃ maitrīṃ tena dṛḍhāṃ kuru **16.88**

mudrā kṣamānāmnī svākāramūrtiḥ. **sauhārdadārḍhyam** anyoʾnyam. **tena** ca **svam** ātmānam **utthāpya** kṣamāyām udyataṃ vidhāya. **enāṃ maitrīṃ** kṣamāpālanālakṣaṇām.

anarghasatphalām enāṃ bahumānena mānaya
tasyāṃ kaṭhinavelāyām iyaṃ te paramauṣadham **16.89**

---

3 tatra J_3] tātra J_4 **16.84a** kṣamitāsi J_3] kṣamitāmi J_4 **16.84c** asāv $J_3^{p.c.}$] asauv J_4 **16.84f** svaucityā J_3] svauditā J_4 **16.85c** puro ʾbhyetya J_3] sumobhṛtya J_4 **10** kṣaṇene J_3] vakṣaṇene J_4 **11** svecchaye J_4] svacheye J_3 **15** saurabhaṃ J_3] sārobhaṃ J_4 **18** ity atrā J_4] itatrā J_3 **16.89a** phalām J_3] phalās J_4

anargheti. **anarghasatphalāṃ** bahumūlyaśobhanaphalām. **enāṃ** maitrīm. **tasyām** iti phalabalādyasaṃbhavāt sarvakarmaparīkṣāvelāyāṃ saṃsthāyām iti yāvat. **paramauṣadhaṃ** niyamenonmocakam.

avaśiṣṭaṃ saṃskurvann upasaṃharati: **yat kiṃcid** iti.

yat kiṃcid vihitaṃ tathetarad aye pāpātmanā bhāsate
sarvatrātra śubhecchubhiḥ kalanayā kāryā kṣamācchādanam
enāṃ pālayatāṃ mudā paramayā sarvāpadāṃ vāraṇī
saiśī tatra purassarāśu prabhaven no yatra kācid gatiḥ **16.90**

aye · iti komalāmantraṇe bhoḥ kṣamāśīlety arthaḥ. **yat kiṃcid vihitaṃ** śāstreṇa vidheyatayā jñaptam atha v**etarat** · niṣiddhaṃ tadubhayam api yadi **pāpātmanā bhāsate** parapīḍādāyīdam iti **tatra** **kalanayā** sūkṣmavicāreṇa **kṣamācchādanaṃ** **vidheyā** kṣamāpidhānena tadguptaṃ vidheyam. vihitam apy arthavaśān na vidheyam. niṣiddham api svaparārtham ālocya vidheyam iti tātparyam. saṃkṣipyaitatpālanāphalam āha: **enām** iti kṣamām. **saiśī**ti · īśvarasaṃbandhinī **sā** kṣamā. **purassarā** sarvānarthanirnāśinī. **tatre**ty uktam anuvādena sphuṭayati: **no yatre**ti. **kācid gatir** iti saṃbandhibāndhavādisāhāyyarūpā māyācchalabalādirūpā vā.

uktaṃ smārayati: **aparādhe**ti.

aparādhasahiṣṇutābhidhaiṣā
ghaṭitā sūktisuratnaśobhitā dvāḥ
vivṛtārthasudhāvilāsaramyā
viśatāṃ siddhim asau na kāṃ dadāti **16.91**

sūktaya eva **suratnāni**. **vivṛto** vivaraṇarūpo yo **'rthaḥ** · mukhyavṛttyātmaka iti sa eva **sudhāvilāso** makkolalepanā tena **ramyā**. **viśatāṃ** praviśatām etadarthaṃ cānusaṃdadhatām. dvāre ca ratnaśobhitatvaṃ sudhālepanā cocitaiveti bhadram.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ ṣoḍaśaṃ ratnam 16.

iti śrīVīraratnaśekharavivaraṇe Saṃketākhye ṣoḍaśī prabhā 16.

---

2 saṃsthāyām J_3] saṃsthāyāyām J_4 **3** onmocakam J_3] enmocakam J_4 **16.90a** etarad em. schol.] etadad J_3 J_4 **16.90b** kāryā J_3 schol.] kāryāt J_4 **16.90d** purassarā J_3] purasmarā J_4 **14** purassarā J_3] purasmarā J_4 **15** gatir J_4] gatirir J_3 **16.91c** sudhā J_3 schol.] sadā J_4 **23** sudhā J_4] sudha J_3 ocitaive J_3] ocitairveJ_4 **24** śikhāyāṃ J_4] viracitāyāṃ J_3

Anm. zu 16.90, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[ś]u pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 16.91, Metrum:** Mālabhāriṇī.

باب هفدهم

«دَر حِلم»

یکی از اخلاق الهی حِلم است کما قال اِنَّ اللّٰه غَفورٌ حَلیم و جمله انبیاء و اولیاء را از این صفت نصیبی داده تا به قوّت آن صورت غضب را که مفسد ایمان و پیشرو لشکر شیطان است بشکسته‌اند [و در حدیث آمده که قوی‌ترین شما نه آنکس باشد که مردمان را بیفکند و از پای درآورد، قوی‌تر آنکس است که در حال غضب خود را نیفکند و مالک نفس خود باشد.

(۱۷.۱) مردی گمان مَبَر که به زورست و پردلی — با خشم اگر برآیی دانم که عاقلی

در کتاب انجیل مذکورست که ملوک را واجب بود که نفس خود را ریاضت دهند به حِلم و رام سازند در فرمان‌برداری تا هر چه بشنوند که خلاف رضای ایشان باشد در خشم نروند، زیرا که ایشان را قوّت و توانایی هست و زیردستان مطیع ایشانند، اگر خشم، زیردست حِلم نباشد و غضب، محکوم به بردباری نبود، به هر قولی و فعلی خشم گیرند، هر آینه مردم مُستأصَل شوند و مُلک را رونق نماند و بس زیبا گفته: شعر:

(۱۷.۲) بردباری خزینه خردست — هر که را حِلم نیست دیو ددست
دیو بندست حِلم اگر دانی — غضب از دست اوست زنـدانی

مردم حَلیم آنست که سیلاب غضب او با آنکه کوه شامخ اگر در ممرّ او افتد بَرَحَذَرست، او را از جای نتواند برد و نایره خشم با وجود آنکه کُره اَثیر از التهاب او در خطرست در وی تصرّف نتواند کرد و بی‌مدد حِلم آتش غضب هیچ سلطانی تسکین نیابد و بی‌معاونت بردباری هیچ حاکمی بار گفت و گوی رعایا برنتابد، پس پادشاه عادل آنست که حِلم را زیور روزگار خود سازد و به دست یاری او فساد خشم عالم‌سوز براندازد.

(۱۷.۳) چو حِلم اندر آمد غضب گشت پست — غضب را همین بردباری شکست
ستـون خـرد بـردبـاری بـود — سَبُک‌سر همیشه بـه خـواری بود

از سلیمان ورّاق نقل کرده‌اند که روزی در خدمت مأمون بودم نگینی از یاقوت دیدم طول او مقدار چهار انگشت و در عرض، دو انگشت و در صفا و روشنی چون خورشید تابان و ناهید درخشان بود پس زرگری را بخواند و گفت: خاتمی بساز که این یاقوت نگین آن تواند بود. زرگر یاقوت برگرفت و برفت. قضا را روزی دیگر هم در خدمت وی بودم که از آن انگشترین یاد کرد و بفرمود تا زرگر را آوردند، چون زرگر حاضر شد، دیدم که رعشه در وی افتاده است و چون بید می‌لرزد. مأمون پرسید که سبب تَغیّر تو چیست؟ گفت: مرا اَمان ده تا بگویم. گفت: اَمان دادم. زرگر نگین برون کرد، به چهار پاره شده. گفت: ای خلیفه انگشترین] ساختم و خواستم که نگین را بر نگین‌دان برم از دست من بر سندان افتاد و به چهار پاره شد. مأمون تَبسُّم کرد و گفت: برو و این را چهار انگشتری ساز، ترا در این هیچ گناهی نیست و این صورت که از مأمون صادر شد، غایت حِلم و نهایت بردباریست.

(۱۷.۴) حِلم سرمایهٔ کمـال بـود — سبب عزّت و جلال بـود
حِلم شادی فزای هر خجلست — مومیایی هر شکسته دلست

نوشیروان از ابوذرجمهر پرسید که حِلم چیست؟ گفت: نمکِ خوان اخلاقست چه حروف او را چون برگردانند ملح شود، چنانچه هیچ طعامی بی‌مِلح مزه ندهد.هیچ خَلقی بی‌حِلم جمال ننماید. نوشیروان گفت: علامت حَلیم کدامست؟ گفت: حَلیم را سه نشانه است: یکی آنکه تُرش‌روی سخت‌گویی با او سخن تلخ در میان آورد، در برابر آن، جواب شیرین بر زبان راند و اگر به فعل نیز او را برنجاند به ازای آن با وی احسان نماید. قطعه:

(۱۷.۵)
تا بگویم که چیست غایت حِلم — هر که زهرت دهد شکر بخشش
کم مباش از درخت سایه فکن — هر که سنگت زند ثمر بخشش
هر که بخراشدت جگر به جفا — همچو کان کریم زر بخشش

علامت دوم: آنست که در عین آنکه آتش خشم زبانه زدن گیرد و صولت غضب و سطوت قهر او بغایت رسد، خاموش گردد و این اطمینان دل و تسکین روحست و درویشان سالک علاج غضب بدین نوع کرده‌اند. نشان سیوم: فروخوردن خشم است از کسی که فی‌الواقع مُستحقّ عقوبت بود. آورده‌اند که روزی نوباوه بوستان ولایت و با کوره باغستان هدایت، سِبط نبی و نخل ولی، حسین بن لی عَلَیه السَّلام با جمعی مهمانان از اشراف عرب بر سر خوانی نشسته بودند، خادمش با کاسه آش گرم به مجلس درآمد و از غایت دهشت پایش به حاشیه بساط درآمده، کاسه از دستش بر سر شاه‌زاده افتاد و آشها به رخساره مبارکش فرو ریخت، حسین (ع) از روی تأدیب نه از روی تعذیب دَرو نگریست، بر زبان خادم جاری شد: وَٱلکاظِمینَ الغیظ. حسین (ع) گفت که خشم فرو خوردم. خادم گفت: وَالْعافینَ النّاس. گفت: عفوت کردم. خادم تتمهٔ آیه برخواند که واللّٰه یُحِبُّ الْمُحْسِنینْ. حسین (ع) گفت: از مال خودم آزادت کردم و مؤنت معیشت تو بر ذمّه به کَرَم خود لازم گردانیدم. نظم:

(۱۷.۶)
بَدی را مکافات کردن بَدی — که بر اهل صورت بود بِخْرَدی
به معنی کسانی که پی برده‌اند — بَدی دیده و نیکویی کرده‌اند

در اخبار آمده که از حضرت عیسی علی نبیّنا و عَلَیْهِ السَّلام سؤال کردند که سخت‌ترین همه چیزها چیست؟ جواب داد: که خشم خدای. گفتند: به چه چیز از غضب الهی ایمن توان شد؟ فرمود که به تَرکِ غضب خویش و حضرت مولوی در مثنوی اشارتی بدین حکایت فرمود:

(۱۷.۷)
گفت عیسی را یکی هشیار سر — چیست در دنیی ز جمله صعب‌تر
گفت ای جان صعب‌تر خشم خدا — که ازو دوزخ همی ترسد چو ما
گفت از این خشم خدا چه بود امان — گفت تَرک خشم خویش اندر زمان
تَرک خشم و شهوت و حرص‌آوری — هست مردیّ و رگ پیغمبـری

و بباید دانست که غضب در بسیار مواضع از حِلم بهتر است چه غضبی که از جهة حرص و طمع یا به واسطه تکبّر و خویشتن‌داری بود مَذمومست اما برای اِعلام مَعالم دین مُبین و جهة حفظ مراسم شرع مُبین بسیار ستوده و پسندیده است. مثلاً اگر کسی از جنایت محرمان حَرَم خویش حِلم ورزد عقلاً و شرعاً و عُرفاً مذموم بود و از نظر اهل مُروّت ساقط شود و چون غیرت بی‌غضبی و خشونتی دست ندهد کمال مردی در آنست که محل حِلم و موضع غضب را به نظر صحیح تمیز کند تا هر جا آن چه مناسب باشد بکار بَرَد.

(۱۷.۸)
قهر و لطف اندر محل خود نکوست — جای گُل، گُل باش و جای خار، خار

śrīGaṇeśāya namaḥ. **athe**tyādi pūrvagranthenaiva gatārtham.

oṃ

atha saptadaśaṃ ratnadvāram ākalyatām idam
yadākalanamātreṇa naro durghaṭabhājanam **17.1**

ākalanam antaḥpraviśya prabuddhatayāvasthitiḥ. **durghaṭaṃ** prayāsaṃ vinaihikī siddhiḥ prayāsaśatānadhigamyā cāmutrikī siddhiḥ. tasyāś cāsyāś ca **bhājanaṃ** pātraṃ bhaved iti.

krodhādyanarthaśāntyākhyam[1] **uddiṣṭaṃ yan mayā purā**
tasyāvasarato 'vāptaṃ lakṣaṇaṃ kathyate 'dhunā **17.2**

krodhādīti. **ādinā** hiṃsādiparigrahaḥ. **anarthatvaṃ** ca teṣām ubhayabhraṃśahetutvāt. anyad gatārtham.

sṛṣṭvedaṃ sacarācaraṃ bahulasatsadbhaṅgivṛndojjvalaṃ
viśvātmā bhagavāṃś carācaragurus tatpālanodyuktadhīḥ
yān ādhatta kalābharān sumadhurān bhāvaikagamyān kṛtī
teṣām eṣa dhuri sthito vijayate sargo nisargojjvalaḥ **17.3**

sṛṣṭveti. **tatpālane**ti svayaṃ sṛṣṭasyāvaśyaṃ svayam eva yogakṣemāvāhanāpi vidheyeti **tatpālanodyuktadhīr** ity uktam. **yān** iti **kalābharā** dayākṣamādayaḥ. bāhyasādhanāpekṣayā susaṃpādatvād amīṣāṃ **sumadhuratvam**. ete cāntarā eva bodhyā ity āha: **bhāvaikagamyān** iti. na bāhyasādhanavad eṣāṃ bāhyagocaraṃ kiṃcanāpi rūpaṃ labhyate · iti bhāvaḥ. **teṣāṃ** kalābharāṇām **eṣa** krodhādiśāntilakṣaṇo **bhāvaḥ**. ata eva **vijayate** parān adhaspadīkṛtyotkarṣeṇa vartate.

vinaye rājakumāronmukhīkaraṇārthaṃ punar apy enaṃ praśaṃsati: **sa eṣa** iti.

sa eṣa paramojjvalo madhuratākaro bhūṣaṇaṃ
svabhāva iha vedhaso manasi yena saṃdhāryate
tadāptikalanonmukhaḥ sa khalu śāntadhīḥ kevalaṃ
nisargamadhurākṛtī ravir ivaurvaro rājate **17.4**

paramatehāmutrāpi śobhākāritā **ākara** utpattisthānam. **vedhasas** tasya paramasvatantrasya vidhātuḥ **svo** 'vyabhicārī **bhāvaḥ**. **ihe**ti bhūmāv avatīrṇaḥ **saṃdhāryate** mānyatayā svīkriyate divyo 'sāv atithir iti. **tadāptī**ti · etatsaṃdhāraṇayā **tadāptiḥ** punar api labhyate.

6 prayāsa em.] prayāma J_4 **17.3d** dhuri em.] duri J_4

Anm. zu 17.4, Metrum: Pṛthvī.

[1]Vgl. 1.72d, dort: *krodhādisahanam.*

aurvaraḥ pṛthvībhavaḥ. yathāntarikṣasthitena raviṇā tamo nirasyate tathānenāpi tamo 'ntaraṃ nirasyate · ity arthaḥ.

asyaiva sphuṭatāpratītaye paryāyān vadan sahajasargatām āha: **bhāvo 'sāv** iti.

bhāvo 'sau susvabhāvo 'sau svastheyaṃ prakṛtir matā
svato lakṣaṇam etasya na manāg atiricyate **17.5**

bhāvaḥ svabhāvaḥ svasya bhāvaḥ sahajā sthitir anupāhitaṃ svarūpam ity arthaḥ. atraiva vaiśadyāyopādhisaṃbandham āha: **susvabhāva** iti. śobhana upādhibhir amalinīkṛtaḥ svabhāvaḥ **susvabhāva** iti. tathā **svastheyaṃ prakṛtir** aviparyastā prakṛtir ity arthaḥ. prakṛtiviparyayo hi sarvathā mālinyam. tadrāhityam ity arthaḥ. **svata** iti svasvabhāva evāsāv ity arthaḥ. svasvabhāvabhūtatvān nānyal lakṣaṇam anvayamukhenāsya karaṇīyaṃ śiṣyate · ity arthaḥ.

svato lakṣaṇam etasya na manāg atiricyata[2] iti

sūcanayā **parato lakṣaṇam asya ghaṭate** · iti paramukhena vyatirekatayā lakṣaṇaṃ ghaṭata ity āha: **athe**ti.

athālocyāsya vikṛtiṃ sarvathānarthakāriṇīm
lakṣaṇaṃ parataḥ kiṃ na ghaṭate śṛṇutādṛtāḥ **17.6**

athaśabdaḥ pakṣāntare. **asya** svabhāvasya **vikṛtiḥ** pracyutiḥ · tattve 'tattvapratītyādirūpā. **kiṃ na ghaṭate** ghaṭata · evety arthaḥ. **parata** iti vikṛtimukhena.

tām eva vikṛtiṃ darśayati: **kṛtyākṛtye**ti.

kṛtyākṛtyavicārākhyasadvastūnmūlanakṣamam
cittaprajvalanaṃ dhīraiḥ kopa ity abhidhīyate **17.7**

cittaprajvalanaṃ cittadāhaḥ.

sahetv ahetu vā tatra baddhakakṣyasya cetasaḥ
tadvṛttyupaśamo yo 'sau lakṣaṇaṃ tasya kīrtitam **17.8**

sahetv iti. kenacid ananukūle kṛte **sahetu** cittaprajvalanam. svayaṃ vāsūyādinā parotkarṣādyasahane cittaprajvalanam **ahetu**. **tatre**ti prajvalane **tadvṛttī**ti kasyacid bodhanena svayaṃ

3 paryāyān em.] paryāyan J_4 **7** su em.] sa J_4 **8** su em.] sa J_4 aviparyastā em.] aviparyasthā J_3 J_4 **10** lakṣaṇam em.] laṇam J_4 **17.6d** ghaṭate J_3 schol.] ghaṭeta J_4 **17** pracyutiḥ J_3] prakṛtiḥ J_4 **18** ghaṭate ghaṭata J_3] ghaṭeta ghaṭa J_4 **19** kṛtyākṛtyeti. J_3] om. J_4 **17.7b** vastū J_3] vastha J_4 **17.8a** sahetv J_3] śahetv J_4 **25** sahetu J_3[p. c.]] sohatu J_3[a. c.], mohatu J_4 parotkarṣā J_3[p. c.]] pāṣkarṣā J_3[a. c.], poccharṣā J_4 **26** asahane J_4] asahena J_3 bodhanena J_3[p. c.]] bodhenena J_3[a. c.], bodhanona J_4

[2] 17.5cd.

vivekena prajvalan**opaśamo yo 'sau tasya** bhāvasya **lakṣaṇam**. ata evoddeśagranthe *krodhādyanarthaśāntir*[3] ity evoddeśaḥ kṛtaḥ.

itthaṃ ca paramukhena lakṣaṇasiddher adhunānvayenāpy uddeṣṭuṃ śakyate: **śama** iti.

śamo damaḥ kṣamāhiṃsetyādiparyāyanāmabhiḥ
varṇyatām ayam asmākaṃ phalabhedān na bhidyate **17.9**

śamo 'ntaḥkaraṇopaśamaḥ. **damo** bāhyakaraṇopaśamaḥ. **kṣamā** saty api hetau · aparādhasahanam. **ahiṃsā** paraprātikūlyavaimukhyam. **varṇyatām** iti matabhedena sarvatrātra vikṛtiśānter eva paramārthyatvān na phale bhedaḥ.

mahātmaparigrahād asya paramopādeyatety āha: **sa eṣa** iti.

sa eṣa paramārthena vibhau tasmin kṛtasthitiḥ
tenaiva leśato bhaktaṃ bhāti kutrāpi bhājane **17.10**

paramārthena sarvāṅgasaṃpūrṇam. **tasminn** ityādisiddhe **vibhau** vibhavanaśīle. **kṛtasthitir** iti svabhāvabhūtatvāt. **tenaiva** vibhunā **leśato** vicitrabhāvena **bhaktaṃ** vibhaktaṃ **bhājane** · iti jñānayogabhaktiśodhitāntaḥkaraṇa ity arthaḥ.

bhājane[4] · ity uktam upalakṣayati: **jagad** iti.

jagadbhārabhṛtām eṣāṃ munīnāṃ śāntacetasām
yathāśakti vibhajyaitan nyūnādhikyena cārpitam **17.11**

jagadbhārabhṛtām iti vidhiniṣedhavyavasthāpanāt. **munīnāṃ** mananaśīlānām. **jagadbhārabhṛtāṃ śāntacetasām** iti virodhābhāso 'tra gamyaḥ. **yathāśaktī**ti kaṣāyaparipākānusāreṇa.

tatsāhāyyena te krodhamūrtiṃ dharmārthakhaṇḍinīm
anarthadāyinīṃ dūrīkurvanti gatakalmaṣāḥ **17.12**

tatsāhāyyeneti. **tatsāhāyyena** śamādisācivyena. **te** munayaḥ. **artha**śabdo na caturvarganirdeśaḥ. trivargasādhanatvād dharmasya mukhyatākhyāpanārthaṃ pṛthaṅnirdeśaḥ. yathā munaya āyātā Vasiṣṭho 'py āyāta iti. **anarthaṃ** narakādigatiḥ.

pratāpojjvalamohenasainikāgresaraṃ ca tam
yadāśrayāt samunmūlya cūrṇayanti kṣaṇād amī **17.13**

1 ata J_3] atra J_4 oddeśa $J_3^{p.c.}$] oddośe $J_3^{a.c.}$ oddaśe J_4 **2** evoddeśaḥ em.] aveddośaḥ $J_3^{p.c.}$, aveddośeḥ $J_3^{a.c.}$ J_4 **3** uddeṣṭuṃ J_4] uddeṣṭaṃ J_3 **17.9d** phalabhedān] Zweifelhaft, lies: *phalābhedān*? **7** kūlyavai J_3] kūlyaivaJ_4 **17.10b** vibhau tasmin em. schol.] vibhātosmin J_3 J_4 **18** vyavasthāpanāt em.] vyapasthāpanāt J_3 J_4 **22** sācivyena em.] sāyivyena J_3 J_4 **17.13d** kṣaṇād J_3] kṣamād J_4

[3] Vgl. 1.72d: *krodhādisahanam* und 17.2a. [4] 17.10d.

pratāpeti. **moheno** moho rājā tasya **sainikāḥ** kāmādayas teṣām **agresaraṃ taṃ** krodham. **yadāśrayād** yasya śamasyāśrayāt.

duṣkalpanāś ca yāḥ kāścit tadāśrayatayojjvalāḥ
yam āśrityaiva grasyante so 'yaṃ sargaḥ parodayaḥ **17.14**

duṣkalpanā hiṃsādayaḥ. **tadāśrayatayā** kopāśrayatayā. **yaṃ** śamam. **parodayaḥ** para udayo yasmāt.

śāntim enāṃ samāśritya dharmahānikarīṃ ca tām
kopamūrtiṃ mahātmānaḥ kṣaṇān nirdalayanti ca **17.15**

śāntim iti. spaṣṭārtham.

ihāmutrobhayabhraṃśahetur duṣkalpanoddhatā
hiṃsrā krodhatanūr dūrād yadgandhenaiva śāmyati **17.16**

ihāmutreti. **hiṃsrā** ghātodyatā. krodhe hi mūrchite hiṃsām api na gaṇayantīti bhāvaḥ.

etadbhāsvatpratāpena tamasy ugre praśāmyati
duṣkalpanāpiśācīnāṃ prasaro 'pi na vidyate **17.17**

etad iti. **etasya** śamasya yo **bhāsvān** dedīpyamānaḥ **pratāpaḥ** · eṣa eva **bhāsvān** ravis tat-**pratāpena** ca. **tamo** mohaḥ · andhakāraṃ ca. **ugraṃ** sarvārthavināśakam. **prasaro** bahir niryāṇam. dṛṣṭaṃ ca bhāsvaty udite tamasi ca naṣṭe piśācyo 'darśanaṃ yāntīti.

atra dṛḍhapratītaye saṃvadati: **tathā ce**ti.

tathā ca kṛtibhir dṛṣṭapārāvārair udīritam
yacchāstitantubaddhāsau vaidhasī niyatir dṛḍhā **17.18**

kṛtibhir Manvādibhiḥ. **pāraṃ** paralokaḥ. **avāram** ihalokaḥ. **śāstir** dharmanyāyānuśāsanarūpā **vaidhasī niyatir** ūrdhvādharabhuvanarūpā sṛṣṭiḥ.

taduktam evārthataḥ ślokadvayena paṭhati: **svasmād** iti.

svasmād enaṃ mā balinaṃ budhyadhvaṃ yaś chalādinā
pārṣṇivartanayā vānyān kliśnāti śaṭhadhīr jaḍaḥ **17.19**

1 moheno J_4] mohena J_3 **17.14d** sargaḥ J_3] sargo J_4 **5** āśrayatayā $J_3^{p.c.}$] āśratayā $J_3^{a.c.}$ J_4 **17.15d** dalayanti J_4] malayanti J_3 **17.16b** hetur J_4] hetu J_3 **17.17a** etad J_3] etād J_4 **17** piśācyo J_4] piśaucya J_3 **22** niyatir em.] niyati J_3 J_4 **17.19a** mā J_3 schol.] sā J_4 **17.19b** budhyadhvaṃ J_4] budhyadhaṃ $J_3^{p.c.}$ **17.19b** yaś em. schol.] yac J_3 J_4

Anm. zu 17.14, Metrum: Anuṣṭubh. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[v]a gr[a]* als kurze Silbe.

bho dhīrā yūyam **enaṃ mā svasmād balinaṃ budhyadhvaṃ** jānīta **yaś chalādinā**ntareṅganayā **pārśṇivartanayā vā** bāhyeṅganayā vā.

katham asau pratyakṣabaladarśī na balīty atrāha: **phale**ti.

phalaśāṭhyādiduṣkalpadagdho 'sau param ātmanā
phalapāke 'sya sā śaktir udbhavaṃ naiva gacchati **17.20**

paraṃ kevalam atiśayena vā. **ātmane**ti svakarmaṇaiva. **sā śaktiś** chalādirūpā · **udbhavaṃ** kāryāṅkuraṃ **naiva gacchati**. na hi dagdhaṃ bījam aṅkuronmukhaṃ jāyate · iti.

krodhacaṇḍālam udriktam ālokyaivātmanā tu yaḥ
śodhayet kriyayātmānaṃ baly asau kiṃ na sādhayet **17.21**

krodheti. **ātmane**ti na tu parapreraṇayā **kriyayā** pratikriyayā. **ātmānam** iti svam.

mālinyākaram udriktaṃ vilokyainam asūn drutam
niyamya vyavahartāraṃ jānīta balinaṃ naram **17.22**

mālinyeti. **ākaraḥ** khaniḥ. **udriktaṃ** svakāryonmukham. **enaṃ** kopinam. **asūn** iti prāṇāṃs tadāśrayāṇīndriyāṇi ca **niyamya** tasmāt pratyāvartya. siddhaṃ ca: malinavastudarśane prāṇa-saṃyamaḥ śodhaka iti.

krodhāndhyapihitasvāśān khāśvān utpathagāminaḥ
saṃyamya satpatham ito 'sādhyaṃ sādhayate balāt **17.23**

krodhāndhyeti. **svāśāḥ** śobhanadiśaḥ. **khāśvā** indriyavājinaḥ. **saṃyamya** vaśīkṛtya. **a-sādhyaṃ** duḥśakam.

vaśīkṛtendriyam eva ślāghate: **sarvata** iti.

sarvato 'bhayadhīr eṣa vaśīkṛtajagatsthitiḥ
sarvathā hitam ādheyam asmai bhīr anyathāmutaḥ **17.24**

eṣa vaśīkṛtendriyāśvaḥ **sarvata** itīto 'mutaś ca yato 'sau **vaśīkṛtajagatsthitiḥ**. yasya sarvaṃ vaśe vartate sa kasmān nāma bibhetīti bhāvaḥ. tataś cānyān pratiśikṣayati: **sarvathe**ti. **anyathe**ti hitānādhāne. **amuto bhīr** akasmād āpatati · asya daivabalasaṃbandhāt.

etad eva samarthayati: **vīryam** iti.

vīryaṃ tat kim ivāsti yena balibhir nyakkṛtya bāhyān ripūn
dhīraṃmanyatayā manīṣiparişatsv ātmātra saṃdūṣyate

---

1 yaś J_3] yac J_4 **2** vā J_3] om. J_4 **6** udbhavaṃ em.] tadbhavaṃ J_3 J_4 **18** krodhāndhye $J_3^{p.c.}$] krodhaundhya $J_3^{a.c.}$ J_4

sarvānarthakhaniṃ baloddhatam amuṃ kopākhyam ābhyantaraṃ
ye nirjitya mahāśayā dhṛtabharās tatpauruṣaṃ pauruṣam **17.25**

tat kim ivāsti na tad vīryam iti bhāvaḥ. **yena** vīryeṇa **saṃdūṣyate**. dṛśyatām asau pāpītyādyākrośanayā **sarvānarthakhanim** iti svaparabādhanād ihāmutra cānarthadāyitvāt. **bāhyān** iti bahuvacanam **amum** iti caikavacanaṃ balābaladyotanāya. śeṣaṃ spaṣṭam.

arthasiddham arthaṃ sukumāramatibodhanārthaṃ viśadayati: **tad enam** iti.

tad enaṃ balinaṃ lakṣyaṃ vidhāya yadi sajjase
tat tvā jānāmi puruṣaṃ pauruṣotkaṭam añjasā **17.26**

enaṃ kopalakṣaṇam arim. **añjasā** tattvena.

atraiva śekharakalpanāṃ vidhātum upakramate: **tathā ce**ti.

tathā ca sannayaproktā śiṅghyatāṃ nītimañjarī
yasyās te śiṅghanenaiva nṛpāḥ sarvārthabhājanam **17.27**

mañjarī ca prāyeṇa śiṅghanenaiva sukhayitrīti **śiṅghyatām** ity uktam.

prāptādhikārair bhūmīśair arjyam etat prayatnataḥ
niyatendriyavargasya yāsau svavaśavartanā **17.28**

etad iti viśadayati: **niyate**ti. **indriyavargasya yāsau svavaśavartanā niyate**ti.

yad abhīpsitam eteṣāṃ tadvyatyāsena bhāvanā
prāpte 'pi kopāvasare tadanāyatatāpi yā **17.29**

yad iti. **eteṣām** indriyāṇām. **tadvyatyāsene**ti · idaṃ pākakalilam iti. **tad** iti kopaparāmarśaḥ.

vyatirekaphalam āha: **pramādinam** iti.

pramādinaṃ bhūpam ime duraśvā
hṛṣīkanāmāna ihāvaṭeṣu
itas tato 'narthasamākuleṣu
nipātya cordhvaṃ parivartayanti **17.30**

17.25b dhīraṃmanyatayā $J_3^{p.c.}$] dhīrasmanyatayā $J_3^{a.c.}$ J_4 **17.25b** saṃdūṣyate $J_3^{p.c.}$] sanmūṣyate $J_3^{a.c.}$ J_4 **3** saṃdūṣyate $J_3^{p.c.}$] sanmūṣyate $J_3^{a.c.}$ J_4 **4** iti em.] i J_3 J_4 **5** śeṣaṃ J_3] śeṣa J_4 **6** sukumāra J_4] suktamāra J_3 **17.27c** śiṅghane J_4] śaṅghane $J_3^{p.c.}$ śaṅghine $J_3^{a.c.}$ **17.28d** sva $J_3^{p.c.}$ schol.] svaṃ $J_3^{a.c.}$ J_4 **17.29b** vyatyāsena em.] vṛtyāsena J_3 J_4 **17.29c** prāpte J_3] prāpto J_4 **19** vyatyāsene em.] vṛtyāsene J_3 J_4 **17.30a** bhūpam J_3] bhūpas J_4 **17.30c** itas J_4] yatas J_3

Anm. zu 17.25, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 17.25b** *dhīraṃ-manyatayā:* Vgl. PW sub *paṇḍitaṃmanya*. **Anm. zu 17.30, Metrum:** Upendravajrā.

avaṭā akāryāṇi. **ūrdhvaṃ parivartayantī**ti taṃ balān **nipātya** tadupari pari**vartaṃ kurvanti**. yena jīvitasyāpi saṃśaya iti bhāvaḥ. **parivarta**śabdān ṇici **parivartayantī**ti rūpam.

parādhīnamateś cāsya yat kiṃcid api kurvataḥ
unmattasyeva niyataṃ prajāḥ spardhām avāpnuyuḥ **17.31**

parādhineti. **spardhāṃ** tadanukāram. **yat kiṃcit** kartavyatām.

tathā ca na karasthāsya niyatir yāsti bhūṣaṇam
tasyāṃ jhaṭiti naṣṭāyāṃ vipatparibhavo 'bhitaḥ **17.32**

tathā ceti. **tathā ca** spardhānukāre kaḥ kasya vibhuḥ kaś ca tadadhīna iti **niyatiḥ** · bhṛtya-svāmibhāvaḥ.

atraivodāharaṇāntareṇa bharayati: **nibaddham** iti.

nibaddham anyathāpīdaṃ prācīnaiḥ prauḍhabuddhibhiḥ
karāmalakavad yeṣāṃ bhātīdaṃ matidarpaṇe **17.33**

anyathānyaracanayā. **idaṃ** sacarācaraṃ jagat.

taduktim avatārayati: **krodhe**ti.

krodhavyāptir iyaṃ nāma satyaṃ dhīluṇṭhanā yataḥ
sa rākṣasa ivābhāti śvāpado vāpy asaṃśayāt **17.34**

dhīluṇṭhanā manuṣyatvahetumatipramoṣaḥ. **sa** iti krodhamuṣitamatiḥ. **rākṣaso** mahānartha-karaṇāt. **śvāpadaḥ** svaparahitānapekṣitvāt.

iti yaḥ ko'pi bhāvastho vaśayed enam añjasā
teneme vaśitāḥ sarve ye bāhyāś cāntarā gaṇāḥ **17.35**

itīti. **ity** ato 'narthadarśanād hetoḥ. **bhāvasthaḥ** susvabhāvasthaḥ. **enaṃ** kopam. **añjasā** jhaṭity eva. **gaṇā** ripugaṇāḥ.

atraivārthāntarayati: **aho** iti.

aho matimatām eṣa nirargalagatāgataḥ

---

1 pari $J_3^{p.c.}$] ṣari $J_3^{a.c.}$, om. J_4 **2** śabdān ṇici em.] śabdāṇṇici $J_3^{p.c.}$ śabdāṇici $J_3^{a.c.}$ J_4 **17.31d** prajāḥ J_4] prajā J_3 **17.32a** karasthā em.] karasyā J_3, garasyā J_4 **17.32d** vipatpari $J_3^{p.c.}$] viparyari $J_3^{a.c.}$ J_4 **17** manuṣyatva $J_3^{p.c.}$] mānuṣyatva $J_3^{a.c.}$ J_4 **17.35b** vaśayed J_4] vaśe yad $J_3^{p.c.}$ **17.35d** gaṇāḥ em. schol.] guṇāḥ J_3 J_4

Anm. zu 17.32d *vipatparibhavo:* Zweifelhaft, vielleicht ein missglückter Rettungsversuch für verderbtes *viparyayabhavo*?

apy alaṃkārito bhāti citraṃ hi vidhivaibhavam **17.36 (1)**

...

apy alaṃ kārito bhāti ... **17.36 (2)**

(1) ābhāsikaḥ prathamo 'rthaḥ sphuṭa eva yathā: **eṣa** kruddhaḥ · **nirargalagatāgataḥ** · **alaṃkāritaḥ** kṛtālaṃkaraṇaś **ca bhāti**. atrāpy arthāntarayati: **citram** iti. (2) paramārthas tu: **eṣa** kruddhaḥ · **nirargalagatāgato 'pi** svātmanā **sanmatimatāṃ** krodhavaśīkṛtatvād **alam** atiśayena **kāritaḥ** kārābaddho **bhāti**. krodhe hi sati satkartavyamārganirodhāt · cittakāluṣyabharitatvāc ca. atrārthāntaranyāsaḥ: **citram** iti. **vidhir** daivaṃ **citratvaṃ** ca kārāyām apy ātmasukhābhimananāt. nirargalagatāgatānām api paramārthataḥ kāritatvāt.

mahoccasāladrumabhañjake 'pi
dūrān nadītīravibhedake 'pi
kopāppravāhe na calen manāg yas
tasyādrirājaś ca ka utkrameta **17.37**

mahocceti. atrātiśayoktyā **mahoccasāladrumā** mahāvibhavagambhīradhiyo vivakṣitāḥ. **nadītīraṃ** dhṛtimantaḥ. **utkrameto**pari gacchet. parvata ivāsau parānullaṅghyo bhavatīty arthaḥ. parvato 'pi **mahoccasāladrumabhañjake nadītīravibhedake 'pi jala**pravāhe vahamāne **na calatī**ti. kopo 'trānyakṛtaḥ.

aho kopoṣṇatāpo 'yaṃ yacchikhollvaṇatāpataḥ
dharmamegho 'py asau dūre yāti naiḥśeṣyaśaṅkayā **17.38**

aho iti. **kopa** evo**ṣṇo** nidāghas tasyā**yaṃ tāpo 'ho** āścaryakārī **yasya** kopagrīṣmatāpasya **jvālānāṃ kaṭhinadāhāt**. **asau dharmamegho dūraṃ yāti naiḥśeṣyaśaṅkayā** māham api niḥśeṣo bhavāmīti kopāvirbhāve dharmāpekṣā vinā vidyate · iti bhāvaḥ. prāyeṇa ca nidāghe meghābhāveneyam utprekṣā.

śamapīyūṣadhārābhir yatrāsau śamyate śikhā
samantāt tāpadāhe 'pi sa paraṃ bhuvi rājate **17.39**

śameti. **śamyate** · iti ṇijantaprayogaḥ. **samantād** iti sarvato mohakrodhāgni**tāpadagdhe 'pi jagaty** asau paraṃ sukhīty arthaḥ.

yāvac ca śāntipīyūṣadhārāsāro 'tra no patet

17.36d vaibhavam J_4] ceṣṭitam J_3 **4** alaṃ J_3] ahaṃ J_4 **5** citram J_3] cittaṃ J_4 **17.37a** mahocca J_3 schol.] mohacca J_4 **17.37a** sāla J_4 schol.] māla J_3 **17.37b** vibhedake J_3 schol.] vibhedako J_4 **14** mahocce J_3] mohacce J_4 **15** utkrameto em.] tatkrameto J_3 J_4 **17** kopo 'trā J_4] kepetrai $J_3^{a.c.}$, kepotra $J_3^{p.c.}$ **17.38b** tāpataḥ J_3] tāparaḥ J_4 **17.38d** naiḥśeṣyaś J_4] naiśceṣyaś J_3 **22** vinā J_3] pinā J_4 **26** śame J_4] śamye J_3 moha J_4] maho J_3

Anm. zu 17.37, Metrum: Indravajrā.

tāvad uccaṇḍakopāgnir naiva śāmyed iti sthitiḥ **17.40**

yāvac ceti. **atre**ti kopanidāghoṣṇatāpite sthale. **sthitir** maryādā.

yāvac caitatparitrāṇaṃ rājño 'sya na bhaved iha
tāvan niyatir āyasya deśadeśyāśrayā kutaḥ **17.41**

yāvad iti. **paritrāṇaṃ** hastavāraṇā. **etasya** śamalakṣaṇasya svabhāvasya **paritrāṇam**. etenaiva hastavāraṇena deśadeśyabalir asyāyātīti bhāvaḥ. **āyo** dhanāgamaḥ.

ata eva purāpīha śāntai rājyaṃ yathepsitam
bhuktvā saṃbhūṣya corvīṃ drāg divi sthitam aśaṅkitam **17.42**

ata eveti. śamaparyāptyadhīnatvād rājyasthiteḥ **śāntair** iti janakādibhiḥ. **divī**ty ūrdhvalokopalakṣaṇam. **aśaṅkitam** apāyabhītirahitam.

krodhaśāntiphalam uktvā krodhaphalam āha: **aho** iti.

aho krodhāgnitaptais tair duḥkhaṃ bhuktvāyaśaḥpaṭīm
ācchādya malinaprajñair nārakī bhūṣyate sthitiḥ **17.43**

tair iti Hiraṇyakaśipuprabhṛtibhiḥ. **duḥkham** iti putraviyogagṛhakolāhalādirūpam. **ayaśo 'pakīrtiḥ**. saiva **paṭī**: alpaḥ paṭaḥ paṭī. alpatvaṃ mālinyadyotakam. **bhūṣyate** narakapūraṇaṃ kṛtam ity arthaḥ.

etatsāhāyyato dhīramallo 'sau pādavikramāt
sarvadāhakaroṣogravāstūnmūlayati kṣaṇāt **17.44**

etad iti. **dhīro malla** iva. prasiddhaṃ ca: pradagdhaṃ vāstu sarvadāhonmukhaṃ mallair ādau pādapātanair unmūlyate yena dāhaśāntau sarvato rakṣā bhavatīti.

yadā ca śamasūryo 'sau dyotate 'ghaviśodhakaḥ
tadā krodhatamaś cedam adho gacchati dūrataḥ **17.45**

yadā ceti. **aghaviśodhaka** iti pāpamūlo hi krodha iti. pāpaviśuddhau **kopatamo 'dho gacchati** · adarśanaṃ gacchati. **dūrato** 'tiśayena. prasiddhaṃ ca: sūryodye 'ghaviśuddhyā tamonāśaḥ.

satyam etajjaye nānyat sādhanaṃ bhuvi sādhanam
anena luṇṭhito 'vaśyam utthānārho na jātv api **17.46**

17.41c niyatir J_4] nipatit J_3 **17.43a** tair em.] tai J_3 J_4 **17.43b** paṭīm J_3] paṅīm J_4 **17.43c** ācchādya J_3] ācchāda J_4 **17.43d** bhūṣyate J_3 schol.] bhūṣate J_4 **15** paṭī J_3] paṅīJ$_4$ paṭaḥ paṭī J_3] paṅaḥ paṅī J_4 **20** bhavatī J_3] bhavaṃtī J_4 **17.45b** dyotate J_3] dyatote J_4 **24** dūrato J_3] dūrota J_4

satyam iti. **anyat sādhanaṃ** dānadayādi · **etasya** krodhasya **jayārthaṃ na sādhanam**. **anene**ti śamena **luṇṭhito** muṣitaḥ san karhicid api **notthānārha** iti · anena luṇṭhitaḥ san na punaḥ kadācic chira utthāpayiṣyatīti.

yaḥ kaścil laghumūrdhātaḥ krodhenoccālyate kṣaṇāt
dhīnidhānavyayāt tūrṇaṃ vipanmagnaḥ sa śokabhūḥ **17.47**

yaḥ kaścid iti. **laghumūrdhā** nissāraśirā agambhīra iti yāvat.

atra śekharakalpanām āracayati: **atre**ti.

atrodāhṛtim apy āhur yatrāsau Saṃdhimān nṛpaḥ
Vajāg-jātiprasiddhākhyo varṇyate 'laghumānasaḥ **17.48 (1)**

...
... varṇyate laghumānasaḥ **17.48 (2)**

ākhyā nāma. **alaghumānasaḥ** · gambhīracetāḥ. atha vā **laghumānasaḥ** sundaracetāḥ. **asāv** iti samanantaravarṇyamānatvāt pratyakṣanirdeśaḥ.

kadācic chāntabhūpālakathāgoṣṭhyāṃ sa bhūmipaḥ
svādhyakṣāṇāṃ puraḥ prāha Māmohanṛpasauṣṭhavam **17.49**

kadācid iti. **śāntā** jitakrodhāḥ. **sa bhūmipaḥ** Saṃdhimān rājā. **sauṣṭhavaṃ** krodhaśamam.

aham Māmohagopālagoṣṭhyāṃ jātu gato 'grataḥ
adrākṣaṃ tacchaye padmarāgaratnaṃ samṛddhimat **17.50**

aham iti Saṃdhimannṛpasyādhyakṣān prati vacanam. spaṣṭam anyat.

tat tryaṅgulaparīṇāhaṃ caturaṅgulavistṛtam
dṛṣṭvā visismiyuḥ sarve ravibimbam ivāparam **17.51**

tad iti. **ravibimbam ive**ti tejasā dvādaśāṅgulakalāsāmyena ca sādṛśyam.

nairmalyakāntimattve ca candradevejyasaṃnibham
sarvatas tejasāviṣṭaṃ sabhāśślāghāvṛtaṃ yathā **17.52**

nairmalyeti. **nairmalye candrasaṃnibhaṃ kāntimattve** ca **devagurusadṛśam**. tejovyāpana utprekṣāṃ karoti: **sabhe**ti. tad vilokya sabhyā yadā ślāghāṃ cakruḥ saiva ślāghā tallagnā satī tejovyāptir ity arthaḥ.

17.47c nidhāna J_3] nidhānu J_4 **6** nissāraśirā em.] nismāraśirā J_3, nismārīśarā J_4 **17.50a** Māmoha J_3] sāmoha J_4 **1** tejo J_3] teja J_4 **3** satī J_3] sa J_4

Anm. zu 17.48bc *Saṃdhimān ... Vajāg-:* Teils deutbare lexikalische Entlehnung von *Sulaymān Warrāq*; verlesen als **وزاق* **wazāq* statt وَرّاق *Warrāq*? **Anm. zu 17.49d** *Māmoha-:* Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von *Maʾmūn*.

tathāvṛttaṃ tad ālokya vismitena mahībhujā
kalādaḥ kaścid āhūya mudrārthaṃ kalitaḥ svayam **17.53**

tathāvṛttam iti. **tathāvṛttaṃ** nairmalyādiguṇagaṇabhūṣitaṃ **tad** iti ratnam. **kalādaḥ** svarṇakāraḥ. **mudrārtham** aṅgulīyakaracanārthaṃ **kalitaḥ** kalanayā sūcitaḥ.

tato 'pi: **kalādakṣe**ti.

kalādakṣa vidheyā me mudrā sadracanojjvalā
tasyām idaṃ sthāpyaṃ ratnaṃ yatheme gauravāspadam **17.54**

yatheme iti · **ime** idaṃ ratnaṃ sā ca mudrikā. **gauravāspadam** anyo'nyaśobhādānena mānyatāspadaṃ syātām iti.

gauravāspadam[5] iti vivṛṇoti: **dinalakṣmīve**ti.

dinalakṣmīva raviṇā śaśāṅkeneva śarvarī
mudrānena yathā bhāti tathā kāryā kriyā bharāt **17.55**

dinalakṣmī mudrikā. **idaṃ** ca padmarāgaratnaṃ taralībhūtaṃ raviḥ. evam uttaratra bodhyam. **lakṣmīve**ti ṅīvantatvāt salopaḥ. asti cāyaṃ ṅīvanto 'pi *Lakṣmīr Lakṣmī Haripriye*ti[6] Dvirūpakośāt. **kriye**ti śilāśilpam iti yāvat.

tadarpitaṃ tad ādāya prāpyaivāsau svamandiram
aṅgulīyavidhānārthaṃ sajjo 'bhūt sa kalākalaḥ **17.56**

tadarpitam iti. **tena** rājñā**rpitaṃ tad** iti padmarāgaratnam. **kalākalaḥ** kalāḥ kalayatīti **kalākalaḥ**. atha vā **kalānām ākala ākaraḥ**. ralayor ekatvasmṛter iti bhāvaḥ.

athānyāhe 'pi tatrāhaṃ gato 'darśaṃ yathādbhutam
mahecchasyāsya nṛpates tathā śṛṇuta sādaram **17.57**

atheti. spaṣṭārtham.

goṣṭhyāṃ sadrasajuṣṭāyāṃ mudrayā smārito nṛpaḥ
bhṛtyān ājñāpayām āsa kalādāhūtaye drutam **17.58**

17.54c sthāpyaṃ em.] sthāpya J_3 J_4 **17.54c** ratnaṃ $J_3^{p.c.}$] om. $J_3^{a.c.}$ J_4 **16** lakṣmī J_3] lakṣmīḥ J_4 **17** ṅī $J_3^{p.c.}$] jī $J_3^{a.c.}$ J_4 cāyaṃ $J_3^{p.c.}$] yāyaṃ $J_3^{a.c.}$ J_4 **18** śilā J_3] śikṣā J_4 **21–22** kalākalaḥ J_3] kalaḥ J_4 **22** smṛter J_3] smṛte J_4 **17.58a** sad J_4] mad J_3

Anm. zu 17.58b *mudrayā smārito nṛpaḥ:* Grundsätzlich wäre zu erwarten, dass – wenn überhaupt ein Instrumental verwendet wird – nicht die Sache, an die der Herrscher erinnert wird, sondern er selbst mit dem Instrumental ausgedrückt wird; vgl. Speyer, §§ 49–51. Der Kommentar legt nahe, dass diese Konstruktion einen unpersönlichen, nur schwach kausativischen Vorgang meine, etwa: ‚dem Herrscher kam der Siegelring [wieder] in den Sinn'.

[5] 17.54d. [6] Dvirūpakośa, Ed. V. D. Sharma, S. 410f. 34b, dort: *lakṣmir lakṣmī hareḥ priyā.*

goṣṭhyām iti. **goṣṭhī** sabhā. **sadrasajuṣṭāyāṃ** rājarājakīyavyavahārasaktāyāṃ **mudrayā smārito** 'sāmyamudrā smṛtim agād ity arthaḥ.

vātavegair asau bhṛtyair ānīto 'gre kṣaṇāt kṛśaḥ
cakampe dīnadīnātmā vātavellitaśākhivat **17.59**

vātavegair atidrutagāmibhir ity anenājñāsajjatvam eṣām uktam. **vellitaḥ** kampitaḥ.

taṃ tathāvastham ālokya rājāsau śāntamānasaḥ
papraccha komalagirā śamayann iva tadbhiyam **17.60**

tam iti. **tathāvasthaṃ** kṛśaṃ kampamānaṃ ca. **ālokya** kiṃcid antaram atrāsyāpatitam iti paryālocya. komalatāphalam āha: **śamayann ive**ti.

kiṃ kāraṇam ityāditriślokī spaṣṭārthā.

kiṃ kāraṇaṃ gatacchāyaḥ kim asīttthaṃ vadāśu me
satyam ity uktipīyūṣaprāṇito 'sau jagāda tam **17.61**

kṣamyatāṃ kṣamyatāṃ samyag yathāvad vacmi mānada
mandabhāgyamatiṣv addhā kṣamā rājñāṃ virājate **17.62**

niśamya bhītabhītasya giraṃ rājā sa śāntadhīḥ
kṣāntam āśvastahṛdayo vadety āha punaḥ punaḥ **17.63**

āśvastacittas tad asau bahir niṣkāsya dīnavat
catuśśakalam āghūrṇya darśayām āsa bhūbhṛte **17.64**

āśvasteti. **tad** iti padmarāgaṃ **catuśśakalaṃ** catuṣkhaṇḍaṃ **bahir niṣkāsyāghūrṇyā**ṃsadhūnanāpūrvam.

upanīya śayau lajjānatāsyo 'sau skhaladgirā
uvāca tucchatucchāśo bhūpatiṃ taṃ mahāśayam **17.65**

upanīyeti. **śayau** pāṇī **upanīya** śaraṇāgatamudrayābhinīya. **tucchatucchāśo** 'titucchāśaḥ.

Bhagadādapurīratna ghaṭitāyāṃ mayā mudā
mudrāyāṃ tatparīkṣārtham idam utthāpitaṃ śayāt **17.66**

---

2 saktāyāṃ J_4] muktāyāṃ J_3 **3** 'sāmya J_4] sāsya J_3 **17.59d** vellita J_4] vollita J_3 **6** vellitaḥ J_4] ballitaḥ J_3 **9** āpatitam J_3] apatitam J_4 **17.63c** āśvasta J_4] āśusta J_3 **17.64b** niṣkāsya J_3] niṣkāmya J_4 **17.64c** āghūrṇya em.] āpūrya J_3 J_4 **20** bahir niṣkāsyā J_3] bahi niṣkāmyā J_4 ghūrṇyā em.] ghūryā J_3 J_4

Anm. zu 17.66a *Bhagadāda-:* Lexikalische Entlehnung von *Bag̱dād*.

bhagadādeti. **Bhagadādapurīratna** bho khalapūḥ. **mude**ti pāritoṣikāśayā. **tatparīkṣārtham** iti katham idam atra māpayāmīti. **idaṃ** padmarāgaṃ **śayād utthāpitam** iti sā velā hi pāṇimadhye prathamam avasthāpanāyā iti.

tad eva viśadayati: **katham** iti.

kathaṃ samarpayāmīti pāṇitolanato mama
akasmāc ca nipatyedaṃ kūṭe jātaṃ catuṣkalam **17.67**

samarpayāmīty atra nyasyāmīti. **kūṭe** · iti · ayoghane. **catuṣkalam** iti samacatuḥśakalatā lakṣyate.

iti satyaṃ mayoktaṃ te satyaṃ tat kiṃcanāmṛtam
pramāṇaṃ prabhudhīr eva satyāsatyavinirṇaye **17.68**

itīti. **satyaṃ** nirvyājam. satyoktau svaparaviṣaye hitadāyitvam āha: **satyam** iti. **amṛtam** ity anena mṛtasaṃjīvanātmakatvād asya. na jāne kim api samāpatatīti **pramāṇam** iti: satyam idaṃ mayoktam. yadi bhavatāpi satyaṃ manyate tat satyam. ced anyathā tadāsatyam eveti.

niśamyetthaṃ sa nṛpatir hasitvovāca māciram
gacchaitatpramitā mudrāś catasraḥ kurv aśaṅkitaḥ **17.69**

niśamyeti. **hasitve**ti satyoktyanumodanānukṛtiḥ. **māciram** iti mā vilambaṃ kuru. **etatpramitāś** catuḥśakalapramitāḥ. **aśaṅkitaḥ** · tyaktasaṃjātaśaṅkābhītiḥ.

nāparādhalavo 'stīha tava bhṛtyāpi dīyate
pañcānām api mudrāṇāṃ susthacitto bhavānagha **17.70**

nāparādheti. **lavo** 'ṃśaḥ. aparādhagaṇanā hi pramādādikṛte na daivakṛta iti bhāvaḥ. **ihe**ti padmarāgabhaṅge. **bhṛtyā** nirveśaḥ. pūrvam ekasyā eva mudrāyās tava paṇo deya āsīd adhunā tu **pañcānām api mudrāṇām** iti. **susthacitto bhava** śaṅkātaṅkau tyaja.

kathārthaṃ saṃkṣipyāha: **dhyeyam** iti.

dhyeyaṃ sudhībhis tad amutra yeyaṃ
rājākṛtī ramyatarāvir āsīt
seyaṃ kṣamākhyā kalanā mahārghā
krodhapraśāntir gaditā kavīndraiḥ **17.71**

sudhībhir etad atra **dhyeyaṃ** vicāryam. **amutrā**narthāpāte · **āvir āsīt** prakaṭābhūt.

16 kim api em.] kiṃmapi J_3 J_4 **24** lavo $J_3^{p.c.}$] lova $J_3^{a.c.}$ J_4 **25** paṇo J_3] poṇa J_4 **17.71b** ramya J_3] rasya J_4 **5** sudhībhir em.] sudhīr J_3 J_4

Anm. zu 5 *khalapūḥ:* Sub 2.26 gedeutete lexikalische Entlehnung von *ḫalīfa.* **Anm. zu 17.71, Metrum:** Indravajrā.

etad eva praśaṃsann āha: **mahattve**ti.

mahattvamūlyaṃ tad idaṃ praśastam
atyunnateḥ kāraṇam etad agryam
lajjāvatāṃ cāpi prasattihetur
hṛdbhaṅgināṃ saṃdhinimittam etat **17.72**

mahattvamūlyam iti · anenaiva mahattvaṃ krīyate · ity arthaḥ. **prasāda**-**hetuḥ** prasannatānimittam iti yāvat **saṃdhinimittaṃ** punaḥsaṃdhānakārakam.

ukte 'rthe dārḍhyapratipattaye saṃvadati: **Bhojarjye**ti.

Bhojarjyamihiro 'mātyas tena Nūtnaśareṇa yat
pṛṣṭo 'trāha sma tad idaṃ śṛṇudhvaṃ mṛdulāśayāḥ **17.73**

atreti kṣamāvṛtte.

dhīcañco kim idaṃ vastu kṣantṛtvākhyaṃ ca kīdṛśam
kiṃ phalaṃ ceti vinayī prāha svāminam ādarāt **17.74**

dhīcañco · iti bhor dhiyā prakhyātakīrte.

viśuddhabuddhe 'viditaṃ kiṃ tavāsti tathāpi yat
mānyatāpādanā me 'tra yathāmati nibodha tat **17.75**

viśuddhabuddhe · iti. **aviditam** iti cchedaḥ. **mānyatāpādanā**nena dhīcañcunāmadheyam. idaṃ rājyāḍambaraṃ jāgartīti.

tattadrasaprayastānāṃ khādyānāṃ lavaṇaṃ yathā
prabodhakaṃ tathāśeṣasacchīlānām idaṃ param **17.76**

tattad iti. **prayastānāṃ** saṃskṛtānāṃ **khādyānāṃ** vyañjanānāṃ **prabodhakam** iti tattadrasajñaptikāraṇam. **tathā** **sakalaśīlānām** **idaṃ** sahiṣṇutvābhidhaṃ vastu **prabodhakam**: anena sarvāṇi sacchīlāni dharmadānadayādīni prabuddhāni svarūpaṃ labhante. etad vinā tāni prasuptaprāyāṇi śūnyasvarūpāṇi syur iti.

ayaṃ satsargiṇāṃ sargaḥ prakṛtir yāsti sāttvikī

17.72c prasatti J_3] pramatti J_4 **17.75a** viśuddha em. schol.] vibuddha J_3 J_4 ab. oc. **22** nāmadheyam em.] nāmadīyam J_3 J_4 **17.76a** rasa J_3 schol.] ruma J_4 **2** prayastānāṃ J_4] praśastānāṃ J_3 khādyānāṃ $J_3^{p.c.}$] khyādyānāṃ J_4

Anm. zu 17.72, Metrum: Upajāti. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[p]i pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 17.73a** *Bhojarjyamihiraḥ:* Lexikalische Entlehnung von *Būzarǧumihr*. **Anm. zu 17.73b** *Nūtnaśareṇa:* Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von *[Ḫusrau I] Nūšīrvān*; vgl. S. 60.

vikārakāraṇāstitve 'nanyathātvavidhāyinī **17.77**

ayam iti. **vikāre**ti · anauddhatye hi sarve svasarganiṣṭhāḥ kiṃ kena vidhuraṃ bhaved iti **vikārakāraṇe**ti vāguktiḥ. **anyathātvaṃ** prakṛtiviparyayaḥ.

atha vāśeṣaśīlānām iyam ādhāra īritaḥ
nāmāsyā rakṣitaṃ tena kṣameti vidhinā svayam **17.78**

atha veti. etadādhārasthitāny aśeṣasadvṛttāni gaṇyante · iti bhāvaḥ. **tene**ti · ādhārabhūtatvāt · iti phalatayā bhūmisāmyaṃ pratipāditam.

anyathāpi kṣamāsāmyaṃ pratipādayati: **bhāram** iti.

bhāram eṣāpi sahatāṃ kṣīṇeyaṃ mā ca bhūd dharā
itīva vidhinā bhūmisāmyaṃ nāmnāpy avāpitā **17.79**

bhāraṃ carācarāṇām. **kṣīṇe**ti carācarabhāreṇa. **nāmne**ti *kṣitikṣāntyoḥ kṣame*ty[7] Amaraḥ.

akṣaraniruktyāpy etanmāhātmyaṃ pratipādayati: **kṣapayatī**ti.

kṣapayaty akhilaṃ duḥkhajātaṃ māti hṛdantare
iti vā vidhinā seyaṃ kṣameti racitā bhuvi **17.80**

īdṛśy api **satī** **hṛdantare māti** saṃbhavatīti · etadrakṣaṇenāyāsaḥ sūcitaḥ.

pāpaśodhanapūrvaṃ ca puṇyasaṃbhāramāyinī
akṣamāleyam uddiṣṭā kṣamā nāma mahītale **17.81**

pāpeti. **akṣamālā** · akārādikṣakāraparyantavarṇānām ārohāvarohakramagaṇanayā vargāṇāṃ cāṣṭānāṃ pṛthaggaṇanayā kūṭavarṇasya Merutayālaṅghyatve cāṣṭottaraśatavarṇamāleyam. tajjapena ca **pāpaśodhanapūrvaṃ puṇyasaṃbhāra**prāptir ity asyās tadrūpatvāt tadāropaḥ.

katham akṣamāleti caturvarṇāvalyās tathāprasiddhatvāt kṣameti dvivarṇyās tathātvam iti bhāvabodhanaprakāram āha: **akāro 'tre**ti.

akāro 'tra niṣedhārtho leti lābhārthaketanam
phalaśuddhā kṣamānāmnī śiṣṭā varṇadvayī punaḥ **17.82**

asau nañā pratiṣedha ity **akāro 'tra pratiṣedhārthaḥ**. tathā cāsau pāpābhāvaḥ. **leti lābha**śabdasya **ketanaṃ** sūcanā. tathā cāsau puṇyalābhaḥ. **phalaśuddhe**ti phalasyoparitanatvāt tatkāraṇam ādyantavarṇalopāt **kṣame**ti **varṇadayī śiṣṭā**.

17.77c āstitve J_4] āstibdhe J_3 **12** ādhāra J_4] adhāra J_3 **17.79b** mā J_4] sā J_3 **17.80c** seyaṃ J_3] meyaṃ J_4 **24** varṇānām J_3] varṇānāṃm J_4 **1** varṇyās J_4] valyās J_3 **5** asau J_3] amau J_4 nañā em.] nanā J_3 J_4 pāpā J_3] pātakā J_4

[7] Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,3.142c.

prāyeṇa sudhiyo loke gūḍhābhiprāyarocakāḥ
gūḍhaṃ kṣameti lavaṇaśriyāṃ saṃketitaṃ viduḥ **17.83**

prāyeṇeti. **gūḍhābhiprāye rocakaṃ** rucir yeṣām iti tathā prakaṭoditena na tuṣyanti yathā pāro'kṣyeṇa. asti cātra śrutivacaḥ: *paro'kṣapriyā hi devā*[8] iti. kṣameyaṃ sarvāsvādyavastūnām iti kṣāramety arthaḥ. madhyākṣaradvayalope **kṣameti** śiṣyata ity arthaḥ.

atrāpy arthaṃ sphuṭapratītaye vakti: **yathe**ti.

yathā nirlavaṇaṃ khādyam upahāsāya kevalam
tathāśeṣaṃ śīlajātaṃ vināneneti niścayaḥ **17.84**

khādyam ity aśeṣarasabharitopalakṣaṇam. **anene**ti kṣamākhyena lavaṇenety arthaḥ.

kāntir eṣāsya dehasya tadvān bhuvi virājate
ity ākṛtir apīhāsya kṣamātantraiva dṛśyate **17.85**

kāntir iti. **eṣā** kṣamā. **tadvān** iti kṣamākāntimān. **iha** saṃsāre **'sya** puruṣasya **kṣamātantrā** kṣamādhīnā.

iti mantrimukhodgatāṃ suvāṇīṃ
kalitārthāṃ prabhur ākalayya tṛptaḥ
punar apy amalaprabodham enaṃ
paripapraccha viśeṣavedanāyai **17.86**

itīti. **kalitārthāṃ** garbhīkṛtasadarthām. **ākalayya** samyag vimṛśya. **tṛpto** 'bhimatārthān nivṛttābhilāṣaḥ.

viśeṣavedanāyai[9] · iti vivṛṇoti: **śrutve**ti.

śrutvā svarūpaphalato vastv idaṃ buddhisāgara
viśeṣato 'sya rūpāṇi śrotum icchāmi te mukhāt **17.87**

svarūpaphalata iti svarūpaṃ cāsyāḥ **śrutaṃ** phalaṃ ca **śrutam** iti. **asye**ti vastunirdeśaḥ.

iti svāmyuditāṃ vāṇīṃ praṇāmenānumanya saḥ
āha sma śṛṇu saṃkṣepāt tridhedaṃ vastu lakṣyate **17.88**

17.83b rocakāḥ J_3] rośakāḥ J_4 **10** prakaṭoditena $J_3^{p.c.}$] prakarauditena $J_3^{a.c.}$ J_4 **11** pāro'kṣyeṇa J_3] pārokṣaṇa J_4 **16** rasa J_3] rama J_4 **25** samyag J_4] masyag J_3 **17.87c** viśeṣato em.] viśeṣyato J_3, viśeṣota J_4 **4** rūpaṃ J_3] rūpa J_4

Anm. zu 17.86, Metrum: Mālabhāriṇī. **Anm. zu 25** *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

[8] Vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. Olivelle 4,2.2: *paro'kṣapriyā iva hi devāḥ*. [9] 17.86d.

itīti. **anumanya** satyaṃ prabhupādair uktam atra samarthayāmīty arthaḥ. **lakṣyate** · iti tridhā lakṣaṇena bhidyate · ity arthaḥ.

trīṇy asya lakṣaṇāny āhur dhīpārāvāratīritāḥ
uttamādivibhedena tatrādyaṃ śṛṇu vistarāt **17.89**

trīṇīti. **tīritāḥ** pāramitāḥ. **tadādyam** uttamam.

tatrottamakṣamāvastulakṣaṇam āha: **sahāsam** iti.

sahāsaṃ madhurā vāṇī kudṛśāvācyavaktari
karmasv āyāsite dānamānādipratiśodhanā **17.90**

kudṛśāsaumyadṛśā**vācyavaktari** nindake. **karmasu** vyāpāreṣv **āyāsite** · āyāsaṃ prāpite puṃsi. **dānamāna**kāraṇā**dinā pratiśodhanā** pratikriyā. **ādinā** pāritoṣakagrahaṇam.

etadaudagryasīmeyaṃ garadasya sitārpaṇam
phalavṛṣṭipradānaṃ ca śilotpātakarasya yat **17.91**

etad iti. **etasya** kṣamākhyavastuna **audagryasīmā**tyuccakāṣṭhāprāptiḥ. **garadasye**ti yadi ko'py āgatya viṣaṃ dadāti tasya **sitārpaṇam**. sitadānena pratikriyā. **phale**ti · itthaṃ ca phalinavṛkṣo bhavety uktaṃ bhavati.

antaḥkhaniṃ vidadhato yad dravyāptisupūrṇatā
śuktyāsyadāraṇe muktāphalair iva ca harṣaṇā **17.92**

antar iti. yo hi **khanāv** ākara **antar** iti randhraṃ **karoti** sa tasyāḥ phalalābhena suvarṇādinā pūrṇāśo bhavati. tathā tavāpi · **antaḥkhanividadhato** 'pi cchidrānveṣaṇaṃ vidadhānasyāpi phaladānena pūrṇāśatvam. yadarthaṃ so 'ntaḥkhaniṃ vidadhāti tatra tad avagaṇayyeva tatphalaprāpaṇam iti. tathā **śuktye**ti. **śuktyā** śuktatvena yad**āsyadāraṇaṃ** mukhāsphoṭanaṃ tatra. atha ca **śuktir** muktādhānī. yathā śuktimukhe vidārite muktāphalalābho bhavati. tathā tavāpi kenacin mukhavidāraṇe kṛte tasya muktāphalam iva satphalaṃ yat pradīyate.
ity etad asya kṣantṛtvasyaudagryasīmocco 'vadhiḥ. paramakṣantṛtaiṣety arthaḥ.

dvitīyaṃ lakṣaṇaṃ cāsya madhyam āśrayam ādarāt
kṣaṇaṃ karṇapradānena niśāmaya śamāśaya **17.93**

dvitīyam iti nigadagatam. **śamāśaya** bhoḥ śāntibharitahṛdaya.

pāruṣyadhikkārasamīraṇeddha-

17.89c vibhedena $J_3^{p.c.}$] vibhodeśa J_4 **17.90a** sahāsaṃ J_3] mahāsaṃ J_4 **15** dṛśāsaumya $J_3^{p.c.}$] dṛśausāmya $J_3^{a.c.}$ J_4 āyāsite J_3] āyāmite J_4 **16** dāna $J_3^{p.c.}$] dānaṃ $J_3^{a.c.}$ J_4 grahaṇam J_4] grahāṇam J_3 **17.91b** sitā J_4] mitā J_3 **17.91d** otpāta em.] otpāla J_3 J_4 **19** audagrya J_3] audāgrya J_4 **20** sitā $J_3^{a.c.}$ J_4] mitā $J_3^{p.c.}$ sita J_4] mita J_3 **1** mukhā J_3] sukhā J_4 **4** etad $J_3^{p.c.}$] ed $J_3^{a.c.}$, ated J_4 kṣantṛtva J_4] kṣaṃtṛtvo J_3

krodhānalārcirjvalitāntarasya
kṣamāsudhāsāratuṣāraśailyā
baddhānanatvaṃ yad asau kṣamānyā **17.94**

pāruṣyeti. **pāruṣyeṇa** kaṭhoracittatayā yo **dhikkāro** 'vamānanā sa eva **samīraṇo** vāyuḥ. **kṣamāsudhāyā āsāro** vegavadvarṣaṇam ev**āsāratuṣāraśailī** nirantarapravahacchītasvacchajalalaharī tayā **baddhānanatvaṃ** mudritamukhatvam.

mahātmāno 'pi ye kecit kṣamāsaṃskṛtabuddhayaḥ
prakṛtiṃ sāntvayitvāmī na cyavante svabhāvataḥ **17.95**

akiṃcanānāṃ sādhūnāṃ prasthitānāṃ ca satpathe
svasaṃskārāya śuddho 'yaṃ prakāraḥ siddhaye mataḥ **17.96**

mahātmāno 'pīti · **akiṃcanānām** iti ca. **mahātmāna** iti pūrvoktasaṃpattyadhikārivilakṣaṇā munyādayo 'bhipretāḥ. **akiṃcanānām** iti virāgiṇo 'bhipretāḥ.

astu vā māstu vānyeṣu seyam uddhataśāstiṣu
teṣu śobheti yā dhātrā svayaṃ vihitalakṣaṇā **17.97**

asv iti. **teṣūddhataśāstiṣu** mahīpatiṣu.

atho tṛtīyaṃ sāmānyajanāśrayam idaṃ vibho
kṣaṇenābhimukhībhūya varṇyamānaṃ mayā śṛṇu **17.98**

atho iti. spaṣṭam.

daṇḍyād daṇḍyād dvidhā daṇḍyāc caṇḍāc caṇḍālasargiṇaḥ
sargān nigaraṇaṃ manyugarasya yad asau parā **17.99**

asau parā tṛtīyā kṣamā sāmānyaviṣayā. **yac caṇḍāt** kaṭhoraprakṛteś **caṇḍāla**prakṛter jīvaprāṇahārakān nirnimittam eva ca manyūtpādakād ata eva **daṇḍyād** daṇḍārhāt. daṇḍārhatvaṃ viśadayati: **dvidhā daṇḍyād** iti. daṇḍapātanapīḍārhād dravyādānarūpadaṇḍārhāc ca. sakāśāt **sargāt** sargeṇa niścayena **manyugarasya** manyur eva jhaṭiti hiṃsakatvād **garaṃ** viṣaṃ tasya **nigaraṇaṃ** svaśaktyaivāntaḥ pratirodho **yad asau tṛtīyā** kṣameti. na ceyam aśakyeti kiṃ tatrādbhutam ity āha: **daṇḍyād** iti. daṇḍayituṃ śakyād ity arthaḥ.

17.94b ārcir J_4] ārci J_3 **17.94d** sudhā J_4 schol.] sadā J_3 **17.95c** sāntvayitvāmī $J_3^{p.c.}$] sāṃtvayitvāsī $J_3^{a.c.}$, svāṃtvayitvāsī J_4 **17.95d** cyavante em.] vyacante $J_3^{p.c.}$, śyavaṃte J_4 **17.97b** seyam em.] sayem J_3, mayem J_4 **17.97b** uddhata J_3] uddhita J_4 **17.99a** dvidhā em. schol.] dvi J_3 J_4 **17.99b** caṇḍāc J_4] cacaṇḍāc J_3 m. c. **2** caṇḍāla em.] caṇḍala J_3 J_4 **3** daṇḍārhāt em.] daṇḍārhā J_3, om. J_4 **6** yad $J_3^{p.c.}$] yod $J_3^{a.c.}$ J_4 aśakye J_3] aśaktye J_4

Anm. zu 17.94, Metrum: Upajāti.

atra śekharayitum upakramate: **atrāpī**ti.

atrāpy udāhṛtām etāṃ kathāṃ śṛṇu kṣamāpate
yayā śrutau pūritāyāṃ hṛdbodho jāyate sphuṭam **17.100**

spaṣṭam.

tatrādau pratītidārḍhyāya kathānāyakaṃ praśaṃsati: **heye**ti.

heyopādeyamīmāṃsārāmatarkadrusatphalam
satsargodyānapratyagrapuṣpaṃ saujanyakandalaḥ **17.101**

kiṃ nāma jagadvartibhāvamadhye **heyaṃ** kiṃ v**opādeyam** iti yā **mīmāṃsā** vivekaḥ sa eva sadāmodabharitatvād **ārāmas** tasmāj jñātayos **tarkas** tattvaniścaya eva puṣpaphalasamṛddhi-bharitatvād **drur** drumas tasya **satphalam**. phalapadaṃ prāpta ity arthaḥ. tathā **satsarga** ev**odyānaṃ** tasya **pratyagrapuṣpaṃ** vikāsonmukhaṃ kusumam. tathā **saujanyakandalaḥ** saujanyamūlam.

Hosainnāmā mahīpo 'bhūt prajāhṛtkajabhāskaraḥ
yasminn abhyudite 'narthacaurāḥ pralayam āyayuḥ **17.102**

Hosainākhyo rājā **bhūt**. **prajāhṛtkajabhāskaraḥ** prajāhṛtkamalavikāsaḥ. bhāskaratvaṃ tasyānyathāpi samarthayati: **yasminn** iti. **anarthāni** dṛṣṭādṛṣṭabhayāni.

sa jātv ātithyasaṃprāptĀrabdeśāgryair mudānvitaḥ
citraśayyopadhānāgryamaṇḍape niṣasāda ha **17.103**

sa jātv iti. **Arab**deśe bhavā Arabdeśīyā rājānaḥ. **upadhānāni** gaṇḍakāni. **he**ti · iti śrūyate · ity arthaḥ.

prāptāyām atha velāyāṃ paurogava udāradhīḥ
bhṛṅgāratigmavār juṣṭam ādāya samupāgamat **17.104**

prāptāyām iti. **velāyāṃ** bhojanavelāyāṃ **prāptāyāṃ** prāptakalpāyām ity arthaḥ. **paurogavo** rasavatyadhikārī. **bhṛṅgāraḥ** kanakālukā. **tigmavār juṣṭam** iti prāyeṇa hi mlecchaprāyā hastaṃ taptavāriṇaiva prakṣālayantīti.

---

16 sad J_4] mad J_3 **17.102a** Hosain em.] homnain J_3, homain J_4 **22** Hosain em.] homain J_3 J_4 **17.103b** deśā J_3 schol.] deśyā J_4 **1** deśe J_4] deśo J_3 deśīyā J_3] dheśīyā J_4 **6** ālukā J_4] ālakā J_3

Anm. zu 17.100, Metrum: Anuṣṭubh. Das zweite Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Silben 2–4 die unzulässige Abfolge — ⏑ — bilden; vgl. Steiner 1996. **Anm. zu 17.101, Metrum:** Anuṣṭubh. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[n]a-pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 17.102a** *Hosain-:* Lexikalische Entlehnung von *Ḥusayn*. **Anm. zu 17.103b** *-Arab-:* Lexikalische Entlehnung von *ʿArab*.

lālāṭikatayā rājamahovaiśasamūḍhadhīḥ
skhaladgatir abhūd bhraṣṭaś citraśayyāntariṅkhaṇāt **17.105**

lālāṭikaḥ prabhor bhāladarśīti **tayā** sevakabhāvenety arthaḥ. **rājamahasā** mahīpatejasā **vaiśasā** vyagrāta eva **mūḍhadhīr** yasya. **citraśayye**ti · antaḥskhalanaṃ dyotitam.

hā heti sarvato vāṇyāṃ prasarantyāṃ śayāt puraḥ
rājamūrdhny agalat tasya bhṛṅgāro 'tyuṣṇavārbhṛtaḥ **17.106**

prasarantyāṃ mukhaprasaratpravāhāyām. **śayād** hastāt. **agalat** · abhṛśat.

patitvaivātra tanmūrdhni samantād galite jale
sphoṭikābhir mukhaṃ tasya samantāt pūritaṃ kṣaṇāt **17.107**

patitveti. galanakriyāpekṣāṃ patanasya paurvakālyam iti **patitve**ti lyapprayogaḥ. **tasya** mahīpasya.

mṛtakalpam asau matvā taṃ śikṣāvinayeddhayā
dṛśā dadarśa śāntātmā tad adbhutam ivābhavat **17.108**

mṛtakalpam iti. **mṛtakalpam** ity anena mūrchāpi sūcyate. **asau** paurogavaḥ.

kiṃcid āśvastadhīr eṣa hastau baddhvā vyajijñapat
āptoktyā yāvatīrṇātra śikṣāśuddhyadhikāriṇi **17.109**

kiṃcid iti. **āśvastadhīr** iti prasādadarśanāt krodhādyanāvirbhāvāt. **āptoktyā** · īśvaravācā. kāsāv āptoktir ity āha: **ye**ti. **yā**ptoktiḥ **śikṣādhikāriṇi śuddhyadhikāriṇi ca** Manāv ity arthaḥ.

tām evāptoktiṃ ślokena paṭhati: **prāptāyām** iti.

prāptāyām api velāyāṃ yena ruṭ pratirudhyate
sa śāsti vasudhāṃ bhaktānukampy api sa viśvarāṭ **17.110**

velāyāṃ kopavelāyāṃ nimittadarśanāt **prāptāyām api yena** vivekinā **ruṭ** krodhaḥ **pratirudhyate** niruddhaśaktiḥ kriyate.

ity āptoktiṃ puraskṛtya puro gatvā praṇamya tam
pādau saṃspṛśya hastābhyāṃ netre dve paspṛśe mudā **17.111**

---

10 īti J_3] ītat J_4 **17.106c** agalat J_4] agalas J_3 **17.106d** bhṛṅgāro J_4] vyaṃgāro J_3 **14** mukha J_3] sukha J_4 abhṛśat J_3] abhraśyat J_4 **17** patanasya J_3] pātanasya J_4 **21** mṛta J_3] sṛta J_4 mṛta J_3] sṛta J_4 paurogavaḥ em.] pārogavaḥ J_3 J_4 **24** vācā J_3] vādā J_4 **25** Manāv J_4] sanāv J_3 **17.110b** ruṭ prati em. schol.] ruṭprāti $J_3^{p.c.}$, rudrāti J_4 **17.110d** ānu J_4] āna J_3 **17.111d** dve $J_3^{p.c.}$] dvai $J_3^{a.c.}$ J_4

itīti. **puraskṛtya** kṣamopāyaṃ vidhāya. **puro gatvā**grato gatvā. **praṇamye**tyādi śaraṇāgatānukaraṇam.

vilokya sadgatiṃ tasya ruṇ mayā carviteti tam
vadantaṃ sāha soḍhavyaṃ soḍham ity avadan nṛpaḥ **17.112**

vilokyeti. **sadgatir** āntaraśaraṇāgatatvalakṣaṇā. **carvitā** grastā. **sāhe**ti sa āheti pādapūraṇe saṃdhiḥ.

stabdham ālocya tam asau smṛtvā provāca sādaram
gatatṛṣṇo 'smi vittātte dāsye te niyataṃ ca yat **17.113**

smṛtveti · āptoktiśeṣaṃ *bhakte*tyādidaśākṣarīm.[10] **niyatam** iti vetanalakṣaṇam.

ity āśvāsya sa taṃ dīnam utkacittān sadogatān
vismāpayan praśāntātmā provāca vadatāṃ varaḥ **17.114**

utkacittān iti kim idam anena kṛtam. yathāparādhagauravaṃ tathā kṣamāgauravam apy anena pradarśitam.

satyaṃ te nipuṇāḥ kṣitau dhṛtabharā ye vairaśuddhau budhāś
caryeyaṃ nayagā na me 'sti rucaye ko 'trādaraḥ kīdṛśaḥ
kāryānantyam avekṣya ye 'py upakṛtau baddhodyamāḥ sarvathā
te kecid vimalāśayā dhuri vidāṃ vandyā dharābhāskarāḥ **17.115**

satyam iti. **ye budhā vairaśuddhau** vairapratīkāre **dhṛtabharā** udyatās **te nipuṇāś** caturamataya iti **satyaṃ** kṛtasya vairasya hi śuddhir vidheyaiveti. kuta ity ata āha: **caryeyam** iti. **iyaṃ caryā** lokayātrā **nayagā** nītyanusāriṇī na punar dharmagā pāpārjanāt. dharmapakṣam anusṛtyāha: **na me 'stī**ti. **kīdṛśa** iti vicāryamāṇe mālinyapaṅkāvaraṇāpārthāt kālāntare tasyāpi śaktisattve punar vairānalotthāpanāt · upakāraśuddhau cātiśayānādhānāt · vairaśuddhāv ity upalakṣaṇam. apakāriṣu vairaśuddhau · upakāriṣūpakāraśuddhāv iti **sarvathe**ty upakāriṣv apakāriṣv api. **kāryānantyam** iti · anantatvād bhavavyavahārasyānaśvaratvāc ca paralokagateḥ. **apir** vismaye. tena ca prakṛto 'pakāro lakṣyate. tathā cāpakārārhantyām api ya **upakṛtau baddhodyamāḥ**.

7 grato gatvā J_4] om. J_3 **8** karaṇam J_4] kāraṇam J_3 **17.112a** sad J_3] mad J_4 **17.112b** ruṇ J_4] ruṭa $J_3{}^{p.c.}$ **17.114a** dīnam J_3] dīnaṃm J_4 **17.114b** sado J_3] mado J_4 **17.115d** dhuri $J_3{}^{p.c.}$] duri J_4 **24** vaira J_3] vera J_4 vaira J_3] vera J_4 **2** āpārthāt J_4] āpāt $J_3{}^{p.c.}$, āpāttāt $J_3{}^{a.c.}$ **3** cāti J_3] carati J_4 **4** upa J_3] 'pa J_4 **6** gateḥ J_4] gate J_3 prakṛto $J_3{}^{p.c.}$] prakṛte $J_3{}^{a.c.}$ J_4 upakṛtau em.] apakṛtau J_3 J_4 **7** baddhodyamāḥ J_3] boddhadyamāḥ J_3

Anm. zu 17.112c *sa āha: saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.* **Anm. zu 17.113cd** *vittātte dāsye te:* Zweifelhaft, lies: *vittāt te dāsye 'to*? **Anm. zu 17.115, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

[10] 17.110cd.

atraiva bharayati: **anyathe**ti.

anyathāpy asya māhātmyaṃ śrūyatāṃ yatra so 'malaḥ
svatantreśadayāpātram Aisāhvo varṇyate kṛtī **17.116**

spaṣṭam.

sa kilābhūd divyadṛṣṭis trikālakalanākalaḥ
yeneyaṃ rañjitā rājī svamatenārthabhājanam **17.117**

sa iti. **iyaṃ rājī** · Aisī paṅktiḥ. **svamatena** svaśraddhay**ārthabhājanaṃ** puruṣārthapātram.

taṃ kadācit sukhāsīnaṃ svabhaktaḥ ko'pi praśritam
papraccha hīnadurvāraṃ kiṃ vastv iti vada prabho **17.118**

tam iti. **praśritaṃ** vinītamatim. **kiṃ vastu hīnadurvāram**. **hīnaṃ** mālinyāpādakam. **durvāraṃ** duḥkhena vārayituṃ śakyam.

svasti kṛtvāha taṃ so 'tha prabhukrodho 'dhamādhamaḥ
durvāraś ceti mā bhūt sā kriyā te yena tadgatiḥ **17.119**

svastīti. **svastī**ti nāmasmṛtir api tasyānarthadāyinīty anarthaṃ mā pated iti svastivādanaṃ **kṛtvā**. **prabhukrodhaḥ** parameśvarakrodhaḥ. **adhamādhamatvaṃ durvāratvaṃ** ca dyotayan svabhaktaṃ prati tannivṛttiṃ dyotayann āśīḥpūrvam āha: **mā bhūd** iti. **sā kriyā** bāhyavyavahāralakṣaṇā **te** tvatsaṃbandhinī **mā bhūt**. **yena** yadācaraṇena hetunā **tadgatiḥ** prabhukrodhotpādanātmikā gatiḥ syād iti.

śrutvāsau kampito baddhvā bāhū āha sma taṃ punaḥ
kenāsau jāyate kena nivarteteti me vada **17.120**

śrutveti. **asau** bhaktaḥ. **asāv** iti ca prabhukrodhaḥ. **kenā**caraṇena **jāyate**. **kena** ca sādhanenāsau **nivarteta** nivṛttiṃ bhajeta.

iti pṛṣṭaḥ samādadhe · ity āha: **aśakte**ti.

aśaktahīnadīneṣu kṛtakrodhāya kupyati
svatantro 'sau ca tattyāgāt kṣamayā ca prasīdati **17.121**

asau svatantraḥ parameśvaraḥ. **aśaktahīnadīneṣu** kasmaicid yaḥ krodhaṃ kurute tasmai **kṛtakrodhāya** madāndhāya **kupyatī**ti *kena jāyate*[11] · iti samarthitam. *kena nivartete*ti[12]

17.118c vāraṃ J_4] vāra J_3 **22** parameśvarakrodhaḥ J_4] om. J_3 **2** nivarteta em.] niyateta J_3, nivartate J_4 bhajeta $J_3{}^{a.c.}$ J_4] bhajate $J_3{}^{p.c.}$ **6** svatantraḥ J_4] om. J_3 cid em.] dhid J_3 J_4

Anm. zu 17.116d *Aisa-:* Lexikalische Entlehnung von *ʿĪsā*. **Anm. zu 17.118, Metrum:** Anuṣṭubh. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[p]i pr[a]* als kurze Silbe.

[11] Vgl. 17.120c. [12] 17.120cd.

samarthayati: **tattyāgād** iti krodhatyāgāt. na kevalaṃ yāvat **kṣamayāpi** · aśaktahīnadīneṣv asau **prasīdatī**ti.

upasaṃharati: **itī**ti.

iti matvā vidā jātu na kāryo 'sau kathaṃcana
sarvathā hānir eṣaiṣāṃ kruddhā yā prakṛtir nṛṇām **17.122**

asau prabhukrodhaḥ. **na kāryo** nārjanīyaḥ. **kathaṃcane**ti nimittasadbhāve 'sadbhāve vā. atrārthāntarayati: **sarvathe**ti. **eṣāṃ nṛṇām** iti saṃbandhaḥ.

tasyaivānyatroktaṃ saṃvadati: **anyatrāpī**ti.

anyatrāpīśakopasya garīyastvaṃ jagāda saḥ
aśeṣabhayado 'py eṣa kālo 'smāt trasyatīti ha **17.123**

sa ity Aisāhvayaḥ. tadvākyam evārthataḥ paṭhati: **aśeṣe**ti. **asmāt** svatantrād īśvarāt **kāla** iti mṛtyu·adhikārī pūruṣaḥ. asti cātra śrutiḥ:

bhīṣāsmād vātaḥ pavate bhīṣodeti sūryaḥ
bhīṣmād Indraś cāgniś ca mṛtyur dhāvati pañcama[13] iti.

ataś cāyam atra saṃgraha ity āha: **tyajed** iti.

tyajel lokāṃs tyajet kāmāṃs tyajed gehāṃś ca sarvathā
na krudhyej jātu kasmaicid iti sanmatiniścayaḥ **17.124**

tyajed iti kopākaraṇe hānir apy amīṣāṃ svīkāryeti bhāvaḥ.

atraiva bharayati: **tad etad** iti.

tad etat pauruṣaṃ jātiśraiṣṭhyaṃ tat sanmataṃ ca tat
yat krodhabījadāhena kṣamāpīyūṣadhāraṇā **17.125**

spaṣṭam.

uktaṃ smārayann atra saṃskārārtham āha: **ittham** iti.

itthaṃ śāstrapramāṇābhyām ūhitenāpi saṃsthite
nyāye 'smin viduṣāṃ gamyo viśeṣo 'py atra bhāti naḥ **17.126**

14 nṛṇām J_3] nṛpāṇām J_4 **19** asti J_4] aasti J_3 **17.124c** krudhyej J_3] krodhyaj J_4 **1** aiva J_4] eya J_3 **17.125b** san J_3] man J_4

[13] Taittirīya-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2.8, dort bc: *bhīṣā udeti sūryaḥ / bhīṣāsmād agniś cendraś ca …*

śāstram āgamaprāmāṇyena hitāhitānapekṣivacanaṃ **pramāṇaṃ** hitāhitopadeśakam anumānādi. **ūhitaṃ** svavimarśaḥ. **saṃsthite** saṃsthāṃ gate. **asmin nyāye** kṣamaiva sarvasādhanam iti vicāre **viduṣām** iti bhūtabhavyabhavadanusaṃdhāyinām.

tam eva viśeṣaṃ sphuṭayati: **dvayor** iti.

dvayor vipratiṣedhe 'tra śāntir yady api puṣkalā
tathāpi kutracit krodho balīyān apavādataḥ **17.127**

tulyabalavirodho **vipratiṣedhaḥ**. **dvayoḥ** śāntikrodhayoḥ. **puṣkalā** śreṣṭhā. **balīyāñ** śānter atra hetuḥ: **apavādata** iti. apavādavidhayaḥ sāmānyavidhīn bādhante · iti nyāyād iti bhāvaḥ.

tarhi *vipratiṣedhe*[14] · ity asya kā gatir ity atrāha: **na citram** iti.

na citram etad dṛṣṭaṃ hi yat sāmānyaviśeṣayoḥ
balīyastvaṃ viśeṣasya nyāyaprāptasya kā kṣatiḥ **17.128**

dvayoḥ sāmānyayor dvayoś ca viśeṣayor vipratiṣedhasūtram avakāśa iti bhāvaḥ.

phalitam āha: **tad eṣa** iti.

tad eṣa viṣaye kvāpi ślāghyaḥ śānteś ca dhīmatām
pramāṇaṃ sarvakāryeṣu viveka iti dhāraṇā **17.129**

kvāpi viṣaya iti viśeṣalakṣaṇe. yadāvaśyaṃ kopena vaikāryaṃ sidhyatīti katham idam iti ced atrāha: **pramāṇam** iti.

vivekam eva viśadayati: **jāḍyam** iti.

jāḍyaṃ hi nāma tal loke yad ekatraiva dārḍhyadhīḥ
jāḍyapaṅkanimagnānāṃ kuta unmajjanaṃ bhavet **17.130**

tathā hi kṣāntir eva sarvatra vidheyety etadekāntena svīkṛtavatāṃ hiṃsraduṣṭasattvasamāpāte kṣāntāv āśritāyāṃ mahānarthasamāpāta ity uktam: **kuta** iti.

krodhaviṣayam eva viśadayati: **kāmād** iti.

kāmāl lobhād ahaṃkārān madān mohāc ca hārdataḥ

8 hitā J_3] hitāṃ J_4 vacanaṃ J_4] vacana J_3 pramāṇaṃ J_4] pramānaṃ J_3 **9** vimarśaḥ J_3] virśaḥ J_4 **17.127d** apa J_3 schol.] upa J_4 **14** balīyāñ $J_3^{p.c.}$] balīyāṃ $J_3^{a.c.}$ J_4 **23** yadā J_3] yatrā J_4 **17.130b** aiva J_4] aca J_3 **3** etad J_3] ated J_4 **4** āśritāyāṃ $J_3^{p.c.}$] āśritāṃyā $J_3^{a.c.}$ J_4

[14] 17.12a.

vyasaniṣūccacaṇḍāgryakrodhanā bheṣajaṃ param **17.131**

bheṣajam auṣadham. tattatkalanānivartakam ity arthaḥ. amī caṇḍakrodhenaiva nivartante · ity arthaḥ.

viṣaye 'tra ca kopasya śāntir yenādṛtā param
tenātmānyo 'pi gāḍhāndhye pātayitvā vināśitaḥ **17.132 (1)**

...
... pātayitvāvināśitaḥ **17.132 (2)**

viṣaye · iti. **kopasyātra viṣaye** kāmādinimittavyasanirūpe. (1) **vināśito** nirnāmā kṛtaḥ. (2) atha vākāraprasleṣeṇa · **avināśitaḥ**. **avi**van **nāśito** meṣa iva **gāḍhāndhye nipātya** nāśam āpita ity atra viṣaye kopasyaiva balīyastvam iti bhāvaḥ.

viṣayanirdarśanena krodhaṃ praguṇīkṛtyānyatrāpi tadāśrayaṇam upayujyata ity āha: **prāyeṇe**ti.

prāyeṇa deśadeśīyavṛddhīcchubhir ilāvaraiḥ
samaye samaye samyak praṇeyo 'yaṃ prayatnataḥ **17.133**

samayapradarśitenānena deśadeśīyavṛddhir bhavatīti bhāvaḥ.

*tathā hī*ti[15] nidarśanāṃ sūcayaṃs tadanāśrayaṇe 'narthaṃ pramāṇayati: **mṛdvāśayam** iti.

mṛdvāśayaṃ samālocya madoddhatadhiyo nṛpam
vināśayeyur nagarīḥ svaparārthānapekṣiṇaḥ **17.134**

spaṣṭam.

atraiva samarthayati: **krodhe**ti.

krodhatantunibaddheyaṃ varṇāśramagatir dṛḍham
vahaty ajasraṃ nakṣatrāvalīva marudumbhitā **17.135**

varṇāśramagatir iti svasvadharmapālanālakṣaṇā. **krodhatantunibaddhā** rājadaṇḍaniyatā tadabhāve dharmasyāyāsasādhyatvāt keṣāṃcid āśvāse 'pi mandamatīnām anāśvastatvād iti bhāvaḥ.

14 vyasani J_4] bhramani J_3 **15** āndhye J_4] āndhyo J_3 **16** viṣaye J_4] viṣaya J_3 **21** deśadeśīya $J_3^{p.c.}$] deśedaśīya $J_3^{a.c.}$ J_4 **5** tantu J_4] taṃtra J_3 **6** sādhyatvāt $J_3^{p.c.}$] samyatvāt $J_3^{a.c.}$, mādhyatvāt J_4

Anm. zu 17.131, Metrum: Anuṣṭubh. Das dritte Strophenviertel ist fehlerhaft, da die Silben 2 und 3 metrisch kurz ∪ ∪ sind; vgl. STEINER 1996. **Anm. zu 14** *nirnāmā:* Zweifelhaft, doch freie Bildung denkbar; vgl. auch 17.138a: *durnāmatā.*

[15]Kommentar sub 17.130.

madoddhatadhiyaḥ kecit pāraṃparyakramāgate
rahasye śithilāsthāḥ syū rakṣaiṣā na bhaved yadi **17.136**

madoddhateti. **pāraṃparyakramāgate** kulācārarūpe **rahasye** sarvāvidite.

evaṃvidhe ca viṣaye krodhasyāvasaraḥ śubhaḥ
aṅgīkṛtaś ca kṛtibhiḥ sākṣād dṛṣṭaparāvaraiḥ **17.137**

evaṃvidhe · iti. **avasaraḥ śubha** iti phalakathanam. **aṅgīkṛtaś ce**ti dharmyā ceyaṃ rītir ity arthaḥ.

krodhāviṣkāre durnāmatā jāta iti śaṅkāyām āha: **durnāmate**ti.

durnāmatā yā jāyeta bhūṣaṇaṃ sā manīṣiṇām
yaḥ sarvajñād viśuddho 'sau śuddha eva kṛtaṃ khalaiḥ **17.138**

bhūṣaṇaṃ śobhādāyi. kathaṃ **bhūṣaṇam** ity atrārthāntarayati: **ya** iti. **yas** tasmāt **sarvāvekṣakād viśeṣeṇa śuddho 'sau śuddha eva** sarvatra. khalāś cet taṃ dūṣayanti dūṣayantu nāma. tat teṣāṃ svasminn evāpated ity āha: **kṛtam** iti.

sarvathā dūradarśitvaṃ dīrghadarśitvam eva vā
satphalāya bhavel loke kharvadṛk kva na majjati **17.139**

sarvatheti. **dūradarśitvaṃ** kālāpekṣayā. **dīrghadarśitvaṃ** deśāpekṣayā. tataś ca kvacid viṣaye kṣāntidharme samāśrite 'pi krauryam āśrayaṇīyam iti bhāvaḥ. **kharvadṛg** hrasvadarśī katham ahaṃ krauryaṃ samāśraya iti **kva na majjaty** api tu sarvatraiva majjatīti bhāvaḥ.

dīrghadūradarśitvaṃ kharvadarśitvaṃ sūcayan sphuṭakartavyatām āha: **imam** iti.

imaṃ lokam adhaskṛtya paralokaikasaṃśrayāḥ
ye vivicya kriyāṃ kuryus ta ānantyam avāpnuyuḥ **17.140**

ihānayā kriyayā dviṣantu nāma māṃ paraṃ tu paraloke viśudhyāmīti · **imaṃ lokam adhaskṛtyā**vagaṇayya **ye paralokaikasaṃśrayāḥ** pāralaukikam eva śuddhiprakāraṃ mṛgayanti **te vivicya kurvaṇā ānantyabhājanam**.

ya evaṃ kurute samyak kāryākāryavinirṇayam
sa eva puruṣo loke pauruṣaṃ tasya gaṇyate **17.141**

ya evam iti. **samyag** iti · aihikāmutrikaviṣayavivekena.

yathāviṣayam etau dvau yo vyavasthāpayet sudhīḥ

17.136 om. J_3 **17.136c** syū em.] syu J_4 **17.137a** vidhe ca J_3 schol.] vidheya J_4 **17.138b** sā J_3] mā J_4 **20** evā J_3] e J_4 **17.139d** majjati $J_3^{p.c.}$ schol.] sajjati $J_3^{a.c.}$ J_4 **17.140a** adhas $J_3^{a.c.}$] ayas $J_3^{a.c.}$ J_4 **17.141a** evaṃ J_4 schol.] eva J_3

avaśyaṃ sa ihāmutra ślāghām āpnoti sarvataḥ **17.142**

yatheti. **yathāviṣayam** anatikramya. **etau dvau** kopatacchamau.

dūradarśitvadīrghadarśitvābhyāṃ yau deśakālau vyavasthāpitau tatra tāvatkālavyavasthāṃ nidarśayati: **vele**ti.

velānurūpyād anayoḥ prayogaḥ ślāghyatāpadam
vastusthitir iyaṃ ramyā kālo hi balavattaraḥ **17.143**

spaṣṭārtham.

deśāpekṣayā dīrghadarśitvaṃ vyavasthāpayan yathāviṣayavyavasthāpane dṛṣṭāntayati: **mṛdv** iti.

mṛdubhūmau hi kusumāropaṇaṃ bhūṣaṇāyate
karkaśāyāṃ punas tasyāṃ kaṇṭakāropaṇaṃ śubham **17.144**

tatra dṛṣṭāntārthaḥ spaṣṭa eva. prakṛtārthas tu: **mṛdubhūmau** svabhāvaśītale **kusumāropaṇaṃ** kṣāntivyavahṛtir **bhūṣaṇāyate** bhūṣaṇam iva svaparaśobhādāyitvāt. **karkaśāyāṃ punar** bhūmau kaṭhorāśaye **kaṇṭakāropaṇaṃ** krauryavyavahṛtiḥ **śubhaṃ** punas tādṛg anarthānācaraṇāt svaparaśobhāvaham.

atraivānyathāpi dṛṣṭāntayati: **na jātv** iti.

na jātu tāḍanāvaśyā ājānīyāś caṭupriyāḥ
tāḍanāghātadānādyair bhārikā vaśavartinaḥ **17.145**

ājānīyā jātyaśvāḥ sajjātibhavāś ca. **bhārikā** bhāravāhakā aśvāḥ · asajjātīyāś ca puruṣāḥ.

iti ratnam idaṃ kṣamābhidhānaṃ
kalitaṃ sūrimanaḥpramodalabdhyai
ya ihādṛtamānasāḥ samīkṣāṃ
kurute tasya śayasthitārthasiddhiḥ **17.146**

kalitaṃ sadracanayā dṛbdham. **śayasthitā** na punaḥ paraprārthanādinā kadarthayatīti bhadram.

iti Vīraratnaśekharaśikhāyāṃ kṣamādvāraṃ saptadaśam 17.

iti śrīSuśīlaśailyaparābhidhāne śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ Saṃketākhye vivaraṇe saptadaśī prabhā 17.

10 kopa J_4] kaupa J_3 **16** mṛdv J_3] mṛtv J_4 **21** vyavahṛtir em.] vyavahṛti J_3 J_4 **17.146b** labdhyai J_4] labdhai J_3 **7** śrīSuśīlaśailyaparābhidhāne J_4] om. J_3

Anm. zu 17.146, Metrum: Mālabhāriṇī.

باب بیست و دوم
«در تواضع و احترام»

تواضع سبب رفعتست چه در حدیث آمده مَن تَواضَعَ لِلّٰه رَفعَهُ اللّٰه هر که فروتنی نماید برای خدای، او را بردارد، درجهٔ او را بلند گرداند.

(۲۲.۱) تواضع تو را ارجمندی دهد ز روی شرف سربلندی دهد

نصر بن احمد از ملوک سامانیه بود. پسر خود را وصیّت کرد که: ای فرزند دلبند، اگر می خواهی که مملکتی که ما به مشقّت بسیار به دست آورده ایم و سلطنتی که عمر عزیز در تمهید قواعد آن صرف کرده ایم سالها با تو بماند، بر خزینه اعتماد مکن که مال در معرض زوالست و بر لشکر دل مَنِه که مرد سپاهی مُنقلبُ الحال است. تکیه در دوام مُلک و قیام حُکم بر کَرَم نمای و در تواضع افزای که تواضع و کرم دو دامند مَردلهای مردمان را و هر که صید از این دو دام شد هرگز روی رهایی ندارد و گویا اشارت حضرت سید عالم- صلی اللّٰه علیه و سلم- درین عبارت که سیدُ القَومِ خادمهم بدین معنی است چه هر گاهی کسی را به خدمت تواضع نمودی، دل او صید تو گشت و در دام محبت تو مقید شد، پس او محکوم تو و تو مخدوم او باشی و او صید تو و تو سیّد او شوی. شعر:

(۲۲.۲) تواضع می دهد از روشنایی بسی بیگانگان را آشنایی
تواضع هر که دارد سرفراز است به روی او در اقبال باز است

تواضع آنست که کسی مقدار خود را از مقدار دیگری کمتر بیند پس عزّت و خود برطرف نهاده، دیگران را عزیز و محترم سازد و از این معنی کسی اجتناب می نماید که شرف ذات و عُلو قدر در معرض اشتباه مانده باشد. فأمّا آنکه فی نفس الامر بزرگ قدر و عالی مرتبه است. او از تواضع نترسد زیرا که تواضع از بزرگی و جلالت او هیچ کم نمی کند بلکه نَباهت و شوکت او نزدیک خالق و خلایق می افزاید.

(۲۲.۳) تواضع ز گردن فرازان نکوست

و از اینجا معلوم می شود که تَکبّر از خصایص ناقصان و ساقطانست و غرض ایشان از آن پوشیدن نقصان خویش، اما به حقیقت قَبایح خود را ظاهر می گرداند چه کِبر آدمی را خوار و بی مقدار سازد.

(۲۲.۴) تا توانی به گِرد کبر مگرد متکبّر بری ز کبر نخورد
گر تو بی کِبر و بی ریا باشی خاص درگاه کبریا باشی

و تواضع از همه کس زیبا می نماید و از اهل دولت زیباتر چه پیرایهٔ بزرگی است. آورده اند که ابن سماک به مجلس هارونُ الرّشید آمد. خلیفه برای او برخاست و تعظیم کرد و گفت: ای خلیفه، تواضع تو در پادشاهی تو بزرگتر است از پادشاهی تو. خلیفه گفت: سخن نیکو گفتی. زیادت کن گفت هر که حق تعالی او را مالی و بزرگی دهد و او به مال با بندگان حق سُبحانَهُ مواسا کند و در جمال خود پارسایی ورزد و در بزرگی تواضع نماید، حق تعالی او را از مخلصان مقرّب نویسد. هارون دوات وقلم طلبید و به دست خود این سخنان را بنوشت و این نوشتن نیز از علامت تواضع خلیفه بود.

(۲۲.۵) زیرکان آزموده اند بسی بر تواضع زیان نکرد کسی
متواضع بزرگوار بود مظهر لطف کردگار بود
از تواضع بلند گردد نام وز تواضع رسیده اند به کام

و تواضع و احترام دربارهٔ اَشراف اَنام چون سادات عِظام و علمای اَعلام و مشایخ اعتباری تمام دارد و موجب ارتفاع لَوای دولت متواضع باشد. امام محمد حسن شیبانی رحمه الله نزدیک رشید آمد. رشید او را تعظیم بسیار کرد. چنانچه بر پای خاست و او را به جای خود بنشاند و چون برخاست چند قدم به مشایع با وی برفت یکی از جمله خواص گفت با چنین تواضع که خلیفه نمود مَهابت خلافت نمی ماند. رشید جواب داد که مَهابتی که به تواضع زایل شود نابودن او اولی و قدری که به احترام بزرگان بکاهد کاسته و محو شده بهتر. شعر:

(۲۲.۶) قدری که به تعظیم کسان کاسته گردد مردم به چنان قدر کی آراسته گردد

آورده اند که اسماعیل سامانی پادشاه خراسان و سلطانی بس بسامان بود. روزی عالمی به مهمّی نزد وی آمد او را تعظیم بسیار کرد و چون می رفت، هفت گام از عقب برفت. شبانه حضرت رسالت را صلعم به واقعه دید که با او می گوید: ای اسماعیل، از علمای مرا عزیز داشتی من از حضرت حق سُبحانَهُ درخواستم تا ترا در دو جهان دارد و تو هفت قدم در عقب وی رفتی، دعا کردم تا هفت تن از نسل تو پادشاهی کنند و هر دو دعا دربارهٔ تو مستجاب شد و یکی از علامات تواضع میل کردنست به صحبت صُلحا و علمای دین و درویشان صاحب یقین، نه جماعتی که خود را به صورت ربّانی و درویشان صاحب یقین به خلق نمایند و به طمع حُطام فانی سخنان حق را به زیور خوش آمد بیارایند، بلکه به صحبت کسی باید رفت که کاره صحبت مردم باشد و به کسی اعتقاد باید کرد که نخواهد که کسی او را اعتقاد کند. آورده اند که چون عبدالله طاهر به حکومت خراسان آمد در نیشابور نزول فرمود اعیان و اشراف به سلام وی آمدند. بعد از یک هفته فرمود که هیچکس مانده است در این شهر که بر ما سلام نگفته باشد و ما را نپرسیده؟ گفتند: هر که در این شهر اسمی و رسمی داشته شما را پرسیده و به مجلس شما رسیده الاّ دو درویش که هر یک از ایشان در گوشه ای نشسته اند و دیده از مشاهدهٔ این و آن بربسته و از غوغای خلق باز رسته اند و به سودای حق پیوسته. نظم:

(۲۲.۷) معتکفان حرم کبریا شسته ز دل صورت کبر و ریا
دیده نه و کون و مکان در نظر بال نه و هر دو جهان زیر پر
ملک نه و نوبت شاهی زده تخت در ایوان الهی زده

عبدالله پرسید که این دو تن کیانند؟ گفتند: احمد حرب و محمد اسلم طوسی که علمای ربّانی اند و به درگاه سلاطین و امرا تردّد ننمایند. گفت: اگر ایشان به سلامت نیامدند ما به سلام ایشان برویم. پس سوار شد و نزدیک احمد حرب رفت و یکی دویده آمد که عبدالله طاهر می آید احمد را مَجال فرار نشد. عبدالله به خانه وی درون رفت احمد بر پای خاست و مدتی سر در پیش افکنده بایستاد و عبدالله نیز بر پای ایستاده بود. احمد سر برآورد و درو نگریست و گفت: ای پسر طاهر، شنوده بودم که مردی نیکوروی و خوش منظری. حالی که می نگرم از آن خوبتری که خبر داده بودند. این روی نیکو را به نافرمانی خدا زشت مگردان و چنین رخساره را هیمهٔ آتش دوزخ مساز، پس رو به قبله آورد و نماز درپیوست. عبدالله گریان گریان از خانه وی بیرون و نزدیک محمد اسلم رفت او را بار نداد. هر چند جهد کردند سود ند اشت گفتند صبر باید کرد تا روز آدینه که وی از خانه به نماز بیرون آید، شاید که ملاقات واقع شود. عبدالله روز آدینه بیامد و بر سر کوچهٔ وی بایستاد. شیخ به نماز بیرون آمد و چون دید که سواران ایستاده

اند، همانجا توقف نمود. عبدالله از مرکب فرود آمد و پیش محمد اسلم آمده، سلام کرد. پرسید چه کسی و چه کاری داری؟ گفت: عبدالله طاهرم و به زیارت تو آمده ام. شیخ گفت: حاشا تو را با من چه کار و مرا با تو چکار؟ پس روی به دیوار آورد و در وی ننگریست. عبدالله پیش آمد، روی به قدم او نهاد و می گفت و مناجات می کرد که الهی این مرد به رضای تو مرا که بنده دشمن می دارد و من به رضای تو او را که بنده نیکست دوست می دارم، به حرمت آن دشمنی و این دوستی که برای تست که بد را در کار این نیک کن. هاتف آواز داد که سر بردار که گناه ترا در کار طاعات او کردیم. نظم:

(۲۲.۸) اگر چه ما بَدان در روزگاریم ولیکن نیکوان را دوست داریم
چه باشد گر بَدان را در قیامت به نیکان بخشد از راه کرامت

آورده اند که یکی از سلاطین به دیدن درویشی رفت. آن درویش فی الحال سجده به جای آورد. وزیر پادشاه پرسید که این چه سجده بود؟ گفت: سجده شکر. دیگر بار سؤال کرد که از برای چه شکر کردی؟ گفت: خدای را سپاس گفتم برای آنکه سلطان را نزد من آورد و مرا نزد سلطان نبرد که آمدن شاهان نزد درویشان عبادتست و رفتن درویشان به درگاه شاهان معصیت. پس چون سلطان را طاعتی حاصل شد و معصیتی از من صادر نگشت، محلّ شکرگزاری و سپاس داری باشد. شعر:

(۲۲.۹) اگر دم ز درویش پُرسی زنی ز رفعت قَدَم فوق کرسی زنی
کسی کِاستعانت به درویش برد اگر بر فریدون زد از پیش برد

śrīGaṇeśāya namaḥ. **dvāviṃśatī**ti.

dvāviṃśatitamaṃ ratnadvāram etan niśamyatām
praviśya yatra dhīsārāḥ sārāḍhyāḥ syur na saṃśayaḥ **22.1**

sārāḍhyā nyāyapūrṇāḥ.

auccyaṃ pradarśya dhīmadbhir namratāhriyate hi yā
uddiṣṭaṃ pūrvam evātra tad idaṃ mārdavākhyayā **22.2**

tad idam iti mārdavākhyam idaṃ dvāram ity arthaḥ.

vadānyāś copakartāraḥ paritrātāra eva ca
nameyur anu cel loke gatir eṣām anuttamā **22.3**

anv iti dānādyanantaraṃ yācakādīṃś **cen nameyur** iti.

dattvopakṛtya paryāpya stabdhā ye syur madoddhatāḥ
ta ime ninditā loke pretya durgatibhājanam **22.4**

paryāpya paritrāṇaṃ vidhāya **loka** iha loke. **pretya** paratra.

tasmād dattvopakṛtyāpi paryāpya ca manīṣiṇām
bāhū saṃbadhya vijñaptikriyaucityaṃ paraṃ matam **22.5**

bāhū saṃbadhya vijñaptikriyā yāsau **param** utkṛṣṭam **aucityam**.

aucityaṃ paraṃ matam[1] iti samarthayati: **dattve**ti.

dattvauddhatyaṃ ca maurkhyāya śāṭhyaṃ kevalanamratā
namratācchāditam idaṃ śobhāyai bhavināṃ gṛhe **22.6**

auddhatyam ahaṃ dātāyam arthīty ahaṃkāraḥ. **kevale**ti dānaṃ vinā. **idaṃ** dānam. **dattve**ty upalakṣaṇam upakṛtihastavāraṇayor api.

atraiva punar api samarthayati: **daitye**ti.

daityasargo 'yam auddhatyaṃ naicyaṃ kevalanamratā
devabhāvo 'yam amalo dattvā yāsau vinamratā **22.7**

naicyaṃ nīcasargaḥ. **amala** ihāmutra ca ślāghyaḥ.

22.2b āhriyate J_3] ādriyate H **22.2c** ud $J_3^{p.c.}$] tad $J_3^{a.c.}$ H **22.4a** paryāpya J_3 schol.] paryāptya H **22.4d** pretya durgati J_3] pretidurgatya H **13** loke em.] loka J_3 H **22.7a** 'yam J_3] yas H **25** naicyaṃ $J_3^{p.c.}$] nīcyaṃ $J_3^{a.c.}$ H

[1] 22.5d.

astu dānaṃ paropakārakatvād itthaṃ ślāghāspadaṃ namratāyās tadabhāvāt kevalaṃ śiraḥprayāsaphalatvād alam anenety ata āha: **acintyam** iti.

acintyam asyā māhātmyaṃ yad asāv auccyakāraṇam
prāyeṇa gatayo loke viparītā vidher matāḥ **22.8**

asyā namratāyā **māhātmyaṃ** phalalakṣaṇam **acintyaṃ** sthūlamatyavedyam. tathā hīty āha: **yad** iti. **asau** namratā. ayaṃ bhāvaḥ: neyaṃ parārtham api tu svopakṛtir eṣā. svayam evānayauccyaṃ prāpyate · ity arthaḥ. atra dṛṣṭaikapratyayināṃ pratītijananārtham arthāntarayati: **prāyeṇe**ti. **gatayaś** caritrāṇi. tathā ca namratāyā auccyaṃ phalam auddhatyasya nīcatety āśayaḥ.

atraiva kāryānumānenoktam arthaṃ viśadayati: **pūrṇate**ti.

pūrṇatā namratāhetū riktatauddhatyakāraṇam
prāyeṇa dṛśyate loke yantrabhāṇḍeṣv iyaṃ gatiḥ **22.9**

yaḥ pūrṇaḥ sa namatīti **pūrṇatā namratākāraṇam**. yaś ca riktaḥ sa uddhato bhavatīti **riktatauddhatyakāraṇam**. atra dṛṣṭāntayati: **prāyeṇe**ti. **yantram** araghaṭṭas tasya **bhāṇḍeṣu** kalaśīṣu. **iyaṃ gatir** asau prakāśaḥ: yā kalaśī namati sā pūrṇā bhavati yā coddhatāsau riktībhavatīti.

atra śrutiṃ pramāṇayati: **yasye**ti.

***yasya deve pare*tyādiśrutyāpīdaṃ nidarśitam**
namratā sarvathā loka atiduṣprāpakāraṇam **22.10**

yasya deve parā bhaktir yathā deve tathā gurau
tasyaite kathitā hy arthāḥ prakāśante mahātmana[2] iti śrutiḥ.

śrutitātparyam āha: **namrate**ti. **atiduṣprāpaṃ** ca brahmākhyaṃ vastu. tathā ca namratayā yadi tad apy avāpyate tadā bāhyavastūnāṃ prāptau kiṃ vācyam iti.

atraiva sūtrakārasaṃmatim apy āha: **tathā ce**ti.

tathā ca bhagavān Vyāsas trilokīpāvanodyataḥ

22.8b asāv auccya $J_3^{a.c.}$ H] asauvāccya $J_3^{p.c.}$ **6–7** svopakṛtir eṣā J_3] om. H **10** ānumāneno J_3] ānamāneno H **22.9c** loke J_3] loko H **15** yā em.] kā J_3 H **20** deve tathā J_3] deva teyā H

Anm. zu 22.10cd *loka ati-:* Irregulärer Sandhi für *loke · ati-*; vgl. KIELHORN § 22. Da zumindest eine der Formen im Kommentar bestätigt wird und hier m. c. ohne Elision erforderlich ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff. Dieser Sandhi scheint gängige Praxis des Autors zu sein; vgl. auch 8.99, 10.25 und 33.52.

[2] Śvetāśvatara-Upaniṣad, Ed. OLIVELLE 6.23.

yādṛśī namratā tādṛg uccateti jagau muniḥ **22.11**

yas tadarthaṃ ca śīrṣaṃ svaṃ namayañ chleṣayen mṛdā
sa taṃ tasmāt samuddhṛtya vāhayogyaṃ kariṣyati **22.12**

ya iti. **tasmān** mṛcchleṣāt. **vāhayogyaṃ** vāhanārohaṇocitam.

namratā nāma loke ’sminn uccatā phalato matā
prāyeṇa śaktikartāsau gūḍhākūtīti niścayaḥ **22.13**

śaktikartā sarvasaṃketadāyī parameśvaraḥ. **gūḍhākūtīti** svarahasyābhijñaṃ nānyaṃ kaṃcana karotīti.

atraivānyasaṃvādaṃ dārḍhyāyāha: **tathā ce**ti.

tathā ca tasyāṃ velāyāṃ Nasīrākhyo mahīpatiḥ
samāsannaṃ tanūjaṃ svaṃ śaśāsĀhmadakātmajaḥ **22.14**

samāsannaṃ samīpavartinam. sa ca **Nasīraḥ · Āhmadakātmajaḥ śaśāso**padideśa.

aye subandho ’tiprayāsalabdhaṃ
dṛḍhīkṛtaṃ cātha vayovyayena
yadīcchasīdaṃ sudṛḍhaṃ cirāya
rājyaṃ tadā mātidhaneṣu gṛdhya **22.15**

aye · iti. **aye** · iti komalasaṃbodhane. **māti** · atiśayena **dhaneṣu gṛdhyaḥ** · lobhaṃ kārṣīḥ. lokānantyahetutvāt **subandhutvam**.

22.11d uccateti $J_3^{p.c.}$] uccetati $J_3^{a.c.}$ H **22.12a** svaṃ J_3] baṃ H **22.12b** namayañ chle $J_3^{p.c.\ i.m.}$] nasayaṃcchle $J_3^{a.c.}$, namayaṃśle H **22.12b** mṛdā J_3] myadā H **4** ocitam J_3] odhitam H **7** nānyaṃ J_3] H **8** add. rep. i. t. post *karotīti*: svarahasyābhijñaṃ nānyaṃ kaṃcana karotīty arthaḥ $J_3^{a.c.}$ H, del. $J_3^{p.c.}$ **22.14b** patiḥ em.] matiḥ J_3 H **22.14c** tanūjaṃ J_3] tanūṃja H **12** Nasīraḥ J_3] sīraḥ H **22.15d** māti H] sāti J_3 **22.15d** gṛdhya em.] gṛdhyaḥ J_3 H **17** dhaneṣu gṛdhyaḥ em.] dhaneṣvagṛdhyaḥ J_3 H

Anm. zu 22.14bd *Nasīrākhyaḥ Ahmadakātmajaḥ:* Lexikalische Entlehnung von *Naṣr ibn Aḥmad* unter semantischer Entlehnung von *ibn*. **Anm. zu 22.15, Metrum:** Upajāti. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[t]i pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 22.15d** *mā … gṛdhya:* Die handschriftlich überlieferte Form *gṛdhyaḥ* ist normgrammatisch falsch, in ihr scheinen die beiden mit der Prohibitivpartikel *mā* zu erwartenden Formen vermischt: (1) 2. P. Injunktiv vom thematischen Aorist *gṛdhaḥ*, der allein für diese Wurzel infrage kommt (vgl. Kielhorn, § 340,3b und Roots, sub *gṛdh*), oder (2) 2. P. Imperativ *gṛdhya*. Die Glossierung im Kommentar mit dem Injunktiv *kārṣīḥ* und das Vorhandensein eines Augments in der dort ebenfalls falsch überlieferten Form *a-gṛdhyaḥ* sprechen zwar für Möglichkeit 1, diese scheidet aber m. c. aus; möglicherweise hat genau diese Glosse einen Schreiber dazu verleitet, der richtigen Form einen Visarga hinzuzufügen und ihr so den Anschein eines Injunktivs zu geben.

saṃciteṣv eṣu nidhiṣu mā viśvāsaṃ gamo bahu
dravyasaṃpad iyaṃ nūnaṃ sravaty evāpi rakṣitā **22.16**

saṃciteṣv iti. **viśvāsaṃ** kālāntare · ime · upayogam eṣyantīti dṛḍhapratyayam. **apir** bhinnakramaḥ: **rakṣitāpī**ti.

asyāṃ senāyām api mā cittaṃ kuru bhaṭā ime nūnam
tvadavasthāṃ paśyanto jāgrati parathā ca nidrānti **22.17**

tvadavasthām iti pravṛddhāyatau tvayy anumaraṇaśīlāḥ · **jāgratī**ti baddhakakṣyā udyuñjate. **parathe**ty āyatihīnatāyā **nidrānti** nirbhayaṃ sukhāsikām āsate.

kartavyam āha: **sarvathe**ti.

sarvathā deśadārḍhyāya yatasva gatakalmaṣaḥ
deśadārḍhyam idaṃ nāma pṛṣṭhadārḍhyam itīritam **22.18**

gatakalmaṣaḥ · vigatadhanalobhaḥ. deśadārḍhyenaiva tavāpi svāsthyam ity āha: **deśadārḍhyam** iti.

atra †svam† eva dṛṣṭānta ity āha: **dṛḍhe ce**ti.

dṛḍhe ca pṛṣṭhe manujā yatamānā aharniśam
na nāma jātu khidyanti khedo 'yaṃ bhagnapṛṣṭhatā **22.19**

nigadavyākhyātam.

avaṣṭambhakam āśritya deśadārḍhyaṃ gatajvarāḥ
bhūpālāḥ kīrtim āpyeha lokānantyaṃ samāsthitāḥ **22.20**

[im Diesseits] **avaṣṭambhakam** iti. **avaṣṭambhakam** upajīvakaṃ **pṛṣṭhadārḍhyam**.

deśadārḍhyam[3] iti yad bahudhā samarthitaṃ kiṃ nāma tad ity ākāṅkṣāyām āha: **dātṛte**ti.

dātṛtā namratā cāpi deśadeśīyadārḍhyabhūḥ
arjye svasargam āśritya dve ime matiśālibhiḥ **22.21**

svasargam iti rājñāṃ hi svābhāvikaḥ sarga ājñākāritvam. tac cātraiva dvaye samāsphālyam ity arthaḥ.

22.16a eṣu J_3] eva H **3** upa J_3] tapa H apir J_3] api H **22.18a** dārḍhyāya H] dāḍhyāya J_3 **12** kalmaṣaḥ J_3] kalmaśaḥ H **22.19d** khedo J_3] khede H **22.20d** lokānantyaṃ J_3] lokānanu H **21** ākāṅkṣāyām H] ākāṃkṣayām J_3

Anm. zu 22.17, Metrum: Āryā. **Anm. zu 22.17d** *parathā:* Analog zu *aparathā*; vgl. Wortschatz ⟶ *parathā.* **Anm. zu 14** *svam:* Lies: *svayam*?

[3] 22.18c und 22.20b.

ānāyāv iva khābgānāṃ vaśīkaraṇakāraṇam
ime nṛṇāṃ yathā baddhā na cyavante manāg api **22.22**

khābgāḥ khacāriṇaḥ pakṣiṇaḥ · **ap**cāriṇaś ca matsyā yathā manuṣyāṇāṃ sthalacāriṇām avaśā api vaśībhavanti jālena tath**eme** api jāle avaśagāmināṃ api vaśakartṛṇī iti.

atraiva purāṇasaṃmatim āha: **tathā ca**.

tathā ca sarvajagatīvārttājñaṃ tatkṛpāspadam
natyarhaṃ sarvato 'dhyakṣaṃ praty uvāca prajāpatiḥ **22.23**

sarvajagatīvārttājñaṃ sarvajagadvārttābhijñam: kena karmaṇā kiṃ kutra kathaṃ tiṣṭhatīti. **tatkṛpāspadam**: **tasya** prajāpater dayāpātram ata eva **sarvataḥ** sarveṣām asmākaṃ **natyarham adhyakṣaṃ** jagatsarge dattādhikāraṃ Manum iti yāvat. taṃ **prati prajāpatir uvāce**ti.

ciraṃ jīva prasanno 'smi śikṣāsaṃkramaṇād iha
pṛcchāmi sumate ko 'sti balī śākuniko vada **22.24**

ciram iti. **śikṣāsaṃkramaṇāt** sarvāśramācārapālanālakṣaṇāt tvayā kṛtakṛtyenāhaṃ kṛtakṛtyo **'smi**. **prasanna** iti na kartavyāntaraṃ śiṣyate. tathāpi sūkṣmaśikṣāṃ **pṛcchāmi**: **sumate** bhoḥ pakvabuddhe **balī śākunikaḥ ka** iti **vada**. **balī**ti praśaṃsāyām in. praśastabalayukta ity arthaḥ. yena balena svakāryaṃ kurvann api nāvadyam āpnoti sa praśastabalaḥ ka ity arthaḥ.

itthaṃ pṛṣṭo Manū rājā yadā tūṣṇīṃ babhūva saḥ
smitvā kim iti cāha sma tadā taṃ sa svayaṃ prabhuḥ **22.25**

ittham iti. **tūṣṇīṃ babhūve**ti kartavyatvenopadiṣṭasya sarvasya svamatyā varṇāśrameṣu saṃkramaṇāt. **smitve**ṣad dhasitvā.

vadānyaṃ taṃ vijānīhi sveṣṭaḥ pakṣy asya sarvadā
vaśībhavati no jātu lakṣyam asya cyutaṃ bhavet **22.26**

vadānyam iti. **taṃ** praśastabalayuktaṃ śākunikam.

namratā mṛgayā loke citreyaṃ rāgato 'nayā
janahṛndi vaśaṃ yānti sukṛtāṃ hiṃsayā vinā **22.27**

namrateti. **citrā**ścaryakāriṇī. **sukṛtāṃ** puṇyakṛtām.

vipakṣe bādham āha: **uddhatānām** iti.

22.22a khāb H schol.] khab J_3 **22.24d** vada J_3] vadaḥ H **15** praśaṃsāyām H] praśaṃmāyām J_3 **19** matyā $J_3^{p.c.}$] satyā $J_3^{a.c.}$ H **20** dhasitvā J_3] dhamitvā H **22.26b** pakṣy asya H] pakṣasya J_3 **22.27c** hṛndi J_3] hyaṃdi H

Anm. zu 22.27c *hṛndiḥ* Regulärer, aber selten belegter Nom. Pl. vom n. *hṛd*; vgl. KIELHORN, § 74.

uddhatānām anamrāṇāṃ chinne ’smin rāgajālake
vaśībhūtāḥ pare sve ’pi kṣaṇenodyānti dūrataḥ **22.28**

rāga eva sarvavaśakṛttvāj **jālakam**. **udyānti** · utthāya calanti.

uddyotadāyinī satyaṃ satyaṃ timiradāyinī
viśvāsadāyinī sadbhir namratā paramauṣadham **22.29**

uddyoteti. **uddyotaḥ** · vyavahitaviprakṛṣṭaprakāśaka ālokaḥ · tad**dāyinī**. **timiram** ajñānatamaḥ · tad**dāyinī** · utkhaṇḍayitrī. tathā **sadbhiḥ** sādhujanair **viśvāsadāyinī** pratyayapālayitrī.

aho saṃvananaṃ saiṣā dūrād yadgandhamātrataḥ
pare ’pi svā ivābhānti kathaṃ nādriyate budhaiḥ **22.30**

aho iti. **saṃvananaṃ** vaśakriyā. **yadgandhamātrataḥ** · yatsaṃbandhaleśamātreṇa. **svā** jñātayaḥ.

yeneyaṃ dhāryate tasya śirasy uccatare kṣaṇāt
āyatidvāḥ praveśāyodghāṭitaiva na saṃśayaḥ **22.31**

iyaṃ namratā. **uccatare** sarvordhvavartini. **āyatir** auttarakālikī vṛddhis tasyā **dvār** iyaṃ namratā.

itthaṃ praśaṃsāpadam āropitāyā namratāyāḥ kiṃ nāma lakṣaṇam ity ata āha: **seyam** iti.

seyaṃ svamāhātmyam adho ’vagaṇyā-
nyeṣāṃ tadauccyena vinamramūrdhā
karoti mānaṃ khalu buddhijīvī
praśāntacitto ’yam amutra bhavyaḥ **22.32**

avagaṇya †saṃtam† apy avadhārya **tadauccyena**: **tasya** māhātmyasy**auccyena**. yo **buddhijīvī** paśubhāvottīrṇaḥ · **viśeṣeṇa namramūrdhānyeṣāṃ mānaṃ karoti** · asau **praśāntacitto ’mutra** paraloke **bhavyaḥ** śreyo’rhaḥ.

yaḥ kaścid evaṃ gaṇayaṃś caraty ādarato janaiḥ

22.29a ud J_3 schol.] tad H **6** uddyote J_3] uddyotī H uddyotaḥ J_3] uddyatoḥ H **11** vaśa J_3] yaśa H **22.31b** uccatare H] uccetara J_3 **15** uccatare em.] taccetara $J_3^{p.c.}$, taccatera $J_3^{a.c.}$, taccatare H auttara J_3] auttaro H **22.32c** jīvī $J_3^{p.c.}$] jīyī $J_3^{a.c.}$ H **22** tadauccyena $J_3^{p.c.}$] tedāccyane $J_3^{a.c.}$, tadauccyane H auccyena em.] auccena $J_3^{p.c.}$ H, auccaina $J_3^{a.c.}$

Anm. zu 22.29b *-dāyinī:* Nach der Glosse im Kommentar *utkhaṇḍayitrī* an dieser Stelle aufzufassen als nicht lexikalisierte Form der Wurzel *dā* ‚abschneiden‘ (*dāp lavane* Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 2,50) mit *in*-Suffix (*ṇini*): *dāp* + *yuk* (PĀṆINI 7.3,33) + *ṇini* (PĀṆINI 3.2,78) + *ṅīp* (PĀṆINI 4,1.5); ich danke Pratik Rumde (Göttingen) für diese Analyse. **Anm. zu 22.32, Metrum:** Upajāti.

asau svajātim uddhārya kulaṃ bhūṣayatetarām **22.33**

carati vyavaharati. **svajātiḥ** pitṛpitāmahādilakṣaṇā. **kulam** adharavarti.

prakāśamānaṃ māhātmyaṃ spardhate divi bhāsvatā
tirodadhad ivāśeṣam amuṣya vasudhāmaṇeḥ **22.34**

prakāśamānam iti. **divī**ti divi vartamānena. **aśeṣam** iti timiraprakhyam †avadhya†jātam.

ye kecid indriyādhīśāḥ śaily eṣaiṣāṃ virājate
na nāma viṣayigrastāḥ śikṣāṃ jātv api gṛhṇate **22.35**

ye · iti. **indriyādhīśāḥ** svavaśendriyāḥ. **esā śailī** namratākhyā. **nāme**ti prākāśye prasiddham idam ity arthaḥ. **viṣayī**ndriyam.

matir eṣā svayaṃ teṣāṃ vṛddhir māhātmyamānayoḥ
aneneti ca śikṣeyaṃ paśūnāṃ piṣṭapeṣaṇam **22.36**

matir iti. **teṣāṃ** vaśīkṛtendriyāṇām. **anena** namratākhyena guṇena.

prakṛtayojanārtham āha: **sāmye pī**ti.

sāmye 'pi karmaṇo 'muṣya bhūtimatsv idam ādṛtam
na nāmānargharatnasya śobhā sādhāraṇe jane **22.37**

sāmye · uttamamadhyamādhamaviṣayatve **'pi** saty api **bhūtimatsu** vibhūtibhūṣiteṣu rājasu. **na nāme**ti pratyuta. **sādhāraṇāśritatāyām anargha**maṇer hīnataivāyāti.

uktārthe bharayati: **mahātmabhir** iti.

mahātmabhir iyaṃ loke dhṛtaiti gaṇanīyatām
sāmānyānāṃ nisargo 'yaṃ katham autkṛṣṭyakāraṇam **22.38**

spaṣṭam.

avadhāya dhiyaṃ vibodhyam etan
mada eṣa prakṛtir hi durjanānām
na ca tatra yateta śikṣayālaṃ
mahatīṃ vṛddhim amī tathāsya kuryuḥ **22.39**

avadhāyeti. **hir** avadhāraṇe **durjanānām** eveti. **tatre**ti teṣu durjaneṣu **śikṣaye**ti śikṣāhetunā · **alam** atyarthaṃ **na yateta**: ekavāram upadeśo 'vaśyam ṛṇāpakāraṇāya vidheya ity **alam** ity

2 jātiḥ H] jāti J_3 varti J_3] vati H **22.34d** maṇeḥ J_3] maṇaiḥ H **13** prakṛta J_3] prakṛte H **16** viṣayatve J_3] viṣayetva H **26** śikṣaye H] śikṣiye

Anm. zu 5 *avadhya-:* Lies: *avācya-*? **Anm. zu 22.39, Metrum:** Mālabhāriṇī.

asya bhāvaḥ. atra hetum āha: **mahatīm** iti. **tathe**ty alaṃ śikṣādānāt. **asye**ti madasya durjana-svabhāvasya viparītatvād iti bhāvaḥ.

sargo ’yaṃ durvidagdhānāṃ vaiparītyena bhāvanā
tasmān mā śikṣako bhūtvā hīnatāṃ mṛgayātmanaḥ **22.40**

sargo ’yam iti. tacchikṣādānena svahīnataiva tava phalatīti bhāvaḥ.

mado ’nucitam āpannaṃ nirmūlyaṃ kurute naram
tasmād enaṃ vihāyāśu namro bhava śubhāśaya **22.41**

mada iti. **āpannam** āpadgrastam. **enaṃ** madam.

yāvacchakti tvam etena saṃgatiṃ mā kṛthā vidan
nakiṃcinmātram apy eṣāṃ mattānāṃ dṛśyate phalam **22.42**

eteneti madena. **vidann** iti saṃbodhanam. **mattānāṃ** madoddhatānām.

amāyo ’py anahaṃkāro yaḥ kaścid dharaṇītale
satyaṃ tasyaucitī tatra yatra nāsti kṛtākṛtam **22.43**

amāya ity anenāhaṃkāreṇa saha māyāyās tulyayogakṣematvaṃ darśitam. ahaṃkāriṇo hi tat-siddhaye māyām api svīkurvanto dṛśyanta iti.

madamāye samutsṛjya vinayānatiśobhinām
kīrtiḥ śrīr vijayaś ceha paratrāyatir uttamā **22.44**

madamāye iti. spaṣṭam.

mahattvaṃ mahatām etad vaiduṣyaṃ viduṣām idam
sādhūnāṃ sādhutā saiṣā nirahaṃkāritātra yā **22.45**

mahattvam iti. **atre**ti vinaśvare bhāvajāte.

nidarśitam idaṃ dhīraiḥ Sādhīyastanayo Manāk
sabhāgato nṛpatināddadre dṛggocarībhavan **22.46**

nidarśitam iti. **Sādhīyān** nāma kavis tasya **putro Manāṅ**nāmā. sa kadācid rāja**sabhām āgato dṛggocarībhavan** dṛṣṭamātra eva tena **nṛpatināddadre** pratyutthānādibhir ādaraviṣayatām āpita ity arthaḥ.

22.42b mā kṛthā $J_3^{p.c.}$] kṛmāthā $J_3^{a.c.}$, kṛthā H **11** mattānāṃ J_3] satānāṃ H **22.45c** saiṣā J_3] maiṣā H **22.46cd** nāddadre $J_3^{p.c.}$] nāddedra $J_3^{a.c.}$ H **24** Manāṅ H] manāj J_3

Anm. zu 22.46b *Sādhiyas-tanayaḥ Manāk:* Fehlerhafte lexikalische Entlehnung von *Ibn Sammāk*, verlesen als سعد *Saᶜdī [Šīrāzī]* statt سمّاك *Sammāk*, wie die Glosse *nāma kaviḥ* im Kommentar nahelegt? Wie dann der zumindest dem Auslaut nach an *Sammāk* angelehnte, hier aber als weiterer Eigenname des Sohns aufgefasste *Manāk* zustande kam, lässt sich damit nicht erklären.

vilokya śīlam asyāsau prāhainaṃ sādhu sanmate
anayā rājyadhū rājañ jiteyaṃ sādhu sādhv iti **22.47**

vilokyeti. harṣonnaddhasyeyam uktiḥ: **sādhv** iti. ayam arthaḥ: na tathānena rājyena tava mahattvaṃ yathā**nayā** namratayeti harṣabharito bhūtvā punar apy āha: **sādhu sādhv** iti. tatra saṃbhrameṇoktau yatheṣṭaṃ prayoga ity anuśāsanāt triruktir anavadyā. tatra cāyam āśayaḥ: *trisatyā vai vāg*[4] iti *satyam idaṃ vyabhicārī*ti[5] na ca nirantaram evāmreḍitoktir iti vādyaṃ saṃbhramoktau sarvasyānavadyatvāt.

niśamya rājā sādhūktiṃ kṛpety uktvāha kathyatām
maurkhyam etan manuṣyāṇāṃ vitsu tūṣṇīṃsthitir hi yā **22.48**

niśamyeti. **sādhūktim** iti sādhu sādhv ity uktim. **kṛpety uktve**ti bhavaddayeyaṃ sarvathety uktvā**ha**: **kathyatāṃ** kathāprasaṅgena kiṃcid apy utthāpyatām. atrārthāntaranyāsena svasmin maukharyaṃ nirākaroti: **maurkhyam** iti. **vitsv** iti manīṣiṣv āgateṣu satsu **tūṣṇīṃsthitiḥ** praśnābhāvaḥ.

kauśalyaṃ vinayaṃ cāsya dṛṣṭvā sāha kavir mudā
bhadraṃ niśamyatāṃ sāraṃ durbodhatvaṃ hi vistṛtiḥ **22.49**

kauśalyam iti. **sāhe**ti *so 'ci lopa*[6] iti pādapūraṇe saṃdhiḥ. **bhadram** iti rājaucitīsūcanārtham. **sāram** alpam api vimardasaham. atra hetugarbham arthāntarayati: yasmād yāsau **vistṛtiḥ** śabdavistaraḥ sā **durbodhatvam**. śaktivaikalyād dhi durbodhe viparītajāte vistaramagnā lokā jāyante. subodhatvaṃ tu mahān apy artho 'lpagranthe naiva prakāśate · ity uktir upadeśyopadeśakayor dvayor api kauśalaṃ sūcayati.

māhātmyabhūtivittaujaḥsaṃpadam eṣa yatra nidadhāti
tatsṛṣṭeṣv eṣv etadbhāgārhantīṃ karoti yadi cāsau **22.50**

dhṛtvā śāntāṃ vṛttiṃ carati yathāvibhavam ānamati
tam asau paramodāraḥ svakīyagaṇanārcayā kalayet **22.51**

22.47b san H] sam J_3 **22.47cd** dhū J_3] dū H **3** harṣo H] harṣe J_3 rājyena $J_3^{p.c.}$] rājyane $J_3^{a.c.}$ H **6** vādyaṃ H] vācyam $J_3^{p.c.}$, vāyam $J_3^{a.c.}$ **10** sarvathe $J_3^{p.c.}$] sarvatho $J_3^{a.c.}$ H **11** utthāpyatām J_3] utthāpitām H **22.49d** bodhatvaṃ $J_3^{p.c.}$] boddhyaṃtva $J_3^{a.c.}$, voddhyaṃtva H **16** pāda J_3] papāda H **18** bodhatvam $J_3^{p.c.}$] boddhyatvam $J_3^{a.c.}$, voddhyatvaṃ H vistara J_3] vimara H **19** bodhatvaṃ $J_3^{p.c.}$] boddhyatve $J_3^{a.c.}$ H **20** deśakayor $J_3^{p.c.}$] deśakoyar $J_3^{a.c.}$ H dvayor H] dvayo J_3 **22.51b** vibhavam J_3] vibhavas H

Anm. zu 22.49b *sa āha:* *saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.* **Anm. zu 22.50, Metrum:** Gīti. **Anm. zu 22.51, Metrum:** Upagīti.

---

[4] Auch in einem Brief Sāhibrāms zitiert (KRAUSE 2016, S. 192), Quelle unbekannt. [5] Zitat? Quelle unbekannt.
[6] PĀṆINI 6,1.134.

māhātmyeti. **eṣa** paramadātā parameśvaro **yatra** yasmin nikṣepapātre **māhātmya-saṃpadaṃ vibhūtisaṃpadaṃ tejaḥsaṃpadaṃ nidadhāti** nikṣipati. **asau** nikṣepa-bhājanaṃ rājā **yadi**. **etadbhāgārhantīm**: etāsāṃ saṃpadāṃ pratyeka**bhāgasyārhantīṃ** yogyatām. **tatsṛṣṭeṣu**: **tena** maheśvareṇa **sṛṣṭeṣv eṣu**. yadi karoti teṣām api yathocitaṃ bhāgaṃ dadātīti bhāvaḥ. tathā**kaṭhorāṃ vṛttiṃ** vartanāṃ **dhṛtvā carati** śreṇiṣu vyavaharati. tathā **yathāvibhavaṃ** svasāmarthyenā**namati** komalāṃ vṛttim āśritya sāntvayati. **tam** īdṛśaṃ satpātram. **asau** paramodāro maheśānaḥ. **svakīyagaṇanārcayā** madīyo 'sāv iti y**ārcā** mānanā tayā **kalayec** citte dhriyeteti.

niśamya sadvacobhāvaṃ rājāsau buddhacetanaḥ
maṣīpātram athādāya tāṃ śikṣāṃ vililekha ha **22.52**

niśamyeti. spaṣṭārtham.

*vililekha he*ti[7] vilekhanaphalam āha: **hasta** iti.

haste nidhāya tat pattraṃ vimṛṣan svayam antataḥ
tātparyam ādade tasya namratā satphaleti saḥ **22.53**

nigadavyākhyātam idam.

atra kaviḥ svamukhena tātparyaṃ nibadhnāti: **alam** iti.

alaṃ bahūktyā yaḥ ko'pi namro 'sau satsabhocitaḥ
prasādapātram īśasya bhaved iti vidāṃ matam **22.54**

yaḥ ko'pīti nātra jātyādiniyamaḥ **ko'pī**ti sūcitam.

jyeṣṭhā śreṣṭhā mahāntaś ca śāstrajñā dharmapālakāḥ
pratīyur anayā satyaṃ bhūtyādhikyaṃ bhaved iti **22.55**

jyeṣṭhā iti. **jyeṣṭhā** vayasā **śreṣṭhā** guṇaiḥ **mahāntaḥ** samṛddhyā **pratīyuḥ** pratītiṃ kṛta-vantaḥ.

atraiva pratītidārḍhyārtham anyasaṃvādam āha: **tathā ce**ti.

Hasannāhvas tathā cāsau jātu karmāgraṇīḥ sadaḥ

---

2 saṃpadaṃ em.] saṃpada J_3 H **3** etāsāṃ $J_3^{p.c.}$] etāṃsā $J_3^{a.c.}$ H ārhantīṃ $J_3^{a.c.}$ H] ārhatīṃ $J_3^{p.c.}$ **22.54b** sabho J_3] mabho H **22.55b** śāstra J_3] śāstrā H **22.55b** pālakāḥ J_3] pāla H

Anm. zu 22.53b *vimṛṣan:* Synonym zu *vimṛśan* gebraucht; vgl. Wortschatz → *marṣ.* **Anm. zu 24** *tathā ca:* Dieser wegen seiner formelhaften Sprache eindeutig als Hinleitung bestimmbare Absatz kündigt unüblicherweise nicht den Anfang der Strophe an.

[7] 22.52d.

asya Hāro-Raśedrājña āyayau saṃmataḥ satām **22.56**

karmāgraṇīr etajjātividheyasamuccitārādhanākhyakarmāgravatī.

pravṛttāv eva tasyāsāv utsṛjyāsanam agrataḥ
padāni katicid dattvā copāvīviśad āsane **22.57**

pravṛttāv iti. **pravṛttāv** āgamanārambha eva. **agratas** tatsaṃmukham. **āsane** svāsane taṃ karmāgraṇyam **upāvīviśad** upaveśayām āsa.

tadadūre svayaṃ cāsāv upaviṣṭo 'tha mantriṇām
mukhyena kenacit karṇe 'bhyetya saṃjñāṃ prabodhitaḥ **22.58**

tadadūre · iti. **tasya** karmāgraṇyaḥ · **adūre** samīpe saṃmukhaṃ ca. **asau** Hāroraśedrājā. **karṇe 'bhyetye**ti rahasyagopanārtham. **saṃjñām** arthasūcanām.

saṃjñāvākyam āha: **yad atre**ti.

yad atra prabhuṇācāri teneyaṃ rājyadhūr dṛḍhā
visaṃsthulā bhaved uccāśayapālyā hi bhūr iyam **22.59**

atra etasmin karmāgraṇyām **ācāri** · ācaritam. ācāraḥ pālita ity arthaḥ. **dṛḍhe**ti dṛḍhā satīty arthaḥ. **visaṃsthulā** vyagrā vināśonmukheti yāvat. **uccāśayāḥ** sarvoparipadasthityucitāḥ · tair **iyaṃ bhūḥ pālye**ti tavātyuccapadasthitir eva bhūpatitākāraṇam. vyastatve punaḥ kathaṃ tvatpālyeyaṃ bhaved ity arthaḥ. iti na sādhv idaṃ tvayā kṛtaṃ padāsanād utthāyāyaṃ tatropaveśitaḥ svayaṃ cādhaḥ sthito 'sīti.

seṅgitajño niśamyaitan mantriṇaṃ taṃ samādadhe
naśyed yad anayā tasyābhāvo bhāvād varaṃ mama **22.60**

sa iti rājā. pādapūraṇe ca saṃdhiḥ. **iṅgitajñaḥ** saṃjñitārthavedī. **anayā** mānyamananā-lakṣaṇayā caryayā **yan** mahattvaṃ mama **naśyen** naśayatīti tvayā saṃbhāvyate. **tasya** mahattvasy**ābhāva** eva **mama** mate **varam** ity arthaḥ.

etad eva sphuṭaṃ vyanakti: **jyeṣṭhe**ti.

jyeṣṭhaśreṣṭhamahāsattvamananād yasya saṃkṣayaḥ
mahattvasyāsya nāśo 'rhaḥ kṣālanā tadasaṃbhavāt **22.61**

---

10 'bhyetye $J_3^{p.c.}$] syetye $J_3^{a.c.}$ H saṃjñām J_3] saṃjñam H **22.59c** visaṃsthulā H] visaṃsthūlā J_3 **14** satī em.] matī J_3 H **15** visaṃsthulā H] J_3 **18** ādhaḥ $J_3^{p.c.}$] āyaḥ $J_3^{a.c.}$ H **21** ca J_3] ya H

Anm. zu 22.56a *Hasann-:* Lexikalische Entlehnung von *[Imam Muḥammad] Ḥasan [Šaibānī].* **Anm. zu 22.56c** *Hāro-Raśed-:* Lexikalische Entlehnung von *Hārūn ar-Rašīd.* **Anm. zu 22.60a** *sa iṅgita-:* *saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.*

tadasaṃbhavān nāśāsaṃbhavāt. nāśe ’saṃjāte · idaṃ balāt prakṣālyam ity arthaḥ.

lajjā vā lokanindā vāsato ’sya phalam īkṣyate
jīvatām enayā manye saṃsthitiḥ saṃsthitir mude **22.62**

asya mānyamananā**bhāvasya**. **enaye**ti lajjayā lokanindayā vā **saṃsthitir** mṛtiḥ. **saṃsthitiḥ** samyaksthānaṃ yato **mude** lajjālokanindābhāvāt.

mānyamānanayā yaś ca naśyen māhātmyam uttamam
sukhinyaḥ katham etāḥ syus tannighnās tena me vada **22.63**

mānyeti pūrvārdhaṃ spaṣṭārtham. **sukhinya** iti **tena** saṃbhāvitena nāśena **tannighnā** mānyamānanānighnā **etāḥ** prajāḥ **kathaṃ sukhinyaḥ syur** iti **me vada**. itthaṃ ca tad eva māhātmyaṃ yena mānyamānanā yata imāḥ prajāḥ sukhinya iti bhāvaḥ.

atraivāmātyasāntvanārthaṃ purāṇamahīpasaṃgatim āha: **tathā ce**ti.

tathā ca śrūyatāṃ samyag idam ākhyānakottamam
Yīsmāyīlnāmako rājā yatrādhikṛtim āgataḥ **22.64**

yatrākhyānakottame · **adhikṛtim āgatas** taccaritraṃ yatra varṇyata ity arthaḥ.

Sāmanīyaḥ Khurāsānādhipatyaṃ prāpya sanmatiḥ
sa rājā karaṇair yuktaḥ saṃpatpātraṃ babhūva ha **22.65**

Sāmanīya iti. **Sāmanīyaḥ** Sāmanākhyadeśabhavaḥ. **karaṇāni** rājyasāmagryaḥ. **he**ti prasiddhau.

kadācid atha taṃ vaidyaḥ śāntacitto mahojjvalaḥ
kaścid yadṛcchayābhyetya sadogatam atūtuṣat **22.66**

kadācid iti. **vaidyo** vidvān. **atūtuṣat** svakauśalyena prasannacetasaṃ vyadhāt.

tuṣṭo ’sau parayā prītyā vinayādarapūrtibhiḥ
enaṃ samārcicad bhadrair vastubhir bahumūlyakaiḥ **22.67**

tuṣṭa iti. **enaṃ** vaidyam.

22.62b sato ’sya J_3] satasyo H **4** mṛtiḥ H] dṛtiḥ J_3 **8** sukhinya H] sukhanya J_3 **11** āmātya J_3] āsātya H **22.65c** karaṇair J_3] karaṇait H **22.66d** sado $J_3{}^{p.c.}$] mado $J_3{}^{a.c.}$ H **22.67b** pūrtibhiḥ H] pūtibhiḥ J_3 **22.67c** samārcicad J_3] samārciyad H

Anm. zu 22.64c *Yīsmāyīl-:* Lexikalische Entlehnung von *Ismāʿīl*. **Anm. zu 22.65a** *Sāmanīyaḥ:* Lexikalische Entlehnung von *Sāmānī*. Sāhibrām führt dies auf eine Gegend namens *Sāmana* zurück. Indes dürfte es sich ursprünglich um ein Patronym des Begründers der Dynastie *Sāmān Ḫudā* handeln, jedoch sei es später als Toponym in Zentralasien weit verbreitet gewesen; vgl. Kamoliddin 2005. **Anm. zu 22.65a** *Khurāsāna-:* Lexikalische Entlehnung von *Ḫurāsān*.

prāptārcam enaṃ niryātam anvitya padasaptakam
pratyāvṛttaḥ sukhenātivāhayām āsa vāsaram **22.68**

prāptārcam iti. **anvitya** paścād gatvā.

āyātāyām atho rātrau niyatisthitikāriṇā
sukhasupto ’yam abhyetya rājā samyaṅ nidarśitaḥ **22.69**

niyatisthitikāriṇā varṇāśramavibhāgapūrvaṃ tattatkarmācaraṇopadeśāt tattadbhuvanasthitikāriṇā **nidarśito** nidarśanāṃ pratyakṣapratītim āpitaḥ.

aye pratītipātre ’smin vaidye vinayapālanāt
prīṇitaṃ me manaḥ sādhu prasanno ’smi sakhe tvayi **22.70**

vaidyatvāt parameśvara**pratyaya**pātre.

sarvānuprāṇakaḥ sarvakartā sarvajña īśvaraḥ
tvadartham arthito ’nena sa te rāgaṃ kariṣyati **22.71**

anena sadācāreṇa vaidyena **tvadarthaṃ** tvadyogakṣemārtham. **sa** parameśvaraḥ. **rāgaṃ** prītim.

yāni saptapadāny enam anu krāntāni tatphalam
ādiṣṭaṃ saṃtatiḥ saptavaṃśyā rājyaṃ kariṣyati **22.72**

yānīti. **enam anu** · enaṃ lakṣyīkṛtya **krāntāni** paścād gatāni.

iti svapnagato rājā tenokto hṛṣṭamānasaḥ
prabudhya vartayām āsa sadācārasthitiṃ dhruvām **22.73**

itīti. **prabudhya** prabhāte bodham āgatya sarvaiḥ sadācāraḥ pālanīya iti sarvato **vārttāṃ cārayām āsa**.

iti · arthavādarūpaśekharakalpanayā vidhirūpāṃ śikhāṃ samādhāyātraiva punar viśeṣopadeśarūpāṃ saṃskriyāṃ kartum ārabhate: **samīkṣye**ti.

samīkṣya seyaṃ vidvadbhir vidheyā viṣaye śubhe
asamīkṣya kṛtānarthadāyinī maurkhyajṛmbhitam **22.74**

seyaṃ namratā.

viṣaye śubha[8] iti sthāpitaṃ śubhaviṣayaṃ nirūpayati: **ye** · iti.

22.69a atho J_3] aho H **22.71a** ānuprāṇakaḥ em.] ānaprāṇakaḥ J_3 H **17** kṛtya H] tya J_3 **22.73a** gato H] gatau J_3 **22.73d** sthitiṃ em.] sthiti J_3, sthitir H **22.74a** seyaṃ J_3] meyaṃ H

[8] 22.74b.

ye śāstrajñāś ca ye dharmadṛḍhā āstikyajīvinaḥ
śikṣāyāṃ rucir eteṣāṃ namratā bhūṣaṇaṃ satām **22.75**

āstikyajīvinaḥ: astīśvaro niyanteti buddhijīvinaḥ. **eteṣāṃ śikṣāyām** upadeśādāne **rucir bhūṣaṇam**. **eteṣām** etatkarmakā **namratā** ca **bhūṣaṇam**. atha v**aiteṣāṃ śikṣāyāṃ rucir** eva **bhūṣaṇam**.

*asamīkṣya kṛtānarthadāyinī*ti[9] yo viṣayaḥ sūcitas taṃ nirūpayati: **vākchāstrā** iti.

vākchāstrādhvajino 'lpakāmaniratā ye yūthasaṃcāriṇo
ye raktāmbaradhāriṇo bahir atho śāpodyatā lobhataḥ
caryāmātravimohitoddhuradhiyas teṣāṃ pralāpe rucir
yāsau dhīradhiyāṃ pramodajananī proccaṇḍatā namratā **22.76**

alpakāmaniratā hīnakāmaprītā. **uddhuradhiyo** mahādhiyaḥ. **pralāpo** 'narthakaṃ vacaḥ. **proccaṇḍatā** teṣu balād daṇḍanā **namratā** saiva tadviṣaye namratety arthaḥ.

ullaṅghya yojanaśatāni nadīś ca tīrtvā
bhūdhrān vyatītya vibudhair ayam īkṣaṇīyaḥ
dūraṃ pradhāvya ca ya eṣa sukhena sīmāṃ
prāpto 'sti lokacaritasya vivekacakṣuḥ **22.77**

ullaṅghyeti. **dūraṃ pradhāvya ca sa īkṣaṇīya** iti pūrvatra saṃbandhaḥ. **sukhena** nirvyājam.

pratītis tadvacasy eva vidheyā matiśālibhiḥ
yo necchati svayaṃ lokāḥ kurvatāṃ madvacas tv iti **22.78**

pratītir iti. **yo necchatī**ti · apakṣapātī dharmaikaśaraṇo hy asau svaprayojanābhāvāt parārthaikanirata ity arthaḥ.

atrārthe 'vāntaraśekharikāṃ vidhātum upakramate: **atrāpī**ti.

atrāpy udāhṛtim imāṃ prāhur vinayakovidāḥ
Tāhīrābhikhyayākhyāto 'bodhlāh yatra sa varṇyate **22.79**

22.75a jñāś J_3] jñaś H **22.76c** dhiyas $J_3^{p.c.}$] dhiyos $J_3^{a.c.}$ H **12** daṇḍanā H] daḍanā J_3 **22.77a** ul J_3] tal H **22.77a** tīrtvā J_3] tītvā H **22.77b** bhūdhrān em. m. c.] budhān J_3 H **22.77c** pradhāvya em. schol.] prayāvya J_3 H **22.77d** 'sti J_3] pti H **17** ul J_3] tal H pradhāvya J_3] prayāvya H **22.78d** kurvatāṃ em.] kurvaṃtāṃ J_3 H

Anm. zu 22.76, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 22.77, Metrum:** Vasantatilaka. **Anm. zu 22.79cd** *Tāhīra- Abodhlāh:* Teils nicht assimilierte lexikalische Entlehnung von *ʿAbdullāh-i Ṭāhir.*

[9] 22.74cd.

Abodhlāh Tāhīr iti tannāma.

ripūn vimardya rājānaṃ Khurāsānam itaṃ tadā
tadrājyāsana āsīnaṃ tatratyās tam upāyayuḥ **22.80**

ripūn iti. **Khurāsānākhyaṃ deśam** **itaṃ** prāptam. **tadrājyāsanaṃ** Khurāsānīyarājya-
5 siṃhāsanam. **tatratyāḥ** Khurāsānīyāḥ. **tam** Abodhlāh-Tāhīram.

jyeṣṭhaśreṣṭhān puraskṛtya tattaḍḍhaukanikāśayāḥ
ta enaṃ modayām āsur amarā iva vāsavam **22.81**

jyeṣṭheti. **tattaḍḍhaukanikāśayās** tattadupāyanahastāḥ. **enaṃ** rājānaṃ navīnam.

itthaṃ saptadināny atra vartamāne gatāgate
10 **mumude ’sau bhṛśaṃ rājā siṃhāsanagataḥ sudhīḥ** **22.82**

ittham iti. **saptadinānī**ti *kālādhvanor atyantasaṃyoga*[10] iti dvitīyā.

tato ’pi śithilaprāye jāte janagatāgate
pṛṣṭaṃ tena kim atratyāḥ sarve prāptā na veti ca **22.83**

tato ’pīti. **tato ’pī**ti saptadinānantaram. **śithilaprāye** samāptaprāye. **atratyāḥ** Khurāsānīyāḥ.

15 **sarvāyāne ’tha kathite bhūyo ’sau prāha sasmitam**
sa ko’py atrāsti yo nehāgataḥ syād iti śaṃsata **22.84**

sarvāyāne · iti sarva āgatā iti tair **ukte**. **sasmitam** iti parīkṣākāraṇatvād etatpraśnasya. **atrai**tasmin deśe. **iha** madupāyanārtham.

ity ukte te samāgatya rājānaṃ taṃ samādadhuḥ
20 **tvatsabhāyām asau prāpto yo naro nāmarūpadhṛt** **22.85**

ity ukta iti. **samāgatya** parasparasaṃgatyāgatya. **nāmarūpadhṛd** iti pratyakṣagocaraḥ. atha ca **nāmarūpadhṛt** · vyāvahārikaḥ. yadi ca kaścid vyavahārātīto nāgatas tatra ko doṣa ity āśayaḥ.

---

1 Abodhlāh H] abodhlāha J_3 **22.80b** Khurāsānam em. schol.] Khurāsanam J_3 H **5** Abodhlāh H] abohmāh J_3 **22.81b** taḍḍhaukanikā H] taḍhoṃkanikā J_3 **8** taḍḍhaukanikā H] tatḍhākonikā J_3 **22.82c** mumude H] samude J_3 **22.82c** bhṛśaṃ J_3] ḍhṛśaṃ H **22.82d** āsana J_3 m. c.] āsanaḥ H **11** atyantasaṃ em.] atyaṃtaṃsa J_3 H **14** tato ’pīti. J_3] om. H Khurāsānīyāḥ H] kharāsānīyāḥ J_3 **22.84d** śaṃsata H] saṃmata J_3

Anm. zu 22.80b *Khurāsānam:* Lexikalische Entlehnung von *Ḫurāsān*; das im Kommentar zur Erklärung herangezogene *Khurāsāna-ākhyam deśam* sowie die Ableitung *Khurāsānīya* belegen, dass der Autor auch die dritte Silbe *-sān* erwartungsgemäß mit Langvokal *-sāna* wiedergibt. Da an dieser Stelle kein metrischer Grund für eine Kürzung vorliegt, wurde entsprechend korrigiert.

[10] Pāṇini 2,3.5.

nāmarūpadhṛd[11] iti sūcitāśayam āhur ity āha: **śiṣyete** iti.

śiṣyete dvau paraṃ sādhū pārataryavratasthitau
yat tad gatāgatadvāraṃ pratiruddhaṃ ca tat tayoḥ **22.86**

pārataryam udāsīnatā. **yat tad** iti pratyakṣaparo'kṣanāmanī. tathā ca na tayoḥ pratyakṣāpekṣā nāpi paro'kṣāpekṣety arthaḥ. dṛṣṭārthaṃ na tayor bhogyavastvākāṅkṣā nāpy adṛṣṭārtham agnīndhanādyapekṣeti bhāvaḥ.

deśasīmām upāśritya tiṣṭhatas tau hi kevalam
lokakolāhalonmuktau satyadhyānamayau param **22.87**

vivekāmṛtadhārābhī rāgaṃ prakṣālya dūrataḥ
ahaṃkāram athotpuṃsya yogakuṭyāṃ raho gatau **22.88**

yogasādhanārthaṃ kuṭī **yogakuṭī**. **yogaḥ** samādhis tadrūpā vā kuṭī deha eva.

ardhonmīlitanetrau tau samantāt sarvadarśinau
dehadeśātigau cāpi ghoṣaṇāniyatisthitau **22.89**

deśas tatrānadhyakṣāv adhikārahīnāv api dehābhimānarahitāv api **ghoṣaṇāniyatisthitau**. yathā rājā svadeśe vyavahārasthāpanārthaṃ ghoṣayati svayaṃ tadakartāpi tathā vidhiniṣedhaniyatyullaṅghitāv api svayaṃ tām anyān pālayata ity arthaḥ.

ihasthāv api ceśānacandraśālām upāśritau
niṣpakṣāv api cānantaparamākāśacāriṇau **22.90**

ihasthāv iti. **ihasthau** dehasthitau. **īśānacandraśālā** dvādaśāntaśālā. **niṣpakṣāv** iti layavikṣepalakṣaṇaṃ manaḥ. pakṣiṇaḥ pakṣadvayaṃ saṃcaraṇahetuḥ. tau ca tadabhāvān **niṣpakṣāv api · anantaparamākāśacāriṇau**.

niṣpakṣayor api tayos tatpakṣatalavartitā
lokānāṃ paramāmodadāyinī śośubhīty alam **22.91**

niṣpakṣayor iti. **tatpakṣatalavartitā** tadāśritatā. **śośubhīt**īti *nābhyastasyāci pitī*ti[12] guṇaniṣedhaḥ. **śośubhīt**īty anenātiśayasya gatārthatve 'py **alam** iti lokadvayaśobhārthaṃ punargrahaṇam.

11 eva $J_3^{p.c.}$] eve $J_3^{a.c.}$ H **14** deśas $J_3^{p.c.}$] daśas $J_3^{a.c.}$ H **16** pālayata ity J_3] pālayateti H **20** manaḥ J_3] manuḥ H **24** talavarti H] tavlati J_3 ci pitī J_3] dhipatī H

Anm. zu 16 *tām anyān pālayataḥ:* Zweifelhaft. Kausativisch aufzufassen i. S. v. *tām = niyatim anyān pālayataḥ* ‚die Beiden lassen andere die Ordnung beachten'?

[11] 22.85d. [12] PĀṆINI 7,3.87.

niśamya rājā brūte sma kāv etau vadatāmalau
kathaṃvṛttī iti nṛpaṃ bodhayām āsur ādarāt **22.92**

niśamyeti. **niśamyā**karṇya. **kāv** iti kiṃ nāmānau. **kathaṃvṛttī iti** kīdṛgjīvikau ceti.

ādyo ’hmad-Harabh-ākhyo ’yam anyo ’slam-Tosi-nāmabhṛt
Mahāmadety upapadenārghitaḥ sādhuvartanau **22.93**

ādya iti. **sādhuvartanau** sādhujīvikājīvinau. **Ahmad-Harabh Mahāmad-Aslam-Tosī** · iti.

iha svayam anāgamane tayoḥ samarthayati: **nānayor** iti.

nārtho ’nayor nṛpāgārair nādhyakṣair na paratra ca
svatantrau paramodāranāmamātraikacintakau **22.94**

yāsye tatrāham adhunā darśanārthaṃ tayor dvayoḥ
samāpyātropadhādānam ārhantī paramā mude **22.95**

yāsye · iti. **atrai**tayor dvayoḥ. **upadhādānam** upāyanadānaṃ **paramārhantī** yato **mude**.

ity uktvā kalpayitvāśvam ārūḍho ’sau sasādhanaḥ
jagāma Harabhābhyāśaṃ paramāmodabṛṃhitaḥ **22.96**

ity uktveti. spaṣṭam.

tatra kaścit puro gatvā svāmin bhūpatir eṣa te
darśanārtham upāyāta iti vārttāṃ samānayat **22.97**

tatreti. **kaścid** iti · Ahmad-Harabha-bhṛtyaḥ.

tathābhūte ’tra rājāsāv avaruhyāśu vājinaḥ
padbhyām acaraṇatrābhyāṃ praviveśa tadālayam **22.98**

tathābhūta iti manāg apy askhalite ’to gamanādikam akurvāṇa ity arthaḥ. **acaraṇatrābhyām** iti nagnābhyām.

22.93b ’slam em.] slas $J_3^{p.c.}$, slos $J_3^{p.c.}$, mlas H **6** ādya H] adya J_3 sādhuvartanau J_3] om. H Aslam em.] asalas J_3, asalup H **22.94d** cintakau H] cintako J_3 **22.95c** samāpyā em. schol.] samāpya J_3 H **12** dvayoḥ H] ddhayoḥ J_3 upāyana H] apāyana J_3 **22.96b** sādhanaḥ J_3] mādhanaḥ H **18** tatre H] tetra J_3 **21** ’to em.] yo J_3, co H ādikam J_3] ādi”kam H acaraṇatrābhyām em.] acaratrām J_3 acaratrābhyām H **22** nagnābhyām H] namrābhyām J_3

Anm. zu 22.93a *Ahmad-Harabh-:* Lexikalische Entlehnung von *Aḥmad Ḥarb.* **Anm. zu 22.93bc** *Mahāmada Aslam-Tosi-:* Teils deutbare lexikalische Entlehnung von *Muḥammad Aslam Ṭūsī.* **Anm. zu 7** *nānayor:* Dieser wegen seiner formelhaften Sprache eindeutig als Hinleitung bestimmbare Absatz kündigt unüblicherweise nicht den Anfang der Strophe an. **Anm. zu 22.96c** *Harabha-:* Lexikalische Entlehnung von *[Aḥmad] Ḥarb.*

vilokyāmum asau kiṃcid āsanāc calitaś ciram
adho ʾntare śiraḥ kṛtvā tasthau kiṃcid ivoddhataḥ **22.99**

kiṃcid ivoddhata iti dehābhyantaraṃ praviśann ivetīdṛśī hīyaṃ sthitiḥ.

tenotthāpya śiraḥ so ʾtha prokto rājā padutthitaḥ
śrutaṃ Tāhīraputro ʾsi satkriyo ʾsi ca pūruṣaḥ **22.100**

teneti. **padutthita** iti pādāgre sthitv**otthita** ity ativinayakathanam. **asi · asī**ti dviruktiḥ pitṛputrayoḥ samaprādhānyakhyāpanārtham. **pūruṣa** iti puruṣocitakarmakārī.

taveyam amalā dṛṣṭiḥ pūtā lokān punāti ca
karṇāv adharayaty eṣā tvatsamakṣaṃ mamāpi dṛk **22.101**

amalā · akrūrā. **tvatsamakṣaṃ** tvāṃ pratyakṣīkṛtyaiṣā **mamāpi dṛk karṇāv adharayati** paro'kṣaṃ śrutatvaccāritrau karṇau dṛg adharīkurute jayati. lokaśrutavṛttād apy adhikam upalabhe · ity arthaḥ.

pātram ālokya yad asau nyāsa sarvārthasādhakaḥ
tad udyatamatir bhūtvā rakṣañ jīva śataṃ samāḥ **22.102**

pātram iti. **nyāse**ti kriyāpadam. upanidhitvenārpitavān ity arthaḥ. **sarvārthasādhako** maheśānaḥ. **tat** tasmād dhetoḥ.

sac cedaṃ vadanaṃ mādya tadājñollaṅghanāt kuru
vivarṇaṃ doṣajagdhaṃ ca samṛddhau yā matir matiḥ **22.103**

sac ceti. **tadājñollaṅghanaṃ** tadarpitāpālanam. **samṛddhir** ṛddher ādhikyam. tatra satyāṃ **yā matis** tatkālaṃ doṣotpuṃsanālakṣaṇā saiva **matiḥ**. akiṃcanatve sarve 'pi matim anusaranti. nātra bharaḥ. satyāṃ samṛddhau yadi puruṣasya na sā calati tadā matir iti gaṇyate · ity arthaḥ.

yāca te tanur ucchlāghyā sarvathāyatiśobhanā
maināṃ nirayacaṇḍāgnisamidhaṃ kuru dhīdhana **22.104**

22.99a āmum H] āsum J_3 **22.99a** asau em.] abhau J_3, usau H **22.99b** āsanāc calitaś H] āmanālitaś J_3 **22.99d** tasthau J_3] rasthau H **3** antaraṃ H] aṃtara J_3 **6** pādāgre em.] pādāgdhe J_3, pādāgro H asi em.] ami J_3 H **7** khyāpanā H] khyāṃpanā J_3 pūruṣa H] puruṣa J_3 **22.101c** karṇāv H] karṇāy J_3 **10** mamā H] samā J_3 **22.102c** matir H] mati J_3 **15** upanidhi em.] tapanidhi J_3 H **22.103a** sac H schol.] mac J_3 **22.103a** mādya H] sādya J_3 **22.103b** ājño H] ajño J_3 **19** sac H] mac J_3 samṛddhir J_3] samṛddhi H ṛddher H] daddher J_3 **20** matis em.] mati J_3 H otpuṃsanā H] ahomaṃnā J_3 saiva H] maiva J_3 anusaranti H] anusāṃti J_3 **21** sā J_3] mā H calati H] dhalati J_3 matir J_3] satir H **22.104a** ucchlāghyā H] ucchāghyā J_3 **22.104c** maināṃ em.] saināṃ J_3 H

Anm. zu 22.100c *Tāhīra-:* Lexikalische Entlehnung von *Ṭāhir*.

yāceti. **ucchlāghyā**: **ud** uccair atiśayena **ślāghyā** ślāghāyogyā. **āyatāv** udarke **śobhanā**. **mainām** iti · **enāṃ** tanum asadācaraṇād **atikaṭhoranarakavahnisamidhaṃ mā kuru**.

ity uktvā maunam āśritya paścimābhimukhaḥ sudhīḥ
ārebhe svakriyāṃ rājodgatāsrur bahir āyayau **22.105**

ity uktveti. sādhusaṃgamocitāṃ śikṣāṃ dattvety arthaḥ.

Aslam-Tosy-āhvayam atho jagāmāsau mahīpatiḥ
kṣipto dūrāc ca tenāsau vimanā bahir āsthitaḥ **22.106**

Aslam-Tosīti. **kṣipta** iti tenāsyāntaḥpraveśo na datta ity arthaḥ.

atiprayāse tasyāho viphale mukham ujjvalam
vrīḍānataṃ vivarṇaṃ ca babhūvāntar vikāmukam **22.107**

atiprayāse · iti. **viphale** · ity antaḥpraveśālābhāt. **antar vikāmukam**: mamaitādṛśo bhāgyasyāntardhānam evocitam iti.

vimanaskam atho bhūpam ūcus tatkiṃkarā mudā
pratīkṣasva kṣamasvātha yāvac ca bhṛguvāsaram **22.108**

vimanaskam iti. **mude**ti prāyeṇa hi sādhūnām anucarā dravyaikajīvinas tadānena prītim utpādayantīty arthaḥ.

taddine 'sau bahir yāti nirmṛṣṭyarthaṃ śubhālaye
darśanaṃ te bhaven nāma gacchādya śubhadarśana **22.109**

taddina iti. **nirmṛṣṭir** niḥśeṣeṇa mṛṣṭiḥ kāyavāṅmanasāṃ malaśodhanā.

gatvātha vimanā rājātivāhyāhāni kṛcchrataḥ
āyayau punar evāsya dṛṣṭyarthaṃ proktavāsare **22.110**

gatveti. **vimanā** apekṣitadarśanāsaṃbhavāt. **ahāni** · iti bhṛguvāsarāntarabhūtāni. **proktavāsare** bhṛguvāsare.

vīthīsamīpam āsādya niryāṇaṃ pratipālayan

---

1 ucchlāghyā em.] ta…..ghyā J_3, tacchlāghā H udarke em.] aderka J_3, uderka H **2** mainām em.] sainām J_3 H tanum H] tanaṃ J_3 asad H] amad J_3 naraka em.] niraka J_3 H **22.105d** āsrur bahir H] āsrutvahir J_3 **5** ocitāṃ em.] odhitā J_3, ucirā H śikṣāṃ H] śikṣā J_3 **22.106a** Aslam-Tosy- H] aṃlastusy J_3 **22.106c** āsau H] āmau J_4 **22.106d** āsthitaḥ em.] asthitā J_3, āsthita H **8** Aslam- H] aṃlup J_3 Tosī em.] tosye J_3 H **22.107a** prayāse em. schol.] pravāse J_3 H **22.107b** mukham J_3] sukham H **22.107c** vrīḍā em.] vrītā J_3 H **22.107d** vikāmukam J_3] dhikāmukam H **11** vikāmukam J_3] dhikāmukam H **12** dhānam evocitam H] dhānevociram J_3 **15** tadānena J_3] tadādānena H **22.109b** nirmṛṣṭy em. schol.] nirdṛṣṭy J_3 H **22.109c** darśanaṃ H] darśaṃna J_3 **19** nirmṛṣṭir em.] nirdṛṣṭir J_3 H

āsāṃ cakre bahī rājā lalāṭārpitayaṣṭibhāk **22.111**

vīthīti. **vīthī** rathyālakṣaṇagatāgatikamārgaḥ. **pratipālayan** pratīkṣamāṇaḥ. **lalāṭe**ti viśramābhāvārtham.

atrāntare śako gantuṃ sacchālāṃ bahir āgataḥ
dṛṣṭvā mārge bhaṭān baddhakakṣyān sadyantradhāriṇaḥ **22.112**

anyo'nyollāsitāsīṃś ca kṛtavīthīn samantataḥ
kṣepaṃ kṛtvā vimṛṣyāntar abhāntsīt sthitim ujjvalām **22.113**

atrāntare · iti. **atrāntare** · etasminn avasare. **sacchālā** svakriyocitā śālā. **baddhakakṣyāḥ** sārasanonnaddhāḥ. **yantrāṇi** golakakṣepaṇāvapanāni. **samantataḥ** pārśvadvaye vīthī-lekhākṛtiniveśaḥ. **kṣepam** iti kṣepaḥ kālasahanam. **vimṛṣye**ti ko 'sau kimartham āgata iti. **ujjvalām** iti vigatabhayām. **abhāntsīd** iti · utthita evāsau tatra babhūvety arthaḥ.

rājātha saṃmukhaṃ gatvā lalāṭe pāṇim arpayan
kiṃcin natvā sa bhāratyā mukhaṃ svaṃ samayūyujat **22.114**

rājeti. **lalāṭe** · iti · eṣa hi · etatsamājocita ācāra iti yat prathamam eva **kiṃcin natvā lalāṭe pāṇisamarpaṇaṃ bhāratyā mukhaṃ svaṃ** samayūyujat svocitācāreṇa kuśalam apṛcchat · ity arthaḥ.

pṛṣṭaḥ ko 'si kutaś ceti rājāha vinayānvitaḥ
Abodhlāh-Tāhīro 'haṃ tvatprakramārtham ihāgataḥ **22.115**

ko 'sīti **kutaś ceti** kiṃnimittaṃ matsamīpam āgato 'sīti. **tvatprakramārthaṃ** bhavat-pradakṣiṇācaraṇena svaṃ pāvayitum āgato 'smīti.

22.111a āsādya H] āmādya J_3 **22.111c** āsāṃ cakre H] āsādhokra J_3 **22.111d** ārpita H] ātpita J_3 **22.112a** atrāntare H] atrāṃtera J_3 **22.112b** sac H schol.] mat J_3 **22.112c** dṛṣṭvā J_3] dṛṣṭā H **22.112d** kakṣyān J_3] kakṣyā H **22.112d** sad em.] mad J_3 H **22.113b** samantataḥ em.] manaṃtaraḥ J_3, samaṃtaraḥ H **22.113d** abhāntsīt em.] abhaṃtīt J_3, abhaṃtsī H **22.113a** āsīṃś em.] āṃsīś J_3 H **8** sac H] sva J_3 **9** sārasano em.] sāramano J_3 H golaka H] colaka J_3 **10** vimṛṣye H] dimṛṣye J_3 **11** ujjvalām H] ujjalām J_3 abhāntsīd em.] abhantsīd J_3, abhaṃtsīd H **22.114b** pāṇim H] pāṇis J_3 **22.114c** natvā em. schol.] naṃtā J_3 H **22.114c** bhāratyā em. schol.] bhauratyā J_3 H **15** samayūyujat em.] saṃmadhūyajat J_3, saṃmayūyujat H **22.115a** 'si kutaś H] miktataś J_3 **22.115c** Abodhlāh-Tāhīro H] abodhlā…hīro J_3 **22.115d** ārtham ihā H] ārthaumahā J_3 **19** matsamīpam H] mamamīpas J_3 'sī H] mī J_3 **20** ācaraṇena H] ācāraṇena J_3

Anm. zu 22.112d *śako:* Zweifelhaft. *śaka* kommt sonst nur als Vorderglied vor, komponiert mit Wörter für Herrscher, meist als deutbare(?) Lehnübersetzung von *Iskandar/Sikandar* Alexander, doch vgl. 33.209; könnte Sāhibrām an dieser Stelle *śaka* i. S. v. ‚Fremder', genauer: ‚Muslim' mit Anklang an das korrespondierende *šayḫ* ‚Sufi-Meister' verwendet haben? **Anm. zu 22.113c** *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

hāśety uktveśvaraṃ madhyekṛtyātra na mayā saha
kiṃcin mama tvayā kaiva kathety ālokayat taṭam **22.116**

hāśeti. **hāśe**ti tadbhāṣāprasiddhaṃ nāma. tatra cāyam arthaḥ: **he**ti duḥkhanivedanapūrvaṃ niṣedhaṃ mā kuru. **āśe**ti · īdṛśy āśā kartuṃ nocitety arthaḥ. **īśvaraṃ madhyekṛtye**ti · atra vakṣyamāṇe 'rtha īśvaraṃ śapa ity arthaḥ. **mayā saha** tava **na kiṃcit**. ko 'ham asmi: akiṃcano 'śaktaś ceti. **mama tvayā kaiva katheti**: **mama** niṣkāmasya **tvayā** kāmapradhānena **saha kaiva kathe**ty ukteti śeṣaḥ. **iti** tasmāt parāṅmukhībhūya kaṃcit **taṭaṃ dadarśe**ti.

āturo 'sau punaḥ sthitvā saṃmukhaṃ tasya dṛkpathe
viloṭhayām āsa bhṛśaṃ mukhaṃ tatpādareṇubhiḥ **22.117**

āturo 'sāv iti. **asāv** iti rājā.

taṃ svasargasthiraṃ dṛṣṭvā vyagro 'sau komalāśayaḥ
lakṣayitveśvaraṃ dīnam ācakranda mṛdūktibhiḥ **22.118**

tam iti. **taṃ** sādhum. **svasargasthiraṃ** vāṅmātreṇāpy ādaram akurvāṇam. **asau** rājā **komalāśayaḥ** · vidrutacittaḥ. **īśvaraṃ lakṣayitvā** taṃ purogatam anavekṣyeva. **dīnam** iti kriyāviśeṣaṇam.

dīnākrandanam avatārayati: **svāminn** iti.

svāminn asau te puruṣas tvadicchayā
duṣkarmamṛṣṭaṃ manute 'rim atra mām
ahaṃ ca sādhūn suhṛdīkṣayā tathā-
carāmi sākṣībhava nau kṛpādṛśā **22.119**

te puruṣa iti sādhumārgacāritvāt · viśuddhamūrtiḥ. **tvadicchaye**ti na hi tvadicchāṃ vinā kasyāpy anitum api śaktiḥ. **atre**ti saṃsāre. na hi tatra loke kasyāpi gatir eva kṣitety āśayaḥ. **tathe**ti tvadicchayaiva **suhṛdīkṣayā** mitradṛśā**carāmi**. itthaṃ ca **nāv** āvayor ācaraṇe **kṛpālur bhūtvā** **sākṣībhava** bhavatu. cirantanakarmādhunātanakarmānuguṇyenainaṃ śithilayety āśayaḥ.

22.116a hāśety em. schol.] hāśoty J_3, hāśvety H **22.116d** taṭam H] taṭat J_3 **3** hāśe H] hāśo J_3 hāśe H] hāśo J_3 cāyam H] dhāyam J_3 **4** niṣedhaṃ em.] niṣedhe J_3 H kartuṃ H] katuṃ J_3 **5** 'rtha H] kṣya J_3 **6** mama H] sama J_3 tvayā H] tvavā J_3 **7** bhūya H] bhūrya J_3 **22.117a** punaḥ H] puraḥ J_3 **22.117d** mukhaṃ em.] sukhaṃ J_3 H **10** 'sāv J_3] sauv H **22.118a** sthiraṃ em.] sthitaṃ J_3 H **22.118c** dīnam H] dīnas J_3 **13** sthiraṃ J_3] sthitaṃ H **14** dīnam H] dīnām J_3 **22.119b** mṛṣṭaṃ em.] ṛṣṭaṃ J_3 daṣṭaṃ H **22.119cd** ācarāmi H schol.] ādharāmi J_3 **21** cāritvāt H] yāritvāt J_3 icchaye H] iccheya J_3 **23** suhṛd H] muhyad J_3 **24** bhava H] om. J_3 cirantana em.] cirantanaṃ J_3 H ādhunātana H] ādhunātanu J_3

Anm. zu 22.116a *hāśā:* Gedeutete lexikalische Entlehnung von Arabisch *ḥāšā.* **Anm. zu 22.119, Metrum:** Vaṃśamālā.

vicārya dvayam apy etan madhyekṛtyāmunā mama
aucitīṃ satphalāṃ kartuṃ śaktir nānyasya kiṃ vṛthā **22.120**

vicāryeti. etad **dvayam** etatprātikūlyaṃ madānukūlyaṃ ca prathamaṃ **vicārya** gurulaghubhāvena vyavasthāpya. **etad** eva dvayaṃ **madhyekṛtyā**trārthe śapathabhāvena vyavasthāpyā**munā** satkarmaṇā **mama** duṣkarmaṇaḥ **satphalām aucitīṃ** yogyatāṃ sāmyam iti yāvat **kartuṃ** tvāṃ vinā **nānyasya śaktiḥ**. **kiṃ vṛthe**ty anyaprārthanayālam ity arthaḥ.

vijñaptyante 'sya gūḍhā vāg uttasthe śira uddhara
viddhy aghāni tavaitatsatkriyāsāmyena dhīdhana **22.121**

vijñaptyanta iti. **uddhare**ti · utthāpaya. **viddhi** jānīhi **tavāghāni** pāpāny adhun**aitatsatkriyāsāmyene**ti · etatkarmasamānīti.

atraivāprastutapraśaṃsayā bodhayati: **vyatīte**ti.

vyatītā velā me yad api malinaiḥ karmavaśatas
tathāpy agryān sādhūn mṛdu ca sakhayāmy eva kim iva
bhaved dhīnaṃ tasyākhilasuraguroś ced ayam asau
prasaṅgāt sādhūnāṃ kṣamayati tadā no 'pi malinān **22.122**

atrāpi pūrvoktāśaya eva nimittam. **sakhayāmī**ti sakhīn karomīti ṭilopasya sthānivattvād vṛddhyabhāvaḥ. **ayam asau** · iti dviruktiḥ · tasya vivecakatvakṣamāpakatvadyotanārtham. **tade**ti tasyāṃ pralayavelāyām. ekavacane 'pi prakrānte **na** iti bahuvacanaṃ yathā satkarmaprasaṅgena matsakhyamātreṇa māṃ mocayatīty āśā tathā matprasaṅgenānyān api madīyān mocayaty eveti dyotanārtham.

atraivāvāntaraśekharayati: **nidarśitam** iti.

nidarśitam idaṃ kaścid rājā sallakṣaṇārcitaḥ
sādhudarśanam uddiśya yayau sādhvāśramaṃ prati **22.123**

idam iti na kevalaṃ sādhusatkāraḥ satkārakṛtām eva bhavyāyāpi tu sādhūnām apīti natiḥ parīkṣya viṣaye vidhātavyety evaṃ prakrāntalakṣaṇaṃ vastu yety arthaḥ. anyan nigadavyākhyātam.

22.120c phalāṃ H] phalaṃ J_3 **22.120d** vṛthā H] vṛṣā J_3 **3** madānukūlyaṃ H] om. J_3 **4** etad eva J_3] jātedava H **5** āmunā H] āsunā J_3 sat H] mat J_3 phalām H] phalās J_3 **22.121c** tavai em. schol.] tayai J_3 H **12** āprastuta H] āprastura J_3 vyatīte H] bhṛtīte J_3 **22.122b** mṛdu H] dṛdu J_3 **22.122b** sakhayāmy H] sakhamy J_3 **17** ṭi J_3] ṅi H **18** kṣamāpaka H] kṣamācaka J_3 **19** prakrānte J_3] prakrāṃto H **20** mocayatī H] sacoyatī J_3 madīyān H] tadīyān J_3 **22.123d** sādhv H] mādhv J_3 **26** viṣaye H] viṣayo J_3 ye H] ce J_3

Anm. zu 22.122, Metrum: Śikhariṇī.

sotthāya śukrayitveśe cakāra natim ādarāt
dṛṣṭvāsya mantrī papraccha kim akāle kṛtaṃ tvayā **22.124**

sa iti sādhuḥ. saṃdhiḥ pādapūraṇe. **śukrayitvā** śukraṃ kṛtv**eśe** punar **ādarān natiṃ cakāra**. taṃ sādhuṃ tathākriyaṃ **dṛṣṭvāsya** rājño **mantrī** sādhuṃ **papraccha**: **akāle** śukranatya-
5 velāyām apy asyāṃ **tvayā kim** idaṃ **kṛtam** iti.

smitvā taṃ sādhur āha sma tatrācintyagatau mayā
etaddarśanato dhīmaṃś caryeyaṃ vihitādarāt **22.125**

smitveti. **taṃ** mantriṇam. **tatre**śvare **'cintyagatau** gūḍhasaṃkete **caryeyaṃ** śukranati-lakṣaṇā.

10 **asau punar amuṃ smāha kiṃnimittāsya sā gatiḥ**
asmaddarśanato labdhā yatra śukraṃ ca saṃnatiḥ **22.126**

asāv iti. **asau** mantrī. **asmaddarśanato 'sya sā gatiḥ kiṃnimittā** gater acintyatve kiṃ-nimittam iti. **labdhe**ti tvayeti śeṣaḥ.

itthaṃ pṛṣṭaḥ sādhur uvāca: **satyam** iti.

15 **satyaṃ dhīsāra kiṃ nedaṃ paśyasy agre svayaṃ nṛpaḥ**
prāpitaḥ prabhuṇābhyāśe na tv ahaṃ nṛpamandiram **22.127**

dhīsāreti sūkṣmaviveke mantriṇā svayam eva kauśalena bhāvyam iti yady apy asty āśā tathāpi sanmukhenaiva tātparyaṃ śrūyatām iti dyotayati.

tathāpi kim atra siddham ity āha: **jñeyāsāv** iti.

20 **jñeyāsau karmaṇāṃ citrā gatir dṛḍhatarā budhaiḥ**
saṃgamo yat praśāntānāṃ rājabhiḥ śubhadarśanaiḥ **22.128**

spaṣṭam.

tathāpi kim ity atrāha: **tapaskriye**ti.

tapaskriyeyam amalā rājñāṃ yat sādhudarśanam

---

3 saṃdhiḥ H] saṃdhi J_3 **4** sādhuṃ H] sāraṃyu J_3 dṛṣṭvā H] dṛṣṭyā J_3 sādhuṃ H] sāyaṃ J_3 **5** kṛtam H] kṛm J_3 **22.125a** smitvā taṃ em.] smitvāṃta J_3 H **22.126c** labdhā H schol.] labdhvā J_3 **13** nimittam H] nimittep J_3 **22.127c** ābhyāśe H] āvyāśe J_3 **17** mantriṇā em.] mantriṇāṃ J_3 H **19** āsāv J_3] āmāv H **22.128c** saṃgamo J_3] saṃgame H **23** tapas H] tapat J_3

Anm. zu 22.124a *sa utthāya: saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.*

gatvā tadāśramaṃ pāpanirṇodakam abhīṣṭadam **22.129**

nigadavyākhyātam.

śrutam idaṃ rājñāṃ yogyatāpādakaṃ sādhudarśanam iti tathāpi rājñaiva śukratannatyor vidheyatāyāṃ kiṃ tayor bhavadvidhānakāraṇam ity ata āha: **atīve**ti.

atīva malinaṃ cedaṃ karma yad rājamandiram
uddiśyāyaṃ pratīkṣeta dvāri śāstiṃ durātmanām **22.130**

ayam iti sādhuḥ. **durātmanām** iti dvārapālānām iti.

uktau śṛṅkhalābījam āha: **tapaskriye**ti.

tapaskriyāsya saṃjātā na jātaṃ mayi pātakam
itthaṃ vicārānugatā veleyaṃ śukrakarmaṇaḥ **22.131**

asya rājñaḥ. ayaṃ bhāvaḥ: anyo'nyasaṃgamaḥ karmopanatatvād avaśyaṃ prāpyas tatra tv ayaṃ bhāvyāyatisūcako viśeṣaḥ · ity āha: **tapaskriye**ti. **śukrakarmaṇaḥ** śukrakaraṇasya upalakṣaṇaṃ cedaṃ natikarmaṇo 'pi.

anvahaṃ sādhuvṛttāntapṛcchayāśvasatāṃ nṛṇām
agryoccapadasaṃprāptir bhavatīti viniścayaḥ **22.132**

anvaham iti. **vṛttānta**yogakṣemādy**avekṣaṇā** · **āśvasatāṃ** jīvatām. tadapṛcchāyāṃ te mṛtā evety arthataḥ siddham.

prakṛte yojayati: **etad** iti.

etatsāhāyyato rājā vaidyādharapuraṃ jayet
kiṃ nāma duṣkaraṃ loke sādhūnāṃ śāntacetasām **22.133**

etatsāhāyyataḥ sādhusenāsāhāyyataḥ.

iti namratābhidham idaṃ ratnaṃ niḥśeṣato mayākalitam
satpātram idaṃ samyag ghṛdi dhṛtvā

22.129b yat sādhu H] dharmāyu J_3 **3** rājñāṃ J_3] rājñā H **4** vidhāna H] vidhāno J_3 **7** durātmanām H] durātmaśām J_3 **8** uktau J_3] ukta H **22.131a** saṃjātā H] sajātā J_3 **22.131b** pātakam J_3] pātrakam H **22.131c** vicārānugatā H] vidhārānugatau J_3 **22.131d** vele em.] velo J_3 H **11** opanata H] uparata J_3 **12** tv J_3] dv H sūcako em.] sūdako J_3 H **22.132b** āśvasatāṃ J_3] āśvasatā H **22.132c** saṃprāptir H] saṃprāpti J_3 **16** yoga J_3] yogo H ādyavekṣaṇayā em.] ādevakṣaṇā J_3, ādyenakṣaṇā H āśvasatāṃ H] aśvamatāṃ J_3 **17** evety em.] evoty J_3 H **22.133a** sāhāyyato em. schol.] sāhāyyota J_3 H **22.133d** cetasām em.] yetasām J_3 H **21** sāhāyyataḥ H] māhādhyataḥ J_3 sāhāyyataḥ H] māhādhyataḥ J_3

na khalu kutracit skhalati **22.134**

satpātram iti sadguṇabhājanībhūtvā **kutracid** ity avaśyavidheye kārye.

iti śrīSuśīlaśailyaparābhidhānāyāṃ Vīraratnaśekharaśikhāyāṃ namratābhidhānaṃ dvāviṃśaṃ ratnam 22.

iti śrīSuśīlaśailīvivaraṇe Padasaṃketākhye dvāviṃśī prabhā 22.

22.134c sat H] sar J_3 **22.134d** na khalu H] nāyalu J_3 **22.134d** skhalati H] alati J_3 **2** sat H] mat J_3 sad H] mad J_3 **3** Su em.] ma J_3, om. H **4** namratā H] namrātā J_3 **5** Padasaṃketā H] paramaṃketā J_3 viṃśī J_3] triṃśī H

Anm. zu 22.134, Metrum: Gīti.

باب سی و سیوم
«در تَیَقُّظ و خِبرَت»

تَیَقُّظ: بیداری باشد در کار مملکت و خِبرَت: آگاهی از حال رعیّت و از ملوک عادل معهود و متعارفست که مُتَخَّبران معتمد نصب فرمایند و مُتفحّصان امین را برگمارند به پنهانی، تا تجسّس احوال و تفحّص حالات مملکت و مهمّات رعیّت نموده، به موقف اخبار و اعلام رسانند. بعد از اطلاع بران سعی نمایند و هر خللی و زللی که در بنیاد معدلت ظاهر شده باشد، مرمّت یابد و اصلاح پذیرد پیش از آنکه دست تدارک به دامن تلافی آن نرسد. شعر:

(۳۳.۱) به اوّل توان کرد اصلاح کار ازان پیش کز کف رود اختیار

و بسیار بوده که سلاطین در شب به لباس مجهول می گشته اند و تفحّص احوال مملکت و رعیّت می کرده اند. چه بسیار اخبار باشد که مقرّبان درگاه سلطنت نشنوند و اگر به سمع ایشان رسد به جهت مصلحت خود یا ملاحظهٔ وقت و زمان به پادشاه نگویند یا نتوانند گفت و از حضرت داود منقولست که، شبها جامه بَدَل کردی و در شهر و بازار بگشتی، به صورت مردم غریب برآمده از هر کس چیزی پرسیدی و گفتی که: داود به شما چه نوع معامله می کند و نوکران و کارکنان او بر چه وجه سلوک می نمایند، پس اگر جایی دیدی که خللی پدید آمده به تلافی آن مشغول گشتی و از سلطان محمود مثل این صورتها منقولست که: شبها بیرون آمده تجسّس احوال کردی و چون در این صورت که پادشاه خود بیرون آید و متفحّص گردد، امکان خطرست، بزرگان و زیرکان دستوری نهاده که سلطان باید که منهی امین معتمد و دولتخواه بی غرض پاک اعتقاد بلند همّت تعیین نماید، بر وجهی که کسی بران وقوف نیابد و مرسوم او به دلخواه او مقرّر سازند تا اگر کسی بر احوال او واقف شود او را نتوانند که به زر فریب دهند و چنان باید که منهی به هر وقت که خواهد پیش او تواند رفت شاید که خبری باشد که توقف برنتابد و چون حال بدین منوال بود هرآینه سلطان بر جزئی و کلی صاحب وقوف گردد. بعد ما، ارکان دولت و اعیان ولایت برین صورت که پادشاه بر احوال هر یک مُطلعست اطلاع یابند. بی شبهه معاش ایشان بر وجهی باشد که باید و عمل های ناشایسته از ایشان در وجود نیابد. شعر:

(۳۳.۲) چه نیکو متاعیست کار آگهی کزین نقد عالم مبادا تهی
ز عالم کسی سربرآرد بلند که در کار عالم بود هوشمند

آورده اند که در خوارزم پادشاه عادل بود نقش اَلتَّعظیم لِاَ مرِاللّٰه بر صفحه خاطر نگاشته و رایت اَلشَّفَقَهُ عَلی خَلق اللّٰه در میدان رحمت برافراشته:

(۳۳.۳) ز عدل او شده باز سفید جفت کلنگ زامن او شده شیر سیه رفیق شغال
نه آن فراز پرد در هوا بدان چنگل نه این دراز کند در زمین بدین چنگال

و در زمان او کس را زهره نبود که به آشکارا عملی ناپسندیده، از فسق و فجور توانستی کرد. یکی بود از اُمرا و اعیان دولت او که حقوق خدمت قدیمی داشت و بر در بارگاه به اختیار اوکس نبود، خود را در صورت صَلاح به سلطان نمودی و در خفیه، به خمر و زمر و انواع فسق مشغول بودی و کس زَهره آن نداشت که از وی شکایت کند، سلطان بر این حال وقوف یافته، نخواست که مُجاهره با او درین باب سخن گوید چه اظهار این نوع کلمات از اکابر رفع حجاب و احتشام کند و آن مهابت سلطنت را

مضرّست. پس روزی از روزها آن امیر را طلبید و فرمود که مرا مرغی می باید که منقار او سرخ باشد و سرهای بال او سیاه و باقی بال سفید و جز تو کسی این مرغ نتواند پیدا کرد. امیر فرمود که: به طلب آن اشتغال نمایم به هر وجه که توانم، پیدا سازم اما مرا سه روز مهلت باید. سلطان مهلت داد. امیر به جُست و جوی مشغول گشت. در شهر و نواحی مرغی به دست نیامد، امیر بعد از سه روز به پایهٔ سریر سلطنت آمد. مراسم اعتذار تمهید داد که: ای ملک، بدان مقدار که جِدّ و جَهد بود در تفحّص چنین مرغی سعی نمودم، پیدا نشد. اشارت حضرت اعلی به هر وجه که صادر شود در عوض آن مُعَد و مهیا گردانم. سلطان فرمود که: مطلوب من مثل این مرغیست و من اختیار شهر و ولایت به دست تو داده ام تو از تحصیل این مقدار چیزی عاجزی برو، سه روز دیگر مهلت دادم و این نوبت بی چنین مرغی باز نیایی. دیگر باره امیر برفت و بعد سه روز به دست تهی باز آمد. سلطان فرمود که: تو از شهر چنین خبردار می باشی که چهار مرغ بدین شکل و هیأت در یک خانه هست و پیدا نمی توانی کرد برو، بر سر چارسوی شهر و از بازار شرقی گذر کن، چون به در فلان مسجد که برسی محله ایست بر دست راست. دران محل کوچه ایست درش در جانب غرب. بدان خانه درآیی و به صُفّه که به طرف جنوبست توجّه کن، پس دست چپ او خانه ایست و در درون آن خانه خانه ای خوردست، در آن خانه بگشای، درآنجا قفسی بینی، نمدی زرد بدان پوشیده و در آن قفس چهار مرغست بدان نوع که من گفته ام، بیار. امیر حیران شده از نزد سلطان بیرون آمد و به دستوری که مَلِک نشان داده بود برفت و قفس را با مرغان حاضر گردانید، ملک فرمود که: اهل حکومت باید که از شهر و ولایت خود چنین با خبر باشند که من هستم. امیر که این سخن شنید با خود اندیشه کرد که پادشاهی که از بازار و کوچه و خانه شهر چنین باخبر است امکان دارد که بر اعمال پنهانی من هم وقوف باشد، مِن بعد معاش خود را تغییر می باید داد، پس از معاصی توبه کرد و به راه راست باز آمد و از این حکایت مفهوم می شود که اطلاع سلاطین بر احوال مردم فواید بسیار دارد.

(۳۳.۴)

چنین گفت مرد سخن آفرین — ز اخبار شاهان ایران زمین
که هرمز به هنگام نزع روان — به خسرو چنین گفت کای نوجوان
جهانی به ذات تو وابسته اند — به فرمان حکم تو پا بسته اند
به غفلت مکن خواب و بیدار باش — ز احوال گیتی خبردار باش
چو در عهده تست عالم تمام — مشو، غافل از حال خود والسّلام

و دفع غفلت به تعیین صاحب خبرانست تا بر احوال هر ولایتی اطلاع یابند. منصور خلیفه گفتی که: من به سه کس محتاجم. اول: عاملی که مال رعیّت به من ندهد و مال من نیز پیش رعیّت نگذارد، دوم: شحنه ای که داد مظلوم از ظالم بستاند و حکم بی طمع و غرض کند، پس آه سرد برکشید و گفت: ای دریغ از سیوم. پرسیده که: آن کیست؟ گفت: آن شخص که صورت احوال اینان را چنانچه هست به من باز نماید و الحق اگر پادشاه را چنان کسان به دست افتد بسی صلاح میان خلق پدید آید. منقولست که اردشیر ملک از بس که تفحّص حال گماشتگان و نزدیکان کردی بدانجا رسیده بود که هر روز با اُمرا و وُزرا و عُمّال و سایر مُلازمان گفتی که دوش حال تو بر این منوال بود و چه خوردی و کجا خفتی و با که سخن کردی و چه گفتی. مردم ازین صورت تعجّب نموده می گفتند که وی را فرشتگان خبر می دهند و آن نبود اِلاّ به اعلام صاحب خبران. نظم:

(۳۳.۵)

صاحب خبران امین شاهان باشند — مقبول دل جهان پناهان باشند
هم بر جگر ستمگران نیش زنند — هم مرهم زخم دادخواهان باشند

و اگر بی اعلام صاحب خبر مهمّی به موقف عرض رسد، شرط آگاهی آنست که زود حکم نفرمایند چه بزرگان گفته اند حکم پادشاه به نازلهٔ قضا و قدر می ماند که چون از عالم مشیّت عزم عالم بشریّت کند، ردّ و منع آن به هیچ وجه میسّر نشود و احتراز اجتناب ازان درحَیّز امکان نگنجد. شعر:

(۳۳.۶) چو از کمان قضا و قدر رسد تیری یقین که باز نگردد به هیچ تدبیری

پس شرط والیان خطّهٔ سلطنت و حامیان حوزه مملکت آنست که در امور مصالح جمهور بی حجّتی قاطع و دلیلی ساطع و بیّنه روشن و برهان واضح هیچ حکم به امضا نرسانند و بی تأمل و امعان و تدبیر و ایقان، پروانه ندهند که خردمندان فرموده اند:

(۳۳.۷) نباشد پسندیدهٔ شرع و عقل که بی بیّنهٔ شاه فرمان دهد
که همچون قضای مضا حکم آن گهی جان ستاند گهی جان دهد

و شرطی دیگر آنست که از روی گمان بی گناهی را در مضیق ضرر و معرض خطر نیفکند که بیشتر گمانها به وبال و بزه باز گردد. چنانچه حق سُبحانَه فرمود اِنَّ بَعضَ الظَّنِّ اثمٌ و اگر کسی به مجرد گمانی بی تحقیق و ایقانی در مهمّی حکم فرماید و آن گمان خطا بیرون آید خود را محل سَخَط و مظهر غضب آفریدگار ساخته باشد. نَعُوذُ بِا اللّٰهِ ذٰلِکَ. شعر:

(۳۳.۸) مکن کس را به اندک ظنّ باطل عقوبت تا پشیمانی نیارد
که چون شک از یقین گردد هویدا پشیمان گردی و سودی ندارد

آورده اند که در روزگار قباد شهریار شخصی به ویرانه درآمد یکی دید افتاده، نیک در نگریست سرش بریده بودند و کارد بر سینه اش نهاده، آن شخص از غایت تحیّر مبهوت و مدهوش بماند.

(۳۳.۹) نی قوّت استادن و نی جرأت رفتن

در همین حال یکی از ملازمان حاکم آن ولایت برسید و آن صورت مشاهده کرد، فی الحال او را دست و گردن بربسته و کارد پرخون از گردنش آویخته به در خانهٔ حاکم آورد و واقعه را تقریر کرد. حاکم بانگ برزد که این کس را چرا کشتی گفت: اَیُّها الملک، من بدان ویرانه رسیدم و او را کشته دیدم، متحیّر و متعجّب گشتم. در اثنای آن حال این کس مرا گرفته نزد شما آورده و من نه از مقتول خبر دارم و نه از قاتل. گفت: گمان من آنست که تو او را کشته و بدین سخنان می خواهی که از دست من برهی. بیچاره گفت: ای ملک، با من به گمان خود کار مکن که حق- تعالی می فرماید که اِنَّ الظَّنَّ لا یُغنِی مِنَ الحَقِّ شَیاً گمان به جای یقین نمی نشیند، حاکم گوش به سخن وی نکرد و فرمود تا بر دارش کنند. در محلی که رسن در گردن او کرده می خواستند که بَر کشند و ندا می زدند که وی در فلان ویرانه کسی کشته است، جوانی از نظارگیان پیش آمد که: ای جلاد، چندان صبر کن که من پیش مَلِک درآیم و صورت حال باز نمایم. تعجیل منمای که این کس بی گناه است و خون بی گناه ریختن عمل تباه است. جلّاد توقّف کرد، او را پیش ملک بردند گفت: اَیُّها الملک، خونی که در آن ویرانه واقع شده من کرده ام و آنکس دشمن من بود، فرصتی یافتم او را کشتم و جوان که او را سیاست فرموده ازاین عمل بیخبر است، ملک تأمّل بسیار فرمود و نذر کرد که دیگر به مجرد گمان حکم نکند. پس آن جوان را محبوس ساخت، صورت حال به پادشاه قباد عرض کردند، وی از علمای زمان پرسید، گفتند: او را نباید کشت زیرا که اگر یکی را کشته است اما سبب حیات دیگری شده است، پس قباد آن جوان را طلبید و صورت حال از وی پرسید و خلعت داد، آزاد کرد و فرمود تا در وصایا نوشته اند که پادشاه لازمست که خون مردمان به مجرد وهم و گمان نریزد. نظم:

(۳۳.۱۰) سیاست به گمان رسم معدلت نبود که تا یقین نشود خون کس نباید ریخت
به هر دیار که حکم از ره گمان باشد به زود زود بباید ازین دیار گریخت

آورده اند که یکی از ملوک بار عام در داده بود و در به روی وضیع و شریف گشاده، اکابر و اَصاغر به دیدن همایونش تبریک می جستند و دیده به گوهر تاج و فروغ افسرش منوّر می ساختند.

(۳۳.۱۱) دیدن روی سلاطین دیده روشن می کند

پیری از میان قوم سخن آغاز کرد و گفت: هر که به لقای ملوک مستعد گردد، هدیهٔ نفیس و تحفهٔ عزیز باید گذرانید و دست امکان من به ذخیره ای که از جنس زر و نقره باشد نمی رسد اما از جواهر حکمت دُرّی شاهوار می خواهم که در این مجلس نثار کنم. پادشاه فرمود که بضاعت سخن در روز بازار لطف و کرم ما از جمله بضاعت ها رایج ترست، بیار تا چه داری؟ پیر فرمود که: مَلِک، میان شک و یقین چهار انگشت بیش نیست، هرچه به چشم بینند به یقین حق بود و آنچه به گوش شنوند در حقیقت و بطلان او شک و گمان مدخل دارد، شاید که باطل باشد شنیده کی بود مانند دیده. چون فرمان شاه به هر چه فرماید نافذ است، پس در آنچه حکم شود باید که از روی یقین وجود گیرد نه از راه گمان اگر ناگاه آن گمان مرتفع شود و یقین به نوعی دیگر روی نماید، سبب بدنامی دنیا و وبال آخرت است. ملک او را تحسین فرمود و این سخن را به قبول تلقی نمود.

(۳۳.۱۲) هر حکم که از سر یقین است آرایش مُلک و زیب دین است
حکمی که بناش بر گمان است آشوب دل و زیان جان است

از حکیمی پرسیدند که: سبب غفلت بعضی از ملوک چیست؟ گفت: سه چیزست که پادشاه را از مملکت و رعیّت بیخبر گرداند. اول: شهوت و متابعت هوای نفس که هر که به سودای نفس و آرزوهای وی درماند، پروای هیچکس و فراغت هیچ چیز ندارد. شعر:

(۳۳.۱۳) هر که از سودای شهوت مست شد کار او یکبارگی از دست شد

و مشهور است که شخصی اسکندر را گفت: تو پادشاهی و بغایت بزرگ، زنان بسیار به عقد درآر تا فرزندان بسیار شوند و از تو یادگار مانند گفت: یادگار من عدلست و نیکنامی و زشت باشد که کسی بر مردان غالب آمده باشد و به آخر زبون زنان گردد. نظم:

(۳۳.۱۴) برای یک ذره شهوت که خاک بر سر آن زبون زن شدن آیین شیرمردان نیست

دوم: از اسباب غفلت حرص باشد بر جمع مال و نهادن گنج و هیچ صفتی مر ملوک را ناپسندیده تر از حرص مال جمع کردن نیست، زیرا که حریص در جمع مال، پروای حلال و حرام نکند و غم مُلک و رعیّت نخورد بلکه نخواهد که غیر او را مالی و منالی بود. همه خود را خواهد و با این همه هنوز سیر نشود.

(۳۳.۱۵) کاسهٔ چشم حریصان پر نشد تا صدف قانع نشد پر دُر نشد

آورده اند که زاهدی سلطان را وصیّت می کرد و گفت: ای ملک، حالا رعیّت تو توانگرانند و تو پادشاه توانگرانی، پس اگر مال از رعیّت بستانی محتاج شوند و آن زمان تو پادشاه محتاجان باشی، حکیم فردوسی فرموده: نظم:

(۳۳.۱۶) اگر پادشا رای گنج آورد دل زیردستان به رنج آورد
چو ناکام باید به دشمن سپرد پس آن گنج را باد باید شمرد

پادشاهی را گفتند: مال از رعیّت بستان و در خزانه نه. گفت: خزانه ای برای مال به از رعیّت نیست، هرگاه که می خواهم مال خود از آن خزانه برمی دارم. سیوم: از آنها که غفلت آرد شراب خوردنست و به مَلاهی و ملاعب میل کردن و پادشاه باید که از مستی پرهیزد، زیرا که چون مست شود از ملک و مال بی خبر گردد و ملازمان آنگه به جهت آنکه او را غافل یافته اند و هر چه خواهد با هر که خواهند بکنند.

(۳۳.۱۷) بی خبر آن مرد که چیزی چشید کش قلم بیخبری در کشید

و بسیار باشد که در مستی صورتی چند وجود گیرد و خللی چند وقوع یابد که در هشیاری تدارک و تلافی آن نتوان کرد شعر:

(۳۳.۱۸) مست بودن نیست داب و پیشهٔ ارباب مُلک شاه را در سلطنت آیین هوشیاری خوش است
شاه باید پاسبان مُلک و مستی خواب خوش پاسبان را خواب لایق نیست بیداری خوش است

وَالحَمدُللمَلک التَّواب که این شاه زاده کامیاب، دارای ممالک آرای فریدون بخت سکندر تخت، خورشید طلعت جمشید صولت:

(۳۳.۱۹) ابوالمحسن آن خسرو نامدار که نازد بدو مسند سروری
چو در معدلت ثانی سنجر است بدو داد حق مُلکت سنجری

بر مقتضای فرمان واجب الاذعان تُوبُوا اِلیَ اللّٰهِ تَوبَةً نَصُوحاً قدم در عالم توبه نهاده و باب استغفار به مفتاح وَ اِستَغفِر لِذَنبِک گشاده مضمون وَاَنیبُو اِلیَ رَبَّکُم به قبول تلقی نموده و مانند لالهٔ سیراب ساغر شراب بر سنگ زده و چون سوسن آزاد به ده زبان کلمهٔ اِستَغفِرالله خواندن آغاز کرده، چهره مبارکش که افروخته جام مدام بود، سیمای متعبدان گرفت و به وعده وَ سَقٰهُم رَبُّهُم شَراباً طَهُورا از ارتکاب شراب فجور که فی الحقیقه شراب غرورست درگذشت. این زمان در مجلس همایون به جای گلبانگ میخواران، صدای دعای دین دارانست و عوض های و هوی مستان، نغمهٔ تکبیر و تهلیل خدا پرستانست.

(۳۳.۲۰) به جای نغمهٔ نی صوت دلکش حفّاظ به جای جرعهٔ می بادهٔ محبّت دوست

حق سُبحانَهُ و تَعالی برکت توبه و انابت آن حضرت را به روزگار کافّه اَنام واصل داراد و میمنت این حال به ایام دولت خجسته فرجام ایشان متواصل باد.

oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ.

śrīGaṇeśāya namaḥ.

trayastriṃśam atho ratnadvāraṃ saṃśīlyatām idam
uddeśagranthanirdiṣṭaṃ samyagbodhaucitīti yat **33.1**

trayastriṃśam iti. **saṃśīlyatām** antaḥpraveśena jñātamāhātmyaṃ kriyatām upadhāryatāṃ ca samyaksevayā hṛdayaṃgamībhāvam ānīyatāṃ ca.

bodho 'tra jāgradvṛttitvaṃ samatve 'py asya gauravāt
upādāne bharaḥ kaścid vivektavyo manīṣibhiḥ **33.2**

bodha iti. sarveṣāṃ janimatāṃ **jāgradvṛttiḥ** svarasasiddhatvāt **samā**. **atro**padeśagranthe. **gauravād** ādareṇa. yat tasy**opādānaṃ** tena **kaścid bharo** viśeṣo 'tra **vivecanīyaḥ**. sāmānyajanajāgradvṛtteḥ sakāśāt kaścid viśeṣo dhvanyata evety arthaḥ.

tam eva bharaṃ pratipādayati: **atre**ti.

atrāvahitatā yāsau durlabhā bhuvi janmināṃ
so 'yaṃ viśeṣo viduṣām abhīṣṭo yaucitīryate **33.3**

avahitatā pramādarāhityam. **yaucitī**ti samyagbodhaucitīty uddeśe.

avahitatāṃ pratipādayati: **sarvata** iti.

sarvataḥprasaratkāryasaṃbhārāsaktacetasām
yāsau bodhakalā kācid rājate dhairyaśālināṃ **33.4**

bodhakalā sadasadvivecanādilakṣaṇā yayā te sarvavyavahārabhāradattacittā api na svato manāg api cyavante. gāmbhīryam apy etad evety āha: **dhīracetasām** iti.

---

1 oṃ śrīGaṇeśāya namaḥ J_3] om. Ch **2** śrīGaṇeśāya namaḥ J_3] om. Ch **33.1c** uddeśa em.] taddeśa J_3 Ch **5** upadhāryatāṃ em.] upadhāryatā J_3 Ch **6** hṛdayaṃ Ch] hṛdayāṃ J_3 **33.2c** upādāne Ch] tapādāna J_3 **10** viśeṣo 'tra em.] viśeṣatro J_3 Ch **11** dhvanyata em.] dvanyata J_3 Ch **33.3b** janmināṃ J_3] janmanām Ch **33.3d** yaucitīryate J_3] yaudhitīyate Ch **19** bhāra Ch] om. J_3 **20** cyavante Ch] cyavaṃto J_3 apy etad Ch] epyatad J_3 evety J_3] evetity Ch

Anm. zu 20 *dhīra-cetasām:* Der genaue Bezug zum Grundtext ist nicht klar. Hier wurde es wegen der etymologichen Nähe von *dhairya-* und *dhīra-* als Paraphrase von *dhairya-śālināṃ* verstanden; üblicherweise würde man hier jedoch den genauen Wortlaut erwarten. Unter 13.139 wird *dhairya* als Ausdruck von *gāmbhīrya* erklärt: *dhairya-bhūṣitasya nayasya gāmbhīrya-kalanāt*, was diesen Bezugspunkt absichern könnte. *gāmbhīrya* könnte aber auch auf das Thema des 35. Kapitels verweisen oder noch zur Erklärung der ersten Zeile herangezogen werden. In letzterem Fall würde *dhīra-* die Trennmöglichkeit *-a-sakta-* nahelegen und *-cetasām* wäre ein wörtliches Zitat; vgl. den Kommentar zur Übersetzung dieser Strophe.

atra yogidṛṣṭāntena prakṛtaṃ samarthayati: **iyam** iti.

iyaṃ sā gīyate prauḍhā rahasyeṣu mahātmanām
yatīnāṃ yatitā seyaṃ yat saṃbandhe 'vadhānatā **33.5**

rahasyeṣv ity upaniṣatsu. **mahātmanāṃ** yoginām. tad vākyam eva paṭhati: **yatīnām** iti. **saṃbandhe** grāhyagrāhakasaṃbandhe saty api yā s**āvadhānatā**tmāvahitatvam asau **yatīnāṃ** yogināṃ lokebhyo viśeṣo 'tirekaḥ. atra tad vākyam:

grāhyagrāhakasaṃbandhe sāmānye sarvadehinām
*yogināṃ tu viśeṣo 'yaṃ saṃbandhe sāvadhānate*ti.[1]

atraiva rājñā bharo vidheya ity āha: **na nāme**ti.

na nāma rte 'nayā rājñāṃ kṣaṇam ekaṃ sthitir bhavet
dṛṣṭaṃ rājyapadārūḍhāś cyavante 'navadhānataḥ **33.6**

anayāvahitatayā · **ṛte**. **kṣaṇam** iti sarvato randhrabharitatvād rājyasthiteḥ. atra dṛṣṭam eva pramāṇam ity āha: **dṛṣṭam** iti.

avadhānaphalam āha: **avadhāne**ti.

avadhānadhanāḥ kecit kiṃ citraṃ bhuñjate mahīm
sāhāyyaṃ cakrur Indrasya svarge Daśarathādayaḥ **33.7**

kiṃ citraṃ naitac citram ity arthaḥ. citrābhāvam evāha: **sāhāyyam** iti. ye **svargapati-sāhāyyaṃ cakrus** teṣāṃ kiṃ nāma mahīpālena citram ity arthaḥ.

33.5a sā Ch] bhā J_3 **33.5c** seyaṃ em.] meyaṃ J_3 Ch **33.5d** saṃbandhe em. schol.] saṃbaṃdho J_3 Ch **5** āvahitatvam J_3] āvahitatv Ch yatīnāṃ J_3] vatīnāṃ Ch **8** viśeṣo Ch] śeṣo **33.6a** nāma rte em.] nāmate J_3, nāmetu Ch **12** ṛte em.] date J_3 Ch dṛṣṭam Ch] draṣṭam J_3 **33.7c** indrasya Ch m. c.] indra J_3 **33.7d** svarge Ch] svargo J_3 **17** ābhāvam J_3] ābhāyam Ch **18** nāma mahī Ch] nāmahī J_3 citram J_3] citrim Ch ity arthaḥ J_3] iti Ch

Anm. zu 4 *paṭhati:* Wenngleich nach dieser Ankündigung das erst weiter unten folgende Zitat zu erwarten wäre, qualifiziert Sāhibrām *paṭhati* auffallend oft mit *arthataḥ* ‚[der Autor] trägt sinngemäß vor', was hier implizit der Fall sein könnte; vgl. 7.72, 8.3, 10.26, 11.22, 17.19 und 17.123. **Anm. zu 33.6a** *anayā ṛte:* Zur Konstruktion von *ṛte* mit Instrumental vgl. 5.17, wo *anayā kṣamayā ukta-lakṣaṇayā ṛte* unter Ellipse der abhängigen Nominalphrase lediglich mit *vinā* erklärt wird, was die syntaktische Gleichheit von *ṛte* und *vinā* voraussetzt. Diese Emendation hat ferner den Vorzug, dass mit ihr auch das im Kommentar von allen Textzeugen als ⟨date⟩ verschriebene Wort in der Erklärung von *anayā* entsprechend korrigiert werden kann; dass diese Verschreibung aus der graphischen Ähnlichkeit von initialem ⟨ṛ⟩ und ⟨da⟩ in der Śāradā-Schrift resultieren kann, wird durch eine Variante zu 35.30a erhärtet, wo J_3 ⟨ṛte⟩, Ch hingegen ⟨date⟩ liest. Für diesen Hinweis danke ich Mitsuyo Demoto.

[1] Vgl. Vijñānabhairava, Ed. J. Singh 106, dort erste Hälfte abweichend: *grāhya-grāhaka-saṃvittiḥ sāmānyā sarva-dehinām.*

kiṃ nāma nāpyate bhūpair avadhānadhṛtādaraiḥ
pramattaiḥ kiṃ na nāśyeta hastaprāptam apīpsitam **33.8**

kiṃ nāmeti. spaṣṭam.

satyaṃ santi sahasraśo 'tra dharaṇau martyāḥ samānendriya-
prāṇā ye 'viratakriyāḥ śatanatīḥ kṛtvāpy apūrṇodarāḥ
kecid bodhakaloddhurāḥ svaparato visphārya bhūtiṃ parāṃ
svasthās tṛptadhiyo mahāmṛtapadaṃ tat prāptum udyuñjate **33.9**

satyam iti. **aviratakriyā** iti rātriṃdinaṃ kṛcchramagnāḥ. **apūrṇodarā** iti yeṣāṃ jaṭharatṛptir api durlabhā teṣāṃ manastṛpteḥ kaiva kathety āśayaḥ.
iti pramādaṃ vigarhyāvadhānamāhātmyam āha: **kecid** iti. atrobhaye rājāno yatayaś ca vivakṣitāḥ. **svaparataḥ** svaparaviṣayā **bhūtir** arcanasaṃpat · upadeśasaṃpac ca. **svasthāḥ** svapadasthāḥ. **tan mahāmṛtapadaṃ** svargādirūpaṃ parabrahmarūpaṃ ca.

pramādamadirāṃ dūrāt tyaktvāvahitabuddhayaḥ
kiṃ kiṃ na bhuñjate kiṃ vā bhojayeyur na dhīdhanāḥ **33.10**

pramādeti. spaṣṭam.

uktaṃ prakṛte yojayitum avatārayati: **saṃbandha** iti.

saṃbandhe 'vahitatvaṃ ca yad etat tad viśeṣataḥ
nṛpatīnāṃ pareṣāṃ tu kā saṃbandhakathety alam **33.11**

saṃbandhaḥ samantāt prasṛtakāryabhārasamāpattiḥ. tatr**āvahitatvaṃ** sarvakāryāntarasāra-
prāptiḥ. **pareṣām** iti teṣāṃ svayogakṣemaikaparatvāt.

atrāntaraviśeṣam āha: **viśeṣe**ti.

viśeṣanāmnā tad idaṃ samyagaucityayojitam
pūrvaṃ paścāc ca tattvajñair dvidhā śāstreṣu gīyate **33.12**

33.9b āpy a em. schol.] āpi J_3 Ch **33.9b** natīḥ Ch] nutī J_3 **9** manas em.] manus J_3 Ch **10** pramādaṃ Ch] prasādaṃJ_3 yatayaś Ch] yataś J_3 **11** viṣayā em.] viṣayāṃ J_3 Ch **12** padaṃ em.] pedaṃ J_3 Ch **16** saṃbandha iti em.] saṃbaṃdheti J_3 Ch **33.11c** nṛpatīnāṃ Ch] nṛpatenāṃ J_3 **33.11d** saṃ Ch] maṃ J_3 **33.12b** aucitya J_3] auyitya Ch **33.12c** jñair J_3] jñai Ch **33.12d** gīyate Ch schol.] dhīyate J_3

Anm. zu 33.9, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 16** ***saṃbandha*** *iti:* Die Lesung der Handschriften würde ein Kompositum im Grundtext nahelegen: *saṃbandha-avahitatvam*, was metrisch und gemäß der Analyse im Kommentar ebenfalls möglich wäre; doch stimmen die Handschriften beim Grundtext in *saṃbandhe* überein.

idam avahitatvaṃ **pūrvaṃ paścāc ca samyagaucitya**śabdābhyāṃ **yojitaṃ tattvajñaiḥ śāstreṣu viśeṣanāmnā dvidhā kathyate**: samyagavahitatvam avahitatvaucitī ceti.

uddiṣṭagranthenābhātām asaṃgatiṃ vārayati: **samyag** iti.

samyagbodhaucitīty evaṃ tat sāmānyaviśeṣataḥ
uddiṣṭaṃ pūrvam evātra gūḍhe gūḍhoktir iṣyate **33.13**

bodha iti **sāmānyanāma** madhyavarti. **samyagbodha** iti **bodhaucitī**ti ca **viśeṣanāma**. alam anena kliṣṭasaṃbandhenety āśaṅkāṃ nirākaroti: **gūḍha** iti rahasye vastuni. **gūḍhoktir** vibhūṣeti tad **iṣyata** iti.

phalitam āha: **avadhāye**ti.

avadhāya tathā rājñāṃ caratāṃ vartanīm imām
sukhena vijayaprāptau dharmapūrtir mahodayā **33.14**

tathety uddiṣṭaviśeṣeṇa samam **imāṃ vartanīṃ** rājyavyavahṛtim. **sukhena** svaparānāyāsena jayasya cāvahitatvam. avahitamatitvāt pūrvam eva buddhipratīkāre hiṃsādyanarthābhāva iti **vijaye**ty uktam. **dharmapūrtir** ity āmutrikaphalakathanam. **mahodaye**ty ānantyakathanam.

asya dvayasya viṣayakathanāyāha: **bāhyāntare**ti.

bāhyāntaraprabhedena rājñāṃ prakṛtayas tu yāḥ
tatrāvahitacittatvaṃ dvayam etad viparyayāt **33.15**

etad dvayaṃ samyagbodhabodhaucityākhyam. **viparyayād** vyutkramāt. tatra rājñāṃ yāny **āntaraprakṛtiṣv** amātyādiṣv ādhipatyakāryāṇi tatra samyagbodhatvaṃ yāni ca **bāhya-prakṛtiṣu** samarjakādiṣu phalagrahaṇavetanadānāni kāryāṇi tato bodhaucitīti.

ye sujātā nṛpā yeṣāṃ sargo 'vadhyoktipālanā
niyataṃ dvitayaṃ teṣām ihāmutravibhūṣaṇam **33.16**

ya iti. **sarga** svabhāvaḥ.

---

1 tattva em.] satta J_3 Ch **3** uddiṣṭa J_3] taddiṣṭa Ch asaṃ J_3] asad Ch gatiṃ em.] gati J_3 Ch **33.13a** aucitī Ch] ācitī J_3 **33.13c** uddiṣṭaṃ em. schol.] taddiṣṭaṃ J_3 Ch **8** iṣyata em.] isyata J_3[p. c.] **9** phalitam em.] phalitem J_3 **33.15c** āvahita em.] āvohita J_3 **33.15b** rājñāṃ em.] rājñā J_3 **18** rājñāṃ em.] rājñā J_3 **19** prakṛtiṣv em.] prakṛtisv J_3 **20** vetana em.] vatena J_3 **33.16b** 'vadhyokti em.] vodhyakti J_3

Anm. zu 3 *uddiṣṭa-granthena ābhātām a-saṃgatim:* Tentativ i. S. v. ‚die scheinbare Zusammenhangslosigkeit mit dem Inhaltsverzeichnis' verstanden, wobei unklar bleibt, ob (1) der dort, in 1.76c angekündigte Titel *svapna-bodha-aucitī* oder (2) der in 33.1d mit Verweis auf das Inhaltsverzeichnis angegebene Titel *samyag-bodha-aucitī* ohne Zusammenhang scheinen soll. Im ersten Fall könnte sich diese Aussag auf die abweichende Wortwahl, im zweiten nur auf die schwierige Komposition des Worts beziehen.

tasya dvayasya svarūpakathanena lakṣaṇam āha: **rājyavṛtta** iti.

rājyavṛtte mānyavṛttyā prayuñjīyuḥ prayatnataḥ
te 'ntarān bāhyavṛttārthaṃ carāṃś ca tadavekṣakān **33.17**

tatra **rājyavṛttam** anekadhā lekhyasthānam āyasthānaṃ senāgaṇanāsthānaṃ tadvetanadānasthānaṃ ceti · etadadhīnarājakīyapuruṣavṛttādi ca **vṛttam** ity anena saṃgṛhītam. tatr**āntarān prayatnataḥ prayuñjīyuḥ**. prayogaprakāram āha: **mānyavṛttye**ti · atīva vetanāgrahāraniyatapāritoṣikādinā te mānanīyāḥ. teṣu ca pratyekaṃ **bāhya**prakṛtisamarjaka**vṛtta**svarandhrādiparīkṣ**ārthaṃ tadavekṣakān** paro'kṣaśaṅkinaś **carān** api **prayuñjīyuḥ**. atrāpi **mānyavṛttye**ty anuvartyam. itthaṃ cādhipatyakāryeṣu samyagbodho jāgradvṛttitvam. samarjakavṛttānteṣu bodhaucitī jāgradvṛttitvam.

tayoś carāś ca durvṛttaṃ pramāṇasthāpitaṃ drutam
vidadhyur gocare rājñāṃ mahānarthā cirakriyā **33.18**

tayor iti. te **carā ubhayor** adhikārisamarjakayor **duṣṭaṃ vṛttaṃ pramāṇaiḥ sthāpitam** anyapramāṇaiś ca dṛḍhīkṛtam acālyam iti yāvat. **rājñāṃ gocare drutaṃ** śīghraṃ **vidadhyur** iti kālakṣepe doṣam āha: **mahānarthe**ti.

madoddhatanipīḍanākunayavakratājīrṇatā-
pradūṣitam idaṃ gṛhaṃ kalayituṃ javo rājate
ciraṃ punar upekṣaṇe prakaṭadoṣajātaṃ balāt
kriyābhir adharīkṛtaṃ na khalu tāṃ sthitiṃ yāsyati **33.19**

etad vivṛṇoti: **madoddhatā** adhyakṣādayas tadanusāriṇaś ca rājakīyapuruṣās teṣāṃ **nipīḍanā**dhikabalyādānādinā **kunayo** randhrotthāpanā **vakratā** kauṭilyaṃ **jīrṇatā** balyaśaktatvam etaiḥ **pradūṣitam idaṃ gṛham**. **kalayituṃ** pratidānapūraṇasvacchāśayatoddhārādinā saṃskāreṇa draḍhayituṃ **javaḥ** śīghrakāritā **śobhate**. vipakṣe bādham āha : **upekṣaṇaṃ** caraviṣayam. tena hi jñātvāpy **upekṣāyāṃ kṛtāyāṃ prakaṭadoṣajātaṃ** bahirbhūtadoṣaṃ patanonmukhaṃ **balāt kriyābhiḥ** saṃskriyamāṇam **adharīkṛtaṃ balāt** karaṇād avamānitajātaṃ na prācīnāṃ **sthitiṃ yāsyati**. śithilagṛhasyāpy ayam eva sargaḥ.

6 āntarān em.] āṃtarā J_3 vṛttye em.] vṛdhye J_3 **9** mānya em.] māna J_3 **33.18b** pramāṇa em.] pramāṇā J_3 **13** duṣṭaṃ em.] dṛṣṭaṃ J_3 pramāṇaiḥ em.] pramāṇau J_3 **33.19d** adharī em. schol.] acarī J_3 **24** āha em.] ā J_3 Ch upekṣaṇaṃ em.] tapekṣaṇaṃ J_3 Ch cara em.] cacara J_3 Ch tena J_3] tana Ch kṛtāyāṃ Ch] om. J_3 **25** saṃskriyamāṇam em.] saṃskriyamāṇaṃm J_3, saṃskriyamāṇ Ch **26** prācīnāṃ J_3] prādīnāṃ Ch śithila Ch] śithilā J_3

Anm. zu 33.17b *prayuñjīyuḥ:* Diese im Kommentar durch zwei Wiederholungen gesicherte Optativform zeigt Merkmale der beiden normgrammtisch zu erwartenden Formen der 3. P. Pl. Optativ: **prayuñjyuḥ* und *prayuñjīran*. Dies kommt auch im epischen Sprachgebrauch vor; vgl. Oberlies 2003, sub 7.7.2, besonders Rāmāyaṇa 1,4.2: *prayuñjīyāt*. **Anm. zu 33.19, Metrum:** Pṛthvī. **Anm. zu 24** *vipakṣe bādham āha:* Ebenso in den Kommentaren sub 12.64, 22.28, 33.107, 38.30 und 39.58.

carakṛtyam uktvādhikārikṛtyam apy atropayogīty āha: **tāvac ce**ti.

tāvac ca saṃskriyā tair vā vidhīyeta svayaṃ kṛte
yāvat svaśayagāmīṣāṃ kriyonmādapravartitā **33.20 (1)**

... vidhīyeta svayaṃkṛte
... **33.20 (2)**

vā pakṣāntare. **tair** adhikārirājapuruṣaiḥ **svayaṃ vidhīyeta**. **svayaṃkṛta** ity ekaṃ vā padam. **unmādaś** cittavibhramaḥ.

samyagbodhaucityākhyayor viśeṣayoḥ kṛtyam uktvā sāmānyāvahitatākhyabodhakṛtyam āha: **purā ce**ti.

purā ca bahavo bhūpā vīracaryāsamuddhatāḥ
abhūvañ śaucam ālocyāsidhāraṃ vratam uddhatam **33.21**

rātrau veśaparivartanena lokavartanyavekṣārthaṃ caraṇaṃ **vīracaryā**. etad evāvahitatvam iti bhāvaḥ. kṛtaniyatisthitīnāṃ kṛtaṃ svayaṃ prayāsenety atrāha: **śaucam** iti. yad idaṃ **śaucaṃ** sarvathā svāmikriyārthaṃ vetanādānaśodhanaṃ tad **uddhataṃ** durāroham **āsidhāraṃ vratam**. ayaṃ bhāvaḥ: ye kecin mayaivādhipatyasthāneṣv adhikṛtya sthāpitāḥ · teṣāṃ śrutigocaraṃ bhavatu sarvaṃ vṛttam. tathāpi svārthāpekṣayā †vāmāsmānamāvadhi†kṣipati bhavadbhir na kāryair mām agocarīkṛtya kāryaṃ nirnāśitam iti śrutigocaraṃ kariṣyantīti **śaucam āsidhāraṃ vratam** iti.

iti śikhābandhaḥ. atha śekhararacanā.

tathā ca sa imāṃ caryāṃ Dāvodaḥ samavīvṛtat
yatrānatiḥ svayaṃsiddhā sarveṣāṃ svocitāstu naḥ **33.22**

tathā ceti. **imāṃ caryāṃ** vīracaryāṃ **samavīvṛtat** samyag vartayām āsa. **svayaṃsiddhe**ti guṇānāṃ sarvatrapūjyatvāt. **svocite**ti **no** 'smākaṃ

brāhmaṇaḥ sarvavarṇānāṃ svasti kuryād iti śruteḥ[2]

svastirūp**āstu**.

---

1 kṛtyam J_3] kṛtim Ch opayogī J_3] opayoge Ch **33.20a** tair J_3] tai Ch **6** vidhīyeta J_3] vidhīyate Ch **7** un J_3] tan Ch **8** ākhyayor Ch] ākhyāyor J_3 **13** prayāsene Ch] prayāmene J_3 **15** adhikṛtya J_3] adhikṛti Ch **33.22b** Dāvodaḥ Ch] dāvedaḥ J_3 **33.22c** yatrā Ch] yatā J_3 **33.22d** svocitā em. schol.] sodhitā J_3 Ch **22** vīracaryāṃ Ch] om. J_3

Anm. zu 33.22b *Dāvoda:* Lexikalische Entlehnung von *Dāvūd.*

[2]Kūrmapurāṇa, Ed. Gupta 2,12.47ab, dort b: *... iti sthitiḥ.*

ākalpaṃ parivartyāsau rātrau rātrau cacāra ha
vīthīr vaṇikpathān sīmā varāko ’rthīva dhīradhīḥ **33.23**

ākalpam iti. **ākalpaṃ** veśam.

mṛduvāṇyā suhṛd bhūtvā pratyekaṃ saṃmukhāgatān
papraccha ca kathaṃ rājā bhavatsv ācaratīty asau **33.24**

mṛduvāṇyeti. **ācarati** vyavaharati: yogakṣemaṃ kathaṃ pālayati mā dāsyajālmyaṃ bhavatsu samāpatatīti.

kārukā ye ’sya bhṛtyāś ca teṣāṃ rītiś ca kātra vaḥ
avadyaṃ kiṃcid ākarṇya kiṃ cittaṃ tatra rāty asau **33.25**

kārukā iti. **ke**ti mā te bhavatsūtkocādivartanayā vyavaharantīti. tathātve ca kenacit kṛtam **avadyaṃ śrutvā kiṃ tatrāsau** pratīkārāya **cittaṃ dadātī**ti mā gajanimīlikayā kālakṣepaṃ karotīti.

purātanānāṃ bhūpānāṃ rītāv asyāṃ sa sūkṣmadhīḥ
soltān Mahāmadaḥ kaṃcid viśeṣaṃ prāha śaṅkitaḥ **33.26**

purātanānām iti. **sūkṣmadhīḥ** kuśāgrīyabuddhiḥ. atha cālpadhīr iti sākūtam.

satyaṃ sīmeyam urvīśāṃ samyagvṛttāvadhāraṇe
pratikurvanti yan nātra rucir me ’narthaśaṅkayā **33.27**

satyam iti. **anarthaśaṅkaye**ti mā kadācit kutracid asyādṛṣṭipāto bhaved iti.

svamatapratītaye prācyasaṃmatim āha: **tathā ce**ti.

tathā ca prācyair dhaureyaiḥ śreṣṭhair jyeṣṭhaiś ca siddhaye

33.23b rātrau rātrau J_3] rārātrau Ch **33.23b** cacāra J_3] cadāra Ch **33.23c** vīthīr J_3] vīthī Ch **33.23c** pathān J_3] ṣathāṃ Ch **33.23c** sīmā Ch] mīmā J_3 **6** vāṇye Ch] vājye J_3 vyavaharati em.] vyavahati Ch, om. J_3 dāsya Ch] cāsya J_3 **33.25a** bhṛtyāś Ch] vṛtyāś J_3 **33.25b** rītiś J_3] retiś Ch **10** ūtkocā Ch] ūtkacau J_3 **33.26c** soltān Ch] sulaun J_3 **33.26c** kaṃ J_3] kaś Ch **15** sākūtam em.] mākūtam J_3 Ch **33.27d** rucir em.] rucin J_3, ruci Ch **18** śaṅkaye J_3] śaṃkeye Ch **19** prācya Ch] prāśya J_3

Anm. zu 33.26c *Mahāmadaḥ:* Deutbare lexikalische Entlehnung von *Maḥmūd*. **Anm. zu 18** *asya a-dṛṣṭi-pātaḥ:* Verstanden als ‚Nicht-Erblicken des [Herrschers bei Hof]‘, was in den größeren Kontext (vgl. 33.29–30) passt, wobei jedoch *kadā-cit kutra-cit* nur schwach aufgefasst werden können. Emendationen zu *asya dṛṣṭi-pātaḥ* ‚Erblicken des [Herrschers beim Observieren]‘ oder *asyāṃ dṛṣṭi-pātaḥ* ‚Blicken auf diesen [Gipfel hinsichtlich der Bestimmung der tatsächlichen Vorgänge]‘ sind denkbar, widersprächen aber ohne weiteren Anhaltspunkt der Vorlage, welche das Risiko in der Abwesenheit des Herrschers vom Hof sieht.

amātyāḥ sthāpitāḥ samyag vimṛṣya bhavavartanīm **33.28**

bhavavartanīṃ vimṛṣyeti prāyeṇa duṣṭamatayo 'rthasthāne 'py anarthaṃ pātayantīti. amātya eva vīracaryā niyamiteti bhāvaḥ.

iti svān uparuddho yaḥ śuddhapratyayabuddhadhīḥ
āśayāvarjakaḥ svāmikauśalaikadhṛtāsthitiḥ **33.29**

itīti. **svān uparuddhaḥ** svārthān anusaṃdhāyī svakaṣāye hi vivekino 'pi kāryaṃ vibhraṃśayantīti **śuddhapratyayaḥ** paramāśvāsaḥ. tatra **buddhadhīr** viditatatpālana-dharmaḥ. **āśayāvarjakaś** cittaprītidāyī. **kauśalaṃ** bhadram. **āsthitir** ādaraḥ.

mahecchas tīkṣṇadhīḥ so 'tra kārye preṣyas tathā yathā
na kaścin marma jānāti vidheyasyāsya karmaṇaḥ **33.30**

maheccha udāramatiḥ. **tīkṣṇadhīr** āntaramarmajñabuddhiḥ. **na kaścid** iti · amunā rājñāsāv etadartham atra preṣita iti.

kāryāsya vartanī ślāghyā sarvathātigarīyasī
svāśayāvarjanī yena tṛpte na vikṛtiṃ bhajet **33.31**

kāryeti. **vartanī** vyavahāracaryā · **asyā**dhikārasthāpitasya **sarvathā** nairākāṅkṣyeṇa **ślāghyā** stavārhā **vidheyā** yathā sarvathā ślāghyo 'sau bhavet tathā vidheyaḥ.
kecid dhy aparodhabuddhyā mānādyāvarjitā api prasannamanaso na bhavantīti mano'toṣe kā nāma siddhir ity ata uktam: **svāśayāvarjanī**ti. manaso 'pi prītikāriṇīty arthaḥ. bāhyāntaḥ-prītipātram asau vidheya iti tātparyam. tatphalam āha: **yene**ti. **vikṛtiṃ na vrajet**: kathaṃcid āturatayā pralabdhamatir na bhaved iti.

prābhavyam āpanīyaś ca yathāsau jātu cin na vā

33.28a dhaureyaiḥ Ch] vaureyaiḥ J_3 **33.28b** jyeṣṭhaiś Ch] jyeśraiś J_3 **33.28c** amātyāḥ J_3] amātyā Ch **2** vimṛṣye J_3] vimṛṣe Ch pātayantī Ch] pātrayaṃtī J_3 **6** svārthān J_3] svarthan Ch anusaṃdhāyī J_3] anusaṃdhāye Ch **7** vidita J_3] vidhita Ch **8** prīti Ch] prītita J_3 āsthitir ādaraḥ J_3] asthitidaraḥ Ch **33.30a** so 'tra Ch$^{p.c.}$] chatra Ch$^{a.c.}$, satro J_3 **11** marma J_3] sarpa Ch **12** atra Ch] ātra J_3 **33.31d** tṛptena J_3] tṛptona Ch **33.31c** svāśayā Ch] svāsayā J_3 **17** aparodha J_3] aparadho Ch mānādyā Ch] om. J_3 manaso na Ch] manamano J_3 **18** nāma J_3] nāmā Ch kāriṇī J_3] kāriṇe Ch

---

Anm. zu 33.28, Metrum: Anuṣṭubh. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[c]a pr[ā]* als kurze Silbe. **Anm. zu 33.28d** *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

niruddhaprasaro rājadarśane syād dhṛtārhaṇaḥ **33.32**

prābhavyam iti. **prābhavyam** ādhipatyaiśvaryam. santi hi rājagṛheṣu bāhyāntaḥprītā api niruddhaprasarā iti tadvyavacchedaḥ: avaśyaṃ tatkālavidheye kārye niruddhaprasarasyānarthāpātāt sarvakālam asya rājadvāram udghāṭitam eva vidheyam iti bhāvaḥ.

vṛttyānayā vyavahared yo 'syāruddhāḥ samantataḥ
sūkṣmāḥ sthūlāś ca sumateḥ kriyāḥ sarvatra satphalāḥ **33.33**

vṛttyeti. **aruddhā** apratiruddhāḥ **sūkṣmā** mahatyo rājaikagocarāḥ **sthūlā** alpāḥ prajāyogakṣemādilakṣaṇāḥ. **sarvatre**ti svaparadeśeṣu. sarvatra viditavṛttatayāsau svasthāśayo vartayed iti bhāvaḥ.

pīyūṣaṃ tad idaṃ vimṛṣya sudhiyā svaucityavṛttyārghiteṣv
adhyakṣeṣu dhṛtādareṣu parito vṛttaikasakteṣv alam
prāpyālaṃ mahatīṣu vāṇuṣu prajācaryāsu śuddhāyatī
rājā dīpitadurgamārgasubhagaḥ siṃhāsane śāsti yat **33.34**

pīyūṣam iti. **tad idaṃ** bhāvyavākyavarṇyamānaṃ vṛttaṃ **pīyūṣaṃ** pīyūṣam iva prītikāri **yad** asau **rājā** lakṣitalakṣaṇaḥ **siṃhāsane** sauvarṇaparyaṅke **śāsti**. lakṣaṇam āha: **vimṛṣye**ti. **sudhiyo**dāradhiyā.

svaucityavṛttyā svasvāḍambarapūrakavṛttidānen**ārghiteṣu** pūjiteṣu nirākāṅkṣeṣv iti yāvat. ata eva svāmyekakāryārthaṃ **dhṛtādareṣu vṛttaikasakteṣu** vārttānayanadhṛtacitteṣu. viditavṛttā api yadi kathaṃcanāturās tadā balāt kukriyonmukhāḥ syur iti dattādhikārā avaśyaṃ pūrṇavṛttayo vidheyā iti bhāvaḥ.

durgamārgo rājavyavahārasaraṇiḥ paralokamārgo vā. paralokamārgo 'py asya prakāśayukta ity arthaḥ. prakāśitadurgamārgasubhagasya siṃhāsane śāsanaṃ yuktam iti durgamārgāś ca

33.32a prābhavyam J_3 schol.] prabhāvyam Ch **33.32c** rāja- coni.] rājā J_3 Ch **3** prasarasyā J_3] pramasyā Ch **8** vartayed J_3] vartateyad Ch **33.34a** pīyūṣaṃ Ch] pīyūṃṣe J_3 **33.34a** svaucitya Ch] saucitya J_3 **33.34a** ārghiteṣv J_3] ārghyatedhv Ch **14** bhāvya Ch] bhāvi J_3 **16** odāra em.] odhāra J_3 Ch **17** svaucitya em.] saucitya J_3 Ch **18** svāmyeka em.] svāsyeka J_3, svāmīka Ch saketṣu em.] manekuṣu J_3, makteṣu Ch **19** avaśyaṃ Ch] avaśyaṃ avaśyaṃ J_3 **20** vṛttayo J_3] tuyo Ch **21** mārgo J_3] mārga Ch

Anm. zu 33.32c *rāja-darśane:* Der in diesem Kontext vom Hof abwesende Herrscher *rājā* braucht nicht eigens *darśane dhṛta-arhaṇaḥ* ‚Anspruch auf Sehen/Audienz haben'. Dagegen passt es gut zum Kommentar, nach dem ‚[man] dem [Stellvertreter] jederzeit die Tür zum Herrscher (*rāja-dvāram*) öffnen sollte', dass der Stellvertreter Anspruch hat auf *rāja-darśane* ‚darauf, den Herrscher zu sehen'. Mit dieser Konjektur bleibt das Augenmerkt wie aus der persischen Vorlage zu erwarten auf dem Stellvertreter, da kein Subjektwechsel von *āpanīyaḥ* zu *rājā* stattfindet. Quelle der Verderbnis von *rāja-* zu *rājā* könnte in diesem Fall die Position unmittelbar vor der Zäsur zwischen c und d gewesen sein. **Anm. zu 33.34, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[ṣ]u pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 33.34a** *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

siṃhamārgāḥ.

uktaṃ ca nedṛk satsāraṃ sākṣād dravyaṃ mahībhujām
kiṃcanāsti yad eteṣāṃ kāryāṇām ātmanādaraḥ **33.35**

uktaṃ ceti. spaṣṭārtham.

āśīrdvāreṇoktārthaṃ prakṛte yojayan pīṭhikāṃ nibadhnāti: **itī**ti.

itīdam astu sarveṣāṃ māsmād rikto 'stu kaścana
viśeṣato 'tra saṃnaddho 'stv asau rājakumārakaḥ **33.36**

asau rājakumāraka iti **rājā** Kumāra iva **kumārakaḥ** Śivāṃśatvāt Kaśmīranṛpasya. tathā ca prabhuvacanam:

Kaśmīrāḥ pārvatī tatra rājā jñeyaḥ śivāṃśajaḥ
*nāvajñeyaḥ sa viduṣā svātmano bhūtim icchate*ti.[3]

na cātra sāpekṣatvād asamāsāśaṅkā.[4] *atha śabdānuśāsanam*[5] iti bhāṣyavākyāt sāpekṣasyāpi samāsasvīkārād ity asau rājā kumāraka iti · **asau rājakumāraka** iti.
atha vā mahārājasya svayam eva viditavedyatvād **asau rājakumāra** evāśīḥpātram iti bodhyam.
atrānukampāyāṃ kan.

tasyaivonnatam atrāsti śiro 'nargham ca bhāvi vā
ya ātmanaiṣu kāryeṣu sadā jāgarti kauśalāt **33.37**

tasyeti. **atra** bhave. **bhāvi** bhaviṣyati. **eṣv** iti vyāvahārikeṣu. **svayam** iti na tu paramukheneti pūrvaṃ sthāpitādhikāripakṣanirāsaḥ.

etad evopodbalayituṃ svayaṃ prāptau mahāphalam iti darśayituṃ nidarśayati: **nidarśitam** iti.

nidarśitam idaṃ Khvārjam-deśe 'bhūt ko'pi bhūmipaḥ

---

1 mārgāḥ Ch] mārgaḥ J_3 **33.35d** ādaraḥ $Ch^{p.c.}$] āraḥ $Ch^{a.c.}$, āradaḥ J_3 **33.35a** sāraṃ J_3] sāra Ch **5** āśīr J_3] āśī H prakṛte J_3] prakṛtī Ch **33.36b** māsmād Ch] māmād J_3 **33.36c** viśeṣato 'tra em.] viśeṣotatra J_3 Ch **33.36d** 'stv em.] sv J_3 Ch **33.36d** asau rāja Ch] asārauja J_3 **8** asau Ch] aso J_3 **10** Kaśmīrāḥ J_3] kaśmīraḥ Ch **13** ity asau J_3] itisau Ch **14** vedyatvād J_3] vedyatvā Ch **33.37a** atrā J_3 schol.] ātrā Ch **33.37d** jāgarti Ch] jāgati J_3 **20** opodbalayituṃ em.] opaddholayituṃ J_3, upadvalayituṃ Ch

---

[3]So auch in Sāhibrām: historiographische Fragmente, Ed. Krause, S. 79, vgl. Kalhaṇa: Rājataraṅginī, Ed. Stein 1.72: *kaśmīrāḥ pārvatī tatra rājā jñeyo harāṃśajaḥ / nāvajñeyaḥ sa duṣṭo 'pi viduṣā bhūtim icchatā //* [4]Vgl. Abhyankar, S. 423, sub *sāpekṣa.* [5]Der Anfang von Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. Kielhorn. Der Grund für dieses Zitat bleibt unklar; möglicherweise geht es hier analog zur thematisierten Beziehung von *asau* zum Kompositum *rāja-kumārakaḥ* ebenfalls um die Beziehung von *atha* zu *śabda-anuśāsanam*?

avadhyapālanodyukto yeneśājñāṅkitā hṛdi **33.38**

aṅkitoṭṭaṅkitā.

saṃjñayeśājñoṭṭaṅkanam āha: **tasye**ti.

tasyaudāryasthale nityaṃ ropitaḥ śuśubhetarām
yo ’sau samarjakapremadhvajas tatprāptilakṣaṇam **33.39**

tatprāptilakṣaṇam: **tasyo**ccapadasya **tasye**śvarasyeti ca. yena hi tadājñāpālitāsāv ihoccapadam āptvā paratra tatpadārohonmukho jāyate · iti **tatprāptilakṣaṇam**.

naṣṭā cāvasare tasya randhrakolāhalādibhīḥ
yathā ca pattriṇā pakṣī suhṛd bhūtvā nabho yayau **33.40**

sṛgālo ’sitasiṃhena pālito ’bhūc ca kā kathā
sauhārde ye svayaṃ buddhāḥ śikṣābhiś cātisaṃskṛtāḥ **33.41**

naṣṭeti. **naṣṭā**darśanaṃ gatā. **pattrī** śyenaḥ. khacarabhūcarapaśupakṣiṇām api yatra maitrī tatrānyamaitrī daṇḍāpūpikāyaiva siddhety āha: **kā kathe**ti. **ye** · iti manujā ity arthaḥ.

tasyātimānaviṣayaḥ kaścin mānyeṣv abhūd yathā
na koʼpi sadṛśo ’nena sarvathādhikṛtiṃ yayau **33.42**

tasyeti. **mānyamadhye ’timānaviṣayaḥ**.

tenāsau taptarandhro ’pi sādhutābhinayī tathā
sthāpito ’sya yathā kaścin na śeke ’tra niveditum **33.43**

teneti pratītamatinā. **randhrāṇi** surāpāṇanartakīvilāsakolāhalotthāpanādīni. **sādhutābhinayī** · abhinītasādhubhāvaḥ. **sthāpita** ity adhikārapadavyām. **atre**ti rājñi. **niveditum** ity ayam antarīdṛkkriya iti.

yady asāv etadvṛttānabhijñaḥ kṛtaṃ tarhy etad avadhyapālanādivṛttānukīrtanenety ata āha: **dhīmanta** iti.

33.38ab Khvārjam-deśe em.] dhvārjasmeśe J_3, kvārttas · deśe Ch **3** saṃjñaye J_3] saṃjñāye Ch **33.39a** tasyau Ch] tasyo J_3 **33.39b** ropitaḥ Ch] rodhitaḥ J_3 **33.40a** cāvasare J_3] yāvasate Ch **33.40b** randhra J_3] raṃdhru Ch **33.41d** śikṣābhiś J_3] śikhābhiś Ch **33.41a** ’sita em.] mita J_3 Ch **12** khacara em.] khadhara J_3 Ch **33.42d** kṛtiṃ Ch] kṛti J_3 **16** madhye J_3] madye Ch **33.43b** sādhu J_3] sāyu Ch **20** ābhinayī J_3] ābhibhinayī Ch rājñi J_3] rājña Ch **21** niveditum ity ayam Ch] nivedituyam J_3 kriya Ch] kriyā J_3 **22** etad Ch] ated J_3 abhijñaḥ J_3] ubhijñaḥ Ch avadhya Ch] avadya J_3 ānukīrtanene Ch] ānakīrtanene J_3

Anm. zu 33.38a *Khvārjam-:* Lexikalische Entlehnung von *Ḫwārazm*.

dhīmanto yat kvacit kiṃcit kadācid anumanvate
na teṣāṃ hānir atroparodhāt so 'py atra bhūṣaṇam **33.44**

atrety anumanane. **uparodhād** iti pitrādyanuvartanāt. itthaṃ cāsau mūlāgataḥ purātanādhikārakṛtāstha ity uktaṃ bhavati. kṛtaṃ tathāpy etadanumanenety atrāha: **so 'py atre**ti. **atra** loke **so 'py** uparodho 'pi paraṃparāyātācārapālanalakṣaṇo **bhūṣaṇam** iti ślāghāspadam. anyathānuparuddho 'sāv iti lokanindāpātraṃ puruṣaḥ syād iti.

bahūktyālaṃ svayaṃ so 'pi tadabhijño 'pi naiva tam
raho 'raho vābhimukhīkṛtya śeke niveditum **33.45**

bahūktyeti. **so 'pī**ti rājāpi **tadabhijña** iti tadanarthāntarajño 'pi **svayam** iti tadiṅgitādinā **raha** ekānte **'raho** janasaṃmukham. **niveditum** antaraṃ prakāśayituṃ **na śeke** 'tyucca-padāropitatayeti bhāvaḥ.

adhikāraṃ prāpya pāmarair bhramyata iti na citram iti sūcanārtham āha: **asidhāre**ti.

asidhāreyam udvṛttā yad asau rājyavartanī
tasyāṃ dattaṃ padaṃ samyag yenāsau saṃprasīdati **33.46**

saṃprasīdatīti tadvrataphalabhājanaṃ bhaved iti bhāvaḥ.

uparodhaṃ puraskṛtya ye mahāpadam āpitāḥ
balān nivartanaiṣāṃ yā sā glānī rājyavāstunaḥ **33.47**

uparodham iti. **eṣāṃ** mahāpadam āropitānāṃ **yā balān nivartano**parodhasya **sā rājya-vāstuno mlāniḥ** śaithilyāpādanāpathyam iti yāvat.

etādṛguparodhe saṃjñāśikṣaivocite nyāvedayitum uttaragrantham avatārayati: **athe**ti.

atha kālāntare rājñā dhīdhanenāyam uddhataḥ
ākāryājñapta eko ma āneyaḥ kukkuṭas tv iti **33.48**

athety ākāragopanānantaram. **kālāntara** iti kasmiṃścid dine. **ākāryā**hūya. **me** · iti mad-artham. **tuḥ** pādapūraṇe.

33.44a kiṃcit em.] kaṃcit J_3 Ch **33.44b** anumanvate em.] anamanvate J_3 Ch **33.44c** teṣāṃ Ch] reṣāṃ J_3 **33.44cd** oparodhāt J_3] oporodhāt Ch **33.44d** so Ch] se J_3 **3** anumanane em.] anamanane J_3, anamanena Ch mūlā J_3] myalā Ch **4** anumanene J_3] anumanenena Ch so J_3] sau Ch **33.45a** so 'pi J_3] svāpi Ch **33.45b** 'pi J_3] pa Ch **33.45cd** ābhimukhīkṛtya J_3] āṭhimukhīkṛta Ch **9** so J_3] sau Ch iṅgitā Ch] aṃgitā J_3 **10** ekānte Ch] ekāṃta J_3 **11** padā Ch] tadā J_3 tayeti em.] toyati J_3, yotayeti Ch **12** pāmarair J_3] paramair Ch sūcanā Ch] sūdhanā J_3 **18** yā balān Ch] bāyalān J_3 **20** śikṣai Ch] cikṣai J_3 ocite J_3] odhite Ch athe Ch] yaśce J_3 **33.48c** ājñapta Ch] ajñapta J_3 **33.48d** āneyaḥ Ch] āniyaḥ J_3 **23** mad Ch] pad J_3

kṛṣṇāgrākhilaśuklācchacchado lohitacañcubhṛt
yaś cainaṃ na vinānetuṃ tvayā kaścana bhāti me **33.49**

kṛṣṇeti. **bhātī**ti tavaivedṛśī buddhir iti bhāvaḥ.

niśamya bāhū baddhvāsau svāminaṃ taṃ vyajijñapat
śrutaṃ samāhitaṃ caitad dvitrāhaḥkṣepadānataḥ **33.50**

niśamyeti **samāhitaṃ cā**ṅgīkṛtaṃ ca **dvitrāhaḥkṣepa**lābhata iti dvitradināni kālakṣaṇo me deya iti.

tathety uktaś ca gatvaitanmṛgārthaṃ vyagradhīr asau
deśasīmāḥ prayasyālaṃ na lebhe tādṛśaṃ kvacit **33.51**

tatheti. **mṛgo** mṛgaṇā. *mārgaṇaṃ mṛgaṇā mṛga*[6] iti kośaḥ. **deśasīmā** deśaiḥ sahitāḥ sīmā iti madhyapadalopī samāsaḥ. **prayasya** prayāsena **gatvā**. atha vā **deśasīmā** ity akarmadhātubhir yoge dvitīyā **prayasya** kheditvā.

āgatyaiṣa sabhāmadhya athaiṣa tridināntarāt
ālāpāntarataḥ svārthaṃ praty uvāca vicakṣaṇaḥ **33.52**

āgatyeti. **ālāpāntarataḥ** kathāprasaṅgena **svārthaṃ prati** · anuśiṣṭakukkuṭānayanaṃ prati.

atīva yasitaṃ nāptaḥ kutaścana tathāvidhaḥ
sa pakṣī yadi te śāstir gatvāneṣye tato 'dhikam **33.53**

atīveti. **āneṣye** āneṣyāmi. **tato** bhavaduktaguṇād **adhikaṃ** guṇādhikataram.

itthaṃ niśamya tasyoktiṃ rājāheṣṭaṃ mamedṛśam
vihāyānyena kiṃ sādhu prakriyā bhavate 'rpitā **33.54**

ittham iti. **prakriyā**dhikāraḥ **sādhu** · **arpite**ti śiraścālanayā sādhu. etan na sādhv ity arthaḥ.

alaṃ dīrghatarālāpair vṛthodvegavidhāyibhiḥ

---

3 aive J_3] aiye Ch **33.50a** baddhvā em.] baddhā J_3 Ch **33.50c** caitad Ch] nnetad J_3 **6** trāhaḥ J_3] trāṃhaḥ Ch **7** deya em.] daye J_3 Ch **11** lopī em.] lope J_3 Ch **15** āgatye Ch] āgatve J_3 kukkuṭā Ch] kukūṭā J_3 **33.53c** pakṣī J_3] pakṣe Ch **18** āneṣye Ch] āneṣo J_3 **33.54a** oktiṃ J_3] okktiṃ Ch **21** dhikāraḥ J_3] vikāraḥ Ch

---

Anm. zu 33.52ab *-madhya atha:* Irregulärer Sandhi für *madhye · atha*; vgl. KIELHORN § 22. Da er hier m. c. erforderlich ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff. Dieser Sandhi scheint gängige Praxis des Autors zu sein; vgl. auch 8.99, 10.25 und 22.10. **Anm. zu 33.52ab** *eṣa … eṣa:* An einer Stelle verderbt, lies: *eva*. Da es keinen Hinweis im Kommentar für die Entscheidung gibt, welche Stelle zu korrigieren ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff.

---

[6] Amarakośa, Ed. SARDESAI 3.2.30b.

jñāyate svāturo jāta etadarthaṃ bhavān iha **33.55**

alam iti. **svāturo** 'tiśayenāturaḥ.

āstām anyaṃ tryahaṃ dattaḥ kṣaṇo 'sti tava kiṃ tv iha
paṇaḥ prāgvan na riktena tvayāgantavyam adya tu **33.56**

āstām iti. tridinānī tāvan na labdham ity **āstām**. kā cintety arthaḥ. **ihā**nyatridineṣu. **prāgvat** pūrvatridinavat.

iti dattapaṇo 'sau dvir gatvāyasyāpi sarvataḥ
alabdhvaitādṛśaṃ riktacittapāṇir upāyayau **33.57**

itīti. cintayā **riktacittaḥ** pakṣiṇā ca **riktahastaḥ**.

tam āgatam avekṣyaiva śūnyaśūnyāntaraṃ prabhuḥ
āha sma jāne sarvatra jāgaryeyaṃ tavedṛśī **33.58**

tam iti. **jāgaryā** bodhaucitī.

samyagviditavṛtto 'si deśa ekatra cedṛśāḥ
catvāro 'jñātṛtaiṣāṃ cet kutra te seti me vada **33.59**

samyag iti. **ca** · evārthe: ekatraiva deśa ity arthaḥ. **ajñātṛte**ti cchedaḥ. **ekatraiva deśa eṣāṃ** caturṇāṃ yugapatsthitānāṃ **cet** tava **na jñātṛtā** tadā **kutra sā** jñātṛtā **tavāstīti me vada**.

niśamyottīvrakarṇo 'sau vyagras tūṣṇīkatāṃ śritaḥ
rājñā gambhīramanasā proce 'stu vraja maddiśā **33.60**

niśamyeti. **uttīvrakarṇa** uccaiḥ kharībhūtakarṇaḥ. **astv** iti kṣāntā bhavadajñātṛtā. **maddiśā** maduktamārgeṇa.

bravīmi mārgaṃ yatraite catvāro 'pi dhruvaṃ tava
āpyā iti bhayoddīrṇahṛd athāsau samādadhe **33.61**

bravīmīti. **bhayoddīrṇahṛt** · bhayabhinnahṛdayaḥ. **samādadhe** samāhitacitto 'sau śravaṇonmukho babhūva.

mārgam uddiśati: **śṛṅgāṭaka** iti sārdhacatuṣkeṇa.

33.55b vidhāyibhiḥ Ch] vidhāvibhiḥ J_3 **33.55c** svāturo J_3] sāturo Ch **2** svāturo J_3] sāturo Ch **33.56d** tvayā Ch] tuyā J_3 **5** tridineṣu em.] tidineṣu J_3 Ch **33.57c** alabdhvai em.] alabdhe J_3 alabdhai Ch **33.58a** avekṣyaiva J_3] avekṣaiva Ch **33.59c** cet J_3] cat Ch **33.59c** 'jñātṛtai em. schol.] jñātṛte J_3 Ch **15** deśa J_3] deṣa Ch **16** yugapatsthitānāṃ J_3] yugapasthititānāṃ Ch tava Ch] tuva J_3 tavā J_3] vā Ch īti J_3] eti Ch **33.60a** ottīvra Ch] etīvra J_3 **19** uttīvra em.] tatīvra J_3 Ch karṇa Ch] kala J_3 **33.61c** odīrṇa Ch] odīrṇya J_3 **23** samādadhe Ch] samādave

śṛṅgāṭake vinirgatya pūrvato mandiraṃ ca yat
mahālayo ’sti taddakṣe vīthī kuṇṭhamitātra yā **33.62**

śṛṅgāṭakaṃ catuṣpatham. **pūrvataḥ** prācībhāge. **mandiraṃ** devālayaḥ. **taddakṣe** mandiradakṣe. **mahālayo** gṛhasamudāyaḥ. **kuṇṭhamitā** śileṣṭakādinibaddhā.

tatsaṃmukhaṃ ca śālaikā paścimadvāracihnitā
praviśyaināṃ vilokyātha dakṣapārśve ’sti śālikā **33.63**

tatsaṃmukhaṃ kuṇṭhamitavīthīsāṃmukhyena. **paścime**ti tasyāḥ śālāyāḥ paścime dvāram asti · iti **paścimadvāracihnatā**. **śālike**ti · ekālpapramāṇā śālā. pārśvakoṣṭhiketi yāvat.

tadardhe vāmato ’lpānyā prāpyā te ’tra viṭaṅkikā
baddhāsyā dvāram unmocya tasyāḥ kukkuṭadhānikā **33.64**

kṣuṇṇaurṇakambalodbaddhā dṛśyante ’ntarato ’tra ye
catvāraḥ kukkuṭāḥ santi mayā te kṛtalakṣaṇāḥ **33.65**

tadardhe śālikārdhe **’nyā** tato ’py **alpā** śālikā. **viṭaṅkikā** kukkuṭapālikā **baddhāsyā** kavāṭabaddhamukhā. **tasyā** viṭaṅkikāyāḥ. **kṣuṇṇaḥ** prahataḥ. **udbaddhā** kṛtoparitanāvaraṇā. **kṛtalakṣaṇāḥ** *kṛṣṇāgrākhilaśuklācchacchada*[7] ityādinā bhavatpratyabhijñānārthaṃ vihitalakṣaṇāḥ.

gatvāśv ānayatāṃ dhīman kṛtaṃ vyagratayānayā
pūrvāparānusaṃdhānacaturā ye narā narāḥ **33.66**

āśu śīghram. **anayā vyagratayā** kiṃkartavyatāmūḍhabhāvena **kṛtam** alam. bījasūtram āha: **pūrvāpare**ti. dṛśyatāṃ pūrvāparānusaṃdhānacāturyaṃ mameti bījasūtrābhiprāyo ’gre sphuṭībhaviṣyati.

iti rājamukhodgītāṃ niśamya giram ādarāt
nirgatyākulacitto ’sāv abhūt sādhu smarann iva **33.67**

itīti. **sādhu smarann ive**ti kim idam evātra prayojanam utānyad api kiṃcid iti.

smaraṇaṃ tāvad antar eva pidhāya prakṛtasiddhyarthaṃ yayāv ity āha: **prabhūditene**ti.

prabhūditena mārgeṇa gatvā tad abhilakṣya ca
sarvaṃ tathā praviśyāpya taccatuṣkaṃ samādade **33.68**

33.62d kuṇṭha Ch] kuṃdha J_3 **3** taddakṣe Ch] taddekṣa J_3 **4** mahā em.] sahā J_3 Ch kuṇṭha Ch] kuddha J_3 **7** kuṇṭha Ch] kuṃdha J_3 **33.64d** tasyāḥ J_3] tasyā Ch **33.64d** kukkuṭa J_3] kukkūṭa Ch **13** ārdhe J_3] ārthe Ch ’nyā Ch] śyā J_3 **14** prahataḥ Ch] om. J_3 udbaddhā em.] tadbaddhā J_3 Ch **15** pratya J_3] prati Ch **19** ’gre Ch] grī J_3 **33.67b** giram Ch] giras J_3 **24** siddhya Ch] siddha J_3 **33.68b** abhi J_3] api Ch

[7] 33.49ab.

abhilakṣya pratyabhijñāya. **taccatuṣkaṃ** kukkuṭacatuṣkam.

āgatya purataḥ kṛtvā catuṣkaṃ tasya susthitaḥ
bāhū nibadhya cakame prasādaṃ tasya bhūpateḥ **33.69**

āgatyeti. **prasādam** iti jñātaṃ viditamadvṛtto 'sīti. madvṛtte kṣamasveti bhāvaḥ.

āḥsveti hārdito 'nena bhāvyaṃ kuśalabuddhinā
mayevādhiṣṭhite kārye 'dhyakṣeṇeti sa śikṣitaḥ **33.70**

āḥsveti. **anena** rājñā **hārditaḥ** premapātraṃ saṃpāditaḥ. **adhiṣṭhite** 'dhikāryatayā svīkṛte. **sa** mantrī mantrī.

avadhārya trapitvāticintāmagnaḥ kṣaṇād asau
dadhyau viditavṛttasya kim asyākalyate nayaḥ **33.71**

avadhāryeti sarvaṃ madvṛttam anena jñātam. na kiṃcid api pihitam astīti parīkṣaiveyam iti niścitya. pūrvāparādhasmaraṇāt **trapitvāticintāmagno** 'munāghakṛtajñena paro'kṣam eva bodhitaḥ. mā punaḥ pratyakṣam utpuṃsitavadanaṃ māṃ vidadhyād iti. **dadhyāv** iti yasya dharādhipasyaitādṛśī deśagṛhadvāravṛttābhijñatā tasya kim ivāviditaṃ syād iti matkṛtasya sarvasyaivākṛtakukṛtasyābhijña evāsau manmānarakṣārtham anabhijña iva. yad asau jātaḥ so **'sya nayaḥ kim ākalyate** gaṇyate stūyate vā.

astv adyaprabhṛtītthaṃ me na kāryaṃ jātu kiṃcana
pratikāro 'pi pūrvasya vidheyaḥ śuddhaye mayā **33.72**

astv iti. anena gopitam idam iti kim ivānyad arthyate. paraṃ tv idam atrocitam ity āha: **adyaprabhṛtī**ti. yena mamānarthajātaṃ gopitaṃ tasya sarvajñasya kṛtajñatāvirbhāvāya **pūrvasyā**dya tāvat kṛtasya pāpasya **śuddhaye pratīkāro vidheyaḥ** prāyaścittādirūpa iti.

saṃkalpya pratijñātakalpam āha: **mudrayitve**ti.

mudrayitvā śrutī nāsāṃ na karomīti saṃdhitaḥ
ṛjumārgapravṛtto 'sau vartayām āsa vartanīm **33.73**

---

1 pratya em.] prati J_3 Ch **4** 'sī Ch] mī J_3 **7** āḥsve Ch] āsve J_3 anena J_3] anane Ch saṃpāditaḥ J_3] saṃpārditaḥ Ch 'dhikāryatayā J_3] dhikāryayā Ch **8** add. i. t. post *mantrī*: śrīRāmaNārāyaṇa-VāsudevaGovindaGopālo jayati Ch **33.71d** kalyate Ch] vālpate J_3 **11** parīkṣaiveyam $J_3^{p.c.}$] parekṣaiveyam $J_3^{a.c.}$, parīkṣaivayem Ch **12** niścitya Ch] niścita J_3 āticintā J_3] āmiciṃtā Ch magno J_3] magnau Ch 'munā Ch] manā J_3 **13** mā Ch] sā J_3 utpuṃsita Ch] atpuṃsita J_3 **14** dvāra Ch] tvāra J_3 **16** ākalyate em.] ākalpeta J_3 Ch stūyate Ch] sthayeta J_3 vā J_3] va Ch **33.72a** prabhṛtītthaṃ em.] prabhṛtīrthaṃ J_3 Ch **33.72d** śuddhaye em. schol.] śuddhayo J_3 Ch **19** ocitam Ch] ucidam J_3 **22** mudrayitve J_3] mudrayatve Ch **33.73a** mudrayitvā em. schol.] mutrayitvā J_3 Ch

śrutī mudrayitvā tarjanyaṅguṣṭhamardanayā saṃpīḍya **nāsāṃ** ca tarjanyutthāpitamṛdā rekhayitvā **saṃdhitaḥ** kṛtapratijñaḥ. **ṛjumārgo** vihitakarmapālanālakṣaṇaḥ.

idam ativimalaṃ vibhāti sāram
amuta ihādhikṛtāryavṛttavīkṣā
bhavabhavasuvibhūtikāṅkṣirājāṃ
svaparahitāya phaled alaṃ viṣādaiḥ **33.74**

idam iti. **amuta** iti nirṇītaprāyād vidhyarthavādarūpanibaddhavākyasaṃdarbhāt. **iha** rājavartanyām. **adhikṛtā** ya **āryāḥ** sadabhijanavidyādyalaṃkṛtās teṣāṃ yad **vṛttaṃ** kāryanirvāhaṇā tasya **vīkṣā** śuddhyaśuddhiparīkṣā. **bhave**ti bhavāt saṃsārād bhavanty utpadyante · iti **bhavabhavā** yāḥ **suvibhūtayaḥ** · ihāmutra ca satkīrtidāyinyo vibhūtayas tad**abhilāṣukāṇāṃ rājñāṃ svo** 'trāntaraprakṛtivibhūṣito rājā **pare** ca samarjakās tasya teṣāṃ ca **hitāya phalen** niṣpattim iyād vrajet. **alaṃ viṣādair** iti · etadanuṣṭhānābhāve **viṣādaiḥ** paścāttāpair **alaṃ** kṛtam. na hi taiḥ kiṃcin setsyatīti bhāvaḥ.

uktaṃ saṃvādayati: **tathā ce**ti.

tathā ca tena vāṅnūtnacitrasargasvayaṃbhuvā
pratnarāṭpuṇyavṛtteṣu śīlitaṃ kalyatāṃ mudā **33.75**

svayaṃbhūr brahmā. **pratnāḥ** purāṇāḥ. **kalitaṃ** madhurakalanayā nibaddham. bhor budhāḥ **kalyatāṃ** niśamyatām. **mude**ti · atrārthe prītir vidheyety arthaḥ.

Harmoj-nṛpatinā tasyāṃ velāyāṃ Khusravābhidhaḥ
yathā śiṣṭaḥ sudhāsāradhāreyaṃ tṛptaye 'stu vaḥ **33.76**

Harmoj iti. spaṣṭam.

aye putraka te skandhāv ārūḍho 'py ayam uddhataḥ

---

1 utthāpita em.] arthāpita J_3 Ch **33.74a** sāram J_3] sāras Ch **7** idam Ch] itim J_3 amuta J_3] asuta Ch **8** ya Ch] rya J_3 abhijana J_3] abhijanaṃ Ch **9** parīkṣā J_3] parekṣā Ch **10** bhavā J_3] bhāvā Ch vibhūtayaḥ J_3] vibhūtatayaḥ Ch ihā Ch] yahā J_3 vibhūtayas Ch] vibhūtayadaddhayas J_3 **11** abhilāṣukāṇāṃ J_3] abhilāmukāṇāṃ Ch svo J_3] sve Ch **13** paścāt Ch] paṃca J_3 kiṃcin Ch] kicit J_3 setsyatī J_3] metsyatī Ch **33.75a** vāṅ J_3] vāṃ Ch **33.75b** nūtna Ch] nūna J_3 **33.75c** rāṭ J_3] rāṃ Ch **17** purāṇāḥ Ch] om. J_3 bhor budhāḥ J_3] chorvadhāḥ Ch **18** kalyatāṃ em.] kalyaṃtā J_3 Ch prītir Ch] prīti J_3 **33.76b** Khusravā Ch] yusravā J_3

Anm. zu 33.74, Metrum: Puṣpitāgrā; das Strophenviertel a wird durch die Kürze der letzten Silbe, für die eine Länge vorgeschrieben ist, fehlerhaft. Da der Wortlaut *sāram* mit der häufig vorkommenden Verschreibung von ⟨m⟩ und ⟨s⟩ gut abzusichern ist und semantisch an dieser Stelle zu erwarten ist, unterbleibt ein editorischer Eingriff. **Anm. zu 33.76a** *Harmoj-:* Lexikalische Entlehnung von *Hurmuz*. **Anm. zu 33.76b** *Khusrava-:* Lexikalische Entlehnung von *Ḫusrau*.

bhāras tvadājñāsaṃbaddha†padvayo† modayen na kim **33.77**

aye · iti. **bhāro** jagatīlakṣaṇaḥ. **tvadājñe**ti yady enaṃ samyaṅ niyojayasi tad asau **kiṃ na modayed** api tu modayed eveti.

bhāvyaṃ buddhena †te 'trā†laṃ na saṃveśyaṃ pramādinā
vidheye nidrayā nūnam anarthāpatanaṃ dhruvam **33.78**

bhāvyam iti. **na saṃveśyam** iti pramādamadirāṃ pītvā na stheyam. **vidheye** 'vaśyakartavye.

tvadvaśe sarvam evedaṃ sthitaṃ māsmāt pramattadhīḥ
bhavety uktvoṃ namaś ceti śāntim āpa vibuddhadhīḥ **33.79**

tadvaśe · iti. **ity uktvo**padiśya. **oṃ nama** iti brahmaśaraṇībhūya. **śāntim āpa** tyaktaprāṇo babhūvety arthaḥ.

uktaṃ saṃkṣipya śikṣayati: **śraddhatsve**ti.

śraddhatsvātra vibuddhās te sarvathā pratipārśvataḥ
ye vārttayanti deśeṣu svapareṣv akutobhayāḥ **33.80**

atreti pramādatyāge. **vibuddhā** iti **ta** eva puruṣāḥ **sarvathā vibuddhā** buddhamatayo vārttācāriṇa ity arthaḥ. **ye svapareṣu deśeṣu** svakīyaparakīyadeśeṣu **pratipārśvataḥ** pratipārśvaṃ

33.77a aye Ch] ayaṃ J_3 **33.77a** te J_3] ye Ch **33.77c** bhāras Ch schol.] bharas J_3 **33.77d** †padvayo† Ch] paddhayo J_3 **2** bhāro J_3] bhāre Ch samyaṅ J_3] samyaṃ Ch **6** saṃveśyam Ch] saṃvyeśyam J_3 **33.79c** uktvoṃ em. schol.] uktvo J_3 Ch

Anm. zu 33.78a †*te 'trā*†*:* Lies: *netrā*? Die zunächst unpersönlich anmutende Konstruktion mit *bhāvyam* hat mit *buddhena* ein Prädikatsnomen im Instrumental, wie parallel dazu konstruiert auch *pramādinā saṃveśyam*. Ein Agens sollte ebenfalls im Instrumental angegeben werden, was Sāhibrām an allen anderen Stellen beachtet. Der ebenfalls denkbare Genitiv findet sich weder als Prädikatsnomen allein noch als kongruente Agens und Prädikatsnomen mit *bhāvyam*; vgl. Speyer, § 66. Deswegen wäre zumindest eine Erklärung im Kommentar zu erwarten, dass *te*, mutmaßlich für *tava* hier Agens sein soll. *atra* ist ebenfalls verdächtig, da sich weder ein selbstverständlicher Bezug davor, noch eine Erklärung – wie oft für *atra* angegeben – findet; außerdem wird mit *vidheye* in der zweiten Zeile ein konkreter Anwendungsbereich spezifiziert. Weil die korrespondierende Aufforderung im Persischen *bīdār bāš* ‚sei wach!' sich an die zweite Person richtet und dies auf einen anderen Wortlaut als das grafisch naheliegende und nicht erklärungsbedürftige *netrā buddhena bhāvyam* ‚ein Anführer muss wachsam sein' hinweisen könnte, unterbleibt ein editorischer Eingriff. **Anm. zu 33.79c** *uktvā oṃ:* Formal wäre auch eine Emendation zu *uktvā* denkbar. Da beide Handschriften an dieser Stelle jedoch *uktvo* überliefern und *oṃ* im Kommentar an der zu erwartenden Stelle einhellig absichern, da ferner inhaltlich die zum Seelenfrieden führende Rezitation mit der heiligen Silbe anheben sollte und drittens der Autor auch andernorts eine Vorliebe für ungewöhnliche Lautverschmelzungen zeigt, ist diese Emendation zwingend. Die formale Richtigkeit der bloßen Substitution von *-a/-ā* durch folgendes *om* bezeugt Pāṇini6,1.95: *om āṅ-oś ca*; ausführlich diskutiert in Moore Gerety 2016, S. 103–109.; vgl. auch Whitney 1889, § 137b.

vārttayanti vārttāṃ saṃcārayanti. yato **'kutobhayāḥ**. etad evākutobhayatvanimittam ity arthaḥ.

atra pratyāyayati: **tathā ce**ti.

tathā ca Monsar-khalapūr āha smādhīnadhīr aham
triṣu mānyā matās te me bhāgyalabhyā na saṃśayaḥ **33.81**

khalapūḥ pūrvavat. **adhīnadhīs** tatparatantraḥ.

triṣv ādyam āha: **kriyādhārī**ti.

kriyādhārī sa me 'bhyarcyo yo madarjakabhāgayoḥ
vivicya śuddhim ādhatte sarvathā saphalodayaḥ **33.82**

bhṛtyo 'pi sann **asau mamābhyarcyaḥ**. **mad** iti **svāmisamarjakāṃśau**. **vivicya** samyaglekhyena pṛthakkṛtya tayor **aṃśayoḥ śuddhim ādhatte** na madīyam aṃśaṃ tatra tyajati nāpi tadīyam aṃśaṃ mayi saṃkramayati. asau ca **sarvathā saphalodayaḥ**. dīnāpīḍanāt svāmibhaktipālanāc ceha śuddhaḥ sann ubhayato viśuddhaphalabhuk paratra pūtamūrtir iti.

dvitīyam āha: **koṭṭavālaś ce**ti.

koṭṭavālaś ca yaḥ svārtham anapekṣya manāg api
ājñapya jālmyaṃ śamayed ā evaṃ heti so 'śvasīt **33.83**

sa **koṭṭavālaś** ca *me 'bhyarcya*[8] iti pūrveṇa saṃbandhaḥ. **manāg apī**ti saṃbandhāpekṣām api vyāvartayati jālmyahastasamāpattau niruparodhaṃ **śāstiṃ dattvā jālmyaṃ śamayed** iti. **ā evam** iti tṛtīye vaktavye 'pi · etadubhayaguṇānusmṛtyā. **he**ti kaṣṭanivedanāpūrvaṃ daurlabhyadyotakam **ity** uccāryeti śeṣaḥ. **aśvasīt** · niḥśvāsam ujjagāra. madhye viratir ānandābhinayārthā.

viratāṃ tam athābhyetya kaścin mānyo 'nvayūyujat

33.81a Monsar Ch] monmar J_3 **7** ādyam Ch] ātyam H **33.82a** dhārī Ch schol.] cārī J_3 **33.82c** vivicya J_3] viviviśya Ch **33.82d** phalo em. schol.] halo J_3 Ch **10** bhṛtyo em.] dhyatyo J_3, bhṛto Ch 'pi J_3] pya Ch **mamā** em.] samā J_3 Ch **11** madīyam aṃśaṃ em.] bhadīyaṃmaśaṃ J_3, madoyaṃmaśaṃ Ch **12** mayi Ch] maya J_3 kramayati Ch] krāmayati J_3 **13** pālanāc ceha Ch] pālanauccaha J_3 **14** koṭṭa em.] kotvā J_3, kaṃṭho Ch vālaś ceti Ch] om. J_3 **33.83a** koṭṭa em. vgl. Wortschatz] koddha J_3, koṃṭha Ch **33.83b** anapekṣya J_3] anapekṣa Ch **17–18** sa … dattvā Ch] om. J_3 **17** koṭṭa em.] koṃṭha Ch **19** tṛtīye Ch] tṛtīya J_3 vaktavye em.] yekuve J_3, vaktave Ch **20** daurlabhya em.] dārlodhya J_3, dārlobhya Ch dyotakam em.] dyatakam J_3, dyatokaṃ Ch ujjagāra em.] ajjagāra J_3, Ch

Anm. zu 33.81a *Monsar-khalapūḥ-:* Lexikalische Entlehnung von *Manṣūr ḫalīfa*; *khalapūḥ* wurde sub 2.26 gedeutet.

[8] 33.82a.

svāmiṃs tṛtīyaṃ vada no vartate hṛdi yas tava **33.84**

viratam iti. spaṣṭam.

āṃ samarjakavṛttāntaṃ yathāvat purato mama
āvedayati yo 'tyarthaṃ premapātraṃ sa me mataḥ **33.85**

āṃ iti. **āṃ** iti samādhānānukāraṇam. **āvedayati** pratyakṣaṃ paro'kṣaṃ vā matkarṇagocaraṃ karoti.

phalitaṃ bhāgyataruṇā rājñāṃ ced īdṛśāṃ bhuvi
milanti yanmukhenemāḥ prajāḥ kalyāṇabhājanam **33.86**

phalitam iti. spaṣṭam.

atra śekharayati: **nidarśitam** iti.

nidarśitam idaṃ prācyair Bābhak-khyātir Arodh-śirāḥ
svāmātyakāruvṛttābhijñāne 'rpitamanā abhūt **33.87**

Bābhak · iti deśanāma. **Arodh-śir** iti svanāma. **sve** samīpavartino mānāspadaṃ bandhavaḥ. **amātyā** rahasyanayasahacarāḥ. **kāravaḥ** kāryadhāriṇaḥ. **abhijñānaṃ** saṃketakalanāvekṣeti yāvat.

tathā ca kalitaṃ tasya yathāsāv āgatān puraḥ
tān hyovṛttaṃ samācakhyau yathāvat sarvathā bharāt **33.88**

tathā ceti. **kalitaṃ** kalanā vyavahāracaryeti yāvat. **tān** svāmātyakārūn adya **pura āgatān**. **hyovṛttaṃ** hyastanadinavyavahāram. **bharāt** sarvakalāpūritatvena. **sarvathā** prakaṭaṃ rahasyam api. **yathāvad** anadhyāropitam. tac ca **vṛttam**: idam adya bhuktam atra suptam atra gatam anena saṃvādaḥ kṛto 'nenedam uktam iti sarvaṃ bhuktādi yathānubhūtaṃ śrāvayām āsa.

yathānubhūtaṃ tac chrutvā sarvaṃ vṛttaṃ ca te bahiḥ

33.84b ayūyujat Ch] ayūvujat J_3 **33.85c** āvedayati J_3] anedayati Ch **5** mat J_3] sat Ch **33.86d** prajāḥ Ch] prajā J_3 **33.86b** īdṛśāṃ J_3] īdṛśā Ch **33.87a** prācyair em.] prācyai J_3, prāśyair Ch **33.87b** Bābhak Ch] tvābhuṃ J_3 **33.87b** Arodh-śirāḥ em.] arocirāḥ J_3, arodhirāḥ Ch **33.87c** āmātya em. schol.] āmātṛkā J_3 Ch **13** Bābhak J_3] bhābhak Ch **33.88c** tān J_3 schol.] tāṃ Ch **33.88d** yathāvat J_3] yathāva Ch **18** kārūn em.] kātthan J_3, kātūn Ch **19** hyo Ch] hye J_3 pūrita J_3] parita Ch **21** edam em.] adem J_3 Ch

Anm. zu 5 *-anukāraṇam:* Zweifelhaft, lies: *-anukaraṇam*? **Anm. zu 33.87b** *Bābhak- Arodh-śirāḥ:* Lexikalische Entlehnung von *Ardašīr Bābak*, Sāhibrāms Auffassung von *Bābhak* als Ortsbezeichnung (*deśanāman*) dürfte auf bloßer Vermutung beruhen, da Ortsangaben als Namenszusatz häufig vorkommen. *Bābak* (< Mittelpersisch *Pāpak*) war hingegen nach der historischen Forschung ein Patronym; vgl. Wiesehöfer 1986 und Nöldeke 1879, S. 35, Fn. 3.

nirgatā vismitā ūcur na rte 'do devasaṃśrayāt **33.89**

yathānubhūtam iti. **na rte** · iti: **ada** etadvṛttābhijñatvaṃ **devasaṃśrayād ṛte** devaprasādād vinā devatā · evaināṃ vārttām asmai saṃkrāmayanti.

kiṃ punar atra tattvam ity āha: **carakriye**ti.

carakriyeyam amalā tasyābhūd yatra taiḥ punaḥ
saṃjñādyalābhāt saṃkḷptā devatāśaktikalpanā **33.90**

tair iti sacivādibhiḥ **saṃjñādyalābhād** iti tādṛśī **carakriyā** sāsy**ābhūd** yā kasyāpi na viditābhūd iti. **deva**ś**aktikalpanā** kṛtā devaprasāda evāsyāsāv iti **saṃkḷptā** saṃbhāvitā.

kāryākāryavivekārthaṃ sthāpitā ye carāś carāḥ
te samyakcaraṇād rājñāṃ haranti prasabhaṃ dhiyam **33.91**

kāryeti. **carāś carā** iti · ekaś **cara**śabdo rūḍhaḥ. dvitīyas tadguṇagaṇasūcanāya. **samyak-caraṇaṃ** sadācārapālanam. **harantī**ti tadvaśā nṛpā bhavantīty arthaḥ.

jālmahṛddaṃśanaṃ teṣāṃ prahṛtānāṃ ca ropaṇam
vidheyaṃ sarvathā ślāghyā rītir eṣā mahībhujām **33.92**

jālmeti. **prahṛtānām** iti jālmajālmyaprahāram āpannānām. **teṣām** iti carāṇāṃ rājñāṃ vā.

tatra rājñāṃ caraikavidheyatvakathanāya vidheyaviśeṣam upadiśati: **etad** iti.

etatsaṃjñāṃ vinā rājñām avadhyoktau paṇo 'sty ayam
avadhāya kriyā kāryā na tūrṇaṃ śāstir iṣyate **33.93**

etatsaṃjñāṃ careṅgitasūcanām. **avadhyoktau** prāptāyām **ayaṃ paṇo** niyamo **'sti** paṇasva-rūpam āha: **avadhāye**ti. **kriyā** niṣkṛtiḥ pratīkāra iti yāvat. tatra carasaṃjñāvekṣaṇīyeti bhāvaḥ. carasaṃjñayā niścitya tatra tatpratīkāro vidheya ity arthaḥ. siddham artham āha: **na tūrṇam** iti. itthaṃ ca carasaṃjñāyāṃ satyāṃ tūrṇaṃ śāstir iti siddham.

uktaṃ saṃvādena draḍhayitum āha: **uktam** iti.

uktaṃ ca vaidyair bhūpānāṃ śāstir maraṇajanmanī
avatīrṇāsti vāg eṣā gūḍharūpā mahītale **33.94**

33.89d rte Ch] tte J_3 **33.90b** taiḥ Ch] tai J_3 **33.90c** saṃjñādy Ch] saṃjñāty J_3 **7** sacivā J_3] sadivā Ch saṃjñādya Ch] saṃjñāti J_3 sāsyā em.] sāmyā J_3, sādyā Ch **33.91b** carāś J_3 schol.] carā Ch **11** carāś Ch] carā J_3 **33.92a** daṃśanaṃ Ch] darśanaṃ J_3 **15** jālme Ch] jālmye J_3 **33.93a** rājñām em.] rājñāṃm J_3 Ch **33.93c** avadhāya em. schol.] avadhārya J_3 Ch **20** avadhāye Ch] avacāye J_3 **21–22** carasaṃjñayā … siddham Ch] om. J_3

maraṇajanmanī iti tadājñāyāṃ hi maraṇam utpattiś ca samam eveti tadāropaḥ. yato **'vatīrṇe**ti. **eṣā śāstir mahītale** bhūtale **gūḍharūpā vāṇy avatīrṇai**śvarī vāg eṣeti bhāvaḥ. tataś ca na kaścanāpy enāṃ pratyāvartayituṃ kṣama iti rājñā samāhitena bhāvyam iti bhāvaḥ.

atrāpi samarthayati: **vaktre**ti.

vaktrabāṇāsane jihvājyānaddhe vākcharī dṛḍhā
saṃhiteddhapratāpena pratyāvarteta sā katham **33.95**

dṛḍheti madhye chedayitum aśakyā. **iddhapratāpena** dīptaśāsanena. **saṃhite**ti kaṃcit prati. **pratyāvartete**ti saṃbhāvanāyāṃ liṅ. na saṃbhāvayet sā pratyāvartate · iti. **katham** iti kena nayena iti na tūrṇaṃ śāstir deyeti[9] bhāvaḥ.

tattatkāryaniyuktānāṃ siṃhāsanadhṛtātmanām
smāryaṃ mahālpakāryeṣu sāroccitinayaṃ balāt **33.96**

tattad iti. **teṣu teṣu kāryeṣu niyuktānāṃ** dhṛtādhikārāṇāṃ svāmibhaktyā ca **siṃhāsana-dhṛtātmanāṃ** katham idam asmatsvāmisiṃhāsanaṃ dināt dinam uccaṃ bhavatīti **dhṛtātmanāṃ** tatparāṇām. **mahatsu kāryeṣv alpeṣu vā balād** yatnataḥ **sāroccitinayam** uccityoccitya sarvaṃ heyajātaṃ parityajya lekhyapattrāṇy uṭṭaṅkitāni vidheyānīti **smāryam**.

vidheyaṃ ca vidhāyaivaṃ tatrenoktim alaṃ bharāt
viśadīkṛtya tacchāstir dattā na kvāpi ca skhalet **33.97**

vidheyam iti. **vidheyaṃ** sāroccayarūpaṃ lekhyam **evam** uktaprakāreṇa **vidhāya** saṃpādya **tatra** vidheya **inoktiṃ** hānivṛddhilakṣaṇāṃ prabhuśāstiṃ **bharād** atiśayen**ālaṃ** kālāntarāvyabhicāriṇīṃ **viśadīkṛtya** na kathaṃcana kadāpīdaṃ vyabhicaratīti mliṣṭatāyām anayā viviktāṃ kṛtvā yātra **tacchāstir dattā nā**sau **kutrāpi ca skhaled** iti lekhyaśāstiprakāraḥ.

vimṛṣya manasā sākṣātkṛtya matvā ca sāravat
anyadāpi vidheyaṃ tad vidheyaṃ śāstibhūṣitam **33.98**

---

2 eṣā śāstir J_3] eśāṣāstir Ch **3** kṣama iti J_3] kṣamayati Ch **33.95b** naddhe Ch] natve J_3 **7** aśakyā Ch] aśakyāḥ J_3 **8** pratyāvartete Ch] pratyāvartate J_3 saṃbhāvayet em.] saṃbhāvaye J_3 Ch sā J_3] sau Ch **9** iti na Ch] om. J_3 **33.96d** nayaṃ em.] nayo J_3, naye Ch **15** nayam em.] naye J_3 Ch **33.97d** chāstir Ch] chāstin J_3 **33.97d** dattā na J_3] dantānu Ch **33.97d** skhalet Ch] skhale J_3 **21** kālā Ch] kārṇā J_3 mliṣṭatāyām Ch] mliṣṭatāyās J_3 **33.98b** matvā em. schol.] satvā J_3 Ch

---

Anm. zu 33.98a *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ.*

---

[9] Vgl. 33.93d.

vimṛṣyeti. **sākṣātkṛtya** pratītigocaram ānīya · **anyadā** kālāntare **'pi sāravan matvā** parasaṃvādavimardasaham idam iti **vidheyaṃ** kartavyatayā svīkāryaṃ **śāstibhūṣitaṃ vidheyam**. etattritayasaṃskṛte kārye śāstidānaṃ bhūṣaṇam etattritayāsaṃbhavena rājñā śāsanaṃ na deyam iti bhāvaḥ.

atra pramāṇayati: **uktaṃ ce**ti.

uktaṃ ca vijñair dhīdharmamīmāṃsādūritaṃ ca tat
yad rājñā śāsyate sadyaḥ sadyaśo'pāsanāpy asau **33.99**

atrārthaḥ: **yad** vidheyaṃ **rājā** buddhisaṃvādabhūṣitam akṛtvā **śāsti** **tad dhīdharmamīmāṃsādūritaṃ** tatra †dhīmanto dharmaśāstraṃ cānanusārīṇī†ti na kevalam iyad eva yāvat **sadyaśa** iti · arjitasatkīrtyutpuṃsanā c**āsāv** iti.

atraiva bharayati: **avadhārye**ti.

avadhāryāvadhāryāpi śāstir ugreyam ādarāt
vidheyā parathā nūnaṃ krauryaṃ svaparagocaram **33.100**

ugreti śīghraṃ saṃsthāprāpakatvāt. **ādarāt** taddattacittatayā **niścitya** madhyamavṛddhenāpi **vidheyā**. **parathe**ti vimarśābhāve. **nūnam** iti tarkaye. **svaparagocaraṃ krauryam** avicāritaṃ kāryaṃ kurvan svaparadehasaṃdehāya: kadācid asāv akasmāt paraṃ mārayati kadācic cāsau śāstiprāpakaḥ svayam eva naśyatīti.
iti śāstiprāpakamadhyamavṛddhaśāstiprakāraḥ.

anyaś cāpi paṇo 'stīha rājñā śravaṇamātrataḥ
saṃbhāvito 'ghikalanāspadaṃ prāpyo na nā kvacit **33.101**

anyaś ceti. **śravaṇamātrata** iti na tu dṛṣṭyā. tatrāpi **saṃbhāvita** eva na tv āptavākyāptaḥ.

yā saṃbhāvanayā pāpiyātanāsau mahībhujām
ihāmutrāyaśaḥpaṅkapātanā bhaṅgadāyinī **33.102**

yeti. **saṃbhāvanayā** śaṅkāmātreṇa **yātanā** balāt svīkāraṇā.

uktārthe dṛḍhapratītaya āha: **uktaṃ ce**ti.

uktaṃ caitad rahasyeṣu saṃbhavāt pratyaye 'sti yā
bhūpānāṃ khyātakīrtīnāṃ śāstir eṣāghalepanā **33.103**

---

1 pratīti Ch] pratyapratī J_3 **33.99b** tat Ch] yat J_3 **33.99c** śāsyate J_3] śausyate Ch **10** sat Ch] mat J_3 utpuṃsanā Ch] atpuṃsanā J_3 **33.100b** ugre Ch] udro J_3 **14** ugre em.] tātre J_3, tagre Ch **15–16** avicāritaṃ J_3] avidāritaṃ Ch **16** mārayati Ch] sārayati J_3 **17** eva Ch] ave J_3 **33.102d** dāyinī J_3] dayinī Ch **33.103b** yā J_3] yāt Ch

nigadavyākhyātam.

anarthe ’sau paten nūnaṃ caṇḍadaṇḍe ca tasya vai
saṃbhāvanākṛtāstho yaś caratīha mahīpatiḥ **33.104**

anartha iti. **tasye**ti sarvaniyantur īśvarasya. **saṃbhāvanākṛtāsthaḥ** śaṅkite ’rthe dṛḍha-
5 pratītiḥ.

iti satkīrtibaddhāsthair mukhe ’ṅgulinipātanāt
nāsāṅkanena vāsmād drāṅ nivartyaṃ svahitecchubhiḥ **33.105**

itīti. **asmāc** chaṅkitavyavaharaṇāt.

mā kasyacid dhīra vidhehi vṛtti-
10 **cchedaṃ tathā kīrtikalaṅkalekhā**
phaled yathā te ’tha gabhīratā sā-
nugraiva nānyat kukaleyam addhā **33.106**

meti. **tathe**ti saṃbhāvanāmātreṇa. **athe**ti pakṣāntarasamuccaye. atrārthāntaranyāsaḥ: **ku-kale**ti. **iyaṃ** saṃbhāvanā**ddhā** sākṣāt tattvataḥ **kutsitakalanā**.

15 vipakṣe bādham āha: **yadīyam** iti.

yadīyaṃ jātu cin nāma sādhitā prakaṭībhavet
tadā nagnaḥ kṛtākṛtyo ’nutaptaḥ kiṃ vidhāsyati **33.107**

iyaṃ saṃbhāvanā **sādhitā** viṣayavatīkṛtā **yadi prakaṭībhavec** chaṅkaiveyaṃ na satyam iti **nagna** ācchādanāprakāram alabhamāno **’nutaptaḥ** paścāttāpī **kiṃ vidhāsyatī**ti na ko’pi
20 śuddhiprakāro ’sya labhyata ity arthaḥ.

atroktaśikhāyāṃ śekharayati: **nidarśitam** iti.

nidarśitam idaṃ rājñi Kubādhe gāṃ praśāsati
kaścic chūnyasthalīṃ yāto dūrāt kaṃcid dadarśa ha **33.108**

kaṃcid iti · anabhivyaktajātiviśeṣam.

25 **gatvāntikaṃ vilokyātha dṛṣṭibandham anena saḥ**

---

4 niyantur Ch] niyaṃtar J_3 **33.106d** ugrai Ch] agrai J_3 **13–14** kukale em.] kukarṇe J_3 Ch **33.107b** sādhitā Ch] sācitā J_3 **33.107d** vidhāsyati Ch] vicāsyati J_3 **18** bhavec cha J_3] bhaveśa Ch eyaṃ na Ch] eyanaṃ J_3 **19** prakāram J_3] prakāras Ch **21** atrokta Ch] atreku J_3 śekharayati J_3] śakhara · iti Ch **33.108b** praśāsati Ch] niśāsati J_3 **33.108c** yāto J_3] dhātota Ch **24** kaṃcid J_3] kiṃcid Ch

Anm. zu 33.106, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 33.108b** *Kubādha:* Lexikalische Entlehnung von *Qubād.*

chinnamūrdhekṣito madhyanikhātāsis tathoddhatam **33.109**

gatveti. dṛṣṭiṃ baddhvā saṃdhāyeti **dṛṣṭibandham** ity avyayam etat. yena ca khaḍgenāsya mūrdhā chinnaḥ so 'sya madhye nikhāto 'bhūd iti **madhyanikhātāsiḥ**. **uddhatam** iti · agranikhananāt.

sa tad dṛṣṭvāticintābdhimagnas trasto bhramanmatiḥ
stabdho bhūtvā gatisthānakriyayor antare 'vasat **33.110**

sa iti. **gatī**ti kiṃ gacchāmi · uta tiṣṭhāmīti kriyayor madhye 'bhūt. na jagāma nāpi tasthāv iti kiṃtu stabdha eva babhūvety arthaḥ. kriyārāhitya†rthaśca†gatitvaṃ **stabdhatvam**. **sthānam** atrāsanam. tathā cĀmaraḥ: *syād āsyā tv āsanaṃ sthitir*[10] iti.

tadaivātrāgataḥ kaścid rājakīyo naraś ca tām
saṃsthitiṃ vīkṣya purato gatvā jajñe 'tiduḥkhitaḥ **33.111**

tadaiveti. spaṣṭam.

vicintya pāṇī tasya drāg viparyasyordhvasaṃsthiteḥ
baddhvā śirodhāv asikāṃ raktāktāṃ tāṃ vyalambayat **33.112**

vicintyeti. **tasyordhvasaṃsthiteḥ** stabdhasya **viparyasya** paścāt saṃveṣṭya **vyalambayat** · **gale** vilambamānāṃ cakre.

ittham ānīya taṃ rājāsthānaṃ tac ca yathekṣitam
sarvaṃ nivedayām āsa svāmine 'sau svakiṃkaraḥ **33.113**

ittham iti. spaṣṭam.

dṛṣṭvā śrutvā ca tad vṛttaṃ dīptaśāstir asau krudhā
huṃkāragarjanenainaṃ kṛtvā kaṇṭhāsum āha ha **33.114**

dṛṣṭveti. **kaṇṭhāsuṃ** mṛtaprāyam. **āhe**ti papraccha. papraccheti vaktavye rājñām uddhatavṛttatvād **āhe**ty auddhatyasūcakam.

kim idaṃ kim amuṃ mūḍha balāt prāṇān atityajaḥ

33.109c mūrdhe Ch schol.] pūrve J_3 **33.109d** oddhatam Ch] eddhatam J_3 **2** dṛṣṭiṃ J_3] dṛṣṭoṃ Ch add. i. t. ante *yena*: anatha · iti tasyeti sarvani $Ch^{a.c.}$, del. $Ch^{p.c.}$ **3** so Ch] se J_3 āsiḥ J_3] āsyaḥ Ch uddhatam J_3] taddhatam Ch **7** uta em.] tata J_3 Ch tasthāv Ch] rasthau J_3 **8** kriyārāhitya J_3 $Ch^{p.c.}$] krirāyāhitya $Ch^{a.c.}$ †rthaśca† Ch] ūśca J_3 **33.111b** rājakīyo J_3] rājakeyo Ch **33.112a** vicintya Ch schol.] vicitya J_3 **33.112d** raktāktāṃ Ch] raktāktā J_3 **15** saṃsthiteḥ Ch] saṃsthite J_3 **16** vilamba Ch] pilaṃba J_3 **33.113a** ānīya J_3] āneya Ch

Anm. zu 8 *†rthaśca†gatitvaṃ:* Lies: *-taś cāgatitvam*?

[10] Amarakośa, Ed. SARDESAI 3,2.21d, dort: *syād āsyā tv āsanā sthitiḥ.*

trāyasvety abhayaṃ vṛtvā nyubjakāya uvāca saḥ **33.115**

kim iti. **nyubjakāya** ity avadhyoktivāganukaraṇam.

aye viditavedyena madvṛttaṃ śṛṇu prajñayā
vivicya tad yathecchaṃ te vartanā sarvathā śubhā **33.116**

aye · iti. **viditavedya · ine**ti cchedaḥ. **ina** sūryavat prakāśakasvāmin **viditavedye**ti. etādṛśā mithyābhiyogā bahavo loke jāyante · eveti **vivicya vartanaṃ yuktam**. viveke ca sati prabhūṇām askhalitaśāsane 'pi na doṣa iti **yathecchaṃ** ity uktiḥ.

ahaṃ vanam ito maṅkṣu dṛṣṭvāmuṃ māritaṃ tathā
vismitya kim iti stabdho 'bhūvaṃ niḥsaṃjñatākulaḥ **33.117**

aham iti. **maṅkṣu** śīghram. **tathe**ti chinnaśirastvahṛnnikhātakhaḍgatvābhyām.

antare 'traiva jāne 'sāv āgato rājapūruṣaḥ
bandhanaprāptasaṃjñaṃ mām asikaṇṭham ihānayat **33.118**

antara iti. **atraivāntare** · etasyāṃ mūrcchāvasthāyāṃ yadānena bāhupratyāvartenāhaṃ **baddhas** tadaiva mayāpi **saṃjñāptā**. **asikaṇṭham** iti tasmād asir utthāpya matkaṇṭhe samarpitam iti.

na jāne vṛttam atrāsya mṛtasya vadhakasya vā
iti satyaṃ mahārāja prabhudhīr adhunā gatiḥ **33.119**

na jāne · iti. spaṣṭam.

niśamya vākyaṃ tasyāsau rājā he 'ddhājña āḥ śrutam
manye svonmocanagatiṃ vidhatte 'sau kathāpanaiḥ **33.120**

niśamyeti. **ā** iti · uddhatam iti vadhe rājñā sarvathāpi yatanīyam iti krodhābhinayasūcanam. **śrutam** iti tatsaṃmukham. **manya** iti svādhyakṣasaṃmukham.

satyaṃ saṃsthāpito 'nena duṣṭenākṛtakarmaṇā
yathocitam asau śīghraṃ prāptavyo daṇḍanāṃ parām **33.121**

---

2 vāg J_3] vāgad Ch **33.116c** tad J_3] ta Ch **5** viditavedye em.] viditevadye J_3 Ch **7** prabhūṇām Ch] prabhūṇās J_3 **33.117a** ahaṃ Ch] ahaṃ ahaṃ J_3 rep. **33.117a** vanam J_3] vanas Ch **33.117d** 'bhūvaṃ Ch] bhūpaṃ J_3 **33.117d** ākulaḥ Ch] ākulāḥ J_3 **10** maṅkṣu J_3] saṃkṣu Ch **13** atraivā Ch] atrevā J_3 āvasthāyāṃ J_3] āvusthāyāṃ Ch āhaṃ em.] ānāhaṃ J_3 Ch **14** tadaiva J_3] tadeva J_3 saṃjñāptā J_3] saṃjñaptā Ch **33.119b** vadhakasya Ch] vacakasya J_3 **18** na jāne Ch] naṣtāne J_3 **33.120b** āḥ em. vgl. schol.] ā J_3, saṃ Ch$^{a.c.}$, saṃāśrutam Ch$^{p.c.}$ **21** ud Ch] tad J_3 iti J_3] ati Ch

---

Anm. zu 33.116, Metrum: Anuṣṭubh. Im zweiten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[ṇ]u pr[a]* als kurze Silbe.

satyam iti. **satyam** idam: asāv **anena** **mārita** iti. **akṛtakarmaṇā** nindyakarmaṇā. **parāṃ daṇḍanāṃ** mṛtilakṣaṇām.

iti śrutvā nirāśo 'sau jīvite caṇḍaśāsanam
tam uvāca mṛṣāśena māghinaṃ śaṅkayā kuru **33.122**

itīti. **śaṅkayā** saṃbhāvanāmātreṇa **mā** māṃ **pāpinaṃ** **kuru**.

atroktaṃ paramāptena rahasyaṃ śṛṇu bhūpate
na pratītyāspade śaṅkāṃ vidadhyur vibudhā iti **33.123**

atreti. **paramāptena** parameśvareṇa. **vibudhā** vibudhapadārohaṇakāmāḥ. **pratītyāspade śaṅkāṃ** saṃbhāvanāṃ dolācaritaṃ **na** **kurvīrann** iti prauḍhoktyā saṃbhāvite 'rthe pratītiṃ ca na kurvīrann ity arthataḥ siddham iti śaṅkāspade baddhapratītayo mūrkhā iti **vibudhā** ity asya bhāvaḥ.

samyaṅ niśāmitaṃ cādaḥ paramāptavaco 'munā
avaheḍyaiva cājñaptaṃ yantram āropyatām iti **33.124**

samyag iti. **niśāmitaṃ** śrāvitam. **amunā** rājñā. **avaheḍye**ti pāpinaḥ prāptadaṇḍāḥ kiṃ kiṃ na brūyur ity anādṛtya.

nītvā vadhabhuvaṃ śīghraṃ guṇair baddhvāpi taṃ tataḥ
yantrāropaṇavelāyāṃ ghoṣayām āsur uddhatam **33.125**

nītveti. spaṣṭam.

---

1 asāv Ch] amāv J_3 **33.122c** āśena J_3] āmena Ch **5** pāpinaṃ Ch] māpinaṃ J_3 **33.123c** śaṅkāṃ Ch] śaṃkyāṃ J_3 **33.123d** vidadhyur em.] vidadhyu J_3 Ch **9** śaṅkāṃ Ch] śaṃkyāṃ J_3 saṃbhāvanāṃ em.] saṃbhāvaṃnā J_3 Ch dolā J_3] dalau Ch 'rthe J_3] rthī Ch **33.124a** cādaḥ Ch] cāryaḥ J_3 **33.124c** avaheḍyai em. schol.] avaheḍyau J_3, avahoḍyai Ch **14** avaheḍye Ch] avaheḍyau J_3 **15** brūyur J_3] brūdhur Ch ity anādṛtya Ch] itinādṛtya J_3 **33.125a** vadha Ch] vada J_3 **33.125a** bhuvaṃ J_3] vuvaṃ Ch **33.125b** guṇair Ch] guṇai J_3 **33.125b** baddhvā Ch] tvaddhvā J_3 **33.125d** āsur em.] āsar J_3 Ch

ghoṣaṇām āha: **aya** iti.

aye śṛṇuta · āyadhvaṃ vijane mārito 'munā
ko'pīty atrodabhūd ājñā yantram āropyatām iti **33.126**

aye · iti lokasaṃmukhīkaraṇe. **āyadhvam** āgacchata. **atrai**tasmin vadhake. **ājñā** rājājñ**odabhūd** utpannā.

ghoṣaṇākāriteṣv atra yuvā kaścid avekṣakaḥ
nirgatya purataḥ prāha mā mety adhikṛtān drutam **33.127**

ghoṣaṇeti. **ghoṣaṇayākāriteṣv** āhūteṣu · **atrai**teṣu madhye **nirgatyā**vekṣakasamājāt.

tāvat kṣamadhvaṃ rājāgre gatvāhaṃ yāvad asya tu
vadhasya nirṇayaṃ vacmi parathānarthasaṃgatiḥ **33.128**

tāvad iti. **kṣamadhvaṃ** kālakṣepaṃ kuruta. **parathe**ti bhavadakṣamaṇe. **anarthasaṃbhava** iti bhavatāṃ svāmino 'sya mamāpīti bhāvaḥ.

asau ca bhavadānīto 'naghaś ced aghaśaṅkayā
pāpam āropyate 'laṃ tat sthitir naśyet kṣaṇād iyam **33.129**

asau ceti. **iyaṃ sthitī** rājyasthitiḥ. **alam** atiśayena sāṅgopāṅgam. **kṣaṇāt** tūrṇam.

iti viśrutavṛttās te vadhakā vismitās tataḥ
vidhāya kālakṣepaṃ taṃ rājāntikam upānayan **33.130**

itīti. **viśrutavṛttā** viśeṣeṇa *parathānarthasaṃbhava*[11] iti · avadhṛtavṛttāḥ.

so 'gre bhūtvaiva rājānam āha sma tvarayoddhataḥ

33.126a āyadhvaṃ coni.] yāyadhvaṃ J_3 Ch **33.126b** mārito Ch] sārito J_3 **33.126b** 'munā Ch] manā J_3 **4** saṃmukhī J_3] saṃmukhe Ch **5** ājñodabhūd J_3] ājñadobhūd Ch **8** āvekṣaka J_3] auvakṣa Ch **33.128a** kṣamadhvaṃ Ch] kṣamaṃdhva J_3 **33.128c** vacmi J_3] vadhmi Ch **11** parathe Ch] patathe J_3 **33.129a** ānīto em.] ānete J_3, ānītai Ch **33.129c** 'laṃ Ch] rṇaṃ J_3 **15** sthitī Ch] sthite J_3 **33.130c** vidhāya J_3] vidhā Ch

Anm. zu 33.126a *śṛṇuta · āyadhvaṃ:* Der Imperativ *ā-ayadhvam* von *ā-i* scheint im Lichte anderer Belege von *i* mit thematischer Präsensstammbildung und *ātmanepada*-Endungen auch gegen Dhātupāṭha, Ed. Böhtlingk 2,63 möglich. Diese Form ist allerdings ungebräuchlich, wie auch die Erklärung Sāhibrāms mit dem eingängigen *ā-gacchata* indirekt bestätigt. Damit *ā-gacchata* die ungebräuchliche Form umfassend erklärt, wäre an ihr dasselbe Präfix zu erwarten, genau wie es die Textzeugen im Kommentar auch überliefern. Damit scheidet ein anderes oder weiteres Präfix für *ā-ayadhvam* aus, welches allein den im Grundtext einhellig überlieferten Halbvokal *y-* vor der Form sinnvoll verwerten und den Hiat vermeiden könnte. Der editorische Spielraum beschränkt sich daher darauf, ein Unterbleiben des Sandhi zwischen den zwei Imperativformen als ursprünglich anzunehmen und *y-* als Versuch zu werten, diesen offensichtlichen Makel zu beheben.

[11] Vgl. 33.128d und Kommentar.

kṣamāpaka vadho ’yaṃ me mā vṛthāsau pramāpyatām **33.131**

so ’gre · iti. **ayam** iti vijanasaṃpannaḥ · bhavadbhir adṛṣṭo **me vadhaḥ**. matkartṛko ’sau vadha ity arthaḥ. **asāv** iti hiṃsakatayā saṃbhāvitaḥ. **pramāpyatāṃ** māryatām.

purātanaripur me ’sau labdhvātrāvasaraṃ mayā
haṭhena mārito nāsya kiṃcid apy atra bodhanam **33.132**

purātaneti. **atra** vijane vane. **asya** bhavacchaṅkitasya **bodhanaṃ** vṛttābhijñātṛtvam.

śrutvā vicintya bhīmagnaḥ saṃdhāryeṣṭvā śucivrataḥ
iṣṭadevatayājñaivaṃ na kāryeti paṇaṃ dadhe **33.133**

śrutveti. **vicintya** kim idaṃ mayā saṃbhāvanāmātreṇājñaptam iti **bhīmagnaḥ saṃdhārya** prāṇasaṃdhāraṇāṃ kṛtvā · **iṣṭadevatayā** sveṣṭadeven**eṣṭvā** saṃgatiṃ kṛtvā mayādya prabhṛti **naivam** iti śaṅkāmātreṇa **nājñā** kriyate · iti **paṇaṃ** niyamaṃ **dadhe** kartavyatayā svīcakāra.

dattvāsyonmocanāśāstiṃ rājyāsanakṛtasthitiḥ
kārāyāṃ bandhayām āsa sa taṃ sadvṛttavādinam **33.134**

dattveti. **sadvṛttavādinaṃ** satyavṛttāntavādinam. atra kārābandhane hetugarbhaṃ rājaviśeṣaṇam: **rājyāsane**ti. anyathā svayam eva prajoddhatau kiṃ rājyena kṛtyam iti.

atraiva viśeṣabodhanāyottaragranthāvatāraḥ: **tam** iti.

taṃ nidhāpyātha kārāyāṃ taṃ cāpy unmocyate prabhum
adhyakṣāḥ purato gatvā tathā vṛttaṃ vyajijñapan **33.135**

tathā vṛttam iti · asau kārāyāṃ kṛto ’sau ca mocita iti.

tato viśvastacitto ’sau dharmamīmāṃsakān bahūn
āhūya mantrimukhyāṃś ca papracchārthe ’tra sādaram **33.136**

33.131a bhūtvai J_3] bhūtai Ch **33.131a** rājānam Ch] rājānas J_3 **2** adṛṣṭo em.] dṛṣṭo J_3 Ch **3** māryatām Ch] sāryatām J_3 **33.132a** purātana J_3] purānata Ch **33.132c** nāsya J_3] nāmya Ch **33.133b** eṣṭvā Ch] eṣā J_3 **33.133b** vrataḥ J_3] vutaḥ Ch **33.133c** iṣṭadeva J_3] iṣṭedaiva Ch **33.133c** aivaṃ Ch] aiva J_3 **10** ādya Ch] ādhya J_3 **33.134b** āsana Ch] āmana J_3 **14** dattve J_3] yattve Ch **15** āsane Ch] āmane J_3 oddhatau Ch] eddhatau J_3 **33.135b** unmocyate J_3] unmodhyate Ch **33.135d** vyajijñapan Ch] vijijñapan J_3 **33.136a** citto J_3] dhitto Ch **33.136c** mukhyāṃś J_3] mukhyāś Ch

---

Anm. zu 33.133bc *iṣṭvā … iṣṭadevatayā:* Es bleibt unklar, wie das im Kommentar umgestellte *iṣṭadevatayā iṣṭvā* syntaktisch und semantisch mit der Erklärung *saṃgatiṃ kṛtvā* in Übereinstimmung zu bringen ist. Könnte dies ein Hinweis auf ein anderes Verb als das bei *iṣṭvā* zu erwartende *yaj* sein, etwa Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 4.19: *iṣa gatau*? **Anm. zu 15** *rājyena:* Zweifelhaft, oder lies: *rājye na*? **Anm. zu 33.136a** *viśvasta-:* Denkbar wäre auch *’viśvasta-*, wenn es hier bedeuten sollte, dass er seinem eigenen Urteil misstraut.

tata iti. **atrārthe**: asya svayam āveditasvavṛttasya vidheyam iti.

sametyāsau ca tair ukto na vadhyo 'sau kathaṃcana
gurulāghavam ālocya pāpānāṃ niṣkṛtir dhruvā **33.137**

sametyeti. **niṣkṛtiḥ** prāyaścittam.

gurulāghavam evālocayati: **mārita** iti.

mārite svaripau satyavācāpy unmocitaḥ paraḥ
mṛto 'rir eko vacanād asyeti laghutā dhruvam **33.138**

yady asau satyaṃ na vadet tadāsau dvitīyo nirnimittaṃ mārito bhaved iti gauravam. **ekaś** ca **mṛtaḥ** sa **cārir** iti **lāghavam**.

iti śāstram idaṃ no 'dya nyāyasaṃdarbhadurdharam
vardhati prabhudhī rūḍhā sarvato 'pi garīyasī **33.139**

itīti. **idam asmanmatam**. parato bhavadājñā pramāṇam iti bhāvaḥ.

viśeṣaviduṣāṃ vaktrāt sārasaṃkṣiptam ādarāt
niśamyānāyya cāgre taṃ papracchākhilam eva saḥ **33.140**

viśeṣeti. **akhilaṃ** sāṅgopāṅgaṃ tadvṛttam.

atra mūlaṃ svarūpaṃ ca vācyaṃ me niyataṃ tvayā
iti rājñā svayaṃ pṛṣṭo jagādāgre sa dhairyabhūḥ **33.141**

atreti nigadavyākhyātam.

satyaṃ me 'rir asau nādya tāvan me vaśam āgataḥ
labdho 'sau vijane tūrṇaṃ mārito 'sya na kiṃcana **33.142**

satyam iti. **asyā**dhyāropitavadhasya **na kiṃcana** na kiṃcinmātreṇāpi viditavṛttatvam astīti bhāvaḥ.

niśamya maditaḥ so 'tha satyaṃ dhyātvāha sanmatiḥ
tasyāṃ vinayaśikṣāyām uktaṃ kim iti vismṛtam **33.143**

---

5 ālocayati em.] ālayoyati J_3 Ch **33.138a** mārite em. schol.] sārite J_3 Ch **33.138b** unmocitaḥ J_3] unmodhitaḥ Ch **33.138c** eko Ch] eka J_3 **8** satyaṃ na em.] satyanaṃ J_3 Ch **33.139b** saṃdarbha Ch] mandarbha J_3 **33.139c** vardhati J_3] varvati Ch **12** asman Ch] asmān J_3 **33.140a** viduṣāṃ Ch] viduṣā J_3 **33.140c** ānāyya Ch] ānādhya J_3 **33.141b** me Ch] se J_3 **33.142a** 'rir asau J_3] ritamau Ch

niśamyeti. **satyaṃ dhyātvā** satyam etasyaitad vacanam iti smṛtvā. atha vā **satyaṃ** brahmarūpaṃ **dhyātvā**: aho adhyāropināhaṃ duṣkṛtapātraṃ jāta iti tam īśvaraṃ śaraṇīkṛty**āha**. **vinayaśikṣe**ti granthikānāma.

vineyaśikṣārthaṃ tad uktaṃ viśadayati: **rājñe**ti.

rājñā viśaṅkayā naiva kharībhūya kadācana
raktaṃ srāvyaṃ mahānarthasūtrapātas tathodiyāt **33.144**

kharībhūyodyatībhūya. **sūtrapāto** yena vāstu nibadhyate.

śaṅkayā daṇḍanā yāsau naiṣa prābhavyasaṃstavaḥ
pratyaye ’sati kasyāpi na śubhā raktapātanā **33.145**

śaṅkayeti. **na śubhe**ti · ihāmutrāpi bhayadāyitvāt.

vyatirekeṇāpy uktam arthaṃ sādhayati: **tathā ce**ti.

tathā ca śaṅkāmātreṇa yatrājñā bhūbhujāṃ tataḥ
deśāt tūrṇaṃ palāyyaiva dūraṃ gacched iti śrutiḥ **33.146**

śrutir ity avaśyapālanādyotanārtham.

atra śekharayati: **nidarśitam** iti.

nidarśitam idaṃ rājñā kenacit sarvagocarā
svarathyā sthāpitā sarve svābhīṣṭaṃ prāpnuvantv iti **33.147**

sarva iti mahājanāḥ prākṛtāś ca. **svābhīṣṭam** iti · āgacchantu. yasya yad vaktavyaṃ sa tad vadatv iti svadvāram udghaṭitam eva sthāpitam iti.

etatphalam āha: **mahājanā** iti.

mahājanāḥ prākṛtāś ca sveṣṭabhāgam ivāviduḥ
taddarśanaṃ viśuddhāyāṃ buddhau kiṃ nāma durlabham **33.148**

sveṣṭabhāgaḥ sveṣṭadevatābhāgo naivedyam iti yāvat. yathā sveṣṭadevatānaivedyaṃ satphalāvāptaye sarve premṇārthayanti tathā **taddarśanam** iti. na cāsyedaṃ karma vismayāyety āha: **viśuddhāyām** iti.

---

1 smṛtvā J_3] smṛti Ch **2** adhyāropinā em.] adhyāpinā J_3 Ch **3** śikṣe J_3] śikhe Ch granthikā Ch] grasthikā J_3 **33.144c** srāvyaṃ J_3] prāvyaṃ Ch **33.145d** pātanā J_3] pātanaḥ Ch **10** śubhe J_3] śuddhe Ch **33.146c** palāyyai Ch] palādyai J_3 **33.146d** dūraṃ Ch] dūtaṃ J_3 **14** ity avaśya J_3] itivaśya Ch **18** āgacchantu J_3] agacchaṃtu Ch **19** udghaṭitam J_3] udghāṭitam Ch **23** sveṣṭa em.] sveṣṭā J_3 Ch bhāgo Ch] bhāge J_3

mūrdhasthaśekharaśikhāmauktik†ālīṃ† dyutiṃ parām
svalocanaprakāśāya dhīmanto 'sya yayācire **33.149**

mūrdhastheti. sabhāsthitataddarśanaṃ dhīmatāṃ tamonāśakaṃ jātam ity arthaḥ.

atrārthāntaranyāsenoktam arthaṃ samarthayati: **saddhareśe**ti.

saddhareśamukhālokaprakāśenaiva jāyate
prakāśabharitā satyaṃ janānāṃ locanadvayī **33.150**

spaṣṭam.

kadācic ca samājasya vṛddhaḥ kaścid vipakvadhīḥ
saṃvādāntarataś citrām āviścakre kathām imām **33.151**

kadācid iti. **saṃvādāntarataḥ** kathāprasaṅgena.

vicārayata ye rājadarśanāl lābhabhāginaḥ
teṣāṃ ca tadupagrāhyam ādeyaṃ kiṃcanoddhuram **33.152**

vicārayateti. **tadupagrāhyaṃ** tasyopadhā · **uddhuraṃ** sāravat · **ādeyam** āneyam.

tan mamāpy atra bāhye 'sminn asaty apy ātmagocare
asty ekaṃ vaidyatānarghasaṃpuṭe ratnarūpakam **33.153**

tad iti. **atre**ty etadartham. **asminn** ity upadhocite sauvarṇādivastuni · **ātmagocare 'saty api** na nirāśena bhāvyam iti · **asty ekam** iti **vaidyatā** viśeṣavidvattā sa ev**ānarghasaṃpuṭas** tatr**aikaṃ ratnarūpakaṃ** praśastaṃ ratnam **astī**ti praśaṃsāyāṃ rūpaṃ[12] laghutve ca ka[13] iti **ratnarūpakam** iti prayogaḥ.

vāñchāmi tad idaṃ tūrṇam upadhīkṛtya bhūbhṛtaḥ
prītim utpādya mayakā bhāvyaṃ lābhavatā dhruvam **33.154**

vāñchāmīti. spaṣṭam.

niśamyāsya nṛpaḥ prauḍharūpāṃ tāṃ bhāratīṃ mudā

33.149d dhīmanto 'sya Ch] dhīmantasyo J_3 **33.149d** yayācire J_3] yayādhire Ch **33.150a** mukhā J_3] makhā Ch **33.151a** samājasya J_3] samājosya Ch **10** āntarataḥ em.] āntaraḥ J_3 Ch **13** opadhā J_3] opadā Ch ādeyam J_3] ādeyas Ch **33.153d** rūpakam Ch schol.] śekharam J_3 **17** asty Ch] asy J_3 vidvattā Ch] vidvartā J_3 **18** laghutve J_3] laghurbe Ch **33.154a** idaṃ J_3] ida Ch

---

Anm. zu 33.149b *-mauktik†ālīṃ†:* Lies: *-mauktikālī-*? *-mauktikānāṃ*? **Anm. zu 33.151a** *samājasya:* Verderbt für *samāje 'sya*?

---

[12]Vgl. PĀṆINI 6,3.66: *praśaṃsāyāṃ rūpap.* [13]Vgl. PĀṆINI 6,3.85: *alpe.*

uvāca ślakṣṇayā vācā modayann iva sarvataḥ **33.155**

niśamyeti gatārtham.

supakvabuddhe nigame madīye 'tra bharo mahān
vastūnām atisārāṇāṃ kathāsārākhyavastuni **33.156**

supakveti. **nigamo** vyavahārapanthāḥ. mama satkathāvastv evātiprītaye · iti bhāvaḥ. tasmāt tad ānaya. kiṃ nāma tad iti.

iti kautukam ālocya rājño 'sau satkathābhare
hṛṣṭacitta uvācedaṃ pūrvāparavicakṣaṇaḥ **33.157**

itīti. **pūrvāparavicakṣaṇo** vṛddhamatiḥ.

śayaśākhācatuṣkaṃ te 'pekṣyaṃ rājan yathā bhavān
na caskhalīti kāryeṣu skhalena sarvathā bhayam **33.158**

śayaśākheti. **yathā** śayacatuṣkāpekṣayā.

śayaśākhācatuṣkam[14] iti vivṛṇoti: **yat svayam** iti.

yat svayaṃ dṛśyate tatra bhūtvā viśvastacetanaḥ
vidhānaṃ kuru rājendra śrutau mādaram ācara **33.159**

ayaṃ bhāvaḥ: locanaśravaṇayor antaram aṅgulicatuṣkam eva vidyate · iti. **svayaṃ** locanena vilokya **viśvastamatir bhūtvā vidhānaṃ vidhehi**. **śrutau** śravaṇe 'ṅgulicatuṣkāntarite **mādaram ācara**: śrutyavadhārite viśvāsābhāvāc chaṅkayā ca pravṛttir anarthāyaiveti. svayaṃ cakṣuṣā dṛṣṭe satyapratītyā vartanaṃ yuktam. śrute ca vaktur āptānāptasādhāraṇatvena satyā-satyatvasaṃbhavād vartanam ayuktam iti.

sarvathā śobhanaṃ dṛṣṭam ihāmutra sukhodayam
anena caratāṃ siddhiḥ śrutaṃ dṛṣṭasamaṃ kutaḥ **33.160**

sarvatheti pūrveṇa gatārtham.

aṅkakāriṣu rājājñā balinīyaṃ nṛpair manaḥ

33.155a prauḍha Ch] prāḍho J_3 **33.156a** su Ch] sva J_3 **33.156b** madīye 'tra Ch] madīyatre J_3 **5** su Ch] sva J_3 vyavahāra Ch] vyavara J_3 panthāḥ em.] pathāḥ J_3, pathaḥ Ch **33.158c** caskhalīti J_3] caskhaleti Ch **33.158d** skhalena J_3] skhalane Ch **16** antaram em.] aṃtaras J_3 Ch **18** mādaram Ch] mādharam J_3 viśvāsā J_3] viśvāsvā Ch aive Ch] evai J_3 **19–20** āsatya Ch] āsaṭr J_3 **20** ayuktam Ch] adhuktam J_3

Anm. zu 33.158c *caskhalīti:* Frequentiv von *skhal*, vgl. KIELHORN § 470.

[14] 33.158a.

kṛtvā viśvastam ādheyā na jātv eva viśaṅkayā **33.161**

aṅkakāriṇo gurupitrādayo 'pi santīti bahuvacanam. **balinī**ti śārīradaṇḍe paramasyaivādhikārāt. **ādheyā** vidheyā. **viśaṅkaye**ti saṃbhāvanāmātreṇa.

tathā hīti nidarśanaṃ dyotayati: **śaṅke**ti.

śaṅkāśvāsadhiyāsthāne yojitā cet sphuṭībhavet
pratītau mukhadarśinyāṃ kiṃ nāpyeta jaḍair akam **33.162**

āśvāsadhiyā pratītadhiyā **śaṅkāsthāne ced yojitā** kadācid daivecchayā **spuṭībhaved** asatyam idam iti **pratītāv** anyathā **mukhadarśinyāṃ jaḍair** anusaṃdhānaśūnyaiḥ **kim akaṃ** duḥkhaṃ **nāpyeta** sarvam eva duḥkham āpyate: atra bhave mukhamālinyadurnāmāptir amutra ca bhara iti.

niśamyetthaṃ mataṃ sādhukārair vṛddham athārcicat
pāritoṣikadānena tatkathāmṛtatṛptadhīḥ **33.163**

niśamyeti †tadidadhīti spaṣṭam†.

deśadeśīyanepathyaṃ dharmaśobhā ca sā bhṛśam
viśvastaśiraso yāsau śāstir āsyād udeṣyati **33.164**

deśeti. viśvastamanasa iti vaktavye **viśvastaśirasa** iti **śiro**grahaṇaṃ śāstidīptatāsūcanārtham. yathā saṃjātavikāraṃ namram api vastu nepathyenācchādyate tathānayāpi **deśadeśīyā** iti **nepathya**grahaṇam.

śaṅkāspadaṃ ca yā śāstiḥ sā hṛdrandhram udīritam
tathā naśyati śobheyam iti śāstrārthasaṃgrahaḥ **33.165**

śaṅkāspadam iti. **tathe**ti hṛdrandhrasadbhāve **śobhā** rājyasamṛddhiḥ.

idānīṃ śaṅkāmātreṇa rājñāṃ pravṛttau nimittaṃ nirūpayitum avatārayati: **tathā ce**ti.

tathā ca kenacid vaidyo 'bhyetya pṛṣṭo mahībhujām
pramādakāraṇaṃ brūhi prāyeṇaite pramādinaḥ **33.166**

ete rājānaḥ.

---

2 aṅka Ch] śaṅka J_3 kāriṇo J_3] katrariṇo Ch pitrādayo em.] pitādayo J_3, pitādvayo Ch **3** ādhikārāt Ch] ācikārāt J_3 ādheyā Ch] āceyā J_3 **33.162b** yojitā cet Ch] yojitaucat J_3 **7** dhiyā J_3] dhiya Ch yojitā Ch] yajitā J_3 **9** nāpyeta Ch] nāpyate J_3 **10** iti J_3] i.. l. n. Ch **33.163a** etthaṃ J_3] erthaṃ Ch **13** †tadidadhīti spaṣṭam† Ch] om. J_3 **17** nepathyenā J_3] nepathenā Ch **18** nepathya J_3] nepathyā Ch **33.165b** randhram J_3] raṃdhrum Ch **21** randhra J_3] raṃdhru Ch **33.166a** vaidyo J_3] vaidyau Ch **25** rājānaḥ J_3] ..jānaḥ l. n. Ch

†pramādakāraṇaṃ brūhi† yāni kurvanti bhūbhujaḥ
jyāpatyād arjakebhyaś ca †nirvārtān† iti niścayaḥ **33.167**

jyāpatyaṃ dharādhipatyam. **bhūbhuja** iti †śaśamaṃtaṃ†.

kāmas tṛṣṇā surāpānaṃ trayaṃ hānir ayaṃ nṛṇām
viśeṣeṇa mahīpānāṃ sarvatraiṣāṃ hi gauravam **33.168**

kāma iti. **sarvatre**ti kartavyajāte.

tatrādau kāmasya pramādakāraṇatvam āha: **tatre**ti.

tatrendriyapramodena yaḥ kāmavaśago bhavet
naśyeyuḥ kāmanās tasya sarvā iti viniścayaḥ **33.169**

spaṣṭam.

na lajjāṃ noparodhaṃ vā kāmī kasyāpi paśyati
na bhīś cāpīkṣyate vyaktam aihikyāmuṣmikī manāk **33.170**

na lajjām iti †katham ahaṃ vihitedṛkkṛtya etanmukhaṃ paśyāmīti† · alajjaṃ paśyāmīti. **na bhīś cāpī**ti kāmineti vibhaktipariṇāmaḥ.

tatrāpi rājño 'narthagauravam āha: **kāme**ti.

kāmabhogonmattatāyāṃ yaḥ ko'pi ratadhīr nṛpaḥ
samaṃ kāryāṇi tasyāśu gatānīti viniścayaḥ **33.171**

atra śekharayati: **ākhyāyike**ti.

ākhyāyikeyam atrāpi gītā prācyaiḥ purāgrataḥ
Śakendram etyādhikṛtaḥ ko'py avocat priyaṃvadaḥ **33.172**

priyaṃvada iti premṇā hitavādī.

mahārājāyatiṃ vīkṣyodvāhyās te bahavaḥ striyaḥ

---

3 bhūbhuja iti †śaśamaṃtaṃ† J_3] om. Ch **7** pramāda Ch] prasāda J_3 tatre em.] vūtre J_3, vratre Ch **33.169a** endriya Ch] enpriya J_3 **33.170d** āmuṣmikī Ch] āmaṣmikī J_3 **33.170a** lajjāṃ Ch] lajñaṃ J_3 **13** lajjām em.] lajñam J_3 Ch kṛtya J_3] satya Ch paśyāmīti J_3] paśy...ti l. n. Ch na Ch] a J_3 **15** āpi J_3] ā.i l. n. Ch rājño 'nartha em.] rājñanortha J_3, ...northa l. n. J_4 **21** premṇā Ch] dramṇā J_3 vādī J_3] yādī Ch

---

Anm. zu 33.167a *pramādakāraṇaṃ brūhi:* rep. 33.116c, lies: *... brūmi*? **Anm. zu 33.167c** *nirvārtān:* Lies: *nivṛttān*? **Anm. zu 3** *śaśamaṃtaṃ:* Lies: *śasantaḥ*? **Anm. zu 33.172c** *Śakendram:* Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von *Iskandar/Sikandar* Alexander.

satsvātmajeṣu bahuṣu dhuryaḥ ko'pi bhaved dhruvam **33.173**

mahārājeti. **mahārāje**ty āmantraṇam. nānyaḥ ko'pi tvatsamo 'dhunāstīti sūcanārtham. **āyatir** auttarakālikī gatiḥ. **dhuryaḥ** kuladhurīṇaḥ.

anyathāpy etadauttaryam āha: **atha ve**ti.

atha vā śiṣyamāṇeṣu bahuṣv ākhyeyam ujjvalā
tava sthātā ciraṃjīvī dehenāpi bhaviṣyasi **33.174**

deheneti kīrtidehena **cirajīvī bhaviṣyasy** eva. anen**āpi** bhautikena **dehena cirajīvī bhaviṣyasi**. *ātmaiva putranāmāsī*ti[15] śruteḥ.

kuśalā sarvathā seyaṃ tavena bahubhāryatā
bhṛtyā vijñāpanāsārāḥ pramāṇaṃ prabhudhīḥ param **33.175**

kuśaleti. **tava** · **ine**ti cchedaḥ. he · **ina** svāmin.

iti premapuraskārabharitāṃ giram asya saḥ
niśamya smitvovācedaṃ satyaṃ prema vibhāty adaḥ **33.176**

itīti. **ada** etad bhavadvacanam.

satyaṃ cāvadhyadīnārtavacaḥpālanayā yathā
sannāmnā pretya cehāpi bhadraṃ prāpyeta nānyathā **33.177**

satyam iti. **nānyathe**ti putrādinā tatheti śeṣaḥ.

manaskāro mahīpānām ubhayenaiva bhūtale
tad idaṃ svavaśe yena pālitaṃ sa vaśī sukhī **33.178**

manaskāra iti. **manaskāraḥ** kālāntare smṛtiḥ. **ubhayenaivo**ktacareṇa. na bahuputratayety āśayaḥ.

atra samarthayati: **asty eve**ti.

asty evāmnāyavacanam ātmā putra iti[16] sphuṭam
svavidheyaṃ nṛṇāṃ svasya smārakaṃ ceti sannayaḥ **33.179**

33.173c dhuryaḥ em. schol.] āryaḥ J_3, dhuyaḥ Ch **33.173d** dhruvam Ch] dhravam J_3 **3** gatiḥ J_3] gati Ch **4** auttaryam em.] auturyam J_3 Ch **7** dehene em.] dehane J_3, dehone Ch dehena J_3] dehona Ch **33.175a** seyaṃ Ch] meyaṃ J_3 **33.176c** ovāce Ch] avauce J_3 **33.177a** ārta J_3] ātu Ch **33.178c** vaśe J_3] śe Ch **33.178d** sukhī Ch] mukhī J_3 **20** ubhaye Ch] ubhayo J_3 **33.179a** asty Ch] yasty J_3 **33.179a** evā J_3 schol.] eyā Ch

---

[15] Mānavagṛhyasūtra, Ed. R. H. Sastri 1,18.6 = Āśvalāyanagṛhyasūtra, Ed. Tirtha 1,15.11, dort c: *ātmā vai* … [16] Vgl. Kommentar sub 33.174.

evakāreṇāmnāyavacanasya śabdapramāṇakatvād avyabhicāritvaṃ dyotayati. **svavidheyaṃ** svakartavyaṃ karma. **sannaya** iti · āmnāyānugatam anubhavānugataṃ ceti bhāvaḥ.

bahustrīkaraṇaṃ pratyakṣaduṣṭam ity āha: **atiduṣṭam** iti.

atiduṣṭam idaṃ nāma yaḥ sarvavijayī sa cet
kaṭākṣair badhyate strīṇāṃ bahustrīgatir īdṛśī **33.180**

sarvavijayī sarvathā pragalbhaḥ. mā badhyatām iti ced āha: **bahustrī**ti. ko hi nāma kāmaparavaśatvād udūḍhabahustrīkas tadadhīnatvān na tajjito bhaved iti bhāvaḥ.

sarvathaitan nyakkāra eva. sādhīyān iti sūcayati: **ya** iti.

yaḥ ko'py ekakṣaṇaṃ caitadāśām anusared varam
tanmūrdhni pātaḥ pāṃsūnāṃ hrīr yat siṃhā vaśāvaśāḥ **33.181**

etadāśāṃ kāminīcchām. etadāś**ānusaraṇāt pāṃsupāta** eva **murdhni vara** iti pāṃsupāto dhūnanakṣālanādināpaity api. etadāśānusaraṇapaṅkapāto hi na kenāpy upāyenāpaitīti tātparyam. atrārthāntarayati: **hrīr** iti. **siṃhāḥ** puruṣaśreṣṭhā mṛgendrāś ca. **vaśā** strī hastinī ca. atha vā **mūrdhni** †pāṃto† maraṇam iti vyākhyeyam.
ity †ādyaḥ† pramādakāraṇaṃ kāmaḥ.

dvitīyaṃ pramādakāraṇam āha: **tṛṣṇaye**ti.

tṛṣṇayālaṃ yayā so 'pi parakīye 'pi vastuni
hitvaiva pāpakalanām udyogaṃ kurute haṭhāt **33.182**

so 'pīti tṛṣṇāluḥ.

atra samarthayati: **puṇyāpuṇye**ti.

puṇyāpuṇyakalāṃ hitvā caratāṃ ca yathātatham
katham arjakaśaṅkāntar uttiṣṭheta mahībhujām **33.183**

yathātatham iti hiṃsādivyāpāreṇa. **śaṅke**ti katham asau yogakṣemapātraṃ bhaved iti.

atraiva bharayati: **ākuñcayann** iti.

---

3 karaṇaṃ Ch] karaṇa J_3 **33.181c** pāṃsūnāṃ J_3] pāsūnāṃ Ch **11** saraṇāt em.] maraṇāt J_3, smaraṇāt Ch pāṃsu em.] pāṃsa J_3 Ch **12** āpaity Ch] āpaty J_3 āpaitī J_3] āpaite Ch **13** āntarayati J_3] āṃtara · iti Ch **16** tṛṣṇaye J_3] tṛstaye Ch **33.182c** hitvai J_3] hirbaiva Ch **19** add. i. t. post *tṛṣṇāluḥ*: śrīRāmāya namo namaḥ Ch **33.183d** āntar utti Ch] āṃtakṛti J_3 **24** ākuñ J_3] āktaṃ Ch

---

Anm. zu 14 *pāṃto:* Wahrscheinlich: *pāṃsupāto* oder nur *pāto*? **Anm. zu 15** *ādyaḥ:* Lies: *ādyaṃ* oder *ādya-*?

ākuñcayann apy akhilaṃ sarvato 'pi yayāndhadhīḥ
na pūrṇadṛk katham imāṃ pidhānīṃ svīkaroti san **33.184**

ākuñcanaṃ svavaśīkṛtya gopanam. **pidhānīṃ** sadasadvivekācchādayitrīm. **san** vivekī paṇḍitaḥ.

icchato 'sya madanyasya mā bhūt kiṃcana jātv iti
kathaṃ vṛddhiṃ karoty eṣa sarvajñaḥ sarvarakṣakaḥ **33.185**

icchata iti. **asya** **tṛṣṇāloḥ**.

na netrapuṭikā jātu lubdhānāṃ pūryate dhruvam
bhūyate mauktikabhṛtā śukty ā saṃtoṣadhāraṇāt **33.186**

na netreti. atra vyatirekadṛṣṭāntaḥ: **bhūyate** · iti. yadaiva śuktikālpajalakaṇādānena puṭadvayasaṃmīlanātmakaṃ saṃtoṣaṃ dhārayati tadaiva muktāpūrṇodarī jāyate. saṃtoṣābhāve †bahya eva† śūnyodarā dṛśyante · iti.

atra śekharayati: **udāhṛtam** iti.

udāhṛtam idaṃ cāpi ko'pi śānta upāgatam
kaṃcanenaṃ śaśāsāddhā tadvelāyāṃ vibuddhadhīḥ **33.187**

upāgatam iti śrutatadantavelatvān melanārtham antikam āyāntam. **addhā** tattvataḥ. **tadvelāyām**: **sā** cāsau **velā**ntaveleti yāvat. **vibuddhadhīr** iti kaḥ katham upadeśya iti.

śāsanāvākyaṃ paṭhati: **aho** iti.

aho te phalitaṃ bhāgyair āḍhyarājo 'si mānada
mā dīnadurvidheno bhūr gaccha jīvadṛḍhāḥ samāḥ **33.188**

āḍhyarāja iti · idānīṃ tāvat · bhavataḥ sarve samarjakā āḍhyā iti. yadi ca sāṃpratam anyāyena tebhyo baliṃ daṇḍayasi tadā **dīna**daridrarājo 'sāv iti tvāṃ vyapadiśantīti tadvyapadeśapātraṃ tvaṃ **mā bhūr** iti nyāyena prajā rakṣa.

etad anyasaṃvādena draḍhayati: **uktaṃ ce**ti.

uktaṃ ca yadi kośāśā rājñāṃ manasi vardhate

33.184a ākuñ J_3] āktaṃ Ch **3** ākuñ J_3] āktaṃ Ch pidhānīṃ J_3] pidhānī Ch **33.185b** bhūt kiṃ em.] bhūchaṃ J_3, bhūtkaṃ Ch **33.185b** jātv Ch] jāt J_3 **33.186c** mauktika Ch] sauktika J_3 **33.186d** śukty Ch] āky J_3 **10** na netre Ch] nenatre J_3 śukti Ch] śakti J_3 **12** bahya Ch] dhahvya indis. J_3 **13** udā em.] tadā J_3 Ch **33.187a** udā J_3] tadā Ch **16** upāgatam Ch] tadāgatam J_3 tattvataḥ Ch] tadvataḥ J_3 **17** velāyām J_3] velāyā Ch velāntavele em.] velāntevale J_3 Ch **33.188b** 'si Ch] mi J_3 **33.188c** eno em.] ono J_3 Ch

tad āḍhyā dīnatāṃ yānti hā kaṣṭaṃ dhig imāṃ tṛṣam **33.189**

dīnatāṃ yāntīti taddainyaśoko durvāra iti bhāvaḥ. **tṛṣam** iti kośavṛddhilakṣaṇām iti vṛddher eva sarvānyasaṃpadriktatālakṣaṇāyā anena niṣedhaḥ. na tu sarvathā kośasaṃcayābhāvaḥ.

yady āśaiṣotpatej jñatvāśaṃsyālaṃ ripugāminī
neyaṃ jātv api boddhavyā sukhadeti viniścayaḥ **33.190**

yadi ceyam api bhāvatvān na naśyatīti saṃbhāvanā tadāsāv itthaṃ pratīkāryety āha: **eṣā** kośo vardhatām iti tadaiṣā sva**ripugāminy alam**. **āśā**syāsau madripūn gacchatv ity **āśaṃsanīyam**. atra hetuḥ: **neyam** iti.

atra samarthayati: **katham** iti.

kathaṃ sthirāśāṃ tanute dhīro 'tra vimalāśayaḥ
yo 'sau vāyur ivājasraṃ calan naivopalabhyate **33.191**

atra kośasaṃcaye.

atra śekharayati: **tathā ce**ti.

tathā ca kaścid bhūmīśaḥ svair uktaḥ kośasaṃcaye
rājan baliṃ gṛhāṇeti pratyuvācāmalodayaḥ **33.192**

spaṣṭam.

dvayor babhāti yaḥ kośo mamāsau vyatyayān mataḥ
niścintam asmān me pūrṇāśaṃsā kiṃ na bhaved iti **33.193**

dvayor iti. **dvayor** gañjasamarjakayoḥ. **yo** gañjāgāralakṣaṇaḥ. **mamāsau viparyayeṇa mataḥ**: mama samarjakā eva kośaḥ. **niścintam** iti niścintaṃ vartamānasya **me 'smāt** samarjakalakṣaṇāt kośād **āśaṃsā** dhanākāṅkṣopayogakāla utpannā **kiṃ pūrṇā na bhaved** bhavatīti saṃbhāvyata iti saṃbhāvanāyāṃ liṅ. asmād eva kiṃ dadāmīti bhāvaḥ.
iti tṛṣṇākhyo dvitīyaḥ pramādahetuḥ.

tṛtīyam āha: **surāpāne**ti.

---

2 durvāra iti Ch] durvārayati J_3 **3** niṣedhaḥ Ch] niśedhaḥ J_3 add. rep. i. t. post *na tu*: natāṃ yāṃtīti taddainyaśoko durvāra iti bhāvaḥ tṛṣam iti kośavṛddhilakṣaṇāṃ iti vṛddher eva Ch$^{a.c.}$, del. Ch$^{p.c.}$ **33.190b** ripu J_3 m. c.] pu Ch **33.190d** sukhade Ch] sukheda J_3 **6** itthaṃ J_3] irthaṃ Ch **6–7** kośo vardhatām Ch] kośavordhatām J_3 **7** āśā J_3] āśyā Ch **8** hetuḥ: neyam J_3] hetunīyam Ch **9** samarthayati em.] samartha · iti J_3 J_4 **33.191b** dhīro 'tra em. schol.] dhīratro J_3 Ch **33.192a** īśaḥ Ch] eśaḥ J_3 **33.193a** babhāti J_3] babhauti Ch **33.193b** vyatyayān J_3] vyatyadhān Ch **19** mamāsau Ch] samāsau J_3 **20** mama J_3] sama Ch samarjakā Ch] mamarjakā J_3 **21** bhaved Ch] bhavod J_3 **22** bhavatīti em.] bhavetya J_3, bhavetiveti Ch liṅ Ch] liṭ J_3 asmād J_3] amād Ch kiṃ J_3] kiṃma Ch dadāmī Ch] dadāsī J_3

surāpānābhidhenāpi kṛtam auddhatyahetunā
yena krīḍāvihārādau nṛpair majjyeta tatkṣaṇam **33.194**

spaṣṭam.

hitecchubhir alaṃ bhāvyaṃ mahīpaiḥ pathyakāribhiḥ
mattatāyā mahānarthabhājanair bhūyate yayā **33.195**

hitecchubhir iti. **mattatāyāḥ pathyakāribhis** taddūravartibhir **alaṃ bhāvyam**. **bhūyate** · iti **mahīpair** iti śeṣa.

pramāde 'narthasaṃpattim āha: **tathā ce**ti **pravṛtte** · iti ca.

tathā ca matte nṛpatau pramāde 'tigarīyasi
arjakeṣu ca deśeṣu bhṛtyāḥ svecchaṃ caranti hi **33.196**

pravṛtte 'dhyakṣasaṃcāre svācchandyena kṣaṇād asau
viraktaprakṛtir bhūpo naśyed duṣkīrtibhājanam **33.197**

adhyakṣā adhikāriṇaḥ.

bodhyo 'dhīḥ sa madonmādakāraṇaṃ yena bhūbhṛtā
pītaṃ svamauḍhyakalamaḥ sthāpito 'nargalaṃ svayam **33.198**

bodhya iti. nānenedaṃ **madakāraṇaṃ pītam** api tv anena **svamauḍhyakalamaḥ svamauḍhyam** eva **kalamo** lekhanī svamauḍhyalekhanārthaṃ **svayam anargalaṃ sthāpitaḥ**. manmauḍhyam anayā lekhanyā pravīṇā likhantv iti svayam eva tena tebhyo lekhany arpiteti.

33.194a ābhidhe J_3] ābhidhī Ch **33.194b** kṛtam em.] kṛtas J_3 Ch **33.195c** mattatāyā J_3] martatāyā Ch **33.195d** bhājanair Ch] bhājanai J_3 **33.195d** yayā Ch] tadā J_3 **6** mattatāyāḥ J_3] martatāyāḥ Ch **33.196a** matte Ch] marte J_3 **33.196b** garīyasi Ch] garīṣasi J_3 **33.196d** bhṛtyāḥ Ch] vṛtyāḥ J_3 **33.196d** svecchaṃ Ch] svecha J_3 **33.197b** svācchandyena Ch] svācchanyena J_3 **33.198c** mauḍhya em. schol.] māḍhyo J_3 Ch **16** pītam Ch] pītas J_3 mauḍhya Ch] sauḍhya J_3 kalamaḥ Ch] kalasaḥ J_3 **17** mauḍhyam Ch] sauḍhyam J_3 sva J_3] ṣva Ch mauḍhya Ch] sauḍhya J_3 **18** man em.] san J_3 Ch eva tena em.] evetana J_3, evetanna Ch arpite Ch] atpite J_3

Anm. zu 16–17 *svamauḍhyam eva kalamaḥ:* Diese erste Analyse von *sva-mauḍhya-kalamaḥ* als appositionelles Kompositum (*karmadhāraya*) scheint nicht zur folgenden Erklärung zu passen. Doch es gibt Präzedenzfälle für derartig abgestufte Erklärungen von Komposita, die zwischen Vorder- und Hinterglied ergänzt werden müssen (*madhyama-pada-lopin*). So analysiert Prajñākaramati: Pañcikā, Ed. S. Tripathi das Kompositum *jīva-matsyaḥ* in Bodhicaryāvatāra 7.11a: *jīvanta eva matsyāḥ krameṇa bhakṣaṇārthaṃ prāyaḥ prāgdiṅnivāsibhir eva janai rakṣyante. jīvanopalakṣitā matsyā jīvamatsyā iti teṣām eva samayaḥ. śākapārthivāditvān madhyamapadalopī samāsaḥ.* Vgl. auch Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. Kielhorn Vārttika 8 zu Pāṇini: Aṣṭādhyāyī 2,1.69; für diesen Hinweis danke ich Roland Steiner.

abhyuccaya†doṣāyāha†: **udbhidyanta** iti.

udbhidyante navīnāś ca kurandhranayarītayaḥ
deśadeśīyasīmāsu citraṃ rājñi pramādini **33.199**

spaṣṭam.

atīva malinā seyaṃ kriyā rājñāṃ mahīyasām
prabuddhamatibhiś caiva durghaṭā tatpratikriyā **33.200**

atīveti. prasiddhaṃ hi pramādāvasthākṛtaṃ prabodhavelāyāṃ pratikriyate. atra tu pramāde jāte kṛtasya karmaṇaḥ prabodhe 'pi **pratikriyā durghaṭe**ti.

upasaṃharann āha: **unmattate**ti **deśadeśīye**ti ca.

unmattateyaṃ śaithilyakāraṇaṃ kāryavāstunaḥ
saṃdhibandhaś ca jāgaryā sarvathenavibhūṣaṇam **33.201**

bodho jāgaraṇaṃ **jāgaryā** · **inavibhūṣaṇam**. **kāryavāstunaḥ saṃdhibandhaś ca** saṃdhānadārḍhyanimittam.

deśadeśīyakāryeṣu nṛpo 'sau rātrirakṣakaḥ
nocitā mattatānidrā tasya bodhaucitī mude **33.202**

rakṣakasya nidrā svaparānarthāyaiveti **nocitā**. **bodhaucitī**ti ratnadvārasūcanā cānte.

ratnadvāraphalaṃ rājakumāre yojayiṣyann avatārayati: **trāhī**ti.

trāhi trāhīti ca sumatibhir daṇḍyadaṇḍakriyāṇāṃ
prāyaścittopaniṣad uditā yāsti yo 'syāś ca pātram
so 'sau sarveśvara ubhayado moditaḥ satkriyābhiḥ
kiṃ vijñaptiṃ saphalayati no neti saṃprārthyate 'ddhā **33.203**

sumatibhir Vyāsādibhir mahāmunibhiḥ. **daṇḍyadaṇḍakriyāṇām:** kṛtāparādhā yathocitadaṇḍārhā **daṇḍyās** teṣāṃ yā **daṇḍakriyā** anekavidhāḥ kathitās tāsāṃ madhye yāni tacchodanapratikṛtayaḥ **prāyaścittāny** upadiṣṭāni teṣāṃ prāyaścittānām **upaniṣad** rahasyaprāyaścittam. na punar aham itthaṃ kadāpi karomīti **trāhi trāhī**ti nāsāṅkanākarṇagrahaṇādi-

33.199b randhra J_3] raṃdhru Ch **33.199c** sīmāsu em.] mīmāsu J_3 Ch **33.200a** seyaṃ Ch] meyaṃ J_3 **12–13** saṃdhānadārḍhya em.] saṃdānadāḍhya J_3 Ch **33.202a** deśa Ch] deśe J_3 **16** aucitī J_3] audhitī Ch **33.203c** ubhaya em. m. c.] udbhaya J_3 Ch **22** ādibhir J_3] ābhir Ch yathocita Ch] yathorcita J_3 **23** daṇḍyās Ch] daṃṛḍyās J_3 kathitās J_3] kathatās Ch **24** cittānām J_3] cittānās Ch **25** aham em.] ahas J_3, am Ch itthaṃ em.] itūṃ J_3, irthaṃ Ch trāhi trāhī J_3] trāhitāhi Ch karṇagrahaṇā Ch] karṇāgrahaṇā J_3

Anm. zu 1 *-doṣāyāha:* Lies: *-doṣān āha*? **Anm. zu 33.203, Metrum:** Mandākrāntā.

pūrvaṃ manasā niyamanam. adya tāvad yat pramādena balāt kṛtaṃ tatra **trā iva** rakṣaka iva **bhave**ti niyamarūpā **yā prāyaścittopaniṣat**. **asyāś ca yaḥ pātraṃ** nivedanāsthānaṃ **so 'sau sarveśvaraḥ**. na hi taṃ vinānyaḥ ko'pi tannivedanāsthānam. yato **'sāv ubhayadas** tad adhobhavanarūpām adhogatiṃ nivāryordhvagatiprāpakaḥ. na tāṭasthyenety āha: **modita** iti. amūbhiḥ samanantaradvāraracitābhiḥ **satkriyābhiḥ** satkārārcābhis tadabhīṣṭataduditācāranibandhakaraṇān **moditaḥ** prasannamukhatayā svātmānaṃ praty abhimukhīkṛtaḥ sann **asmākaṃ vijñaptiṃ kiṃ na saphalayati**: saphalayaty eveti. ato hetor **addhā** sarvapratyakṣaṃ **saṃprārthyate**.

prārthanām uddiśati: **avāpte**ti.

avāptasaṃbodhaprasannacetāḥ
sacchīlapātraṃ vinayānatāṃsaḥ
lokadvayeṣṭāptinibaddhakakṣyo
jīyād asau rājakumāra iddhaḥ **33.204**

lokadvaye yad **iṣṭaṃ** samṛddhir apavargaś ca. **rājakumāra** iti pūrvavad ubhayaviṣayaṃ yojyam.

madhupa iva rasaikasakto 'pi yo
bhavavibhavavivṛddhikāmo 'nvaham
vicarati ca tathā yadeśo 'dbhutaṃ
paramapadam upaity ayatnād yathā **33.205**

madhupa iti. (1) **rasaikasakta** iti **rasāḥ** śṛṅgārādayaḥ · **raso** rāgaś ca tatr**aiko** mukhyaḥ **saktaḥ**. ata eva **madhupa iva**: so 'pi rase madhuny ekasaktaḥ. (2) atha ca **rasāyām** urvyām **ekasaktas** tadyogakṣemāvahaḥ. **madhupo** madyapāy**īva**: so 'pi rasāyām ekasaktaḥ. pītamadiro hi śritabhūmir bhavati. (1) atha ca yathā bhramaro rasaikasakto 'sārabhāgam apahāya sārabhāgam ādatte tathā sarvatraiva sārādāyī. tathā **bhave**tyādi. prathamo 'rthaḥ sphuṭa eva. (2) atha ca **bhave** Mahādeve **vibhavo** viśeṣeṇa bhava āvirbhāvo 'nubhūtis tad**vivṛddhikāma** iti siddham. **paramapadam upaity ayatnād** iti · abhimukhībhavanavelāyām **ayatnād**

2 opaniṣat Ch] ayoniṣat J_3 **3** 'sāv em.] sādh J_3 Ch **4** adho em.] odha J_3 Ch prāpakaḥ Ch] prākaḥ J_3 tāṭasthyene Ch] tāṭasthene J_3 **5** abhīṣṭa Ch] abhīṣa J_3 **7** hetor J_3] hetar Ch **9** uddiśati J_3] addiśati Ch **33.204a** cetāḥ J_3] cetaḥ Ch **33.204d** jīyād J_3] jīd Ch **22** po madya J_3] pamodya Ch īva: so em.] īvosa J_3, īvoso Ch **23** rasai Ch] ramai J_3 **26** upaity a em.] apaitya J_3, upaiti Ch abhimukhī J_3] abhimukhe Ch navelāyām em.] nīlāyās J_3, navelāyās Ch ayatnād J_3] ayadyatnād Ch

Anm. zu 1 *nāsāṅkanā-karṇagrahaṇa:* Tentativ. Sub 39.142 werden *nāsāṅkanādi-* unter Bestrafung durch den Herrschers subsumiert und dürften damit Körperstrafen sein, doch der genaue Vorgang wird nicht erklärt. *karṇagrahaṇa*, *karṇa-a-grahaṇa* oder *-āgrahaṇa* kommen hier kein zweites Mal vor, doch scheint Ersteres am ehesten als Körperstrafe denkbar. **Anm. zu 33.204, Metrum:** Upajāti. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[dh]a-pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 33.205, Metrum:** Pramuditavadanā.

yatnaṃ vinaiva **paramapadam**: (1) parā mā Lakṣmīr yatra tat **paramapadaṃ** vijayapadam. (2) **paramam** utkṛṣṭaṃ ca sarvordhvavartipadaṃ svarūpaṃ ceti.

lalāṭikā yāsti vasuṃdharāyāḥ
Kaśmīrabhūḥ sanmaṇibhūṣitāṅgī
virājate ’tyuccapadāśritāsyā
manye ’rpito nāyaka eṣa dhātrā **33.206**

lalāṭiketi. **santaḥ** paṇḍitā eva **maṇayas** taiḥ **santaḥ** śobhanāś ca te **maṇayaḥ** sanmaṇibhūṣitatvam ucitam. **atyuccapadāśritā** Kaśmīrāṇām uccapradeśasthitatvāt. **lalāṭikā** ca śarīrordhvabhāge lalāṭe sthitā. itthaṃ sarvāṅganaddhāyā asyā nāyakena bhāvyam iti tadartham āha: **manye** · iti. (1) **nāyako** netā madhyaratnaṃ ca. (2) **eṣo ’yakaḥ** saddaivabhūṣitaśirā **nā** puruṣo **’rpitaḥ** sthāpito ’nenaivāsau vibhāti nāmety āśayaḥ.

sa eṣa bhāsvān iva satpratāpo
doṣāpahāraikapaṇo mahehaḥ
udetu siddhyai jagatīsurāṇāṃ
pratyarpitārghaḥ kamalarddhikārī **33.207 (1)**

…
doṣāpahāraikapaṇo ’mahehaḥ
…
… **33.207 (2)**

sa eṣa ity ubhayaviṣayam. **satpratāpaḥ** śobhanakośadaṇḍatejāḥ śobhanaprakṛṣṭatāpaś ca. **doṣāṇāṃ** vikārāṇām **apahāro** dūrīkaraṇam **ekaḥ** pradhāno **paṇo** yasya. **doṣā** rātrau ya **āpnuvanti** vyāpnuvanti jagad iti **doṣāpās** tamāṃsi krūraprakṛtayas teṣāṃ **hāre** dūrīkaraṇe · **ekaḥ paṇo** yasya. tatrāsahāyaglaha ity arthaḥ. tathā **mahehaḥ** · mahāceṣṭaḥ. atha c**āmahā** rogahāriṇī **ceṣṭā** yasya. *ārogyaṃ bhāskarād*[17] iti smṛteḥ. **sa eṣa udetu** · uccapadam ārohatu · udayaṃ karotu. **jagatīsurāṇāṃ** viprāṇāṃ yatas tair asau **pratyarpitārghaḥ** pratyekasamarpitamūlyaḥ · tadadhīnatvād etaddeśīyavyavahārasya. atha ca sūryo brāhmaṇebhyo

1 vijayapadam Ch] om. J_3 **2** paramam Ch] paramom J_3 ordhva Ch] erdhva J_3 **33.206a** āsti Ch] āpti J_3 **33.206a** vasuṃ J_3] vamuṃ Ch **33.206c** ’ty em. schol.] bhy J_3 Ch **7** lalāṭike J_3] lalāṭake Ch maṇayas J_3] manayas Ch **8** maṇibhūṣita Ch] māṇibhūṣata J_3 **9** itthaṃ Ch] ittha J_3 iti Ch] iri J_3 **10** madhya J_3] madya Ch ’yakaḥ Ch] dhakaḥ J_3 sad J_3] mad Ch **11** nāme Ch] nāse J_3 **21** pradhāno em.] pradhārna J_3 **22** āpnuvanti em.] āpnuvīṃta J_3 **23** āsahāya em.] āmahāya J_3 **24** udetu em.] tadetu J_3 **25** pratyarpitā em.] pratyarthitā J_3 **26** deśīya em.] deśīca J_3

Anm. zu 33.206, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 33.207, Metrum:** Upajāti.

[17] Matsyapurāṇa, Ed. Āpaṭe 68.41a.

’rghyam ādāyaivodetīti purāṇaprasiddham. tathā **kamalarddhikārī** Lakṣmī·ṛddhikārī. atha ca kamalavikāsakārīti.

yaṃ prāpya nītividhikīrtivinītiśraddhā-
vāṇīkṛpārativibhūtivivekadharmaiḥ
samyag vatīrya sadanāt kamalāsanasya
śīrnair iha svaśivam āpi sukhāsikā ca **33.208**

yaṃ prāpyeti. ayaṃ bhāvaḥ: **nīty**ādayo ’mī bhāvāḥ parasparaṃ pitāputrasnuṣā†surā†di-saṃbandhane Brahmasadane kṛtasthitayaḥ sukham āsate. tathā hi: **Vidhir** bhartā **Vāṇī** bhāryā **Dharmaś** ca putraḥ. tathā: **Vidhiḥ** pitā **Dharmaḥ** putraḥ snuṣā **Śraddhā Vivekaḥ** pautraḥ. tathā: **Vivekaḥ** pitā bhāryā **Kṛpā NītiVinītiKīrtayaḥ** putryāḥ·**Vibhūtiḥ** pautrī **Ratiḥ** prapautrīti yo ’mīṣāṃ Brahmasadane bandhubhāvaḥ †sahāsikā† sukhaṃ cāsīt. tad **iha** bhūmaṇḍale **samyag** bhūsthitinirmāṇārthaṃ harṣeṇa preṣaṇād **vatīryā**vatīrya samucita-sthānālābhāc **chīrṇair** viśīrṇaprāyair ekatra kasmiṃścid eko baddho ’nyas tu balāc calita iti śithilaprāyais tair **yaṃ** proktaguṇaṃ **prāpya svaśivam āpi** bandhuśobhā labdhā **sukhāsikā cā**ptā. sarve ’mī bhāvā yatra kṛtasthitayaḥ santīti bhāvaḥ. **vidhiḥ** sadbhāgyam.

Śakendrasyevoccāsanakṛtarater asya sumateḥ
pradīptājñādryabdhisthalajalagatā bhāti yad iyam
na tac citraṃ dūrāt pratapati bhare ’syāśu prahitā
puraivāsmin dautyān mukuṭakalanāddhā hi dayitā **33.209**

Śakendrasyeti. **Śakendraḥ** Śākādhikārī Yudhiṣṭhirādiḥ. **adryabdhisthalajalagate**ti tattad-adhipānumatā. **yan** nitarāṃ **bhāti na tac citram** adhunā. **hir** yasmāt tais tattajjalasthalādi-nivāsibhir **dūrād bhare** laukike ’tiśaye **pratapati** pratāpena trāsayitari **dayitā mukuṭakalanā** mukuṭarītir **dautyāt purā** pūrvam eva śravaṇavelāyām eva **prahitā** mukuṭabandhanam asmābhis tyaktam iti puraiva tair asau bodhiteti. kiṃ citraṃ yad ebhir asyājñādṛteti·asyājñā †paddha†mahiṣīsthānīyā tatra gateti **na citraṃ** kim idaṃ citram ity arthaḥ. yato ’sya pratāpa-bhṛtye tatra preṣite taiḥ svasvadayitā atra dautyāt preṣitāḥ. prasiddhaṃ ca: pradīptaśāsane rājñi

1 aivo em.] aive J_3 **2** vikāsa em.] vikāma J_3 **8** sadane em.] madane J_3 āsate em.] āsane J_3 **12** samyag em.] samyā J_3 **13** chīrṇair em.] chārṇair J_3 baddho ’nyas em.] baddhanyos J_3 **33.209a** āsana em.] āmana J_3 **33.209a** rater em. m. c.] retar J_3 **33.209b** ājñā em.] ajñā J_3 **33.209d** mukuṭa em. schol.] makuṭa J_3 **33.209d** āddhā em.] ādvā J_3 **20** Śakendrasye em.] śakeṃdramye J_3 adry em.] addhy J_3 **21** tais tat em.] tastai J_3 **22** laukike em.] laukiko J_3 mukuṭakalanā em.] mukuṭakalanā mukuṭakalanā rep. J_3 **24** ebhir J_3] ibhir Ch **25** †paddha† J_3] paṃṭha Ch **26** bhṛtye J_3] bhṛte Ch

Anm. zu 33.208, Metrum: Vasantatilaka. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[t]i-śr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 7** *-surā-:* Lies: *sutā*? **Anm. zu 11** *sahāsikā:* Lies: *sa* … als Korrelativum? **Anm. zu 33.209, Metrum:** Śikhariṇī. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[ś]u pr[a]* als kurze Silbe.

sarve svasvadūtān preṣayanti. atra ca Pratāpanāmni · †etat†putre prāpte svarakṣārthaṃ †tenaiva saha† mukuṭa†natir† eva priyaputrī tair dūtī rakṣiteti bahumānyatā sūcitā. pratyekāpekṣayaikavacanam.

so 'yaṃ śubhāyatir asau Raṇavīrasiṃhaḥ
śuddhaprasūtir amalodayakīrtibhājaḥ
śrīmanmahopapadarājapadārcitasya
tātasya pratyaya ihāpi paratra jīyāt **33.210**

so 'yam iti. **sa** iti samanantaradvāraprakrāntaḥ. **ayam asāv** iti varṇayituṃ prakrāntatvāt pratyakṣanirdeśaucitye 'pi svarūpadūravartīti tritayanirdeśo 'navadyaḥ. **śubhāyatiḥ** śubhāvahāyatiḥ. **śuddhaprasūtir** iti sarvathā pūtatvāt. santi hi rājaputrā apy avadyaleśaviddhatvād aihikāmutrikakartavyānadhikāriṇa iti viśeṣaṇam etadubhayādhikārakathanārtham. **pratyaya** iti pratītimūrtiḥ.[18] (1) **amalodayakīrtibhāja** iti · **udayo** vṛddhir uccaiḥ saddaivaṃ ca te **'male** yasya. (2) atha vā ralayor ekatvasmaraṇād **amarodayakīrtibhājaḥ**: **amarā** devāḥ. **iha paratrāpī**ty uktacaram.

nagarādhipatye vaśo 'syopari nitarāṃ vibhāti vīkṣyaivam
cakre kaumārapadasthāyinam enaṃ pitāpi dīptāśaḥ **33.211**

nagareti. spaṣṭam.

Avantivarmeva prajāniyatyā
labdhodayo 'sau vidhināpi samyak
vivicya tatsphāritakīrtipūre
Kaśmīradeśe 'dhikṛtiṃ praṇītaḥ **33.212**

Avantīti. **prajāniyatyā** prajābhāgyena. **labdhodaya** iti · **udayaḥ** pālanāśaktiḥ. **praṇītaḥ** prāpitaḥ pitṛyauvarājyadvāreṇeti bandhaḥ. Avantivarmanāmā hi kṣatriyaḥ pūrvam atīva

1 dūtān preṣayanti Ch] dūtāṃdreṣayaṃti J_3 **2** saha Ch] maha J_3 †natir† Ch] atir J_3, Lies: *rītir*? tair dūtī Ch] taitpūtī J_3 āpekṣayai Ch] āpekṣāyai J_3 **3** vacanam J_3] vadhanam Ch **post 33.210** śrī-Rāmajī add. i. t. Ch **8** asāv Ch] amāv J_3 **9** aucitye Ch] audhitye J_3 **11** viddhatvād J_3] viddharbād Ch ubhayā J_3] raḍhayā Ch **12** udayo em.] tadayo J_3 Ch **14** īty J_3] īdy Ch **33.211d** enaṃ J_3] evaṃ Ch **33.212b** labdho J_3] lubdho Ch **33.212c** vivicya J_3 schol.] viviśya Ch **22** Avantī em.] ayantī J_3, ayaṃtī Ch **23** yauva Ch] yāvī J_3 bandhaḥ Ch] vastvaḥ J_3 nāmā J_3] ṇāmā Ch

Anm. zu 33.210, Metrum: Vasantatilaka. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[sy]a pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 33.211, Metrum:** Fehlerhaft, morenzählend. Die zweite Zeile entspricht der einer Gīti, die erste Zeile ließe sich durch eine zusätzliche kurze Silbe im 2. *gaṇa* korrigieren, etwa indem man liest: *nagarādhipatitvavaśo …* **Anm. zu 33.212, Metrum:** Upajāti. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[v]a pr[a]* als kurze Silbe.

[18] Vgl. 1.63c: *viśvāsabhūḥ pitur …* und den Kommentar dazu.

Kaśmīrān asukhayad iti Rājataraṅgiṇyāṃ prasiddham. yat saurājyasthitiṃ dṛṣṭvā siddhā apy atrāvātāriṣuḥ. tathā ca Rājataraṅgiṇyām:

Avantivarmaṇaḥ kāle bhaṭṭaśrīKallaṭādayaḥ
anugrahāya lokānāṃ siddhā bhūmāv avātaran[19] · iti.

prajāniyatau labdhodayo 'sāv ity amum Avantivarmāṇam iva **vivicya** tatkīrtipāvite 'smin deśe 'syādhipatyaṃ dattam iti bhāvaḥ.

satsaṃdhibandhabhaṭabhṛtyasamīkṣikāyāṃ
saṃdhārya yaṃ Pravarasenam ivāpi vedhāḥ
āviśya hṛtkamalam asya gabhīradhīra-
bhāvasya madhyanagare 'dhikṛtaṃ cakāra **33.213**

satsaṃdhīti. **apiḥ** pūrvasamuccaye. **madhyanagaraṃ** Pravarasenanirmitaṃ yad adhunā Śrīnagaram iti vadanti.

sa Lalitaravir iva nitarāṃ marudeśajalodbhiduddhataprajñaḥ
kiṃ na vibhāti lasacchrīr lalitaprākārakṛtavasatiḥ **33.214**

sa iti. **Lalitaravir** Lalitādityaḥ. tena ca svarājye marudeśeṣv api jalam udbhāvitaṃ yad adhunāpi kutra kutrāpi kṛtasthiti. **lalitaprākāro** ramaṇīyasālaḥ · Lalitādityarājaprākāraś ca. idānīṃtanaprākārasthitir atra deśe Dhanyasara āpūrya tenaiva raciteti prasiddhiḥ.

atisāṃkaṭye 'py amunā Suyyapure sthitavatā surītyālam
kiṃ nāsau Suyyanṛpaḥ smṛtipadavīṃ yāpito viduṣām **33.215**

atisāṃkaṭya iti. purā kila durbhikṣāpāte bhagavatā svapne kṛtānugrahaḥ. Suyyarājā subhikṣakāraṇam abhūt · iti prasiddham. tenaiva ca Suyyapuraṃ viracitam. asya tatpurī Cīlāsa daṇḍayātrāyāṃ tathācaraṇāt tatratyānāṃ **Suyyarājā smṛtipadam** āgata ity arthaḥ.

vivardhatāt seyam udārabuddhir

2 āvātāriṣuḥ Ch] āvātīriṣuḥ J_3 **3** kāle J_3] kālaṃ Ch bhaṭṭaśrīKallaṭā em.] baddhaśrīkallajā J_3, baṃṭhaśrīkallajā Ch **4** anugrahāya J_3] anugrahātha Ch avātaran em.] ātaran J_3, ataran Ch **6** deśe J_3] deśo Ch **33.213a** bhaṭa J_3] paṭa Ch **33.213a** samīkṣikāyāṃ Ch] samīkṣakāyāṃ J_3 **33.213b** senam Ch] sanem J_3 **11** apiḥ J_3] api Ch yad Ch] vad J_3 **15** Lalitaravir Ch] lalitāvir J_3 ādityaḥ $J_3^{p.c.}$] ādityāḥ $J_3^{a.c.}$, āditiḥ Ch **33.215a** sāṃkaṭye Ch] sāṃketya J_3 **33.215a** Suyya em.] sudhya J_3 Ch **33.215c** Suyya em.] sudhya J_3 Ch **20** Suyya em.] madhya J_3, sudhya Ch **21** Suyya em.] sudhya J_3 Ch Cīlāsa J_3] lāsa Ch **22** Suyya em.] sudhya J_3 Ch padam J_3] padas Ch

Anm. zu 33.213, Metrum: Vasantatilaka. **Anm. zu 33.214, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 17** *Dhanyasara:* Mutmaßlich Name eines Gebiets, nicht in Kalhaṇa: Rājataraṅginī, Ed. Stein zu identifizieren. **Anm. zu 33.215, Metrum:** Āryā. **Anm. zu 21** *Cīlāsa:* Chilas in Gilgit-Baltistan, vgl. auch Stein 1900a, S. 363, dort: "Cilās".

[19] Vgl. Kalhaṇa: Rājataraṅginī, Ed. Stein 5.66: *anugrahāya lokānāṃ bhaṭṭaśrīKallaṭādayaḥ / avantivarmaṇaḥ kāle siddhā bhuvam avātaran //.*

alaṃ kumārasya yayaiṣa buddhaḥ
tacchaktipāteddhamanāḥ prapannas
trāhīti tatpādasarojayugmam **33.216**

vivardhatād iti. **udārā** naśvarālpaviṣayebhyo vimukhā **buddhir** yasya. **yayo**dārabuddhyā **buddhaḥ** sākṣāt kṛtatattvātattvaparipāṭīkaḥ. bodhaphalam āha: **tad** iti. **tasya** parameśvarasya **śaktipātenā**nugraheṇ**eddhamanā** dīptaviveko 'dyaprabhṛti rātriṃdinaṃ pūrvāparādhatrastahṛdayas **trāhīti** rahasyaprāyaścittopaniṣadā[20] **tatpāda**kamala**yugmaṃ prapannaḥ** śaraṇam āyātaḥ.

aparādhakṣamādvāram udghāṭyettham adhīśituḥ
paṇakuñcikayā rūḍhaniścayo 'sau virājatām **33.217**

aparādheti. **adhīśituḥ** parameśvarasy**āparādhakṣamādvāram itthaṃ paṇakuñcikayā** trāhīti niyamarūpayā. **rūḍhaniścayo** dṛḍhaniścayaḥ.

rītyānayaiva me tatra prāptavyaṃ punar eva hi
tribandhaṃ vyasanatyāgaṃ saṃdhāryābhāti yo bhṛśam **33.218**

rītyeti. **anayaiva** paṇabandharūpayā **rītyā** mayā **tatra** yato viśuddhānandasvarūpād ahaṃ prādurbhūto 'smi **tatra prāptavyam** iti. **tribandhaṃ** kāyavāṅmanobhir **vyasanatyāgam**. **vyasanāni** parastrīsurāpānādilakṣaṇāni teṣāṃ **tyāgaṃ saṃdhārya**. atha ca **tribandhaṃ** trivāraṃ tatra niyamaṃ baddhvā trisatyā vai vāg iti nītyā **yo bhṛśam ābhāti**.

vihāya vikṛtoddyotaṃ sarvordhvacchavibhūṣitam
praśāntaśāntaṃ vadanaṃ yasyedaṃ rājatetarām **33.219**

vihāyeti. **vikṛtoddyotaḥ** surāpānādikṛtanaśvaraṃ bhraṃśakāri tejo dyutiḥ. **sarvordhvā** sarvatejo'bhibhāvinī yāsau **cchavir** brahmajyotiḥ prakāśas tayā sahajadyutyā **bhūṣitam**. ata eva vikārātikrameṇa sahajaprakāśāptyā **praśāntaśāntaṃ vadanam**. atha vā **praśāntā** munayas teṣām iva **śāntaṃ vadanaṃ yasya rājatetarām**.

33.216a seyam J_3] meyam Ch **33.216c** eddha Ch] eda J_3 **6** eddha Ch] eda J_3 viveko Ch] viveka J_3 'dyaprabhṛti Ch] dyopravṛtti J_3 **33.217b** udghāṭyettham em. schol.] uṣpāṭyarthem J_3, udghāṭyertham Ch **11** adhīśituḥ J_3] adhīcituḥ Ch **12** dṛḍhaniścayaḥ Ch] om. J_3 **post 33.218** śrī-Rāmajī add. i. t. Ch **15** anayaiva J_3] anayave Ch tatra yato Ch] ta.... J_3 ānanda em.] ānanu J_3, ananda Ch **16** bandhaṃ em.] baddhaṃ J_3 baṃddhaṃ Ch manobhir J_3] manobhi Ch vyasana J_3] vyana Ch **17** strī J_3] strā Ch lakṣaṇāni J_3] om. Ch **17–18** trivāraṃ J_3] om. Ch **18** add. i. t. post *ābhāti*: śrīRāmajī Ch **21** oddyotaḥ em.] odyataḥ J_3, odyatoḥ Ch surāpānādi Ch] su.....nādi J_3 naśvaraṃ Ch] naśvara J_3 **23** śāntaṃ J_3] praśāṃtaṃ Ch **24** munayas Ch] manayas J_3

Anm. zu 33.216, Metrum: Indravajrā. **Anm. zu 4** *yasya:* Zweifelhaft, zu erwarten wäre *tasya [kumārasya].*

[20] Vgl. 33.203.

vikārānandahānyā me peyaṃ tat surasaṃ dhruvam
iti baddhasthiteḥ ko 'sya dhiyaṃ cālayituṃ kṣamaḥ **33.220**

vikāreti. astu prāyeṇa saṃsargadoṣeṇa kadācid vāntabhakṣiṇo 'pi dṛśyanta ity atrāha: **vikāre**ti. surāpānādi**vikāra**janitanaśvar**ānandahānyā niścayena mama tat surasaṃ** śobhanāsvādaṃ madhusahajāmṛtaṃ **peyam** iti **baddhaniyamasyāsya ko** vyasanī saṃsargeṇāpi **dhiyaṃ cālayituṃ śaknotī**ti.

kunayāhaṃkṛtisurāṃ nirdhūyāsau tadādṛtaḥ
viharan satyamārgeṇa kathaṃ vā pratimīyate **33.221**

kunayeti. **tadādṛtaḥ** sahajapūrṇāhaṃtānandādṛtaḥ **satyamārgeṇa** viśuddhabodhena **viharann** imāṃ vyavahṛtiṃ vihārabhūmiṃ manyamānaḥ **kathaṃ** kena **pratimīyate**· upamīyate. kunayāhaṃkṛtityāgena vyavahārī vyavahārasamācaraṇān na śānta iti vyavahartṛ-śāntajanabharite 'pi loke · asyopamitau dāridryam eva kavīnām iti bhāvaḥ.

etadgoṣṭhyāṃ ca yat pūrvam abhūd vyasanisaṃplavaḥ
sa śāntadharmaniṣṭhānāṃ saṃvāsenābhibhūyatām **33.222**

etad iti. **vyasanina** uktacarāḥ.

sadbhaktyamṛtapātryaś ca sarvato vitatā bhṛśam
lasantv āmodabharitā goṣṭhīṣv etasya sanmateḥ **33.223**

sadbhaktyeti. spaṣṭam.

sa sarvadarśī bhagavāṃs trinetraḥ
paṇaṃ tathāsyotphalitaṃ vidhattām
yathā samantād vivaśā dharitrī-
vāsāḥ prasannā bharitāḥ phalaiḥ syuḥ **33.224**

sa sarveti. nigadavyākhyātam.

upasaṃharati: **ratnadvāram** iti.

33.220d cālayituṃ em. schol.] dhālayituṃ J_3, bālayituṃ Ch **4** surā Ch] purā J_3 mama J_3] sama Ch **5** peyam em.] payem J_3, yem Ch **6** cālayituṃ em.] cālayitu J_3 Ch **33.221b** nirdhūyā Ch$^{p.c.}$] nirvyūyā J_3, saṃvāsenābhibhūyatāṃnirdhūyā Ch$^{a.c.}$ **9** kunaye Ch] kuneya J_3 viśuddhabodhena J_3] viddhadhavodhena Ch **10** pratimīyate J_3] pratimeya.. l. n. Ch **11** tyāgena J_3] vyāgena Ch vyavahartṛ Ch] vyavahāra J_3 **12** bharite Ch] bharate J_3 opamitau dāridryam Ch] opamitādauridryam J_3 **33.222b** vyasani Ch schol.] vyasana J_3 **33.222c** dharma Ch] yada J_3 **15** vyasanina Ch] vyasanana J_3 **33.223c** lasantv Ch] lasaṃt J_3 **33.223d** san Ch] man J_3 **33.224a** netraḥ J_3] om. Ch **33.224b** otphalitaṃ em. m. c.] otphulitaṃ J_3, etphulitaṃ Ch **33.224d** phalaiḥ Ch] sphalaiḥ J_3 **23** sa sarve Ch] samave J_3

Anm. zu 33.224, Metrum: Upajāti.

ratnadvāraṃ caitad atrojjvalābhaṃ
samyag baddhaṃ rītiramyaṃ samantāt
bodhaucityābhikhyam udvṛttabhītyai
bodhaucityotkīlitaṃ kiṃ na dadyāt **33.225**

abhikhyā nāma śobhā ca. **udvṛttā** atikrāntasaṃsthāḥ. **utkīlitam** udgatadīptipuñjaṃ kṛtam udghāṭitaṃ ca.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ Suśīlaśailyaparābhidhānāyāṃ samyagbodhaucityaṃ nāma trayastriṃśaṃ ratnam 33.

iti śrīSuśīlaśailīvivaraṇe Padasaṃketākhye trayastriṃśī prabhā 33.

33.225a caitad Ch] cataid J_3 **33.225c** bodhau J_3] bodhyau Ch **33.225c** udvṛtta Ch] udvṛtya J_3 **33.225c** bhītyai J_3] bhītye Ch **5** puñjaṃ Ch] puṃja J_3 **7** śekhara J_3] om. Ch Suśīlaśailya Ch] saśīlya J_3 **9** śrī J_3] śu Ch

Anm. zu 33.225, Metrum: Śālinī.

باب سی و هشتم
«در صحبت اَخیار»

که مصاحبت نیکان و مجالست دانایان کیمیای سعادت ابدی و راه نمای دولت سَرمَدیست. شعر:

(۳۸.۱) مهر پاکان در میان جان نشان — دل مده اِلاّ به جمعی سرخوشان
نار خندان باغ را خندان کند — صحبت مردانت از مردان کند
سنگ اگر خارا و گر مرمر بود — چون به صاحب دل رسد گوهر بود

ملوک فُرس را قاعده بر آن بود که هرگز صحبت ایشان از حُکما و فُضلا خالی نبودی و هیچ حُکمی بی رای و مشورت ایشان نکردندی و ازین جهت که بنای سلطنت بر عدالت و راستی نهاده بودند، مملکت ایشان چهار هزار سال و کَسری در کشید. سلطان سنجر ماضی رحمة الله علیه حکیم عمر خیّام را با خود بر تخت نشاندی و خلفای عباسی با آنکه خود دانشمند بودند همه حَلّ و عقد کارایشان مبتنی بر کلام اهل ورع بودی و در خلافت نامه الهی مذکور است که پادشاه کسی را توان گفت که صاحب شوکت بود و حکم او بر وفق حکمت باشد. پس لازمست خداوند قدرت کامله را متّصف شدن به حکمت بالغه. و این اتّصاف برین وجه دست دهد که چگونگی تدبیر و تصرّف این جهان بیاموزد و بر وجه آموخته به کار برد و برین تقدیر او را به مصاحبت و مخالطت علما و فضلا و حُکما و عُرفا میل باید نمود و از جاهلان و غافلان و بدخویان احتراز باید فرمود. نظم:

(۳۸.۲) همنشینی کو لطیف و کامل است — راحت روح است و آرام دل است
وآنکه نادانی و غفلت وصف اوست — صحبتش مانند زَهر قاتل است

یونانیان را رسم آن بوده که حاکم ایشان کسی باشد که علم و حکمت او از همه علما و حُکما بیشتر بود یا کسی که منظور نظر و محکوم حکم مردی علیم و حکیم باشد که اثر صحبت را اثری عظیم است. در خبر آمده که مَثَل همنشین نیک مَثَل عطّار است اگر از عطر خود چیزی به تو ندهد باری از رایحهٔ او بهره مند گردی و مَثَل قرین بَد مَثَل کورهٔ آهنگر است اگر به آتش او نسوزی اما از دود و بخار آن متأذّی شوی. شعر:

(۳۸.۳) در گذر از کوره آهنگران — کآتش و دودی دهد از هر کران
رو بر عطّار که پهلوی او — جامه معطّر شود از بوی او

و از جمله اهل علم و حکمت که پادشاه را از ایشان ناگزیر است، یکی فقیهی بود عالم عامل متدیّن که احکام شرع را نیک ضبط کرده باشد و مسایل اصل و فرع را به تمام دانسته تا به وقت فرصت در مجلس همایون از حلال و حرام و حدود و احکام سخن دراندازد و فرض و واجبات و آداب و سُنَن نماز و روزه و غسل و وضو را به روشن مروی سازد تا برکت مسایل فقه و فتوی به روزگار دولت سلطانی وصول پذیرد. نظم:

(۳۸.۴) گر نیاید نکته ها از فقه و فتوی در میان — منهدم گردد اساس شرع و مِلّة در جهان

دیگر ناصحی امین و مرشدی صاحب یقین که امور اُخروی را با یاد وی دهد و نصیحت دنیا از وی باز نگیرد. به عبارات کافی و اشارات وافی او را از اقوال شنیعه و افعال قبیحه باز دارد و از اکتساب منهیّات و ارتکاب محرّمات منع کند و ناصح باید که در نصیحت و ارشاد طریق الطف رعایت نماید و در صحبت و محفل پند ندهد بلکه خلوت فرصتی که داند که سخن جای گیر می افتد، کلمه ای از روی ملایمت بگوید. چه این زمان صلاح وقت، در نرم گویی و خوش خوئیست و خُلفا و ملوک در قدیمُ الایّام از علما و مشایخ سخنان تلخ می شنودند و از روی اخلاص قبول می فرمودند. چنانچه در کتب مذکور است که هارونُ الرّشید، شقیق بلخی را قُدّسَ سرّهُ گفت: مرا پندی ده. شقیق گفت: ای امیر، خدای را سراییست که آن را دوزخ خوانند ترا دربان آن سرا گردانیده است و سه چیز به تو ارزانی داشته تا بدان سه چیز خلق را از دوزخ باز داری مال و شمشیر و تازیانه. پس باید که به مال محتاجان را از فاقه خلاص کنی تا به واسطهٔ ضرورات، متوجّه شبهات و محرّمات نشوند ظالمان را به شمشیر قطع کنی تا مسلمانان از شرّ ایشان ایمن شوند و به تازیانه فاسقان را ادب نمایی تا از فجور و فسق باز آیند. اگر چنین کردی هم تو نجات یافتی و هم خلق را نجات دادی و اگر به خلاف این باشی تو پیش از همه به دوزخ روی و دیگران از پی درآیند. هارون بسیار بگریست و دست شقیق ببوسید.

(۳۸.۵) نصیحت کو ز روی صدق گویند — به گوش هر که آید در پذیرد
چون جان دارد حدیث صاحب دل — روان اندر دل و جان جای گیرد

دیگر طبیبی حاذق مشفق که قانون علاج را دانسته و اغراض حُکما را ذخیرهٔ خاطر داشته، در شفای اَمراض و اِزاله اعراض حاوی کلیات بَرفن باشد و در اِفاضه اَنفاس عیسوی یَد بیضای موسوی نماید. شعر:

(۳۸.۶) تازه گردد جان بیمار از دَمَش — روح را راحت رسد از مقدمش

تا همواره ملاحظه مزاج مبارک نموده، قاعده حفظ صحّت مرعی دارد و اگر عَیاذاًبِالله، علامت انحرافی در طبع اَشرف مشاهده نماید فی الحال به تدارک آن مشغول گردد. و دیگر منجّمی مُحقّق مُدَقِّق که رموز صحایف زیج و تقویم حل کرده باشد و مفتاح کنوز علم هیأت و تنجیم به دست آورده و در باب اختیارات و ملاحظه دقایق مشروطات و محذورات آن به درجهٔ اعلا رسیده.

(۳۸.۷) دوایر کره مهر و نقش زیج سپهر — محاسب قلمش زود می کند تصویر

در طالع مبارک سلطان نظر فرماید تیسیرات اوتاد و دلایل را تحقیق نموده از مرور هر یک به حدود اَشعهٔ سعود و نُحوس باخبر باشد و در وقت ظهور علامات دولت و شوکت، سلطان را به راه شکرگزاری و سپاس داری دلالت کند تا به واسطهٔ آن صفت به حکم بِالشُّکرِ تَدوُمُ النِّعَم آن نعمت را دوام و قوام پدید آید و در زمان مشاهده اَمارات خطر و محنت او را بر دعوات و صدقات و ازدیاد خیرات ترغیب نماید تا به وسیلهٔ آن به مضمون اَلصَّدَقَهُ تَرُدُّ البَلاءُ وَتَزیدُ فِی العُمر آن بلیّت مندفع و آن مِحنت مرتفع گردد.

(۳۸.۸) ای که خواهی کز بلا جان واخری — جان خود را در تضرّع آوری
پس به احسان برگشایی دست خویش — تا حجاب غصّه برخیزد ز پیش

دیگر شاعر شیرین زبانی، زیبا بیانی که در فصاحت گوی از میدان سخن گزاری ربوده باشد در بلاغت قَصب السَبَق از سخن وران زبان برده نظم:

(۳۸.۹) روز بازار فصاحت را رواج از نظم او صحن گلزار بلاغت را ز شعرش رنگ و بو

تا جواهر صفات سلطانی را در رشتهٔ نظم کشیده بر سر بازار اشتهار به جلوه آرد و به اشعار آبدار نام ممدوح را بر صحیفهٔ روزگار یادگار گذارد.

(۳۸.۱۰) شاعران را عزیز باید داشت که ازیشان بقا پذیرد نام
شعر سلمان نگر که تازه ازوست نام سلطان اویس در ایام

دیگر ندیمی تازه روی بذله گوی که به نکته های رنگین محافل را بیاراید و به شیرین ابواب انبساط بر روی حاضران مجلس گشاید.

(۳۸.۱۱) طبع را لذت از ظرافت او روح را بهجت از لطافت او

و بهترین جلیسی و شیرین ترین انیسی کتب اکابر و رسایل بزرگانست که بی مرسوم و وظیفه خدمت می کند و بی ناز و کرشمه مُجالست می نماید وَخَیرُ جلیسٍ فِی الزَّمانِ کتابٌ نه ضمیر خواننده را ازو ملالیست و نه خاطر شنونده را ازو کَلالی. نظم:

(۳۸.۱۲) همنشینی به از کتاب مخواه که مصاحب بود گه و بیگاه
بهجت افزای جان راحت دل هر چه دلخواه تست ازو حاصل
اینچنین همدمی لطیف که دید که نرنجید و هم نرنجانید

حکایة: بزرگان چنین فرموده اند که: جمعی خلایق به مُعَقَّلی محتاجند و عقل به تجربه احتیاج دارد، چه گفته اند تجربه آیینهٔ عقل است که درو صورت مصالح مشاهده می کند و تجارب را روزگاری ممتد و عمری دراز و فراغتی تمام می باید و چون حکما دیدند که مدّت بقای عمر مستعار به ادراک این معنی وفا نمی کند، چاره ای انگیختند و از روی مهربانی تدبیری ساختند که جبراین نقصان بکند و بی مرور زمان تجربهای کلی به دست آید، پس اخبار ملوک و سلاطین و احوال امرا و وزرا و کلمات علما و حکما را در کتب ثبت کردند و قصص و تواریخ گذشتگان را جهت حصَص و حظوظ آیندگان در قید تعلیق کشیدند تا اصحاب دولت و ارباب مکنت آن را دستورالعمل خود بسازند و هر یک به قدر استعداد و به مقدار همّت خود از مطالعه آن حکایات و ملاحظه آن روایات استفاده و استفاضه نمایند تا به مضمون السَّعیدُ مَن وُعِظَ بِغَیرِهِ از تجربه دیگران فایده گرفته باشد و به موعظه دیگران پند پذیرد. مثنوی:

(۳۸.۱۳) حکایات و احوال شاهنشهان روایات و اخبار کار آگهان
دل و دیده را روشنایی دهد به علم و خرد آشنایی دهد
ز هر گونه بابی سخن گفته اند به الماس تحقیق دُر سفته اند
به دوران بسی تجربهٔ کرده اند به هر کار بس رنجها برده اند
همان به که بر قول ایشان رویم سخنهای پیشینیان بشنویم
درختی که کشتند در روزگار بسی میوهٔ نغز آرد ببار
بیا تا بدان باغها پی بریم دَمادم از آن میوه ها برخوریم

śrīGaṇeśāya namaḥ.

śrīGaṇeśāya namaḥ. **aṣṭātriṃśam** iti.

aṣṭātriṃśam atho ratnadvāraṃ paśyata dhīdhanāḥ
yadāsaktir nṛṇāṃ śobhā satphaleha paratra ca **38.1**

śobhāpi kvacid asatphalā dṛśyate · iti **satphale**ti viśeṣaṇam. atha vā **san**mātralakṣaṇaṃ **phalam** asyā iti. **iha** loke **paratra** paraloke. **iha** pratyakṣe **paratra** paro'kṣa iti ca. **aṣṭātriṃśam** iti *dvyaṣṭanoḥ saṃkhyāyām* iti[1] dīrghaḥ. **paśyate**kṣadhvaṃ śṛṇudhvaṃ ca vicārayata ca. *paśyārthaiś cānālocana*[2] iti · *anālocana* iti paryudāsādṛśir jñānasāmānyavācīti samarthitaṃ vṛttau.

yad uddeśaprakāreṇa *satsaṅge*tīritaṃ[3] mayā
tad atra lakṣaṇagranthe darśyate vimalodayam **38.2**

yad iti. **satsaṅgetīritaṃ** satsaṅganāmnoddiṣṭam. **darśyate** · iti · asādhāraṇadharmavacananidarśanādibhir upāyair upayogapadavīṃ nīyate.

santaḥ svadharmaniṣṭhā ye vidyāsu kṛtalakṣaṇāḥ
tatsaṃvāso 'tra munibhiḥ satsaṅga iti gīyate **38.3**

santa iti. **svadharmaniṣṭhāḥ** svasvavarṇāśramadharmaniṣṭhāḥ · **vidyāsu** paramārthopayuktāsu caturdaśasu **kṛtalakṣaṇāḥ** pratītamatayaḥ **saṃvāsaḥ** samīpavāsaḥ. **samyag** vinayena **vāsaś** ca. **munibhir** iti · asya lakṣaṇaṃ na sāmānyagocaram iti sūcayati. **gīyate** · iti paramādaraḥ sūcyate. atha ca **svaḥ** pratyekasamācāreṇa yo vakṣyamāṇarītyā **dharmas** tatra **niṣṭhā** paryantasthitir yeṣām iti. tataś ca svasvavarṇāśramadharmaniṣṭhatve satimati J_3 svakīyāsādhāraṇadharmayogitvaṃ **sattvam** iti lakṣaṇam.

dharmaś cāsau tridhā jñeya uttamādivibhedataḥ
jñānaṃ yogaḥ kriyā ceti vidhās tisro 'sya saṃmatāḥ **38.4**

dharma iti. tatra **jñānam** uttamadharmaḥ. **yogo** madhyamadharmaḥ. **kriyā**dhamadharmaḥ.

atra jñānayogayoḥ phalasāmyanivedanāpūrvaṃ viśeṣaṃ vyavasthāpayati: **ādyayor** iti.

ādyayor ātmadharmatvasāmye 'py asty eva bhitkalā
vikāsasaṃkocakṛtā tṛtīyā nātmagā sphuṭam **38.5**

ādyayor jñānayogayoḥ. **ātmadharmatvasāmye** · iti · ubhayor apy ātmadharmatvāt. **asty eve**ti **bhitkalā** parasparaṃ bhedakalanā **vikāsasaṃkocakṛte**ti vikasitavṛtti hi jñānam.

38.1b paśyata em. schol.] ṣeśyata J_3 **38.1b** dhanāḥ em.] canāḥ J_3 **18** samācāreṇa em.] samācāroṇa J_3 **20** sati em.] sati **27** ātma em.] ātmā J_3 **28** ti em.] iti J_3

[1]Vgl. PĀṆINI 6,3.47: *dvyaṣṭanaḥ saṃkhyāyām abahuvrīhyaśītyoḥ.* [2]PĀṆINI 8,1.25. [3]Vgl. 1.77c.

saṃkucitavṛttiś ca yogaḥ. **vikāso** vyutthānasamādhikalanottīrṇātmatattvapratyavamarśanam. **saṃkocaḥ** punar vyutthānaparihāreṇa samādhikalanayātmatattvapratyavamarśaḥ. ity anayor anyo'nyam iyān bhedaḥ. karmaṇas tu pṛthag eva gatiḥ · tasyānātmaviṣayatvāt paraṃparayā tatra gatāv api sākṣād anupayogād ity āha: **tṛtīye**ti. yady api yogo 'pi kvacid bāhyaniṣṭho vidhīyate tathāpi tasya dhāraṇāsthairyanibandhanatvād ātmany eva mukhyavṛttir iti bodhyam.

na nāma sādhya evāsti dharmo 'pūrva itīṅganā
rāddhāntisaṃmatā vyaktir dharmatvenātra hīṣyate **38.6**

na nāmeti. atrākṣepapūrvaṃ samādhatte: **na nāme**ti. atrāhur avimuktāḥ: **apūrvaḥ sādhyo dharma** iti. yathā svargādir na cātmāpūrvaḥ pūrvasiddhatvād asyeti sādhyasiddhabhedād apūrvapūrvalakṣaṇe bhedavyavasthite kathaṃ jñānayogayor dharmatvena vyapadeśa iti · †iṃgīnahītaṃ† **na rāddhāntisaṃmatā**: siddhāntina imām iṅganāṃ nānumanvate. siddhāntimataṃ hetupūrvam utthāpayati: **vyaktī**ti. **hir** yasmādarthe. **vyaktir** abhivyaktir **atra** jñānayogayor **dharmatveneṣyate** siddhasyāpi vastuno 'bhivyaktidvārāpūrvatvāt sādhyatvāc ca dharmavyapadeśa **iṣyate** iti prāmāṇikasaṃmatam idam iti sūcyate. tathā ca prāmāṇikavacanam: *codanālakṣaṇo 'rtho dharma*[4] iti tenātra siddhasādhananirdeśa iti bhāvaḥ.

atrārthe smṛtiṃ pramāṇayati: **tathā ce**ti.

tathā ca bhagavadbhāsvadbhātabhāsvarataddyutiḥ
bhagavān Yājñavalkyo 'sāv ādāv idam ajigrathat **38.7**

taddyutir iti: **tad** iti pūrvasiddhabrahmanirdeśaḥ. **ajigrathad** iti granthodyame na punaḥ prakaraṇodyama iti sūcitam.

ijyācāradamāhiṃsādhyānasvādhyāyakarmaṇām
***ayaṃ sa paramo dharmo yad yogenātmadhīr*[5] iti** **38.8**

ijyeti. atra **svādhyāyejyācārāś** caramadharmalaksaṇam. **damo** madhyamadharmalakṣaṇam. **ahiṃse**ti madhyamadharmasādhanopalakṣaṇam. **dhyāne**ty uttamadharmalakṣaṇam. imāni ca sarvāṇi karmāṇy eveti **karmaṇām** iti sarvānte nirdeśaḥ. **yogene**ti dhyānapradhānajñānanirdeśa iti trayāṇāṃ dharmanāmnaiva vyapadeśo Yājñavalkyasyeti bhāvaḥ.

mahātmamatam āśritya yad etat kalitaṃ mayā

1 marśanam em.] marcanam J_3 **2** marśaḥ em.] marcaḥ J_3 **13** sādhyatvāc Ch] mādhyatvāc J_3 **15** codanā Ch] śodanā J_3 tenā J_3] tena nā Ch **38.8b** karmaṇām J_3] karmaṇāt Ch **24** dharma J_3] rma Ch

Anm. zu 38.7d *ajigrathat:* Diese ansonsten nicht zu belegende Form stellt einen reduplizierten Aorist der Wurzel *grath* (Dhātupāṭha, Ed. Böhtlingk 10,282) dar.

[4] Jaimini: Mīmāṃsāsūtras, Ed. Nyáyaratna 1.2 [5] Yājñavalkyadharmaśāstra, Ed. Olivelle 1,8, dort b: *dāna…*, d: *…ātmadarśanam*; vgl. Zitat sub 8.5.

tatrāpratītir apy astu na doṣaḥ sūkṣmabhāvataḥ **38.9**

mahātmeti. **mahātmā** sākṣātkṛtaparamatattvo bhagavān Yājñavalkyaḥ. **kalitaṃ** madhurasphuṭam uktam. **tatrāpratītir** aviśvāso **'stv** adhunātanānāṃ yathā yogasya sādhanāyattatvād astu dharmatvena vyapadeśaḥ kathaṃ siddhaviṣayasya vikāsavṛttipradhānasya jñānasya tathā vyapadeśa iti **nā**tra teṣāṃ **doṣaḥ**. katham atra vivadanta iti yata iyaṃ **sūkṣmā** kalanā kuśāgrīyadhiṣaṇā evātra pramāṇam iti bhāvaḥ.

prakṛtam anusarati: **tridhāpī**ti.

tridhāpy eṣā sukalanā dharma ity abhidhīyate
ato 'nyā kalanā dharmasyehāmutra vibhīṣikā **38.10**

ata ity etattrividhakalanātaḥ.

ya ime viditā loke dhīmantas tatsamīpataḥ
ihāmutrāryakāryeṣu saṃvādo 'sau prakīrtitaḥ **38.11**

ya ime · iti. **tatsamīpata** iti sārvavibhaktikas tasil. tadgoṣṭhīṣv ity arthaḥ. **āryakāryeṣv** ity āryagrahaṇam. na khalu tatra gatvā duṣkāryasiddhikalanā vidheyeti sūcanārtham. teṣāṃ sarvadarśitvāt saty api saṃbhave na tat tebhyaḥ śikṣaṇīyaṃ yenānarthāpāta iti bhāvaḥ. na ca teṣāṃ tathā kāpi hāniḥ pratiyoginirūpaṇādhīnatvād anuyoginām ity āśayaḥ. **asāv** iti satsaṅgaḥ.

asya māhātmyam āha: **ayam** iti.

ayam etādṛśaṃ cānyad veśa udghasya kānakaḥ
rasayuktir iyaṃ hastāyātā kanakasadvidheḥ **38.12**

etādṛśaṃ cānyad iti tatkarmānukārasūcanā. **udghasya** matallikāyāḥ **kānako veśaḥ** suvarṇākalpaḥ. yathā kanakākalpena dehaṃ sanmānapātraṃ bhavati tathānenodghaḥ śobhamāno jāyeta. tathā **kanakasadvidheḥ** svarṇasiddhilakṣaṇasaddaivasyeyaṃ **rasayuktir hastāyātā**. rasāyanam idam ity arthaḥ.

ātyantikasamṛddheś ca so 'yaṃ sanmārgadarśakaḥ
yenātra caratāṃ ślāghyā sthitiḥ śāstreṣu gīyate **38.13**

ātyantiketi. **ātyantikasamṛddhir** vivekakhyātiḥ. **mārgasya** sattvaṃ madhye 'ntarāyādyabhāvaḥ. **yena** satsaṃkhyāmārgadarśaken**ātra** bhavalakṣaṇe märge **ślāghyā**tyantikaikāntika-

38.10cd dharmasyehā em.] dharmoīhā J_3, dharmoyehā Ch **13** samīpata Ch] mamīpata J_3 tasil Ch] tamil J_3 tad Ch] ud J_3 **14** sūcanā Ch] J_3 **15** saty Ch] satr J_3 śikṣaṇīyaṃ Ch] śikhanīyaṃ J_3 ca Ch] J_3 **16** sat Ch] saṃ J_3 **38.12b** udghasya em. schol.] udghamya J_3 **38.12b** kānakaḥ em. schol.] kānakāḥ J_3 **38.12d** sad em.] mad J_3 **20** sūcanā em.] sūdhanā J_3 udghasya em.] udghamya J_3 **21** su em.] sta J_3 **22** sad em.] mad J_3 sad em.] mad J_3 **23** āyanam em.] āyanas J_3 **38.13a** samṛddheś em. schol.] mamṛddheś J_3 **38.13b** so 'yaṃ em.] mayaṃ J_3 **26** akhyātiḥ em.] ākhyātiḥ J_3

duḥkhanivṛtter ijyā **sthitiḥ** svaparasthitilakṣaṇā. **śāstreṣv** iti bahuvacanam asyārthasyaika-satyapradarśanārtham. satsaṅgena vivekakhyātir iti hi sarvasaṃmatam.

na prema viduṣā dhāryaṃ bhāveṣu bhavavartiṣu
atha vā hṛdi tad dhāryaṃ satāṃ yenāmṛtāyate **38.14**

neti. **na dhāryam** iti vinaśvaratvād iti bhāvaḥ. **hṛdī**ti sugūḍhaṃ rahasīty arthaḥ. **yena** satsaṅgena tad-hṛdayam **amṛtāyate** 'śocyaṃ bhavatīty arthaḥ.

karoty udyānam akhilaṃ hasad vā dāḍimaṃ yathā
tathā puruṣasaṅgas tvā puruṣaṃ vidhadhāty alam **38.15**

karotīti. dṛṣṭānta ābhāsamātrasāratvād asyārthasya **vā**grahaṇam. prakṛte tu tadabhāvāt tadanupādānam.

nīlo 'tha vāstu śuklo 'stu pāṣāṇaḥ śuddhahṛddṛśam
prāpto 'ñjasā yathābhyeti maṇitvaṃ puruṣas tathā **38.16**

nīla iti. puruṣo 'pi **nīlo** malinaprakṛtiḥ. tādṛśamahimā sādhudṛk · yatra puṇyāpuṇyakalanā na kāpy udetīti.

anena varṇabāhyāś ca ye kecid yavaneśvarāḥ
mahatīṃ siddhipadavīm avāpur iti śuśruma **38.17**

aneneti. **anena** satsaṅgena varṇāśramabāhyeṣu hi ta evaitatsaṅgaratā mahāsiddhibhāja iti janaśrutiḥ. **ca**kāreṇa kiṃ punar ye vimalaprakṛtayo varṇāśramadharmā iti sūcitam.

tathā ca niyatis teṣāṃ saṃvādo na kathaṃcana
abhūd vaidyagabhīrajñavidvadgoṣṭhībahiṣkṛtaḥ **38.18**

tathā ceti. **niyatir** avaśyapālyaḥ sargaḥ. **kathaṃcane**ti saṃpady āpady apīty arthaḥ. tatra **vaidyā** vidyābhyāsayuktāḥ. **gabhīrā** vikārahetau saty apy avikāriṇaḥ. **jñāḥ** kāryatātparya-vidaḥ. **vidvāṃsaḥ** pūrvāparānusaṃdhānaviśāradāḥ. amībhir evaite saṃvādaṃ cakrur ity arthaḥ.

saṃvādam avidhāyātha tān apṛṣṭvāpi kutracit
nābhūc chāsti gṛhe 'mīṣāṃ khyātis teṣām iyaṃ bhuvi **38.19**

saṃvādam iti. **saṃvādam avidhāye**ty atra tair iti vibhaktipariṇāmenānvayaḥ. **kutracid** iti gopye 'gopye vā kārye. **śāsti** rājñā dānam. **bhuvi teṣām iyam** eva **khyātiḥ**: yavanā vaidyā iti yad bhūtale khyātir asāv eṣaiva.

---

1 nivṛtter ijyā em.] nivṛttorījyā J_3 para em.] pa J_3 **38.14c** dhāryaṃ em.] dhārye J_3 **5** dhāryam em.] cāryam J_3 **38.15a** karoty em.] kāroty $J_3{}^{p.c.}$, koroty $J_3{}^{a.c.}$ **38.19a** saṃvādam em.] saṃvādas J_3 **27** saṃvādam em.] saṃvādas J_3

adya *khyātis teṣām iyaṃ bhuvī*ti[6] viṣayadarśanena sphuṭayati: **aho** iti.

aho sā yāvanī nītir aho tad buddhikauśalam
aho sāvadhyavākprāptir iti sarvatra ghoṣyate **38.20**

sarvatreti sarvadikṣu **ghoṣyate** ghoṣaṇevoccaiḥ kathyate.

ato 'tra tiṣyakāle 'pi catvāriṃśacchatādhikam
varṣavṛndaṃ sthitir abhūd avicchannapravāhiṇī **38.21**

ata iti · asmāt satsaṅgalakṣaṇād dhetoḥ. **atra tiṣyakāle 'pi** sarvathā vināśakaraṇasaṃjñe **catvāriṃśacchatādhikaṃ varṣavṛndam** iti Kaliyuge varṣeṣu katicid gateṣv adya tāvat **sthitir avicchinnapravāhiṇī** · ekavaṃśaparasparāgateti yāvat. idaṃ satsaṅgapālanasya vaibhavam iti bhāvaḥ. **catvāriṃśacchatādhikam** iti pārasīkapustikā †saṃvatpavikā†-saṃkrāntir iti bodhyam.

tathā ca Saṃjarākhyo 'tra sa rājābhūd dṛḍhavrataḥ
vatīrṇā tatkṛpārūḍhā natir yatra ca no 'sty alam **38.22**

tathā ceti nidarśanāyām. **atre**ti manīṣividvatsaṅge. **yatra tatkṛpā**: **tasya** svatantrasya **kṛpā vatīrṇā** Bhāguri†metanākāralope yatīle†ti. **yatra ca no** 'smākaṃ tatpālyānāṃ **natir ārūḍhā**smadvandya ity arthaḥ.

sa kilārdhāsane vaidyaṃ Khayām-Umaram agrimam
upaveśya vidheyeṣūnmuktasaṃdhir abhūt sudhīḥ **38.23**

sa kileti. **kile**ty āgame. itthaṃ śrūyate · ity arthaḥ. **ardhāsane** svasiṃhāsanārdhe **'grimaṃ** śāstrasaṃskṛtabuddhim. **vidheyeṣu** kāryavastuṣ**ūnmuktasaṃdhir** unmuktagranthir **abhūt**. etadbuddhikuñcikayā kāryayantrāṇy unmocitavān ity arthaḥ.

Ābhāsīyānvayaḥ śāntavṛttiḥ śāstraviśeṣavit
tadādeśena vavṛte vidheyeṣu nayojjvalaḥ **38.24**

1 adya khyātis em.] adyātis J_3 sphuṭayati em.] spuṭa · iti J_3 **7** dhetoḥ em.] vetoḥ J_3 saṃjñe em.] sajñe J_3 **8** chatā em.] chatrā J_3 varṣeṣu em.] varṣaṣu J_3 gateṣv em.] getadhv J_3 **9** sthitir avicchinna em.] sthitivacchinna J_3 **9–10** pālanasya vai em.] pālanasyaiva J_3 **10** pārasīka em.] pārameka J_3 **38.22a** ākhyo 'tra em.] ākhyatro J_3 **15** natir em.] nātir J_3 **16** āsmad em.] āssad J_3 **38.23a** āsane em.] āmano J_3 **38.23b** Khayām em.] khayās J_3 **19** kile em.] kilo J_3 **20** śāstra em.] śāstraśāstra rep. J_3, vgl. Kommentar sub 38.33 **38.24a** ānvayaḥ em. schol.] ānvayā J_3

Anm. zu 10 *saṃvatpavikā-:* Lies: *sāṃvatsarika-*? **Anm. zu 38.22a** *Saṃjara-:* Sub 4.25 gedeutete lexikalische Entlehnung von *Sanǧar*. **Anm. zu 15** *metanākāralope yatīle:* Soll wahrscheinlich den Ausfall von *a-* bei *vatīrṇā* erklären, nach dem Grammatikwerk des Bhāguri? Vgl. auch die Erklärung zu *vāpya* im Kommentar sub 8.44. **Anm. zu 38.23b** *Khayām-Umara:* Lexikalische Entlehnung von *ʿUmar Ḫayyām*. **Anm. zu 38.24a** *Ābhāsīya-:* Lexikalische Entlehnung von *ʿAbbāsī*.

[6] 38.19d.

Ābhāsīyeti. asau hy etajjñātau vārttāvahatvena prasiddhaḥ. tathā ca tad**anvaya** iti śuddhajātitāsya sūcitā. svayaṃ ca **śāntavṛttir** ity āstikatvam. **śāstraviśeṣavid** iti saṃskṛtamatitvam. īdṛśo 'py asau **tadādeśena** · Umara–Khayām–vaidyājñayā **vidheyeṣu vavṛte**. atra hetugarbhaṃ viśeṣaṇam: **nayojjvala** iti. svayaṃ vijñenāpi śāstracakṣuṣas tadekavṛttayaḥ praṣṭavyā iti **nayenojjvala** iti.

dharādhipapraśastau ca tad uktaṃ sūtrapātake
so 'dhīśākhyaucitībhāg yo vaidyaśikṣādṛto vibhuḥ **38.25**

dharādhipeti. **dharādhipapraśastir** iti Śāhnāmeti nāmasaṃkrāntiḥ. **sūtrapātake** · iti pratikṛtau kan. sūtrapātakasadṛśe · ārambhānukrama ity arthaḥ. **yo vibhur** vibhavoddhato 'pi **vaidyaśikṣādṛtaḥ** · vaidyopadeśabhṛtacetāḥ **sa** evādhīśa**nāmaucitībhāk**. dharādhipanāma · asāv evārohatīty arthaḥ.

sadvaṃśeti triślokī spaṣṭā.

sadvaṃśajātā ye kecid vidyāvinayabhājanam
taiḥ śaktibhūṣitaiś cāpi mānyā vaidyā iti sthitiḥ **38.26**

yāḥ kāścid rītayo loke saṃdhibandhavidhāyikāḥ
tā mahīpatibhir vaidyasevayāpyā na cānyathā **38.27**

yat kiṃcid varṇayeyus te na tac cālpaṃ kadācana
dṛg eṣāṃ divyabhāvena na kutrāpi skhaled dhruvam **38.28**

yat kiṃcid iti. **divyabhāvene**ti śāstradṛktvāt.

sauśīlyaṃ madhyataḥ kṛtvā vaidyaiḥ saṃvadatāṃ vidām
mahīpānāṃ sukhaṃ bhuktvā rājyaṃ tatrāsti sadgatiḥ **38.29**

sauśīlyam iti. **madhyataḥ kṛtvā**dūraṃ vidhāyety arthaḥ. sauśīlyenaiva mahājanasaṃgamo bhavatīty arthaḥ. **tatre**ti paralokeṣu.

---

1 etajjñātau em.] atejñatau J_3 **2** śānta em.] śāśva J_3 **3** a · Umara–Khayām em.] omorakhayās J_3 **4** cakṣuṣas em.] cacakṣuṣas J_3 **5** nayeno em.] neyano J_3 **38.25b** sūtra Ch] sūta J_3 **38.25c** śākhyaucitī Ch] śaukhyācitī J_3 **8** praśastir J_3] praśatir Ch Śāh Ch] śāha J_3 **9** pratikṛtau Ch] prakṛtau J_3 **10** vaidyopa Ch] vaidyapo J_3 ādhīśanāmau Ch] adhīśanāsau J_3 **38.26a** sadvaṃśa Ch] satvaṃśa J_3 **38.26d** mānyā J_3] manyā Ch **38.26d** sthitiḥ Ch] sthiti J_3 **38.27a** yāḥ Ch] yaḥ J_3 **38.27a** rītayo loke Ch] prītayoreke J_3 **38.27b** vidhāyikāḥ Ch] vidhāyakaḥ J_3 **38.27d** sevayā Ch] mevayā J_3 **38.28a** varṇayeyus Ch] valayeyus J_3 **38.28c** bhāvena Ch schol.] bhāvyena J_3 **22** dūraṃ Ch] dūtaṃ J_3

Anm. zu 8 *Śāhnāma:* Lexikalische Entlehnung von *Šāhnāma.* **Anm. zu 12** *triślokī spaṣṭā:* De facto bleiben nur die nächsten zwei Strophen unkommentiert.

vipakṣe bādham āha: **matte**ti.

mattonmattasurāpārvalubdhagrahilakāmibhiḥ
iha saṃvadatāṃ nūnaṃ nāsti kāpi śubhā gatiḥ **38.30**

mattā vyasanādinā. **unmattāś** cittabhramādinā. **arvāṇaḥ** saty api vibhave 'kiṃcanatādatta-padāḥ. anye prasiddhāḥ. **kāpī**ti · ihakīyā parakīyā vā.

tasmāt tatas taṭasthena bhāvyaṃ bhavyadhṛtātmanā
tatsaṃgatir alaṃ jantoḥ sarvathā bhraṃśakāraṇam **38.31**

tasmād iti. **tato** mattonmattādibhyaḥ · **taṭasthena** pathyakāriṇā **bhāvyam**. **bhavyaṃ** bhadram. vinimayaphalam āha: **tatsaṃgatir** iti.

śāstrapakvamateḥ śuddhacetasaḥ saṃgatir gatiḥ
hṛdviśrāntiyaśolābhasvārthasiddhyā garīyasī **38.32**

śāstreti. **gatir** iti pāralaukikī. sā ca gatir na kevalaṃ paro'kṣaivety āha: **hṛd** iti. pratyakṣam eva **hṛdviśrānty**ādi**siddhyā garīyasī**ti.

uttānabuddhisargaś ca pramādaḥ kevalaṃ dhruvam
tatsaṅgo garalāt tīkṣṇaḥ sa mūlaṃ yan nikṛntati **38.33**

uttāneti. **uttānabuddhiḥ** śāstrāsaṃskṛtamatiḥ · tasya **sargaḥ** svabhāvo niścayo vā **kevalaṃ pramādaḥ** sanmārgacyutilakṣaṇaḥ. yasmāt **tatsaṅgo** niścitaṃ **garalāt tīkṣṇaḥ**. tīkṣṇatvam upapādayati: **sa** iti. viṣaṃ hi bhakṣitaṃ kevalaṃ bhoktāram eva kadācid dahati. asau sarvadaiva sapariccha dam ihāmutra bhraṣṭaṃ vidhāya niḥśeṣayatīti.

iti prajñākarais taiś ca yavanair bhāvibuddhibhiḥ
rītir eṣādṛtā śāstrapakvadhīḥ kriyate vibhuḥ **38.34**

itīti. **prajñākarair** buddhikhanibhiḥ · **bhāvi**darśibhir āyaticaturaiḥ. katham asmākam āyatiḥ śuddhā bhaved iti · **eṣā** vakṣyamāṇā **rītir ādṛtā** vyavasthāpitā. tām āha: **śāstre**ti. ya eva **śāstra**pariṇatabuddhiḥ sa eva tair **vibhuḥ kriyate** · iti.

tathā cety āha: **śāstrajñe**ti.

śāstrajñavaidyakṛtināṃ teṣāṃ samayavartinām
yo garīyān vibhāty eṣa pados tair vandyate balāt **38.35**

38.30a ārva J_3] aurva Ch **38.30c** nūnaṃ J_3] om. Ch **4** arvāṇaḥ Ch] ardhāṇaḥ J_3 **5** prasiddhāḥ Ch] prasiddhaḥ J_3 **38.31a** sthena Ch] stena J_3 **8** kāriṇā Ch] kāraṇā J_3 **38.32a** mateḥ Ch] mate J_3 **12** pāra Ch] para J_3 gatir Ch] ratin J_3 **16** tasya J_3] ramya Ch **18** sarvadaiva em.] sarvedeva J_3, ..rvadaiva l. n. Ch

Anm. zu 38.35d *pados ... vandyate:* Zweifelhaft, lies: *pados ... badhyate* mit *pad* i. S. v. *saṃpad*, wie der Kommentar mit *samṛddhi-śāsti-* nahelegen könnte?

samayavartināṃ teṣāṃ madhye. **pador vandyate** samṛddhiśāstibhājanaṃ kriyate. **balād** iti · asau bālo 'stu vṛddho vāstu svajātiḥ parajātir veti na vicāraḥ ko'py atrāstīti bhāvaḥ.

garīyān[7] ity uktaṃ kiṃ nāma tadgarīyastvam ity āha: **yad** iti.

yad dṛkpātena sacchāstiprakāśādyā plutir balāt
saṃkrāmati garīyastvaṃ tat kenāpahnutiṃ vrajet **38.36**

ayam arthaḥ: yad dṛksaṃmukhaḥ puruṣo balāt tacchāstitatprakāśavyāpto bhavati. yad asāv anuśāsti tatra sajjo bhavati. tatsaṃmukhaṃ ca tatprakāśasaṃkrāntyā tadadhīna iva bhavati. **tad garīyastvam** iti bhaṇyate. tat kathaṃ jñāyate · ity atrāha: **tat kene**ti. atha vākarṣam asya tateḥ svīkriyate · ity atrāha: **tat kene**ti. dṛṣṭvaivaitat te lagnaprāṇā bhavantīty arthaḥ.

satsaṅgamahimā vaiṣa yat te 'ntikam upasthitāḥ
tādṛkcittā bhavantīti pālyo 'sau sarvathā budhaiḥ **38.37**

satsaṅgeti. **tādṛkcittā bhavantī**ti tadanuśāstipālanāsajjā bhavantīti. **asau** satsaṅgaḥ.

uktaṃ cāmnāyarītau satsaṅgo gāndhikasaṃpuṭaḥ
duṣṭasaṅgo 'py asau lohakāracullīti budhyata **38.38**

uktaṃ ceti. **gāndhiko** gandhapaṇyajīvī tasya **saṃpuṭo** gandhadravyasthāpanāvapanam. yady apy asau tasmān na parimalaṃ dadāti tathāpi tadāmodaleśagandhena prātiveśako lābhavān bhavaty eva. etatsamarthanārtham etatpratirodhinaṃ prasaṅgenāha: **duṣṭasaṅga** iti. atrārthaḥ: yady api tadagninā na nāma kaścid akasmād dahyate tathāpi dhūmodgāreṇa taptaloha-vāṣpodgamanena ca vaimanasyaṃ jāyata iti.

etad eva vivṛṇoti: **śṛṇu** · iti yugalakena.

śṛṇu vacmi gāndhikagṛhān mṛgayātra gate manaḥpramodāyaḥ
ākalpe lagatitarāṃ yuktiḥ sabhyānurāgakarī **38.39**

yuktir gandhasāropalakṣaṇā. sā ca svaparāmodanīty āha: **mana** iti. svasmin **manaḥ**prasatty-**āyaḥ**. **āyo** lābhaḥ. parasmiṃś ca **sabhyānurāgakarī**.

mā gaccha lohakārāṅgārādhānīṃ ca tatra yātasya

1 vandyate em.] vaṃdhyate J_3 **2** bhāvaḥ em.] bhā J_3 **6** tac em.] uc J_3 **12** sat em.] tat J_3 sajjā em.] saṃjña J_3 **38.38a** sat em.] tat J_3 **38.38b** gāndhika em.] gānvika J_3 **15** gāndhiko em.] grāṃdhiko J_3 saṃpuṭo em.] saṃpuṭe J_3 **16** leśa em.] leśā J_3 veśako em.] veśakor J_3 **17** etat em.] et J_3 **38.39b** gate em. m. c.] gatasya te J_3 **23** opa em.] obhya J_3 prasatty em.] prasaṃty J_3

Anm. zu 38.39, Metrum: Āryā.

[7] 38.35c.

tava parito ’ṅgārakaṇāḥ patanti vadane kuvāṣpaṃ ca **38.40**

tasmād dharādhipair vaidyāḥ śāstrajñāḥ sūkṣmadarśinaḥ
purataḥ satataṃ kāryā yatheddhāsau bhaved gatiḥ **38.41**

tasmād iti. **iddhā** dīptā **gatī** rājyavartanī. tān antareṇeyaṃ gatir vartyamānāpi na dīpyatīti bhāvaḥ.

itthaṃ satsaṅge samarthite ke nāma te santa iti tallakṣaṇaṃ prastāvayati: **pade** · iti.

pade vākye māne kṛtaparicayo dharmadṛḍhadhīr
balād ūhāpohasthitisucaturas tattvavid alam
yathākāṇḍaṃ goṣṭhyāṃ sukṛtakukṛtākhyānamiṣataḥ
prabhuṃ kārye kārye ghaṭayati ya eko ’yam atha vā **38.42**

padānuśāsakatvāt **padaṃ** vyākaraṇaṃ sarvavidyāsthānam. vākyārthaghaṭakatvād **vākyaṃ** mīmāṃsā. pramāṇabaddhaparikaratvān **mānaṃ** tarkaḥ. eteṣu triṣu sarvavidyāpradīpeṣu **kṛtaparicayo** ’vyastatattatprītiḥ. anenāsya sarvathā vidheyapratiṣedhyatattatkāryābhijñatvaṃ sūcitam. **dharmadṛḍhadhīr** iti na kevalam anyān evānuśāsti yāvat svayaṃ prāṇānte ’pi svadharmaṃ pālayate · iti sūcitam. sāmānyatayokteṣu vidhiniṣedheṣu **balāc** chakter **ūhāpohasthitau sucaturaḥ**: kathaṃ kutra vyavastheti deśakālādyavasthāpekṣayādhikyanyūnatākalpanācaturaḥ. **tattvavid** iti sahajetaravastvantaravit: prāyeṇa hi loke kāmādibhiḥ sahajam api mithyā kriyate kṛtrimam api sahajīkriyate · iti sahajetarayor antarajñaḥ. **alam** iti · atra sarvathā samāhitamatir abhrāntacitta iti bhāvaḥ. tathā **yathākāṇḍam** avasaram avekṣya **rājasabhāyāṃ** prasaṅgena **sukṛtākhyānamiṣataḥ**: idaṃ **sukṛtaṃ** pūtaṃ satsaṃrddhipūrakam idaṃ **kukṛtam** apūtaṃ vipatpradam iti kathākhyānavyāje **yaḥ prabhuṃ** svāminaṃ **kārye** ’vaśyavidheye **kārye** · upāsanādhyānaprātaḥkṛtyasaṃdhyāvandanasnānadānavinayaśikṣādau **ghaṭayaty** alpaprayāsena sūkṣmekṣikayā yojayati **sa etādṛśa eka** eva vā purataḥ śāstidātṛtvena vidheya iti mukhyo ’sau pakṣaḥ. bahūnāṃ tathātve kadācid vipratipattir api saṃbhāvyata ity āśayaḥ.

tathainaṃ sūcayec chikṣāṃ śilāyām iva taddhṛdi
yathaiṣoṭṭaṅkitā jātu nāpaity anyanimittataḥ **38.43**

38.40a mā em.] sā J_3 **38.42b** su em. schol.] ṣu J_3 **14–15** iti na kevalam … sūcitam J_3] rep. i. m. J_3, dharmadhīr add. i. t. ante J_3 **18** kṛtrimam em.] kṛtrim J_3 **20** sabhāyāṃ em.] mabhāyāṃ J_3 **23** prayāsena em.] prayāmena J_3 **38.43c** oṭṭaṅkitā em. schol.] oddhāṅkitā J_3

Anm. zu 38.40, Metrum: Āryā. **Anm. zu 38.42, Metrum:** Śikhariṇī. **Anm. zu 23** *sa etādṛśa eka eva vā …:* Zweifelhaft, soll *ekaḥ* mit *vā* auf zwei verschiedene Weisen ausgelegt werden oder stellt *eva* eine Erklärung zu *vā* aus dem Grundtext dar?

tathainam iti. sa ca vidvān **enaṃ** rājānaṃ **tathā śikṣāṃ sūcayet · yathā śilāyām iva taddhṛdy eṣā** śikṣ**oṭṭaṅkito**llekhitā **na jātv anyanimittataḥ** kāmādihetun**āpaity** apagacchati. śilāyāṃ coṭṭaṅkitaṃ proñchanādinā nāpaitīti **śilāyām ive**ti.

samṛddhir iti dviślokī spaṣṭā.

samṛddhir eṣā paramā saiṣā rājyasthitir dhruvā
śobhaiṣā bhūbhṛtāṃ sādhur vidvān yat paripṛcchyate **38.44**

nūnaṃ sūkṣmeṅgitasyāsya vīkṣā yatra na vidyate
sadvāsthonmūlitā śīghraṃ sthitir eṣā pated adhaḥ **38.45**

iti vidvatparibhāṣā.

iti vidvatparibhāṣā.

atha mānyaparibhāṣāṃ sthāpayati: **bhāvyaṃ ce**ti.

bhāvyaṃ ca sūkṣmamatinā kenāpy atra parīksakaḥ
yo 'sya citrāṇi kāryāṇi smārayed vartanīś ca tāḥ **38.46**

prāyeṇa hy atra loke kaścid eva sūkṣmamatir iti **kenāpī**ty uktam. tasya kāryam āha: **parīkṣaka** iti. **asya** dharāpateś **citrāṇi** · anekārthānarthabharitāni **vartanyo** bhavavyavahāramārgāḥ. atra kārye 'nena prakāreṇedam āpatati. anenedam iti śubhāśubhaphalaprāptilakṣaṇāḥ.

ākhyāyikābhir apy eṣa saṃjñādānād amuṃ balāt
kuvṛttaśilpato 'ghāc ca kuryād vyastamatiṃ śanaiḥ **38.47**

ākhyāyikābhir iti. **eṣa** parīkṣakaḥ. **saṃjñādānād** iṅgitadānāt. **kuvṛttaśilpata** iti kuvṛttāt kuśilpāc ca. **balād** iti **saṃjñādāna**viṣayaṃ **śanair** iti ca etatpratyāvartanaviṣayam ity ubhayaṃ niravadyam.

yathāsau satphalā śikṣā bhavet svaparagocare
tathainaṃ bodhayet samyagdhīḥ kathaṃ na virājate **38.48**

yatheti. **svapare**ti · asāv api śikṣate svaviṣaye ca †prasannati† bhavati. **tathainaṃ bodhayed** iti tatsargam avekṣyāgoṣṭhyāṃ vijane vāsau bodhanīyaḥ. bodhanāsyādhīnā phalavyabhicāre ko 'sya doṣa ity atrārthāntaranyāsena doṣādoṣau viśadayati: **samyag** iti. ekatarapakṣato 'tra doṣāpāte buddhivaikalyam eveti bhāvaḥ.

---

3 proñchanādinā em.] prochonādi J_3 **38.45b** vīkṣā yatra em.] vikṣāyata J_3 **38.45c** dvāstho em.] dvāstha J_3 **38.46a** bhāvyaṃ em. schol.] bhāvya J_3 **15** vartanyo em.] vartyanyo J_3 mārgāḥ em.] mārgaḥ J_3 **24** bodhayed em.] bhedheyadid J_3 **26** viśadayati em.] viṣadayati J_3

atra saṃskartum āha: **saṃprekṣye**ti.

saṃprekṣyāvasaraṃ nāma śrāvyo 'sau mārdavād iti
nayarītir asau bhūpāḥ prāyeṇoddhatacetasaḥ **38.49**

avasaram iti madanuśāsanaṃ sampraty asyāntare 'ntaraṃ labhate · ity **asau** mayā **mārdavāc** **chrāvya** iti kalpanā. **nayarītir** viphalā na jātu bhavatīti rahasy eva rājā bodhanīyaḥ śanair iti yato **bhūpā bāhulyen****oddhatacetasas** tasmād atīva bhetavyam iti bhāvaḥ. paraṃ tu yad balena kāryaṃ satphalaṃ śīghraṃ ca sidhyati na tan mārdaveneti **nayarītir** ity asya tātparyam.

*prāyeṇe*ty[8] anena vivakṣitam arthaṃ viśadayati: **ye** · iti.

ye kecid iha sadvaṃśyā dharmyaśīlāś ca pārthivāḥ
abhūvaṃs taiḥ kilāpīto jāyus tikto 'pi sukriyaiḥ **38.50**

sadvaṃśyā iti paraṃparādhigatadharādhipatyāḥ. svayaṃ **ca dharmyaśīlā** dharmānapetasadvṛttāḥ. **pārthivāḥ** pṛthivī yaiḥ patipatnī†tyabhimānaṃ svasmin vetu†. **kile**ty āgame. **āpītas** tṛptiparyantaṃ pīto **jāyuḥ** sarvavyādhijetā satkathāgadas **tikto 'py** āpātakaṭur api. atra hetuḥ: **sukriyair** iti karmakriyā cikitsā ca. mānyodīritaṃ krūram api vacanaṃ harṣaṇānumatam iti.

tathā cātraiva Sacchīlaśailyāṃ kecin nidarśitāḥ
itthaṃśīlā mahīpālā yair iyaṃ bhū vibhūṣitā **38.51**

tathā ceti. spaṣṭam.

nidarśitam idaṃ Hāro-Raśīd-rājā purodabhūt
yenāsau sukriyā bhāvihitārthaṃ pālitā purā **38.52**

nidarśitam iti. **udabhūd** ity **uccaiḥ** khyātibhūṣitavapur **abhūt**. **asau sukriyā** tiktapuruṣakathauṣadhapānarūpā **purā pālitā**. na kevalaṃ svasyaivāsau hitakāriṇy abhūd ity āha: **bhāvihitārtham** iti. bhāvino 'pi rājāno 'nayā sukriyayā hitabhājo bhaveyur iti.

sa kilāmantrya mitraṃ svaṃ Vāhliketi ha satkriyaḥ
sakhye saphalaya prājña śāstiṃ kāṃcid vadety alam **38.53**

sa kileti. **āmantrya** saṃbodhya. **Vāhliketi** Vāhlikadeśo hy asāv iti tannāmnaivāṅkita āsīt. **saphalaye**ti sūcitaṃ vivinakti: **śāstim** iti. **alam** iti nānyaprārthanayāyāsayāmi tvām ity arthaḥ.

38.49a āvasaraṃ em. schol.] āvasanaṃ J_3 **38.49d** oddhata em. schol.] addhota J_3 **5** naya em.] naca J_3 **6** tasmād em.] taṃpād J_3 bhetavyam em.] bhotavyam J_3 **7** mārdavene em.] mārdevane J_3 **38.50c** abhūvaṃs em.] abhūvas J_3 **38.51c** pālā em.] pāla J_3 **20** udabhūd ity em.] udabhūtī J_3 **38.53c** sakhye em. m. c.] saṃkhya J_3 **26** āyāsayāmi em.] āyāsayāyāmi J_3

Anm. zu 38.52b *Hāro-Raśīd-:* Lexikalische Entlehnung von *Hārūn al-Rašīd.* **Anm. zu 38.53b** *Vāhlika-:* Lexikalische Entlehnung von *[Šaqīq-e] Balḫī.*

[8] 38.49d.

sa taṃ goṣṭhyāṃ samāsīnaṃ samantād daṇḍibhir vṛtam
āha sma śṛṇu ced rājan satye prītir alaṃ tava **38.54**

sa tam iti. **goṣṭhyāṃ samāsīnam** iti na punar antaḥpurādāv ekānte · iti · anaucityenābhimata-kathoktiprastāvanānirāsaḥ. **samantād daṇḍibhir vṛtam** iti · aniyatabhāṣaṇe daṇḍasaṃpattir upasthitaiveti sūcanārtham. **satye prītir** iti satyaṃ vadāmi paraṃ tu tad apriyam eva bhaved iti **ced** iti darśitam.

astīha mahatī śālā svairiṇo 'sya svayaṃbhuvaḥ
avīcir iti yāṃ prāhuś caturdvāravibhūṣitām **38.55**

astīti. spaṣṭam.

vicintyātha ciraṃ tasyā dvāsthāgryaṃ tvā vidhāya saḥ
aṃsayos tava kāryāṇāṃ trayam etat samarpitam **38.56**

vicintyeti ca.

yathāsyāḥ sthāpayeḥ paścāt paryā lokān iti ....
anuṣṭhitakriyas tvaṃ ca tasyā mokṣam avāpsyasi **38.57**

yathāsyā iti. **anuṣṭhitakriyaḥ** pālitasacchikṣaḥ. **tasyāḥ** paryāḥ.

niśamya giram asyāsau bhāvagūḍhāṃ dhṛtasmṛtiḥ
kiṃ nāmedaṃ vadety uktvā sajjo 'bhūt tannirūpaṇe **38.58**

niśamyeti. **sajjo** dhṛtaśravaṇaḥ. **tannirūpaṇe** tasya trikasya vivaraṇākarṇena.

avekṣyāntaram asyāsau vītabhīs tam uvāca ha
avadhāraya rājaṃs te matir āyatiśobhinī **38.59**

avekṣyeti. **antaram** āśayam. nāsau maduktenānena paruṣavadanena kupyatīti **te matir āyati-śobhinī**ti.

paruṣe svavacane toṣārthaṃ protsāhayati: **kośajātam** iti.

kośajātam asis tottraṃ trayam etat sa uccadhīḥ
nyastavāṃs tvayi jāgaryā kāryātrāsya prasattaye **38.60**

---

3 aucityenā em.] arocityenā J_3 **4** aniyata em.] anīyata J_3 **5** prītir em.] pretir J_3 **15** yathā em.] tathā J_3 **38.59a** avekṣyā em. schol.] bhavekṣyā J_3 **38.59a** āntaram em. schol.] āntaras J_3 **38.59d** matir em. schol.] satir J_3 **38.60a** jātam asis em. schol.] jātasamis J_3 **38.60c** tvayi em.] tvavi J_3 **38.60d** ātrā em. schol.] āstrā J_3

Anm. zu 38.57b .... *(sic!)* J_3*:* Lies: *sthitiḥ*?

uccadhīr mahāśayaḥ. **nyastavān** nyāsatvena sthāpitavān. **atra** nyāse. **asya** nyāsasthāpayituḥ **prasattaye** prasādāya. nyāse hi rakṣite tatsthāpayitā prasanno bhavatīti.

ādyena tarpyās te dīnā yathaite pūrṇakukṣayaḥ
na jātu pracarantīha kusṛtyaur eṣv asau matā **38.61**

ādyeneti. tatra pratyekaṃ kāryopayoganirūpaṇe prathamam ādyasyopayogam āha: **ādyene**ti. tvannyasten**ādyena** kośajātenedaṃ tvadaṃsayor arpitaṃ yad anena **dīnā** akiṃcanās **tava tarpyāḥ**. **yathaite pūrṇakukṣayo na kadācid api kusṛtyā** jālmyakukṛtiśapathādirūpay**eha** vyavahāravartanyā **pracarantī**ti. **iyam eṣu** †sthaḥ† narakarakṣā **matā** bhavatkartṛkā dvārarakṣā ca. **sṛtyaur** iti ccheda†tūṃtvād† vṛddhiḥ.

dvitīyakṛtyam āha: **vidheyā** iti.

vidheyāḥ khaṇḍaśo jālmā yathaitadduḥkhabhājanam
na syuḥ †sajñatayo† 'vehi rakṣā seyaṃ dvitīyagā **38.62**

tathā **jālmā** anenāsinā **khaṇḍaśaḥ** khaṇḍaṃ khaṇḍaṃ **vidheyāḥ** · yathātra loke ye kecana †sajñataya† **eteṣāṃ** jālmānāṃ **duḥkhabhājanaṃ na syur** iti **seyaṃ dvitīyagā** tava teṣāṃ ca sādhāraṇā.

piśunādyā balāc chikṣāṃ neyāḥ kunayarandhrataḥ
yatheme vinivartante rakṣāsau te tṛtīyagā **38.63**

piśunādyā ity **ādya**śabdena sūcakadurvyasaniparigrahaḥ. **balād** iti tāḍanāpūrvaṃ tathety adhyāhāryam. **vinivartanta** iti saṃskāre 'śeṣanivṛttyarthaṃ **vi**grahaṇam. **tṛtīyagā** tottragatā.

ced baddhakakṣyo vartethā ittham atra mahāmate
svayaṃ muktena te 'py atra tāritā iti niścinu **38.64**

ced iti nigadavyākhyātam.

viparītamatir bhūtvā vyatyayād vartase 'tra cet
tadā tvām anu yānty ete tāṃ purīṃ ca nirargalām **38.65**

38.61d eṣv em. schol.] edhv J_3 **6** nyaste em.] nyosta J_3 jātene em.] jātone J_3 aṃsayor em.] aṃmayor J_3 **7** tarpyāḥ em.] tatyāḥ J_3 eha em.] oha J_3 **8** vartanyā em.] vartaṃnyā J_3 **38.62c** sajñatayo em. schol.] majñatayo J_3 **13** cana em.] dana J_3 **38.63d** tṛtīyagā em.] tyarīmagā J_3 **38.63c** eme em.] āme J_3 **38.64b** ittham em.] itthas J_3 **38.65b** vyatyayād em.] vyatyayad J_3 **38.65c** ete em.] aita J_3

Anm. zu 38.61d *-aur eṣv:* Hochgradig zweifelhaft, doch scheint der Kommentar so abzutrennen. Nach dem Aufbau der folgenden Strophen wäre an dieser Stelle etwas zu erwarten, das ‚erste [Wache]' oder ‚im ersten [Gegenstand] liegende [Wache]' bedeutet. **Anm. zu 9** *tūṃtvād:* Lies: *ūtvād* ‚weil es *ū* ist'? **Anm. zu 38.62c** *sajñatayo:* Lies: *sakṣatayo*? *sajjanayo*? Vgl. auch 39.160.

viparīteti. **tvām anv** iti tvaṃ tatrādau prāpsyasi · anye ca tvām anv iti.

śrutvodasrur vadhāyāsāv utthāyātha mudā bhujau
cumbitvā tārito 'smīti prītacittaṃ cakāra tam **38.66**

śrutveti. **udasrur** udgacchadvāṣpaḥ. **vadhāye**ti na khalu rājñā nirvṛttinā jātu bhāvyam iti samādhānaṃ vidhāya. **bhujacumbanaṃ** prītyabhinayaḥ. **tārita** iti śikṣādānāt.

katham asau tacchikṣām anumena ity atra bharayati: **satyamārgam** iti.

satyamārgaṃ samāśritya śāsatām anuśāstigīḥ
sarvatrāntaram āpyāśu satphalā svaparopagā **38.67**

satyamārgaḥ kusṛtyādirāhityam. **sarvatre**ti · anuśāsanārheṣu. **antaram** avakāśaḥ. **svaparopage**ti svasya satyaśāstyā satphalāptiḥ parasyāpi tadanumananena satphalāptir iti.

śrutiśaktimatāṃ loke satkathā hṛdaye 'ntaram
kathaṃ na labhate dhik tān ye 'tra tadvikalā janāḥ **38.68**

śrutīti. **śrutiśaktir** vinayamātṛlakṣaṇā. **satkathā** satī kathā satāṃ vā kathā. **kathaṃ na labhate** · iti sādhanasaṃpatteḥ. **atra** manuṣyabhūmau **tadvikalāḥ** śrutiśaktirahitāḥ.

iti mānyaparibhāṣā.

iti mānyaparibhāṣā dvitīyā.

doṣajño 'pi sadā pālyo bhūpenāyatim icchatā
yo dṛśā pāvayej jantūn sa doṣajña iti smṛtaḥ **38.69**

doṣajña iti. **doṣās** tridhātavas tān samaviṣamatayā yo **jānātī**ti **doṣajño** vaidyaḥ. **āyatir** uttarakālasaukhyam. tallakṣaṇam ādau saṃkṣepeṇāha: **ya** iti. **dṛśā pāvayet** · dṛkpātamātreṇa doṣatritayamadhye nidhānaṃ lakṣayati: kiṃ doṣanimittako 'sya roga iti nidhāne samyag labdhe pratīkārasya sukaratvāt. atha **dṛśā** darśanamātreṇa **pāvayed** rogalāghavaṃ vidadhyāt.

asya viśeṣaṇam āha: **cāra** iti.

cāro yaś Carakakriyāsu kuśalo yaḥ Suśrute suśruto
Vāgbhaṭṭe 'pi ca vāgbhaṭaḥ śakunavit Kalpe ca kalpojjvalaḥ
bhāvajño 'pi ca yaḥ svabhāvavimalo Bhāvaprakāśe kṛtī

---

1 tvām em.] tvās J_3 tvām em.] tvās J_3 **38.66a** odasrur vadhāyā em. schol.] edasrurdhadhāyā J_3 **5** prītya em.] prīti J_3 **38.67b** śāsatām em.] śāsaṃtān J_3 **38.68c** dhik em.] cik J_3 **38.69a** jño Ch] jñe J_3 **19** samaviṣamatayā em.] mamaviṣamayā J_3 Ch **20** saukhyam Ch] maukhyaṃ J_3 **21** madhye Ch] mevya J_3 **23** viśeṣaṇam J_3] viśeṣam Ch

Anm. zu 13 *-mātṛ-:* Zweifelhaft, lies: *-mātra-*?

nāḍīcāravid eṣa bhūmipatibhir bhāgyodayenāpyate 38.70

bhūmipatibhir eṣa etādṛglakṣaṇalakṣito **vaidyo bhāgyodayenāpyate**. **yaś Carake** caraka-muniprokta etannāmadheye tantre **cāraś** cāra iva sūkṣmamarmatattvajñaḥ **kriyāsu** cikitsāsu **kuśalaḥ**.

vātike saptarātreṇa daśarātreṇa paittike
ślaiṣmike dvādaśāheṇa jvare yuñjīta bheṣajam[9]

ityādi doṣanidhānajñānapūrvaṃ cikitsākārīty arthaḥ. **yaś** ca **Suśrute** Dhanvantarimuni-viracita etannāmni granthe **suśruto** 'tiśravaṇenāntarajñaḥ. yaś ca **Vāgbhaṭṭe** Vāgbhaṭṭa-viracite 'ṣṭāṅgasaṃhitāparanāmadheye Vāgbhaṭṭākhye granthe **vāgbhaṭo** rasanāsajjaḥ prastāvānusāreṇa tadāśayaṃ vācā vaktīty arthaḥ. yaś ca **śakunavit** · bāhyāntarasvapara-nimittajñaḥ. yataḥ suśakune kriyārabhyamāṇā suphalā duśśakune na phalinīti tadanusāraṃ kriyārambhān na kvāpi lajjāpātraṃ bhavatīty arthaḥ. tatra śakunavidyāyā vistṛtatvān neha tadvicāraḥ. diṅmātraṃ tu pradarśyate:

yasya nidrāsukhena syāc charīraṃ sadyo 'maṃ bhavet
*indriyāṇi prasannāni sa rogī naiva naśyatī*ti[10]

śarīraśīlayor yasya prakṛter vikṛtir bhavet
*tad ariṣṭaṃ samāsena vijñeyaṃ mānam icchate*ti[11] ca.

tathā yaś ca **Kalpe** Kalpasāre divyasiddhipradarśake granthaviśeṣe **kalpojjvalaḥ** prathama-śikṣojjvalaḥ. yaś ca **svabhāvavimala** āstikaḥ. lobhādidoṣarahita ity arthaḥ. anyathā pratyavāyaśravaṇāt. tathā ca:

auṣadhaṃ kevalaṃ kartuṃ yo jānāti na cāmayam
vaidyakarma sa cet kuryād vadham arhati rājata[12] iti

tathā:

yas tu kevalarogajño bheṣajeṣv avicakṣaṇaḥ
*taṃ vaidyaṃ prāpya rogī syād yathā nauḥ †śavaraṃ† vine*ti[13]

38.70b vāgbhaṭṭe Ch] vāgbhadhe J_3 **38.70d** eṣa Ch] eśa J_3 **2** lakṣito Ch] kṣito J_3 vaidyo em.] vaidya J_3 Ch **5** vātike saptarātreṇa Ch] vārtike tātreṇa J_3 **6** ślaiṣmike em.] śmaiṣmike J_3 Ch jvare J_3] jvaro Ch **11** śakune em.] śaktena J_3 Ch śakune na em.] śaktena J_3, śakune Ch phalinīti Ch] phalineti J_3 **12** lajjā Ch] laja J_3 **13** mātraṃ em.] mātra J_3 Ch **14** maṃ Ch] saṃ J_3 **16** prakṛter Ch] prakṛte J_3 **18** pradarśake Ch] pradarśeka J_3 **21** na cāmayam Ch] śucābhayam J_3 **24** bheṣajeṣv em.] bheṣajesv J_3 Ch **25** taṃ J_3] te Ch

Anm. zu 38.70, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

[9] Suśrutasaṃhitā nach ŚABDAKALPADRUMA sub *jvara*, Band 2, S. 561, Sp. 2. [10] Quelle unbekannt. [11] Suśrutasaṃhitā, Ed. ĀCHĀRYA 1,30.3, dort cd: *tat tv ariṣṭaṃ samāsena vyāsatas tu nibodha me.* [12] Ohne Quellenangabe in ŚABDAKALPADRUMA sub *rogaḥ*, Band 4, S. 182, Sp. 3. [13] Ohne Quellenangabe in ŚABDAKALPADRUMA sub *rogaḥ*, Band 4, S. 182, Sp. 3, dort d: *… nauḥ nāvikaṃ vinā.*

tathā: **yaś ca svabhāvavimalaḥ** san **Bhāvaprakāśa** etannāmni vaidyanibandhe **bhāvajñas** tātparyavettā. **kṛtī** dṛṣṭakarmā. kṛtaṃ vidyate yasyeti kṛtvā svayam adhītaśāstro 'pi yāvad imāṃ caryām anyato na paśyati tāvan na kiṃcid apy asau karotīti. tathā ca:

tattvādhigataśāstrārtho dṛṣṭakarmā svayaṃkṛtī
laghuhastas tathā śūraḥ sajjopaskarabheṣajaḥ

pratyutpannamatir dhīmān vyavasāyī priyaṃvadaḥ
satyadharmaparo yaś ca vaidya īdṛk praśasyate[14] · iti.

tathā yo **nāḍīcāravit** kena doṣeṇa kā nāḍī samaṃ carati viṣamaṃ vā caratīti. tathā ca:

aṅguṣṭhamūlagāṃ nāḍīṃ parīkṣeta bhiṣag varaḥ
aṅgulībhis tu tisṛbhir nāḍīm avahitaḥ spṛśet[15]

sadyaḥ snātasya suptasya kṣuttṛṣātapaśītataḥ
vyāyāmaśrāntadehasya samyaṅ nāḍī na budhyate

vāte 'dhike vahen nāḍī pravyaktā tarjanītale
pitte vyaktā madhyamāyāṃ tṛtīyāṅguligā kaphe

tarjanīmadhyamāmadhye vātapitte 'dhike sphuṭā
anāmikāyāṃ tarjanyāṃ vyaktā vātakaphe bhavet[16]

madhyamānāmikāmadhye kaphapittāsugāminī[17]
kaphān mandagatir jñeyā saṃnipātād atidrutā[18]

vakram utplutya calati dhamanī vātapittataḥ
vahed vakraṃ ca mandaṃ ca vātaśleṣmādhikatvataḥ

utplutya mandaṃ calati nāḍī pittakaphe 'dhike
kāmāt krodhād vegavahā kṣīṇā cintābhayāplutā[19]

sthitvā sthitvā caled yā sā hanti sthānacyutā tathā
atikṣīṇā ca śītā ca prāṇān hanti na saṃśayaḥ

jvarakopena dhamanī soṣmā vegavatī bhavet

2 vidyate Ch] vidyota J_3 **4** śāstrārtho J_3] śāstrortha Ch **5** sajjopaskara Ch] sajjaposkara J_3 **9** mūla em.] sūla J_3 Ch parīkṣeta Ch] parekṣeta J_3 **10** nāḍīm ava Ch] nāḍībhava J_3 **11** suptasya J_3] saptasya Ch **16** kaphe Ch] kahe J_3 **25** jvarakopena J_3] jvarokapena Ch

[14]Suśrutasaṃhitā, Ed. Āchārya 1,34.19cd–21ab, dort 20a: *...hastaḥ śuciḥ ...*, 20d: *... viśāradaḥ*, 21b: *sa bhiṣak pāda ucyate* [15]Bhāvamiśra: Bhāvaprakāśa, Ed. Miśra und Vaiśya 2,7.11cd–12ab. [16]Bhāvamiśra: Bhāvaprakāśa, Ed. Miśra und Vaiśya 2,7.13–15, dort 13b: *...śīlinaḥ*, 15b: *...pittādhike ...* [17]Bhāvamiśra: Bhāvaprakāśa, Ed. Miśra und Vaiśya 2,7.16ab, dort b: *sphuṭā pittakaphe 'dhike.* [18]Bhāvamiśra: Bhāvaprakāśa, Ed. Miśra und Vaiśya 2,7.17cd. [19]Bhāvamiśra: Bhāvaprakāśa, Ed. Miśra und Vaiśya 2,7.18–19, dort 19d: *...bhayaplutā.*

mandāgneḥ kṣīṇadhātoś ca nāḍī mandatarā bhavet[20]

capalā kṣudhitasya syāt tṛptasya bhavati sthirā
*sukhino 'pi sthirā jñeyā tathā balavatī mate*ti.[21]

hṛdi nīvitayā dhṛtvā kalāḥ kalanakovidaḥ
deśakālau samālocya yuñjan vaidyaḥ sukīrtibhāk **38.71**

hṛdīti. **nīvir** mūladhanam. **kalāḥ** sūkṣmayuktayaḥ. **deśakālāv** iti kasmin deśe kasya dhātor ādhikyaṃ kasmin vā kāle ko doṣaḥ prakupyatīti.

śītātapāv athālakṣya nāḍīsaṃcāraśikṣitaḥ
somasūryapravāheṇa cikitsyaṃ śuddhibhājanam **38.72**

śīteti. **śikṣitaḥ** pravīṇaḥ. śīte somapravāhopacāraḥ. ātape ca sūryapravāhopacāraḥ.

yatpādaśabdaśravaṇād rogī prītamanā drutam
vāṅmātreṇātha jhaṭiti navīsyāt sa bhiṣak smṛtaḥ **38.73**

yad iti. spaṣṭam.

yo dvir ahni parīkṣeta svāmicittaṃ sthirakriyām
saṃsthāpyāpy atra duṣpathyāvekṣārthaṃ sa bhiṣag varaḥ **38.74**

ya iti. **dvir** iti bhojanavelāyāḥ pūrvam ūrdhvaṃ ca. **sthirakriyāṃ saṃsthāpyāpī**ti dehasusthatāyai pravahantīṃ cikitsāṃ niyamena vidhāyeti bhāvaḥ. yadi pravahantī kriyā saṃsthāpitā tarhi kim iti **dvir ahni parīkṣete**ty atrāha: **duṣpathye**ti. svāminām atilolacittatvād duṣpathyam api saṃbhāvyate · iti.

yo ghṛṇāṃ pṛṣṭhataḥ kṛtvā karma kṛtvā ca pūrvataḥ
cikitsām udyataḥ kuryāt sa bhiṣak tatra śobhate **38.75**

ya iti. **ghṛṇām** iti prāyeṇa hi ghṛṇāvahavastuparīkṣaṇam evaiṣāṃ sarvathā nidhānalābha-hetur ity amedhyādau na ghṛṇāṃ karoti. atra hetugarbhitam anyat kartavyam āha: **karme**ti. prārabdhakarmopanatam idaṃ mameti. svakarmapālanān mamobhayī siddhir iti **karma pūrvato** 'bhimukhaṃ kṛtv**odyatamatiś cikitsāṃ kuryāt**. **sa bhiṣak tatra** svadharmācaraṇāc **chobhate**.

1 mandāgneḥ Ch] saṃdhāgneḥ J_3 **6** nīvir J_3] nīvin Ch **38.72d** cikitsyaṃ em.] cikitsaṃ J_3 Ch **10** soma Ch] samo J_3 **38.74a** yo Ch] ya J_3 **17** pravahantī J_3] pravāhaṃtī Ch **38.75d** sa J_3] ma Ch **38.75d** bhiṣak tatra J_3] bhiṣakutra Ch **22–23** lābhahetur Ch] lābhehatur J_3 **24** mame em.] same J_3 Ch pālanān J_3] pālan Ch **25** sa bhiṣak tatra em.] mabhikutra J_3 Ch

[20]Bhāvamiśra: Bhāvaprakāśa, Ed. Miśra und Vaiśya 2,7.20–21, dort 21b: *soṣṇā* …, 21d: *saiva mandatarā matā*. [21]Bhāvamiśra: Bhāvaprakāśa, Ed. Miśra und Vaiśya 2,7.22.

iti vaidyaparibhāṣā. atha daivajñaparibhāṣā.

iti vaidyaparibhāṣā. atha daivajñaparibhāṣā.

sarvaṃ vihāya bhūpena rakṣyo daivajña ādarāt
yām eṣa siddhim ādhatte na tāṃ kavacitā bhaṭāḥ **38.76**

sarvam iti. **kavacitā bhaṭā** iti saṃmukhayodhina ity anena devajñasyaikatrāvasthitasyāpy anarghatvam uktam.

daivaṃ karma purātanaṃ nigaditaṃ dhīrair adṛṣṭākhyayā
yad bhogena nijāṃ tanūṃ janimatām ākhyāti mūḍhātmanām
tad yo divyavilocanoditadiśā jānāti sarvaṃ dhiyā
so 'yaṃ sanmatibhir dharādhipatibhir nārcyate ced dhig vidhim **38.77**

daivam iti. **karma** śubhāśubhaṃ **purātanaṃ** prāgjanmārjitam. **adṛṣṭākhyaye**ti · adṛṣṭatvāt · adṛṣṭatvenābhāvasaṃbhāvanāṃ nirasyati. **yad** iti śubhāśubhaphalasyānubhūyamānatvāt kathaṃ nāma tadabhāva iti bhāvaḥ. phalānumeyam iti tātparyam. **tad** ity adṛṣṭam. **divyavilocanās** trikālakalanācaturā munayas tad**uditadiśā yo** daivajñas **tad** adṛṣṭaṃ **sarvam** eva **dhiyā jānāti** kiṃ kena katham iti pratyakṣayati. **so 'yaṃ ced rājabhir nārcyeta** tat tarhi **vidhiṃ dhik**. sāmānyena kathitatvād daivajñavidhī rājavidhiś cāsau bodhyaḥ. (1) yataḥ **sanmatayo** 'pi rājāno na tam arcayantīti daivajña**vidhiṃ dhik**: durdaivagrastatvād asyārcā na jāteti. (2) atha vā deśakālānantyād yad asau rājabhir nārcyate tad rājavidhiṃ dhik: tasyaiva durvidhivilasitam idaṃ yad asau nārcyate · iti.

horā tantram athāpi śāstram iti yā skandhatrayī jyotiṣa-
syoktāryaiḥ khalu saṃhiteti gaditāsau yatra sāsphālyate
tāṃ yo vetti paraṃ karāmalakavat tasyeyam addhā jagac-
caryā bhāti sa eṣa bhūmipatinā sthāpyo 'ntike 'tyādarāt **38.78**

horeti. **āryair** munivarair **jyotiṣasya horā tantraṃ śāstram iti yā skandatrayy uktā** sā skandatrayī **yatrāsphālyate 'sau saṃhitā**. tatra **horā**nāma · ahorātranibaddhadvādaśarāśicakrapratibaddhagrahatārāmaṇḍalagatipretakālapuruṣagataprācīnādṛṣṭābhivyaktikāraṇaṃ jātakaśāstram. tathā ca: ādyantavarṇalopād **dhorā**smākaṃ bhavaty ahorātram. tatpratibaddhaḥ sarvo grahabhagaṇaś cintyate yasmāt. Varāhamihiraś cāha:

38.76a bhūpena Ch] bhūperna J_3 **5** saṃmukhayodhina Ch] saṃmukhoyadhina J_3 **38.77d** nārcyeta $J_3^{p.c.}$] narcyeta $J_3^{a.c.}$, nārśyeta Ch **11** janmā Ch] lanmā J_3 ākhyaye Ch] ākṣaye J_3 **13** ānumeyam Ch] ānameyam J_3 **14** munayas Ch] manayas J_3 **15** nārcyeta J_3] nārśyeta Ch **18** nārcyate J_3] rājabhis rep. add. i. t. J_3, nārśyaterājabhis Ch **19** asau nārcyate em.] asānaurcyate J_3, asaunārśyate Ch **24** tantraṃ em.] taṃtra J_3 Ch **25** 'sau J_3] tasau Ch dvā Ch] tvā J_3 **26** preta J_3] prota Ch **27** śāstram Ch] śāstra J_3 dhorā em.] dharau J_3

Anm. zu 38.77, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 38.78, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

horety ahorātravikalpam eke vāñchanti pūrvāparavarṇalopāt
*karmārjitaṃ pūrvabhave sadādi yat tasya paṅktiṃ samabhivyanaktī*ti[22]

abhivyaktiprakāraś ca pratikāryāpratikāryabhedena yavanācāryair dvidhoktaḥ:

yad yad vidhānaṃ niyataṃ prajānāṃ
graharkṣayogaprabhavaṃ prasūtau
bhāgyāni tānīty abhiśabdayanti
trikālabhāvyārthavido narāṇām[23]

tad apy abhijñair dvividhaṃ niruktaṃ
sthirākhyam autpattikasaṃjñitaṃ ca
kālakramāj jātakaniścitaṃ yat
kramopabhogyaṃ sthiram ucyate tat[24]

saptagrahāṇāṃ prathitāni yāni
sthānāni janmapramukhāni santi
tebhyaḥ phalaṃ cāragatā grahā yad
dadyus tad autpāttikam evam āhur[25] iti.

itthaṃ daśāphalam apratīkāryaṃ dṛḍham. grahaṇe carāṣṭakavarṇādiphalaṃ punaḥ pratīkārārham adṛḍham iti tātparyam. **tantraṃ** nāma tat kathyate yatrāmīṣāṃ grahaṛkṣāṇāṃ sphuṭagaṇitena kṣetrahorādivargajñānapañcāṅgagativakrānuvakra†stamay†odayādiparijñānaṃ jāyate. **śāstraṃ** nāma yatra vyāvahārikaṃ sarvam eva vivāhayātrāpaṭṭābhiṣekādyanantacaryābhidhānaṃ vakrānuvakrādiphalābhidhānaṃ divyāntarikṣabhaumanimittaśubhāśubhādyabhidhānaṃ ca yan muhūrtaśāstram iti kathyate saiṣā **triskandhī jyotiṣasya**. **yatra** cāsau triskandhy **āsphālyate** puṃstrīlakṣaṇaśakunahastirathāśvādilakṣaṇaśeṣapūraṇaṃ nīyate **'sau saṃhiteti** kathyate. ity uktaṃ **khalu saṃhite**ti · uktam arthaṃ prakṛtopayogyaṃ karoti: **tām** iti. **tām** uktalakṣaṇāṃ saṃhitāṃ **yo vetti tasya** daivajñasy**eyaṃ jagaccaryā** gacchativikāram iti **jagat** sthāvarajaṅgamātmakaṃ vedyavedakajātaṃ tasya **caryā** prakṛtivikārātmak**eyam addhā** tattvataḥ sākṣātkāreṇa **karāmalakavad bhāti param** atiśayena **saṃmānapūrvaṃ sthāpyaḥ**. tathā ca Varāhaḥ:

kṛtsnāṅgopāṅgakuśalaṃ horāgaṇitanaiṣṭhikam
yo na pūjayate rājā sa nāśam upagacchati[26]

1 vāñchanti em.] vāṃchati J_3 **2** sad em.] mad J_3 **10** jātaka em.] jataka J_3 **14** cāra em.] cārā J_3 **17–18** graharkṣā em.] grahatkṣā J_3 **22** śakuna em.] śaktana J_3 **23** khalu saṃhite em.] khaluṃsahite J_3 **29** yo na pūjayate em.] yanopūjayeta J_3 sa em.] ma J_3

[22]Varāhamihira: Bṛhajjātaka, Ed. Sītārāma Jhā 1.3. [23]Nach Bhaṭṭotpala: Vivṛti, Ed. Sītārāma Jhā sub Varāhamihira: Bṛhajjātaka 1.3 einem Yavaneśvara zugeschrieben, dort d: *vārtāniyogeti daśā narāṇām.* [24]Nach Bhaṭṭotpala: Vivṛti, Ed. Sītārāma Jhā sub Varāhamihira: Bṛhajjātaka 1.3 einem Yavaneśvara zugeschrieben, dort b: *… autpātika…*, d: *kramopasarpi …* [25]Nach Bhaṭṭotpala: Vivṛti, Ed. Sītārāma Jhā sub Varāhamihira: Bṛhajjātaka 1.3 einem Yavaneśvara zugeschrieben, dort b: *…prabhāvāni sadbhiḥ*, c: *… cāragrahakramasthā*, d: *dadyur yadotpādakasaṃcitaṃ tat.* [26]Varāhamihira: Bṛhatsaṃhitā, Ed. V. S. Sastri 2.6.

tathā:

apradīpā yathā rātrir anādityaṃ yathā nabhaḥ
tathāsāṃ vatsaro rājā bhramaty andha ivādhvani[27]

tasmād rājñādhigantavyo vidvān sāṃvatsaro 'graṇīḥ
*jayaṃ yaśaḥ śriyaṃ bhogāñ śreyaś ca samabhīpsate*ti.[28]

prītaye rājaputrāṇāṃ vāsanākuñcikāśayaḥ
yantrāṇy unmocayec cet sa śobhāsyaiṣodayapradā **38.79**

prītaye · iti. **śobhe**ti śobhā ca jāyata udayaṃ ca prāpnotīty arthaḥ. **śayaḥ** pāṇiḥ.

vastutattvaparīkṣāyāṃ paṇabandhādiśaktibhāk
jihreti śāstidāne yas tasyātra gatir adbhutā **38.80**

vastv iti. **vastutattvaparīkṣāyām** idam akāryam anenāvaśyaṃ kṛtam iti rājasabhādau **paṇabandhādiśaktibhāg** api. iyān atra madīyo bhāga iti svaśilpanaipuṇyena tṛṣṇāṃ dūrīkṛtya **yo** daivajñaḥ kīdṛśy asyāvasthā bhavatīti **śāstidāne jihreti**. **tasyātra** paraloke **vādbhutā gatiḥ** · dṛṣṭaikavṛttitve 'py adṛṣṭasvīkārāt. anena yenāstikyam api pālitaṃ tasya daivajñasya gatir viśuddhā bhavatīti sūcitam.

nalikām agrataḥ kṛtvādāyātho khaṭikām api
kautukaṃ ghaṭayed rājakumārāṇāṃ sa durlabhaḥ **38.81**

nalikām iti. **kautukaṃ ghaṭayed** dhastadṛkkriyayor aikyaṃ saṃpādayet.

kāle kāle kalāṃ dhṛtvā yo na nyūnādhikaṃ phalam
ākalayyaucitīṃ kuryāt sa gurur dharaṇīgataḥ **38.82**

kāla iti. **kalāṃ** kalanām. svargavicārādipūrvaṃ dṛḍhādṛḍhaphalabhedena cālyācālyakalanāṃ hṛdi **dhṛtvā** · **aucitīṃ** tadanuguṇopāyayogyatāṃ **kuryāt** pūrvam eva vicārayet: cālyam idam iti tadanuguṇopāyaghaṭanāṃ yojayet. acālyam apy utkaṭopāyaghaṭanādinā mandaśaktiṃ kuryāt. **sa** daivajño **dharaṇīgato gurur** Bṛhaspatir jñeyaḥ.

grahādhipratidevāḍhyāṃ grahaśaktiṃ vilokya yaḥ
arcām arcayate bhaktyā sa pālyo 'rcyo 'pi bhūbhujām **38.83**

3 āsāṃ em.] āsaṃ J_3 **4** sāṃvatsaro em.] māṃvatsaro J_3 **5** śriyaṃ em.] priyaṃ J_3 samabhīpsate em.] samadhīpsyate J_3 **38.79a** prītaye em. schol.] pretaye J_3 **38.80a** vastu em. schol.] yastu J_3 **18** ghaṭayed em.] ghaṭeyad **38.82b** yo em.] sve J_3 **38.82b** nyūnā em.] syonā J_3 **21** svarga em.] kharga J_3 **24** gato gurur em.] gatautaru J_3 Bṛhaspatir em.] bṛhaspati J_3

[27] Varāhamihira: Bṛhatsaṃhitā, Ed. V. S. Sastri 2.8. [28] Varāhamihira: Bṛhatsaṃhitā, Ed. V. S. Sastri 2.10.

graheti. **grahāś** ca **grahādhidevāś** ca **grahapratidevāś** ceti teṣāṃ **śaktiṃ** balābalam. **arcāṃ** tattaddravyamayīṃ pratimām **arcayate**. †rājāṃnu† svārthaṇijantād †dhetu† ṇici rūpam.

samṛddhidāṃ vilokyaiva gatiṃ tallakṣaṇāni ca
śuklaṃ ca kārayetāmuṃ taddhitasthairyadaṃ sa tam **38.84**

samṛddhidām iti. **gatiṃ** grahagatim. **tallakṣaṇānī**ti harṣapramodādīni. **amuṃ** rājānaṃ **śukrīkaraṇamārge niyuñjyāt**. yato yaḥ śukraṃ karoti tat **tasya samṛddhis** tallakṣaṇa-**sthairyaṃ** karoti · iti.

dānapuṇyādikāryeṣu niyuñjyāt svāminaṃ balāt
dṛṣṭvaiva randhradāṃ rītiṃ yathāyurdairghyam āpnuyāt **38.85**

dāneti. spaṣṭam.

nanu · *āyurdairghyam āpnuyād*[29] ity uktir apramāṇaṃ prārabdhasyāpratīkāryatvād ity āśaṅkya nyāyena samarthayati: **yade**ti.

yadāgho hāpayaty āyur ity uktir nayagāminī
puṇyaṃ vardhayatīty uktis tadā kasmān na rocate **38.86**

yathā pāpenāyurhānyā prārabdhaṃ mandaśaktīti vacanaṃ sarvasaṃmataṃ tathā puṇyenādhikyam apy āyuṣaḥ samasty eveti tatrāpi prārabdhaṃ mandaśaktīti nyāyāgata-nivāraṇe kasya śaktir iti bhāvaḥ.

jānīṣe ced vipadbhyo 'haṃ svaṃ krīṇāmīti tattvataḥ
vidhehi mārdavādhīnaṃ svātmānam iti dhīnayaḥ **38.87**

jānīṣe · iti. itthaṃ puṇyagateḥ sarvatra śaktimattvād idam āyātam ity āha: **jānīṣe** · iti. ahaṃ pāpīti vipanno 'smīti **svam** ātmānam **ahaṃ vipadbhyaḥ krīṇāmīti** pāpakriyayā tad-adhīnībhūtam iti mūlyaṃ puṇyalakṣaṇaṃ dattvābhyaḥ krīṇāmy uddharāmīti **cej janīṣe** tadā **mārdavādhīnaṃ svātmānaṃ vidhehi**. ahaṃbhāvaṃ vihāya taccharaṇībhūya dīnā-nāthopakṛtiṃ vidhehīti bhāvaḥ.

yathātra mārdavasyāsya mūlyaṃ bahu na vai tathā
anyatreti viniścitya tam eva śaraṇaṃ vraja **38.88**

yatheti. **atra** svatantre · īśvare.

---

1 ādhi em.] ādi J_3 **38.84b** gatiṃ tal em. schol.] gatitaṃ J_3 **6** samṛddhis em.] samṛddhi J_3 **38.86a** āgho em.] augo J_3 **38.87c** vidhehi em. schol.] vidhīhi J_3 **20** idam em.] im J_3 **22** krīṇāmy em.] krīṇāsy J_3 **38.88b** na vai Ch] nayai J_3

Anm. zu 2 *rājāṃnu:* Lies: *rājñāṃ tu*? **Anm. zu** *dhetu:* Lies: *dhetor*?

---

[29] 38.85d.

phalitam āha: **tasmād** iti.

tasmāt svaśayam unmocya dīnānāthān anukṣaṇam
tathopakuru yenāmī tvattaḥ syuḥ prītacetasaḥ **38.89**

spaṣṭam.

pramādamadirāṃ pītvā vartamānasya bhūpateḥ
yo viśvāsayate yuktyā sa vaidyo bhuvi durlabhaḥ **38.90**

pramādeti. **vartamānasye**ti kuto me bhayam iti saṃkucitahastasya **yo** daivajño **yuktyā** purāṇarājādidṛṣṭāntakathanair **viśvāsayeta** viśvastamatiṃ vidhāyonmuktahastaṃ karoti· **asau vaidyo** daivajño **bhuvi durlabhaḥ**.

iti daivajñaparibhāṣā. atha kaviparibhāṣā.

iti daivajñanirūpaṇam.

atha kavinirūpaṇam: **apūrve**ti.

apūrvaracanollekhacaryācāturyaśālidhīḥ
kavī rājñā vinodāya svīkartavyo 'ntike sadā **38.91**

tatrādau kavipraśaṃsām āha: **pāda** iti.

pādo yasya ca yāsti viśvabhuvanālīyaṃ vicitrodarā
tattadvedakavedyavṛndakalanārambhair nisargojjvalā
tatkoṭyaṃśam apīha ye kalayituṃ rugṇāś ca śīghraṃ yayā
tatpāraṃ pratiyanti sā vijayate gīs satkavīnāṃ parā **38.92**

sā satkavīnāṃ parā gīr vijayate sarvotkarṣeṇa vartate **yayā** kāvyarūpayā girā **tat-pāraṃ tasya** catuṣpādasya pūrṇasya tattvasya **pāram** ādyantaracanāsthiti taṃ **pratiyanti** prāpnuvanti budhyante vā. ke te·ity āha: **tad** iti. **ye koṭyaṃśam api tasyā** viśva-bhuvanāvalyāḥ **koṭyaṃśam** api koṭer apy aṇutaraṃ bhāgaṃ **kalayituṃ** jñātuṃ **rugṇā** bhagnaśaktayo 'bhūvan. na hi kṛtaprayatno 'pi kaścin mānī tatkoṭyaṃśam api padbhyāṃ yānādinā vā gantuṃ śaknotīti bhāvaḥ. na ceyam api bhuvanāvalī kalpamānā svayaṃ kācin

12 atha kavinirūpaṇam J_3] om. Ch **38.91c** kavī Ch] kadī J_3 **38.92a** pādo yasya em. schol.] pādastasya J_3 Ch **38.92b** ārambhair J_3] ārambher Ch **38.92c** koṭyaṃśam em. m. c. schol.] koṭyam J_3 Ch **38.92d** gīs sat em.] gīsmat J_3 Ch **21** pāraṃ J_3] pāra Ch pāram J_3] .... l. n. Ch prati em.] preti J_3 Ch **23** aṃśam Ch] aśam J_3 koṭer apy Ch] koṭarepy J_3

Anm. zu 38.92, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

mahatī yena kiṃ nāma tad anatikramaṇaṃ citram ity āha: **pādo yasye**ti. **yasyeyaṃ viśva-bhuvanāvalī** caturdaśabhuvanaracanā **pādaś** caturtho 'ṃśo 'sti.

*pādo 'sya viśvā bhūtāni tripād asyāmṛtaṃ divī*ti[30] śruteḥ.

koṭyaṃśakalanārugnatve hetum āha: **tattad** iti. **tattad** ity ānantyaṃ dyotyate. **vedyavedake**ti jaḍājaḍabhedena koṭidvitayasvīkāreṇa saṃkṣiptatayā sarvaṃ saṃgṛhītam iti. yat koṭyaṃśe 'pi rugṇatvaṃ tat sarveṣāṃ svaśaktibharollasanam. yac ca tasyāpi pāraṃ gacchantīti tad amīṣāṃ kavīnāṃ bhāratyullāsa iti bhāvaḥ.

ta ime prathame dhīraśiṅghyapatkajadhūlayaḥ
VālmīkiVyāsapramukhā vijayante kavīśvarāḥ **38.93**

ta ima iti. **prathame** kavimārgapradarśakatvena śreṣṭhā ādyabhūtāś ca. **śiṅghyam** āghreyam.

aho vitatavaibhavaṃ jagati satkavīnāṃ kathaṃ
girāṃ bhavati gocaro ya iha satyato 'dhīśvarāḥ
yad ebhir acaleśvaraiḥ śakalaśaḥ kṛtaṃ dhāryate
'bhidheyam akhilaṃ tu tadgiri sadāsti niḥsaṃkaṭam **38.94**

vitatavaibhavam iti vitataṃ vaibhavam iti supsupeti samāsaḥ.[31] **vaibhavam** adhīśvaratvam. yato **ye** kavaya **iha** loke **satyataḥ** paramārthato **'dhīśvarāś** cakravartinaḥ. cakravartitvaṃ sādhayati: **yad ebhir** iti. **ebhir acaleśvarair** bhūmīśair **yad abhidheyaṃ** vācyalakṣaṇaṃ padārthajātaṃ **śakalaśaḥ kṛtaṃ** khaṇḍaśo viracitaṃ **dhāryate** khaṇḍe khaṇḍe 'bhimānaṃ dhṛtvā tattatkhaṇḍaṃ dhāryate. **tuḥ** punas tad **akhilam**. **tadgiri**: **teṣāṃ** kavīnāṃ **giri** vāṇyāṃ vācakatātmatayā sāṅgopāṅgaṃ **sadāsti** tatrāpi **niḥsaṃkaṭaṃ** niḥsaṃbādhaṃ vistṛta-pādādivibhāgam iti. ayaṃ bhāvaḥ: vācyavācakabhāvena dvidhaiva jagato gatiḥ. tatra vācya-bhāge mahāḍambariṇo 'mī rājānaḥ śakalāni vidhāya svasvabhāgaṃ svaucityā paricchada-sāmagrīṃ samādhāya dadhatīti kaiṣāṃ cakravartitārītiḥ. amī tu kavayas tadvācakabhāge · ekākinaḥ santo vācye 'khaṇḍaṃ tat svaucityā dadhatīti cakravartitvam amīṣāṃ nyāyāyātaṃ katham apahnūyate · iti.

seyaṃ vāg bhuvi rājate 'timadhurā prauḍhātmanāṃ dhīmatāṃ
yāsau svīkṛtasarvabhāvakalanā no jātu viśrāmyati
yasyās te racayanti bhūṣaṇatayaucityārthajātaṃ mudā

1 anati J_3] anuti Ch **2** 'ṃśo Ch] śo J_3 **5** dvitaya J_3] dvitīya Ch **7** iti J_3] l. n. Ch **38.93a** prathame Ch] prathamo J_3 **38.94c** śakala Ch] sakala J_3 **38.94d** 'bhidheyam Ch] 'bhidheyas J_3 **15** adhīśvara Ch] acīdvara J_3 **21** vibhāgam J_3] vibh…m l. n. J_3 vācya Ch] varacya J_3 **22** svaucityā Ch] saucityā J_3 **23** samādhāya Ch] samāyāya J_3 bhāge em.] bhāgan J_3 Ch **24** vācye em.] vā J_3, vācyevā Ch svaucityā Ch] svarocityā J_3

Anm. zu 38.94, Metrum: Pṛthvī.

[30] Ṛgvedasaṃhitā, Ed. Aufrecht 10,90.3cd. [31] Vgl. Pāṇini 2,1.4: *saha supā.*

vācyaṃ lakṣyam athāñjanāpyam aparaṃ
tātparyagamyaṃ tathā **38.95**

seyam iti. **seyaṃ prauḍhātmanāṃ** mahecchānāṃ **dhīmatāṃ** kavīnāṃ **vāṅ** nāyikā **bhuvi** dharaṇyāṃ **rājate 'timadhurā**tilaghuprakṛtiḥ. atilaghusargam āha: **yāsāv** iti. **yāsau** vāṅ nāyikā **no jātv** api **viśrāmyati** prakṛtaṃ kāryam atimadhurasargeṇaiva paryavasāyayati. viśrāmahetum āha: **svīkṛtasarvabhāvakalane**ti. svayaṃ kartavyatayā gṛhītasarvābhiprāyakalanā. kathaṃ ko mayā rañjanīya iti bhāvaṃ baddhvā tathaivaṃ nirvāhakāriṇīti. yā ca nāyikā prauḍhātmanāṃ svīkṛtasarvakalanā na viśrāmyaty akhaṇḍam eva gārhasthyaṃ pālayate sāvaśyaṃ virājate · iti. itthaṃ ca nirvyūḍhakartavyāyā **yasyās te** prauḍhātmano **mudārthajātam** abhidheyajātaṃ muktādidravyajātaṃ c**aucityā** samyaksthānaparīkṣayā **bhūṣaṇatayā racayanti** bhūṣaṇaṃ kurvanti. yatrāspade yasyārthasyaucitī tatra tam arthaṃ ghaṭayantīti bhāvaḥ. kiṃ tad arthajātam ity aha: **vācyam** ityādi. kṛtanirṇayāś ceme catvāro 'rthāḥ pūrvam eveti neha vitanyante. nāyikāpakṣe ca kiṃcid arthajātaṃ **vācaiva kathanīyaṃ** na tu lakṣyaṃ yathā kāvyādi. kiṃcic ca **lakṣyaṃ** yathā śekharakarṇabhūṣaṇādi. kiṃcic c**āñjanāpyaṃ** vyaktilabhyaṃ yadāsāv avasare salīlam uttiṣṭhati. tadāntasthakaṭakādidhvaninā tad api labhyate. kiṃcic ca vakṣastaṭādisthitaṃ hārādi **tātparyagamyam** astīti saṃbhāvanāmātrasāram. na hi tad asyāḥ kadāpi kaścid vīkṣata ity **aucitye**ty uktam. caturvidhābhidheyasaṃpattibharitā kavivāg ity āśayaḥ.

satyaṃ santi mahītale sukavayo ye bhitticitrodyatā
nānollekhakalākalāpacaturāḥ satyāpayanti bhramam
vandyās te tu paraṃ svabhāvamadhurair ye sadvacobhir vidāṃ
tuṣṭyai vastunisargavarṇanaparā no yānti riṅkhāṃ kvacit **38.96**

tathā hi madhurā giro jagati varṇitāḥ kovidaiḥ
paraṃ tu rucaye 'sty alaṃ mama sa Bhāravir Bhāraviḥ
ya eṣa caritaṃ vyadhāc Chivakirīṭinor bhāsvaraṃ
svaguptikalayā tadādi khalu paprathe Bhāratī **38.97**

38.95a vāg Ch] vā J_3 **38.95d** āpyam Ch] āpyas J_3 **3** vāṅ nāyikā Ch] vājnāvikā J_3 **4** dharaṇyāṃ Ch] dharaṇyaṃra J_3 vāṅ Ch] vāj J_3 **9** ārtha Ch] ātva J_3 **10** samyak Ch] samya J_3 **12** ceme J_3] come Ch 'rthāḥ Ch] rthaḥ J_3 **14** yathā J_3] ya.. l. n. Ch kāvyādi em.] kāṃvyādi J_3 Ch **38.96c** vandyās em.] yaṃdyās J_3 **38.96c** sad em.] mad J_3 **38.96d** tuṣṭyai em.] tuṣṭai J_3 **38.96d** riṅkhāṃ em. m. c.] rikhāṃ J_3 **38.97b** mama em.] sama J_3 **38.97d** paprathe em. m. c. schol.] papretha J_3 **38.97d** khalu em. schol.] khala J_3

Anm. zu 38.95, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 38.96, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 38.97, Metrum:** Pṛthvī. **Anm. zu 38.97b** *mama sa Bhāravir Bhāraviḥ:* Zweifelhaft, doch vgl. Hinleitung zu 38.98, wo *Bhāravir Bhāraviḥ* zitiert wird. Alternativ zu lesen als: *sabhāravir Bhāraviḥ*?

satyam[32] ity atra nidarśayati: **varṇitā** ity atītakāladyotakakupratyayena jīrṇaprāyatvaṃ tāsāṃ dyotayati: **astī**ti. nirantarapravahatkāryasādhakavartamānakālenāsya kaver navanavatvaṃ sūcayati: **Śivakirīṭinoś caritam** iti. anena svabhāvagaṃbhīravastuvarṇanā kiṃ nāma na sādhayed iti sūcayati: **bhāsvaram** iti svabhāvamadhurasadvacasām ādyantasāmyaṃ dyotitam. kiṃ bahuneyatāsya māhātmyaṃ suhṛdayāmodakaṃ vidadhatām ity āha: **svaguptī**ti. **tadādi** BhāravikavinibaddhaKirātārjunīyākhyaŚivakirīṭicaritam ārabhya **svaguptikalayā**: **svasyā**tmano **guptī** rakṣā tasyāḥ **kalayā** kalanayā†dyāham alīkavikalpe †lekhaviḍambanābhyo 'nena niṣkāsiteti kalanayā **Bhāratī** Sarasvatī **paprathe** prathāṃ gateti **khalu** manye · etad ity arthaḥ. atha ca **svaguptikalayā**: **svasya** śabdasya **gupter** ācchādanasya **kalayā** kalanayākṣaracyutyākhyayā. **tadādī**ti sabhāśabdo Bhāravikavilakṣaṇa†māptir† ārambhaḥ sakārādeśa iti yāvat. bhāśabde · ādau datte svaśabde ca gupte Sarasvatīśabdasya Bhāratīti saṃpadyate · ity arthaḥ. tathā ca: atraiva †kevāsvaṃ† samarpyaitad ātmanāhaṃ prathe · iti bhāvena Bhāratī saṃpannaitanmukhenaivādhunā Bhāratīkhyātir ity arthaḥ.

nanu katham iyad atrātyāruhyate: *Bhāravir Bhāravir*[33] iti. prasiddhaṃ hi Kālidāsāḥ kecit kavayaḥ santīti kathaṃ prasiddhir apahnūyate · ity atrāha: **kiṃ vācyam** iti.

kiṃ vācyaṃ khalu tatra ye 'tra viditā dvitrāḥ sukīrtyujjvalā
yacchīrṣaṇyaśikhā tamisrabharite loke prakāśāvahā
neme yānti kadāpi bhūmivivare khyātiṃ kavīnāṃ svayaṃ
Brāhmy eṣā prasaratpravāhamadhurā śuddhāspade tiṣṭhati **38.98**

satyam idam. Kālidāsādyā dvitrā eva kavayaḥ prasiddhāḥ. na ca mayā tadapekṣayedaṃ niṣṭaṅkitam. ādikavayo hy amī. kiṃ tv adhunātanakavyapekṣayāyaṃ vicāra iti tātparyārthaḥ. padārthas tu **tatre**ti teṣu **viditā** anubhavapadavīm apy ārūḍhāḥ. **yad** iti yeṣāṃ Kālidāsādīnāṃ **śīrṣaṇyaśikhā** śiraḥśekharaśikhaiva **śikhā** vahnijvālā **tamisrabharite** 'ndhakāravyāpte **'tra loke prakāśāvahā**. amībhir evaiṣā laukikī sahṛdayahṛdayāhlādinī kāvyarītir upakrāntety āśayaḥ. **śikhe**ti ca Kālidāsanāmasūcanā: Dīpaśikhā Kālidāsa iti hi nāmāsya loke prasiddham. etad eva samarthayati: **neme** · iti. **bhūmivivare** · iti kiyannāmāvakāśo 'sau bhūloko yatrāmīṣāṃ khyātisphūrtir mātīti. kiṃ tv **eṣā** Brahmasadanavāsinī Bhāratī manuṣyalokakautukenāvatīrṇaitac chuddhāspadam ākalayyātra **tiṣṭhatī**ti **svayaṃ Brāhmy** eṣaitanmukhena vaktīti kim atra vācyam iti bhāvaḥ.

15 santī em.] naṃtī J_3 **38.98a** ujjvalā em.] ajjvalā J_3 **21** tv adhunā Ch] tudhunā J_3 apekṣayā Ch] apekṣāyā J_3 **22** anubhavapadavīm Ch] anabhavapadavīy J_3 **24** evaiṣā Ch] evaiśā J_3 **27** loko yatrā Ch] lokayotrā J_3 sadana Ch] J_3 madana **28** Brāhmy Ch] brahmy J_3 eṣaitan Ch] eṣatain J_3

Anm. zu 10 *sabhāśabdo:* Zweifelhaft, lies: *sa-bhā-śabdau*? **Anm. zu** *māptir:* Lies: *bhāptir* (*bhāāptir*)? **Anm. zu 14** *Bhāravir Bhāravir:* Hängt von der Deutung von 38.97 ab. Lies: *sabhāravir Bhāravir*? **Anm. zu 38.98, Metrum:** Śārdūlavikrīḍita.

[32] 38.96a. [33] 38.97b.

nirantarasudhādhārāsāravarṣī sumṛṣṭavāk
vidvatsadasi yo vācaṃ vaśayet sa kaviḥ smṛtaḥ **38.99**

nirantareti. **nirantare**tyādinā rasadhvanicāturyaṃ sūcitam. **sumṛṣṭavāk** · iti sarvataḥ saṃskārapūto **yo vidvatsadasi** paṇḍitasabhāyāṃ varṇanonmukhāyāṃ **vācaṃ vaśayet** svaikalagnāṃ kuryāt · unmīlitāyāṃ vāci sarve tūṣṇīkāḥ syuḥ **sa kaviḥ smṛtaḥ**.

uktam arthaṃ dṛṣṭāntena draḍhayati: **asty eve**ti.

asty eva dākṣyaṃ loke 'smin kasyacid golakhelane
paśyatsu līlayā golaṃ yo 'lam ānayate vaśam **38.100**

dākṣyaṃ nayacāturyaṃ **golakhelanaṃ** nāma krīḍanam asti. tatra **paśyatsv** ity anādare saptamī. idaṃ ca yatnasyāpy upalakṣaṇam. yatamāneṣv apīti **līlayā**vahelay**ālam** atiśayena.

iti vāktaikṣṇyaṃ dṛṣṭāntena pradarśya buddhitaikṣṇyam api tathaiva darśayati: **vaṃśe**ti.

vaṃśollaṅghakavac cāpi śikṣāṃ yo 'śakyalaṅghanām
darśayed yatamāneṣu prāvīṇyaṃ tasya tan matam **38.101**

yaś cāśakyalaṅghanāṃ lakṣaṇena nirmāṇena vāśakyalaṅghanāṃ buddhigocarīkartum aśakyāṃ **śikṣāṃ** vastvalaṃkārarasādibhedabhinnāṃ dhvanirītim anyeṣu yatamāneṣv api lakṣayituṃ nirmātuṃ ca cintāmagneṣu **darśayet** prakāśayet. **tasya** kaves **tat prāvīṇyaṃ matam**. atra dṛṣṭāntaḥ: **vaṃśollaṅghakavad** iti **yathā** kṛtalaṅghanābhyāso 'śvārūḍho 'nyeṣu **yatamāneṣu** tūrṇam utkhātaṃ vaṃśaṃ laṅghayati.

vāktaikṣṇyavipaṇau kāvyapuṣpodyāne ca yatkṛtiḥ
anarghāmodapūrṇā ca sa kaviḥ kavayo pare **38.102**

vāg iti. **yasya** kaveḥ **kṛtir** apūrvanirmāṇaracanā. **vāktaikṣṇyavipaṇau** kim iyaṃ vāk taikṣṇyaṃ kīdṛśam iti parīkṣāhaṭṭe **'narghā**mūlyā jāyate. tathā **yatkṛtir** navīnaracanā nirmitā puṣpamālārūpā **kāvyapuṣpodyāne** kāvyam eva mahājanasuhṛdayāmodakāraṇatvāt puṣpodyānaṃ tatr**āmodapūrṇā** jāyate **sa kaviḥ** kavivyapadeśabhāk. ekavacanenālabhyatvam asya sūcayati. **para** etadviparītāḥ kavayo bahuvacanenāmīṣām anādaraḥ sūcyate. atha ca kavayo jalapakṣiṇaḥ. te ca śabdāyante nāma paraṃ tu jalakukkuṭā api śabdāyante.

38.99a sudhā em.] sadhā J_3 Ch **38.99b** varṣī J_3] varṣe Ch **4** yo J_3] yaṃ Ch vaśayet em.] vaśeyat Ch **6** draḍhayati J_3] dṛḍhayati Ch **9** dākṣyaṃ J_3] dākhyaṃ Ch cāturyaṃ J_3] dhāturyaṃ Ch **38.101b** laṅghanām schol. J_3] laṅghanāt Ch **14** āśakya J_3] āśaṃkya Ch **15** rasādi em.] mādi J_3, ramādi Ch bheda Ch] J_3 anyeṣu yata em.] anyeṣv ayata J_3 Ch **17** ollaṅghaka em.] ollaṃkaka J_3, ollaṃka Ch **21** iyaṃ em.] īyaṃ J_3, Ch **22** haṭṭe Ch] haṃdhe J_3 **24** āmoda em.] āmado J_3 **26** śabdāyante em.] śabdāyaṃto J_3 kukkuṭā em.] kukūṭā J_3

Anm. zu 38.101a *vaṃśa-ullaṅghaka-:* Semantische Entlehnung von *qaṣab al-sabaq* ‚Rohrstock der Exzellenz'? **Anm. zu 26** *kavayo jalapakṣiṇaḥ:* Die Gleichsetzung ist sprachlich motiviert: *ka-viḥ* ‚Wasservogel'.

sudharādhipasatsargamaṇīn yaḥ sūktatantuṣu
pradhāya mṛgayan dhīrahṛtsthān kuryāt sa satkaviḥ **38.103**

sudharādhipeti. **mṛgayann** iti ko 'sya bhāvajña aucityainān svīkuryād iti **dhīrahṛtsthān kuryāt**. **dhīrā** udāracittāḥ paṇḍitāś ca.

rasapīyūṣadhārābhir yo 'navaṃ caritaṃ navam
vidhāya kurute bhogyaṃ sadāsau sukavir mataḥ **38.104**

raseti. **anavaṃ** cirakālam atītatvāt purāṇām. **rasāḥ** śṛṅgārādayas ta eva tṛptikārakatvād amaratvakārakatvāc ca **pīyūṣadhārās** tābhir **navaṃ vidhāya sadā bhogyaṃ kurute** purāṇaṃ hi śuktatvād abhogyaṃ bhavatīti nūtanīkaraṇam.

te 'mī subhūpaiḥ sanmānapūrvaṃ pālyā yathā bhuvi
dṛḍhaṃ varteta sannāmāmīṣāṃ tatrāpi sadgatiḥ **38.105**

te 'mī iti. spaṣṭam.

kavīnāṃ kavitā seyaṃ yayā te Bharatādayaḥ
atītāś ca vibhānty adya purato 'vasthitā iva **38.106**

kavīnām iti. **co** 'pyarthe: **atītā api**. **adye**ti sarvavismārake Kaliyuge.

iti kaviparibhāṣā. atha sakhiparibhāṣā.

savayāḥ svarahasyajñaḥ sakhā bhūpena sādaram
pālyas tathā yathā kāle kāle smṛtir udeṣyati **38.107**

savayā iti. **kāle kāle** rahasyakāle sāmirahasyakāle ca. na khalu tadānyabodhanāvakāśa iti bhāvaḥ. **smṛtir** iti · akāryabhīḥ.

atrāvaśyavidheyatām āha: **nanāme**ti.

na nāma dharaṇīdhavā agaṇitākhilehā balāt
pramādamadirāplutāḥ syur iti dūradīrghāśayaiḥ
vicintya gatim āyatau śubhakarīm imāṃ bhūbhujāṃ
kriyeyam uditātmabhir nigaditā prapālyā budhaiḥ **38.108**

dharaṇīdhavā iti · auddhatyakāraṇaṃ vibhavasaṃpad uktā. tataś **cāgaṇitākhilehāḥ**: kiṃ nāmaite māṃ brūyur maddattapiṇḍājīvina iti. tataś ca **mā nāme**me **pramāda-**

4 dhīrā em.] dhīrāt J_3 **9** śuktatvād em.] śukutvād J_3 **38.107a** savayāḥ em.] sarvayāḥ J_3 **38.107b** bhūpena em.] bhūpeṇu J_3 **19** savayā em.] mavayā J_3 **38.108b** madirā em. schol.] sadirā J_3 **27** piṇḍā em.] piṇḍo J_3

Anm. zu 38.108, Metrum: Pṛthvī.

madirāplutāḥ: **pramādo** 'navahitatvaṃ sa evehāmutra bhraṃśahetutvān **madirā** tayā **plutā** hṛtabāhyāntaroparodhās tadvyāptadehā iti yāvat. **syur** bhaveyur **ity** ato hetor **budhair** Manvādibhir **dūradīrghāśayair** bhūtabhavyānusaṃdhānacaturair **uditātmabhis** tatkālocitadhiṣaṇair **āyatāv** uttarakāle **imāṃ** prakrāntasvarūpāṃ **gatiṃ śubhakarīṃ vicintyeyaṃ** **kriyā** savayaḥsakhirūpā **bhūbhujāṃ pālyā nigaditā**. te hi balād api kāle kāle vā balāt smṛtiṃ dāsyantīti bhāvaḥ. **imāṃ gatiṃ** rājyapālanalakṣaṇām.

kāle 'baddhamukhaḥ kāle snigdhavāggatikovidaḥ
yo balāt prīṇayaty enaṃ sabhyāṃś ca sa sakhā sakhā **38.109**

kāle · iti. **kāle** vidheyaunmukhye **'baddhamukho yo** ruṣṭaṃ brūte **kāle** ca vaimanasyādikāle **snigdhavāggatikovida** iti tathā snigdhāṃ vācaṃ balād udgrāhayati yathā vaimanasyān niṣkāsya prītamanaskaṃ karotīti tathā cākāryanivāraṇāt **sabhyān prīṇayati sa sakhā sakhā**. ekaḥ **sakhi**śabdo vācyamātraparaḥ. dvitīyo 'cintyaguṇāvedanāparaḥ.

sākūtalaghuvācā ca kvāpy enaṃ baddhamānasam
smitānanaṃ vidadhyād yaḥ sabhyaprītikaro 'py asau **38.110**

sākūteti. **laghur** aparuṣā tadavasara etādṛgvāktvam evocitam iti. **kvāpi** kārye bhṛtye vā **baddhamānasaṃ** baddhapaṇam. **asāv apī**ti sakheti bhāvaḥ.

vāṅmādhuryakalodrekād yo harṣapratihārikām
udghāṭayati sabhyānāṃ savayāḥ savayā asau **38.111**

vāg iti. **kalā** parimitāṃśaḥ śilpaṃ ca. **pratihārikā** dvārikā. **savayāḥ savayā** iti pūrvavat.

yasyolluṇṭhanayā kāle kāmenodvāhyate ratiḥ
asubhī romalatikāḥ sa snigdhaḥ snigdha iṣyate **38.112**

yasyeti. **kāma** icchā tena puṃsā. **ratir** ānandaḥ strī. **udvahyate** dhāryate 'nyo'nyadāṃpatyena yujyate. **asubhiḥ** prāṇai **romalatikāḥ** striyaś codvāhyante. **sa savayā** iti yāvat.

iti savayaḥparibhāṣā. atha Suśīlaśailīparibhāṣā.

alaṃ vā vistareṇātra sukumāradhiyo 'lasāḥ
vineyā rājatanayās tatrārhantīyam ujjvalā **38.113**

---

3 dūra em.] pūra J_3 ānu em.] āna J_3 **4** rūpāṃ em.] rūpaṃ J_3 **38.109d** sakhā sakhā Ch] makhā sakhā J_3 **38.109d** sabhyāṃś em.] sabhyāś J_3 Ch **9** aunmukhye Ch] ānmokhye J_3 **11** niṣkāsya J_3] niṣkāmya Ch manaskaṃ J_3] manaska Ch **38.111a** kalodrekād Ch] kalotprekād J_3 **19** pratihārikā Ch] pratihārika J_3 pūrvavat Ch] pūrvat J_3 **38.112b** ratiḥ em. schol.] gatiḥ J_3 Ch **22** dāṃpatyena Ch] dāspatyena J_3 **23** asubhiḥ Ch] amubhiḥ J_3 **24** paribhāṣā Ch] om. J_3

alaṃ veti. **atre**ty asmin dvāre. **sukumāradhiyo 'lasā** iti sākūtam. sāravimardasahālpatoṣiṇa ity arthaḥ. ata eva **vistareṇe**ti śabdavistarapratiṣedhaḥ. **tatra** rājaputravinayaśikṣāyām **iyam ārhantī** yogyatā.

tathyā pathyā ca mathyā ca snigdhā mugdhā manoramā
yā śaily asau savayasāṃ savayāḥ prītaye vidām **38.114**

tathyeti. **asau śailī dakṣāṇāṃ** rājakumārāṇāṃ prakṛta**savayasāṃ** madhye **savayāḥ** sādhusavayā iti yāvat **prītaye** 'sti. iyam eva sarvasavayasāṃ madhye saṅgayogyānayā hi satsaṅgo vihitaḥ satsaṅgo bhavatīti. **yā** śailī **tathyā** nirbādhā. tathā **pathyā** patho 'napetā. **mathyā** vimardasahā yathā yathā mathyate tathā tathāmodadāyinīty arthaḥ. mathanaṃ mathaḥ · ghañarthe kavidhānam iti kaḥ. tato 'rhārthe yaḥ. tathā **snigdhā**paruṣā. tathā **mugdhā** svabhāvamadhurākṛtiḥ. tathā **manoramā**ntaḥ pramodadāyinīty arthaḥ.

atra bharayati: **santy eve**ti.

santy evākhyāyikā loke vidvadbaddhā manoramāḥ
yāsāṃ ca sevayā satyaṃ sarvathā kuśalaṃ bhavet **38.115**

sarvatheti · aihike · āmutrike ca vyavahāre · ity arthaḥ. atha ca **vidvadbaddhā** vidvatsaṃtatijātā **manoramāḥ**. striyo 'pi sevyamānāḥ sarvathā kuśalāya bhavantīti prātibhāsiko 'rthaḥ.

vināpi bhṛtidānena saṅgād etā manoharāḥ
ānandaṃ vipulaṃ dattvā puṇyam āsādayanty alam **38.116**

vināpīti. paribhāṣitamanuṣyasaṅge bhṛtidānādikam avaśyam upayogi. **etās** tv ākhyāyikās tad **vinai**va sevitā **vipulam ānandaṃ dattvālaṃ puṇyam āsādayanti** · etatsevayānandāptau puṇyakarmārjanam api jāyate · iti. atha c**aitā manoharāḥ** svastriyo **bhṛtidānena vināpi** sevitā **vipulam ānandaṃ dattvālaṃ puṇyam āsādayanti** vivāhitastrīsevā hi puṇyārjanam ity āgama iti prātītiko 'rthaḥ.

tatrāpi sarvathā dhīrasanmanīṣibhir ādarāt
saṃdṛbdhā yā dṛḍhaṃ dhīraiḥ sevyā sadbhāṣitāvalī **38.117**

tatrāpīti. spaṣṭam.

yā kāntāsaṃmitatayānandāyopadiśed alam
āsādya yāṃ ca vimanā na jātv api sudhīr bhavet **38.118**

1 atre Ch] atro J_3 sukumāradhiyo Ch] muktamāraciyo J_3 **38.114a** tathyā Ch] uthyā J_3 **38.114b** mugdhā Ch] om. J_3 **38.114c** savayasāṃ em.] mavayasāṃ J_3 Ch **7** madhye em.] madhye madhye rep. J_3 Ch **9–10** ghañarthe Ch] ghagurthe J_3 **10** sva Ch] su J_3 **11** ramā em.] matā J_3, Ch **38.116d** āsādayanty Ch schol.] āsādya yanti J_3 **19** bhṛti em.] dhyati J_3, vyati Ch etās J_3] etas Ch **20** etatsevayā Ch] etanmevayā J_3 **21** dānena Ch] dānane J_3 **38.117a** dhīra Ch] cīra J_3 **38.118a** saṃmita Ch] sasmita J_3

yeti. trividho hy upadeśaḥ: prabhusaṃmitaḥ suhṛtsaṃmitaḥ kāntāsaṃmitaś ceti. tatra śabdaikapradhānaḥ prabhusaṃmito vedādiḥ. arthapradhānaḥ suhṛtsaṃmita itihāsa-purāṇādiḥ. śabdārthayor guṇībhāvena rasapradhānaḥ kāntāsaṃmitaḥ subhāṣitāvalyādy-ākhyāyikopadeśaḥ.[34] **yā kāntāsaṃmitatayānandāyopadiśet** · yathā kāntānandamagnaṃ kṛtvopadiśati tatheyam apīty arthaḥ.

vilāsinī tathā seyaṃ yā tatsaṃjñām ṛte 'py adaḥ
sado 'bhimukhayed bhadrapuṇyarddhyai sevitā satī **38.119**

vilāsinīti. **seyaṃ** subhāṣitāvalī **tathā vilāsinī yaitatsaṃjñāṃ** bāhyavilāsābhinayaṃ **vinā**py **ada** etat **sado 'bhimukhayet** svābhimukhaṃ karoti. **bhadrapuṇyarddhyai** · iti bhadrarddhyai puṇyarddhyai ca. bāhyā ca vilāsinī sevitā satī vilāsasaṃjñābhir bhrū-bhaṅganāmābhinayādinā sado 'bhimukhayati paraṃ tv abhadrarddhyai pāparddhyai ca ihābhadraṃ paratra pāpaṃ ca tatsevayā jāyate · iti vyatirekaḥ.

yasyāś cāsevako jātu vimanā na bhavet kvacit
sadābhimukhye 'py asyā yan na mandākṣeṇa saṃgatiḥ **38.120**

yasyā iti. āsevako 'dhīyānaḥ śrotā ca. yathā bāhyāyāḥ striyaḥ pumān kadācid vimanībhavati na tathāsyā iti vyatirekaḥ. tadabhāvam uttarārdhena prakaṭayati: **sade**ti · antaḥpure gurujana-sāṃmukhyādau ca · **asyāḥ** subhāṣitāvalīvilāsinyā **ābhimukhye** na mandākṣasya saṃbhavaḥ. gurujanasaṃnidhau hi vilāsinyābhimukhye **na mandākṣasaṃgatir** jāyate · iti. **mandākṣaṃ** vrīḍā.

aho sucaritā saiṣā yā hṛdi sthāpitāpy alam
saṃsatsu sudhiyāṃ kutra na ślāghāṃ janayaty alam **38.121**

aho iti. bāhyā hi vilāsinī sabhāyām ekasyām api hṛdisthāpitātīvopahāsāyeti vyatirekaḥ.

harṣādhikyakarī yāntar manaḥsaukhyakarī ca yā
tasyās te sevayā sarvaṃ siddhyed yad yan manaḥpriyam **38.122**

upadeśyam abhimukhīkṛtya saṃbodhayati: **antar** iti jīvātmani. **manaso** 'ntaḥkaraṇasya **saukhyakarī**. **sarvam** iti ca bāhyaviṣayam.

1 saṃmitaḥ Ch] sasmitaḥ J_3 saṃmitaḥ Ch] sasmitaḥ J_3 saṃmitaś Ch] sasmitaś J_3 **2** saṃmito Ch] sasmito J_3 saṃmita Ch] sasmita J_3 **3** ārthayor em.] āyor J_3 Ch **38.119c** 'bhimukhayed em. m. c.] bhimukhed J_3, bhi..mukhed l. n. Ch **9** 'bhimukhayet em.] bhimukhet J_3 Ch puṇya Ch] puṇyai J_3 **11** nāmā em.] nāsā J_3 Ch tv a Ch] tu J_3 **38.120a** cāsevako em. schol.] casevako J_3 Ch **15** āsevako Ch] āmevako J_3 **16** abhāvam Ch] abhāvas J_3 **17** sāṃmukhyā Ch] saṃmukhyā J_3 ākṣasya Ch] ākhyasya J_3 **18** saṃnidhau Ch] saṃbhannidhau J_3 **38.121c** saṃsatsu em.] saṃsatsū J_3, saṃmatsu Ch **38.121d** ślāghāṃ J_3] ślāghyāṃ Ch **38.122c** sevayā J_3] mevayā Ch **25** saṃbodhayati Ch] svodhayati J_3

[34] Vgl. 8.34–36.

īdṛśy anukṣaṇaṃ te 'sau sumate sahacāriṇī
yasyā na vaimanasyaṃ te na cāsyās tvat kvacit kvacit **38.123**

īdṛg iti. he **sumate 'sau** subhāsitāvalyākhyā vilāsiny **anukṣaṇam īdṛg** īdṛśī **sahacāriṇī**. **īdṛktvam** uttarārdhena samarthayati: **yasyāḥ**. **yasyāḥ** sakāśāt **te** tava **na kadācid** **vaimanasyaṃ na cāsyās tvat** tvatto vaimanasyaṃ **kvacid** bhaved iti. bāhyāyāś ca kvacit pumān vimanā bhavati kadācit sā tasmād vimanā bhavatīti.

āhuḥ pravīṇāś ca vaśe dhiyo 'mī
lokāś ca tasyā makuro 'nusaṃdhiḥ
niścintatā dairghyam anehaso 'pi
tatsādhanaṃ yena kṛtārthatāptiḥ **38.124**

āhur iti. atra prāmāṇikasaṃmatim avatārayitum āha: **āhur** iti. **pravīṇāś** caryābaddhakakṣyā ity **āhuḥ**. **amī lokā dhiyo vaśāḥ**. dhiyaivaihikīṃ caryāṃ parisamāpya tatpadam āptum udyatā ity arthaḥ. tato 'pi kim ity āha: **tasyā** iti. **co** bhinnakramas **tasyā** ity anantaraṃ bodhyaḥ. **tasyā** dhiyo **'nusaṃdhiḥ** pūrvāparānusaṃdhānaṃ **makuraḥ** svapratibimbekṣaṇāspadam. tatrāsau svakāryakartavyatākartavyate jānātīty arthaḥ. tathāpi kim ity atrāha: **niścintate**ti. **niścintatā** cintārāhityaṃ **tathānehasaḥ** kālasya **dairghyaṃ** dīrghāyuṣṭvam ity arthaḥ. ime ubhe **tatsādhanaṃ tasyā**nusaṃdheḥ **sādhanam**. naiścintyadīrghāyuṣṭvābhyāṃ pūrvāparānusaṃdhānaṃ jāyate · ity arthaḥ. tathāpi kim iti phalitam āha: **yene**ti. **yenā**nusaṃdhānena **kṛtārthatā** siddhir iti.

kim atra jātam ity āha: **dīrghāyuṣṭvam** iti.

dīrghāyuṣṭvaṃ cātha naiścintyam asmiṃs
tiṣye jīvatprāṇināṃ yad durāpam
tasmād dhīrais tadviśuddhiḥ kṛteyaṃ
ye loke 'smin sannibandhā nibaddhāḥ **38.125**

asmiṃs tiṣye Kaliyuge **jīvatprāṇināṃ** tad **dīrghāyuṣṭvaṃ naiścintyaṃ ca yasmād** dhetor **durāpaṃ tato dhīrair** viditavedyair munibhis **tasya** sādhanasya **viśuddhiḥ** pratikriy**eyaṃ**

38.123d tvat kvacit em. schol.] tvakvacit Ch, tva..t J_3 **4** arthayati Ch] artha · iti J_3 **5** vaimanasyaṃ J_3] vāmanasyaṃ Ch tvat J_3] tvaṃ Ch **6** pumān Ch] pramān J_3 **12** dhiyo Ch] ciyo J_3 caryāṃ Ch] caryā J_3 tatpadam Ch] taptadam J_3 **14** anantaraṃ Ch] anaṃtara J_3 **20** āyuṣṭvam Ch] āyuṣtam J_3 **25** āyuṣṭvaṃ Ch] āyuṣtam J_3 dhetor Ch] dheto J_3 **26** tato J_3] tate Ch viditavedyair Ch] viditovaidyar J_3

Anm. zu 38.123a *īdṛśy:* So einhellig im Haupttext überliefert und metrisch korrekt, jedoch wird im Kommentar offenbar *īdṛg* vorausgesetzt – womit Silbe 2 und 3 regelwidrig kurz wären – und mit *īdṛśī* erklärt. **Anm. zu 38.124, Metrum:** Indravajrā. **Anm. zu 38.124a** *vaśe:* Zweifelhaft, lies: *vaśāḥ* wie im Kommentar? **Anm. zu 12** *vaśāḥ:* Zweifelhaft, lies: *vaśe* wie im Haupttext? **Anm. zu 38.125, Metrum:** Śālinī.

kṛtā ya ime **'smiṃl loke sannibandhā** itihāsā BhārataRāmāyaṇādyā **nibaddhā** iti. amībhir lokā viditapūrvāparacaryāḥ svepsitaṃ śīghraṃ yāsyantīti **prāṇinām** ity anenaiva jīvatve labdhe 'pi punar **jīvad**grahaṇam: vicārakṣamāḥ prāṇino 'trādhikāriṇa iti sūcanārtham. yugmam.

atra dṛṣṭāntayati: **tathā hī**ti.

tathā hi sa munī Rāmacaritaṃ ślokayann iha
pratiyoginam āsādya śikṣām āhānuyogiṣu **38.126**

sa munir ity ādyakavir Vālmīkiḥ. **ślokayan** stuvañ ślokaiś ca nibadhnan. **pratiyogī** Rāvaṇaḥ. **śikṣām āhe**ti śrīRāmavad vartyaṃ na Rāvaṇavad iti. **anuyogiṣu** satpātreṣu.

sadāpi bhagavān Vyāso 'dhikṛtya viśadākṛtīn
Pārthān Kauravasaṃgatyā vinināyātra bhūtale **38.127**

sadāpīti. **vinināya** vinayarītiṃ sthāpitavān. yathā dharmapālanayā Kṛṣṇaikaśaraṇāḥ Pārthāḥ sukīrtim iha saṃsthāpyānantyam āpuḥ · adharmapakṣapālena ca Kauravāḥ samṛddhā api niśśeṣībhūyāyaśaḥpaṅkamalinitapūrvavṛttāḥ saṃbādham āpur iti.

ittham anye 'pi kavayaḥ prācyabhūpatimantriṇām
manīṣidhīravaidyānāṃ vṛttam ācakhyire kila **38.128**

ittham iti. **ācakhyire** · ākhyāyikābhir nibabandhur iti.

na kathaṃcana loke 'smin nṛṇām alpāyuṣāṃ kriyāḥ
svadhiyā vaśam āyāntīty anugrahakalojjvalāḥ **38.129**

na kathaṃcaneti. spaṣṭam.

yugmam:

tathā cEnataraṅgiṇyo nibaddhāḥ kaiścid ādarāt
yathā prāgvṛttasargeṇa bhāvivṛttaṃ śubhaṃ bhavet **38.130**

samṛddhānāṃ mahecchānāṃ mahāvibhavadhāriṇām
agrahārādikṛtyeṣu yathedaṃ mārgadarśakam **38.131**

tathā ceti. **Inataraṅgiṇyo** Rājataraṅgiṇyaḥ. **idaṃ** purāṇavṛttam.

yathāśakti yathaunnatyaṃ yathā ceme dharādhipāḥ

---

1 nibandhā em.] nibaddhā J_3 Ch **38.126a** tathā em.] tathār J_3 **38.126a** munī em. schol.] manī J_3 **9** vad em.] yad J_3 **12** sadā em.] saghā J_3 rītiṃ em.] rītiḥ J_3 **13** pālena em.] pālenana J_3 samṛddhā em.] samṛddhaḥ J_3 **17** nibabandhur em.] nibandhur J_3

sadvṛttaṃ puratāḥ kṛtvā pravarteran dṛḍhavratāḥ **38.132**

yathāśaktīti.

yathā ca lābhabhājaḥ syur dānapātraṃ ca ye janāḥ
dātāraḥ kīrtipūrāś ca tatheyaṃ gatir ujjvalā **38.133**

gatir ākhyāyikāRājataraṅgiṇyādiparyālocanātmikā.

kāryodvāhakaśāstīnāṃ sadvṛttasya ca yāḥ kathāḥ
prācyānāṃ tā manonetrālokadāḥ sāṃprataṃ dhruvam **38.134**

kāryeti. **kāryāṇām** udvāhikā nirvāhikā yāḥ **śāstayas** tāsām. ayam arthaḥ: prāyeṇa nṛpatayaḥ śāstiṃ dadaty eva · idaṃ kāryam idam akāryam iti paratas tu śāstiśeṣā eva te dṛśyante iti na tāḥ kālāntare smṛtidāyinya ity uktaṃ **kāryodvāhake**ti tādṛśī śāstir mahīpatināmdeyā yā kāryaṃ nirvāhayatīti. **prācyānāṃ** bhūpānāṃ **mana** iti manāṃsi hṛṣitvā satkārye pravartante. **netrālokaś** ca satkāryācaraṇena tatphaladarśanam. **sāṃpratam** ity adhunātanabhūpānām.

tataś ca: **śāstre**ti.

śāstrapravīṇajñāteyadāḥ kathādvārikā imāḥ
udghāṭitā yaiḥ satyaṃ tair muktā vajreṇa vedhitāḥ **38.135**

yaiḥ kavibhir **imāḥ kathādvārikā udghāṭitāḥ**: purāṇabhūpānāṃ **kathā** āsann eva paraṃ tu guptāv avasthitā iti **yair udghāṭitā** vikāsam ānītā nirargalāḥ kṛtās **tair vajreṇa** hīramaṇinā **muktā vedhitāḥ**. ayam arthaḥ: imāḥ kathā nūnaṃ muktāmaṇayaḥ paraṃ tu yathā **vedhitās** tenopayogaṃ yānti. vedhane tu hārakuṇḍalādiracanayopayuktā bhavanti tathemā api sadracanayā yair nibaddhās tair upayogam ānītāḥ. yata **imāḥ śāstrapravīṇajñāteyadāḥ** śāstraiḥ pravīṇaiś ca jñāteyaṃ dadatīti niśāmitāsv imāsu śāstraiḥ pravīṇaiś ca jñāteyaṃ bhavatīti kathā muktāmaṇayaḥ · vedhacitāraḥ kavayaḥ · buddhiś ca hīraratnaṃ tadupayoktāraś ca mahāmatayo rājakumārā itīyad atra sāmyaṃ vivakṣitam.

iyatāḍambareṇoktaṃ prakṛte yojayitum avatārayati: **pratnair** iti.

pratnair mahecchair bahv etad anubhūtaṃ svayaṃ dhiyā
smāritaṃ cātikhinnaṃ ca sādhv asmābhir apīyate **38.136**

pratnāś ca **mahecchā** VālmīkiVyāsādayaḥ. **bahu** niravaśeṣaṃ yathā syāt tath**ānubhūtaṃ svayaṃ dhiye**ti divyadṛksūcanā. tathā **smāritaṃ** cāsmadādyarthaṃ kāvyair upanibaddham. ataś **cātikhinnaṃ** kṛpālūnām ayaṃ nisarga iti bhāvaḥ. svasmiñ ślāghamāna āha: **sādhv** iti.

38.133a syur em.] syu J_3 **38.133d** ujjvalā em.] ujjvalāḥ J_3 **19** opayogaṃ em.] apayogam J_3 opayuktā em.] epayuktā J_3 **21** niśāmitāsv em.] niśāmitarasv J_3 jñāteyaṃ em.] jñātīyaṃ J_3 **29** sādhv em.] sādv J_3

sādhu · idam **asmābhir** atr**eyate** gamyate. tatkṛpayā purāṇānāṃ kathā niśamya prabandharacanā kriyate · ity asmadbhāgyam evedam aṅkuraśākhā†ṇa†puṣpādikrameṇollasitam iti bhāvaḥ.

asmābhir apīyata[35] ity uktaṃ prakṛte yojayati: **iyam** iti.

iyaṃ Sacchīlaśailīti namnākhyātimatī satī
subhāṣitāvalī kasya prītaye nāstu vākpateḥ **38.137 (1)**

...
... nāstu vāk pateḥ **38.137 (2)**

yatrāsmābhir gamyate (1) s**eyaṃ subhāṣitāvaliḥ Sacchīlaśailīti nāmnākhyātimatī satī** praśastā **kasya vākpateḥ** kaveḥ **prītaye nāstu** bhūyād eva. atha ca **kasya vākpater** Brahmaṇo **na prītaye 'stu** kākvāsty evety āśāsyate · ity āśiṣi loṭ. (2) atha ca yathā kācit **satī Sacchīlaśailīti nāmnākhyātimatī suṣṭhubhāṣitāvalir** yasyāḥ. asau kasya pateḥ prītaye nāstu · astv evātyuktileśaḥ.

cittārāme 'sya maitrīmukhasaralatikābhūṣite tattadacchā-
śācchāyāvṛkṣavṛndādhyuṣitaparisare rājaputrasya seyam
udbhedaskandhaśākhācchadanakusumitāmodamattajñabhṛṅgā-
rūḍhā satkalpavallī jagati vijayatāṃ
paśyatāṃ satphalarddhyai **38.138**

cittārāma iti. **seyaṃ** Sacchīlaśailīnāmnī **satkalpavallī** · **asya rājaputrasya cittārāma āruḍhā jagati paśyatāṃ satphalarddhyai vijayatāṃ** sarvotkarṣeṇa vartatām. kathaṃbhūte **cittārāme** · iti viśeṣaṇamukhena satkalpavallyāropaṇaucitīm upapādayati: **maitrīmukhe**ti. **maitryādyāś** catasraś cittapariṣkriyāḥ: maitrīmuditākaruṇopekṣeti[36] tā ev†āky†-abhīṣṭadāyitvāt **saralatikāḥ** kalpalatāḥ · mandārādivallyas tābhir **bhūṣite** · iti catasṛṇāṃ suralatānāṃ saṃbhavāt pañcamyāpi kalpalatikayā bhāvyam eveti. pañcamīyaṃ Sacchīlaśailyabhidhānā kalpalatā. punaś cārāmasaṃbhūtim āha: **tattad** iti. **tās tā** yā **ācchā** · **āśā** svabhāvavimalā vāsanās tā eva **chāyāvṛkṣās** tair **adhyuṣitaparisare** · āśritaparyantabhūmau kathaṃbhūtā kalpavallīty āha: **udbhede**ti. **udbhedo** 'ṅkurotpattiḥ. **skandhaḥ** prakāṇḍaḥ. **chadanāni**

38.137c subhāṣitā em.] sabhāṣitā J_3 **11** **na** em.] nu J_3 **12** suṣṭhu em.] maṣṭu J_3 **13** evā em.] eva J_3 **38.138a** ārāme em. schol. m. c.] arāme J_3 **38.138a** mukha em. schol.] sukha J_3 **38.138c** skandha em. schol.] chanda J_3 **38.138d** phalarddhyai em.] phalairddhya J_3 **24** pañcamyā em.] paṃcasyā J_3

Anm. zu 38.138, Metrum: Sragdharā.

[35] 38.136d. [36] Vgl. Patañjali: Yogasūtra, Ed. Swāmī 1.33: *maitrīkaruṇāmuditopekṣāṇāṃ sukhaduḥkhapuṇyāpuṇyaviṣayāṇāṃ bhāvanātaś cittaprasādanam.*

pattrāṇi. **śākhāḥ** prasiddhāḥ. **kusumāni** puṣpāṇi. atra dvandvaikyaṃ kṛtvā · itac. dvandvāntagatyā sarvatra · itacaḥ saṃbandhaḥ. yathodbheditetyādi: ādāv **udbheditā** tataḥ **skandhitā** tato 'pi **śākhitā** tataś ca **cchadanitā** tato 'pi **kusumite**ti. ataś c**āmode**ti. **āmode** · antaraṅgabhūte †śvany†ādirūpagandhe **mattā jñā** vidvāṃsa eva **jñā bhṛṅgā** yasyāṃ seyaṃ **vijayatām** iti.

itthaṃ ca: **manorame**ti.

manorameyaṃ sumano'dhivāsyā
saṃvāhitā cen mṛdu vāśayāgraiḥ
juṣṭāntareṇāpi suśīlitena
kaṃ kaṃ na bhāvaṃ prakaṭīkaroti **38.139 (1)**

...
saṃvāhitā cen mṛdu vā śayāgraiḥ
...
... **38.139 (2)**

Manorameyaṃ sumano'dhivāsyā
saṃvāhitā cen mṛdu vāśayāgraiḥ
...
... **38.139 (3)**

(1) **iyaṃ** Vīraratnaśekharaśikhāparanāmnī Suśīlaśailīnāmadheyā kalpalatikā **ced** yadi **saṃvāhitā** samyag aucityā vāhitā pravṛttim ānītā samyag vāhitā jalavāhaṃ prāpitā **kaṃ kaṃ bhāvaṃ** śāstrāśayaṃ **na prakaṭīkaroti** sarvaśāstrāśayaṃ prakaṭayati. kaiḥ saṃvāhitety āha: **āśayāgraiḥ** svepsitābhiprāyāgraiḥ. **agra**grahaṇam āśayānāṃ sūkṣmatāpratipādanārtham. **mṛdu ve**ti kriyāviśeṣaṇam: **mṛdu** · **iva** yathā syāt sūkṣmāśayānāṃ pāruṣyānarhāt. atha ca jalasthāne 'pi c**āśaya** iti kalpalatāpakṣe. **āśayā**gryaiḥ kulyābhir ity arthaḥ. na cātra saṃvāhane kathaṃcanāpy udvega ity āha: **manorame**ti. tataś ca **sumano'dhivāsyā** śobhanaṃ sā tyaktakukalpena **manasādhivāsyā** saṃśīlyā. atha vā **sumanobhiḥ** paṇḍitair **adhivāsyā**śrayaṇīyā kalpavallī ca **sumanobhiḥ** puṣpair **adhivāsyā** gandhayitavyā. atha vā **sumanobhir** devair **adhivāsyā**śrayaṇīyā. tathā **suśīlitena** tyaktamalen**āntareṇa** manasā **juṣṭā**. kalpavallī c**āntareṇa suśīlitena** bhaktibhāvena **juṣṭā**. na hi nāstikānāṃ tallābhaḥ.
(2) atha c**eyaṃ manoramā** strī. atra **sumanasaḥ** puṣpāṇi tair **adhivāsyā** parimalayituṃ

1 śākhāḥ em.] śātayāḥ J_3 **3** āmode em.] āmede J_3 **19** samyag em.] saṃmyag J_3 pravṛttim em.] pravṛttimām J_3 **21** āśayānāṃ em.] aśayānāṃ J_3 **22** āśayānāṃ em.] aśayānāṃ J_3 pāruṣyā em.] pānaṣyā J_3 **24** śobhanaṃ em.] śobhana J_3

Anm. zu 4 *śvanyā-:* Lies: *dhanyā*? **Anm. zu 38.139, Metrum:** Upajāti.

yogyā. **saṃvahanaṃ** vimardanam. **śayāgrāṇi** hastāgrāṇi. **āntaraṃ suśīlitaṃ** prema. **bhāvo** manovikāraḥ.

(3) atha ca **Manoramā**khyā Kaumudīvyākhyā. sā ca **kaṃ kaṃ bhāvaṃ** bhāvārthaṃ gūḍhābhiprāyaṃ **na prakaṭīkaroti**. **sumanasaḥ** paṇḍitāḥ. **āśayāgrāṇi** · abhiprāyaviśeṣāḥ. **āntaraṃ suśīlitaṃ** dhītaikṣṇyam.

mā cintāṃ kuru citta tatra samaye yāropitā sallatā
jāteyaṃ kalikombhitā vikacayā bhāvyaṃ drutaṃ cānayā
āyatyāṃ punar enayā phalinayā bhūyeta gacchādhunā-
rāme tatra yatheccham āpsyasi sudhādhārāspadaṃ satphalam **38.140**

mā cintām iti. **tatra samaye** yadā Sacchīlaśailīsaṃkalpo jātaḥ. **yā sallatā** Suśīlaśailyākhyā kalpalatā. **kalikā**rdhavikāsitapuṣpam. **āyatyāṃ** śubhadāyiny uttarakāle. **bhūyete**ti saṃbhāvanāyāṃ liṅ. **tatrārāme** yat**reyam āropitā tatra gaccha** gamanena tatra vihāraṃ vidhehīti. atha cātra kaveḥ svābhiprāyāviṣkaraṇaṃ subodham eveti śivam.

dvāram idaṃ saṃkalitaṃ satsaṅgākhyaṃ manīṣiṇo ye 'tra
nidadhati padaṃ ca te 'ddhā prakāśamārgaṃ samāyānti **38.141**

dvāram iti. spaṣṭam.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāparābhidhānāyāṃ Suśīlaśailyāṃ satsaṅgākhyam aṣṭātriṃśaṃ dvāram 38.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāparanāmaSuśīlaśailīvivaraṇe satsaṅgābhidhānāṣṭātriṃśī prabhā 38.

---

1 śīlitaṃ J_3] śītaṃ Ch **3** Manoramā em.] manaromā J_3 ārthaṃ Ch] agūṃ J_3 **4** manasaḥ J_3] mana Ch **5** dhī Ch] cī J_3 **38.140a** mā cintāṃ em. schol.] māṃciṃtā J_3 Ch **38.140d** eccham J_3] ecchas Ch **10** mā Ch] sā J_3 **11** vikāsita Ch] vikāsitaṃ J_3 āyatyāṃ Ch] ayatyāṃ J_3 **12** liṅ Ch] liṭ J_3 eyam Ch] eyas J_3 **13** āviṣ Ch] āyiṣ J_3 **38.141b** saṅgākhyaṃ em.] saṃkhyākhyaṃ J_3 Ch **17** ratnaśekhara Ch] śīkhara J_3 **19** śrī Ch] om. J_3

Anm. zu 38.140, Metrum: Śārdūlavikrīḍita. **Anm. zu 38.141, Metrum:** Āryā.

باب سی و نهم
«در دفع اَشرار»

چنانچه میل به صحبت اخیار و اَبرار واجبست اجتناب و احتراز از مُجالست اشرار و فُجّار هم لازم، چه صحبت به حسب خاصیت مؤثّر می باشد، پس چنانچه از همنشینی نیکان سبب مزید دولت و مسرتست و مخالطه بدان موجب ملال و ندامت شعر:

(۳۹.۱) با دولتیان نشین که خاری — در صحبت گل شود بهاری
با هر که نه مُقبلست منشین — کز سرکه نگشت کام شیرین

و اشرار دو قسم اند، یکی: واجبُ الدَّفع و دیگری: واجبُ المَنع. اما آنها که دفع ایشان سبب نفع مسلمانان است و صلاح کلی در نابودن ایشان، سه گروه اند: اوّل: دزدان و دفع کردن ایشان بر ذمّهٔ همه وُلاة اسلام لازمست. وَصیّت سیوم هوشنگ این بوده که: ای فرزند، باید که ارباب فسق را مالیده و مَزجور داری و شریر و مفسدان را منکوب و مقهور و ضرر دزد و راه زن و جامه کن از سر راه گذریان دور سازی تا راهها ایمن گردد و تُجار از اطراف و جوانب به ولایت تو تردّد توانند کرد و انواع امتعه، رُخوت جهت خرید و فروخت پدید آید و این معنی سبب رفاهیّت خلق گردد.

(۳۹.۲) تا نکوشی به معدلت نشوی — هرگز از ملک و سلطنت شادان
راهها را ز دزد ایمن ساز — گر تو خواهی ممالک آبادان

حکایة: یکی از کُبّار در کتاب جَواهِرُ الاَماره نقل کرده اند که در جاهلیّت به تجارت جانب مداین می رفتم و چهل جامه از بردیمانی با من بود چون به حوالی مداین رسیدم، دزدان سر راه گرفتند و مرا غارت کرده، بردها بردند. من به صد محنت خود را به مداین رسانیدم. به دادخواهی به درگاه نوشیروان رفتم. چون صورت تظلّم من به سمع نوشیروان رسید و بر کَماهِی حال من اطلاع یافت حاجبی را فرستاد، دست من گرفته مرا به وُثاق فرود آورد و گفت: اینجا باش تا دزد را طلب کنند و بُردهای ترا باز ستانند. من در آن وُثاق می بودم. هر روز از مطبخ خاص، خوانچه طعام ملوکانه می آوردند و پیش من می نهادند و من هر روز به در بارگاه کسری می رفتم و نظاره مراسم مملکت داری و رعیّت پروری می کردم تا بعد از چهل روز به وثاق درآمدم جامه های بُرد را دیدم در وُثاق نهاده و دستی بُریده آنجا افتاده و کاغذی چهل تنگه زر سرخ دَروِی، در آنجا نوشته که چهل روز بایستادی تا دزد را به دست آوردند و رخت تو نیز به تو رسید، این چهل تنگه مزد چهل روز انتظارتست چون به ولایت خود رسی باید که از ما شکایت نکنی و ازین حکایت معلوم می شود که ملوک رفیع مقدار را در باب دفع دزدان و راهزنان اهتمام بسیار بوده، پس والی عادل باید که راه مسلمانان را از دزدان و راهزنان به سطوت سیاست ایمن سازد و هر که در راهی به ایذا و آزار، متعرّض مسلمانان گردد او را به نکال و عقوبت، عبرت دیگران گردانند. شعر:

(۳۹.۳) بِبُر دست دزد و سر راهزن — که ایمن شود راه بر مرد و زن
چو ره گشت ایمن، شود کاروان — ز بهر تجارت به هر سو روان
وزان پس بسی نفع یابند خلق — دَمادَم به سودا شتابند خلق
شود شهر معمور و ده نیز هم — ز آیینهٔ دل رود زنگ غم

دوم: رنود خونریز و اوباش فتنه انگیز که در بلاد و قُری به خیره رویی و تندخویی دست تعرّض به مال و فرزند دراز کنند و کس به جهت حفظ مال خود متعرّض ایشان نگردد و جز حاکم صاحب قدرت را بر ایشان دست نباشد. پس قمع و قلع ایشان ضرورتست و در اخبار آمده که: در شهر حَلَب رنود و اوباش بسیار شدند و مردم از ایشان به تنگ آمده نزد سلطان مصر دادخواهی کردند. سلطان حاکمی مُصلِح نام فرستاد تا به دفع اوباش و رنود اشتغال نماید. مُصلِح بیامد و بعضی از آن مفسدان را سیاست کرد. آن جماعت منزجر نشدند و از کاری که می کردند باز نایستادند. حال بدان رسید و کار بدان انجامید که آنجا که مَلک در مسجد جامع نماز گزاردی در پیش محراب وی نوشتند که: ای مُصلِح، خود را مرنجان که ما از آن جمله ایم که اگر یکی را بکشید ده دیگر سر برآرند و کشتن را فخر خود می دانیم و از آن هیچ عاری نداریم.

(۳۹.۴) شمشیر عشق تیز ز سنگ مزار ماست — ما عاشقیم و کشته شدن اعتبار ماست
بی زخم تیغ عشق ز عالم نمی رویم — بیرون شدن ز معرکه بی زخم عار ماست

یُمکن که تو از کشتن ما به تنگ آیی و ما از کشتن خود به تنگ نیاییم. مُصلِح که این خط برخواند دانست که با ایشان از در حیله و تدبیر درباید آمد. فرمود تا در زیر خط ایشان نوشتند که ما مردانگی و فرزانگی شما را دانستیم و یکدلی و یک جهتی شما را با یکدیگر معلوم کردیم.

(۳۹.۵) در جگرداری و سربازی شما را مثل نیست — بر چنین مردان یک دل آفرین باد آفرین

حالا از هر چه رفت پشیمانیم و به مقام عذرخواهی درآمده درصدد تربیت و تقویت ایشانیم والسَّلام. حضّار مجلس ازین جواب متعجّب شدند و او در خلأ و ملأ به تعریف و توصیف یتیمان و رندان مشغول شد و دست از حَبس و قید و قتل ایشان کوتاه کرد و دیگر روز اَعیان و اَشراف شهر نزدیک وی آمده خواستند که در باب اوباش سخن گویند، او بر ایشان سبقت گرفته فرمود که: ای عزیزان، ما از کشتن آن جوانان پشیمانیم و بغایت حیفست مردم دلیر و چالاک را کشتن، چه در هر وقتی ازین طایفه اندکی پیدا می شوند و من امروز بدیشان محتاجم که اهل قلعة الروم یاغی شده، مرا در دفع ایشان مردان کاری می باید. شما اگر هوادار منید جماعتی را که پیشوا و سردار این قوم اند به نزد من آرید تا به نظر تهنیت ملحوظ و اثر تقویت محظوظ سازم. شعر:

(۳۹.۶) ازین نامداران باهوش و ننگ — کسی را که بینم سزاوار جنگ
دهم مَرکب و جوشن مغفرش — به گردون گردان رسانم سرش

از اَکابر حَلَب گفتند که: سردار و پیش کار ایشان پیریست با چهار پسر. حالا در پی کسبی و کاری رفته اند و از سِطوت سیاست شما گوشه گرفته اند. مُصلح فرمود تا ایشان را طلبیدند و تعظیم بسیار و لطف بی شمار نمودند. جانداری خود را بدان پیر داد و در بارگاه به فرزندان او ارزانی داشت و همه را خلعت داد و به عنایة و عاطفت مستمال گردانید. بعد از چند روز که خاطر ایشان مطمئن و دل ایشان از جانب حاکم ایمن شد، مُصلح فرمود که مرا به جمعی مردان خونخوار عیّارپیشه احتیاجست تا ایشان را تربیت کنم، شما این جماعة را می شناسید؟ هر که را دانید که از وی کاری می آید و معرکهٔ حرب را می شاید، بیارید تا خلعت دهم و ایشان را به دلخواه ایشان تقویت کنم. پدر و فرزندان بغایت خوشدل و شادمان بیرون آمده از اطراف و جوانب سیصد جوان یتیم جَرّار و رند خونخوار طلبیدند. سیصد جامه به تکلّف بریدند و به دوختن مشغول گشتند. ملازمان درگاه وی و اعیان شهر و ولایت همه در این کار حیران، که او را سلطان مصر به دفع ایشان فرستاده و او به خلاف امر سلطانی دست ایشان قوی می دارد. نظم:

(۳۹.۷) به جای خار گلبن می نشاند به جای زَهر شِکّر می رساند

اما چون شب درآمد سیصد مرد یگانهٔ مردانهٔ فرزانه را مقرّر کرد که سلاح پوشیده جامه خانه مُترصّد ایستاده باشند که رنود بدانجا درآیند، هر یکی را گرفته به قتل رسانند. دیگر روز که آن جماعت آمدند و دست بوسی کردند، اشاره شد که به جامه خانه روند و خلعت پوشیده بیرون آیند و صف خدمت برکشیده کمر ملازمت بر میان هواداری بندند. درآمدن به خانه همان بود و به قتل رسیدن همان. پیر را با چهار پسر وی کشتند و سرهای آن قوم بی سرانجام بر نیزه کرده، شهر را بگردانیدند و عرصهٔ آن ولایت از شرّ و فساد ایشان پاک شد.

(۳۹.۸) بداندیش مردم، سرافکنده بِه درخت بد از بیخ برکنده، بِه

سیوم: ستمکار دل آزار که در تیرگی اَلظُّلمُ ظُلَماتٌ یَوم القِیمَه درمانده، قصد مال و منال مسلمانان کند و از تهدید لَعنَةُ اللّٰهِ عَلیَ الظَّالِمین نه اندیشد. نه از عقوبت خدای ترسد و نه از سیاست سلطان باک دارد و دفع چنین کس بر پادشاه واجبست تا اثر شآمت او به مملکت نرسد و نتیجه وَخامت عاقبت او در آن ولایت ظهور نکند که خاتم ظلم وخیم است و جزای ظالم عذاب اَلیم. مثنوی:

(۳۹.۹) کار ظالم ملک ویران کردنست عالمی را دیده گریان کردنست
ای نهاده تیر ظلم اندر کمان کی ز شمشیر بلا یابی امان

اما قسم دوم که واجب المنع اند طایفه ای باشند به صفتهای ناستوده و سیرتهای ناپسندیده موصوف و هر آیینه مقالات و ملاقات ایشان اهل دولة را زیان دارد و یکی از آنها سخن چینان اند که به اخبار دروغ و راست میان جمعی گرد فتنه انگیزند و دوستان را با یکدیگر دشمن سازند و در حدیث آمده که سخن چین در بهشت نرود و حق سُبحانَهُ در توریت با حضرت موسی علی نبیّنا و علیه السَّلام گفته که: ای موسی، روز قیامت مرد سخن چین را بر پیشانی او نوشته اند که آیس مِن رَحمَة اللّٰهِ، نومید است و بی بهره از رحمت خدای و خدای سخن چین را در قرآن مجید فاسق خوانده است آنجا که می فرماید ﴿إِن جاءَکُم فاسِقٌ بنَبَاءٍ﴾ و بزرگان گفته اند که چون کسی نزد تو خبری آرد که فلان ترا چنین گفت یا به جای تو چنین کرد، بر تو شش چیز واجب باشد. اول: آنکه او را راست گوی ندانی که حق سُبحانَهُ او را فاسق گفته و سخن فاسق راست نباشد. دوم: آنکه او را منع کنی از نمیمه که آن مُنکَر است و نهی مُنکَر واجب بود. سیوم: او را دشمن داری از بهر آنکه خدای او را دشمن می دارد، چنانچه در خبر آمده که دشمن ترین شما نزد خدای آنهااند که به سخن چینی میان دوستان دشمنی میفکنند. چهارم: به برادر مسلمان گمان بَد نبری که بعضی گمان ها به وزر و وَبال کشد. پنجم: تَجسُس آن خبر نکنی که تَجَسُس مُنهی عَنه است. ششم: هر چه سخن چین گوید چنان نکنی و اصل آن است که سخن چین را خود راهی ندهی و مطلق سخن او را گوش نکنی. نظم:

(۳۹.۱۰) سخن چین را مده نزدیک خود جای که در یک دم کند صد فتنه بر پای
سخن چین را مکن نزدیک خود رام که بَد گوید ترا هم در سرانجام

حکایة: یکی از خواجگان اصفهان غلامی می خرید، فروشنده گفت که: این غلام عیبی دارد که سخن چین است. خرنده گفت: چه خواهد بود، او را بخرید. دو روزی برآمد که این غلام کدبانو را گفت که: خواجهٔ من تو را دوست نمی دارد و زنی دیگر خواست. کدبانو ازین خبر متغیّر و ازین سخن متأثّر شد. غلام دید که سخن او کارگر آمد و تیر تدبیر فاسد او به نشانه رسید، گفت: می خواهیکه ترا دوست دارد؟ گفت: می خواهم. غلام گفت: من طلسمی می دانم و افسونی جهت محبّت یاد دارم، چون بخسپید؛

اُستره تیز بردار و از مویها که زیر محاسن اوست قدری باز کن و به من ده تا افسون کنم و محبّت ترا در دل وی افکنم. زن برین عزیمت راسخ شد، گفت: البتّه امروز چنین خواهم کرد. پس غلام نزدیک خواجه آمد و گفت: ای خواجه، حقّ نان و نمک در میان است و من خبری شنوده ام، ترا آگاه میسازم تا از خود غافل نشوی. خواجه گفت: آن چه چیز است؟ غلام گفت: زن تو دوستی دارد و قصد هلاکت تو کرده است و اگر خواهی که راستی سخن من بدانی چون به خانه روی خود را به خواب ساز و بنگر که چه می کند و چه می بینی. مرد به خانه رفت و طعام چاشت تَناول نموده تکیه کرد و خود را به خواب برساخت و دیدهٔ ترصد برگشاد و زن پنداشت که خواجه در خوابست. اُستره به دست گرفته بیامد و محاسن خواجه را بالا کرد تا موی چند بتراشید و خواجه دیده باز کرد و آن حال را مشاهده فرمود و پنداشت که قصد کشتن او را دارد، برجَست و دست زن محکم بگرفت و اُستره از دست وی بستد و سرش باز برید. زن را خبر شد، خواجه را بگرفتند به قصاص وی بکشتند و به شومی سخن چین خان و مان آن عزیز ویران شد.

(۳۹.۱۱) میان دو تن جنگ چون آتش است سخن چین بدبخت هیزم کش است

دیگر غمّازان اند. دیدار ایشان نادیدنی و گفتار ایشان ناشنیدنی. شعر:

(۳۹.۱۲) ندیدم ز غمّاز سرگشته تر نگون طالع و بخت برگشته تر

در اخبار آمده که غمّاز حلال زاده نباشد. آورده اند که در بنی اسرائیل خشکسالی پدید آمد و آثار قحط ظاهر شد. حضرت موسی علی نبیّنا و علیه السّلام با اشراف بنی اسرائیل به استسقا بیرون آمد و چهار شبانه روز دعا کردند. اثر اجابت پدید نیامد. موسی- علیه السّلام- بنالید. الهی، چهار شبانه روزست که دعا می کنیم و مستجاب نمی شود. خطاب رسید که اگر چهل شبانه روز دعا خواهی کرد به اجابت نخواهد رسید زیرا که از قوم تو غمّازیست که شومی او نمی گذارد که دعا به محل اجابت رسد موسی- علیه السّلام- فرمود که: خدایا به من بگوی که آن غمّاز کدام است تا او را توبه دهم. ندا رسید که من غمّاز را دشمن می دارم چگونه غمّازی کنم؟ تو تمام قوم را بگوی تا از غمّازی توبه کنند تا او نیز در آن میان توبه کند. موسی- علیه السّلام- بفرمود تا همه قوم از غمز توبه کردند و حق- تعالی- باران داد و سلاطین سرافراز مطلقاً گوش به سخن غمّاز نکرده اند و این جماعت را دشمن داشته اند و در حکایت آمده که پادشاهی یکی را تربیت می کرد. گفت: اگر خواهی که روز به روز کار تو بالا گیرد و ساعة به ساعة مرتبة تو بیفزاید و نزد من از همه ملازمان مقرّب باشی باید که سه کار نکنی. اوّل: دروغ نگویی که دروغ گوی به چشم مردم خوار و بی مقدار باشد. دوم: مرا در پیش من ستایش نکنی که من خود را به از تو می دانم. سیوم: سعایة ننمایی و از غمّازی برحذر باشی و بَدی حَشَم و رعیّت پیش من نگویی که چون من بَد ایشان بشنوم و با ایشان بَد شوم و خبر بَدی من با حَشَم چون ظاهر گردد، ترسان شوند و اِلتجا به دیگری کنند و چون رعیّت بشنوند خایف گردند و پادشاهی دیگر طلبند و خلل کلّی به مُلک من راه یابد. نظم:

(۳۹.۱۳) ز غمّاز عالم برآید بهم خلل راه یابد به خیل و حشم
ز غمّاز گردد جهان سرنگون که ناپاک جانست و تیره درون
چو غمّاز را دیدی اندر زمان به تیغ سیاست ببرَش زبان

آورده اند که: یکی از ملازمان نوشیروان شخصی را پیش وی غمز کرد نوشیروان گفت: این سخن را تحقیق می کنم اگر راستست ترا به سبب غمّازی دشمن خواهم گرفت و اگر دروغست ترا به جهت دروغ عقوبت خواهم کرد و اگر توبه می کنی از تو در خواهم گذرانید. گفت: توبه کردم. نوشیروان گفت: من هم عفو کردم. شعر:

(۳۹.۱۴) هر که غمّازی کند نزدیک شاه هم به نزد شاه گردد روسیاه
عالمی در آتش و دودند ازو نی خدا نی خلق خشنودند ازو

آورده اند که کسی از روی غمز و سعایة قصه نوشت به معتصم خلیفه که فلان کس از معارف وفات یافته و ازو مال بسیار مانده و یک پسر طفل دارد. اگر فرمان شود به کفاف طفل بگذارند و باقی به خزانه به رسم قرض بسپارند تا چون بزرگ شود تسلیم او رود. حالا خزانه را رونقی و توفیری باشد. معتصم بر پشت رُقعه جواب او نوشته که ترجمه اش اینست که: متوفی را خدا بیامرزاد و بر مال میراث برکت کناد و یتیم را به نیّات خیر پرورش دهاد و غمّاز به لعنت خدای گرفتار باد.

(۳۹.۱۵) مشو غمّاز کس نزدیک شاهان بترس آخر ز آه بی گناهان
که آه بی گناهان سخت گیرد بسی کس را ز بخت و تخت گیرد

دیگر گروه صاحب غرضان اند که در هر چه گویند و کنند غرض داشته باشند نه از روی اخلاص و هواداری سخنی به عرض رسانند. و هوشنگ مَلک در وصایا فرموده از مطابقت و موافقت اصحاب اغراض دامن اِعراض و اِحتراز را دربایدچید که صاحب غرضان از سر دعوی بی معنی لاف هواخواهی زنند و جواهر حسنات را در رشتهٔ سیئات کشند و فعل جمیل و کردار نیکو را در کسوت قبیح و صورت زشت باز نمایند.

(۳۹.۱۶) مَده راه صاحب غرض پیش خویش ز صاحب غرض می شود سینه ریش
که او جمله نیرنگ مکر و فن است برون دوستدار و درون دشمن است

و چون معلوم شد که غرض گویان تزویری را تدبیر نام کرده اند و بَدی را در نیکویی گذار می کنند و خوبی را در زشتی به شمار در می آورند، پس بی تحقیق سخن ایشان را حکمی نباید فرمود و در تفحّص کلام این مبالغه تمام باید نمود. نظم:

(۳۹.۱۷) چو ارباب غرض لب برگشایند نکویی را به زشتی وا نمایند
به کلّی تا سخن روشن نگردد کسی باید که پیرامن نگردد

حکایة: اسکندر از ارسطوی پرسید که: ملازمت ملوک را کدام طایفه موافق اند و کدام گروه نالایق. حکیم فرمود که: لایق خدمت سلاطین کسی است که امین باشد نه خائن زیرا که امانت سبب عزتست و خیانت موجب مذلّت و اهانت. و قانع باشد نه طامع قناعت گنجیست بیکران و طمع رنجیست بی پایان. شعر:

(۳۹.۱۸) مرد قانع بزرگوار بود طامع البتّه خوار و زار بود

و دیگر باید که نیکو گوی باشد نه عیب جوی که آدمی به نیکوگویی همه جا محبوب و مقبولست و به عیب جویی نزد همه کس مردود و مخذول. و باید که کار کننده باشد نه لاف زننده که مرد مصاف محترمست و صاحب لاف و گزاف مُتّهم، و موافق باشد نه منافق که نتیجه وفاق مهر و وفاست و ثمره نفاق جور و جفا. بر طریق سنّت باشد نه به راه بدعت. تأیید سنّت آدمی را به روضهٔ جنّت کشد و داعی بدعت به هاویهٔ ضلالت و شقاوت افکند و باید که ملوک هفت طایفه را به خدمت خود راه ندهند. اول حسود را، که زهر حسد به هیچ تریاک علاج نمی پذیرد و رنج حسود به هیچ دارویی دوا نمی یابد.

(۳۹.۱۹) حسد نحسَست و سوزنده کزو آتش به جان افتد
چه جای جان که از حسّاد آتش در جهان افتد

و غایله حسد از جمله مفاسد آن، عادیه سنیّه است، بدان سبب که نفس حسود بغایت خبیثه است و اوهام اصحاب نفوس خبیثه را درزوال نعمت اثری تمام باشد و ازین حق- تعالی- فرموده ﴿وَ مِنْ شَرِّ حاسِدٍ اذا حَسَدَ﴾ پناه آرید به خدای از ضرر حاسد و در حدیث آمده که حسد، حسنات بنده می خورد یعنی ناچیز میگرداند چنانچه آتش هیمه را، وفی نفس الامر حسد ازل ترین صفتی و خوارترین خصلتی است و اصلاً از دنائت همّت و خساست طبیعت در وجود آید که نتایج جهلند و ازینجاست که اظهار این صفت بر نقصان عقل دلیل روشن است. نه بینی که حسود همیشه از راحت غیری در مشقّت بود. شعر:

(۳۹.۲۰) در این غصّه جان می دهد مردکی — که بَهر چه دارد وجود آن یکی

از این نوع هر ساعتی هزار شربت زهرآلود غم و غصّه تجرّع می کند و هرکجا کسی پای نشاط بر زمین نهد او دست حسرت بر سر می زند مَثَل مشهور است که: کَفی لِلحَسُودِ حَسَدُهُ. نظم:

(۳۹.۲۱) حسود را حسد او بس است در عالم — که در بلا و غم و رنج داردش هر دم
حسود بر دگران آتشی برافروزد — چو نیک در نگری خود در آن میان سوزد

و در باب هلاک حسود در حسد او حکایتی آورده اند که در زمان اسکندر جانوری پدید آمده بود که هر کِرا چشم بر وی افتادی فی الحال هلاک شدی. اسکندر چندانچه از حکما چاره جویی کرد هیچکس چارهٔ این بلا ندانست و دفع این غایله به هیچ نوع نتوانست. به آخر ارسطاطالیس بعد از تأمل بسیار فرمود که: من چاره انگیختم و تدبیری کردم که این بلا مُندفع و این آفت از خَلق منقطع گردد. پس بفرمود تا آیینه ساختند به مقدار آنکه آدمی در پس آن مخفی تواند بود و گردونی ترتیب داد و آیینه را پیش گردون بست و خود در پس آیینه در گردون نشست و گردون را روی بدان موضع که آن جانور بود روان کردند. جانور بوی آدمی شنید و بدان طرف متوجّه شد، نظرش بر آیینه افتاد و صورت خود را دید، چو نزدیک گردون رسید بیفتاد بمرد. اسکندر را از آن حال اعلام دادند. متعجّب شد از حکیم پرسید که: در این کار که کردی چه حکمت بود؟ گفت: ای ملک این جانور بعد از چندین سال در عالم از قدرت الهی به واسطه بخارات متعفّنه که در زمن محتبس بوده موجود شده و در چشم او زهر قاتلست که نظرش بر هر چه افتد فی الحال هلاک شود. من آیینه پیش وی تا چون نظر وی بر آیینه افتد عکس آن نظر هم به وی راجع شود و اثر آن در وی سرایت کند و بمیرد. سکندر حکیم را دعا کرد و آن آیینه حال حسودیست که شرّ حسد او بدو راجع شود. اَلنّارُ تَأکُلُ نَفسَها اِنْ لَمْ تَجِدْ ما تأکله. آتش که هیمه نیابد خود، خود را می خورد تا هیچ نماند. دوم: از آنها که سزاوار خدمت ملوک نیستند کسی است که بخیل و مُمسک باشد، چه بخیل مردود خَلق و مبغوض ایشانست و چنانچه سخا پوشنده عیبهاست بُخل پوشنده هنرهاست.

(۳۹.۲۲) مرد هر چند در هنر کوشد — بُخل آن جمله را فرو پوشد
از لئیمان تیره دل بگریز — در کریمان پاک جان آویز

در جامع الحکایات آورده اند که: سلاطین باید که مردمی را ملازم خود نسازند که از ایشان خجالت رسد، چنانچه منقولست که عمروبن لیث وکیلی داشت. مردی بخیل بود. وقتی میوه ها را سرما ببرد. عمرو گفت: میوه هر کجا باشد بخرید و به صرفه خرج کنید. روزی عمرو جشنی ساخته بود و محفلی آراسته، و رسولان که از اطراف و جوانب رسیده بودند همه در آن مجلس جمع آمدند و مجموع اسباب ضیافت مرتّب و مهیّا بود جز میوه که بسیار اندکی بود. عمرو وکیل را گفت که: میوه بسیار بیار. وکیل برفت و اندکی آورد عمرو برنجید و گفت: برو و میوه بیار. گفت: میوهٔ متعفّنِ پوسیده مانده است اگر گویی بروم و بیاورم. عمرو بغایت خجل شد و او را از وکالت عزل کرد و بارها می گفت که: آن مُمسک مرا انفعالی داد که هرگز تدارک آن نمی توانم کرد.

(۳۹.۲۳) نزدیک اکابر هنرور عیبی نبود زبُخل بدتر

سیوم: از آن جماعت که لایق ملازمت نیستند مردم دون همّت و سِفله باشند و چون همّت سلاطین عالی باید، پس مردم دون و سِفله خدمت ایشان را نشاید و گفته اند: سِفله از بخیل و مُمسک بدتر باشد زیرا که بخیل آنست که کَرَم ندارد با کسی، امّا خود از مال خود بهره دارد و مُمسک آنکه خود نخورد و با کسی هم کَرَم نکند و سِفله آنکه نخورد و کَرَم نکند و نخواهد که کسی دیگر هم با کسی کَرَم کند. آورده اند که پادشاهی بود به غایت جوانمرد و بخشنده. روزی با یکی از نزدیکان خود گفت که: مرا آرزوست که هزار هزار درم به یکی بخشم تو چه می گویی؟ گفت: این مقدار بسیار است. این مبلغ را به صد کس باید داد. گفت: اگر نصف آن بخشم چون باشد؟ گفت: هنوز بسیار است. گفت: ثُلثی توان بخشید؟ گفت: هنوز بسیار است. گفت: در رُبع چه می گویی؟ گفت: هنوز روی کثرت دارد. بر عُشر قرار داد که صد هزار درم اگر چه بسیارست اما به یک کس توان بخشید. پادشاه فرمود که ای بی دولت می خواستم که این مبلغ به تو بخشم. خود را محروم کردی و مرا از سخاوت بازداشتی. آن مرد به تضرّع درآمد که: ای ملک، من خطا کردم، شما از کرم خود درمگذرید. ملک گفت: تو سفله ای و لایق عقوبت نه قابل عطیه. هم خود را زیان کردی و هم مرا. زیان من آنست که اگر این مقدار مال به تو بخشیدمی به سخاوت در عالم عَلَم شدمی و تا انقراض اَدوار صیت کرم و مروّت من باقی ماندی و زیان تو آنست که از چندین مال محروم شدی. اکنون برو که صد هزار درم که بخشش را بران قرار داده ای بستان و دیگر در مجلس چنین سِفله گی مکن. شعر:

(۳۹.۲۴) سِفله نخواهد دگری را به کام کس نگذارد مگسی را به جام
سِفله سیه روی بود بَد نهاد خاک سیه بر سر هر سِفله باد

چهارم: از آن جماعة غیبت گران اند که ذکر هر کس که در میان آید خواهند که از مَساوی او خبری باز گویند. اگر آن واقعی است غیبت باشد و اگر غیر واقع است بهتان بود و هم غیبت. [در خبر آمده که عقوبت غیبت] از عقوبت زِنا سختر بود و حق سُبحانَهُ در قرآن فرمود که: باید که بعضی از شما بعضی [را غیبت] نکنید. آیا دوست دارد کسی که گوشت برادر مردهٔ خود را بخورد و این غایت تهدید است و اینجا معلوم می شود که غیبت گویان کِرمانند که مُردارخوار باشند و هر که رایحهٔ انسانیّت دارد از مُرده بپرهیزد و از مُردار خوار بگریزد.

(۳۹.۲۵) از غیبت مردمان بپرهیز وز مردم عیب جوی بگریز

آورده اند که یکی از پیغمبران که نه مُرسل بود و خبرها در خواب بدو می نمودند و نداها از غیب می شنید تا در واقعه دید که چون بامداد برخیزی به فلان صحرا گذر کن. نخستین چیزی که ترا پیش آید بخور و دوم چیزی که به بینی پنهان کن. سیوم که پیش رسید نگاه دار. چهارم را ناامید مگردان و پنجم چیزی که در نظر آید ازو بگریز. چون بامداد برخاست و بِدان صحرا که مأمور بود روان شد، اوّل چیزی که پیش آمد کوهی بلند بزرگ سیاه رنگ بود. آن پیغمبر متغیّر شد که این چنین لقمه را چگونه توان خورد اما چون حکم خداوند است ازین چاره ندارم. به طرف کوه روان شد که آن را تناول کند. چون نزدیک رسید کوهی بدان عظمت لقمه ای خورد شده بود. آن را برداشت و بخورد شیرین تر از انگبین و خوشبوی تر از مشک بود. شکر خدای را بجای آورد. از آنجا پیش رفت طشتی زرین دید بر راه افکنده، گفت: مرا امر کرده اند که این را پنهان کن، پس در زمین حفره بکند و آن را پنهان کرد یعنی طشت را و خاک بسیار بر بالای آن ریخت و بگذشت. هنوز دو قدم نرفته بود دید که آن طشت بر زمین است دیگر باره بیامد و حفره بیشتر بکند و آن را پنهان ساخت و هنوز به تمام فارغ نشد، دیگر باره طشت آشکار گشت. سیوم نوبت در اِخفای آن مبالغه کرد و باز ظاهر شد. پیغمبر با خود گفت که: مرا گفته بودند که پنهان کن. من کار خود کردم و آنچه فرموده بودند

به جای آوردم. از آنجا درگذشت. مرغی دید از بازی هراسان شده به شتاب می پرید. گفت: یا نبیَّ اللّٰه، مرا نگاه دار که دشمن در قفای منست. پیغمبر او را در گریبان خود پنهان کرد. فی الحال بازی خشم آلود گرسنه برسید و گفت: یا نبیَّ اللّٰه، امروز در طلب این صید بودم و صید من پناه به تو آورده و من بغایت گرسنه ام، مرا نومید مگردان. پیغمبر با خود گفت که: مرا گفته اند که آن را نگاه دار و این دیگری را نومید مگردان. اکنون چکنم؟ کارد بر کشید و قدری از گوشت ران خود ببرید و به سوی باز انداخت و باز گوشت برداشت و مرغ را بگذاشت. آن پیغمبر پیشتر رفت مُرداری را دید افکنده و گنده شده، از وی بگریخت اما چون شب درآمد پیغمبر مناجات کرد که: الهی، آنچه فرمودی به جای آوردم، حکمت آنها معلوم گردان. ندا رسید که آن کوه عظیم که دیدی و یک لقمه شد و بخوردی خشم است. اوّل عظیم می نماید و چون فرو خورد شیرین تر از همه شیرینها باشد دوم آن طشت زرّین که هر چند پنهان کردی آشکارا می شد خیر است. هر چند کسی خواهد که نیکی را مخفی دارد، البتّه ظاهر می شود و آن سیوم معنیش آنست که هر که پناه به تو آرد در پناه گیری و هر کس که تُرا ایمن کند، خیانت در امانت روا نداری. معنی چهارم آنست که چون کسی از تو چیزی طلبید جهد کنی تا حاجت او را رَوا سازی. پنجم آن مُردار گنده که دیدی غیبت بود. زینهار که از غیبت بگریزی که غیبت کردار نیک را باطل کند. شعر:

(۳۹.۲۶) مَران غیبت هیچکس بر زبان — که طاعت ز غیبت فتد در زیان
به هر غیبتی طاعتی کم شود — ز غیبت گری کار در هم شود

در صحبت ملوک باید که از لوث غیبت و گَرد بُهتان گوی پاک باشید و چنانچه گفتن غیبت حرامست شنیدن آن نیز روا نیست که عذاب غیبت شنونده برابر است با غیبت گوینده. نظم:

(۳۹.۲۷) گوش و زبان در ره غیبت منه — از بد کس گوش و زبان پاک به

پنجم: آن کسانی که سزاوار درگاه ملوک نباشند، مردم ناحق شناس و غدّار ناسپاس اند که حقوق ولی نعمت را نشناسند و شُکر منعم را به کفران مبدّل سازند و همیشه این جماعت مَنکوب و مقهور باشند و از دلهای آشنا و بیگانه دور. نه بخت ایشان بیدار باشد و نه دولت ایشان پایدار.

(۳۹.۲۸) کسی کو می کند نعمت فراموش — ازو کردن فراموشی صوابست
اَزان کو حق نمی داند بپرهیز — که روح از صحبت او در عذابست

معتضد خلیفه گفته: هر تیغ زبان که در حق گذاری کُند باشد او را به زبان تیغ سزا باید داد. شعر:

(۳۹.۲۹) حق نان و نمک تَبه کردن — بشکند شخص را سَر و گردن
با ولی نعمت اَر برون آید — گَر سپهر است سرنگون آید
حق شناسی بزرگوار کند — ناسپاسی زپای در فکند

ششم: دروغ گویانند و کِذب پیش هیچکس پسندیده نیست و دروغ گویی نزد سلاطین بسیار بی آبرویی باشد. در کتاب اخلاق رُکنی آورده اند که در مجلس فضل وزیر میان دو ندیم که یکی نصر نام داشت و دیگری ثاقب مُباسَطی رفت و قَدَم مزاح و مُطایبه بر بساط نهادند. کار از مخاطبه، به ملاعبه انجامید و هم از ملاعبه به مُصارعه رسید. به صدمه دست نصر عمامه از سر ثاقب جدا گشت. ثاقب بغایت متغیّر شد. اثر غضب بر رخسار وی پدید آمد. وزیر فرمود که: از چه چیز خشم گرفتی، میان ندما

چنینها بسیار افتد. ثاقب گفت: چگونه در غضب نباشم که آبروی من در مجلس چون تویی ریخته شد. فضل گفت که: کار بر خود آسان گیر. این واقعه را بر دل خود سهل کن که آبروی تو نزد من آن روز ریخته شد که گفتی اَستر من مرا در یک شب از مرو به نیشابور رسانید.

(۳۹.۳۰) میفروز هرگز چراغ دروغ چراغ دروغست بس بی فروغ
تو از کذب، تعظیم حرمت مجوی کزان آبرو می شود آب جوی

هفتم: مردمان بسیار گوی و پریشان سخن نیز لایق خدمت نیستند که هر کو بسیار گوید کلام او را قدری نماند و در خبر آمده که در سخن بسیار غلط و سَقَط بسیار بود. ابوذرجمهر گفته است که: چون مرد بر بسیار گفتن حریص باشد یقین شود به جنون او، یعنی بدان که او دیوانه است و در مَثَل آمده که بسیار گوی بیهده گوی باشد. منقول است که حواریان مَر حضرت عیسی را علی نبیّنا و علیه السّلام گفته اند که: ما را پند ده که چون بدان کار کنیم به بهشت رسیم. فرمود که: هرگز سخن نگویید. گفتند: این صورت میسّر نمی شود. گفت: چون سخن گویید جز خیر مگویید و بسیار گفتن دل را تیره سازد. نظم:

(۳۹.۳۱) ابلهی ار صَرفه زر می کنی صَرفه گفتار کن اَر می کنی
چند ز پاس دِرم افتی به رنج پاس سخن دار که اینست گنج
گفتن بی فایده تَرک حیاست قول موجّه صفت انبیاست
هر چه به هنگام نگوید کسی خاموشی از گفت نکوتر بسی
نی همه گفتار زانسان خوش است هر چه پسندیده بود آن خوش است

حکایة: آورده اند که سه پادشاه در مجلس نوشیروان حاضر شدند. قیصر روم و خاقان چین ورای هند. نوشیروان فرمود که بسی قرن ها باید تا چنین مجمعی دست دهد بیایید تا هر یک سخنی گوییم که سخن پادشاهان، پادشاه سخنان باشد و دریغ بود که این اجتماع به تفرقه انجامد و اثری از ما بر صفحه روزگار یادگار نماند.

(۳۹.۳۲) در این سرای کهن خوی کن به خوش سخنی
که بهتر از سخن خوب یادگاری نیست

ایشان اشارت به کسری کردند که اوّل شما افتتاح فرمایید. نوشیروان از دُرج فکر جوهر آبدار و گوهر شاهوار بر طبق بیان نهاد. گفت: بر سخن ناگفته هرگز پشیمان نبوده ام و بعضی سخنان که گفته شده بسیار ندامت خورده ام. قیصر روم در خزانهٔ خیال نظر فرمود، این نقد تمام عیار نثار شهریار نمود که: آنچه نگفتم توانستم که بگویم و آنچه گفتم بر ردّ آن قادر نبودم، یعنی هر تیر سخن که به شست بیان جدا نشده است قدرت آن دارم که هرگاه که خواهم بیندازم اما چون از کمان تقریر بیرون رفت باز نتوانم گردانید. خاقان چین سَرِ نافهٔ عنبر بیان بگشاد و به رایحهٔ این شَمامه مَشام حُضّار محفل سلطنت را معطر ساخت که چون سخن نگویم او زیردست منست و من بَرو غالبم و چون گفته شد، زِبَردست منست و بَرو چیره نتوانم. یقین تا عروس سخن در پس پردهٔ فکر تست مَشّاطه مشیّت را اختیار باقیست. اگر خواهد بر سَریر نطقش جلوه دهد و اگر خواهد در نقاب عدمش بدارد اما چون از پس حجاب بیرون آمد و پرده از جمال برداشت دیگرش به خلوتخانه خفا نتوان فرستاد. رای هند از ریاض گفتار خود این گل خوشبوی و این ریحان دلجوی چیده، به نزهتگاه فصاحت آورد که: هر کلمه که به گفت در می آید یا بر نهج صواب یا در معرض خطاست اگر صوابست قایل در عهدهٔ آن سخن می ماند تا از عهده بیرون تواند آمد یا نی و اگر خطاست هیچ فایده ندارد، پس در هر دو حال خاموشی اولیست.

(۳۹.۳۳) به پیری رسیدم در اقصای یونان بدو گفتم ای کس که با عقل و هوشی
ز مردم چه بهتر به هر حال، گفتا خموشی خموشی خموشی خموشی

و حکمای متأخرین گفته اند خموشی بِه از سخن بَد است و سخن نیک به از خموشی است. شعر:

(۳۹.۳۴) نظر کردم به چشم عقل و دانش ندیدم به ز خاموشی خصالی
نگویم لب به بند و دیده بر دوز ولیکن هر مقامی را مقالی

śrīGaṇeśāya namaḥ.

śrīGaṇeśāya namaḥ.

uktāvaśyavinirṇeyā satsaṃgatir iyaṃ mayā
athedam api bhor dhīrāḥ sāvadhānair niśamyatām **39.1**

ukteti. **avaśyavinirṇeye**ti · upādeyatvāt. **idam apī**ti varṇyamānam. **api**śabda etadvarṇanaṃ heyatvād gauṇam iti dyotanārtham. **sāvadhānair** iti prāyeṇa hy asamāhitamatibhir heyam api vastūpādeyatayādīyate · iti viśeṣārtham.

vyasanityāga[1] **ity ākhyoddiṣṭaṃ yad dvāram uddhatam**
ekonacatvāriṃśaṃ tal lakṣyate nātivistarāt **39.2**

vyasanīti. **uddhatam** uccam atigauravayutaṃ ca. itthaṃ coddhatatvād etadvistāre prāpte · āha: **nātivistarād** iti. śabdaiḥ saṃkṣipyate · ity arthaḥ.

lakṣyate[2] · ity uktaṃ nirvāhayati: **yāsāv** iti.

yāsau sarvasukhāspadaṃ manujatāhetuś ca dhīr janmināṃ
bhraṃśo 'syā vyasanaṃ vibuddhadhiṣaṇaiḥ proktaṃ yadutthāsty asau
sarvānarthakalobhayādhijananī kāmādirūpā vipad
yatsaṅgāc ca tad atra saṃgatikṛtaṃ no lakṣyatāṃ gacchati **39.3**

janmināṃ janimatāṃ **yāsau dhīḥ sarvasukhāspadaṃ** sarveṣām aihikāmutrika-bhedenobhayeṣām api sukhānām āspadam. dhiyaiva hy aihikam āmutrikaṃ ca sukham āpyata iti. **yā** ca **dhīḥ** sarveṣāṃ janimattvāt samānajātīyānāṃ **manujatāhetur** dhiyaiva manujā manujā iti gaṇyante. taddhīnās tu paśava iti. **asyā** dhiyo **bhraṃśaś** cyutir **vyasanam** iti mukhyalakṣaṇam asya. **vibuddhadhiṣaṇair** iti sūkṣmārthavivecanakauśalaṃ dyotyate.
nanu kāmādayo loke vyasanam iti gaṇyante. tat katham apūrvam idaṃ tvayocyata ity atrāha: **yad** iti. satyam **asau kāmādirūpānarthakalā** vipallakṣaṇā c**ānarthakalā** vyasanam. tathāpi **yadutthe**ti yasmād dhībhraṃśalakṣaṇād vyasanād **asāv** uttiṣṭhata iti. **yatsaṅgāc ce**ti kāmādivyasanasaṅgāt · **vipad** iti. iyaṃ ca sā c**obhayādhijananī** · ubhayavidhacittapīḍā-jananī. ihāmutrāpi pīḍājananīty arthaḥ. **tad** vyasanam **atra** dhībhraṃśalakṣaṇe vyasane sati · **anuṣaṅgāyātaṃ lakṣyatāṃ no gacchati**. tad asya lakṣaṇaṃ na bhavaty avyāpakatvāt. sati

5 śabda Ch] śabdā J_3 **39.2c** catvāriṃśaṃ Ch] catvāriśa J_3 **39.2c** tal em.] taṃl J_3 Ch **10** uccam em.] uccas J_3 Ch gaurava Ch] gārova J_3 etadvistāre J_3] e…istāre Ch **39.3b** dhiṣaṇaiḥ J_3] dhiṣaṇai Ch **18** aiva hy aihikam Ch] aivaihyahikam J_3 **19** mattvāt Ch] satvāt J_3 samāna Ch] mamāna J_3 **23** cā Ch] yā J_3 **25** vyasana em.] vyasani J_3 Ch vidha Ch] om. J_3

Anm. zu 39.3, Metrum: Śārdūlavikrīḍita.

[1] 1.77d. [2] 39.2d.

matibhraṃśa etadudayāt sati ca dhīsamādhāne 'nudayāt. akasmād utpattāv api dhīsamādhāne tatkṣaṇam eva vilayād dhībhraṃśa eva mukhyaṃ vyasanam iti bhāvaḥ.

tad asti yasya vyasanī so 'yaṃ loke ghṛṇāspadam
tattyāgo vyasanityāgo bhāvyaṃ tatroditātmanā **39.4**

tad astīti. **ghṛṇāspadam** iti kutsāyām †ayaminn† iti dyotitam. premapātram apy asau tyajyata ity arthaḥ. **tattyāga** iti tatsaṅgād dūrībhavanam. nanu gṛhītasya vastunas tyāgena bhavitavyam ity atra prathamasvīkāra āyātīti samarthayati: **bhāvyam** iti. samāhitamatitvam eva tyāga iti bhāvaḥ.

ye 'narthakhanayaḥ saṃghāḥ kunayotthāpakāś ca ye
randhrānveṣaṇadakṣā ye dūrībhāvyaṃ tato balāt **39.5**

ya iti. **anarthāḥ** kāmakrodhādayaḥ. teṣāṃ **khanaya** ākarāḥ. **kunayaḥ** parasparapremaṇi bhedasaṃpādanā. **tata** iti tebhyaḥ. prāyeṇa ceme śreṇīsamājena carantīti **saṃghā** iti tannirūpaṇaṃ kṛtam.

nanv astv evaṃ duṣṭānāṃ duṣṭaprakṛtitvam. svayaṃ svasarganiṣṭhānāṃ kā nāmānupapattir iti kim atropadeśena dūrībhāvyam iti tatrāha: **ya** iti.

yo yasya niyataḥ sargaḥ so 'smāt saṃkramate balāt
san vā asāv asan vāstu vidhir eṣa kramāgataḥ **39.6**

saṃkrāntidoṣād asāv upadeśo yukta evānyathā satsaṅge 'py aniṣṭāpatter iti. tasmāt satprakṛteḥ satsarga eva saṃkrāmati duṣṭaprakṛteś ca duṣṭa eveti.

satāṃ samīpavāsena sallābharddhiḥ prajāyate
duṣṭaiś ca hārdakriyayā sarvathānaucitī dhruvam **39.7**

satām iti. spaṣṭam.

samṛddhiharṣajanakaḥ sadbhiḥ saṅgo 'tha durjanaiḥ
ante 'prītivirodhābhyāṃ hrīnyakkārāspadaṃ dhruvam **39.8**

samṛddhīti. svayaṃ ca **hrīḥ**. mahatāṃ ca **nyakkāraḥ**. **aprītivirodhābhyām** iti samakakṣyatayopādānam. na kevalam aprītir eva yāvad virodho 'pīti sūcitam.

aucitīyaṃ sadā sadbhir upaveṣṭavyam ādarāt

---

5 asau tyajyata Ch] asātyojyata J_3 **6** tat Ch] i J_3 **7** svī Ch] dhī J_3 āyātī Ch] ayātī J_3 **39.5a** khanayaḥ Ch schol.] ghanayaḥ J_3 **11** anarthāḥ Ch] anarthaḥ J_3 khanaya Ch] gayanaya J_3 **13** nirūpaṇaṃ J_3] nirūṇaṃ Ch **15** deśena J_3] deśanu Ch **39.6a** sargaḥ em.] sargo J_3, sargeḥ Ch **39.6b** saṃkramate Ch] saṃkrāṃmate J_3 **39.6c** san vā Ch] saṃdhā J_3 **39.6c** asan vā Ch] asaṃndhā J_3 **18** upadeśo Ch] upadeśe J_3 **39.7b** sal Ch] mal J_3

puṣpāntare na jātv asya kaṇṭakasyāṅkanā pṛthak **39.9**

aucitīti. **aucitīm** eva vivṛṇoti: **puṣpāntare** · iti. ayam arthaḥ: yathā puṣpodyāne kaṇṭakajātiḥ patitāpi na kaṇṭakatayā gaṇyate. pṛthagbhūtā tathā gaṇyate. tathā mahāśayapaṇḍitamadhye ced upaviśasi tadā kadācit tavāpi tatsāmyenopādānaṃ bhavatīti. **pṛthak** tu pṛthag eva kaṇṭaka iva prakaṭībhavasīti.

naibhis tavopaveṣṭavyaṃ ye saṅgānucitā jaḍāḥ
na jātv ambladravair jātu tālumādhuryabṛṃhitam **39.10**

naibhir iti. spaṣṭam.

samājo 'sau dvidhādyo 'tra niṣedhyaḥ sarvasāmyataḥ
paro davayitavyo 'tra mahātmāno 'dhikāriṇaḥ **39.11**

samāja iti. **asau samājaḥ** · *ye 'narthakhanaya*[3] ityādinoktaḥ. viśeṣaṇayogenaivoddeśa-vibhāgaṃ sukaraṃ matvāha: **ādyo 'tre**ti. **atro**bhayamadhye · ādyaḥ prakāro **niṣedhyaḥ** · niṣedhārhaḥ. sa ca **sarvasāmyataḥ** · mahātmasāmānyajanair asau sarvathā niṣedhyo 'kārya ity arthaḥ. **paraś** ca dvitīyaḥ prakāro **davayitavyaḥ** · nirākaraṇīyaḥ. atra viśeṣam āha: **atre**ti. **atra** dvitīye prakāre **mahātmāna** ev**ādhikāriṇaḥ** śaktyadhīnatvāt tannirākaraṇasya sāmānya-janānāṃ ca tadabhāvād iti bhāvaḥ. **atre**ti dviruktāv api nirdhāraṇaviṣayabhedenārthabhedān na punaruktidoṣa iti bodhyam.

svācārāṇāṃ praśāntānāṃ yaddūrīkaraṇāt sthitiḥ
tadanudbhāvanā rājñāṃ sarvathā pāvanī kriyā **39.12**

svācārāṇām iti. **svācārāṇāṃ** sadācārāṇāṃ **praśāntānām**. **yeṣāṃ** dvitīyasamājānām. **sthitiḥ** svāsthyam. **tadanudbhāvanā** kutrāpy anavasthitiḥ. tathā teṣāṃ dūrīkriyā vidheyā yathaiṣām anudbhava eva syād iti. **sarvathe**tīha randhrādyāpattyabhāvaḥ paratra viśuddhanirargala-mārgāptir iti.

seyaṃ kriyā dvidhādhyakṣānadhyakṣeti dvidhā punaḥ
prathamā bhidyate tena tridhāsau parikīrtyate **39.13**

seyam iti. adhyakṣānadhyakṣavyasanaviṣayatvād upacāreṇa kriyāpi dvidhety uktam: **seyaṃ kriye**ti. **seyaṃ** nirākāryadūrīkaraṇalakṣaṇā **dvidhā**. tatrādāv ek**ādhyakṣā**dhyakṣaviṣaya-

3 pṛthag em.] pṛthā J_3 Ch **39.10b** ānucitā Ch] ānacitā J_3 **39.10b** jaḍāḥ Ch] jaḍaḥ J_3 **39.10c** jātv ambladravair Ch] jātvaḥvladraver J_3 **39.11c** davayitavyo 'tra Ch] davavitavyatro J_3 **39.11d** kāriṇaḥ Ch] kāriṇiḥ J_3 **39.12c** bhāvanā Ch] bhānanā J_3 **21** kutrāpy J_3] kuryāpy Ch yathai J_3] …. l. n. Ch **22** īha Ch] īgha J_3 bhāvaḥ J_3] bh…ḥ l. n. Ch **27** dūrī em.] durī J_3

Anm. zu 39.11c *davayitavya:* Gerundivum vom Kausativ-Stamm der anderweitig nicht belegten Wurzel *du*, vgl. Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 1,991: *gatau*.

[3] 39.5a.

nirākāryaviṣayatvāt svayam **adhyakṣe**ti. dvitīy**ānadhyakṣe**ti paro'kṣaviṣayanirākāryaviṣayatvād **anadhyakṣe**ti. tatrāpi **prathamā**dhyakṣaviṣayanirākāryaviṣayā **dvidhā bhidyate** · iti svayam asau tridhā bhidyate · ity uktam: **tridhāsāv** iti.

tatrādyā yā bhedabhinnatvāt tāṃ paścātkṛtyādau dvitīyām anadhyakṣaviṣayāṃ viśadayati: **paro'kṣe**ti.

paro'kṣarandhra†majña† ye kecit santīha bhūtale
caurādyā bhūmipālānām aucitī tannirākriyā **39.14**

ādiśabdena śaṭhapaśyatoharadāmbhikādigrahaṇam. **bhūmipālānām** iti śaktimadupalakṣaṇam.

tathā ca tasyāṃ velāyāṃ sa Husaṅga-malek sutam
dadau śikṣāṃ raho nītvā durghaṭaṃ kiṃ mahātmanām **39.15**

tathā ceti. **tasyāṃ velāyām** iti prāṇatyāgavelāyām. tyaktaś cātmā kā ca lokānuvṛttir iti kim asya tadānayā cintayeti samarthayati: **durghaṭam** iti. mahātmāno hi na jātv api · itikartavyatākulā bhavantīti.

putrakānayasaktā ye ye ca randhrakṛtodyamāḥ
agrahaikaratā ye 'pi caurādyāḥ pathi bhedakāḥ **39.16**

putraketi. spaṣṭam.

yathaucityaṃ ca te sarve kardamādyaṅkanādibhiḥ
pratīkāryās tathā yena tvatkīrtis tatra me jayaḥ **39.17**

yatheti. **kardame**ti kunayasaktānām alike kardamāṅkanayā tasmād deśād dūrīkaraṇam. randhrodyatānāṃ śirastāḍanam. caurādīnām aparādhānusāreṇa prathamaṃ kṣamā · āgrahe 'ṅgādiccheda iti.

kolāhalakṛtotsāhā ye vastrādyapahārakāḥ
sārthebhyaḥ sarvato †dviṣya† nirākāryās ta ādarāt **39.18**

kolāhaleti. **sārthebhya** iti te hi prāyeṇa sārthasahacarā eva bhavantīti. **ādarād** iti prathamaṃ tannirākaraṇa evodyamo vidheya iti.

---

4 tāṃ em.] tā J_3 **5** paro'kṣe em.] parokṣa J_3 **39.17a** aucityaṃ em.] ocityaṃ J_3 **21** randhrodyatānāṃ em.] raṃdhredyatānāṃ J_3 caurādīnām em.] cārādīnām J_3 ānusāreṇa em.] ānasāreṇa J_3 āgrahe em.] āgreha J_3 **22** ccheda em.] chade J_3 **39.18b** apahārakāḥ em.] apahārakaḥ J_3 **26** odyamo em.] odyame J_3

Anm. zu 39.14a *-majña:* Lies: *saṃjñā*? *sajjā*? **Anm. zu 39.15b** *Husaṅga-malek:* Lexikalische Entlehnung von *Hūšang* mit dem ergänzten Titel *malek.* **Anm. zu 39.15b** *sutam:* Zweifelhaft, lies: *sute*? **Anm. zu 39.18c** *dviṣya:* Lies: *dviṣo*? *'nviṣya*?

samṛddhir eṣā bhūpānāṃ yat panthāno ’bhayā iti
gatāgataprasaṅgena vaṇijāṃ deśyasaṃgatiḥ **39.19**

samṛddhir iti. **deśyā** deśavāsinaḥ.

tattaddeśyamahārghāḍhyāvasthānāṃ krayavikrayāt
samṛddhā nirbhayā lokā yad brūyus tasya nātyayaḥ **39.20**

tattad iti. **yad brūyur** iti rājasvāsthyam astv iti **yat** karmārambhāvasānayor **brūyus tasya nātyayaḥ**. avaśyaṃ tat tvayi phalatīty arthaḥ.

na yāvad yatyate rājñāvadhyoktiparipālane
†pāro† sargād athātmīyāt tāvan nāsau sukhī bhavet 39.21c **39.21**

na yāvad iti. svaparaviṣayā cintā tāvad asty eveti bhāvaḥ.

samṛddhāḥ syur ime nāma kathaṃ mama vaśe sthitāḥ
iti cen manasīcchā tan nirbhayā kuru paddhatīḥ **39.22**

samṛddhā iti. **paddhatīr** mārgān.

atra śekharayati: **tathā ce**ti.

tathā cākhyāyikā Ratnakhanyāṃ śuddhajanurmatiḥ
Umarākhyavayasyasya sadasyo yatra varṇyate **39.23**

Ratnakhanyām iti pustikānāma. **śuddhajanurmatiḥ** śuddhajātiḥ śuddhamatiś ca. tathā ca tatkṛpāpātram asmaccaraṇanatiś ceti svayam āyāti. **sadasya** iti tatsaṅgī kaścit.

sa sadasyo vakti: **Madīne**ti.

Madīnapārśve carataḥ kadācin me vaṇijyayā
catvāriṃśad dugūlāni babhūvus toṣasadmani **39.24**

yamanīyāni tāny arghapūritāny atra me ’ntike
prāptasyābhyetya sahasā hṛtvā caurāḥ pradudruvuḥ **39.25**

39.20a āḍhyā em.] āḍhā J_3 **39.20b** kraya em.] kriya J_3 **39.20d** brūyus em. schol.] dhūyus J_3 **6** brūyur em.] dhruyur J_3 **39.21d** nāsau J_3] nāmau Ch **18** pātram J_3] pātras Ch **39.24c** catvāriṃśad J_3] caturiṃśad Ch

Anm. zu 9 ***pāro:*** **Lies:** ***parāt*****?** ***pārāt*****?** ***parot*****-?** ***pārot*****-?** **Anm. zu 39.23ab** *Ratna-khani:* ‚Juwelenmine‘, semantische Entlehnung des Werktitels *Ǧavāher al-imāra* ‚Juwelen der Regierungskunst‘. **Anm. zu 39.23c** *Umara-:* Lexikalische Entlehnung von *ʿUmar*. **Anm. zu 39.24a** *Madīna-:* Lexikalische Entlehnung von *Madā’in*. **Anm. zu 39.25a** *yamanīya:* Adjektivbildung von *yamana*; vgl. Anmerkung sub 39.37. Eine direkte lexikalische Entlehnung aus der Vorlage *yamānī* ‚jemenitisch‘ scheint wegen Länge der zweiten Silbe unwahrscheinlicher.

dviślokī spaṣṭā.

vilokyaivākṛtiṃ teṣāṃ svarakṣāyāṃ dhṛtādaraḥ
kathaṃcin mocayām āsa svaṃ svaḥ priyataro ’sti yat **39.26**

vilokyeti. **dhṛtādara** iti kathaṃ jīvann akiṃcano ’py ahaṃ mucyeyeti kevalasvamocane ’rthāntarayati: **sva** iti. *ātmano hitāya hi sarvaṃ priyaṃ bhavatī*ti[4] nyāyāt · iti bhāvaḥ.

prāpayyātha Madīnaṃ svaṃ samāśvasya kṣaṇaṃ punaḥ
gatvā ca Nūtnaśariṇaḥ sado ’vadhyavaco ’bhyadhām **39.27**

prāpayyeti. **avadhyavaco** ’vadhyoktim.

prāptāyāṃ tacchrutiṃ dīnavācy asyāṃ buddhatadgatiḥ
asau Navaśarī preṣyaṃ prajighāya mamāntikam **39.28**

buddhavṛtto Navaśarī rājā tvāṃ vakti mā śucaḥ
sakalaṃ sakalaṃ te drāg arpayāmi sukhī bhava **39.29**

ity uktvā hastam ādāya koṣṭhe kasmiṃścid ādarāt
māṃ praveśyāssva tāvat tvam atrety uktvopaveśya ca **39.30**

prāptāyām iti triślokī sphuṭārthā.

vakti sma caurāṃs te ’nviṣya dravyaṃ tanmocitaṃ balāt
ānāyya pratiśodhyāpi dāsyāma iti niścinu **39.31**

vaktīti. **pratiśodhya** tatpratiśodhanaṃ kṛtvā †mātratairaṃtaraṃ† kiṃcit pātitam iti.

4 dhṛtā J_3] dhṛtyā Ch mucyeye Ch] madhyeye J_3 svamocane Ch] svomadhane J_3 **8** prāpayye Ch] prāpyedhya J_3 avadhya Ch] avadhyaḥ J_3 **39.29a** vṛtto Ch] vṛttau J_3 **39.30ab** hastam ādāya koṣṭhe Ch] hastapādāyokaṣṭe J_3 **15** tri Ch] ti J_3 ārthā Ch] āthā J_3 **39.31b** tanmocitaṃ Ch] tonmacitaṃ J_3 **39.31c** ānāyya Ch] ānādhya J_3

Anm. zu 39.27a *Madīna:* Lexikalische Entlehnung von *Madāʾin*. **Anm. zu 39.27c** *Nūtnaśariṇaḥ:* Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von *[Ḫusrau I] Nūšīrvān*; vgl. S. 60. **Anm. zu 39.28c** *Navaśarī:* Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von *[Ḫusrau I] Nūšīrvān*; vgl. S. 60. **Anm. zu 39.31c** *prati-śodhya:* Die Wurzel *śudh* ist nur bei Edgerton, S. 369 mit Präfix *prati-* belegt, ohne Bedeutungsveränderung. Zwar wäre beim Absolutiv vom Kausativstamm *-śodhya* auch ausgehend von dessen Grundbedeutung ‚bereinigen‘ die hier durch Kommentar und Kontext (vgl. 39.35) gesicherte Bedeutung ‚vergelten‘ zu rechtfertigen, doch scheint eine Sanskritisierung von NIA hier spezifisicher, vgl. McGregor, S. 658, sub *pratiśodha*: “retaliation; revenge” und sub *pratiśodhana*: “retaliating, obtaining retaliation”.

[4]Vgl. Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad, Ed. Olivelle 2,4.5: *ātmanas tu kāmāya sarvaṃ priyaṃ bhavati.*

upaviṣṭasya me tatrānvahaṃ rājocitāndhasaḥ
satemanaṃ ca tat prāptaṃ puraskṛtya puro nyadhuḥ **39.32**

upaviṣṭasyeti. spaṣṭam.

vilokya saṃsthitiṃ tasya kāle kāle ca satsadaḥ
sadasyān rājarītīś ca praśaśaṃsa mudānvitaḥ **39.33**

vilokyeti. **praśaśaṃse**ti · uttamaṇalprayogaḥ: ahaṃ praśaśaṃseti.

itthaṃ tatra vasan muktacitto 'haṃ viharan sukhāt
catvāriṃśe dine bāhyadeśād adrākṣam āgataḥ **39.34**

dugūlāni svakīyāni chinnaṃ hastaṃ ca pattrikām
saṃvṛtāṃ dattasaṃjño 'ham utthāpyaināṃ samādade **39.35**

ittham iti. **co** 'bhinnakramaḥ: **saṃbaddhāṃ pattrikāṃ ce**ti. **kṛtasaṃjño** datteṅgita **enām utthāpya** vācayeti **samādade** vācanārthaṃ jagrāheti yugmam.

tatrāsīl likhitaṃ gaccha gṛhītvā svaṃ dhanaṃ ca te
vṛddhir asmāt tvayā grāhyā catvāriṃśat suvarṇikāḥ **39.36**

tatrāsīd iti. **svaṃ dhanaṃ** catvāriṃśad dugūlāni. **vṛddhir** dainaṃ dinikakalārūpā. **asmād** iti dravyahastalekhyaprāpakapreṣyanirdeśaḥ. **catvāriṃśat suvarṇakā** iti catvāriṃśad dinātivāhāt.

atra samarthayati: **āhnikī**.

āhniky atra kalā deśe yathaucityaṃ samasti yā
seyaṃ samarpitā prāyaḥ svādhyānānveṣiṇo nṛpāḥ **39.37**

atra deśe yamanadeśe. **yathaucityaṃ** yathāvyavahāracaryam. **āhnikī kalā** vṛddhir **yāsti**: kīdṛśī kalāsya dine jāyate · iti tvadantaraṃ dṛṣṭvā **yā samasti seyaṃ samarpitā**. kim ity atropaviṣṭasya mama svārthasiddhaye bhavadbhiḥ kalā dīyate · ity atra samarthayati: **prāya** iti. **nṛpā** nṛpālatābaddhakakṣyāḥ **prāyo** bāhulyena **svādhyānānveṣiṇo** mā kaścid itaḥ svadeśe gatvā duranudhyānaṃ karotīti **svādhyānānveṣiṇaḥ** svacaryāṃ ślāghyāṃ vidayanta iti yugmam.

39.32a upaviṣṭasya Ch] upaviṣyasya J_3 **39.32d** nyadhuḥ em.] nyayuḥ J_3 Ch **39.33b** sat J_3] mat Ch **6** uttamaṇal em.] tattamaṇap J_3 Ch **12** utthāpya em.] urthāpya J_3 **23** mama em.] sama J_3 **25** vidayanta em.] vidayate J_3

Anm. zu 21 *yamana-:* Lexikalische Entlehnung von *yaman*? Auch unabhängig von der konkreten Vorlage als Lehnwort denkbar, da es im zeitgenössischen Hindī/Urdū, Platts, S. 1252 als Eigenname "country of Yemen, Arabia Felix" und als Synonym zu *yavana* lexikalisiert ist. **Anm. zu 24–25** *mā … karotīti:* Zweifelhaft, lies: *mā … karotv iti*?

mahāśayaucitīyaṃ sā yad amī kīrtikāṅkṣiṇaḥ
caurādyanarthāpanayaṃ deśeṣu racayanty alam **39.38**

yogyateyaṃ mahārājāṃ sārthavāhapathān balāt
yad amī śodhayanty āśu gatāgatikasiddhaye **39.39**

śāntasajjanasādhūnāṃ tathā pīḍodyatāś ca ye
pracaṇḍadaṇḍanābhis te pratīkāryāḥ śubhodayaiḥ **39.40**

śānteti. **pracaṇḍadaṇḍanābhir** iti yathānye bhayabhītamataya udyuktā bhaveyur iti. santi hīdṛśā api mahālayeṣv aviditā iti te 'pi cauropakṣe samarpitā anena bodhyāḥ.

moṣakasya śayaṃ chittvā luṇṭhakasya śiras tathā
strīpuṃsasādharaṃ mārgaṃ kurvatāṃ gatir ujjvalā **39.41**

moṣakasyeti. **moṣako** hastacchalī. **luṇṭhako** mārgarodhī. **strīpuṃse**ti puṃsāṃ hi kadācid bhayasadbhāve 'pi pauruṣaśakyākṛtiḥ saṃbhāvyate 'pi strīṇāṃ tv abalatvān na kathaṃcana saṃcāra iti **strīpuṃsasādharaṃ** sādhāraṇaṃ na cātra vipratipattiḥ.

sādhārasmitalāñchitaṃ diśatu vo vaktraṃ manovāñchitam[5]

iti mahākaviprayogāt.

mārgaśuddhau ca sughaṭe sārthavāhagatāgate
samṛddheṣu ca paureṣu bhaved rājyaṃ supuṣkalam **39.42**

mārgeti. **rājyam** iti sarvathāsau vibhūtiḥ · rājasv eva phalatīti bhāvaḥ.

dṛṣṭva rddhiṃ sārthavāhānāṃ pare 'pi nipuṇā janāḥ
ā samudrāt kṣitīśasya nagaraṃ pūrayanty alam **39.43**

dṛṣṭva rddhim iti sphuṭam.

grāmeṣv api samṛddheṣu pure sarvata ujjvale
naṣṭe cintāmale puṃsāṃ hṛdādarśā vibhānty alam **39.44**

8 cauro em.] cāro J_3 **11** puṃsāṃ em.] puṃsā J_3 **39.43a** dṛṣṭva em.] dṛṣṭvā J_3 **21** rddhim em.] ddhim J_3

Anm. zu 39.41c *-sādharam:* Zweifelhaft. Die naheliegende Emendation zu *-sādhāraṃ*, was dem Zitat von Kalhaṇa: Ardhanarīśvarastotra, Ed. Slaje 7 im Kommentar entspräche und auch in 1.99d im Sinne von *sādhāraṇam* gebraucht wird, würde eine *mā-vipulā* ohne die vorgeschriebene Zäsur nach der fünften Silbe erzeugen, die der Autor ansonsten berücksichtigt. Daher und weil diese Form auch im Kommentar wiederholt wird, unterbleibt ein editorischer Eingriff.

[5]Kalhaṇa: Ardhanarīśvarastotra, Ed. Slaje 7d, jedoch fasst Slaje 2015, S. 408 *sādhāra-* als „aus dem Grunde" auf.

samṛddheṣv iti. **sarvata** iti grāmabalivivaśatvāt purasya. **cintai**va vicchāyatvakaraṇā hṛdādarśasya **malaṃ** mālinyam. **alaṃ vibhāntī**ti vastutattvapratibimbādānayogyā bhavantīti vastutattvapratibhāne ca kāryākāryavivekāt sarvathā śubhodayaḥ.
ity **alam** iti cāvṛttyā nirākāryaduṣṭasamājasyānadhyakṣaviṣayaḥ prathamaḥ prakāraḥ.

yā parādhyakṣaviṣayādyā bhidāsyā mahībhujām
pālyāsti param eṣāpi samādhāya niśamyatām **39.45**

pareti nirākāryaduṣṭasamājasy**ādhyakṣaviṣayā yā** kriyāsau *dvidhā punaḥ prathamā bhidyate*[6] ity uddeśavibhāge dvibhedā sthāpitā tasyā **ādyā** vakṣyamāṇā **bhidā** bhedaḥ **paraṃ** kevalaṃ **bhū**bhujāṃ **pālyā**. nainām anye pālayituṃ śaktā ity. asau bhor dhīrāḥ samāhitacittā bhūtvā **niśamyatām**.

raktasrāvayitāro ye khalā adhamajātayaḥ
paragrāmeṣu vartante sarvathānuparodhinaḥ **39.46**

yān etān śaktimanto 'pi kunayāvekṣayā svataḥ
tuṣṭān kurvanty alaṃ bhṛtyā kriyaiṣāṃ rāṭkarāśaniḥ **39.47**

rakteti. **khalā** sādhusajjanasvaparavibhāgānabhijñāḥ. **sarvathe**ti māraṇadravyaharaṇāśvahastiputrādiharaṇe 'pi niruparodhāḥ.
śaktimantaḥ puragrāmādhikāriṇaḥ. **kunayāvekṣaye**ti yady etān vayam adya pratyāvartayāmas tad ete śvo 'smān api kadācid hanyur iti. **bhṛtyā** niyatavetananepathyādinā **svato 'laṃ tuṣṭān kurvanti**. ity **eṣām** adhamajātīnāṃ khalānāṃ **kriyo**pāyo 'sau yad **rāṭkarāśanir** iti pūrṇaśaktimahārājahastavajrapātaḥ. svayam aśanihastenaite sakalaśo vidheyā iti. **adhamajātaya** iti jātir evaiṣā kācit kadācit kutracid uttiṣṭhatīti sūcitam. yugmam.

teṣu bhūpatināvaśyaṃ pratikāryaṃ yathā na hi
grastaprāyā ime lokā bhaveyur iti niścayaḥ **39.48**

teṣv iti. *rāṭkarāśanir*[7] ity ukte 'pi tatpratīkāre **pratikāryam** iti punaruktir avasarānurūpeṇa karādibandhanam apy eṣāṃ kadācid upayujyate · iti sūcanārtham.

atra śekharayati: **nidarśitam** iti.

nidarśitam idaṃ deśe Phalabākhye puremake
bahavaḥ pāmaraprāyā akasmād utthitāḥ kila **39.49**

39.47a etān em.] etāṃ J_3 **39.47d** rāṭ em.] rāṃ J_3 **17** āvekṣaye em.] āvekṣace J_3 **18** vartayāmas em.] vartayāsap J_3 vetananepathyā em.] vetanenapathyā J_3 **19** kriyo em.] krayo J_3 rāṭ em.] rāṃ J_3 **24** rāṭ em.] rāṃ J_3

Anm. zu 39.49b *Phalaba-:* Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von *Ḥalab* ‚Aleppo'.

[6] 39.13bc. [7] 39.47d.

imake · iti garhāyām akaṭ. **akasmād** iti · eṣām utthānam api kālavaśena nirnimittam eva jāyate · iti sūcitam. **utthitā** iti sarvān evādharān gaṇayāṃ cakrur ity āśayaḥ.

atho lokāś ca tatratyā atyudvignahṛdaḥ kila
sametyāvadhyavācaiyur Miśreśaṃ dharmakovidam **39.50**

atheti. **atyudvignahṛda** iti śarīrapīḍāyāṃ soḍhāyām api · āntaramarmapīḍāturāḥ santo na śekur ity arthaḥ. **avadhyavācā**vadhyoktyā · **eyur** ājagmuḥ. **eyur** iti · āṅpūrvasya · iṇa usi rūpam. **dharmakovidam** iti · asyaitaddeśatāṭasthyaṃ sūcitam. dharmiṣṭho hy asāv iti dhiyā śaraṇam enam ājagmur ity arthaḥ.

sa śīghraṃ preṣyam ekaṃ ca rahasyanayakovidam
sthāpayeti samādiśya prajighāya baloddhatam **39.51**

sa iti. **naye**ti · asau duṣṭa†śabhakta†nayān vinodamātreṇaiva vineṣyatīti. **sthāpayeti**: tvaṃ tāñ śikṣādānena sthāpayemāṃś ca svasvasaṃniveśe sthāpayeti. **baloddhataṃ** samarthaṃ senayoddhataṃ ca.

sa tatrāpya javāt kāṃścin mukhabāhūrupārṣṇiṣu
kṛtvāṅkitān kṛtī susthacitto ʾbhūd āgamonmukhaḥ **39.52**

sa iti. **āpye**ty āṅpūrvasyāpnoteḥ prayogaḥ. **āgamonmukha** iti kṛtaṃ kartavyaṃ dvitridinān avekṣya svadeśam āgamiṣyāmīti.

tad dṛṣṭvāpi samājo ʾsau yadā na vimukho ʾbhavat
tadāsau kāṭavaṃ dhṛtvā vavṛte ʾtra dṛḍhāśayaḥ **39.53**

tad iti. **kāṭavaṃ** kaṭubhāvaṃ pāruṣyam iti yāvat. **atra** samāje **vavṛte** †sakhavāhnādi†cchedaṃ cakārety arthaḥ. **dṛḍhāśayaḥ** kaṭhorahṛdayaḥ.

yathā yathātikāṭhoryaṃ citte tasyodabhūd dṛḍham
tathā tathātiśauṭīryaṃ hṛtsu tesām abhūt kila **39.54**

yatheti. **atikāṭhoryaṃ** tanmāraṇe ʾpi nairghṛṇyam. **atiśauṭīryam** atigarvatā kiṃ nāmāsau kurutād iti.

tathā ca vṛttaṃ yatrāsau vartayām āsa satkriyām

---

5 soḍhāyām em.] moḍhāyām J_3 **6** śekur em.] śektar J_3 vācā em.] vādhā J_3 vadhyoktyā em.] vodhyaktyā J_3 eyur em.] aiṣur J_3 eyur em.] aiṣur J_3 usi em.] umi J_3 **39.51d** prajighāya em.] praṇighāya J_3 **16–17** dinān avekṣya em.] dināvekṣya J_3 **24** nairghṛṇyam em.] nairghaṇyaṃ J_3 śauṭīryam em.] śāṭīryam J_3 nāmāsau em.] nāmaumā J_3

Anm. zu 39.50d *Miśra-:* Lexikalische Entlehnung von *miṣr* ‚Ägypten'. **Anm. zu 11** *nayeti:* Zweifelhaft, lies: *rahasyanayeti*? **Anm. zu** *śabhaktanayān:* Lies: *... kunayān*?

sādhārapastye tais tatra lipitaṃ śivikopari **39.55**

tathā ceti. kiṃ bahunā sarvasarvam anena taccaritaṃ jñātam ity arthaḥ. **tathā ca** tatra **vidheyaṃ saṃpannaṃ yatra sādhārapastye** sarvasādhāraṇasatkriyānilaye **'sau** mantrī **satkriyāṃ** svācārocitāṃ nimārjanālakṣaṇāṃ kriyāṃ **vartayām āsa**. **tatra** pastye **śivikopari** mūrdhanatisaṃketāsthānyupari **tair lipitaṃ** lipiḥ kṛtā. asau śironatyavasare yathā saṃmukhaṃ lipim enāṃ paśyatv iti. **sādhāre**ti pūrvavat. śironatyāsthānī **śivike**ti sopāniketi cocyate.

lipitam[8] iti lipiṃ nivedayati: **svam** iti tribhiḥ.

svaṃ khalīkuru mā khidya mā vā te vayam añjasā
yatraikatanusaṃsthāyāṃ saṃsthāsyanti daśedṛśāḥ **39.56**

khalīkuru · iti dṛśyatām asau na kimapy asya tatra pravṛttam iti lokanindāpātram. **mā vā khidye**ti · iyaṃ kriyā tava khedam evādadhātīti. **añjasā** tattvato **vayaṃ te** bhavāmaḥ. sā jātir asmākam ity arthaḥ. **yatraikatanusaṃsthāyām** ekadehamṛtau satyām **īdṛśā daśa** tanavaḥ **saṃsthāsyanti** tūrṇam āvirbhaviṣyantīti.

katham īdṛśī rītir yuṣmākam ity atrāha: **ślāghe**ti.

ślāgheyaṃ no 'yam adyoccaiḥ kuladīpaḥ samudgataḥ
yo 'sau svakriyayā saṃsthām āptaḥ kāṣṭheyam asti naḥ **39.57**

iyaṃ svamṛtalakṣaṇā **no** 'smākaṃ **ślāghā**: mṛtiṃ ślāghyāṃ manyāmahe · ity arthaḥ. **adya** cirakālen**āsau svakriyayā** mṛto 'smākaṃ **kuladīpaḥ** kulaprakāśakaḥ **samudgataḥ**. **saṃsthā** samyaksthitir mṛtiś ca. yata **iyaṃ** svakriyāmṛtir naḥ svakriyā**kāṣṭhā**.

vipakṣe bādham āha: **dhik tān** iti.

dhik tān ye svakriyātyāgāt saṃsthāṃ vāñchanti dhījaḍāḥ
iti ślāghāspade vrīḍā kathaṃ no 'stv iti niścinu **39.58**

saṃsthām iti pūrvavat. **katham** iti na kiṃcinmātreṇāpy atrāsmākaṃ **vrīḍe**ti bhāvaḥ. **niścinv** iti vidheyam avadhārya svagṛhān gaccha veha vā tiṣṭheti.

vayaṃ vilāsinas te smaḥ saṃsthā cet kriyayānayā

39.55d śiviko em.] śaviko J_3 **3** nilaye em.] nilayo J_3 **11** pravṛttam J_3[p. c.]] pravṛttim J_3[a. c.] **15** rītir em.] ritir J_3 **19** kriyayā em.] kriyāyāṃ J_3 **20** mṛtiś em.] dṛtiś J_3 naḥ em.] nuḥ J_3 **24** vrīḍe em.] vrīte J_3

Anm. zu 39.55d *lipita:* PPP des denom. Verbstamms *lipay* von *lipi* f. **Anm. zu 4** *nimārjanā:* Zweifelhaft, lies: *nirmārjanā*?

[8] 39.55d.

māhātmyarddhyudayād eṣā tīkṣṇāsmatkautukāsikā **39.59**

vayam iti. **vayaṃ te vilāsinaḥ** · tādṛśā vilāsinaḥ. anyāparyanuyojyāḥ **smo** bhavāmaḥ. yathā yady asmākam **anayā** svanuṣṭhitayā **svakriyayā** mṛtir bhavet tadā **māhātmyarddhyudayān** māhātmyasamṛddhiprāpter **eṣāsmatkautukāsikā tīkṣṇe**ti.

yatraiḍūkaśilāyāṃ no dṛśyate lipir īdṛśī
saṃbhāvyaṃ tatra pūto 'sau prāpto gatim anuttamām **39.60**

yatreti. spaṣṭam.

yodhyajanye 'tra caratāṃ yo 'pi naḥ prahṛtiṃ vinā
niryāty aṅkadharaḥ so 'tra paratrāmayabhājanam **39.61**

yodhyeti. **na** ity asmākaṃ madhye. **prahṛtiḥ** prahāraḥ. **so 'tra** iha loke **'ṅkadharaḥ** kevalaṃ kalaṅkadhārī **paratra** ca **duḥkhapātram**.

niścayo 'yaṃ bhavān asmaddhiṃsayodvignacetanaḥ
bhaviṣyasi na kāpīhānayety ācara kāmataḥ **39.62**

niścaya iti. **īhā** nivṛttikāraṇaṃ ceṣṭā. **ācara** vartasva **kāmato** yatheccham.

praviṣṭo 'sau tad ālakṣya vimṛṣyātha dhiyākulaḥ
dadhyau satyaṃ na pātārhā ime syuḥ kriyayānayā **39.63**

praviṣṭa iti. **praviṣṭaḥ** sukriyāpastyaṃ **tad** iti lipitam **ālakṣya** dṛggocarīkṛtya **vimṛṣya** pāṭha-pūrvaṃ bhāvaṃ vibudhya **ākulaḥ** kiṃkartavyatāmūḍhaḥ.

etadarthaṃ kriyā kācit kalpeti manasā svayam
āmṛṣyovāca purataḥ sthitaṃ varamanīṣiṇam **39.64**

etadartham iti. **kriyā** nirmūlanopāyaḥ. **kalpā**pūrvatayā sthāpyā.

likhādho 'tra samādhānaṃ jñātaṃ me puruṣā iti
sādhu vo 'nyo'nyahṛdbandhakalanāvadhṛtātmanām **39.65**

---

2 bhavāmaḥ em.] bhavāsaḥ J_3 **39.60d** anuttamām em.] anuttamam J_3 **39.61a** yodhya em.] yordya J_3 **39.61c** so 'tra em.] satro J_3 **10** yodhyeti em.] cetsya · iti J_3 na em.] nu J_3 so 'tra em.] satre J_3 **11** dhārī $J_3^{p.c.}$] dhāre $J_3^{a.c.}$ **39.62ab** asmaddhiṃsa em.] asmahiṃsa J_3 **17** sukriyā em.] svakriyāṃ J_3 **21** nirmūlano em.] nirhūlano J_3 kalpā em.] kalpāṃ J_3 **39.65a** likhā Ch schol.] śikhā J_3 **39.65a** dho 'tra em.] dhatro J_3 Ch

---

Anm. zu 39.62ac *bhavān … bhaviṣyasi:* Vgl. pw, sub *bhavant*: „Pronomen der 2ten Person (construirt mit der 3ten, ausnahmsweise aber auch mit der 2ten Person verbi) in ehrerbietiger Rede." **Anm. zu 39.63b** *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ*.

likheti. **me** mama **jñātam** idaṃ viditam idaṃ saṃpannaṃ yad bhavantaḥ **puruṣā iti** jñānam abhinayati. **sādhu** · iti: **vo** yuṣmākaṃ **sādhv** iti sādhukāro 'stu. yataḥ: **anyo'nye**ti.

cittasthairye śirolīlākhelane na bhavādṛśaḥ
ko'py astīha śataṃ sādhu sādhukārā bhavantu vaḥ **39.66**

cittadhairya iti. **śirolīlākhelane** svaśiro'vagaṇanāyām.

pauruṣe caikamatye cedṛk sakhyaṃ sarvasiddhaye
astu kiṃ kathyate 'tīte sarvathā nas trapā hy asau **39.67**

pauruṣa iti. **astv** ity asūyopagame: na jñātam adya tāvad iti svasminn asūyā. may**ātīte** gate **kiṃ kathyate** gatatvād eva. na tasya saṃskāraucitī paraṃtu sarvathāsāv atītā. **no** 'smākam eva **trapā** bhavantas tu yathāsthitā eva.

sukhavyatyayalābho 'yaṃ yad asmākaṃ mukhānatiḥ
yūyaṃ prāg yādṛśāś cādya tādṛśā iti nandatha **39.68**

sukheti. sukhavaiparītyaṃ mayā bhavatsu vihitam iti tatphalam anubhūtam: lajjayā **mukhānatiḥ**. **yūyam** iti nindā lajjā cāsmākaṃ na yūyaṃ tatpātram iti bhāvaḥ.

iti vijñaptivastrāntaṃ praviśyāhaṃ vibodhaye
saṃdhibandhena vo yogyavṛttyeṣṭaṃ sādhayāmy alam **39.69**

itīti. **vijñaptir** vakṣyamāṇaprakārā saiva bhavad**vastrāntaṃ** śaraṇāgato hi śaraṇyavastrāntaṃ gṛhṇātīti. **saṃdhī**ti **vo** yuṣmākaṃ **saṃdhibandhena** paṇabandhena. **yogyavṛttyo**cita-vyāpāreṇa. bhavatsaṃdhibandhenocitavyāpāro 'haṃ bhavāmīty arthaḥ.

yuṣmākaṃ ca bhavaddhairyasyāsya sakhyasya me punaḥ
tāvat praṇatir arcāddhā kāle satyaṃ bhaviṣyati **39.70**

yuṣmākam iti. **tāvad** iti praṇatimātraṃ tāvad astu. **kāle** 'vasare **'ddhā** sarvasamakṣam **arcā** pūjā **bhaviṣyatī**ti. **co** bhinnakramaḥ: **bhavaddhairyasya ce**ti.

samādhiṃ tasya te śrutvā sabhyā udvignacetasaḥ
cintayām āsur anyo'nyam īkṣām āsuś ca nīrucaḥ **39.71**

samādhim iti. **samādhim** uttaram. **nīruco** vicchāyāḥ.

kimartham āgataḥ kiṃ ca kṛtam etena durvidā

---

1 me Ch] se J_3 mama Ch] sama J_3 **2** kāro Ch] kāri J_3 **39.66a** citta J_3] citte Ch **39.67a** caika Ch] yaika J_3 **8** jñātam J_3] jñātas Ch mayā Ch] sayā J_3 **9** aucitī Ch] ocitī J_3 **10** bhavantas Ch] bhavaṃtus J_3 **39.68a** sukha em. schol.] mukha J_3 Ch **39.68a** vyatyaya em.] vṛtyaca J_3, vṛtyaya Ch **39.68b** mukhā em. schol.] sukhā J_3 Ch **13** sukhe J_3] mukhe Ch **14** cā Ch] yā J_3 **39.69c** vo Ch schol.] yo J_3 **39.69d** vṛttye Ch schol.] vṛtte J_3 **18** ocita J_3] odhita Ch **39.71c** cintayām J_3] cintāyām Ch

anayā kriyayā nūnaṃ vaiṣamyaṃ saṃpated iti **39.72**

kimartham iti. **durvidā** duṣṭacitā. **iti**śabdaś cintāsamāptau. *sabhyā*[9] iti tena sahāgatāḥ.

so 'bhinītapraharṣo 'tha rājā saṃsadgataś ca tān
praśaśaṃsa paro'kṣaṃ yā stutiḥ sāśvastikāraṇam **39.73**

sa iti. **caḥ** samuccaye: na kevalaṃ satkriyāpastya eva yāvat pratyāvṛtya **saṃsadgataś ca**. atrārthāntarayati: **paro'kṣam** iti. **āśvastikāraṇaṃ** viśvāsanimittam.

aho dhairyam aho sakhyaṃ durlabhā īdṛśā narāḥ
acintyā niyatir vaidhī taccharaṇyaṃ parā gatiḥ **39.74**

aho iti. **taccharaṇyam** iti sa eva sarvatra śaraṇatayāśrayaṇīyaḥ. svadhiyā caratāṃ sarvatra vaiśasam iti bhāvaḥ.

iti stutvā ca hiṃsraṃ ca pāṇiṃ tebhyo vimocya saḥ
kāronmocanaśikṣāyām abhyanaiṣīd giraṃ balāt **39.75**

itīti. **vimocye**ti ṇicābhinayo darśitaḥ · na vimucyeti · api tu **vimocye**ti. **kārāyā unmocanaṃ** keṣāṃcit tatra baddhānāṃ tasya **śikṣāyāṃ balād giram abhyanaiṣīt** · abhinayavatīcakāreti kārāyā †asy† amī unmocanīyā iti.

paredyur atha tatratyān vignacittān samāgatān
samīkṣya pura evāsau pratyācakhyau vinītavat **39.76**

paredyur iti. **vignacittān** iti bhayabhītacittān **samāgatān** sametyāgatān kim idaṃ tvayārabdham iti saṃbodhanārtham. **samīkṣya** tadabhiprāyaṃ dūrata eva buddhvā **pura eva** tadvāgunmocanam apratīkṣyaiva **vinītavad** vinīta iva bhūtvā **pratyācakhyau** nivārayām āsa.

pratyākhyānaprakāram āha: **vrīḍita** iti.

vrīḍito 'haṃ priyā nedaṃ kāryam āsīt kṛtaṃ mayā
gabhīramatayo dhairyasamudrāḥ kiṃ kṛtaṃ mayā **39.77**

39.72b durvidā J_3] durvidhā Ch **39.72d** vaiṣamyaṃ Ch] vaiṣasyaṃ J_3 **2** durvidā J_3] durvidhā Ch sahā em.] mahā J_3 Ch **39.74d** taccharaṇyaṃ em. schol.] tatprāvaṇyaṃ J_3 **9** dhiyā em.] ciyā J_3 **9–10** sarvatra vaiśasam em.] sarvatraivaśasam J_3 **39.75d** abhyanaiṣīd em. m. c.] abhyainuṣīd J_3 **13** ṇicā em.] nicā J_3 vimucye em.] vimacya J_3 **14** abhyanaiṣīt em.] abhyainaṣīt J_3 vatī em.] vaṃtī J_3 **39.76d** pratyācakhyau $J_3^{p.c.}$] pratyaucakhyau $J_3^{a.c.}$ **18** paredyur em.] paredyug J_3 **19** eva $J_3^{p.c.}$] eve $J_3^{a.c.}$ **20** pratyācakhyau em.] pratyācakhyo J_3

Anm. zu 15 *asy:* Lies: *asyā*? Oder zu tilgen, da das folgende *amī* eine Korrektur sein könnte.

[9] 39.71b.

priyā iti saṃbodhanaṃ tatkopaśāntaye: bhoḥ **priyā** lokā **ahaṃ vrīḍito 'smi**. **nedaṃ** taddhiṃsārūpaṃ **kāryaṃ** vidheyam **āsīt**. mayā cāvicāryaiva kṛtam iti sahasā kṛtena jātavrīḍo 'smi. akāryatve nimittaṃ smarann āha: **gambhīramataya** iti. ete santīti vaktavye kāryakaraṇāt svasmin vyagratāṃ dyotayan sāmy eva vākyam ujjhitvāha: **kiṃ kṛtam** iti. na kāryatātiśayadyotanārtham idam.

naitān praty aucitī sābhūd yā mayātra nipātitā
kiṃ kṛtaṃ kevalaṃ loke dhikkāro 'yaṃ mayi sthitaḥ **39.78**

naitān iti. spaṣṭam.

māraṇe kiṃ phalaṃ nāma sidhyed eṣāṃ mahātmanām
caturāṇāṃ nibaddhaikagatīnāṃ dhairyaśālinām **39.79**

māraṇe · iti ca.

pratikālaṃ ca viralā labhyā etādṛśā iti
upayokṣyanty amī tatra yatra nānyā gatir bhavet **39.80**

pratikālam iti. **upayokṣyanti** bhāvikāle.

ity alaṃ me 'sty apekṣādyaivāmīṣāṃ yad bharād aham
kāryonmukto bhaviṣyāmi pūruṣāḥ khalu pūruṣāḥ **39.81**

ity alaṃ vacanena. **yato mamādyaivāmīṣām apekṣā**. atraiva ślāghamāna āha: **pūruṣā** iti. amī eva pūruṣāḥ. anye striyo napuṃsakāni cety arthaḥ.

tathā hīti dṛṣṭāntavyājenāha: **lekhyam** iti.

lekhyam etat samāyātaṃ svāminaḥ sāṃprataṃ mama
Romasālakṛtāsthā ye vṛttās te vimukhā iti **39.82**

Romākhyadeśa**prākāre kṛtāsthā** niyatyā sthāpitā iti.

tat tvarasvādya tatraiva tāvat tiṣṭha tv iyaṃ kriyā
kāryagauravam ālocya rājate bhūbhṛtāṃ kriyā **39.83**

gamyaṃ te tiṣṭhatā stheyam āsīnenāpi gacchatā

---

1 nedaṃ em.] neda J_3 **1–2** taddhiṃsā em.] tarhiṃsā J_3 **2** vrīḍo em.] vrīto J_3 **39.80a** kālaṃ em. schol.] kāraṃ J_3 **14** yokṣyanti em.] yekṣyaṃti J_3 **17** mamā em.] samā J_3 **18** ce em.] dhe J_3

Anm. zu 39.78b *yā mayātra nipātitā:* Zweifelhaft, klarer wäre: *ye mayātra nipātitāḥ.* **Anm. zu 39.82c** *Roma-sāla-:* Teils lexikalische Entlehnung (*Roma-*), teils Ersetzung (*-sāla-*) von *Qalʿat al-Rūm* Rumkale, wörtlich: ‚Festung [Ost]roms', da es nach Analyse im Kommentar nicht als Eigenname erkannt wurde.

dhāvyaṃ ceti prabhoḥ śāstipālo ’haṃ yāmy ahaṃ drutam **39.84**

astu kiṃ tv iyam āśā me pūraṇīyā mahātmabhiḥ
bhavadbhir atra kārye ’ddhā sāhāyyācaraṇād drutam **39.85**

tannirākaraṇe ’smākaṃ puruṣāḥ pauruṣojjvalāḥ
apekṣyās ta ime nāma sajjībhavata māciram **39.86**

tad iti catuḥślokī spaṣṭā.

yūyam asmaddhitāyeha jyeṣṭhāḥ śreṣṭhāś ca tatra ye
kāryanirvāhakāḥ sakhyavārttayaitān niśāmyata **39.87**

yūyam iti. **tatre**ti satsamājamadhye **niśāmyate**ti nibodhayata.

yathaita āgatāḥ sakhyāt sāhāyye kṛtabuddhayaḥ
māṃ matsvāminam apy āśu prītim utpādayantv alam **39.88**

yathaita iti. spaṣṭam.

prītiduṣṭyāvalokyātha pūrvaṃ vismārya tad yathā
pāritoṣikadānena majjayāmi ca tān †pratam† **39.89**

prīti · iti **tad** iti yan mayā teṣv ācaritam.

kṛtalakṣaṇam apy eṣu svaśirastrāśvajāgaraiḥ
āropya mahatīṃ bhūmiṃ kāryaṃ svaṃ sādhayāmy aham **39.90**

kṛteti. kavaco **jāgaraḥ**.

ihaivāham uṣitvā ca senānyaṃ taṃ vidhāya ca
balenānugataṃ kāryaṃ sādhayāmīti me matiḥ **39.91**

niśamya vacanaṃ tasya Halabhyāḥ samayocitam
baddhapāṇaya ūcus taṃ rahasyanayakovidam **39.92**

asty eko ’tra catuṣputro vṛddho ’tibalabṛṃhitaḥ

39.86d sajjī em. m. c.] sajja J_3; oder *sajjā bhavata*? **39.87d** niśāmyata em. schol.] niśāsyata J_3 **9** yūyam em.] dhūyam J_3 **39.88d** utpādayantv alam em. m. c.] utpādayaṃtvam J_3 **39.91b** senānyaṃ taṃ em.] senānyaṃ taṃ senānyaṃ taṃ rep. J_3 **39.92c** pāṇaya ūcus em.] pāṇayatūśus J_3

Anm. zu 39.89d *tān pratam: tāñ śatam*? **Anm. zu 39.92b** *Halabhyāḥ:* Adjektivbildung der lexikalischen Entlehnung von *Ḥalab* ‚Aleppo‘.

niśamya tvatkriyāṃ guptaṃ sthitaḥ śilpeṅganāvṛtaḥ **39.93**

astīti. **śilpeṅganāvṛtaḥ**: adhunā śilpasaṃjñayācchāditasvasargaḥ. asau śilpīti lokair vijñāyate.

niśamya tadgiraṃ so 'tha tān vismitamanā iva
brūte sma prārthaye śīghraṃ gatvāsau prāpyatām iti **39.94**

niśamyeti. **prāpyatām** iti ṇijantāt karmaṇi loṭ · iha madagrataḥ.

te taṃ pratītamatayaḥ saputraṃ purato 'nayan
gauravātiśayād eṣa prītipātraṃ cakāra tam **39.95**

te · iti. **gauravātiśayād** abhyutthānādinā.

athāṅgopāṅgasahitair ākalpais taṃ sa sātmajam
pāritoṣikalakṣyeṇa bhāvayām āsa sarvathā **39.96**

atheti. **bhāvayām āsa** prasannamanasaṃ cakre. **sarvathe**ti vāggauravādināpi. tena sarvathā bhāvanayā viśvastamatitayā tadarthasādhanatatparamatitvaṃ sūcitam.

tathā bhāvitacittaṃ taṃ vṛddhaṃ valgākṛtāsthitim
ātmanaikacaraṃ kṛtvā vartayām āsa vartanīm **39.97**

tatheti. **valge**ti svāśvasahacāriṇam.

athāpi caturaḥ putrān gatāgatikasaṃcare
avekṣādhikṛtān kṛtvā toṣayām āsa taṃ prabhuḥ **39.98**

athāpīti. **taṃ** vṛddham. ko 'smād deśād gataḥ kaś cāgataḥ kathaṃ ceti · **avekṣādhikṛtān**.

atho miteṣu yāteṣu vāsareṣu sucaryayā
tasyāmī jātahārdāś ca pratītamanaso 'bhavan **39.99**

atho iti. **jātahārdā** jātapremāṇaḥ. **co** bhinnakramaḥ: **pratītamanasaś ce**ti.

sakhyāv iva rahasyehāvedanāsthānatām ite
te 'bhītamanasas tasmin pravṛttiṃ cakrur añjasā **39.100**

sakhyāv iveti. **rahasyehāṃ** rahasyasaṃjñām **ite** prāpte. **pravṛttiṃ** vyavahāram.

tān prītamanaso 'śaṅkāñ jñātvā svasminn athādhipaḥ
priyā iti samāhūya prāha sma ślakṣṇayā girā **39.101**

39.93a eko 'tra em.] ekatro J_3 **5** loṭ em.] taṭ J_3 **39.95c** eṣa em.] eśa J_3 **39.96b** sātma em.] mātma J_3 Ch **21** jātapremāṇaḥ Ch] jātepramāṇaḥ J_3 **39.100c** manasas Ch] manusas J_3 **39.100d** cakrur Ch] cakrar J_3

yuṣmad vinā na me kiṃcid rahasyaṃ nāma vidyate
sainyāpekṣādya me jātā yatnaṃ kuruta māciram **39.102**

bhāvyaṃ ca tādṛśais tatra ye syur lohitapāṇayaḥ
sālollaṅghanaśīlāś ca tathā rātrivadhoddhatāḥ **39.103**

itthaṃśīlāś ca ye kecid bhavaccitrapathopagāḥ
samṛddhā mānino labdhakīrtayaḥ samarāṅgane **39.104**

viśuddhasargāḥ svāmyarthaṃ dattaprāṇā raṇājire
apratyāvartino dhīrā upekṣitaparāvarāḥ **39.105**

tān iti pañcaślokī spaṣṭā. **viśuddhasargāḥ** svāmibhaktā ye svāminaṃ na kadāpi pratārayantīti. **upekṣitaparāvarāḥ** pitṛputrādimaraṇe 'pi na pratyāvṛttikāṅkṣiṇa ity arthaḥ.

śodhaṃ śodhaṃ tvayaibhiś ca pūryā me prīti ādṛtaiḥ
yathāsvaṃ cepsitaṃ teṣāṃ pūraye prītipūrvakam **39.106**

śodham iti. **ādṛtair** iti prasannacittair iti nūtanam api pāritoṣikadānaṃ sūcitam. pāritoṣikaṃ gṛhitvātra kārye bhavadbhir yatanīyam iti teṣāṃ ca pratyekaṃ **yathāsvam** ātmīyam ātmīyam **īpsitam**. **prītipūrvakaṃ** nepathyādidānaṃ **pūraya** iti tatra paṇo 'pi bhavadbhir deya iti sūcitam. **pūraya** iti vartamānasāmīpye.

saputro 'sau drutaṃ gatvā kuñjagahvaravāsinaḥ
nicitya triśatīṃ yogyāṃ saṣaṣṭiṃ samanīnahat **39.107**

saputra iti. spaṣṭam.

ānīya purataḥ kṛtvā prāhāmuṃ triśatīm imām
saṣaṣṭiṃ paśya rājendra proktalakṣaṇabṛṃhitām **39.108**

ānīyeti. **amuṃ** rājānam. **proktalakṣaṇe**ti *lohitapāyina*[10] ityādiślokadvayena[11] svayaṃ rājñāveditām.

niśamya vṛddhamitroktāṃ giram āha sa taṃ prati

39.103a tādṛśais Ch] tādṛśas J_3 **39.103d** vadho Ch] vavo J_3 **39.104b** citra Ch] citta J_3 **39.104b** opagāḥ Ch] ogatāḥ J_3 **39.105a** sargāḥ Ch schol.] margāḥ J_3 **39.106b** pūryā Ch] sūryā J_3 **39.106b** prītir Ch] prītit J_3 **15** dānaṃ em.] dāna J_3 Ch **39.108b** āmuṃ em. schol.] āsuṃ J_3 **22** rājānam em.] prājānaṃ J_3

Anm. zu 39.103b *lohitapāṇayaḥ:* Sub 39.108 wird mutmaßlich hierauf mit *lohitapāyinaḥ* verwiesen.
Anm. zu 9 *pañcaślokī spaṣṭā:* De facto werden nur vier Strophen nicht kommentiert.

[10] Vgl. 33.103b, dort jedoch: *lohitapāṇayaḥ.* [11] 33.103f.

mā dhīman sthāpayādyainām atra śvo 'haṃ vilokaye **39.109**

niśamyeti. **me**ti **maināṃ** senām ihāgamaya · **adyātra** svasthāna enāṃ **sthāpaya**. **aham** enāṃ **śvo vilokaye** · iti.

āśrutyainaṃ prayātaṃ ca · āhūyārdhapathān nṛpaḥ
rahaḥ saṃjñapayām āsa naucitī me 'dya darśane **39.110**

āśrutyeti. **āśrutya** svāmivacanaṃ hastamudrābhinayena pratiśrutya **prayātaṃ** gṛhān prati gantuṃ pravṛttam. **saṃjñapayām āsa** saṃjñādānenovāca.

ākalpyākalpajātaṃ ca pratyekam ucitaṃ mayā
avalokyāsty asāv adya mānyā te manmukhād iti **39.111**

ākalpyeti · ākalpaṃ kārayitvā. **mānye**ti **manmukhāt tvayā mānye**ti samānanā vidheyā.

vṛddhaṃ saṃśrāvya tatkālaṃ tadagre punar āha saḥ
āneyā mantriṇo mukhyāḥ puro ma iti dīdhanaḥ **39.112**

āgateṣu kṣaṇāt teṣu toṣāgārādhikāriṇam
āhūyāhānayānarghacitrasūkṣmapaṭān iti **39.113**

ānīteṣu paṭeṣv āha sacivāṃs tān purogatān
saṣaṣṭiṃ triśatīṃ mukhyaveśānāṃ kalpatām iti **39.114**

vṛddham iti triślokī spaṣṭā.

yāvat prabhātavelāsau vibhāti vimalodayā
tāvad yatheyaṃ saṃnaddhā tathā dheyā kriyā ca vaḥ **39.115**

yāvad iti. **tathā dheye**ti samyag vimṛśya **vo** yuṣmākam iyaṃ **kriyā tathā dheyā** vibhajya kāruṣu samarpyā **yatheyaṃ** vastrāṇāṃ saṣaṣṭis triśatī **saṃnaddhā** bhaved iti.

prabhuśāstiṃ samādhāya nirgatā mantriṇo bahiḥ
śilpiśālāsamārambhaṃ vidadhus †tvada†cetasaḥ **39.116**

prabhuśāstim iti. spaṣṭam.

39.109a vṛddha em.] vṛddhi J_3 **39.109c** mā em. schol.] sā J_3 **2** aham em.] ahas J_3 **39.110cd** āsa naucitī em.] āsonācitī J_3 **39.110a** āśrutyai em. schol.] aśrutyai J_3 **7** saṃjñapayām em.] saṃjñayām J_3 dānenovāca em.] dānenavāca J_3 **39.111b** pratyekam em.] pratyekas J_3 **10** ākalpaṃ em.] ākalpa J_3 kārayitvā em.] kāravitvā J_3 man em.] san J_3 **20** dheye em.] ceye J_3 dheyā em.] ceyā J_3 **39.116d** vidadhus em.] vidadhu J_3

Anm. zu 20 *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht; vgl. Wortschatz → *marṣ*. **Anm. zu 39.116d** *tvada-:* Lies: *tvara-*?

kṣaṇāt sā śilpiśālāpi reje baddhaspṛhādarāt
itas tatas tanyamānair vicitrapaṭakarparaiḥ **39.117**

itthaṃ gate ramāsthambhāḥ pauravargāś ca kecana
jyeṣṭhaśreṣṭhāś ca ye kecic chrutadṛṣṭāvalambinaḥ **39.118**

ittham iti. **ramāstambhā** mantryadhyakṣādayaḥ. **śrutadṛṣṭāvalambina** iti kaiścid idaṃ vṛttaṃ śrutam āsīt kaiścic ca dṛṣṭam āsīd iti.

cintāmohābdhisaṃmagnāḥ svasvagoṣṭhīṣu vargaśaḥ
kim idaṃ kim idaṃ ceti procur anyo'nyam añjasā **39.119**

cinteti. **vargaśa** iti samānasaṃghakalpanayā. **kim idam** anena kṛtaṃ **kim idam** anena kṛtam iti. **añjase**ti sarveṣām atraikamatyaṃ jātam iti.

Miśramastakaratnena tenāsmatpreraṇād asau
daṇḍārthaṃ preṣito nūnam acintyā vaidhasī gatiḥ **39.120**

aho kaṇṭakabhūkṣetre puṣpavallīr balād asau
āropayati dhīnissvo vicitraṃ vidhijṛmbhitam **39.121**

Miśreti. dviślokī sphuṭārthā.

viṣadānāspade vātha pīyūṣaṃ srāvayaty asau
vidhivyatyayato vehā kā nāma kramavartinī **39.122**

viṣeti. **vidhau viparīte** · **īhā** ceṣṭāśaṃsitakāryānuṣṭhānarūpā **krama**pātinī **kā** syān na syād ity arthaḥ.

athāgatāyāṃ tamyāṃ sa praviśyāntaḥpuraṃ nṛpaḥ
saṣaṣṭiṃ triśatīṃ vīrapuruṣāṇāṃ vyaśūśudhat **39.123**

atheti. **tamī** rātriḥ. antaḥpurapraveśo nayagopanārthaḥ.

vyaśūśudhad[12] iti sūcitam arthaṃ viśadayati: **tān** iti.

39.117a sā em.] mā J_3 **39.117c** tanyamānair em.] tunyamānair J_3 **39.118b** paura em.] pāro J_3 **5** ramā em.] rasā J_3 **6** add. rep. i. t. post *śrutam āsīt*: kaiścid idaṃ vṛttaṃ śrutam āsīt J_3 **10** atrai Ch] aitra J_3 matyaṃ J_3] satyaṃ Ch **39.120d** gatiḥ Ch] gati J_3 **39.122c** vyatyaya em.] vityaya J_3, bhṛtyaya Ch **18** vidhau Ch] vidheyā J_3 kā syān em.] kān J_3, kāmyān Ch **39.123a** tamyāṃ em.] tasyāṃ J_3 Ch **39.123c** triśatīṃ em.] triṃśatī J_3, triśatī Ch

Anm. zu 39.117d *-karparaiḥ:* Zweifelhaft, lies: *karpaṭaiḥ*? **Anm. zu 39.120a** *Miśra-:* Lexikalische Entlehnung von *miṣr* ‚Ägypten'.

[12] 39.124d.

tān ekacittavapuṣaḥ kṛtvābhimukham āha saḥ
saṃnaddhair utthitaiś cāpi bhāvyam atrājire prage **39.124**

tān iti. **saṃnaddhair** baddhakavacaiḥ. **utthitair** manodehaśaktyāsphālanasamāhitaiḥ. **prage** prabhātavelāyām. **atrājire** · ity antaḥpurājire.

veśalakṣyaṃ samādhāya mayaite preṣitā yadā
ajñātānyo'nyam ahnāya vadhyāḥ pratyekaśas tadā **39.125**

veśeti. veśārpaṇārtham atra praviśa veśe punaḥ kalpite 'tra niryāhīti **yadā mayaite** pratyekaṃ **preṣyante tadājñāta**parasparam ete **pratyekaśo vadhyā** iti.

gatāyām atha śarvaryāṃ bhātakalpe 'py aharmukhe
saṃdiṣṭasthānam āpteṣu teṣu rājā samāyayau **39.126**

yathā niveditaṃ tasmin samāje pura āgate
harṣāt parasparaṃ pāṇimārjanāṃ cāpi kurvati **39.127**

athaitad viditaṃ rājākalpārthaṃ svān acūcudat
kṛtākalpā ime me 'gre kriyantāṃ hṛṣitā iti **39.128**

gatāyām iti triślokī spaṣṭā. **hṛṣitāḥ** prītamanasaḥ.

ity ājñapte mahīpena hṛṣṭacittāḥ sado'jiram
praviśyaivaucitīṃ prāpuḥ svagates tatkṣaṇād amī **39.129**

saṃpannakalpe kārye 'smin sa rājeṅgitakovidaḥ
saputravṛddhasaṃsthāyai samānaṃ samajijñapat **39.130**

saṃpanneti. **samānam** iti · etebhyo viśeṣeṇāsau vṛddhaḥ saṃsthām āpanīyo bahv evānenopakṛtam iti **samajijñapat** saṃjñayā bodhayām āsa. ayam arthaḥ: nāsāv etadvat parasparājñātaṃ vadhyaḥ kiṃ tu putravadham asau sākṣād īkṣaṇīyas tataḥ svayaṃ vadhya iti **samānam** iti sūcitam.

kṛtasaṃjñā vidheyaṃ tat samāpyāgatya bhūpatim
vijñapya mānitās tena purataḥ samupāviśan **39.131**

kṛtasaṃjñā iti. spaṣṭam.

39.124b mukham Ch] mukhas J_3 **39.124c** saṃnaddhair Ch] sannadvair J_3 **39.124d** bhāvyam Ch] bhāvyas J_3 **3** utthitair Ch] uktitair J_3 **39.125d** vadhyāḥ Ch] vabhyāḥ J_3 **7** ārpaṇā Ch] ātpaṇā J_3 atra Ch] utra J_3 **39.126b** 'py Ch] sy J_3 **39.127a** yathā Ch] varṣā J_3 **22** sākṣād J_3] d Ch

Anm. zu 15 *triślokī spaṣṭā:* De facto werden nur zwei Strophen nicht kommentiert.

athāsau vadhacaṇḍālān āhūya gatikovidaḥ
śāsti smādāya śīrṣāṇi prāṅgaṇaṃ śodhyatām iti **39.132**

atheti. spaṣṭam.

vīthyāṃ vīthyāṃ ca vipaṇau vipaṇau cāpi ghoṣyatām
pradarśya mūrdhna eteṣāṃ gatir eṣeti bodhyatām **39.133**

vīthyām iti. **ghoṣyatām** iti bho rājājñāsti. īdṛkkriyāvidhāyinām **eṣā** rītir iti **bodhyatāṃ** jñāyatām.

hā heti kecin mā meti kecid ām iti kecana
svakarmaphalam ity anye thūtkāra iti cāpare **39.134**

hā heti. **mā me**ti mā kurutedaṃ kāryaṃ mā kuruteti. **ām** iti · etasya karmaṇa eṣaivaucitīty **ām** iti svīkāre. **thūtkāra** iti · etatkarmaṇi thūtkā eva pātanīyā iti.

ruruduś ca pare tatra jahṛṣuś cāpi kecana
sāritāyāṃ ghoṣaṇāyāṃ tad adbhutam ivābhavat **39.135**

iti tāṃ kṣetrabhūmiṃ sa vidhāyāyatiśālinīm
Miśreśacaraṇau mānī vandituṃ punar āgamat **39.136**

itīti. spaṣṭam.

Sādhīyāṃś cātra vakti sma duranudhyāyināṃ varā
śiracchidā śubhā mūloddhṛtir duṣṭocchrites taroḥ **39.137**

Sādhīyān iti. **duranudhyāyināṃ** kucaryāṇāṃ martyānāṃ **śiracchidā** śiracchedo **vara** iti. atra dṛṣṭāntayati: **śubhe**ti. **doṣadāyyucchrāyasya taror mūla uddharaṇaṃ śubham** iti.

uttaram avatārayati: **adhyakṣe**ti.

adhyakṣaviṣayasyāsya prakāraḥ prathamo gataḥ
samāhitadhiyo bhūtvā dvitīyaṃ śṛṇutādṛtāḥ **39.138**

39.133b cāpi Ch] śāpi J_3 **6** āsti Ch] āpti J_3 **10** hā he em.] ahe J_3 Ch mā Ch] sā J_3 aucitīty ām Ch] aucitīm J_3 **39.136b** āyati J_3] ā · iti Ch **39.137c** śira J_3] cira Ch **39.137cd** mūloddhṛtir J_3] mūlorddhyati Ch **20** dṛṣṭāntayati Ch] dṛṣṭānta · iti J_3 uddharaṇaṃ em.] duddharaṇaṃ J_3 Ch

---

Anm. zu 39.136c *Miśra-:* Lexikalische Entlehnung von *miṣr* ‚Ägypten'. **Anm. zu 39.137a** *Sādhīyān:* Deutbare lexikalische Entlehnung von *Sa'dī [Šīrāzī]*? Doch ist weder an der korrespondierenden Stelle bei Ṭabasī 2018, S. 320 eine Quellenangabe greifbar, noch können die Verse unabhängig davon diesem Autor zugeschrieben werden.

dvitīyam iti prakāram. **asya** dūrīkāryaduṣṭasamājasya. prakṛtāpekṣayāsau tṛtīyaḥ prakāraḥ. avāntarakalpanayā **dvitīya** iti sarvaṃ sustham. **ādṛtā** iti saṃbodhanam.

prāyeṇa santi loke 'smiñ jālmā ye rājagandhinaḥ
tadārhantīyam ete 'smin na saṃbhāvyā vṛṣoddhuraiḥ **39.139**

prāyeṇeti. **ye rājagandhino** rājasaṃbandhaleśagarvitā vayaṃ rājakīyā iti te **'smiṃl loke prāyeṇa jālmyena carantīti santī**ti na saṃbhāvanāmātram idam api tu niścitam idam iti saṃbhavatkriyayoktam. **teṣām iyam ārhantī**: anayocitakriyayā te vinītā bhūtvā vartanīm ācarantīti. tadāha: **ete** · iti. **vṛṣoddhurair** dharmapradhānair bhūpatibhir **etasmin** deśe **na saṃbhāvyā** dūrīkāryā ity arthaḥ.

tathā hi gandhagandhena ye gandhāndhā gajā yathā
gandhāktā mardayeyus te nūnaṃ mārdavaśālinaḥ **39.140**

tathā hīti. **tathā hī**ti dṛśyatāṃ kilety arthaḥ. **gandhagandhena** rājñāṃ saṃbandhaleśena ye rājakīyā **gandhāndhā** garvāndhāḥ · anavekṣitaparāvarā **gandhāktā** madabharitā **gajā iva** santīti śeṣaḥ. **te** 'mī **mārdavaśālinaḥ** śāntacittān **mardayeyur** mṛdyantīti saṃbhāvyate. saṃbhāvanā ca śāntaviṣayaiva. svayaṃ jālmeṣu jālmāḥ kiṃ nāma kurvantīti **yathā gandhāktā gajā mārdavaśālino** mṛdugatīn mardayantīti. *gandho gandhaka āmode leśasaṃbandha-garvayor*[13] iti kośaḥ.

prasārya jālmyanīhāraṃ samyaksaṃkocakāraṇam
saṃtāpāya pravartante te vārā haimanā iva **39.141**

prasāryeti. **te** · iti rājasaṃbandhinaḥ. **nīhāro** 'vaśyāyaḥ. **sāṃkocyaṃ** kāṃdiśīkatvaṃ śaityotthāṅgasaṃbādhyaṃ ca. **saṃtāpo** jvaraḥ. **haimanā vārā** hemantadivasāḥ. **haimanā** iti *sarvatrāṇ talopaś ce*ti[14] sādhu.

prasārya paritaḥ pāṇīn ye 'viśuddhān na bibhyati
nāstikā nāstikā nāpi ta ime saṃskriyocitāḥ **39.142**

prasāryeti. **parita** iti lokadravyasāmagryādānārtham unmuktahastā eva vartante. **aviśuddhān na bibhyatī**ty aśuddham idaṃ nādeyam iti ca **ye na bibhyati ye** ca **na** · **āstikāḥ**: asti para-

2 ādṛtā Ch] ādhṛtā J_3 **5** leśagarvitā em.] leśārvirā J_3, leśagarvirā Ch loke em.] lokeṇa J_3 Ch **6** santī J_3] satī Ch **7** ocita J_3] odhita Ch **8** bhūpatibhir J_3] bhūṣatibhir Ch **13** garvā Ch] rurvā J_3 **14** mardayeyur Ch] mardayeyun J_3 mṛdyantī J_3] dṛśyaṃtī Ch **39.141b** saṃkoca em.] saṃkośa J_3, saṃkocya Ch **39.141d** te vārā haimanā Ch schol.] tavāhāraimanā J_3 **21** hemanta em.] hesanta J_3 Ch **22** talopaś Ch] ulopaś J_3 **39.142b** bibhyati Ch schol.] vibhṛti J_3 **39.142c** nāpi em. schol.] vāpi J_3 Ch **26** bibhyatī Ch] vibhṛtī J_3 nādeyam Ch] nāradeyam J_3 na bibhyati ye ca Ch] om. J_3

[13]Maheśvarasūri: Viśvaprakāśa, Ed. STHAVIRA und R. G. BHAṬṬA, *dhāntavarga* 8ab. [14]Vgl. PĀṆINI 4,3.22: *sarvatrāṇ ca talopaś ca.*

loka iti yeṣāṃ matis ta āstikā īśvaratrāsino na ca te tathāśuddhabhayābhāvāt. **nāpi nāstikāḥ**: nāsti paraloka iti yeṣāṃ matis te nāstikā na ca tathā. te 'pi hi pratyakṣaikasārā nāsāṅkanādilakṣaṇād rājadaṇḍāt · bibhyaty eva. na ceme tatheti. **ta ime** rājakīyāḥ puruṣāḥ **saṃskriyocitā** dūrīkaraṇārhā ity arthaḥ.

tathāvadheyam atraiṣāṃ yathā mudrāpi no kvacit
āvirbhavet kriyaiṣā yat kriyādhivyādhir anyathā **39.143**

tatheti. **atrai**taddaṇḍakriyāyām **avadheyam** avadhānadhanair bhāvyaṃ na premasironmocanayā śithilībhāvyam. avadhānam āha: **yathe**ti. **eṣāṃ** jālmānāṃ prakṛtānāṃ **yathā mudrā**kṛtimātram **api na kvacid** atra deśa **āvirbhavet**. **kriyaiṣe**ti: **eṣā kriyai**tadrogasya **kriyā** cikitsā. anayā cikitsayāmī rogiṇa unmuktarogā bhavantīty atra vyatirekeṇāpy enam evārthaṃ sādhayati: **ādhī**ti. **anyathai**tatkriyākaraṇābhāve 'mīṣām **ādhivyādhir** jāyate. svasyāpy amīṣām api sarvathā kaṣṭam iti bhāvaḥ. ādhisahitā vyādhir **ādhivyādhir** iti madhyapadalopaḥ.

*ādhivyādhir anyathe*ty[15] uktaṃ vivṛṇoti: **dṛṣṭaṃ hī**ti.

dṛṣṭaṃ hi jālmyaparyantakāṣṭhāyāṃ tatphalaṃ mahat
akiṃcanatve koṭho vā rājayakṣmodbhavo 'pi vā **39.144**

na hi dṛṣṭe 'nupapattir nāmeti bhāvaḥ. *koṭho maṇḍalakam*[16] ity Amaraḥ.

aye jālmyaśaraṃ cāpe saṃdhitsasy avadhatsva ca
āpatkhaḍgāc chiraḥprāptāt kṣepe svecchaṃ samācara **39.145**

aye · iti. **saṃdhitsasi** saṃdhātum icchasi. **kṣepa** iti kim idaṃ tyakṣyāmi na veti.

śraddhatsva deśadeśyānāṃ jālmyaṃ nāma khilīkṛtiḥ
jīvec cāśanipātena naiṣāṃ jātv asrudhārayā **39.146**

śraddhatsveti. **śraddhatsve**ty upadeśyasaṃmukhoktiḥ. **eṣām** āpannajālmyānām aśanipātād apīyam atikaṭhorety arthaḥ.
iti dūrīkāryasamājasya tṛtīyaḥ prakāraḥ.

athādyo 'sya prakāro yo nirṇītaḥ sarvasāmyataḥ

39.143c aiṣā em. schol.] aiṣāṃ J_3 Ch **7** dhanair J_3] dhanai Ch **10** bhavantī J_3] bhavatī Ch **12** ādhi em.] śudhi J_3, śuci Ch **13** pada Ch] pā J_3 **39.144c** akiṃcanatve em.] akiṃcanetva J_3 Ch **17** 'nupapattir Ch] napapattir J_3 **39.145a** cāpe Ch] śāpe J_3 **39.145b** avadhatsva Ch] avadhatsu J_3 **39.145c** khaḍgāc Ch] khaḍgāṃ J_3 **39.146a** śraddhatsva deśa em.] śraddhatsvedaśa J_3 Ch **24** ati J_3] iti Ch kaṭhore Ch] kabore J_3

Anm. zu 8 *siro:* Zweifelhaft.

[15] 39.143d. [16] Amarakośa, Ed. SARDESAI 2.6.55a.

nişedhya iti taṃ dhīrāḥ śṛṇudhvaṃ maṅgalāvaham **39.147**

atheti. **asya** duṣṭasamājasya **nirṇīta** iti samanantaram eva samājo 'sau dvidh**ādyo** 'tra **nişedhya** iti nirṇītacaraḥ. **sarvasāmyata** iti śaktimatāṃ sāmānyajanānāṃ cāsau nişedhyārha iti. etacchravaṇe rucyutpādanāyāha: **maṅgalāvaham** iti.

sa ko'py asti samājo 'tra yatpadveśo 'pi durvidhaḥ
tatsargasaṃgatir vyaktaṃ samṛddher vivarāyate **39.148**

sa iti. **atre**ti loke **samāja** ekayogakṣemo vargaḥ. **yasya** vargasya **padveśaḥ** pādapraveśaḥ. **durvidho** 'nudgho 'maṅgalāvaha iti yāvat. **api**śabdagamyam arthaṃ viśadayati: **tatsarge**ti. **teṣāṃ** ca **sarga** utthānāsanabhāṣaṇādirūpaḥ. tasya **saṃgatiḥ** saṃkrāntiḥ **samṛddher vivarāyate** samṛddhivivaram ivācarati. samṛddhir anena vivare niryātīty arthaḥ. samṛddhiś cāntarabāhyarūpā sarvaivātra bodhyā. tatrāntarī śarīravartinī sattvabuddhibhāṣādirūpā bāhyā ca dravyasaṃpattirūpā. **vyaktam** iti nātrārthe kācanāpi vimatir iti bhāvaḥ.

nidarśanadiśā tadvibhāgam āha: **tathā ce**ti.

tathā caiko 'sti tanmadhye ya ete piśunā dhruvam
te paiśunyarajas tucchaṃ pātayanty amalātmasu **39.149**

tanmadhye · iti nişedhyasamājamadhye. **ekaḥ** kaścit samājo **'sti**. sa nidarśyate · iti bhāvaḥ. ko 'sāv ity āha: **ya** iti. **dhruvam** ity uttarārdhenānvayaḥ. **te** **piśunāḥ** khalāḥ sūcakāś c**āmalātmasu** śuddhadhīṣu **tuccham** antar nissāraṃ **paiśunyarajaḥ pātayanti**. viśadātmāno 'pi tatsaṃgena malinā bhavantīty arthaḥ.

kurvanty apūtamalināṃ śuddhān dīptāṃś ca sajjanīn
kiṃ vā snigdhān sodarāṃś ca vigṛhṇanti kṣaṇād amī **39.150**

kurvantīti. **śuddhān** svadharmācārapūtān **apūtān kurvanti**. **dīptān** satkīrtīn **malinān** kalaṅkitadehān **kurvanti**. **kiṃ ve**ti · ato 'dhikaṃ kiṃ nāmocyate. **snigdhān** premabaddhān **sodarāṃś ca kṣaṇād vigṛhṇanti** · upajāpayantīti.

tathā ca smṛtir apy āha nāsau nākāspadocitaḥ
satyam asyaucitīyaṃ yat khalanāmnāpi gīyate **39.151**

tathā ceti. **asau** piśunaḥ · **nākāspadocitaḥ** svargārohaṇārho **ne**ti. atha ca: **asāv akāspadocitaḥ**. **akaṃ** duḥkhaṃ tad **āspadam** Avīcyādisthānaṃ tatra **na nocito** 'pi tu

---

39.147d maṅgalā Ch] saṃgalā J_3 **8** udgho Ch] adgho J_3 **9** saṃkrāntiḥ Ch] om. J_3 **10** vivaram J_3] vivaras Ch anena Ch] ene J_3 vivare em.] om. J_3, vivaraṇe Ch **11** ātra bodhyā J_3] ātrobadhyā Ch **39.149c** tucchaṃ Ch] tuṃcha J_3 **17** uttarārdhenā Ch] utārdhenā J_3 **18** tuccham Ch] tuṣkam J_3 nissāraṃ em.] nismāraṃ J_3 Ch **39.150c** sodarāṃś em. schol.] modarāṃś J_3 Ch **24** soda J_3] moda Ch **28** akāspado J_3] akāmpado Ch

tatraivocitaḥ. dvau nañau prakṛtam arthaṃ sātiśayaṃ brūta[17] iti nītyāvaśyaṃ tatraivāsāv ucita iti. atraiva bharayati: **satyam** iti. **asyeyam aucitī yad** asau purāṇeṣu **khalanāmnāpi gīyate**. tathā cāyam arthaḥ: asau **kham** asatyaṃ śūnyarūpaṃ **lāti** gṛhṇāti vadatīti tathābhūtaś ca tadā khaṃ śūnyam eva gṛhṇāti svayam api śūnyarūpo bhaved iti.

tenāpi ca svatantreṇa tasyāṃ nītau svayaṃbhuvi
Mosāhvo 'sau yathājñaptas tan niśāmyata dhīdhanāḥ **39.152**

tenāpīti. **svayaṃbhuvy** ākāśāvatīrṇāyāṃ **Mosāhvo** vārttāvahaḥ. **tasyāṃ nītau** rahasyapustikāyām.

tasyāṃ paśyasi velāyāṃ bhāladeśe 'kṣarālikām
asya riktāśayasyeha kutaḥ syāt taddayety alam **39.153**

tasyām iti. **tasyāṃ velāyāṃ** paralokayātrāyām. **akṣarā**valikām akṣarapaṅktiṃ garhāyāṃ kan. **asya** piśunasy**ehe**ha loke **riktāśayasya** vṛthākāmasyānarjitasatkṛtes **taddayā kutaḥ syād ity alam**. bahulo 'rtho 'traiva sūcito vivecakaiḥ svayam ūhya iti ya eveha satkṛtim arjayati sa eva tatkṛpābhājanam. riktahastasya na kutrāpi prītipāritoṣikādi dṛṣṭam.

āhuś ca nipuṇāś cet sa citrāṃ vārttāṃ samānayet
ṣoḍheyam aucitī te 'tra yayā svāsthyaṃ bhaved iti **39.154**

āhuś ceti. **sa** piśunaś **citrām** iti svasvabhāvocitām anekaprakārāṃ **samānayet** samīpaṃ prāpayat. **atrai**tatsamādhāne. **iyaṃ tava ṣoḍhaucitī yatpālanayā** tava **svāsthyaṃ bhaved** iti citte na kṣobho 'vakāśaṃ lapsyatīti. atha ca: **svāsthyaṃ bhaved** iti *kharpare śari vā visarga-lopo vaktavya*[18] iti visargalope svaḥ svarge tiṣṭhatīti svasthas tasya bhāvaḥ **svāsthyam**. tat tava **bhaved** iti.

tatrādyā satyavāg eṣa na gaṇyas te 'ṅkadāyinā
yad asāv aṅkitaḥ pūrvaṃ jagatyāṃ piśunākhyayā **39.155**

tatreti. **tatra** ṣaḍvidhaucitīmadhye. iyam **ādyau**citī: **tavaiṣa** piśuno na **satyavāg gaṇyaḥ**. **yad asāv aṅkadāyinā** sarvasaṃketadāyinā parameśvareṇa **pūrvam** eva **jagatyāṃ**

1 dvau nañau Ch] dvānoño J_3 **39.152c** Mosāhvo Ch] mosauhva J_3 **39.152d** niśāmyata Ch] niśāsyata J_3 **7–8** nītau rahasya em.] nītārohasya J_3 Ch **39.153b** bhāladeśe J_3] bhāledeśa Ch **13** ity alam Ch] itilam J_3 **18** ṣoḍhaucitī Ch] ṣodharocitī J_3 **19** kṣobho 'vakāśaṃ Ch] kṣobhavokāśaṃ J_3 **39.155b** na J_3] nu Ch **39.155b** dāyinā Ch] dācinā J_3 **24** aucitī J_3] audhitī Ch iyam Ch] ivam J_3 aucitī Ch] ācitī J_3 piśuno Ch] piśune

Anm. zu 39.152c *Mosa-:* Lexikalische Entlehnung von *Mūsā*.

[17]Vgl. etwa Apte, S. 648 sub *gam*: Caus. (4): *dvau nañau prakṛtārthaṃ gamayataḥ*. [18]Vgl. Mahābhāṣya in Vāmana und Jayāditya: Kāśikā, Ed. A. Sharma sub Pāṇini 8,3.36: *kharpare śari vā lopo vaktavya*; in Patañjali: Vyākaraṇamahābhāṣya, Ed. Kielhorn abweichend: *vāśarprakaraṇe kharpare lopaḥ*.

piśunākhyayāṅkitaḥ. piśunasya hy ālāpo na kadāpi satyaḥ. pralāpamātraṃ hi tat. **aṅkitaḥ** kalaṅkitaś ca. kalaṅkitavāk kaladāne hi svasyāpi kalaṅkasaṃgatir iti.

dvitīyāpi niṣedhyo 'yaṃ na te pātraṃ girām aham
asmīty apahnavī kiṃ na kāle tvāṃ hrepayed asau **39.156**

dvitīyeyam aucitī. **ayaṃ** piśuna āgata eva **niṣedhyaḥ**. niṣedhaprakāram āha: **na te** · iti. **ahaṃ te girāṃ pātraṃ nāsmi** · iti. atra hetugarbham arthāntarayati: **apahnavī**ti. **asau kāle** velāyāṃ prāptāyāṃ saṃvāde jāte **'sau tvāṃ** kiṃ kathaṃ kadā kiṃsamīpe 'vocam iti **na kiṃ hrepayeta** tvām eva hrīnatāsyaṃ vidadhyād iti śobhaiṣā yan niṣidhyate · iti.

tṛtīyārir asau gaṇyas tava tenāpi yadripuḥ
uktaḥ sa tatra śatrur yaḥ snigdhabhedīti yac chrutiḥ **39.157**

tṛtīyeti. **asau** piśuno **'rir gaṇyaḥ**. atra pramāṇayati: **tenāpī**ti. **tena** paramasvatantreṇā**sau** piśuno **yadripur uktaḥ**. tathā hīti nidarśanavyājena śrutiṃ pramāṇayati: **sa** iti. **tatra** paraloke **sa** tava **śatrur yaḥ snigdhabhedīti** hi **śrutiḥ**. ayam arthaḥ: taduditānusāreṇa caratas tava nūnaṃ snigdhabhedo bhaved iti tatra tava vayasyasodaryabhedaphalaṃ daṇḍo bhavatīti sa daṇḍo 'nena tava kārita iti sa eva tava śatrur iti.

turyeyaṃ tadgirā sādhusadbhrātṛbhyo na jātv api
kvāśā śaṅkyā paratrāsau bharo 'nartham ihāpi yat **39.158**

turyeyam iti. spaṣṭam.

pañcamīyaṃ na vārttāyāṃ tasya jātu yatet sudhīḥ
yatnenodbhāvanā tasyā lokahāse hriye bhavet **39.159**

pañcamīyam iti. **sudhīḥ** svādhīnabuddhiḥ. yatane doṣam āha: **yatnene**ti. **tasyās** taduktāyā varttāyā **yatnenodbhāvanā** prakāśanā svasya **hriye bhavet**. kuta ity āha: **lokahāse** · iti. tādṛgyatnena lokā hasantīti svasmiṃl laghu vai jāyeteti.

ṣaṣṭhīyaṃ vyatyayād asya vacaḥ kāryaṃ na cāntike
mārgo deyo 'sya †sajñati†cihnam etad vidur budhāḥ **39.160**

ṣaṣṭhīyam iti. aucitīśaṅkapālanāyāḥ. tam arthaṃ nigamayati: †**sajñatī**†ti. ya etadaucitīśaṅkaṃ samyak pālayati sajjanimān iti bhāvaḥ.

---

2 saṃgatir Ch] sadgatir J_3 **39.156d** hrepayed em. m. c. vgl. schol.] hrepayad J_3 Ch **5** dvitīye Ch] dvitīyo J_3 **6** arthāntarayati J_3] arthāṃtaraya Ch **7** 'vocam Ch] vacom J_3 hrepayeta Ch] hūpeyate J_3 **39.157c** uktaḥ sa em.] uktasma J_3 Ch **12** yadripur Ch] dripur J_3 **14** daṇḍo em.] daṇḍau J_3 **15** daṇḍo em.] daṇḍe J_3 **21** tad em.] tar J_3 **23** laghu vai em.] laghaiva J_3 **39.160a** vyatyayād em.] bhṛtyayād J_3 **26** pālanāyāḥ em.] pālanāyā J_3 śaṅkaṃ em.] ṣaṃkaṃ J_3 **27** mān em.] sān J_3

Anm. zu 39.160a *sajñati-:* Lies: *sajjani-*? Doch vgl. Erklärung im Kommentar. Vgl. auch 38.62.

śataṃ hi kunayān eṣa śīghram utthāpayed balāt
avakāśapradānena bhadraṃ tad yā nirākṛtiḥ **39.161**

śatam iti. spaṣṭam.

antarajño na jātv eṣa kāryaḥ svasminn itas tataḥ
api śaṃsan vijānīhi tvayy evaitat phaled iti **39.162**

antarajña iti. ayam arthaḥ: yady asau tvanmitraṃ tava maitryaiva pareṣāṃ kunayaṃ vadati. tatra tvaṃ **vijānīhi** viśeṣato jānīhi. tad **eva tvayy** anarthaṃ **phalatī**ti.

atra śekharayati: **nidarśitam** iti.

nidarśitam idaṃ deśa Īsphahānabhidhe purā
saṃpatpātraṃ vaṇik kaścid bhṛtyaṃ cikrāya śodhitam **39.163**

Īsphahānabhidha iti †ivarnedaśo† hy asāv ity āhuḥ. prāyeṇa caitaddeśyā evedṛkkauśalā iti sūcanārtham etadākhyā†vikopanyāsaḥ†. **cikrāye**ti mūlyeneti **śodhitam** iti ca sākūtam: bhṛtya-kraye ye guṇāḥ śodhanīyās te sarve 'nena śodhitā iti paraṃ tu bhagakuṣṭhanyāyena sarve guṇā asya naśyanti tatrodāsitam iti.

tasya praśnasamādhāne vikretāha sulakṣaṇaḥ
tvatpṛṣṭe vṛttamātre 'sya nāvadyaṃ nāma kiṃcana **39.164**

tasyeti. **sulakṣaṇa** iti kṛtabuddhiḥ pūrvāparānusaṃdhānacaturaḥ. **vṛttamātre** kṛtsnavṛtte. **a-vadyaṃ** doṣaḥ.

kiṃ tu bhāvisthitiṃ vīkṣya vakṣye 'pṛṣṭe 'pi kiṃcana
tan niśamya yathecchaṃ tvam enaṃ svīkuru mātha vā **39.165**

kiṃ tv iti. spaṣṭam.

kauśalaṃ vidyate bhūrikāle japyasya niścitam
avaśyaṃ rājyatām etat tvayā vā guṇa†vartayā† **39.166**

kauśalam iti. †kārṇe† **japyaṃ** paiśunyam.

niśamyākalpitāṃ tasya vāṇīm eṣa bṛhanmatiḥ
astv etad iti niścitya taṃ cikrāya guṇānvitam **39.167**

---

7 eva em.] ave J_3 **11** Īsphahān em.] īsphān J_3 **13** kraye em.] krayo J_3 **39.164c** tvatpṛṣṭe em.] tvatṛṣṭe J_3 **39.167d** ānvitam em. schol.] ātvitam J_3

Anm. zu 39.163c *Īsphahān-:* Lexikalische Entlehnung von *Iṣfahān.* **Anm. zu 11** *ivarnedaśo:* Lies: *yavanadeśo*? **Anm. zu 39.166b** *bhūrikāle:* Zweifelhaft, lies: *bhūri karṇe*? Vgl. sub 39.167. **Anm. zu 39.166d** *-vartayā:* Lies: *-vartinā*? *-caryayā*? **Anm. zu 24** *kārṇe:* Lies: *kāle* wie 39.166b? *karṇe* wie sub 39.167?

niśamyeti. **ākalpitāṃ** kṛtanepathyām. **bṛhanmatir** iti sākūtam. **etad** iti karṇe japatvam. **astv** iti kiṃ nāmedaṃ me kariṣyatīti. **guṇānvitaṃ** saundaryādiguṇagaṇayuktam.

gateṣv ahassu katicij jagāda svāminīm asau
yathā hārdena na tv eṣa vīkṣate tarkaye tathā **39.168**

gateṣv iti. **hārdena** premṇā. **eṣa** iti tvām iti śeṣaḥ.

tarkam āha: **me**ti.

mā rucir hṛdaye 'nyasyā bhavet kiṃ taṃ na lakṣayeḥ
iṅgitajñānasārā hi manuṣyāṇāṃ matir matā **39.169**

māṅ āśaṅkāyām. **lakṣayer** iti saṃbhāvanāyāṃ liṅ.

itthaṃ satarkasaṃnāhadṛḍhāṃ vācaṃ niśamya sā
vaiklavyaṃ paramaṃ gatvā bheje vicchāyatām asau **39.170**

itthaṃ iti. **vaiklavyaṃ** manaḥśobhaḥ. **vicchāyatā** śarīravikāraḥ.

vimṛṣya kunayeṣuṃ sa lakṣyapātinam añjasā
uvāca tāṃ punar aho keyaṃ viklavatā vṛthā **39.171**

vimṛṣyeti. **lakṣyapātinam** iti phalitaṃ mama manorathena lakṣyaṃ patitam iti.

mā cintāṃ yāhi tad brūhi kim icchāsau vaśībhavet
mameti kathitāśvasya bāḍham ity āha sāpi tam **39.172**

meti. **asāv** iti bhartā. **āśvasye**ti · āntarāśayasyāyatnopanatatvād dharṣavedanā.

ām ity evaṃ samādhāya bravīti smātra me kalā
mantro 'pi sādhanaṃ svasthā bhava sarvaṃ prasetsyati **39.173**

ām iti. **atra** bhartṛvaśīkriyāyāṃ sat**kalā** śobhanaṃ kauśalam. vyabhicārābhāvaḥ kauśalasya śobhanatvam. tadāha: **mantro 'pī**ti. mantrapūrvaṃ hi kalā yojitā na kvāpi vyabhicaratīti.

paraṃ tv asya tvayā bālāḥ katicic chmaśrujā vaśe
kāryās tat sādhanā śīghraṃ kriyeyaṃ phalinī bhavet **39.174**

39.168a ahassu em.] ahasmu J_3 **39.169b** lakṣayeḥ em. schol.] lakṣaye J_3 **9** māṅ em.] māj J_3 liṅ em.] liṭ J_3 **39.171b** añjasā em.] uṃjasā J_3 **15** mama em.] sama J_3 **39.172a** mā cintām em.] sā ciṃtā J_3 **18** bhartā em.] bhatā J_3 tvād dharṣa em.] tvārharṣa J_3 **21** kauśalam em.] kāśolam J_3 **39.174a** paraṃ tv asya em.] paratvaṃsya J_3 **39.174b** chmaśru em.] chaśru J_3

Anm. zu 39.170a *satarkasaṃnāha-:* Zweifelhaft. **Anm. zu 39.171a** *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht, so auch im Kommentar; vgl. Wortschatz → *marṣ*. **Anm. zu 39.173b** *me kalā:* Zweifelhaft, lies: *satkalā* wie im Kommentar?

suptasya talataḥ †śmaśrūstvā† tīkṣṇakṣuradhārayā
bālālīṃ samupādāya mahyam arpaya māciram **39.175**

tatra mantrakalādākṣāt pratikurve tathā yathā
seveta dāsavad bhartā yena prītim avāpsyasi **39.176**

paraṃ tv iti triślokī gatārthā.

visphārya kunayaṃ yāntaṃ tam asau patitā padoḥ
adyeti kathayām āsa tatheti prāha so 'pi tām **39.177**

visphāryeti. **adye**daṃ kurve · iti tvayāpy atra sajjena bhāvyam. **tathe**tīti · evam astu.

gatvāha svāminaṃ vāṣpaklinnākṣa uta sa tvaran
śodhayenaṃ salavaṇaṃ krītadāso 'dya dehi śam **39.178**

gatveti. **dehi śam** abhayaṃ me dehīti.

kiṃcic chrutaṃ mayāstīha vidhāsye vijñacetanam
tvām apīty āgamaṃ svāmiṃs tvarayeti niśamyatām **39.179**

kiṃcid iti. **āgamam** āgato 'smīti.

samāhitahṛdā bhāvyaṃ tvayādya svapnagocare
śrutaṃ hṛdrañjako jātaḥ ko'pi patnyās tavety alam **39.180**

samāhiteti. **alam** iti · asau bhavadvadhe saṃlagnadhīs tvayi nūnaṃ praharişyatīti.

dhīro bhūtvādya maddāsyaparīkṣāpūrvam ādṛtaḥ
nidrām abhinayan nāma buddhavṛtto bhaver iti **39.181**

dhīra iti. **parikṣe**ti satyavādy asāv utānyatheti. **nidrām** **abhinīyā**ntaḥpure praviśatas tavādyaivedaṃ viditaṃ bhavet. maddāsyam apy adyaiva viditaṃ bhaved iti.

ity asau sāntaraprajño bhuktvā kālikam odanam
antaḥpuragataḥ sākṣimīlitākṣa udāninat **39.182**

itīti. **sāntaraprajñaḥ** sarandhrabuddhiḥ. **kālikam** ekakālaniyatam. **udāninat** · ucchvāsān ujjagāra.

39.175d arpaya em.] arpasa J_3 **39.175b** kṣura em. vgl. 39.183c] kṣara J_3 **39.176c** bhartā em.] bhārtā J_3 **39.180c** jātaḥ $J_3^{p.c.}$] jātāḥ $J_3^{a.c.}$ **39.181d** bhaver Ch] bhaved J_3 **20** abhinīyā Ch] abhinīvā J_3 **24** udāninat Ch] tadāninat J_3

Anm. zu 39.175ab *śmaśrūstvā:* Lies: *śmāśrūs tvaṃ*? **Anm. zu 39.178c** *śodhayenam:* Höchst zweifelhaft, lies: *śocayet taṃ*? Oder ein Attribut zu *svāminam*, das auf *śodhitam* in 39.163d Bezug nimmt. **Anm. zu 39.182d** *udāninat:* Zweifelhaft, ein reduplizierter Aorist von *ud-an*?

pratīkṣamāṇā sāpy enaṃ saṃpannaṃ gāḍhanidrayā
avetya kṣuram ādāya tadantikam upāgamat **39.183**

pratīkṣamāṇeti. spaṣṭam.

spṛṣṭamātre śmaśruṇy eṣa netre unmīlya satvaram
utthāya vīkṣya tāṃ kamprāṃ kim etad iti cābravīt **39.184**

duḥśīle kā kriyaiṣeti krodhāviṣṭo drutaṃ kṣuram
hṛtvā śayād balāt tūrṇaṃ śiro 'syās tena cicchide **39.185**

spṛṣṭamātre · iti ca dviślokī.

chinnamātre 'tha śīrṣe 'syāḥ samantād udabhūd bhṛśam
mahān kolāhalas tasyāḥ pitārau caiyatur yathā **39.186**

chinnamātre · iti. **eyatur** ity āṅpūrvasyeṇo rūpam. ājagmatur ity arthaḥ.

adhikṣipya balād enam ānīya damaśālikām
tadādeśena jīvāntaṃ gamayām āsatur balāt **39.187**

adhikṣipyeti. **damaśālikā** daṇḍyadaṇḍāsthānī. **tadādeśena** daṇḍādhikāriśāsanena **jīvāntaṃ gamayām āsatur** mārayataḥ smety arthaḥ

ity ullekhakaceṣṭeyaṃ mayā lakṣaṇapūrvakam
udāhṛtā yayā nāśe nekṣyate punarutthitiḥ **39.188**

itīti. **nekṣyate** · iti **yayo**llekhakaceṣṭayā **punarutthitiḥ** punarutthānaṃ **nekṣyate**. yatrāsau baddhakakṣyo bhavati taṃ mārayety evety arthaḥ.

asādhāraṇalakṣaṇam asyāha: **astv** iti.

astv anyo'nyaṃ dvayor nāma vigraho dāhakṛt param
kāṣṭhe 'ṅgālādisaṃprāptyā tuṣyaty evātra durvidhaḥ **39.189**

anayor matsūcanay**ānyo'nyaṃ vigraho** yuddhaṃ **bhavatu**. ahaṃ labdhāvasaro **dāhakṛt**. **dāha** ity upalakṣaṇam anarthajātasya. amīṣu vyagravṛttiṣu gṛhakāṣṭhe 'ṅgāraṃ pātayāmīti **tuṣyatī**ty arthaḥ.

39.183a sāpy Ch] māpy J_3 **39.183c** kṣuram Ch] kṣaram J_3 **39.184d** cā Ch] yā J_3 **39.185a** duḥśīle Ch] duścīle J_3 **39.186b** bhṛśam Ch] bhraśam J_3 **39.186d** pitārau Ch] pitaro J_3 **14** daṇḍya Ch] daṃḍa J_3 daṇḍā J_3] daḍā Ch **18** yayo Ch] yoya J_3 ceṣṭayā J_3] ceṣṭāyā Ch **39.189a** dvayor Ch] tvayor J_3 **24** 'ṅgāraṃ J_3] gāraṃ Ch

---

Anm. zu 39.184, Metrum: Anuṣṭubh. Im ersten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[śm]aśr[u]* als kurze Silbe.

athānyāsya vidhā yo ’nyaśrutam anyatra kīrtayet
asyāpi darśanaṃ dūre parihartavyam ādarāt **39.190**

atheti. **asya** piśunasya. ekā vidhā svayam ullekhalakṣaṇā. **anyā** nigadyate · iti śeṣaḥ. tallakṣaṇam āha: **ya** iti. **anyaśrutam** anyasmāc chrutam. asau sūcaka iti kathyate pūrvas tūllekhaka[19] iti bhedaḥ. **ādarād** iti dharmyeyaṃ kriyā na dṛṣṭaikaphaleti bhāvaḥ. ubhayatrānucitam idaṃ yat **tad**darśanam iti.

atraiva bharayati: **balād** iti.

balād akṣisamāpattau nāvadheyāsya vāk kvacit
nāto vikṣiptadhīḥ kaścid vakravyastavidhir na vā **39.191**

balād akasmād anicchayeti yāvat. **akṣisamāpattau** dṛṅmelane jāte **nāsya** sūcakasya **vāk kvacid avadheyā** śrotavyā. **kvacid** iti saṃpattau vipattau vā. atra hetugarbham arthāntarayati: **nāta** iti. **ato** ’nyaḥ **kaścid** api **vikṣipta**buddhiḥ pratipathagāmibuddhir **na** bhavati. **vakraḥ** kuṭilo **vyasto** viparītaś ca **vidhir** yasya tādṛśo **nā**nyo ’stīti tatsaṅge vikṣiptamatitvavakravyastavidhisaṃbhāvanād iti.

uktaṃ cāmnāya eṣo ’sau jārajo nātmatātajaḥ
asti sāmānyato ’dṛṣṭānumānād gatir īdṛśī **39.192**

uktam iti. **āmnāye** rahasyaśāstre prāmāṇikokta ity arthaḥ. kuta ittham. adṛṣṭe ’rthe na mitiḥ prāmāṇikahṛdayāvarjinī. dṛṣṭam eva hi mahānasādau dhūmādi vahniṃ sādhayati. na punar adṛṣṭam ity atrāha: **astī**ti. yady api cānumānaṃ paro’kṣapramitisādhanaṃ dṛṣṭapūrvam eva pravartate tathāpi sāmānyato dṛṣṭaṃ nāmādṛṣṭapūrvam api sāmānyataḥ pramitiṃ sādhayati. yathā kriyāyāḥ karaṇasādhyatvānumāne rūpādikriyayākṣānumitisādhane ’dṛṣṭam evendriyajātaṃ sāmānyataś chidām upalakṣaṇīkṛtyānumitaṃ bhavati. tathedṛksargaviditajārajadarśanenāviditatathātve ’py **asau jāraja** ity anumīyata iti bhāvaḥ.

nidarśitam idaṃ Bhāṇīsrāphel-bhūmipateḥ purā
babhūva diṣṭe durbhikṣam anāvṛṣṭyeti śuśruma **39.193**

nidarśitam iti. **Bhāṇī · Īsrāphel**-nāmāsau vārttāvahaḥ. **diṣṭe** ’vasare · iti **śuśrume**ty ākhyāyikā vakṣyamāṇā nidarśanatvena grāhyā.

39.190b śrutam Ch] śratam J_3 **39.190c** dūre Ch] dhūre J_3 **3** ullekha Ch] allekha J_3 nigadyate Ch] nigadyota J_3 **4–5** pūrvas tū Ch] pūrvagū J_3 **5** dharmye Ch] dhardye J_3 **11** avadheyā em.] avedayā J_3, avedhayā Ch **39.192a** āmnāya J_3 schol.] āmnāna Ch **39.192c** sāmānyato Ch] sāmānyota J_3 **39.192d** gatir J_3] atir Ch **17** okta Ch] okuta J_3 **21** ānumiti Ch] ānamiti J_3 **22** sāmānyataś em.] sāmānyatac J_3 Ch ānumitaṃ Ch] ānimitaṃ J_3 **26** diṣṭe ’vasare Ch] diṣṭavesare J_3 śuśrume Ch] śuśruse J_3

Anm. zu 39.193ab *Bhāṇīsraphel-:* Lexikalische Entlehnung von *banī Isrāʿīl* ‚Israeliten‘.

[19] Vgl. 39.188a.

yatra yatsaṃtatau cāpi tatkṛpāsmannatis tathā
avatīrṇāpy athārūḍhā sa Mosas tam apīpalat **39.194**

yatreti. **tatkṛpe**śvaraday**āvatīrṇāsmannatiś cārūḍhā** tādṛg†anatya†karaṇe svasya svayam apakārakaraṇāt · **apīpalad** yogakṣemau prāpayām āsa.

tathāpattau sa tenaitya bahir ekāntagocaram
paṭhitvā niyatiṃ cānte cakame sarvamaṅgalam **39.195**

tatheti. **tathāpattau** tādṛśyām anāvṛṣṭirūpāyām āpadi. **sa** iti Mosāhvas sahajaratiḥ. **tena** iti rājñā. **bahir** iti nagarasīmāyāḥ. **niyatim** iti dīnākrandanastutim. **niyatiś** ca śapathapūrvaṃ paṇabandhādilakṣaṇā. **ante** paryavasānavelāyām. **sarvamaṅgalaṃ cakame** sarveṣāṃ maṅgalaṃ bhavatv iti **cakame**. **cakame** · ity ekavacanam asya Mosāhvasahajarates tatrāryasaṃmatākhyāpanārtham.

gateṣv atha tayor evaṃ caturṣu divaseṣv alam
na kācana samābhātābhijñānumatiśaṃsinī **39.196**

gateṣv iti. **evaṃ** niyatipāṭhena. **alam** ity upavāsādiniyamo 'py atrādhika iti sūcayati. **abhijñā**bhijñānaṃ lakṣaṇam iti yāvat. **anumatiśaṃsinī** tadanumananasūcinī yena kenacit tadabhijñānena tadanumatir gamyate saphalam idam asmākam iti nāsau kācanāpy abhijñā jātety arthaḥ.

evaṃgate sa nirviṇṇo 'srūṇy uccair ujjagāra ha
kim āpannaṃ vibho nau yā nābhijñā jāyate manāk **39.197**

evam iti. **nau** · āvayoḥ.

ity uccaiḥ svaram ābhāṣya sukham āhantum udyataḥ
gūḍhavācā babhāṣe 'sau mā meti vinivāritaḥ **39.198**

avadhehi nimittaṃ ced atra te 'kuśalā matiḥ
kiṃ nāmeyad gatā yate catvāro divasā iti **39.199**

catvāriṃśaddināny atra ced vāṃ gaccheyur añjasā
tathāpi nandanāsiddhir doṣasya balavattayā **39.200**

4 apakārakaraṇāt J_3] apakāraṇāt Ch **8** niyatiś J_3] viyatiś Ch **10** cakame em.] dakame J_3 Ch **10–11** āryasaṃmatā em.] āryasannatā J_3, āsannatā Ch **15** anumati em.] anamati J_3 **16** tadanumatir em.] tanumatir J_3 **39.197c** nau yā em.] nāyo J_3 **39.200a** catvāriṃśad em.] catvāriṃśar J_3 **39.200b** gaccheyur em.] gaccheyug J_3 **39.200c** nandanā em.] nandavā J_3

Anm. zu 39.194d *Mosaḥ:* Lexikalische Entlehnung von *Mūsā.* **Anm. zu 3** *-anatya:* Lies: *ānaty-a*? *anantya-*?

bhavatkule ’sti saṃjātaḥ sūcakaḥ ko’pi rodhakam
tatpāpaṃ bhavadāśāster iti satyena niścinu **39.201**

iti · iti catuḥślokī sphuṭārthā.

niśamyāsau śayau baddhvāsādya dainyoktim agrimām
uvāca brūhi ko ’stīti yathā paṇakarī kriyā **39.202**

niśamyeti. asau sūcako ’smatkule ko ’sti · iti **yathe**ti yanniścayena **kriyā** niṣkṛtiḥ **paṇakarī** syāt taṃ jñātvā paṇaṃ kārayāmīti.

vihasyāsāv athāhainaṃ naiṣā sādho mamaucitī
sthāpaye ’mum avadyārhaṃ kathaṃ syāṃ ca tathātmanā **39.203**

vihasyeti. **asāv** iti divyapuruṣaḥ. bhoḥ **sādho**. **eṣā** sūcako ’sāv astīti sūcakaprakāśana-lakṣaṇa**ucitī mama na**: ahaṃ tvāṃ bravīmi: asau sūcaka iti. atra hetuḥ: **sthāpaye** · iti. aham **amuṃ** sūcakam **avadyārhaṃ sthāpaye** nindyo ’sau sarvathā parivarjya iti **nindārhaṃ sthāpaye** nindāsthitimantaṃ karomi. nindyo ’sau dūrāt parivarjya ity aham **ātmanā**sau sūcaka iti **kathaṃ tathā syāṃ** kim ātmanaiva svaṃ sūcakaṃ karomīti.

ko ’tra punaḥ sāṃkaṭya upāya ity atrāha: **vaktavyam** iti.

vaktavyaṃ śiṣyate me ’tra vadāmi śṛṇu putraka
saṃgamayya svavaṃśyāṃs tvaṃ paṇaṃ kāraya māciram **39.204**

paṇaṃ kārayeti naivaṃ punaḥ kurma iti.

tanmadhyapatite tasmin kṛtakārye samāvṛtam
vidheyaṃ bhavitā guptiḥ sarvathā yad garīyasī **39.205**

tad iti. **kṛtakārye** vihitapaṇe tava **vidheyaṃ samāvṛtaṃ** kṛtācchādanaṃ **bhavite**ti. atra guptikaraṇe ’rthāntarayati: **guptir** iti. **garīyastvaṃ** ca kāryasiddheḥ parapaṭācchādanasiddheś ca.

niśamya drutam āhāsau saṃgamayya svavaṃśajān
paiśunyād vo ’dya gantavyaṃ yathā bhadraṃ bhaved iti **39.206**

niśamyeti. **adye**ty adyaprabhṛti.

tatheti sarvair niyatau kṛtāyāṃ kila tatkṣaṇam
papāta nabhaso vṛṣṭiḥ sudhādhāramayī bhṛśam **39.207**

39.202b āsādya dainyo em.] āsādyaidanyo J_3 **39.203b** mamau em. schol.] samau J_3 **10** bhoḥ em.] boḥ J_3 **13** ity aham em.] ityasāvaham J_3 **15** sāṃkaṭya em.] saṃkaṭya J_3 **18** kurma em.] karma J_3 **39.205a** tan em. schol.] un J_3 **39.206b** vaṃśa em.] yaṃśa J_3

tathetīti. **tathe**ti · evam astv ity anumatau **kṛtāyām**. **niyatiḥ** paṇabandhaḥ.

iti pratyayasiddhās te rājāno naiva jātv api
ādriyante khalavaco bibhyaty asmāc ca śatruvat **39.208**

itīti. **pratītapratyayāḥ** khyātapaṇāḥ. **asmāt** khalavacasaḥ.

āhur ākhyāyikām atra dṛbdhāṃ prācyair garīyasīm
kā nāma prācyabhaṇitir ānandāya na jāyate **39.209**

prācyaślāghāyai · arthāntarayati: **kā nāme**ti.

svaṃ dāsaṃ śikṣayā kaścid bodhayām āsa bhūpatiḥ
nedaṃ trayaṃ vidheyaṃ te yadīcchā sarvathaidhitum **39.210**

svam iti. **idaṃ trayaṃ** vakṣyamāṇam. **sarvathe**ti madīyā vyavahāravartanī dināt dinaṃ proccatarā bhaved iti sarvakiṃkarebhyo 'haṃ samīpavartī bhavāmīti na ca kadāpi prabhur matto vimanā bhaved iti ca.

asatyaṃ na tvayā bhāṣyaṃ jātu dveṣyo hy asau bhavet
sarvatrānarghapātraṃ ca śikṣeyaṃ prathamā tava **39.211**

asatyam iti. **dveṣya** iti · **asāv** asatyabhāṣī **sarvatra dveṣyo bhavet**. tathā**narghapātraṃ ca** lāghavapātraṃ ca bhavet.

madagre na vidheyā me ślāghā ca guṇakīrtanam
vedmy ātmānaṃ tvadādhikyād iti śikṣā dvitīyakā **39.212**

madagre · iti. **tvad** iti tvatta iti. **dvitīyike**ti svārthe kan.

na kathaṃcana kalyā te kāpīha piśunakriyā
tatrāpy arjakasainyānāṃ tṛtīyāsau kriyā śubhā **39.213**

neti. **piśunakriyā** piśunaceṣṭā. **tatrāpī**ti sarvasāmyenaitadavidheyatve sthite 'pi viśeṣato **'rjakasainyānāṃ** na vidheyeti. **kriyā** śikṣā.

atrābhyuccayadoṣam āha: **tathā ce**ti.

tathā ca kupitas teṣu nikaromi yadā tadā
jñātavṛttā dhruvaṃ cānyavaśyatāṃ mṛgayanty amī **39.214**

---

1 tathetī Ch] tatherī J_3 **39.208d** bibhyaty Ch] bhibhṛty J_3 **39.209a** āhur Ch] āhug J_3 **39.209a** atra Ch] utra J_3 **11** bhavāmī Ch] bhavāsī J_3 **15** dveṣyo Ch] dveṣo J_3 **39.212a** na Ch] no J_3 **39.212c** vedmy em.] vedy J_3, veddhy Ch **19** mad Ch] sad J_3 **22–23** viśeṣato 'rjaka J_3] viśeṣotarjaka Ch

nikaromi viprakārodyato bhavāmi. **jñātavṛttā** viditamadbhāvāḥ. **anyavaśyatāṃ mṛgayanti** svayam anyatra palāyante 'nyaṃ vā svāminam icchantīti.

bhavatu tādṛśā bahavo 'pi labhyanta iti cet tatrāha: **ittham** iti.

ittthaṃ gate puro me 'tra sarvataḥ samavasthite
praveśamārgaṃ labhate sarvato 'pi rujāntarī **39.215**

samavasthite saṃdhibandhādinā pratiṣṭhitaprāye. **āntarī** **rujā**śakyapratīkāreti bhāvaḥ. **labhate** · iti vartamānasāmīpye lapsyata ity arthaḥ. **sarvata** iti sanmāhātmyasainya-samarjakeṣv iti bhāvaḥ.

apūtamūrtināṇenābilacittena cāpy asau
nyubjā rītir iyaṃ tan me 'dṛṣṭāt kliṣṭāpi dṛṣṭabhīḥ **39.216**

apūteti. **anena** piśunenā**pūtamūrtinā**śuddhaśarīreṇa · **ābilacittena** sarandhrahṛdayen**eyaṃ rītir** madīyā rājyapālanādilakṣaṇā vā **nyubjā**dhomukhī mattaḥ parāṅmukhī bhavet. tatrān-artham āha: **iyam** iti. **tad** iti tadā · **iyaṃ dṛṣṭabhīr** adṛṣṭabhayād **api kliṣṭā** bhaved iti. a-dṛṣṭabhayaṃ vahnitoyādi. dṛṣṭabhayaṃ svaparacakrajam. tatrāpy atra svacakrārjakajam eveti mahān anarthāpāta iti bhāvaḥ.

phalitam āha: **tad** iti.

tad yadā dṛśyatām eti piśunaḥ kṛtināṃ tadā
kriyeyaṃ chinnarasano vidheyo 'sau drutaṃ balāt **39.217**

kriyeyaṃ sarvathā ciktiseyam. **asau** sūcakaḥ.

nidarśitam idaṃ Nūtnaśariṇy asmin mahīpatau
tadbhṛtyaḥ ko'py asaṃs tasya cakre paiśunyam antike **39.218**

nidarśitam iti. **asan** piśunaḥ. **cakra** iti paiśunyam uvācety arthaḥ.

kṛty asau tan niśamyāsya samyak chrutyavadhānataḥ
sādhu sādhv iti saṃbhāṣya provāca vadatāṃ varaḥ **39.219**

kṛtīti. **tad** iti paiśunyam.

39.215a me 'tra Ch] satre J_3 **6** āśakya J_3] āśaṃkya Ch **7** labhate Ch] plavate J_3 sarvata Ch] saṣvā J_3 san Ch] man J_3 **39.216b** bila Ch] bhitva J_3 **39.216d** āpi dṛṣṭabhīḥ em. schol.] āpyadṛṣṭadhīḥ J_3 Ch **11** randhra Ch] raṃdhru J_3 **12** madīyā em.] bhavīyā J_3 Ch mattaḥ Ch] martaḥ J_3 **39.218a** nidarśitam Ch] nidarśatam J_3

Anm. zu 39.218ab *Nūtnaśariṇi:* Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von *[Ḫusrau I] Nūšīrvān*; vgl. S. 60.

saṃvādyante mayemās te bhāṣāḥ satyatayā bhavān
dhruvaṃ sūcakadoṣeṇa ripur daṇḍyo 'sti cānyathā **39.220**

saṃvādyanta iti. **mayemās** tava **bhāṣāḥ saṃvādyante** parīkṣām āpyante. tatra ca **satyatayā**: yadīmāḥ satyā bhāveyus tadā **bhavān niścitaṃ sūcakadoṣeṇa ripur** asti. sūcako hi sarvathā mahātmabhiḥ śatrur eva gaṇyaḥ. **anyathe**ti satyatvābhāve yadīmā giro 'satyā upalabhyante tadā **bhavān daṇḍyo 'stī**ti tvayi daṇḍaṃ pātayāmīti bhāvaḥ. ubhayathāpy anena bhavān avadyārho 'sīti bhāvaḥ.

tṛtīyo 'pi paṇo 'stīha naivam ity anusaṃdhitaḥ
kṣāmyāmy apīti saṃdhārya yathecchaṃ vartyatāṃ tvayā **39.221**

tṛtīyo 'pīti. **ihe**ti paiśunye. **nā**dyaprabhṛty **evam** ahaṃ kadāpi vidadhe · ity **anusaṃdhitaḥ** smṛtipūrvaṃ paṇakaraṇāt. imāṃ gataprāyāṃ kriyāṃ **kṣāmyāmy apī**ti **saṃdhārya** svayaṃ buddhyā vimṛṣya **yathecchaṃ vartyatāṃ** riputvaṃ vā svīkuru daṇḍyatvaṃ vā svīkuru smṛtiṃ vā svīkurv iti.

niśamya giram asyāsau vicāryāpy āha bhūmukhaḥ
kṛpālo gatam evāsmāt kṣamasvādyaiva māṃ prati **39.222**

niśamyeti. **bhūmukha** iti svakriyā·anucitatvāt · hīnatāsya iti bhāvaḥ. **gatam** iti bhāve ktaḥ. **asmāt** paiśunyāt. itthaṃ c**ādya māṃ prati kṣamasva** nādyārabhyemāṃ kriyāṃ kadāpi †cārum† ārabha iti.

vilokyāntaram asyāsau Navabāṇy āha saṃmitam
prasanno bhava jānīhi saṃdhā svā pālitā mayā **39.223**

vilokyeti. **antaram** iti lajjānatānanatvādinā paiśunyatyāgam. **jānīhī**tyādi kṣāntaṃ mayeti bhāvaḥ.

nārpatyaṃ tad idaṃ nāma yad amī tatsamīpataḥ
śīghraṃ syur malinacchāyā bhāskare timiraṃ kutaḥ **39.224**

nārpatyam iti. rājāno hi bhāskaraprāyāḥ piśunāś ca timiraprāyā iti bhāvaḥ.

bhūdaraṃ dhruvam etasmāt syāc cintādhūmasaṃkulam
na cāsau prīyate tatra na cāsaubhayasaṃgatiḥ **39.225**

39.220d ripur em. schol.] punar J_3 Ch **39.221c** kṣāmyāmy em. vgl. schol.] kṣāsyāmy J_3 **11** kṣāmyāmy em.] kṣāmyasy J_3 **12** yathecchaṃ em.] yatheccha J_3 vartyatāṃ em.] vartyaṃtāṃ J_3 **39.223b** Navabāṇy em.] navadhāṇy J_3 **21** lajjā em.] lajja J_3 jānīhī em.] jānī J_3 **39.225a** bhūdaraṃ em. schol.] bhūdara J_3 **39.225c** prīyate em. schol.] prīyater J_3

Anm. zu 12 *vimṛṣya:* Synonym zu *vimṛśya* gebraucht; vgl. Wortschatz → *marṣ.* **Anm. zu 39.223b** *Navabāṇī:* Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von *[Ḫusrau I] Nūšīrvān*; vgl. S. 60.

bhūdaram iti. **etasmāt** piśunāt. **bhūdaraṃ** bhūmīmaṇḍalābhogaḥ. **cinte**ti vyagratāmālinyasaṃbādhitaṃ **syād** bhavet · iti paraviṣayaṃ paiśunyaphalam. atha svaviṣayaṃ paiśunyaphalam uttarārdhenāha: **na ce**ti. **tatra** piśune **'sau** paramakāruṇikaḥ parameśvaraḥ **prīyate** prītamanā bhavati. tath**obhayasaṃgatiḥ** svakīyaparakīyaprītir lokadvayaprītir vāsya bhavatīti · anayā kriyayā nātra sve pare vā prīyante. na cehāmutrāpy asya sukham ity āśayaḥ. ato na jāne kimartham enāṃ kriyām asau svīkarotīti tātparyam iti dvitīya**ca**kārāśayaḥ samuccayasyaikenaivoktaprāyatvād iti.

prācyā atrāpy udājahrur Mutajem-nṛpatiṃ prati
ko'py ārāt praiṣiṣal lekhyam adhyakṣaḥ kila durvidhaḥ **39.226**

prācyā iti. **ārād** dūrataḥ. **adhyakṣo** 'dhikṛto dattatadbhūbhāgādhipatyaḥ. **durvidho** duṣṭaprakāraḥ · buddhidaridro vā.

samāpya svakriyāṃ sādhusamācāro vidher vaśāt
saṃsthāpya dravyasaṃpattiṃ maitro 'sau sadgatiṃ gataḥ **39.227**

samāpyeti. **svakriyā** svavarṇāśramarahitakarma **sādhusamācāra** iti śamādisalakṣaṇopetaḥ. **vidher vaśāt** prārabdhapūrtyā **dravyasaṃpattiṃ saṃsthāpye**ti śiṣṭam asya dravyaṃ sthāne sthāne patitam astīti **sadgatiṃ** satkarmārjitāṃ svargādigatim.

putra eko 'sti bālaś ca pratīkṣe prabhuśāsanam
asmai kiṃcit samarpyādya śiṣṭaṃ nyāsena rakṣyate **39.228**

putra iti. **eka** iti dravyasaṃpattibhāravahanākṣamaḥ. **pratīkṣe** · idaṃ kartavyam eva mayā paraṃ tu bhavacchāsanaṃ pratipālayāmi. **adye**ti bālye **kiṃcid** iti · etadvyayocitam.

atra svakauśalakhyāpanārtham āha: **rakṣe**ti.

rakṣeyam adhunāsyāpi kośe vṛddhikalā śubhā
kīrtiḥ samayadānāc ca sarvatheyaṃ kriyā śubhā **39.229**

adhunā bālye. **asya** bālasy**āpi**. anyathā dravyasaṃpattau mamāsādhitāyāṃ bālatvān na dhanam evāpahariṣyanti yāvad enam api ghnantīti. asmākaṃ ca kośavṛddhikalā śubhāya syāt. kośavṛddhau hi sarve rājānaṃ mānena paśyantīti. **kīrtir** iti **samaya** āyāte yūny asmiñ jāte nyāsa**dānād** asmākaṃ kīrtir api jāyata iti. **sarvathā**dhunā bhaviny api kāle svaparaviṣayatayāp**īyaṃ kriyā** vicāraṇā **śubhā** śubhadāyiny astīti.

---

2 saṃbādhitaṃ em.] saṃbādhita J_3 **39.226b** Mutajem em.] sutajem J_3 **39.226a** atrā em.] putrā J_3 **39.229c** samaya em. schol.] saṃmaya J_3 **24** bālye em.] bhālye J_3 mamā em.] samā J_3 bālatvān em.] bhālatvān J_3

Anm. zu 39.226b *Mutajem-:* Lexikalische Entlehnung von *Muʿtaṣim.* **Anm. zu 39.226c** *praiṣiṣat:* Reduplizierter Aorist (Kausativ) von *pra-iṣ.*

vilokyāśu sa tatraiva pattrapṛṣṭe svapāṇinā
samādhāya nibadhyāpi prajighāya yathāgatam **39.230**

vilokyeti. **āśv** iti · atra viṣaye kālakṣepo 'narthāyeti. **svapāṇine**ti mātrānyo 'pi kaścid rahasyavedī bhaved iti. **samādhāya** samādhānaṃ likhitvā. **nibadhyāpi** svayam ity atrāpi saṃbadhyate.

kṣāmyatv amuṃ svatantro 'sau bālaṃ cāvatu sarvathā
taddhikkārāṅkitamukho yātv ayaṃ dṛśyatāṃ khalaḥ **39.231**

kṣāmyatv iti. **asau svatantraḥ** parameśvaro **'muṃ** paralokagataṃ dravyasvāminaṃ **kṣāmyatu** nyūnādhikam apamārṣṭu. tat**putraṃ** cainaṃ **sarvathā rakṣatu** dehena kuśalinaṃ dravyasaṃpattyā ca samṛddhaṃ kuryād iti **sarvathā**padasyāśayaḥ. **asau** ca **khalo** duṣṭāśaṃsī **taddhikkārāṅkitamukho dṛśyatāṃ yātu** nagnatvād draṣṭum ayogyamukho bhavatv ity arthaḥ.

samādhānaṃ niśamyāsau tatkṣaṇaṃ mliṣṭacetanaḥ
kiṃ vacmīti ca mūrchitvā papāta dharaṇītale **39.232**

samādhānam iti. spaṣṭam.

mā vādīr jātu paiśunyaṃ kasyāpi nṛpasaṃnidhau
astu nāmāpi niṣṭhāyāṃ niḥśvāsāt trāsyam eva te **39.233**

mā vādīr iti. **astu nāme**ti na tāvat saṃbhāvayāmi: nṛpasaṃnidhau tavaitat paiśunyaṃ jātv api labdhāvakāśaṃ bhavati. kadācid **bhavatu nāma** tathā**pi niṣṭhāyāṃ** paryantakāṣṭhāyāṃ **te** tan**niḥśvāsāt trāsyaṃ** bhetavyam. yadāsāv ākṣipto duḥkhenoṣṇaṃ niḥśvāsam udgiratīti tadā kā tava gatir iti ca.

dṛṣṭaṃ cānaghaniḥśvāso nirundhan sarvathā balāt
karoti pracyutān bhāgyāt paryaṅkād api coddhatān **39.234**

dṛṣṭaṃ ceti. **nirundhan** timirāvṛtā diśaḥ kurvan. **uddhatān** madāvaliptamatīn.

dvitīyo 'sau prakāro 'sya paiśunyākhyo nirūpitaḥ
samāhitahṛdo bhūtvā tṛtīyaṃ śṛṇutādhunā **39.235**

dvitīya iti. **asya** khalasya.

svārthaikaprasitā nāma ye syuḥ kecana bhūtale

---

3 kṣepo 'narthāye em.] kṣepanorthāye **39.231d** khalaḥ Ch] khaluḥ J_3 **11** draṣṭum Ch] duṣṭam J_3 **39.232c** vacmī Ch] vadhmī J_3 **39.233b** saṃnidhau Ch] sānnidhau J_3 **39.233c** nāmāpi Ch] nāmapi J_3 **19–20** te tanniḥśvāsāt Ch] tato niḥśvāsār J_3 **21** kā Ch] kār J_3 **24** matīn Ch] satīn J_3

sudhībhir amuto bhāvyaṃ dūrāt kuśalam icchubhiḥ **39.236**

svārtheti. **prasitās** tatparāḥ. *tatpare prasitāsaktāv*[20] ity Amaraḥ. **amuto** 'mībhyaḥ.

nanu sarvaḥ svarthaṃ samīkṣata iti nayena kā nāmāmīṣāṃ khalatety āśaṅkya satyam ity ardhāṅgīkāreṇa samādhatte: **yat kiṃcid** iti.

yat kiṃcit te vadeyuś ca kuryur vā svārthatatparāḥ
balān nirṇāśayanty eva tenānyasamabhīpsitam **39.237**

satyaṃ sarve svārthaṃ samīhante vadanti kurvanti ca. nāmī vācyārhāḥ. kiṃtu **tatparā** iti tatparatvam atra doṣaḥ. tatparatayā hy amī **pareṣṭaṃ nirṇāśayantī**ty asāv amīṣām adhikṣepaḥ.

dharmarītiṃ nirākṛtya premarītim athāpi vā
tat tathācaratāṃ nūnam anarthāyopakalpate **39.238**

dharmeti. **tad** iti karaṇaṃ bhāṣanaṃ vā.

tathā ca sa Huśaṅg-rājā svaśikṣāyām uvāca ha
tannaighnyasakhya ākuñcyāḥ svāśāṃśukadaśā iti **39.239**

tathā ceti. **he**ti prasiddhau. **teṣāṃ** khalānāṃ **naighnyasakhye** 'dhīnatāyāṃ sakhye ca. **svāśāṃśukadaśāḥ**: **svāḥ** svakīyā yā **āśās** tā ev**āṃśukāni** teṣāṃ **daśā** antyabhāgā. **ākuñcyāḥ**: nāmīṣv adhīnatvaṃ sakhyaṃ vā kadāpi vidheyam. tebhyo dūrata evāsyam ity arthaḥ.

nūnaṃ ye svārthaniṣṇātās te hārdaṃ nāṭayanty alam
sadācāramaṇīn bhraṣṭaguṇān visrāvayanti ca **39.240**

nūnam iti. **hārdaṃ nāṭayanti**: ete vayaṃ bhavatpūrveṣāṃ saṃbandhino 'bhūma bhavatāṃ ca kiṃkarāḥ sma iti svārthabalena premābhinayanti. na tv eṣām antaḥ premagandho 'py astīti ta ete 'ntar duṣṭācāragrastatvāt **sadācāramaṇīn bhraṣṭaguṇān** sato **visrāvayantī**ti · itas tato vināśayanti. yathā bhraṣṭaguṇā maṇaya itas tato vikṣipyante tathā sadācārā api bhraṣṭaguṇā itas tato vikṣiptā bhavantīti bhāvaḥ.

tāvad guṇombhitācāramaṇimālā vibhāty asau
yāvat svārthagatis teṣām ante cābhāsatā dhruvam **39.241**

tāvad iti. **guṇāḥ** śāntatādayaḥ satyaṃ ca. **svārthagatiḥ** svārthasādhanā. **ante** · iti svārthasiddhau. **ābhāsate**ti guṇā apy ābhāsamātrasārāḥ. **maṇayo** 'py ābhāsamātrasārā ity arthaḥ.

39.236c amuto Ch] asuto J_3 **3** nayena J_3] yena Ch khalate Ch] khalute J_3 **3–4** ity ardhā Ch] itirdhā J_3 **8** īty asāv Ch] ītisāv J_3 **21** ācāra Ch] acāra J_3 itas Ch] yatas J_3

Anm. zu 39.239a *Huśaṅg-:* Lexikalische Entlehnung von *Hūšang*.

---

[20] Amarakośa, Ed. SARDESAI 3.1.9a.

satkāryakīrtiṃ manujam antar āviśya te kṣaṇāt
tathā vidadhate śīghraṃ yathāsau khalatāspadam **39.242**

sad iti. **khalatāspadaṃ** tat satkāryaṃ sāpi satkīrtir naśyatīty arthaḥ.

mā dehy asya sṛtiṃ svasmin subuddhe 'smād dhruvaṃ tava
madhyaṃ lagnaprahāraṃ drāg darśanāyogyatām iyāt **39.243**

mā dehīti. **asya** svārthānveṣiṇaḥ. **asmād** iti ca svārthānveṣiṇaḥ. **darśanāyogyatām**: nānyasmai tad darśayitum api yathāyogyatā bhavet tathā **lagnaprahāraṃ** bhavet · iti.

śaṭho 'sau vañcakaś cāpi māyy asau darśayatv alam
sakhyaṃ nāpaiti taddauṣṭyaṃ yad antaḥ kṛtasaṃsthiti **39.244**

śaṭha iti. spaṣṭam.

tathā pratyāyayanty ete yathā kausṛtyam eva tat
teṣāṃ nayarahasyena vibhāty ā phalato 'dhiyām **39.245**

tatheti. **ā phalataḥ** phalakoṭiṃ yāvat. **adhiyām** alpadhiyām. jāte tu phale kausṛtyam idam iti bhāti.

teṣām ahitam ābhāti hitaṃ vā hitam anyathā
tat tadvacasi no bhāvyaṃ viśvastamatinā drutam **39.246**

teṣām iti. **vā** · ivārthe: **hitam** iva**bhāti**. **hitaṃ** ca **teṣām anyathe**ty ahitam ivābhāti. **tat** tasmād dhetoḥ. **drutam** ity aparīkṣyety arthaḥ.

atīva yatanīyaṃ ca satyatākṛtaye budhaiḥ
amīṣām anyathā śvabhrapāto 'sti na ca dūrataḥ **39.247**

atīveti. spaṣṭam.

yadonmocayate svārthaparo 'sāv adharau śanaiḥ
āvirbhāvayate doṣāṃs tadā śāntātmanām api **39.248**

yadeti ca.

āvirbhāvayate yāvan nāsya saṃlāpam añjasā
tāvat katham asau nāma puruṣatvena gaṇyate **39.249**

---

3 sāpi em.] māpi J_3 Ch **39.243a** mā Ch schol.] sā J_3 **39.243a** sṛtiṃ Ch] syatiṃ J_3 **39.243b** dhruvaṃ Ch] druvaṃ J_3 **39.243c** drāg J_3] drā Ch **39.244c** sakhyaṃ Ch] madhyaṃ J_3 rep. 39.243c **39.244c** dauṣṭyaṃ em.] dauṣṭya J_3 Ch **39.245a** pratyāyayanty em.] pratyāpayaṃty J_3 Ch **39.248b** adharau Ch] adharo J_3 **39.248c** bhāvayate Ch] bhāvayato J_3

āvir iti. **asya** svārthānveṣiṇaḥ. **añjasā** tattvena. **tāvad** iti sa eva puruṣagaṇanām upaiti yas **tat-saṃlāpam āvirbhāvayate**: ayam atra tavāśaya iti.

atrodāharaṇavyājenāha: **tathā ce**ti.

tathā ca sa Śakendro 'pi mantriṇaṃ taṃ mahādhiyam
papraccha vada ko dāsya ucito 'nucitaś ca kaḥ **39.250**

taṃ mantriṇam Arustātālinam. **ka** iti kiṃguṇo dāso vidheyaḥ kiṃdośaś ca parihārya iti.

Śakendravacanaṃ śrutvā sa tam āha mahāmate
vadāmi dāsacarite kiṃcid atra niśāmaya **39.251**

Śakendreti. **niśāmaya** samāhito bhava.

pratītipālako mānī saṃtuṣṭo bhadravādy api
kāryanirvāhakaś cittāvarjako dāsa iṣyate **39.252**

pratītīti. **pratītipālakaḥ** svaviśvāsarakṣakaḥ. **mānī** mānam eva sarvathā kalayati. **saṃtuṣṭa** iti mānalabdhenālpenāpi prasannacetā ity arthaḥ. **bhadravādī** na kadācanāpi pratyakṣaṃ vā paro'kṣaṃ vā svāmino 'bhadraṃ vadatīti. **kāryanirvāhakaḥ** kāryaśarīram antaṃ prāpayatīti. na kevalaṃ pratijñātaiveti bhāvaḥ. **cittāvarjakaś** cittarañjakaḥ.

gṛdhnur arvamatis tṛṣṇag durmukhaḥ śāḍakas tathā
hṛdayāntarakṛd vāpi krīto 'pi tyājya iṣyate **39.253**

gṛdhnur iti. **gṛdhnur** yo lobhena viśvāsam apy apākaroti. **arvamatir** nīcamatir amānīti bhāvaḥ. **tṛṣṇak** · asaṃtuṣṭaḥ. **durmukho** 'baddhamukhaḥ pratyakṣaṃ paro'kṣaṃ vā svāmy-avadyaṃ vadatīti. **śāḍakaḥ** kevalaṃ katthate yo na punaḥ kāryaṃ nirvāhayatīti. **api**śabdo bhinnakramaḥ: **krīto 'pī**ti.

apākaroti yo gardhād vidvāṃsaṃ madamūḍhadhīḥ
tasyeha khidyato 'mutra duṣkīrteḥ syāt kutaḥ sukham **39.254**

apākarotīti. tathā ca Vyāsaḥ:

divaṃ spṛśati bhūmiṃ ca śabdaḥ puṇyasya karmaṇaḥ

---

3 atro Ch] śatro J_3 vyājenāha em.] vyājāha J_3 Ch **39.250a** Śakendro Ch] śakondro J_3 **39.250d** ucito em.] ucitau J_3, udhito Ch **39.251c** dāsa em.] dāma J_3 Ch **14** vadatī Ch] bhavatī J_3 **39.253a** arva Ch] ardha J_3 **39.253c** kṛd J_3] kṛt Ch **39.253d** krīto Ch schol.] prīto J_3 **39.253a** tṛṣṇag em. schol.] tṛṣṇā J_3 Ch **18** arva Ch] ardha J_3 **20** katthate Ch] karthato J_3

Anm. zu 39.250a *Śakendraḥ:* Deutbare(?) lexikalische Entlehnung von *Iskandar/Sikandar* Alexander.
Anm. zu 6 *Arustātālinam:* Lexikalische Entlehnung von *Ariṣṭāṭālis* Aristoteles.

yāvat sa śabdo bhavati tāvat puruṣa ucyate[21] · iti.

prasaṅgāgatam āha: **nīce**ti.

nīcasargaṃ samāśritya yo mānaṃ hāpayej jaḍaḥ
sa uccaiḥpadam āsādya pataty eva na saṃśayaḥ **39.255**

spaṣṭam.

yas tamenāpi saṃtoṣam upekṣeta jaḍāśayaḥ
so 'narghaṃ śevadhiṃ hitvā durvidho yācate paṇān **39.256**

ya iti. **tamas** tṛṣṇā. **paṇān** iti varāṭikāḥ. tathā ca Bhāskaraḥ:

varāṭikānāṃ daśakadvayaṃ yat sā kākinī tāś ca paṇaś catasra[22] iti.

durmukhatādūṣaṇāyāha: **durmukhatvam** iti.

durmukhatvaṃ samāsādya yo mliṣṭāṃ kurute giram
sa dūṣyo nitarāṃ loke dūravāsam avāpnuyāt **39.257**

spaṣṭam. **dūravāsam** iti. ataś ca bhadravādī satataṃ samīpavāsam avāpnuyāt · ity artha-siddham.

kevalaṃ ślāghate yaś ca na nirvāhayate kriyām
sarvābhiśasta eṣo 'pi kathaṃ sukham avāpnuyāt **39.258**

kevalam iti. **sarvābhiśastaḥ** sarvair uttānabuddhir asāv iti dūṣitaḥ.

na rañjayati yaś cittam antarānveṣaṇodyataḥ
alaṃ premṇāsya kriyate bāhyo 'sau nayanirṇaye **39.259**

na rañjayatīti. **asya premṇālam** iti na kadāpy asau svāmipremapātraṃ bhavati. pratyuta **nayanirṇaye** prāpte **'sau bāhyaḥ kriyate** naitatsaṃmukhaṃ kiṃcanāpi rahaḥkāryaṃ kartavyatām eti · iti.

dṛḍhabuddhiṃ samāsthāya dharme yaḥ svāminaṃ bhajet

---

9 daśaka Ch] daśavā J_3 **39.257d** dūra J_3 schol.] dūrā Ch **13** vāsam J_3] yāsam Ch **17** asāv em.] amāv J_3 Ch **39.259a** cittam Ch] cittas J_3 **39.259b** antarā Ch] antara J_3 **21** nirṇaye Ch] nilaye J_3

Anm. zu 39.256a *tamena:* Zweifelhaft, ebenso *tamas* im Kommentar. **Anm. zu 39.259, Metrum:** Anuṣṭubh. Im dritten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[sy]a kr[i]* als kurze Silbe.

[21] Mahābhārata, Ed. SUKTHANKAR 3,191.21. [22] Bhāskara: Līlāvatī, Ed. PANDEY paribhāṣā 2ab, dort a: *varāṭakānāṃ* …, b: … *kākiṇī* …

tenāsau svaś ca kuśalī lokānantyāya kalpitaḥ **39.260**

dṛḍheti. **dharma** iti: asau mama svāmī. aham etadbhṛtya iti sarvakṛtyeṣu **dṛḍhamatir bhūtvā yaḥ svāminaṃ sevate tena** bhṛtyen**āsau** svāmī **svaś cā**tmā **kuśalī**hāvāptakuśalaḥ paratra **lokānantyāya kalpita** iti.

dharmabuddhir iyaṃ nāma svargamārga udīritaḥ
anena caratāṃ nityaṃ devatvam upajāyate **39.261**

dharmabuddhir iti. svargamārgacāriṇo hi devā iti.

pramādamattadhīr yo 'pi kumārgeṇātra vartate
alaṃ svāmiviṣādena svayaṃ yat sobhayacyutaḥ **39.262**

pramādeti. **alam** iti svāmy asāv anena khedita iti na tasya śocyatvam. **yat sa svayam ubhaya-cyuta** iti tasyaiva śocyatvaṃ śiṣyate. **atre**ti svāmini. **sobhaye**ty atra pādapūraṇe saṃdhiḥ.

guṇāḥ sapta mayeme te dāsānām uditā vibho
pratiyogyanvitāḥ śailī bhāty eṣā nitarāṃ bhuvi **39.263**

guṇā iti. **septe**ti *pratītipālaka*[23] ityādayaḥ ṣaṭ. dharmaś[24] ca saptamaḥ. **pratiyogī**ti yathā *pratītipālaka*[25] iti guṇatvenoktaḥ · atraiva *gṛdhnur*[26] iti pratiyogitvenoktaḥ. nanu kṛtaṃ pratiyogikathanenaikārthatātparyād ubhayor ity atrārthāntarayati: **śailī**ti. sarvatra hi pratiyogisāmīpye naiva tattvanirṇayo bhavatīty āśayaḥ.

eṣāṃ saptānām auttarādharyaṃ prakaṭayati: **tatrāpī**ti.

tatrāpi mukhyam eteṣāṃ dharmasthairyaṃ tadanvaye
anuyanty apare dhīrair atraiva kriyatāṃ bharaḥ **39.264**

tatrāpīti. **tatrāpī**ti svāmibhṛtyabhāvalakṣaṇe dharmasthairye bhṛtyena samāśrite. pratīti-pālakatvādayaḥ ṣaḍguṇās tad **anuyantī**ty ato hetor **dhīrair atraiva** dharmasthairye **bharo** 'tiśayo **vidhīyatām** iti · **anye** santu mā vā. sati tv asmin svāmibhṛtyabhāvo virājate · iti. ayam evāśayaḥ: ṣaḍguṇānāṃ sāmastyakathanena dharmasya ca pṛthakkathanena kavināviṣkṛta iti bodhyam.

2 mama Ch] sama J_3 kṛtyeṣu Ch] kṛteṣu J_3 **3** sevate Ch] mevate J_3 **7** cāriṇo Ch] dhāriṇo J_3 **39.262c** svāmi Ch] bāmi J_3 **11** śocyatvaṃ Ch] śodhyatvaṃ J_3 sobhaye Ch] sabhoye J_3 **14** pratīti Ch] om. J_3 **15** oktaḥ Ch] okṣaḥ J_3 **16** atrā Ch] atā J_3 **17** nirṇayo em.] nirṇaye J_3 Ch **18** saptānām Ch] saptānās J_3 auttarādharyaṃ em.] auttarācaryaṃ J_3 āttorādharyaṃ Ch **39.264d** atraiva Ch] atravai J_3 **39.264d** bharaḥ Ch] baraḥ J_3 **22** dhīrair Ch] dhīrait J_3 bharo J_3] bhau Ch **23** anye Ch] aṃtye J_3 santu J_3] maṃtu Ch vā Ch] yā J_3

Anm. zu 39.262d *sa ubhaya:* *saḥ* wird hier m. c. endungslos gebraucht, vgl. 1.1 und PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pāda-pūraṇam.*

[23] 39.252a. [24] Vgl. 39.260f. [25] 39.252a. [26] 39.253a.

atraiva vaktavyaśeṣam āha: **aucitī**ti.

aucity eṣāpi sadrājāṃ saptavargā ime khalu
na jātv antikam āneyāḥ sā vṛddhis tat paraṃ padam **39.265**

eṣātraiva prastūyamānā. **ime** · iti vakṣyamāṇāḥ. ayam api vyasanityāgaprakāra ity arthaḥ.

dviṭ pāmarottānasaṃvid abaddhavadanaiḥ saha
satyānabhijño ’nṛtavāg vācāṭaś ceti te matāḥ **39.266**

dviḍ iti. **uttānasaṃvid** uttānabuddhiḥ. **abaddhavadano** yo ’pṛṣṭo ’pi madhye ’kasmād uttiṣṭhati. yaḥ satyaṃ nāma vastu kiṃ phalaṃ ceti nābhijānāti sa **satyānabhijñaḥ**. **anṛtavāg** asatyabhāṣī. **vācāṭo** bahugarhyavāk.

atra phalanirdeśena heyatāṃ prakaṭayati: **atīve**ti.

atīva śaṅkyaṃ dviṣato nāptavyo ’sau svam antikam
antar marmanimagnaṃ tad viṣaṃ kenāsya śāmyatām **39.267**

svaṃ svakīyam. svasamīpe nāsya kadāpy avakāśo deya iti bhāvaḥ. atra tātkālikī premagatir akiṃcitkarīty āha: **antar** iti. sarvavidhibhyo ’ntaraṅgavidhir balīyān iti nyāyāt. **viṣam** iti vaira-lakṣaṇam.

atraiva bharayati: **atīve**ti.

atīva durvidham idaṃ viṣaṃ yan nauṣadhādinā
niryāti gatir asyeyaṃ jīrṇir niryātanāpi vā **39.268**

auṣadhaṃ sāmādiprayogaḥ. **niryāti** bahir bhūyo ’pagacchati. tarhi kāsya gatir ity āha: **gatir** iti. **jīrṇis** tatraiva pralayaḥ. pralaye prāṇaiḥ saha niryātīty arthaḥ. atha **vā niryātanā** pratikriyā. śodhite vā vaire vairam apayātīty arthaḥ.

jvalatkuliśam evedaṃ pated yatrorvy asau kṣaṇāt
samūlaśākhavṛkṣaughā bhasmasāt syān na saṃśayaḥ **39.269**

jvalad iti. **asāv urvī** pratiyogilakṣaṇā. **mūlaṃ** pitṛpitāmahādi **śākhā** saṃtatipravāhaḥ · **vṛkṣaś** ca svayaṃ pratidvandvī.

atra pramāṇayati: **bhaktān** iti.

bhaktān bodhayituṃ so ’pi svatantro ’ta uvāca ha

39.265b ime Ch] yame J_3 **39.266c** ānabhijño J_3 schol.] ābhijño Ch **8** kiṃ J_3] kiṃ kiṃ Ch satyā Ch] matyā J_3 **14** vidhir Ch] vidhit J_3 **19** bhūyo em.] bhūyā J_3 Ch kāsya Ch] kāmya J_3 **39.269b** orvy Ch] ordhy J_3

bhos tacchāyāṃ mṛgayata dviḍvairoṣṇātapād iti **39.270**

ata iti vairasyaivaṃsargatvāt. **bhor** iti bhaktābhimukhye. **tacchāyām**: **tasya** svatantrasya sveṣṭadevasya **cchāyāṃ** dayāvaraṇam.

kiṃ nāma gaṇyaṃ dauṣṭhavaṃ viṣasyāsya balād dhi yat
sukriyām akriyāṃ kṛtvā dahaty eva jaḍaṃ naram **39.271**

dauṣṭhavam iti. **asya viṣasya** vairākhyasya **dauṣṭhavaṃ** duṣṭhubhāvaḥ. **kiṃ gaṇyaṃ** gaṇanocitaṃ kiṃ na gaṇyatām eti. tathā hīti dṛṣṭāntāśayenāha: **balād** iti. yasmād idaṃ vairaviṣaṃ **sukriyām** api vairākrāntamatitvād **akriyāṃ** duṣkriyāṃ **kṛtvā** duṣṭeyaṃ mama kriyeti **balād** vedayitvaitad vairaviṣaṃ **jaḍaṃ naraṃ dahati** grasatīti.

yathā jhaṭiti dāhyaidho bhasmasāt kurute 'nalaḥ
tathedaṃ tucchahṛdayā nityāmnāye 'py udīritam **39.272**

yatheti. **dāhyaidhaḥ** śuṣkendhanam. **idaṃ** vairaviṣam.

kusargo 'yaṃ svacittottha īrṣyā yāsau piśācikā
anayāviṣṭabuddhīnāṃ kutaḥ smṛtir udeṣyati **39.273**

kusarga iti. **smṛtiḥ** sadācāravartanī sadācāragrāsavidhāyinīyam ity arthaḥ.

sargo 'sau jātu nāpaiti grahaṃ vardhayate 'py alam
asyoktir api loke 'smin nūnaṃ medhāpramoṣiṇī **39.274**

sargo 'sāv iti. **grahaṃ** hevākam. **asya** vairasargasya. **medhā** dhāraṇāvatī dhīḥ. itthaṃ ca medhāvino 'py asau bhraṃśakāraṇam iti kā nāma kathā sāmānyānām ity asau sargo vācāpi noccāryo medhāpramoṣakatvād iti bhāvaḥ.

upadeśaśravaṇāyābhimukhīkṛtyāha: **saṃdhāye**ti.

saṃdhāya medhāṃ paśyāsya vaibhavaṃ svajaneḥ kṣaṇāt
svadehendriyatāpāya bhavet kālātipattitaḥ **39.275**

39.270a bodhayituṃ Ch] vedhayituṃ J_3 **39.270d** dviḍ em.] dvid J_3 Ch **39.271a** dauṣṭhavaṃ em. schol.] vaiguṇyaṃ J_3 Ch **39.271b** viṣasyā J_3] viśasyā Ch **39.271b** dhi yat Ch] viyat J_3 **39.271c** sukriyām Ch] sakriyās J_3 **39.271d** dahaty eva Ch] dehatṛva J_3 **6** viṣasya vairā em.] viṣasyaivarā J_3, viṣayasyavairā Ch **7** āśayenā J_3] araśayenā Ch **8** mama J_3] om. Ch **39.272a** dāhyaidho Ch] dauhyadho J_3 **12** aidhaḥ Ch] aicaḥ J_3 **39.273b** yāsau J_3] yāso Ch **15** sadācāravartanī J_3] om. Ch

---

Anm. zu 39.271a *dauṣṭhavaṃ:* Das im Haupttext einhellig überlieferte *vaiguṇyaṃ* wäre semantisch gleichwertig. Da im Kommentar von allen Textzeugen einhellig *dauṣṭhavam* überliefert und morphologisch erklärt wird, halte ich dies für den Text aus letzter Hand; da sich *vaiguṇyaṃ* nicht daraus erklären lässt, könnte dies einen früheren Entwurf dieser Strophe widerspiegeln.

medhā dhāraṇāvatī dhīḥ. **asya** vairaviṣasya **vaibhavaṃ** doṣaprābalyaṃ **paśya**. nāsau paropanata ity āha: **svajaner** iti. **svasmāj janir** yasya tat. idaṃ **kṣaṇāt svadehendriyatāpāya bhavet**. yadi vairaviṣam udbhūtaṃ bhāgyavaśān na vairiṇaṃ prati phalati tadāsau vairakārī svayam eva dehendriyaśuṣko bhavati. atra hetuḥ: **kālātipattita** iti. kālena khalu kāryaṃ sidhyati. kope tu jāte sādhanabhūtakālātipātāt tad asiddheḥ svaśarīrendriyatāpaḥ kevalam iti.

dṛṣṭaṃ viṣarasād asmāt pāmarāṇām asuvyayaḥ
sukhaṃ dināvahanaṃ ghaṭetāsmāt kathaṃ kila **39.276**

dṛṣṭam iti. **asmād** vairākhyād **viṣarasāl** lyablope pañcamī: vairākhyaṃ viṣarasaṃ pītvety arthaḥ. itthaṃ cāsughātakād **asmāt kathaṃ dināvahanaṃ ghaṭate** nāmeti. **kile**ti prasiddhadyotakaḥ. prasiddho 'sāv artha ity arthaḥ. prasiddhāv api nātra vimatir ity āha: **dṛṣṭam** iti. **pāmarāṇām** ity anena mahājanasargo 'sau na bhavatīti sūcitam.

atra dṛṣṭāntayati: **tathā hī**ti.

tathā hi harṣopanatau kasyāpy eṣa vigarhyadhīḥ
kapolau pāṭayaty eva citraṃ hi niyatir vidheḥ **39.277**

kasyacid iti svabhāgyopanataharṣāvalokane. **eṣa** pāmaraḥ. **kapolāv** iti gallapāṭaneti lokaprasiddhiḥ. katham asāv itthaṃ karotīty atrārthāntarayati: **citre**ti. vidhivilasite kiṃ nāma durghaṭam iti bhāvaḥ.

kathikeyaṃ prasiddherṣyā nāmeyaṃ svāsyapaṅkanā
kṣiptātrālpaṃ phalen no vā sadā khedāya cātmanaḥ **39.278**

kathiketi · alpārthe kan. kathākhaṇḍikety arthaḥ. **iyam īrṣyā nāma** tatkartuḥ **svāsyapaṅkanā** svamukhamālinyakaraṇaṃ *tathā hī*ty[27] udāharaṇavyājena samarthayati: **kṣipte**ti. **atra** pratiyogini. asāv īrṣyā **kṣiptā** saty **alpaṃ** kālaṃ **phalen na vā** phalet. nedaṃ niyataṃ pratiyogini kṣiptāsāv avaśyaṃ phaled iti kadācid aphalanāt phalane 'pi · **alpaṃ** tatkālam eva phalati na kālāntare · ity **alpam** ity uktam. **sade**ti · ātmanaḥ kṣeptuḥ **sadā**dyamadhyāvasāneṣu · iti svamukhāṅkanaiveyam ity arthaḥ.

prajvālayatv asau vairavahniṃ paracikitsayā
svadāhāyeti viduṣāṃ mataṃ kasmai na rocate **39.279**

prajvālayatv iti. **asau** vairī. **paracikitsayā**nenāham enaṃ nirvāpayāmīti.

1 medhā Ch] sedhā J_3 **2** opanata J_3] opana Ch **3** udbhūtaṃ Ch] udbhutaṃ J_3 **5** sidhyati Ch] sidyati J_3 **39.276b** m asu J_3] ṃmamu Ch **12** dṛṣṭāntayati Ch] dṛṣṭāṃta · iti J_3 **15** galla em.] bhalva J_3, galva Ch **39.278a** erṣyā Ch] erṣā J_3 **20** iyam Ch] ivam J_3 **22** asāv Ch] asādh J_3 **24** ity uktam Ch] uktam J_3 sade J_3] made Ch madhyā J_3] madyā Ch **39.279d** mataṃ Ch] martuṃ J_3 **39.279d** na Ch] nu J_3 **28** āham enaṃ Ch] āhemanaṃ J_3

[27] 39.277a.

anarthakārī nipataty anarthe svayam eṣa saḥ
apaptac chvabhrakṛc chvabhra ity eṣā laukikī śrutiḥ **39.280**

anartheti. **apaptad** iti svayam iti śeṣaḥ. **śvabhrakṛd** iti parārtham ity arthāl labhyate.

ākhyāyikeyam atrāpi śrūyatāṃ nibhṛtāśayāḥ
Śakendrāvasare duṣṭaḥ sattvaḥ prādur abhūt kila **39.281**

ākhyāyiketi. **atrāpī**ti yaḥ śvabhraṃ parārthaṃ kārayati karoti vā sa svayaṃ tatra patatīty[28] atrārthe. **duṣṭaḥ sattvaḥ** prāṇī sarpajātiḥ.

tasyāsīt prakṛtir yaṃ sa paśyed āśv eṣa vihvalaḥ
jahau prāṇāṃś ca kā nāma bhave 'smin durghaṭā gatiḥ **39.282**

tasyeti. **tasya** sattvasya. kathaṃ dṛṅmātreṇa prāṇatyāga ity atrārthāntarayati: **kā nāme**ti.

viplave 'smin pravṛddhe tu Śakendro bhṛśaviklavaḥ
pratikriyārtham asyāśu vidvaddvārāṇy upāyayau **39.283**

viplava iti. **bhṛśa**vihvala iti dṛṅmarakatvād asya svapauruṣeṇa pratikriyām alabhamānaḥ. **vidvaddvārāṇī**ti mantrayantrādinaitat**pratikriyārtham**.

apūrvaviplave tasmin pratikartuṃ na kaścana
śakto 'bhūd iti duḥkhārtaḥ prāyaṃ kartum iyeṣa saḥ **39.284**

apūrva · iti. **prāyam** iti *saṃnyāsavaty anaśane pumān prāya*[29] ity Amaraḥ.

taṃ tathāmatim ālokya mantry asau vihvalo bhṛśam
sveṣṭaṃ śaraṇam abhyetya provācāptakriyo nṛpam **39.285**

tam iti. **āptakriyo** labdhopāyaḥ. **tathāmatiṃ** prāyopavāsaniratam. **vihvalaḥ** kiṃkartavyatā-mūḍhaḥ. **sveṣṭaṃ** svābhīṣṭadevaṃ **śaraṇam abhyetyā**ptakriya iti saṃbandhaḥ.

bhadraṃ mārgaṃ mārgam aho mārgo labdho mayādhunā
āpado 'syā drutaṃ śāmyed yenāsau dṛśyatāṃ vibho **39.286**

bhadram iti. **bhadram** astv iti saṃbandhaḥ. **mārgaṃ mārgaṃ** mṛgayitvā mṛgayitvā. **aho** iti vismaye. **mārga** upāyaḥ. **asāv** ity āpat. **dṛśyatām** ity āpannivṛttir iti bhāvaḥ.

3 arthāl Ch] arthaḷ J_3 **39.281d** sattvaḥ Ch] sattvā J_3 **7** sarpa J_3] satya Ch **39.282b** paśyed Ch] paśved J_3 **39.282b** eṣa J_3] eśa Ch **39.282d** durghaṭā em.] durghajā J_3, yurghaṭā Ch **13** pratikriyām em.] pratikris J_3, pratikriyās Ch **17** vaty anaśane Ch] vartinaśanai J_3 prāya Ch] drāya J_3 ity Ch] ty J_3 **39.285c** abhyetya Ch] ebhṛtya J_3 **39.286c** śāmyed Ch] śāmyet J_3 **39.286a** aho em. schol.] asau J_3 Ch

[28] Vgl. das dem biblischen Sprichtwort analoge, welches A. Weber 1869, S. 24 aus dem *Jaimini-Bhārata* mitteilt: *parārthaṃ yo 'vaṭaṃ kartā tasmin sa patati dhruvam.* [29] Amarakośa, Ed. Sardesai 2.7.53b.

ity uktvā bahir etyāha darpaṇaḥ sajjyatāṃ tathā
mānenāsya yathā pṛṣṭe martyo 'ntardhānam ṛcchati **39.287**

ity uktveti svāminam iti śeṣaḥ. **bahir etya** bahir nirgatya. **asya** darpaṇasya.

ānāyya darpaṇaṃ yantravāhanaṃ cānu dhīdhanaḥ
tadagre bandhayitvainaṃ pṛṣṭe 'syārukṣad ātmanā **39.288**

ānāyyeti. **yantravāhanaṃ** śakaṭam. **anu** darpaṇānayanād anantaram. **tadagre**: **tasya** śakaṭasy**āgre** purobhāge. **asye**ti darpaṇasya. asminn iti śakaṭe.

tatsaṃmukhaṃ pradhāvyaitaṃ sa tatpṛṣṭagataḥ svayam
dhīdhano dūrato lokair dṛṣṭo 'ntikam upāyayau **39.289**

tatsaṃmukham iti **tasya** dṛgviṣasya. **etac** chakaṭam. **tatpṛṣṭagata** iti: **tac**chabdena darpaṇa-parāmarśaḥ. **dūrata** iti maraṇabhītyā.

āśiṅghya martyagandhaṃ sa dhāvitvābhimukhaṃ balāt
prāpyāntikaṃ dadarśāgre darpaṇe svam upasthitam **39.290**

āśiṅghyeti. **upasthitaṃ** pratibimbatayā saṃmukham āyāntam.

vilokya svam asau śīghraṃ patito mūrchito 'py atha
viluṇṭhyākruśya vikṛtaṃ jahau prāṇān kṣaṇād iva **39.291**

vilokyeti. **vikṛtam** iti kriyāviśeṣaṇam.

atha ḍhakkāninādena sarvato hṛṣṭamānasāḥ
dudruvur draṣṭum abhito lokās tam akutobhayāḥ **39.292**

atheti. **ḍhakke**ti *syād yaśaḥpaṭaho ḍhakke*ty[30] Amaraḥ.

niśamyedaṃ tam urvīśaḥ so 'pi vismitamānasaḥ
vihāralakṣyato draṣṭuṃ mantriṇaṃ taṃ viniryayau **39.293**

niśamyeti. **vihāre**ti vihāravyājam āśrityotko 'sau **mantriṇaṃ draṣṭuṃ bahir yayau**.

3 etya bahir nirgatya Ch] etyāhirgatya J_3 **39.288c** agre Ch] āgre J_3 **39.288d** ārukṣad Ch] ābhakṣad J_3 **6** anu Ch] ana J_3 ānayanād J_3] anayanād Ch **39.289a** pradhāvyai J_3] pradhābhyai Ch **39.289a** aitat em. schol.] aitaṃ J_3 Ch **39.289b** tatpṛṣṭa Ch] tadṛṣṭa J_3 **39.289c** dūrato Ch] dūrate J_3 **10** tatpṛṣṭa Ch] tadṛṣṭa J_3 chabdena Ch] chebdana J_3 **39.290a** āśiṅghya Ch] āśaṃghya J_3 **39.290b** balāt Ch] bhalāt J_3 **39.290c** āgre Ch] āgra J_3 **39.291d** prāṇān J_3] prāṇāt Ch **39.292a** ḍhakkā Ch] phakkā J_3 **39.292b** hṛṣṭa Ch] hyaṣṭa J_3 **39.292c** draṣṭum Ch] draṣṭam J_3 **20** paṭaho Ch] paṭahe J_3 **39.293a** edaṃ em.] odaṃ J_3 Ch

[30] Amarakośa, Ed. SARDESAI 1.6.6c.

niryāntaṃ tam athābhetya mantry asāv upayāśayaḥ
gṛhītvā caraṇau prāha bhāgyarddhyā te jitaṃ vibho **39.294**

niryāntam iti. bho **vibho** **tava** **bhāgyarddhyā jitam**. bhāgyarddhis tava jayatīty arthaḥ. atha vā **tava** **bhāgyarddhyā** karaṇabhūtayā mayā **jitam**.

uttiṣṭheti samāśvastaṃ tam asau prāha bhūpatiḥ
kim etad vada me prājña prajñā kutra na rājate **39.295**

uttiṣṭheti. **samāśvastam** ātmānaṃ premapātraṃ jānānam. **kim etad** iti katham asau svayam eva mṛta iti. etadupāyaṃ ślāghamāna āha: **prajñe**ti.

iti bruvāṇaṃ tam asau provāca vadatāṃ varaḥ
avadhāraya rājendra karmaṇāṃ gatir uddhatā **39.296**

itīti. spaṣṭam.

svakarmopārjitām eṣa gatiṃ labdhvā rasātalāt
unmagno viṣabhūṣmānuviddhadṛg dṛśyatām itaḥ **39.297**

svakarmeti. **gatim** iti viṣadharajanma. **viṣabhūr** viṣabhūmis tasyā **ūṣmā** vāṣpas tenā**nuviddhadṛk** saṃpṛktadṛṣṭir **dṛśyatām ito** gataḥ.

iti dṛṅbhārakākhyeṇa viṣeṇāsau samanvitaḥ
yatra saṃpātayām āsa dṛśaṃ sa nidhanaṃ gataḥ **39.298**

itīti. spaṣṭam.

iti buddhyā vicāryāham akārṣaṃ tāṃ kriyāṃ yayā
abhūt saṃmukham asyāho svadṛk svatanugocarā **39.299**

itīti. **kriyām** upāyaṃ darpaṇasthāpanādirūpām.

svamṛtiyuktam āha: **gṛhītve**ti.

gṛhītvā svatanuṃ dṛṣṭyā svayāsau mūḍhacetanaḥ
saṃtasthe paśya rājendra gatitvaṃ randhrakāriṇām **39.300**

saṃtasthe mamāra. **paśye**ti *parārthaṃ śvabhrakārī svayaṃ śvabhre patatī*ti.[31]

niśamyāsau Śakendro 'tha dhyātvā taṃ paramaṃ prabhum

39.294b mantry Ch] mantr J_3 **39.294b** upayā J_3] upadhā Ch **39.295d** prajñā Ch] prajña J_3 **39.297a** eṣa Ch] eva J_3 **14** dhara Ch] cara J_3 **15** dṛṣṭir Ch] dṛṣṭi J_3 **39.298a** bhāra Ch] sāra J_3 **39.299c** saṃmukham Ch] saṃmukhas J_3 **39.300d** gatitvaṃ Ch] gatvitvaṃ J_3

[31] Vgl. 39.280.

āśīḥpātram amuṃ cakre dhīmadbhiḥ kiṃ na cāpyate **39.301**

niśamyeti. spaṣṭam.

nirūpito ʾyaṃ prathamo vargaḥ smṛtyai mahībhujām
samāhitahṛdo bhūtvā dvitīyaṃ śṛṇutānaghāḥ **39.302**

nirūpita iti nigadavyākhyātam.

vargaḥ sa tādṛg astīha yanmadhye na ca koʾpy asau
yasyārhantī mahīpānāṃ sevāyām iti niścayaḥ **39.303**

varga iti. **iha** saṃsāre. **yanmadhye** yasya vargasya madhye. **na ce**ti nāsau rājñā jātv api sevako vidheya iti bhāvaḥ.

sa vargaḥ pāmarā nāma ye kecit kṛpaṇā bhuvi
yaddṛṅnipātamātreṇa pūrṇaṃ riktaṃ bhavet kṣaṇāt **39.304**

te dveṣyāḥ sarvathā loke dṛksaṃkocakṛtakṣaṇāḥ
guṇāvaraṇaśīlāś ca citram eṣāṃ vijṛmbhitam **39.305**

grāhyās te sevayā bhūpair ya etatpratiyoginaḥ
doṣāvaraṇaśīlā ye dṛgvikāsakṛtotsavāḥ **39.306**

sa varga ityāditriślokī spaṣṭā. **sevaye**ti sevānimittena. **pratiyoginaḥ** pratidvandvinaḥ.

pumān nāma guṇānveṣī kṛpaṇo guṇadūṣakaḥ
tatrādyo dūrato ʾnveṣyo dvitīyaṃ dūratas tyajet **39.307**

Kathāsamuccaye ʾpīyaṃ kathodāhṛtisaṃgatā
nibaddhā nipuṇaiḥ prācyaiḥ śrūyatāṃ sādaraṃ budhāḥ **39.308**

pumān ityādidviślokī sphuṭārthā.

na jātu kuśalair bhūpaiḥ kṛpaṇā ābilāśayāḥ
bhṛtyā vidheyā vrīḍāto ʾnyat tebhyo nāpyate kvacit **39.309**

na jātv iti. **vrīḍai**va **tebhyaḥ prāpyā na** tv **anyat** kiṃcid iti.

39.301a Śakendro ʾtha Ch] śakenprathe J_3 **39.301c** pātram Ch] pātras J_3 **39.303a** tādṛg Ch] tādhṛg J_3 **8** sevako Ch] mevako J_3 **39.306d** vikāsa J_3] vikāma Ch **39.306a** sevayā em. schol.] sarvathā J_3 Ch **16** sevaye Ch] mevaye J_3 **39.308c** nipuṇaiḥ Ch] nipuṇai J_3 **39.309a** kuśalair Ch] kuśalor J_3 **39.309b** ābilā Ch] ābhilā J_3 **24** vrīḍaiva Ch] vrīḍavai J_3

Anm. zu 39.308a *Kathā-samuccaye:* Semantische Entlehnung des Werktitels *Ǧavāmiʿ al-ḥikāyāt* ‚Gesamtheit der Anekdoten'.

tathā ca LaisaputrasyOmarākhyasya mahīpateḥ
abhūd bhujiṣyaḥ kṛpaṇo 'dhikriyāpadam āpitaḥ **39.310**

tathā ceti spaṣṭam.

sa kilāvasare 'vocat tam adyodyānatas tvayā
phalāni dāḍimādīny āhṛtyādeyāni sarvathā **39.311**

sa kileti. **avasare** tatpaktisamaye. **sarvathe**ti yāni svodyānebhyo nirgacchanti tāni yāni ca parodyāneṣu tāni mūlyeneti. **ādeyāni** samuccityaikatra kutracit sthāne sthāpyānīti.

kāle kāle yathaucityaṃ vyayam eṣyanti ced iyam
kriyā śubhāya mahatām alpenānalpasaṃgatiḥ **39.312**

kāle kāle · iti. **yathaucityam** iti mahājaneṣu kautukena dīnānāthāturādiṣv ārtyeti. **alpena** phalamātradānenā**nalpasya** puṇyasya **saṃgatiḥ**.

śrutvā sa svāmivacanaṃ vidhāya ca tathaiva tat
koṭṭhāni pūrayām āsa rājājñā hi garīyasī **39.313**

śrutveti. kathaṃ tena dṛksaṃkocavatā kṛpaṇena tat tathācaritam ity atrāha: **rājājñe**ti.

atha jātu mahīpo 'sau naṭān deśāntarāgatān
samīkṣya kalayām āsa nāṭyakautūhaloddhataḥ **39.314**

atheti. **kalayām āsā**bhināyayām āsa. **āvṛto** vyāptacetāḥ.

tathā tannāṭyam ārūḍhaṃ yathā sarvatra saṃgatāḥ
kāmiyogimanīṣijñā yatayo ye 'pi kecana **39.315**

tatheti. **ye 'pi kecane**ti sadaiva svāsanasthitā ye kecin mahātmānaḥ.

samīkṣya saṃsthitiṃ tāṃ sa kṛtī kalanakovidaḥ
sadasyaparitoṣāya satkriyāṃ samadīdiśat **39.316**

samīkṣyeti. nedaṃ laghukālena samāptiṃ gacchatīti **kṛtī** tatkālanirvāhakārī **kalanakovidaḥ** pūrvāparānusaṃdhānacaturadhīḥ **satkriyāṃ** bhojanādyarcāṃ **samadīdiśat** paurogavaṃ saṃdeśenābūbudhat.

39.310a ca laisaputrasyo Ch] cailasaputrosya J_3 **39.310c** abhūd Ch] abhūr J_3 **39.311b** tam Ch] um J_3 **39.311b** adyo J_3] odya Ch **7** tāni J_3] tā Ch aikatra Ch] aikātra J_3 **10** ānāthā Ch] ānā J_3 ādiṣv Ch] ādiṣy J_3 **39.313a** sa J_3] ma Ch **39.313c** koṭṭhāni Ch] koṭhāni J_3 **39.314b** naṭān Ch] najān J_3 **39.314d** nāṭya Ch] nādya J_3 **39.315a** ārūḍhaṃ J_3] ātūrṇaṃ Ch **20** sadai J_3] madai Ch āsana em.] āmana J_3 Ch **39.316a** saṃsthitiṃ tāṃ Ch] saṃsthitiḥ tā J_3 **24** arcāṃ Ch] arvāṃ J_3 samadīdiśat J_3] mamadīdiśat Ch **24–25** paurogavaṃ saṃdeśenā Ch] pārogovaṃmaṃdeśenā J_3

Anm. zu 39.310ab *Umara-ākhyasya Laisa-putrasya:* Lexikalische Entlehnung von *ʿAmar bin Laiṣ* unter semantischer Entlehnung von *bin*; verlesen als *ʿUmar*?

atha bhojanavelāyāṃ prāptāyāṃ sa mahāmatiḥ
antaraṃ kalpayitvāsya sadasyān prāha sādaram **39.317**

atheti. **antaraṃ** kālakṣepam. asmin nāṭye.

uttiṣṭhatādhunāpteyaṃ velā bhojanasiddhaye
vidhāya bhuktiṃ bhūyo 'pi nāṭyaṃ paśyata māciram **39.318**

uttiṣṭhateti. spaṣṭam.

atha teṣu sadasyeṣūpaviṣṭeṣu ca paṅktiśaḥ
prayastatemanopetabhaktapātreṣu sarvataḥ **39.319**

anīteṣv anusaṃdhānakuśalo 'sāv acintayat
phalāni mukhaśuddhyarthaṃ deyānīti satāṃ gatiḥ **39.320**

bhāṇḍāgārāsthitaṃ taṃ sa āhūyovāca dhīdhanaḥ
ānīya dāḍimāny atra dīyantām āsyaśuddhaye **39.321**

ākarṇya svāmivacanaṃ pāṇī baddhvā purogataḥ
sa prāha tāni sarvāṇi śuktānīti na kiṃ śrutam **39.322**

yady ājñā tādṛśāny evānaye cintāsti no manāk
ākaṇṭham uditā tṛptir amīṣām iti niścinu **39.323**

niścitya tapto 'ntar asau samāje 'tra natānanaḥ
gaccheti parvataś cainaṃ yāpayitvā vyacintayat **39.324**

rakṣāsau sarvavastūnāṃ vṛddhir eṣā matātha vā
iyaṃ śuddhir atho nāma dānaniryātanāsti yā **39.325**

dhik kārpaṇyaṃ yato dīnacittā nirṇāśya tad dhanam
akīrtipaṅkaliptāsyān balāt kurvanty adhīśvarān **39.326**

vismāryādau vidheyaṃ tat samāpayyātha śaṅkitaḥ

39.317d prāha J_3] drāha Ch **3** antaraṃ Ch] aṃtara J_3 **39.321a** āgārā Ch] agārā J_3 **39.322d** śuktānī Ch] śuklānī J_3 **39.324c** parvataś J_3] puratas Ch **39.324d** vyacintayat Ch] vyaciśuyat J_3 **39.325a** rakṣāsau sarva Ch] rakṣāmāsordha J_3 **39.326a** dhik Ch] cik J_3

Anm. zu 39.317c *asya:* Zweifelhaft, lies: *asmin*? Vgl. Kommentar.

dūrīcakāra tatkāryād asau lakṣyāntareṇa tam **39.327**

atheti ślokanavakaṃ spaṣṭārtham. **lakṣyāntareṇe**ti kenacid vyājena.

asakṛc ca prasaṅgena smṛtyarthaṃ vadatāṃ varaḥ
bodhayām āsa goṣṭhyāṃ tatkārpaṇyaṃ ca svalāghavam **39.328**

asakṛd iti. **smṛtyartham** iti parabhṛtyasmṛtidānārtham.

manasvinas tāvad amī mahānto
manīṣiṇas tāvad amī mahāntaḥ
sahasvinas tāvad amī mahānto
yāvan na kārpaṇyatamonimagnāḥ **39.329**

manasvina iti. **manasvina** ityādy anuvādyam. mahattvaṃ sarvatra vidheyam.

dvitīyo 'yaṃ smṛto vargo mayā smṛtyai manasvinām
adhunā kathyate samyak tṛtīyo 'pi vibhūtaye **39.330**

dvitīyo 'yam iti gatārtham.

sadbhāgyādhigataiśvaryā ye mahīpā mahītale
tais tasya vṛddhaye samyag vargo heyo 'yam ādarāt **39.331**

sadbhāgyetyādi spaṣṭam. **tasya** sadbhāgyasya.

na nāma jātu vargo 'sau sevāyogyo mahībhujām
ya uttānadhiyaḥ kecin nātmadehe 'pi mānty alam **39.332**

kvāgādhamatayo dhīrā ye nyakkurvanti sāgarān
kvottānamatayo mūḍhā yaiḥ kacchā auccyam āpitāḥ **39.333**

kveti. **nyakkurvantī**ti tadapekṣayā teṣām anagādhatvāt. **auccyam āpitā** iti tadapekṣayā teṣām atyagādhatvāt.

na jātūdāttadhiṣaṇair mahīpair adhikāriṇaḥ
ime kāryā alaṃ duṣṭā vetālotthāpanā śubhe **39.334**

39.327a vismāryādau em.] vismāryauda J_3, vismaryauda Ch **39.327b** śaṅkitaḥ J_3] śaṅkiraḥ Ch **39.327d** lakṣyā Ch] lakṣa J_3 **39.329b** manīṣiṇas Ch] manīṣaṇas J_3 **39.329c** sahasvinas J_3] sahaṃvinas Ch **10** ādy J_3] arady Ch **39.332c** ya Ch] yat J_3 **21** teṣām Ch] teṣās J_3 teṣām Ch] teṣās J_3

Anm. zu 39.329, Metrum: Upajāti.

neti. udāramatitā hi nāma loke **śubham**. atra śubhakarmaṇy uttānamatyadhikriyā **vetālotthāpanālam** atiśayena **duṣṭā**. yathā śāntike karmaṇy ārabdhe vetālotthāpanā duṣṭā tathaudārye. etadadhikriyeti bhāvaḥ.

atra pratyāyanārtham āh**oktam** iti.

uktaṃ cottānadhīr eṣa kṛpaṇāt pāmarād api
atīva duṣṭaprakṛtir nūnaṃ vāripiśācakaḥ **39.335**

vāripiśācaka iti tasya hy ayaṃ svabhāvaḥ: saraḥsthito 'sau parair jale hriyamāṇe katham ime harantīti śocitvāveśena tān pīḍayatīti.

na dadāti ca yo 'nyasmai pratyakṣāyānyathāpi vā
asau kṛpaṇa ity uktaḥ svadravyasyārthabhāg budhaiḥ **39.336**

pratyakṣāyeti pratyakṣaphalakīrtyādyāptaye. **anyathe**ti paro'kṣaphaladharmādyartham. **svadravyasye**ti kevalaṃ yathecchaṃ svayaṃ bhuṅkte · ity arthaḥ.

viṣapānam atho dānaṃ samaṃ yasya ca durmateḥ
svaṃ cāpi vañcayed yo 'sau pāmaraḥ kīrtyate budhaiḥ **39.337**

viṣapānam iti. **dānam** ity ubhayavidham. **svaṃ cāpī**ti na svayam api bhuṅkta ity arthaḥ.

na datte no bhuṅkte svayam atha parān garhayati yo
dadatv ete ślāghāmathitamatayo 'nyāhṛtam iti
kathaṃ mliṣṭām enāṃ gatim amaladhīr hṛtpathacarīṃ
vidadhyād ity evaṃ dṛḍhacid udito durvidha iti **39.338**

na datte · iti. tṛtīyasyaitābhyāṃ vailakṣaṇyaṃ darśayati: **na datte** · iti pūrvam evoktaṃ dvividhaṃ dānaṃ jñeyam. **no bhuṅkte** · iti svam api vañcayate[32] · iti kṛpaṇapāmarāv atrāntarbhūtau. ādhikyārtham asyāha: **athe**ti. **parān yo** bhāvirītyā **garhayati**. garhāprakāram āha: **dadatv ete** · iti. **ete ślāghāmathitamatayaḥ**: dadmo vayaṃ dravyaṃ nāma vyayatāṃ ślāghāsmābhir āpyata iti ślāghāmātreṇa vyastamatayaḥ. **anyāhṛtam** anyebhyo cchalabalavañcanādināhṛtaṃ **dadatu** nāma. kim asya dānasya phalam iti **parān** dātṝn **garhayati**. tath**āmala**buddhiḥ **katham** nāma**itāṃ** **mliṣṭāṃ gatim** anyāhṛtaṃ ślāghārtham anyebhyo

1 maty Ch] saty J_3 **2** vetālotthāpanālam Ch] yetālotthāpanalam J_3 karmaṇy Ch] karmāṇy J_3 **3** audārye em.] ādaurye J_3 Ch **4** ārtham J_3] ām Ch āhoktam Ch] āhekum J_3 **39.335a** cottāna Ch] cattauna J_3 **7** saraḥ Ch] sara J_3 **8** śocitvā Ch] śodhitvā J_3 **11** phala Ch] om. J_3 **39.337a** pānam Ch] mānam J_3 **39.338b** āhṛtam em. schol.] āhyatam J_3 **39.338c** hṛt em. schol.] hyat J_3 **23** mathita em.] marṣita J_3 vyayatāṃ em.] vyayyataṃ J_3 **24** anyebhyo em.] anyodhya J_3 **25** dātṝn em.] dhātṝn J_3

Anm. zu 39.338, Metrum: Śikhariṇī.

[32] Vgl. 39.337c.

yad dīyate · ity evaṃrūpāṃ **hṛtpathacarīṃ** mano'nugatāṃ **vidadhyād ity evaṃ** yo **dṛḍhacid** dṛḍhamatir asau **durvidha** iti **kathitaḥ**.

prakṛte yojayati: **so 'yam** iti.

so 'yaṃ tṛtīyo vibudhair uttānamatir īryate
kaṇṭhāsaṃjñitasadgrāvṇo yasyāmbhaḥpātanaucitī **39.339**

grāvṇaś ca sattvaṃ prāṇanirgamanāntaṃ dṛḍhasthititā.

atra śekharayati: **nidarśitam** iti.

nidarśitam idaṃ prācyair vīr†adautu†matir nṛpaḥ
abhūt kaścit purā yasya yaśo 'daḥ pāvanaṃ kṣitau **39.340**

ada iti varṇayituṃ prārabdham.

sa jātu kutukī bhāṇḍāgārādhikṛtiśālinam
uvāca dāsye dīnāraprayutaṃ dhīr mamety alam **39.341**

sa jātv iti. **dhīr** iti · icchā. **alam** iti kṛtaṃ prativacanādinā. gacchānīyatām ity āśayaḥ.

niśamya giram asyāsau baddhvā pāṇī purogataḥ
āha smedaṃ bahu na cārhantīyaṃ sarvathā kṣatiḥ **39.342**

niśamyeti. **idaṃ bahu** yat svāminoktaṃ *dīnāraprayutaṃ dāsye*[33] · iti · **idaṃ bahv** atipramāṇaṃ **na ceyam ārhantī** · iyaṃ **sarvathā** svaparagocaratvena **kṣatir** hāniḥ: dīnāraprayutadānenāsmākaṃ riktatā tasya ca loka†heta†nāmatvam iti.

anena śataśo yodhā rakṣyante ye ca sarvathā
gaccheyur upayogaṃ te yatha rddhir upajāyate **39.343**

aneneti. spaṣṭam.

samīkṣyāśayam asyāsau ślāghyodāramatir vibhuḥ
ardhatricaturādyaṃśakalpanābhiḥ †samartithat† **39.344**

---

3 prakṛte em.] prakṛto J_3 so 'yam em.] sayam J_3 **39.339ab** vibudhair uttānamatir em.] vibudhaikṛttānasatir J_3 **39.339c** grāvṇo em. schol.] grāṇo J_3 **17** ceyam em.] coyam J_3 **39.343a** śataśo em.] cataśe J_3

Anm. zu 39.340b *vīradautu-:* Lies: *vīrodāra-*, vgl. 39.344b? *vīraudārya-*? *vīraśaurya-*? **Anm. zu 18** *lokaheta-:* Lies: *lokaheya-*? *lokāhita-*? **Anm. zu 39.344d** *samartithat:* Lies: *samārthayat*? Ebenso im Kommentar.

[33] 39.341cd.

samīkṣyeti. etadarthaṃ *dāsye*[34] · ity ukte · *idaṃ bahu na cārhantīyaṃ sarvathā kṣatir*[35] ityādiprativacane †**samatithat**†. **tricaturādyaṃśakalpanābhiḥ** †samatithat† samarthayām āsa. tṛtīyāṃśaṃ dāsye caturthāṃśaṃ dāsya ityādikalpanābhiḥ. *tribhāgaśeṣāsv*[36] iti pūraṇapratyayāntanirdeśasyādṛtatvāt tricaturādyaṃśe · atrāpi pūraṇapratyayāntanirdeśo bodhyaḥ.

bhadraṃ te vardhatām icchādhikyenāto 'pi kiṃ tv idam
bhūrīti daśamāṃśo 'sau sthāpito 'bhūd havoktibhiḥ **39.345**

bhadram iti. kramāt parihāpaṇāyāṃ kṛtāyāṃ **bhadraṃ te** · ityādimṛdūktipūrvam anenāsau **havoktibhir daśamāṃśo** sthāpitaḥ. daśamāṃso dīnāralakṣyam.

bhavatv iti nṛpoktau sa baddhvā pāṇī punar nṛpam
āha sma bhadraṃ tatrāpi naiko 'traucityabhāg iti **39.346**

bhavatv iti. bhavadicchayā daśamāṃśa eva dīyate · iti **bhavatv** ānīyatāṃ dīnāralakṣyam iti. **bhadram** ity upalakṣaṇam: *bhadraṃ te vardhatām icchādhikyenāto 'pī*ty[37] asya. **tatrāpī**ty evaṃ vyavasite 'pi. **atra** dīnāralakṣyadāne. **naika aucityabhāg** vibhajya bahubhyo deyam idam iti.

ākarṇya vacanaṃ tasya durvidhasya mahāśayaḥ
vihasyovāca durbuddhe kim etat kalitaṃ tvayā **39.347**

ākarṇyeti. spaṣṭam.

āpanna śrūyatām icchā mameyaṃ tvatparigrahā
anāśaḥ svaḥ kṛto dagdhadaivena bhavatā svayam **39.348**

āpanneti. **āpanne**ti saṃbodhanam. **tvatparigrahā** bhavadgocarā.

audāryaṃ pṛṣṭhataḥ kṛtvā svārthanirṇāśako bhavān
jāto daurvidhyam etat te nūnaṃ svaparadūṣaṇā **39.349**

audāryam iti nigadavyākhyātam.

vibudhyāśayam asyāsau vilapya bahu cāntare
kṣamyatāṃ mayi pāpe 'ghaphalaṃ bhuktaṃ mayā drutam **39.350**

1 bahu em.] bahū J_3 **4** ādyaṃśe · a em.] āṃdyeśatpa J_3 **39.345c** āṃśo em.] āśe J_3 **7** anenā em.] enanā J_3 **8** āṃśo em.] aṃśo J_3 **39.346a** oktau sa Ch] oktāso J_3 **11** bhavad Ch] bhayad J_3 lakṣyam J_3] lakṣyām Ch **16** ākarṇye Ch] ākarṇe J_3 **39.348c** svaḥ Ch] sva J_3

Anm. zu 39.350ab *vibudhya … vilapya:* Dieser abrupt nach der Rede des Herrschers einsetzenden Beschreibung fehlt das Hauptverb. Dass mit dem Strophenviertel c erneut wörtliche Rede beginnt, also ein Verb des Sprechens zu ergänzen ist, bestätigen der Perspektivwechsel von *asau* zu *mayi* und die diese Rede abschließende Formulierung *niśamya* in 39.352a.

[34] 39.341c. [35] 39.342cd. [36] Kālidāsa: Kumārasaṃbhava, Ed. SURYAKANTA 5.57a. [37] 39.345ab.

vibudhyeti. **āśayaṃ** *tvatparigrahe*ti[38]. **antare** manasi. **pāpe** sapāpe. arśaādyajanto 'yaṃ **pāpa**-śabdaḥ.[39] **bhuktam** iti svahānir evārjiteti bhāvaḥ.

astu pāmarasargāṇāṃ sargo bhāsvāṃś ca vāridaḥ
udāramatir ity etat trikaṃ nānyam apekṣate **39.351**

astv iti. **nānyam apekṣate** · iti · anyapreraṇayā na svasargaṃ tyajati. tataś ca yaḥ sargo bhavatāśaye kalpitaḥ sa pālanīya eveti bhāvaḥ.

niśamya cāṭuvākyaṃ tad udbuddho 'sau jagāda tam
nūnam uttānamedhasya pīḍārhanty asti te bhṛśam **39.352**

niśamyeti. **udbuddha** iti svāśayaṃ prati sajjabuddhir iti. **tavottānabuddher bhṛśaṃ pīḍārhantī** pīḍāyogyatā. yenānyadā śāntavṛttir bhavasīti.

svahāniṃ parahāniṃ ca hṛdāvajñāya ye jaḍāḥ
pravartanta ime jātu nocitāḥ pāritoṣike **39.353**

sveti. **svahānir** atra dravyasaṃpadalābhaḥ. **parahānir** modaudāryabhraṃśalakṣaṇā. **avajñāyā**ganayitvā.

yan mayā niyataṃ te 'dya tad gatvānaya kiṃ tv idam
daurvidhyaṃ na tvayā darśyaṃ punar goṣṭhyāṃ kadācana **39.354**

yad iti. **punar** iti jātu cid dvitīyavāram.

parārthavighnakṛd yo 'sau durāśeṅgitakovidaḥ
sa nūnaṃ teṣu satsargapareṣv āsyaṃ kalaṅkayet **39.355**

parārtheti. spaṣṭam.

atraivārthāntarayati: **hṛṣyantv** iti.

hṛṣyantu malinacchāyās tamisrāyāṃ yadṛcchayā
kathaṃ caraṇam apy eṣāṃ ghaṭetāryam adarśane **39.356**

malinacchāyā ulūkādayaḥ. **tamisrā** tamobharitā rātriḥ.

punar api bharayati: **durvidhānām** iti.

---

1 antare J_3] atare Ch **39.351c** udāra J_3] tadāra Ch **39.352b** udbuddho Ch] urbuddho J_3 **39.352c** medhasya Ch] meyasya J_3 **9** ottāna Ch] atauna J_3 **13** audārya J_3] ādāryaṃ Ch **39.355a** kṛd J_3] kṛt Ch **39.356d** darśane J_3] darśame Ch **24** tamo Ch] tosa J_3

---

[38] 39.348b. [39] Vgl. PĀṆINI 5,2.127: *arśa ādibhyo 'c.*

durvidhānāṃ kriyā saiṣā bhātu nāma garīyasī
dhruvaṃ kardamalekhaiṣā mastake tair nipātitā **39.357**

uktas tṛtīyavargo 'sau caturtho 'pi niśamyatām
abaddhavadanā nāma ya uddeśe 'tra kīrtitāḥ **39.358**

ukta iti. spaṣṭam.

ye doṣakathane baddhakakṣyāḥ saṃvṛṇate guṇān
te durmukhā mahīpānāṃ dūrīkāryā nirantaram **39.359**

astu nāma vacas satyaṃ teṣāṃ tatrāpi dūṣaṇā
paro'kṣakathanād doṣadvaiguṇyam anṛtoktitaḥ **39.360**

astu nāmeti. yady api te satyam eva tadvaco vadanti tathāpi tad **asamakṣaṃ kathanāt teṣāṃ tatra** paro'kṣavāditālakṣaṇā **dūṣaṇā**. etac ca pūrvam eva samarthitam. ced anṛtaṃ tat tadā **doṣadvaiguṇyam**: paro'kṣavāditālakṣaṇaikā dūṣaṇā. anṛtavāditālakṣaṇā dvitīyeti doṣadvaya-grasto 'sāv iti.

atra samayati: **atipāpam** iti.

atipāpam idaṃ nāma parastrīsevanād api
yad dūrasthaḥ pradūṣyeta pumān iti jagau śrutiḥ **39.361**

nigadamātreṇa gatārtham idam.

smṛtiṣv api viśeṣeṇa proktam etat samādhinā
paro'kṣavādo heyo 'yaṃ sakhīnām api śaṅkayā **39.362**

smṛtiṣv apīti. **sakhīnām** iti na hi kaścid api sakhiṣu dūṣaṇām āropayati pratyuta guṇān eva vakti. tathāpi paro'kṣavāda**śaṅkayā**sau **heya** eveti. **samādhine**ti niyamena.

atraiva punar api samarthayati: **nūnam** iti.

nūnaṃ paro'kṣavādo 'sau kvaṇapāmiṣabhakṣaṇam
satyatvagandhināṃ cāsmād ghṛṇā vā dūradhāvanam **39.363**

asmāt kvaṇapāmiṣāt. tataś ca ye kecit paro'kṣavāde prīyante te 'mī sṛgālaśvatulyā iti bhāvaḥ.

pathyaṃ vidhehi matiman paścādvādaratātmanaḥ

39.357a saiṣā Ch] maiṣā J_3 **39.360a** vacas Ch] vacaḥ J_3 **39.360a** satyaṃ J_3] matyaṃ Ch **11** anṛtaṃ Ch] aśṛtaṃ J_3 **39.362c** vādo Ch] vauda J_3 **20** sakhīnām Ch] sādhīnām J_3 dūṣaṇām Ch] J_3 **39.363d** dhāvanam Ch] dhāyanam J_3

svayaṃ kiṃ naiṣa nirvoḍhuṃ śaktas tadbhāram añjasā **39.364**

pathyam iti. **pathyaṃ vidhehi** mā tatsaṅgaṃ kuru. atrārthāntarayati: **svayam** iti. **eṣa** paścādvādaprītamanāḥ. **tadbhāram** iti · ihākīrtilakṣaṇaṃ paratra cāvīcyādiduḥkhalakṣaṇam. **añjasā** tattvena **svayaṃ nirvoḍhuṃ kiṃ na śaktaḥ** śakta eva. ayam arthaḥ: yady asya tadbhāranirvāhaṇāyām aśaktiḥ syāt tadā bhavatsāhāyyam upakārāya bhavet. eṣa tu svayam eva tan nirvoḍhuṃ śakta iti mā tvaṃ sāhāyyaṃ kuru. ced asya saṅgaṃ kuruṣe tadā tvam apy aṃśabhāg bhaviṣyasīti bhāvaḥ.

nidarśitam idaṃ cābhūt kaścid vārttāvahāgraṇīḥ
yenācārabalāl labdhaṃ jāgratsvapnabalaṃ vidā **39.365**

nidarśitam iti. **ācārapālanāt** svavarṇāśramācārapālanāt. **vidā** tattvavidā. **jāgratsvapnabalam**: **jāgrati** divyacakṣurāditvam. **svapne** 'py abhīṣṭārthadarśanam iti.

sa kadācana śarvaryāṃ divyair āgatya sūcitaḥ
kalya utthāya gantavyam amunā te 'dhvanānagha **39.366**

tatra te carato 'gre yad āpated bhakṣyam eva tat
tato dṛkpadavīṃ yāti yat tad gopāya niścitam **39.367**

sa iti dviślokī spaṣṭā.

atho yad aṅkam abhyeti tat pālyaṃ yatnataḥ param
abhiyuṅkte nirāśo 'sau na kāryas te kathaṃcana **39.368**

atho iti. **aṅkam** utsaṅgam. **abhiyuṅkte** tvāṃ pratyabhiyukto bhavati.

tatrāpi pañcamaṃ yat te bhaved dṛśyaṃ tato balāt
caler iti vidhānena kṛtī bhavasi nānyathā **39.369**

tatrāpīti. **tatrāpi** caturṣu · itthaṃ pratikṛteṣu. **iti vidhānene**tthaṃ vidheyasaṃpādanena **kṛtī** kṛtakṛtyaḥ.

atha vyuṣṭe prabhāte 'sau śīghraṃ nirgatya vartmanā
tena dudrāva kiṃ nāma bhakṣyaṃ prāg iti mugdhadhīḥ **39.370**

atheti catuḥślokī gatārthaprāyā.

39.364a matiman J_3] matimaṃ Ch **39.364b** vāda Ch] vāra J_3 **3** bhāram Ch] vāram J_3 **5** nirvāhaṇāyām em.] nirvāhaṇāyās J_3, nirvāhaṇāyāṃs Ch **6** mā J_3] sā Ch saṅgaṃ Ch] bhaṃgaṃ J_3 **39.366b** sūcitaḥ J_3] mūcitaḥ Ch **39.366c** gantavyam Ch] gantavyas J_3 **39.366d** amunā em.] amanā J_3 Ch **39.367b** āpated J_3] āpetad Ch **39.367c** padavīṃ Ch] paṃdavī J_3 **16 sa** iti dviślokī spaṣṭā Ch] om. J_3 **39.368c** abhiyuṅkte J_3 schol.] abhiyukte Ch **19** aṅkam Ch] aṃgam J_3 abhiyuṅkte Ch] abhiyukte J_3

padāni katicid dattvā vilokyāgre 'sitaṃ girim
atyuccaṃ cātivistīrṇaṃ viklavo 'sau babhūva ha **39.371**

asāv iti vārttāvahāgraṇīḥ.

bhakṣyo me 'sau kathaṃ nāma kiṃ kurve śāstir apy asau
pālyeti saṃmukhībhūya yāvad grastuṃ samudyataḥ
abhūt tāvad asau grāsamātro jāto 'sya tuṣṭaye **39.372**

asāv iti ca giriḥ. **asya** vārttāvahasya.

śukraṃ vidhāya vadane 'rpito 'sau mākṣikāt paraḥ
rasena mṛganābheś ca gandhenābhūt prasattaye **39.373**

śukram iti. **śukraṃ vidhāye**ti tvaduditaṃ saṃpannam iti tadarpitaṃ tadanumodanena tatra samarpya.

tataḥ prītamanā gatvā puro dṛṣṭvā patadgraham
smṛtvā divyavaco gopyam idam etat puraḥsthitam **39.374**

samarthyeti khanitvāśu śvabhram ekaṃ balād asau
nikṣipya tatra sauvarṇaṃ tam ācchādyāpi sarvataḥ **39.375**

gacchann agrata autsukyād yāvat paścād dṛśaṃ dadau
dadarśa tāvad evāsau taṃ balād utthitaṃ talāt **39.376**

pratyāgatya drutaṃ kṛcchrād agādham aparaṃ tataḥ
śvabhraṃ khātvātra pihitaḥ sa ūrdhvam udagāt punaḥ **39.377**

tata iti catuḥślokī nigadavyākhyātaprāyā. **pihita** iti tena vārttāvahane pratyāgamane khanane ca **sa** eva karteti †ktv†otpattiḥ. **pihitaḥ** pidhānādinācchāditaḥ.

mā bhūt kṣetrabalaṃ kiṃcid atreti punar apy asau
gatvānyato 'sya saṃguptyai yatnaṃ cakre mahāmanāḥ **39.378**

mā bhūd iti spaṣṭam.

39.372a bhakṣyo em.] bhokṣya J_3 Ch **39.372c** saṃmukhī J_3] saṃmukhe Ch **39.372d** grastuṃ Ch] grastaṃ J_3 **39.372e** grāsa em.] grāma J_3 Ch **39.377c** pihitaḥ Ch] vihitaḥ J_3 **39.377d** ūrdhvam Ch] rūrdhvam indis. J_3 **20** āvahane Ch] āvahena J_3 **21** ktvo J_3] ttko Ch **39.378c** ānyato Ch] ānyata J_3 **39.378d** yatnaṃ Ch] yatthaṃ J_3 **24** mā Ch] sā J_3

Anm. zu 21 *tvo:* Lies: *khātvo*? Aber das folgende *utpattiḥ* ist auch zweifelhaft, zu erwarten wäre eine verbale Glosse zu *udagāt*.

trir apy enaṃ tathā dṛṣṭvā vicāryātha gatajvaraḥ
pravṛtto gantum agre 'sau dadarśa caraṇāyudham **39.379**

trir iti. **tris** trivāraṃ **tatho**rdhvam udgatam **enaṃ dṛṣṭvā** tatrāpy anyakṣetre 'sau tathaivopari gata iti **vilokya** cintākulo 'sau. yat tena mama svapne niveditaṃ tan mayā pālitam eva. kiṃ puṇaḥ kurve yad asau na pihito bhavati · iti bhavatu. gantavyam evāgrata iti **gatajvaro gantuṃ pravṛtto 'gre caraṇāyudhaṃ dadarśa**.

dayasveti vadan bhītikampro 'sau purato 'vrajat
pāṇibhyām aṅkam āropya jugupe tena dhīmatā **39.380**

dayasveti. **bhaya**-**kampra** iti ripuṇā paścāt pradhāvitaḥ.

channāṅkaṃ taṃ nimeṣārdhād dhāvañ śyenaḥ puro gataḥ
mā meti kṣudhito ruṣṭa uvāca bhrāmayann iva **39.381**

channāṅkam iti. caraṇāyudhagopanārthaṃ **chāditotsaṅgam**. **mā meti** mā sāhasaṃ kuru mā sāhasaṃ kurv iti **trāsayann** **iva tam uvāca** yato 'sau **ruṣṭaḥ** kupitaḥ. tatra hetuḥ: **kṣudhita** iti.

etad eva prakaṭayati: **bhor** iti.

bhos sāhasika naṣṭaṃ me dinam asyānudhāvanāt
madākheṭam amuṃ pātuṃ nārhantīyaṃ prajāgṛhi **39.382**

spaṣṭam.

atyūḍhaṃ vāsaram idaṃ kṣudhitaś cāty ahaṃ balāt
kathaṃ dayālum āptvā tvāṃ svākheṭān niśy asūṃs tyaje **39.383**

atyūḍham iti. **atyūḍhaṃ** gataprāyam. atha vātra pakṣiṇy atiśayenāropitam: arthīti · etad-anudhāvanāt. **svākheṭāt** svākheṭaṃ vihāyeti lyablope pañcamī. **niśī**ti sādhanānantarānaucitīṃ darśayati.

niśamya vācam asyāsau smṛtvā divyoktim apy aram
vicchidya svoruto māṃsapeśīm asmai samarpipat **39.384**

---

4 mama Ch] sama J_3 **6** āyudhaṃ Ch] āyuṃ J_3 **39.381a** channā Ch] saṃnnā $J_3^{p.c.}$ **39.381c** mā Ch] sā J_3 **12** āyudha Ch] āvudha J_3 sāhasaṃ J_3] māhamaṃ Ch **13** sāhasaṃ J_3] māhamaṃ Ch tam uvāca Ch] tasavāca J_3 **39.382a** bhoḥ sāhasika em.] bhosmāhasika J_3 Ch **39.382a** naṣṭaṃ J_3] niṣṭaṃ Ch **39.382c** mad em.] sad J_3 Ch **39.382c** ākheṭam Ch] ākheṭas J_3 **39.383a** vāsaram Ch] vāmaram J_3 **39.383c** dayālum em.] dayālam J_3 Ch **39.383d** asūṃs J_3] amūṃs Ch **21** atiśayenā Ch] atiśayonā J_3 **22** svākheṭāt em.] svākhejāt J_3, svākṣeṭāt Ch **39.384b** divyoktim apy a em. schol.] divyamapy.. J_3, divya..mapya Ch **39.384c** svoruto J_3] svokṛto Ch

niśamyeti. **divyoktim** iti divyapuruṣeṇa hy ahaṃ svapna itthaṃ nivedito 'smi: yad aṅke tava samāpatati tad gopyam[40] iti tan mayā pālitam. tato 'pi yaḥ *param abhiyuṅkte 'sau na nirāśaḥ kārya*[41] iti ca **smṛtvā**. **māṃsapeśī** māṃsagranthiḥ. **asmai** śyenāya.

utthāpya māṃsapeśīṃ sa bhakṣitvā prītamānasaḥ
vimucya kṛkavākuṃ taṃ sveṣṭadeśam upāyayau **39.385**

utthāpyeti. spaṣṭam.

athāsau purato gatvā dadarśa patitaṃ bhuvi
śavam ekaṃ ca daurgandhyadūṣitāśodaraṃ bharāt **39.386**

athāsāv iti. **bharād** atiśayāt.

smṛtvā divyavaco dūrāt tyaktvā taṃ tīritāśayaḥ
vimanāḥ kiṃcid apy eṣa pratyeyāya gṛhān prati **39.387**

smṛtveti. **tīritāśayaḥ** samāptamanorathaḥ. **vimanaskatvasya kiṃcittvaṃ** divya-puruṣoktīnāṃ saṃvāde jāte 'pi tattvanirṇayālābhād iti **pratyeyāya** pratyāyayau.

āyātāyām atho tamyāṃ dīnākrandanatatparaḥ
bodhayām āsa sarveśaṃ tam asau vimalāśayaḥ **39.388**

āyātāyām iti. **tamī** rātriḥ.

bhagavaṃs tvatkṛpāsārabhājanasya na kiṃ mama
dṛśyate satphalaṃ kāle kāle yan mayi kalpase **39.389**

bhagavann iti. **asāro** vegavadvarṣam. **kalpase** kṛpāṃ kuruṣe.

yad ājñaptaṃ tvayā sarvaṃ tan mayā pratipālitam
abhijñaṃ kuru mām atra kim idaṃ kim idaṃ prabho **39.390**

yad ājñaptam iti. **abhijñaṃ** jñātāram. **kim idam** iti kim idaṃ dṛṣṭaṃ kiṃ cāsya tātparyam iti.

saṃdehagaralākrāntaṃ svavākpīyūṣadhārayā
vidhehi saṃhitaprāṇaṃ maṅkṣv eva karuṇānidhe **39.391**

1 puruṣeṇa Ch] puruṣeṇya J_3 **2** mayā Ch] sayā J_3 'sau Ch] mau J_3 **39.385c** kṛka Ch] kṛta J_3 **39.385c** vākuṃ em.] bāktaṃ J_3, vāktaṃ Ch **39.386b** patitaṃ J_3] patataṃ Ch **9** athāsāv Ch] sāv J_3 **39.387a** dūrāt Ch] dūgart J_3 **39.387d** pratyeyāya Ch] pretyayāya J_3 **13** pratyāyayau Ch] pratyāyoyā J_3 **39.388a** tamyāṃ Ch] tasyāṃ J_3 **39.389a** tvat Ch] tva J_3 **39.389d** kalpase Ch] kalpame J_3 **19** varṣam Ch] vaṣam J_3 kalpase em.] kalpame J_3 Ch **39.391d** maṅkṣv Ch] saṅkṣv J_3

[40] Vgl. 39.368ab: *yad aṅkam abhyeti tat pālyaṃ.* [41] 39.368bcd.

saṃdeheti. **maṅkṣv eve**ti kālakṣepasya nātrāvakāśa iti bhāvaḥ.

vijñapyānatavaktraṃ taṃ gūḍharūpātha bhāratī
āvir āsa vinītānāṃ svecchā rodho 'sti satphale **39.392**

vijñapyeti. **svecche**ti **satphale** 'bhīṣṭaphale **svecchai**va **rodho** nānyat. yadaivāmīṣāṃ tatra svecchā jāyate tadaiva tal labhyata ity arthaḥ.

avadhehīti saṃbodhya tam asau gūḍhavigrahā
samādhātuṃ pracakrāma vinayānatakaṃdharam **39.393**

atyunnato 'tivistīrṇo 'sitādrir yas tvayekṣitaḥ
pragrasto grāsamātro 'sau manyur jñeyaḥ kramojjvalaḥ **39.394**

avadhehīti dviślokī spaṣṭārthā.

kramojjvala[42] iti vivṛṇoti: **atyunnata** iti.

atyunnato 'tivistīrṇaḥ kṛṣṇaś cāpy udgame 'sti yaḥ
so 'ṇuḥ syād grāsavelāyāṃ grasto 'timadhurāyate **39.395**

spaṣṭam.

yaś ca svarṇapratigrāho yadguptau yatitaṃ tvayā
sopakāro nisargo 'sya lakṣyatāṃ manasā tathā **39.396**

yaś ceti. **tathe**ti kārpaṇyaṃ nāma tan mahatāṃ yat svopakārāviṣkaraṇam iti yaḥ kaścid udāttaccha icchati svopakriyāṃ pidadhe · iti tasyāsau balāt svayam udbhavatīti. **asyo**pakārasya **nisargaḥ** svabhāvo **manasā lakṣyatām** iti. **sopakāra** iti pādapūraṇe saṃdhiḥ.[43]

yas tṛtīyo 'ṅkam āpannas taṃ tannyāsaṃ niśāmaya
jāgaryam asya rakṣāyāṃ yathā randhram anantaram **39.397**

ya iti. **yas tṛtīyaś** caraṇāyudhalakṣaṇo **'ṅkam** utsaṅgam **āpannas taṃ tannyāsaṃ tasya** sarveśituḥ sarvaparīkṣakasya ca parameśvarasya **nyāsaṃ niśāmaya** jānīhi. tatra cāyam āśayaḥ sūcitaḥ: **asya** kenacit sthāpitasya **rakṣāyāṃ jāgaryam**. **yathā** jāgaraṇena **randhram anantaram** anavakāśaṃ bhavet. yathā randhrapāto nāsya saṃbhavet tathāsya jāgaraṇena rakṣā vidheyeti.

1 maṅkṣv em.] saṃkṣ J_3, saṃkṣv Ch **39.392a** vijñapyā J_3] bhijñapyā Ch **39.392c** āsa Ch] āma J_3 **4** rodho em.] rodhe J_3 Ch **5** labhyata Ch] labhṛta J_3 **39.393c** samādhātuṃ em.] samādhātu J_3 Ch **39.393d** kaṃdharam J_3] kaṃdaraṃ Ch **39.394c** grāsa Ch] grāma J_3 **39.394d** manyur Ch] manyu J_3 **39.395c** grāsa Ch] grāma J_3 **18** pidadhe J_3] pideya Ch **22** āyudha Ch] āvudha J_3 taṃ Ch] om. J_3

[42] 39.394d. [43] Vgl. PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pādapūraṇam.*

yaś caturtho balād dhāvan samāyātas tvadantikam
sa bhāgī bhāgavān kārya iti tasyānuśāsanam **39.398**

ya iti. **yaś caturtho balāt** parapīḍām uddiśya **dhāvaṃs tvadantikaṃ samāyātaḥ** samāpannaḥ. **sa bhāgī**ti tathāvṛttir hy asau tasyāṃ velāyāṃ kṛtaḥ kenacid upādhinā. yady asau kadācin na svabhāgaṃ prāpnoti tathāpi nāsau nirāśo vidheyo[44] 'nyenāpi prakāreṇa **bhāgavān kārya** iti **tasya** sarvakartur **anuśāsanam** ājñāstīti śeṣaḥ.

pañcamo yaḥ śavo dṛṣṭaḥ pūtidūṣitadiktaṭaḥ
paro'kṣavādaḥ saṃjñeyo dūrīkāryo balād asau **39.399**

pañcama iti. **pūtyā** daurgandhyena.

pūtir nāmāsya yaḥ kaścit tam utthāpayate balāt
tasya daurgandhyam abhito ghṛṇāhetuḥ prajāyate **39.400**

pūtir iti. **asya** paro'kṣavādākhyasya mṛtakasya. **taṃ** paro'kṣavādam. **tasyo**tthāpakasya. **abhitaḥ** pārśvadvaye · ihāmutra ca.

nyakkarotitarāṃ kīrtiṃ sacchīlaṃ cāpy asau kriyā
samādhāya tato dhīrair dūrībhāvyam ato balāt **39.401**

nyakkarotīti. **asau kriyā** paro'kṣavādakriyā. **tatas** tasmād dhetoḥ. **samādhāya** samādhānaṃ kṛtvā. **ataḥ** paro'kṣavādakriyāyāḥ.

māvartayātra kasyāpi jihvāyām apabhāṣaṇam
apūtayānayā nāma kathaṃ setsyati sā kriyā **39.402**

meti. **apabhāṣaṇaṃ** paro'kṣakuvādaḥ. atra samarthayati: **apūtaye**ti tayā jihvay**āpūtayā**viśuddhayā. **sā kriye**ti · īśvarārādhanalakṣaṇā śuddhakriyā.

dhruvam etena vādena satkriyā hīyate nṛṇām
vicchidyate vidheyaṃ ca vidheyaṃ vidhavocitā **39.403**

dhruvam iti. **satkriyā** proktalakṣaṇā. tasyāṃ ca hīnāyāṃ **vidheyaṃ** sāṃsārikaṃ kāryaṃ **vicchidyate** svayam eva vicchinnaṃ bhavati. tataś c**eyaṃ vidhā**sau prakāro 'pabhāṣaṇā-lakṣaṇo **vidhavocitā**viśvastā strīyogyā. tā hi vidhavātvāt sukriyānucitāḥ kim anyat kurvantīti tāsām eveyam aucitī na puruṣāṇām iti bhāvaḥ.

kurvantāṃ nāma ye kecit svodarāpūraṇoddhavāḥ

3 dhāvaṃs Ch] dhāryaṃs J_3 **39.399c** saṃjñeyo J_3] sajñeyo Ch **13** dvaye Ch] tvaye J_3 **39.402b** jihvāyām Ch] jihvāyās J_3 **20** apūtaye Ch] apūtoya J_3 **39.403b** sat em. schol.] sā J_3 Ch **24** sāṃsārikaṃ em.] māṃsārikaṃ J_3 Ch **26** ocitā J_3] odhitā Ch **27** eyam Ch] eyas J_3

[44] Vgl. 39.368cd.

dūrībhāvyaṃ tv adhīśānām asmād uccapadārthinām **39.404**

kurvantv iti prakṛtatvād apabhāṣaṇam. **svodarāpūraṇoddhavā** iti svodarapūraṇam **uddhava** utsavo yeṣām. udarapūraṇārtham apabhāṣaṇaṃ **kurvantām**. pūrite tv asmin praśaṃsanta iti kiyan nāmānena hīyate · iti bhāvaḥ. yadarthaṃ ceyān saṃdhibandhaḥ kṛtas tad idānīṃ prakṛta-
5 yojanayā viśadīkaroti: **dūrībhāvyam** iti. **tuḥ** pūrvasmād vyatireke. **adhīśānāṃ** mahātmanām **asmād** apabhāṣaṇād **dūrībhāvyaṃ** yata **uccapadārthinām**. uccapadaprāpter idaṃ pratyūha-bhūtam iti bhāvaḥ.

etaduktipakṣaṃ dūṣayitvā · etacchrutipakṣam api dūṣayitum avatārayati: **añjase**ti.

añjasā pāpacaryātvād asyaitacchravaṇaṃ tv api
10 **pāpāya jāyate jantor iti dhīrānuśāsanam** **39.405**

tuśabdaḥ śrāvakapakṣāntadyotanārthaḥ. **dhīrāṇāṃ** dharmaśāstrapraṇetṝṇāṃ Manvādīnām **anuśāsanaṃ** śikṣeti. tathā ca Manuḥ:

karṇau tatra pidhātavyau gantavyaṃ vā tato 'nyata[45] iti.

na kevalaṃ yo mahato 'pabhāṣate śṛṇoti tasmād api yaḥ sa pāpabhāg[46]
15 iti ca Kumāre.

medaṃmārge nidhā jihvāṃ śrutiṃ vā jātu ced iyam
dvayy aśuddhā kathaṃ nāma satkriyā te phaliṣyati **39.406**

medam iti. **idaṃmārgo** 'pabhāṣaṇalakṣaṇo mārgaḥ. atra tvaṃ **jihvāṃ śrutiṃ vā mā nidhāḥ**. maitad vada mā ca śṛṇv ity arthaḥ. atra phaladarśanayānarthaṃ sūcayati: **ced** iti. **iyaṃ**
20 **dvayī** vākchrutyākhyā karaṇadvayī **ced aśuddhā** syāt tadā **tava satkriyā** stavanaśravaṇarūpā **kathaṃ phaliṣyati** phalanībhaviṣyati.

avaśyācaraṇīyatvād asyoktasyāpi bhāṣaṇam
aucityāvaham eveti mātsaryaṃ tatra majjati **39.407**

39.404cd m asmād Ch] saṃbhād J_3 **3** praśaṃsanta J_3] draśaṃsanta Ch **5** mahātmanām Ch] mahātmanāṃs J_3 **6** ucca J_3] tacca Ch **13** karṇau Ch] kalau J_3 **14** 'pabhāṣate J_3] bhāṣate Ch **39.406a** medaṃ J_3] medhaṃ Ch **39.406c** dvayy em. schol.] tvayy J_3 Ch **19** mā Ch] sā J_3 **39.407d** majjati Ch] sajjati J_3

Anm. zu 39.404 *kurvantām:* Diese Form ist ungrammatisch und möglicherweise eine bloße Verderbnis der korrekten 3. Pl. des Imperativs Ātmanepada *kurvatām*. Sie wird jedoch einhellig überliefert und im Kommentar durch Wiederholung und die synonym verwendete, korrekte Parasmaipada-Form *kurvantu* abgesichert. Die epische Sprache flektiert selten *kurva-* als thematischen Stamm der Wurzel *kṛ*, was diese Form erklären könnte; vgl. Oberlies 2003, 6.6.8.1.

[45] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 2.200cd. [46] Kālidāsa: Kumārasaṃbhava, Ed. Suryakanta 5.83cd.

avaśyeti. ayam arthaḥ: pāścātyagranthe 'py uktaprāyam idam iti. punar anubhāṣaṇaṃ dviruktadoṣāvaham iti na śakyaṃ yata idam **avaśyācaraṇīyatvād aucityāvaham**. dṛṣṭaṃ hy avaśyavaktavyaṃ vastu dvir bhāṣyate · iti. asti ca mahātmanāṃ *dvibaddhaṃ subaddhaṃ bhavatī*ti[47] nyāyabandhaḥ. itthaṃ dvir anubhāṣaṇe nyāyasiddhe ye 'tra mātsaryāt punaruktākhyaṃ doṣam udbhāvayanti tatpratividhānārtham āha: **mātsaryam** iti. **tatra** teṣu samatsareṣu **mātsaryam** etaddhetukam anyahetukaṃ vātrodbhāvitaṃ **majjati** mahātmabhiḥ svoktisaṃvādāt pratiśrute 'trārthe mātsaryaṃ tatraiva nimajjati. svayam eva te mātsaryaphalabhājo bhaveyur iti tātparyam.

vargaś caturtha ukto 'yaṃ pañcamaṃ śṛṇutādṛtāḥ
yo 'sau mahīpagoṣṭhīṣu na jātv aucityabhāk kvacit **39.408**

varga iti spaṣṭam.

satyānabhijñā ye kecid bhramanti dharaṇītale
karmātivāhanāsaktāḥ paśavas te prakīrtitāḥ **39.409**

satyeti. **karme**ti prārabdhaṃ bhuñjate na punar arjitaṃ kurvate.

kathaṃ paśutvaṃ teṣām iti tatsādhanārtham āha: **satyenaive**ti.

satyenaiva hi satyaṃ tat tadādiṣṭaṃ ca kiṃcana
smṛtaṃ vāpy atra yat kiṃcid varvṛtīti mude satām **39.410**

satyenāstikyena **tat satyaṃ** saccidānandalakṣaṇaṃ brahma **satāṃ mude varvṛtīti**. tathā **tadādiṣṭaṃ ca kiṃcane**ti **tena** satyalakṣaṇena Brahmaṇā yat kiṃcid **ādiṣṭaṃ** vedākhyaṃ karma tad api prāgvat. tath**ātra** loke **yat kiṃcit smṛtaṃ** tadarthakalanayā ślokaracanayā nibaddhaṃ Manvādibhis tad api prāgvad eva.

nābhijānanti tat satyaṃ ye nāma bhuvi durdhiyaḥ
sarvathā nāstikās te 'mī vivarjyā dharaṇīdhavaiḥ **39.411**

neti. **tad** īdṛśaṃ **satyam**. **sarvathe**ti pratyakṣaṃ paro'kṣaṃ cety arthaḥ.

*sarvathe*ti[48] pratyakṣabhāgam avaśiṣṭaṃ vivṛṇoti: **aśukre**ti.

aśukrakāriṇas te 'mī paravañcanatatparāḥ
svāmisatyānabhijñāś ca kathaṃ vṛddhyai mahībhujām **39.412**

5 ārtham J_3] ārthaṃm Ch **39.408d** jātv J_3] jāt Ch **11** varga Ch] varṇa J_3 **18** varvṛtī Ch] dhurvṛtī J_3 **21** Manv Ch] saṃdh J_3 **39.411b** dhiyaḥ Ch] vidhaḥ J_3 **39.411d** dhavaiḥ Ch] cavaiḥ J_3 **39.412a** aśukra Ch schol.] āśukra J_3

[47] Vgl. Apte, Appendix E, S. 53, dort: *dvirbaddhaṃ subaddhaṃ bhavati.* [48] 39.411c.

svāmīti svāmiśukrād api vyastamataya ity arthaḥ.

vargo 'sau pratyahaṃ tadruṭpādamardanamarditaḥ
sarvadveṣyo 'trāvahitair bhāvyaṃ śrīlakṣmaśālibhiḥ **39.413**

vargo 'sāv iti. **asau** pañcamo nāstikavargas **tasya** sarvajñasya paramasvatantrasya **ruṭ** kopaḥ sa eva **pādas** tasya **mardanair** lattāpātanair **marditaḥ**. tathā **sarvadveṣyaḥ** svaparākṣigataḥ. **atrā**smin varge **śrīlakṣmaśālibhir** mahīpaiḥ. **śrīḥ** śobhā Lakṣmīś ca. **avahitair bhāvyam** etatsamīpavāsena śrīr apayātīti samādheyam.

na jātu bhāgyam eteṣāṃ buddhaṃ bhavati kutracit
arpitā śrīr amīṣu drāk calatīti viniścayaḥ **39.414**

na jātv iti. **buddhaṃ** phaladānonmukham. **arpite**ti kadācit prācīnakarmaleśadattā.

yo vismārayate miṣṭaṃ puṇyā tadvismṛtir vidām
na veda satyaṃ yo 'py asmād buddhvā pathyaṃ vidhehy alam **39.415**

ya iti. **yo** nāstiko **miṣṭaṃ vismārayate**: anena mahyaṃ madhuraṃ dattam iti vismārayate. nānukṣaṇaṃ taccharaṇaṃ yāti. **vidāṃ** jñātṝṇāṃ **tadvismṛtiḥ puṇyā** kālāntare śubhakāriṇī. uktam artham uttarārdhena viśadayati: **na vede**ti. **satyam** iti satyapratiṣṭhatvāt proktatritayarūpam.[49] **buddhvā** prabudhya.

asavo 'pi hi tatsaṅgāt khinnakhinnā bhavanty alam
tathā ca khalapūḥ so 'pi vakti smātrocitāṃ kriyām **39.416**

asavo 'pīti. **khalapūr** iti Mutajed-nāmā. **atrā**smin.

yasya jihvāsikā kuṇṭhā śukroktau tatpratikriyā
phalaniryātanā dheyā tīkṣṇajihvāsidhārayā **39.417**

yasyeti. āntaramarmavedhitvāj **jihvāyā** asikātvam. **tatpratikriyā** tasya pratīkāraḥ. **phalaniryātanā** śodhanā. **tīkṣṇajihvā** rājakīyā.

lavaṇāpūpagaṃ cāpi satyavismaraṇaṃ nṛṇām
śirogrīvaṃ bhanakty āśu tat satyaṃ cintayet sadā **39.418**

lavaṇeti. **lavaṇaṃ** saṃskārakadravyopalakṣaṇam **apūpaṃ** ca bhakṣyādyupalakṣaṇam.

39.413c dveṣyo J_3 schol.] dveṣo Ch **39.413c** āvahitair em. schol.] avahitair J_3 Ch **4** ruṭ Ch] bhaṃ J_3 **39.415d** buddhvā Ch schol.] buddhā J_3 **13** yo Ch] om. J_3 miṣṭaṃ vismārayate Ch] viṣṭaṃ vismārayeta J_3 **39.417c** dheyā Ch] yeyā J_3 **22** asikātvam J_3] amikātvam Ch

Anm. zu 39.416c *khalapūḥ:* Sub 2.26 gedeutete lexikalische Entlehnung von *ḫalīfa.* **Anm. zu 19** *Mutajed:* Lexikalische Entlehnung von *Mu^{c}tażid.*

[49] Vgl. 39.410.

mahayet puruṣaṃ nāma satyasmṛtir iyaṃ kṣaṇāt
tadvismṛtir iyaṃ nūnaṃ tathā pādāc ca pātayet **39.419**

mahayed iti mahāntaṃ kuryāt. saṃjñāpūrvakavidher anityatvād[50] upadhāvṛddhyabhāvaḥ. **ā pādāt pātayet**: nāsau punar uttiṣṭhatīti.

vargo ʾsau pañcamaḥ proktaḥ ṣaṣṭaś cātha niśamyatām
ye ʾsatyabhāṣiṇo nāma kalpanācaturā narāḥ **39.420**

varga iti. ko ʾsau varga ity āha: **ye ʾsatye**ti. ajñāte ʾpi paramārthe · itas tataḥ kiṃcid vacanaśakalāni samuccitya svayaṃ kanthāgrathanaṃ **kalpanā**.

nedaṃ kenāpy anumataṃ nocitaṃ vāpi kutracit
anena caratāṃ loke na kācit siddhir iṣyate **39.421**

nedam iti. **idam** asatyabhāṣaṇam. **kenāpī**ti mahātmabhiḥ pāmarair vā. **kutracid** ity api mahātmapāmaratayā yojyam. **anenā**satyabhāṣaṇena.

tatrāpi viśeṣam āha: **asatyabhāṣī**ti.

asatyabhāṣī manujo ʾśrīko nūnaṃ mahīpatau
asaṃbhāvitavṛttiś ca tad varjyāsau kriyā budhaiḥ **39.422**

aśrīko jāyate · iti śeṣaḥ. **mahīpatāv** ity **asaṃbhāvite**ty anena saṃbaddhaḥ.

tathā ca Śīlamañjaryām idaṃ vyākośitaṃ Phajail
abhūt kavivaro mantrī mahāvibhavabhājanam **39.423**

tathā ceti. **Śīlamañjarī** nāma subhāṣitāvalī. tasyām etadvargābhidheyaṃ **vyākośitaṃ** sphuṭīkṛtam. mañjaryāś ca vyākośena bhāvyam iti **vyākośitam** ity uktiḥ.

tatsabhāyāṃ mahāmātrāv abhūtāṃ Nusarābhidhaḥ
tatraikaś cāparaḥ Sākūbh-abhikhyo mānabhājanam **39.424**

tatsabhāyām iti. **mānabhājanam** ity ubhayaviśeṣaṇam.

---

3 mahayed Ch] maheyad J_3 **3–4** ā pādāt J_3] āpadāt Ch **11** idam Ch] tadam J_3 **39.422c** vṛttiś Ch] vṛtaś J_3 **39.423a** mañjaryām Ch schol.] saṃcaryām J_3 **39.423b** Phajail Ch] hajail J_3 **19** mañjarī Ch] saṃjarī J_3 **39.424a** mahāmātrāv J_3] mahāmātrāṃv Ch **39.424c** Sākūbh J_3] mākūbh Ch

---

Anm. zu 39.423a *Śīla-mañjaryām:* ‚Blütenrispe des guten Charakters', implizite semantische Entlehnung des Werktitels *Aḫlāq-i Ruknī* ‚Ruknische Ethik'. **Anm. zu 39.423b** *Phajail:* Nicht assimilierte lexikalische Entlehnung von *Faẓl*. **Anm. zu 39.424b** *Nusara-:* Lexikalische Entlehnung von *Naṣr*. **Anm. zu 39.424c** *Sākūbh-:* Lexikalische Entlehnung von *Ṣāqib*.

---

[50] Vgl. Nāgojībhaṭṭa: Paribhāṣendhuśekhara, Ed. KIELHORN 93.1: *saṃjñāpūrvakavidher anityatvam.*

vipralepatur anyo'nyaṃ tau goṣṭhyāṃ narmalīlayā
tatrāntare 'sya Sākūbha uṣṇīṣaḥ patito bhuvi **39.425**

vipralepatur iti. **vipralepatuḥ** · vivavadatuḥ. **tatrāntare** vipralāpakāle. **uṣṇīṣa** iti Nusarapāṇineti bodhyam.

taṃ vyastākṛtim ālocya prāhāsau mantripuṣkalaḥ
kim idaṃ narmalīlāyām ato 'dhikam apīkṣyate **39.426**

tam iti. **vyastākṛtiṃ** krodhādyanubhāvamukhalauhityādiliṅgadarśanena viklavākṛtim. **puṣkalaḥ** śreṣṭhaḥ. *puṣkalas tu phale śreṣṭe*[51] · iti Hemacandra. **kim idam** iti kim arthaṃ tavedṛṅ manyur utpannaḥ. naiṣaucitī. atrārthāntarayati: **narmalīlāyām** iti. **ata** ity uṣṇīṣapātād **adhikam apīkṣyate** · iti kiṃ tvayā manyur āviṣkṛtaḥ.

śrutvāhāsau kṣamin bhadraṃ kathaṃ manyur bhaven na me
goṣṭhyāṃ tavādya māhātmyaṃ yad bhraṣṭaṃ kim ato 'dhikam **39.427**

śrutveti. **kṣamin** bhoḥ kṣamāśīla **bhadraṃ** te 'stu.

niśamya caturo 'tyuccair uktim asyāntarocitam
uvāca kṛtinaḥ kāṇḍe na sīdanti hi jātv api **39.428**

niśamyeti. **caturo** 'vasarocitabhāṣy asau mantrī. **atyuccair uktiṃ** *kim ato 'dhikam*[52] iti krodhoddhatām uktim. **antarocitam** avasarocitam. asau nūnam adhunaiva namrakaṃdharo vidheyo 'nyathātyuktivādena sarvathā sabhānartham āvahet · iti. atrārthāntarayati: **kṛtina** iti. **kāṇḍe** 'vasare pūrvāparānusaṃdhānena pūrvam eva vighnaśāntikarakarmakṛttvaṃ **kṛtitvam** iti bhāvaḥ.

laghubuddhe · idaṃ kāryaṃ sulabhaṃ mānyam adya me
alaṃ graheṇa līlāyāṃ tad vāmyā bhraṃśitaṃ hi te **39.429**

laghubuddha iṣṭabuddhe. atha ca nissārabuddhe. tat tav**edaṃ kāryam adya sulabhaṃ mānyam**. anena tava māhātmyahānir na jāyate. atra samarthayati: **alam** iti. **līlāyāṃ** krīḍāvilasite. līlālasitaṃ khalu laghv eva mantavyam. tūṣṇībhāvanārtham āha: **tad** iti. yat tvayoktaṃ māhātmyaṃ bhraṣṭaṃ jātam[53] iti **tad** dhi puraiva tava **vāmyā**śvayā **bhraṃśitaṃ** balād apahṛtam. ayam arthaḥ: kuta āyāto 'sīti taddine pṛṣṭe 'nayā vāmyāhaṃ Naiśāpurād aham eka-

3 vivavadatuḥ Ch] om. J_3 Nusara em.] nasara J_3 Ch **4** bodhyam Ch] bhedhyam J_3 **17** krodhoddhatām Ch] krodhaddhotām J_3 antarocitam em.] aṃtoracitam J_3, atarodhitam Ch adhunai Ch] ayuṃtai J_3 **18** āntarayati Ch] āṃtara · iti J_3 **39.429b** mānyam J_3] mānyas Ch **39.429b** adya Ch] adhya J_3 **23** nissāra em.] nismāra J_3 Ch tavedaṃ em.] tevedaṃ J_3 Ch kāryam J_3] kāryas Ch **24–25** līlāyāṃ krīḍāvilasite Ch] om. J_3

Anm. zu 27 *Naiśāpurāt:* Lexikalische Entlehnung von *Nīšāpūr/Nīšābūr*, denkbar unter Deutung von *-pūr/-būr.*

[51] Hemacandra: Anekārthasaṃgraha, Ed. J. Śāstri 3.708ab, dort: … *tu pūrṇe śreṣṭhe.* [52] 39.427d. [53] Vgl. 39.427cd.

rātreṇātra prāpita iti yadoktaṃ taddina eva bhavatā māhātmyaṃ matto hāpitam iti. asatyabhāṣy asīti tātparyam iti. *mahīpatāv asaṃbhāvitavṛttiś ce*ti[54] samarthitam.

mā jātv asatyanaktakadīpaṃ prajvālayaiṣa niḥsnehaḥ
śīghraṃ prakāśahīnaḥ syād udvegāya pūtigandhena **39.430**

mā jātv iti. **niḥsnehaḥ**: upaṣṭambhakatailākhyaparapratyāyakapremarahitaḥ.

māsmān mānaṃ dhīman māhātmyaṃ cāpi mṛgyatāṃ viddhi
ābhāsamātram etad droṇīpānīyavad dvayaṃ cāsmāt **39.431**

māsmād iti. **asmād** asatyabhāṣaṇāt. **viddhi** jānīhi. **etad** asatyam **ābhāsamātram** ābhāsavan nissāram. tataś **cāsmād** asatyād yad **dvayaṃ** mānamāhātmyalakṣaṇaṃ tad **droṇīpānīyam ivā**sthitam ity arthaḥ.

vargo 'sau kathitaḥ ṣaṣṭaḥ saptamo 'yaṃ niśamyatām
ye vācāṭā iti khyātā nindāpātraṃ mahītale **39.432**

vargo 'sāv iti spaṣṭam.

tatra vācāṭaśabdaniruktyā tallakṣaṇam āha: **vadantī**ti.

vadanti bahu ye nityaṃ te vācāṭā iti smṛtāḥ
amānaṃ khalu tal loke nāsty amānasya mānanā **39.433**

smṛtā iti Pāṇiniśikṣānusāreṇeti bhāvaḥ. tathā ca Pāṇiniḥ: *ālac-āṭacau kutsitabahubhāṣiṇī*ti.[55] kutsitaṃ bahu vaktīti **vācāṭaḥ**. atra heyatām āviṣkaroti: **amānam** iti. **tat** kutsitabahubhāṣaṇaṃ **loke 'mānaṃ** mānarahitaṃ ye bahu vadanti tadvākkalahasya na mānaṃ vidyate. tato 'pi kim ity atrāha: **nāstī**ti. **amānasya** bahuvāgjālavādino **loke mānanā nāsti**. īdṛśaṃ naraṃ lokā na mānayantīti tasyākiṃcitkaratvaṃ siddham.

śrutir apy atra vakti sma doṣagauravam ādarāt
balād asatyam āyāti bahūktau bhrāntacetasām **39.434**

śrutir iti. spaṣṭam.

atra saṃvadati: **Bhojarjye**ti.

---

1 bhāṣy J_3] bhāṣ Ch **39.430a** naktaka Ch] nakuka J_3 **5** niḥsnehaḥ Ch] nisnehaḥ J_3 **39.431a** dhīman Ch] dīman J_3 **39.431c** ābhāsa J_3] āsāsa Ch **8** māsmād Ch] sāsmād J_3 **9** nissāram em.] nismāraṃ J_3 Ch cāsmād J_3] cād Ch **39.432c** vācāṭā Ch] vācājā J_3 **39.433b** vācāṭā Ch] vācājā J_3 **19** tad Ch] tat J_3 **20** naraṃ J_3] nara Ch

Anm. zu 39.430, Metrum: Gīti. **Anm. zu 39.431, Metrum:** Gīti.

[54] 39.422bc. [55] PĀṆINI 5,2.125, dort: *ālac-āṭacau bahu-bhāṣiṇī*.

Bhojarjyamihireṇāpi sokto Navaśarī vibhuḥ
bahūktisaṃstuto lokair vātūla iti śaṅkyate **39.435**

sokta iti pādapūraṇe saṃdhiḥ.[56] **saṃstutaḥ** kṛtaparicayaḥ.

śaṅkyate[57] · iti vātūlaśaṅkāspadam asāv iti kiṃ paraśaṅkāmātreṇāsau tathā bhavatīty atrāha: **śaṅkāspadam** iti.

śaṅkāspadaṃ na sa paraṃ bhavej jātu tathāpy asau
dṛṣṭaṃ conmattatā loke narāṇāṃ bahubhāṣiṇām **39.436**

sa vācāṭaḥ **paraṃ** kevalaṃ **śaṅkāspadam** iti **na**. api tu **bhaved** iti **tathāpī**ty unmatto 'pi bhavet. atra dṛḍhīkaraṇārthaṃ dṛṣṭapratyayam apy āha: **dṛṣṭam** iti. **bahubhāṣiṇāṃ narāṇāṃ loka unmattatā** jāyate · iti **dṛṣṭam**. tasyāḥ prathamasopānam idam eveti bhāvaḥ.

sa dhruvaṃ vakty asaṃbaddhaṃ yo vakti bahu mūḍhadhīḥ
ity atīvoditaṃ samyak smṛtiṣv api viśāradaiḥ **39.437**

sa iti spaṣṭam.

tathā cākhyāyikātreyaṃ tatrAisākhyo 'rcyapatkajaḥ
jyavārair abhigamyārāc chikṣārthaṃ praśritaḥ purā **39.438**

tathā ceti. **Aisākhya** iti · etannāmā vārttāvahaḥ. **jyavārair** iti jyavārījātiprasiddhaiḥ. **ārāt** samīpe. **praśritaḥ**: bhoḥ svāminn asmān anuśādhīti.

etad eva viśadayati: **karme**ti.

karmopadiśa tādṛṅ no yatsamācaraṇād vayam
sannāmāpyeha muditā ārohāmātra niścitāḥ **39.439**

atreti durārohe svargādau.

ity ukto 'sau hasan prāha māno mādriyatāṃ priyāḥ
maunam ācaratāṃ siddhiḥ sarvathaiveti niścitam **39.440**

39.435b sokto Nava Ch] soktanova J_3 **39.435d** vātūla J_3] vātūrṇa Ch **4** asāv Ch] amāv J_3 **39.436b** jātu Ch] ñatu J_3 **39.438a** ākhyāyikā Ch] ākhyāvikā J_3 **39.438b** 'rcya J_3] rśya Ch **16** vārttā Ch] om. J_3 **39.440a** prāha J_3] drāha Ch

---

Anm. zu 39.435a *Bhojarjyamihireṇa:* Lexikalische Entlehnung von *Būzarğumihr*. **Anm. zu 39.435b** *Navaśarī:* Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von *[Ḫusrau I] Nūšīrvān*; vgl. S. 60. **Anm. zu 39.438b** *Aisa-:* Lexikalische Entlehnung von *Īsya* Jesus. **Anm. zu 39.438c** *jyavāraiḥ:* Lexikalische Entlehnung von *ḥavāriyān* ‚Apostel'.

---

[56] Vgl. PĀṆINI 6,1.134: *so 'ci lope cet pādapūraṇam.* [57] 39.435d.

ity ukta iti spaṣṭam.

iti śrutvā punas te ’muṃ papracchur vinayānatāḥ
kriyeyaṃ durghaṭā bhāti kathaṃ vyavahṛtis tathā **39.441**

itīti. **kriyeyam** iti yad vayaṃ maunavratino bhavāmeti. **katham** iti · atra maunavratadhāraṇe **vyavahṛtir** vyavahārasaraṇiḥ kathaṃ nirvahed iti.

niśamya punar apy āha kriyatāṃ nātra me bharaḥ
tathā dheyā yathānyeṣām upakārāya kalpate **39.442**

niśamyeti. **kriyatām** iti *vyavahṛtir*[58] iti vartate. **atre**ti vyavahārākaraṇe. paraṃ tu: **tathe**tyādi.

maunam etad abhipretaṃ mama yad bahubhāṣaṇam
mano malinayaty eva mā kurudhvaṃ tathety alam **39.443**

maunam iti. **etan mama maunam abhipretam** iti pūrveṇa saṃbandhaḥ. atra hetuḥ: **yad** iti. **alam** iti · ākhyāyikāsamāptaye.

atraiva prasaṅgāgatam avatārayati: **yad** iti.

yac chlāghyam alpabhāratvaṃ tad vāṅmoke na raivyaye
gabhīrodārahṛd yo ’lpam uktvā rāti dhanaṃ bahu **39.444**

asāv alpabhāraḥ sādhur iti **yad alpabhāratvaṃ ślāghyaṃ tad vāṅnirmoka** iti bodhyam. **ne**ti: **raivyaye** dhanavyaye yad alpabhāratvaṃ **na** tac chlāghyam. yasmāt sa **gabhīrodārahṛt · yo ’lpam uktvā bahu dhanaṃ dadātī**ti.

kuru vāgrakṣaṇe yatnaṃ yadi te pakṣakāritā
rocate rakṣaṇaṃ vācāṃ śevadhir nāvadhir yataḥ **39.445**

kurv iti. **yadi te pakṣakāritā**: katham iyantaṃ kālaṃ rakṣitaṃ dhanaṃ dāsye · iti **yadi te pakṣakāritā rocate** tarhi **vāgrakṣaṇe yatnaṃ kuru** vāgbāhulyaṃ nivāryatām iti tatraiva pakṣakārī bhava. atra hetuḥ: **rakṣaṇam** iti. **yato vācāṃ rakṣaṇaṃ** tava **nāvadhiḥ śevadhir** ananto nidhir ity arthaḥ. **nāvadhir** iti bahuvrīhiḥ. ayam arthaḥ: tava śaktasya vāg apy asti pāṇir apy asti. tatra yat pakṣaṃ hastasya karoṣi na tat sādhu. vāca eva pakṣaṃ kuru yad vācā kriyate dadāmīti tad hastena tūrṇaṃ dehīti. vāgrakṣaṇam evāmutrānavadhir nidhir na hastarakṣaṇam iti.

aho maurkhyam idaṃ loke yad vidheyaṃ ca hastataḥ

4 bhavāme Ch] bhavābhavāme J_3 **5** vyavahṛtir Ch] vyavahṛti J_3 **12** ākhyāyikā Ch] ākhyāvikā J_3 **39.445c** rocate Ch] rodhate J_3 **23–24** śevadhir ananto em.] śevadhinaṃto J_3, śevadhi’naṃto Ch **25** vāca em.] vādha J_3 Ch vācā em.] vādhā J_3 Ch **26** dadāmī Ch] dadāsī J_3

[58] 39.452d.

unmūḍhāḥ kurvate vācā svaparabhraṃśahetave **39.446**

aho iti gatārtham idam.

sā hānir uparodhasya yad uccair bhāṣaṇaṃ vṛthā
sargo ’sti vimalaḥ so ’yaṃ yac chanair alpabhāṣaṇam **39.447**

seti. **hānir** ūnatā.

yad akāṇḍam asau brūte yad brūte ’lpaphalaṃ bahu
tasmād ārhanty asau nṝṇāṃ yan maunenāsthitiḥ param **39.448**

yad akāṇḍe · iti nigadavyākhyātam.

paratoṣakarī vāṇī yāsau vāṇīti bhaṇyate
yayāsau khidyatitarāṃ na sā vāṇī hi bāṇy asau **39.449**

pareti. **vāṇī**ti *vaṇa saṃbhaktāv*[59] iti dhātoḥ · vāṇī saṃvananīty arthaḥ. **asāv** iti paraḥ. **bāṇī**ti · alpo bāṇo **bāṇī**. alpatvam atra tīkṣṇaprahārapradatvam.

atra śekharayati: **udāhṛtam idam** iti.

udāhṛtam idaṃ jātu goṣṭhyāṃ Nūtanabāṇinaḥ
trayo nṛpāḥ samuditā abhūvan kāryahetutaḥ **39.450**

Romīyakaisarī Cīnakhākānī Hindurāyy api
mahānubhāvā mimilur Nūtnabāṇavatārcitāḥ **39.451**

mahānubhāvā mahāprabhāvā mahāmatiniścayā vā.

atha teṣūpaviṣṭeṣu śārdūleṣv iva paryayāt
asau Navaśarī rājā mānayann idam abravīt **39.452**

39.446a aho J_3] aha Ch **5** hānir em.] hānit J_3 Ch **39.448d** maunenā Ch] maunetā J_3 **11** iti Ch] idhi J_3 dhātoḥ J_3] yātoḥ Ch **39.450c** trayo J_3] tayo Ch **39.450d** abhūvan Ch] abhūva J_3 **39.451a** Romīyakaisarī em.] romīyaikaṃmarī J_3, romīyakaisarīṃ Ch **18** mahāprabhāvā Ch] om. J_3 vā Ch] om. J_3

Anm. zu 39.450b *Nūtanabāṇinaḥ:* Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von *[Ḫusrau I] Nūšīrvān*; vgl. S. 60. **Anm. zu 39.451a** *Romīyakaisarī:* Lexikalische Entlehnung von *qayṣar-i Rūm.* **Anm. zu 39.451ab** *Cīna-khākānī:* Lexikalische Entlehnung von *ḫāqān-i Čīn.* **Anm. zu 39.451b** *Hindu-rāyī:* Lexikalische Entlehnung von *rāy-i Hind.* **Anm. zu 39.451d** *Nūtnabāṇavatā:* Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von *[Ḫusrau I] Nūšīrvān*; vgl. S. 60. **Anm. zu 39.452c** *Navaśarī:* Semantische Ersetzung basierend auf einer sub 8.151 gedeuteten lexikalischen Entlehnung *Navaśaravān* von *[Ḫusrau I] Nūšīrvān*; vgl. S. 60.

[59] Vgl. Dhātupāṭha, Ed. BÖHTLINGK 1.491: *vana … saṃbhaktau.*

paryayāt paryāyeṇa krameṇa.

aho sucirakālena samudeti sabhedṛśī
sadbhāgyaiḥ kalitaṃ me 'dya dhīravīrair yad āgatam **39.453**

samudeti samyag udeti sameti vodeti. **kalitaṃ** protphullam. **āgatam** iti bhāve. vīrā dhīrāś ca yad ihāgatā ity arthaḥ.

hṛṣṭvā sametya maṇḍalyā bhāṣāṃ kuruta māciram
iyaṃ hi nṛpavāṅ nūnaṃ vāgīśīti viniścayaḥ **39.454**

hṛṣṭveti. ayam arthaḥ: yathā mahīpā martyasvāminas tathā tadvāṇyo 'pi sāmānyajanavāgīśya ity arthaḥ.

asāre 'smin bhave nūnaṃ goṣṭhīyaṃ kṛtalakṣaṇā
kaṣṭaṃ tūrṇaṃ vrajed glāniṃ sthāsyatīyaṃ śubhodayā **39.455**

asāre · iti. **iyaṃ śubhodayā parasparasaṃvādalakṣaṇā bhāṣā sthāsyatī**ti **śubhodayā** pattrādilekhitā sadāmodadāyinī bhaviṣyatīti.

vilokyānantyam etasyāḥ phale 'haṃ paramādṛtaḥ
protsāhaye ca bhavataḥ pramāṇaṃ bhavatātra me **39.456**

vilokyeti. **etasyā** bhāṣāyāḥ. **pramāṇam** iti maduktam ucitam anucitaṃ veti. **atra** śāsitāro **bhavate**ti.

kāryaḥ paricayaḥ pratnakuṭyām atrāyatau na hi
ato 'nyat kiṃcanodarkasmṛtaye bhūbhujāṃ bhuvi **39.457**

kārya iti. **atra pratnakuṭyāṃ** bhuktaprāyaprārabdhatvāj jīrṇaprāyāyām **atra kuṭyāṃ** śarīralakṣaṇāyām. **āyatāv** āyatisiddhaye **paricayaḥ kāryaḥ**: yathāyatiḥ sthirībhavati tathā vidheyam. tathāpi kim ity āha: **na hī**ti. **ataḥ** sadbhāṣālakṣaṇād vidheyād **anyat** kiṃcid **bhū-bhujām udarkasmṛtaye bhuvi nā**sti. satyaṃ mahātmanāṃ smaraṇaṃ jāyata eva paraṃ tv anayā bhāṣāracanayā tatsmṛtir atibhadradāyinīti. amukena rājñeyaṃ sadbhāṣitāvalī nibaddheti kathāprasaṅgeṣu sanmānanayā nāma gṛhṇantīti bhāvaḥ.

iti cālpāṃ niśamyāmī giram asya mahīpateḥ
tathety uktvā daduḥ saṃjñām ādau vaktā bhaveti tam **39.458**

39.453b samudeti J_3] mamudeti Ch **39.453d** dhīra Ch] cīra J_3 **4** samyag udeti Ch] om. J_3 sameti vodeti J_3] sametyovadeti Ch kalitaṃ Ch] kālitaṃ J_3 vīrā em.] dhīrā J_3, vīra Ch **39.454a** sametya J_3] mametya Ch **13** lekhitā Ch] lekhilā J_3 **23** satyaṃ mahātmanāṃ Ch] satyasaṃhātmanā J_3 **24** tatsmṛtir ati Ch] tratsmṛti J_3 rājñe Ch] rājñāre J_3 **39.458a** iti cālpāṃ Ch] ityacālpāṃ J_3 **39.458a** āmī em.] āsī J_3 Ch **39.458d** vaktā Ch] vasthā J_3

itīti. **tathe**ti · evam astv **ity uktvā saṃjñāṃ** ceṣṭāṃ **daduḥ**. **ādāv** iti bhavān eva prathamam āvedako **bhave**ti.

dattasaṃjñaḥ sa satsaṃjñāsamudgān maṇināyakam
ācakarṣa śanair dyotaprakāśitasabhātalam **39.459**

datteti. **dattasaṃjño** datteṅgitaḥ **sa** Navaśarī rājā. **satsaṃjñāsamudgāt satyaḥ** praśastā yāḥ **saṃjñāś** cetanāviśeṣās teṣāṃ **samudgāt** tadāsthānasthānād buddher iti yāvat. ekaṃ **maṇināyakaṃ śanair** mandaṃ yathāsya na kathaṃcanāpi randhrapātādisaṃpāto bhavet tath**ācakarṣa** bahir āviścakāra. ekāṃ bhāṣām uvāceti yāvat. sa cākṛṣyamāṇo **dyotaprakāśita-sabhātalaḥ** svaprakāśamātreṇa satprakāśīkṛtasabhātala ity arthaḥ. samudgocitam eva taṃ bahir ākṛṣyoktipaṭṭikāyāṃ samatiṣṭhipad iti **śanair** iti sūcitam.

*maṇināyakam ācakarṣe*ty[60] uktaṃ tam eva dvātriṃśadvarṇaprabhojjvalaṃ ślokamaṇiṃ prakāśayati: **na jātv** iti.

na jātu lajjito 'bhūvam aham aucityabhāṣaṇāt
tatrāpy arthabalāt kvāpi jātā lajjeti mṛṣyatām **39.460**

ahaṃ Navaśarī rājādya tāvad **aucityabhāṣaṇāt** · vicārya vicārya padādhānān nānucitā vāṅ mayā jātv api hṛdo 'smād bahir āviṣkṛtety **aucityabhāṣaṇam** · tasmād adya tāvan **na jātv** atra saṃsāre **'haṃ lajjito 'bhūvaṃ** lajjāpātraṃ jāta iti mama hṛdayāśayaḥ. paraṃ tu vicāre kriyamāṇe **tatrāpy** evaṃ saty apy **arthabalād** arthasya balīyastvāt **kvāpi lajjā jātā**kasmād āyāteti. **mṛṣyatāṃ** budhyatāṃ bhavadbhir mayi kṣamyatāṃ ceti. vicārya vicāryāpi bhāṣaṇasyedaṃ phalitaṃ kiṃ vācāṭatvasyeti tātparyam.

saccintāśevadhiṃ so 'py āmṛṣya Romīyakaisarī
parīkṣārthaṃ tato hīrakaṇikām ācakarṣa ha **39.461**

saccinteti. **saccintāḥ** satsmaraṇāni teṣāṃ **śevadhiṃ** nidhibhūtaṃ hṛdayam iti yāvat. **āmṛṣyā**ntarānusaṃdhānena lakṣyīkṛtya **parīkṣārthaṃ** yuktāyuktavivekārtham. **tataḥ** śevadher **hīrakaṇikām ācakarṣa**. **he**ti prasiddhau.

alaṃ bahūktyā sadgoṣṭhyām atredaṃ kriyate mayā
śirovāraṇasargeṇa mṛṣyatāṃ mama cāpalam **39.462**

39.459a sa satsaṃjñā J_3] samutsaṃjñā Ch **39.459b** samudgān maṇi Ch] samudgāṇi J_3 **16** mayā J_3] māyā Ch 'smād Ch] smāt J_3 **17** lajjā Ch] lajja J_3 mama Ch] sama J_3 **18** lajjā Ch] lajja J_3 **39.461b** kaisarī em.] kaisarīṃ J_3 Ch **24** parīkṣā Ch] parīkṣyā J_3

Anm. zu 39.461b *Romīya-kaisarī:* Lexikalische Entlehnung von *qayṣar-i Rūm*.

---

[60] 39.459bc.

alaṃ bahūktyeti vācāṭatvakhaṇḍanāsūcanam. saṃkṣiptaṃ vacmīty arthaḥ. **atra sadgoṣṭhyāṃ** sūkṣmasāraparāmarśaniratāyāṃ *śreyāṃsi bahuvighnānī*ti[61] nītyā: mātrādṛṣṭiḥ kasyacit pated iti. **idaṃ** vakṣyamāṇaṃ hīrakaṇikārūpaṃ vākyaṃ **śirovāraṇa**rūpeṇa śirorakṣādānam idam astv iti **sargeṇa** niścayena dānena vā **kriyate** · ity atra **mama cāpalaṃ mṛṣyatāṃ** kṣamyatāṃ yady atreyaty api kiṃcil lajjāvaham āpated iti.

śakto 'smy atra na bhinno yo vāgjyāyā arthamārgaṇaḥ
bhinne 'smin na kriyā kāpīty adhvāsau laṅghito mama **39.463**

śakta iti. ayam arthaḥ: **yo 'rthamārgaṇo 'rtho** 'bhidheyam eva **mārgaṇo** bāṇaḥ · **vāgjyāyā na bhinna** iti. yad adya tāvan na mayoktam **atrā**rthe 'haṃ **śakto 'smi** · adhikāry asmi. sādhv idam asādhv idam iti vadāmi na vadāmi veti. **asmiṃś** cārthabāṇe vāgjyāyā **bhinne na kāpi kriyo**pāyo 'sti. saṃcintyedam asādhv eveti jñāte 'pi · asādhupratyāvartane na śakto 'smi bhinnatvād dūragatatvāt. katham atrāpahnavaṃ karomi na mayoktam iti prakāreṇ**āsāv adhvā** vyavahāramārgo **mama laṅghitaḥ**. atīva svāraṃ svāraṃ saṃsāravyavahāro 'dya tāvan mayā laṅghita iti vācāṭatvaṃ nāśrayaṇīyam iti tātparyam.

Cīnarāṇ mṛganābhiṃ ca mānyāmodāya mudritām
unmīlayitum udyukta ādād vā kuñcikāṃ laghum **39.464**

Cīnarāḍ iti. **mānyāmodāya** mahānubhāvasadasyahṛtprasattaye. **mudritāṃ** hṛdi kṛtamudraṇām. **ādād** agrahīd icchāpāṇineti śeṣaḥ. **laghuṃ** parimitākṣarāṃ sundarāṃ vā.

no vacmi yāvat tāvan me śaktir ātmavaśānyathā
mānyahastagatā nūnaṃ śaktā kiṃ kiṃ na darśayet **39.465**

no vacmīti. **yāvat** paryantaṃ **nā**haṃ **vadāmi** **tāvat** paryantaṃ **mama** **śaktir ātmavaśā** svahastagataiveti yathā yathā tāṃ vartayāmi tathā tathāsau vartatām eva. **anyathe**ti yady uktaṃ bhavet tadāsau śaktir **anyahastagatā nūnaṃ** niścayena mayy eva **śaktā** śaktimatī na tatrāhaṃ śakto bhavāmīti sā **śaktā** satī **māṃ** **kiṃ kiṃ na darśayet**. asaṃbhāvitam apy arthaṃ darśayed eveti. yathā ca yadā · iyaṃ vāgvadhūr antaś cintāpaṭāvaraṇāvṛtadehāsti tāvad asyāḥ prasādhane svakauśalaṃ vidyata eva. yathā yathā prasādhayāmy enāṃ tathā tathā prasādhitā svaprītidāyinī bhavet. yadā cāsāv āvirbhavati tadā parahastagatāsau vyabhicāriṇīva kiṃ kiṃ na darśayed iti.

4 mama em.] sama J_3 Ch **5** āvaham Ch] āvaruham J_3 **13** mama Ch] sama J_3 **14** nāśrayaṇīyam Ch] śrayaṇīyam J_3 **39.464d** kuñcikāṃ Ch] kūcikāṃ J_3 **39.464d** laghum Ch] laghu J_3 **17** mahānu Ch] mahāṃta J_3 **18** ādād a Ch] ādā J_3 sundarāṃ em.] maddarāṃ J_3, muddarāṃ Ch **22** anyathe Ch] anyave J_3 **23** anyahasta J_3] hanyasta Ch **24** apy arthaṃ Ch] apyarurthaṃ J_3 **25** vadhūr antaś J_3] vadhūntaś Ch prasādhane Ch] prasādane J_3 **26** dāyinī Ch] dāvinī J_3

Anm. zu 39.464ab *Cīna-rāṭ:* Lexikalische Entlehnung unter Ersetzung des Titels von *ḫāqān-i Čīn*.

[61] Vielzitiert, vgl. etwa Budhasvāmin: Bṛhatkathāślokasaṃgraha, Ed. Lacôte 19.53c.

Hindurāyy atha vāgrūpārāmād gandhāktadiktaṭām
sumanohastikāṃ cīramude samyaṅ nyadīdṛśat **39.466**

Hindurāyīti. praśastā vāg **vāgrūpā** saiv**ārāmas** tasmāt. **gandhāktadiktaṭāṃ** saugandhyabharitadigvāsilokām. hasta iva hastikā: *ive pratikṛtau*[62] kan. **nyadīdṛśat** · nidarśayām āsa.

śodhaṃ śodhaṃ ca vāsthānaniketanamude mudā
dhīmālinyuccitāṃ vāṇīmallikāsrajam āñjijat **39.467**

śodham iti. **vā** pakṣāntare. **āsthānaniketanaṃ** sabhāgṛham. **mālinī** mālākārī. **āñjijad** vyañjayām āsa.

satyaṃ dvayyāṃ sṛtau puṇyāpuṇyamayyāṃ śubhodayā
ādyā śaṅkākulā nāma dvitīyādhyakṣato 'varā **39.468**

satyam iti. **satyam** iti vakṣyamāṇārthāṅgīkāre. saṃkṣepeṇātra saṃsāre **puṇya**pāpasvarūpā **dvayy** eva gatiḥ. vāṅnirmoke kriyamāṇe puṇyaṃ vārjyate pāpaṃ veti. tatr**ādyā** puṇyamayī gatiḥ **śubhodayā**. paraṃ tu **śaṅkākulā**: asya mayopakṛtaṃ kim asāv anena puṇyam arjayate 'tha vā pāpām iti mayy api tatsparśaḥ samāpated iti. atha vā pāryantikaniṣṭhāprāptyā **śaṅkākulā**. madhye 'pi hānau svaviṣayā paraviṣayā ca śaṅkā. kiṃ mayārdha eveyaṃ tyakteti svaśaṅkā. anena kim asau madhya eva tyakteti paraśaṅkā. **dvitīyā**puṇyamayī: **adhyakṣataḥ** pratyakṣata ev**āvare**ti dvayyām api manīṣibhiḥ prohyāyāṃ darśitāyāṃ vyavahārasya jāgratvāt samādheyam. ubhayavirāme kathaṃ yātrā sidhyatīti cintyatām. etadviṣayā cintāvaśyaṃ vidheyeti.

upakāradhiyaṃ dhṛtvā śaṅkāṃ kṛtvā ca pṛṣṭhataḥ
yo 'lpaṃ bhāṣeta tasyāho dvayī gatir ayojjvalā **39.469**

upakāreti. **śaṅkām** iti · upakāra upakāra eveti niścayena svāśaṅkotthānāsaṃbhavāt parāśaṅkāṃ cerṣyotthitāṃ **pṛṣṭataḥ kṛtvā** paścātkṛtya **yo 'lpam** avasarocitam upakārocitaṃ ca bhāṣate **tasya dvayī gatir** aihikyāmutrikī c**āyojjvalā** saddaivena śobhate · iti.

iti me rocate sādhumataṃ dhīrā yathātra saḥ
vāgmīti kathyate duṣṭo vācāṭo 'parathā budhaiḥ **39.470**

39.466b ākta Ch] āku J_3 **39.466b** taṭām Ch] tajām J_3 **39.466c** hastikāṃ Ch] hāstikāṃ J_3 **39.466c** cīra Ch] dhīra J_3 **39.466d** nyadīdṛśat Ch] nyadīdṛśā J_3 **3** āktadiktaṭāṃ Ch] ākudikujāṃ J_3 **4** vāsi Ch] vāmi J_3 **39.467b** mude mudā Ch] mudāmudā J_3 **7** āsthānaniketanaṃ Ch] asthānaniketana J_3 **7–8** mālinī … āsa Ch] om. J_3 **39.468a** satyaṃ J_3 schol.] satvaṃ Ch **39.468a** dvayyāṃ J_3 schol.] dvayyā Ch **11** ārthāṅgī Ch] āvāṃgī J_3 **13** asāv Ch] amāv J_3 **15** paraviṣayā J_3] om. Ch **17** prohyāyāṃ em.] prohavāyāṃ J_3, prohayāyāṃ Ch **39.469b** śaṅkāṃ Ch] śaṅkā J_3 **39.469d** dvayī Ch] dvadhī J_3 **22** upakāra Ch] upakārā J_3 **23** cerṣyo Ch] cetmyo J_3 avasarocitam Ch] avasoracitam J_3 **39.470c** vāgmīti J_3] vāggmīti Ch

[62] PĀṆINI 5,3.96.

itīti. **aparathe**ti kutsitabahubhāṣaṇāt.

iti tanmatam ālakṣya praphullavadanāmbujāḥ
sarve paramam ity ūcuḥ kutrāstikyaṃ na rājate **39.471**

itīti. **ālakṣya** paryālocya. **paramam ity** evam astīti. atrārthāntarayati: **kutre**ti. **āstikyaṃ** prāguktam.[63]

atrāpi kuśalāḥ pratnāḥ saṃvadanti manīṣiṇām
vṛttaṃ vṛttaṃ ca kiṃ nāma tad yan nāmalitaṃ budhaiḥ **39.472**

atrāpīti sabhānumate 'rthe. **vṛttaṃ** caritraṃ **vṛttaṃ** saṃpannam. atrārthāntarayati: **kiṃ nāme**ti. **tat kiṃ nāma** vastu **yad budhair nāmalitaṃ** na viśadīkṛtam. sarvam eva rahasya-vastu prācīnair viśadīkṛtam eveti.

tatra kasyacit saṃvādam avatārayati: **yavaneṣv** iti.

yavaneṣu purā jātu prāpaṃ vṛddho 'tra kaścana
pṛṣṭo vṛddha sukhājīvī bhadraṃ vṛttaṃ vadātra me **39.473**

yavanā hi vaidyā iti jagatyāṃ prasiddhāḥ. tatra **jātu** kadācid ahaṃ **prāpam**. tatrāpy etad-yavanamadhye 'pi **kaścana vṛddhaḥ** pakvabuddhir mayā **pṛṣṭaḥ**: bhor **vṛddha** tvam **atra sukhājīvī bhadraṃ vṛttaṃ vada** yena vṛttena vartiṣyamāṇena bhadraṃ jāyate · iti kaścit kaṃcit prativadati.

niśamyāmṛṣya nāmāsau kṣaṇān maunam iti kramāt
catur āha sma tat prāgryaṃ kubhāṣābhāṣaṇād iti **39.474**

niśamyeti madvacanaṃ śrutvā. **āmṛṣya nāmā**ntaś carvaṇena saṃsārya. **sa** vṛddhaś **catuś** caturvāram **āha sma**: **maunam iti**. kim atra mūkībhāva eva vivakṣita utānyo 'pi kaścid viśeṣa ity atrāha: **tad** iti. **kubhāṣāṇām abhāṣaṇāt tan** maunaṃ **prāgryaṃ** śreya iti · arthād āyātaṃ subhāṣā maunād garīyasīti. atra **catur** iti caturarthadāyitvaṃ caturātmāptihetutvaṃ caturveda-sāratvaṃ cāsyārthasya sūcitam.

mṛdvyā dṛśāham adrākṣaṃ kaḥ sargo bhuvi bhūṣaṇam
nāto vinā paraḥ ko'pi jāto me 'tra bharakṣamaḥ **39.475**

mṛdvyeti. **mṛdvyā** komalayā vivekākhyayeti yāvat. **sargaḥ** svabhāvo niścayo vā. **ata** iti maunāt. **bharakṣama** iti peṣaṇāsahaḥ.

39.471b praphulla Ch] praphulu J_3 **9** nāmalitaṃ Ch] nāsalitaṃ J_3 **39.473c** vṛddha Ch] vṛddhe J_3 **14** etad Ch] ated J_3 **20** vacanaṃ J_3] vanaṃ Ch vṛddhaś Ch] mṛddhaś J_3 **22** tan J_3] tun Ch **39.475a** mṛdvyā J_3] mṛddhyā Ch **27** mṛdvye em.] mṛddhye J_3 Ch mṛdvyā J_3] mṛddhyā Ch ākhyaye J_3] ākhyeya Ch ata J_3] atata Ch **28** sahaḥ Ch] mahaḥ J_3

[63] Vgl. Kommentar sub 39.142.

nāhaṃ tac chāsmi yan nāma vadhānauṣṭhav itīcchayā
vadāvasaram ālakṣyaucityaiṣā hi kriyā śubhā **39.476**

nāham iti. **avasaram** **ālokya svecchayā** **vada** paraṃ tv **aucitye**ti. atrārthāntarayati: **eṣe**ti.

vyasanityāgābhikhyaṃ guptadvāraṃ mayedam ākalitam
ādadhati dhīśikhāṃ ye dhanyās te 'vighnam āviśanty atra **39.477**

vyasanīti. **dhīśikhām** iti **dhīr** eva **śikhā** śekharacihnam. tathā **śikhā** dīpikāśikhā. gupte cāvaśyaṃ prakāśena bhāvyam iti bhadram.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ vyasanityāgābhidham ekonacatvāriṃśaṃ ratnam 39.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ vyasanityāgābhidham ekonacatvāriṃśaṃ ratnam 39.

39.476d aiṣā em. schol.] eṣā J_3 Ch **39.477c** dhanyās Ch] dhenyās J_3 **6** eva Ch] ave J_3 **8** vyasani Ch] vyamani J_3

Anm. zu 39.477, Metrum: Gīti.

باب چهلم

«در تربیت خدم و حشم»

و این باب مشتمل بر دو قسم است. قسم اول در تربیت ملوک مر متعلّقان و ملازمان را و قسم دوم آدابی که ملازمان سلاطین را رعایت باید فرمود. قسم اول: حکما گفته‌اند: سلاطین را از اعیان دولت و اعیان حضرت و سایر ملازمان و متعلّقان گزیری نیست. برای آنکه هر کسی که بعضی از ممالک عرصه زمین در قبضه تسخیر وی باشد و جمعی از آدمیان در قید تصرف او باشند، مر او را ضرورت است که نظر در جزئیات و کلّیات مملکت خود بر قانون احتیاط بکند و از روی یقین به غور امورِ رعایا و زیردستان برسد و حال هر کس از اعیان و اوساط مملکت خود به واجبی بداند. و در تحقیق این دو امر دو گوش و دو چشم کفایت نیست، بلکه گوش بسیار و چشم بی‌شمار در کار است. پس باید که جمعی مردم دانای هوشمندِ نیک سیرتِ بی‌طمعِ بلند همّت ملازم وی باشند، تا او مالک گوشها و چشمهای همه باشد، تا به گوش همه اخبار ممالک بشنود و به دیده مجموع در حقایق مهمات نظر کند. و هر آینه این جمع را که در سماع اخبار متنوع و مشاهده اطوار گوناگون به مثابه سمع و بصر اند، رعایت کلی باید کرد تا از کار خود باز نمانند و پیوسته به ایصال اخبار و وعرض کردن احوال مشغول باشند که هیچ مُلک را زیانکارتر از آن نیست که اخبار ولایت و صورت احوال رعیت از سلطان منقطع گردد.

...

وچون این رساله به حدّ اطناب رسید، ادب اقتضای آن می‌کند که زیاده ازین قدم بر بساط انبساط نهاده نشود و به دعای دوام دولت روزافزون سمت اختتام یابد. شعر:

(۴۰.۹۱) سخن نه بر نهج اختصار رفت آن به — که طی کنم دگر این نسخه را که وقت دعاست

نظم:

(۴۰.۹۲) خدایا تا فلک را سربلندیست — بزرگان را ز حکمت ارجمندیست

اشعه رایات آسمان فرسای و لمعات الویه سپهر آسای این شاهزاده عالی رای، عالم آرای

(۴۰.۹۳) درخشان کوکبی از برج شاهی — فروزان رویش از نور الهی
ابو المحسن شهنشاه جوان بخت — که برخوردار باد از تاج و از تخت

تا منقرض ادوار لایح و لامع دار و کوکب کوکبه عظمت و دبدبه حشمت و ابّهت او را از سپهر فتح و نصرت شارق و طالع. مصرع: این دعا را ز همه خلق جهان آمین باد به اتمام رسید و به اختتام انجامید این رساله مشتمل بر اسرار حکمت الهی و منطوی بر حقایق اطوار اهل دولت و هم از نام کتاب که مضاف به اسم سامی و نام نامی آن حضرت است، تاریخ اتمامش مفهوم و معلوم. فی تاریخ الکتاب

(۴۰.۹۴) با خامه گفتم ای که ز سر ساختی قدم — وز مقدم تو چشم سخن یافت روشنی
اخلاق محسنی به تمامی نوشته شد — تاریخ هم نویس ز اخلاق محسنی

śrīGaṇeśāya namaḥ. maṅgalādīni maṅgalamadhyāni maṅgalāntāni ca śāstrāṇi prathante. *āyuṣmatkartṛk†ādhāṇi† dhyetāraś ca vṛddhibhājo yathā syur*[1] iti Patañjalimuniśikṣayā maṅgalāditveneyadantaṃ niṣṭhāṃ vilokya tanmadhyatvena samāptim āśaṃsāno madhye maṅgalaṃ nibadhnāti: **sadvaktre**ti.

sadvaktraraṅge narinartti yāsau
saudāminīvojjvalakāntikāntā
gabhīrabhāvocchalitāntaraṅgā
bhadrāṇi no yacchatu Bhāratī sā **40.1**

santaḥ paṇḍitāḥ. **ujjvalā** dīpyamānā śṛṅgāraś c**ojjvalaḥ**. **bhāvās** tātparyārthā ratyādayaś ca. **Bhāratī** Brāhmī Bharatastrī ca.

atho catvāriṃśam idaṃ ratnadvāraṃ vilokyatām
yadākalitabhūpālapālitā bhūr hased divam **40.2**

atho iti. **ratna**bhūtaṃ **dvāraṃ ratnānāṃ** vā **dvāraṃ ratnam** eva **dvāram**. **vilokyatāṃ** parīkṣārthaṃ dṛggocarīkriyatāṃ rahasyāsthānapraveśārthaṃ dṛgviṣayatayādriyatām. atra prarocanārtham āha: **yadākalite**ti. **ākalito** bhūṣitamastako 'gaṇitavibhavauddhyataś ca. **hased** iti hasatīti saṃbhāvyate · iti saṃbhāvanāyāṃ liṅ. etadvilokanena hi mahīpaḥ Śakrād apy adhikavibhūtir jāyata iti bhāvaḥ.

idaṃ khalu mahīpānāṃ mahīpatvasya kāraṇam
ṛte 'tas te kubhartāraḥ kubhartāro na saṃśayaḥ **40.3**

idam iti. **mahīpatvasyedam eva** mahīpaśabdapravṛttinimittam iti bhāvaḥ. anyathā lakṣaṇavyabhicāra ity āha: **ṛte** · iti. **ata** etasmād ratnadvārād **ṛte te kubhartāraḥ** pṛthivībhartāraḥ **kubhartāraḥ** kutsitabhartāra ity atra **na saṃśayaḥ** · niścayo 'sāv ity arthaḥ.

bhūṣaṇaṃ khalu bhūpānāṃ ratnāny etāni bhūtale
idaṃ khalu mahāratnaṃ bhūpatitvāptikāraṇam **40.4**

bhūṣaṇam iti. **etāni** samanantaram eva kṛtalakṣaṇāni **ratnāni bhūpānām** avāptabhūmyādhipatyānāṃ **bhūṣaṇaṃ** śobhādāyakāni. etai rājāno 'vāptarājyāḥ śobhanta iti. **idaṃ** punar **mahāratnaṃ** teṣāṃ tad**āptikāraṇam** ity antaraṅgam idam. saty etasmiṃs teṣāṃ śobhā viśeṣāviśeṣakalaneti bahiraṅgāṇi. antaraṅgabahiraṅgayoś ca pūrva eva balīyān iti bhāvaḥ. **ratnāny etānī**ti bahuvacanopakrame 'pi **bhūṣaṇam** ity ekavacanaṃ tad-hīnatādyotanārtham.

---

9 santaḥ em.] mantaḥ Ch **40.2a** catvāriṃśam em.] riṃśam Ch **14** dṛg em.] yadṛg Ch **15** vibhavauddhyataś em.] vibhovāddhatyaś Ch **16** hased em.] hamed Ch

---

Anm. zu 2 *kādhāṇi:* Lies: *kādhārāṇi*? *kāryāṇi*? **Anm. zu 40.1, Metrum:** Upajāti.

---

[1] Quelle unbekannt.

anena bhūpatī rājā ratnam ity abhidhīyate
svayaṃ ratne parāpekṣā naucitīṃ yāti jātv api **40.5**

aneneti. **ratnam** iti svajātiśreṣṭha ity arthaḥ.

svādhyakṣasenābhṛtyādiyogakṣemāvadhāraṇam
ity uddiṣṭam idaṃ ratnaṃ lakṣaṇenātra tanyate **40.6**

svādhyakṣeti. **sve**ti ca svakīyopalakṣaṇam. te cāntarabāhyaprakṛtibhedena dvividhāḥ: tatrāmātyādaya āntaraprakṛtayaḥ samarjakādyāś ca bāhyaprakṛtayaḥ. **adhyakṣe**tyādinā tatprapañcaḥ: **adhyakṣe**ti sarvakarmopayogyupalakṣaṇaṃ **sene**ti daṇḍayātrādhikāriṇāṃ *hastyaśve*ti[2] daṇḍasaṃpadaḥ. **yogakṣemāvadhāraṇam** ity alabdhalābho **yogaḥ** · labdhaparipālanaṃ **kṣemaḥ**[3] · tayor **avadhāraṇam**: katham ete labdhaṃ labheran kathaṃ ca teṣāṃ labdhaṃ paripālitaṃ bhaved iti. **ity uddiṣṭam** ity uddeśagranthe. **atre**ti lakṣaṇagranthe.

ya eṣa vipulāśayo jagati tena visphāritaḥ
kṛtaś ca vibhavāspadaṃ nanu digīśamātroddhataḥ
samastajanatoddhṛtikṣatikalākṛtī daṇḍabhṛt
sa bhūpa iha kalyate katham amutra śudhyed iti **40.7**

ya eṣa iti. **vipulāśaya** udārakarmā. **tena** sarvaprabhuṇā svatantreṇa **visphāritaḥ** samucite deśe kāle ca tasyāṃ bhūmau tatkule ca samarpitaḥ krameṇa cāvasthāpariṇāme **vibhavāspadaṃ kṛtaḥ**: kośadaṇḍasaṃpad **vibhavaḥ**. **nanv** iti tadaṃśatvād rājñaḥ. ataś ca: **samaste**ti. **samastā** caturvarṇāśramalakṣaṇā yāsau **janatā** janasamūhaḥ · tasyā **uddhṛtir** uccapadaprāptiḥ **kṣatir** nīcapadaprāptis tatra yā **kalā** kalanā svasvakarmānuguṇyasaṃvit tatra **kṛtī**. atra hetur **daṇḍabhṛd** iti nigrahānugrahakaraṇaśaktir **daṇḍas** taṃ **bibharti** poṣayatīti **sa bhūpa iha** dvāre **kalyate** kalanām āpyate. katham idaṃ vaibhavaṃ kṛtārthayatīti bodhanāprakāram ānīyate. kiṃ tenety atrāha: **katham** iti. **amutra** paraloke tatsaṃmukhaṃ **kathaṃ śudhyed iti** samyakpālitatannyāsaḥ punar api tatpratītipātraṃ bhaved iti.
digīśety atra **daṇḍabhṛd** ity atra ca Manuḥ:

Indrānilayamārkāṇām Agneś ca Varuṇasya ca
Candravitteśayoś caiva mātrā nirhṛtya śāśvatīḥ[4]
rakṣārtham asya sarvasya rājānam asṛjat prabhur[5] iti.

tasyārthe sarvabhūtānaṃ goptāraṃ dharmam ātmajam
brahmatejomayaṃ daṇḍam asrjat pūrvam īśvara[6] iti ca.

19 uddhṛtir em.] taddhṛtir Ch

Anm. zu 40.7, Metrum: Pṛthvī.

[2] 1.78c: *svādhyakṣa-senā-hasty-aśva-*. [3] Vgl. Vijñāneśvara: Mitākṣarā, Ed. Olivelle u. a. sub Yājñavalkyadharmaśāstra 1.99. [4] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 7.4. [5] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 7.3cd. [6] Mānavadharmaśāstra, Ed. Olivelle 7.14.

avāpya jagatītale gatim ayāvahāṃ karmaṇā
prasannamanasāmunā khalu parīkṣya dattāṃ svayam
yadaiṣa viśadāśayaḥ sukṛtibhāvanābhāvito
viśodhayati tat tadādhikam ato 'pi kiṃ nāpyate **40.8**

avāpyeti. **amune**ti tasyaiva sarvatra jāgradvṛttitvāt. atha vā **karmaṇā prasannamanase**ti vyākhyeyam. **sukṛtī**ti **śobhanā kṛtir** nyāyācārāyātā kṛtis tayā yā **bhāvanā** dṛḍhasaṃvit tayā **bhāvito** dṛḍhaniścitamatis **tad** dattaṃ **viśodhayati** samyakpālanena niryātayati. **tadā**nena viśodhaken**āto 'pi** labdhād apy **adhikaṃ kiṃ nāpyate** · āpyetaiveti bhāvaḥ.

rājñāṃ kṛtyam uktvā vidheyakṛtyam āha: **idam** iti.

idaṃ dviracanopetaṃ dvāraṃ rājñāṃ vibhūtaye
ye praśritadhiyo buddhavṛttayo 'tra viśanty alam **40.9**

idaṃ rājñāṃ dvāraṃ dviracanopetaṃ vakṣyamāṇarathyādvayasthānīyaracanādvayopetaṃ teṣāṃ **vibhūtaye** syāt. **ye** mahāmātrādayo 'dhyakṣā **atra** dvāre **praśritadhiyo** vinītamatayo **buddhavṛttayaś** cālaṃ viśanti · iti kevalapraśrayasya mandavṛttitvād **buddhavṛttaya** ity uktam. buddhavṛttitve sati yat praśritamatitvaṃ tad eva rājabhṛtyalakṣaṇam iti.

tatrādyā svāryamānyādisaṃdhibandhādilakṣaṇā
parā tadarjakādīkṣā vinayāvekṣaṇādinā **40.10**

tatreti. **tatra** tayor dvayo racanayor madhye · **ādyā** racanā. **sve** svakīyāḥ · **āryāḥ** śreṣṭhā **mānyā** mānārhās tad**ādīnāṃ saṃdhibandhādilakṣaṇā**. katham amīṣu saṃdhibandhādikriyā vidheyeti. **parā** dvitīyā. **tadarjakādīkṣā**: **teṣāṃ** svāryamānyādīnāṃ tath**ārjakādīnāṃ** ca **vinayāvekṣaṇādinā** hetun**ekṣā**. katham amīṣām amīṣu **vinayaḥ**. kathaṃ cāmī amīṣv avekṣanta iti.

vaidyair nirūpitādyātra saṃpatstambhādayo hi ye
rājñāṃ pratikriyā kācin nāsty amīṣv iti niścayaḥ **40.11**

vaidyair iti. **ādyā** racanā. **atra** dvayor madhye **saṃpatstambhādaya** ity **ādinā**sthānaniketanasamīpavartisevakajātasvakuṭumbaparicchadādīnāṃ grahaṇam. **amīṣu kācid** api **pratikriyā nāsti** naitair vinā rājyavartanī siddhim etīti · amībhir atrāvaśyaṃ bhāvyam iti.

carācaraṃ ca yat kiṃcin mahad alpam athāpi vā
tadadhīnaṃ samāpannaṃ tatra bhāvyaṃ samāhitaiḥ **40.12**

40.9d vṛttayo 'tra em.] vṛttayatro Ch **21** cāmī em.] cāsī Ch **40.11a** vaidyair em. schol.] vaidyer Ch

---

Anm. zu 40.8, Metrum: Pṛthvī.

carācaram iti. **caraṃ** śreṇīhastyaśvādilakṣaṇam. **acaraṃ** kṣetrādilakṣaṇam. **mahat** samastarūpam. **alpaṃ** vyastarūpam. yathā samastarūpaṃ caraṃ śreṇayaḥ · vyastarūpaṃ ca †takṣa†śreṇaya ityādi samastarūpam acaraṃ pura†gaṇḍā†di vyastarūpaṃ niyata-grāmādīti. **tadadhīnaṃ teṣāṃ** saṃpatstambhādīnām **adhīnaṃ samāpannam** iti bhṛtyā †sakaraṇā†nucitam. **tatra** samastavyastarūpe carācare. bhūpaiḥ **samāhitair bhāvyaṃ** kiṃ kutra saṃpannam iti.

atraiva dārḍhyārthaṃ vyatirekeṇāha: **nānyad** iti.

nānyad randhraṃ mahīpānām ato 'dhikam iheṣyate
samastaṃ vyastam atha vā yāvekṣā nātra jāyate **40.13**

ata iti vakṣyamāṇāt proktānuvādalakṣaṇād vastunaḥ. **atra** carācare tadadhīne. **samasta**-pakṣatayā **vyasta**pakṣatayā **vā yānavekṣā** svayaṃ tatra dṛśāpratijāgaryā.

ity avaśyavidheyeṣv amīṣu svādhyakṣādiṣu satsv api sa rājāno 'traiva pramattamatayo bhaveyur iti madhye tacchodhanāyāṃ svayam udyamo rājñā vidheya iti balān †madhye† nirūpya prakṛtam evāha: **aho** iti.

aho vitatavistṛtā khalu mahīpatīnāṃ kriyā
vicitraracanābhṛtā saralavakraśailyujjvalā
anāthamṛdulāśayāturavipannasaṃpāditā
samasti katham atra sā prabhavatāt surāḍḍṛgdvayī **40.14**

vitatavistṛteti svarūpato deśataḥ kālataś ceti dvairuktyam. **kriyā**rambhaḥ · **vicitre**ti svādhyakṣasamarjakādīnām uttamamadhyamādhamabhedenānekaracanābharitatvāt **saraleti saralāś** ca kvacid **vakrāś** ca tāḥ **śailyaś** caritrasaṃpadaḥ · itthaṃsaṃsthānāstu nāmāsau tathāpi svasvasarge sarveṣāṃ samavasthitatvād vartatāṃ vartanī. kim atra punar ādheyam ity atrāha: **anāthe**ti. tataś ca sadaiteṣām avadhyoktipālane sajjatā vidheyeti bhāvaḥ. tathāpi kiṃ tatrāha: **katham** iti. **atre**dṛgāḍambare **sā surājño dṛgdvayī kathaṃ prabhavatān** na prabhavatīti bhāvaḥ.

ity āśvastadhiyo dhīrāḥ kalpyā evātra bhūbhujām
samarpya bhāraṃ rājāno yeṣu svāsthyam avāpnuyuḥ **40.15**

itīti. itthaṃ ca kathaṃ rājānaḥ svavidheyeṣu svayaṃ na varteran yenānyāpekṣayā *tadadhīnaṃ samāpannam*[7] ity uktam iti yad†ā kṣipantim iti† tat samāhitaṃ bhavati.

1 acaraṃ em.] adharaṃ Ch **7** vyatirekeṇā em.] vyatireṇā Ch **40.14c** saṃpāditā em.] saṃphāditā Ch **40.14d** prabhavatāt em. schol.] prabhavatā Ch **22** sarge em.] sargo Ch **23** sajjatā em.] sajjanā Ch **29** kṣipantim Ch$^{p.c.}$] kṣipannam indis. Ch$^{a.c.}$

Anm. zu 12 *sa:* Zweifelhaft. *sa = kaviḥ, āha* vorwegnehmend? Oder lies: *mā*? **Anm. zu 40.14, Metrum:** Pṛthvī.

[7] 40.12c.

pratyakṣetarabhedena kāryāṇāṃ dvitayī gatiḥ
tatrādhyakṣeṣu dṛk chrotraṃ tv anadhyakṣeṣu sādhanam **40.16**

pratyakṣeti. pratyakṣāni kānicit kāryāṇi paro'kṣāṇi ca kānicid iti **kāryāṇāṃ dvayī gatiḥ**. **tatra** gatidvayamadhye pratyakṣakārye **dṛk sādhanaṃ** dṛśaiva tāni sidhyanti. paro'kṣeṣu **tu** **śrotraṃ sādhanaṃ** vārttādiśravaṇena tāni sidhyantīti samāhitair bhāvyam.

uktopasaṃhārāyāha: **vidheye**ti.

vidheyānantyato rājā kim ekaḥ kurute svayam
kāryaucityena ca tato dṛkchrotrānantyam iṣyate **40.17**

dṛkchrotrānantyam iti · aneke puruṣāḥ pratyakṣaparo'kṣakāryasiddhaye vidheyā ity arthaḥ.

etad eva viśadayati: **nagara** iti.

nagare nagare grāme grāme 'py aucityatas tataḥ
kārye kārye mahīpānām adhyakṣasthāpanocitā **40.18**

aucityata iti vaṃśasamṛddhibuddhyādyaucityenaikadvitribahukalpanā.

te dakṣā āstikā dhīrā nirlobhā śīlaśālinaḥ
udāramatayaś cāpi vidheyāḥ śubham icchatā **40.19**

ta iti. **dakṣāś** caturakāriṇaḥ. **āstikāḥ** paralokabhītāḥ. **dhīrā** na ye 'lpavikriyayā kṣubhyanti. **śīlaṃ** sadvṛttam. **udāramatayo** mahecchāḥ · nālpārthaṃ mahatīṃ kriyāṃ nāśayantīti.

kriyāsu dattacittā ye saṃvādya ca dṛśā śrutam
haṃsāyante visaṃvāde te mānyā rājabhir dṛḍham **40.20**

kriyāsv iti. **śrutaṃ dṛśā saṃvādya** śrutam arthaṃ svayaṃ dṛggocarīkṛtya **visaṃvāde** dvayor anyo'nyaṃ vipralāpe **haṃsā ivācaranti** satyānṛte kṣīranīravad viviñcanti. **te** 'dhyakṣā **rājabhir dṛḍhaṃ mānyāḥ** sarvārtheṣv anapekṣās te vidheyā ity arthaḥ.

samyagādaraṇād ete dattacittāḥ svakarmasu
mahīpahṛdayānandakandodbhedāya niścitam **40.21**

samyag iti. **mahīpe**ti na kācanāpi cintā tadā mahīpānām udbhavatīti bhāvaḥ.

samyagādaraṇād ete vārttāṃ saṃcārayanti cet
śīghraṃ kṛtakriyā bhūpāḥ kṛtārthāḥ syur mahītale **40.22**

samyag iti pāṭhāntaram.

5 sidhyantī em.] siddhyatī Ch

Anm. zu 28 *pāṭhāntaram:* Zweifelhaft. Soll dies lediglich darauf hinweisen, dass 40.21 und 40.22 gleich beginnen und ähnlichen Inhalt haben?

atra śekharayati: **nidarśitam** iti.

...

...

tathāpi samāptisūcakaṃ kavibhiḥ svākhyādisaṃkīrtanaṃ kriyata eveti tad avaśiṣṭaṃ katham uktam †adhikāta† ity āśaṅkāśāntaya āha: **udgho 'yam** iti.

udgho 'yam udbuddha ihāsti teṣāṃ
mahātmanāṃ yatkṛtir ādareṇa
saṃsevyamānā kṛtināṃ pramoda-
sphārāya jāgarti sudhārasārdrā **40.993**

udbuddha ity atītārthaṃ kupratyayena nodbodhanīyam iti sūcitaṃ svayaṃ prakāśamānasya prakāśānapekṣitvāt. **sudhārasārdre**ti pīyūṣarasavan nūtananūtanā. anyan nigadavyākhyātam.

tathāpīyad avaśiṣyata iti sūcayann upanyasyati: **mahārthatvād** iti.

mahārthatvān na ko'py asyā grahīteti vidann api
rājaputrānurodhena śramaṃ svīkṛtavān aham **40.994**

mahārthatvāt †parya†vyaṅgyādyarthabharitatvāt · mahāmūlyatvāc ca. **asyā** iti Raṇavīraratnaśekharaśikhāparanāmnyāḥ Suśīlaśailyāḥ · **grahītā** grāhakaḥ. rājakumāra eva kautukāviṣṭacittatvād grāhaka iti bhāvaḥ.

tathāpi kautuka†jan.....†: **imām** iti spaṣṭam.

imāṃ vinayadākṣyarddhirahasya†nika...†budhaiḥ
kāle kāle 'grataḥ kṛtvā satyāsatyaṃ vivicyatām **40.995**

upasaṃharati: **dvāram** iti spaṣṭam.

dvāram idaṃ saṃkalitaṃ mahīpatīnāṃ vibhūtisaṃbhūtyai
viśatām anena sahasā pāṇigatā siddhir iti bhadrā **40.996**

samāpto 'yaṃ caturthaḥ khaṇḍaḥ.

10 ārthaṃ em.] ārtha Ch **40.994b** grahīte em. schol.] gṛhīte Ch **18** jan..... l. n. Ch] Lies: -*jananāyāha*? **40.995b** nika... l. n. Ch] Lies: *nikaṣair*? **21** iti spaṣṭam em.] i.isp..... l. n. Ch

Anm. zu 40.993, Metrum: Upajāti. **Anm. zu 40.996, Metrum:** Āryā.

granthasamāptau sāmānyena sadupakriyām āśaste: **yad** iti.

yad ādyaṃ dhātvarthāñjakamukham athānyad dharibhujā-
ntare lāsyāsaktaṃ yutir atha caturdhā phalam aho
daśatryekadvyākhyaṃ karaṇam api ṣaṭtritricaturā-
tmakaṃ yasyāḥ seyaṃ vilasatu pramāyo 'tra mahase **40.997**

kuśāgrīyadhiyām etadarthasya svayam upanatatvād anyeṣāṃ nidāghatāpitakṣitipatitajalakaṇa-vad asparśakāritvān na vyākhyātam iti bhadram.

iti śrīVīraratnaśekharaśikhāyāṃ Suśīlaśailyaparābhidhānāyāṃ rājyagati-varṇanaṃ nāma catvāriṃśaṃ ratnam 40.

bhadraṃ paśyema pracarema bhadraṃ bhadraṃ vadema śṛṇuyāma bhadram ity oṃ tat sat.

iti Ratnaśekharaśikhāvivaraṇe Padasaṃketaprabhābhidhāne catvāriṃśī prabhā samāptā śubhā yāstv oṃ tat sat 40.

oṃ saṃvat 1910 aśvaśuti · aṣṭamyāṃ candre mayā rājānakaDāmodareṇa Ratnaśekharākhyaṃ granthaṃ rājādhirājaGolābhasiṃhātmajaMeyāphenasiṃhārthaṃ pāritaṃ kalyāṇadānārthaṃ bhavatutarāṃ lekhakapāṭhakaśrotṝṇām.

6 kuśāgrīya em.] kuś…ya l. n. Ch kṣiti em.] .i.. l. n. Ch

Anm. zu 40.997, Metrum: Śikhariṇī. Im vierten Strophenviertel gilt dem Autor aufgrund der sub 2.9 ausgeführten Lizenz *[t]u pr[a]* als kurze Silbe. **Anm. zu 15** *-Meyā-phena-siṃha-:* Vgl. CHARAK 1985, S. 32: "After 1844, therefore, Ranbir Singh was the only surviving fourteen year old son of Gulab Singh. He was born in the month of Sāwan, S[aṃvat]. 1887, (corresponding to August, 1830) at Ramgarh, the original Jagir of Gulab Singh, where his family mostly resided during those decades. In early life he was called by the pet name of Mian Feena Singh." Dies dürfte auf denselben Spitznamen verweisen wie der bei B. S. SINGH 1974, S. 177 angegebene "inelegant nickname of Pheenoo (pug-nosed)".

Druck und Bindung
Libri Plureos GmbH
Friedensallee 273, 22763 Hamburg